

Jacob Cats
Sinne- en minnebeelden

Jacob Cats

Sinne- en minnebeelden

Dit is een uitgave van het Constantijn Huygens Instituut voor tekstedities en intellectuele geschiedenis (CHI) van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW)

Adres: Prins Willem-Alexanderhof 5, 2595 BE Den Haag

Postadres: Postbus 90754, 2509 LT Den Haag

Telefoon: 070-33 15 800

Telefax: 070-38 20 546

Copyright van deze uitgave © 1996 Constantijn Huygens Instituut van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen

Vormgeving: Frederik Bos, Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Amsterdam

Druk: Catherine Press, Brugge

ISBN 90-802696-2-X

KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN

Jacob Cats

Sinne- en minnebeelden

Studie-uitgave met inleiding en commentaar,
verzorgd door Hans Luijten

Deel 2 / Inleiding en commentaar

Constantijn Huygens Instituut, Den Haag 1996

Projectcommissie: E.K. Grootes, Amsterdam; A. Kets-Vree, Den Haag;
K. Porteman, Leuven; M.A. Schenkeveld-van der Dussen, Utrecht;
H.T.M. van Vliet, Den Haag

I Woord vooraf

*If you live your life with your baggage packed
It seems you leave more often than you come back*
John Gorka

Het werken aan een editie brengt een mens nog eens ergens. De tekst die je als editeur gedurende enkele jaren bijna dagelijks onder de hand of in het hoofd hebt, verplicht je de gestelde vragen, hoe uiteenlopend die ook zijn, één voor één na te lopen. En vervolgens, voor zover dat in je vermogen ligt, er een antwoord op te bedenken. Hoe enerverend dit alles ook is, al snel kom je er achter dat je dit niet allemaal alleen kunt. Het debuut van Jacob Cats is nu eenmaal te veelkleurig om in je eentje te ontrafelen. Vandaar dat ik hier graag degenen die mij de afgelopen jaren hebben geholpen, hartelijk wil bedanken.

Bijzonder waardevol was de grote vakinhoudelijke kennis van de leden van de begeleidingscommissie: de adviezen en commentaren die ik kreeg van de professoren Riet Schenkeveld-van der Dussen, Eddy Grootes en Karel Porteman hebben veel voor mij betekend. Vooral de kundige, precieze en snelle reacties van mijn promotor werkten telkens weer uitermate inspirerend.

Zeer veel dank ben ik verschuldigd aan Grieta Felix en, in het bijzonder, aan Jan Bloemendal. Deze beide classici hebben mij met ongehoorde ijver geholpen bij het vertalen van de Latijnse teksten. Zonder hun kennis en energie zouden de vertalingen nooit zo nauwkeurig zijn geworden. Ook voor het thuisbrengen van diverse citaten en de nimmer aflatende belangstelling, ben ik Jan schatplichtig.

R.E.V. Stuip controleerde mijn vertalingen van de Franse teksten van Cats en behoedde mij voor enkele uitglijders; J.E. Spruit bedank ik voor het terugvinden en interpreteren van lastige juridische citaten. Zijn enthousiasme werkte aanstekelijk. Frederik Bos droeg zorg voor de overzichtelijke en uitgebalanceerde vormgeving.

Verder heb ik veel hulp en steun gekregen van Han Balthussen, Jorien Bönker, Truus van Boxtel, Wim van Dongen, Arie-Jan Gelderblom, Lia van Gemert, Louis Peter Grijp, Vivien Janssen, Eddy de Jongh, Annemarie Kets-Vree, Connie Klützw, Jan Konst, Marijke Meijer Drees, Bianca du Mortier, Mariëlle Lenders, Ger Luijten, Toon Luijten, Bianca Nesselaar, Rianne Norbart, Guido van Oorschot, Hanna Pennock, Peter van Putte, Dick Schenkeveld, Marian van Schijndel, Jan en Margje Steenbeek, Marc van Vaeck, Frans Verdonk, Dick van Vliet,

Bart Westerweel; de medewerkers van: de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag, de verschillende bibliotheken en alle overige bezochte instellingen.

Met bijzonder genoegen denk ik terug aan de samenwerking met mijn collega's op het Constantijn Huygens Instituut te Den Haag: Peter de Bruijn, Jacqueline de Man en Jan Robert; ook bedank ik mijn collega's en studenten binnen de Utrechtse Universiteit: hun reacties heb ik altijd als zeer stimulerend ervaren. Speciale dank gaat uit naar Leo Jansen, Lidy Wijers en Marijke Blankman voor hun morele steun en overweldigende betrokkenheid.

II Inleiding

Jacob Cats (1577-1660) was eenenveertig jaar toen hij in 1618 debuteerde met zijn *Silenus Alcibiadis, sive Proteus*, later *Sinne- en minnebeelden* genoemd. Hij woonde te Middelburg, was stadsadvocaat en inmiddels dertien jaar getrouwd. Zijn emblematische werken droegen wezenlijk bij aan de ontwikkeling van de Nederlandse emblemataliteratuur die aan het begin van de zeventiende eeuw tot grote bloei kwam.

Voor zijn omvangrijke bundel putte Cats deels inspiratie uit zijn onmiddellijke omgeving, maar hij hield daarbij wel permanent een oog gericht op zijn boeken. Herhaaldelijk speelde hij een spel met herkenbare en alledaagse beelden, én ontlenen aan de literaire en beeldende traditie. De vraag is dan welke uitbeeldingen nieuw zijn, en welke reeds bestonden; en in het laatste geval, wat Cats daar eventueel aan toevoegde. Voor de – huidige – lezer lijken de stofkeuze en duidingen van sommige emblemen door hemzelf bedacht, maar voor een belangrijk deel waren bepaalde toepassingen al gevonden. Deze tekstuitgave probeert niet alleen de teksten van Cats zo goed mogelijk te begrijpen door ze van annotaties, vertalingen en toelichtingen te voorzien, maar ook inzicht te bieden in de manier waarop hij zijn bronnen gebruikte.

Aan de ene kant greep de Zeeuwse emblematicus in woord en beeld terug op (emblematische) voorgangers en sloot hij zich aan bij traditionele voorstellingen; anderzijds bracht hij een vernieuwing aan door ongebruikelijke motieven in te voeren en één afbeelding van een amoureuze, maatschappelijke en godsdienstige verklaring te voorzien. Zijn boek bevat aldus een invloedrijke ethica waarin over de meest uiteenlopende zaken zinvolle gedachten en wijze lessen zijn te vinden. De betekenis die de *Sinne- en minnebeelden* literair- en cultuurhistorisch heeft gehad, kan moeilijk worden overschat. De invloed van Cats' gedachtengoed reikt tot over de landsgrenzen, zowel in als buiten de literatuur.

Cats bestempelde de emblematiek als een aparte artistieke categorie, als een 'maniere van schrijven' (een *genus scribendi*). Het genre werd gekarakteriseerd door de wisselwerking van uitbeelden en uitleggen, door het proces van het verhullend onthullen, om al combinerend en redenerend een juist inzicht in het menselijk gedrag te krijgen. Het embleem presenteert de lezer een beeld, een nabootsing van de bestaande of denkbare werkelijkheid, wijst op de onderliggende waarheid of levensles en biedt handelingsnormen. Dit samengaan van woord en beeld, deze complementariteit tussen de beide zusterkunsten *pictura* en *poesis*, kwam

uitstekend tegemoet aan een van de voornaamste doelen van de kunst: de zo gewaardeerde combinatie van leren en vermaken.

Ik hoop dat deze studie-uitgave een aanzet zal vormen tot een beter begrip van het werk van Cats en de Nederlandse emblematiek in het algemeen, en dat de aangeboden overwegingen verder worden gezien en uitgewerkt. Eén van de meest bekende humanistische beelden is dat van de bij die al vliegend door alle tuinen uit de mooiste bloemen het beste zuigt en zo aangename honing bij elkaar scharrelt. Zo zou, zo vond men, de dichter ook te werk moeten gaan, en zo deed Cats het ook. Hij leverde in de bloei van zijn leven een literair bloemstuk af, waaraan voor wie er gevoelig voor is, veel aangenaams valt te ruiken. Dat geldt niet minder voor een editeur die in enkele jaren heel wat terreinen af kan snuffelen, maar weet en er vrede mee moet hebben dat niet elke tuin zich helemaal prijsgeeft en zich naar zijn hand laat zetten.

Hoe zit deze studie-uitgave in elkaar? Naast de integrale *Sinne- en minnebeelden* in het tekstdeel, waarvoor corrupte plaatsen in de tekst werden gesignaleerd en opgelost, zijn in dit tweede deel – het commentaardeel – alle Latijnse en Franse teksten in vertaling opgenomen. Verder staan hierin annotaties bij typische woorden, uitdrukkingen of lastige passages. Op deze annotaties volgt telkens een algemene toelichting. Dit betekent behalve een karakteristiek van alle emblemen, ook informatie over de bronnen, literair- en cultuurhistorische achtergronden, en een bespreking van de prenten en hun beeldtaal, gekoppeld aan Cats' specifieke zingeving.

De inleidende hoofdstukken zijn gericht op de ontstaans- en drukgeschiedenis van de bundel, op de opbouw van de emblemen, evenals op de gebruikte (tussen)bronnen en hun verwerking. De inleiding wordt afgesloten met een karakterisering van de bundel. Vóór de annotaties en de commentaar bij de preliminaria en de emblemen, is een verantwoording opgenomen.

Het derde deel opent met een overzicht van de verschillende Nederlandse edities van Cats' *Sinne- en minnebeelden*. Dit gedeelte wordt gevolgd door alle ter sprake gebrachte afbeeldingen. Verder biedt deel drie in een aantal bijlagen een compleet overzicht van de verschillen met de *editio princeps* uit 1618; een lijst van tekstcorrecties; de zeventiende-eeuwse Engelse vertalingen van de liefdesgedichten; evenals tekstvarianten in Jacob Cats' *Klagende maeghden* uit 1633. De literatuuropgave, de noten, de summary en enkele registers staan aan het eind van de editie.

Deze studie-uitgave is op 22 maart 1996 verdedigd als proefschrift aan de Universiteit van Utrecht.

3 De ontstaans- en drukgeschiedenis van de bundel

Over de ontstaansgeschiedenis van *Silenus Alcibiadis* (1618), waarvan geen handschriften zijn overgeleverd, is niet veel bekend en de wijze waarop de bundel door de tijd heen is uitgegeven, de drukgeschiedenis, laat zich maar moeilijk precies reconstrueren. Het in deel 3 opgenomen (genummerde) overzicht van de verschillende uitgaven die in de openbare collecties in Nederland en België evenals in de beschikbare bibliografieën zijn aangetroffen, moet dan ook beschouwd worden als een eerste poging de drukgeschiedenis van de *Sinne- en minnebeelden* in kaart te brengen. Naar dit overzicht wordt telkens met een B (= Bibliografie) verwezen.

Cats maakt in zijn postuum verschenen *Twee en tachtig-jarig leven, aen des-selvs veertien kints-kinderen, dienende tot naricht van de selve* kort melding over de plaats waar hij zijn eerste emblemen dichtte:

Ick had een buytenhuys niet verre van de stadt,
Daer ick en mijn gesin een wijl in stilte sat [...].
Ick schoude stadts gewoel, en koos het eensaem velt,
Want daer was toen ter tijt mijn wesen naer gestelt [...].
Om buyten alle sorg te sitten in het groen,
Oock als ick ledig was genegen iet te doen.
Ick las, ick dicht', ick schreef, *ick maeckte zinnebeelden*,
Terwijl mijn kleyne jeugt ontrent de boomen speelden.¹

Op zijn Zeeuws buitenverblijf het Munnikenhof te Grijskerke heeft hij zijn eerste emblematistische werken, *Silenus* en *Maeghden-plicht*, gemaakt. Wanneer Cats deze buitenplaats, slechts enkele kilometers van Middelburg, in zijn bezit kreeg, is niet met zekerheid vast te stellen. Hij kocht het, evenals zijn woonhuis in Middelburg, van Balthazar de Moucheron.² En hoewel hij in zijn 'Voor-reden' zegt dat *Silenus* voor een deel uit jeugdwerk bestaat: 'teerste deel van dit boecxken meest is geweest het uytworpsel van onse blinde jonckheyt' (r. 41-42), geeft de evidente verwantschap met amoureuze emblembundels die tussen 1608 en 1617 waren verschenen, genoeg reden om deze opmerking te relativiseren; als eenenveertigjarige vond hij het kennelijk nodig om bij het publiceren van zoveel amoureuze lyriek verzachtende omstandigheden aan te voeren.³ Wat niet uitsluit dat er inderdaad jeugdwerk tussen kan zitten. De soms gebrekkig metrische verzen, die Cats voor de uitgave van 1627 zou herschrijven, wijzen duidelijk op een beginnend dichterschap.

Vanzelfsprekend zal de totstandkoming van de bundel enige tijd hebben geduurd. Het ontwerp van de titelprint draagt in ieder geval het

jaartal 1616 en men mag ervan uitgaan dat Cats, toen hij die opdracht aan Van de Venne gaf, al een behoorlijk deel af had. De prozastukken, die voor het eerst worden opgenomen in de tweede uitgave in 1618 (nr. B.2), zijn waarschijnlijk in dat jaar geschreven.

De *editio princeps* verscheen in 1618 bij Hans van der Hellen (nr. B.1). Deze stads- en statendrukker, afkomstig uit Zierikzee, was tussen 1617 en 1664 werkzaam te Middelburg. In 1618 drukte hij behalve Cats' *Silenus* ook tweemaal diens *Maeghden-plicht*. Hij werkte in opdracht van uitgevers als Van de Vivere, Van de Venne en Roman, en drukte onder andere de prent 'De Synode van Dordrecht' met een gedicht van Cats (1619), evenals Cats' *Self-stryt* (1620 en 1621) en *Tooneel van de mannelijke achtbaerheyt* (1622). De drukkerij was eerst gevestigd in 'De Fransche Galey' en later in 't Wapen van Audenaerde'.⁴ Elk van de 51 prenten (die drie maal werden afgedrukt) voorzag Cats drie keer in drie afdelingen van een specifieke betekenis door middel van Nederlandse, Latijnse en Franse motto's, gedichten en citaten. Wie naar Cats' naam zoekt, zal eerst wat moeten bladeren: hij valt voor het eerst onder de voorrede (3*4v).

Nog in datzelfde jaar verscheen een uitgebreidere editie, eveneens bij Van der Hellen in Middelburg (nr. B.2). Er zijn 102 prozaverhandelingen bijgekomen (in het Nederlands en Latijn) en de prenten worden nu nog maar één keer afgedrukt. In een afzonderlijk 'Ad lectorem' schrijft Cats dat de boekhandelaren bij hem waren komen klagen over de kosten van het boek, die door het driemaal afdrukken van de afbeeldingen buiten proportie waren gestegen; de kopers vonden de onnodig hoge prijs bezwaarlijk. Vandaar, zo zegt hij, dat voor een andere vorm werd gekozen. De lezer zal nu wel wat heen en weer moeten bladeren om er de corresponderende prenten bij te zoeken, maar als hem dit lastig lijkt, kan hij altijd nog exemplaren van de eerste uitgave voor een iets hogere prijs aanschaffen. Uit deze opmerking van Cats valt af te leiden dat de koper in 1618 tussen beide uitgaven kon kiezen.

Pas in de derde uitgave uit 1619 stond de naam van de auteur op de titelpagina. Het ging hier om een heruitgave van de tekst uit 1618, op de markt gebracht door Willem Jansz [Blau] (1571-1638): de vellen zijn die van Van der Hellen, terwijl de nieuwe titelpagina de drukkerij van Blau vermeldt (nr. B.3). De ondernemende Amsterdamse cartograaf, zeevaartkundige en drukker-uitgever Blau had inmiddels verschillende embleembundels uitgegeven, onder andere Hoofts *Emblemata amatoria* (1611), Visschers *Sinnepoppen* (1614) en Heinsius' *Nederduytsche poemata* (1616), evenals een nieuwe editie van de bundel *Thronus cupidinis* (1618).

Blau komt in hetzelfde jaar 1619 met een andere editie (nr. B.4). Het eerste deel is ongewijzigd gebleven; de delen 2 en 3 hebben echter een ander zetsel. Tot twee keer toe staat op de nieuwe titelpagina's voor de delen 2 en 3 per abuis het jaartal 1519. Dat gebeurt nogmaals in de heruitgave van deze editie die Blau in 1620 uitbrengt (nr. B.5).

Twee jaar later geeft hij *Silenus* wederom uit, nu in een geheel nieuw zetsel (nr. B.6). De titelpagina maakt dan melding van zijn toegevoegde naam 'Blaeu' en zijn nieuwe merk: 'tAmsterdam, by Willem Iansz Blaeuw, inde vergulde Sonnewyser', voorzien van het drukkersmerk met een hemelglobe en het motto 'Indefessus agendo'.⁵

Op 13 november 1623 schreef Cats een brief vanuit Dordrecht aan de op dat moment zevenentwintigjarige Constantijn Huygens. Die had Cats kort daarvoor om advies gevraagd over een mogelijke drukker voor zijn eigen werk; terloops vermeldde hij ook gehoord te hebben dat Cats aan zijn emblemen aardig verdiend had. Gezien de datering van de brief en de belangrijke informatie die hij bevat over de bemoeienis van Cats met zijn bundel tot dan toe, wil ik op dit punt de drukgeschiedenis even onderbreken.⁶

De produktie blijkt niet zonder problemen te zijn verlopen: 'Het is mij bekend dat sommigen menen dat ik met de uitgave van mijn *Emblemata* geld verdiend heb, en misschien had dit werk niet zonder enige winst (zo het de goden behaagt) kunnen verschijnen, als niet enkele nietswaardige lieden dit verijdelde hadden. Ik zal de zaak uitleggen. Op eigen kosten en zelfstandig ondernam ik die uitgave (hoewel niet ter zake kundig). Ik liet zelf koperplaten en afdrukken maken. Hiertoe was er in die tijd in Zeeland geen pers beschikbaar, en er was niemand die het zou kunnen drukken; ik heb nieuwelingen hiervoor aangesteld, die behalve onervaren (waardoor alles mis ging) ook te kwader trouw waren. Zozeer, dat talloze vellen bedorven zijn (maar elk blad is een boek op zich), bijna ontelbare vellen door kwade trouw zijn zoekgeraakt of op verkeerde posten zijn geboekt.'⁷

Boek- en literatuurhistorici beweren dat Jan Pietersz van de Venne, de broer van Adriaen, in 1618 voor eigen rekening bij Hans van der Hellen de *Sinne- en minnebeelden* liet drukken, maar dit moet op een misverstand berusten.⁸ De brief geeft duidelijk aan dat Van der Hellen de teksten wel drukte, maar de tweede drukgang van de gravures niet zelf kon verzorgen. Gelet op het vervolg van de brief doelt Cats hier zeker niet op de zojuist genoemde uitgaven die bij Willem Jansz verschenen, want hij zegt: 'Dit was er de oorzaak van dat ik alle exemplaren samen met de koperplaten aan Willem Janszoon [Blaeu] verkocht. Hij heeft mij, dat beken ik, naar behoren en in klinkende munt de beloofde som betaald. Maar ik geloof, dat als ik de rekening zou opmaken van alle onkosten en verliezen, ik weinig of geen winst zal overhouden, vooral als hierbij de tussentijdse rente geteld wordt. Ik had immers meer dan zeshonderd Vlaamse ponden uitgegeven, die ik noodzakelijkerwijs in gedeelten en pas na lange tijd terugkreeg. Op grond daarvan heb ik mijn werken in handen gegeven van de gebroeders Van de Venne, die het fraai met prachtige exemplaren, boeken en andere smaakvolle zaken vergoeden,

ofwel op een andere wijze, als zij dat juist achten; zij dragen alle kosten, zij voegen koperplaten in, waar mij dat juist lijkt.”⁹

Cats heeft destijds zelf de onkosten gedragen en die liegen er niet om. Zeshonderd Vlaamse ponden, wat neerkomt op f 3600, was een aanzienlijk bedrag. Omstreeks het jaar 1600 lag het gemiddelde jaarinkomen van een ambachtsman rond de f 200; de uitgave van de *Emblemata* betekende dus een investering van zo'n achttien jaarinkomens. Pas na deze ervaringen heeft hij besloten zijn belangen te laten behartigen door de Van de Vennes. De opmerking dat *waar hem dat juist lijkt* gravures werden ingelast, geeft aan dat Cats zich inliet met de illustraties. Tot zover de brief.

In 1624 verscheen, zonder naam van een drukker of uitgever en zonder plaats, voor het eerst een uitgave in duodecimo (nr. B.7). Tot op dat moment waren alle edities in kwarto. Deze uitgave is de eerste goedkopere editie geweest (er zouden er meer volgen) en zij mikte ongetwijfeld op een breder publiek dan tot dan toe werd bereikt. De bundel is sterk ingekort: afwezig zijn alle prozastukken en alle citaten. Wanneer Van de Venne in 1629 de lezers waarschuwt voor roofdrukken en vraagt geen 'slecht en kladdich uytgekomen' uitgaven van de emblemen te kopen, zal zijn oproep gericht zijn tegen edities als de onderhavige (zie voor deze waarschuwing nr. B.10).

De volgende stap in de drukgeschiedenis biedt een verrassing. Het gaat namelijk om de uitgave die zonder opgave van jaar bij Blaeu uitkomt, tevens de laatste onder zijn impressum (nr. B.8). Het meest opvallend aan deze editie is wel de compositie, want de verschillende afdelingen zijn hier in elkaar geschoven. De tekst gaat terug op die van 1618-2 (nr. B.2), terwijl de structuur, een prent direct gevolgd door alle drie de uitleggingen, conform de uitgave van 1627 (nr. B.9) is. Voor de datering zijn er daarom twee mogelijkheden: óf deze editie van Blaeu is van ná 1627 en grijpt over deze uitgave heen terug op zowel de prenten als de teksten van vóór 1627; óf ze is van vóór 1627.

De laatste veronderstelling vindt steun in de toegekende privileges. Blaeu had op 21 augustus 1619 het privilege ontvangen van Van der Hellen en dat aan de Van de Vennes draagt de datum 22 maart 1625 (het zou vervolgens tussen 26 juli 1626 en 24 november 1628 worden 'uitgeleend' aan Pieter van Waesberge te Rotterdam). Het lijkt mij niet waarschijnlijk dat wanneer de gebroeders Van de Venne een algemeen privilege hebben gekregen voor de werken van Cats, een gerespecteerde firma als Blaeu zo'n privilege zal hebben geschonden. In plaats van de ooit voorgestelde datering voor deze uitgave, namelijk 1630, komt de periode tussen 1622 (nr. B.6) en begin 1625 wellicht dichterbij in de buurt.¹⁰

Als deze reconstructie klopt, betekent dit dat de 'nieuwe' structuur van de bundel waarover Cats in het voorwoord van 1627 spreekt, reeds voor die omwerking door Blaeu is bedacht. Cats zou dan door de typografische en structurele oplossing in deze Amsterdamse uitgave op het

idee kunnen zijn gebracht de opbouw van de nieuwe bundel, die in 1627 uitkomt bij Pieter van Waesberge, te veranderen en die omzetting vanuit zijn ideële standpunt te verantwoorden (nr. B.9). Cats heeft naar eigen zeggen door het ineenschuiven van de afzonderlijke delen de structuur inzichtelijker willen maken en willen voorkomen dat de jongeren alleen maar het amoureuze deel zouden lezen en de rest voor gezien zouden houden; hij schrijft exemplaren onder ogen te hebben gehad waarvan alleen het eerste deel gelezen was.¹¹

Deze uitgave met als titel *Proteus ofte minne-beelden verandert in sinne-beelden*, is voorzien van één titelprent waarop de getroonde Cupido de centrale plaats inneemt. Van de prenten, die alle nieuw zijn en spiegelbeeldig ten opzichte van de *editio princeps*, zijn er vier zonder kunstenaarsnaam, zes voluit gesigineerd (de tweede draagt bovendien de datering 1626) en hebben 42 het monogram JS van de graveur Jan Gerritsz. Swelinck.

Cats voegde aan de bundel tevens een nieuw (openings)embleem toe en liet de tweede prent ingrijpend veranderen. De twee eerste *picturae*, naar ontwerp van Adriaen van de Venne, zijn een stuk groter dan de andere die nagenoeg dezelfde doorsnede hebben als de prenten van de 1618-uitgave, ($\pm 12-12,5$ cm.). De verandering van de tweede prent met de hoekmedaillons heeft de voorstelling onmiskenbaar verlevendigd en de aanwezigheid van twee modieus geklede paren aan het begin van het boek is de aantrekkelijkheid ten goede gekomen. Bovendien werd de bundel uitgebreid met een Engelse vertaling van de amoureuze gedichten.¹²

Opvallend aan deze editie uit 1627 zijn verder de telkens wisselende adressaten in de gedrukte opdrachten: in totaal werden elf varianten aangetroffen. Er zijn er met een opdracht 'Aende Eerentfeste Achtbare wijse Voorsienige seer discrete Heeren, Mijne Heeren Schoutet Burgermeesteren Schepenen Raden ende Regeerders der wijt vermaerde Coop-Stadt tot Rotterdam' (verreweg in de meeste gevallen); met dezelfde aanloop: 'tot Dordrecht', en 'tot Deventer'; 'Aende Eerentfeste Achtbare wijse Voorsienige seer discrete Heeren, Mijne Heeren Schoutet Burgermeesteren Schepenen Raeden ende Regeerders der Stadt Briel' (hier moest de vermelding 'koopstad' achterwege blijven); aan de Staten van Rotterdam; 'Aende edele moghende heeren, mijne heeren de staeten 's landts van Wtrecht'; 'Aende wijse Voorsienige Heeren, de Heeren Bewint-hebbereren van de Oost-Indische Compagnie Residerende tot Middelburch'; 'Aende Edele Mogende Hoogh wijse Hoogh geleerde, ende Voorsienighe Heeren, Mijne Heeren de President ende Raeden vanden Hoogen Raet van Hollant Zeelant ende West-Vrieslandt'; 'Aende Dooluchtige [sic] Hooghmogende Heeren, Mijne Heeren de Staten Generael vande Vereenichde Nederlantse Provintien'; 'Edele wijse Voorsienige Heeren, Mijne Heeren van de Reecken-kamer des Generaliteyts der Vereenichde Nederlantse Provintien'; en: 'Aende achtbare

wijse voorsienige heeren, de heeren bewint-hebberen vande West-Indische compagnie residerende tot Amsterdam'. Met deze lange reeks varianten in de dedicatie bestrijkt de bundel een tamelijk breed opdrachtgebied.¹³

Deze drukstrategie van exemplaren met wisselende opdrachten kan bijzonder lucratief zijn geweest. Het was gebruikelijk dat de Staten en vooraanstaanden tegen een financiële vergoeding opdrachten voor boeken accepteerden. Deze zogeheten 'vereeringen' waren vaak behoorlijk hoog. Prikkelend, maar nog nauwelijks onderzocht, is de vraag naar de mate en wijze van subsidiëring van auteurs en boekhandelaars-drukkers-uitgevers. Toegekende bedragen konden afhankelijk zijn van het aantal te leveren of geleverde exemplaren.¹⁴ Het zou aardig zijn na te gaan of er daadwerkelijk door de verschillende 'gedediceerden', opgenomen in *Proteus*, is betaald. Misschien werpt dit tevens licht op de vraag wie er in dat geval beter van is geworden: was het Swelinck die de opdracht ondertekende, Van Waesberge die het werk uitgaf, Cats zelf, of een combinatie van een van deze mogelijkheden? De archieven van de Staten Generaal, de provinciale Staten en die van de genoemde instanties: de Gecommitteerde Raden, Gedeputeerden en bewindhebbers, kunnen hierop eventueel antwoord geven.

Goedkoop zal de uitgave zeker niet zijn geweest. Bij de berekening van de velprijs moet men er wel rekening mee houden dat de eindprijs van toepassing kan zijn geweest op het gehele werk in een bundel, in plaats van op een deel ervan (het 'hoofdwerk'). Dit verschil verklaart waarom men op uiteenlopende prijzen per vel is uitgekomen, variërend van 2,36 stuivers tot 1,32 stuivers, voor de in 1625 eveneens bij Pieter van Waesberge verschenen embleembundel *Emblemata* van Zacharias Heyns. De uitgave vertoont wat betreft papier, vormgeving, het gebruik van verschillende lettertypes en de vele prenten, sterke overeenkomst met Cats' twee jaar later verschenen *Proteus*.¹⁵

In één van de zesendertig exemplaren uit 1627 die ik onder ogen heb gehad, heeft het gehele A-katern een afwijkend zetsel. Nagenoeg de meeste afwijkingen zijn aan te merken als evidente fouten, wat zou betekenen dat dit katern een vroeg stadium in de totstandkoming van de editie vertegenwoordigt. Omdat voor deze uitgave het nieuwe openings-embleem voor de eerste keer werd gedrukt, is mijn vermoeden dat we hier met een voorstadium in de drukgang te maken hebben: gecorrigeerd ná deze druk, wordt het katern in die nieuwe versie vervolgens opnieuw gezet en voor de overige afdrukken gebruikt. Het blijft wel gissen waarom er een geheel nieuw zetsel is gemaakt en niet is gecorrigeerd op de pers (wat gezien de veranderingen toch mogelijk was geweest). Misschien is het eerste zetsel vanaf de galei in pastei gevallen.¹⁶

Cats' vaste illustrator Adriaen van de Venne is zelf medeverantwoordelijk voor een nieuwe fase in de drukgeschiedenis. In 1629 bieden hij en

de drukker-boekverkoper Joost Ockerss. in Den Haag een uitgave aan met nieuwe afbeeldingen in een afwijkend formaat: de prenten zijn rechthoekig en eenvoudig van stijl (nr. B.10). Wat deze uitgave ook interessant maakt, is dat de prozateksten (alléén de Nederlandse zijn opgenomen) een eigen *faux-titre* hebben en worden gescheiden van de prenten en gedichten door ander literair werk van Cats. Het gevolg is dat de prenten met de gedichten nu beschouwd worden als de emblemen en de prozastukken die verderop staan afgedrukt fungeren als verklaringen. Misschien heeft dit uit elkaar zetten van prent en gedicht enerzijds, en prozacommentaar anderzijds, iets te maken met het gangbare structuurprincipe binnen raadselboekjes.¹⁷ De uitgevers schrijven in de tekst die aan de verklaring voorafgaat onder meer: 'Indien datter sommige mochten wesen die de gedichten om de kortheyt niet konden vatten, sullen hier in ten vollen onderricht werden.' Daarnaast waarschuwen ze de lezer met klem voor onwettige nadrukken die in de handel zijn gebracht.¹⁸

De prenten uit 1629 worden opnieuw gebruikt in een ongedateerde editie waarvan naar mijn weten slechts één exemplaar is overgeleverd. Het gaat om een boekje in de Glasgow University Library (Stirling Maxwell Collection) waarin, behalve de Nederlandse en Franse amoureuze gedichten, ook de Engelse vertalingen zijn opgenomen (nr. B.11). Die Engelse gedichten waren voor het eerst achter de uitgave van *Proteus* (1627) afgedrukt. Totdat meer informatie over de makers van de titelprent wordt gevonden, want die kan nog van belang zijn, moet deze uitgave in of na 1629 worden gedateerd.¹⁹

Tot 1655, het jaar waarin de verzamelde werken voor het eerst zijn gepubliceerd, komen behalve dit unieke bundeltje, nog tien verschillende, ongedateerde, uitgaven op de markt (de nrs. B.12-B.21). In die werken zitten meestal kopieën van de emblemprenten van een, ten opzichte van de gesanctioneerde edities, duidelijk mindere kwaliteit. Bovendien zijn telkens de Latijnse (en vaak ook de Franse) teksten evenals de citaten prijsgegeven. Bepaalde autoriteiten vielen weg en de lering werd steeds minder dwingend aangeboden. Het blijft fascinerend te zien hoe in de loop van de tijd uitgevers naar eigen inzicht delen hebben weggelaten, zonder daardoor iets onbegrijpelijks aan te bieden. Gevolg is dat met deze goedkope en kleine bundels, een bijzonder groot publiek zal zijn bereikt. De koper van de *Sinne- en minnebeelden*, uitgekomen tussen de jaren '30 en '50 van de zeventiende eeuw, kreeg iets geheel anders in handen dan degene die de bundel in de jaren twintig van die eeuw had gekocht. In de praktijk kwam het dus neer op: iedere voet zijn eigen schoen. Tot de vroege negentiende eeuw blijven de emblemprenten in ieder geval wel gehandhaafd.

Men kan zich afvragen of Cats zich ook met de latere uitgaven van zijn werk heeft beziggehouden. Voor zijn verzameld werk ligt dat voor de hand, maar er zijn vele edities waarin van de oorspronkelijke opzet

niets meer is terug te vinden. Medeweten, laat staan medewerking, lijkt in deze gevallen uitgesloten.

Er zijn binnen die anoniem uitgebrachte werkjes enkele reeksen te onderscheiden. Het gaat dan om edities die direct in elkaars lijn liggen. Door middel van handschriftelijke aantekeningen en bijgebonden werken (maar dat laatste geeft veel minder zekerheid), kunnen sommige uitgaven met meer of minder precisie worden gedateerd.

Emblemata ofte minnelijcke, zedelijcke, ende stichtelijcke sinnebeelden (nr. B.12) heeft dezelfde titelprent en emblemprenten als van het boekje uit 1624 (nr. B.7); het is ook identiek qua opzet. Er is hier evenwel sprake van een geheel nieuw zetsel en een ander voorwerk. Misschien is deze uitgave, gelet op de herschreven voorrede, van (iets) latere datum, dus in ieder geval na 1624. Een bijgebonden werk draagt het jaartal 1632.

De editie *Poëtische wercken van den Heer Iacob Catz*, met de gegraveerde titel *Minnelijcke, zedelijcke, ende stichtelijcke sinne-beelden met der selve ghedichten* (nr. B.13) zal tussen 1632 (bijgebonden werken) en 28 juli 1634 (een aantekening van de bezitter Julius Tijdloos) zijn uitgekomen. Deze uitgave gaat voor wat betreft de structuur, namelijk de uit elkaar gehaalde gedichten en prozafragmenten, terug op de bundel verschenen bij Van de Venne (nr. B.10) en zij staat bovendien in één lijn met de volgende editie in de reeks, die ook als titel *Poëtische wercken* draagt en dezelfde prenten heeft (nr. B.14). De bijgebonden werken zijn hier 1635 gedateerd.

Omstreeks datzelfde jaar verschijnen nog drie uitgaven. Ze zijn alle drie getiteld *Emblemata ofte minnelijcke, zedelijcke, ende stichtelijcke sinnebeelden. Door D.I. Catz* (B.15) en deze liggen in één lijn met de nrs. B.7 en B.12. Wel zijn er andere platen gebruikt. In een van de exemplaren is geschreven: 'Dirck van Heuvel 1635'. De tweede is op het eerste gezicht gelijk aan de eerste, maar heeft duidelijk een ander zetsel (nr. B.16). De derde in de reeks heeft wederom een nieuw zetsel, evenals een afwijkende titelprent (nr. B.17). De datering van de laatste twee is moeilijk vast te stellen.

Iacobi Catzii I.C. Silenus Alcibiadis sive Proteus, voorgbestelt in minn'- en zinne-beelden, met de sedelijcke en stichtelijcke verklaringe, tegen-over yder beelt gbestelt verschijnt zonder plaats en zonder jaar; het werk is mogelijk tussen 1640 en 1645 uitgebracht (nr. B.18). Hierin bericht een 'Tot den leser' [AIV] dat de tekst voor oudere lezers in een grotere letter is gedrukt (slechts voor twintig prozastukken is dat ook daadwerkelijk het geval): 'Gunstighe leser, alsoo ick dit Werck over eenige Iaren met kleyne Letter hadde Gedruet, soo is my van verscheyden Oude Lieden geseyt dat zyt wat grover van Letter wenschten te zyn, daerom hebbe ickt, tot yders dienst, met grover Letter Ghedruet.' De twee volgende edities in de drukgeschiedenis gaan waarschijnlijk op deze terug.

De eerste verschijnt in Gouda bij Pieter Jansz Rammaseyn (Petrus Rammazenus). Hij biedt de bundel *Silenus Alcibiadis sive Proteus, voorgbestelt in minn'- en zinne-beelden, als mede zyn Maeghden-plicht, en andere wercken*

aan (nr. B.19). De boekdrukker en boekbinder Rammaseyn (geboren te Gouda, aldaar in 1619 gehuwd en er in 1651 begraven), vestigde zich aan de zuidzijde van de Korte Groenendaal 'in 't verguld A.B.C.' Er zijn zo'n vijftig door hem gedrukte uitgaven bekend. Wannneer hij *Silenus Alcibiadis* precies uitbrengt, is niet duidelijk. Het zal, gelet op de vorige editie en het bijgebonden werk, ook tussen 1640 en 1645 zijn. Deze eenvoudige uitgave waarin grote delen in een gotische letter zijn gedrukt, zal niet al te duur zijn geweest. Het embleem is telkens verdeeld over drie pagina's, met weer alleen de Nederlandse gedeelten. Zoals uit de ondertitel blijkt, gaf Rammaseyn gelijktijdig Cats' *Maeghden-plicht* uit.²⁰

De volgende uitgave (nr. B.20) stemt in opbouw overeen en is te beschouwen als een heruitgave van de druk bij Rammaseyn. Zij verschijnt onder dezelfde titel, maar nu in Dordrecht bij Maerten de Bot(h). Deze Maerten, waarschijnlijk een zoon van Adriaen Jansz de Both, was in de jaren 1644-1645 'teghen over de Vriesestraet Inde Nieuwe Kerkbijbel' te vinden; in 1645 wordt hij 'boekvercooper' genoemd. Rond deze tijd (de bijwerken dragen ook het jaartal 1645) kan vermoedelijk De Bots uitgave van *Silenus* worden gedateerd. Blijkbaar heeft De Bot de gedrukte vellen of het zetsel van Rammaseyn overgenomen (de tekst is namelijk identiek), het opschrift op de gegraveerde titel aangepast en de gravures (zelf) afgedrukt, want de prenten zijn beter ingeïnt; sommige lijken zelfs te zijn opgewerkt.²¹

De laatste in de reeks ongedateerde edities heeft als gegraveerde titel *Iac. Catzii. Silenus Alcibiadis sive Proteus dit zijn zedelijcke verclaeringen over sijne sinne beelden* (nr. B.21). Voor deze uitgave zijn mogelijk de prenten van nr. B.14 gebruikt. Het gaat hier hoogstwaarschijnlijk om de editie die wordt vermeld in de boekhandelscatalogus van Broer Jansz uit 1646: 'De Heer J. Cats Proteus, Maegden-plicht, Self-strijdt, etc. verciert met schoone kopere Platen. t'Amsterdam by Theunis Jacobsz, in 8'.²² In een van de bijgebonden werken staat: 'Gedrukt tot Harderwyck, by Egbert Arentsen. 1644'. Deze Egbertus Arnoldus van Nunspeet (werkzaam tussen 1644 en 1651; gestorven 1652) drukte in 1650 onder meer voor de boekverkoper Wilhelmus Bosch.²³

Het eerste verzameld werk van Cats werd in 1655 te Amsterdam onder de titel *Alle de wercken* door Jan Jacobsz Schipper (1617-1669) uitgegeven (nr. B.22). Van 1639-1669 bracht de gereformeerde Schipper, die woonde op de Prinsengracht en later op de Keizersgracht, vele uitgaven op de markt, waaronder werken van Calvijn, Jonston, Drexelius en Bosio. In zijn verzoek om privilege voor het uitgeven van Cats, gericht aan de Staten van Holland, valt te lezen hoe breed en omvangrijk Schippers afzetgebied was: 'Sulx dat met sijn suppliants kennisse meer als dertigh off veertigh duysent exemplaaeren van eeniger derselver wercken, in eenigen tijt herwaerts waaren verciert, eenige in de Fransche, Engelsche ende Hoogduytsche taalen waaren overgeset, ende by alle soorten

van menschen tot in de abdijen ende cloosters, ende in de bibliotheeken van allerley gesinten waaren toegelaaten.’ Schipper kreeg op 23 maart 1655 een privilege voor 16 jaar voor de onuitgegeven werken van Cats; op 13 september 1658 van de Staten-Generaal een privilege voor 13 jaar, nu voor alle werken.²⁴

De eerste *Alle de wercken* is een uitermate fraaie uitgave in folio. Van dit, terecht met trots gepresenteerde, boek moeten naast de gewone oplage zeven met zilveren muiers en sloten versierde exemplaren zijn vervaardigd. De iconografie van deze bandversieringen gaat terug op de *Trionfi* van Petrarca: op de muiers, de versieringen op het voor- en achterplat van de band, staan een bellenblazend jongetje, een figuurtje dat zijn gezicht met een kap bedekt, een slang in een ringvorm en de vogel Phoenix; op de sloten pronken voorstellingen van de Dood die de Tijd overwint en het Laatste Oordeel.²⁵

Hoewel de uitgever in 1658 spreekt over slechts vijf van deze bijzondere exemplaren, gekoppeld aan de plaatsen die voor Cats’ (maatschappelijke) leven van belang zijn geweest, te weten Brouwershaven, Zierikzee, Middelburg, Dordrecht en de Staten van Holland en West-Friesland, weten we inmiddels dat ook de Staten-Generaal een exemplaar kregen aangeboden en dat de auteur zelf eveneens een exemplaar met de sloten in zijn bezit heeft gehad. Dit brengt het totaal op zeven.

Van deze exemplaren voorzien van prachtige edelsmeedkunst zijn er nog vier bekend en intact. Ze zijn aanwezig in het stadhuis van Brouwershaven, het Gemeentearchief van Dordrecht, en het Prentenkabinet van Museum Boymans van Beuningen te Rotterdam (dit is het exemplaar opgedragen aan de Staten van Holland en West-Friesland).²⁶ Het exemplaar uit de nalatenschap van Cats, dat is gebonden in een lichtbruine band, is thans in particulier bezit bij een van de nazaten van Rhijnvis Feith. De herkomst van dit Gelderse exemplaar is overtuigend.

In de in 1658 bij Schipper verschenen tweede uitgave van *Alle de wercken* – de eerste had blijkbaar goed verkocht – zit een prent waarop de sloten en muiers staan afgebeeld (nr. B.23). Verder informeert de uitgever ons in zijn ‘Voorbericht’ over het feit dat Cats’ verzen zijn opgenomen in Johannes Gruterus’ *Poliantea sive Florilegio*, en dan volgen Schippers zo vaak geciteerde woorden als het om de oplagecijfers van het werk van Cats gaat: ‘Van ’t Huwelijk weet ik by de vijftig duysent gedrukt te tellen, van d’Emblemata, Maegdeplicht, Zelfstrijt en Manlijke achtbaerheyt, weet ik so naau ’t getal niet, maer kan d’een door d’ander weynig min zijn; de Spiegel van den ouden en nieuwen Tijd, stel ik op 25 duysent vast: de Trouwing, hoewel verscheyde jaeren na d’andere werken uytgekomen, overtreft dat getal: en is in twee besondere Steden weer op de pers [...].’²⁷ Wanneer we Schipper hier op zijn woord geloven, is het aantal van tegen de 50.000 verkochte exemplaren van Cats’ *Emblemata* ongehoord hoog. Wel moeten we erop bedacht zijn

dat een uitgever die binnen korte tijd twee monumentale verzamelwerken op de markt brengt, de cijfers om bestwil naar boven heeft afgerond en iets te hoog heeft ingeschat. Toch ondersteunen de thans bekende feiten Schippers schattingen.²⁸

Een jaar later verschijnt in Dordrecht bij Jacobus Savry 'wonende in 't Kasteel van Gent' opnieuw een *Alle de wercken* (nr. B.24). Deze uitgave in kwarto-formaat bevat dus de laatste tijdens het leven van de auteur verschenen *Sinne- en minnebeelden*. Schipper, bij wie het copyright berust, koopt op 30 september 1658 bij Hendrik Hondius (boek- en kunstverkooper in de Hofstraat te Amsterdam) de bij Savry uitgegeven editie. De prijs bedraagt zeven gulden. Hij wilde dit exemplaar kennelijk gebruiken als bewijs om aan te geven dat Savry onrechtmatig had gehandeld en hem gerechtelijk vervolgen.²⁹

Verrassend is het dan te zien dat Schipper blijkbaar de restpartijen in zijn bezit krijgt, want het zijn dezelfde Dordtse vellen die in de volgende uitgave van het verzameld werk uit 1661 worden gebruikt: *Alle de wercken, van de heer Jacob Cats, ridder, stadhouder van leenen, groot-zegelebewaerder der ed: heeren Staten van Hollant en West-Vrieslandt, oudt raedtpensionaris van Hollandt, &c. t'Amsterdam, by I.I. Schipper, op de Keizers-gracht, 1661. Met privilegie voor 16 jaren* (nr. B.25). De toevoeging aan het eind maakte nog eens extra duidelijk bij wie het recht op uitgeven lag.³⁰

De laatste bij Schipper uitgekomen editie is van 1665, getiteld *Alle de wercken, zoo oude als nieuwe, van de heer Jacob Cats, ridder, oudt raedtpensionaris van Hollandt, &c. Vermeedert met des autheurs tachtigjarigh leven, en Bedenckingen op Zorgvliet* (nr. B.26). Het gaat hier om een nieuw zetsel en de kleine embleemprenten zijn hoogstwaarschijnlijk afdrukken van dezelfde platen die voor de editie nr. B.15 of B.16 werden gebruikt.

In de achttiende eeuw zijn de *Sinne- en minnebeelden* in tien verschillende edities op de markt gebracht: in 1700 en 1712 eerst als onderdeel van *Alle de wercken* in folio (nrs. B.27 en B.28); vervolgens in twee kleinere uitgaven: in 1717 en 1720 (nrs. B.29 en B.30) en daarna weer in de grootse folio-editie: *Alle de wercken*. Amsterdam 1726, waarvoor nieuwe platen werden gemaakt (nr. B.31). Bij de editie 1720 startte een reeks: de werken die hierop volgden, bescheiden in omvang, liggen in elkaars verlengde. De titelprent en de embleemprenten werden steeds opnieuw gebruikt, maar er was wel sprake van nieuwe zetsels (nrs. B.32, B.33 en B.34). Aan het eind van de eeuw werden in Gent en Amsterdam nogmaals twee verzamelde werken uitgebracht (nrs. B.35 en B.36). Voor de laatste achttiende-eeuwse uitgave, in 19 delen, trad Rhijnvis Feith op als editeur.

De negentiende eeuw zorgde wederom voor een grote variëteit aan edities: nu werden uitgaven gepubliceerd waarin voor het eerst de embleemprenten achterwege bleven, zoals in de *Dichterlijke werken* uit 1828 (nr. B.37).³¹ Verder verscheen bij een andere Amsterdamse uitgever in 1834 een heruitgave van de editie van Feith (nr. B.38). De prenten

hieruit werden vervolgens opnieuw gebruikt voor de in Deventer uitgekomen *Dichtwerken van Jacob Cats, naar de behoeften van den tegenwoordigen tijd ingerigt*. Zij verschenen in acht delen tussen 1843 en 1854 (nr. B.39).

Met een 1861 gedateerd voorwoord presenteerde W.J. Hofdijk *Vader Cats uitgegeven voor het Nederlandsche volk*. Het werk, zonder embleemprenten, kwam uit bij H.C.A. Campagne in Tiel (nr. B.40). Dan volgt het laatste hoogstandje in de drukgeschiedenis van Cats' *Alle de wercken*. Het betreft de indrukwekkende uitgave die een jaar later, in 1862, werd bezorgd door Johannes van Vloten, destijds hoogleraar te Deventer. Het werk werd uitgegeven te Zwolle door de erven J.J. Tijl. In deze tweedelige folio-uitgave zijn de embleemprenten op staal gegraveerd door Johan Wilhelm Kaiser (nr. B.41). Ze hebben vaak grote veranderingen ondergaan: doorgaans zijn de details die een centrale positie innamen tot onderdeel van een voorstelling geworden en zijn paartjes toegevoegd die nadrukkelijk aandacht vragen voor de emblematische interpretatie. Verder zijn fictionele elementen, zoals wolkenhanden, gewijzigd.³² Belangwekkend voor de receptie van Cats en voor de literatuur-sociologie in het algemeen is de bijgevoegde lijst van intekenaren, waarbij de woonplaats (land) en het beroep van de kopers werden vermeld.³³

Bij de uitgever H.A.M. Roelants te Schiedam verscheen behalve een *Al de werken van Jacob Cats*. Met eene levensbeschrijving van den dichter. Volksuitgaaf. S.a. [1870], een verzameld werk onder dezelfde titel, met als extra aanduiding: 'Oorspronkelijke spelling', eveneens zonder jaar van uitgave, maar te dateren in 1876. In beide gevallen werden de *Sinne- en minnebeelden* flink bekort: op een zeer volle bladspiegel staan verdeeld over twee kolommen alleen de Nederlandstalige verzen. Er zijn wederom geen embleemprenten (nrs. B.42 en B.43). W. Wolterink bezorgde in 1880 de laatste negentiende-eeuwse uitgave (nr. B.44). Hierin werden zinkografieën opgenomen, gemaakt naar de nieuwe prenten van Kaiser uit 1862.

In onze eeuw liep het aantal edities van de *Sinne- en minnebeelden* drastisch terug tot twee. De samensteller E.v.O. maakte het in 1905 wel erg bont door hele stukken tekst weg te snijden. Hij repte in zijn inleiding (zijn doelgroep is 'den ongeletterden middenstand') met geen woord over het weglaten van de prenten (nr. B.45). De tekstuutgave die J. Bosch in 1960 maakte, is de laatste geweest (nr. B.46). Hij liet de prenten en de Nederlandstalige teksten uit 1627 afdrukken en gaf behalve woordannotaties summiere verwijzingen bij de door Cats genoemde auteurs.

Tot slot vermeld ik volledigheidshalve twee vertalingen uit de achttiende- en negentiende eeuw. De Duitse editie getiteld *Des unvergleichlichen Holländischen Poëten Jacob Cats, Rittern und Raht-pensionarii von Holland und West-Friesland &c. Sinnreiche Wercke und Gedichte* verscheen in

acht delen te Hamburg tussen 1710 en 1717. Met name op het gebied van de aankleding zijn er op de (ongesigneerde) prenten, die telkens per acht op één pagina staan, aardige verschuivingen te zien. De mode uit de Gouden Eeuw heeft plaats gemaakt voor een vroeg-achttiende-eeuwse kleding waarbij de karakteristieke steekhoed een van de nieuwe elementen vormt.³⁴

In Engeland maakte Richard Pigot in 1860 een luxe editie: *Moral emblems with aphorisms, adages, and proverbs, of all ages and nations from Jacob Cats and Robert Farlie*. Het boek, dat zowel in 1862 als in 1865 (onveranderd) zou worden herdrukt, geeft een combinatie van enkele embleembundels van Cats omdat de editeur Pigot behalve uit de *Sinne- en minnebeelden* ook uit latere embleembundels van Cats heeft geput. De prenten gaan direct terug op de oorspronkelijke uitgaven, al heeft de graveur John Leighton zich wel enige vrijheden veroorloofd. Er treden perspectiefwisselingen op, figuren winnen aan gewicht en zo nu en dan krijgt een omgeving een neoclassicistische aanpassing.³⁵

Met dit overzicht in vogelvlucht van de vele verschijningsvormen is het onmogelijk nog van dé *Sinne- en minnebeelden* van Cats te spreken. Daarvoor heeft Cats' eersteling te veel gedaanteverwisselingen ondergaan. De dure bundel, fraai vormgegeven op een mooie kwaliteit papier, met verschillende lettertypen en vele, uitgewerkte gravures, ondergaat in de loop der tijd zoveel veranderingen, met zo nu en dan uitschieters naar boven en beneden, dat men nauwelijks over een en hetzelfde boek voor een bepaalde lezersgroep kan spreken. Deze verschuiving in uiterlijk en functie in de loop der tijd laat zich vergelijken met wat is opgemerkt over het lezen van *chapbooks* binnen diverse sociale groepen: veel van de boekjes voor het volk waren aanvankelijk geen boeken *van* het volk, maar begonnen hun carrière als elite-literatuur.³⁶

Prijsverschillen moeten invloed hebben gehad op het publieksbereik. De prijs van het boek werd sterk beïnvloed door de productieprijs, die weer bepaald werd door de lonen van de zettters, drukkers en correctors, door de kosten van illustraties, maar vooral door de papierprijs. Meestal was de eindprijs afhankelijk van de prijs per ongevouwen vel (ook wel 'bladt' genoemd). Voor particulieren waren de kosten van het innaaien nogal eens als gebruikelijke dienstverlening opgenomen in de eindprijs. Een uiteindelijk hoge prijs voor een boek kon relatief gezien, namelijk wanneer men de gemiddelde velprijs berekent, toch redelijk zijn. Om de particuliere eindprijs te bepalen vermenigvuldigden de boekverkopers de produktiekosten met ongeveer een factor twee.

Het *Houwelyck* van Cats was in 1647 bij een boekhandel in twee uitgaven te koop: voor 5 gulden in een kwartijn (de editie Haarlem 1642) en voor 1 gulden en 4 stuivers in een duodecimo-editie (de uitgave uit 1636 of 1642), zoals blijkt uit de magazijnscatalogus met gedrukte prijzen van de Amsterdamse boekverkoper Hendrick Laurensz.³⁷ Johan de Brunen

Emblemata uit 1636 moest 3 gulden en 12 stuivers kosten en Ripa's *Iconologia* in 1656 5 gulden, wat neerkomt op 1,2 stuiver per vel. Aan het eind van het eerste kwart van de zeventiende eeuw bedraagt, zo blijkt uit de prijzen in fondscatalogi, de gemiddelde velprijs van ongeïllustreerde werken zo'n 0,6 stuiver.

Het is begrijpelijk dat illustraties de prijs van een boek opdreven. Bredero's *Groot lied-boeck* uit 1622, een quarto-oblong, kostte in 1628 1 gulden en 14 stuivers (een prijs per vel van 0,85 stuivers), een indicatie dat het ging 'om een luxe-object voor liefhebbers die bereid waren om voor het grote formaat en de kopergravures het nodige te betalen.'³⁸ Het kan niet anders of de eerste uitgaven van de *Sinne- en minnebeelden* waren alleen betaalbaar voor een koopkrachtige elite.

Een groot deel van de vaak oneerbiedig uitgegeven *Sinne- en minnebeelden* zullen, evenals psalmboeken, almanakken en populaire liedboekjes bestemd zijn geweest voor eenvoudige mensen die slechts enkele boeken in hun bezit hadden. Uit boedel- en bibliotheekinventarissen kan men afleiden dat gezocht moet worden in kringen van bijvoorbeeld lijnslagers, stadsmetselaars, schoenmakers, koopmansboden, kalkbranders en schippers.³⁹

De hogere prijzen voor embleemboeken kunnen negatief gewerkt hebben op minder kapitaalkrachtigen, hoewel er na de *editio princeps* geen enkele uitgave meer verscheen waarin de prenten drie keer werden afgedrukt. De verleiding is groot om te veronderstellen dat juist voor de minder bedeelden vele, aanzienlijk goedkopere, (roof)drukken op de markt zijn gebracht. De verschuivingen binnen de titel: van *Silenus Alcibiadis*, via *Proteus*, naar *Sinne- en minnebeelden*, evenals de nadrukkelijke vermelding edities aan te bieden met grotere drukletters voor mensen met slechte ogen, wijzen op een doelbewuste verruiming van de markt.⁴⁰

Dit hoofdstuk gaat in op verschillende onderdelen van de bundel *Proteus*: in de eerste plaats de titelprent en de drempeldichters uit het voorwerk, vervolgens de geleding binnen de emblemen, dat wil zeggen de prenten, de motto's en de bijschriften, en ten slotte de citaten. De bedoeling is de aard en de functie van woord en beeld in het werk te karakteriseren. Een bespreking van de drie titelprenten uit 1618 gaat hieraan vooraf, omdat Cats er uitgebreid naar verwijst in zijn voorwoord en hij juist aan de hand van deze prenten voor een belangrijk deel zijn ideeën uiteen heeft gezet. Hoewel dit oorspronkelijke woord vooraf gehandhaafd bleef, werden de bijbehorende prenten niet meer afgedrukt. Ook zijn het deze vroegste titelprenten waarop in de latere uitgaven vaak wordt teruggegrepen. Voor de editie van 1627, die aan de basis ligt van deze studie-uitgave, herschreef Cats alle Nederlandse gedichten en bracht hij enkele andere veranderingen aan. In Bijlage 2 zijn die gedeelten opgenomen waar *Silenus* verschilt van *Proteus*, waardoor het mogelijk is beide uitgaven met elkaar te vergelijken.

I DE TITELPRENTEN

I.1 *De titelprenten in Silenus uit 1618*

In de eerste uitgave van 1618 heeft elke afdeling een eigen titelprent met een overeenkomstige opbouw: de personificaties van de liefde, de rechtvaardigheid en de godsdienst nemen telkens de centrale plaats in, aan beide zijden omringd door groepen figuren, waarboven putti vliegen. Onderin de architectonische omlijsting bevinden zich *impresse*-achtige voorstellingen.

Op die bij het eerste deel staan, van links naar rechts: enkele rijk geklede paren, waarna – gelet op de objecten die boven de hoofden uitsteken – ambachtslieden, vissers, soldaten en, rechts van de sokkel, een boerenpaar volgen. Bijna vertrappt tussen de benen zit een bedelaar. Links op de verhoging staat: 'AVenne Inventor. An^o 1618.'; rechts: 'Fran. Schillemans sculp.' (afb. 1; vgl. ook de voortekening: afb. 8).

De kleding van het eerste paar wijst erop dat de man en vrouw deel uitmaken van een elitegroep: de vrouw draagt juwelen, een onder- en bovenrok en een platte kraag, uitbundige veren op haar hoed en een grote hoeveelheid kant. De modieuze vouwvaaier die zij vasthoudt, is een voor de Nederlanden zeer vroege afbeelding.¹ Zowel de onderrok

van de vrouw als de broek van de man zijn met linten afgezet; de man draagt een plooi kraag.

De kleding van de vrouw van het paar ernaast lijkt meer Spaans van snit; zij draagt een kapje, terwijl de vrouw net achter Cupido een muts met vleugeltjes op heeft. De visser, weer iets verderop, heeft een vrij grove, harige, muts op zijn hoofd. Een dergelijke muts was meestal gebreid of van vilt. Het boerenpaar op de voorgrond rechts draagt waarschijnlijk hoeden van stro; het hemd van de man is eenvoudig, zijn broek is op de knie versteld en behalve een messekoker heeft hij een geprononceerde *braguette*.² In de reeks valt duidelijk een verschuiving van arm naar rijk waar te nemen.

In het centrum van de prent torst Cupido de werelddol (waarop het woord *oceanus*) als teken dat niemand zich aan de macht van de liefde kan onttrekken, zoals het werd samengevat in het dictum ‘Amor vincit omnia’. Twee vliegende putti strooien bloemen uit. In het voorwoord gaat Cats in op de beide inzetten in de benedenhoeken die de vorm hebben van een devies. Bij de linker, een apothekerspot, staat ‘Meliora, latent’: Er zijn betere dingen, ze zijn verborgen.³ Rechtsonder is het gebruik van een vijzelstamper te zien, met als onderschrift ‘Tundatur, olebit’: Laat het gestampt worden, dan zal de geur eruit te voorschijn komen.⁴ Cats’ commentaar bij deze voorstellingen is dat in de mooi versierde apothekerspot de nuttige, geneeskrachtige, kruiden zitten en dat door het fijnstampen van de peperkorrels aangename geuren vrijkomen. De betekenis is niet alleen amoureuus (Cats verbindt ‘Meliora latent’ in de voorrede met het begrip *ridiculum*), maar ook algemeen van aard: op het oog bevatten de emblemen enkel uiterlijke gemakkelikheden maar onder de oppervlakte zit een rijke inhoud.

Onder het voetstuk staat het opschrift ‘Lusus Ingeny Juvenilis Lib. 1’, ofwel: Het eerste boek, het spel van de jeugdige geest. Op de andere titelprenten in de *editio princeps* ontbreekt een dergelijke regel. Wel zijn er toevoegingen in de later in 1618 verschenen uitgave, waaraan respectievelijk een citaat uit Seneca en 1 Corinthiërs werd verbonden (zie deel 3, de Bibliografie, nr. B.2). De compositie sluit op enkele details aan bij titelprenten van eerdere liefdesembleembundels, zoals de *Emblemata amatoria* van Hooft (1611), de *Emblemata amatoria* (waarschijnlijk 1615) van Heinsius en *Tronus/Thronus cupidinis* (1617/1618), waar eveneens paartjes rondom een sokkel zijn gegroepeerd om eer te bewijzen: op de eerste twee wordt naast Cupido ook zijn moeder Venus vereerd (vgl. afb. 2).⁵

Op de tweede prent in *Silenus* is Cupido vervangen door Vrouwe Justitia (afb. 3). Zij draagt de werelddol en houdt een zwaard en een weegschaal vast. Links van haar staan afgevaardigden van de wereldlijke en rechterlijke macht met daarachter een menigte mensen, waaronder soldaten. Een hondje, mogelijk een symbool voor de trouw, ligt aan de voeten van een koning die zijn scepter voor zich uthoudt en daarmee

naar de tekst op de sokkel wijst. Op de achtergrond staan enkele gebouwen; te onderscheiden zijn een paleis en een burcht.

De tekst op de rol die de bebrilde man vasthoudt, luidt: ‘Imper[.] cesa // flavius [..] // imperatoriam // maiestatem // non solum // armis decor = // ratam sed et. // legibus opor = // tet esse arm = // atam. Ut // utrumq[ue] // tempu’ (Keizer Caesar Flavius [...] de keizerlijke majesteit moet niet alleen met wapens getooid, maar ook met wetten gewapend zijn, opdat zij zowel in tijd ...). Deze zinsnede is ontleend aan de voorrede van de *Institutiones* van Justinianus, een werk waarmee men in de zeventiende eeuw bijzonder vertrouwd was.⁶

Rechts van de sokkel wordt het belang van het onderricht verbeeld door een oudere leermeester en zijn leerlingen; de jongste zit te schrijven, de oudste heeft een boek in de hand. De geleerde, die met zijn handen een spreek- of telgebaar maakt, heeft een tabbaard aan met gevlochten tressen (brandebourgs),⁷ terwijl het jongetje dat onderwezen wordt hopen (beenlingen) van gewezen laken draagt met daarin een gebreide kous. Op de achtergrond wordt handel gedreven: twee mannen zijn tussen vaten en balen in gesprek (of onderhandelen) en achter hen is een uitzicht op een haven met schepen. Aan de kade, bij uitstek de plaats waar de handel bloeide, staat een voor een havenstad zo belangrijke kraan waarmee men laadde of loste, maar die ook kon dienen om masten in en uit een schip te zetten. Naast het treerad is de kraan voorzien van een beweegbare balk en meestal was er een as waarop de constructie kon draaien.⁸

Cats' toelichting bij de inzetten van deze prent is als volgt. In de twee onderste hoeken ziet de lezer een waterpas van een ambachtsman en een zon, die met haar stralen de rijpende wijndruiven heerlijk zoet kan maken, maar evengoed de wijn in de flessen een bedorven, zure, smaak kan geven. De beide krachten die de stralen van de zon in zich hebben, verbeelden het eigen karakter van de rechtmatigheid die immers het goede beloont en het kwaad straft. Ieder het zijne, ‘Suum cuique’, luidt hier het ciceroniaanse opschrift.⁹ Zoals het waterpas zich voegt naar de grond waarop het staat, is de gang van het burgerlijk leven afhankelijk van een goede en rechtvaardige overheid en heeft ook de keuze op wie men bouwt belangrijke invloed. Het onderschrift brengt deze sociaal-politieke les kernachtig tot uitdrukking: ‘Bonus cum bonis’ (Goed met de goeden).¹⁰ Op deze gravure houden de twee putti (lauwer)kransen boven de figuren.

In het tweede deel zullen dezelfde *picturae* uit het eerste worden betrokken op het functioneren van de mens in de maatschappij. Keer op keer beveelt Cats bepaalde wijzen van doen aan of keurt ze juist af. Thema's die besproken worden en die in de titelprent ook liggen vervat, zijn onder meer: handhaven van het recht, behoedzaamheid en bedrevenheid in het handelen, aanwenden van je kennis, oppassen voor eigendunk,

tevredenheid met de eigen positie, en het belang van een goede opvoeding. Ter karakterisering van deze afdeling zou men kunnen spreken van een zedenleer voor het maatschappelijke, politieke en economische verkeer.

Op de titelprent van de laatste afdeling triomfeert het Geloof (afb. 4). Zij vertreedt de Dood en houdt, behalve de aardbol, enkele voor haar kenmerkende attributen vast, zoals het kruis, het boek en de toom. De iconografie ervan lijkt terug te gaan op een embleem van Theodore Beza uit 1580 (afb. 5).¹¹ Twee verwijzingen naar het boek Genesis zijn verwerkt: links de ark van Noach, na de zondvloed (Genesis 8:6), en rechts het brandende Sodom en Gomorra (Genesis 19:14-26). Geheel rechts staat de in een zoutpilaar veranderde vrouw van Lot en op de voorgrond loopt Lot met zijn dochters, die hun bezittingen op hun hoofd dragen. Zij werden, begeleid door twee engelen, uit de verwoeste stad gered. Links op de prent treedt Noach met zijn vrouw, zijn zonen en hun vrouwen uit de ark.¹² Deze ark – hij rust op de bergen van Ararat – is overkoepeld door een regenboog, wat opgevat kan worden als symbool van redding en goddelijke zegen. Boven elk van beide groepen vliegt een putto met een palmtak en een kroon.

Zon en vuur hebben hun parallel in de inzetten. Links de olifant, die onder het motto ‘O lumen! O numen!’ (O licht! O godheid!) aan de opgaande zon eer bewijst door op zijn knieën te gaan liggen. Hij verzinnebeeldt de ootmoed waarmee de mens zijn Schepper dient te aanbidden.¹³ Het vuurijszer van de kuiper, afgebeeld in de rechter inzet, zorgt voor een heldere, opwaartse, vlam. Zo is ook de godsdienst – aldus Cats’ uitleg – het enige middel om het goddelijke vuur van de ziel uit het aardse stof hemelwaarts te laten stijgen. Het onderschrift ‘Ne procumbat humi’ (Het moet zich niet naar de aarde keren) is mogelijk gebaseerd op Lucretius.¹⁴ Links op de verhoging staat: ‘AV. Venne inve [onderbroken door een schoen] 1618.’; rechts: ‘F. Schillemans sculp.’ Evenals de twee eerdere is ook deze derde prent, waar twee keer sprake is van een ‘redding’, programmatisch voor de afdeling die erop volgt. Telkens weer verwoordt Cats het geloof in de directe bemoeienis die God met de wereld heeft en als een ware calvinist ziet hij heel het leven onder de bestiering Gods.¹⁵ Dit wordt nogal eens verbonden met de uit de stoa bekende lijdzaamheid (*patientia*) en de afkeer van de schone schijn. ‘Het ware heil ligt elders en daarop moeten we ons voorbereiden door ons te onthechten’, terwijl de verleiding permanent aanwezig is; door deugdzaam en nederig de vroomheid te beoefenen (*praxis pietatis*) kan de onrustige mens zijn aardse zondigheid evenwel binnen de perken houden.¹⁶

1.2 *De titelprent in Proteus uit 1627*

De drie prenten zijn nu teruggebracht tot één afbeelding, ongesigneerd en ongedateerd, waarop slechts een paar eerder gebruikte elementen

terugkomen. De titel in de cartouche middenboven wordt door Geloof en Rechtvaardigheid gedragen op een wolk. De tekst luidt: 'PROTEUS // of te // Minne-beelden // verandert // in // Sinne-beelden // Tot Rotterdam // By Pieter van Waesberge // boecvercooper An.° 1627 // Met Privilegie voor 15. Iaren.' Geloof, ook hier te herkennen aan het kruis, het boek met de zegels en de toom, vertrapt de Dood, en Justitia houdt een zwaard en een weegschaal vast. Achter het schild vallen bundels licht.

Direct hieronder zit Cupido op een bolvormige troon, die hij op de prent uit 1618 nog droeg, op te vatten als de aardbol waarover hij almachtig heerst. Ook kan zijn positie *op* de bol, te verbinden met Fortuna- en Venusvoorstellingen, tevens wijzen op de onbestendigheid van de liefde.¹⁷ Hij neemt de belangrijkste plaats in. Zijn vleugels staan rechtop en een kleed valt in plooiën achter hem vandaan. Hij houdt, gezeten in een architectonisch prieel met aan het begin twee zuilen die uitlopen in vrouwenbustes, een scepter en een boog vast; zijn pijlkoker is nog net te zien. De boog die het met rozen omrankte prieel omspant, is bovenaan ui-vormig. Twee naar elkaar toe buigende dadelpalmen (zoals op de openingsprent van *Maeghden-plicht*) flankeren de getroonde Cupido.

Velen brengen de minnegod eer: (van links naar rechts) in de achtergrond een stoet van mensen, waarvan sommigen een tulband en ruime gewaden dragen en anderen slechts gehuld zijn in een lendendoek, met in de hand een boog. Zij lopen tegen een achtergrond van bossen en palmen. Op de voorgrond staan mensen met verentooien en speren, een enkeling heeft een tulband op het hoofd. Het uiterlijk van de twee paren die het meest op de voorgrond staan, wijst op een Europese afkomst. Gesuggereerd wordt dat in het defilé de bewoners van de verschillende werelddelen zijn vertegenwoordigd. De mannen van de voorste twee paren hebben uit ontzag hun hoed afgenomen. Bloemen en palmranken liggen tussen hen in op de grond. Het paar dat het dichtst bij Cupido staat en het meest Nederlands oogt, wordt gevolgd door twee schildpadden.

Op het middenplan, vlak voor Cupido, zitten twee konijnen, twee katten, twee honden en dansen twee apen die elk een bloem vasthouden. Meer in het midden speelt een leeuw met een leeuwinn en zijn onder meer een ram, konijn, schaap, hert, os, geit en twee vossen te onderscheiden. Geheel rechts op de voorgrond staan twee paarden en een olifant. Verder naar achter, met een uitzicht over zee, zwemmen waterspuwende dolfijnen en walvissen evenals een waterman en watervrouw. In de lucht vliegen vogels van velerlei pluimage waaronder twee uilen, twee duiven, een arend, een ekster en een pauw. Niet alle dieren zijn te benoemen. Sommige van hen (ook op de emblemprenten overigens) vertonen stilistische overeenkomst met die in het werk van Jan Brueghel de Oude en Roelant Savery, en de dadelpalmen doen denken aan een uitbeelding van deze boom bij Martin Schongauer. De omtrektekening die van de

prent bewaard is gebleven berust in het *Museum Catsianum* te Leiden (afb. 6).¹⁸

Er bestaat enige samenhang met de titelprent in Otto Vaenius' *Amorum emblemata* uit 1608, hoewel daar alle levende wezens met pijlen doorschoten zijn (afb. 7). Zoals blijkt uit het onderschrift is die voorstelling gebaseerd op Seneca, *Hippolytus* ('Phaedra'), 334-338 en 348-353a, een koorpassage waar de almacht van Venus en de souvereiniteit van Cupido, die de gehele natuur met zijn pijlen treft, wordt bezongen.¹⁹ Waarschijnlijk heeft Van de Venne zich voor enkele compositorische details door deze prent bij Vaenius laten inspireren.²⁰ Bovendien klinken in de machtige positie die Cupido inneemt ook andere klassieke tekstplaatsen door. Cats kan gedacht hebben aan Vergilius, *Georgica*, 111, 242-244a:

Omne adeo genus in terris, hominumque ferarumque,
et genus aequoreum, pecudes, pictaeque volucres,
in furias ignemque ruunt [...],²¹

een passage die hij korte tijd later zou opnemen in zijn *Spiegel* (1632) en die hij wederom gebruikte in Johan van Beverwijcks *Schat der gesontheyt*. Hij bewerkte het fragment aldus:

Al het kleyn en grote vee,
Al de visschen in de Zee,
Al de vogels in het wout
Wenschen om te zijn getrouwt,
Wenschen om te zijn gepaert,
Want 't is vee en menschen aert.²²

Dezelfde gedachte komt eveneens voor in andere bundels met liefdesemblemata die aansluiten bij de platonische en lucretiaanse gedachten over de (triumferende) liefde als natuurfenomeen, zoals bijvoorbeeld Heinsius, Vaenius en Hooft, en Cats werkt deze niet voor niets nogmaals uit in het nieuwe openingsembleem over de doorgekapte aal. In de inzet van Lucretius' *De rerum natura* (1, 1-23) wordt de voedende Venus (*alma Venus*) aangeropen. Zij vervult alles wat ademt, verwekt en leeft van onontkoombare liefde.

2 HET VOORWERK

Op de titelprent en een bijbehorend 'verklarend' gedicht volgen het privilege en de opdracht door Jan Swelinck. Een bespreking hiervan, evenals die van de beide, deels theoretische, voorwoorden en het opdrachtgedicht 'Aen de Zeeusche Ionck-vrouwen', wordt gegeven in de annotaties en de commentaar.

De volgende personen figureren in *Proteus* als drempeldichter: Daniel Heinsius, Adriaen Hoffer, Joannes Arcerius, Joost van Lier, Josuah Sylvester, Anna Roemers Visscher, Jacob Luyt, Samuel de Swaef, Leonard

Peutemans en Jacob Hobius. In *Silenus* van 1618 komen Hoffer en Arceius nog niet voor.

Wat opvalt is dat velen van hen in Leiden hebben gestudeerd (Heinsius, Hoffer, Van Lier, Luyt, Peutemans), tot de Middelburgse intelligentsia behoren (Luyt was er advocaat, Peutemans dokter en Van Lier en De Swaef onderwijzer), familiebanden hebben (Hoffer en Hobius) of in de directe omgeving wonen of verblijven: in Middelburg naast de zojuist genoemden ook Sylvester, in Zierikzee Hoffer en in Brouwershaven Hobius. Anna Roemers, die rond 1618 bijzondere achting genoot, is de enige vrouw in het rijtje. Cats bood haar het eerste exemplaar aan. Deze talentvolle vrouw kon ongetwijfeld als voorbeeldige lezeres worden beschouwd en de 'jonkvrouwen van Zeeland', voor wie Cats zo'n uitvoerig opdrachtgedicht had geschreven, zullen onder de indruk zijn geweest van Anna's erende verzen.

Enkele drempeldichters keren terug in het gedicht de 'Middelburchse lauwer-hof', waar de god Mercurius een 'loffelijck gevolch' van 'eerbaer wijse luyden' opmerkt. Het werd opgenomen in Adriaen van de Vennes *Tafereel van sinne-mal* en was aanvankelijk bedoeld om als drempeldicht bij de *Zeeusche nachtegael* te fungeren. De vrienden die de Middelburgse kunstwinkel, drukkerij annex uitgeverij van hem en zijn broer Jan Pietersz van de Venne bezochten, waren naast Jacob Luyt en Leonard Peutemans ook Jacob Hobius en Adriaen Hoffer, allen medewerkers aan de *Zeeusche nachtegael*. Met deze bundel hadden zij een adequate repliek gegeven op Cats' oproep een proeve te leveren van Zeeuws literair kunnen.²³ Leonard Peutemans, Joost van Lier en Jacob Luyt maakten ook lofdichten voor de *Maechden-plicht* uit 1618.

De drempeldichters prijzen unaniem Cats' geleerdheid en de kunstrijke manier waarop hij de bundel heeft gecomponeerd. Daardoor concentreert de lof zich telkens weer op de drievoudige toepassingen (in drie talen) waarvoor de dichter, het ligt voor de hand, driedubbele waardering verdient. De algemene strekking is dat Cats met zijn emblemen niet alleen aardige, maar vooral inzichtelijke voorbeelden aanreikt die iedereen, van jong tot oud, van nut kunnen zijn.

Cats beschouwt in zijn definitie van het embleem de afbeelding als binnenkomer: de 'stomme beelden', 'geringe saecken', 'belachelijcke dingen [...] in dewelcke men de goede zeden als met vinghers wysen, ende met handen tasten kan [...] zijn 'geen onbequaem middel (naer ons gevoelen) om alle leersame verstanden, met een sekere vermakelijckheit, in te leyden, ende als uyt te locken tot veelderley goede bedenckin ghen.'²⁴ Het zijn de vermakelijke prenten die de lezer het boek binnen leiden en hem prikkelen tot overwegingen die de moeite waard zijn. Zij zetten dus het emblematisch proces in werking.

Dezelfde gedachte formuleerde ook Marcus Antonius Gillis in zijn bewerking van Sambucus' *Emblemata* (1566): 'Welcke cieraten [nl. de emblemata], op datse niet alleenlic den oogen en souden behagen mits hare constige ende costelicke frayicheyt, maer ooc den gheest des aenschouwers door eenige scherpsinnige leeringe vermaken souden: so hebben sommige seer wijslick sekere teeckenen ende figuren met luttel woorden daer by bedacht, om daer door des menschen aenmerckinge te verwecken tot het overpeysen wat alsulcx bedieden mochte.' In navolging van opmerkingen als deze zien de meeste emblematalogen de rol van het beeld binnen het embleem als primair.²⁵ Of een lezer zich altijd in eerste instantie richt op de prent en pas daarna op een van de motto's, of andersom, is moeilijk te bepalen en het is de vraag of hij ieder embleem wel op dezelfde manier benadert. (Wordt hij wel verondersteld dat te doen?). In het algemeen is de dwingende invloed van beelden daarentegen onmiskenbaar. Het oog van een lezer die een krant of geïllustreerd boek ter hand neemt, wordt meestal eerst naar een afbeelding getrokken.²⁶

De volgende deelaspecten van de prenten komen hierna aan de orde: de onderwerpen, de kleding, de dieren, de vegetatie en de wolkenhand. Voorts wordt ingegaan op de samenwerking tussen Cats en Van de Venne. Tot slot worden enkele gegevens over de graveurs en over twee ingekleurde exemplaren gepresenteerd; dit laatste onder het kopje 'Afzetter's'.

3.1 *De onderwerpen*

Meer dan eens gaan de voorstellingen direct terug op een zinsnede, een versregel of een (literaire) tekstplaats en hoewel bijna altijd wordt gezegd dat op Cats' emblemprenten de nadruk ligt op mensen en alledaagse handelingen, staan op de afbeeldingen in de *Sinne- en minnebeelden* voor het merendeel de aard en het gedrag van dieren centraal. Dit gedrag dient dan wel om er menselijke deugden en ondeugden mee te illustreren en er vervolgens aanbevelenswaardig of verwerpelijk handelen aan te verbinden. Dieren doen bepaalde dingen of laten dingen na en Cats houdt zijn lezers telkens exemplarische spiegels voor, van uiteenlopende soort en wisselend formaat. Bijvoorbeeld aan de hand van de verichtingen van een aap, die zijn jong bovenmatig liefkoost; een specht, die meent een boom binnen de kortste keren te kunnen doorpikken; een muis, die niet van het spek kan blijven en in de val loopt; een meeuw, die vast komt te zitten in een oester; een konijn, dat zich laat opjagen door een fret; een hond, die schrokt en nooit genoeg heeft; een egel, die spelende muisjes overvalt en het vogeltje trochilus, dat uit eigenbelang krokodilletanden schoonpeutert.

Daarnaast zijn er de realistisch voorgestelde, zeventiende-eeuwse mannen, vrouwen, paartjes en kinderen; in sommige opzichten lijken ze

op de figuren die David Vinckboons heeft geschilderd en vertonen ze parallellen met figuren uit het rijke schilderkunstig werk van Van de Venne van vóór 1618.²⁷ Allen doen ze iets: roepen zodat het echoot, een vink uit een doosje laten ontsnappen, naaien en borduren, een ui geven om te schillen, een pieterman beetpakken en lachen om het gedrag van een zot. Met die handelingen of manieren van doen wijzen zij op eigenaardigheden in het karakter van de mens. Zij doen een appèl op kennis van de alledaagse werkelijkheid en op het gezond verstand en geven zo aan hoe men in amoureuze, morele en godsdienstige zin de zaken het best kan aanpakken. Ook mythologische wezens en personificaties zoals de bosgod Pan die een vuur omarmt en de rivier Alpheus die zich niet mengt met het water van de zee, vervullen deze functie.

Andere voorbeelden maken deel uit van een categorie die men 'wonderbaarlijke zaken in de natuur' zou kunnen noemen: de kracht van de bliksem die een zwaard in zijn schede kan treffen, een vis die beschenen door de zon niet meer onder water kan zwemmen en een strootje dat op de snaar van een luit spontaan gaat meetrillen wanneer een andere luit op een bepaalde toonhoogte wordt aangeslagen. Verder gaat Cats in op de functie en de werking van enkele bekende objecten, bijvoorbeeld een weerhaan, een kompas, een piramide en een slijpsteen. De bijbel speelt in de prenten nauwelijks een rol; alleen twee van de vier medaillons in het openingsembleem uit 1627 bevatten bijbelse voorstellingen, namelijk de geboorte van Eva uit Adams rib en hun verblijf in het paradijs.

Zo'n veertig keer zijn de voorstellingen gesitueerd in de buitenlucht en in min of meer reële landschappen, andere voorvallen spelen zich binnen af, soms in een moeilijk nader te definiëren ruimte. Elementen die onnederlands aandoen zijn de rotsachtige ruïne (nr. III), de hoge rotsen langs de kust (nr. VIII), de palmboom achter een leeuw (nr. X), rotspar-tijen (op de nrs. XX en XXXIV), de piramide (nr. L), de nijlkrokodil evenals de krokodil die wordt bereden door de Dood (de nrs. XXXIV en XLVI), Pan die het vuur omarmt en de riviergod Alpheus (de nrs. V en XXIII). De voorstelling van de vrouw die een fakkel boven een fontein houdt, heeft op zichzelf niets onnederlands, ook al blijkt het om de beek Dodona uit de oudheid te gaan (nr. XLIV).

De contouren van de stadjes zijn minder referentieel dan men misschien op het eerste gezicht zou vermoeden en het is nauwelijks mogelijk om de weergegeven plekken in de werkelijkheid te lokaliseren. De pseudo-topografische voorstellingen wekken bij de (Nederlandse) lezer wel herkenning, zonder dat ze echt realistisch zijn. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld de emblemprenten van Adrianus Hofferus waar een aantal lokaties in Zierikzee en omgeving werd opgenomen.²⁸ Bovendien ziet het ernaar uit dat de meeste elementen in het bijwerk geen betekenisdragende functie vervullen: lopende figuren, dieren op het tweede plan (zoals rondvliegende vogels), schepen,²⁹ groepjes struiken en bomen, en stads- of dorpsaanzichten, waaronder torentjes, kerken en huizen. Het

gevaar bestaat er meer in te zien dan verfraaiende entourage wat gemakkelijk kan leiden tot overinterpretatie. De genoemde ‘aankleding’ blijft in ieder geval in Cats’ teksten onvermeld. Wat verder opvalt zijn de nadrukkelijk gestileerde luchten, zonnestrallen en windvlagen.

De meer dan eens aangebrachte, gedrapeerde, gordijnen sluiten aan bij een gangbare wijze van voorstellen in de zeventiende eeuw. Zij hoeven niet bedoeld te zijn als onderdeel van de voorgestelde ruimte zelf, maar kunnen (ook) een doorkijk suggereren op een tafereel waarop, door het wegschuiven van de voorhang, zicht op ‘de voorstelling’ gegeven wordt. Of, ruimer geformuleerd: de wereld als schouwtoneel gezien kan worden. Een van de exemplaren van *Proteus* is geheel ingekleurd en bij het bekijken hiervan ervaart men meer dan eens het effect van het kijken door een (toneel)kijker, wat nog versterkt wordt wanneer de afbeeldingen als dia worden geprojecteerd.³⁰ De lezer krijgt zo de rol van toeschouwer. Ook de ingekaderde, ronde, vormen van de gravures dragen aan die *snapshot*-ervaring bij.

In latere uitgaven en navolgingen zijn er meestal afwijkingen ten opzichte van de vroegere *picturae*. Dit komt omdat hier doorgaans niet de embleemprenten uit de eerste luxere edities aan de basis hebben gelegen, maar wordt teruggegrepen op tussenedities, zoals die uit 1629 met de kleine, vierkante prentjes en de veranderde composities. Over wat er in de loop der tijd met de koperplaten van de verschillende uitgaven is gebeurd, zijn slechts weinig gegevens bewaard gebleven.³¹

3.2 *De kleding*

De figuren op de prenten dragen conform de heersende mode van de vroege zeventiende eeuw kleding afgezet met dure linten, kostbare – stijf gesteven – kragen, hoedbanden, juwelen en kousebanden.³² Naast plooi-kragen, waaronder ‘molensteen’-kragen, worden aan het eind van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw ook door de hogere standen eenvoudige platte kragen gedragen, meestal in combinatie met platte manchetten. Onder de kraag, op de borst, de mouwen of kousen, komen vaak rozetten voor. Soms bevestigde men een bestaande rozet aan de kous, maar meer dan eens werd een band in de vorm van een rozet gestrikt. De rokken draagt men naar Frans voorbeeld cilindervormig over een hoepelrok of ‘fardegalijs’ (ook wel ‘wijvenspeck’ genoemd). Als het linnen fijner wordt en het onmogelijk blijkt de kragen met stijf sel voldoende stevigheid te geven, ondersteunt men de kraag met een metalen, gouden of zilveren *portefraes*.

Hieronder volgt een overzicht van de te onderscheiden kledingstukken op de prenten. Bij de duidingen van verschillende onderdelen is dankbaar gebruik gemaakt van het ingekleurde exemplaar van *Proteus*.

De titelprent van 1627. Voor de weergave van bepaalde (buitenlandse) figuren zoals de Moren, Indianen en Aziaten kan Van de Venne geput

hebben uit kostuumboeken die aan het eind van de zestiende eeuw in omloop kwamen. Op de achtergrond van de huldestoet zijn verschillende naties uitgebeeld, waaronder een sultane. De Turkse vrouw met haar typische hoofddekkel (in het midden) zou wel eens ontleend kunnen zijn aan het in 1572 verschenen kostuumboek *Omnium fere gentium, nostraeque aetatis nationum, habitus & effigies* van J. Sluperius.³³ De uitbeelding van de visser met zijn harige muts vertoont gelijkenis met de Engelse visser die is opgenomen in C. Vecellio's *Habiti antichi, et moderni di tutto il mondo*.³⁴

De vrouw van het paar op de voorgrond houdt een stokwaaier vast; zij heeft een onder- en bovenrok aan en draagt losse, afhangende pronkmouwen, op haar rug is een rozet van stof bevestigd en in het haar (of mutsje) een veer. De steun voor haar platte kraag (de *portefraes*) is hier goed te zien. Verder heeft de man insnijdingen in de mouwen en het rugpand, naar Frans voorbeeld.

Embleemprint 1. Dit paar gaat zeer rijk gekleed. De vrouw draagt een dubbele platte kraag (die steunt op een *portefraes*) en ze heeft in haar kapsel een aigrette, een spitse pen met een veervormig sieraad. Aan de voorkant van de kraag is een rozet bevestigd.³⁵ Aan de beenkappen van de man, bovenaan de laarzen, hangen nestels. Dit zijn – decoratieve – linten met een metalen punt. Ook de vele knopen op de broek wijzen op status, evenals de kostbare handschoenen, de dure hoedband (destijds zeer in trek), de veer en de sporen. De man heeft zijn gordel (die meestal gemaakt was van leer met metaal) van voren gestrikt. Opmerkelijk is de combinatie van degen en wandelstok.

Embleemprint II. Evenals het paar op de eerste embleemprint zijn de man en vrouw op de tweede bijzonder rijk en modieus gekleed. De vrouw heeft haar haar in een knoetje (chignon) samengebracht met daaroverheen een kapje met parels; zij draagt een dubbele platte kraag. Op haar mouwen en borst zijn rozetten aangebracht. Ze heeft bovendien een sjerp om – in het zeventiende-eeuws spreekt men over een ‘sluyer’ – met een rand van (waarschijnlijk) goudkant zoals ook op contemporaine schutterstukken is te zien. Haar onderrok is met linten afgezet. De man heeft een platte, afhangende kraag om en hij draagt een kouseband met rozet. Zijn broek zit vast aan het wambuis en aan zijn kleren hangen vele nestels.

Embleemprint III. De man draagt een schoudermantel en een onver sierde, platte (linnen?) kraag. In het oog springend zijn de tressen, ook op de cape. Deze sluitingen, deel van het passement, worden brandebourgs genoemd. Vergeleken met de mannen op de eerste twee prenten, gaat deze wandelaar in de natuur eenvoudiger gekleed.

Embleemprint VIII. De kleding van de jongeman is tamelijk modieus: behalve een bepluimde hoed met een hoedband en een klein kraagje draagt hij een nauwsluitend wambuis en een wijde broek. Aan zijn broek hangen nestels en aan zijn benen strikken.

Embleemprint ix. De borduurster draagt een grote plooi kraag en een rechtopstaand kapje. De (doorzichtige) rand van zo'n kapje, vaak versierd met kant en/of borduurwerk, kan met ijzerdraad of 'laiton' omhoog worden gehouden.

Embleemprint xiii. De roker, een 'matroos' zoals in een van de bij-schriften staat, draagt losse mouwen en een kleine plooi kraag. Zijn manchetten zijn onversierd. Om zijn hoed zit een hoedrand. Wellicht wordt met de lijn over zijn buik een riem gesuggereerd.

Embleemprint xix. Van de slachter, die een voorschoot draagt, zijn de mouw en de broek versted. De trommelaar draagt een kolder (waarschijnlijk van buffelleer) en hij heeft aan zijn ene voet een schoen, aan de andere een laars. Mogelijk grijpen de takjes op de hoeden van de speellieden terug op een bestaand gebruik of op vroegere uitbeeldingen van dit thema.

Embleemprint xx. Het type vissers- of matrozenmuts dat de man draagt en waarvan Cats elders zegt dat hij blauw is en van 'buyten ruygh' is ook te zien bij de visser op de titelprint van 1627.³⁶

Embleemprint xxi. Het meisje draagt een plooi kraag, een kapje, een teruggeslagen bovenrok en een schort. Langs deze schort hangt een simpel tuigje, bestaande uit een beursje met een messekokker.³⁷

Embleemprint xxii. Aan de kleding van het paar – en natuurlijk ook uit hun bezigheid – valt af te leiden dat het om eenvoudige mensen gaat; ze zijn niet speciaal als vissers voorgesteld. De vrouw draagt een driekantige linnen hoofddoek met aan de uiteinden slippen die afhangen (dit soort doeken werd voornamelijk in Zuid-Holland gedragen) en bovendien een kletje: een vierkant uitgesneden kort jakje met halflange mouwen, dat met bont is afgezet. Het type huik dat de vrouw op de achtergrond draagt, kwam vooral voor in Zuid-Nederland.³⁸ De gaten die de man ooit in zijn kleren heeft gehad (op de knie en elleboog) zijn versted.

Embleemprint xxiv. Het buitenste jongetje, met zijn pronkmouwen en hoed met veren, gaat het rijkst gekleed. Alle drie de kinderen dragen gebreide kousen met geborduurde klinken, zoals blijkt uit het driehoekig inzetstukje bij de enkel. Het linkse jongetje heeft een messekokker aan zijn riem.

Embleemprint xxvii. Het meest linkse jongetje draagt pronkmouwen; het ventje daarnaast heeft waarschijnlijk een (leren) voorschoot om, met een geprononceerde sluiting. Mogelijk is het een ambachtsjongen. Hij heeft, evenals de jongen die wegvlucht, gebreide kousen met klinken.

Embleemprint xxviii. Doorgaans werd een broek met puntige uiteinden, zoals te zien is bij de man, gedragen door vissers of zeelieden.³⁹ Het meisje, met een vlecht over het hoofd, draagt een rijglijfje met een kletje. De manier van vouwen van de overschort is met stippellijnen

aangegeven. Het betreft hier kleding die beslist niet bestemd was voor de burgerij.

Embleemprent xxxi. De jongeman draagt een plooi kraag, een leren kolder en mouwkappen die bij het wambuis horen. In 1641 merkt de inkleurder Van der Ley de kolder niet op en hij geeft de kleding één kleur, wat erop kan wijzen dat hij het onderscheid niet (meer) kende. De man houdt een beplumde hoed in zijn hand en heeft een deel van zijn mantel over zijn knie gedrapeerd. De vrouw gaat zeer rijk gekleed: ze heeft een gigantische platte kraag (van achter gesteund door een *portefraes*), ingesneden mouwen en een onderrok met linten van zijde. Zij draagt armbanden, een halsketting met een parel en parels in het haar.

Embleemprent xxxviii. Opvallend aan de kleding van de man zijn de knopen en lussen bevestigd aan de buitenkant van de schoudermantel, evenals de gestrikte kousebanden. De vrouw, die haar haar heeft opgestoken, draagt een grote platte kraag. Van der Ley heeft de rozet zo ingekleurd dat zij bevestigd lijkt aan een ketting. De (witte) schort met kant dient wellicht om het huiselijke van de handeling aan te geven. De kleding van zowel de vrouw als de man is afgezet met kostbare linten.

Embleemprent xli. De vrouw draagt een kapje, een haarnaald met een pareltje en een redelijk grote plooi kraag. Verder een schort die is afgezet met kant, kanten manchetten, rozetten op de voorzijde van haar jakje en een paar armbanden (men droeg er meestal twee, aan iedere arm één). De man heeft aan zijn mantel een versiering in dubbele stof met inkepingen en om zijn benen kousebanden. In zijn hand houdt hij een hoge hoed met een veer.

Embleemprent xlii. De kleding van de doedelzakspeler vertoont geen bijzonderheden.

Embleemprent xliii. De man heeft om zijn hoed een hoedband met veer. Zijn mantel is afgezet met linten.

Embleemprent xliv. De vrouw, die haar bovenrok heeft opgeslagen, draagt een plooi kraag, een armband en een oorbel met een parel. Haar pronkmouwen zijn versierd met franjes, haar hoed met veren en een hoedband.

Embleemprent xlv. De jongeman, met zijn hoed in de hand, gaat in tegenstelling tot de ouders modieus gekleed. Hun kleding was voor 1618 – en dus zeker voor 1627 – beslist ouderwets te noemen. De moeder heeft een vlieger aan: een over het lijfje gedragen soort overjurk die van voren open is met een opstaande kraag en poffende mouwen. Aan de jurk zitten grote schouderkappen (bragoenen). Deze vlieger werd gewoonlijk gemaakt van zwarte of donkere stof en gegarneerd met zwart passement. De vrouw heeft op haar hoofd een zestiende-eeuws kapje. De vader draagt lange kousen met een bescheiden kouseband en een sjerp om zijn middel; een pofbroek als de zijne, werd in die tijd nauwelijks meer gedragen. De beide ouders hebben een gesteven en geplooide kraag om; die van de jongen, een nieuwer type, is veel losser.

3.3 *De dieren en de vegetatie*

Zoals uit de weergave van een aantal dieren blijkt, heeft Van de Venne niet altijd ‘naar de natuur’ getekend. De aap, de muizen, de schildpad, de nijlkrokodil en de bijen stemmen redelijk overeen met hun natuurlijk uiterlijk, maar er zijn ook ‘fantasiedieren’, bijvoorbeeld de weinig specifieke vlinder (LII), of onwaarschijnlijke uitbeeldingen, zoals de vreemd in elkaar gedraaide slang (XXXVII). Wellicht tekende Van de Venne zo nu en dan uit het hoofd en baseerde hij zich in een aantal andere gevallen op een (geïllustreerd) dierenboek, een emblematische voorganger of fabelillustraties.

Zo’n ‘literaire’ verbeelding doet zich kennelijk voor op emblemprent XVI, waar de grote zeelamprei (de hier te lande nooit geziene murene) een dolfijn-achtig uiterlijk heeft gekregen, terwijl het eigenlijk een slangvormige vis is. Als zodanig wordt hij vóór 1618 ook uitgebeeld. Het zou goed kunnen dat een vermelding bij Conrad Gesner of de Griekse geograaf Strabo voor dit uitzonderlijke formaat verantwoordelijk is geweest, want zij spreken van een vis die meer dan veertig kilo kan wegen. Het dier werd door Cats benoemd en zijn gedrag toegelicht, waardoor op voorhand mogelijke onbekendheid werd ingelost. Zo werd de waarschijnlijkheid geen geweld aangedaan.^{4c}

Ook de planten zijn niet echt realistisch te noemen. Slechts twee van alle voorgestelde planten zijn herkenbaar, namelijk de *Typha latifolia* (nr. XXIII) en de *Iris pseudacorus* (nr. XXXII), beide waterplanten die passen binnen het verbeelde landschap. Het ziet er dus niet naar uit dat de plantaardige elementen op de voorgrond van de andere prenten naar het leven zijn getekend, dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld de vegetatie in de prentkunst naar het werk van Brueghel, die veel nauwkeuriger is. In de *Sinne- en minnebeelden* zullen de planten in de eerste plaats uit compositorisch oogpunt zijn gebruikt; specifiek symbolische betekenis lijkt evenmin een rol te spelen.⁴¹

Kortom, Cats en Van de Venne hebben de lezer geen natuurgetrouwe staalkaart van fauna en flora willen aanbieden. Blijkbaar was niet zozeer de determineerwaarde van de prent belangrijk, maar ging het eerder om de suggestie van een bestaande plek en om de herkenning van de aard van een beestje.

3.4 *De wolkenhand*

In totaal zijn op de prenten in *Proteus* acht handen en één arm voorgesteld die uit een wolk komen. In alle gevallen heeft deze hand een object vast waarmee hij een handeling verricht:

Een hand met een vismes kapt een aal doormidden (nr. I).

Een hand kerft met een mes een inscriptie in een boom (nr. VI).

Doordat een hand een gedooft kaars in de nabijheid van een brandende kaars houdt, ontsteekt de eerste opnieuw; bovendien slaan, op een inzet

binnen de prent, twee handen een steen en een vuurijzer tegen elkaar waardoor vonken ontstaan (nr. xvii).

Een hand slijpt een mes op een slijpsteen (nr. xxvi).

Een hand houdt kinderen een masker voor (nr. xxvii).

Een hand dompelt gloeiend staal in een waterbak (nr. xxxvi).

Een hand houdt een hond een brok eten voor (nr. xxxix).

Een hand strooit noten voor dansende apen (nr. xlii).

Een arm houdt een magneet onder een tafel waarop een kompas ligt (nr. xlix).

Verder komt de wolkenhand voor op de drie afzonderlijke titelprenten van de *Silenus*-editie uit 1618, telkens rechtsonder in de inzetten: op de eerste met een vijzelstamper, de tweede met een waterpas en de derde met een vuurijzer, en staat op de eerste versie van embleem 11 (toen nog nr. 1) een wolkenhand met een brandend stuk hout (zie afb. 2.1).

B.F. Scholz heeft een uitvoerige analyse gegeven van het binnen de emblematiek, de devieskunst en de drukkers- en uitgeversmerken vertrouwde beeldtopos van de (bijna altijd omwolkte) benen, armen en handen zonder eigenaar. Dit beeldelement functioneert zelf zelden als symbolisch relevant motief maar richt de aandacht op een specifieke handeling of zorgt ervoor dat een object op de voorgrond treedt (een *close-up*-techniek die al was toegepast in de devieskunst en door iemand als Roemer Visscher). Binnen de religieuze kunst en de religieuze emblematiek is een dergelijke hand of arm bijna altijd de hand van God en kan de wolk gezien worden als picturale metonymia voor de hemel. Buiten een strikt godsdienstige context hebben deze beeldelementen doorgaans een andere betekenis.⁴²

Tenzij een van de bijschriften dit anders aangeeft, mogen we er gevoeglijk van uitgaan dat het op de emblemprenten van Cats om algemeen menselijke handelingen gaat. Er is, afgezien van een 'ik' en 'een gheestigh quant' (in embleem vi) en van een 'smit' (in embleem xxxvi), nergens sprake van een specifiek aangeduide eigenaar. Dat betekent dat de hand of arm toebehoort aan 'iemand', 'men' of 'ghy', en dus in feite van iedereen kan zijn, al zien de handen in Cats' bundel er wel mannelijk uit; bij embleem 1 denkt men waarschijnlijk het eerst aan een visboer; bij xxvi aan een slijper.

Zoals te verwachten is, wordt in de derde afdeling de uitgebeelde handeling wel in verband gebracht met God; dit gebeurt vier keer maar dan wel indirect: het kervende mes wordt vergeleken met God die de harten van de mens beschrijft (een duiding die bemoeilijkt wordt door de klassiek-amoureuze inscriptie op de boomschors); de opnieuw ontbrandende kaars staat voor de oplevende ziel in de nabijheid van het licht van Gods woord; de smid met zijn sissende staal vergelijkt Cats in zijn gedicht met God die de Zijnen straft en de magneet en het kompas met de aantrekking die God uitoefent op de gelovige. Toch zal in deze gevallen

de voorgestelde wolkenhand pas in tweede instantie, namelijk na lezing van de tekst, als die van God worden beschouwd.⁴³

Bij Cats komen de wolkenhanden op één uitzondering na vanaf een van de zijkanten in het beeldvlak (alleen bij het masker komt de hand van boven). Deze oplossing zal zeker zijn ingegeven door de aard van de handelingen: het kappen, schrijven, aansteken, slijpen, blussen, voorhouden en werpen, laten zich op deze manier het meest overtuigend weergeven. Bij de duiding van het masker draait het zowel om de schrikbarende voorkant als om de lachwekkende achterkant, die immers hol is. Om deze tegenovergestelde reactie aan te geven moest een groepje jongens de boeman van achteren kunnen zien en het object dus hoog in de prent worden geplaatst.

Scholz geeft drie redenen waarom de hand bijna altijd uit een wolk te voorschijn komt: het belet de connotatie dat hij afgesneden is; het komt tegemoet aan de generaliserende tendens binnen de emblematiek (de figuur die buiten beeld blijft kan iedereen zijn en de zingeving van de handeling is zo op iedereen van toepassing); en het sluit – aanvankelijk – aan bij een van de voorwaarden die Paolo Giovio aan het *impresa* stelde, namelijk dat een devies geen menselijke figuur tot onderwerp zou moeten hebben. Dit laatste is voor Cats' embleembundel niet relevant.

3.5 *De samenwerking tussen Cats en Van de Venne*

Men kan zich afvragen wie de bedenker van de voorstellingen is geweest en wie verantwoordelijk was voor de uiteindelijke vorm. Was het een – nauwe – samenwerking tussen de auteur en de illustrator of moet er een onderscheid worden gemaakt tussen de inhoud (de stofkeuze) en de vorm (de stijl)? Cats en Van de Venne zullen verwante opvattingen hebben gehad, zoals ook blijkt uit de vele gemeenschappelijke projecten die nog jarenlang volgen.

Het meest overtuigende argument dat Cats van te voren wist wat hij afgebeeld wilde hebben, is te vinden in de woorden van Van de Venne zelf, zoals die zijn opgenomen in het voorwoord van Cats' *Houwelyck*. Erboven staat: 'Adriaen vande Venne, schilder en teyckenaer aenden Kunst-lievenden Leser' en de inzet luidt als volgt: 'Nadien ick, gunstige Leser, den Titel hier voren gestelt [bedoeld is de eraan voorafgaande titelprent], mitsgaders oock de andere Printen door het werck verdeelt, *uyt den mont des Auteurs, selfs hebbe geteyckent, ende mitsdien ten vollen ben onderrecht wat hy daer mede voor heeft*; Soo verhope ick dat my niet qualick en sal worden afgenomen, dat ick [...] een kleyne Voor-reden hier ghebruycke.' Verder is in *Spiegel van den ouden ende nieuwen tijdt* uit 1632 te lezen dat Cats zelf zo nu en dan een omschrijving gaf van hoe een afbeelding er uit zou kunnen zien, misschien de mogelijkheid openlatend om er later alsnog een prent voor in de plaats te stellen. Onder het motto 'Wacht voor den gijb' schreef hij bijvoorbeeld: 'De Leser gelieve sich,

in plaetse van een plate, die hier nae-gelaten is, by inbeeldinge voor te stellen een schipper die voor de wint zeylende, door de gijb sijn schuyt om-werpt'.⁴⁴

Deze plaatsen lijken ervoor te pleiten Cats ook als belangrijke verantwoordelijke te beschouwen voor de inhoud van de embleemprenten die in publikaties, voorafgaand aan het *Houwelyck* en de *Spiegel* werden opgenomen. Het aandeel van Cats weerspiegelt zich bovendien in de verwerkte literaire en emblematische bronnen. Meer dan eens vormen passages uit de klassieke, contemporaine en emblematische literatuur immers het uitgangspunt van het embleem en dus ook van de embleemprent, zoals beschrijvingen van opmerkelijke verschijnselen in de natuur (waarvoor Plinius' *Naturalis historia* de voornaamste bron van kennis vormde) of sententies in tractaten en brieven over ethische onderwerpen zoals van Justus Lipsius. Wanneer de illustratie een bijna letterlijke weergave vormt van een literaire bron, zal de schrijver een bepaalde uitbeelding ervan toch voor ogen hebben gestaan.

Ten slotte blijkt Cats' eigen inbreng uit zowel het Nederlandse en Latijnse woord vooraf in *Silenus* (1618). Daar gebruikt hij drie keer het werkwoord *doen* in de betekenis van 'laten': 'Wij hebben dan tot dien eynde int beginsel van het eerste deel doen afbeelden een toegebonden apotekers pot [...] aen de overzyde hebben wy doen afbeelden een vijsel'; en, iets verderop: 'Int beginsel van het derde ende laetste deel hebben wy, tot inleidinge ende openinghe van 'tselve, doen stellen eerst den Elephant aen de opgaende sonne met ghebogen knien eere bewijsende [...]'. In het Latijn zegt hij dat het hem goed leek de jeugdige lezer met afbeeldingen van Cupido lekker te maken: '*Daarom heb ik ervoor gezorgd dat op de titelpagina en enkele prenten een afbeelding van Cupido, zoals die bij dichters voorkomt, en andere dwaasheden van de liefde werden afgedrukt, zodat een genotzuchtig iemand die hier toevallig op stuit, niet vermoedt dat hier iets anders dan paradijselijkheden en louter heerlijkheden van Venus en Adonis in schuilen [...]*'.⁴⁵

Werpen bovenstaande citaten enig licht op Cats' zeggenschap over het wat en het waarom van de illustraties, Van de Venne heeft met zijn tekentalent op zijn beurt beslist een eigen stempel gedrukt op de uitvoering. Zijn aandeel in de uiteindelijke compositie, de gedetailleerdheid van de kleding, de typische houdingen van de figuren, de manier waarop de vegetatie en de omgeving zijn weergegeven, maken dat men meteen merkt een Van de Venne onder ogen te hebben.⁴⁶

In de Universiteitsbibliotheek van Leiden worden nog drie originele voortekeningen voor de bundel bewaard en ook de ontwerp-tekening van de eerste titelprent is overgeleverd. Deze laatste tekening, in pen en gewassen (19,5x14,5 cm.), is 1616 gedateerd en werd dus twee jaar voor de publikatie van het werk gemaakt (afb. 8).⁴⁷ De drie voortekeningen die sporen van doordruk vertonen en met grote zekerheid aan Van de Venne kunnen worden toegeschreven zijn de nrs. VII (de specht), XX (de

man in het bootje) en xxix (de torenspits). De voortekening van emblemprent xx geeft als enige een verschil te zien met de gravure: Cupido assisteert erop een matroos die vruchteloos probeert een rots vooruit te trekken. Kennelijk is er na dit eerste ontwerp overleg over gevoerd want de liefdesgod zou uiteindelijk op de prent verdwijnen.⁴⁸

De rol van Cupido op de prenten is niet zonder belang. Cats merkt in zijn 'Aenspraecke tot den leser' op dat hij de jongelui die gesteld zijn op amoureuze boeken heeft willen misleiden door hem niet alleen op de titelprent, maar ook aan het begin van de bundel enkele keren te laten figureren 'om alsoo den inganck ende stant deses boecx so voor te stellen, als of achter den selven niet anders als een priel der minnen en ware schuygende.' Inderdaad zijn er in het begin vier Cupido-emblemen opgenomen waardoor de bundel ogenschijnlijk aansloot bij de op dat moment populaire liefdesemblematiek.⁴⁹ Wanneer Cupido zo nadrukkelijk aanwezig is, bemoeilijkt dat overigens wel de toepassingen binnen de maatschappelijke en godsdienstige afdeling.

In het *Museum Catsianum* te Leiden berust verder een groot aantal pentekeningen, de meeste grijs-, bruin- of grijs/bruin gewassen, die teruggaan op de prenten uit de *Sinne- en minnebeelden*. Wie ze gemaakt heeft is niet duidelijk en de kwaliteit is wisselend; sommige dragen een datum: 1616, 1618, 1626 of 1627. Aan de stijl valt af te leiden dat het geen voortekeningen zijn en de tekenaar of een latere hand zal deze datering (op grond van de *editio princeps*?) hebben aangebracht. Het blijft de vraag welke functie ze hebben vervuld: moesten ze eens doorgaan voor authentieke ontwerptekeningen, was er behoefte aan losse tekeningen van de geliefde prenten voor welk doel dan ook, of is het het werk van iemand die voor zijn plezier de gravures na heeft willen volgen?⁵⁰

Opvallend was de bijgevoegde stelling van P.E. van der Heijden-Rogier aan haar proefschrift *Johannes Stalpart van der Wiele, 'Vrouwelick cieraet van Sint' Agnes versmaedt'*. Zij promoveerde op 7 juni 1978 aan de Katholieke Universiteit te Leuven. Van der Heijden formuleerde hier haar twijfels over Van de Venne als tekenaar van de emblemprentenreeks in de *Sinne- en minnebeelden*: '[...] In feite zijn voor de uitgave van 1618 slechts drie prenten met zekerheid toe te schrijven aan Van de Venne, voor die van 1627 slechts twee. Van de overige prenten is het op zijn minst niet aannemelijk, dat Van de Venne ze ontworpen heeft'.

Men vraagt zich af op basis waarvan ze tot deze uitspraak kwam. Zo zijn de titelprenten van deel twee en drie in *Silennus* stilistisch bijzonder nauw verwant aan de voortekening van de eerste titelprent, gedateerd 1616 en gesigneerd door Van de Venne (op de eerste en derde prent staat overigens ook dat Van de Venne 'inventor' was). Door te twijfelen aan de ontwerpen van de overige prenten sluit Van der Heijden-Rogier de ogen voor de praktisch-feitelijke omstandigheden in Middelburg tussen 1616 en 1618, veronachtzaamt ze latere uitspraken van Van de Venne en miskent ze stilistische overeenkomsten met ander (grafisch) werk van

hem. Talrijk zijn de parallellen tussen Van de Vennes schilderkunstige werk, ook vóór 1618, en de figuren en situaties die op de prenten zijn verbeeld. Bovendien was het niet gebruikelijk hele prentseries in embleemboeken te signeren.⁵¹

3.6 De graveurs

François Schil(l)emans of Schel(l)emans, geboren te Middelburg omstreeks 1575 en aldaar werkzaam tussen 1616 en 1620, was de mogelijke leermeester van Samuel de Swaef. De eerste en derde titelprent van *Silenus* uit 1618 zijn door hem gesigneerd maar of hij ook degene is geweest die de overige prenten heeft gestoken, is niet zeker. Een andere naam dient zich vooralsnog niet aan.

Schillemans werd benoemd als commies van de convooien en licenten te Liefkenshoek/Lillo en de Staten-Generaal verleenden hem op 26 november 1618, dus kort na de opening van de Nationale Synode van Dordrecht, het privilege om vier jaar lang een prent te mogen verkopen van de vergaderde synode. De prent, met een opdracht aan Maurits en een lang gedicht van Cats, kwam begin 1619 tot stand. Verder graveerde hij 'Het schip van staat' (naar A. van de Venne en J. Oorloge), een 'Allegorie op het einde van het Bestand' (naar P. van Suerendonk), portretten van Johannes Huyssen van Cattendijck en David Roelands, de titelprent van Cats' *Self-stryt*. Middelburg 1620 én 1625 (naar A. van de Venne) en een kalligrafische pagina in Abraham van Overbeke, *Der schrijfkonste ... Domburg* 1621.

Voor het 'Panorama van Middelburg' (samen met P.H. Schut) kreeg hij van de Staten-Generaal op 15 oktober 1616 octrooi om dit gedurende vier jaar te verkopen.⁵² Er is verondersteld dat Van de Venne en Schillemans reeds in oktober 1616 hebben samengewerkt toen zowel deze gravure van het 'Panorama van Middelburg' als Van de Vennes 'Gezicht op de haven van Middelburg' verscheen. Dit schilderij toont het vertrek van Robert Sidney, gouverneur van Vlissingen van 1588-1616, nadat de Engelse steun was afgekocht en de pandsteden waren vrijgegeven. Het betekende het herstel van de volledige soevereiniteit.⁵³

Van de prenten in *Proteus* (1627), die alle nieuw zijn ten opzichte van de *editio princeps*, hebben er vier geen signering, zijn er zes voluit gesigneerd en dragen tweënzeventig het monogram JS van de graveur Jan Gerritsz. Swelinck (Amsterdam ca. 1601, getrouwd 12 mei 1645 te Amsterdam).⁵⁴ Het emblematische genre was Swelinck toevertrouwd want kort daarvoor, in 1625, had hij de titelprent voor Zacharias Heyns' *Emblemata* gestoken en ook in Johan de Brunes *Emblemata* uit 1624 vinden we een door hem gesigneerde prent; ten slotte draagt één embleemprent in *Spiegel van den ouden ende nieuwen tijdt* (1632) diens monogram.⁵⁵ De prenten van Swelinck werden opnieuw gebruikt voor *Alle de wercken*. Amsterdam 1655, zoals blijkt uit de beschadigingen op de afdrukken

(nrs. XIII, XVIII, XXI en LII). In 1618 was geen enkele emblemprent gesigneerd.⁵⁶ Mogelijk heeft Swelinck ook de titelprent gestoken, die waarschijnlijk naar ontwerp van Van de Venne is.

Een vergelijking tussen prenten uit 1618 en die uit 1627 – ze zijn nu spiegelbeeldig – laat zien dat er enkele verschillen zijn: de arceringen staan nu dicht op elkaar en de lijnvoering is krachtiger geworden. Verder zijn met name de gelaatsuitdrukkingen van Cupido en van de meeste personen veranderd, zoals de blik van de man op prent XLI, die oorspronkelijk veel schalkser is en die van de vrouw op XXII: zij lacht in 1618 de man die pijnlijk gestoken wordt door een pieterman nog hartelijk uit. Hoog in de lucht vliegende vogels verdwijnen of worden toegevoegd en één keer is er echt sprake van een wijziging in het landschap (nr. VIII).⁵⁷

Emblemprent I was nieuw en II werd geheel herzien. Met name op deze eerste twee had Van de Venne zich extra toegelegd. Ze onderscheidden zich van de andere doordat ze net iets groter waren en verbluffend nauwkeurig werden uitgewerkt. Met de prachtig geklede paren zullen de jonge lezers (het is verleidelijk hier een vergelijking te maken met de tegenwoordige (mode)tijdschriften) zich maar al te graag hebben willen identificeren. In ieder geval bevestigen ze de actualiteitswaarde van het gebodene: de handelingen vinden plaats in de eigen vertrouwde omgeving. De hoekkaders bij alle prenten, pas in 1627 aangebracht, vertonen onderling een geringe afwisseling: er zijn buitenvormen met driehoekjes en met wolkige kringen in de hoeken.⁵⁸

3.7 *Afzetter*

Bijzondere varianten levert het werk van afzetter op. Met deze benaming werden kaart- en prentkleurders aangeduid. Naast 'dozijnwerkers' waren er 'meester-afzetter' voor wie vanaf de zestiende eeuw naast boeken met recepten ook tractaatjes over het inkleuren ter beschikking stonden. Een bekend voorbeeld is Gerard ter Brugghens *Verlichtery kunst-boeck* uit 1616. In zijn inleiding zegt Ter Brugghen dat zijn boekje vooral bedoeld is voor de rijke liefhebber-verzamelaar die zijn prentenverzameling kan (laten) inkleuren waardoor 'lust ende behaghen' zullen toenemen. In zestien hoofdstukjes gaat hij gedetailleerd in op het kleuren van diverse objecten.⁵⁹

De Universiteitsbibliotheek van Leiden bezit een geheel met de hand ingekleurd exemplaar van Cats' *Proteus*. De naam van de onbetwiste meester-afzetter staat erbij, evenals 1641, het jaar van inkleuring, maar van deze M.F.H. van der Ley ontbreekt voorlopig elk spoor.⁶⁰ Met uitermate veel zorg zijn de prenten verfreesd, waarbij de donkerblauwe achtergronden en de opgewerkte goudkleur effectief werken; de kleuren zijn buitengewoon helder gebleven. De meeste randversieringen van de emblemprenten zitten tussen wijnrood en magenta in en, zoals eerder

is opgemerkt, versterken zij het effect dat de beschouwer als door een kijker een blik op de voorstelling wordt vergund. Het is aardig te zien welke kleuren voor bepaalde kledingstukken en attributen zijn gekozen, al moet men wel bedenken dat Van der Ley een beperkt palet heeft gebruikt. Bij het inkleuren van de kleding ziet hij zo nu en dan de overgang tussen twee kledingstukken over het hoofd wat erop kan duiden dat bepaalde combinaties (de inkleuring dateert van 23 jaar later) niet meer gedragen werden. Gezien het tijdrovende werk is hier vermoedelijk sprake geweest van een opdracht.

Verder berust in de Provinciale Bibliotheek te Leeuwarden een editie van de *Sinne- en minnebeelden* (daterend van vóór 28 juli 1634) waarin ook alle aanwezige prenten zijn ingekleurd; weliswaar op lossere wijze dan in het Leidse exemplaar, maar dat is ook te wijten aan de minder verfijnde gravures – het is een veel goedkopere uitgave – en het kan te maken hebben met het doel van de inkleurder.⁶¹ Het eerste deel van de bundel is bovendien doorschoten met witte pagina's waarop handschriftelijke aantekeningen zijn aangebracht. Behalve enkele citaten die in deze uitgave ontbraken, zijn er in bruine en roze inkt onder andere godsdienstige gedichtjes toegevoegd, soms opvallend persoonlijke. Andere exemplaren van de bundel met dergelijke uitgebreide gebruikerssporen, zijn tot op heden niet aangetroffen.

Tijdens de renaissance ontleende men binnen de devieskunst de motto's onder meer aan de antieke en christelijke poëzie en aan de moraalfilosofie, al dan niet via verzamelingen als Erasmus' *Adagia*, de *Dicta Catonis*, Stobaeus' *Anthologia* en Horapollon's *Hieroglyphica*. Vaak ging het om zin- of kenspreuken en sententies. Deze pakkende versregels en uitspraken konden, gecombineerd met een voorstelling, het persoonlijk ideaal van de drager van het *impresa* representeren.⁶² Paolo Giovio – Cats noemt hem in zijn 'voorrede' – schreef in de *Dialogo dell' imprese militari et amoroze* (1555) onder andere, dat er in een – ideaal – *impresa* een goede verhouding moest zijn tussen de voorstelling (lichaam) en de spreuk (ziel), dat het devies niet al te duister, maar ook niet direct te begrijpen mocht zijn en dat het motto, behalve kernachtig, gesteld zou moeten zijn in een vreemde taal. De motto's in de *Sinne- en minnebeelden* voldoen nog slechts ten dele aan deze voorschriften die ook in andere zestiende-eeuwse *impresetractaten* werden geformuleerd.⁶³

Cats' bundel bevat meer dan vijfhonderd motto's, zo gemiddeld tien per embleem. Die opschriften geven bijna altijd iets van het thema of onderwerp prijs en in samenspel met de embleemrent vormen ze de aanzet tot betekenisgeving. W.S. Heckscher en K.-A. Wirth formuleerden de functie van het motto als het oproepen van een raadsel dat erom vraagt opgelost te worden.⁶⁴ In een aantal gevallen is daarvan ook

sprake bij Cats, terwijl er aan de andere kant nogal wat motto's zijn waarop men A. Schönes tweedeling zou kunnen toepassen: volgens hem kan elk onderdeel van het embleem zowel een beschrijvende als een duidende component in zich dragen, waardoor ze elk een gedeeltelijke oplossing bieden. Hoe (beeld)beschrijvender of uitgesprokener een opschrift, hoe minder raadselachtig het is. Het hangt dan af van de inventiviteit of de bedoelingen van de emblematicus hoe sturend hij wil zijn. De relatie met de *pictura* wordt in ieder geval versterkt wanneer motto's aanwijzende voornaamwoorden of vergelijkingen bevatten.⁶⁵

De korte vorm bevordert woordspelingen, tegenstellingen en paradoxen, die de lezer vanzelfsprekend prikkelen. Bij Cats zijn er opschriften die de vorm hebben van een constatering, een bewering, spreekwoord, sententie, wens, voorschrift, waarschuwing, vraag of uitroep en zij zijn meerdere keren normstellend. Dit laatste geldt vooral als er bijbelcitatoren voor zijn gebruikt.⁶⁶ Vele opschriften lenen zich voor verschillende uitleg: het (meestal verzwegen) onderwerp is dikwijls dubbelzinnig zodat de *inscriptio* zowel betrekking kan hebben op de voorgestelde handeling of gebeurtenis als op de emblematische toepassing.⁶⁷ Zo wordt in embleem xxv met 'Die greep is in de neep' en met 'Qui captat, capitur' (Wie pakt, wordt gepakt), niet alleen de uitgebeelde meeuw en oester, maar ook een beluste minnaar en zijn meisje bedoeld. De geliefde stijlfiguur voor dit spel is de *prosopopeia*: met de 'ik' (de schildpad, de muis, de torenhaan), de 'hij' (de hond, de specht), en de 'zij' (de naald, de slijpsteen) wordt tevens gezinspeeld op de minnaar of geliefde, of op de mens in zijn dagelijkse omgeving.

Voorbeelden van woordspelingen zijn 'Fit spolians spolium' (Wie buit maakt, wordt zelf buit) en 'Op eene stont komt straf en sond' bij een muis in een val; 'Vast, of weest vast' bij een muis vóór een val; 'Quae nocent, docent' (Wat schaadt, baat), en 'Amota movetur' (Onbewogen wordt zij bewogen) bij een kompas; en bij een aap en haar jong: 'De mere piteuse fille teigneuse'. Verder zijn er paradoxen: 'Stil-staen beweeght', 'Bly door slaverny' en 'Ce que blesse, me dresse'; en sterk allitererende regels: 'Amica amanti anima' (Voor een minnaar is een vriendin leven); 'Amye, ame a l'amant' en 'La fin de vie ne veut folie'. Erg vaak bevatten de motto's een tweeslag, zoals 'Die ledigh sit wort licht verhit'.

In de derde, godsdienstige, afdeling overheerst het bijbelse motto. Hier komen tamelijk lange citaten voor en is dus van bondigheid geen sprake meer. Omdat de herkomst wordt gegeven, functioneert het motto niet zoals in de andere afdelingen als verzwegen toespeling, maar zet het aan tot onthulling: het stuurt nadrukkelijk in de stichtelijke betekenisgeving.

Wat levert een formele inventarisatie van de motto's op? Het gebruikte aantal woorden binnen het totaal van 506 is als volgt.⁶⁸ Er zijn:

motto's betaande uit 1 woord	2
motto's betaande uit 2 woorden	14
motto's betaande uit 3 woorden	109
motto's betaande uit 4 woorden	94
motto's betaande uit 5 woorden	75
motto's betaande uit 6 of meer woorden.	212

De verdeling over de drie talen is niet gelijk, noch in oorsprong noch in aantal. Soms hebben ze dezelfde betekenis of een gemeenschappelijke bron, andere keren zijn ze complementair. De Nederlandse motto's zijn onder te verdelen in: bijbelse (50), spreekwoorden of zegswijzen (18), bewerkingen van sententieuze Latijnse motto's (8); uit de grootste groep (83) zijn de meeste waarschijnlijk door Cats zelf gemaakt. De Latijnse: bijbels (17), klassieke citaten waaronder spreekwoorden (48), eigen maaksels of variaties op tekstplaatsen (124). De Franse: bijbels (40), spreekwoorden of spreekwoordelijke varianten (47), en vermoedelijk eigen vinding (71). Het totaal aantal Latijnse opschriften komt hoger uit (30) omdat het allereerste motto – boven het embleem als geheel – niet altijd gelijk is aan dat boven het eerste Latijnse gedicht (A.2), en omdat sommige motto's (licht) variëren. Tweeëndertig van de Franse motto's komen ook voor in Gabriel Meurier (Meurerius), *Trésor des sentences dorees, et argentees. Proverbes et dictionns communs ...* Köln 1617, terwijl er dertien gezien kunnen worden als een variatie op of een parallel met een van de daar genoemde uitdrukkingen. Dit zou wel eens kunnen betekenen dat Cats Meuriers verzameling heeft benut.⁶⁹

De herkomst van een deel van de motto's laat zich dus herleiden tot de antieke literatuur, spreekwoordenverzamelingen⁷⁰ en de bijbel. Deze verwijzingen werkten gezagversterkend en konden – die functie vervullen ze nog steeds – uitdagen tot het thuisbrengen ervan. Op deze citaten, spreuken en bijbelplaatsen maakte Cats ook variaties, al dan niet op rijm. De Franse opschriften rijmen bijzonder vaak (86 keer), evenals de Nederlandse (78), terwijl de Latijnse veel meer allitereren. Uit de bijbel distilleert Cats motto's als: 'Beter ghemant, als ghebrant' (1 Corinthiërs 7:9) en 'Gheen verblyden als naer het lyden' (2 Timotheus 2:5-6). Een echte voorkeur voor een bijbelboek is er niet: uit Johannes en de Psalmen worden elk vijf citaten gehaald en vier zijn afkomstig uit zowel 1 als 2 Corinthiërs en uit Romeinen.

Als Cats dicht bij het origineel blijft, levert het aangeven van de herkomst niet zoveel problemen op, maar in de meeste gevallen is het moeilijk uit te maken of iets een vinding van hem zelf is of een bewerking van een bestaande gedachte. Zo nu en dan gaat het om een op rijm gezette *pointe* van een van de andere motto's, een van de citaten of van de strekking van het embleem als geheel. Echt catsiaans zijn regels als 'Gherimpelt vel en vrijt niet wel' en 'Ontjigh mal, Is niet met al'.

Kennis van de antieke literatuur en vertrouwdheid met de spreekwoorden in de verschillende talen verhoogt de betrokkenheid bij het spel van ontlenen dat de auteur via de motto's speelt. Er zijn er direct of indirect ontleend aan of gebaseerd op: Ovidius (6 keer), Vergilius en Cicero (4), Horatius en Publilius Syrus (3), Juvenalis (2) en Diogenes Laertius, Epictetus (via Du Vair), Sextus Pompeius Festus, Terentius, Martialis, Persius, Lucanus, Tacitus, Hermes Trismegistus, Seneca, Petronius, Aelius Spartianus, Erasmus en Paulus' *Gesta*, alle één keer.

Het spreekwoord, een korte, op ervaring berustende, waarheid of wijsheid die om het aanschouwelijke en kernachtige ervan telkens weer toegepast wordt op zich voordoende situaties en verschijnselen, leent zich uitstekend om als motto te dienen.⁷¹ Erasmus vermeldt dat Aristoteles en Quintilianus aan het spreekwoord grote overredings- en bewijskracht toekenden.⁷² Volgens Cats zeggen spreekwoorden de waarheid en zijn zij 'dochters van de daghelicksche onder-vindinghe'; in *Spiegel van den ouden ende nieuwen tijdt* geeft hij vijf redenen waarom ze zo nuttig en vermakelijk kunnen zijn.⁷³ Hij hanteert ze graag omdat ze 'geheel buygsaem ende reckelick zijnde tot veelderley saken, oock verscheyde van aert wesende, met groot vernoegen van hoorders ende lesers, gevoeglick kunnen werden verdraeyt, en tot andere ghelegentheden van saken merckelicken kunnen werden uytghebreyt' (waarbij hij naar Livius verwijst). Bovendien beklemtoont hij hun emblematische werking: 'Datse door een aengename duysterheyt sonderlinge bevalligh zijn, en wat anders in den schijn, wat anders nae de waerheyt in sich hebben, waer van de leser naederhant het recht wit en ooghmerck komende te treffen, placht in sijn gemoet een sonderling vernoegen t'onfangen; niet ongelijc den genen die onder de dichte bladeren een schoonen tros druyven, na lange soecken, eyntelick komt te ontdekken.' Hier noemt hij onder meer Jacobus Typotius en Erasmus.⁷⁴ In de *Sinne- en minnebeelden* gaat het om in totaal zo'n tachtig spreekwoorden als motto. Opvallend is wel dat, anders dan in Cats' *Spiegel*, in deze bundel nauwelijks een spreekwoord aan de basis van het embleem zelf heeft gelegen. Die functie is veeleer voorbehouden aan citaten.⁷⁵

Kort samengevat: Cats voorziet elk afzonderlijk embleem van minstens negen opschriften. Citaten uit de bijbel en de literatuur wisselt hij af met zelfbedachte motto's, al is het niet altijd zeker of hij de bedenker is van een pakkende uitspraak of een spreekwoordelijke zegswijze, of slechts doorgever van een reeds bestaande spreuk. Soms is de betekenis van het opschrift, wanneer de lezer dit combineert met de prent, direct duidelijk of krijgt hij een vermoeden omtrent de bedoeling; andere keren wordt de duiding pas na lezing van de bijschriften begrijpelijk – afhankelijk van af hoe cryptisch, beknopt of dubbelzinnig een formulering is. De opschriften in de drie talen kunnen met elkaar overeenstemmen, maar vaker zijn het variaties op een thema of betreffen het verschillende spreekwoorden met een min of meer gelijkaardige strekking,

waarbij men mag aannemen dat de lezers die alle drie de talen beheersten deze afwisseling hebben gewaardeerd. De didactische en stichtelijke functie van het embleem heeft wel invloed gehad op de vorm van het motto. Het geldt in het bijzonder voor de sententies en de bijbelverwijzingen.

5 DE BIJSCHRIFTEN (DE GEDICHTEN EN HET PROZA)

5.1 *De gedichten*

Hoewel Cats al eerder een enkel los gelegenheidsgedicht had geschreven, mag de bundel *Silenus Alcibiadis* toch wel zijn debuut heten. Voor het eerst schreef hij hier in de volkstaal.⁷⁶ De achtregelige Nederlandse verzen, alexandrijnen in gepaard rijm, doen sterk denken aan die van Daniel Heinsius die kort daarvoor verschenen waren. Het is een versmaat die mnemotechnisch effectief genoemd kan worden. Toch dichtte Cats nog niet helemaal vlekkeloos vanuit dit versprincipe.⁷⁷

Het taalgebruik in *Silenus* was, ten opzichte van *Proteus*, vaak plastischer. Er sneuvelde, naar mijn gevoel althans, allerlei moois. Beeldender, directer en rijker aan klank was Cats in de volgende verzen:

Een grijspens, die de cop staegh heeft vol muysenesten,
Vint dan oock claghens stof, alst gaet ten alderbesten [...].

Wech met dat schamper Volck! dat ander Luy ghebreken
Gaet kauwen inden mont, en braken achter straet:
Die God met ernst bemindt, zijn naesten niet en haet.

Moet dan een eerlijck man, niet anders als de honden,
Iuyst pissen, al waer pis eens anders wert ghevonden?

Het bloeyen van u jeught, het gloeyen van u kaken,
Het vloeyen van u spraeck, sal snoeyen en mis-maken
Den tijt, die 't al verbijt.

Pleecht eerbaer min, ghy jeucht, (wech lijnckers, wech sluypp-sielen
Nacht-uylen, licht ghespuys, en volcxken cort van hielen)
Weest vroyljck, datment siet [...].

Soo daer een plompaert quaem, en sagh dees nette dieren
Met constich naelde-werck het linnen douck vercierem,
Hy souder stracx in slaen sijn zouteloosen beck,
En roupen overluyt; ghewis de meyt is geck.⁷⁸

Voor *Proteus* uit 1627 heeft Cats de structuur van de bundel herschikt en alle Nederlandse verzen duchtig herschreven: hij vond dat de opzet zo beter tot zijn recht kon komen en de lezer nu duidelijker inzag dat de verschillende stadia die werden uitgebeeld inhoudelijk direct in elkaars verlengde lagen. Door het ineenschuiven van de drie afdelingen hoefde die ook niet meer heen en weer te bladeren om er de corresponderende prenten bij te zoeken. Verder wilde Cats iets meer aan de wetten van het

decorum voldoen.⁷⁹ De metriek werd, naar zijn eigen zeggen, strakker: hij heeft getracht zuiver(der) jambisch te dichten en dat is hem ook wel gelukt. Het aantal enjambementen is praktisch tot nul gereduceerd, wat ten koste ging van het ritme. Frases als: ‘ick en weet niet wat’ (5 keer), ‘des al niet te min’ (4); ‘en desen onverlet’ (3), evenals ‘vraeght yemandt hoe het komt’ (2) doen in de herschreven gedichten hun intrede. Zij worden later als de befaamde catsiaanse stoplappen aangetekend.⁸⁰

Zelden veroorlooft Cats zich in zijn poëzie ritmische vrijheden. Er is niet alleen een tweedeling binnen de versregel – de cesuur valt bij werkelijk alle versregels in het midden – maar ook het gedicht zelf valt vaak in tweeën uiteen. Na de beschrijving (van de prent) waarmee de vergelijking wordt ingezet, volgt doorgaans de toepassing of de moraal. Woorden als ‘sie’, ‘siet’, ‘besiet’ en ‘sien’ (in totaal 68 keer) richten evenals aanwijzende voornaamwoorden de aandacht op de prent en zorgen voor de verduidelijking over en weer. Zo nu en dan wordt de lezer aangesproken even stil te staan (men herkent er de klassieke *viator*-formule in) en als een gids licht Cats dan toe hoe iets bezien en beoordeeld kan, of moet worden.⁸¹

Stijlmiddelen die hij vaak hanteert zijn de uitroep (‘Hy siet!’, ‘Hoe dom is menich mensch!’); de vraag (‘Waer toe het teghen-streven?’, ‘Waer heen ellendich dier?’); de aansporing (‘Wel tijdt dan aen het werck’, ‘Doet na de reden eyscht en niet so de werelt gaet’), de anekdote (‘Ick sprac eens Rosemont’, ‘Ic quam eens op een tijt ...’) en de antithese (‘De zee heeft oock haer vier’ en ‘dat den eenen doot, daer leeft een ander of’).⁸² Er zijn daarnaast woordspelingen, chiasmen en opsommingen bijvoorbeeld in:

Dat schinct, en drinct, en klinct, dat geeftet al ten besten,
Dat singht, en springht, en vinct, dat vogelt, jaegt, en vist;

Hy sucht, hy ducht, hy vlucht, al wort hy niet gedreven

Hy pocht, hy graut, hy straft, hy spreect met groot gebiet.⁸³

De retorische opzet van de gedichten en de gebruikte middelen dienen om de lezer bij het verhaalde of het betoog te betrekken, de aandacht vast te houden en hem de les te laten onthouden. Zo zijn er ook aanmoedigende woorden (in de vraagvorm, want de lezer hoort nieuwsgierig te zijn) om het emblematisch proces te bevorderen en de les uit het gepresenteerde onder de aandacht te brengen: ‘Wat leert dit seltsaem nat?’, en nogmaals: ‘Vraeght yemant wat dit beelt den leser seggen wilt?’ Op een vergelijkbare manier was ook geweest op de ‘zin’ van het gebodene, via de opmerking: ‘Ghy vraegt wat dit beduyt.’⁸⁴

Voor de theoreticus J.C. Scaliger, in zijn *Poetics libri septem* uit 1561, moest een goed epigram over twee eigenschappen beschikken, te weten *brevitas*: korthed, bondigheid, beknoptheid en *argutia*: scherpte, in de zin van doordringendheid en scherpzinnigheid. De eerste eigenschap

wordt gezien in een relatief beperkte lengte, de laatste in een – stilistisch of inhoudelijk – onverwacht slot, ook wel aangeduid met *lumen*: een ‘oplichtende’, markante afsluiting. Matthaeus Raderus maakte in 1602 een editie van Martialis waarbij hij naast deze twee begrippen ook *suavitas*: zoetvloeiendheid, bevalligheid als kenmerk van het epigram noemde. Zeker niet alle emblemonderschriften zijn epigrammatisch (die van Alciato waren dat oorspronkelijk wel), maar bovenstaande karakteristieken zijn toch voor een deel terug te vinden in Cats’ bijschriften.⁸⁵

De gedichten kunnen puntig zijn, maar evengoed omslachtig; ze zijn niet uitgesproken satirisch, wel soms aanporrend-kritisch. Op écht frapperen is Cats niet uit, tenzij men de (gedeeltelijke) onthullingen van de betekenis van het embleem als zodanig beschouwt. Hij gebruikt eenvoudige, herkenbare woorden en alledaagse uitdrukkingen, in een ongekunstelde verstechniek. De poëzie van Cats is weinig gezocht of bewust concettistisch (zoals verzen van Hooft of Huygens kunnen zijn) en zij kabbelt rustig voort. Zelf zegt hij in zijn voorrede van het derde deel van *Houwelyck* dat hij bewust gebruik maakt van een ‘effenbare, eenvoudige, ronde en gansch gemeene maniere van seggen, de selve meest overal gelijk makende met onse dagelike maniere van spreken, daer in alle duysterheyt (so veel ons doenlik is geweest) schouwende [...]’.⁸⁶

Aan het eind van zes bijschriften zijn vooraan de regel aanhalingstekens geplaatst. In deze gevallen wordt het thema of de moraal in de vorm van een sententie naar voren gebracht en mogelijk waren de kernachtige slotregels wel als *pointe* bedoeld. Deze algemene waarheden geven meteen een duidelijke doorsnee van het type morele lessen:

Noyt wasser trots ghemoet dat Godes zeghen wan.

Een die gheduerigh loopt raect eenmael inde val.

Ach! wat int herte woont dat voert men over al.

Waer is doch yemant arm die rijck is inden geest?

Men kent de vrienden best wanneer der schade valt.

De sim vergeet de maet, en pleeght haer oudt ghebaer,
Als sy haer eersten wensch, de noten wort gewaer.⁸⁷

Toch zijn er veel meer gedichten waar de slotregels een puntige uitspraak, een geestige tegenstelling, een woordspeling of les bevatten, waarbij typografische nadruk achterwege bleef.

De identiteit van het lyrisch ‘ick’ in de tekst wisselt: in de gedichten gaat het bijna altijd om de uitgebeelde persoon of het dier (sprekend ingevoerd en als beeld voor de mens) of om de persoon van wie de wolkenhand is die een handeling verricht. De manier waarop de als ik-spreker ingevoerde minnaar de liefde ondergaat en erover spreekt, evenals de houding van de aanbeden geliefde, is sterk ovidiaans en petrarkistisch gekleurd.⁸⁸ Cats treedt enkele keren als observerend raadgever of

mededeler van zijn ervaringen naar voren en in deze gevallen is de 'ick' meer een exemplarisch ik, dat algemene waarheden spreekt. Vergelijk de inzet van IX.B.1:

Wanneer ick nu en dan een vrijster sie bordueren,
Soo leer ick even daer een deel gheslepe kueren.
Besiet, o soete jeught besiet een loos en treck,
Ontrent het meeste gout daer is de meeste pleck.

Het ligt voor de hand dat de 'ik' in de voorrede, die geheel vanuit het eigen perspectief is geschreven, samenvalt met de auteur.⁸⁹

Cats doet duidelijk zijn best om te onderhouden en daartoe dragen ook de vele aanspreekvormen bij, evenals de verschillende namen die hij noemt. Fop is degene die de zaken meestal verkeerd inschat en Floor is ook niet echt slim. Els gaat door voor het doorsnee Nederlandse meisje, terwijl Trijn model staat voor het eenvoudige type van lage komaf. Verder zijn er de – literaire – Rosemond, Margot, Robin en Phyllis.

Het gaat mijn competentie te buiten een beschouwing over Cats' Neolatijnse en Franse gedichten te geven; daarom beperk ik me tot het wijzen op enkele aspecten. De achtregelige Latijnse gedichten kenmerken zich door veel aandacht voor stijlfiguren zoals alliteratie, anafora, *anominatio*, *paronomasia*, *anastrofe*, *chiasme*, *repetitio* en *exclamatio*. Ook andere Neolatijnse dichters gebruiken deze middelen en het is in zekere zin een voortzetting van de traditie: in het zilveren Latijn van bijvoorbeeld Statius is zo'n 'retorisering' van de poëzie al ingezet. Volgens goede antieke gewoonte zijn ze geschreven in het elegisch distichon en zonder eindrijm, hoewel het een enkele keer lijkt alsof Cats heeft geprobeerd te rijmen.⁹⁰

Typisch klassieke noties bevatten de Latijnse gedichten wel, de Nederlandse niet. Er zijn echo's van Catullus naast sommige imitaties van en ontleningen aan Ovidius en Vergilius, evenals passages geïnspireerd door Seneca. Naast de namen Lydia, Caieta, Leda en Tryphoena (tegenover Els, Trijn en Rosemond) zijn er klassieke aanduidingen voor christelijke zaken: 'Rector Olympi' (heerser van de Olympus, in xvii) voor God, naast 'Deus'; 'rex orci' (de koning van de onderwereld, in xxxv) voor de duivel, naast 'diabolus'.

De Franse vierregelige gedichten zijn evenals de Nederlandse in alexandrijnen, en ook hier ligt (bijna overal) de cesuur precies in het midden. Ze zijn eenvoudig van opzet en nagenoeg alle regels rijmen gepaard. De verzen zullen door Cats zelf geschreven zijn: zijn verblijf in Frankrijk, zijn vertrouwdheid met de Franse literatuur, enkele opmerkingen in de drempeldichten zoals bij Hoffer: ('drie talen geven zijn spitsvondigheden weer: hij spreekt zowel Nederlands als Frans en daartussenin verheft zich trots de sier van de Romeinse welsprekendheid') evenals het onomwonden – negatieve – oordeel van Constantijn Huygens en Jacob Westerbaen, wijzen hierop.⁹¹

Huygens prees in een brief aan Westerbaen van 28 maart 1654 wel de bundel, maar het Frans laakte hij: ‘Van de werken van onze Cats is de Latijns-Nederlandstalige embleembundel mij altijd en – ik beken het ruiterlijk – bij uitstek dierbaar geweest; volgens mij was er geen vlek op dat prachtige lichaam verschenen als hij er geen Frans in gestrooid had. Als hij hiervan als goede oude man nu geen spijt heeft, begrijpt hij nog niet *wat schouders wel en wat ze niet kunnen dragen*; zeker zijn vrienden die van deze zaken enig verstand hebben, hebben een afkeer van dat stotteren dat zijn dichtader niet ten goede kwam.’

En in zijn antwoord, nog dezelfde dag, merkte Westerbaen op: ‘Jij neemt ook in deze zaak de rol van Paris op je, maar met minder risico en je brief bevat een openlijk oordeel over het werk van Cats en een impliciet oordeel over mijn stuntelige Frans. Met betrekking tot de emblemen van de voortreffelijke oude man ben ik het altijd met jou eens geweest. Daarin bevielen mij, voorzover ik me herinner, want ik heb ze vele jaren geleden voor het laatst gezien, de Latijnse versjes uitermate, maar de Franse in het geheel niet.’⁹²

Dezelfde mening was ook Derudder in zijn monografie over Cats toegedaan. Hij, die toch zeer mild sprak over de dichter, noemde diens Frans middelmatig: ‘Nous ne saurions partager sans réserve l’admiration de ceux qui élèvent Cats au rang de poète français. Les petites pièces de vers, qui pourraient justifier ce titre, sont de tout point médiocres. L’harmonie et la clarté même y font défaut.’⁹³

De Franse gedichten vinden aansluiting bij de poëzie van zestiende-eeuwse, epigrammatische, voorgangers die in Nederland bekend waren en gelezen werden. Gezien het feit dat Cats enkele Franse dichters citeert, zou het de moeite lonen zijn Franstalige verzen te onderzoeken op overeenkomsten met de (petrarkistische liefdes)lyriek in het werk van bijvoorbeeld Clément Marot, Maurice Scève, Joachim du Bellay en Pierre de Ronsard.⁹⁴

Hoewel bijna alle gedichten, in het Nederlands, Latijn en Frans, gebaseerd zijn op de dubbele werking van beeld en verbeelde, onthoudt Cats zich van ingewikkelde metaforen en metonymia. Naast poëtisch spel, vooral op woordniveau en ontlening, staan aanschouwelijkheid, duidelijkheid en overtuigingskracht voorop.

5.2 *Het proza*

De eerste serieuze poging Cats’ proza te karakteriseren deed W.A.P. Smit. Hij gebruikte omschrijvingen als breedvoerigheid, gedragenheid, volledigheid, concretisering en duidelijkheid en wees erop dat men de stijl van Cats niet los moet zien van de retorische en juridische scholing. Naast een inventaristatie van enkele stilistica, zoals het verbinden van synonieme woorden, de opeenstapeling van sententies ter verhoging van de bewijskracht, het gebruik van één mededelings-eenheid per zin en de

meer explicatieve dan decoratieve beeldspraak, ging Smit in op een aantal latinismen.⁹⁵

Duidelijk, makkelijk of moeilijk: het is lastig in te schatten of het in onze ogen soms breedvoerige proza ook destijds zo werd ervaren. De zinnen kunnen behoorlijk lang zijn en zij bevatten vele verwijswaarden, maar als men ze bijvoorbeeld vergelijkt met die in contemporaine ordonnanties, zijn ze een verademing. Hierin is, evenals in de gedichten, veel omgangstaal opgenomen en naar het lijkt zijn al te vreemde woorden of ongebruikelijke zinswendingen vermeden. Dat is ook wel logisch want dit proza was juist bedoeld om te verduidelijken en om de geboden inzichten meer zeggingskracht te verlenen, een reden waarom er zo nu en dan spreekwoorden in zijn vervlecht.

Cats beschouwde de prozadelen als een explicatie van de gedichten: 'Aangezien het gedicht dat bij dit embleem gevoegd is meer een moraal-filosofische dan een theologische inhoud heeft, zullen wij dit iets anders, naar het onderhavige materiaal, uitleggen', en elders zegt hij: 'Doch hier van werdt int sinne-beeldt ghesproken'. Met de aanduiding *sinne-beeldt* (in de Latijnse paralleltekst: *emblema*) en met de woorden *wordt gesproken* doelt Cats hier op de gedichten, in combinatie met de afbeelding. Hij zag de prozaverhandelingen dus als verklarende teksten die in eerste instantie *buiten* het embleem als zodanig stonden, als uitvoeriger overwegingen. Zelf sprak hij van 'by-ghevoughde Bedenckingen'.⁹⁶ In de *editio princeps* was er trouwens ook nog geen plaats ingeruimd voor proza; die uitbreiding kwam pas later dat jaar.

De prozastukken zijn meer dan eens opgebouwd volgens een vast patroon: uitgaande van een bewering of stelling, volgen argumenten en voorbeelden die naar een conclusie voeren.⁹⁷ Ook begint Cats zo nu en dan met een voorbeeld uit de dierenwereld waaraan hij dan geregeld moralisaties verbindt. Alleen de maatschappelijke en godsdienstige afdeling werden uitgebreid met proza. Cats' wenken voor het liefdeleven lieten zich kennelijk wel in gedichten, prenten, opschriften en citaten onderbrengen, maar niet in proza.

In zijn verhandelingen toont Cats zich een zorgvuldig stilist, met aandacht voor ritmische afwisseling van lange en korte(re) zinnen, herhaaldelijk versterkt met ondersteunende of geestige citaten. Zijn retorisch geschoolde stijl is helder en beeldrijk en doet in een aantal gevallen juridisch aan; telkens krijgt de lezer een zetje in de richting van de gewenste conclusie, waarbij de auteur aansluiting lijkt te zoeken bij het Latijn van Cicero. De korte betogen die hij houdt zijn vaak regelrechte voorbeelden van het beoefenen van het *genus deliberativum*, een type rede binnen de klassieke retorica waarin het erom gaat een bepaalde handelwijze aan te bevelen of af te raden.⁹⁸ Cats trekt aandacht met (rijmende) motto's, uitroepen of vragen, opent met een bewering of met een opmerkelijk voorval. Dan start de uiteenzetting, waarbinnen met name het *tricolon* opvalt, de drieslag die zo kenmerkend is voor het ciceroniaanse Latijn.⁹⁹

Kort vertelt hij waar het om draait (*narratio*), gaat dan over tot de 'bewijsvoering' (*argumentatio*) en grijpt in de *peroratio* – het slot van het stuk – die uit één zin kan bestaan, nog eens terug op het vertrekpunt. In deze verklarende uiteenzettingen, evenwichtig opgebouwde mini-redes, dienen citaten om bepaalde onderdelen kracht bij te zetten en keer op keer probeert Cats de lezer te overtuigen van een stelling, een mening of een te prefereren manier van denken en doen. Mocht de bundel (ook als verzameling van *loci-communes* hebben gefungeerd, dan kunnen de uitgebreide uitleggingen daartoe hebben bijgedragen.¹⁰⁰

In een aantal emblemen biedt het Latijn de lezer meer. Zo stopt in de tweede afdeling van nr. xv het Nederlandse fragment op een punt, waar het Latijnse proza nog een ruim Cicero-citaat geeft. Overigens heeft alleen de goede verstaander in de gaten dat Cats hier regels lang Cicero blijft aanhalen. Uit de tekst en de stijl blijkt dat niet duidelijk. Het gevaar ligt hier op de loer om iets catsiaans te noemen wat niet oorspronkelijk van hemzelf is.

Dat men voorzichtig moet zijn, blijkt eens te meer wanneer men de *Parabolaes sive similia* van Erasmus naast de teksten van Cats legt. In deze verzameling, voor het eerst verschenen in 1514, heeft Erasmus voornamelijk uit de *Moralia* van Plutarchus en uit de *Naturalis historia* van Plinius vele tekstplaatsen verzameld waar vergelijkingen voorkomen. Bijna de helft, telkens in Latijnse vertaling, is afkomstig uit Plutarchus. Nogal wat vertalingen van Erasmus neemt Cats letterlijk of nagenoeg in dezelfde bewoordingen over. Wanneer hij bijvoorbeeld opmerkt: 'Qui diu in vinclis fuerunt, etiam soluti claudicant. Vitiis diu assueti, etiam cum ea deserunt, quaedam retinent vestigia, ac in eadem facile recidunt' (Wie lang in de boeien zijn geweest lopen zelfs na hun vrijlating mank. Wie zich lang aan fouten gewend hebben, behouden, zelfs wanneer ze die opgeven, enkele sporen daarvan en vervallen gemakkelijk weer in diezelfde fouten), komt dat niet uit zijn pen, maar uit die van Erasmus.¹⁰¹ Verder bevat het Latijnse proza niet alleen meer citaten dan het Nederlands, het vermeldt ook vaker, al is het dan summier, de herkomst. Geeft de Nederlandse tekst een frase als: 'Een van de ouden seyt', dan staat in het Latijn nog wel eens de naam van de desbetreffende auteur.

Cats streeft er vaak naar één mededelings-eenheid in één zin te formuleren.¹⁰² Een enkele maal maakt hij gebruik van de *clausula*, het ritmische zinseinde: *contrácta viderétur* en *fácta videátur* zijn ritmisch gelijke varianten op het door Quintilianus zo gesmade 'esse videátur' van Cicero. Dit alles en de logische opbouw werken mee in de persuasieve bedoelingen die Cats met zijn uitleggingen gehad zal hebben.¹⁰³ Zelfs wanneer de argumenten niet naar een echte conclusie toewerken en overwegingen opgestapeld worden, kon dit (naar het zich laat aanzien) toch het bewijs ten goede komen.

In het Latijnse proza zijn vijfenveertig keer versregels of gedichtjes opgenomen; in het Nederlands komen deze lyrische intermezzi of

afsluitingen vijftig keer voor. In de meeste gevallen zijn ze aan elkaar gerelateerd en kunnen de Nederlandse beschouwd worden als berijmingen van de Latijnse. Er zijn berijmde regels geïnspireerd op onder andere Seneca, Epictetus, Vergilius en Lucanus. Soms zijn ze een samenvatting van het voorafgaande, zoals in een stuk over de ootmoed dat besluit met (VIII.C.6):

Ghy die een Christen zijt ghenaemt,
Vraecht, welcke deugd' u best betaemt.
D'antwoort is kort: Voor eerst, en lest,
Is ned'richeyt u alderbest.¹⁰⁴

Gelet op bovenstaande observaties zal het Latijn aan het Nederlands vooraf zijn gegaan. Wanneer vele formuleringen rechtstreeks (en vaak letterlijk) ontleend zijn aan voorgangers, kan het niet anders of Cats heeft ze pas daarna in het Nederlands geformuleerd.

6

DE CITATEN

Citaten kunnen voor een schrijver inspirerend werken, dienen als klankbord of als verbindende schakel. Het begrip citaat behoeft vooraf enige nuancering. Naast het citaat in engere zin (een letterlijke aanhaling) is er in Cats' bundel eveneens sprake van het citaat in ruimere zin. Er zijn namelijk evenzogoed (lichte) bewerkingen, parafrases, verwijzingen en toespelingen op bepaalde teksten.¹⁰⁵ En behalve dat ze telkens afzonderlijk zijn opgenomen, komen ze expliciet maar ook impliciet voor in de prozacommentaren en, in mindere mate, in de gedichten en motto's.¹⁰⁶ Meestal, niet altijd, geeft een typografisch onderscheid (lettertype, lettercorps, inspringen) aan dat er sprake is van een citaat. Omdat de citaten dikwijls uit de tweede hand zijn en men zich destijds niet zoveel bekommerde over de exactheid van een aanhaling, valt het niet altijd mee ze terug te vinden of als zodanig te herkennen. Wel staat er nogal eens: 'zegt de filosoof', of: 'ait ille' (zegt hij/men), uitspraken waarachter in de meeste gevallen een citaat schuilt.

Maar Cats nam ook naar hartelust verwijzingen op zonder dit aan te geven. Zoiets was niet ongebruikelijk en ongetwijfeld mede bedoeld om de goede verstaander aan te sporen. Hij heeft zich over dit verzwijgen, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Joost van den Vondel en Montaigne, niet uitgelaten. De laatste zegt het bewust te doen om te zien of de autoriteit van de klassieken ook van kracht is wanneer men niet weet ze onder ogen te hebben, en Vondel merkte in zijn *Aenleidinge ter Nederduitse dichtkunst* op dat weinig ontwikkelden citaten niet mogen opmerken en dat ze voor de kenners niet te evident mogen zijn: 'Evenwel indien ghy eenige bloemen op den Nederlantschen Helikon plucken wilt, draegh u zulcks, dat het de boeren niet mercken, nochte voor den Geleerden al te sterck doorschijne.'¹⁰⁷

Sommige emblemen laten goed zien hoe citaten aaneengeregen konden worden: in een reeks volgen bijvoorbeeld Cicero, Ovidius, Livius, Plutarchus, Socrates en Hieronymus (xli.5/6); of: Claudianus, Ulpianus, Quintus Curtius, Tacitus en Machiavelli (l.b.5/6). Soms werd in de lopende tekst een citaat uitgesponnen. Datzelfde gebeurt ook bij Montaigne waar men ontleningen van aanzienlijke lengte krijgt voorgeschoteld zonder dat dit in de gaten loopt.¹⁰⁸

Bij het overzien van alle citaten valt op dat na de bijbel het werk van Seneca en Plutarchus voor Cats de rijkste bron vormde om uit te putten. En in dat laatste stond hij niet alleen; dit verbindt hem eveneens met Montaigne.¹⁰⁹ Verder worden vele fragmenten aangehaald uit lyrische dichters, filosofen en geschiedschrijvers, waarbij Aristoteles, Cicero, Horatius, Juvenalis, Livius, Lucretius, Ovidius, Plato, Plautus, Tacitus, Terentius en Vergilius vaak voorkomen.¹¹⁰ Natuurlijk ontbreken de Griekse en Latijnse kerkvaders niet: Augustinus, Bernardus, Chrysostomus, Gregorius, Hieronymus, Ambrosius, Basilius en Hilarius roept Cats herhaaldelijk als gezaghebbend op. De oorspronkelijk Griekse teksten werden in het Latijn aangehaald.

De meest favoriete bijbelse, klassieke en patristische autoriteiten zijn: Salomo met zijn *Sprenken*, evenals de psalmen; Seneca, vooral de aanhalingen uit zijn *Epistulae morales*; Plutarchus' zedekundige geschriften verzameld in de *Moralia* en zijn *Vitae*; Ovidius' handboekje over de minnekunst, de *Ars amatoria*; de *Naturalis historia* van Plinius en preken van Augustinus en Bernardus.

Snedige uitspraken van beroemde lieden uit het verleden, zogeheten *apophthegmata* dienen een specifiek doel. De spitsvondige grapjes en onverwachte gelijkenissen prikkelen de geest van de lezer, houden de aandacht vast en stemmen tot nadenken. Cats haalt zelf als voorbeeld Christus aan die in gelijkenissen sprak en hij citeert in zijn Latijnse woord vooraf bovendien een aardige anekdote over Demosthenes, juist ook om de invloed van zo'n aandachttrekkende inlas te demonstreren.

Cats heeft zeker niet alleen ontleend aan tussenbronnen. Hij was zeer vertrouwd met de bijbel (de Vulgaat, de Nederlandse (Deux aes) en Franse), hij gebruikte uitgaven van de klassieken en kerkvaders, evenals tractaten en monografieën over de ethiek van het huwelijk en het gezin.¹¹¹ Ook ging hij te rade bij schrijvers uit het voor hem nabije verleden en bij contemporaine auteurs zoals Lipsius, Cardanus, Badius, Delrio, Besolde, Von Beust, Heinsius, Montaigne en Perkins. De aanwezigheid van sommigen van hen, zoals Paulus Cypraeus, Pierre du Moulin (wel een veelgelezen auteur) en Annaeus Robert lijkt niet toevallig. Hun naam is verbonden met Orléans, de stad waar Cats in 1598 promoveerde: de eerste was er advocaat, de tweede – na een verblijf te Leiden – predikant en de vader van de derde, Johannes Robert, professor in de rechten.

Goedgekozen citaten konden autoriteit en versiering aan een tekst verlenen. In zijn 'Ad lectorem' (r. 96-97) kent Cats behalve een verfraaiende ook een verklarende én uitleggende functie aan de citaten toe. Hij hoopt dat de lezer er 'geen bezwaar tegen heeft vaak die bloempjes van geleerden, die we ter opluistering en ter uitleg hebben toegevoegd, te raadplegen'. Hij gebruikt hier de woorden *ornandi* & *explicandi*. Dikwijls zijn ze inderdaad te beschouwen als aanvulling op of samenvatting van het proza en dienen ze om de waarde of waarheid van een besproken kwestie te bevestigen, bijvoorbeeld wanneer Cats na iets te hebben beweerd, opmerkt 'Sed audi Poetas uno ore sibi acclamantes' (Maar hoor hoe de dichters hierin overeenstemmen). Levendige anekdoten, religieuze lessen, kernachtige uitspraken en morele overwegingen worden zo naast of tegenover elkaar geplaatst.

Binnen de retorica werden deze beide functies: *auctoritas* en *ornatus* aan citaten van klassieke auteurs toegeschreven.¹¹² Vergelijk wederom, het in dit verband verhelderende standpunt van Montaigne: 'Als iemand zou willen weten waar de verzen en voorbeelden, waar ik dit boek mee heb volgepropt, vandaan komen, zou hij me zeer in verlegenheid brengen, als ik het hem moest zeggen. En toch heb ik ze alleen maar bij bekende en beroemde deuren bij elkaar gebedeld, en was er niet tevreden mee als ze rijk van inhoud waren, wanneer ze niet tevens uit rijke en eerbiedwaardige handen kwamen: gezaghebbendheid en zinrijkheid gaan erin samen'.¹¹³

De citaten en verwijzingen maken door hun enorme hoeveelheid een zeer wezenlijk onderdeel uit, binnen alle geledingen van de bundel. Zou men ze weglaten dan zou het boek niet alleen tientallen pagina's slinken, maar ook blijken dat beweringen aan kracht verliezen, dat een deel van de metaforiek verdwijnt, en zou bovendien opvallen hoe onontbeerlijk vele citaten voor een juist begrip van Cats' bedoelingen zijn. Ze bieden inzicht in de (zijn) waarheid en stellen de lezer in staat dieper in wezenlijke kwesties door te dringen.

Binnen de emblemen zijn er, zoals hierboven is aangegeven, talrijke citaten, verwijzingen en toespelingen. Maar ook aan de basis van de meeste emblemprenten liggen verschillende bronnen, die literair en picturaal van aard kunnen zijn.¹ Slechts enkele van deze vindplaatsen gaf Cats als zodanig aan, het merendeel verzwegen hij. De vraag is nu hoe de uitgebeelde en van betekenis voorziene dieren, objecten en handelingen zich tot het visuele en schriftelijke verleden verhouden, met welke bronnen Cats bij het maken van zijn emblemen heeft gewerkt (of kan hebben gewerkt) en hoe hij ze vervolgens heeft gehanteerd. In de eerste plaats bespreek ik in een aparte paragraaf Cats' gebruik van de bijbel, omdat die in het voorwoord en in alle emblemen een belangrijke plaats inneemt. Aan het eind van dit hoofdstuk komen enkele vormen van navolging en receptie ter sprake waarbij de emblemen uit de *Sinne- en minnebeelden* zelf als bron hebben gediend.

I DE BIJBEL

In de voorrede stelt Cats dat het geven van zinnebeeldige uitleggingen oud en bijbels is en dat in de Schrift verschillende plaatsen zijn aan te wijzen waar één en hetzelfde beeld (zoals de leeuw, de zuurdesem, de dief en de slang) symbolisch ten goede en ten kwade worden uitgelegd. Met deze verwijzing zoekt hij steun voor zijn eigen drievoudige wijze van interpreteren, waarbij hij aan één uitbeelding soms zowel een negatieve als een positieve duiding geeft. Bovendien verwijst hij voor het feit dat hij allegoriseert aan de hand van alledaagse voorbeelden naar Christus, die in zijn gelijkenissen zulke herkenbare dingen als het mosterdzaadje en het kinderspel gebruikte. Alle emblemen in Cats' emblembundel zijn doortrokken van bijbelse noties: er wordt expliciet, maar zeker zo vaak impliciet, vele malen uit de bijbel geciteerd en op de meest uiteenlopende passages gezinspeeld.² Het grootste aantal aanhalingen komt uit Spreuken, het apocriefe bijbelboek Ecclesiasticus (Jezus Sirach), de psalmen en de brieven van Paulus.³ Bijbelse verwijzingen vormen in *Proteus* ook het openings- en slotaccoord van de bundel: in het eerste embleem staat de goddelijke instelling van de liefde en het huwelijk centraal, en het laatste loopt uit in de hoop op de eeuwige verlossing.

In 1562 was bij Gillis van der Erven te Emden de (tweede) Gereformeerde bijbel uitgekomen, waarvan drie jaar later een herdruk verscheen. Deze zogenaamde Deux-aesbijbel zou in de Noordelijke Nederlanden gezaghebbend zijn tot aan de invoering van de Statenbijbel.

Voor de Nederlandse citaten en verwijzingen heeft Cats nagenoeg zonder uitzondering gebruik gemaakt van één van de vele uitgaven van de Deux-aesbijbel die tussen 1562 en 1618 (de verschijning van *Silenus*) waren uitgekomen.⁴ Bij het overnemen veroorloofde hij zich enkele vrijheden: naamvalsuitgangen, spelling en verwijswoorden werden gemoderniseerd, bijbelverzen omgesmeed tot één kort motto, en zo nu en dan zette Cats een bijbelplaats op rijm of verving hij een enkel woord.⁵

Bijna in alle gevallen zijn de door Cats gegeven Latijnse citaten overeenkomstig de formuleringen in de Vulgaat, de bijbelvertaling die grotendeels werd vervaardigd door Hieronymus.⁶ Evenals bij de Nederlandse citaten het geval was, sloeg Cats in het Latijn zinsdelen over, brak hij verzen vroegtijdig af en gaf hij een enkele variatie op woord- en zinsniveau. Van echt afwijkende formuleringen is sprake bij de aanhaling uit Psalm 16:11, *Satietas gaudiorum in conspectu Dei* (Verzadiging der vreugde is voor het aangezicht van God), waar de Vulgaat: 'Adimplebis me laetitia cum vultu tuo' heeft, en bij de aanhaling uit Job 18:11, *Circumquaque perturbant impium terrores, & disiciunt eum ad pedes eius* (De beroeringen verschrikken de goddeloze rondom en verstrooien hem op zijn voeten). Op deze plaats staat in de Vulgaat: 'Undique terrebunt eum formidines, et involvent pedes eius.'

Cats zal zich voor deze beide bijbelplaatsen gebaseerd hebben op de formuleringen in de bijbelvertaling van Immanuel Tremellius en Franciscus Iunius, waarvan aan het begin van de zeventiende eeuw reeds vele drukken waren verschenen. Deze uitgave, die werd uitgebreid met commentaren van Theodorus Beza en Johannes Piscator, gold lange tijd als standaarduitgave voor de protestanten. In 1614 werd zij in het Nederlands vertaald. Zoals is af te leiden uit Matthaeus Polus (Matthew Poole), *Synopsis criticorum aliorumque Sacrae Scripturae interpretum et commentatorum*, kan Cats eveneens enkele van de overige woordvarianten aan Tremellius, Piscator of Montanus hebben ontleend.⁷ Uit de Latijnse psalmcitataten in de *Sinne- en minnebeelden* is op te maken dat Cats een uitgave gebruikte die terugging op de Septuagint.⁸

De Franse bijbelcitataten die Cats gaf zijn zonder uitzondering terug te vinden in *La bible qui est toute la sainte esriture du vieil & du nouveau testament ... Imprimé pour Jacob Stoer. Genève 1610.*⁹ Wel werd slordig omgesprongen met de interpunctie, de accenten en de hoofdletters: de meeste koppeltekens en accenten worden genegeerd en hoofdletters willekeurig toegevoegd of weggelaten. Als het al te wijten is aan onzorgvuldigheid van de zetter, dan nog heeft Cats geen behoefte gevoeld de aanhalingen te corrigeren. Hetzelfde gold overigens voor de vele onnauwkeurige hoofdstuk- en vers aanduidingen, in alle drie de talen. Van controle op dit punt is beslist geen sprake geweest.

De bijbel ligt telkens aan de basis van een deel van de strekking van elk embleem en dit beperkt zich meestal tot de derde afdeling. Christelijke en kardinale deugden, en andere *virtutes*, zoals ootmoed, matigheid,

aanvaarding van de dood en lijdzaamheid, behoren tot de vaste thema's. Besproken onderwerpen zijn de bekering, de genade, het gebed, de zonde, de afkeer van de wereld, de ingrepen van God en de listen van de duivel. Naast de bijbel wendt Cats de kerkvaders, vooral Augustinus, Ambrosius, Gregorius en Bernardus, en auteurs als Calvijn aan om de uitgedragen christelijke moraal te bevestigen of kracht bij te zetten. Soms fungeren hun inzichten als uitgangspunt of kern van de uitleg. Dat elk embleem begint met een amoureuze uitleg en uitmondt in een religieuze toepassing heeft onder andere tot gevolg dat op die laatste de nadruk komt te liggen: daar wordt naar toe gewerkt. Dit tweeënvijftig keer herhaald proces van betekenistoekenning weerspiegelt evenzovele keren de boodschap dat de mens de voorgestelde spirituele ontwikkeling (op de weg tot de eeuwige zaligheid) dient door te maken en zet uiteen hoe hij dat kan doen.¹⁰

Doordat aan het godsdienstige stadium telkens een amoureuze en maatschappelijke duiding voorafgaat, zijn er nauwelijks schriftuurlijke of specifiek christelijke bronnen aan te wijzen voor de *picturae*. Alleen embleem I en embleem XLV, waarin een gelijkaardige gedachte wordt uitgewerkt, komen in dit verband in aanmerking. In het eerste embleem staat de doorgekapte aal die weer één wil worden, voor man en vrouw die samen één geheel vormen, conform Genesis 2:24, 'en zij zullen tot één vlees zijn.' Embleem XLV over de geënte boom als beeld voor een vader die zijn dochter moet laten gaan als ze rijp is om te trouwen, zou op Mattheus 19:5 of Efeziërs 5:31 terug kunnen gaan, eventueel in combinatie met een toespeling op Vergilius' *Aeneis*, XI. Andere voorbeelden waarbij de bijbel als vertrekpunt van het embleem kan hebben gediend, zijn niet aangetroffen. Twee van de vier hoekmedaillons, eveneens op embleem I, vormen de enige picturale uitzondering.

2 EMBLEMATISCHE EN ANDERE LITERAIRE BRONNEN

Het is niet altijd even gemakkelijk uit te maken wat eigen vinding van Cats is. En als het gebruik van een bepaalde bron als vindplaats voor citaten, vergelijkingen of ideeën van meer algemene aard al waarschijnlijk is, zijn er in meerdere gevallen verschillende tussenbronnen mogelijk geweest. Dat hij aan sommige werken het 'startpunt' van het embleem als geheel heeft ontleend, hoeft echter niet betwijfeld te worden. Daarbij strekt het gebied van ontleningen zich uit over de Westeuropese literatuur, met een paar duidelijke favorieten.¹¹ Voordat op die buitenlandse voorbeelden wordt ingegaan, eerst enkele overwegingen met betrekking tot de Nederlandse emblematiek.¹²

2.1 *De Nederlandse emblematiek*

Een aantal populaire opvattingen over de liefde, specifiek amoureuze motieven, evenals thema's in het opdrachtgedicht 'Aende Zeeusche

Ionck-vrouwen' vindt aansluiting bij eerdere emblemen en voorredes gericht tot de – vrouwelijke – jeugd, zoals in Daniel Heinsius' *Quaeris quid sit amor?* en *Emblemata amatoria*, Otto Vaenius' *Amorum emblemata* en Pieter Cornelisz Hoofts *Emblemata amatoria*. Toch zijn er maar weinig visuele overeenkomsten met deze Nederlandse, deels polyglottische, liefdesemblembundels en Cats stemt vooral met hen overeen in de veelvuldig toegepaste, ovidiaanse en petrarkistische thema's. Een uitzonderlijke annexatie van Heinsius is evenwel emblemprent xii waar twee van de prenten uit diens werk tot één nieuwe werden gecombineerd. Verder zijn er elementen op de eerste titelprent van *Silenus* (1618) die gezien kunnen worden als echo's van de titelprenten van deze drie voorgangers. Door op de emblemprenten onder andere Cupido een veel minder nadrukkelijke rol te laten spelen, wilde Cats evident meer ruimte vrijmaken voor de sociale en stichtelijke duidingen die op de amoureuze volgen.¹³

Bij de parallellen met het emblematisch werk van Otto Vaenius, waaronder diens *Amorum emblemata* (1608) en *Q. Horatii Flacci emblemata* (1607), kan het gaan om visuele en thematische voorbeelden, om versregels of om een aantal citaten. In sommige gevallen is ontlending zeer waarschijnlijk.¹⁴ Evenals bij Vaenius dienen ook bij Cats herhaaldelijk klassieke citaten als vertrekpunt van het embleem, soms dezelfde. Een goed voorbeeld is embleem(pre)nt vi, gebaseerd op Vergilius' *Eclogae*, x. Omwerkingen van minnebeelden in zinnebeelden van christelijke meditatie maakte Vaenius in zijn *Amoris divini emblemata* (1615), maar deze wijzigingen pakten anders uit dan de manier waarop bij Cats binnen hetzelfde embleem de derde toepassing tot stand komt. Ook de prenten werden immers door Vaenius verchristelijkt door Cupido om te zetten in de gestalte van de goddelijke liefde die om het hoofd een stralenkrans heeft.¹⁵

Met Nederlandse moreel-didactische bundels zijn er eveneens enkele saillante overeenkomsten; zo nu en dan stemt Cats beeldend én duidend overeen met Roemer Visscher en hij heeft daarnaast kennis kunnen nemen van Visschers kernachtige definitie van het embleem, diens opvattingen over het doel van het genre evenals een verwijzing naar Paolo Giovio – alle in de korte voorrede tot de *Sinnepoppen*. Bovendien wijzen beide emblematici met nadruk op de vermakelijkheid van de prenten.¹⁶ Van Dirck Pietersz Pers' *Bellerophon, of lust tot wysheyd* (1614) lijkt Cats nauwelijks gebruik te hebben gemaakt. Wel schrijft Pers een opdracht aan de 'Nederlantsche Ionckheyd' die zich, in plaats van zich met 'dertle lust' in te laten, op goddelijke zaken zal moeten richten, en hij is degene die het woord *sinnebeeld* in de Nederlandse taal introduceert. Vondels *Den gulden winckel* (1613), een verzameling emblematische exempla, is – evenals *Bellerophon* – een veel meer op antieke geschiedenissen georiënteerde bundel. Het gaat om onderwerpen die bij Cats maar zeer zijdelings voorkomen. Dat enkele prenten uit de *Forsteliicke marande der*

dieren (1617), een andere verzameling van Vondel, voor Cats (of Van de Venne) als voorbeeld hebben gediend is zeer wel mogelijk. Deze invloed kan echter ook via Eduard de Denes *Warachtighe fabulen der dieren* (1567) zijn gelopen, want de etsen uit deze laatste bundel werden opnieuw gebruikt voor die van Vondel.¹⁷ Tot zover enkele verbanden met de Nederlandse emblemliteratuur.

2.2 *De buitenlandse embleemproductie*

Uit de buitenlandse embleemproductie van vóór 1618 dienen zich enkele bundels aan, waarvan het aannemelijk is dat Cats er bekend mee is geweest. De belangrijkste is de uitgebreide verzameling dier- en plant-emblemen van Joachim Camerarius. De vier embleemboeken die hij maakte over viervoeters, over insecten, over vogels en over bomen en planten zijn bij herhaling gebruikt.¹⁸ Twee keer citeert Cats uit het *Emblematum liber* van Andrea Alciato, maar afgezien van de variant op de muis die wordt gevangen door de oester (in embleem xxv) is de bundel niet door hem benut.

Het is niet zeker of Cats genoeg Italiaans kende om ongehinderd aan zijn voorgangers uit Italië te ontleen. De *impresa*-verzamelingen van Scipione Bargagli en Giulio Cesare Capaccio kunnen voor raadpleging in aanmerking zijn gekomen, evenals Cesare Ripa's *Iconologia* (1593). De Nederlandse vertaling van Pers verscheen pas in 1644 en de 'Ripa moralisé' door J. Baudoin dateert van 1636.¹⁹

In de *Emblemas morales* van Sebastián de Covarrubias Orozco uit 1610 staat niet alleen (onder hetzelfde motto 'Meliora latent', dat Cats onder de apothekerspot op de eerste titelprent uit 1618 heeft gezet en dat hij in verband brengt met de titel *Silenus Alcibiadis*) een pictura waarop de door Alcibiades genoemde silenenbeeldjes zijn voorgesteld, maar komt bovendien een embleem voor dat thematisch aansluit bij Cats' tweede embleem.²⁰ Directer verband tussen het oorspronkelijke ontwerp van deze tweede prent (in 1618) bestaat er evenwel met een embleem in Juan Francesco de Villava, *Empresas espirituales y morales*. Dit werk bevat tevens een embleem waarop ook de liefkozende moederaap en haar jong voorkomt (nr. iv). Andere Spaanse voorgangers die een rol kunnen hebben gespeeld bij de totstandkoming van enkele emblemen zijn Juan Horozco y Covarrubias en Juan de Boria.²¹

Vanuit Frankrijk is er invloed uitgegaan van het werk van Barthélemy Aneau, Gilles Corrozet, Pierre Coustau, Dionysius Lebeus-Batillius en Guillaume de la Perrière.²² Afgezien van Camerarius leveren vergelijkingen met Duitsland weinig op: wel kan Cats voor het nieuwe openingsembleem in *Proteus* hebben teruggегреpen op een van de voorstellingen in Daniel Meisners emblematische verzameling met stadsgezichten; en embleemprent XLV vormt een mogelijke variatie op een van de

picturae in Nicolaus Taurellus' *Emblemata physico-ethica*. Parallellen met Engelse embleembundels zijn niet teruggevonden.

Naast echo's van embleemprenten en duidingen daarvan zijn er zo nu en dan iconografische overeenkomsten met de glas-, prent-, schilder- en tapijtkunst, of met boekillustraties.²³

2.3 *Ontlening*

Meer dan eens zal men twijfelen: is er nu sprake van een visualisering van een tekstplaats, van een navolging van een bestaande iconografie of van een combinatie van beide. Wanneer er, zoals bij Camerarius verscheidene parallellen zijn aan te wijzen, ligt ontlening via zo'n tussenbron voor de hand, ook al noemt Cats die nergens. En doordat Camera-rius ook naar de teksten verwees waarop het embleem gebaseerd was, hoefde Cats niet nog eens zelf op zoek naar de oorspronkelijke bronnen.

Slechts zeven keer geeft Cats voetnoten als: 'Volgens Plinius ...', 'Bij Martialis lezen we ...' en 'Cardanus vermeldt ...', waarna de verwijzing naar de betreffende plaats volgt. In deze gevallen gaat het telkens om het vertrek- of startpunt van het embleem.²⁴ Al bladerend en lezend in primaire literatuur en compilatiewerken heeft hij ook aanzetten voor het merendeel van de overige emblemen kunnen vinden. In die zin maakt de stofvinding voor het embleem geen wezenlijk verschil met de werkwijze die hij hanteert bij het zoeken naar toepasselijke citaten: in het eerste geval wordt een citaat gevisualiseerd en ontstaat zo de kern van het emblematisch proces. Klassieke citaten liggen aan de basis van onder meer de emblemen over Pan (Plutarchus); het vallend fruit (Cicero en Epictetus); de brandende kaarsen (Plutarchus); het masker (Martialis, Juvenalis en Seneca); de schrokkerige hond (Seneca) en de dansende apen (Aesopus of Lucianus).²⁵

Werken van Erasmus die Cats later vaak met nadruk zal gebruiken, maar die hem ook al eerder beïnvloed hebben, zijn onder andere *Adagiorum chiliades*, *Apophthegmata*, *De civilitate morum puerilium*, de samenspraak 'Lusus puerilis' uit de *Colloquia* en de *Institutio christiani matrimonii*.²⁶ Uit de *Institutio* citeerde Cats in *Houwelyck*: 'Als iemand misprijzend doet over zinnebeeldige voorstellingen, wijs hem dan op de heilige Ambrosius, die uit alle zaken in de wereld een praktische les weet te trekken.'²⁷ Sommige anekdotes en wederwaardigheden, *exempla* (voorbeeldige daden en eigenschappen van historische figuren) en voorvallen uit de klassieke en laat-klassieke literatuur, evenals snedige uitspraken van beroemde lieden uit het verleden, ontleent Cats aan Diogenes Laertius, Plutarchus en Valerius Maximus. Hetzij uit de eerste hand, dus uit Laertius' *De vitis philosophorum*, Plutarchus' *Vitae* en *Moralia*, Valerius Maximus' *Factorum et dictorum memorabilium libri novem* of de *Gesta romanorum*, hetzij via tussenbronnen als Langius (zie paragraaf 2.4), Erasmus, Drusius en Lycosthenes.²⁸ Verder worden bij Cats in het oog springende

parallellen aangetroffen met anekdotes in de *Apophthegmata Christiana, ofte ghedenck-weerdighe, leersaeme, ende aerdighe spreucken* van de predikant Willem Baudartius (1565-1640). Dit laatste werk verscheen voor het eerst in 1605 te Deventer en heruitgaven volgden in 1616 en 1632.²⁹

Het is bekend dat naast Vaenius en Lipsius ook Cats de *Essais* van Montaigne bewonderde en er zijn redelijk wat thematische en stilistische overeenkomsten tussen Cats' prozacommentaren en de *Essais* waarin zo vaak wordt gesproken over het menselijk handelen en de menselijke onwetendheid. Montaigne geeft zich echter veel meer over aan zelfbeschouwing, hij is moderner, relativerender en veel ik-gericht dan Cats. Toch schuift ook Cats zich zo nu en dan tussen de regels, zoals in 'Yeder oordele van sich selven, wat my belangt, ick derf seggen [...]', en: 'Als ick somwylen, met innighe ghedachten de menschelijcke dinghen in my selven overweghe, so en kan ick niet laten droevich, ja gram te werden, over de slofficheydt, jae dwaesheydt, onser gheneghentheden.'³⁰ Hoewel Cats maar drie keer expliciet naar de *Essais* verwijst, heeft hij meerdere citaten en verwijzingen aan deze verhandelingen ontleend.

Slechts een hoogst enkele keer kan een spreekwoord als creatief vertrekpunt van een embleem worden beschouwd. In zijn *Spiegel van den ouden ende nieuwen tijdt* (1632) zal Cats soms met nadruk zelf het startpunt van een embleem noemen als dat op een spreekwoord teruggaat, inclusief de bronnen.³¹ Bepaalde motto's, spreuken en citaten uit *Proteus* blijft hij (her)gebruiken in zijn latere werk en hij herneemt heel wat thema's en auteurs.³² Voor de *Spiegel* leverden eigentijdse verzamelbundels eveneens veel en ten dele met de *Sinne- en minnebeelden* vergelijkbaar materiaal. Cats raadpleegde daarvoor onder meer de *Axiomata oeconomica* en de *Axiomata historiae eaque politica* (uitgaven in 1599-1600, 1604 en 1614) van Gregorius Richter, de *Epistulae en Politicorum, sive civilis doctrinae libri sex* van Lipsius, Erasmus' *Adagia* en werken van Cypraeus, Camerarius en Ronsard.

2.4 Loci communes en compilatiewerken

In een brief van 10 juni 1804 schrijft de eenentwintigjarige Stendhal aan zijn zus Pauline Beyle:

'Hier volgt een werkje dat allernuttigst is en ik raad je aan om er de 26ste van de Weidemaand mee te beginnen; je maakt een lijstje van de deugden en de ondeugden etc., zoals:

Ambitie	Onverschrokkenheid
Afgunst	Geduld
Woede	Grootmoedigheid (Scaevola houdt zijn hand in het vuur. Vertot, hfdstk. xviii, pag. 512).

Je schrijft elk van deze eigenschappen boven aan een groot kwarto-vel en daaronder zet je afgekort in ten hoogste twee regels het voorbeeld uit de geschiedenis, waarbij je de plaats citeert waar je het gelezen hebt. Daarvoor kun je de *Romeinse geschiedenis* van

Rollin doornemen, welk boek uit twee delen bestaat: vertalingen van de oude schrijvers, die voortreffelijk zijn; en wat hij er zelf aan toevoegt, dat zeer slecht is. Het eigen vindsel beslaat ongeveer twee derde; dat sla je over, en je doet je voordeel met de rest. Na de voorbeelden uit de geschiedenis zet je poëtische uitwerkingen die mooi zijn, bijvoorbeeld:

woede: Achilles, derde boek van de *Ilias* van Homerus, bladzijde 412 van het eerste deel.

Dit werkje is het meest nuttige dat ik voor mezelf heb kunnen bedenken. Lees hiervoor: Plutarchus, Vertot en de Franse vertaling van Sallustius, Meneer Durand zal het je kunnen lenen.

De vertaling van *Selectae e veteris* zal hij ook lenen. Door te werken, zul je je niet vervelen. Ik raad je aan om je nu en dan te vermoeien, om een mijl of twee te wandelen, dat is de enige weg om aan de *verveling* te ontkomen. Als je Latijn kende, zou ik je zeggen: *experto crede Roberto*, wat in gewone taal wil zeggen: neem het maar aan van Robert die het ondervonden heeft. Ik zal je om de andere dag schrijven. Volg mijn raad op. Een kus.³³

Het advies dat Stendhal zijn zus hier geeft (zij is dan 18 jaar), staat in een lange pedagogische traditie. Al binnen het zestiende-eeuwse onderwijs werden leerlingen namelijk, in navolging van een ideaal verwoord door Aristoteles, aangespoord zogenaamde *loci communes*-schriften aan te leggen. Dit exciperen van historische en literaire werken op van te voren bepaalde – ethische – thema's mondde uit in omvangrijke verzamelingen met gemeenplaatsen. Deze *Florilegia*, ofwel bloemrijke verzamelingen, kregen al spoedig de functie van bron die kon worden geraadpleegd ter opluistering en ondersteuning van een preek, een toespraak of een verhandeling. Duizenden citaten uit de bijbel, de kerkvaders, de filosofische schrijvers, de klassieke en contemporaine historici en dichters werden geordend op onderwerp en gegroepeerd in talrijke lemma's als 'Amicitia', 'Amor', 'Calumnia', 'Fortitudo', 'Matrimonium', 'Timor dei', en 'Uxor' (Vriendschap, Liefde, Laster, Kracht, Huwelijk, Godsvrucht, en Vrouw).³⁴

Cats heeft voor zijn embleembundel, die overloopt van de citaten, ook dit soort compilatiewerken benut bij het zoeken naar toepasselijke aanhalingen. Dit betekent dat hij vaak niet uit de eerste hand citeert. Zijn belangrijkste tussenbron is de omvangrijke citatenbloemlezing *Polyanthea nova* van de Elzasser Josephus Langius geweest.³⁵ Fouten en onzorgvuldigheden in de verwijzingen – het citaat zelf of de herkomst – kunnen meer dan eens worden toegeschreven aan het feit dat Cats met Langius' werk opengeslagen op zijn schrijftafel heeft gewerkt. Zo zijn er enkele 'verschrijvingen' of zelfs verhaspelingen waarbij hij blijkbaar de originele bron niet (her)kende.³⁶ Natuurlijk hoeft hij bepaalde citaten niet uit de verzameling van Langius gehaald te hebben, maar wanneer binnen eenzelfde lemma meerdere citaten terugkomen (er zijn nogal wat clusters van vier tot zes aan te wijzen, soms zelfs met overeenkomstige afwijkingen), ligt een ontlening voor de hand. In de editie van Langius'

Polyanthea uit 1613 zijn inmiddels, na een tamelijk intensieve zoektocht, ruim tweehonderd aanhalingen teruggevonden; in de commentaar bij de betreffende citaten staan deze gevallen aangegeven. Het lemma ‘Amor Cupidineus, seu Venerus’ spant met vierentwintig waarschijnlijke ontleningen de kroon.³⁷ Bovendien heeft Cats behoorlijk wat citaten uit Langius verknipt of opgesplitst en ze vervolgens over verschillende emblemen verspreid.³⁸

Deze manier van werken was geenszins ongewoon. Ook Huygens was voor zijn *Kostelick mal* schatplichtig aan Langius’ *Florilegium magnum, sive Polyanthea*: tenminste achtentachtig aanhalingen zijn hierop terug te voeren.³⁹ En zoals Cats Langius’ *Polyanthea* intensief raadpleegde, zo vormde Johannes Gruterus’ *Florilegium ethico-politicum* (Frankfurt 1610-1612) een belangrijke vindplaats voor De Brune bij het samenstellen van zijn *Nieuwe wyn in oude le'er-zacken* (Middelburg 1636) en *Bancket-werck van goede gedachten* (Middelburg 1657).⁴⁰ Wellicht heeft dit werk van Gruterus ook voor Cats als tussenbron gediend; in de *Sinne- en minnebeelden* is er in ieder geval één keer uit geciteerd.

Niet zelden worden citaten voor de gelegenheid wat aangepast. Inzichtgevend zijn in dit verband enkele passages waarin Montaigne schreef over de manier waarop hij met zijn bronnen en tussenbronnen omging. Het doet denken aan het zeventiende-eeuwse werkwoord *rapen*: ‘Doe ik bij het samenstellen van het grootste deel van dit boek niet hetzelfde? Ik ga er op uit en scharrel hier en daar uit de boeken de zinnen bij elkaar die me bevallen [...]. Toch weet ik maar al te goed hoe dapper ik zelf iedere keer mijn best doe om de door mij gestolen passages te evenaren en er als gelijke naast te gaan, niet zonder de vermetele hoop dat het mij zal lukken het oog van de critici die ze eruit willen pikken te misleiden [...]. Zoals men ook over mij kan zeggen dat ik niet meer gedaan heb dan een ruiker maken van andermans bloemen en dat ik daar van mijzelf niets anders aan heb toegevoegd dan het touw om deze samen te binden [...]. Ook ik heb heel wat passages uit andere bronnen dan de oorspronkelijke overgenomen. Aangezien ik op de plaats waar ik schrijf zo’n duizend boeken om me heen heb staan, zou ik als ik wilde zonder moeite en kennis van zaken op dit moment uit een dozijn van die compileurs, die ik overigens zelden doorblader, voldoende kunnen citeren [...]. Bij zo vele citaten ben ik blij af en toe één te kunnen verbergen, die ik namelijk maskeer door het een andere functie en daartoe een andere vorm te geven.’⁴¹ Opvallend is wel dat Montaigne hier (naar waarheid?) opmerkt compileurs slechts zelden te raadplegen. Dat zou Cats beslist niet kunnen beweren.

Er zijn naast Langius nog andere tussenbronnen aan te wijzen. Cats heeft bijvoorbeeld verschillende citaten ontleend aan de verzameling aanhalingen die Lipsius in zijn *Politicorum, sive civilis doctrinae libri sex* heeft samengebracht. Men kan zien hoe hij hieruit één plaats citeert en dan op dezelfde pagina nog wat extra citaten meeneemt of gaat bladeren

en vervolgens in die omcirkelende bewegingen in het voorbijgaan enkele andere toepasselijke aanhalingen inpast.⁴² En zo heeft hij niet alleen uit omliggende hoofdstukken of paragrafen verwijzingen opgepikt uit Lipsius, maar ook uit Paulus Cypraeus' *De connubiorum iure* ('De sponsalibus'), Annaeus Roberts *Rerum iudicatarum libri 1111* en Henning Arnisaeus' *De iure connubiorum*.⁴³ Op een vergelijkbare manier las hij bovendien de *Institutio christiana religionis* (1536) van Johannes Calvijn en Juan Luis Vives' *De officio mariti*.⁴⁴ Bij dit alles heeft hij geen behoefte gehad citaten die hij via een tussenbron aanhaalde op hun nauwkeurigheid na te lezen. Vandaar dat een verhaspelde naam kon blijven staan en onjuist toeschreven citaten nooit zijn rechtgezet.

In ieder geval vier van de zeven juridische citaten die worden gegeven – ze gaan bijna alle terug op de *Digesta* en het *Corpus iuris civilis* – komen ook voor in de verzameling *Sententiae sive loci communes utriusque iuris* (Köln 1568). Deze bundeling zou daarom wel eens als tussenbron kunnen zijn gebruikt.⁴⁵

Zoals eerder is opgemerkt, wordt Montaigne in *Silenus* slechts drie keer genoemd, maar zijn werk is zeker veel vaker ter hand genomen. Twee keer citeerde Cats uit *Essais*, 111, v, en één keer – mogelijk indirect – uit 1, xx. Wanneer men er ook *Maechden-plicht* uit 1618 bij betreft, dan blijkt hij uit datzelfde boek 111, hoofdstuk 5 nog vijf keer te hebben geciteerd. Dit ene hoofdstuk, getiteld 'Sur des vers de Virgile', waar vrijmoedig over de liefde en het huwelijk wordt geschreven, is zorgvuldig door hem gelezen.⁴⁶ Kortom, tekstplaatsen kunnen via de oorspronkelijke bronnen, via de emblematische bronnen of via uiteenlopende tussenbronnen door Cats zijn verzameld.

In de meeste gevallen zijn de uitgebeelde scènes niet afkomstig uit het dagelijks leven, maar gaat het om *littéraire* uitgangspunten die ook bijna altijd zijn aan te wijzen. Natuurlijk kan het beeld nog steeds als een alledaags tafereel werken: in die herkenbare aanschouwelijkheid (aangepast aan de leefwereld van de beoogde lezers) ligt natuurlijk de retorische, didactische en mnemotechnische kracht. Maar wie nagaat waar Cats zijn inspiratie vandaan heeft, zal zien dat dit – naast de emblematiek – voor een belangrijk deel via de literatuur en dan vooral via de compilatieliteratuur is gelopen. Die bereikte aan het eind van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw, toen de humanistische verzamelingen werden samengevoegd, een indrukwekkende omvang. Onuitputtelijke fondsen van excerpten uit de Westeuropese literatuur van de Griekse oudheid tot in de eigen tijd staan de literator dan ter beschikking en hij schroomt niet om daar, men mag gerust stellen met enige gretigheid, gebruik van te maken.

Twee of drie emblemata gaan rechtstreeks terug op passages in *De constantia* van Justus Lipsius, die in dit werk vaak mooie en pakkende vergelijkingen invlecht. Op precies deze vergelijkingen laat Cats zijn oog vallen en hij maakt ze niet alleen tot vertrekpunt van zijn embleem,

maar ontleent er ook een van zijn duidingen aan. Verwonderlijk is dit niet want metaforen spelen nu eenmaal een hoofdrol binnen de emblematiek.⁴⁷ Had niet Cicero in *De oratore* de metafoor verheven tot ‘magnum ornamentum orationis’ (de grootste stilistische versiering)? Plutarchus, Coornhert, Van Mander en Nicolaas Heinsius prijzen haar met nadruk: pas hierdoor raakt de dichtkunst bezielde, toont de dichter zich poëet en komt de waarheid aan het licht.⁴⁸ Hoe geliefd de metafoor is, blijkt ook uit een andere bron die Cats heeft gekend én gebruikt: Erasmus’ *Parabolaes sive similia*, voor het eerst verschenen in 1514 te Strasbourg.⁴⁹ Hierin verzamelde Erasmus uit de *Moralia* van Plutarchus en uit de *Naturalis historia* van Plinius, evenals – in mindere mate – uit het werk van Seneca, Lucianus, Xenophon, Demosthenes, Aristoteles en Theophrastus, een grote hoeveelheid tekstplaatsen waarin vergelijkingen voorkomen. Hij bracht enkele veranderingen aan, voegde toe en breidde uit.

In de opdrachtbrief aan zijn vriend Pieter Gillis schreef Erasmus uitvoerig over de grote esthetische, retorische en didactische waarde van de vergelijking:

Παραβολή, dat Cicero vertaalt met *collatio* (vergelijking), is niets anders dan een expliciete metafoor. Van de overige stijlmiddelen levert elk zijn persoonlijke bijdrage aan de charme en beweeglijkheid van de stijl; de metafoor draagt in haar eentje veel meer bij tot de stijl, dan alle overige stijlmiddelen. Wil je onderhoudend zijn? Niets sprankelt meer. Wil je je standpunt overbrengen? Niets overtuigt met meer kracht of duidelijkheid. Wil je mensen overhalen? Niets heeft meer zeggingskracht. Wil je uitweiden? Nergens vind je meer materiaal. Probeer je kort te zijn? Niets laat meer aan het begrip over. Streef je naar een verheven stijl? Zij kan alles zo groot opblazen als je maar wilt. Is er iets wat je wilt afzwakken? Niets is daartoe effectiever. Streef je ernaar levendig en beeldend te zijn? Niets stelt zaken levendiger voor ogen. Hiermee worden vaak spreuken gekruide, hieraan ontleend fabels hun charme, beroemde uitspraken hun effect; voorzien van een vergelijking wordt een sententie dubbel zo krachtig, zelfs in die mate, dat Salomo, die goddelijke man, zijn spreuken op geen andere manier sterker wilde aanbevelen dan door ze *parabolaes* te noemen. Ontneem de redenaars hun arsenaal aan metaforen en alles wat ze brengen is schraal. Ontneem de profeten en de evangeliën de *parabolaes* en een groot deel van hun charme gaat verloren.⁵⁰

Bijna de helft van de vergelijkingen die Erasmus geeft, telkens in het Latijn, is afkomstig uit Plutarchus (echter zonder verwijzingen naar de vindplaats).⁵¹ De vergelijkingen worden min of meer in clusters gepresenteerd, afhankelijk van hoe lang een thema in de originele tekst ter sprake komt.

Erasmus’ verzameling heeft, naast zijn *Adagia* en *Apophthegmata*, veel meer dan men misschien tot op heden heeft vermoed, direct of indirect, als schatkamer gediend voor emblematici.⁵² Ook voor Cats, die verschillende vergelijkingen, zowel voor zijn prozacommentaren als voor het embleem als geheel, juist hier heeft gevonden. Wel zal hij, evenals dat

met zoveel andere tekstverwijzingen het geval is, de formuleringen van Erasmus via Langius' *Polyanthea* hebben overgenomen.

Uitgaven van de *Parabola*e waarin alle vergelijkingen alfabetisch en op *loci communes* werden gegroepeerd (ze verschenen vanaf 1532), maakten het mogelijk de ontleningen aan Erasmus in de *Polyanthea* op te sporen. Aan de hand van deze ordening, aangebracht door de humanist Conradus Lycosthenes, viel op te maken dat Langius praktisch het complete materiaal heeft overgenomen, inclusief de bronvermelding bij de ontleningen aan Plinius. Langius bracht ze onder in de afdeling 'Similitudines' die aan het eind van de meeste lemmata een plaats kreeg.⁵³

Behalve voor schijnbaar terloopse verwijzingen in zijn poëzie en proza, en voor afzonderlijk opgenomen citaten, heeft Cats eveneens de *inventio* van enkele emblemen als geheel aan Erasmus te danken. In de *Parabola*e zijn in ieder geval veertien mogelijke, soms licht variërende, ontleningen aan Plutarchus, één aan Seneca en zestien aan Plinius aangetroffen die in de *Sinne- en minnebeelden* een plaats hebben gekregen.⁵⁴ Hoewel er sprake is van toch ten minste eenendertig parallellen, zal Cats Erasmus' compilatiewerk zelf niet bij de hand hebben gehad; het algehele patroon van ontlening wijst erop dat de genoemde vergelijkingen uiteindelijk uit Langius komen.

Zoals gezegd gebruikte Cats dit door Langius verzamelde materiaal voor verschillende doeleinden en de verwerkte citaten kwamen op diverse 'niveaus' terecht. De manier van ontlenen laat zich vergelijken met de wijze waarop binnen de retorica wordt geadviseerd de onderwerpen te vinden en te verwerken. De *Polyanthea* wordt zo gehanteerd als:

bron om op ideeën te komen, vindplaats voor de grondgedachte of het emblematische uitgangspunt, al dan niet ter inspiratie voor de prent (vergelijk de *inventio*);

plaats voor het vinden van (extra) argumenten en bewijzen pro of contra een bewering, dienend ter verhoging van de geloofwaardigheid: als losse citaten en citaten binnen het proza (*argumentatio*);

leverancier van tekstplaatsen ter bevestiging, verbreding of intensivering van bepaalde inzichten (*amplificatio*);

vindplaats voor verfraaiende omschrijvingen en treffende metaforen, met name ingepast in het proza (*elocutio*).

De aldus bijeengebrachte vindplaatsen vormen een essentieel deel van het instrumentarium van Cats.⁵⁵ Het verklaart waarschijnlijk ook hoe iemand binnen een jaar een bundel kon uitbreiden met over de honderd prozastukken. Dat het dikwijls om aaneengelaste citaten gaat, valt niet altijd meteen op. In 1588 schreef de Engelsman Abraham Fraunce – zelf een embleemboekschrijver – in verband met het handig gebruik dat van de thematisch gegroepeerde verzamelingen werd gemaakt: 'Logike is

now six leaves longe, & eyght daie laboure, which before was seven yeres studye, and fylled the world with volumes almost infynite.' Vanzelfsprekend overdreef Fraunce, maar zijn uitspraak bezit wel degelijk een kern van waarheid.⁵⁶

Men zou zelfs kunnen zeggen dat Cats op zijn beurt een *Polyanthea* presenteerde, maar dan in embleemvorm. Hij gaf op ervaring en kennis gebaseerde uitspraken, sententies, gelijkenissen en *exempla* uitgaande van afbeeldingen die alle betrekking hebben op de mens en hem van nut kunnen zijn. Zowel de diverse *Florilegia* als Cats' embleembundel bevatten vaste onderdelen ten behoeve van de praktische filosofie (*actio virtutis*), namelijk 'Dicta': zoals sententies, apophthegmata en adagia; 'Similitudines': gelijkenissen afkomstig van christelijke en klassieke auteurs; 'Exempla': na te streven of te verwerpen voorbeelden en 'Picturas': aanschouwelijke voorstellingen uit enigmatische, hiëroglifische, emblematische, allegorische en aan de fabelliteratuur ontleende bronnen. De bundel diende bovendien als bron voor latere artistieke inventie. Het grote verschil met de *loci communes*-verzamelingen is dat de lezer weinig systematiek in de presentatie van de onderwerpen zal ontdekken.⁵⁷

Evenals Alciato's bijschriften terecht kwamen in de verzameling van Langius,⁵⁸ neemt Johannes Gruterus al in 1624 in zijn *Polianthea sive Florilegium magnum* vele Latijnse bijschriften uit Cats' *Silenus* op. Dan zijn de rollen van ontlening omgekeerd en kan de uitgever Schipper als in een reclameboodschap opmerken: 'Proteus ofte Emblemata, en ook die gemelde Maegdeplicht, zijn in 't Latijn genoegsaem in 't geheel gebrocht, in de groote Polianthea, sive Florilegio van den vermaerde en hooggeleerde I. Gruterus, zijnde aldaer by Loci Communes, na gelegenthey van 't voorsz werk, verdeelt [...]'.⁵⁹

Cats groepeerde de citaten en vervlocht ze met zijn gedichten en zijn prozaverhandelingen, leverde er commentaar op en voegde er alledaagse elementen aan toe. Vergeleken met de citatenverzamelingen appelleerde het embleem als geheel vanzelfsprekend veel meer aan literair en picturaal vermaak en bracht het, gedeeltelijk in de landstaal, de praktische en christelijke moraalfilosofie voor een groter en jonger lezerspubliek dichterbij.

Wanneer men overziet op welke tekstplaatsen en visuele voorlopers Cats zich heeft gebaseerd, kan men het volgende concluderen. Naast prenten met originele motieven zijn er ook andere waarvoor zich directe emblematische voorgangers aandienen. Plinius blijkt uiteindelijk de onbetwiste nummer één: zo'n vijftien aangekaarte onderwerpen gaan terug op passages in zijn *Naturalis historia*, door Cats klaarblijkelijk gekend via de bestaande internationale emblemliteratuur en dan vooral via Camerarius. Verder zijn Plutarchus, Lipsius en Cardanus met drie of meer vindplaatsen belangrijke leveranciers geweest.

Naast de onmiskkenbare ontleningen zijn er de emblemen waar niet meteen een bron van voorhanden is. Het gaat om: de borduurster (een

echo van Heinsius?), de muis áchter de val (een variant van nr. xii), de gilde-os (een werkelijk bestaand gebruik), de uitbeelding van het vinkje dat ontsnapt (een grote kans dat dit embleem een vinding van Cats is), de slijpsteen (waarschijnlijk geïnspireerd op een gangbare metafoor; al dan niet via bekende slijpersliederen), de man en vrouw met de kikker (nieuw), de hond die een eend probeert te grijpen (is er toch een voorbeeld?), de egel en de muizen (een variant op Johannes David of Roemer Visscher?), de naaister en de man (nieuw), de aap en de schildpad (mogelijk een nieuwe combinatie).⁶⁰ We hebben in deze gevallen te doen met scènes uit het alledaagse leven, of het kan gaan om uitbeeldingen die zijn gevoed door eerdere, soortgelijke combinaties, zoals de populaire reeksen van paren in het dagelijks leven en het gedrag tussen verschillende dieren uit de fabelliteratuur.

APPENDIX

Cats' emblemen als bron: enkele voorbeelden van navolging en vormen van receptie

Het werk van Cats heeft, direct of indirect, nogal wat navolgers gehad, een indicatie dat zijn werk intensief en gedurende een lange tijd gelezen werd. In de zeventiende eeuw en de eeuwen daarna komt men veel bewerkingen, ideeën en beeldcitaten uit de *Sinne- en minnebeelden* tegen, niet alleen in de literatuur, maar ook op wandschilderingen in Duitsland, drinkkannen in Denemarken en een uitklapprent met een stamboom van Hollands rundvee, opgenomen in J. Le Francq van Berkheys *Natuurlyke historie van Holland* uit 1805. Het is in deze studie-uitgave niet de plaats al deze navolgingen te inventariseren, maar een aantal ervan wil ik kort noemen.⁶¹

Wanneer men spreekt van navolgers van Cats moet men overwegen om wélke Cats het gaat. De drukgeschiedenis laat zien dat de aard en omvang van de edities sterk uiteenlopen en omdat een embleem bij Cats een ingewikkeld geheel vormt, komen er verschillende typen ontleningen voor. Dit kunnen tekstplaatsen zijn, iconografische bijzonderheden of citaten die hij heeft gebruikt. Hierdoor kan er sprake zijn van ontleningen aan Cats zelf, maar ook aan door hem geciteerde of bewerkte auteurs. Men zou daarom de volgende vormen van navolging kunnen onderscheiden. Een *kopie*: wanneer er een relatie is van (nagenoeg) één op één; een *citaat*: één of meerdere elementen blijven behouden, andere worden aangepast, waarbij het uitgangspunt herkenbaar blijft; een *bewerking*: de uitgedrukte gedachte of het gebruikte beeld is hetzelfde, maar in een ander jasje; een *toespeling*: de navolging is slechts zijdelings en een verband is mogelijk, maar hoeft niet aanwezig te zijn. Meestal worden navolgingen niet vermeld, een enkele keer benadrukt en dan – naar het zich laat aanzien – niet zelden als ‘Spielerei’ uitgebuit.

De voorstellingen, al dan niet voor de gelegenheid in overeenstemming gebracht, verschijnen in liedboekjes, op losse bladen, op kinderprenten en op tegeltjes. Het is doorgaans wel erg moeilijk uit te maken

hoe dicht zo'n navolging bij de oorspronkelijke bron staat en of de betekenissen die Cats aan het motief heeft toegekend, zijn overgedragen, zeker wanneer de teksten achterwege blijven. Hetzelfde speelt als de iconografie van de prenten parallellen heeft binnen de toegepaste kunst en de schilderkunst.⁶²

Enkele voorbeelden. In 1663 vervaardigde Samuel Halvor Søn, zoon van de bekende houtsnijder Halvor Andersen Fanden, een indrukwekkende esdoornhouten kan met vier reliëfs: een zeemeermin met een gitaar, Cupido die een leeuw blinddoekt, een os met muzikanten, evenals een spin die een slang aanvalt. De laatste drie zijn rechtstreekse navolgingen van Cats' prenten (nr. x, xix, en xxxvii). Op de kan, die zich thans in het Kopenhagens Nationalmuseum bevindt, zijn niet alleen de composities van de gravures nauwkeurig gekopieërd, maar ook de motto's overgenomen (zie afb. 10.5; afb. 19.6 en afb. 37.3). Denkbaar is dat als gezelschapsspel interpretaties van de voorstellingen werden gegeven. Dat geldt ook voor een andere drinkkan, gesneden uit dezelfde houtsoort waar aan de versiering wederom twee Cats-emblemen ten grondslag hebben gelegen. De eerste, op het deksel, gaat terug op een embleem uit de *Emblemata moralia et aeconomica* waar een hand met een tros druiven is afgebeeld, terwijl de decoratie op de voorkant een bewerking is van emblemprent XLII uit de *Sinne- en minnebeelden*. Apen dansen er op de muziek van een doedelzakspeler (afb. 42.3). Deze kan bevindt zich eveneens in het museum te Kopenhagen.⁶³

Alciato had een dergelijke vorm van ontlenen aan de emblematiek door de toegepaste kunst reeds voorgesteld in een brief aan de uitgever Francesco Calvo en het is precies dit gebruik dat Alciato ertoe aanzette zijn epigrammen emblemen te noemen: '[...] Ik geef in elk epigram een beschrijving van iets, ontleend aan de geschiedenis of natuur [natuurlijke historie], zodanig dat het iets aardigs betekent, en waar schilders, goudsmiden en metaalgieters objecten naar kunnen maken die we badges noemen en die we aan onze hoeden bevestigen of anderszins als handelsmerk gebruiken [...].'⁶⁴

W. Harms en H. Freytag hebben in drie Duitse kastelen en buitenverblijven de verwerking van een groot aantal zeventiende-eeuwse emblemprenten, waaronder enkele van Cats, in kaart gebracht. Het is verrassend de schilderijtjes naar de prenten in series onder en naast elkaar te zien. Talrijke emblemen zijn hier tot reeksen *imprese* gemetamorfoseerd. Prikkelend is ook in dit geval de vraag in hoeverre de navolgingen (hier 'Bildzitate' genoemd), de vroegere interpretatie of interpretaties hebben meegenomen. Wanneer particulieren dergelijke programma's in hun huizen laten aanbrengen, mag men verwachten dat de betekenissen worden gekend en dat bezoekers ze kunnen herkennen. Ongetwijfeld hebben ze mede gediend als uitdaging tot conversatie en het uitlokken van commentaar.⁶⁵

De contrareformatorische verzamelbundel *Amoris divini et humani antipathia* (1629) bevat vele bewerkingen van Cats. Initiatiefnemer en uitgever van de bundel was Michiel Sniijders. Het gaat te ver, althans picturaal, om hier van kopieën te spreken. Toch verloochent de afkomst zich niet. Cats' boek heeft immers niet alleen voor de gravures als vertrekpunt gediend, maar ook de Latijnse teksten zijn voor een belangrijk deel overgenomen. Zo dringt Cats binnen in het discours van wat men later (te algemeen) de jezuïetenemblematiek is gaan noemen. De goddelijke liefde, Amor divinus, heeft in de meeste gevallen de plaats ingenomen van het zoontje van Venus.

Het werk verscheen voor het eerst in 1626, toen nog met als titel *Amoris divini et humani effectus varii sacrae scripturae sanctorumque P.P. sententiis ac Gallicis versibus illustrati*. In deze editie (met alleen Latijnse en Franse verzen) vinden slechts twee emblemen aansluiting bij Cats' *Sinne- en minnebeelden*. Drie jaar later wordt het boek uitgebreid tot drieëntachtig emblemen en heet dan, zoals gezegd, *Amoris divini et humani antipathia*. Er is telkens sprake van de liefde van de mens tot God, uitgebeeld of aangewezen door de goddelijke liefde. In de bundel houdt de goddelijke liefde de mens, of de menselijke ziel, allerlei stichtelijke boodschappen voor en Cupido wordt *in malam partem* uitgebeeld. Deze weg tot religieuze liefdesemblematiek had Vaenius al vrijgemaakt door in 1615 zijn *Amorum emblemata* om te werken tot *Amoris divini emblemata*.

Philippe de Vilers, een capucijner monnik die als kloosterling de naam Ludovicus van Leuven droeg, was medeverantwoordelijke voor de teksten. Rijmwoorden uit de Franse bijschriften bij Cats komen in die positie terug in de Franse bijschriften van *Amoris divini*: de ene keer worden Cats' woorden instemmend gevolgd en andere keren worden ze getransformeerd om ze zo goed mogelijk binnen het thema van het boek te laten passen. Of de afkorting *Cat.* in de marge de toenmalige lezers meteen op het spoor hebben gezet naar de werkelijke bron van de emblemen, valt te betwijfelen. De prenten zijn weinig oorspronkelijk, ze gaan behalve op Cats, terug op Herman Hugo's *Pia desideria* en op prenten in het werk van Daniel Heinsius.⁶⁶

In totaal zijn er eenentwintig picturale ontleningen aan de *Sinne- en minnebeelden*, waarbij Sniijders en De Vilers vijftien motto's uit het Nederlands en vijf uit het Frans hebben aangehaald. Varianten zijn bijvoorbeeld de vervanging van een schildpad door een hert, en aanpassingen: een vergiliaanse versregel, gekerfd in een boom, waarvoor het opschrift 'Amor meus crucifixus est' in de plaats is gekomen. Het is mij niet gelukt een systeem te ontdekken in de keuze van de navolgingen.⁶⁷

Aan het begin van de achttiende eeuw is het de rooms-katholieke Willem den Elger (ca. 1679-1703) die de prenten uit *Amoris* weer zal interpreteren als zinnebeelden van profane liefde. In totaal gaat het om zestien bewerkingen van Cats met zeer veel toevoegingen uit met name de Italiaanse en Franse literatuur. Den Elger was doctor in de rechten en

vertaalde enkele treurspelen uit het Frans. Wat we over hem weten, staat in de biografie die voorafgaat aan de uitgave van zijn *Gedichten* uit 1726. Den Elger komt ervoor uit dat Cats aan de basis van zijn bundel ligt en in bijna alle gevallen vermeldt hij hem. In zijn bewerkingen citeert hij de Nederlandstalige verzen van 1627 (of later).⁶⁸

Antoon van Bourgoingne (ook wel Antonius a Burgundia, Antoine de Bourgogne (?-1657)) genoot zijn opleiding bij de jezuïeten in Brugge alwaar hij zijn licentiaatsgraad behaalde in de theologie en de rechten. In 1636 werd hij aartsdiaken en in 1651 deken van het kapittel van de kathedraal van Brugge.⁶⁹ Hij publiceerde in 1631 te Antwerpen *Ghebreken der tonghe ende middelen om die te verbeteren* en in hetzelfde jaar verscheen tevens een Latijnse uitgave, onder de titel *Linguae vitia*. De prenten zijn gestoken door J. Neefs en A. Pauwels naar ontwerpen van A. van Diepenbeek. In totaal zijn er drie navolgingen van Cats.⁷⁰ Verder geeft Johannes à Castro (Jean van der Borcht), dichter en minderbroeder te Antwerpen in zijn in 1694 verschenen *Zedighe Sinne-belden [sic] ghetrocken uit den ongeschreven boeck van den aerdt der schepselen* één rechtstreekse ontleening aan Cats, echter zonder hem te noemen. Hij varieert hier op embleem VIII (zie afb. 8.2).⁷¹

Emblemen die aan de *Sinne- en minnebeelden* verwant zijn, vindt men voorts (nogmaals, er zijn ontegenzeggelijk meer navolgers) onder andere in: *Openhartighe herten*. S.l., s.a.;⁷² Guillaume Hesius, *Emblemata sacra de fide, spe, charitate*. Antwerpen 1636; Ernst Christoph Homburg, *Schimpff- und ernstbaffte Clio* ... S.l. 1638 én editie Jena 1642;⁷³ Henricus Engelgrave, *Caelum empyreum in festa et gesta sanctorum* ... Köln 1668-1670;⁷⁴ Johann Michael Dillherr, *Himmel und Erden. Das ist: Ungleiches Sinnen und Beginnen derer, so Gott und auch derer, so die Welt lieben* ... Nürnberg 1674;⁷⁵ [Henri van Offelen], *Devises et emblemes anciennes et modernes, tirées des plus celebres auteurs* ... Par les soins de Daniel de la Feuille. Amsterdam 1695⁷⁶ en M. Pallavicini, *Devises & emblemes d'amour* ... S.l. 1696.⁷⁷

Van Goossen van Vreeswyk is bekend dat hij doorging voor een vooraanstaand chemicus en metaalkenner. Waarschijnlijk was hij een volgeling van Johann Rudolf Glauber die in het midden van de zeventiende eeuw in Amsterdam een hermetisch genootschap had opgericht. In vier alchemistische bundels die Van Vreeswyk maakte – zij verschenen tussen 1672 en 1676 te Amsterdam – dienen embleemprenten van Cats als bron voor een groot deel van de gravures. De vorm van de prentjes maakt duidelijk dat de alchemist niet een vroege maar een latere uitgave van de *Sinne- en minnebeelden* heeft bewerkt. Van Lennep, de samensteller van een overzichtswerk over de alchemie, kent de herkomst van de prenten niet, wanneer hij opmerkt: ‘Deze niet erg verfijnde, maar originele emblemata zijn bezaaid met ontelbare chemische tekens die een identificatie van alle details mogelijk maken. Van Vreeswyk geeft op die manier een welbepaalde betekenis aan elke onderdeel van

een hand, een lichaam, een labyrint, een toren enzovoorts.' De illustraties laten zien dat Van Vreeswyk praktisch geen detail ongemoeid liet.⁷⁸

De Utrechtse Universiteitsbibliotheek bezit een convoluut van de vier bundels. Behalve negenentwintig embleemprenten, gebaseerd op die uit de *Sinne- en minnebeelden*, zijn hierin ook bewerkingen opgenomen afkomstig uit Cats' *Maechden-plicht*. Typische toevoegingen zijn een mannetje naast de kerktoren (*Proteus*, nr. xxix; zie afb. 29.6), de druiventros die een gulzige hond wordt voorgehouden (nr. xxxix) evenals een druivenstruik op de prent van de dode ezel (nr. xlviij; zie afb. 47.4).⁷⁹

In 1705 verscheen te Amsterdam *Symbola et emblemata*, een boek vervaardigd in opdracht van tsaar Peter de Grote. Dit werk werd later onder meer in een bewerking van Hermanus van den Burg onder de titel *Verzameling van uitgekorene zin-spreuken en zinnebeeldige printvercieringen* op de markt gebracht. Tussen de verzameling van achthonderdveertig prentjes zit een aantal navolgingen uit Cats' *Sinne- en minnebeelden*, hier in de vorm van kleine medaillons die telkens per zes op één pagina staan.⁸⁰ Verder komen drie achttiende-eeuwse prentnavolgingen voor in *De leermeester der zeden, vertoont in Horatius zinnebeelden*. De bewerking van de verzameling wordt toegeschreven aan Anthonie Janssen.⁸¹

Een definitief antwoord wie op wie varieert, zal vaak uit moeten blijven. Dat maakt de zoektocht er overigens niet minder aangenaam op. Te verwachten valt dat met name op volks- en kinderprenten vele emblematische voorstellingen, ook van Cats, hun bestaan hebben voortgezet. Motieven duiken op, houden een tijdje stand en verdwijnen, en niet altijd hoeft de betekenis op voorhand vast te liggen.

Cats is ook in het zeventiende-eeuwse Engeland bewerkt. In *The hierarchie of the blessed angels ...* (London 1635) schreef Thomas Heywood negen lange hoofdstukken over de krachten en deugden van de engelen. Aan het eind van elk hoofdstuk volgt, voorafgaand aan een slotmeditatie, een 'Emblem', dat telkens een bewerking blijkt te zijn van een van de embleemteksten van Cats. Heywoods bewerkingen functioneren iedere keer als een samenvatting van het voorafgaande tractaat. Na een korte beschrijving van de prent geeft hij de door Cats aangehaalde citaten (met zo nu en dan nogal wat toevoegingen) en voorts de Latijnse gedichten uit de derde of tweede afdeling; een enkele keer gedeeltelijk. Op de gedichten volgen vertalingen – hier naar het Latijn – die Heywood niet ten onrechte parafrases noemt.⁸² Drie bewerkingen uit de *Sinne- en minnebeelden* belandden in de negentiende-eeuwse kinderliteratuur van Margaret Gatty.⁸³

Samenvattend kan men stellen dat voorzichtigheid geboden blijft. Als Cats zich heeft gebaseerd op voorgangers, kunnen vermeende Cats-imitatoren diezelfde voorgangers ook hebben gekend. In verder kan een navolger natuurlijk weer op zijn beurt een navolger imiteren; een letterlijk motto is een sterke indicatie, maar in feite alleen wanneer het in combinatie met eenzelfde type voorstelling optreedt. Vele motto's zijn

spreekwoorden, bijbelse toespelingen of klassieke citaten en die liggen voor iedereen in zekere zin voor het oprapen. Het is juist de *combinatie* van woord en beeld die de doorslag zal geven. Een intrigerende vraag is of Cats in zijn drievoudige uitleg bij één prent is nagevolgd, maar opvallend genoeg zijn er hiervan nog steeds geen voorbeelden aange troffen.

Weinig of geen onderzoek is gedaan naar de om verschillende redenen catsiaans genoemde dichters Jan Harmensz Krul, Michiel de Swaen, Johan van Someren, Cornelis Udemans, Jan van Nyenborch, Jan Schaep en Jacob Coenraedsz May-vogel. Met uitzondering dan van iemand als Poirters. De Oisterwijkse jezuïet noemt de Zeeuw wel als voorbeeld, al ziet hij als emblematicus de prenten meer als aanzet, als uitgangspunt, om er zijn enorm uitvoerige proza-uitleggingen aan te koppelen, terwijl Cats tijdens het emblematiseren het verband blijft leggen met de *picturae*.⁸⁴

Een van de vroege reacties op de ontvangst van Cats, namelijk uit 1644, geeft Jan de Brune de Jonge in *Wetsteen der vernuften, oft bequaem middel, om van alle voorvallende zaken, aardighlik te leeren spreken*:

Ik hoorde onlanx de boeken van Heer de Raad-Pensionaris *Cats*, de Bibel des jeugts noemen. Gewisselik zijnder honderden van jonge lui, dewelcke die schriften neerstiger doorneuzelen, dan zy de heilige blären doen.

En iets later zinspeelt ook Joannes Six van Chandelier in dezelfde bewoordingen op Cats. In zijn *Poësy* (1657) dicht hij:

Nu geld Naso, of Katullus,
Heliodorus of Tibullus,
En de bybel van de jeughd
Sleipt de sinnen, tot die deughd.⁸⁵

Van iemand die zo populair is geweest, hoeft het geen verbazing te wekken dat hij veel invloed heeft gehad. Dat gold ook lange tijd later. Edmund Malone, de biograaf van Sir Josuah Reynolds (1723-1792), vermeldt dat de schilder als jongetje Cats' emblemprenten natekende van een uitgave die de overgrootmoeder van zijn vader had meegebracht naar Engeland:

The young artist's first essays were made in copying several little things done by two of his elder sisters [...] and he afterwards (as he himself informed me) eagerly copied such prints as he met with among his father's books, particularly those which were given in the translation of Plutarch's Lives, published by Dryden. But his principal fund of imitation was Jacob Cats' book of Emblems, which his great grandmother by the father's side, a Dutch woman, had brought with her from Holland.⁸⁶

Tobias van Westrheene, ten slotte, publiceerde in 1864 onder de titel *Jan Steen, historisch-romantische schetsen* een 'voorstelling van het leven en de zeden der eeuw van Jan Steen'. Daarin valt op hoe vaak zegswijzen uit

het werk van Cats, waaronder motto's uit de *Sinne- en minnebeelden*, als leidraad voor de gezinsleden van de familie Steen dienen. 'Buyten gesont, binnen gewont', 'Dwangh leert sangh', 'Lieven doet leven' en 'Geen boom en wast op eenen dagh' maken er deel uit van de dagelijkse conversatie. Het verweven van deze uitdrukkingen van Cats in een dergelijke historische roman zal versterkend hebben gewerkt op de later telkens weer vermelde overeenkomst tussen het werk van de schilder en de dichter.⁸⁷

6 Karakterisering van de bundel

Nu echter bleef ik staan, en begon ik te peinzen terwijl ik naar dat onwijselijk grote schaakbord keek en mij afvroeg wat iemand met het maken daarvan bedoeld kon hebben; want zoals altijd, veronderstelde ik dat er in elk menselijk handelen een bedoeling of strekking aanwezig moest zijn.

Gerard Reve, *Het Boek Van Violet En Dood*

I DE GEÏNTENDEERDE LEZERS EN POTENTIËLE KOPERS

Informatie over de lezers en kopers van de bundel is voor een deel uit de teksten zelf en deels uit externe gegevens te verkrijgen. Naast de direct aangesprokenen weerspiegelen de uitgaven die in de loop van de tijd zijn verschenen tot op zekere hoogte de maatschappelijke gelaagtheid van het publiek.

De in het boek herhaaldelijk toegesproken ‘verstandige’, ‘gunstige’ en ‘vernuftige’ lezer, of lezer zonder meer, blijft zeer algemeen, evenals het weinig bepaalde ‘Gij’ (‘Ghy daerom wieje zijt, die wenst te zijn gherust’) en ‘mens’ (‘o mensch’). Hetzelfde geldt voor constructies als ‘Letter op die’t aengaet’ en de neutrale slotregel van de voorrede: ‘Leest dan, wie ghy zijt’. Deze formuleringen beogen een ruime lezersgroep.¹

Daarnaast zijn er ook iets specifiekere aanspreekvormen en men kan in de *Sinne- en minnebeelden* een aantal categorieën van aangesprokenen onderscheiden, die voor een deel parallel lopen aan de drievoudige opzet van de bundel. Tegenover hen slaat Cats soms een waarschuwende of vermanende, dan weer een adviserende of uitleggende toon aan. Zo nu en dan lijkt het of de schrijver converseert met zijn lezers – iets wat bij Roemer Visscher ook voorkomt – en van vele voorbeelden, anekdoten en gedenkwaardige uitspraken die te berde worden gebracht, kan men zich voorstellen dat ze naast het bieden van lering en vermaak, tevens fungeerden als conversatiestof.²

In de eerste afdeling neemt de *jeugd* de belangrijkste plaats in: ‘Comt siet hier, soete jeugt’; ‘Waret niet beter, o soete jeucht’ en ‘Vermijt u, domme jeught’. Voorts, meer in het bijzonder, de *jongeman* en de *vrijer* in: ‘Jongh gesel’; ‘Ghy, die een frissche maeght uyt reyner minne dient’; ‘Jonge lieden, leert door Venus garen breken’ en ‘Maer hoort eens vrijers hoort, en vry de les onthout’. Daarnaast wordt ook tot het *meisje*, de *maagd* en *vrijster* expliciet het woord gericht: ‘O teere maeght’; ‘Ghy, die nu zijt gevrijt, begint een ander leven’; en ‘Teer spruytje, jeugdich hout, ick bidde weest te vreden’. Cats had zich bovendien al in

een speciaal opdrachtgedicht gewend tot de jonge (huwbare) vrouwen van Zeeland.

Vanzelfsprekend ontbreken de *ouders* niet. Zij figureren in de middelste afdeling steeds wanneer er trouwlust in het spel is of wanneer het over huwelijkse zaken gaat: 'Soo u dochter dese daghen, Is gheworden yemants vrou'; 'Ghy daerom letter op, en hout de vrijster uyt' en: 'U dochter heeft een ey in haren schoot genomen'. Ook wordt er aandacht geschonken aan de opvoeding van hun kleine kinderen.

Verder zijn er de talrijke vertrouwelijke en intieme aanspreekvormen, zoals *Lieve, vrienden en gezellen*, meestal in de vorm van een uit- of aanroep: 'Ey lieve!'; 'Ey siet eens, vrienden, siet'; 'Vriendinne kent u selfs'; 'Neemt, vrienden, op u selfs, en op u saken acht' en 'Ghesellen, so ghy wenscht van druck te zijn bevrijt'. Deze en verwante zinsnedes staan over het algemeen in een context waar bemoedigende woorden worden gesproken of waar Cats hoopt op een onvoorwaardelijke instemming met zijn zienswijzen.

De schrijver spreekt ook, en dan met name in de derde afdeling, tot *God*, de *christen* en de *ziel*: 'En laet, o God, mijn deel niet inde werelt zijn!'; 'Wel aen dan, wie ghy zijt, ghy Christelijck ghemoet'; 'Christen mensch' en 'Weerde ziel, verlaet den ouden mensch'. Mensen op oudere leeftijd moeten zich niet inlaten met zaken die bij de jeugd horen, zoals verliefdheden, want die zijn schadelijk en schandelijk. Zij dienen ingetogen en godvruchtig te zijn en zich met ernst voor te bereiden op de naderende dood.

Kortom, Cats richt zich tot een breed publiek waarin diverse leeftijds-categorieën worden onderkend: de verliefden tijdens hun adolescentie en hun voorhuwelijkse periode, de verstandigen op middelbare leeftijd binnen het gezinsleven en de samenleving, evenals de serieuze ouderen die zich voornamelijk bezighouden met wijze raad en godsdienstige bezinning. Dit brengen ook de lofdichten naar voren. De drempeldichter Jacob Luyt bijvoorbeeld, moedigt uitdrukkelijk de verschillende lezersgroepen aan de bundel ter hand te nemen. Hij spreekt eerst tot het 'jeughdich Volck, in't minnen onervaren', daarna tot het

ghesetter Volck, die met verstant end' reden,
Naer wijsheyts Even-naer, dijn paden wilt betreden,

en hij richt zich vervolgens tot de gelovige lezer:

o heyligh Volck, ghenomen uyt veel volcken,
Die steeds, met hert end' sin, gaet dringhen door de wolcken,
Tot in den Hemel toe, die 't werelts Doen veracht.

Wel wordt de godsdienstigheid, begrijpelijk, losgekoppeld van een leeftijd; vandaar dat Luyt hier het neutralere woord 'volck' gebruikt.⁵ Gelet op de algehele opzet en de gekozen aanspreekvormen zouden eigenlijk

alle drie de leeftijdsgroepen met hun specifieke gerichtheden zich in het boek terug moeten kunnen vinden.

Niet alleen in Cats' opdrachtgedicht aan de Ionck-vrouwen (r. 131-132), ook in het inleidende 'Lier-dicht' van de anonieme emblematische *Jeucht-spieghel* uit 1610 worden de jongelui ervoor gewaarschuwd zich niet al te zeer te laten leiden door hun lusten. Deze bundel wordt in 1617 uitgebreid en krijgt dan als titel *Nieuwen ieucht spieghel*. 'Ter eeren van de jonge dochters van Nederlant' staat dan op de titelprent en de opdracht is tot hen gericht. De prentbijschriften in deze verzameling zijn uitgesproken moraliserend.⁴

Vergelijkbaar is ook de teneur in het voorwerk van D.P. Pers' *Belle-rophon* uit 1614. De opdracht luidt hier: 'Des dichters aenradinghe totte Eerlijcke Wetenschappen, aen de Nederlantsche Ionkheyd' en het gedicht zet als volgt in:

O Ieugd! o Wulpsche Ieugd! die heel sich gaet begeven
Om naer u dertle lust te krommen 't buyghsam leven,
Laet af dees ydle vreughd, en dees brood-dronckenheyd,
Die u gedweegh gemoed gevangen henen leyd.

Pers biedt zijn jonge lezers het volgende alternatief:

Wendt u verstand en sin tot Goddelijcke saecken,
Soo sult ghy alleenskens tot het rechte wit geraken.

Uitzonderlijk is het dus niet dat Cats op vrolijke noten ernstige laat volgen. Hij ging er blijkbaar wel van uit dat de kooplustige en koopkrachtige jeugd (de *jeunesse dorée*), die zo verzot was op boeken waarin Cupido een hoofdrol vervulde, overgehaald moest worden.⁵

Doordat in de bundel diverse levensfasen van de mens een plaats krijgen, zal een behoorlijk groot publiek er ook veel herkenbaars hebben gevonden. De bevolkingsgroepen die zijn weergegeven op de prenten vormen een afspiegeling van de verschillende leeftijden én van de maatschappelijke lagen: van jong tot oud en van hoog tot laag. Zij geven niet alleen aan dat het boek over hen gaat, maar ook dat ze er behartenswaardige zaken in kunnen vinden. Daarbij zal de bewust gehanteerde, begrijpelijke, stijl een gunstig effect hebben gehad op de omvang van het publiek, dat telkens een afgeronde uitleg gepresenteerd krijgt en niet zelf op zoek hoeft naar mogelijke betekenissen of verbanden. De pedagogische, filosofische en stichtelijke overwegingen worden helder en ondubbelzinnig aangeboden. Want als er bij Cats al sprake is van duisterheid dan is die erg kortstondig. Hij streeft inzichtelijkheid ofwel verstaanbaarheid (*perspicuitas*) na en stelt zich dienstbaar op.⁶ Er zijn amper ingewikkelde combinaties van betekenisdragers binnen de *picturae* en van lexicografische of grammaticale labyrinten kan men evenmin spreken. De lezer, ook de minder geschoolde, zal daarom weinig problemen hebben met de *res picta* en *res significans*. De uitgebeelde zaken en

voorzaken, soms licht versluierd, zijn herkenbaar of snel te plaatsen: ze maken deel uit van de ervarings-, belangstellings- of kenniswereld van Cats' tijdgenoten en voor een deel is dat ook voor ons nog het geval.

Toch wil dit niet zeggen dat het dictum 'Cats voor het volk' van toepassing is op de eerste uitgaven van de *Sinne- en minnebeelden*. Die zijn nog kostbaar van uitvoering en bevatten toespelingen die uitgaan van lezers met een referentiekader dat uitstijgt boven het gemiddelde. Al eerder werd in dit verband opgemerkt: 'Cats richt zich in de eerste plaats tot de 'haute bourgeoisie', maar het succes van zijn boeken bewijst dat ook andere groepen zijn idealen hebben gedeeld; hier dringen moderne uitdrukkingen als gegoede middenstand, gezeten burgerij en 'upper middle class' zich op.'

Het boek leende zich wel om binnen die kringen door lezers met uiteenlopende eruditie op verschillende manieren gelezen te worden. Dit geldt zowel voor de drie talen, voor de afzonderlijke onderdelen in de drie afdelingen, alsook voor de verwijzingen en allusies daarbinnen. Telkens treedt er een wisselwerking op tussen de prent en de betekenisvoerende motto's, bijschriften en citaten.⁸ Omdat men na verloop van tijd aan de repeterende drieslag gewend raakt, bestaat de kans dat de lezer vooraf gaat bedenken welke uitleggingen zullen gaan komen, met als paradoxaal gevolg dat hierdoor de spanning, hoe relatief dat begrip ook is, zowel af- als toe kan nemen. Afhankelijk van de kennis en (lees)ervaring worden betekenissen of toespelingen voorzien of opgepikt, en zal een (onverwachte) toepassing van een motief worden beoordeeld. Een polyglottische bundel – in 1618 geen uitzondering binnen de emblematiek – kan vanzelfsprekend een groter en zelfs internationaal publiek bereiken, maar het zal toch vooral de erdoor ontstane variëteit en diversiteit zijn geweest, die meertalige lezers zullen hebben gewaardeerd.⁹

Vanaf het midden van de jaren '20 en vooral in de jaren '30 van de zeventiende eeuw verschijnen er beknotte edities die voor grotere bevolkingsgroepen toegankelijk en bereikbaar worden. Citaatloos, met alleen de Nederlandse teksten en in een goedkope, soms zelfs onbeholpen, uitvoering; de prenten worden kleiner en eenvoudiger.¹⁰ Na verloop van tijd is er voor elk wat wils: voor de maatschappelijke bovenlaag en voor de sociaal lager geplaatsten. Pas dan is Cats' aanspreking 'Leest dan, wie ghy zijt', echt mogelijk en van kracht. Van de oorspronkelijke royale en gecompliceerde opzet is in de meeste gevallen weinig meer te bespeuren.¹¹ Met de komst van *Alle de wercken* in 1655 wordt die vroegere vorm weer hersteld.

2 OPBOUW, KARAKTER, FUNCTIE. HOE EMBLEMATISEERT CATS?

2.1 *De structuur van de bundel*

Men kan zich afvragen of er in de ordening: een onderliggend retorisch of moralistisch discours is; picturale (of picturaal-associatieve)

opeenvolgingen zijn; (tevens) sprake is van reeksen van bronnen. Met andere woorden, bestaat er een verband tussen de opeenvolgende emblemprenten of de emblemen als geheel? Is er wanneer men de bundel beschouwt vanuit het perspectief van de auteur in dit opzicht een ordeningsprincipe te onderkennen, en hoe zal de lezer deze mogelijke structuur ervaren?

Voordat ik op deze vragen inga, moet gewezen worden op het verschil in opzet tussen de bundel *Silenus* uit 1618 en *Proteus* uit 1627. Aanvankelijk lag in *Silenus* de nadruk op de drie afdelingen en dus op de levensfasen van de mens, wat voor een belangrijk deel weerspiegeld werd in de drie titelprenten. Wanneer later het geheel in elkaar wordt geschoven, volgen de tweeënvijftig emblemen elkaar in een zich herhalende drieslag op. In zekere zin is de titelprent van *Proteus* dan misleidend vanwege de uitzonderingspositie die Cupido erop inneemt, gezeten op een troon in het hart van de voorstelling. Rechtvaardigheid en Geloof staan geheel buiten het centrum en zijn onderdeel geworden van de cartouche. Binnenkomer is en blijft toch de liefde (wat natuurlijk ook in de opzet van de afzonderlijke emblemen het geval is) en dat zal ongetwijfeld mede zijn ingegeven door commerciële overwegingen. Een dergelijke blikvanger verkoopt nu eenmaal goed. Cats verbond de scherts, geestigheid en de *fraus*-gedachte (dat wil zeggen die van het bedrog) ook juist met de liefde in het vroegere voorwoord, dat hier ongewijzigd gehandhaafd bleef.

Sommige embleemboeken werden ingericht als *loci communes*-verzamelingen waarbij werd uitgegaan van een ordening op – humanistische – rubrieken. Vanaf 1548 werd Alciato's *Emblematum liber* gegroepeerd op onderwerpen en gemeenplaatsen. Initiatiefnemer was de uitgever Guillaume Roville die de bundel structureerde aan de hand van de rubrieken 'Deus sive religio virtutes', waaronder Fides, Justitia en Concordia (Geloof, Rechtvaardigheid en Eendracht), en 'Vitia', waaronder Stultitia, Avaritia en Gula (Dwaasheid, Hebzucht en Gulzigheid). Daarna volgde een reeks algemene categorieën zoals Natura, Princeps en Matrimonium (Natuur, Vorst en Huwelijk), met als laatste groep de Arbores (Bomen). Een jaar later verschenen twee Franse uitgaven waarbij de vertaler Barthélémy Aneau een belangrijke rol speelde.¹² Vóór die tijd was er voor de lezer nauwelijks samenhang in de bundel te ontdekken. De volgorde die Alciato aanhield, was die van de *Anthologia Graeca*, waarop veel epigrammen waren gebaseerd.

In P.C. Hoofts *Emblemata amatoria* (1611) kan men een petrarkistisch discours onderkennen,¹³ terwijl in Vondels *Den gulden winckel* (1613) de vierenzeventig ter sprake gebrachte geschiedenissen (*exempla*) en eigenschappen deels door de voorgestelde persoon, deels door hun moraal en deels door hun overeenkomstige bron met elkaar worden verbonden. Maar er zijn ook emblemen die elkaar toevallig opvolgen.¹⁴ In Roemer Visschers *Sinnepoppen* (1614) zijn enkele aaneenrijgingen te onderkennen,

het principe noemt men *catenatio*: thematisch verbonden emblemen, in de vorm van dierenreeksen en (of) ontleend aan een gemeenschappelijke bron.¹⁵

Bij een nadere beschouwing kan men in de *Sinne- en minnebeelden* geen strakke, volgens selectiecriteria opgezette, volgorde terugvinden. Hoewel Cats binnen de afzonderlijke emblemen ruimschoots gebruik maakte van citaatverzamelingen, die op thema waren gegroepeerd, is van een echte ordening op *loci communes* geen sprake, en een duidelijke lijn volgens welke de emblemen elkaar (min of meer dwingend) opvolgen, tekent zich niet af.

Slechts één keer koppelt Cats twee emblemen expliciet aan elkaar. In de uitgave van *Silennus* uit 1618 tekende hij bij het embleem over de zee-lamprei aan: 'Merckt dat dit sinne-beelt vast is aen 't voor-gaende.'¹⁶ Het betreft hier een variatie op een thema: zoals de schildpad eeuwig zijn schild draagt en de lamprei voortdurend boven water wordt beschenen door de zon, zal de verliefde de gloed en vlam der liefde overal met zich meedragen. De schakel blijft dus beperkt tot de amoureuze duiding; een zwakke, visuele, echo is er in een zwemmende vis en in de schepen op de achtergrond van de prent. Dat Cats de lezer slechts in dit ene geval op een koppeling opmerkzaam maakt, impliceert volgens mij dat hij er niet van uitging dat die een dergelijk verband op voorhand ook elders zou leggen.

Een zekere vorm van variërende herhaling wordt niet geschuwd, zowel visueel, thematisch als wat betreft de ontleening en/of overlevering, al laten de categorieën zich niet altijd scheiden:

Visueel (en inhoudelijk). De personen en dieren zijn afwisselend verspreid over alle tweeënvijftig prenten opgenomen en zo nu en dan komt een serie (van drie of meer) achter elkaar voor.¹⁷ Cupido treedt over vijf emblemen vier keer op (nr. IX-XIII) en de wolkenhand zit verdeeld over verschillende plaatsen in hele bundel. Overheersend zijn de uitgebeelde handelingen en activiteiten die worden verricht door mensen (inclusief de hand uit een wolk) en het typische gedrag van dieren.

De emblemprenten xxxvii en xxxviii zou men associatief op kunnen vatten als elkaars pendanten: de prikkende naald van de borduurster kan de ijver verbeelden, terwijl de stekende angel van de spin de vadsige slang bestraft. Verder is de weinig verfijnde doedelzak van xlii misschien te beschouwen als contrast met de zo nobele luit op emblemprent xliiii. Tenslotte volgt op een piramide een prent met het dode lichaam van een man, en hierop weer een vlinder die metamorfoseert uit een levenloze cocon (L, LI en LII). Afgezien van dit laatste voorbeeld zijn de koppelingen echter niet erg vanzelfsprekend.

Thematisch. De amoureuze thema's zijn onder te verdelen in drie groepen: petrarkistische gedachten over de aard, werking en kracht der liefde; oproepen tot eerbaarheid, ingetogenheid en matigheid; en de

beschouwing van de liefde als opstap tot het huwelijk. In de eerste gaat het om de effecten van de liefde en (de gunst van) de geliefde op de minnaar, in termen van aantrekking-afstoting; slavernij-vrijheid; lijden-genot en koel-vurig; in de tweede om de beheersing in al haar facetten en in de derde om de consequenties van het vrijen en het doel van de liefde, met als aanmoediging – tijdig – te trouwen. Al deze aspecten worden in een willekeurige volgorde gepresenteerd.

Hetzelfde geldt voor de thema's in de tweede afdeling. Ook die zijn uitgesmeerd over de bundel en ook hier vervalt Cats in herhalingen, zonder dat er echte patronen zichtbaar worden. De behandelde onderwerpen zijn terug te voeren op de begrippen matigheid, voorzichtigheid, waakzaamheid, wijsheid, rechtvaardigheid, standvastigheid, naastenliefde, vriendschap en tevredenheid. Aan de andere kant wordt er gewaarschuwd voor het scala aan ondeugden dat hiertegenover staat: kwaadsprekerij, schijn, bedrog, domheid, afgunst, onachtzaamheid, hoogmoed, zelfgenoegzaamheid, hebzucht en eerzucht. Verder gaat het om zaken als het belang van een goede opvoeding en de juiste huwelijkse aanpak.

Binnen de derde afdeling is er evenmin sprake van een bindende structuur. Nu zijn het voornamelijk christelijke deugden en ondeugden, en de aard en werking van het geloof waarop meer dan eens wordt ingegaan. Sleutelbegrippen zijn ootmoed, lijdzaamheid, liefde, godsvrucht; en besproken kwesties: het overtuigd belijden, de geleidelijke groei in het geloof, het voorbereiden op de dood en de afkeer van het werelds genot en van de zonde, het weerstaan van de list van de duivel, het verkeerd uitleggen van de Schrift evenals natuurlijk de zegeningen van het ware geloof, de gelukzaligheid, verlossing en vernieuwing van de christen. Het enige patroon dat hier valt te ontdekken, is wederom dat van de repeterende afwisseling.

Ontlening (bronnen) en overlevering. Het verhaal wordt voorspelbaar: de literaire en emblematische ontleningen lijken niet in een doelbewuste volgorde te zijn geplaatst. Verwerkingen van (vooral) Plinius, Plutarchus, Cardanus, Lipsius, Martialis en Seneca, en van emblematici als Camerarius, De Villava, Visscher en Heinsius treft men zonder systeem en verspreid over de bundel aan. Ook het zoeken naar samenhang in de overlevering levert weinig op. Dat Pan (nr. v) volgt op een aapembleem kan te maken hebben met de klasse waartoe de satyr in de bestiaaria werd gerekend.¹⁸ Ook zou men de opeenvolging van het embleem over Pan en dat over de specht (nr. vi) in verband kunnen brengen met de twee overleveringen die er zijn over de ouders van Pan.¹⁹ Maar de kans dat Cats dit soort domino-verbindingen bewust heeft aanbracht en de lezer die herkende, lijkt me gering.

De conclusie kan zijn dat voor wat betreft de opbouw is gestreefd naar verscheidenheid.²⁰ Wel is er een (kleine) kop en een staart. Aan de ene

kant het openingsembleem met de liefde als allesbeheersende kracht die maakt dat de mens altijd op zoek is naar zijn wederhelft (eventueel te zien in combinatie met de titelprent en met Cupido die voorin de bundel op enkele prenten figureert) en aan de andere kant de dood die gaandeweg het eind in woord en beeld een belangrijkere plaats inneemt. De piramide en het dode lichaam voor het instortende huis leiden de lezer via een contemplatie over het einde van het aardse leven naar de zich tot vlinder ontpoppende rups, symbool voor de vernieuwing en verlossing.

In plaats van een overzichtelijke, coherente, volgorde binnen de *bundel* is er sprake van een hechte opbouw binnen de *emblemen*. De onderdelen in het afzonderlijke embleem zijn doorgaans op elkaar betrokken of vormen elkaars pendant, en de strekking is er telkens terug te brengen tot afgeronde thema's. Het boek is in die zin meer verticaal van opzet dan horizontaal, en zo zal het ook gelezen zijn. De lezer van *Proteus*, die in jo-jo-bewegingen door het boek gaat, wordt niet gedwongen het van voor naar achter door te nemen, maar krijgt een voortdurende afwisseling van thema's gepresenteerd. Afgezien van een enkel mini-clustertje, zijn er geen echte reeksen, geen omlinjnde groepen te onderkennen. De bundel biedt eerder een caleidoscopische variëteit, een collectie mengelingen (*miscellanea*).²¹ Men kan in feite willekeurig een embleem opslaan en het lezen, enigszins vergelijkbaar met hoe men tegenwoordig vaak bladert, kijkt en leest in bepaalde tentoonstellingscatalogi.²² Het spreekt vanzelf dat het beeld van het menselijk doen en laten wel steeds completer wordt naarmate men verder in het werk doordringt.

2.2 'Dit sonde misschien niet qualicken passen ...'²³

Anders dan de amoureuze verzamelingen van Heinsius, Vaenius en Hooft heeft Cats' *Sinne- en minnebeelden* niet meer tot doel voornamelijk speels en concettistisch divertimento te bieden. De veel omvattende bundel van over de driehonderd bladzijden diende niet meer exclusief als een geschenkboek dat blijk gaf van verliefdheid. Daarvoor was het werk te omvangrijk en ook te nadrukkelijk een vat van humanistische, bijbelse en christelijke tekstplaatsen geworden. Toch zijn er aanwijzingen dat heel wat (jonge) lezers en lezeressen niet verder kwamen dan de aanvankelijk nog van de rest gescheiden 'minnebeelden'. Cats zelf zegt althans exemplaren gezien te hebben waarvan alleen het eerste deel beduidend was:

Wy meynen verstaen te hebben dat by sommige lesers eenige van dese boucken gevonden worden, die, even soo verre als het eerste deel sich verstreect, opte snede al vry wat afgesleten ende ontverwet zijn, maer inde vordere deelen noch versch ende nieu; het welke wel mochte een teycken wesen dat het eerste deel rakende de jonckheyt ende hare saken, met neerstigheyt mochte doorlesen zijn, maer dat middeler tijt de vordere stucken onghemoeyt ende in haer wesen zijn gebleven [...].²⁴

En dat was natuurlijk niet de bedoeling. Vandaar de herschikking die beter doordacht was en waarin nog eens werd benadrukt dat men de bundel moest zien als een verzameling drievoudige emblemen met daarbinnen elkaar logisch en noodzakelijk opvolgende stadia. De amoureuze afdeling moest telkens als opstapje worden beschouwd, als een begin- en niet als eindpunt.²⁵

Deze gedachte wordt eveneens naar voren gebracht in het ‘Ad lectorem’. De verhouding 1:3 is een symbool van één en hetzelfde lichaam dat drie fasen zal doorlopen in de geestelijke vervolmaking:

En dit in alle gevallen onder handhaving van dezelfde prenten. Om andere redenen, maar ook hierom, namelijk om mijzelf en anderen ervan te overtuigen dat de mens (ook al behoudt hij de uiterlijke vorm van zijn lichaam) de innerlijke gaven van de geest moet veranderen en om te laten zien hoe wij van die onstuimige en woelige jeugd tot de bedaarde standvastigheid van de volwassen leeftijd en vandaar met een prijzenswaardige verandering naar de ernstige ouderdom over moeten gaan.²⁶

Met de in elkaar geschoven afdelingen werd de amoureuze tak onlosmakelijk verbonden met de didactische en religieuze emblematiek en in feite betekende dit het demasqué van de liefdesemblematiek als een op zichzelf staand genre. De opzet van drie-in-één, waarover zo lovend werd gesproken, zal een van de oorzaken zijn geweest voor het succes van het boek.

De amoureuze gedeelten zijn in belangrijke mate te beschouwen als een aangepaste *Ars amatoria* of *Remedia amoris*. Herhaaldelijk staan er, evenals bij Ovidius, adviezen en wenken over hoe je het in de liefde kunt en – vooral – moet aanpakken. (Was het niet Apollo in eigen persoon die Ovidius ‘adviseur van de schalkse liefde’ had genoemd?).²⁷ En er wordt niet alleen veelvuldig uit Ovidius geciteerd, er zijn zeker zovele toespelingen, vergelijkbare voorbeelden en overeenkomstige stilistische wendingen. Eén keer roept Cats zelfs uit: ‘Je hebt geen gelijk Naso!’, een extra aanwijzing dat hij op de stoel van de klassieke liefdesraadgever was gaan zitten.²⁸

Meer dan eens zegt hij, als kenner van het menselijk hart, zich te baseren op wat hij om zich heen ziet: hoe de dingen gaan, wat de luimen van een meisje zijn, waar de valstrikken liggen en wat de gevolgen van erotische geneugten kunnen zijn. Behalve adviezen, zowel voor jongens als meisjes, zijn er dus ook waarschuwingen. Zoals Ovidius zich nadrukkelijk richt tot de jeugd van Rome, richt Cats zich in zijn eerste afdeling én in zijn opdrachtgedicht tot de (Zeeuwse) jeugd. Ten opzichte van 1618 werd de bundel in 1627 enigszins ‘ontzeeuwst’; de taal werd Hollandser en enkele specifiek Zeeuwse elementen verdwenen.²⁹

De tweede afdeling geeft voornamelijk een staalkaart van algemeen menselijke deugden en ondeugden. Naast feitelijke lering, weetjes, voorvallen en bijzonderheden in de wereld, gaat het hier vanzelfsprekend

ook om de les áchter het gebodene. Vondel schreef in zijn gedicht voorafgaand aan *Den gulden winckel* dat het embleembijschrift ‘den zin en leerlyckheyd van ’t Beelde’ verklaart, en Cats verwoordt deze werking, met een aanroeping tot de ratio, aldus:

Seght doch eens, mijn Vernuft, en helpt ons uytten droom,
Leert watter voor een leer, ontstaet uyt dese stroom.³⁰

De schrijver stapt, sprekend in de ik-vorm, als observator rond (of doet dit voorkomen) en vestigt daarbij de aandacht op bepaalde zaken, licht toe en legt uit. De didacticus Cats doet dat vanaf zijn debuut en hij zal het blijven doen, vooral in de verzameling *Hof-gedachten, dat is: Inwallen by gelegentheit, of op ’t gesichte van boomen, planten, bloemen, kruyden en diergelijcke aerdt-gewassen, verweckt in ’t buyten-leven van den schrijver, op Sorgh-vliet en Invallende gedachten op voornallende gelegentheden*. In de *Spiegel van den ouden ende nieuwen tijdt* neemt hij iets in ogenschouw en peinst dan: ‘Ick moet uyt dit bedrijf een goet bedencken trecken.’³¹ Dat ‘bedrijf’, daar gaat het de emblematicus om, betreft vooral *natuurlijke* aangelegenheden. Het zijn drijfveren en bijzonderheden die in het gedrag van mens en dier besloten liggen, vertrouwde handelingen, of (wonderlijke) processen die zich in de natuur afspelen, en waarin zich de goddelijke wet en het heilsplan openbaren. In feite kan alles in de geschapen wereld hiertoe dienen, want alles draagt een betekenis. Zoals Roemer Visscher in zijn programmatistische openingsembleem van de *Sinnepoppen* al aangaf, is alles immers vervuld van God: ‘Iovis omnia plena’ (afb. 9).³²

Uit de ons omringende wereld zijn lessen te trekken en de voorgestelde figuur – en daarmee indirect ook de lezer – komt dikwijls oog in oog met een emblematisch geladen object, zelf tot de oplossing. Zoals de onteerde vrijster, staande voor een omgehakte cypres, zich realiseert:

Nu overlegh ick vast waer op dit is te duyden,
En watmen leeren mach van boomen ofte kruyden;
En siet! als ick ter deegh ontslyte mijn verstant,
Soo ben ick even self, gelijk als dese plant:
Maer waerom dus bedeckt? ey! laet ons klaerder spreken,
Ick wil aen dese plaets ontdecken mijn gebreken [...].³³

Samen met de lezer komt zij zo tot een onthulling van het verholde, in dit geval de eigen tekortkomingen. Niet als bij donderslag maar gefaseerd, want de ervaring leert dat veel zaken beter tot hun recht komen als ze enigszins versluierd zijn. In de woorden van Cats: ‘De bevindinghe leert ons dat veel dingen beter aert hebben alse niet ten vollen gesien, maar eeniger-maten bewimpelt en overschaduwet ons voorkomen.’³⁴

Hij gebruikt in zijn emblemen, er werd hierboven al eerder op gewezen, ook *natuurlijke*, dat wil zeggen alledaagse, uitdrukkingwijzen, zowel in woord als in beeld. Hiëroglifische- of fantasievoorstellingen komen op de gravures niet voor en met uitzondering van Pan die een

vuur omarmt (nr. v), de riviergod Alphaeus (nr. xxiii) en de Dood die een krokodil berijdt (nr. xlvi) zijn er geen mythologische of allegorische uitbeeldingen. Over de reikwijdte van een aldus vormgegeven ethica merkte Montaigne al op: ‘Men kan de hele moraalfilosofie even goed op het alledaagse leven van een privé-burger toepassen als op een leven met rijkere inhoud. Iedere mens draagt het totaalbeeld van de menselijke natuur in zich.’³⁵ Wel hebben aan sommige uitbeeldingen *litteraire* bronnen ten grondslag gelegen, zoals enkele passages uit het werk van Justus Lipsius, waardoor de *res pictae* tevens uitdragers worden van reeds geformuleerde ideeën.³⁶

De deugd wordt geprezen, voor ondeugd gewaarschuwd. Alleen door kennis te hebben van *virtus* en *vitium* kan de mens namelijk op een ethisch verantwoorde manier de weg van zijn leven aflopen.³⁷ Verspreid over de bundel krijgen de hoofdzonden een plaats: hovaardigheid, hebzucht, onkuisheid, haat, gulzigheid, boosheid en luiheid. Verstand en wijsheid moeten voorkomen dat verderfelijke hartstochten en begeerten macht over de mens krijgen en de schrijver verschaft hem tevens voorbeelden waaraan hij zich kan spiegelen. Daartoe is een aantal wenselijkheden, voornemens en ambities, deels ook al verwoord en verbeeld in de verzamelingen *imprese*, tot embleem getransformeerd. Cats staat verbetering en veredeling voor en wil – tamelijk pragmatisch – handvatten geven voor gedrag dat sexueel, moreel en christelijk correct is, daarbij uitgaande van de gedachte dat als iemand wordt geconfronteerd met afschrikwekkende voorbeelden hem deze behoedzaam zullen maken, en goede voorbeelden navolging zullen vinden. Het goede in de mens moet daarom worden opgewekt en ontwikkeld: dit komt hemzelf, de kerk en de maatschappij ten goede.

Cats presenteert een reeks gedragsregels aan de hand van normen en argumenten. De tweede afdeling van de *Sinne- en minnebeelden* kan gezien worden als een verzameling ‘*emblemata moralia et aeconomica*’, vergelijkbaar met Roemer Visschers emblemen over de gezinshuishouding, het gemeenschapsleven en de staat, en met Cats’ eigen omwerking in 1627 van zijn *Maechden-plicht*.³⁸ Er wordt, met name in de proza-uitleggingen, veel betoogd (wat wel toevertrouwd is aan een jurist) en de citaten dienen vaak als argumenten bij die betogen.³⁹ Zij confronteren de lezer onafgebroken met wat christelijke en andere gezagsdragers, in het bijzonder stoïsche, te berde hadden gebracht en met die kennis is men beter in staat zelf een goed oordeel te geven. Prent, motto en gedicht krijgen in het proza een verbredend vervolg dat, zoals bij De Brune in 1624, ‘parallele voorbeelden, associatieve uitbreidingen en woord-overeenkomsten’ te zien geeft.⁴⁰

Cats wordt niet moe te wijzen op het belang van de middenpositie die de mens dient in te nemen; men moet oppassen niet boven zichzelf uit te stijgen en eveneens zien te voorkomen te diep af te glijden. Omzichtigheid is geboden en wordt daarom met verve gepredikt. ‘Voorzichtigheid

werd zijn lijfspreuk', aldus Meertens, die deze deugd het thema van de bundel noemde.⁴¹

Zinnebeelden, zegt Cats, gaan niet alleen over de zinnen van de mens en zijn evenmin slechts bedoeld ter streling van zijn zintuigen (vergelijk 'oculis subiiciens' in de ondertitel van *Silenus*). De betekenis die uit het beeld gehaald wordt, dient tevens als voedsel voor de ziel en het geestes-oog.⁴² Inzichtgevend voor deze zienswijze zijn onder meer Cats' overwegingen in de voorrede en het slotembleem van zijn *Spiegel* waar hij bij een prent van een fruitboom dicht:

Gy die u in den tuyn by wijlen gaet vertreden,
En wil niet al den tijt in uwen lust besteden;
Voedt niet alleen het oogh, of uwen gragen mont,
Maer weet dat gy oock hier de ziele voeden kont.⁴³

En bij een alsmaar groeiende krokodil in *Proteus*:

De groote crocodil die noyt en laet te wassen,
Die is met alle vlijt ons ziele toe te passen [...].⁴⁴

In alle rust, maar alert, ontleent hij aan de natuur:

Want t'wijl ick eensaem stae en poogh
Mijn geest te voeden door het oogh,
Soo vind' ick sonder twijffel wat
Dat dienstigh is te zijn gevat.⁴⁵

Cats verzoekt de lezer te kijken, te bezien of op te letten wat er gaande is (misleidend daarbij is dat hij heel wat onderwerpen ontleende aan boeken waarin anderen vóór hem gelijkaardige observaties hadden gedaan). Dit zien heeft dan niet alleen meer betrekking op de prent, maar vooral ook op het inmiddels verkregen inzicht, dat op het zien is gevolgd. Dat is wat men zich moet realiseren. Vandaar formuleringen als: 'Dus gaetet met den mensch', 'Ziet daer een eygen beeld!', en 'Let hoe de saecken gaen'.⁴⁶

De zinsneden behelzen tegelijkertijd een roep tot het onthouden van de boodschap. In de ogen van verscheidene schrijvers uit de oudheid, middeleeuwen en renaissance konden (literaire) vormen waarin woord en beeld tot een eenheid werden gecombineerd – en dus bij uitstek emblemen – functioneren als vruchtbare geheugensteunen. De didactische doeltreffendheid van dit samengaan heeft men al vroeg ingezien.⁴⁷ Thomas Farnaby gaf althans in zijn *Index poeticus* (London 1646) een lijst met embleemboeken die dienstbaar konden zijn in de schoollokalen, waaronder emblematisch werk van Jacob Cats.⁴⁸ Cats' spreekverzen evenals de zo herkenbare en opvallende onderwerpen van de afbeeldingen moeten wel bevorderlijk zijn geweest voor het onthouden van de naar voren gebrachte gedachten en lessen. (Juist de alexandrijn, de versmaat waarin Cats dichtte, werd mnemotechnisch bijzonder effectief geacht). Ook een huidige lezer van emblemen zal erkennen dat heel wat

duidingen van beelden juist door de karakteristieke afbeeldingen in het geheugen zijn blijven hangen. Zo bezien dienen emblemen de kunst van het geheugen, de *ars memoria*. Ideeën over deze *memoria*-functie treft men ook aan bij iemand als Adriaen van de Venne. Hij noemde de afbeeldingen (de ‘Beeldekunst’) die ten dienste stonden van de memorie, voedsel voor de overdenking en de ‘Vrugt en stut van’t vernuft’.⁴⁹

Geliefde onderwerpen uit de *Brieven* van Seneca keren met regelmaat terug. Cats roept op te streven naar morele volmaaktheid en verkondigt dat de mens zich moet laten leiden door de weg die de natuur heeft uitgestippeld; dat hij de dood noch mag verlangen, noch moet vrezen.⁵⁰ De meditatieve gedichten in de religieuze afdeling monden nogal eens uit in overdenkingen over de dood en over het verkrijgen van het eeuwig leven bij God. Dikwijls anticiperen de motto’s op een dergelijke berustende conclusie, die zo ook in existentiële zin een rustpunt is.⁵¹ Het proza in de derde afdeling, die in het teken staat van de nederigheid, godsvrucht, lijdzaamheid, de genade Gods en een actieve geloofsbeleving, doet soms denken aan flarden uit een preek⁵² of loopt uit in een gebed.

De emblematicus Cats geeft een veraanschouwelijking van abstracte, ethische en godsdienstige begrippen op basis van gelijkenissen in de werkelijkheid. De begrippen worden teruggebracht tot openbaringen ervan binnen herkenbare handelingen en voorvallen in het leven van alledag en gedrag binnen de dierenwereld. Vanwege de driedelige uitleg moeten die in wezen meerduidelijk zijn. De mening dat afbeeldingen en metaforen de meest directe en indringende manier zijn om de mens de – goddelijke – waarheid te laten zien, is van alle tijden en terug te vinden bij de klassieken, de kerkvaders en verkondigd door onder meer de vijftiende-eeuwse neoplatonici.⁵³

Cats tracht de lezer te overreden om de inzichten die de analogieën opleveren te aanvaarden. Vandaar dat hij zich ergens hardop afvraagt: ‘Dit soude misschien niet qualicken passen ...’, waarop de toepassing volgt. Het is door middel van de *ars combinatoria* dat het denkproces in werking wordt gezet en betekenissen worden gevonden.

De drie christelijke deugden: geloof, hoop en liefde, en de vier kardinale: wijsheid, rechtvaardigheid, standvastigheid en matigheid, zijn constanten door de bundel heen. Hiermee zijn alle denkbare hartstochten en dwaalleren te overwinnen: in de liefde, het huishouden, het werk, de politiek en het geloof.

2.3 *Besluit*

De manier waarop Cats met beeldelementen en uitleggingen van zijn voorgangers omging, was divers: hij kopieerde, imiteerde, bewerkte en bedacht zelf. De *varietas* als vorm van *novitas* en de ‘spanning’ van een embleem zit in de relatie tussen de uitgebeelde zaken en hun toepassingen.⁵⁴ Wanneer hij gebruik maakte van een bepaalde beeldspraak waaraan

reeds in de oudheid (bijvoorbeeld door Plinius en Plutarchus) of in de voorafgaande eeuw (zoals door Erasmus en Lipsius) een ethische betekenis werd gegeven, ontleende hij maar één van de duidingen. Met zijn drievoudigheid was hij vernieuwend binnen de emblematiek en daarmee dwong hij respect af.

Wat hij zelf allemaal doet en ondergaat, staat niet centraal, en slechts zo nu en dan komt hij tot Montaigne-achtig zelfonderzoek. Hij kijkt, interpreteert en de aangeboden lessen die zijn gebaseerd op levenservaring en kennis van de wereld (vooral ontleend aan de literatuur), overstijgen het individuele en zijn algemeen geldig van aard. Zelden is de toon zwaar. Geheel conform de ideeën in de renaissance over de taak van de dichter stelt Cats zich op als geschoolde vakman die niet alleen kennis heeft van de literatuur, in de breedste zin van het woord, maar ook inzicht heeft in de door God zinvol geordende zichtbare wereld. Deze *poeta doctus* behoort die kennis en dit inzicht op een overtuigende en aangename manier literair vorm te geven. Keer op keer gebeurt dit in de *Sinne- en minnebeelden* aan de hand van analogieën tussen enerzijds voorvallen in de natuur of het leven van alledag, en anderzijds wenselijk of onwenselijk gedrag van de mens. Via onderwerpen en voorbeelden die deels zijn bedacht en deels gevonden, biedt de bundel een uitgebreide zedenleer.⁵⁵

Reeds in zijn debuut is de dichter-docent aan het woord die binnen een universalistische poëtica de rol van opvoeder vertolkt.⁵⁶ Het zoeken naar de essentiële waarden van de mens gaf ook de ondertitel van de eerste uitgaven aan: *Silenus Alcibiadis, sive Proteus, vitae humanae ideam, emblemate trifariam variato, oculis subiiciens* (De Silenus van Alcibiades ofwel Proteus, die ons het begrip van het menselijk leven, drievoudig emblematisch gevarieerd, voor ogen stelt). Cats is iemand die zich geen beperkingen oplegt, maar de loop van het gehele menselijk leven wil behandelen. Dat doet hij niet alleen in de *Sinne- en minnebeelden*, maar ook in latere werken als het *Houwelyck* en de *Spiegel*. De titelprent van *Houwelyck* vormt er een levendige uitbeelding van (zie afb. 10) en verschillende beschrijvingen wijzen er op. In de 'Voor-reden' van de *Spiegel* staat dat de bundel op 'den loop van 'smenschen leven bescheydentic [is] toegepast', en Cats merkt er verder op: 'Wy volgen in dit (*als mede in voorgaende wercken*) d'ordre ende loop van 'smenschen leven [...].'⁵⁷

De verwijzing naar Socrates (hij is immers de Sileen van Alcibiades) impliceert vertrouwdheid met de rol die de filosoof in Plato's *Symposium* vervult.⁵⁸ Bedoeld wordt de behoefte om vanuit herkenbare, eenvoudige, onderwerpen tot nieuwe inzichten te komen, precies wat ook Montaigne aangaf toen hij schreef:

Socrates laat zijn denken een natuurlijke, alledaagse gang gaan [...]. Zijn gevolgtrekkingen en gelijkenissen zijn ontleend aan de meest banale en bekende menselijke handelingen; iedereen begrijpt hem [...]. Socrates streeft niet naar lege hersenspinsels: zijn

doel was ons dingen en voorschriften te verschaffen die werkelijk en meer direct van nut zijn voor het leven.⁵⁹

De naam van Socrates zou hier moeiteloos vervangen kunnen worden door die van Cats.

De gecompliceerde titel verraadt tevens Cats' wil om aansluiting te vinden bij zijn geleerde voorgangers. De humanistisch ingestelde lezers, die doorgaans laatdunkend stonden tegenover afbeeldingen, hoefden er niet aan te twifelen dat de prenten op een verantwoorde manier werden aangewend. Terwijl Cats tegemoet kwam aan de behoeftes van lezers uit geleerde kringen (voor hen was het Latijn met de vele impliciete toespeelingen en extra verwijzingen bedoeld), borduurde hij eveneens voort op de binnen de liefdesemblematiek populaire thema's en motieven, die bij een groter en jonger publiek in de smaak vielen. Door in dezelfde bundel bovendien plaats in te ruimen voor godsdienstige overwegingen en overpeinzingen, waaraan ernstiger en contemplatiever ingestelde lezers hun goedkeuring konden geven, kreeg de emblematiek een nieuw aanzicht. Niet ten onrechte is geopperd dat het streng-calvinistische klimaat dat het intellectuele milieu van Zeeland domineerde, wel eens van grote invloed zijn geweest op deze omslag binnen het emblematische genre.⁶⁰ Een onderhoudende en intelligent vormgegeven bundel als de *Sinne- en minnebeelden* biedt de lezer de gelegenheid om naast luchtige scherts en intellectuele verruiming te komen tot morele verbetering en religieuze verdieping.

III Verantwoording

Van Cats' *Sinne- en minnebeelden* zijn geen handschriften overgeleverd. Wel bleven van Adriaen van de Venne enkele voortekeningen van embleemprenten bewaard. Daarnaast bestaat er een foto van diens voortekening voor de eerste titelprent voor *Silenus*, gedateerd 1616; de verblijfplaats van het origineel is onbekend.

De embleembundel is tijdens het leven van de auteur verschillende keren in druk uitgegeven. Nu kan een editeur uitgaan van de *editio princeps* uit 1618, van de laatste tijdens het leven van de auteur verschenen uitgave, of van één van de tussenliggende edities.¹ Wanneer wordt overwogen welke van die edities in aanmerking komen om te dienen als uitgangspunt, als zogeheten *basistekst* van deze nieuwe studie-uitgave, vallen de meeste op grond van een aantal criteria af.

De bundel werd in de loop der tijd bewerkt en herzien. Nog in 1618, het jaar van de eerste editie, breidde Cats *Silenus Alcibiadis* uit met 102 prozacommentaren en negen jaar later herzag hij het gehele werk, dat hij voor een belangrijk deel herschreef en van een nieuwe structuur voorzag. Het kreeg toen als titel *Proteus ofte minne-beelden verandert in sinnebeelden* (1627) en de wijzigingen werden toegelicht aan de hand van een aparte verantwoording, de 'Aenspraecke'. In deze vorm dienden zowel de embleemprenten als de tekst als basis voor de eerste uitgave van Cats' verzameld werk en ook een aantal latere waren hierop gebaseerd.

Mede hierdoor lijkt *Proteus* eerder dan een van de uitgaven van vóór 1627 als basistekst in aanmerking te komen. Bovendien valt het van veel andere edities – meestal sterk – te betwijfelen of ze de goedkeuring van de schrijver hebben gehad. De drukken die tussen ca. 1629 en ca. 1645 op de markt werden gebracht, voldoen niet aan de door Cats in zijn 'Aenspraecke' gewenste vorm: ze zijn of onvolledig, of zijn in een vorm gegoten waarin men van het origineel weinig of niets meer terugvindt. Dit geldt niet alleen voor het formaat en de verzorging, maar ook, en dat is van groter belang, voor de opbouw en de omvang van het boek. In feite beperkt de keuze zich tussen *Proteus* uit 1627 en *Alle de wercken* van 1655 (en in aansluiting hierop die van 1658, twee jaar voor de dood van de dichter gepubliceerd).²

Uit het voorwoord van de uitgever Jan Jacobsz Schipper wordt niet duidelijk of Cats zich heeft ingelaten met de totstandkoming van het eerste verzameld werk. Schipper verhaalt:

Ick dan 't gemelde werck voldrukt, by een vergadert, en een exemplae laten inbinden hebbende, vertoonde het selfde den Autheur, te weten den Heer Cats. den 12 Augusti 1655 met bygaende verklaringen dat sijn Ed[el]heit nu het stuk kon sien, dat ick met groote moeyte, tijt en kosten, als soo veel bladeren en konst-platen genoegsaem uytbeelden, by een gebracht had.

Waarna hij een ooggetuigenverslag geeft van hoe verrast Cats was:

Ick merkte, naer my docht, dat de Heer Cats op dit gesichte ver stelt en verbaest stont, dat soo grooten beslag van bladeren, en van soo verscheyden stoffe, eerst uyt sijn herssenen, en daer na uyt sijn penne was voortgekomen [...].³

De dichter zal zich bij de voorbereiding hebben beziggehouden met het persklaar maken van zijn nieuwe verzameling gedichten die vóór 1655 nog nooit waren uitgegeven, maar er zijn geen aanwijzingen dat hij na 1627 zelf nog iets aan *Proteus* heeft veranderd.⁴

Wat is er behalve dit gegeven tegen in te brengen de tekst van *Alle de wercken* uit 1655 of 1658 als basis voor de editie te kiezen? Twee overwegingen: het is het streven een studie-uitgave van de *Sinne- en minnebeelden* te presenteren en niet een onderdeel van een verzameld werk. Als de veronderstelling gerechtvaardigd is dat Cats na 1627 niets meer aan zijn bundel heeft gewijzigd, ligt het meer voor de hand om die tekst te kiezen die dateert uit de tijd van ontstaan en ook via die uitgave aspecten als aard, functie en publiek, en de plaats van het werk binnen de embleemtraditie te onderzoeken. In dit geval is er sprake van een verschil van achtentwintig jaar. Daarnaast kan men de kwaliteit van de prenten laten meewegen bij de keuze. Vergelijking van de beide uitgaven laat zien dat de nieuw gestoken gravures uit 1627 mooier van druk zijn.

Op grond van de bovenstaande afwegingen is gekozen om een exemplaar van *Proteus* uit 1627 als uitgangspunt te nemen. De druk uit dat jaar is ‘completer’ dan de *editio princeps*, waarin het proza nog niet is opgenomen (en die dus niet de vorm heeft waarin de bundel zijn grootste invloed heeft gehad), hij heeft gediend als basis voor latere uitgaven, en – wat het zwaarst weegt – hij bevat als enige een expliciete verantwoording van de auteur zelf, waarin hij uiteenzette waarom hij afstand nam van de vorige versies, zijn boek herschreef en de structuur veranderde. Aan deze uitgave valt ongetwijfeld de meeste autoriteit toe te schrijven.⁵

Wel zijn in Bijlage 3.2 alle oorspronkelijke Nederlandse gedichten uit 1618 opgenomen, aangevuld met de overige teksten uit die uitgave die later werden vervangen of zijn komen te vervallen, zodat de huidige lezer niet alleen in staat wordt gesteld alle teksten uit 1618 te raadplegen, maar ook redelijk snel kan zien welke wijzigingen Cats doorvoerde. De prozagedeelten die in een paar gevallen in 1627 niet meer werden opgenomen, staan nu als bijlagen bij de betreffende emblemen.⁶

Om praktische redenen is als basistekst één van de drie exemplaren uit het bezit van de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag gekozen, namelijk die met het signatuur 758 B 16. De leestekst van deze nieuwe studie-uitgave is op dit exemplaar gebaseerd. Een volledige collatie van (alle) bekende exemplaren was binnen de duur van het project niet haalbaar. Daarom werden van ongeveer dertig exemplaren van *Proteus* in openbare collecties de posities van de katernsignaturen – of wanneer ze onbruikbaar waren de kopregels – en de paginering vergeleken; daarnaast werd de *fingerprint*-methode toegepast. Deze partiële collationering heeft maar weinig afwijkingen aan het licht gebracht.⁷

Hoewel de verzameling *Emblemata moralia et aeconomica* (1627) slechts door een *faux-titre* van *Proteus* wordt gescheiden, is deze tekst buiten beschouwing gelaten. De bundel, met een eigen signering en paginering, is feitelijk een bewerking van Cats' vroegere *Maechden-plicht* (1618) en staat duidelijk op zichzelf.

Ten behoeve van het lees- en verwijsgemak en om de complexe bundel overzichtelijker te maken is in deze uitgave gekozen voor een indelings-systeem waarbij Cats' emblemen telkens als volgt worden afgedrukt:

Het amoureuze deel (A):

- 1. Latijns motto
[prent]
- 1.A.1 Nederlands motto
Nederlands gedicht
- 1.A.2 Latijns motto
Latijns gedicht
- 1.A.3 Frans motto
Frans gedicht
- 1.A.4.a Eerste citaat
- 1.A.4.b Tweede citaat etc.

Het maatschappelijke deel (B):

- 1.B.1 Nederlands motto
Nederlands gedicht
- 1.B.2 Latijns motto
Latijns gedicht
- 1.B.3 Frans motto
Frans gedicht
- 1.B.4 Citaten
- 1.B.5 Latijns proza
- 1.B.6 Nederlands proza

En de godsdienstige afdeling (C):

- 1.C.1 Nederlands motto
Nederlands gedicht
- 1.C.2 Latijns motto
Latijns gedicht
- 1.C.3 Frans motto
Frans gedicht
- 1.C.4 Citaten
- 1.C.5 Latijns proza
- 1.C.6 Nederlands proza

De plaatsing van de citaten wisselt in het origineel. In de eerste afdeling staan de citaten onder de prent, in de tweede en derde afdeling komen ze na het proza, een enkele keer in directe aansluiting daarop. Deze feitelijke volgorde is in een moderne typografie moeilijk te handhaven en

maakt het verwijzen minder inzichtelijk. Daarom hebben in deze uitgave alle losse citaten per afdeling een vaste plaats gekregen, namelijk categorie 4 die volgt op de Franse gedichten. Het voordeel is dat van elke toelichting bij of verwijzing naar deze vierde categorie meteen duidelijk is dat het om een los citaat gaat en zij op deze wijze categorisch zijn terug te vinden.

Slechts nu en dan week ook Cats van zijn eigen stramien af; hij liet dan onderdelen weg of voegde extra teksten toe. Deze toevoegingen zijn doorgenummerd binnen het gehanteerde systeem.

2 TEKSTCONSTITUTIE

2.1 *Tekstingrepen (correcties en emendaties)*

Er zijn geen aanwijzingen dat Cats de tekst heeft gecorrigeerd of heeft laten corrigeren. (In tegenstelling tot de uitgave van 1618 bevat de bundel geen 'Errata'). In ieder geval zijn op verscheidene plaatsen in de tekst storende en minder storende fouten blijven staan. Door middel van tekstingrepen zijn corrupte tekstplaatsen aangepast, waarbij is geprobeerd de intentie van de auteur zo dicht mogelijk te benaderen. Onproblematisch is dit echter niet. De belangrijkste stelregel is geweest dat er pas dan werd ingegrepen in de tekst, wanneer hij een onduidelijke of onlogische lezing gaf of wanneer een spelling of interpunctie onjuist of verwarrend was. Andere edities van de *Sinne- en minnebeelden* hebben als controlemiddel gediend, althans voor zover daaraan enige correctieve autoriteit viel toe te kennen; vanzelfsprekend dient men zich als editeur bewust te zijn dat het gebruik hiervan een hachelijke onderneming blijft. De aard van de algemene ingrepen wordt hieronder toegelicht, en een lijst van alle specifieke tekstingrepen is te vinden in Bijlage 3.1. Vóór de vierkante haak staat het woord of zinsdeel in aangepaste vorm, erachter de oorspronkelijke tekstplaats.

Voor de algemene regels bij het stilzwijgend oplossen van zetfouten of perscorruptie werd uitgegaan van het formele criterium zoals dat is geformuleerd in de *Algemene verantwoording van de Volledige werken Louis Couperus*. Het gaat om fouten die zonder inhoudelijke analyse van de tekst zijn te herkennen en te corrigeren: 'Letters en interpunctietekens van een verkeerd type of corps, omgedraaide letters en kapotte letters en interpunctietekens, spaties binnen een woord, ontbreken van spatie tussen woorden, niet-uitgevulde regels, uitgevallen letters en interpunctietekens en plaatsen waar het zetsel is verschoven.'⁸ Voorts is drie keer ingegrepen omdat er op grond van het metrum een woord werd gemist; daarbij is eveneens gebruik gemaakt van andere edities.⁹

Bij bijbelverwijzingen in de embleemteksten staat er bijna altijd een spatie tussen de hoofdstukaanduiding en het vers, in tegenstelling tot het voorwerk, waar juist geen spatie voorkomt. Deze spatiëring is nu overal doorgevoerd, wat betekent dat alle bijbelnoteringen in het

tekstdeel als volgt zijn gestandaardiseerd: *1. Pet. 4. 2., Epbes. 5. cap. of 1. Samuel 13. 20.*

2.2 *Hoofdlettergebruik*

In veel gevallen staat er – niet ongebruikelijk in de zeventiende eeuw – geen hoofdletter waar wij hem wel zouden zetten (bijvoorbeeld na een vraagteken, uitroepteken of een punt) of staat er wel één waar het misschien niet zou hoeven. Omdat daarbij geen enkele consequentie is te ontdekken, werd in dit opzicht niet ingegrepen. Bovendien had Cats zelf in zijn vroegere ‘Errata’ (zie de Bibliografie onder B.2) aangegeven dat de weergave van de hoofdletters niet was zoals hij het had bedoeld; hoe hij het destijds wel precies wilde en of de bezwaren ook golden voor *Proteus*, is niet meer te achterhalen. Een uitzondering voor het aanbrenge van een hoofdletter is gemaakt voor de eigennamen (zoals Vives in plaats van vives).

2.3 *Interpunctie*

De interpunctie is bijna overal ongewijzigd gebleven. Er zijn slechts enkele gevallen waarbij ingegrepen moest worden: het vervangen van een punt door een komma wanneer de zin niet ten einde was, evenals het veranderen van de komma in een punt bij zinseinde, die ondubbelzinnig door Cats werd bedoeld. Een hoogst enkele keer staat een komma aan het eind van een prozagedeelte. Die is gehandhaafd wanneer wordt verondersteld dat de lezer een erop volgend citaat direct in aansluiting op het proza leest. Moeilijke gevallen zijn geannoteerd.

Aan het eind van zes bijschriften zijn (alleen vooraan de regel) dubbele aanhalingstekens geplaatst, bedoeld om het thema of de moraal in de vorm van een sententie naar voren te brengen. De zes sententies zijn thans gemarkeerd door middel van enkele aanhalingstekens. In alle geciteerde bronnen is de gotische komma (/), vervangen door de romeinse (,) en duidt een dubbele schuine streep (//) bij poëzie op regelverspringing. De plaatsen waar in deze nieuwe editie een afbrekingsteken samenvalt met een koppelteken in *Proteus*, zijn in deel 3, achter de tekstkritiek aangegeven.

2.4 *Typografie*

Cats’ verzen springen bijna altijd op dezelfde manier in en zijn proza bestaat meestal uit één doorlopende tekst. Een aantal typografische bijzonderheden, zoals die inspringing en markering door middel van een ander lettertype, is gehandhaafd omdat zo bijvoorbeeld citaten beter opvallen (wat kennelijk ook de bedoeling was). In de oorspronkelijke editie staan alle Latijnse gedichten en prozastukken in cursief. Zij zijn in deze uitgave in romein gezet. Citaten die binnen het proza door middel van een verandering van lettertype werden onderscheiden (destijds

romein in het Latijn en cursief in het Nederlands) zijn nu in cursief weer-gegeven; tevens zijn alle afzonderlijke citaten onder A.4, B.4 en C.4 thans in romein gezet. Analoog aan de oorspronkelijke typografie zijn de citaten, die in het proza een nieuwe regel kregen, ook nu op een aparte regel gezet.

De motto's boven de gedichten en de noten van Cats onder de gedichten zijn alle gecursiveerd; en de piramidale vorm van de – met name godsdienstige – motto's, is nergens nagebootst. Bovendien zijn alle gevallen waar meer dan drie punten staan of gespatieerde punten (als teken dat een tekst is ingekort), standaard veranderd in drie punten. De lettercorpsen van de teksten zijn teruggebracht tot één vast formaat.

Als in de oorspronkelijke tekst door middel van een * een † of een ‡ wordt verwezen naar een noot, dan is dit teken gestandaardiseerd en vervangen door een corresponderend nootnummer.

2.5 *Citaten*

Wanneer een citaat bij Cats slechts een geringe afwijking vertoont met het in de oorspronkelijke tekst gevonden citaat, dan wordt alleen dat verschil in een noot bij de verwijzing gegeven. Is de variatie groot, de context van belang of de toespeling vaag, dan citeer ik de gehele plaats van ontlending in een bijbehorende annotatie (als ik die althans heb kunnen vinden, want sommige citaten bleken weerbarstig). 'Fouten' in een boek- of hoofdstukaanduiding of in versregels zijn niet verbeterd: verschillen zijn nogal eens terug te voeren op door Cats geraadpleegde (tussen)bronnen en het zicht daarop zou bij een tekstingreep worden verdoezeld. In de ogen van Cats was er in vele gevallen waarschijnlijk ook geen sprake van een onjuistheid. De veronderstelde herkomst van de citaten wordt telkens toegelicht (vgl. ook § 3.3 hieronder).

Analoog aan de Vulgaat en de Deux-aesbijbel die Cats heeft gebruikt, wordt *Salomon* gespeld en niet Salomo; in annotaties en commentaar is geciteerd uit de Statenvertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap (uitgave 1977).

2.6 *Het Latijn en het Frans*

De accenten op open klinkers in het Latijn zijn overal weggelaten, zoals in *quàm, caudá, boná fida, facilè, coluère, aër, verò, tantùm, illúc* en *híc*, omdat ze beslist niet altijd consequent zijn aangebracht (vergelijk bijvoorbeeld v.c. 5 en ix.c. 5), ze door slecht inkten niet altijd goed te zien zijn en ze verder geen invloed op de betekenis hebben (ze dienen enkel om de lengte van een klinker aan te geven). Hetzelfde geldt, in alle drie de talen, voor *ô* bij exclamaties. De accenten wel te plaatsen waar ze mogelijk door Cats of de zetter over het hoofd zijn gezien, zou een precaire onderneming worden. Ook bij de door mij geciteerde (tussen)bronnen zijn dit type accenten achterwege gelaten.

Een probleem vormen de *œ* en *æ* (*oe* en *ae*) omdat niet altijd uit te maken valt welke ligatuur werd gedrukt en er verschillende inconsequenties zijn; meer dan eens gebruikte woorden zijn telkens in één vorm weergegeven, zoals bijvoorbeeld *foelicitas*, *coelo*, *coepit* en *praemia*, en twijfelgevallen zijn afgeschreven volgens de vorm die het meest gebruikelijk is. Ook is Cats (of de zetter) niet consequent geweest in het aaneenschrijven van voorvoegsels als *per*, *ad*, *ex* en *in* en het woord waar het bij hoort. Evidente gevallen van aaneenschrijving zijn aangepast.

Het is niet duidelijk waarom een aantal Franse woorden aan het eind op een klinker een accent heeft gekregen (zo nu en dan *celá* voor *cela*, *será* voor *sera*, etcetera). Wellicht betekent het dat ook deze klinkers lang geklonken hebben of de klemtoon kregen. De paar gevallen waar in dit verband is ingegrepen, zijn in de lijst van tekstaanpassingen aangegeven; dit geldt ook voor de keren dat in *Proteus* een accent grave staat, terwijl in het Frans een accent aigu gewenst is. Bijvoorbeeld: *vanité* en *verité* in plaats van *vanité* en *verité* (beide vormen komen overigens ook één keer voor in Johan de Brunes *Emblemata*).¹⁰ In het zestiende- en zeventiende-eeuwse Frans was het niet ongebruikelijk een trema op de u te plaatsen in woorden als *joüant*, *grenouille* en *veüe*, reden waarom deze notering is gehandhaafd.¹¹ Evenmin werd ingegrepen bij enkele constant afwijkende schrijfwijzen zoals *vigueur* en *rigueur* (voor *vigueur* en *rigueur*) evenals bij de soms maar half aanwezige ontkenningen. De interpunctie is ook in het Frans gehandhaafd, tenzij die de lezing echt bemoeilijkt.¹² Spellingen en schrijfwijzen, die het lezen of begrijpen in de weg staan, zijn toegelicht.

Algemene tekstingrepen zijn (inclusief het uitschrijven van abbreviaturen en ligaturen):

lange s (ſ) als s

ß als ss

v als u (in geval met klinkerwaarde van u)

u als v (in geval met medeklinkerwaarde van v)

vv als uu of als w

wt en vvt als uit¹³

Latijnse j als i

jk en je als ik en ic

dubbele ii in het Nederlands als ij, dus:

gheestelick als gheestelijck en miin als mijn

komie als komje

CatzI als Catzii

Ies.I.3 als Ies. 1. 3. (voor Jesaja 1:3).

Afkortingen als l. c. of l. c.^{lumi} (Jurisconsultum) altijd zonder spatie als l.c. en l.c.^{lumi}

eñ als ende

ū als um of un

ē als en of em

ā als am of an
ō als on
flāmae als flammae
æ als ae
œ als oe (niet in het Frans)
ç als ae
q̃ als que
q; als que

Een paar keer is het bijzonder lastig uit maken of het woord 't al dan niet aaneengeschreven is aan het eraan voorafgaande woord (*sy doen't ten aenhooren*); andere keren onduidelijk of 't of t' wel of niet gehecht is aan het erop volgende woord (vgl. 't*Neemt toe* en t'*een of t'ander*). Er is niet voor één consequente oplossing gekozen, omdat dan op te veel plaatsen aan het oorspronkelijke tekstbeeld onrecht zou worden gedaan. Het zet-sel geeft afwisselend 'Tis, naast Tis, T'is, 'tIs en 't Is. Deze keuze bij het afschrijven heeft tot gevolg dat er op dit punt discutabele gevallen blijven.

De leestekst is uiteindelijk tot stand gekomen door, na toepassing van bovengenoemde algemene en specifieke tekstingrepen, de tekst van het gekozen exemplaar te volgen.

Maar zelden komt een historische tekst volledig tot leven zonder achtergrondinformatie; dikwijls blijkt die zelfs onontbeerlijk. Vandaar dat, zoals gebruikelijk bij een studie-uitgave, de nadruk is komen te liggen op de annotatie en de commentaar. De annotaties zijn als volgt opgebouwd: na een vertaling van het 'hoofdmotto' volgt een beschrijving van de embleemrent, waarin nog niet wordt ingegaan op de (mogelijke) betekenis van bepaalde onderdelen. In de beschrijvingen zijn niet alle beeldelementen in extenso opgesomd. Het zou te ver voeren om de voorbijvliegende vogels, het gras tussen de straatstenen en allerlei details in de landschappen op te merken. Vanzelfsprekend zijn wel de onderdelen die een rol (kunnen) spelen in het emblematisch proces (de *res significantes*) benoemd en toegelicht,¹⁴ evenals de objecten waaronder artefacten, die niet op voorhand bekend verondersteld mogen worden. Voor die beschrijving is gebruik gemaakt van een contemporain ingekleurd exemplaar van *Proteus* dat zich in de Universiteitsbibliotheek te Leiden bevindt (vgl. de Bibliografie, nr. B.9). Bewaard gebleven voortekeningen worden bij de steunillustraties afgebeeld.

Dan volgt, regel voor regel, de annotatie van het eerste gedicht, met gedetailleerde woordverklaringen, stilistische en grammaticale aantekeningen (voor zover nodig) en toelichtingen bij bijbelse, religieuze, mythologische, natuurhistorische, moraal-filosofische of literaire verwijzingen of toespelingen.¹⁵ Dit alles wordt drie keer herhaald, voor elke afdeling (A – amoureuus; B – maatschappelijk en C – godsdienstig) en

voor alle Nederlandstalige gedeelten. Aan subjectiviteit bij betekenistoekenning en bij het aanbieden van historische informatie valt nooit te ontkomen,¹⁶ en natuurlijk zijn de toelichtingen zelden uitputtend (als dat al kan); een teksteditie als deze is in beginsel ook bedoeld om aan te zetten tot verder en diepgaander onderzoek. Niet geannoteerd zijn de volgende, vaak voorkomende, woorden: *yet* voor iets, *en* als negatief partikel in een ontkennde zin; *niet* voor niets; *baer* of *bem* voor zich; *noch* voor nog; *selfs* voor zelf; *doen* voor toen; *van* voor door, en *bij* met de betekenis door.

Op verschillende plaatsen heb ik voor de woordannotatie dankbaar gebruik gemaakt van de meest recente editie van de *Sinne- en minnebeelden*, die van J. Bosch uit 1960 (zie de Bibliografie, nr. B.46). Hetzelfde geldt voor de commentaren die werden gegeven bij enkele losse emblemen, opgenomen in de twee bloemlezingen van Cats die G.A. van Es in de jaren zestig en zeventig samenstelde, en voor enkele afzonderlijke publicaties waarin één of meerdere emblemen werden besproken.¹⁷

Afgewisseld met de annotaties van het Nederlands treft men – overeenkomstig de oorspronkelijke volgorde van de tekstonderdelen – vertalingen van en toelichtingen bij het Latijn en het Frans: de gedichten, de citaten en het proza. Bij herkende toespelingen en citaten wordt in corresponderende noten verwezen naar de (eventuele) bron. Van een onjuist geciteerde plaats wordt daar, als dat mogelijk is, de oorspronkelijke versie gegeven. Soms ben ik scheutig met informatie als het proces waarlangs een gedachte in Cats' bundel terecht is gekomen, aannemelijk gemaakt kan worden. Het zou namelijk wel eens kenmerkend kunnen zijn voor de manier waarop destijds ook andere schrijvers te werk gingen.¹⁸ Want dat Cats en zijn tijdgenoten hun bronnen vaak niet uit de eerste hand citeerden of gebruikten, staat wel vast.

Beknopte gegevens over door Cats genoemde personen of aangehaalde schrijvers staan vermeld in het register van namen en titels.

4 DE COMMENTAAR

In de commentaar die na de annotatie en de vertalingen wordt gegeven, is getracht het embleem als geheel te bespreken. Aan bod komen: de drie duidingen, de expliciete en impliciete (literaire en visuele) bronnen die als vertrekpunt – kunnen – hebben gediend, de verwerking van specifieke motieven en verder ontleningen aan klassieke en contemporaine auteurs, fabelboeken, bestiaria of *impresse*-verzamelingen. Kortom, een schets van de literair-, cultuur- en (of) kunsthistorische context.¹⁹

De commentaren zijn tevens voorzien van steunillustraties, waarbij het kan gaan om frappante visuele voorgangers of opvallende (contemporaine) iconografische parallellen. Twee keer ben ik bewust daarvan afgeweken door te laten zien hoe één motief variërend werd uitgebeeld om zo aan te geven welke positie Cats binnen die picturale traditie

innam: wat hij kón doen, waaruit hij kon kiezen en hoe hij en anderen het motief uiteindelijk emblematisch verwerkten. Dit gebeurt in de emblemen over de roos en het spinneweb (nr. XXXIII en XL). Hoewel Cats de aangehaalde toepassingen niet gekend hoeft te hebben, kan het inzichtgevend zijn na te gaan hoe zo'n verwerking verliep.

Er is geen uitputtend overzicht gemaakt van de reacties van tijdgenoten en latere schrijvers (de waarderingsgeschiedenis); wel worden enkele gevallen van navolging en bewerking besproken, zodat aan de hand van kenmerkende voorbeelden iets van het zogenaamde *Nachleben* zichtbaar wordt. Daarbij is veelal sprake van 'picturale homonymie', dat wil zeggen een formele, visuele, overeenkomst, terwijl de betekenisgeving kan variëren. Bij het verwijzen naar die navolgers heb ik ernaar gestreefd een aantal representatieve voorbeelden te geven, verspreid over de bundel. De gevonden referenties en navolgingen staan telkens onder de aanduiding 'Bewerking en navolging' opgesomd, maar ze worden in de commentaar bij uitzondering ter sprake gebracht. Ook bewerkingen binnen het werk van Cats zelf, zoals die in zijn *Klagende maeghden* uit 1633 staan hier vermeld (vgl. tevens de appendix bij hoofdstuk 2.5 en Bijlage 4).

Ten slotte is onder het kopje 'Literatuur' aan het eind van elk commentaar vermeld welke specifieke literatuur ik voor het embleem heb geraadpleegd en in welke studies, artikelen of boeken iets over het betreffende embleem wordt gezegd. Als een dergelijke studie meer dan eens is gebruikt voor de annotatie of de commentaar dan wordt die in de bijbehorende noten bij dat ene embleem afgekort en onder dit kopje 'Literatuur' volledig gegeven.

Men moet er constant op bedacht zijn dat bijgedachten van twintigste-eeuwse lezers niet per definitie deel uitmaken van de door de auteur bedoelde werkelijkheid. Al eerder werd er daarom op gewezen dan ook voorzichtig te zijn om wat bij ons, moderne lezers, in gedachten komt als een vanzelfsprekende inhoud van oude literaire werken op te vatten.²⁰ Vandaar dat zoveel mogelijk gebruik is gemaakt van historisch bronnenmateriaal dat Cats kan hebben gekend, of van studies die zich hierop hebben gebaseerd. De noten bij elk embleem bevatten nadere overwegingen, historische of feitelijke informatie, of werken een opgeworpen kwestie iets verder uit. Dit alles met als doel te informeren of het begrip voor de huidige geïnteresseerde lezer (binnen de grenzen van het haalbare en wenselijke) te verhogen.

Hiermee is meteen aangegeven op welke mogelijke gebruiker en lezer van deze uitgave ik me heb willen richten: niet alleen op wetenschappers of gevorderde studenten maar ook op belangstellenden buiten het literair-historische vakgebied. Door middel van de annotaties en commentaren, en de letterlijke vertalingen is ernaar gestreefd woord en beeld in Cats' bundel voor een redelijk breed lezerspubliek toegankelijker te maken.

Algemene overwegingen over de werkwijze en bedoelingen van de auteur zijn terug te vinden in de inleidende hoofdstukken. Daar wordt ook ingegaan op de aard en de herkomst van de bronnen, evenals op de manier waarop Cats die bronnen heeft verwerkt. Verder wordt er aandacht geschonken aan bijvoorbeeld de kleding op de prenten, de betekenis van de opbouw van de afzonderlijke emblemen en de structuur van de bundel in zijn geheel.

5 DE VERTALINGEN VAN HET LATIJN EN HET FRANS

De vertalingen van het Latijn en het Frans zijn bewust letterlijk gehouden. Het uitgangspunt is geweest dat de lezer in staat moet zijn het origineel zonder al te veel moeite met de vertaling te vergelijken. Er is niet geprobeerd Cats te verfraaien of te verbeteren. Zo is bij woordherhaling niet gezocht naar stilistische gevarieerdheid en zijn lange zinnen intact gelaten. Indien nodig is er in bijbehorende noten commentaar op de vertalingen gegeven en zijn citaten of toespelingen aangegeven. Een aantal heb ik evenwel niet thuis kunnen brengen, en zonder twijfel heb ik bepaalde verwijzingen en allusies niet als zodanig herkend.

Dubbele betekenissen vormen één van de problemen bij de vertaling van de motto's en de gedichten. Vaak vallen het beeld en de duiding namelijk samen en is het lastig te kiezen tussen men, hij, zij of het. Ook de keuze tussen je of u in de aansprekingen blijft problematisch. Hierbij is rekening gehouden met de context, met de paralleltekst in het Nederlands en met de afdeling waarin het te vertalen gedicht, citaat of proza staat. Alternatieve vertalingen van woorden of zinsnedes evenals – zo nu en dan – een enkele aanvulling voor een beter begrip, zijn tussen rechte haken toegevoegd.²¹ Voor de vertalingen van het Frans is Gabriel Meuriers *Grand dictionnaire François-Flamen* uit 1618 met vrucht gebruikt.

Alle Griekse en Latijnse citaten zijn, ook binnen al mijn annotaties en commentaren, van een Nederlandse vertaling voorzien. Verwezen wordt, hetzij naar een mogelijk of waarschijnlijk door Cats gebruikte uitgave, hetzij naar moderne standaardedities. Tenzij anders vermeld zijn de klassieke verwijzingen afkomstig uit de in de 'Geraadpleegde literatuur' vermelde uitgaven; in de meeste gevallen de Engelse Loeb Classical Library en de Franse Budé-reeks. (Daarbij heeft het eerste woord van een citaat standaard een hoofdletter gekregen). Er is ook geciteerd uit bestaande moderne Nederlandse vertalingen wanneer de relatie met de brontekst één op één was en de vertaling dicht bij het origineel is gebleven.

IV Annotaties en commentaar

De preliminaria

Proteus opent met een tamelijk drukke titelprent waarop Cupido wordt geëerd (zie voor een beschrijving hiervan hoofdstuk 2.4.1.2). In de cartouche, gedragen door Geloof en Rechtvaardigheid, staat: *Tot Rotterdam By Pieter van Waesberge boeuercooper An.^o 1627. Met Privilegie voor 15. Iaren.* De Rotterdammer Pieter van Waesberge (1599-1661) was als drukker-uitgever-boekverkoper gevestigd op het Steiger in 'De gekroonde leeuw'. Hij bouwde een behoorlijk fonds op (zo'n tachtig werken) en had, voordat Cats' *Proteus* verscheen, enkele belangrijke titels uitgebracht, waaronder Hugo de Groot's *Apologie*, Jan Baptist Houwaerts *Pegasides pleyn* (beide uit 1623), afzonderlijke uitgaven van Bredero's toneelspelen evenals diens *Allé de spelen*, en een aantal werken van Willem Teelinck. In 1625 had Van Waesberge de *Emblemata* en de *Emblemata moralia* van Zacharias Heyns uitgegeven. Het privilege van *Proteus* zou al weer snel teruggaan naar Van de Venne, die in 1628 een octrooi kreeg voor 15 jaar.¹

- 1 AEN DEN VERSTANDIGHEN LESER OP DE TITEL-PRENT.
- 2 een ... viëren: Cupido eer bewijzen
- 3 gladde vee: Hier: dieren in het water (vgl. WNT XXI, 1, 11, 3, b).
- 4 Hoewel ze zich in het (koude) water bevinden, branden ze (vanwege de liefde). Het is het bekende beeld van het liefdesvuur dat, uit het water ontstaan, niet door het water kan worden geblust. Vgl. verder o.m. 'Aende Zeeusche Ionck-vrouwen', r. 2 en embleem XVI.A.1.
- 7 geÿlen: wellustige; of, tegenover de zwarte moor: gele
- 8 een blinden lecker: een blinde jongen; het woord 'lecker' paste men vaker toe op Cupido en omdat hij mensen zonder aanzien des persoons met verliefdheden opzadelde, werd hij – hoewel niet op deze titelprent – dikwijls geblinddoekt voorgesteld. Zie Panofsky 1939 evenals B. Westerweel, 'Cupid's blindfold: the development of an iconographical topos.' In: *The European emblem* 1990, 153-166.
- 10 haer malle tochten: hun dwaze hartstochten, begeerten
- 12 het eyghen oogb-gemerck: hetzelfde doel
- 14 ringh: gebied, streek (WNT XIII, 509, 11, 7)
- 15 rier: (liefdes)vuur
- gemeen: gewoon
- 16 woelen onder een: zijn allen druk doende
- 18 onvernuflich: redeloos, onverstandig
- 19 blindenwegh: de weg van een blinde, toespeling op Cupido (vgl. r. 8)
- riees: lichaam (als zetel en voorwerp van lusten en begeerten)
- 20 Menschen-kint: Vgl. in verband met deze aanduiding voor de mens Psalm 33:13 en Ezechiël 3:17.

In dit gedicht op de titelprent spreekt Cats de lezer rechtstreeks toe. Hij vindt dat de mens zich moet laten leiden door zijn rede en zich moreel moet zien te verheffen, en hij waarschuwt voor de lichamelijke hartstocht.

De titelprent brengt die uit Otto Vaenius' *Amorum emblemata* (Antwerpen 1608) in herinnering. Hierop kijkt Cupido met een toorts in de hand vanuit de wagen van zijn moeder Venus neer en ziet hoe letterlijk alles op aarde door hem is overwonnen. Geen mens, dier of hemellichaam is het gelukt te ontkomen aan de pijlen uit zijn boog (vgl. afb. 7). Al eerder was ook de getroonde Cupido die de titelprent van de bundel *Thronus cupidinis* domineert, eerbetoon ten deel gevallen.² Is de minnegod in vroegere edities van Cats als drager van de wereld voorgesteld (vgl. afb. 1), hier triomfeert hij gezeten op de wereldbol. De personificaties van het Geloof en de Rechtvaardigheid, die in de eerdere edities nog de hoofdvoorstelling van de titelprenten voor het tweede en derde deel bepaalden, zijn nu nog slechts in het bovenste gedeelte van de gravure opgenomen. De in de titel genoemde figuur Proteus komt ter sprake in r. 225 van de 'Voor-reden'.

INTRODUCTIE TOT DE 'INHOUT VANDE PRIVILEGIE'.

Niet alle uitgaven van de *Sinne- en minnebeelden* bevatten een privilege en de drukgeschiedenis van de bundel maakt duidelijk dat vele van de goedkope edities, meestal zonder naam van een drukker, jaar of plaats van uitgave, illegaal op de markt werden gebracht. Al in *Proteus* uit 1629 wordt een uitvoerige waarschuwing opgenomen tegen de roofdrukken die van Cats' werken in omloop waren gebracht; Van de Venne en Ockerss. schrijven: '[...] mede de Emblemata ende Sinnebeelden zijn verscheyden mael slecht en kladdich uyt-gekomen'.³

Het eerste privilege voor de bundel werd opgenomen in de uitgave *Silenus Alcibiadis sive Proteus* [...]. Amsterodami, ex officina typographica Guiljelmi Ianssonij. Anno 1619. Dit privilege, voor zes jaar aan de Middelburgse drukker Ian [= Hans] van der Hellen toegekend, was gedateerd 17 april 1618 en luidde als volgt:

De Staten Generael der Vereenichde Nederlanden, hebben gheconsenteert ende gheoctroyeert, consenteeren ende Octroyeren midts desen *Ian van der Hellen* Boeckdrucker der Stadt Middelburch, dat hy voordien tijdt van ses Iaren naestcomende alleene inde Vereenichde Nederlanden sal moghen drukken ofte doen drukken ende uytgeven seker Boeck gheintituleert *Silenus Alcibiadis, sive Proteus humanae vitae Imaginem, Emblemata Trifariam variato oculis subiiciens*, behelsende *Officium Puellarum in Amoribus*. Ghestelt in Ghedichten van drie talen, te weten: Nederlandts, Latijn ende François. Verbiedende alle ende een yeghelijck deser Landen Ou[=n]dersaten binnen den voort[=s]z tijt van ses Iaren, 't voorsz boeck (in 't geheele oft ten deele in 't groote ofte kleyne, ofte in eenighe Spraecke, hoedanich die zijn) nae te drukken ende te verkoopen, ofte elders naeghedrukt inde Vereenichde Provintien te brenghen, om te verkoopen, sonder consent vanden voorsz *Ian van der Hellen*, Opte verbeurte van de naeghedrukte Exemplaren, ende alsulcke somme van penninghen, als blijkt by de brieven van Octroy daer van verleent.

In 's Gravenhaghe den 17 April, 1618.

Onderteeckent

C. Aerssens.

Op 21 augustus 1619, zo blijkt dan uit de toevoeging, droeg Van der Hellen het privilege over aan Willem Jansz [Blau]:⁴

Ick ondergheschreven hebbe ghetransporteert, ghelijck ick transportere by desen aen Willem Iansz Boeckdrn [=u]cker tot Amsterdam, alle het recht dat my compeert uyt het Privilegie by de Groot Mogende Heeren Staten aen my verleent, hier boven gementioneert.

Actum tot Middelburgh den 21 Augusti 1619.

Hans van der Hellen Boeckdrucker

Dezelfde bepalingen, met verbetering van eerdere drukfouten, werden tevens afgedrukt voorin de uitgave: *Silenus Alcibiadis sive Proteus* [...]. Editio altera ac auctior. Amsterodami, ex officina typographica Guiljelmi Ianssonij. Anno 1620 én, met enkele veranderingen in spelling en interpunctie, voortin *Silenus Alcibiadis sive Proteus* [...]. t'Amsterdam, by Willem Iansz Blacuw, inde vergulde sonnewyser. Anno 1622.

De volgende gedocumenteerde stap in het toekennen van de privileges is die aan Jan en Adriaen Pietersz van de Venne, opgenomen voortin *Proteus* [...]. Rotterdam 1627, en gedateerd 22 maart 1625. Dit octrooi wordt gevolgd door de overdracht aan Pieter van Waesberge op 26 juli 1626. Jan Pietersz van de Venne was inmiddels overleden, vandaar dat deze overdracht werd ondertekend door Adriaen van de Venne en Jans weduwe, Catharina de Gheyn (zie de annotatie bij r. 33).

Daarop verscheen in 1629 '*Proteus* [...]. In 's Graven-hage, gedrukt ende te koop by Adriaen vander Venne, ende Joost Ockerss. woonende op den fluwele burchwal. Met privilegie voor 15. iaren.' In deze uitgave werd een 'Inhoudt van de tweede nieuwe Privilegie' afgedrukt. Het was de tekst van 22 maart 1625 met de namen van Adriaen van de Venne en Joost Ockerss. (de laatste verving dus die van Jan Pietersz van de Venne), waarop de beschrijving volgde van de eigenlijke overdracht van Pieter van Waesberge die is gedateerd 24 november 1628. Volgens Van Eeghen is hier sprake geweest van een tijdelijke uitlening van het privilege aan Van Waesberge. Andere uitgaven van de *Sinne- en minnebeelden*, die tijdens Cats' leven verschenen, maken geen van alle melding van een privilege.'

Het officiële octrooi voor de uitgave van 1627, vermeld in het actenboek Resolutiën van de Staten-Generaal van (zaterdag) 22 maart 1625, heeft enkele spellingsvarianten en is wat uitgebreider dan dat in het boek. De werkelijke toekenning met daaraan het zegel werd of naar Cats, of naar Van de Venne gestuurd. Gegevens over het octrooi kwamen terecht in het griffiersexemplaar, dat aan de basis lag van het origineel. Deze zogeheten minuut bevat in de marge eigenhandige aanvullingen van Cats (zie afb. 11).⁶ Na de vermelding in het griffiersexemplaar werd het octrooi opgenomen in het resolutie-exemplaar, en weer later in het actenboek. Uit dit laatste wordt hier geciteerd. Erboven staat:

Octroij voor Jan ende Adriaen Pietersz vande Venne op het houwelick vanden heer Jacob Cats & op sijne andere uijtgegeven & noch uijt te geven boecken.

Vergeleken met de tekst in *Proteus* is de afwijking het grootst halverwege dit document:

[...] sullen mogen doen drucken ende uijtgeven seecker groot ende nieuw Poëtisch werck, genaemt het houwelick vanden heer Jacob Cats, bestacnde in ses verscheiden boecken, te weeten

{	Maecht	Vrouwe	}	mitsgaders
	Vrijster	Moeder		
	Bruijt	Wedewe		

desselffs andere wercken *soo* [[in marge:] *wel de geene die*] *alreede uijtgegeven sijn, te weeten desselffs Emblemata, Self-strijt, ende Toneel der mannelicke achtbaerheit, als de geene die noch in het licht sullen werden gebracht.*

Het gedeelte dat hier (door mij) is gecursiveerd, had Cats zelf toegevoegd in de minuut.⁷

2 INHOUT VANDE PRIVILEGIE.

1 *geconsenteert*: toestemming, vergunning gegeven

2 *geoctroyeert*: het exclusieve recht verleend om te mogen drukken en uitgeven

2-5 *Ian Pietersz ... Ghebroeders*: De boek- en kunsthedelaar, drukker en dichter Jan Pietersz van de Venne (?-1625) vestigde zich in 1608 te Middelburg, waar hij het huis 'Het Blau Laken' kocht. Hij was in dienst geweest bij Adriaen van de Vivere en ging in 1618, het jaar dat hij zelfstandig werd, op de hoek van de Nieuwe Beurs in de 'Schildery-winckel' wonen. Dat Jan, zoals wel wordt verondersteld, de *Sinnen minnebeelden* voor eigen rekening bij Hans van der Hellen liet drukken, vindt nergens steun; Cats zegt bovendien in een brief aan Huygens dat hij zelf de kosten heeft betaald (zie hoofdstuk 3 van de inleiding). Jan dreef, waarschijnlijk samen met zijn broer Adriaen, de drukkerij annex uitgeverij en kunsthandel. Op 1 mei 1620 werd Jan meester in het boekverkopergilde en hij trad vanaf 1623 als zelfstandig drukker op.

Ook Adriaen vestigde zich te Middelburg. Hij had een schilder-kunstige opleiding te Leiden gevolgd en ontwikkelde zich als een bijzonder verdienstelijk illustrator, dichter en schilder. De geïllustreerde werken die hij in samenwerking met zijn broer uitgaf, zijn van een druktechnisch bijzonder hoog gehalte. Hoogtepunten in hun fonds waren de *Zeusche nachtegael* (1623) en Cats' *Honnelycke* (1625). Adriaen verhuisde na de dood van zijn broer naar Den Haag en de weduwe van Jan droeg de zaak korte tijd later over aan de boekverkoper Jacob vande Vivere.⁸

7 *Emblemata ende by-wercken*: Wat precies tot deze 'bijwerken' (vgl. ook r. 30) gerekend werd, staat niet vast, maar in *Proteus* zijn, zonder nieuw impressum, meestal de volgende werken bijgebonden:

Argumentum Phyllis & Anna. Met als illustratie een portret van Phyllis [A-F⁴; 46 pagina's].

Galathee ofte harder minne-klachte. Met vijf illustraties, waaronder een portret van Galathee [A-G⁴; 55 pagina's].

Emblemata moralia et aconomica. Met vierenvertig embleemprenten [A-L⁴ M²; 91 pagina's].

Waarschijnlijk werden er, gelet op het document over het privilege waaruit hierboven werd geciteerd, ook Cats' *Self-strijt* en *Tooneel van mannelijcke achtbaerheit* toe gerekend (vgl. MC 1887 resp. 18, nr. 139; 6, nr. 43; 9-11, nrs. 72-73, 77-81 en 85; en 13-14, nrs. 97-98 en 103-104). In latere uitgaven komen deze werken vaak in één

- band met de *Sinne- en minnebeelden* voor. Bij mijn weten werd *Houwelyck* altijd los van de emblemen uitgegeven.
- 9 *voorsz*: ‘voorzeide’: voornoemde
- 13 *verbeurte*: ontnemen
- 15-16 *soo ... verbeuren*: Dit zinsdeel voegde Cats eigenhandig toe in de marge van de minuut (zie de opmerking hierboven in het inleidende gedeelte over het privilege).
t'appliceren: aan te wenden, te bestemmen
- 17 *calagne* (ook wel ‘calange’): de aangifte van dit strafbaar feit, aantijging
- 20 *hoochgemelte*: hierboven genoemde
- 22 *ANTHONIS DE RODE*: In het zojuist aangehaalde, definitieve octrooi staat:
- Anthonis de Rode Vt. [Het octrooi] hebbende opt spatium het cachet [=klein zegel] derselver heeren Staten in rooden wasschen [,] onder stont ter ordonnantie van hoochgemelte heeren Staten Generael ende was onderteekent J. van Goch.⁹
- Anthonis de Rode (?-1634), legde op 11 juli 1615 eed af als advocaat van het Hof van Utrecht en werd op 24 september 1619 verkozen tot schepen en vroedschap van Utrecht. In 1619 en van 1630 tot 1633 was hij schepen en in 1630 werd hij genomineerd voor burgemeester, maar niet verkozen. Hij was vanaf 1 juni 1620 gedeputeerde bij de Staten-Generaal.¹⁰
- vt*: ‘videt’: heeft het gezien
- 23 *Noch laeger stont*: Deze opmerking (onder invloed van het in het octrooi omschreven ‘onder stont’) wil enkel zeggen dat de naam van Van Goch, die contrasig-neerde, eronder stond.
- 25 *J. VAN GOCH*: Johan van Goch (?-1637), burgemeester van Zutphen en van 1609 tot 1623 schepen. Hij was gedeputeerde bij de Staten-Generaal voor Gelderland (Raad van State, 24 maart 1611-13 juni 1616) en werkte eerst als adjunct-griffier (17 augustus 1621), later, als opvolger van Cornelis Aerssens, als griffier van de Staten-Generaal (6 oktober 1623-27 april 1628). Op 17 april 1628 werd hij benoemd tot thesaurier-generaal.¹¹
- 27 *Pieter van Waes-berge*: Zie voor Van Waesberge de annotatie bij de titelprent aan het begin van hoofdstuk 4.
- 33 *Catarina van Gein*: Catharina de Gheyn, weduwe van Jan Pietersz van de Venne, was, volgens Meertens, een dochter van Jacob Jansz de Gheyn en dus een zus van de kunstenaar Jacob de Gheyn (1565-1629). Maar de relatie met het kunstenaarsge-slacht wordt inmiddels in twijfel getrokken. Catharina, die blijkens de toevoeging ‘Boelhouser’ de inboedel beheerde (totdat die onder de erfgenamen zou worden verdeeld), hertrouwde in 1627 met Huybert Ruysaert. Hij hield waarschijnlijk de kunsthandel aan. Catharina zou de zaak overdragen aan de boekverkoper Jacob vande Vivere.¹²

3 DE OPDRACHT.

- AANHEF *Eerentfeste*: eerwaardige
V'oorsienige: verstandige, bedachtzame
discrete: verstandige, wellevende
Schoutet: De schout stond in een stad aan het hoofd van het gerecht en de politie.
ROTTERDAM: Behalve exemplaren waarin de opdracht gericht is tot de bestuurders

van de stad Rotterdam (de meeste), zijn er ook verschillende met andere vermeldingen (zij worden besproken in de bibliografie, onder nr. v.9). Deze drukstrategie van exemplaren met wisselende opdrachten kan lucratief zijn geweest. Het is immers bekend dat door overheidsinstanties tegenover opdrachten meer dan eens – aanzienlijke – financiële giften (‘vereeringen’) werden gesteld. Zie hierover: Verkruijsse 1991.

Een iets ander geval met verschillende adressaten deed zich voor bij een opdrachtgedicht van Vondel dat zowel onder het opschrift ‘Aende Ionck-vrouwen vant Nederlandt’ als onder ‘Aende Ionck-vrouwen van Vrieslandt ende Overysssel’ verscheen. Volgens A. Keersmaekers lagen aan deze variatie boekhandelsbelangen ten grondslag: een dergelijke opdracht kon namelijk stimulerend werken op de verkoop in de Noordelijke provincies. Zie ‘De oudst-gedrukte gedichten van Vondel (1607).’ In: *De nieuwe taalgids* 76 (1983), 109-123, i.h.b. 118-119. Het geval wordt eveneens ter sprake gebracht in Keersmaekers 1985 en in Spies 1991-2, 221-223.

- 4 *gekittelt*: geprikkeld
5 *gestyft*: aangemoedigd
7 *Ephes. 5. cap.*: Paulus, in Efeziërs 5:6.
11 *Poëmata ende Gedichten*: Waarschijnlijk: poëzie in het Latijn en het Nederlands.
11-13 *tot ... hooren*: Een bekende formulering van het doel van poëzie bestaande uit lering en vermaak. Deze *utile dulci*-gedachte gaat terug op Horatius, *Ars poetica*, 343. Vgl. voor verwerkingen hiervan binnen de emblematiek: Höpel 1987, 155.
14 *sin-rijk*: rijk aan zin, aan zinvolle betekenissen
17-18 *Phili. 4. cap.*: Filippensen 4:8.
18 *gheintituleert*: met als titel
20 *Nam ... hedera*: Zie voor dit spreekwoord ‘Goede wijn behoeft geen krans’: Walther 9, 795, nr. 44296a8 en *WNT* XXIV, 127-128. Ook Erasmus bespreekt het in zijn *Adagia*, II, VI, XX. Zie *Opera omnia*. Ed. Clericus 1703, II, 589 c. Vgl. bovendien embleem xxxiii.c.5.
21-22 *eygene ic [...] toe*: draag ik op
22 *Voor.*: voorsienige (zie het opschrift)
23 *Voor. patrocinie*: [voorsieniger] verstandige bescherming
24 *ooc ... wille*: Opmerkelijk is de indirecte manier waarop via de graveur Swelinck het boek wordt aanbevolen. Een reden hiervoor zou kunnen zijn dat zo Cats’ wijsheid en godsvrucht zonder ijdel vertoon naar voren konden worden gebracht. Misschien stond Cats in maatschappelijk opzicht ook te dicht bij de verschillende personen en instanties tot wie de opdracht gericht was: bij het verschijnen van de bundel had hij inmiddels drie jaar zitting in de Statenvergadering en korte tijd ervoor – op 13 januari ontving hij uitgebreide instructie – werd hem verzocht als buitengewoon gezant naar Engeland te gaan om daar o.a. de belangen van de Nederlandse kooplieden te behartigen. Op 4 maart 1627, twee dagen na de datering van de door Swelinck ondertekende opdracht, maakte Cats zich gereed voor zijn vertrek naar Engeland; op 9 maart vertrok hij vanuit Den Briel (vgl. Smilde 1938, 28-30).
Voor zover ik weet is er niets bekend over de relatie tussen Swelinck, Cats en Van de Venne. Wellicht heeft Van de Venne Swelinck als graveur voorgedragen; iets wat negen jaar ervoor ook met Schillemans kan zijn gebeurd.
26 *Acht. Vo. Heeren*: Aanspreking.

27 *met ... segeningen*: met aardse (wereldse) of geestelijke goederen gezegend. Zie voor dezelfde formulering embleem 1x.c.6.

4 AENSPRAECKE TOT DEN LESER.

Cats geeft in deze 'Aenspraecke' een korte toelichting op zijn omwerking van de Nederlandse gedichten en van de structuur van de bundel als geheel. Hij zegt dat hij de gedichten metrischer heeft gemaakt en de drie afdelingen in elkaar heeft geschoven, zodat alle drie de duidingen nu direct op de embleemprent volgen. De lezer wordt aangeraden ieder embleem in zijn geheel te lezen en de toegekende betekenissen in hun opeenvolging te overdenken.

TITEL *Op ... van*: naar aanleiding van
1 *voor desen*: al eerder (nl. in 1618)
3 *gestalte*: opbouw; vgl. *gedaente*, r. 15
sels: zelf
4 *nademaal*: aangezien
onse eerstelingen ... tale: mijn debuut in het Nederlands. Zie voor Latijnse publikaties van Cats die dateren van vóór 1618: Breugelmans 1977.
5 *vry wat rau*: tamelijk onbeheerst, onervaren (niet van dichterlijke rijpheid getuigend)
7 *een roer-om wil wesen*: erom vraagt herzien ('omgeroerd') te worden; of: erom vraagt dat het roer omgezet wordt. Vgl. *WNT*, x 456-458 en xiii, 806.
al over lange: Kennelijk speelde Cats al langer met het idee de Nederlandse gedichten te herschrijven en de structuur van de bundel te wijzigen, mogelijk mede onder invloed van een uitgave die waarschijnlijk reeds vóór 1625 bij Willem Jansz Blaeu was verschenen (zie hierover hoofdstuk 3 van de inleiding evenals de Bibliografie nr. B.8). De vroegere gedichten uit de *editio princeps* zijn opgenomen als Bijlage 2.
10 *veerdig toeschieten*: met een korte ruk doordraaien, snokken
13-14 *te versmeden*: om te vormen. Cats blijft met dit werkwoord binnen de metafoor van het ijzeren karrewiel.
14-15 *sonder ... worden*: zuiver jambisch gelezen konden worden
15 *gedaente*: opzet; vgl. *gestalte*, r. 3
17 *sich verstreet*: gaat, reikt (*WNT* xx-ii, 901, ii, 7)
18 *ontverwet*: verkleurd, bevuild
21 *middeler tijt*: intussen
in haer wesen: intact, zoals het tevoren al was (onaangeroerd)
22 *opnemen*: aannemen
24 *beelt*: afbeelding
32 *eeenen yegelijcken*: een ieder
34 *onvermindert*: niettegenstaande
37-40 *soo ... doen*: Deze opvatting zegt wel iets over de, in onze ogen toch, onverschillige houding van de schrijver tegenover zijn eigen werk. En dat terwijl hij hier juist argumenten aandraagt voor de doorgevoerde veranderingen. In feite gaf hij met deze opmerking vrij spel aan de latere drukkers en uitgevers, die – zo laat de drukgeschiedenis ook zien – meer dan eens vrijelijk teruggrepen op uitgaven van vóór 1627.

- 42 *ten eynde*: dat
 44 *wit*: doel
 45 *schielicke na-gedachten*: spontane bijgedachten. De uitwerking van de amoureuze gedeelten wordt hier als gevaar onderkend. De gedachte is dat door het embleem in zijn geheel te lezen – als betreft het een proces tot inkeer – de (innerlijke) rust zal weerkeren.
 47 *Over*: Na de
 48 *een dronc ... wijns*: Ook de arts Johan van Beverwijck gaf dit advies. In zijn *Schat der gesontheyt* merkte hij op dat men kan genieten van peren ‘mits daer stercken wijn op drinckende’; maar zij die ‘met Colijck oft krimpinghe des buycks onderhevigh zijn ofte graveelachtigh’ moeten met eten van rauw fruit oppassen (*Alle de wercken* 1652, 111).
 49-50 *verdounwen*: verteren
 51 *verdraeyinge*: omzetting, veranderde toepassing
 56 *vorder ghedraghende*: vervolgens wenden

5 VOOR-REDEN.

Deze voorrede, onverkort uit de 1618-editie overgenomen, bevat een aantal opmerkelijke uitspraken. Cats besteedt nogal wat aandacht aan de bedoelingen die hij heeft met zijn bundel en hij formuleert wat voor hem een embleem is. Verder bespreekt hij de mogelijke bezwaren die men kan hebben tegen de manier waarop hij morele en zelfs religieuze overdenkingen laat volgen op amoureuze aangelegenheden. De moralisatie staat centraal en de verhullingen die stapsgewijs worden onthuld dienen uiteindelijk een didactisch en godsdienstig doel.¹³

Cats zegt hernieuwde lust tot dichten te hebben gekregen en behoefte te hebben gehad om zijn vroegere, loszinnige, liefdesemblemen te bewerken tot deugdzamer en stichtelijker overwegingen. Hij doet het dus voorkomen dat zijn werk het resultaat is van een dichterlijke oefening en geeft hiermee tevens aan, voor zichzelf en voor anderen, hoe men in moreel opzicht behoort op te klimmen. De nadruk ligt op deze ethisch stijgende lijn: een trap die loopt van speelse ijdelheid, via zedig – en zedelijkheid naar stichtelijkheid. Cats klaagt over de jeugd die bij voorbaat stichtelijke lectuur onaangeroerd laat. En omdat hij zijn jonge lezers maar al te goed kent, heeft hij geprobeerd ze bewust te misleiden en ze met behulp van afbeeldingen van Cupido zijn boek binnen te lokken. Hiermee richt hij zich over de hoofden van de jongeren heen tot zijn wat oudere lezers (hun ouders?) en heeft hij zich meteen geëxcuseerd voor de rol die de erotiek speelt. De beschreven liefdeskwesaties zijn geen doel op zichzelf, maar leiden tot de weg naar zedelijke verheffing. Binnen de levensspiegel die Cats zijn lezers voorhoudt, is plaats voor alle stadia van het leven, en zo worden de minnebeelden getransformeerd tot sinnebeelden.

De retorisch opgezette verhandeling is als volgt opgebouwd (links staan de betreffende regelnummers):

- 1-33 Wat voor Cats een embleem is.
 25-33 Waarom hij kiest voor de term zinnebeelden.
 34-83 Waarom hij amoureuze zaken koppelt aan morele en stichtelijke.
 41-54 Het eerste deel is jeugdwerk.
 55-62 De levensfase van jeugdige onbezonnenheid heeft hij inmiddels achter zich.

- 63-83 Vandaar juist die driedeling: zij vormt een afspiegeling van de loop van menselijk leven en laat zien hoe men zich moreel en geestelijk behoort te ontwikkelen.
- 83-102 De jeugd laat zich afschrikken door boeken met stichtelijke titels; daarom opent Cats de bundel met liefdespoëzie en laat hij Cupido figureren op de eerste titelprent evenals op enkele emblemprenten. Zo zullen de nieuwsgierig gemaakte, jonge, lezers het boek ingelokt worden.
- 102-132 Spoedig zal blijken dat er meerdere betekenislagen te ontdekken zijn. Wanneer zulk vriendelijk bedrog leidt tot inzicht in deugd en ondeugd en voert tot bezinning, is dit geoorloofd. Een arts doet immers, om bestwil, met zijn patiënten hetzelfde.
- 132-198 Hier gaat Cats in op de inhoud van de titelprenten, met name op de betekenis van de inzetten.
- 142-162 Over de eerste titelprent.
- 163 Cats laat het aan de kenners over te bedenken waarom hij aan de bundel de titel *Silenus Alcibiadis* heeft gegeven.
- 164-176 Over de tweede titelprent.
- 176-198 Over de derde titelprent.
- 199-225 De drie delen zijn gericht tot respectievelijk de jeugd, de volwassenheid en de ouderdom; tijdens deze levensfasen overheersen achtereenvolgens de natuur, de redelijkheid en de godsdienstigheid.
- 225-227 De ondertitel *Proteus* heeft betrekking op de telkens veranderende toepassingen.
- 228-326 Sommigen hebben tegen zijn manier van zinbeeldig uitleggen misschien bezwaar, maar dit is juist oud en bijbels. Dat door de hele bundel aan telkens één prent zowel alledaagse, menselijke, kwesties als goddelijke overwegingen zijn verbonden, en soms aan een voorgestelde handeling of uitgebeeld gedrag naast positieve ook negatieve uitleggingen worden gegeven, is een vorm van allegoriseren die ook in de Heilige Schrift voorkomt. Als voorbeelden geeft Cats de symbolische rol die de leeuw, het zuurdesem, de dief en de slang in de bijbel vervullen.
- 251-253 Leerrijke zaken te ontleen aan de aard van redeloze dieren, en die vervolgens te koppelen aan het gedrag van de mens, noemt Cats een van de wezenlijke kenmerken van zijn emblemen.
- 295-326 Het zijn vooral alledaagse zaken die tot de verbeelding spreken en zich lenen voor het onthullen van diepere betekenissen. Ook Christus gebruikte voor zijn gelijkenissen herkenbare dingen, zoals het mosterdzaadje en het kinderspel. De werkelijkheid dient zich aan om emblematisch gelezen te worden.
- 326-341 Cats spreekt de hoop uit dat menselijke deugden en ondeugden, die hier zo tastbaar worden voorgesteld, de lezer mogen dienen tot vermaak en verbetering.

ANNOTATIE

- 1 *jock*: scherts. Blijkens het Latijn stelt Cats *jock* gelijk aan *lusus*, dat een brede betekenis heeft en betrekking kan hebben op elke vorm van oneigenlijk spreken en poëtische vernuftigheid. Vgl. ook r. 13.¹⁴ Van Vaeck 1994 geeft aan hoe de *jock* in functie kan staan van de didaxis en hij citeert uit een toelichting bij een slijperslied in Adriaen van de Venne's *Tafereel van sinne-mal* (1623) de regels: 'Onder jocken schuylt wel yet // Dat meer beduydet, als een niet.' Daarbij geeft de slijper al zingende 'yder het sijne' (resp. 616 en 759).
- al*: alleen
- 2 *so staet stille*: De oude *viator*-formule, waarbij de lezer – alsof hij een voorbijganger is – wordt aangesproken. Het motief komt reeds voor in antieke grafinscripties.

Vgl. *Carmina latina epigraphica*. Ed. F. Buecheler. Vier dln. Leipzig 1895-1897, II-1, 208, nr. 443; zie ook de voorbeelden in B. Lier, 'Topica carminum sepulcralium latinorum.' In: *Philologus. Zeitschrift für das classische Altertum* 62 (1903), 445-477 en 563-603, i.h.b. 467-469, § 11; verder 592 en 594.

4 *wit*: bedoeling

7 *maniere van schryven*: Deze omschrijving voor het embleemgenre (als een *genus scriptionis*) komt ook voor bij M.A. Gillis (de bewerker van *Sambucus* in het Nederlands), bij Plantijn en bij De Brune. Zie Porteman 1984, 2 en Zijderveld 1953, 127. Cats geeft precies deze omschrijving nogmaals in r. 30, 63 en 231.

7-8 *den ... spooren*: Cats heeft geen behoefte in te gaan op de etymologie van het woord embleem. (Over die etymologie: Höpel 1987).

9-10 *stomme ... sprekende*: Een verwijzing naar het in de zeventiende eeuw bij herhaling geciteerde dictum van Simonides van Ceos, overgeleverd via Plutarchus, *Moralia* ('Bellone an pace clariores fuerint Atheniensis'), 346 F: 'Πλὴν ὁ Σιμωνίδης τὴν μὲν ζῳγραφίαν ποιήσιν σιωπῶσαν προσαγορεύει, τὴν δὲ ποιήσιν ζῳγραφίαν λαλοῦσαν' (Simonides noemt schilderkunst zwijgende dichtkunst en dichtkunst sprekende schilderkunst). Vgl. ook *Moralia* ('Quomodo adolescens poetas audire debeat'), 3 (18 A). Cats haalde deze uitspraak nogmaals aan in de 'Voor-reden' van zijn *Spiegel van den ouden ende nieuwen tijdt*. 's-Gravenhage 1632, [2*]recto-verso]. In *ADW* 1712, 1, 481.

Zie voor een verwerking door Vondel o.m. *WB* 9, 384, r. 55-59; J.A. Emmens, 'Apelles en Apollo. Nederlandse gedichten op schilderijen in de 17de eeuw' (aanvankelijk als doctoraalscriptie, Utrecht 1955); en 'Ay Rembrandt, maal Cornelis stem.' In: *Nederlands kunsthistorisch jaarboek* 7 (1956), 133-165. Beide studies werden opgenomen in J.A. Emmens, *Verzameld werk*. Amsterdam 1981, III, 5-60 en 61-97. Verder: R. Vos, "'Schilderij is een Swigende Poesis" (1536).' In: *De nieuwe taalgids* 54 (1961), 274.

10 *geringe*: geen verheven, alledaagse

11 *belachelijke dingen*: zaken die lachwekkend of geestig zijn (vgl. *ridicula* in het Latijn); te beschouwen als een intensivering van *jock*, r. 1. Porteman 1995 benadrukt de komische aspecten van Cats' emblemen niet te onderschatten en hij verwijst voor de pedagogisch doeltreffende manier van al lachend de waarheid zeggen – het komische dient immers direct de stichting – o.a. naar Horatius, *Saturae*, 1, 1, 23-27:

Praeterea, ne sic, ut qui iocularia, ridens
percurram: quamquam ridentem dicere verum
quid vetat? ut pueris olim dant crustula blandi
doctores, elementa velint ut discere prima:
sed tamen amoto quaeramus seria ludo.

In de vertaling van Van de Laar 1988, 13:

'Verder, laat ik niet zo, als een grapjas, lachend doorgaan,
– ofschoon, wat let ons met een lach iets waars te zeggen,
zoals soms vriendelijke leraars de jongens koekjes
geven, opdat zij gewillig het alfabet gaan leren –
maar laten wij toch, scherts opzij gezet, naar ernst streven.'

Ook Montaigne haalde de kernregels van Horatius aan (*Essais*, III, v. Ed. Villey 1978, II, 877). Over *serio ludere* ook Wind 1958, 179. 'Iock' (*iocus*) en 'lach' (*risus*) zijn traditioneel de gezellen van Venus (vgl. Porteman 1983, 50).

- 11-12 *In ... kan*: Met andere woorden: de morele overwegingen liggen er, door de aanschouwelijke manier van voorstellen, voor het oprapen. Dezelfde formulering komt terug in Cats' *Spiegel* 1632, 11, 71 [=67]. Zie: *ADW* 1712, 1, 588.
- 12-14 *in dewelcke ... siet*: In de 'Voor-reden' van de *Spiegel* (1632, [*iijverso]) dichtte Cats nagenoeg hetzelfde:
- Erkaut, eer dat ghy swelgt, slockt niet, gelijk een vraet,
Maer denckt meer, als ghy leest; en leest meer, alser staet.
- Vgl. *ADW* 1712, 1, 483. Charlotte Mutsaers citeerde deze versregels van Cats als motto voor haar reeks moderne emblemen in: *Circus van de geest. Emblemata*. Amsterdam 1983.
- 15 *leersame*: geschikt (of geneigd) om te leren
- 16 *bedenckinghen*: overwegingen, gedachten
- 16-17 *yder ... gelegenthey*: iedereen overeenkomstig zijn hoedanigheid
- 18 *ghebreken*: ondeugden
- 19 *in't gemeen*: in zijn algemeenheid
- 17-20 *een verholen kracht ... daer henen geset*): Een bekende, verdedigende, formulering uit de satirische literatuur (die overigens achterwege blijft in de Latijnse voorrede). Meer dan eens bespot Cats in zijn emblemen de ondeugd en prijst hij de deugd. De satirische *ioca-seria* binnen de emblematiek, evenals het satirisch-komische aspect in Visschers *Sinnepoppen* komt aan de orde in Porteman 1995. Het al lachend de waarheid zeggen en het hekelen van gebreken zijn ook constanten in Adriaen van de Vennes *Belacchende werelt* (zie Van Vaeck 1994) en in Franciscus Sweerts, *Epitaphia ioco-seria, Latina, Gallica, Italica, Hispanica, Lusitanica, Belgica*. Köln 1623.
- 20 *by gelegenthey van*: door middel van
- 22 *zeer*: gevoelige plek
- 23 *feylen*: tekortkomingen
- 24-25 *afgemaelt*: afgeschilderd, uitgebeeld
- 26-27 *der gener ... werden*: De eerste keer dat de term zinnebeeld voorkomt, is in de ondertitel van *Bellerophon of lust tot wysheyd* van Dirck Pietersz Pers. Deze bundel verscheen in 1614 te Amsterdam. De ondertitel luidt: 'Begrijpende veel zeedighe, stichtelijcke en leerlijcke sinne-beelden met haere verklaringhen'. Men kan als betekenis van zinnebeeld ook denken aan: afbeelding van een bepaalde 'sin', opgevat als een bepaald idee, overeenkomstig de invulling die aan de zestiende-eeuwse *Spelen van sinne* werd gegeven. Over deze term: Stegemeier 1960, 115-120; en Porteman 1975-2, 161-164, die de terminologie van Pers en van Roemer Visscher met zijn analoge begrip 'Sinnepop' karakteriseerde als 'het resultaat van puristische zorg.' Vgl. verder ook Höpel 1987, 110.
- 29 *bedenckelijck is*: waard is te overwegen
- 30-31 *de sinnen der menschen*: dat wat de mens beweegt, hoe hij handelt, voelt, doet en denkt. Als Johan van Beverwijck in zijn *Schat der ongesontheit* spreekt over de werking van het verstand noemt hij de volgende *inwendige* zinnen: de 'Inbeeldende', de 'Reden-kavelende' en de 'Overlegghende'. De zintuiglijke ervaringen (de vijf *uitwendige* zinnen) worden vanuit de ziel doorgegeven naar het hoofd, die ze overweegt.¹³ Het prikkelen van de zintuigen (door middel van beelden), het beoordelen van die indrukken en vervolgens het onthouden van de daaruit opgedane kennis, dat is wat de emblematicus Cats met zijn bundel heeft voorgeschad (zie hoofdstuk 2.6.2).

- 34 *Dan: Maar*
sick: (neven)vorm van het wederkerend voornaamwoord 'zich'. Over deze vorm: Weijnen, 49, § 51; en Hermkens en Van de Ketterij 1980, 95, § 2.4.
- 37 *sonderlinge:* in het bijzonder, vooral
- 39 *sal oorsaecke geven:* zal ik als aanleiding aangrijpen om
- 40 *oeffeninge:* Wellicht ook met de betekenis overpeinzingen, bespiegelingen.
- cortelijck:* in het kort
- 41 *rondelijck:* ronduit
- 42 *het ... jonckbeyt:* Gelet op Cats' notitie in zijn autobiografie *Twee en tachtig-jarig leeven* dat hij zijn eerste embleembundels maakte op zijn Zeeuws buitenverblijf het Munnikenhof (hij kreeg dit rond 1615 in zijn bezit) én gelet op de evidente verwantschap in *Silenus* met amoureuze embleembundels die tussen 1608 en 1617 waren verschenen, is er alle reden om de opmerking van de schrijver dat het hier om jeugdwerk zou gaan, te relativiseren. Vgl. het hierachter opgenomen 'Aende Zeeusche Ionck-vrouwen', r. 113. Zo'n moreel voorbehoud ten aanzien van liefdes-emblemen staat niet op zichzelf: het is o.m. terug te vinden bij Otto Vaenius en andere zeventiende-eeuwse dichters. Ook zij verontschuldigen zich voor het feit dat zij zich (op een dergelijke leeftijd) inlieten met erotische onderwerpen. Zie hierover Porteman 1975-2, 164-167.
- 45 *geckelijcke:* lachwekkende, dwaze
- 46 *als doen:* toen
- 49 *als ... ontdeckt:* Een vast beeld om aan te geven dat men iets goed doorziet of inziet.
- stant:* hoedanigheid, aard
- 50 *onbesuyselder:* Deze vorm van 'onbesuisder' komt niet in het WNT voor (vgl. XII.B.6, r. 2).
- 53 *als ... tasten:* Nl. door middel van de prenten.
- 54 *metten gemoede:* met het gemoed, met als gevolg: overtuigd (WNT IV, 1431). Cats bedoelt hiermee: niet alleen zien, maar eveneens beredeneren.
- 55 *Desen onvermindert:* Desalniettemin
- 60-61 *naer ... gelegentheydts:* naar de maatstaf van mijn tegenwoordige gesteldheid
- 63 *beworp:* schets
- 66 *gesette:* bedaarde, kalme
- 67 *behoort:* Cats zegt niet een *beschrijving* te geven van de trap des levens, maar beschouwt de gestelde voortgang als *normatief*; zij loopt van onbesuisd via bedaarde naar vroom.
- 68 *pryselicke:* prijzenswaardige, deugdelijke
- genegtheden:* neigingen
- 69 *versetten:* letterlijk: zich op een hogere plaats te zetten, een trap hoger te klimmen
- 71 *verkeeren:* veranderen
- 74 *stichtelijcke gesetheyt:* vrome kalmte, tot rust gekomen zijn in vroomheid; een kalmte waarbij men zich heeft verheven, niet meer gevoelig voor lagere hartstochten
- 75-78 *wettende ... ghebreken:* In 1 Samuël 13-14 wordt verhaald hoe de Israëlieten, die om hun zwaarden te scherpen afhankelijk waren van de Filistijnen (1 Samuël 13:20), hen uiteindelijk door het krachtadig optreden van Jonathan en Saul zouden verslaan.
- 81 *oprechticheyt:* deugdelijkheid, rechtschapenheid
- 81-83 *naer ... (1. Pet. 4. 2):* Geciteerd uit 1 Petrus 4:2. Vgl. het vervolg in 4:3, 'Want het is ons genoeg, dat wij de voorgaande tijd des levens de wil der heidenen volbracht

- hebben, en gewandeld hebben in ontuchtigheden, begeerlijkheden, wijnzuiperijen, brasserijen, drinkerijen en gruwelijke afgoderijen.’
- 85 *tegenheyt*: weerzin
- 89 *lief-koosende klinck-dichten*: liefdessonnetten
- 90 *meepsbeyt*: zwakte, ziekelijkheid
- te gemoete gaende*: tegemoetkomend aan
- het opschrift ende stant*: de titel en de opbouw (structuur)
- 92 *op't eerste blat*: Cats herschreef de voorrede uit 1618 niet. Toch blijft hij spreken over drie afzonderlijke delen, terwijl die inmiddels in elkaar zijn geschoven en er dus niet meer zijn. Bovendien brengt hij de programmatische titelprenten tot in details ter sprake (zie r. 132-198), maar laat ze niet meer afdrukken; de drie prenten werden immers vervangen door één nieuwe. Blijkbaar woog het belang om de breedvoerig uiteengezette bedoelingen in deze vorm te handhaven op tegen de nu ontstane onmogelijkheid voor de lezer om de verwijzingen na te gaan. Zoals uit het slot van de ‘Aenspraecke tot de leser’ blijkt, handhaafde Cats de oude voorrede wilens en wetens.
- 94 *afgericht*: ingekleed, uitgevoerd
- eertijts*: vroeger
- 96 *hovelingen*: Aanbidders van Cupido zijn te vergelijken met hovelingen; dezelfde parallel wordt uitgewerkt in embleem XIII.
- 98 *manschap*: leenmanschap
- overbeer*: gebiedder, vorst
- 99 *de selve gedaente*: diens voorstelling, nl. die van Cupido
- 101 *prieel der minnen*: Conform de aanpak in de kort voor 1618 verschenen, populaire, liefdesembleemboeken. Op de nieuwe titelprent van 1627 werd Cupido zittend voor de ingang van een prieel met loofgang weergegeven.
- 103 *d'eerste plaetse*: het begin
- 103-104 *voor-by geleden*: voorbij gegaan (zich door de eerste afdeling – het liefdesprieel – heen hebben laten voeren). Voor deze werkwoordsvorm: *WNT* VIII, II, 2222, II; latere uitgaven hebben hier het onjuiste woord ‘gegleden’.
- 105 *schielijcke*: plotselinge, snel opkomende
- 107 *sinne-beelden*: Deze term is dus zowel van toepassing op de maatschappelijke als op de godsdienstige afdeling.
- 108 *borgerlijcke berichtinge*: aspecten die in het leven van de burger een rol spelen. Cats kan ook bedoelen: inlichtingen over wat tussen burgers voorvalt, of wat behoort tot het wel en wee van de (staats)burger, waarbij bovendien de gedachte aan datgene wat eerbaar is kan meeklinken (vgl. *WNT* III-1, 1912-1915).
- 108-109 *stracx daer na*: meteen erop volgend
- 112 *beteren*: In moreel opzicht betere.
- 113 *meepsche*: ziekelijke, verwende
- 113-114 *vaste spijs*: Toespeling op de oppositie tussen melk en vaste spijs in 1 Corinthiërs 3:2.
- 115 *de selve*: zij, nl. *sodanige ... verdraghen*, r. 113-114
- 118 *worm-kruyt*: Wormkruid (*Artemisia cina*) werd gebruikt om de wormen uit het lijf te verdrijven. Dodonaeus beveelde aan er rabarber aan toe te voegen, opdat de wormen niet alleen zouden sterven maar ook afgescheiden zouden worden. Cats, die het vaker heeft over wormkruid, zal hier op de vergelijking zijn gekomen door Lucretius’ formulering in *De rerum natura*. Uit die bron citeerde hij namelijk in zijn

- ‘Ad lectorem’ (zie r. 75-76 en de aantekening aldaar).¹⁶ Vgl. ook de verwante gedachte over de koekjes bij Horatius (aangehaald in de annotatie bij r. 11 hierboven).
- 119 *onghevoelijck*: zonder erg
- 120 *alwaerdig*: knorrig, of: onnozel
- 120-121 *walgende siecken*: zieken die walgen van iets
- 121 *'tdecksel van*: het mom van. Vgl. Andrea Alciato, *Emblemata*. Antwerpen 1577 met toelichtingen door Claude Mignault. Bij embleem IV ‘In Deo laetandum’ (62-63) merkte Mignault op: ‘Habetur autem Poëta mollis & facilis, propterque delectationem diligitur, & propter virtutem nequaquam, aut saltem raro cognoscitur. Ita enim medici salubre consilium dulci aliquo liquore aspergunt, ne deterreatur aeger saporis aut succi acrioris amaritie’ (De dichter wordt echter zoetvloeiend geacht en is om zijn aangename stijl geliefd, maar om zijn goede inhoud wordt hij niet of althans zelden erkend. Want zo besprenkelen ook artsen een heilzaam middel met een lekker drankje om te voorkomen dat de zieke door de bitterheid van een nogal scherpe smaak afgeschrikt wordt).
- 123 *vliem*: vlijm. Zie voor ideeën omtrent de behandeling van zweren en ontstekingen: Bakker 1928, 198-199 en 494 ev.
- 125-126 *vylicbeyt*: Een weinig smakelijk maar doeltreffend beeld voor hoe de mens op zijn tekortkomingen gewezen kan worden. Intussen is met deze metafoor van de arts de taak als dichter impliciet geformuleerd. Dit beeld kan Cats hebben ontleend aan Augustinus (zie embleem XXXII.C.5 en c.6). Vgl. ook de annotatie bij r. 118.
- 127 *de ... zijn*: Een vertaling van het eerste deel van het spreekwoord ‘Mundus vult decipi, ergo decipiatur’ (laat haar daarom bedrogen worden). Vóór Cats o.a. aangehaald door Spiegel en Gruterus (vgl. *WNT* XXV, 1384, III, 9, d). De uitspraak wordt toegeschreven aan Giampietro Caraffa (1476-1559), vanaf 1555 Paus Paulus IV. Ook Sebastian Brant en Luther citeerden de regel instemmend (zie *Geflügelte Worte* 1961, 123-124).
- 132-227 *Middeler tijt ... ghelesen hebben*: Zie voor deze drie titelprenten, afb. 1, 3 en 4. De toelichting van Cats bij de titelprenten en bij de titel werd in het origineel gecursiveerd.
- 132 *Middeler tijt*: Intussen.
- stoffe*: onderwerp
- 133 *opschrift*: titel(prent)
- 133-134 *elck stuc*: elke afdeling
- 137 *de kinderlijcke Minne-God*: Cupido (Amor)
- 137-138 *rechtmaticbeyt*: Rechtvaardigheid (Justitia)
- 138 *Godsdiensticbeyt*: Geloof (Religio)
- 140-141 *daer ... boecxken*: Het lijkt erop dat Cats zich over de hoofden van de jeugdige lezers heen (zouden ze een dergelijke (deels theoretische) inleiding toch niet lezen?) tot de ouderen richt.
- 144 *toegebonden apotekers pot*: Verwijzing naar de afgebeelde cilindrische apothekerspot. Deze potten werden afgesloten door middel van een varkensblaas of een stuk perkament, waarvoor speciaal een bindrand was aangebracht. Majolica apothekerspotten werden o.a. vervaardigd in Middelburg. Zie Wittop Koning 1965, nr. 16 en Wittop Koning 1966, 101. De opschriften bij de inzetten worden toegelicht bij de bespreking van de prenten (zie hoofdstuk 2.4.1.1).
- 145 *beuselingen*: versieringen zonder betekenis

- 146 *sottekens*: koddige figuurtjes, narren; of: dwaze dingen (vgl. *MNF* VII, 1598-1599)
visenasen: verzonnen decoraties. De versieringen bestonden o.m. uit dieren, saters, fruit, leeuwen-, engelen- en narrenkopjes en guirlandes. Decoraties met netwerken van ranken en blaadjes noemt men 'a foglie'. Zie D.A. Wittop Koning, *Delftse apothekerspotten*. Deventer 1954, 49-140; Wittop Koning 1964, nr. 13 en 14; en Wittop Koning 1966, 93-105.
- Tien jaar voor Cats gaf D.P. Pers dezelfde vergelijking in zijn voorwoord bij *De cleyne werelt ...* van Jan Moerman (een bewerking van *Mikrokósmos*, en de voorloper van Vondels *Gulden winckel*): 'Veel lieden als sy eenige Poëtische dichtselen hooren, en connen haer niet onthouden van lachen, daer sy menighmael den naeme van veranderende souden bevinden dat van haer wert ghesproken, ghelijck dickwils gheckelijcke dinghen op de doosen van d'Apotekers staen, daer van binnen goede cruyden ende ghenees middelen in zijn, soo oock in het eerste aensien sullen den onversochten de Poëtische dichtselen schijnen: maer als hy die open doet, doorgrondet, hy sal bevinden dat daer alderhanden droguen zijn om de qualen des gemoets te verdrijven, genesen. Daerom en comt hier niet alleene om te lacchen, maer oock om te leeren.' Ed. Antwerpen 1608, [:3r]. Porteman 1979, 39-40 wees al eerder op deze parallelle passage. Vgl. voor het beeld van de apothekerspot of apothekersdoos ook het citaat van Rabelais in de annotatie bij r. 163.
- 146-147 *voor-by-gaenden man*: Herhaaldelijk legt Cats de nadruk op het feit dat er voorbijgangers zijn die slechts oppervlakkig kijken, en anderen die (letterlijk ook) stilstaan bij de dingen; vgl. bijvoorbeeld r. 2. Cats geeft hier een omschrijvende uitleg van het opschrift 'Meliora, latent'.
- 150 *vijzel*: Zowel de pot als de vijzel behoorden tot de vaste inventaris van de vroegzeventiende-eeuwse apotheker en in het huishouden kon men eigenlijk niet buiten een vijzel. Sinds de zestiende eeuw was het bij de goeude burgerij algemeen gebruik dat bij bruiloften de vader of de mannelijke familieleden van de bruid gegoten voorwerpen, en vaak waren dat mooie vijzels, ten geschenke gaven voor de uitrusting van de keuken.
- Men mag dus aannemen dat deze inzet voor de lezers een vertrouwd aanblik bood. Er zijn exemplaren van vijzels bekend met opschriften die betrekking hebben op het huwelijk, zoals 'Amor vincit omnia' en de Nederlandse variant 'Leefte verwint al dinck', zie D.A. Wittop Koning, *Nederlandse vijzels*. Deventer 1953, 71-76; en Wittop Koning 1965, nr. 15; Wittop Koning 1966, 82. Mogelijk speelde voor Cats deze amoreuze connotatie mee in de keuze van juist dit voorwerp voor de eerste titelprent.
- 151 *mismaect*: lelijk van vorm
- 152 *wicken*: Cats doelt hoogstwaarschijnlijk op de roomse boon (*Vicia faba*), een soort tuinboon dus. De peulvrucht wikke wordt ook wel vergeleken met een soort linze (*WNT* XXVI, 531, 1, b, α).
- slechste*: eenvoudigste
- 153-154 *evenwel ... reucke*: Een omschrijvende uitleg van het opschrift 'Tundatur, olebit'.
- 157 *ydelen schuym*: nutteloze gevolgen van heftige bewogenheid, vergankelijkheden (vgl. *WNT* XIV, 1151-1152, 1, e en g)
- 158 *gront-sop*: droesem, laag-bij-de-grondse lusten. Zie voor dit woord ook Cats' *Spiegel* 1632, II, 103 evenals III, 49 (*ADW* 1712, 1, 600 en 623), en Adriaen Poirters die het eveneens in deze zin gebruikte: 'Ay en sien wy 't niet, *Philothea*, dit gront-sopje is het onderste ende het laetste van alle genuchten.' In: *Het maskeer vande wereldt*

- afgetrocken*. Twaalfde druk. Antwerpen 1688, 164. Vgl. verder *WNT* v, 1018, 2 met een verwijzing naar de kanttekening in de Deux aes-bijbel bij Psalm 75:9, ‘Het grondtsoep blijft den Godloosen.’
- 159 *schorsse*: Het beeld van het afpellen van de schors (of schil) voor het onthullen van betekenissen die op het eerste gezicht niet te zien zijn, komt vaak voor, in het bijzonder binnen de devies- en embleemkunst. Zie o.m. Eduard de Dene (*Warachtighe fabulen* 1567, geciteerd in noot 16 bij de annotatie van r. 118 hierboven), Roemer Visscher (*Sinnepoppen* 1614, v*) en Johan de Brune (*Emblemata* 1624, *verso). Vgl. voor deze metafoor *WNT* XIV, 901, 6, d; Spies 1991-2, 231-232; en de woorden van Erasmus in de annotatie bij r. 163, hieronder.
- 160 *gantsch ongelijck*: van een geheel andere orde
- 161 *bedenckingbe*: overwegingen
- 163 *SILENUS ALCIBIADIS*: De sileen van Alcibiades. Over deze op het eerste gezicht cryptische titel doet Cats zelf geen uitspraak. Het enige wat hij hier in de ‘Voorreden’ zegt, is dat alleen degenen die de verwijzing kennen, de reden begrijpen waarom hij voor deze titel heeft gekozen. De kern van de toespeling zet hij wel omstandig uiteen.

Passages in het werk van Plato, Erasmus en Rabelais, evenals een Spaans embleem geven voor de titel de noodzakelijke opheldering.¹⁷ Wanneer Plato aan het eind van zijn *Symposium* (Gastmaal) Alcibiades het woord geeft, vergelijkt deze jongeling de filosoof Socrates en diens woorden met een silenus. De reden hiervoor is dat Socrates’ ziele schoonheid zich bij het spreken openbaarde. Alcibiades zegt:

‘[Socrates] lijkt op die hurkende silenen in de beeldhouwerswerkplaatsen, zoals beroepsmensen die maken, met herderspijpen of fluiten: maak je hun dubbel-luikje open, dan blijken er godenbeeldjes binnen in te zitten.’¹⁸

Alcibiades legt er de nadruk op dat hij deze beeldspraak niet gebruikt om Socrates belachelijk te maken, maar om de waarheid te laten zegevieren. Zoals een sileen meer bevat dan men uiterlijk zou verwachten, zo heeft Socrates innerlijk veel meer te bieden dan zijn silenenuiterlijk zou doen vermoeden. De spottende wijsgeer speelt een dubbele rol omdat hij zich anders voordoet dan hij is. Het gaat hem uiteindelijk om het zoeken naar innerlijke en verborgen waarheid. Wat Alcibiades bijna aan het eind van het boek opmerkt, geeft de betekenis van Cats’ titel nog duidelijker aan en bovendien sluiten de opmerkingen die Cats hier in de voorrede maakt over de functie van zijn emblemen er direct bij aan. Vanwege deze opvallende parallellen haal ik de passage in haar geheel aan:

‘Ik ben namelijk in het begin onder andere hieraan voorbijgegaan, dat ook zijn woorden gelijk zijn aan de silenenbeeldjes, die je open kunt maken. Wil iemand immers Socrates’ woorden aanhoren, dan zullen ze hem aanvankelijk allerbelachelijkst voorkomen. Met zulke benamingen en termen zijn zij aan hun buitenkant bekleed als met de huid van een spotzieke satyr. Want hij praat altijd over pakezels en smeden en schoenlappers en leerlooiers, en hij lijkt altijd in dezelfde bewoordingen hetzelfde te zeggen, met het gevolg, dat ieder, die hem niet kent en bovendien niet veel verstand heeft, met zijn woorden zal gaan spotten. Maar ziet men ze geopend en dringt men er in door, dan zal men allereerst ontdekken dat zij de enige woorden zijn met zinrijke inhoud en verder, dat zij zeer goddelijk zijn en talloos vele beelden van deugd in zich sluiten en een zeer wijde strekking hebben of liever,

dat zij alles betreffen wat hij, die een mens in de ware zin wil worden, als doel voor ogen behoort te houden.¹⁹

De in eerste instantie bespottelijke zaken en de alledaagsheid van de onderwerpen, die ons niettemin de weg kunnen wijzen naar het ware mens-zijn, brengt Cats uitvoerig ter sprake.²⁰

Een tweede bron waarop de titel van Cats' embleemboek kan teruggaan, is het uitvoerige opstel 'Sileni Alcibiadis' van Erasmus; het werd opgenomen in de *Adagiorum cbilias tertia*. Centraal staat het spreekwoord 'Schijn bedriegt'.²¹ Erasmus heeft het hier over verschillende silenussen: naast Socrates, beschouwt hij ook Diogenes, Epictetus en zelfs Christus als een silenus, waarbij hij hun uiterlijk tegenover hun innerlijk stelt. Tweederde van de verhandeling gaat over het gedrag van vorsten, bisschoppen en priesters ('stadhouders van Christus') en hun al dan niet vermeende christelijkheid. Vooral de betrekkelijkheid van alle materiële rijkdom krijgt daarbij veel aandacht. In 1622 verscheen van dit adagium een Nederlandse vertaling van de hand van I.R.²²

Ook in zijn *Lof der zotheid* verwees Erasmus naar Plato's passage over Alcibiades.²³ Het staat vast, zo zegt hij, 'dat alle menselijke zaken, net als de Silenen van Alcibiades, twee gezichten hebben die maar al te zeer van elkaar verschillen. Met het gevolg dat datgene wat op het eerste gezicht – zoals de uitdrukking luidt – de dood is, als je verder kijkt, het leven betekent; wat daarentegen leven lijkt, is de dood; wat mooi lijkt, is lelijk; wat rijk lijkt, straatarm; wat eerloos lijkt, roemrijk; wat geleerd lijkt, onontwikkeld; wat sterk lijkt, zwak; wat edel lijkt laag; wat vrolijk lijkt, somber; wat voorspoedig lijkt, tegenslag; wat een vriend lijkt, is een tegenstander; wat heilzaam lijkt, schadelijk; kortom, men zal merken dat alles plotseling omgekeerd is als men de Sileen opent.'²⁴ Of Cats zich direct op Plato of op Erasmus heeft gebaseerd, of dat de ontlening op een combinatie van beide bronnen berust, is niet met zekerheid te zeggen, al lijkt ontlening aan Erasmus het meest waarschijnlijk.

Er dienen zich zelfs nog twee andere mogelijkheden aan. In de *Emblemas morales* van Sebastián de Covarrubias Orozco uit 1610 komt onder hetzelfde motto dat Cats bij de apothekerspot heeft gebruikt, 'Meliora latent' (zie de eerste titelprent uit 1618, afb. 1), een pictura voor waarop de door Alcibiades genoemde beeldjes zijn voorgesteld (afb. 12). Het bijschrift stelt ook hier dat gewone mensen, ook al zou je dat (gezien hun uiterlijk) niet verwachten, een goede inborst kunnen hebben, en in de prozacommentaar wordt dit motto eveneens verbonden met het adagium 'Sileni Alcibiadis'.²⁵

Rabelais, ten slotte, noemt in het voorwoord van *Gargantua* (1534 of 1535) niet alleen Socrates en zijn silenenuiterlijk, maar hij vergelijkt die silenen bovendien met apothekersdozen: 'In de dialoog van Plato die 'het Gastmaal' heet, zegt Alcibiades, hem prijzend, van zijn leermeester Socrates [...] onder andere dit, dat hij op de silenen lijkt. De silenen waren vroeger doosjes, net als die welke tegenwoordig in apotheken te vinden zijn, van boven beschilderd met vrolijke en lichtzinnige figuren, zoals harpijen, saters, domme ganzen, hazen met horens, opgetuigde wijfjeseenden, vliegende bokken, herten in gespan en allerlei andere dollen poppen om de mensen aan het lachen te brengen. Maar wanneer men die dozen opende, vond men er kostelijke kruiden in: balsem, grijze amber, amomon, muskus, civet, gesteenten en andere kostbare zaken.'

- Vervolgens beschrijft de Fransman gedetailleerd het afzichtelijke uiterlijk en de losse levenswandel van Socrates, en trekt hij een parallel tussen die apothekersdozen en de filosoof, die van binnen hemelse en weergaloze kruiden met zich meedroeg: een bovenmenselijk oordeel, een wonderbare deugdzaamheid en een volmaakte kalmte. Rabelais' verklaring dat de op het eerste gezicht malle en vermakelijke zaken die de lezer voorgeschoteld zullen worden wel degelijk een 'hogere zin', een diepere betekenis, bevatten, geeft ook Cats in een vergelijkbaar verband.²⁶
- De silenus-gedachte: de oppositie buitenkant-binnenkant; iets misschien niet vermoeden, terwijl het er toch is; de schijn tegenover het wezen; de leugen tegenover de waarheid; het alledaagse en vermakelijke tegenover de diepzinnigheid; het aardse tegenover het hemelse, kan als grondbeginsel van Cats' *Sinne- en minnebeelden* worden beschouwd.
- 163-164 *de gene ... verstaen*: Hier richt Cats zich onomwonden tot een (geletterd) publiek van goede verstaanders. Een titelverklaring laat hij achterwege; hetzelfde geldt voor de ondertitel (zie r. 225).
- 166 *ambacht-mans water-pas*: Het hier afgebeelde exemplaar is het eenvoudige timmermanswaterpas, geheel van hout en voorzien van een schietlood, waarvan het koord in een loodrecht op de basis gerichte sleuf valt wanneer de basis horizontaal is. Zie *Bouwkundig woordenboek*. Red. L. Zwiers. Twee dln. Amsterdam s.a., 11, 559 evenals de illustratie aldaar.
- 166-167 *ghelijckelijck*: op gelijkmatige wijze, of: gelijktijdig
- 167 *ende [...] ende*: zowel ... als
- 169 *Door het water-pas ...*: Het gezegde van de hoofdzin komt pas in r. 175-176: *willende af-beelden*.
- 170 *den gemeenen loop*: de gebruikelijke, 'natuurlijke', gang
- 171-172 *sich [...] hebbende*: zich gedragende
- 172 *eerlijcke*: fatsoenlijke, geachte
- 173 *recht ... aenstellende*: zich op geheel andere wijze gedragen, een geheel andere positie aannemend
- 176 *de eygen stoffe*: de eigenlijke thematiek
- 178-182 *den Elephant ... doen*: Mogelijke verwijzing naar o.a. Aelianus, *De natura animalium* IV, 10 en VII, 44; of Plutarchus, *Moralia* ('De sollertia animalium'), 972 B. Zie voor andere bronnen en voorbeelden van de olifant als zinnebeeld van piëteit: Heckscher 1947, i.h.b. 179 en noot 128, met verwijzingen naar Conrad Gesner en Bruno Latini; Tervarent 1958-1959, 154-155; *Emblemata* 1967, 411; en E. de Jongh, 'Koninklijke dikhuiden opgezaald met deugd en moraal.' In: *Kunstschrift* 38-4 (1994), 30-37. Over de ootmoed, dankbaarheid en godsdienst van de olifant spreekt ook Ripa (1644, 80a en 171b-172), die daarbij verwijst naar Valeriano Bolzani, *Hieroglyphica*. (Vgl. bijv. de ed. Lyon 1602, 11, 19). Zie verder embleem XXXIII.B.5 en B.6.
- 180 *verslaghentbeyt*: nederigheid
- 182-183 *vernederinghe*: ootmoed
- 183 *hoe ... zy*: Vandaar ook de vergelijking met de enorme olifant?
- 185-186 *des kuypers vier-yser*: Bedoeld is een ijzeren, verplaatsbare, constructie (vuurkorf) waarin een kuiper een vuur kon aanleggen. Van het voorwerp geeft embleem IV in *Emblemata moralia et aeconomica* een duidelijker voorstelling (vgl. *ADW* 1712, 1, 111); het voorwerp komt ook voor op de titelpagina van het anonieme, satirische, boekje *De politycke kuyper onses tydts*. Leeuwarden 1647.

- 186 *vervatet*: aanwezig
- 187 *muffen*: (rokerig) stinken
- 188 *werck-meester*: Nl. de kuiper.
- 191 *leegen*: ijdele
- 194 *duyghen*: gebogen stukken hout waarmee de wand van een vat, ton of kuip is samengesteld
- 195 *begrijpende*: in zich bevattend
- 190-195 *te verthoonen ... eeuwichheit*: Ripa omschrijft bij de personificatie van de godsdienst de betekenis van het vuur aldus: 'Het Vier druckt de aendacht van ons suyver en oprecht gemoed tot God, 't welck het eygen is van de Religie' (1644, 172a).
- 197 *ghestaltenisse*: hoedanigheid, aard
- 199 *af-gedeilt*: onderverdeeld. Reeds in de middeleeuwen was het gebruikelijk om het leven van de mens in een aantal perioden in te delen. Zie voor de onderscheiden stadia, die ook wel gezien werden als de trap des levens: S.C. Chew, *The pilgrimage of life*. New Haven, Connecticut 1962; [P. Joerißen en C. Will], *Die Lebensstreppe. Bilder der menschlichen Lebensalter*. Tent. cat. Städtisches Museum Hans Koekoek, Kleve. Köln 1983-1984; M. Spies, *Des menschen op- en nedergang. Literatur en leven in de Noordelijke Nederlanden in de zeventiende eeuw*. Tweede druk. Amsterdam etc. 1985 (Bulkboek), i.h.b. 10-13; en *Portretten van echt en trouw* 1986, 215-217, cat. nr. 47.
- 201 *Manheit*: volwassenheid
- 204-205 *uytsettinge synes aerts*: uitbreiding van zijn geslacht, van zijn soort (WNT XVII-III, 2438, III, 16; hapax)
- 205 *ghestadelijck hellende tot*: voortdurend geneigd zijn tot. Vgl. in dit verband embleem 1.
- 206 *voorteelinghe*: De schrijfwijze met één 't' komt vaker voor (WNT XXII, II, 829).
- 208 *Cupido*: De zoon van Venus kon dus, analoog aan de klassieke interpretatie, gezien worden als verbeelding van de menselijke geslachtsdrift. Ook Ripa spreekt over de jeugdigheid die er moeite mee heeft de driften van haar gemoed te betomen (Ripa 1644, 123a).
- 212 *ghesellich*: graag in gezelschap van anderen verkerend
- 213 *heusheydt*: eerlijkheid, wellevendheid
- 217-218 *in Iesu ... aenghenomen*: Cats verwijst hier naar Romeinen 8:14, 'Want zovelen als er door de Geest Gods geleid worden, die zijn kinderen Gods.' Vgl. ook WNT VII-II, 2988, II, B, 7.
- 220 *genegentheden*: neigingen, aard
- 223 *Apostel*: Een verwijzing naar wat Paulus in 1 Timotheus 6:3-11 zegt. Het laatste vers luidt: 'Maar gij, o mens Gods, vlied deze dingen; en jaag naar gerechtigheid, godzaligheid, geloof, liefde, lijdzaamheid, zachtmoedigheid.'
- 225 *PROTEUS*: De ondertitel *Protens* heeft betrekking op de waarzeggende zeegod Proteus die aan het geven van voorspellingen trachtte te ontkomen door telkens van gedaante te veranderen. Hij kon symbool zijn voor de veranderlijke en veranderende individuele mens en voor de natuur in haar vele verschijningsvormen. Cats gebruikt deze naam hier niet alleen als beeld voor de drievoudige uitleg, maar ook vanwege alle waarheid die in zijn emblemen vervat is en waar de lezer naar op zoek moet. Op een van de prenten in Alciato's *Emblemata* werd Proteus met zijn drietand weergegeven (afb. 13). In het verklarende epigram staat o.m. dat hij evenveel vormen kon aannemen als een acteur uiteenlopende rollen op het toneel.⁴⁷

- Cats, die deze ondertitel evenals de hoofdtitel (zie r. 163) kan hebben ontleend aan Erasmus' *Adagia* (Boek 111, 2217 gaat over Proteus), combineert deze klassieke figuur hier probleemloos met de passage van Paulus.²⁸ Hij blijft wederom (vgl. r. 163-164) vaag over de betekenis van dit gedeelte van de titel.
- 226 *ghedichte der oude*: Mogelijk wordt hier bedoeld op Homerus, *Odyssee*, IV, 364 of Ovidius, *Metamorphosen*, VIII, 731-737. Vgl. voor andere bronnen: PRE XXIII, 940-975; Wind 1958, 158-175 ('Pan and Proteus'); *Emblemata* 1967, 1795; en vooral A. Bartlett Giamatti, 'Proteus Unbound: some versions of the Sea God in the Renaissance.' In: *The disciplines of criticism. Essays in literary theory, interpretation, and history*. Red. P. Demetz e.a. New Haven etc. 1968, 437-475. De laatste gaat uitgebreid in op de vele vermommingen van Proteus en op de waardering voor deze god door de eeuwen heen, o.m. bij Pico della Mirandola, Juan Vives, Sannazaro en in het bijzonder bij Natalis Comes (Natale Conti) in de *Mythologiae sive explicationis fabularum* (1551).²⁹
- Bartlett Giamatti geeft enkele voorbeelden van hoe Silenus en Proteus elkaar in de overlevering hebben geraakt; zie p. 441: 'The image of Proteus, he who contains the truth under strange guises, now informs not only the knower but also what must be known', en p. 450: 'Silenus, already identified in the Renaissance with Proteus because both embodied truth under strange exteriors [...].'
- 229 *nieuwe vonden*: nieuwe vondsten; nog niet bestaande gedachten; ongewone toepassingen
- 231 *beyde ... is*: zowel oud als bijbels is. Al vanaf de vroeg-christelijke tijd komen dergelijke interpretatiesystemen voor.³⁰ Deze wijze van benaderen is gebaseerd op de meerduidige bijbelexegese en op de allegorische interpretatie van o.a. de *Metamorphosen* van Ovidius. Cats omschrijft, geheel ook in de lijn van bijvoorbeeld de Franse Ovidius-bewerker Barthélemy Aneau, vertellingen en fabels als verhullingen van historische, natuurfilosofische en morele waarheden. Karel van Mander paste in zijn *Uitlegghingh op den Metamorphosis* (1604) van Ovidius deze methode van gelaagd interpreteren eveneens toe.³¹
- 232 *uytnemende*: voortreffelijke
- 233 *leden*: bouw
- 233-234 *na ... afgericht*: volgens de regels van de (emblematische) kunst geconstrueerd (vgl. r. 242)
- 237 *linnen laken*: Verwijzing naar Handelingen 10:11-13. Petrus 'zag de hemel geopend, en een zeker vat tot hem neerdalen, gelijk een groot linnen laken, aan de vier hoeken gebonden, en neergelaten op de aarde; waarin waren al de viervoetige dieren der aarde, en de wilde, en de kruipende dieren, en de vogelen des hemels. En er geschiedde een stem tot hem: Sta op, Petrus! slacht en eet.'
- 239 *Petro*: aan Petrus
- 240-241 *af-beeldende ... Heydenen*: Handelingen 11:18 besluit: 'Zo heeft dan God ook de heidenen die bekering gegeven ten leven!'
- 242 *hier in*: in dit bijbels embleem
- vijf ... Iovius*: De Italiaan Paolo Giovio formuleerde in zijn verzameling deviezen, uitgebracht onder de titel *Dialogo dell' imprese militari et amorose*, vijf voorwaarden waaraan een (ideaal) impresa zou moeten voldoen. Giovio had duidelijk meer interesse voor de vorm en de structuur, dan voor het gebruik of het doel van het devies. Volgens hem moest er een goede verhouding zijn tussen voorstelling (lichaam) en spreuk (ziel); mocht het impresa niet al te duister, maar ook niet direct

- te begrijpen zijn; moest het een aantrekkelijke vormgeving hebben (de kijker moest nieuwsgierig worden gemaakt naar wat er achter zat); menselijke figuren moesten worden vermeden; en tenslotte stond Giovio erop dat het motto, behalve kernachtig, ook gesteld zou zijn in een vreemde taal. Mogelijk was Cats van deze regels op de hoogte via bestaande Franse vertalingen (die van Vasquin Philieil verscheen in 1561), bewerkingen, of verwante tractaten; in Frankrijk was Giovio's werk in ieder geval invloedrijker dan in Italië. Latere theoretische geschriften brachten bij discussies rondom het devies de vijf regels telkens weer ter sprake.³² Cats' toevoeging *en andere* lijkt erop te wijzen dat hij bekend is geweest met meerdere theoretische werken, of met devies- en embleembundels, die soms ook uitgesproken theoretische voorwoorden bevatten.
- Eerder had Roemer Visscher in de voorrede bij zijn *Sinnepoppen* (1614) naar Giovio verwezen, en zich voor wat betreft zijn derde zestigtal gedistantieerd van het voorschrift geen menselijke figuren weer te geven. Gelet op hun omschrijvingen maakten Visscher en Cats blijkbaar geen strikt onderscheid tussen het embleem en het impresa; dit laatste was als genre al langer geïnstitutionaliseerd en ook eerder in poetica's opgenomen. Zie hierover: Scholz 1984-1, 79-80; Höpel 1987, 112-113; en Porteman 1993.
- 248 *1 Pet. 2. 22*: Cats doelt op 2 Petrus 2:22, 'Maar hun is overkomen, hetgeen met een waar spreekwoord gezegd wordt: De hond is weergekeerd tot zijn eigen uitbraaksel, en: de gewassen zeug tot de wenteling in het slijk.' Met 'het spreekwoord' verwijst Petrus naar Spreuken 26:11.
- Ies. 1. 3*: Volgens Jesaja 1:3 heeft de Heer aldus gesproken: 'Een os kent zijn bezitter, en een ezel de krib van zijn heer, maar Israël heeft geen kennis, Mijn volk verstaat niet.'
- Ierem. 8. 7*: Volgens Jeremia 8:7 sprak de Heer: 'Zelfs een ooievaar aan de hemel weet zijn gezette tijden, en een tortelduif, en kraan en zwaluw, nemen de tijd van hun aankomst waar; maar Mijn volk weet het recht des Heeren niet.'
- 249-250 *honden ... tortelduyven*: De opsomming is gevormd uit de reeks dieren die in de voorafgaande drie bijbelplaatsen wordt genoemd. Cats spreekt hier van *verscheyden andere*, waarmee hij kan doelen op de volgende plaatsen: voor de honden met name Jesaja 56:11 (vgl. embleem xxxix, en in dit verband Filippensen 3:2); andere zeugen dan de genoemde, komen in de bijbel niet voor (vgl. voor zwijnen o.a. Mattheus 7:6 en 8:30-33); voor de ezel (en de os): Deuteronomium 22:1-4 en 10, en 1 Koningen 13:28; voor de os: Numeri 22:4 en Spreuken 7:22, 'Hij ging haar straks achterna, gelijk een os ter slachting gaat' (zie hiervoor ook embleem xix); voor de ooievaar: Job 39:16 en Zacharia 5:9; voor de kraan (en zwaluw): Jesaja 38:14; voor de zwaluw: Psalm 84:4 en Spreuken 26:2; en voor de tortelduif Psalm 74:19. Vgl. voor de symboliek van de kraanvogel, de zwaluw, de tortelduif en de ooievaar bij Ripa: Miedema 1987, resp. 195, 491, 381 en 280.
- 250 *onredelijcke*: redeloze
- 251-252 *wesende ... sinne-beelden*: Een belangwekkende opmerking. Uit het gedrag van redeloze dieren kan de mens wijze lessen trekken; de emblemen over dieren vormen in de bundel dan ook een meerderheid.
- 252-253 *gelijck ... is*: De schrijver, die zich profileert als iemand die op de hoogte is van de traditie, veronderstelt deze kennis ook bij zijn lezer aanwezig.
- 254 *schaduwten ... Godtsdienst*: Het was gebruikelijk en populair om de geschiedenissen uit het Oude Testament te zien als voorafschaduwingen van het Nieuwe Testament. Zie voor deze typologische (ofwel figurale, allegorische) Schriftverklaring o.a.

- E. Auerbach, 'Figura' en 'Typological symbolism in medieval literature.' In: *Gesammelte Aufsätze zur romanischen Philologie*. Bern etc. 1967, 55-92 en 109-114; evenals J.A. Galdon, *Typology and seventeenth-century literature*. 's-Gravenhage etc. 1975 (De proprietatibus litterarum, series maior 28).
- 256 *gesichten der Propheten*: voorspellingen van de profeten
- 262-263 *onverscheydelijck*: zonder onderscheid
- 263 *strydige*: tegenstrijdige. Het uitleggen van verhalen of vergelijkingen zowel *in bonam partem* als *in malam partem* was een bekend procédé. Zie ook de annotatie bij r. 275.
- 264-265 *heet ... zijn*: dubbelhartig, onbetrouwbaar te zijn. Een vorm van zichzelf tegenspreken (WNT VI, 399 s.v. 'heet'; vgl. Stoett 2532 en Zijderveld 1953, 129-130).
- 267 *bestaen*: durven doen
- 271 *strijt*: onderling verschil
- 275 *Open. 5. 5*: 'Ween niet; zie, de Leeuw, Die uit de stam van Juda is, de Wortel Davids, heeft overwonnen, om het boek te openen, en zijn zeven zegels open te breken', Openbaring 5:5.
- 1. Petr. 5. 69*: Bedoeld is 1 Petrus 5:6-9, en dan in het bijzonder vers 8: 'Weest nuchter, en waakt; want uw tegenpartij, de duivel, gaat rond als een briesende leeuw, zoekende, wie hij zou kunnen verslinden.'
- De vergelijking is hoogstwaarschijnlijk ontleend aan Thomas van Aquino, *Quaestiones quodlibetales*, liber VII, articulus 14 (Ed. Venezia 1486, N1V-N2r). In de vertaling van E.H. Gombrich, *Symbolic images. Studies in the art of the renaissance*. Second edition. Oxford 1979, 13-14: 'Any truth can be manifested in two ways: by things or by words. Words signify things and one thing can signify another. The Creator of things, however, can not only signify anything by words, but can also make one thing signify another. That is why the Scripture contain a twofold truth. One lies in the things meant by the words used – that is the literal sense. The other in the way things become figures of other things, and in this consists the spiritual sense [...]. It is not due to deficient authority that no compelling argument can be derived from the spiritual sense, this lies rather in the nature of similitude in which the spiritual sense is founded. For one thing may have similitude to many; for which reason it is impossible to proceed from any thing mentioned in the Scriptures to an unambiguous meaning. For instance the lion may mean the Lord because of one similitude and the Devil because of another.'³³
- Betekenenissen ten goede én ten kwade met betrekking tot hetzelfde object, waren door Petrus Berchorius (1290-1362) al verzameld in zijn invloedrijke *Reductorium morale*. Nürnberg 1499 (en latere edities). Over de poly-interpretabiliteit van bepaalde voorstellingen in de zeventiende eeuw naar aanleiding van deze plaats van Cats, evenals de kwestie van de tegengestelde betekenis die de *res picta* – afhankelijk van de context – kan hebben: *Tot lering en vermaak* 1976, 25 en noot 26; Segal 1983, 19-20; en Segal 1988, 32-33. Zie over de diepere, meerduidige en tegenstrijdige, betekenissen (*sensus spiritualis* en *sensus mysticus*) die behalve aan woorden, ook aan dingen werden toegekend: Ohly 1958-1959, i.h.b. 6-7. Vgl. verder de annotatie bij r. 231.
- 278 *suer-deesems*: Mattheus 13:33, 'Het Koninkrijk der hemelen is gelijk aan een zuurdesem, dat een vrouw nam en in drie maten meel verborg, totdat het geheel gezuurd was.' Ook in Lucas 13:20-21. Vgl. r. 306.
- 279 *1. Cor. 5. 7*: 'Zuivert dan de oude zuurdesem uit, opdat gij een nieuw deeg zijn moogt, gelijk gij ongezuurd zijt. Want ook ons Pascha is voor ons geslacht, namelijk Christus', 1 Corinthiërs 5:7.

- 279-280 *ende ... harder, ende*: zowel de ontrouwe en met kwade bedoelingen binnensluipende herder [namelijk de duivel], als ...; Cats zal hier de benaming herder gebruiken (maar dan ontrouw en onbetrouwbaar), omdat Christus in de bijbel herhaaldelijk de (goede) herder wordt genoemd.
- 281 *Open. 16. 14*: 'Want het zijn geesten der duivelen, en zij doen tekenen, welke uitgaan tot de koningen der aarde en der gehele wereld, om die te vergaderen tot de krijg van die grote dag van de almachtige God. Zie, ik kom als een dief', Openbaring 16:14-15.
- 281-282 *Mat. 24. 44*: 'Maar weet dit, dat zo de heer des huizes geweten had, in welke nacht-wake de dief komen zou, hij zou gewaakt hebben, en zou zijn huis niet hebben laten doorgraven. Daarom, weest ook gij bereid; want in welke ure gij het niet meent, zal de Zoon des mensen komen', Mattheus 24:43-44.
- 284 *Genes. 3. 1*: 'De slang nu was listiger dan al het gedierte des velds, dat de Heere God gemaakt had; en hij zeide tot de vrouw: Is het ook, dat God gezegd heeft: Gij zult niet eten van alle boom van deze hof?', Genesis 3:1.
Open. 20. 2: 'En ik zag een engel afkomen uit de hemel hebbende de sleutel van de afgrond, en een grote keten in zijn hand; en hij greep de draak, de oude slang, welke is de duivel en satanas, en bond hem duizend jaren', Openbaring 20:1-2.
- 285 *weyen*: uitweiden
- 288 *overmits*: gezien
- 289 *ingeboren*: aangeboren
- 292-293 *het bykomt*: het gebeurt, het [de mens] eigen wordt
- 294 *gecx-maren ende kackerlacken*: gekkenpraat (dwaasheden) en verzinsels
- 296 *in't ... van*: in het omgaan met
- 301 *t'elcken | ... | sonderlincx*: bijna steeds als hij iets in het bijzonder
- 304-305 *eenige ... ontleent*: Naast de door Cats genoemde gelijkenis van het mosterdzaad en het zuurdesem (vgl. r. 278) zijn dat o.m. de gelijkenis van het zaad, de kaars, de barmhartige Samaritaan, de rijke dwaas en de onvruchtbare vijgeboom, zoals in de evangeliën verhaald. Het gaat in deze gevallen om alledaagse en eenvoudige dingen (*gemeene ende slechte dingen*).
 In de inleiding van zijn *Mythologica ethica*, een bewerking van *Esbatement moral*, ging ook Arnoldus Freitag in op hoe Christus zich van gelijkenissen bediende. De fabels kunnen volgens hem van evenveel nut zijn als de wijsheden van Plato, Socrates en Epictetus: 'Maar over de waardigheid van fabels en gelijkenissen (dat is immers bijna hetzelfde) bestaat geen verschil van mening aangezien de middelaar tussen God en mensen zelf, de God en mens Christus, de onbeschaamde eigenzinnigheid van de Judaeërs, de trouweloosheid van de heidenen, de domheid van het volk, de hoogmoed en weerspannigheid van de Farizeeërs, neergeslagen, gebroken, onderricht en onderwezen heeft met parabellen en voorbeelden.'⁵⁴ Vgl. ook de annotatie bij r. 275.
- 306 *mostaert zaet*: Zie Mattheus 13:31-32, 'Het Koninkrijk der hemelen is gelijk aan het mosterdzaad, dat een mens heeft genomen en in zijn akker gezaaid; dat wel het minste is onder al de zaden, maar wanneer het opgegroeid is, dan is 't het meeste van de moeskruident, en het wordt een boom, alzo dat de vogelen des hemels komen en in zijn takken nestelen.' Vgl. verder ook Mattheus 17:20; Marcus 4:30-32; evenals Lucas 13:19 en 17:6. Ripa paste het mosterdzaad toe op een gezuiverd verstand (1644, 546b).
- 307-309 *van ... Luc. 7. 32*: Via een vergelijking met de muziekmakende en dansende kinderen, die ontevreden zijn, komt Christus tot een uitspraak over de Joden. Vgl.

- Mattheus 11:16 en Lucas 7:32. Cats verwees ook naar deze plaats aan het slot van zijn ‘Kinder-spel’, r. 136-148; zie Bijlage 2, de marginalia bij [17].
- 310 *wasemen*: uitwasemingen, dampen; ook: vluchtigheden (*WNT* XXIV, 1391, 2, c)
- 311 *stadigen*: voortdurende
- 312 *vermetelicken*: van weinig respect getuigend
- 313 *tot Goden opgerecht*: als godheden hebt opgericht, verafgood hebt
- 315 *ingevolght*: nagevolgd
- onse meyninghe*: mijn bedoeling, intentie
- 316 *weder-inroepinghe*: het terugroepen (letterlijk: terechtwijzen)
- 319 *wat mede te deylen*: eraan deel te hebben, ertoe over te gaan? (vgl. *WNT* IX, 343, II)
- 320 *wanlustich*: afkerig
- 323-325 *soo ... hanghen*: Dit verwijst terug naar *Wy hebben ... genees-kruyden*, r. 142-149.
- 325-326 *de geneeskruyden ... toe-eygenen*: Cats wil zeggen dat de mens de geneeskruiden moet aanwenden tegen zijn ondeugden. Vergelijk voor het vervolg ook het begrip toeëigening (of applicatie) binnen de protestantse dogmatiek. Hiermee doelt men op het verkrijgen van het heil, door Christus voor het mensdom verworven, door werking van de Heilige Geest, die het geloof in de individuele mens wekt. In de gereformeerde belijdenisgeschriften is de toeëigening het werk van de gelovigen. Zie hierover: *Delen in het heil: over de toeëigening van het heil in Christus*. Eindred. W.H. Velema. Kampen 1989, 34-36, met beschouwingen over 2 Corinthiërs 5:15-17 en Calvijns *Institutie*, boek III.
- 330 *vernieuwinge onses gemoets*: ons hart met (nieuwe) geloofsijver vervullen. Deze gedachte, waarin een aantal bijbelplaatsen doorklinkt, wordt ook uitgedrukt in de derde afdeling van embleem LII (zie de commentaar aldaar). Vgl. verder Psalm 51:12, ‘Schep mij een rein hart, o God! en vernieuw in het binnenste van mij een vaste geest’ en Romeinen 12:2, ‘Wordt veranderd door de vernieuwing van uw gemoed, opdat gij moogt beproeven, welke de goede, en welbehagelijke en volmaakte wil van God is’.
- 331 Lees in plaats van de komma na *Christo* een puntkomma.
- 331-332 *die ... kent*: Verwijzing naar o.a. Jeremia 20:12, ‘Gij dan, O Heere der heerscharen, Die de rechtvaardige proeft, Die de nieren en het hart ziet’, en naar Openbaring 2:23, ‘En al de gemeenten zullen weten, dat Ik het ben, Die nieren en harten onderzoek.’ Zie verder ook Psalm 7:10; Jeremia 11:20 en 17:10.
- 333 *by hem ... begonnen*: Nl. door Gods genade, r. 327-328.
- 334 *geven ... over*: Vgl. Handelingen 15:26, ‘Mensen die hun zielen overgegeven hebben voor de Naam van onze Heere Jezus Christus.’
- 334-335 *een ... ghemoet*: Vgl. 1 Timotheus 2:2-3, ‘Voor koningen, en allen, die in hoogheid zijn; opdat wij een rust en stil leven leiden mogen in alle godzaligheid en eerbaarheid. Want dat is goed en aangenaam voor God, onze Zaligmaker.’
- 336 *voort en voort*: voor altijd, voorgoed (*WNT* XXII, II, 513, 1, 8, b, 8, a)
- 338 *ghesondelijck*: op gezonde wijze, met betrekking tot de geest en het gemoed (deugdelijk)
- 341 *Misce ... brevem*: ‘Meng even iets onbezonnens door uw wijs beleid’, Horatius, *Ode*, IV, XII, 27.³⁵

6 AD LECTOREM, DE FINE HUIUS OPUSCULI. PRAEFATIO.

Voorrede tot de lezer, over het doel van dit werkje.³⁶

Als u in spel niet enkel speelse zaken en van het kind³⁷ dat ik u voorstel niet al te kinderachtige dingen verwacht, maar de bedoeling hebt hier iets te vinden wat men zelden op één en dezelfde plaats gezocht heeft, beste lezer, blijf dan even staan in deze ingang. Want voordat u verder gaat, wil ik u van te voren in een paar woorden iets vertellen over de titel van dit boekje en over de reden van mijn onderneming. Redelijke lieden vinden het redelijk dat ieder zelf uitlegt wat hij gezegd of geschreven heeft. De Grieken eerst en daarna de Romeinen die de Grieken hebben nagevolgd, hebben dit soort geschrift *emblemata* genoemd. Uit het idee om het nu zelf aan anderen over te laten de oorsprong van dit woord na te speuren en een angstvallig onderzoek naar de benaming achterwege te laten en ze op basis van de praktijk te beschrijven, verklaar ik dat *emblemata*, met kennis van zaken uitgegeven, stomme beelden zijn die toch spreken; dat ze lichtvoetig schijnen, maar toch gewicht hebben; dat ze lachwekkend lijken, hoewel ze niet zonder wijsheid zijn; en tenslotte dat hierin meestal iets meer gelezen wordt, dan er geschreven is; meer gedacht, dan gelezen.

Maar misschien zal iemand zich erover verwonderen, ja er zelfs buitengewoon boos over worden, dat ik bepaalde dwaasheden van die glibberige leeftijd niet alleen aan de degelijke zedenleer, maar ook aan godsdienstige overdenkingen verbonden heb, en zover uiteenlopende en op het eerste gezicht tegengestelde zaken om zo te zeggen in één bundeltje heb verzameld. Laat het mij vergund zijn, waarde lezer, om aan deze tegenwerping tegemoet te komen en enkele zaken met u te bespreken over mijn plan in deze zaak en over het doel van dit werkje.

Ten eerste beken ik ruiterlijk dat het eerste deel van deze emblemen aan de stormachtige branding van mijn jeugd ontsprongen is. Deze had immers, toen zij door de bij die leeftijd behorende hartstochtelijkheid spoedig tot de dichterlijke sirenen en hun verleidingen meegesleept werd,³⁸ zo nu en dan enkele liefdesemblemen, dat wil zeggen jeugdige onbezonnenheden op papier gezet. Andere bezigheden die zich voordeden hebben me destijds gedwongen deze, evenals andere van dat soort letteroefeningen, terzijde te leggen. Toen deze dingen mij onlangs bij het ontrollen van enkele oude papieren weer in handen gekomen waren (en dit juist toen ik reeds door de buitengewone weldadigheid van de hoogste en verhevenste God begonnen was enigszins verlost te raken van de last van mijn vroegere leven), vond ik bij het herlezen daarvan, dat ik mijzelf daar heel beeldend afgeschilderd zag: hoe ik was geweest, dat wil zeggen een onervaren jongeling door jeugdige passies ellendig heen en weer geslingerd. Niettemin merkte ik intussen dat vurige sprankeltjes van die bekoorlijke letterkunde in mij als het ware opgerakeld werden en zoals de dichter ... *'berkende ik de sporen van de oude vlam.'*³⁹

Toen ik door deze zoete verleiding van de vroegere passie de controle over mezelf enigszins had verloren, begon ik het plan op te vatten om, tot oefening en onderricht van mijn geest, die jeugdige en op de liefde betrekking hebbende *emblemata* in een dichterlijk spel naar omstandigheden te veranderen en over te brengen in mannelijker overdenkingen op het gebied van de moraal en op het gebied van de godsdienst die horen bij de volwassen leeftijd. Ik dacht immers dat ik door op die manier te spelen een niet onbetrouwbaar beeld van het menselijk leven aan mijzelf en aan anderen zou geven, vooral als ik de mens in een drievoudig boekje, op een drievoudige manier voor ogen zou stellen, namelijk als een natuurlijk, een sociaal en een christelijk wezen. Ik maakte me dus op voor het werk en geef in het eerste boekje mijn jeugd weer, beste lezer, dat wil zeggen een eerlijk beeld van die

50 natuurlijke mens, gericht op zijn voortplanting (wie ontkent dat dit eigen is aan de natuur?) en zo met zijn eigen kleuren geschilderd. Want waarom zou ik ontkennen dat ik zo geweest ben? Laat hij maar bang zijn zijn ondeugden te erkennen, die ook nu nog daarin verkeert. 'Om een droom te vertellen', zegt hij, 'moet je wakker zijn.'⁴⁰

55 In het tweede boek geef ik een beeld van een burger, dat wil zeggen een sociaal wezen dat in onderling gezelschap van mensen leeft. Een christelijk man, dat wil zeggen van het ware geloof doortrokken, schets ik tenslotte in het derde boekje. En dit in alle gevallen onder handhaving van dezelfde prenten. Om andere redenen, maar ook hierom, namelijk om mijzelf en anderen ervan te overtuigen dat de mens (ook al behoudt hij de uiterlijke vorm van zijn lichaam) de innerlijke gaven van de geest moet veranderen, en om te laten zien hoe wij van die onstuimige en woelige
60 jeugd tot de bedaarde standvastigheid van de volwassen leeftijd en vandaar met een prijzenswaardige verandering naar de ernstige ouderdom over moeten gaan die de andere leeftijden tot voorbeeld zal strekken; en hoe wij telkens weer naar het betere en het hogere moeten streven, zolang totdat die standvastige en oprechte ernst dezelfde plaats in onze geest heeft ingenomen als de ijdele lichtzinnigheid en ijdelheid van het jeugdige karakter daar vroeger heeft ingenomen, zoals het geweten (na het maken van een vergelijking tussen het vroegere en het huidige leven) ieder zal vertellen. Zo moet uiteindelijk de leefwijze van ieder van ons niet langer aan verdorven menselijke hartstochten, maar geheel aan de goddelijke wil worden gewijd.⁴¹

70 Daar echter een niet gering gedeelte van onze jeugd al zover afgeleden is dat zelfs een fatsoenlijke en stichtelijke titel van een boek haar, wanneer zij wil lezen, datzelfde boek gewoonlijk al uit de handen doet vallen, en haar, als een door een vooroordeel bezwaarde lezer, zozeer van verdere lezing afschrikt (want naar het schijnt kunnen de jeugdige oortjes van de meesten niets anders verdragen dan halfzachte versjes van losbandige dichters), leek het mij goed op grond hiervan de titel
75 en het uiterlijk van het boekje te gebruiken om hen te strikken. Daarom heb ik ervoor gezorgd dat op de titelpagina en enkele prenten een afbeelding van Cupido, zoals die bij dichters voorkomt, en andere dwaasheden van de liefde werden afgedrukt, zodat een genotzuchtig iemand die hier toevallig op stuit, niet vermoedt dat hier iets anders dan paradijselijkheden en louter heerlijkheden van Venus en Adonis⁴² in schuilen, en op die manier elke nietsnut tot verdere lezing van het werk, als tot voedsel dat bij zijn smaak past, kan worden uitgenodigd. Ik pleeg dus bedrog, beste lezer, maar naar ik hoop voor iedereen onschadelijk. Want ook lieve
80 voedsters hebben vaak de gewoonte hun pleegkinderen op ongeveer deze manier tot hun voordeel te bedriegen, doordat zij namelijk het sap van een bitter medicijn stiekem in dingen doen die kinderen lekker vinden, toedienen en, zoals hij zegt:

*eerst nog de rand van de beker rondom bestrijken
met vloeibare honing, heerlijk en goudgeel.*⁴³

90 Zo heeft ook een chirurg zijn lancet, verborgen in een spons (terwijl hij doet alsof hij de wond zachter maakt en reinigt), met succes in de borst van een prinses gedrukt, zo vertelt de overlevering.⁴⁴ Wie zou niet toegeven dat dit soort bedrog niet alleen geoorloofd, maar zelfs ook goed is?

Anderzijds, terwijl ik er volledig op gericht was dat ik de jongelieden met een aantrekkelijke vormgeving, dat wil zeggen, met een lieflijk en de jeugdige ogen

95 aansprekend titelblad zou aanlokken, was ik bang dat ik de ernstige en streng fron-
sende mannen, doordat er een zo belachelijk en nutteloos schouwspel al op de
drempel zelf getoond werd, van dit werk zou weren en dat ik op die manier door
het een te vermijden juist op het andere zou stoten. Het scheen me de moeite waard
aan dat bezwaar met een verzwegen, niet voor iedereen evenzeer duidelijke remedie
100 het hoofd te bieden. Daarom heb ik dit boek de duistere, niet voor iedereen door-
zichtige, titel *Silenus Alcibiadis* gegeven. Maar wat dat en het hele werkje daarna
betekenen, heb ik voor de niet al te ongeletterde lezer door twee emblemata aan de
titelprint toe te voegen voldoende aangegeven.⁴⁵ Waarom is het nodig deze dingen
tot in detail uit te leggen? Dit is mijn wens: dat dit werkje hoewel iemand het
105 gemakkelijk kan veroordelen, omdat het aan de oppervlakte (zoals dat heet)
belachelijk is en niets dan jeugdige onzin bevat, toch heel anders is voor iemand die
het niet alleen maar oppervlakkig beziet;⁴⁶ de welwillende lezer zal merken dat,
hoewel het eerste boekje dat mijn jeugdig enthousiasme heeft voortgebracht slechts
liefdeszaken behandelt, toch veel dingen daarin niet op een liefdesmanier, dat wil
110 zeggen dwaas en smakeloos behandeld worden, maar dat er bijna overal het zout
van de zedenleer over gestrooid is, vooral echter als hij er geen bezwaar tegen heeft
vaak die bloempjes van geleerden, die we ter opluistering en ter uitleg hebben
toegevoegd, te raadplegen.⁴⁷

U zult elders, dat beken ik ook, geestigheden vinden, maar zoals het onmogelijk
115 is zonder kleuren te schilderen, zo is het ook onmogelijk de gewoontes van de
jeugd te beschrijven, of de natuurlijke mens weer te geven, zonder die scherts. We
zouden door anders te doen niet doen wat we doen. Zij zullen de verslachte geesten
uit hun matheid halen, naar ik hoop, de weg plaveien naar het betere en de geest
van de jeugd geleidelijk aan daarheen voeren, waar hij uit zichzelf niet heen had
120 durven klimmen. De ervaring zelf maakt duidelijk dat mensen, zoals meestal wan-
neer moeilijke, ernstige, ja zelfs gewijde zaken behandeld worden, geestelijk ver-
slappen en in slaap vallen, maar bij genoeglijke zaken, jeugdige mallepraat, onzin
en kluchten wakker blijven, hun slapheid afwerpen, hun oren spitsen en hun geest
oprichten.

125 Hij heeft dit gezien, die alles ziet, de eniggeboren zoon van God, Christus de
Verlosser, dit ontging de heilige mannen niet, en het ontsnapte ook niet aan de aan-
dacht van de geleerden. Zij allen hebben de gewoonte telkens wanneer ze tot het
volk moeten spreken en telkens wanneer ze de aandacht van de toehoorders moeten
trekken of hen er weer bij moeten halen, hun eigen voorbeelden doorgaans met
130 luchtige en volkse zaken af te wisselen, hun kunst met kunst verbergend.⁴⁸ We zien
toch vaak in het Evangelie dat Christus weliswaar met kinderspel, een mosterd-
zaadje en dergelijke dingen begint, maar tenslotte met een ernstig en goddelijk slot
eindigt? Wie weet niet dat Paulus en andere heilige mannen herhaaldelijk iets
dergelijks hebben gedaan en ter wille van hun toehoorders versregels van heidense
135 dichters in de hoogheilige mysteriën van het goddelijk woord hebben gevoegd?⁴⁹

Van de voorbeelden van geleerden noem ik de snedige uitspraak van Demosthe-
nes.⁵⁰ Toen in Athene de toehoorders, te weinig oplettend, hem overschreeuwden
terwijl hij iemand voor een halsmisdrijf verdedigde, zei hij: 'Luister nu eens even
goed: ik zal een ongekende zaak, die aangenaam is om te horen, naar voren bren-
140 gen.' Toen op deze woorden terstond een diepe stilte en de hoogste oplettendheid
van de toehoorders was ontstaan, zei hij: 'Een jongeman had een ezel gehoord om

145 enkele bezittingen van hem van Athene naar Megara te vervoeren. Toen hij onder-
weg echter door de hevige hitte van de zon gekweld werd en er nergens enige scha-
duw was, ging hij tenslotte, terwijl hij het beest tussen hem en de zonnestralen
zette, onder de ezel zitten om de warmte te ontvluchten; toen schold de ezeldrijver,
verzette zich tegen de daad, dreef het beest weg en zei dat de ezel was gehoord om
een reis, niet om voor schaduw te zorgen. Daartegenover zei de ander weer dat hij
het recht had de ezel te gebruiken en er, als hij dat wenste, het voordeel van te heb-
ben gedurende de gehele huurtijd.⁵¹ Om kort te gaan: de zaak begon met woorden
150 en liep uit op slaan⁵² en werd uiteindelijk voor het gerecht gebracht. Nadat hij dit
gezegd had – allen wachtten met de grootste aandacht de afloop van de zaak af –
maakte hij zich op, zo leek het tenminste, om weg te gaan. Toen de Atheners zich
daartegen verzetten en van hem eisten dat hij de rest van het verhaal zou vertellen,
zei hij: ‘Gaat jullie een verhaal over de schaduw van een ezel zo ter harte, maar lijkt
155 het jullie niet de moeite waard naar serieuze dingen te luisteren?’
Ik zal nu besluiten, niet dan nadat ik eerst hetzelfde of iets dergelijks in het oor
gefluiserd heb bij hen die, zodra ze met een opgewekt oog en een rimpelloos voor-
hoofd het eerste deel van dit werkje hebben gelezen, in de volgende delen als bijen
die hun angel verloren hebben, zullen beginnen te verslappen. U lezer, als u mijn
160 woorden ter harte neemt, en uzelf liefhebt, zorg er dan voor dat u deze regel in uw
geest ingeprent houdt: Men mag de staart niet van de kop scheiden, c. *Maiores de
Baptis*.⁵³ Vaarwel.

7 AENDE ZEEUSCHE IONCK-VROUWEN.

TITEL *Ionck-vrouwen*: aanzienlijke jongedames
Gbeduerende ... Wapenen: Tijdens de afgelopen wapenstilstand. Het Twaalfjarig
Bestand (Trêves), werd in 1609 te Antwerpen gesloten tussen Spanje en de
Noordnederlandse Republiek. Omdat het onderwerp in 1627 niet meer actueel was,
voegde Cats deze vermelding toe, dit als toelichting op en vooruitwijzing naar een
van de thema's van het gedicht, namelijk de bloei van de kunsten tijdens de vrede.
In 1623 maakte Adriaen van de Venne ook in het *Tafereel van sinne-mal* een dergel-
ijke toespeling door te verhalen dat Mercurius, de god van de vrede, juist tijdens
het Bestand van de gelegenheid gebruik maakte om de Nederlanden, of liever
gezegd de Zeeuwse gewesten, met zijn ‘cunst, en reden’ te beschenken, en al eerder
had hij dit thema uitgebeeld op zijn grote doek *Allegorie op het Bestand* (1616; Parijs,
Musée du Louvre). Zie Van Vaeck 1989, 4-23, i.h.b. 9-10; en Bol 1989, 38-39, afb.
27-29.
2 De traditionele mythologische voorstelling van Venus Anadyomene: zij die, gebo-
ren uit het schuim van de zee, uit het water oprijst. Vgl. voor dit thema embleem
XVI.A.1, r. 6-8.
1-2 Een verrassende, ‘getrouwe’, navolging van dit opdrachtgedicht is te vinden in de
Duitse liedverzameling *Erster Theil allerhand Oden unnd Lieder* van Gabriel Voigtländer.
Het zesde lied, ‘An das löbliche Frawenzimmer’, zet als volgt in:
Ihr allerliebstes Volck, Ihr Venus Landsgenossen,
die ihr zugleich mit ihr seyð auß der See entsprossen,
Ihr Pallas Schwestern auch, Dianae keusche Zucht,
Ihr aller Damen Chron, Und aller Tugend Frucht.

- Ed. Sorau (Lausitz) 1642, 7-8. Vgl. K. Fischer, *Gabriel Voigtländer. Ein Dichter und Musiker des 17. Jahrhunderts*. Diss. Berlin 1910, 19: 'Auch inhaltlich entsprechen sich beider enigermaßen.' Twee andere navolgingen zijn terug te vinden in lied XVIII 'Allerley bedencken in Heurahten', en in lied XIX 'Dieser helt das Wiederspiel'. Zij zijn geïnspireerd op Cats' 'Ons gespeel wil enckel trouwen' en 'Wat mag ons gespeel bewegen?' (*Oden unnd Lieder* 1642, 21-23; Fischer 1910, 19-20). Met dank aan L.P. Grijp te Amersfoort die me op deze liederen attent maakte.
- 3 *eygen*: zelfde
- 4 *geestich*: levendig
- 7 *loderlick*: lieflijk, aanminnig; vriendelijk
- 9 *Aen ... geschenck*: Ook Vaenius en Bredero richtten zich exclusief tot de vrijlustige jeugd. Zie Porteman 1983, 24-25 en de commentaar hieronder.
- een ... eerden*: Zie voor de metafoor van de gehele aarde als de wereld van Venus: Ripa 1644, 272a. Vgl. ook r. 11.
- 10 *bout*: bouwt, tot stand brengt
- 14 *schier of morgen*: vroeg of laat, te eniger tijd
- 17 *comt ... gestreken*: komt dalend (uit de lucht) naar u toe
- 19 *ronde*: Over het begrip 'rond' of 'goedrond' dat samen kan hangen met eenvoud, oprechtheid, ongekunsteldheid en onopgesmukte volkstaal, die gezuiverd blijft van vreemde invloeden: Van Vaeck 1994, 24 en 620-621.⁵⁴
- 21 *ontdragen*: ontstolen
- 22 *van overlangh*: sinds lange tijd
- lagen*: streken
- 24 Vgl. embleem XII.A.1, r. 4: 'Ick stal een kus van haer, maer sy een hert van my.'
- 26 *dertel wicht*: Vgl. voor deze benaming van Cupido o.a. Ripa 1644, 528-530, en WNT XXV, 2269, 3, b, ß.
- in een droom*: Een geëigende omstandigheid om met de liefdesgod in gesprek te treden; de truc om binnen een dergelijke fictie een mening of kritiek te geven, werd vaker toegepast. In de *Anacreontea* komen de eerste voorbeelden voor van Cupido die in een droom verschijnt of een liefdesdroom onderbreekt.⁵⁵
- 27 *stueren*: stuurse, norske
- 28 *grilligh*: ontstelde, ongedurige
- 29 *sprack hy*: De monoloog van Cupido eindigt bij r. 106.
- trage*: talmende
- 30 *klouck*: daadkrachtig
- 31 *setten*: inzetten
- 32 *het Zeensche diep*: de Zeeuwse wateren
- 34 *spriet*: het rondhout aan een mast
- 35 *meer ... ghestoort*: omdat jullie veel meer in woede ontstoken waren dan zij [de Spanjaarden]; WNT IV, 1822
- 38 *vroomheyt*: moed, prestaties
- 37-42 Verwijzing naar de (rederijkers)liederen die tijdens de Opstand waren geschreven en werden gezongen. Vgl. H. Bruch, *Slaat op den trommele. Het Wilhelmus en de Geuzenliederen*. Leiden 1971. In 1627 kon dit inmiddels ook gelezen worden als verwijzing naar de in 1626 uitgegeven bundel *Nederlandsche gedenck-clanck* van Adriaen Valerius. Vgl. de ed. P.J. Meertens e.a. Amsterdam etc. 1947.
- 43 *verkeert*: verandert, omgeslagen. Kunst bloeit immers in vreedestijd. Vgl. het schilderij *De kunsten in oorlogstijd* (ca. 1570), toegeschreven aan Lucas d'Heere (Turijn, Galleria

- Sabauda). Hierop is te zien dat Mercurius de zeven vrije kunsten komt wekken nu de goden besloten hebben dat de oorlog dient te worden beëindigd. Afgebeeld in: *Willem van Oranje. Om vrijheid van geweten*. Tent. cat. Amsterdam 1984, 26, nr. A 14.
- 43-44 Als Mars weet te inspireren, waarom dan niet ook Venus. De godin der liefde werd tijdens de afwezigheid van haar echtgenoot Vulcanus door Mars tot het liefdesspel verleid (Homerus, *Odyssee*, VIII, 261-366 en Ovidius, *Metamorphosen*, IV, 167-189). Vgl. ook het grapje in r. 49-50.¹⁶
- 44 *niet*: niets
- 45 *geestigh*: geestrijk
- 46 *bloet-bont*: Een vaker voorkomende aanduiding voor de oorlogsgod.
- 47 *krijgh*: oorlog
- 48 *door ons gemant*: door ons (Venus en mij) voorzien van 'wapens', i.c. mannen; m.a.w. bemand. Misschien speelt de betekenis 'in onze macht' ook mee; vgl. *WNT* IX, 215-216, evenals r. 63-64 en r. 92 hieronder.
- 53 Voor het thema van de slapende Mars in de literatuur en de beeldende kunst van de zeventiende eeuw, evenals voor de relatie tussen de oorlog en de bloei van de kunsten: De Jong 1980.
- 54 *korsel*: opvliegende, ontstemde. Vgl. '[Mars] es die planete van den corselen menschen' (*Tscep vol wonders* (1514); geciteerd naar *WNT* VII, II, 5752).
- maecken*: teweegbrengen
- 59 *het vinnich loot*: het wrede, doordringende, lood, ofwel: de kogel
- 63 *te ... ghebracht*: (in ere) hersteld worden. Gezien de volgende regel en het vervolg, ook: de macht aan Venus.
- 65 *nae-gebueren*: burenen, buurgewesten; hier: Holland
- 66 *grooten*: Op te vatten als: omvangrijk en groots.
- 67 *queeken*: voortplanten, voortbrengen
- 69 *wast*: groeit
- 71 *wat ... leyt*: wat er de oorzaken van zijn
- 71-72 Tevens een toespeling op de landaanwinning, waarin Cats al vanaf 1611 grote interesse had getoond, met name in Staats-Vlaanderen. Zie hierover: S.J. Fockema Andreae, 'Jacob Cats en de landaanwinning.' In: *Aandacht voor Cats* 1962, 140-154; en Ten Berge 1979, 30-32.
- 73 *vonden*: middelen
- 74 *ontdecken*: blootleggen
- 77 *met ... jocken*: schertsend
- 80 *Die sluypt [...] de geesten in*: in de galenische traditie zijn drie geesten (de spiritus naturalis, vitalis en spiritualis) van invloed op de gesteldheid van de mens en zijn manier van doen
- 81 *Heyns*: Daniel Heinsius (1580-1655). Cats noemt hem, weliswaar via Cupido, veelbetekenend *onse vrient*. Zie voor Heinsius ook diens drempeldicht en de bijbehorende commentaar.
- 82 *geswinde wiecken*: snelle vleugels
- 81-84 Complimenten voor Heinsius als pleitbezorger van de Alexandrijnse liefdespoëzie (in 1603 gaf hij Theocritus' *Idyllia* en *Epigrammata* uit). Dat Heinsius, die debuteerde onder het pseudoniem Theocritus à Ganda, in Nederland het genre van de liefdesemblematiek introduceerde, vermeldt Cats niet. In 1601 was de bundel *Quaeris quid sit amor?*, in 1613 *Het ambacht van Cupido* en in 1616 de verzameling *Nederduytsche poemata* verschenen.

- 85 *Hooft*: Pieter Cornelisz Hooft (1581-1647). Hier geprezen om zijn pastorale verzen. Hooft was op dat moment bekend door zijn in 1615 gepubliceerde *Granida*, waarin o.m. een verheerlijking van het natuurlijke en harmonische bestaan van de herders, en door zijn herderslyriek. Die lyriek was ook opgenomen in populaire liedboeken, verschenen in het eerste kwart van de zeventiende eeuw. Evenals bij Heinsius ontbreekt een toespeling op Hoofts emblemen; de *Emblemata amatoria* waren in 1611 uitgegeven en herdrukt in 1618.
- 86 *nae* [...] *trachten*: naar streven, uitzien naar
- 87 *Bredero*: Gerbrand Adriaensz Bredero (1585-1618)
- joct*: schertst
- 87-88 Lof voor Bredero's amoureuze lyriek (en komische toneel?) geschreven in een alledaagse ('boerse') taal, zoals die was opgenomen in o.a. *Apollo of ghesangh der Musen* (1615). Pas in de 1618-uitgave van *Thronus cupidinis* werden de Nederlandse emblematische onderschriften van Bredero toegevoegd. In de 'Voor-reden aende verstandichste rymers der Nederlandsche poësie', voorafgaand aan *Griane* (1616), spreekt Bredero zelf over een 'soet ende lachelyck Bancket' dat hij heeft opgedist met zijn 'so wel Boersche als leeke stijl van dichten.' Zie ed. F. Veenstra. Culemborg 1973, 111, r. 2-3.
- De vroegst bekende druk van 'Brederoos Liedtboekken' dateert van 1616 (vgl. P. Tuynman, 'Petrus Scriverius 12 january 1576 - 30 april 1660.' In: *Quaerendo* 7 (1977), 5-45, i.h.b. 42-43, noot 74; en Van Selm 1987, 120). Op 23 augustus 1618, korte tijd nadat Cats' woorden waren gedrukt, stierf Bredero.
- 81-88 Volgens Kalff (1901, 71, noot 2) is dit de enige plaats waar Cats over de poëzie van Hollandse dichters spreekt.
- 90 *rauwe*: onervaren, niet fijngevoelig
- 91 *vont*: vondst, truc
- 94 *spore*: aansporing
- 98 *inde banden*: in de (schrijvers)mappen, in portefeuille
- 100 *Maer hiet ic*: maar zowaar ik ... heet
- 102 *stege*: onwillige, stugge
- 104 *mach*: kan
- 105 *Langt*: Geef
- dieren*: (niet pejoratief bedoelde aanduiding voor) jonge meisjes of vrouwen
- 110 *lecker*: jongen. Het woord 'lecker' werd vaak gebruikt voor Cupido. Vgl. o.m. ook r. 118.
- 111 *genveer*: wapen; pijl en boog zijn hier enkelvoudig opgevat
- 112 *innigh*: inwendig
- 113 *streec ... heen*: ging er (in de lucht) vandoor. Meer dan eens is er sprake van de dwingende houding die Cupido aanneemt; de dichter is dan volledig onder de macht van de minnegod geplaatst. Zoals aan het begin van het 'Tot den leser' in Samuel Costers *Isabella* (1619): 'Daar ghy my voor aan-ziet dat en ben ick niet: de Voor-reden van het Spel meent ghy miin te ziin. Neen, de Poet zal die door den aldwingenden *Cupido* uyt laten spreken: my heeft hy ghesonden u te segghen dat hy *Ariosten* niet stip ghevolght en heeft.' In: *Samuel Coster's werken*. Ed. R.A. Kollwijn. Haarlem 1883, [301]. Zie ook de annotatie bij r. 118.
- mijn oude stucken*: Evenals in de 'Voor-reden' (r. 42) wil Cats het doen voorkomen dat hij de (amoureuze) gedichten in zijn jonge jaren heeft geschreven.

- 114 De omschrijving *het meerendeel* suggereert dat er nog meer is geweest; het zou kunnen duiden op het materiaal voor de bundel *Maechden-plicht* die eveneens in 1618 verscheen.
- 115 *beelt*: afbeelding. Vgl. Porteman 1983, 11, noot 1: 'Uit verschillende titels, drempeledichten en voorwoorden blijkt duidelijk dat tijdgenoten emblemata amatoria vaak als Cupidoplaatjes hebben beschouwd.'
- 118 *de ... bedrogen*: Terwijl Heinsius en Hooft zichzelf in hun opdrachtgedichten nog als handlangers van Cupido beschrijven (zij laten zich verschalken), bedriegt Cats juist de minnegod. Hij die van nature niets liever doet dan bedriegen, wordt hier door de emblematicus om de tuin geleid. Welbewust zorgt hij er immers voor dat de liefdesemblem niet meer op zichzelf staan, maar onderdeel uitmaken van een ontwikkeling: de *minnebeelden* worden omgevormd tot *sinnebeelden*, tot beelden van wijsheid en godsdienstigheid. Hierover ook Porteman 1981-1982, 176-180; K. Porteman, 'Cornelis Plemp 'sells' his *Emblemata* to Pieter Cornelisz Hooft.' In: *Emblems in Glasgow*. A collection of essays drawing on the Stirling Maxwell collection in Glasgow University Library. Ed. A. Adams. [Glasgow] 1992, 99-112, i.h.b. 101; en Porteman 1992-2, 67.
- 120 Het zal niet geheel aan zijn verwachtingen voldoen.
- 131 *losse*: onzekere, lichtzinnige
- gesucht*: verlangen
- 135 *selsaem*: ongewoon
- den vryer speelt*: een voorstelling geeft van (zich bezighoudt met) hoe een vrijer zich gedraagt en wat hem overkomt (*WNT* XIV, 2699 en 2704-2707)
- 139 *koten*: (het kootspel) spelen. Vgl. emblemprent XXVII en de commentaar aldaar.
- 140 *dat bejagh*: die bezigheden
- 141 *gesneden*: gegraveerd (op de eerste titelprent in de ed. 1618)
- 146 Mogelijk hoort het vraagteken hier niet thuis; tussen de woorden *stoffe* en *sien* zwerft in het zetsel ook nog een dubbele punt.
- 147 Dit verwijst naar de situatie van de *editio princeps* uit 1618.
- 148 Deze tamelijk dwingende slotregel dient om het belang van het boek als geheel te beklemtonen; dat belang ontstijgt het louter amoureuze. De gedachte werd ook geformuleerd in de laatste regel van het Latijnse 'Ad lectorem' hierboven: Men mag de staart niet van de kop scheiden.

COMMENTAAR Cats' openingsgedicht herinnert niet alleen in zijn aanhef, maar ook op andere plaatsen aan Heinsius' 'Aen de Ionckvrouwen van Hollandt', zoals opgenomen in *Quaeris quid sit amor?* (1601), in de *Emblemata amatoria* (Amsterdam 1606) en de *Nederduytsche poemata* (Amsterdam 1616).¹⁷ Cats gaf hier de eerste aanzet tot Zeeuws cultureel zelfbewustzijn ten overstaan van de andere gewesten die o.a. zou uitmonden in de publikatie van de *Zeeusche nachtegael* in 1623. Het moest hét bewijs vormen dat Zeeland, ook literair, tot de Republiek behoorde. Inmiddels was de 'achterstand' dus al achterhaald en kon deze passage met tevredenheid worden gelezen.¹⁸

Dat veel opdrachten zich zo expliciet richten tot de jeudige lezers, en dan met name lezeressen, heeft zeker te maken met het geld dat zij tot hun beschikking moeten hebben gehad en uit wilden geven aan mooi vormgegeven bundels. En dan natuurlijk aan die welke de liefde tot onderwerp hadden. Hiervoor zijn ook aanwijzingen te vinden. Zo nodigde Hugo de Groot in een brief van 27 mei 1608 Daniel

Heinsius uit om de bruiloft van Johan Boreel, de latere raadpensionaris van Zeeland, mee te komen vieren. Hij sprak daarin veelbetekenend over 'Zeeland, het land van de rijke meisjes.' Bovendien waren sommige bundels met liefdesemblem en geïllustreerde (amoureuze) liedboeken duidelijk geliefd om cadeau te geven. Dit valt bijvoorbeeld af te leiden uit de typografische oplossingen die werden bedacht: op open ruimten binnen het titelblad kon de naam van geliefde of de schenker ingevuld worden. En Bredero dichtte ondubbelzinnig in de slotregels van een sonnet:

Dit beelde-boeckien is voor nortsche suffers niet:
Maer 't is alleen ghemaect voor zoete lieve hartjens.⁵⁹

Cats heeft meer dan eens aan zijn opdrachtgedicht geschaafd. De versie in *Proteus* is een bewerking van 'Aen de Zeeusche Ionck-vrouwen' – vanzelfsprekend zonder de ondertitel – uit de *editio princeps* van 1618, en die opdracht had op haar beurt al eerder een aantal veranderingen ondergaan in de eveneens in 1618 verschenen tweede editie, waarin de prozacommentaren voor het eerst waren toegevoegd (vgl. hiervoor Bijlage 2). Opvallend is wel dat Cats met het gedicht in 1627 teruggreep op dat in de allereerste uitgave, dus óver de tweede 1618-editie heen, zoals blijkt uit het slot in die allereerste uitgave:

De vrees was nu van my, met Venus kint, verdoogen,
Doen riep ick: 't is gheen noot, den Lecker is bedrooghen;
Al heeft hy mijn ghedicht, als met geweld, ontleent,
Ten sal daer med' niet gaen, als hy wel heeft ghemeent:
Want, midts hy vierich was en gierich in het vatten,
Soo tast' hy wat te diep: hy meynde, 't waren schatten,
Alleenlijck op-gheleyt tot voetsel vande min,
Maer neen, al wist hy't niet, daer stack wat anders in.
Het Werck dat ghy hier siet, beelt aff des menschen leven,
Ghy vint int eerste Deel de blinde Jeught beschreven,
Vervoert door sotte lust, verwert in Venus net;
Het tweede stuck verthoont den mensch nu wat gheset,
En wijst als metter handt de Borgherlijcke plichten,
En hoemen onder 't volck zijn saecken moet verrichten,
Roert oock de feylen aen, en watter omme gaet,
Ter wijl eens yders hant is uyt om eyghen baet.
Het derde Deel begint wat hoogher op te stijghen,
En handelt vande wech om 't Hoochste Goet te krijghen:
Climt na den hemel toe, en leert, met vast bescheyt,
Dat ware lust en rust aldaer verborghen leyt.
Maer niemant achte vreemt, dat wy te samen bringhen,
In een ghedicht vervat, soo onghelijcke dinghen;
Noch dencke dat ons werck verandert al te seer,
Want sekerlijck den mensch verandert noch al meer.
't Is al veranderingh, den mensch en al syn saken,
Al wat hy heden prijst, soud' hy wel morghen laken;
En als het in dit werck sou gaen naer mijnen wensch,
Soo moest des Menschen beelt ghelijck zijn metten Mensch.

Voorts wat ghy, hier en daer, leest van den God der minnen,
 Al dat en is hier niet, als ons verdorven sinnen,
 En 't vier van dertel lust, daer in de jonckheyt blaect,
 Dat d'Outheyt⁶⁰ tot, 'k en weet wat, Goden heeft gemaect.
 Cupido staet, 't is waer, op 't eerste blat ghesneden,
 Omringhelt van syn volck, van yder aenghebeden,
 Een die op het begin alleen syn ooghen slaet,
 Meynt dat hier niet en schuyt als Venus-janckers praet.
 Maer neen, *Ionck-vrouwen*, neen, neemt vry dit Bouck in handen,
 Ten spreekt, ghewis, ten spreekt niet al van Venus banden.
 Daer is oock ander stoff: want soo ghy't wel door-leest,
 Ghy sulter vinden in dat Venus brant gheneest;
 Ghy sulter vinden in den wegh tot goede zeden,
 Ghy sulter vinden in veel stichtelijcke reden:
 Het beelt van Venus Soon besit maer d'eerste sael;
 Ghy dan, off leestet niet, off leestet al-te-mael.⁶¹

H. Smilde is ingegaan op enkele veranderingen tussen 1618 en 1627 in de opdracht aan de 'Ionck-vrouwen'. Volgens hem is het krachtiger ritme vervlakt omwille van de gladheid; heeft de constructie 'Ick en weet niet wat' zijn intrede gedaan; is de taal Hollandser geworden; de nominatief -n weggelaten; is het enclitische 'dij' vervangen door 'ghij'; hebben Thetys, Bellona en Cupido het veld moeten ruimen; is de verhouding tegenover bepaalde personen veranderd: Heinsius werd 'onse vriend',⁶² de kritiek op Moy-ael uit Bredero's *Moortje* verdween, en Anna Roemers Visscher, die inmiddels was getrouwd, werd niet meer door Cupido aangesproken. Smildes oordeel over het slot van de opdracht was negatief: 'De geestige tekening van de jeugd, die begeerig grijpt naar de Minnedichten, is vervangen door een zeer matte beschrijving van den dieperen zin van het geheele werk. De moralist heeft hier den dichter geheel verdrongen.'⁶³

8 DE DREMPELDICHTERS.

8.1 DANIEL HEINSIUS

VERTALING *Van Daniel Heinsius, op de emblemata van de zeer doorluchtige en zeer geleerde heer, de heer Jacob Cats, advocaat, een kort epigram.*

Italië zag in bewondering op naar de geweldige
 Alciato, trots op een man met zoveel talent:
 of hij nu een donderspeech houdt en welbespraakt wetten zou indienen,
 of een werk schrijft dat de goddelijke macht van Themis waardig is.⁶⁴
 5 Zij heeft hem ook zien spelen, maar serieuze spelletjes en hem
 de erepalm gegeven voor zijn spel, dat wel een verstandig spel was.
 Op Alciato's zorgvuldigheid en ernst had Cats al eerder de overwinning behaald;
 nu wijdt hij zich aan de spelletjes en de aardigheden.
 Hij verdient, ook op dit terrein, de erepalm, maar voor zijn drievoudige manier van
 spreken,
 10 zodat hij die eens eenmalig overwinnaar was, drievoudig overwinnaar is.

140 DE PRELIMINARIA

Heinsius benadrukt de overeenkomst tussen Alciato en Cats, beiden succesvol en befaamd als jurist en als emblematicus. Cats, die al met zijn Italiaanse voorganger kon wedijveren als rechtsgeleerde, heeft hem ook met zijn drievoudige emblemen als *trismegistos* (driewerf de grootste) ruimschoots weten te overtreffen. Als Italië Alciato voor zijn prestaties op beide gebieden eerde, hoeveel eer moet Cats dan wel niet te beurt vallen. Dat (embleem)schrijvers in de ogen van drempeldichters kransen van laurier, klimop of palmtak toekomen, vormt een vast onderdeel van de *laudatio*.⁶⁵

Mogelijk hebben Cats en Heinsius elkaar ontmoet gedurende hun studententijd in Leiden. Ook zouden ze elkaar getroffen kunnen hebben tijdens de zomer van 1608, toen Heinsius op Walcheren verbleef, maar verder reikt de biografische overlap niet. Dit sluit vanzelfsprekend niet uit dat contacten van latere datum goed denkbaar zijn. Of Cats in 1618 tijdens de Synode in Dordrecht is geweest, is mij niet bekend; Heinsius was er secretaris van de politieken.

Het is veelzeggend dat Heinsius, die een cruciale rol vervulde in de ontwikkeling van het Nederlandse liefdesembleem, als eerste lofdichter optreedt. Bovendien noemde Cats hem in het gedicht 'Aen de Zeeusche Ionk-vrouwen' (r. 81-84) als eerste in de rij van grote Nederlandse dichters. Dit geeft aan hoe belangrijk voor hem de waardering moet zijn geweest van een gerespecteerd emblematicus aan wie hij zich verwant voelde. Intussen bekleedde Heinsius natuurlijk ook al negen jaar een aanzienlijke maatschappelijke positie als hoogleraar, wat de status van de bundel ten goede kwam. In de *Sinne- en minnebeelden* werden in totaal zeven Latijnse citaten uit het werk Heinsius opgenomen, terwijl emblemprent x11 twee gravures uit Heinsius' emblembundel *Quaeris quid sit amor?* combineerde.

Verskillende literatuurhistorici hebben de verwantschap tussen de beide dichters opgemerkt. Meertens veronderstelde dat Heinsius zowel formeel als inhoudelijk het voorbeeld voor Cats is geweest; ook Strengholt vermoedde dat hij wel eens veel invloed kan hebben gehad op wat later de catsiaanse stijl is genoemd. Cats' bijschriften in *Silenus*, in voor het merendeel regelmatige alexandrijnen, vertonen zo nu en dan onmiskenbare overeenkomst met de achtregelige bijschriften die Heinsius had geschreven voor zijn *Emblemata amatoria* en *Het ambacht van Cupido*.⁶⁶

8.2 ADRIAEN HOFFER

VERTALING *Aan de hoogverbeven en zeegeleerde heer, de heer Jacob Cats, advocaat, zijn verwant en landsman, over de emblemen die door hem zijn uitgegeven.*

Welke nieuwe Apollo is naar onze kusten overgebracht
 en zingt een honingzoete melodie? Welke Nederlandse Overredingsgod⁶⁷
 boeit de verblufte geesten met zijn goddelijke poëzie,
 en trekt zelfs brute beesten aan? Niet zoeter speelde eens
 5 Orpheus in de bossen, of Arion op zee.⁶⁸
 Wat werpt u me, Tritonische Pallas,⁶⁹ de Griekse poëten voor,
 of verheft u, Rome, de Latijnse dichters?
 De bedreven Nederlander⁷⁰ doet niet voor u onder, ook al is hij niet op de kust van
 Delos

of in de Aegeïsche zee geboren, in geen geval
 10 laat Cats de prijs over aan de oude tijd.
 Leert, vaderlanders, hoeveel charme ook onze
 taal draagt, welke honing, welke nectar zij kan uitgieten,
 en hoe gemakkelijk zij haar melodie in een metrum buigt.
 Lieflijk zingt Naso,⁷¹ ook uit de lieflijke mond van Catullus stroomt
 15 de opwindende Muze,⁷² Flaccus mengt verstandige woorden
 met allerlei grappen en wijst slim de fout van een vriend terecht.⁷³
 Terwijl de bekende Theocritus in zijn *Bucolica* schapen en herders
 hoedt op de akkers, brengt hij alleraardigste
 20 gedichten voort en schildert de aard van een 'toeschietelijke' vriendin.⁷⁴
 Door iedereen wordt overal de wrede, vermetele,
 razende en valse aard van de trouweloze liefde bezongen,
 die wet, maat en redelijkheid mist, en stilletjes
 en bedrieglijk haar gif met de schone schijn van de Liefde inwrijft.⁷⁵
 U, Pierides,⁷⁶ neem ik tot getuige dat heel Griekenland,
 25 en Latium en de hele Helicon zich in één borst hebben gevestigd,
 en Cats reeds in onze taal de grappen van het volk van Paphos begint
 te vertellen, terwijl hij in emblemen de door het duister bedekte
 betekenissen kort en bondig bij elkaar brengt.
 Vader Schelde die langs onze kusten stroomt,
 30 zowel van zijn als van mijn leven de eerste wieg,
 feliciteer uw Phoenix⁷⁷ en applaudiseer,
 trots op een zo groot man, bezing de beroemde telg van uw land,
 die wat mooi, wat schandelijk, wat nuttig is en wat al niet,
 kuiser⁷⁸ en beter vertelt dan de geleerde Naso.
 35 Wij bewonderen het werk van Mattiacus,⁷⁹ wij bewonderen zijn scherpzinnigheid,
 en dat onze Nederlanders zowel de rijkdom van onze taal als de Pelagische en
 Latijnse Venussen⁸⁰
 en alles wat er in beide talen aan aardigs bestaat,
 in hun eigen Nederlandse taal kunnen doen weerklinken.
 Die allerteerste zieltjes van Dione's schare⁸¹
 40 staan verstomd over de geleerde gedichten en kunnen er niet genoeg van krijgen
 te lezen
 over de hinderlaag die Amor, gewapend met een pijlkoker, ten behoeve van de
 liefde legt:
 hier heeft zelfs het gezonde verstand nog iets wat zij kan leren,
 en ontvangt morele lessen.⁸² Zo wordt de zachte taak van Venus
 door de censuur van de starre Cato⁸³ overgenomen
 45 en spoedig onthult de levendige geest van Cats, nadat hij zich tot andere vormen
 gewend heeft, de godsdienstige betekenissen; en onder dezelfde prent
 bieden de kuise Venus, het geloof in God én het verstand zich aan.
 Het werk wordt namelijk over drie leeftijden verdeeld
 (dit zijn de perioden van ons leven): het eerste deel bekijkt kritisch
 50 de pleziertjes en de weekhartige liefdes van de jeugd.
 Het tweede is wijs en vervult een man met morele vermaningen,
 het is alweer de grapjes over de maagdelijkheid ontwend; het derde deel
 tooit een grijsaard, een hoogbejaarde oude man met verlangen naar de hemel.

55 Dit bezingt hij, dit laat hij met zijn geleerde mond horen, en voor de dichter
 is één taal niet voldoende, drie talen geven zijn spitsvondigheden weer:
 hij spreekt zowel Nederlands als Frans en daartussenin verheft zich trots
 de sier van de Romeinse welsprekendheid. Terecht zijn aan de dichter
 beloningen gegeven en zijn zijn slapen omkranst met geheel verdiend loof.⁸⁴
 Ook ik, een zwakke schaduw van uw deugden, Cats, word gedwongen
 60 eveneens uw lof te zingen en u dank te zeggen,
 en voor u, geloften in te lossen met een welgemeend gedicht.
 Zolang de liefde in de wereld twee geliefden zal samenbinden,
 zolang de liefde voor goede zeden de loftrompet zal steken van een eerbaar leven,
 zolang de liefde voor vroomheid eerbiedwaardig zal zijn voor de wereld,
 65 en de lotgevallen van mensen in allerlei beelden zullen worden weergegeven,
 in al die eeuwen zult u leven én zullen uw geschriften leven,⁸⁵

Adrianus Hofferus.

In dit lange gedicht met vele verwijzingen naar de mythologie en de oudheid stelt Hoffer dat Cats in bekwaamheid allerminst onderdoet voor zijn klassieke voorgangers. Verder is hij vol lof over het feit dat Cats – zo knap metrisch – in het Nederlands schrijft en is hij enthousiast over de spitsvondige betekenissen die, verdeeld over de levensfasen, uit de prenten getrokken worden. Volgens Hoffer verdient de emblematicus een eervolle plaats onder de goddelijke dichters. In een aantal opzichten lijkt de lofprijzing op het ‘voorrede-gedicht’ dat Petrus Scriverius schreef voor Daniel Heinsius’ *Nederduytsche poemata*.⁸⁶

De staatsman-dichter Adriaen Hoffer (1589-1644), zoon van Rochus Adriaensz Hoffer en Susanna Teelincx, had reeds vóór zijn bijdrage aan *Proteus* (in *Silemus* uit 1618 komt het lofdicht nog niet voor) zeven gedichten gemaakt voor Godefridus Cornelisz Udemans’ *Christelijcke bedenckingen* (1608); tien jaar later zou hij met diezelfde Udemans worden afgevaardigd naar de Dordtse Synode. Hoffer studeerde in 1610 te Leiden, nam in 1613 voor het eerst zitting in het Zierikzeese schepencollege, werd in 1616 raad, en was in 1620 en 1626 burgemeester. Hij werd in het jaar dat zijn gedicht voorin Cats’ bundel werd opgenomen, bevorderd tot rentmeester-generaal van de domeinen der grafelijkheid van Zeeland. In 1611 trouwde hij met Magdalena de Jonge.

Hoffers literaire werkzaamheden – volgens Meertens heeft hij zich de catsiaanse trant volkomen eigen gemaakt, terwijl Strenght vindt dat hij eerder bij Heinsius aansluit – komen tot uitdrukking in zijn Nederlandse poëzie, verzameld in de *Nederduytsche poemata* en voor het eerst verschenen in 1635, met daarin lofdichten van Cats⁸⁷ en van Heinsius. De bundel bevat o.a. twintig emblemen met op de prenten zo nu en dan een locale, Zeeuwse, entourage. Al eerder had Cats zijn neef Hoffer in de herfst van 1621 verzocht bijdragen te sturen voor de *Zeensche nachtegael*; in totaal zou hij er drieëndertig leveren.

De brief waarin dit verzoek staat, schijnt te zijn opgenomen in de tweede editie van Hoffers verzameling Latijnse disticha, met de opmerkelijke titel *Proteus, sive disticha synonyma*. Leiden 1623. Die brief ontbreekt echter in het enige mij bekende exemplaar in Nederland (KB 1701 f. 2). De tekst, geschreven naar aanleiding van een langdurige droogte in 1615, moet in datzelfde jaar voor het eerst zijn

uitgekomen, maar een uitgave hiervan is niet teruggevonden. Misschien heeft het eerste deel van deze titel invloed gehad op de ondertitel die Cats heeft gebruikt.⁸⁸

8.3 JOANNES ARCERIUS

VERTALING *Tot de doorluchtige heer, de heer Jacob Cats, een opvallend dichter.*

Een verheven geest zal bij hem de zeldzame gaven
van een zo groot talent bewonderen waardoor de geleerde Camena⁸⁹
met waakzame ijver zal zorgen voor emblemen zo zeldzaam,
dat ze alle andere overtreffen, en ook de lieflijke genade van de Muzen
5 ze begunstigt. Terecht prijzen overal de geleerde mensen ze hemelhoog.
Ga voort zoveel dichters met uw verzen te overwinnen,
u zelf zult als het ware als enige Phoebus tussen hen in zitten.⁹⁰

Anagram. U voedt de schranderen met uw verschijnen. Epigram.⁹¹

Er zijn in de wereld vele opvallende
en hoogst beroemde emblemen
van vele geleerde mannen,
maar deze ene voortreffelijke
5 steekt boven alle mannen uit,
als Phaebus tussen de Muzen
en ze wijzen op de schrandere emblemen van uw talent.
Daarmee VOEDT U DE SCHRANDEREN MET UW VERSCHIJNEN.
10 O, die zoete smaak voor allen
die ze zien of lezen,
daarmee VOEDT U DE SCHRANDEREN MET UW VERSCHIJNEN,
en geeft u zulke heerlijke gerechten.
Geluk gewenst dus MET UW VERSCHIJNEN, dat VOEDT,
15 DE SCHRANDEREN VOEDT MET UW VERSCHIJNEN, en zie:
dit levert IACOBUS CATSIUS op.

Ioannes Arcerius.

Zowel in het eerste gedicht, een acrostichon waarbij de eerste letters van de opeenvolgende regels de voornaam, en de laatste letters de achternaam van Cats vormen, als in het tweede: een anagram waarin de woordcombinatie CATOS CIBAS VISU bij verschikking de verlatijnste naam Iacobus Catsius oplevert, plaatst Arcerius Cats als een Apollo tussen de Muzen. Volgens hem zijn Cats' emblemen zo voortreffelijk en prikkelend voor de geest dat ze alle andere overtreffen.

Er zijn drie personen met de naam Joannes Arcerius waarachter deze drempeldichter schuil kan gaan.⁹² De eerste is Joannes Arcerius (1569 of 1570-na 1623), die zich op 2 mei 1589 samen met zijn broer Sixtus had laten inschrijven als student theologie aan de Universteit van Franeker. Op 21 februari 1591 vindt men hem in het lidmaatboek. Hij was de oudste zoon van Johannes Arcerius Theodoretus (1538-1604), in 1574 predikant te Brouwershaven, in 1578 beroepen predikant te Brugge en later werkzaam in Sluis.

Joannes was o.m. in 1597 predikant te Pietersbierum van waar hij in 1600 vertrok naar St. Anna-parochie (een dorp ten noordwesten van Leeuwarden) en van daar in 1604 naar Altona bij Hamburg. In 1623 woonde hij nog steeds in Hamburg. Gezien de intensieve betrekkingen tussen Hamburg en de Republiek is het niet uitgesloten dat Cats contact met hem onderhield.

De tweede Arcerius is de zoon van deze Joannes: Johannes (?-1659). Hij stond in 1621 ingeschreven als student theologie te Franeker, verbleef omstreeks 1624-1625 te Genève⁹³ en studeerde in 1626 te Groningen, aldus een aantekening in het lidmaatboek. Op 1 oktober 1629 werd hij aangesteld als praecceptor in Zutphen en op 28 oktober 1634 benoemde men hem tot lector quintae classis.

De derde Joannes Arcerius (1612 gedoopt-ca. 1664), zoon van Paulus Arcerius (in 1609 rector te Sneek) en Geertie Stijp, was een neef van de tweede. Hij schreef zich op 23 februari 1636 in als student letteren en filosofie. Tussen 1643 en 1664 was hij boekverkoper te Franeker, en hij publiceerde in 1662 *Een nuttelyk voor-schryft-boexken, bestaende in veel leersame spreuken en reedenen*.⁹⁴

Een definitief antwoord wie van de drie Joannessen de gedichten maakte, valt niet te geven. De laatste lijkt gezien zijn leeftijd af te vallen: hij schreef in de jaren '50 wel vele lofdichten, maar was in 1627 (Arcerius' gedichten werden voor het eerst opgenomen in Cats' *Protens*) pas vijftien jaar oud. Omdat bovendien van de eerste na 1623 niets meer bekend is, komt de tweede Joannes Arcerius uiteindelijk het meest in aanmerking.

8.4 JOOST VAN LIER

VERTALING *Tot de hoogverheven en doorluchtige heer Jacob Cats, advocaat. Een man die drievoudige emblemata maakt.*

De beroemde afstammeling van Amphitryon wordt geprezen omdat hij één ziel heeft genomen uit het drievoudig lichaam van Geryon.⁹⁵ Een hoeveel grotere triomf verlicht u, schrandere Cats, die één lichaam bezielt met een drievoudige ziel?

5 De bezielde kracht van de Geest is natuurlijk verkieslijker dan die, gebaseerd op spierbundels; hiermee gezegend overtreft u de hoogste krachten van de ouden. Zoals anderen met hun ledematen en spieren naar roem streven, zo moet die roem voor u oprijzen door uw schrijftalenten.

Tot dezelfde.

Hij, die spelend om de afschuwelijke zorgen uit zijn hart te bannen (die de gemeenteraad, zijn cliënt, hem bezorgt) onderwijst, vormt de harten ook met drievoudig onderricht dat in staat is het hele mensengeslacht oplettend te maken.

5 Hoeveel serieuze zaken zal hij weergeven, zijn grote talent waardig, als hij, zonder verder iets te doen te hebben, de snaren van zijn talent zou roeren!

L.M.P.
J. Lyraeus.

L.M.P.: Libenter Merito Posuit (Heeft graag en terecht geplaatst).⁹⁶

Wederom wordt Cats' schranderheid geprezen: wat een geestelijke kracht spreidt iemand tentoon die aan één prent een drievoudige duiding kan geven. Vele verheffende zaken zou deze talentvolle man maken als hij al zijn tijd aan het dichterschap zou kunnen wijden.

Justus Liraeus ofwel Joost van Lier (ca. 1578-1646), zoon van Joost van Liere (1530-1583), was een leerling en vriend van Scaliger in Leiden. Hij had zich in 1594 in deze stad ingeschreven als *artes liberales*-student. In 1605 ging hij in ondertrouw met Cathalina Cornelisdr. Liraeus was van 1598 tot 1613 praceptor en van 1613 tot 1630 rector van de Latijnse school te Middelburg. O.a. op aanbeveling van Cats, Heinsius en Vossius werd hij in 1630 benoemd tot rector aan de Hieronymusschool te Utrecht. Vanaf 1634 was hij hoogleraar aan de Utrechtse Illustre School, die in 1636 zou worden omgezet in de Universiteit Utrecht. Liraeus maakte onder de titel 'Elogium in Amoris virginei monita ...' ook een drempeldicht voor Cats' *Maechden-plicht*.⁹⁷

8.5 JOSUAH SYLVESTER

VERTALING *Voor de zeer eer- en gelukwaardige, de weledelgeleerde heer Jacob Cats, rechtsgeleerde, een sonnet van lof op zijn drievoudige emblemén.*

Toen mijn God mijn vroegere vrije tijd had ontnomen
(toen ik Du Bartas en andere van zijn landgenoten in het Engels vertaalde),
had ik de dames van de Parnassus al vaarwel gezegd
om me beter te voegen naar hen in wier dienst ik ben.
5 Maar ondanks dat besluit kan ik me niet bedwingen
om vaak de bevalligheid tegen het licht te houden
en te bewonderen van de ernstig-vrolijke dichters,
wier hoog-lage stem de nobel-geboren, verheven geesten van de aarde tot de hemel
trekt.
10 Zo, zo ben jij, mijn lieflijk-geleerde-goddelijke Cats,
die, in je kwaliteit van arts, je pillen suikerend en verguldend,
ervoor zorgt dat je lezers gezonde en gewijde zaken slikken,
waarvan heel wat mensen, zonder die kunst, niet zouden willen proeven.
Omdat je toch zo voortreffelijk het aangename met het nuttige verenigt,
hang ik een drievoudige laurier aan jouw drietalige pen.

In het octaaf van dit sonnet van lof spreekt Sylvester zijn bewondering uit voor de dichters die het ernstige met het vrolijke (*grave-gayz*, in r. 7 is een aanduiding voor *ioca-seria*) hebben weten te combineren. Juist Cats, hier vergeleken met een arts die voor geestelijk heil zorgt, is nu zo iemand die hierin voortreffelijk geslaagd is: lieflijk, geleerd en goddelijk (*doux-docte-divin*) noemt Sylvester hem, analoog aan de opzet van de bundel. Voor een dergelijke prestatie, zo besluit het sextet, mag Cats drievoudig gelauwerd worden.⁹⁸

De puriteinse dichter en linguïst Josuah Sylvester (1573-1618) was van 1613 tot 1618 secretaris van de 'Company of Merchant Adventurers' te Middelburg. Deze organisatie van kooplieden zou in 1621 naar Delft vertrekken omdat er

onvoldoende retourgoederen beschikbaar waren. Er is meer dan eens verondersteld dat deze Sylvester de Engelse vertalingen maakte van de gedichten uit het eerste deel van Cats' *Silenus*, die voor het eerst achterin de editie van 1627 zijn opgenomen. Zij werden, met minieme wijzingen, eveneens afgedrukt in een inmiddels zeldzaam geworden uitgave waar ze naast de Nederlandse en Franse gedichten voorkomen. Aan de vertaling hebben de Nederlandse gedichten uit 1618 ten grondslag gelegen.⁹⁹

In Cats' omgeving is Sylvester zonder twijfel de meest in aanmerking komende persoon voor deze vertaling, hoewel het vreemd blijft dat zijn naam hiermee destijds geen enkele keer in verband is gebracht. De archieven in Middelburg die iets over zijn verblijf hadden kunnen verduidelijken, zijn tijdens de Tweede Wereldoorlog verloren gegaan.

Sylvesters *Du Bartas his Divine weeks and works*, verscheen voor het eerst in 1605-1606 en diverse vertalingen, evenals eigenhandig werk, zouden volgen. Uit niets blijkt dat Sylvester ander werk uit het Nederlands vertaalde, al zal hij door zijn vijfjarig verblijf in Middelburg met de taal vertrouwd zijn geraakt. Hij kan ook steun hebben gevonden bij de Latijnse en Franse bijschriften. Gezien zijn sterfdatum, 28 september 1618, moet Sylvester als hij werkelijk de vertaler is geweest, snel hebben gewerkt. Een andere mogelijkheid is dat hij vooraf de beschikking heeft gehad over handschriften of drukproeven. Ten slotte is het niet op voorhand uitgesloten dat Cats, die door zijn maandenlange verblijf in Engeland ongetwijfeld redelijk Engels kende, zelf (mede)verantwoordelijk is geweest voor de vertaling, al lijkt die kans bijzonder klein.

Meertens opperde de mogelijkheid dat Cats voor zijn *Self-stryt* kennis heeft genomen van een Latijns tractaat van George Goodwin via een vertaling die Sylvester ervan had gemaakt. Zij was in 1607 verschenen onder de titel *Automachia, or the self-conflict of a Christian*.¹⁰⁰

8.6 ANNA ROEMERS VISSCHER

Aen den Hoochgeleerden D. IACOBC. ITS ...

3 *feylen*: gebreken, ondeugden (vgl. r. 19-20)

geyl: wellustig

6 Dit stellen van de Rede in plaats van de Min correspondeert met de thematische verschuiving binnen Cats' bundel.

halen ... in: begroeten

8 *V'an ... Ieucht*: Bepaling bij *nevel*, r. 7.

het schijnen: het uiterlijk, voorkomen

13 *Ist ... weert*: Wekt het de lachlust niet op, is het niet bespottelijk

wroet: zich afslooft

14 *slobt*: ploetert

om onnut overvloet: om een overvloed te hebben aan dingen die er niet toe doen

13-14 Deze regels doen denken aan het slot van Bredero's *Voor-reden vande Sotheyt*. Zie: K. Porteman, "Lacht wel". Bredero's *Voor-reden vande Sotheyt*. In: *Spektator* 14 (1984-1985), 280-287, i.h.b. 282, r. 46-56 en 283; en *G.A. Bredero's verspreid werk*.

- Ed. G. Stuiveling en B.C. Damsteegt. Leiden 1986, 220-223 en 245-248, i.h.b. 223, r. 44-53 en 247.
- 16 *dienstbare*: ondergeschikte, dienstvaardige
- 19 *Meesterse*: Zuidnederlandse vorm voor meesteres. Een invocatie tot de Rede.
- 21-22 Wederom een verschuiving van de intentie, nu – evenals bij Cats zelf – naar het godsdienstig plan.

De veelzijdig begaafde Anna Roemers Visscher (1583-1651) heeft kennelijk als eerste een exemplaar cadeau gekregen. Met deze vermelding lijkt deze lofdichteres als ideale lezer te fungeren. In het gedicht geeft ze althans aan dat ze de ontwikkelingsgang die Cats voorstaat inmiddels heeft betreden (met de Rede als onmisbare hulp bij het bevrijden van allerlei hartstochten) en spreekt ze haar hoop uit die te kunnen vervolmaken in haar verdere leven. Het lofdicht, dat typisch neostoïcijns opvattingen verwoordt, werd ook opgenomen in *Verscheyde Nederduytsche gedichten [...]*. Tweede deel, verzamelt door J.V.M. Amsterdam 1653, 27.

In de editie uit 1618 (*3v) stond in de opdracht ‘Aen de Zeeusche Ionck-vrouwen’ bovendien nog te lezen (de ‘ick’ is Cupido):

Een dinck spijt my alleen, dat, daer der mannen gheesten
 Staen veerdich my ten dienst, en vieren onse feesten,
 Dat daer een teere Maeght veracht mijn soete vlam,
 (O wonderbaer verstant! O eer van Amsterdam!)
 U meyn’ ick, Roemers Spruyt, u Anna, bloem der Maeghden,
 Die oyt door gheest en konst aen Phoebi Rey behaeghden;
 U meyn’ ick, wat ick doe, hoe gunstich ick u ben,
 Noch can ick, my ten dienst, niet trecken uwe pen.
 Ghy maeckt een aerdich veers, doch niet van onse saken;
 Maer kiest een hoogher stoff, O! mocht ick eens ghenaken
 U hart met dese toorts, ghy songt een ander liet [...].

Cats laat in de herziene versie van het opdrachtgedicht in *Proteus* Anna niet meer door Cupido aanspreken, wat wel begrijpelijk is. Drie jaar eerder, in februari 1624 was zij in het huwelijk getreden met Dominicus Booth van Wesel.

Anna, de oudste dochter van Roemer Visscher, vertaalde waarschijnlijk rond 1612-1614 de *Cent emblemes chrestiens* van Georgette de Montenay in het Nederlands. Weinig mensen zullen deze vertalingen hebben gelezen, want ze werden pas in de negentiende eeuw uitgegeven. Verder richtte Anna gedichten tot Daniel Heinsius, Jacob van Zevecote, Hugo Grotius en Constantijn Huygens, en bezorgde ze in 1620 een nieuwe uitgave van haar vaders *Sinnepoppen*; aan de emblemen voegde ze tweeregelige verzen toe. Zoals overtuigend is aangetoond, zijn de verzen die Cats voor Anna heeft geschreven direct geïnspireerd op het gedicht ‘Aan de eerbare en konstrijcke Ionckvrou Anna Roemer Visschers’ dat Heinsius in zijn *Nederduytsche poemata* van 1616, p. 33 had opgenomen. Het telkens terugkerende thema hierin is Anna’s goddelijkheid en Heinsius waardeert o.a. haar belangstelling voor de emblematiek; misschien kende Heinsius haar bewerkingen van De Montenay.¹⁰¹ De eveneens in 1618 verschenen *Maechden-plicht* zou Cats opdragen ‘Aende eerbare, achtbare, const-rijcke ionck-vrou Anna Roemers’ (*2r-*3v).

8.7 JACOB LUYT

GHEEDICHT *Ter eeren van den boochgeleerden D. JACOB CATS ...*

- TITEL D.: Dominus (Heer)
 2 *schult*: verplichting(en) in morele zin (WNT XIV, 1192, 3), of: verantwoordelijkheden, als gevolg van misvattingen (*Ibid.*, 1193, 5)
betrachten: beschouwen
 5 *Dies*: Daarom
 8 *sinn*: gemoed, lust
 9 *ghesetter*: bedaarder
 10 *Even-naer*: de balans, het juiste midden
 12 *recht-snoer*: richtsnoer, voorschrift
 13 Een verwijzing naar de uitverkiezing?
 16 *hier naer*: hierna
 19 *al u leven*: gedurende uw gehele leven
 20 *vermaeck end' leer*: Het bekende horatiaanse doel van de poëzie; vgl. de 'Opdracht', r. 11-13.

Ter eeren van den selven.

- 4 *Min-vrucht*: vruchten van de liefde, kinderen (nageslacht). Vgl. WNT XXI, 1103, 1, 1, c en 1108, 1, 3, b.
Borgher-eer: eer als burger

Ondertekening: *J.C.*: Jurisconsultus (rechtsgeleerde)

De drie openingsregels van het eerste gedicht representeren elk één van de drie afdelingen. Luyt spreekt tot de jeugd (r. 5), de tot bezinning gekomen burger (r. 9) en de godvruchtige (r. 13), en wijst erop hoe elk van hen uit dit kunstrijke boek lering kan trekken. Zij worden opgeroepen de dichter hiervoor eer te bewijzen. In het tweede gedichtje looft Luyt Cats nogmaals drievoudig.

In 1611 schreef Jacob Frederiksz Luyt (1592-?) zich in aan de juridische faculteit te Leiden. Na zijn studie vestigde hij zich te Middelburg, eerst als advocaat, vanaf 1620 als notaris. Hij maakte ook een 'Eer-dicht' voor *Maechden-plicht* (2*1v) en in 1622 het drempeldicht 'Op het ghenoegetelike Haegsche Voor-hout' voor Huygens; tevens werkte hij mee aan de *Zeeusche nachtegael*. Adriaen van de Venne dichtte over hem in de 'Middelburgsche lauwer-hoff':

Luyt, geeft een nieu geluyt, vol wel gesette woorden,
 Hij brengt wat voor den dach, dat niemant noyt en hoorden.¹⁶²

8.8 SAMUEL DE SWAEF

KLINCK-DICHT, *Op de drie-sinnighe SINNE-BEELDEN ...*

- 1 *sick ... draghen*: zich dient te gedragen. *Sick* is een (neven)vorm van het wederkerend voornaamwoord 'zich'. Over deze vorm: Weijnen, 49, § 51; en Hermkens en Van de Ketterij 1980, 95, § 2.4.

- 2 *aerdich*: scherpzinnig, geestrijk
 5 *met konste*: met kennis, bekwaam; of: doeltreffend
 8 *met heus bescheyt*: met werkelijke kennis van zaken, en dus: niet onbesuisd
een aerdich dier: een leuk meisje

Evenals de voorafgaande dichters prijst De Swaef, die de bundel duidelijk als ethisch geschrift betitelt, Cats om de driedubbele uitleg die hij heeft gegeven. De Swaef noemt hem in dit gedicht, dat de vorm heeft van een petrarcaans sonnet, een 'groot verstant'.

Samuel de Swaef (1597-1662), zoon van Josijntje Panneels en Hans de Swaef (in 1607 ouderling van de Hervormde Gemeente), was naast schoolmeester te Middelburg, ook schoonschrijver, cartograaf, plaatsnijder, boekdrukker en schrijver van enkele stichtelijke werkjes. Hij nam een belangrijke plaats in binnen de Nadere Reformatie. De Swaef trouwde drie keer; de eerste keer in 1616 met Geertruidt Cornelis.

Proef-stuck van de schryf-konste verscheen in 1619 en één van de proefstukken droeg De Swaef op aan Cats, die op zijn beurt een vierregelig vers voor het titelblad maakte. Adriaen van de Venne schreef een lofdicht op het werk. Kort daarop maakte Samuel de Swaef samen met Hendrick Lancel een calligrafische poëzie-uitgave met als titel *Gedichten van verscheijde poëten* (s.l. s.a.). Hierin werden drie gedichten van Cats opgenomen en vijf van Adriaen Hoffer.¹⁰³

Cats moet een goede relatie met de familie hebben gehad, want ook Samuels broer Johannes zou een van zijn vertalingen van Willem Teelinck aan hem opdragen. Evenals Cats' eersteling, werd de vertaling die Samuel de Swaef uit het Frans maakte van Plutarchus' *Over de opvoeding der kinderen* bij Hans van der Hellen gedrukt (1619). De vriendschap moet een tijd hebben geduurd: in 1633 droeg De Swaef zijn vertaling *Salomons prophetie* van de Engelsman J. Cotton aan Cats op.¹⁰⁴

8.9 LEONARD PEUTEMANS

GHEDICHT Ter eeren den hoochgeleerden D. IACOB CATS ...

- 1 *den Medecyn*: de arts. Een begrijpelijke vergelijking voor iemand die zelf stadsdokter is. Vgl. de biografische notitie hieronder.
aerdsinnich: op een doordachte, kunstige wijze. Vgl. *WNT* 1, suppl., 237, 111, 3 en *MNW* 1, 468-469, s.v. 'Arte'.
 3 *vroed*: wijs
aen te leyden: te helpen
 6 *Aen-voeren*: leiden (opvoeden), of: aansporen
 8 *bloet-rijcke*: sanguinische, wellicht met de bijgedachte 'onstuimige'
 11 *Defiticheyd*: deugdzaamheid
Geylheyd: wellust. Vgl. voor deze oppositie o.a. Cats' *Self-stryt* (Middelburg 1620) en Vondels *Stryd of kamp tusschen knyscheyd en geylheyd* (Amsterdam 1624; *WB* 2, 486-494).
 12 *stant*: staat
over glimpt: overtreft
 17 *malen*: af te schilderen
 20 *Zeelant*: De vermelding van de provincie dient gelezen te worden tegen de achtergrond van de telkens terugkerende kwestie welke plaats Zeeland innam binnen het

literaire leven in de Republiek. Ook de publikatie van de *Zeeusche nachtegael* van 1623 kan beschouwd worden als een proclamatie van Zeeuws cultureel zelfbewustzijn ten overstaan van de andere gewesten, met name Holland. Zie hierover o.a. Streng-holt 1989, en vgl. het hierop volgende gedicht van Hobius, r. 34.

een kleyne Weerelt: een wereld in het klein, de mens in al zijn facetten. Deze beeld-spraak was niet ongebruikelijk. Binnen het emblematische genre had de bundel *Mikrokósmos. Parvus mundus*. Antwerpen 1579, een samenwerkingsverband tussen de etser-uitgever Gerardt de Jode en de geschiedschrijver Laurentius Haechtanus, grote invloed uitgeoefend. Jan Moerman maakte er in 1584 een Nederlandse bewerking van die in 1608 door D.P. Pers in een ongewijzigde heruitgave onder de titel *De cleyne werelt* op de markt werd gebracht. Moerman bracht de titel in verband met de mens (3*4v): 'Wantmen hier inne vindt al 'tghene dat den mensche mach eyghen wesen: wat hy moet laten ende vlieden, wat hy moet volghen ende beminnen by veelder-hande schoone exempelen [...].' Zie over deze bundel Porteman 1979, 26-59, het citaat op 36; en: Joost van den Vondel, *Den gulden winckel*. Facs. ed. Becker 1978. Vgl. voor 'de kleine wereld' als synoniem voor de mens ook Ripa 1644, 330a; 463b-464a en 499a; evenals *WENT XXV*, 1365, 1, 1, c.

Peutemans heeft ongetwijfeld de 'Voor-reden' van Cats te lezen gekregen voordat hij aan dit lofdicht begon. Daarop wijzen de regels 1-4 (te vergelijken met: 'de walgende siecken, dewelcke men de geneesdrancken niet anders als onder 'tdecksel van yet wes dat sy geerne eten of drincken en kan ingeven', r. 120-122); en de versregels 6-7 (te vergelijken met: 'om alsoo den inganck ende stant deses boecx so voor te stellen, als of achter den selven niet anders als een prieel der minnen en ware schuygende', r. 100-102, én: 'daer mede wy de jeugt meynen te trecken tot het lesen van dit boecxken', r. 140-141). Peutemans looft het werk dat de wijze dichter aan Zeeland heeft geschonken. Evenals in andere drempeldichten ligt hier de nadruk op de veranderende toepassingen binnen de emblemata en op de kunstige manier waarop de aard en de gewoonten van de mens, te beschouwen als een ware mikrokosmos, zijn voorgesteld.

Leonard Peutemans (1590-1622), zoon van de wijnkoper Leonard Peutemans en Jacomijntje Jansdr, had zich in 1608 te Leiden ingeschreven als student. Hij trouwde in 1616 met Anna Boreel en was vanaf september 1617 tot zijn dood stadsdokter te Middelburg. In maart 1613 was hij lidmaat van de Hervormde gemeente te Middelburg geworden.

Een Nederlands lofdicht van zijn hand werd ook opgenomen in *Maechden-plicht* (2*1r). Op dezelfde pagina prees hij eveneens de kunst van Anna Roemers Vischer; hij moet een goede bekende van Anna zijn geweest, want bij haar 'onverwacht vertreck uyt Middelburch' in juli 1622, dichtte hij nogmaals, nu in de *Zeeusche nachtegael* (1, 78-79). In het album amicorum van Adriaen Hoffer komt een bijdrage voor van Peutemans (fol. 56v).¹⁰⁵

8.10	JACOB HOBIUS
	OP DE DRIE BOECKEN <i>der SINNE-DICHTEN ende BEELDEN</i> ...
2	<i>by d'Oude</i> : door de antieke schrijvers
1-4	In Hesiodus' <i>Theogonie</i> , 188-207 staat beschreven hoe Aphrodite uit het schuim der
151	DE PRELIMINARIA

- zee is ontstaan, nadat het afgesneden teellid van Uranus in zee was gevallen; haar bijnaam is daarom Urania. Haar naam, in het Grieks Ourania, betekent tevens 'de hemelse'. Vgl. ook Herodotus, *Historiae*, 1, 105 en 131. Later werd Aphrodite Pandemos als godin der aardse liefde tegenover haar gesteld.
- 5-6 *'t beste ... ghebaert*: Hobius verwijst hier naar Iocus, de Scherts, het (vermeende) broertje en speelmaatje van Cupido. Vgl. Panofsky 1984, 80 en 111; en Porteman 1983, 201. Verwerkingen van het motief door David van der Linden en Jan van der Noot worden genoemd in: Justus de Harduwijn, *De weerlicke liefden tot Roose-mond* (1613). Ed. Dambre 1978, 156-165.
- 6 *wacker*: oplettend, verstandig, of: aantrekkelijk
- 8 *beylt*: Mogelijk: zich verpoost, speelt, stoeit, of dartelt. Dit werkwoord is verder alleen aangetroffen in het *Dagverhaal* (1652-1662) van Jan van Riebeeck. Hij gebruikte het telkens in verband met een bepaald gedrag van vissen, in het bijzonder dat van walvissen en zeekoeien. Zie: *Dagregister gehouden by den oppercoopman Jan Anthonisz van Riebeeck*. Ed. D.B. Bosman en H.B. Thom. Drie dln. Kaapstad 1952-1957, 1, 36 en 77-78, met als annotatie: 'Die betekenis moet so iets as speel, spartel, Eng. sport wees.' Vgl. *WNT* 11, 1, 1545 en G.A. Overdiep, *De volkstaal van Katwijk aan Zee*. M.m.v. C. Varkevisser. Antwerpen 1940, 82. Ook Hobius voegt er tussen haakjes aan toe dat Amor dit gedrag overgeërfd heeft van zijn uit de zee geboren moeder; het ventje voelt zich kennelijk als een vis in het water.
- 9 *lecker*: kwajongen; *lecker* is een vaker voorkomende benaming voor Cupido
- 11 *tacketeylt*: is schertsend handtastelijk. Vgl. voor dit woord ook Cats' *Spiegel* 1632 (einde deel 1, aparte nummering), 48.
- jockt*: maakt grapjes, stoeit
- 12 *besmeurt*: aangedaan door de liefde
- 13 *Dees'*: Nl. *'t beste ... eerbaerheyt*, r. 5-9.
- 17 *arghen*: arglistige, boosaardige
- 18 *verdonkert*: veronachtzaamt, verdraait
- verblauwt*: verbloemt, niet nakomt
- 19 *rechte*: ware, (de mens) op het rechte pad houdend
- 20 *af gbedronghen*: afgedwongen
- 23 *men [...] moeten*: Zie voor een dergelijke incongruente constructie in het zeventiende-eeuws: Hermkens en Van de Ketterij 1980, 186.
- 24 Voor *ghetreur* (verdriet) is *in* samengetrokken.
- 27 *dat*: wat
- verdouwen*: verwerken, verdragen
- 25-29 Lucifer, de hoogste van de afvallige engelen die in opstand kwamen tegen God nadat Adam en Eva waren geschapen, werd met zijn aanhangers in de hel geworpen. Ze zijn bezielde door haat en wraakzucht tegen God, die ze in de mens willen treffen. De mens dient, vindt Hobius, zijn plaats te kennen en niet meer te willen hebben én weten, dan voor hem is weggelegd. Hoogmoed is uit den boze.
- 29-30 *rukt [...] op*: voert in hoger sferen
- 33 *ghekneutert en ghekeven*: gemord en zijn misnoegen geuit
- 34 *Zeelant*: Vgl. de annotatie bij r. 20 van het gedicht van Peutemans hiervóór.
- 38 *Een ... drie*: we hebben er, met Cats, drie in één

Cats wordt hier uitbundig geloofd om zijn drievoudige pen, want hij bezingt de speelse liefde en hoe die met plezier beleefd kan worden, hij schetst hoe men zich

eervol dient te gedragen en geeft bovendien stichtelijke overpeinzingen die tot groter zieleheil leiden. Meer kan de lezer zich niet wensen in één en hetzelfde werk.

Jacob Hobius of Hobickse (?-1620) was burgemeester en weesmeester van Brouwershaven. Zijn vader was Hobick Hubrechtse (van 1597 tot 1602 schepen en baljuw van de stad) en zijn moeder, Liele Kempe, was een dochter van Salome Cats, een tante van Jacob Cats. Dit betekent dat Hobius een achterneef van Cats was.

Jacob Hobius trouwde omstreeks 1606 met Lijsbeth Jans Hollenboom en Cats zou op 29 augustus 1610 getuige zijn bij de doop van een van hun kinderen. In de *Zeeusche nachtegael* uit 1623 is van Hobius het 'Visscher-praetie' opgenomen, een dialoog in alexandrijnen tussen de vissersjongen Steven en het meisje Martijntje; het is het enige andere gedicht dat van hem bekend is.¹⁰⁶

9 TOT DEN LESER.

1 *doorsien*: bekijken, of: inzicht krijgen in de ware aard

2 *met een gesicht*: in één oogopslag, blik

5 *met kleyne beslaghe*: met weinig moeite, met weinig omhaal. Cats gebruikte ook de verbinding 'met kort beslaghe' in de betekenis: in beknopte vorm (# NT 11, 11, 2026, 13).

6 *haest*: in korte tijd

in't gemeen: in zijn algemeenheid

8 *dit eenigh werck*: enkel en alleen dit werk

I.F.: Iacobus Felinus. De naam Felinus is afgeleid van het Latijnse woord 'feles' of 'felis' voor kat. Op 2 juni 1598 betaalde Cats, in Orléans ingeschreven in de 'Natio Germanica' de traditionele kroon. Hij noteerde in de matrikel van de rechtschool, onder procurator Georgius a Burmania, 'Jacobus Felinus Brouwershavius, dedit coronatum'. De naam van Apollonius Schotte uit Middelburg staat direct boven die van Cats. Zie: *Livre des procureurs de la Nation Germanique de l'Université d'Orléans*. Vierde boek, fol. 128v (Archives départementales du Loiret, D 216). Met dank aan C.M. Ridderikhof te Den Haag voor de inzage in een kopie van dit document. Vgl. verder Meertens 1943, 246 en 382, noot 214; evenals de annotatie hierboven bij r. 35 van het gedicht van Hoffer.

Cats verwoordt in dit gedichtje waarmee hij het voorwerk zelf besluit (de vorm heeft iets weg van een moderne reclameboodschap), de veelomvattendheid van zijn embleembundel: de lezer kan er immers een afspiegeling van het gehele menselijk leven in terugvinden. Deze gedachte grijpt terug op het idee van een boek als een wereld in het klein. Vgl. de zegswijze 'het boek des levens' (# NT 111, 1, 100, 11, 1, d), de populariteit tijdens de middeleeuwen en de renaissance om een boek als mikrokosmos te zien (Bath 1994, 45) en de annotatie bij 'een kleyne Weerelt' in het drempelgedicht van Peutemans, r. 20.

De emblemata I-LII

I MEN VERLANGT, WAT MEN HEEFT VERLOREN.

PRENT

Een man en vrouw staan op een vismarkt voor een blok waarop een doorgehakte aal ligt; de vrouw kijkt naar de man en wijst op het blok. Een wolkenhand houdt boven de in tweeën gehakte vis een hakmes vast. Op de achtergrond staan twee blokken in een overdekte ruimte.¹ Achter het paar zit een hond.

In de vier hoeken van de prent buiten de hoofdvoorstelling bevinden zich medaillons. Linksboven de geboorte van Eva uit Adams rib in de tuin van Eden. Adam ligt te slapen en Eva verheft zich met samengevouwen handen uit zijn zij en richt zich tot een hemelse stralenkrans, waarin in Hebreeuwse letters Jahweh staat. Enkele dieren omringen hen. In het medaillon rechtsboven hetzelfde paar, wandelend in het paradijs. Ook hier worden zij vergezeld door een aantal dieren.² Op de inzet linksonder loopt een oude man met lange baard en hoed samen met een jong meisje. De grijsaard houdt de hand van het meisje vast en richt zich tot haar. Vanuit de achtergrond wijst een door zijn knieën gezakt jongetje op dit stel. Het vierde medaillon toont een man die, met zijn armen opgeheven, neerknielt. Zijn hoed ligt voor hem op de grond en uit de lucht komen drie bliksem-schichten.

Onder, in de binnenste ring: A · v · venne · in · swelinck fecit.

Afmeting: 13,4 × 13,6 cm.

Afmeting medaillons, de buitenste rand: ø 2,6 cm.

1.A.1

MOTTO

Te lezen als: dat wat gesplitst is, wil zich (toch) weer verenigen
deel: Tevens: de aan iemand toebedeelde, voor iemand bestemde, vrouw of geliefde (WNT III, II en III, 2332, 8). Vgl. het medaillon linksboven waar de vrouw een lichaamsdeel van de man is.

1

alle ... sinnen: alle jonge mensen

2

Haer snellen: zich haasten

uyter aert: van nature

haer stellen om: zich opmaken om

4

sigh / ... / voeghen: zich verenigen. Ook gezegd van de huwelijksverbintenis en de band der liefde (WNT XXII, 164).

5-6

Zie Genesis 2:22-24.

7

rijst: neemt zijn oorsprong, ontstaat

1.A.2

Hij verlangt wat hij heeft verloren.³

God die de zee en de sterren heeft geschapen door zijn woord,
heeft het lichaam van de vrouw uit het lichaam van haar metgezel genomen.
Dit is de oorsprong van de liefdesrazernij bij de jongens en van de liefdesgloed
bij de jonge meisjes,
hierdoor zoeken vrouw en man een bedgezel.

5

Jongelui, is het vreemd? De minnaar wenst tot zijn vroegere situatie terug te keren en opnieuw te worden wat hij was.

Als je eens een aal in tweeën snijdt, kronkelt hij door het gras
en doet moeite weer verenigd te worden op de plaats waar hij dat tevoren was.

- 1.A.3 Het deel wil zijn geheel.
 Wil je weten, vriend, waarom de zoete razernij ons uit liefde naar de huwelijks-
 haven drijft? Aanhoor de reden: de minnaar die gewond is, wil zich verenigen
 met het lichaam waarvan hij is afgesneden.
- 1.A.4.a [Afkomstig uit: Cornelius Gallus, *Elegiarum libellus*, 1].⁴
 Alle dingen zoeken naar hun oorsprong, en verlangen naar hun moeder.
- 1.A.4.b Johannes Gruterus, *Florilegium ethico-politicum*, 111.⁵
 De ziel van de minnaar leeft niet in zijn eigen lichaam.
 Want hij begeert dat samen is, wat vroeger samen was.
- 1.A.4.c Vergilius, *Aeneis*, 1v, 66b-67.
 ‘De vlam verteert inmiddels haar zachte merg en zwijgend leeft de wond in het
 diepste van haar hart.’⁶
- 1.B.1
 MOTTO *Ontijdigh*: Niet op de juiste tijd plaatshebbend; ook: onbehoorlijk.
mal: verliefdheid. Zie voor de verbinding ‘oud mal’, verliefd terwijl men toch
 al bejaard is: *WNT IX*, 134 en de *Adagia* van Sartorius: ‘Weest doch niet out mal’
 (1561; 11, VII, 15).
Is ... al: is volstrekt niets
 2 *Al [...]* *schoon*: ook al
ten vollen: volledig
 3 *Noch*: Toch
wispelt: kronkelt
block: houwblok waarop een visboer zijn vissen schoonmaakt
 4 *schoon*: hoewel
ghenaect: nadert
het ... jock: lijkt het alsof hij het grappig vindt
 6 *dertel*: uitgelaten, wulps
 7 *haer sot ghelaet*: hun dwaas gedoe (vgl. *WNT IV*, 1026, 1, 2)
 8 *heeft ghedaen*: is afgelopen
- 1.B.2 Hij gaat tevergeefs tekeer.⁷
 Ook al hakt een getrokken zwaard de kop van een aal eraf,
 toch slaat het dier met het verminkte lijf op de grond;
 het houdt niet op steeds met de staart te zwaaien,
 en kronkelt, al ebt het leven weg.
 5 Dit stelt u levendig voor ogen het beeld van een al te levenslustige oude man,
 in wiens trillende lichaam een afschuwwekkende liefde raast.
 Ach, ongelukkig is iedereen die zich als een oude man met dingen die bij de
 jeugd horen bezighoudt⁸
 en, zelfs stervende, niet toegeeft dat hij aan de dood onderworpen is.

1.B.3 De ouderdom verdraagt geen dwaasheid.
Hoewel het lijf van de paling verminkt is en hij geen kop meer heeft, maakt het arme beest sprongen. Ach dwaas, bereid je voor op je sterven en hang niet meer de minnaar uit. Het is redeloos wanneer een grijsaard zich uitgelaten gedraagt.⁹

1.B.4 Cornelius Gallus, *Elegiarum libellus*, 1.¹⁰
Voor een oude man zijn een stralend uiterlijk en mooie kleren iets schandelijks, ja het is zelfs een misdaad dat een oud man mint.
Het is een misdaad te houden van grapjes, maaltijden, gezang.
O, ongelukkigen, voor wie vreugde een misdaad inhoudt.

1.B.5 Hij gaat tevergeefs tekeer.
*Alles heeft zijn tijd,
ook de gemoedsbewegingen van de mensen hebben hun tijd,
en de talrijke lotswisselingen onder de hemel
waardoor alles staat of valt.*¹¹

Het is voor een oude man niet alleen onwelvoeglijk, maar zelfs levensgevaarlijk om zich uit te leven, vooral in de liefde. Onwelvoeglijk, want niets is zo belachelijk dan dat een bevende, grijze, tandeloze man die (zoals hij zegt) rimpeliger is dan een uitgedroogde druif,¹² als een jonge vent de minnaar uithangt. Gevaarlijk, want ervaring en de regels van de natuurkunde verkondigen dat als een oude man een vaarsje¹³ bemint, hij warmte en vocht verliest, en wel in die mate, dat hij weldra roemloos uit die hele krijgsdienst afzwaait en na zijn dood de voorbijganger dit grafschrift voorhoudt:

*... zij die mijn lichaam in haar warme schoot heeft genomen heeft mij door haar liefde gedood.*¹⁴

Hoeveel beter deed de vrouw van Abraham, die zei: 'Zal ik wellust hebben, nu ik oud geworden ben?'¹⁵ En dus, wie je ook bent, beste oude man,

*laat wat de kinderen is toegewijd aan de kinderen over,*¹⁶

en zeg met Sophocles: 'Zwijg, mannen. Ik ben al vrij en aan die meedogenloze en razende heersers ontkomen door de zegening van mijn leeftijd';¹⁷ of, met de Hebreeuwse wijze:

*De tijd stelt een maat aan ombelzingen en te walgen van gevraagde kussen.*¹⁸

1.B.6
1 *voegben*: behoren, passen
2 *een bedaeght man*: een man op rijpe leeftijd, een bejaarde
3 *Vrouwen liefde*: liefde voor vrouwen
3-4 *niet so geckelick*: niets zo ongerijmd, bespottelijk
4-5 *de Kerck-hof bloemen ... dragende*: terwijl hij reeds vele grijze haren heeft. Ook te zien als voortekenen van de (naderende) ouderdom en dood (FNT VII, 1, 2341, 2). In zijn *Spiegel* uit 1632 (einde deel 1, aparte nummering), 35 zegt Cats: 'rechte kerck-hof-bloemen, dat is, met menigthe van grijse haren' (ADW 1712, 1, 560. Vgl. ook ADW 1712, 1, 404). Suringar (1873, 16, nr. 1X) haalt eveneens het gezegde 'Tkerchhof

- aenden naers draghen' aan, voor 'met één voet in het graf staan'. Vgl. ook embleem XXXI11.A.2, r. 5-6.
- 6 *beyde [...]* ende: zowel ... als
- 7 *derf*: durft
- 9-10 *int ... overgeschreven*: gerekend bij de slachtoffers van de liefde
- 14 *Sara*: de vrouw van Abraham. Zij is verrast wanneer haar de geboorte van een zoon voorspeld wordt, omdat zowel zijzelf als Abraham reeds bejaard zijn; zie Genesis 18:12.
- 15-16 *set [...]* over: laat over aan
- 16 *dien handel*: het liefdesspel
- seght met Salomon*: Zie noot 18.
- 18-19 Wanneer men jong is, mint men dol,
wanneer men oud is, is minnen dolzinnig.¹⁹
- 1.C.1
- MOTTO Onderga gewillig.
- 1 *vry*: gerust
- noch efter*: evenwel, daarna toch
- 3 *trotst*: weerstaat
- even*: zelfs
- tert*: tart, trotseert
- den ... noot*: de pijnlijke kwelling, de moeilijk te verduren noodzakelijkheid (*WNT* v, 2154, 1, B en *WNT* IX, 2067, 1)
- 4 *te spijte van*: ondanks
- 7 *buysaem*: berustend. Vgl. o.a. Psalm 44:26.
- 8 *te meerder*: des te meer
- 1.C.2 Baat het niets tegenstand te bieden?
- Als een zwaard een aal doormidden snijdt en hem verdeelt,
slaat hij herhaaldelijk met zijn lijf op de grond.
Stervend kronkelt hij en wentelt zich in het stof
en wil zich niet zwiingend onderwerpen aan de dood.
- 5 Wat baat het u te verzetten wanneer het harde lot u afmat,
of wanneer de ene van de drie zusters het snel draaiende spinrokken stopt?²⁰
Buig het hoofd en geef u over aan uw stil verdriet.
Hij is niet geheel ongelukkig die weet hoe ongelukkig te zijn.²¹
- 1.C.3 Bij onvermijdelijke kwelling valt er niets anders te doen dan dulden en zwijgen.
- Onderga niet weerspanning de pijnen van dit leven, want wanneer de hemel ons op de proef stelt, dient het tot niets weerstand te bieden. Wees liever nederig, met een deemoedig hart: wie lijdt met wrevel, vermeedert zijn ongeluk.
- 1.C.4 [Waarschijnlijk een toespeling op:] Johannes Chrysostomus, *In epistolam Pauli ad Corinthos posteriorem, homiliae XXX* ('Homilia' XII).²²
- Het getuigt van een edelmoedige geest alle beproevingen gelaten te dragen, ook wanneer u van alle kanten wordt geprovoceerd en gekrenkt.

Lijdzaamheid is een edele manier om te overwinnen, wie lijdt, overwint; wie wil overwinnen, moet leren te lijden.

1.C.5 Het baat niets zich te verzetten.

Onder de tekenen van een waarlijk vernieuwde mens moet allereerst een nederige geest gerekend worden die rampen en onrecht kan verdragen. Want iemand die halsstarrig en weerspanning is, kan er nooit zeker van zijn dat hij zijn gedachten heeft onderworpen aan Christus. En, vraag ik u, waartoe dient in dit geval halsstarrigheid? Door tegenslagen immers oefent, beproeft of verbetert God de zijnen, ja bekleedt hij hen zelfs met eer. Hij maakt hen daarin immers gelijk aan de Zoon zelf. Want de zeer milde Vader weet uit de hoge spiegel van zijn voorzienigheid geheel en ten volle wat ieder van ons past en geeft ieder wat hij, naar Hij weet, nodig heeft. De lust tot zich verzetten en het zich afmatten in jammeren zijn daarentegen slechte remedies. De vreze des Heren biedt hun veel meer uitkomst. Want wie zijn toevlucht neemt tot de goddelijke wil en de genegenheid van de Vader, als tot een heilig plechtanker,²³ haalt uit zijn beproevingen niet alleen lijdzaamheid, maar ook vreugde, ja zelfs dankzegging, precies zoals een dokter uit adders tegengif haalt, en wel zozeer dat hij tenslotte als het ware in triomf volmondig uitroept: De weg van het kruis is de weg van het licht.²⁴

1.C.6

- 1 *ken-teyckenen ... gbemoets*: eigenschappen van het gemoed van de 'nieuwe mens' (vgl. WNT XX, 1629, 1, A, 111, 7, b); vgl. ook o.m. Romeinen 12:2 en Efeziërs 4:23.
- 2 *verdraechsambeyt*: lijdzaamheid
- 2-3 *besoekinghe*: beproevingen, straffen
- 3 *van*: door
- 2-4 *nedrighe ... aenghedaen*: Vgl. 2 Corinthiërs 6:4.
- 4 *in ... dien*: daarentegen
- 4-5 *morrende*: niet berustende
- 5 *onverdulicheydt*: onlijdzaamheid
- 5-6 *niet anders | ... | als*: niets anders dan
- 5 *verstaen*: opgevat
- 4-7 *ghelijck ... Christi*: Vgl. 2 Corinthiërs 10:5.
- 8 *hier*: Nl. wanneer God ons op de proef stelt, r. 2-3.
steghe: onwillige, hardnekkige
onverdraechsambeyt: gebrek aan berusting, duldzaamheid
nae dien: terwijl toch
- 9 *de sijne*: zijn gelovigen
- 8-10 *nae dien ... ellende*: Vgl. o.a. Job 36:15, Psalm 66:10 en vooral Jesaja 48:10.
- 10 *gewisselijck*: beslist
- 10-11 *vermoeytbeyt*: inspanning (ook: afgematheid?), WNT XX, 1455
- 10-11 *een ... behulp-middel*: een in elk opzicht gebrekkige remedie
- 11 *daer*: waar
- 12-13 *de selve*: verwijst naar *de ware vrees Gods* (r. 11-12)
- 11-13 *daer ... de sijne*: Vgl. o.a. Psalm 31:8; Psalm 34; Psalm 46:2 en Jeremia 16:19.
- 14 *recht*: zoals het zijn moet
- 14-16 *weet ... vertroostinghe*: Vgl. Jeremia 30:9, Romeinen 12:12 en Hebreeën 10:36.
- 18 *naerder*: dichterbij, of: dichterbij

Cats gaat in dit embleem in op het gedrag van een aal wanneer men die doormidden hakt. Drie zaken valt de beschouwer op: de twee delen van de vis trekken altijd naar elkaar toe, de aal blijft uitbundig spartelen en, hoewel gepijnigd, trotseert hij zijn kwelling. Deze observaties vormen het uitgangspunt voor een aantal overwegingen.

Typisch is dat via de medaillons de drie toepassingen nog eens worden gevisualiseerd. Eigenlijk zijn het uitgebeelde pointes van de verschillende uitleggingen die als reeks nauw aansluiten bij de tekst.²⁵ De eerste twee tonen hoe God Eva uit Adam heeft geschapen en zo man en vrouw voor elkaar heeft bestemd. Het derde medaillon met de bejaarde man en diens dwaze verliefdheid verbeeldt de zinsnede dat ‘het in de arm nemen’ zijn tijd kent en in de laatste inzet zijgt de man, overeenkomstig het derde onderschrift, letterlijk (blootshoofds) neer in het stof. De bliksem is hier een vorm van het hemelse, louterende, vuur.²⁶

Het advies aan de lezer om een korte tijd stil te staan bij wat is voorgesteld, wordt binnen de prent versterkt door de twee wijzende figuren, de vrouw en het ventje. De jongen wijst de oude man – die in de uitleg samenvalt met de kronkelende aal – spottend na. Het lijkt alsof hij een genoeg beleeft, maar in werkelijkheid toont hij zijn laatste stuiptrekkingen. Een dergelijke uitbeelding en afkeuring van de ongelijke liefde was een geliefd thema zowel in de literatuur als in de beeldende kunst.²⁷ Centraal in de emblemprent staat de vrouw die door middel van de aal op de goddelijke oorsprong van de liefde tussen man en vrouw wijst. Man en vrouw vormen samen één geheel, in Genesis 2:24 aldus verwoord: ‘en zij zullen tot één vlees zijn.’²⁸

De deiktische rol die het zeventiende-eeuwse paar vervult, heeft tot gevolg dat de les die wordt verbonden aan de voorstelling, niet alleen op hen, maar ook op hun gelijken van toepassing is. Dat Cats meteen al aan het begin van zijn bundel eigentijdse mannen en vrouwen als zogenaamde ‘Hinweiser’ of handelende personen laat functioneren, is opvallend. Het in menig opzicht verwante tweede embleem heeft in zijn nieuwe gedaante ook zeker als versterking gediend: de toevoeging van het paar voor de haard (in de editie-1618 bepaalde enkel de fakkel zelf de pictura (zie afb. 2.3)), met wederom een wijzende vrouw, zal ook hier de betrokkenheid van de lezer hebben vergroot.

Ondanks (of dankzij) de aanwezigheid van de dood ligt in de uitleg de nadruk op drie belangrijke aspecten van de wellevenskunst, namelijk de levenbrengende liefde voor alle gehuwden, de amoureuze terughoudendheid in de ouderdom en de godvruchtige lijdzaamheid bij tegenspoed.²⁹ Het beeld van de aal wordt in de eerste twee toepassingen als analogie gegeven bij de beschrijving van het menselijk handelen (retorisch gezien een *locus a simili*); in de derde uitleg vormt het een tegenstelling (een *argumentum a contrario*).

Het ontwerp dat Adriaen van de Venne maakte voor de nieuwe editie die in 1629 verscheen, is bewaard gebleven. De doorgekapte aal is nu meer op de voorgrond geplaatst, terwijl het paartje, dat erbij is gaan zitten, vanaf wat grotere afstand de handeling in beschouwing neemt (afb. 1.1).³⁰

Dit openingsembleem wordt in de literatuur wel aangemerkt als inleidend, maar een reden voor juist dit embleem wordt niet geopperd.³¹ Van belang is dat Cats in dit eerste embleem de nadruk legt op de oorsprong van de liefde en het leven, en de verklaring waarom de mens altijd op zoek blijft naar zijn wederhelft voert hij terug op het eerste bijbelboek. Zo begint hij aan het begin van zijn bundel met

datgene waarmee de geschiedenis van de mensheid ook begonnen is. Elders verwoordt hij deze almacht van de liefde als volgt:

De liefde bint het volck, de liefde voeght de zielen,
Die sonder dat verbant in duysent stukken vielen.³²

Dat ouderen verliefd raken is dwaasheid en in strijd met de natuur. Met de dood in het vooruitzicht zal die verliefdheid dan ook van korte duur zijn. Cats besluit zijn interpretatie door te wijzen op de waarde van de ootmoed. Het beeld van de kronkelende aal is in die zin treffend dat het kan verwijzen naar de zoekende jongeling, de lachwekkende oudere en de nederige gelovige. De verschillende lezersgroepen voor wie het boek bedoeld was, zijn met dit embleem meteen ook onderscheiden.

Ten slotte is het niet uitgesloten dat Cats met dit toegevoegde openingseembleem eveneens het belang van de samenhang van de bundel als geheel heeft willen onderstrepen. Een van de redenen waarom hij in 1627 een nieuwe uitgave maakte, was immers zijn behoefte de structuur te herzien.³³ Hij wilde in plaats van de drie afzonderlijke delen één deel, om zo de scheiding tussen de afdelingen op te heffen. In de 'Aenspraecke tot den leser', opgenomen in deze uitgave, spreekt Cats van veranderingen '[...] so wel ten aensiene vande gedichten, als vande gestalte [=structuur] selfs' (r. 2-3). Hij stelt er prijs op wanneer de lezer de door hem gewijzigde volgorde respecteert en hoopt dat die het werk als geheel beschouwt: '[...] ende sich niet te laten verveelen onse drierley veranderinge op haer ordre [=volgorde] na te lesen' (r. 42-43).

Hierdoor kon het bijzondere karakter van het werk, waarin verschillende delen op elkaar betrokken worden – de eenheid in verscheidenheid – door de toevoeging van het eerste embleem sterker naar voren worden gebracht. Bovendien hebben het begin en het eind nu nadrukkelijker betrekking op elkaar: de combinatie van liefde en dood aan het begin onderstreepte de cyclische structuur van de gehele bundel. In het laatste embleem over de vlinder die zich heeft ontpopt, gaat het namelijk om de opstanding na de dood. De bundel sluit zo tevens aan bij een structuur die in diverse emblematische werken inmiddels gebruikelijk was.

Als visuele voorloper dient zich een prent aan in de verzameling *Thesaurus philo-politicus* van Daniel Meisner, een bundel die twee jaar voor *Protens* verscheen. Op de achtergrond is de stad Winterthur voorgesteld, op de voorgrond – naast een personificatie van de Hoop – een wolkenhand die, zo blijkt uit een verklarende toelichting elders in het boek, een slang doormidden heeft gekapt (afb. 1.2). Erboven staat 'Dum spiro spero', en het onderschrift wijst erop dat lijdzaamheid en hoop overwinnen:

Weil man nur kann ein athem fassn,
Soll man sich auff Gotts hilff verlassn.
In der Hoffnung Ich uberwind,
Wenn man im Glaubn mich gduldig fin.

Ook Cats' godsdienstige toepassing vertoont overeenkomst met deze uitleg van het emblematisch stadsgezicht van Meisner en het is daarom niet uitgesloten dat hij, of Van de Venne, deze voorganger onder ogen heeft gehad.³⁴

LITERATUUR *Emblemata* 1967, 710-711.
Smilde 1938, 123.

Vermeeren 1962, 163.
Ten Berge 1979, 51.
Höpel 1992, i.h.b. 104-105, afb. 1.

NOTEN

¹ De overkapping met de zuilen doet denken aan de Middelburgse overdekte koopmansbeurs, zoals Van de Venne die zag wanneer hij zijn huis in de Bogaerdstraat verliet. Hij heeft deze beurs weergegeven op de prent van de ‘Zeeusche mossel-man’, in *Tafereel van sinne-mal*. Middelburg 1623, 95. Op die gravure zijn de Korte brug op de Heerenbeurs, de Balans en enkele Abdijgebouwen te zien. Vgl. ook Van Vaeck 1992, 85-86. Franken (1878, 104) is resoluut over de locatie en spreekt van ‘le marché aux poissons à Middelburg’. Vgl. voor de vorm van het vismes: Weyns 1974, 485-486, tek. 268, n.a.v. Pieter Bruegel, *Strijd van vasten en vastenavond* (Wenen, Kunsthistorisches Museum).

² Zie voor dit tetragrammaton, voor de protestanten de meest aanvaardbare voorstelling van God: Corbett en Lightbown 1979, 100. Voor een combinatie van deze voorstellingen de prent: *ADW* 1712, 11, 3.

³ Ontleend aan Petronius, *Satyricon*, 128, naar aanleiding van een liefdesgeschiedenis tussen een man en een vrouw:

[...] animus, quod perdidit, optat.

De tekst gaat als volgt verder: “Itaque hoc nomine tibi gratias ago, quod me Socratica fide diligis. Non tamen intactus Alcibiades in praeceptoris sui lecto iacuit.” Ed. M. Heseltine. London etc. 1930, 286-287. In de vertaling van A.D. Leeman. Amsterdam 1972, 155-156:

‘Maar toch blijft de geest nog begeren, wat hij verloor.

“In dit opzicht ben ik je dankbaar, dat je me zo Platonisch liefhebt. Ik ben even ongerept als Alcibiades, toen hij in het bed van zijn leermeester Socrates lag.” Cats kan op het motto zijn gekomen toen hij enkele citaten ontleende aan Montaignes *Essais* (‘Sur des vers de Virgile’), 111, v (Ed. Villey 1978, 11, 841). Vgl. embleem xxxviii.A.4.b en xl.A.4.b.

⁴ Ed. *Catullus, Tibullus, Propertius, his accesserunt Corn. Galli fragmenta*. Lyon 1542, 303. Deze hexameter vervolgt met de regel: ‘Et redit ad nihilum, quod fuit ante nihil’ (Wat vroeger niets wat, keert tot niets terug). Zie voor de vele plaatsen waar deze sententie verder voorkomt: Walther 3, 668, nr. 20396. Langius haalt de regel aan in een groter citaat (1201 B). Een andere ontlening aan Gallus (via Langius) staat onder I.B.4.

⁵ *Florilegii ethico-politici nunquam ante hac editi pars tertia: procurante Jano Grutero. Accedunt Gnomae paroemiaeque graecorum: item proverbia Germanica, Gallica, Belgica, Italica* Frankfurt 1612, 111, 5. De bron voor deze plaats is Plutarchus, *Vitae* (‘Antonius’), LXVI (946): ‘[...] τὴν ψυχὴν τοῦ ἐρώντος ἐν ἀλλοτρίῳ σώματι ζῆν, ἐλκόμενος ὑπὸ τῆς γυναικὸς ὥσπερ συμπεφυκὸς καὶ συμμεταφερόμενος’ (De ziel van de minnaar huist in iemand anders lichaam, hij is opgevist door de vrouw en alsof hij door haar is ingelijfd moet hij gaan waar zij gaat). Plutarchus geeft de regel nogmaals in *Vitae* (‘Cato Maior’), IX, 5 (341): ‘Τοῦ δ’ ἐρώντος ἔλεγε τὴν ψυχὴν ἐν ἀλλοτρίῳ σώματι ζῆν’ (Wat betreft de minnaar, zei hij: zijn ziel huist in het lichaam van een ander).

Op deze plaats baseert zich Erasmus in zijn *Apophthegmata*, v, xlii. Ed. Clericus 1703, IV, 262, F. Zie ook Langius (98 A en 99 B), evenals embleem 1.A.4.c waar Cats deze uitspraak via Erasmus aanhaalt. Vgl. bovendien embleem xlix.A.4.c.

De tweede regel komt op deze plaats bij Gruterus niet voor; mogelijk is die afkomstig uit deel 2. Dit is niet in Nederland aanwezig: het exemplaar in de UB te Leiden is zoek en het exemplaar in de KB (sign. 186 N 14), bevat alleen de delen 1 en 3. Het is wel in Londen (sign. 1070 i 20-22, *BLGC*, dl. 134, 151) en in Parijs (sign. R 37849-37851 en Z 17732-17734), (*CBNP*, dl. 1XV, 299).

In sommige edities staat vóór *Nam* een liggend streepje. Dit kan erop wijzen dat een gedeelte is overgeslagen, iets uit een andere bron is toegevoegd, of dat de regel niet uit Gruterus komt – en dus mogelijk een toevoeging van Cats zelf is.

⁶ Vert. Schwartz 1989, 59. Letterlijk zo bij Langius (94 B) zelfs typografisch met de inspruing aan het begin.

⁷ Vergilius, *Georgica*, 111, 100. Ook aangehaald door Montaigne, *Essais*, 111, v waar het citaat in zijn context wordt gegeven:

[...] si quando ad proelia ventum est,
ut quondam in stipulis magnus sine viribus ignis,
incassum furit.

Ed. Villey 1978, 897. Vert. De Graaff 1993, 1057: ‘Want als het [met een oudere man] wel eens tot een treffen komt, is zijn razende hartstocht gewoonlijk vruchteloos, als een strovuur: veel vlammen maar geen kracht.’

⁸ Is het een toespeling op de zegswijze: ‘Sunt pueri pueri, pueri puerilia tractant’ (Kinderen zijn kinderen en kinderen doen kinderachtige dingen)? Vgl. voor de inzet ook Pseudo-Gallus, 1, 104: ‘Non omnibus annis omnia conveniunt’ (Niet alle dingen zijn geschikt voor alle leeftijden).

⁹ Lees voor *aye* in r. 3 (een vorm die wel werd gebruikt): ‘ayt’; voor *faicte* in r. 4 ‘faictes’.

¹⁰ Ed. *Catullus, Tibullus, Propertius, his accesserunt Corn. Galli fragmenta*. Lyon 1542, 301-302. Cats heeft (r. 2) *crimen amare*, Gallus ‘vivere turpe’. Ook aangehaald door Langius (1201 B). Zie ook 1.A.4.a. De laatste regel is tevens een variant op Ovidius, *Ars amatoria*, 11, 272. Vgl. bovendien Walther, 3, 531, nr. 19501 en 8, 891, nr. 39139C2; Montaigne, *Essais*, 111, v (ed. Villey 1978, 11, 879), evenals de strekking van embleem XLVII.

Over het leven en literaire werk van deze dichter en Romeinse veldheer, vriend van Ovidius en Vergilius: J.P. Boucher, *Caius Cornelius Gallus*. Paris 1966. Zijn elegieën, het eerst door Pomponius Gauricus op zijn naam uitgegeven, zijn van latere tijd. Men betwijfelt ook of de epigrammen die zijn opgenomen in de *Anthologia Latina* en aan Gallus worden toegeschreven, wel van diens hand zijn (vgl. *WDO* 173-174 en 1173-1174).

¹¹ Bewerking van Prediker 3:1, ‘Alles heeft een bestemde tijd, en alle voor-nemen onder de hemel heeft zijn tijd.’ Vgl. Van de Venne in een marginale noot van zijn *Belacchende werelt* uit 1635: ‘Alle dingh heeft sijnen tijdt’. Van Vaeck 1994, 456 en 791.

¹² Ontleend aan Claudianus, *In Eutropium*, 1, 111: ‘passa facies rugosior uva’ (een gezicht, schrompeliger dan een rozijn). Vgl. eveneens Lucilius, *Satires*, XIX, 2 (557 M): ‘Rugosi passique senes eadem omnia quaerunt’ (Rimpelige en verschrompelde oudjes mikken op hetzelfde doel), en de bijbehorende aantekening van Nonius, 12, 3: ‘Passum est proprie rugosum vel siccum ... Unde et uva passa dicta est [...]’ (*Passus* betekent eigenlijk verschrompeld of verdroogd ... Daarvan komt de nog steeds gebruikte uitdrukking *uva passa*, verschrompelde rozijn). Zie de ed. F. Charpin. Paris 1979, 11, 100.

¹³ Zie voor de zeventiende-eeuwse aanduiding ‘dier’ of ‘koe’ voor een jonge vrouw – die niet per se pejoratief hoeft te zijn: *WNT* III, 11 en III, 2580, 1, 2 en *WNT* VII, 11, 2861, 1, 1, b, α.

¹⁴ De eerste regel is een toespeling op Seneca, *De beneficiis*, 11, XIV, 5: “‘Ille amando me occidit’” (Hij heeft mij door zijn liefde te gronde gericht). Voor de tweede kan Cats zich hebben gebaseerd op bijv. Ovidius, *Heroides*, III, 114: ‘Te tenet in tepido mollis amica sinu!’ (Een liefhebbende minnares houdt je in haar warme omarming!); of op Tibullus, *Elegiae*, 1, VIII, 30: ‘ut foveat molli frigida membra sinu’ (die zachte armen kunnen zijn verkilde ledematen warmen). Gelijksortige en soms geestige grafschriften in: Baudartius’ *Apophthegmata*, gefingeerde grafschriften in: Franciscus Sweerts, *Epitaphia ioco-seria, Latina, Gallica, Italica, Hispanica, Lusitanica, Belgica*. Köln 1623.

¹⁵ Genesis 18:12, ‘Quae risit occulte, dicens: Postquam consenui, et dominus meus vetulus est, voluptati operam dabo?’ (Zo lachte Sara bij zichzelf en zei: ‘Zal ik wellust hebben nu ik oud geworden ben en mijn heer oud is?’).

¹⁶ Waarschijnlijk een citaat; het is een deel van een hexameter. Vgl. noot 8 en 1 Corinthiërs 13:11.

¹⁷ Deze uitspraak is op verschillende plaatsen te vinden, o.a. in *De staat* van Plato: ‘Πῶς, ἔφη, ὃ Σοφόκλεις, ἔχεις πρὸς τὰ φροδίσια; Ἔτι οἷός το εἰ γυναικί συγγίγνεσθαι; Καὶ ὅς, Εὐφήμεϊ, ἔφη, ὃ ἄνθρωπε· ἀσμεναίτατα μέντοι αὐτὸ ἀπέφυγον, ὥσπερ λυττῶντα τινα καὶ ἄγριον δεσπότην ἀποφυγῶν’ (Hoe staat het bij jou, Sophocles, met de liefde? Ben je nog in staat het met een vrouw te doen? Hij antwoordde: Stil mannen, ik ben maar al te blij te zijn ontsnapt aan dat waar jullie het over hebben: ik voel me als iemand die is weggerend van een razende en wilde meester). *Politeia* (‘Respublica’), 1, 111, 329 c.

Ook Cicero, *De senectute*, XIV, 47 geeft de woorden: ‘Bene Sophocles, cum ex eo quidam iam affecto aetate quaereret utereturne rebus veneriis, ‘di meliora!’ inquit; ‘ego vero istinc sicut a domino agresti ac furioso profugi’ (Een treffend antwoord gaf Sophocles toen hem, reeds op jaren, gevraagd werd of hij nog amoreuze ontmoetingen had. ‘God-bewaar me, nee’, zei hij, ‘ik ben maar al te graag ontkomen aan die plaag als aan een dol geworden meester’). Vgl. de vertaling van Peters 1989, 43. Valerius Maximus, *Factorum et dictorum memorabilium libri novem*, IV, 111 (‘De abstinentia et continentia’), Ext. 2 baseert zich op deze plaats bij Cicero. Zie ed. Kempf 1854, 341, r. 15-18. Verwijzingen naar Sophocles’ woorden verder bij Flavius Philostratus, *Het leven van Apollonius van Tyana*, 1, 13; bij Aelius Theon van Alexandrië (zie *Rhetores Graeci*. Ed. L. Spengel. Twee dln. Leipzig 1854, 11, 66); bij Ammianus Marcellinus, *Rerum gestarum libri qui supersunt* (‘Julianus’), XXV, 4, 2; evenals, echter

zonder naam te noemen, bij Montaigne, *Essais* ('Du repentir'), 111, 11. Zie ed. Villey 1978, 11, 815.

¹⁸ Een bewerking van de woorden van Salomo in Ecclesiastes (Prediker) 3:5: 'Tempus spargendi lapides, et tempus colligendi. Tempus amplexandi, et tempus longe fieri ab amplexibus' (Een tijd om stenen weg te werpen en een tijd om stenen te verzamelen; een tijd om te omhelzen en een tijd om verre te zijn van omhelzen).

¹⁹ Vgl. ook *Spiegel* 1632, 1, 84-86, nr. xxviii waar Cats o.m. dicht: 'Ontrent een grijsen baert en dient geen jonge vrou.' Hij maakt hier bovendien een toespeling op de uitspraak van Sophocles (i.b.5) en citeert de versregels nogmaals. Vgl. bovendien *Spiegel* 1632 (einde deel 1, aparte nummering), 53. In *DDW* 1712, 1, resp. 517 en 564.

²⁰ Cats lijkt hier twee van de drie schikgodinnen (Moiren), namelijk Clotho (de spinster, vgl. *colus*) en Atropos (de onafwendbare, doorsnijdstster, vgl. *rumpere*) door elkaar te halen. Op Lachesis (de toedeelster) is er geen toespeling. Vgl. ook *xxi.c.2.b*, r. 6.

²¹ Vgl. Martialis, *Epigrammata*, xi, lvi, 16: 'Fortiter ille facit, qui miser esse potest' (Hij handelt als een dapper man die weet hoe ongelukkig te zijn). Ook aangehaald door Montaigne, *Essais*, 11, 111. Ed. Villey 1978, 1, 352.

²² Na een korte paragraaf die handelt over de lijdzaamheid, schrijft Chrysostomus: 'In longanimitate, in benignitate. Sane & haec generosum animum requirunt, longanimitate ferre omnia, multum & ubique exacerbari & incitari' (In lankmoedigheid, in welwillendheid. Zeker vereist ook dit een edelmoedige geest: lankmoedig alles te dragen en veel en overal beproefd en aangespoord te worden). In: *Opera omnia*, iv. Basel 1547, 771-772. Het kan zijn dat Cats deze bewerking aan een tussenbron heeft ontleend, hier zelf varieert op de bovenstaande aanhaling, of uit het hoofd citeert.

²³ Zie voor het anker als symbool van de Hoop: Timmers 1981, 149; de formulering gaat terug op Hebreëen 6:19.

²⁴ Spreekwoordelijk, zie Margalits 1895, 128 en 294.

²⁵ Zie ook embleemprint 11. Höpel 1992 beschouwt deze combinatie van verschillende beeldelementen, die in onderling verband staan, als een (neven)vorm van het zogeheten 'mehrständige Emblem'. Dit type emblemen, voornamelijk in series van drie die onder, naast of achter elkaar staan afgedrukt, versijnt vooral in de tweede helft van de zeventiende eeuw in Duitse protestantse verzamelingen. Een ander voorbeeld van vier hoekmedaillons bij Cats is de prent over de doolhof van de kalverliefde, opgenomen in *Houwelyck* (1625). Zie: *DDW* 1712, 1, 240.

²⁶ Vgl. ook embleemprint viii, viii.c.2, r. 6-8, evenals *WNT* xxiii, 1369. Voor het neervallen ter aarde o.a. Jeremia 36:7; Job 1:20 en Handelingen 26:14. Nederigheid bij Ripa zit geknielt en is blootshoofds (1644, 59a-60a). 'Humilitas', die voor God knielt, in: *Emblemata* 1967, 1570. Cats dicht in zijn *Spiegel* 1632 (einde deel 1, aparte nummering), 28:

Vreest ghy den blixem of quaet weder,
Soo hout u laegh, of geeft u neder.

En, aan het einde van de bundel (*Spiegel*, 111, 146):

Die voor den blixem vreest, of voor onstuymigh weder,
En stijge niet om hoogh, maer liever sijge neder.

Resp. *ADW* 1712, 1, 557 en 657. Bij dit laatste citaat, gekoppeld aan de opmerking dat God grote gebouwen en bomen neerslaat, en geringe zaken spaart, een verwijzing naar Herodotus.

²⁷ Over de ongelijke liefde o.a. Coupe 1967; C. Gilbert, 'When did a man in the renaissance grow old?' In: *Studies in the renaissance* 14 (1967), 7-32; Stewart 1977; K. Hazelzet, 'De levenstrap als les voor jong en oud.' In: *Jeugd en samenleving* 19 (1989), 680-696. Alciato nam onder het motto 'Senex puellam amans' een embleem over dit thema op (*Emblemata*, nr. CXVII). Zie hierover Cats' embleem XLVII.

Het medaillon is met zijn compacte compositorische structuur in de vorm van drie figuren verwant aan het type dat reeds in de zestiende eeuw werd gebruikt voor dit soort zedespiegels. De derde figuur is dan doorgaans een nar of een jonge man. Zie hiervoor: *Nieuw licht op de Gouden Eeuw. Hendrick ter Brugghen en tijdgenoten*. A. Blankert e.a. Tent. cat. Braunschweig 1986, 109-112, cat. nr. 14. Vgl. voor kinderen die verliefde bejaarden achter hun rug voor de gek houden o.m. Baldassar Castiglione, *Het boek van de hoveling*, IV, 49; het *Jacobusevangelie* (9:2) waar de oude Jozef, die Maria's hand heeft gewonnen, vreest het mikpunt van de lachlust te worden (aangehaald door M. Warner, *De enige onder de vrouwen. De maagd Maria: mythe en cultus*. Amsterdam 1990, 47), en embleem XXIV, noot 22.

²⁸ Vgl. Groenendijk 1984, i.h.b. 82. Zie over God als insteller van het huwelijk o.m. Johannes Calvijn, *Institutio christianae religionis*, II, VIII, 41; IV, XIII, 3 en IV, XIX, 34. De aal en paling komen in de bijbel niet voor.

De symboliek van de vis is veelzijdig en gecompliceerd. Zie o.a. *PRE* I, 1-4; *HDA* I, 1-5; en *Emblemata* 1967, 707-711 voor toepassingen in het werk van o.a. Alciato (1531), De la Perrière (1539), Roemer Visscher (1614), Hulsius (1631) en Zingreff (1633), waar de aal respectievelijk wordt gebruikt als beeld voor gevangenschap, ontrouw van vrouwen, onbetrouwbaarheid van de medemens, redding door God, en de constatering dat veroveren gemakkelijker is dan behouden. Vgl. ook Ripa's toelichting bij 'Inimicitia' (1644, 549). Joannes Six van Chandelier gebruikt in zijn *Poësy* uit 1657 twee maal het beeld van een doorgekapt slang die weer één probeert te worden. Ed. Jacobs 1991, 1, 12 en 882; 11, 9 en 841.

Hoewel in een andere context, gebruikt Aristophanes in Plato's *Symposium*, xv-xvi overeenstemmende bewoordingen – en eveneens een vergelijking met een vis – wanneer hij in zijn lofrede op Eros de onderlinge aantrekkingskracht tussen twee mensen omschrijft: 'Ieder van ons is dus de wederhelft van een ander, doorgesneden immers als schollen, uit één twee. Ieder is dan ook altijd op zoek naar zijn eigen wederhelft [...] stellig en zeker zou hij geloven, juist dát te hebben gehoord, waarnaar hij al lang hunkerde: verenigd te worden en versmolten met zijn geliefde van twee één te worden [...]. Want ik zeg dit voor allen, zowel voor mannen als voor vrouwen: op deze wijze zal ons geslacht gelukkig kunnen worden, wanneer wij de volle liefdesbevrediging zouden beleven en ieder de bij hem passende geliefde zou vinden en daarmee tot zijn oorspronkelijke natuur terugkeren.' Vert. Loenen 1970, 51-54.

²⁹ Het beeld van de gevilde en gewonde aal, die blijft kronkelen, werd ook vergeleken met de toegetakelde lichamen van de martelaren ('Adhuc vivo') en door Gregorius Brunellus gekoppeld aan de Heilige Batholomeus. Zie: Picinelli 1687, 435 (VI, 111), nr. 22.

³⁰ UB Leiden, MC, map 8 A, 1-11. De hond die m.n. in de portretkunst vaak gebruikt is als beeld van trouw, is hier verdwenen. Vgl. voor dit symbool o.a. *Portretten van echt en trouw* 1986, 216, noot 4 en 235, cat. nr. 52, i.h.b. noot 11.

³¹ Zie Smilde 1938, Vermeeren 1962 en Ten Berge 1979. De laatste stelde eenvoudigweg: 'Om voor elke week van het jaar een embleemtrio beschikbaar te hebben, maakte Cats er nog een 52e trio bij.'

³² *Maechden-plicht*. In: *ADW* 1712, 1, 111, b. Vgl. Schenkeveld-van der Dussen 1977, 21 naar aanleiding van de epithalamia van Vondel: 'Het huwelijk, als bindend en voorttelend element in de menselijke samenleving, heeft tegelijk deel aan kosmische krachten die de wereld in stand houden.'

³³ Vgl. W. van Dongen, 'Jacob Cats de palingboer. Een onderzoek naar de verschillen tussen twee embleembundels.' Ongepubliceerde doctoraalscriptie. Universiteit Utrecht 1984.

³⁴ Pars tertia. Frankfurt 1625, nr. 90 [lees: 40]. Facs. ed. K. Eymann. Unterscheidheim 1972, 1, 111. De 'Kurze Erklärung' van de 'Emblematischen Figuren', voorafgaand aan de reeks, geeft aan dat de twee stukken van de slang weer aan elkaar kunnen groeien: 'Durch die Schlang, welche von einander gehawen, und durch ihre selbst eigene Medicin und fleiß sich zusammen heilet, wie auch durch das Frauenbild, so ein Buch unterm Arm, einen Ancker in der rechten Hand hat, und gen Himmel uber sich schawet, wirdt verstanden, das man in Unglücke nicht verzagen, sondern auf Gott trawen solle' [B4r]. De prent werd ook afgedrukt in *Politica politica ... oder statistisches Städtebuch ...* Nurnberg 1700 (Derde serie, nr. C 80). Picinelli 1687, 487 (VII, VIII), nr. 71 geeft onder hetzelfde motto eveneens de doorgehakte slang als beeld voor de Hoop. Vgl. voor een directe navolging van Cats in het werk van Meisner, de commentaar bij embleem XIII en afb. 13.6.

II

WAAR HET GEEN KWAAD KAN.

PRENT

Een man en een vrouw bevinden zich in een kamer voor een haard waarin een hoogopvlammend vuur brandt. De man heeft een stuk hout in de hand dat aan het uiteinde brandt; achter hem staat een stoel, waarover een handschoen hangt.¹ De vrouw naast hem kijkt hem aan en wijst naar het vuur. Een boek ligt opengeslagen op haar schoot bij een pagina waarop een tulp is afgebeeld. Op de tafel ligt een luit en in de haard staat, op de vuurplaat, een vuurbok² met daarnaast een ijzeren tang. Het is niet helemaal duidelijk of de gordijnen deel uitmaken van een (hemel)bed.³

In de vier hoeken van de gravure zijn medaillons opgenomen: linksboven een man die een zwaard op zijn borst houdt met op de achtergrond een vrouw die wegstijgt; rechtsboven een man die een afwerend gebaar maakt en het op een lopen zet, met achter hem een vrouw die een hand naar hem uitsteekt. Linksonder:

een oude man die een hand op de aardbol legt en met zijn andere hand naar de bol wijst; rechtsonder wederom een oude man die eenzelfde wereldbol (met banden eromheen en een kruis erop) vasthoudt en met zijn andere hand zijn hoofd ondersteunt.

Aan de onderzijde in de ronding van de prent staat: ADR:V: VENNE IN: J SWELINCK FECIT 1626.

Afmeting: 13,5 × 13,7 cm.

Afmeting medaillons, de buitenste rand: ø 2,3 cm.

11.A.1

MOTTO

wel: op de juiste manier

4

een seker konst: een veilige methode

5

leyt en gloeyt: ligt te gloeien

6

te mallen: gekheid te maken; in de tweede toepassing ook: te minnekozen (vgl.

WNT IX, 152, 2; 153, 5-6, evenals het motto)

8

dient: is aangenaam

nae ... ghevat: al naar de manier (of plaats) waarop (waar) ze wordt aangepakt⁴

11.A.2

Pak het vast, waar het geen kwaad kan.

Eén kant van het stuk hout brandt en is heet, de andere is vrij van vuur; deze kan men zonder gevaar met de hand aanraken, de eerste veroorzaakt schade.

De rechterhand van Venus strooit vreugden uit, de andere zorgen, aan de ene kant brengt de fakkel van de gevleugelde god vreugde, aan de andere kant brengt zij schade toe.

5

Maak een keuze, jij die bemint, maar kies de kant die voordeel brengt:

Cupido zelf houdt de fakkel vast aan de kant waar geen vuur is.

Speel een spelletje met de droefheid door een schaterlach als van Democritus,⁵ speel, Venus is maar scherts, Amor niets dan spel.

11.A.3

Wanneer je goed pakt, zul je geen pijn hebben.⁶

Wie een gloeiend stuk hout op de juiste manier pakt, kan het zonder enige schade vasthouden. Door op de juiste wijze om te gaan met de liefde, zul je haar razernij niet voelen. Om je plannen goed te zien aflopen, moet je je zaken goed aanpakken: alles draait om de manier waarop.

11.A.4.a

Plautus, *Cistellaria*, 69.

Liefde vloeit over van honing en van gal.⁷

11.A.4.b

Euridipes, *Medea*, 627-631.⁸

Wanneer er teveel liefdesgoden aantreden, brengen ze mensen geen goede naam of deugd. Maar als Venus beheerst aantreedt, dan is geen andere godin zo dienstvaardig.

- 11.A.4.C De Baïf.⁹
- Cupido, als een god aanbeden,
 schiet met een kleine, vergulde boog
 twee pijlen van verschillende soort:
 één van hen verleent beloofde liefde
 en de andere brengt onlust en ongeluk.
- 11.B.1
 MOTTO *Slaet de handt*: Plaats je hand
- 1 Je kunt alles wat je maar bedenken kunt op twee manieren aanpakken
 2 *kencken*: schaden
 4 *leyt en gloeyt*: ligt te gloeien
 6 Het ligt niet aan de dingen zelf maar het hangt af van degene die ermee omgaat
 (vgl. *WNT* IV, 1108, III, 1, s.v. 'gelegen')
 8 Neem genoegen met wat je bent en met wat je hoort te zijn, m.a.w. schik je in
 de positie waarin je verkeert; vgl. *C.I.*, r. 5-6.
- 11.B.2 Alles aan de goede kant [Alles ten goede].
- Aan de ene kant is het brandend stuk hout roodgloeiend, aan de andere kant
 knettert en vonkt het helemaal niet.
 Aan de ene kant kan men het aanraken, aan de andere kant wondt het de hand.
 Ook aan het menselijk bestaan zitten twee kanten: grijp aan, waar
 het je voordeel brengt, wat ook maar uit de hemelse gewesten over je komt.
 5 Rampen zullen hun eigen voordeel, rouw zal zijn eigen vreugden kennen,
 als je op een verstandige manier, zonder tegenzin, je last draagt.
 Een pessimist doen ook blijde zaken geen genoegen, en ook al lacht de hele
 wereld, hij heeft toch wel iets om over te zuchten en te klagen.
- 11.B.3 Alles aan de goede kant.¹⁰
- Zoals een gloeiend stuk hout, zo kan ook het menselijk leven zonder schade
 geleefd worden, wanneer men het maar goed aanpakt. Vreugde en voorspoed
 zal nooit ontbreken aan wie een goed en rijp oordeel stelt tegenover elke aanval.
- 11.B.4.a Ovidius, *Amores*, 1, 11, 10.
 Licht wordt een last als hij goed gedragen wordt.¹¹
- 11.B.4.b Seneca, *De tranquillitate animi*, x, 4 en x, 1.
 We moeten wennen aan onze situatie en wat ze aan goeds biedt aangrijpen. In
 elk soort leven zul je wel vreugdevolle, ontspannende of genoeglijke momenten
 kunnen aantreffen. Niets is zo bitter dat een gelijkmoedig mens er geen troost
 in kan vinden.¹²
- 11.B.4.c Christophe Besolde, *Axiomata philosophiae christianae*.¹³
 Waarom zijn sommige mensen rijk, waarom andere straatarm, maar zijn beide
 goed? Omdat het niets uitmaakt wat je bent, als je met beide omstandigheden
 maar weet om te gaan.

11.B.5

Alles aan de goede kant [Alles ten goede].

Naar mijn idee heeft Epictetus een voor ons onderwerp ter zake doende uitspraak gedaan, namelijk dat elke zaak zijn eigen handvat heeft en dat iemand die er een goed gebruik van wil maken, daaraan moet vastpakken;¹⁴ immers: te weten waartoe elk ding dient en hoe het gehanteerd moet worden, is niet het onbelangrijkste aspect van de burgerlijke wijsheidsleer. De bij haalt uit de tijm, toch een zeer bitter kruid, heerlijk zoete honing, terwijl de bloedzuiger uit een gezond lichaam bedorven bloed haalt.¹⁵ Zij zijn wijs, naar mijn oordeel tenminste, niet die leed uit blijdschap, maar blijdschap uit leed weten te halen. Egels zijn altijd bedekt met stekels; geen wonder, ze brengen ze zelf voort. Een groot deel van de mensen is ongelukkig louter en alleen omdat het zwartgallig van aard is. Caesar deed beter: toen hij op de grond viel, legde hij zelfs zijn val ten goede uit. Hij zei: 'Ik houd u, moeder aarde, vast.'¹⁶ En wat een pessimistischer iemand als een slecht voorteken zou hebben beschouwd, veranderde hij, niet minder slim dan vermetel, in een goed teken, namelijk van de overwinning. Toen Zeno zijn hele bezit door een schipbreuk verloren had, zei hij: 'Fortuna beveelt me nog onbekommerder te filosoferen.'¹⁷

11.B.6

1

Epictetus: Zie noot 14.

handt-have: handvat. Ook als gezegde: Iedere zaak moet op zijn eigen wijze, naar zijn eigen aard, aangepakt worden (WNT V, 1961 en 1963 s.v. 'handgreep').¹⁸

1-2

wel handelen: op de juiste wijze hanteren

4

bitteren Thym: Vgl. noot 15.

Yle: bloedzuiger

6

den eenen: Later zal Cats deze verbogen vorm op -(e)n voor de onderwerpsfunctie steeds minder gaan gebruiken; vgl. Van Es 1977, 27.

7

knaecht hem selven: kwelt zichzelf

8

soeckende ... bieste: door altijd op kleine gebreken te letten (vgl. WNT II, 2554, 2)

9

een ... mane: Uitdrukking voor: het zien van dingen die er niet zijn.¹⁹

9-10

wonder: wonderlijk

11

een quellijcken gheest: een zwartgallig gemoed

12

inkropt: in zijn krop houdt (binnenhoudt) of: in zijn krop stopt (zich aantrekt).

Vgl. WNT VI, 1743, 3 en het vervolg van Cats' tekst.

ter berten neemt: zich aantrekt

13

onghevoelijcken: ongemerkt

14

Caesar: Zie noot 16.

15

sich ... naduyde: als een gunstig teken voor zichzelf beschouwde

17

swaerhooft: zwaarmoedig iemand

18

Zeno: Zie noot 17.

21

paeck: last, ook: moeilijkheid

wel ghevat: goed opgepakt

11.C.1

MOTTO

Jeremia 21:8, 'Ziet, Ik stel voor uw aangezicht de weg des levens en de weg des doods.'

1

daer: waer

machmen niet: kan men beter niet

- genaken*: aanraken (WNT IX, 1517, 6)
 3 *alleen ... waen*: enkel bij een onzeker vermoeden
 4 *qualijck*: onjuist
die ... aen: die is er slecht aan toe
- 5-6 Zinspeling op Deuteronomium 30:19. Ook als citaat onder C.4.a opgenomen.
 6 *van ... voorgeschreven*: door God (ter keuze) voorgehouden (vgl. WNT XXII, 344, 11, 5)
- 8 Verwijzing naar Genesis 19:20-29. Cats geeft aan dat zoals Lot het brandende Sodom ontvluchtte naar de stad Zoar, de mens voor het goede moet kiezen en godvruchtig moet zijn. Vgl. ook de derde titelprent in de 1618-editie (afb. 4). De combinatie van het beeld voor de mens als een verbrand stuk hout en de verderfelijke steden Sodom en Gomorra komt voor in Amos 4:11.
- 11.C.2 Waar het niet brandt.
 Een deel van het stuk hout is vrij van vuur, de andere kant gloeit van verterende vlammen;
 aan de ene kant wondt hij de hand, aan de andere kant verwarmt hij haar zonder verdere schade toe te brengen.
 Kijk! God stelt de mensen het goede voor en het kwade.
 Wie u ook bent, zie, de weg naar de dood of het leven staat voor u open.
 5 De keuze is geheel aan u, het staat u vrij het één of het ander aan te grijpen.
 Kies of u wilt leven of sterven:
 wat hebt u van doen met Sodom? Daar is niets dan zwavel en vuur.
 Ga liever achter Lot aan naar het vredige Zoar.
- 11.C.3 [Moet zijn:] Ecclesiasticus (Jezus Sirach) 15:17, Het leven en de dood, goed en kwaad, liggen voor de mens onder handbereik.
 Uw leven is een gloeiend stuk hout, hier zou u het vast kunnen pakken, zonder u te branden; wanneer u het daar pakt, zult u tot as verteerd worden. Kies de kant waar God genadig is en mild en raak de plek niet aan waar zijn toorn brandt.
- 11.C.4.a Deuteronomium 30:19, Ik neem heden tot getuigen de hemel en de aarde, dat ik u het leven en de dood heb voorgesteld, de zegen en de vloek. Kies dan het leven, opdat u leeft, u en uw zaad.
- 11.C.4.b Spreuken 14:16, De wijze vreest en wijkt van het kwaad, maar de dwaze is oplopend toornig en zorgeloos.
- 11.C.5 Waar het niet brandt.
 Bij de bekering van een zondaar zijn zoals genoegzaam vast staat drie dingen nodig, natuurlijk het Woord, de Geest Gods en de wil van de mens. We moeten immers de menselijke wil ons niet slechts als passief voorstellen, maar ik geloof dat er wel degelijk enige activiteit aan haar toegeschreven moet worden bij het begin van de verandering van de ziel. Steeds als iemand bekeerd wordt, bewerkt

God dat immers niet in een onwillige, maar in een bereidwillige. En juist op het moment dat de bekering door de genade Gods plaatsvindt, wil hij die bekeerd wordt, zijn bekering ook. Daarom zegt Augustinus terecht in de *Sermones* ('De verbis apostoli', 15): *Wie u zonder uw bijzijn geschapen heeft, wil u niet zonder uw bijzijn behouden.* En verder: *Om een goed werk goed te doen, wordt zeker onze wil geëist. Maar deze wil hebben we niet uit onszelf, door eigen kracht, want God bewerkt deze in ons.*²⁰ Want zie! juist op het moment dat God zijn genade uitstort, schenkt hij ons ook dit: het kunnen willen en die genade metterdaad willen aannemen.

11.C.6

- 1 *In ... zijn*: Dat voor ... nodig zijn
 2-3 *God-salige mannen*: vrome, godvruchtige mannen. Waarschijnlijk doelt Cats hier op kerkvaders of anderszins christelijke autoriteiten (vgl. *WNT* V, 298).
 3 *in deser voegen*: op deze wijze, op de volgende manier
toegestaan: erkend, bevestigd (*WNT* XVII, 1, 701, 5)
 4 *niet slechtelijck als*: niet als louter
lijdende: passief
 4-5 *eenighe ... hebbende*: in bepaalde mate actief
 4 *haer*: zich
 5 *in ... ghemoets*: bij het begin van de bekering; vgl. Romeinen 12:2
 6-7 *op den selven*: op die zich bekerende mens
 7 *tegens ... selven*: tegen de wil in van die mens
 8 *in voegen dat*: zodat
 9 *aengaet*: inzet, begint
 10 *selfs*: zelf
Augustinus: Zie noot 20.
 12-13 *Onse ... te wesen*: Dat onze wil noodzakelijk is
 15 *werckt*: bewerkt
 15-16 *ter ... dat*: op hetzelfde ogenblik dat
 17 *metter daet*: daadwerkelijk. In de vertaling van het einde van het Latijnse proza vat Cats het werkwoord 'velle' op als lijdend voorwerp van 'recipere'.
 19 *'troeren ... wil*: de mogelijkheid om te kunnen willen (vgl. *WNT* XIII, 765, 4)

COMMENTAAR

Cats werkt in dit embleem het beeld uit van een brandend stuk hout en staat uitvoerig stil bij de vraag hoe men een dergelijk voorwerp het best kan hanteren. Het verband met de liefde wordt meteen aan het begin gelegd: wanneer zij omzichtig benaderd wordt, kan de *soete Ieught* veel plezier aan haar beleven. Dat Cats het juiste gedrag in de liefde verbindt met een brandende fakkel, hoeft geen verbazing te wekken. Gezien de nadruk op het spelelement kan de uitdrukking 'met vuur spelen', voor onvoorzichtig handelen, een rol hebben gespeeld.²¹ Maar de amoureuze symboliek van het vuur en de fakkel komt, in woord en beeld, ook in vele andere combinaties voor zoals in 'het vuur der liefde', 'Venus' vuur' (voor wellust), evenals 'vuur en vlam vatten' of 'vol vuur en vlam zijn' voor verliefd worden of hevig opgewonden raken. Binnen de iconografie van Venus en Cupido is de fakkel een van de vaste attributen.²²

Het dictum van Epictetus vat de algemene les samen en sluit nauw aan bij de prent waarop het de man is die de fakkel – voorzichtig aan het uiteinde – vasthoudt. Zijn omzichtigheid blijkt eveneens uit het bedachtzame gebaar dat hij

met zijn linkerhand maakt. Hij kijkt naar de vrouw die naar het haardvuur wijst en met dit gebaar lijkt ook zij doordrongen van het gevaarlijk spel met het vuur. De afbeelding van de tulp in het op haar schoot opengeslagen boek, dat erg veel wegheeft van een embleemboek, zou kunnen wijzen op haar bedachtzaamheid en integere bedoelingen.²³ Wanneer men ten slotte in de ongebruikte luit die omgekeerd op tafel ligt meer wil zien dan enkel stoffering van het interieur, dan zou ook dit muziekinstrument symbolisch opgevat kunnen worden als een afwenning van het lichtvaardig spel.²⁴

De tweede toepassing bevat niet zozeer een waarschuwing, maar meer een morele instructie. Net zoals je alles op twee manieren kunt aanpakken, moet je erop bedacht zijn dat zaken wel eens anders uit kunnen pakken dan verwacht. Kunst is om er dan op de juiste wijze mee om te gaan, dat wil zeggen je te schikken en je situatie ten goede te duiden. Deze zienswijze wordt in het prozage-deelte onderbouwd met de reacties van de twee wijze mannen Caesar en Zeno. Zie daarom, zo is de les, geen moeilijkheden waar ze niet zijn en probeer verstandig om te gaan met tegenslagen.

In de godsdienstige uitleg ligt het accent op het kiezen van het goede. Met dit goede doelt Cats, onder verwijzing naar enkele plaatsen uit de bijbel en Augustinus, op de keuze voor het leven (Jeremia en Deuteronomium) en de bekering tot God (Amos en de kerkvader). De prozacommentaar concentreert zich op de bekeerde zondaar en de werking van de wil, die bij de bekering door God ertoe gebracht wordt op het aanbod van genade in te gaan.

Cats was met zijn verwerking van het motief tot embleem niet de eerste. Onder het motto 'Nec prope, nec longius' (Niet te dichtbij, niet te ver af) gaf Sebastián de Covarrubias Orozco in de *Emblemas morales* van 1610 een paar voor een open haard weer (afb. 2.1). De uitleg gaat een iets andere kant op. In het onderschrift staat dat hovelingen niet al te overgevoelig moeten zijn wanneer ze een bekoorlijke vrouw ontmoeten tegenover wie ze zich hoffelijk behoren te gedragen. Zij dienen zich echter wel goed te realiseren dat de vrouw een vuur is, dat van een afstand doet rillen maar van dichtbij brandend heet is.²⁵

Verder neemt in Juan Francesco de Villava, *Empresas espirituales y morales* (1613) in de afdeling 'Del distraído' (Over iemand die afgedwaald is) een brandhout een centrale plaats in (afb. 2.2). Onder het motto 'Quo plus adiicio' (Daaraan voeg ik meer toe) wordt ingegaan op de zondaar die de ene zonde toevoegt aan de andere, zoals ook het vuur in kracht toeneemt wanneer men er hout bijlegt. Het onderschrift geeft aan dat daarmee de weg naar bekering nog niet afgesloten hoeft te zijn:

Wie het vuur helpt met hout
doet het harder branden, doet het knetteren
zodat het een woedend aanzien krijgt.
Levendige prent en schets
van een verstrooide zondaar die, verblind,
de ene zonde na de andere begaat,
waarmee hij maakt dat God roodgloeiend
van woede wordt, naarmate hij Hem beledigt.
Laat het water van de loutering
de teugels dus overnemen en het vuur de pas afsnijden.²⁶

Het is niet uitgesloten dat Cats, al dan niet in overleg met Van de Venne, zich voor de compositie van de prent (en eventueel voor de godsdienstige duiding) op dit embleem van De Villava heeft laten inspireren. In de eerste uitgave van *Silenus* was immers ook enkel een wolkenhand met een brandhout voorgesteld (afb. 2.3).

Het thema van het embleem zal evenwel ontleend zijn aan een passage in een brief van Justus Lipsius die Cats nog als apart citaat had opgenomen in *Silenus*, maar die hij in *Proteus* vreemd genoeg weglief. Op 30 januari 1592 antwoordt Lipsius op een rouwbrief van Johannes Vivianus, die korte tijd daarvoor zijn zootje verloren had. Lipsius troost Vivianus door hem christelijke en stoïsche gedachten voor te houden. De mens, zo schrijft hij, is geneigd in plaats van naar het vrolijke naar het verdrietige te kijken. Hij zou echter het omgekeerde moeten doen omdat zijn kind opgenomen is bij God:

Zoals hij die een halfverbrand stuk hout uit het vuur haalt het niet vastpakt en aanraakt aan de kant waar het gloeit, maar waar het nog geen vlam heeft gevat, zo moeten we dit smartelijke en schroeiende van onze lotgevallen niet aanraken, maar meer wat daarin weldadig of vreugdevol is.²⁷

DE MEDAILLONS Gelet op de houdingen en verrichtingen in de bovenste twee voorstellingen is hier in beide gevallen sprake van een ongelukkige afloop in de liefde. Linksboven lijkt het erop dat de vrouw de man heeft afgewezen, waarna hij zichzelf (uit wanhoop?) doorsteekt; rechtsboven een man die zich juist (eveneens wanhopig?) uit de voeten maakt omdat een vrouw hem achterna zit. Zo bezien zijn het twee voorbeelden waar de liefde verkeerd is aangepakt: het ene geval is te betreuren, want het loopt uit op zelfmoord; het andere is te belachen, want de man heeft kennelijk een keuze gemaakt die hem niet aanstaat.²⁸

Dit zou de aanwezigheid van Democritus, traditioneel gezien als de lachende wijsgeer, en Heraclitus, de filosoof die altijd weende over de dwaasheden, wispelturigheden en ijdelheid van de mensen, in de twee onderste medaillons kunnen verklaren.²⁹ De eerste wijst spottend op de aardbol, de ander leunt erop en neemt de houding van de pessimistische melancholicus aan.³⁰ Evenals bij embleem 1 visualiseren de medaillons (hier echter minder volledig) de erop volgende duidingen.

Wanneer men de prent met het mooi en rijk geklede paar, en de verfijnd aanbrachte hoekmedaillons vergelijkt met die in de eerste uitgave, is te zien hoeveel levendiger de gravure is geworden. Het beoogde lezerspubliek zal zich beslist sterker aangetrokken hebben gevoeld tot de nieuwe compositie, die zoveel meer mogelijkheden tot identificatie biedt.

Een eigentijds paar dat zittend voor een brandende haard tot diepere inzichten komt, bleek een geliefde formule. Het motief leverde onder meer in *Spiegel van den ouden ende nieuwen tijdt* (1632) een andere amoureuze toepassing op (afb. 2.4) en had intussen een fraaie uitwerking gekregen in Johan de Brunes *Emblemata* uit 1624, onder het motto 'Denck, voor de nood, steeds aen de dood'. De nieuwe compositie van de prent in *Proteus* vertoont onmiskenbare gelijkenis met deze gravure in de bundel van De Brune waarvoor Adriaen van de Venne eveneens de ontwerpen had gemaakt (afb. 2.5).³¹

- BEWERKING EN NAVOLGING Het eerste gedicht (A.1) werd ook opgenomen in Jacob Cats, *Klagende maeghden*. Dordrecht 1633, 24-25, waarbij de regels 5 en 6 werden verwisseld. Heywood 1635, 485-487. Homburg 1638, CXXXVII; ed. Homburg 1642, CLXXXIII.
- LITERATUUR *Emblemata* 1967, 188-189. Van Es 1977, 24-27. *Tot lering en vermaak* 1976, 127-129, i.v.m. de vuurtang. *Sprache der Bilder* 1978, 90-91, over een meisje met een vuurtang.
- NOTEN ¹ Het hout wordt ook wel 'vuurbrand' of 'vuursprinkel' genoemd (vgl. *WNT* XXIII, 1414 en 1441). Boven de haard is een schouwkleed (kaafkleed) te zien. Dit kon van zijde, armozijn of damast zijn en werd nogal eens met naaldwerk versierd (vgl. de prent). Behalve als verfraaiing kon het kleed dienen om de tocht in de schouw te bevorderen en daarmee het neerslaan van de rook helpen tegen gaan. Vgl. Weyns 1974, 37 en afb. 21, 24-27.
- ² Andere benamingen zijn 'vuurstandaard' of 'vuurijzer' (*WNT* XXIII, 1413; 1442 en 1456). Voorbeelden van zeventiende-eeuwse vuurbokken in Sluycerman 1925, 112-115 en afb. 131, 133, 137 en 139; L. Wright, *Home fires burning. The history of domestic heating and cooking*. London 1964, 44-47 en 80-81; en Weyns 1974, 46-55. De vuurbok wordt gebruikt om grote houtblokken te ondersteunen en te voorkomen dat het hout uit de haard rolt. Op Cats' emblemen staat vaker haardvuur afgebeeld; zie *WNT* 1712, 1, 142, 150, 416, 501-502, 529-530, 538, 541 en 623.
- ³ Voor het bed nabij de haard: *Tot lering en vermaak* 1976, 32-35, cat. nr. 1; *Masters* 1984, 146, cat. nr. 10; 245-247, cat. nr. 69. Vgl. verder o.a. *Tot lering en vermaak* 1976, 77-79, cat. nr. 13; 90-93, cat. nr. 17; 154-157, cat. nr. 36; 222-223, cat. nr. 57. Voor het draperen van een bedgordijn over een in de buurt staande stoel: 246-249, cat. nr. 65.
- ⁴ Vgl. ook Plutarchus die een dergelijke vergelijking maakte: 'Καὶ τοὺς καλοῦς ὀράν μὲν ἐπιτερπέστατον. ἄψασθαι δὲ καὶ λαβεῖν οὐκ ἀκίνδυνον· μᾶλλον δέ, ὡς φησὶν ὁ Ξενοφῶν, τὸ μὲν πῦρ τοὺς ἀψαμένους κἀει μόνον, οἱ δὲ καλοὶ καὶ τοὺς μακρὰν ἐστῶτας ὑφάπτουσιν· ἢ γὰρ ὄψις λαβῆ τοῦ πάθους ἐστὶ' (Het is uitermate verrukkelijk om naar het schone te kijken, maar het aan te raken en het vast te houden, heeft zijn gevaren. Of liever, zoals Xenophon zegt: terwijl het vuur alleen hem brandt die het aanraakt, ontbrandt het schone een vlam zelfs in hen die op afstand staan. Want het is het zien dat de hartstocht toestaat zijn greep te krijgen). In: *Moralia* ('Fragmenta. De amore'), 138. De verwijzing betreft Xenophon, *Cyropaedia*, v, 1, 16. Zie ook embleem v en xxxv.a.4.a.
- ⁵ Bedoeld is de natuurfilosoof en moralist Democritus van Abdera (ca. 465-ca. 360). Voor hem bestaat het hoogste geluk van de mens in de blijde welgemoedheid. Deze filosoof van de volkomen gemoedsrust is het die is voorgesteld op het medaillon linksonder. Zie ook noot 29 en 30.
- ⁶ Vgl. voor deze uitdrukking Dejardin 1891-1892, 1, 102-103, nr. 378: 'Le tout c'est d'attraper le bon bout', met als toevoeging 'Trouver le moyen de réussir,

trouver le joint, le côté par où il convient de prendre une chose.' De aanduiding van de liefde als razernij (*rage* in r. 2) komt vaak voor bij Ronsard. De woorden *manie* en *manier* in r. 4 moeten drielettergrepig gelezen worden.

⁷ Ook aangehaald door Langius (96 A). Vgl. de vertaling van Hemelrijk 1969, 130.

⁸ Ook in Langius (95 B). Vgl. Euripides, *Alkestis. Medea*. Vert. G. Koolschijn. Baarn 1989, 100.

⁹ In de lyriek van Jean Antoine de Baïf (1532-1589) komen vele overeenkomstige tekstplaatsen voor, maar het citaat is niet teruggevonden in: *Œuvres en rime de Jean Antoine de Baïf*. Ed. Ch. Marty-Laveaux. Vijf dln. Paris 1881-1890. Gegevens over deze schrijver in: J.-A. de Baïf, *Chansonnettes*. Ed. G.C. Bird. Vancouver 1964.

Het kan evenwel ook een citaat van de vader, Lazare de Baïf, zijn. Diens poëzie is opgenomen achter zijn vertaling van Euripides' *Hécube* (ca. 1540) en één van Cats' motto's (nl. xxv.A.3) komt in ieder geval voor als versregel in het gedicht 'Autre adieu'. Zie: *Anthologie poétique française XVIe siècle*. Ed. M. Allem. Paris 1965, 168; vgl. ook L. Pinvert, *Lazare de Baïf (1496(?)-1547)*. Paris 1900, 103.

Het is mogelijk dat Cats het vers heeft gehaald uit een verzameling als *Le Parnasse des poètes français* (1571), bijeengebracht door Galiot Corrozet in 1571 (zie Tiemann 1974, 103). Helaas heb ik deze bloemlezing niet kunnen raadplegen. Het motief van de gouden en loden pijl waarmee Cupido schiet (de één dooft liefdesvuur, de ander wekt het op), gaat terug op Ovidius, *Metamorphosen*, 1, 468-471.

¹⁰ Vgl. Le Roux 1859, 11, 296: 'Encore ne sçait-il pas par quel bout il le tient (xvie siècle)' en Meurier 1617, 214: 'Un fol ne laisse jamais tison ne feu en paix'. Het woord *mœur* (in r. 4), dat een bijvorm is van 'mûr', komt meestal voor als 'meur'.

¹¹ Het citaat wordt ook gegeven in xiv.B.2.a, r. 8. Tevens geciteerd door Langius (915 A). Vert. Nagelkerken 1995, 24: 'Licht wordt elke last die men aanvaardt.'

¹² Cats combineert hier twee plaatsen. Vgl. de vertaling van Verhoeven 1983, 245.

¹³ Het door Cats genoemde werk van de rechtsgeleerde en historicus Christophe Besold, Besolde of Besoldus (1577-1638) verscheen in 1616 te Strasbourg. In de geraadpleegde naslagwerken is hiervan alleen een exemplaar in de Newberry Library te Chicago aangetroffen. Vgl. verder Zedler, 111, 1499-1500; M.P. Larousse, *Grand dictionnaire universel du XIXe siècle*. Paris 1867, 11, 636; en Meertens 1943, 284. In de ed. *Silennus* 1618 stond op de plaats van dit citaat een fragment uit een brief van Lipsius dat mogelijk het creatief vertrekpunt van het embleem is geweest (zie de commentaar).

¹⁴ Verwijzing naar *Encheiridion*, 43 van Epictetus (ca. 50-140 n. Chr.), filosoof uit de school van de Stoa: 'Πάν πρᾶγμα δύο ἔχει λαβὰς, τὴν μὲν φορητὴν, τὴ δὲ ἀφορητὴν' (Alles heeft twee handvatten: de ene kan men aanvatten, de andere niet).

De uitspraak wordt ook geciteerd door Juan Luis Vives in *De officio mariti* ('De eligende uxore'), een boek dat Cats zeker heeft gekend; Vives' boek kan in dit geval als tussenbron hebben gediend. Zie *Opera omnia* 1783, I, 1783. Vgl. voor ontleningen aan Vives verder XXVIII.B.5, XLI.B.5 en XLV.C.5.

¹⁵ Vgl. voor de inzet: Plutarchus, *Moralia* ('De tranquillitate animi'), 467 C; en *Moralia* ('De recta ratione audiendi'), 41, F. Beide tekstplaatsen worden aangehaald door Erasmus in zijn *Parabola*. Ed. Margolin 1975, 206, r. 736; en 162, r. 43-44; ed. Mynors 1978, 205, r. 16; en 177, r. 19-20. De eerste sluit het meest aan: 'Ut apis ex amarissimo thymo, suavissimum mel colligit' (Zoals de bij uit de bitterste tijd de allerzoetste honing haalt). Zie ook Porphyrius, *De abstinentia*, IV, 20 (Ed. P. Victor en I. Valentin. Utrecht 1767, 370). Over dit populaire motief J. von Stackelberg, 'Das Bienengleichnis. Ein Beitrag zur Geschichte der literarischen "Imitatio".' In: *Romanische Forschungen* 68 (1956), 271-293, i.h.b. 290.

¹⁶ In: Suetonius, *De vita caesarum*, I ('Divus Julius'), 11X: 'Prolapsus etiam in egressu navis verso ad melius omine: "Teneo te", inquit, "Africa"' (Toen hij viel bij het van boord gaan, gaf hij dit voorteken een gunstige draai door te zeggen: 'Ik houd u vast, Africa'). Caesar sprak deze woorden op 28 december van het jaar 47 v. Chr. toen hij nabij Hadrumetum met 3000 voetsoldaten en 150 ruiters aan land wilde gaan, struikelde en op de grond viel. Het gebied dat de Romeinen *Africa* noemden, komt ongeveer overeen met het huidige Tunesië. Vgl. E. Horst, *Julius Caesar. Eine Biographie*. Düsseldorf 1980, 20 en 308.

¹⁷ De Griekse filosoof Zeno, afkomstig uit Citium, is stichter van de stoïcijnse school (325-263 v. Chr.). Diens uitspraak wordt aangehaald door Seneca, *De tranquillitate animi*, XIV, 3; Diogenes Laertius, *De vitis philosophorum*, VIII, 5; en drie maal door Plutarchus, *Moralia* ('De capienda ex inimicis utilitate'), 87 A; *Moralia* ('De tranquillitate animi'), 467 D en *Moralia* ('De exilio'), 603 D.

¹⁸ Cats' navolger Johan van Nyenborch schreef in zijn bundel *De weeck-wercken der ghedenckwaerdighe historien, leerdichten, en spreucken*. Groningen 1657, 134: 'Alle dingh heeft sijn hant-greep, seydt' de man, en taste 't brant-hout aen, ter plaets, daer 't brande.'

¹⁹ Zie voor het volksgeloof in dit mannetje met een takkenbos op zijn rug: *WNT* IX, 29; A. Gittée, 'De legende van het mannetje uit de maan.' In: *Taal en letteren* 11 (1901), 385-406; en Schrijnen 1930-1933, 11, 345.

²⁰ Geen direct citaat, maar een toespeling op caput XI, 13. Vgl.: 'Voluntas quidem non est nisi tua, iustitia non est nisi Dei. Esse potest iustitia Dei sine voluntate tua, sed in te esse non potest praeter voluntatem tuam [...]. Sed sine te fecit te Deus. Non enim adhibuisti aliquem consensum, ut te faceret Deus. Quomodo consentiebas qui non eras? Qui ergo fecit sine te, non te iustificat sine te. Ergo fecit nescientem, iustificat volentem.' In: *Opera omnia*, V-1. Paris 1841, 922-923 (Pl. XXXVIII), als 'Sermo CLXIX' met de aantekening 'Alias, de Verbis Apostoli 15'. Misschien heeft lezing van Calvijns *Institutio christianae religionis*, II, II, 27 (die bij dezelfde uitspraak van de apostel Paulus, eveneens verwijst naar de *Sermones* van Augustinus) Cats deze plaats ingegeven.

Gisbertus Voetius doelde op dezelfde regel toen hij in zijn *Proeve van de cracht der godtsalicheyt*. Amsterdam 1628, 180, de volgende uitspraak van Augustinus aanhaalde: 'Die u geschaepen heeft sonder u, en sal u niet rechtveerdigen sonder u.' Zie: J. van Oort, 'Augustine's influence on the preaching of Gisbertus Voetius.' In: *Collectanea Augustiniana mélanges T.J. van Bavel*. Red. B. Bruning e.a. Leuven 1990, 997-1009, i.h.b. 1006, noot 52 (Bibliotheca ephemeridum theologiarum Lovaniensium, XCII A-B).

In het tweede gedeelte dat Cats geeft, klinken een paar plaatsen uit Augustinus door, zoals bijvoorbeeld *Sermo* XIII, 3: 'Ecce apostoli verba sunt [...]. Si ergo deus est qui operatur in nobis, quare dictum est: *Vestram ipsorum salutem operamini?* Quia sic in nobis operatur, ut et nos operemur [...]. Noli me ipsum audire, apostolum interroga: *Deus est enim*, inquit, *qui operatur in vobis et velle – operatur in vobis et velle – et operari pro bona voluntate*' (Ed. C. Lambot 1961, 178, r. 51 en 56-64). Vgl. verder *Sermo* VIII, 2 (*Ibid.*, 80, r. 46-48) en *Opera omnia*, XII-1. Paris 1865, 1479 (PL XLV), in 'Operis imperfecti contra Julianum', v, XLII. Er wordt hier verwezen naar Filippensen 2:13, 'Want het is God, Die in u werkt beide het willen en het werken, naar Zijn welbehagen.' Wellicht heeft Cats deze passage niet rechtstreeks aan Augustinus ontleend.

²¹ Vgl. Stoett, 2495 en *WNT* XXIII, 1402. Zie ook de commentaar, in verband met de emblematische voorgangers.

²² Zoals Cats ook zelf aangeeft in A.2, r. 4-6; vgl. *WNT* XXIII, 1385, 14-15 en 1405. Voor de toorts als attribuut van Venus en Cupido: E. Panofsky, *Renaissance and renaissances in western art*. Uppsala 1960, 94-95 en afb. 64-67. Zie ook embleem LI.A.1, r. 7-8.

²³ Met een paginagrote prent verhief Cats voorin *Houwelyck* (1625) de tulp tot 'Maeghde-wapen' (zie embleem XXXIII en afb. 33.3; vgl. *ADW* 1712, 1, 242). Misschien heeft hij met het opengeslagen boek willen verwijzen naar deze maagdentulp. Gelet op de de pagina-indeling is er echter geen één op één verhouding.

Tallose malen werd de jonge vrouw door middel van het beeld van de bloem – in de plantkunde is de bloem dat deel van de plant dat de voortplantingsorganen bevat – op het belang van haar kuisheid en maagdelijkheid gewezen (vgl. o.m. *WNT* II, 2892, 1, 2893, 5 en 2894, 9-10; *Portretten van echt en trouw* 1986, 83-85, cat. nr. 8 en, uitvoerig: Franits 1987, i.h.b. 42-48, 301 en afb. 163. Het boek als attribuut kan functioneren als een indicatie van het deugdzaam karakter van de geportretteerde en haar goede opvoeding (*Ibid.*, 33-35). Ripa beeldt de personificatie van 'Lering' af met 'in haere schoot een opgeslagen boeck' om aan te geven dat lering 'seer mild is' (1644, 285a).

²⁴ Roemer Visscher toont onder het motto 'Wat ist anders als fray' een luitspelende vrouw. Het bijschrift verhaalt dat ze 'lichtvoetighe Vryers' weet te vermaken, maar dat verstandige minnaars haar links laten liggen (*Sinnepoppen* 1614, III, 1). Aegedius Albertinus verbindt in *Hirnschleiffer* de prent 'Ein Jungfraw schlegt auff der Lauten' met zedelijk verval, onkuisheid, ledigheid en hij beschouwt de afbeelding als beeld van de zondige ziel (Ed. L.S. Larsen. Stuttgart 1977, 170-179, nr. 20). Ripa (1644, 122a) brengt het instrument in verband met de dartelheid. Bepaald oneerbare bedoelingen heeft de frivole vrouw die, gezeten op een bed, luit speelt in de erotische embleembundel *Incogniti scriptoris nova poemata*.

Leiden 1624, 74-75. Vgl. bovendien *ADW* 1712, 1, 570; *Tot lering en vermaak* 1976, 59-61, cat. nr. 8; en 104-107, cat. nr. 21. Daarnaast zijn er voorbeelden van de luit als symbool voor de harmonie tussen man en vrouw (*Portretten van echt en trouw* 1986, 285-288, cat. nr. 70).

Op het schilderij *Vanitas* van Hendrick Pot (Haarlem, Frans Hals Museum) komt een omgekeerde luit voor. Het bijschrift in het museum legt dit uit als het afzien van het ijdel, werelds vermaak; deze interpretatie wordt o.m. ondersteund door de titelprent van G.L. Fuhrmann, *Testudo Gallo-Germanica*. Nürnberg 1615, waarop een wolkenhand wijst naar een 'Vanitas vanitatum'-opschrift achter een luit. Afgebeeld in: Fischer 1972, 70. Voor de luit in *Protens*: embleem XI111.

²⁵ Ed. Madrid 1610, 111, 229, nr. 29 (*Emblemata* 1967, 134-135). Vgl. de verwijzing naar Xenophon in noot 4.

²⁶ Ed. Baeza 1613, 11, 23, nr. 12:

Furor añade al animoso fuego,
Quien le acude con leña,
Bramar le haze con aspecto ayrado.
Biva estampa y reseña
De un distraydo pecador que ciego,
Tras un peccado añade otro peccado.
Con que à Dios encendiendo
Le va en furor, quanto le va ofendiendo,
Recoxa pues la rienda
Y ataje el fuego el agua de la enmienda.

Met dank aan S. Herpoel te Utrecht en H.T.M. van Vliet te Wijk bij Duurstede voor hun hulp bij de vertaling. Vgl. ook embleem IV voor een andere overeenkomst met deze Spaanse embleembundel.

²⁷ 'Ut torrem semiustum e foco qui tollit, non ea parte arripit & tractat qua incanduit, sed qua ignem nondum accepit: sic nos deceat non acerba haec & urentia casuum tangere, sed magis benigna in iis aut lacta.' In: *Epistularum selectarum centuria prima ad Belgas*. Antwerpen 1614, 5-6 (citaat op 6). Centuria prima, v ('Epistula Ioanni Viviano'). Er bestaat een tweede versie van de brief in het handschrift van Lipsius (UBL ms. Lips. 3 (10), fol. 31v). Zie voor beide redacties: *Iusti Lipsii epistulae*. Ed. J. de Landtsheer en J. Kluyskens. Brussel 1991, Pars v: 1592, 90-92, nr. 1140. Jean Vivien (?-1598) was koopman, verzamelaar en humanist. Hij hielp o.m. Guicciardini bij diens beschrijving van de Nederlanden.

²⁸ Vgl. voor dit thema o.a. Kettering 1988, 11, 455-456, 461, 560 en 573. Of ligt het toch anders en heeft de man zich niet kunnen beheersen? Dan zou het een illustratie zijn van wat Cats in embleem v.A.1, r. 7-8 zegt:

Te vatten metter handt yet datmen niet en kent,
Heeft menig man bedot en menigh wijf gheschent.

²⁹ Zie voor de literaire en iconografische traditie van deze typen: A. Blankert, 'Heraclitus en Democritus bij Marsilio Ficino.' In: *Simulacra* 1 (1966-1967), 128-135; en A. Blankert, 'Heraclitus en Democritus, in het bijzonder in de Nederlandse kunst van de 17de eeuw.' In: *Nederlands kunsthistorisch jaarboek* 18 (1967),

31-124. Verder ook, met literaire aanvullingen: Van Vaeck 1994, 602-612, i.h.b. 608 en noot 2. Hij verwijst o.a. naar de woorden van Juvenalis over Democritus:

[...] mensen zijn vaak
lachwekkend, vond hij, in hun bezigheden,
in hun vermaak, ook wel in hun verdriet [...].

Saturae, x, 52-56. Vert. d'Hane-Scheltema 1984, 132. Vgl. ook *Emblemata* 1967, 1157.

³⁰ Over deze houding van de melancholicus, die behalve droefheid vaak ook de concentratie en het creatieve denken symboliseert: Blankert 1967 (*op. cit.* noot 29), 52-53; en R. Klibansky e.a., *Saturn and melancholy*. Londen 1964, 286 en 288. Voor de bol met het kruis als symbool voor de wereld: Blankert 1967 (*op. cit.* noot 29), 61-62 en 118.

Cats' tekst noemt alleen de filosoof Democritus (A.2, r. 7: 'Speel een spelletje met de droefheid door een schaterlach als van Democritus'). Beider aanwezigheid is mogelijk in verband te brengen met de manier waarop Cats het motto uitlegt in B.6: een *swaerhoofd* treurt om alles, terwijl een ander 'goed moets [is], selfs midden in swaricheden.' In combinatie met de versregel verdient Democritus' houding dus de voorkeur: 'Wyse luyden suygen soet uyt bitter, dwase bitter uyt soet.' Vgl. voor deze opvatting Seneca, *De tranquillitate animi*, xv, 2 'Elevanda ergo omnia et facili animo feranda: Humanus est deridere vitam quam deplorare'. Vgl. Blankert 1967 (*op. cit.* noot 29), 70, 79 en 118.

Cats komt op beide levenshoudingen terug in embleem XXII.A.1, r. 7, en hij verbindt eveneens een spreuk van Epictetus aan de beide filosofen in het vierde deel van *Houwelyck*. Zie ADW 1712, 1, 306.

³¹ 's-Gravenhage 1632, 1, 43, nr. xv (ADW 1712, 1, 501). De Brune: ed. Amsterdam 1624, 339, nr. XLVIII.

III NIETS ALS HET NIET GEVRAAGD WORDT.

PRENT Een man staat in een berglandschap voor een rots en roept: 'wat coomter van niet te trouwen'. En een gelaat, dat van de nimf Echo, roept vanachter de rots terug: 'rouwen rouwe rou'.¹

Linksonder: swelinck fecit.

Afmeting: 12,1 × 12,3 cm.

rouwen: droefheid, smart; of: pijn

III.A.1

MOTTO

1

Niet: Niets

een echte Wijf: een echtgenote

2

gelijc ... schijnt: naar het zich laat aanzien

u ... bouwen: uw gezin te kunnen stichten (vgl. WNT VI, 1240, III, 2 en het woord 'huisgezin'); verder WNT III, 1, 779, 5

- 3 *anders niet*: niets anders, daar blijft het bij. Vgl. A.3, r. 1.
een reys: eens
- 4 *in ... gbepeys*: door vage overpeinzingen, door zinloze gedachten
- 5 *Het ... versoeck*: zie over dit 'ideaal' van de ondernemende vrijer ook Van Vaeck
1994, 701.
quellen: spreken
- 6 *verght*: vraagt, oproept
- 7 *tijdt | ... | aen het werck*: begin met je taak (WNT XVII, 1, 82, 4, dp)
rechte: goede, rechtschapen. In 1618 stond er nog in plaats van 'rechte Maeght'
het lokalere 'zeeusche maeght'.
- 8 *onghenoot*: onuitgenodigd
niet (tweede): niets
- III.A.2 Zij zal niets geven zonder gevraagd te worden.²
Je hebt graag een lieve vriendin, je hebt graag een vrouw, de kussen van een
kuise echtgenote
en een huis gezegend met veel kinderen.
Maar je doet daar verder geen moeite voor. Hoe zit dat? Wacht je soms
tot een meisje je vanzelf in de schoot valt?
- 5 Je bereikt niets: zij die gewend is alleen maar door de stem van de voorbijgan-
ger te spreken, wordt pas door hard schreeuwen in beweging gezet.
De weergalmende Echo heeft geleerd niets vanzelf te geven,
en ook een aardig meisje geeft zich gewoonlijk niet uit eigen beweging.
- III.A.3 Nooit een vriendin zonder moeite, laat hij die haar wil, maar zijn best doen haar
te krijgen.³
Je zegt: 'De liefde behaagt me', en verder doe je niets. Robin, door niets te doen
plukt men nooit een roos. Je zult geen enkele vrouw in de stad horen, noch
Echo in het bos, wanneer jij niet eerst je stem zult laten horen.
- III.A.4.a Terentius, *Adelphoe*, 693-694.
Geloof je dat de goden dit voor je zullen doen terwijl je slaapt, en dat zij, zonder
dat je iets hoeft te doen, bij je thuis in de slaapkamer gebracht zal worden?
- III.A.4.b Ovidius, *Ars amatoria*, 1, 707-708.
Ach, een jongen vertrouwt teveel op zijn uiterlijke kracht
als hij wacht tot zij hem eerst vraagt.
- III.A.4.c Erasmus, *Institutio christiani matrimonii*.⁴
Een fatsoenlijke vrouw hoort niet als eerste te vragen.
- III.B.1
MOTTO Wie vragen stelt, haalt over kwaad te spreken. Zie voor dit spreekwoord Harre-
bomée, 111, 37 en WNT VII, 11, 3460.
- I Twee omschrijvingen van de Echo.
teghenspreect: antwoordt

- 2 *van selfs*: uit zichzelf
van haer: van zich, van haar kant
- 4 *het bosch*: Echo wordt naast bergnimf eveneens bosnimf genoemd omdat ze zich ook ophoudt in boom-, bos- en plantrijke gebieden.
gheruchte: geroep
waeght: weergalmt (*WNT* XXIV, 595, 4)
verght: vraagt
- 5 *klappeyen*: praatzieke vrouwen, kwaadspreeksters (vgl. het Franse motto boven b.3). Of moet hier gedacht worden aan de personificatie van de *Maledictio*, vgl. *dit lang-getongde ghedierte* (b.6, r. 5). Petrus Hondius gebruikte het woord ‘clap-peijen’ voor het napraten door een echo. Zie: *Dapes inemptae, of de Moufeschans*. Leiden 1621, 473.
- 6 *weyen*: uitweiden
- 7 *slim*: slecht, gemeen
- 111.B.2 Waar de vrager is, daar is ook de kletser.⁵
Zwijgend zou Echo diep in donkere dalen wonen,
als ze niet door andermans geklets spraakzaam was.
Zij houdt zich stil, telkens wanneer de reiziger zijn mond houdt,
het voorbijgaande volk leert haar spreken.
5 Een kletser zou zijn mond houden als er geen vrager was;
doordat deze daartoe aanzet, doet een kwaadaardige tong haar werk.⁶
Wie veel vraagt en zijn oor leent, geeft aanleiding tot kwaadsprekerij.
Mocht je het nog niet weten: de heler is de oorzaak van schandelijke diefstal.
- 111.B.3 Van de vrager komt de kwaadspreker.⁷
Men hoort nooit in het bos de weergalm van Echo als men niet eerst zelf tot haar begint te spreken. Wanneer niemand onder ons, door iets te vragen, de gek uit-hangt, zal de mond van de kwaadspreker nooit een woord spreken.
- 111.B.4.a [Toespeling op:] Chrysostomus, *In Matthaeum homiliae*, XLII, ex capite 22, 32.⁸
Slechtheid wordt weliswaar door praatjes niet onderwezen, maar wel opgewekt.
- 111.B.4.b Seneca, *Hippolytus (Phaedra)*, 876.
Wil je dat een ander zwijgt, zwijg eerst zelf.
- 111.B.5 Waar de vrager is, daar is ook de kletser.
De duur van het spreken hangt niet zozeer af van de spreker als wel van de luis-teraar, volgens Stobaeus.⁹ Hij slaat de spijker op zijn kop: zoals immers lang spreken door vragen op gang wordt gebracht, zo wordt het door luisteren aan de gang gehouden. Want nooit komt die praatzieke Godin uit haar schuilhoeken te voorschijn als ze niet opgeroepen is. Maar wanneer iemand door te vragen en door gewillig het oor te lenen aan die spraakwatervallen een aanknopingspunt om te kletsen gegeven heeft, barsten zij meteen breed uit in allerlei vormen van onaangenaam geklets. Als de uitspraak van de dichter: *De toeboorder wekt de lust*¹⁰ ergens betrekking op heeft, dan toch zeker op hen. Maar komt er een verstandiger

of moediger man, die met een ernstige berisping of met een strenge blik zich in het verhaal mengt, dan merk je dat het verhaal meteen afgebroken wordt, en dat de verteller stommer wordt dan een vis. Het is precies als *wanneer een vijandig gezicht verschijnt en algehele verwarring veroorzaakt*.¹¹ Als je dus laster wilt beteugelen, breng dan de afkeer die je voelt op je gezicht tot uitdrukking en je hebt je doel bereikt: nooit echter zullen lasteraars ontbreken, zolang er mensen bestaan door wie ze aangemoedigd worden, zegt Josephus.¹²

III.B.6

- 1 *hanght / ... aen*: is afhankelijk, wordt bepaald
 2 *selfs*: zelf
 1-2 Vertaling van het Stobaeus-citaat, zie noot 9.
 3-4 *komter ... bane*: treedt er achterklap aan het licht (vgl. WNT II, I, 810); of: vertoont zich een praatzieke vrouw, of kwaadspreekster (WNT VII, II, 3442)
 5 *dit lang-getongde gbedierte*: Gezegd van iemand die veel praat: 'de tong is iemand te lang gehangen' en van iemand die geen geheimen kan bewaren of kwaadsprekend is (WNT VIII, I, 1038, I, a, s.v. 'lang'). Hier opgevat als personificatie van de *Maledictio*. Bij Ripa (1644, 13) zit 'Achterklap' met open mond en draagt zij een jurk 'over al beset met slange tongen' om de 'vaerdigheyd van de quaedspreker' uit te drukken.
gbedierte: (schadelijk) schepsel, ongedierte
een open: gelegenheid
 6 *stracx*: weldra
 7-8 *Komter ... ten nagang*: Komt er (toevallig) iemand in de buurt
 8-9 *mondspeelster*: onvervalste roddelaarster (vgl. WNT IX, 1067, dp)
 9-10 *snuygen ... pissebedde*: haar mond houden. Zoals iemand die zijn bed bepist en daarover zwijgt.
 10 *stom ... visch*: haar mond houden
 11 *breedtweyende*: ongebreidelde
tegenbeydt: afkeer, weerzin
 12 *slabberen*: ratelen

III.C.1

MOTTO

- Lucas 11:9.
opghedaen: opengedaan
 1 *die*: Kan als bepaald lidwoord gebruikt zijn; mogelijk een zetfout voor 'de'.
 2 *belle*: luide, heldere
strecken: richten
 4 *tegen-spraeck*: antwoord
 5 *zijn berten gront*: het diepste van zijn ziel. Het hart werd ook voorgesteld als inwendig spraakorgaan waarvan God de taal verstaat (WNT VI, 27). Vgl. Psalm 34:2, 'Ik zal de Heere loven te allen tijde; Zijn lof zal gedurig in mijn mond zijn'; en Psalm 103:1, 'Loof de Heere, mijn ziel, en al wat binnen in mij is, Zijn heilige Naam.'
met yver: met vuur, liefde (WNT VI, 1423)
 6 *drouwe galm*: bedrukte, met leed vervulde, uitroep
inden hemel breken: in de hemel doordringen
 7 *sucht*: zijn verdriet kenbaar maakt, smeekt
 6-8 Vgl. Psalm 102:2 en Jeremia 3:56.

111.C.2 Psalm 33:18, De rechtvaardigen hebben geroepen en de Heer heeft hen gehoord.

Er is hard geschreeuw nodig om Echo te laten klinken;
als je zacht mompelt, zwijgt de nimf.
De nimf zwijgt voor de zwijgers, maar stijgt er een geschreeuw ten hemel,
dan zal ze je meteen, en zelfs dubbel, antwoord geven.

5 Waarom mompel je wensen die in je opgekomen zijn zo zacht?
Het hof des hemels staat echt niet open voor zacht geuite smeekbeden:
Schreeuw het uit, God zal antwoord zenden;
heb je een gelovige geest? Pas met een krachtige stem heeft die gewicht.

111.C.3 Jacobus 5:16, Het krachtig gebed van de rechtvaardige vermag veel.

Wie zachtjes de nimf Echo roept (wat verwacht hij in het bos?) krijgt van haar geen antwoord. Wanneer iemand geen enkele ijver heeft, dringt hij niet door tot in de hemel en wordt hij niet door God verhoord.

111.C.4.a Psalm 145:18, 'De Heere is nabij allen, die Hem aanroepen in waarheid.'

111.C.4.b Bernardus, *Sermones in quadragesima*, 4, 4.

Maar het vertrouwvolle, nederige en vurige gebed zal ongetwijfeld in de hemel dringen, vanwaar het, dat staat vast, niet onverhoord kan terugkeren.¹³

111.C.5 Bid en u zal gegeven worden.¹⁴

De stem (die de één zus, de ander zo omschrijft) moet volgens mij, omdat zij een bewonderenswaardig werk van Gods macht is, vooral aan de Allerhoogste gewijd worden. Hoewel het immers voldoende bekend is dat gelovigen niet zelden God aanspreken door slechts met hun geest naar Hem op te stijgen,¹⁵ openbaart zich toch een vurig gemoed en doet, om het zo te zeggen, een aanval op de hemel met een grotere kracht als het hulp heeft van de stem, dan als het alleen met de zwijgende gedachte God zijn gebeden opdraagt. Want waarom zouden we niet onze woorden en gedachten (God heeft in zijn onmetelijke goedheid gegeven dat wij de andere levende wezens daarin overtreffen) als een God welgevallig offer opdragen? Vooral ook omdat onze eigen stem, als we ons gebed horen, de geest nog meer in beweging zet en die (als we toevallig zwak zijn of afdwalen) als het ware naar God terugleidt. Daarom zijn er volgens mij drie dingen nodig om goed te bidden, namelijk een voorbereide geest die niet iets anders doet, een onderworpen en tot nederigheid gebracht lichaam, en de vrucht van de lippen, dat wil zeggen, een stem die diep uit het hart gezonden wordt. Als we die drie dingen samenvoegen, zal de milde Vader ons zeker verhoren, zo niet naar onze wil, dan toch zeker tot ons behoud.

111.C.6

2 *aenden selven*: aan Hem, nl. God

2-3 *toe-gheeygent*: toegewijd

- 3 *god-salige*: vromen
 4 *opbeven des ghemoets*: omhoogheffen, op het hemelse richten van het hart (vgl. o.m. Jeremia 3:41)
 5 *pyerich*: brandend van liefde voor God, vroom, devoot (WNT XXIII, 1347, 10); vgl. Handelingen 18:25
 6 *als*: als het ware
 8 *opdronge*: zou verheffen, doen opstijgen
 13 *Gode opofferen*: aan God toewijden
 13-14 *sonderlinghe*: in het bijzonder
 14 *na dien*: omdat
 18 *wel bereyt*: op de juiste wijze toegewijd, bereidwillig. Hierover ook Johannes Piscator, *Aphorismi ofte grond-vesten der christelijcken religie*. Amsterdam 1614, 203-217 'Van't Ghebedt', een vertaling (uit het Latijn) van excerpten uit het werk van Calvijn.
 20 *vrucht onser lippen*: gebed (offerande van lof). Vgl. o.a. Jesaja 57:19 en Hebreëen 13:15 (en verder WNT VII, 932; VIII, 2476 en XXI, 1115, 1, 8, b).
 23 *ghewisselijck*: stellig
 24 *immers*: toch, beslist

COMMENTAAR

Echo, een oreade in Boeotië, hield Hera bezig terwijl Zeus met de nimfen flirtte. Als vergelding beroofde Hera haar van het gebruik van haar tong. De mooie bergnimf kwijnde weg van versmide liefde voor de jonge Narcissus, vermaerde tot geraamte en veranderde uiteindelijk in een rots. Vaak wordt zij voorgesteld als de personificatie van de weerklank.¹⁶

Narcissus ziet zich bestraft met een onstillbare eigenliefde en hij verandert ten slotte in de naar hem genoemde bloem. Het verhaal van Narcissus en Echo gold als exemplarisch voor de liefde die onbeantwoord moest blijven en is beschreven in Ovidius, *Metamorphosen*, III, 339-510. Een zinspeling op dit verhaal blijft in Cats' embleem achterwege: het geeft in algemene bewoordingen de werking van de echo weer, zoals Erasmus die omschreef in zijn *Parabolae*, naar aanleiding van Plinius, *Naturalis historia*, XXXVI, XXIII (99): 'Sicut Echo non sonat, nisi cum reddit acceptam vocem' (De echo antwoordt niet tenzij ze een stem heeft ontvangen die ze kan teruggeven).¹⁷

Cats laat de man het bekende vraag- en antwoordspel spelen, waarbij hij het wegvallen van de eerste letter uitbuit en het wegsterven van het echo-woord aangeeft.¹⁸ De variatie zit hem in de aard van de vraag, de man gaat hier immers bij Echo om raad. Zij voorspelt weinig goeds en heeft toch, gezien haar liefdesgeschiedenis, de nodige ervaring. Het antwoord leidt tot de laatste stap in de analoge redenering van Cats die als volgt verloopt: zonder te roepen geen echo (zonder vragen geen vrouw), zonder echo geen advies (zonder vrouw geen huwelijk), zonder advies droefheid (zonder huwelijk smart). De personificatie van de jonge nimf die geen kans zag haar liefde te beantwoorden valt hier samen met de jonge maagd die, pas na gevraagd te zijn, ook van haar liefde kan en mag getuigen. Het verzoek zal van de man moeten komen.

De gesproken tekst en de rijmwoorden bij Cats laten zich vergelijken met twee regels uit een Echo-gedicht in Justus de Harduwijn, *De weerliicke liefden tot Roose-mond* (1613):

Het lijden ben ick moe. Maer seght doch ter goe trouwe,
Wat eens versoeten sal t'ghemoed mijnder jonckvrouwe?
rauwe.¹⁹

Verder komt de strekking van de amoureuze uitleg overeen met het gedichtje 'Echo' in *Symphosii veteris poetae elegantissimi erudita iuxta ac arguta & festiva aenigmata*:

Virgo modesta sacri legem bene servo pudoris.
Ore procax non sum, nec sum temeraria lingua.
Ultero non loqui, sed do responsa loquenti.

Ik ben een bescheiden meisje en houd de wet van de heilige kuisheid goed in ere, ik spreek niet brutaal of als een kip zonder kop. Ik begin niet zelf te spreken, maar geef antwoord als iemand iets zegt.²⁰

Johannes Bolte heeft de rol van Echo in het volksgeloof en in de Westeuropese en klassieke literatuur uitvoerig belicht. Hij vermeldt een bijzondere vorm van de Echo als huwelijksorakel voor jongemannen tijdens de kerstnacht: 'Als Heiratsorakel nutzten es die Rogasener Burschen am Weihnachtsabend, indem die laut nach einer Braut riefen; aus der Gegend des Echos war die Braut zu erwarten.'²¹ Verder geeft hij enkele voorbeelden uit de letterkunde van de renaissance waarin liefdesperikelen mensen naar een eenzame plek voeren om lucht te kunnen geven aan hun hart en om raad te vragen aan Echo.²² De eenzaamheid van de alleenstaande wordt versterkt door het ruïnelandschap dat als vergankelijkheidsmotief aangewend kon worden. De ruïne is bij uitstek de plaats waar de mens de tijdsdimensie sterk beseft, wat de weemoed ruime kans geeft.²³

Ligt in de eerste uitleg (tot twee keer toe bekrachtigd door de bijgevoegde citaten) de nadruk op het initiatief dat bij het zoeken naar de juiste partner moet uitgaan van de man, in de tweede afdeling gaat het ook om de consequenties van het stellen van vragen, maar draait alles om de achterklap. Wanneer de steller mensen aanspreekt en uithoort die malicieuze bedoelingen hebben, is het verwerpelijk. Zo de vraag, zo het antwoord.²⁴ Al eerder had Johannes David zich hierover uitgelaten in de *Christelicken waerseggheer* (1603). Met als motto 'Oft daer mé niet en gaet; wat doen ick voorts daer naer? // Tpropost van monde slaet: oft anders, gaet van daer' formuleerde hij enkele remedies tegen de achterklap. Een bijbehorende prent brengt dit in beeld.

Onder verwijzing naar Spreuken 25:23, 'De noordenwind drijft de regen uit, en een vergramd gezicht de verborgen tong', en een uitspraak van Hieronymus die zegt dat de lasteraar vanzelf de lust ontnomen wordt wanneer men hem negeert, staat als corresponderende tekst bij de gravure (de letter E) te lezen: 'Ist dat gy met blijden aensichte den achter-clapper aenhoort, soo geeft ghy hem voetsel, om noch meer te segghen. Maer, ist dat ghy hem een droevigh ghelaet toont, soo leert hy swijghen, t'ghene dat hy siet, dat-men't niet gheerne en hoort.' David besluit daarop met een treffende vergelijking: 'Want, ghelijck eenen pijl, op eenen harden steen gheschoten, tot hem weder-keert, die hem schoot: alsoo vaeret metten achter-clapper, als hy wederstandt vindt in de ooren oft aensicht vanden ghenen die hy't segghen wilde.' Op de prent maakt een man

zich afwijzend uit de voeten voor een lasteraar die zich aan hem opdringt (afb. 3.1).²⁵

Hoe belangrijk een overtuigd uitgesproken gebed van de devote mens is, licht Cats toe in zijn religieuze toepassing. Pas bij een intens gebed, waarvoor drie voorwaarden worden gegeven, namelijk een goed voorbereid gemoed, een nederig lichaam en een stem die krachtig ons innerlijk verwoordt, worden wij verhoord. Voor de laatste overweging, die de meeste aandacht krijgt, beroept de schrijver zich op de aangehaalde psalm en de woorden van Bernardus. Vergelijk in dit verband ook Ripa die onder 'Oratione. Gebed' schreef: 'Door de vlamme die uyt den monde gact, wort verstaen, de brandende genegentheyt des Gebets, 't welck het gemoed in de Liefde Gods ontsteekt.'²⁶

Een bewerking met hetzelfde motto dat Cats gaf onder c.2 is te vinden in *Amoris divini et humani antipathia* uit 1629, met een aardige beeldvariant. De grotbewoonster Echo reageert nu op de roep 'Clamabo' met 'Amabo' (afb. 3.2).²⁷ In 1631 wordt Cats' embleem nogmaals geannexeerd door Antoon van Bourgoingne in diens *Ghebreken der tonghe*, met als motto 'Tis een stemm', en anders niet' (afb. 3.3). Het onderschrift gaat hier over de achterklap en beschrijft Echo als een 'oudt wijf [...] Claps-ghesindt op allen stondt.' In dit werk dat geheel gewijd is aan het spreken, neemt de echo ook in andere emblemen een belangrijke plaats in, en deze bewerkingen zijn waarschijnlijk te beschouwen als variaties op de door Cats ingezette voorstelling. Onder het motto 'Hy spreekt gantsch uyt eenen mond', wordt een naperer een 'slavigh vleyer' genoemd (afb. 3.4).²⁸

Ten slotte is het niet uitgesloten dat ook Henricus Engelgrave zich in zijn stichtelijke *Lux evangelica* op Cats of op één van diens navolgers heeft laten inspireren. De roep 'Clamat – amat' onder het motto 'Vox clamantis' doet vermoeden dat het de zojuist genoemde *Amoris divini* is geweest (afb. 3.5), al kan Engelgrave ook de prent over weerkaatsingen en echo's die is opgenomen in het korte tijd daarvoor verschenen *Musurgia universalis* van Athanasius Kircher hebben gekend, en dan met name het middengedeelte van de voorstelling (fig. 11) waar een man tegen een muur met dwarsmuurtjes roept: 'clamore' en de echo verdergaat als 'amore', 'more', 'ore' en, voordat hij verdwijnt, 're' (afb. 3.6).²⁹

- BEWERKING EN NAVOLGING *Amoris divini et humani antipathia* 1629, 11, xvi.
Van Bourgoingne 1631, 24-27, nr. v ('Tis een stemm', en anders niet').
Heywood 1635, 324-326.
Homburg 1638, xl; ed. Homburg 1642, lxxiiii.
Den Elger 1703, 133 ('De liefde is door gezugt te winnen').
- LITERATUUR *Emblemata* 1967, 69.
Margolin 1970, 120-121.
- NOTEN ¹ In c.2 en c.3 is sprake van de nimf Echo. Als Echo aanwezig is op voorstellingen verschijnt ze meestal als een kleine gestalte in de achtergrond, toezien vanuit een grot of verscholen achter een rots of gebladerte. Zie D. Panofsky, 'Narcissus and Echo; notes on Poussin's *Birth of Bacchus* in the Fogg Museum of Art.' In: *The art bulletin* 31 (1949), 112-120, i.h.b. 113 en noot 5. Door de

toevoeging van de tekst aan de prent, vindt die in feite alleen nog aansluiting bij de amoreuze uitleg. Zie in dit verband ook emblemprent VI.

² Vgl. het motto 'Nil nisi remota' (Niets, tenzij van veraf), genoemd in Young 1988, 92, nr. 271.

³ Variatie op Meurier 1617, 130: 'Nulle vertu sans fatigue, qui la veut qu'il la brigue.'

⁴ *Opera omnia*. Ed. Clericus 1704, v, 676 A. Margolin 1970, 120 geeft het citaat ook, maar brengt het niet thuis. Cats, die de regel nogmaals aanhaalt in v.c. 5, kan hem hebben ontleend aan Paulus Cypracus, *De connubiorum iure* (1605, 130), een vaker geraadpleegde tussenbron.

Dezelfde door Erasmus geformuleerde gedachte komt, eveneens in verband met Echo, voor in Johan Baptist Houwaert, *Pegasides pleyn. Ofte den lust-hof der maechden* waarvan vóór 1618 enkele edities verschenen (*ed. princ.* 1582 of 1583). Daar staat dat een maagd in liefdeszaken geen initiatief mag nemen. Vgl. E. de Bock, *Johan Baptist Houwaert*. Antwerpen 1950, 43. Dat het motief al ouder is, blijkt uit Ovidius, *Ars amatoria*, 1, 277-278:

Conveniat maribus, nequam nos ante rogemus,
emina iam partes victa rogantis agat.

(Als het niet overeengekomen was dat wij mannen het eerst een aanzoek zouden doen, dan zou de verliefde vrouw de vragende partij zijn). Vgl. ook A.4.b, evenals de zinsnede die bij Ovidius (1, 709) op het aangehaalde citaat volgt: 'Vir prior accedat' (De man neemt het initiatief).

⁵ Vgl. Horatius, *Epistulae*, 1, xviii, 69-70: 'Percontatorem fugito: nam garullus idem est, nec retinent patulae commissa fideliter aures.' Vert. Van de Laar 1988, 110: 'Mijd wie u uitvraagt, want die is ook een roddelaar en wijd-open oren bewaren niet trouw wat hun werd meegedeeld.'

⁶ Vgl. Ovidius, *Fasti*, 1, 74: '[...] differ opus, livida lingua, tuum!'

⁷ Vgl. Meurier 1617, 108; *Proverbia*, 1, 216; en Dournon 1986, 167: 'L'écoutant fait le médisant', met een verwijzing naar Bernardus (zonder bron) en de toelichting 'Si l'on n'écoutait pas les médisants, ceux-ci changeraient d'attitude et la vie serait plus facile. N'oublions pas que la médisance est souvent proche de la diffamation.'

⁸ Vgl. *Opera omnia*, VI. Paris 1862, 866 (PG LVI): 'Sicut enim ignis quanto amplius ligna susceperit, in maiorem flammam erigitur: sic animus malus quanto magis veritatem audierit, eo amplius in malitiam excitatur' (Zoals immers vuur des te hoger opvlamt, hoe meer hout het ontvangen heeft, zo wordt een slechte geest des te meer tot slechtheid aangezet hoe meer hij de 'waarheid' gehoord heeft). Ook aangehaald door Langius (776 B).

⁹ *De garrulitate sermo*, xxxiiii. In: *Iohannis Stobei Sententiae ex thesauris Graecorum delectae*. S.l. 1543, 219. Plato zei dit over Antisthenes, want Stobaeus merkte op: 'Plato cum Antisthenes aliquando in diatriba longam oratione habuisset: ignoras dixit, quod dicendi modus non penes loquentem, sed audientem est' (Je weet dat niet de spreker maar de toehoorder de maat van de rede is). Zie ook *Ioannis*

Stobaei anthologii libri duo posteriores. Ed. O. Hense. Berlin 1894, 1, 695, nr. 111, XXXVI, 22.

¹⁰ Ovidius, *Epistulae ex Ponto*, IV, 11, 35.

¹¹ Verwijzing naar Vergilius, *Aeneis*, 111, 407.

¹² Waarschijnlijk een parafrase van *Bellum Iudaicum* (Joodse oorlog), 1, 77: '[...] βέβαιον ἀποδείξας ὅτι πᾶσαν εὐνοίαν καὶ φύσιν κόπτει διαβολὴ καὶ οὐδὲν οὕτως τῶν ἀγαθῶν παθῶν ἰσχυρόν. ὁ τῷ φθόνῳ μέχρι παντός ἀντέχει.' In de vertaling van Meijer en Wes 1992, 75: '[...] een overtuigend bewijs dat de banden van natuurlijke genegenheid niet bestand zijn tegen laster, en dat van onze betere gevoelens er geen overreind blijft, wanneer jaloezie de overhand krijgt.' Het citaat komt niet overeen met het Latijn in de ed. *Opera*. Frankfurt 1617, 579 (hier boek 1, hoofdstuk 3), vgl. 'Omnem benevolentiam, iusque naturae calumniis cedere, nullam que optimarum affectionum tantum valere, ut invidiae perpetuo possit obsistere'. Met dank aan L.H. Feldman te New York.

¹³ In: *Opera*, IV. Ed. Leclercq en Rochais 1966, 371, r. 14-16. Het citaat is ook te vinden in de *Index sententiarum*, opgenomen in de ed. van de *Opera*. Venezia 1575, s.v. 'Oratio' [= 171], evenals bij Langius (923 B). Deze laatste citeert ook de motto's van C.1 en C.2 evenals de psalmregel onder C.4.a (922 A, 922 B en weer 922 A). Vgl. verder Bernardus, *Toespraken over de mysteriën van Onze Heer. Van advent tot quadragesima*. In: *Werken*, 111. Asten 1955, 402.

¹⁴ Mattheus 7:7 en Lucas 11:9 hebben 'Petite, et dabitur vobis.'

¹⁵ Vgl. in dit verband het werk *De ascensione mentis in Deum* van Roberto Bellarmino (o.m. uitgegeven in 1615 te Antwerpen).

¹⁶ Verwijzingen naar dit verhaal in de (antieke) literatuur zijn te vinden in: Roscher 1884-1937, 1, 1213-1214; *PRE* V, 1926-1930; en Hunger 1988, 145 en 333-335. Ook Pan heeft eens grote liefde opgevat voor Echo.

¹⁷ Ed. Margolin 1975, 238, r. 290; ed. Mynors 1978, 224, r. 34-35. Ook zo overgenomen door Langius (282 B). Plinius beschrijft hier de portico van de zeven stemmen in Olympia.

¹⁸ Ovidius, *Metamorphosen*, 111, 368-369 beschrijft Echo aldus:

[...] tamen haec in fine loquendi
ingeminat voces auditaque verba reportat.

In de vertaling van d'Hane-Scheltema 1993, 80:

[...] nog steeds verdubbelt Echo
de laatst gesproken klanken en weerkaatst wat zij gehoord heeft.

¹⁹ Ed. Dambre 1978, 120, r. 9-10.

²⁰ Ed. Paris 1533, biirecto.

²¹ J. Bolte, 'Das Echo in Volksglaube und Dichtung.' In: *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften*. Philosophisch-historische Klasse. Berlin 1935, 262-288 en 'Nachträge', 852-862 (met bibliografisch overzicht). Het citaat

op 264. Janus Dousa ging in zijn *Halcedonia*, waarin hij verschillende onderwerpen verbond met het echo-motief, onder meer in op huwelijksplannen (275). Eerder verscheen van E. Colby: 'The Echo-device in literature.' In: *Bulletin of the New York Public library* 23 (1919), 683-713 en 783-804. Hij gaf geestige echo-gedichten uit latere tijd, waarbij de echo als huwelijksconsulente fungeerde, o.a. van Addison en J.G. Saxe (704-705 en 800-801); vgl. tevens Bolte 1935, 857.

²² Met name op 272-274. Vgl. voor de Nederlanden Justus de Harduwijn, *De weerliicke liefden tot Roose-mond* (1613):

Ick dacht, ick sal alleen hier sonder veel gheruchten,
Aen dese rootsen doof storten mijns herten grond;
Maer soo saen ick tot claght ontslyte mijnen mond,
Echo weer schallet al, tot ghecken en tot cluchten.

Ed. Dambre 1978, 122, nr. xxxiiii, r. 5-8. Vergelijkbare echo-gedichten zijn te vinden bij Janus Secundus, 'Echo. Viator.' In: *Opera*. Utrecht [15]41, 55r-[56r], en bij Joachim du Bellay in zijn 'Dialogue d'un amoureux et d'Écho' (uit 1549), met de regel: 'Di-moy, qu'elle est celle pour qui j'endure? Dure.' Zie: *Oeuvres complètes*. Ed. L. Séché. Paris 1907, 11, 86-87. Vele voorbeelden ook in: J. Hollander, *The figure of Echo. A mode of allusion in Milton and after*. Berkeley etc. 1981 en J. Loewenstein, *Responsive readings. Versions of Echo in pastoral, epic and the Jonsonian masque*. New Haven etc. 1984 (Yale studies in English, 192). Voor de rol van de echo in het Nederlandse drama: G. van Eemeren, 'Echo-scènes in Nederlandse toneelstukken uit de eerste helft der zeventiende eeuw.' In: *Eer is het lof des denchts. Opstellen over renaissance en classicisme aangeboden aan dr. Fokke Veenstra*. Red. H. Duits e.a. Amsterdam 1986, 63-76; op 71-73 over de functie van echo als voorspelster van een toekomstig huwelijk, met name in de toneelstukken van Rodenburgh.

²³ Zie voor deze betekenis G. Simmel, 'Die Ruine.' In: *Philosophische Kultur*. Berlin 1986, 118-124 en W. van Reijen, 'Das zerrissene Selbst. Die Rückkehr des Barocks in der Postmoderne.' In: *De ontdekkingen van het subject*. Acta colloquium Utrecht, december 1989, 56-76, i.h.b. 64-68 (Utrechtse renaissance studies 7). Vgl. verder Cirlot 1962, 264.

²⁴ Hier lijkt Erasmus of één van zijn vele voorgangers door te klinken; vgl. Suringar 1873, 348-352, nr. cxc.

²⁵ Ed. Antwerpen 1603, 178-181, cap. liiii. Het citaat op 180. De tekst gaat volgens een marginale opmerking terug op Augustinus.

²⁶ Ripa 1644, 133b-134a.

²⁷ Antwerpen 1629, 11, 118, nr. xvi. Vgl. Porteman 1975-1.

²⁸ Resp. Antwerpen 1631, 24-27, nr. v. en 92-95, nr. xix. Vgl. verder 258-261, nr. xv en 322-325, nr. xxxi.

²⁹ Engelgrave: ed. Antwerpen 1657, 11, 16, nr. 111; Kircher: ed. Roma 1650, 11, tegenover kk4v (Iconismus xv, fol. 264). Een uitgebreide bespreking van deze afbeelding in Loewenstein 1984 (*op. cit.*, noot 22), 57-59.

IV	DE LIEFDE, SPECERIJ VAN DE SCHOONHEID.
PRENT	Een aap omarmt haar jong in een landschap. Links op de achtergrond een toren (van een ruïne?), rechts een kerkje achter enkele bomen. Linksonder in het hoekkader: swelinc fecit. Afmeting: 12,1 × 12,1 cm.
IV.A.1 MOTTO	Een uitdrukking. Vgl. 'Men vand noynt wit coolzac oft leelic lief' in: Lucas D'Heere, <i>Den hof en boomgaard der poë sien</i> . Gent 1565, 90. Deze variant, samen met andere, in Cats' <i>Spiegel</i> , 1, 35, nr. XII (= <i>IDW</i> 1712, 1, 498). Vgl. <i>WNT</i> VII, 11, 5117, s.v. 'kolenzak' en vooral Suringar 1873, 412-416, nr. CCXIX.
1	<i>O soete rasery</i> : O wat een heerlijke, vermakelijke, dwaasheid. Vgl. voor de 'furor amoris' Cicero, <i>Tusculanae disputationes</i> , IV, XXXV (75).
	<i>roeghen</i> : bepalen, of: plooiën
2	<i>Sim</i> : aap. Vgl. Conrad Gesner, <i>Thierbuch ...</i> Zürich 1563, 111r: 'Gegen seine jungen hat der aff vor anderen thieren ein sondere liebe'. Gesner ontleende deze uitspraak aan Plinius, <i>Naturalis historia</i> , VIII, LXXX (216): 'simiarum generi praecipua erga fetum adfectio.' Naar deze plaats verwees Erasmus in zijn <i>Parabola</i> . Ed. Margolin 1975, 286, r. 35; ed. Mynors 1978, 252, r. 28.
3	<i>Venus kint</i> : Cupido
4	<i>selfs</i> : zelf
3-4	<i>Al ... selfs</i> : Iedereen die verliefd is ziet enkel schoonheid
5	<i>het lief</i> : de geliefde
	<i>vlecken</i> : gebreken
6	<i>vuyl</i> : tekortkomingen (vgl. <i>WNT</i> XXIII, 1226, 11, 5)
7	<i>stouten</i> : overmoedigen, brutalen
	<i>vry</i> : vrijmoedig
	<i>verheucht</i> : vrolijk
8	<i>de feyl</i> : het gebrek, de fout (zowel m.b.t. karaktereigenschappen als lichaamsgebreken)
	<i>te trecken tot</i> : te houden voor, te zien als (eigenlijk: te vertekenen). Vaenius had dit thema al eerder verwerkt in <i>Amorum emblemata</i> 1608, 206. Op de pictura loopt Cupido naast een vrouw die hoewel ze een mooi kroontje draagt, wel een oog mist.
IV.A.2	Een geliefde is nooit lelijk. ¹ De liefde is een zoete razernij. De apin, dronken van liefde, bewondert haar kroost en denkt dat er niets mooiers bestaat dan haar jongen. De minnaar kent het gebrek van zijn geliefde niet, ook al valt het wel heel erg op, en merkt talenten die een ander niet ziet, wel op:
5	De liefde is krachtige make-up en machtiger dan elk kruid; zij zorgt ervoor dat de roddeltante 'welbespraakt' heet.

Als Cupido's pijl de geesten in vervoering brengt, bedekt al wie bemint elke ondeugd door de deugd die er het meest nabij komt.

- IV.A.3 Nooit is de liefde lelijk, noch mooi de gevangenis.²
- Liefde, wat ben je zoet! Door je aangename razernij denkt de notenkrakende aap dat haar jong het mooiste is van het gehele bos: geen enkele ondeugd interesseert haar want met de mantel der liefde bedekt zij het gebrek.
- IV.A.4.a Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, I, VIII, 10 (1099a).
- Voor iedereen is aangenaam datgene, waarvan hij houdt.
- IV.A.4.b [Gebaseerd op:] Plutarchus, *Moralia* ('De recta ratione audiendi'), 45, A.
- De minnaar noemt de blondharigen 'godenzonen', terwijl hij de donkerharigen de naam 'mannelijk' geeft. Want de liefde kan zich, net als de klimop, aan elk houvast vastgrijpen en dat omranken.
- IV.A.4.c Horatius, *Saturae*, I, III, 39-40.
- De lelijke gebreken misleiden hem die daarvoor blind is, of behagen hem zelfs, zoals Balbinus door de knobbelneus van Hagna.³
- IV.B.1
MOTTO
- Zegswijze: Domme ouders hebben domme kinderen; ook wel: 'Van uilen komen uilen' (vgl. r. 1) en 'Uil van uil, blijft uil' (WNT XVII, III, 49). Eén van Georg Stiernhielms (1598-1672) *Öfverskrifter*, namelijk 'Afkomman är sitt upphof lik', schijnt ontleend te zijn aan dit gedicht. Zie: Den Hoed 1929, 15 onder verwijzing naar een studie van Gunnar Castrén.
- 1 *broet*: brengt voort. Over de aap die altijd een aap blijft, bestaan verschillende uitdrukkingen, zoals 'Simia est simia etsi aurea gestet insigna' (Een aap blijft een aap ook al draagt hij gouden sieraden), in Erasmus' *Adagia*, I, III, 66; en de Nederlandse versie: 'Al draagt een aap een gouden ring, hij is en blijft een lelijk ding' (Stoett, 31). Vgl. ook 'Wat van apen komt wil luizen' (WNT I, suppl., 225).
- Reeds in de oudheid gold de aap als het lelijkste van alle beesten. Cicero b.v. haalt in *De natura deorum*, I, 35 het volgende gezegde van Ennius aan: 'Simia, quam similis turpissima bestia, nobis!' (De aap, het lelijkste van alle beesten, hoe lijkt hij op ons!).
- 2 *als*: [anders] dan
- onbelompe*: lompe. De domheid en lompheid van de ezel zijn exemplarisch.
- guylen*: knollen, hier: ezels. Vgl. het spreekwoord: 'Wie als een ezel geboren is, zal als een ezel sterven' (WNT III, II en III, 4329 en verder Stoett, 560).
- 3 *soet ghewas*: mooie, zoete, vruchten
- ontrent*: aan (gezien de context; vgl. WNT X, 653, II); of: rondom
- een ... tronck*: een niet veredelde boom. Vgl. de uitdrukking 'Zulk een (zo de tronk, zulk een (zo het) jonk' voor kinderen die naar hun ouders aarden (WNT XVII, II, 3223, C).
- 4 Uitdrukking: 'Zoals de ouden zongen, piepen de jongen' voor: wat de ouden deden, volgen de jongen na, of: de kinderen volgen het voorbeeld van hun

- ouders (Stoett, 1736). Adriaen Poirters volgde Cats op deze plaats na. Zie: Rom-
bauts 1930, 192.
- 5 *berecht*: ingelicht
6 *datje vryt*: met wie je vrijt, verkering hebt
7 *al ... mis*: hoewel het niet altijd zo is (zie ook B.3, r. 3)
8 *wijf*: vrouw, echtgenote. Cats geeft de laatste twee regels nogmaals in *Spiegel*
1632 (einde deel 1, aparte nummering), 43 (= *ADW* 1712, 1, 562).
- IV.B.2 Zo moeder, zo dochter.⁴
- Uit een ezel komen ezels voort, uit een uil een uil;
ook de apenmoeder heeft jongen die op haar lijken;
Een hondje brengt geen haas voort, een valk geen duif:
de vrucht van een wilde boom zal bitter zijn.
5 Je wilt weten wat voor een echtgenote je meisje zal zijn?
Kijk naar het karakter van de moeder en je zult daarover zekerheid hebben.
Ook al doet ze zich met trucjes heel anders voor aan haar minnaar,
uiteindelijk zal het kind toch vervallen tot de ondeugd van haar moeder.
- IV.B.3 Zulk graan, zulk brood; een verschrikkelijke moeder, een vinnige dochter.⁵
- Wanneer ik de moeder en haar gebreken aan je toon dan kun je door haar de
dochter en haar karakter leren kennen. Dit gaat niet in alle gevallen op, maar
doorgaans neemt het kind de gewoonten en het karakter van de vader over.⁶
- IV.B.4.a Vergilius, *Eclogae*, 1, 22.
- Precies zo zijn puppies het evenbeeld van honden en bokjes dat van hun moeder.
- IV.B.4.b Juvenalis, *Saturae*, XIV, 4-5, 31.
- Wanneer een oudere man tot eigen schade het dobbelspel bemint, speelt ook zijn
zoontje en erfgenaam al snel met dezelfde stenen, en schudt die in zijn bekertje,
etcetera.
Zo wil de natuur het toch.⁷
- IV.B.4.c Euripides, *Andromache*, 619-623.
- Ga nooit een verbintenis aan met het gebroed van een slechte vrouw en breng
het nooit in huis, want ze brengen de schande van hun moeder met zich mee.⁸
Huwelijkskandidaten, hou dus in de gaten dat je met de dochter van een goede
moeder trouwt.
- IV.B.5 Zo moeder, zo dochter.
- Zowel de schrijvers over natuurlijke historie als de ervaring leren ons dat we
niet alleen ons lichaam, uiterlijk en ziekten, maar ook zeer veel fouten als het
ware van onze ouders overerven.
- Het geslacht keert terug naar de stamvaders,
ontaard bloed brengt geheet nageslacht voort.*

Aldus de tragediedichter.⁹ Aan de andere kant zegt de filosoof dat normaal gesproken zij die betere ouders hebben, beter zijn.¹⁰ Het is voor niemand zo belangrijk het karakter van een ander te onderzoeken, als voor degene die aan een onverbreekelijk verbond voor het leven begint te denken. Daarom moet hij goed onderzoeken welk karakter de ouders hebben van de vrouw op wie hij zijn zinnen heeft gezet.¹¹ Heeft iemand hier alleen maar oog voor de schoonheid, de lichaamsmaten en dergelijke? Dat zijn onbelangrijke zaken! Die dingen dienen slechts het eigen plezier. Maar een huwelijk moet niet alleen gesloten worden ten bate van onszelf, maar ook voor de familie, het nageslacht en de staat. Als je dus wilt dat het nageslacht getuigt dat je eens als een goede wereldburger geleefd hebt en geen smet voor je tijd bent geweest, zoals hij zegt,¹² dan moet je niet zomaar een verbintenis aangaan en het gebroed van een slechte vrouw in huis nemen, zoals Euripides zegt.¹³ Maar luister naar de dichters die hierin met elkaar overeenstemmen.¹⁴

IV.B.6

- 2 *der selver*: hun (nl. van de ouders)
uyterlijcke sieckten: waarneembare ziekten
3 *den Poët*: Seneca, zie noot 9.
6 *Middelertijt*: Intussen, met dat al
7 *recht*: ten volle
sick: (neven)vorm van het wederkerend voornaamwoord 'zich'. Zie ook r. 11.
Over deze vorm: Weijnen, 49, § 51; en Hermkens en Van de Ketterij 1980, 95, § 2.4.
8 *wel*: goed
9 *proper*: fraai, lief
10 *gau*: levendig
een besneden tronitjen: een mooi gevormd gezichtje. Vgl. Ovidius, *Remedia amoris*, 713: 'Nec solam faciem, mores quoque confer et artes' (Let niet alleen op het gezicht [van je geliefde] maar ook op haar karakter en kwaliteiten) en Montaigne, *Essais*, III, v: 'Ik ken geen huwelijken die sneller in moeilijkheden raken en stranden dan die welke vanwege lichamelijke schoonheid of uit liefdesverlangen tot stand komen' (Ed. Villey 1978, II, 850. Vert. De Graaff 1993, 1001).
11 *visevasen*: kleinigheden
wit: doel
12 *u eygen selfs*: alleen u zelf
13 *daer*: terwijl
rechtschapen: deugdelijk, zoals het moet zijn
15 *het gemene beste*: de staat, samenleving
de welcke: die; verwijst naar de genoemde zaken die in een huwelijk aandacht verdienen
16 *haer bescheyden deel*: het hun toekomende deel

IV.C.1

MOTTO

- 1 Petrus 4:8, 'Maar vooral hebt vurige liefde tot elkander; want de liefde zal menigte van zonden bedekken.' Vgl. ook Spreuken 10:12, De haat brengt twist teweeg, maar de liefde bedekt alle zonden.
1 *haer maet*: haar mannetje
2 *in ... ghedronghen*: er vreemd samengedrukt uitziet (vgl. *WNT* III, I, 18, 8)

- 4 *de ... haet*: Binnen de leer der lichaamsvochten werd verondersteld dat de gal invloed uitoefende op het karakter. De gal vormde de belangrijkste oorzaak van aanleg tot o.a. drift, wrok en haat: hartstochten die men als typisch beschouwde voor het cholerische temperament.¹⁴
- 5 *wercket*: uitwerkt
- 6 *voet den pays*: bevordert de vrede. Deze betekenis gezien de tegenstelling binnen de versregel, de strekking van het gedicht en de emblemprent. Vgl. *WNT XXII*, 81, 1, III, 16 en Ripa 1644, 528a.
- 8 *het leppigh spreken*: spreken met verachting
manghet: ontbreekt
ghedult: lijdzaamheid, verdraagzaamheid (vgl. *WNT IV*, 642). Vgl. ook Psalm 133 en 1 Corinthiërs 13:7.
- IV.C.2 De liefde bedekt de zonden.¹⁶
- Vreugde overmant je borst zodat je stil wordt, apin,
 wanneer je het lelijke lijf van je jong op je schoot koestert;
 de kale buik weerhoudt je er niet van het te omarmen,
 en je kijkt met je ogen niet naar de afschuwelijke apeneus.
- 5 Ook al vinden velen de apin hierdoor onaangenaam, ik mag haar wel,
 want ach! wie een zonde graag breed uitmeet is slecht.
 Rancuneuze tong, wees stil; de vriend bedekt de zonde.
 Als iemand een hart heeft, doordrenkt de hemelse Liefde het.
- IV.C.3 Spreuken 17:9, Wie de overtreding toedekt, zoekt vriendschap.
- De aap laat nooit haar jong, hoe lelijk ook, in de steek, maar zonder er aanstoot aan te nemen omarmt en liefkoost zij het. Wanneer u de benaming christen stoot ongegrond wilt dragen, moet u altijd de zonden van uw naaste bedekken.
- IV.C.4.a 1 Corinthiërs 13:4-5, De liefde vermoedt geen kwaad.¹⁷
- IV.C.4.b [Moet zijn:] Chrysostomus, *De verbis Essaiae vidi Dominum sedentem in throno excelso* ('Homilia secunda').¹⁸
- Als moeders van een zo grote liefde voor hun kroost vervuld worden, moeten wij nog veel meer van een gelijke liefde voor onze naaste vervuld zijn; want de banden van de geest zijn warmer en sterker dan die van de natuur.
- IV.C.4.c Zie het motto boven C.3.
- IV.C.5 De liefde bedekt de zonden.
- Volgens mij komt de uitspraak van Seneca: *Als u een vriend wilt berispen, doe dat onder vier ogen, prijs hem in het openbaar*, bijna uit de voorraadkamer van de christelijke naastenliefde.¹⁹ Toch zien we dat zeer veel mensen tot het tegendeel geneigd zijn, wat ik uit de grond van mijn hart betreur. Ze prijzen onder vier ogen, ze wijzen een ander in het openbaar terecht; nauwelijks hoor je immers twee of drie mensen samen spreken, of je zou meteen zeggen dat ze hun diensten verhuurd hebben²⁰ om een oordeel over andermans fouten uit te spreken, zo

ijverig dalen ze – bij wijze van spreken – af tot dit exercitieterrein van de kwaadsprekerij.²¹ Hieronymus heeft wat betreft de reden hiervan een zeer ter zake doende uitspraak gedaan: *Het is de troost van de slechten, de goeden zwart te maken, doordat ze menen dat door de hoeveelheid zondaars de schuld van de zonden vermindert wordt.*²² U, die deze neiging tot kwaadspreken in u voelt, onderzoek uw geweten, wat u beweegt, en u zult ongetwijfeld de uitspraak van die vrome man zeer juist bevinden. Het is een oud kwaad; de slechterik wil dat het goede slecht is, zodat het aan hemzelf gelijk is. Oordeelt niet, opdat u niet geoordeeld worde, zegt de zachtmoedige Zaligmaker.²³ Er zijn drie manieren waarop een slecht oordeel tot stand komt: wanneer we een goede daad van iemand ten kwade uitleggen, wanneer we het kwade nog slechter uitleggen en wanneer we iets waarover twijfel mogelijk is ten kwade duiden. Stop daarmee en luister naar de Wijze in Spreuken 4:24.²⁴ Gezien de beperkte ruimte kan ik hier niet verder uitweiden.

IV.C.6

- 1 *heymelijck*: op bedekte wijze en verborgen voor anderen (vgl. *WNT* VI, 475-476)
 2 *een heyden*: Nl. Seneca, zie noot 19.
 3 *dan*: maar
 4-5 *in bysonder*: afzonderlijk, individueel
 7 *haer selven*: zichzelf
het ophalen van: het kwaadspreken over, de aandacht vestigen op (*WNT* XI, 782, I, B, 3; en 787, II, A, 3)
als verhuert: alsof ze zich ervoor hebben laten inhuren
 8 *met ... mondt*: met zo'n volle overtuiging
van dit: hiervan
 9 *Oudtvader*: kerkvader, zie noot 22
wel bemerckt: goed beschouwd, opgemerkt
 10 *een kladde ... werpen*: te beschuldigen, belasteren
 11 *met ... sitten*: kwaad [van hen] te spreken (*WNT* II, 715 en *WNT* XIV, 1818)
 13 *quaet*: slecht, verdorven
om datse: opdat ze
 14 *haers ghelijck*: personen van hun eigen soort
 15 *te maken, dat sy is*: te maken wat ze zelf is, nl. vuil
 15-16 *ghenegenthey*: neiging
 16 *mitsdien*: daarom
wel: geheel en al
 17 *de selve*: verwijst naar *quade wortel* (en daarmee naar de genoemde afkeurenswaardige neiging)
 19 *Salichmaker*: Christus, zie noot 23
drysins: op drieërlei wijze
 20 *tot slimmer treckt*: nog erger maakt, duidt
 20-21 *twijfelachtighe*: kwesties waarover men kan twijfelen
 21 *ten erchsten uytleydt*: op de meest ongunstige manier interpreteert
 22 *in alle ghelegenthey*: in alle omstandigheden, aangelegenheden (*WNT* IV, 1111)
den raed Salomons: Zie noot 24.

COMMENTAAR

De eerste interpretatie die Cats geeft, is dat de liefde blind maakt; in de tweede ligt de nadruk op de vererving: de dochter wordt eens een vrouw zoals nu de

moeder is. Het prozagedeelte voegt daar aan toe dat een jongeman niet alleen met iemand moet trouwen omdat degene op wie hij verliefd is er zo mooi uitziet, want dat is geen goede basis voor een huwelijk. Hij zal ook moeten letten op haar afkomst, op wat voor nakomelingen hij verwacht te zullen krijgen en op het maatschappelijke belang van het voorgenomen huwelijk.

Bij de derde uitleg spreekt Cats niet over de aardse, maar over de christelijke liefde, die de haat uitbant en vrede sticht. Vandaar dat hij binnen dit perspectief sympathiseert met het gedrag van de aap. Het thema van de christelijke zachtmoedigheid wordt toegelicht aan de hand van bijbelse uitspraken die de nadruk leggen op het verwerpelijke van de laster. Bij het beeld van de liefkozende moederaap verschuift zo de interpretatie van de blinde eigenliefde, naar de erfelijke invloed en ten slotte naar de caritas.

Of Cats hiermee afwijkt van andere uitleggingen in emblemen over apen die zijn verschenen vóór 1618, valt te bezien. De directe voorganger is misschien wel de sterk gelijkende aap met jong die Juan Francesco de Villava opnam in zijn *Empresas espirituales y morales* uit 1613 (afb. 4.1). Niet alleen de afbeelding, ook het onderschrift en de motti in het Latijn en Spaans komen dicht in de buurt van Cats' embleem. Onder 'Sic sua cuique placent' (Zo houden zij van wat van zichzelf is) en 'Del amador de sí proprio' (Uit liefde voor het eigen) dicht De Villava:

Er is niemand die, als hij de gerimpelde aap ziet
die verliefd is op
haar zwarte kleintjes, niet lacht,
want hij begrijpt dat een pittiger, stralender
en mooier ding niet wordt voortgebracht,
en iemand die hierom lacht
in brandende eigenliefde niet inziet
dat, alhoewel ze niet mooi zijn
ook hij verliefd wordt op zijn eigen voortbrengselen.²⁵

Thematisch verwant zijn emblemen van apen in het werk van Guillaume de la Perrière, Sebastián de Covarrubias Orozco en Albertinus waar de moederaap uit blinde liefde haar jong in de omarming dooddrukt.²⁶ Een variant hierop, waarbij het doodgedrukte jong het lievelingetje is en een ander de liefkozing moet missen, komt voor bij Nicolas Reusner en Joachim Camerarius.²⁷

Bij Eduard de Dene gaat het verhaal een iets andere richting op. In *De warachtighe fabulen der dieren* is een overmatige aandacht voor één van de 'twee Schemijnckel ionghen' uiteindelijk noodlottig: de moeder koestert het ene aapje, het andere verstoot ze. Met het in de watten gelegde, aanvankelijk onstuimige, aapje gaat het echter steeds slechter en het sterft. De Dene besluit zijn eerste onderschrift dan met de pedagogische regel: 'Zy doen groot quaet, ouders die bederven haer kinderen.' Op de prent houdt de moeder haar dode jong vast, het andere zit, triest ineengedoken, onder een boom (afb. 4.2).²⁸

Verhalen over de trots van de moederaap op de schoonheid van haar kroost gaan terug op laat-klassieke fabels en bewerkingen ervan die vooral vanaf de elfde eeuw grote populariteit genoten. Bepalend voor de iconografie van deze uitzonderlijke liefde zijn met name geschriften van Solinus, Alexander Neckam, Vincentius van Beauvais en Sebastian Brant.²⁹

Aesopus vertelt over de moederaap die haar kleintje zo prachtig vond dat ze het instuurde voor een baby-verkiezing die Jupiter had georganiseerd voor de spruiten van alle dieren. Er ontstond grote hilariteit toen de aap er zelfs op stond dat haar kind de prijs zou krijgen. In de vele versies van het verhaal werd, indien men het nodig vond, de moedertrots uitgelegd als een universeel menselijk trekje.³⁰

Een overeenkomstig embleem verscheen in hetzelfde jaar als Cats' *Silenus* en is te vinden in Florentius Schoonhovius' *Emblemata partim moralia etiam civilia*. Een moederaap, die nu twee jongen omarmt, lacht vanuit een boom andere dieren uit vanwege hun uiterlijk. Ook volgens haar blinkt de apensoort uit in schoonheid: 'Suum cuique pulchrum' (Iedereen vindt het zijne prachtig), aldus het motto. Maar wat ze niet in de gaten heeft is dat ze zelf een bespottelijk kaal achterste heeft, waar de dieren onder haar met opgeheven snuit tegen aankijken (afb. 4.3). Opvallend is de combinatie van de aap en de uil die hier in dezelfde boom zitten; ook Cats noemt in het bijschrift de beide dieren in één versregel.³¹

In latere edities van Cats' bundel is aan de prent een jager toegevoegd die de ene keer met een stok, de andere keer met pijl en boog zijn best doet een aap te pakken te krijgen. Terwijl elders de gevangen aap meer dan eens wordt uitgelegd als *imago vanitatis*, omdat hij staat voor de wereldse mens die zich zo bezighoudt met aardse geneugten dat de dood (de jager) hem weet te overmeesteren, verandert de uitleg bij Cats, ondanks de toevoeging van de jager niet. Tegen de achtergrond van de iconografische traditie van de aap is het samengaan van de ijdele en de gevangen aap geenszins verwonderlijk.³²

Later gebruikt Albert Flamen in zijn *Devises et emblesmes d'amour, moralisez* met als motto's 'Amari nocet' en 'Caresses nuisibles' nogmaals de afbeelding van een liefkozende apin. De voorstelling, die een zekere verwantschap vertoont met die van Cats, wordt geduid als beeld voor de mens, blind voor zijn wereldse staat (afb. 4.4).³³

- BEWERKING EN NAVOLGING *Amoris divini et humani antipathia* 1629, 1, XI.
Dillherr 1674, 61, nr. XI.
[Van Offelen] 1695, nr. 41.3 ('De liefde die men den kinderen toedraagt is blind').
Den Elger 1703, 153 ('Al wat men bemint schynt schoon').
Harms en Freytag, 60; L 50, afb. 22.
- LITERATUUR *Tot lering en vermaak* 1976, 214-217.
Curtius 1969, Exkurs XI, 'Der Affe als Metapher', 522-523.
Judith Leyster. Schilderes in een mannenwereld. Tent. cat. Haarlem. Zwolle 1993, 314-321, cat. nr. 35, afb. 35c.
- NOTEN ¹ Vgl. het spreekwoord: 'Simiarum pulcherrima deformis est' (De mooiste van de apen is nog steeds lelijk). Zie Margalits, 140 evenals de voorbeelden in Suringar, genoemd in de annotatie bij het motto van A.1.
² *Amours* (de liefde, liefdesuitingen) is hier een abstract meervoud. De regel wordt aangehaald in 'Proverbes francois', bijgebonden in Meurier 1617, 259; en in Le Roux 1859, 11, 314. Vgl. 'Oncques ne fut belle prison [...]'. Car oncques

ne fut lait amy, Ne, pareillement, laide amye', Woodrow Hassell 1982, 35 en 209. Zie ook de voorbeelden in Suringar (waarnaar wordt verwezen bij het motto van A.1). Het eerste deel van het spreekwoord ook in Vaenius' *Amorum emblemata* 1608, 206.

Vgl. voor dit Franse gedicht ook Langlois 1584, 34v: '[...] Le singe, qui repute ses petits laiderons les plus beaux de tous autres animaux, & tels mignons se trouvent sans competeurs.'

⁵ Vgl. de vertaling van Van de Laar 1988, 21. Het lijkt erop dat Horatius niet op bepaalde personen doelde, al zijn er verschillende Balbinussen. *PR1*, 11, 2818, zette achter dit Horatius-citaat, na Hagna: 'Irgend cine libertine'. F. Villeneuve tekende aan in zijn ed. *Satires*. Paris 1932, 52: 'Personnages inconnus'. Cats gaf dit citaat, dat ook werd aangehaald door Langius (98 B), in eenzelfde verband nogmaals in *Spiegel* 1632, 1, 35. Het is tevens opgenomen in Erasmus' *Adagia*, 1, 11, 15. Zie: *Collected works. Adages 111 to 1120*. Ed. R.A.B. Mynors. Toronto etc. 1982, 159, r. 48-53.

⁴ Zie voor deze uitdrukking: Suringar 1873, 334-336, nr. CLXXXII; en Margalits, 200. Zij wordt reeds aangehaald in het bijbelboek Ezechiël 16:44.

⁵ Het eerste deel: Meurier 1617, 199; *Proverbia* 1, 198 en 254; Le Roux 1859, 11, 422. Het tweede motto: Meurier 1617, 57, 77 en 120; Le Roux 1859, 1, 232 en 268; Woodrow Hassell 1982, 163-164. Cats vermeldt de uitdrukking nogmaals in *Spiegel* 1632, 1, 11 én *Spiegel* 1632 (einde deel 1, aparte nummering), 4 (= *ADW* 1712, 1, 489, en 550). Wij hebben de zegswijze: afkomst verloochent zich niet. De vergelijking 'zo ... zo' en 'zulke ... zulke' komt bijzonder vaak voor in de spreekwoordenliteratuur: zie Koning 1990, 101.

⁶ Men zou eerder 'mère' verwachten (vgl. B.1 en B.2).

⁷ Vgl. de vertaling van d'Hane-Scheltema 1984, 177-178.

⁸ Vgl. Euripides' *Andromache*. Ed. J.C. Kamerbeek. Derde druk. Leiden 1973, 51: 'De in haar gelegde kiem der moederlijke schande komt ook bij de dochters tot ontplooiing.'

⁹ Seneca, *Hippolytus (Phaedra)*, 907-908. Cats heeft *invisam*, Seneca 'primam'.

¹⁰ Misschien een toespeling op Aristoteles, *Politica*, 1, 111, 22 (1258a36): 'Φύσεως γὰρ ἔστιν ἔργον τροφήν τῷ γεννηθέντι παρέχειν παντὶ γὰρ. ἔξ οὗ γίνεται τροφή τὸ λειπόμενόν ἔστιν' (Het is het werk van de natuur in de voeding van hun kinderen te voorzien, aangezien elk schepsel dát als voeding heeft wat overblijft van het wezen waarvan het afstamt). Vgl. ook Seneca, *De beneficiis*, 111, XXIX, 3.

¹¹ Vgl. Terentius, *Eunuchus*, 143: 'ad virginem animum adiecit'.

¹² Mogelijk een verwijzing naar Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, 1, X, 4-5 (1100a), een plaats waarop ook Montaigne doelde: 'Aristoteles [...] vraagt zich naar aanleiding van Solons uitspraak dat niemand vóór zijn dood een gelukkig mens genoemd mag worden, af of zelfs iemand die ordentelijk geleefd heeft en gestorven is, wel gelukkig genoemd kan worden indien zijn reputatie na zijn dood te lijden heeft of zijn nageslacht er ellendig aan toe is.' In: *Essays* ('Nos affections s'empportent au dela de nous'), 1, 111. Ed. Villey 1978, 17. Vert. De Graaff 1993,

31. Vgl. ook Homerus, *Ilias*, VI, 208: '[...] geen schande aan te doen aan mijn voorvaderlijk geslacht'. Vert. Schwartz 1981, 95.

¹³ Zie hiervoor B.4.c.

¹⁴ Een van de plaatsen waar Cats in het prozadeel een opmaat geeft voor de citaten. Hij verwacht kennelijk dat de lezer van het embleem de citaten (opnieuw) ná het proza bekijkt. Een dergelijke toespreking tot de lezer is ook te vinden bij Montaigne aan het eind van *Essais*, III, IV: 'Oyez ...' (Hoor toe hoe ...), waarop een citaat volgt. Ed. Villey 1978, II, 839.

¹⁵ Vgl. A.S. Lyons en R.J. Petrucelli, *Geschiedenis van de geneeskunde*. Antwerpen etc. 1981; en N.G. Siraisi, *Medieval and early renaissance medicine. An introduction to knowledge and practice*. Chicago etc. 1990. Ripa geeft een citaat uit Sannazaro waarin eveneens sprake is van de (bittere) gal van de haat (1644, 350b). Zie voor zowel de toleranter houding tegenover de aap vanaf de late middeleeuwen, die samenhangt met een verschuiving in het beeld van de zondige aap naar de gekke aap en de sympathiekere kijk op de psychologische en fysiologische kwaliteiten van het dier, als voor het verband tussen de aap en het sanguinische temperament: Janson 1952, 239-259. Vgl. ook embleem XLVIII.

¹⁶ Vgl. het motto boven C.1, afkomstig uit 1 Petrus 4:8, 'charitas operit multitudinem peccatorum.' Voor het woord 'delicta' op deze bijbelplaats verwees Polus (1686, v, kol. 1531) naar Estius. Picinelli 1687, 422 (v, XLV), nr. 636 haalde het motto aan o.v.n. Cats.

¹⁷ De Vulgaat en Tremellius hebben 'cogitat' in plaats van *praesumit*. De betekenis blijft hetzelfde.

¹⁸ *Opera omnia*, I. Basel 1547, 808 B. In deze ed. niet *foetus*, *proximum simili caritate* en *nexus calidiores*, maar 'foetus suos', 'vestram charitatem similiter' en 'nexus flagrantiores'. Cats heeft dit citaat ontleend aan Langius (203 B), die overigens wel de goede herkomst geeft. De foutieve overname laat zich als volgt verklaren: direct boven de aanhaling staat bij Langius, in cursiva, 'Thriveri' en Cats verruilt de eveneens gecursiveerde naam van de kerkvader per abuis voor deze naam.

¹⁹ Het citaat komt voor in het pseudo-senecaanse *De moribus* (Ed. Basel 1515, 633), thans toegeschreven aan Publilius Syrus, en bekend onder de titel *Sententiae*. Zie ed. Nisard 1849, 805. Ook aangehaald door Langius (75 B). Voor vergelijkbare uitspraken bij Seneca: *De beneficiis*, II, IX en *De ira*, II, XXI, 4.

²⁰ De zegswijze *operam locasse* komt ook voor in Plautus, *Trinummus*, 843-844.

²¹ Vgl. voor het 'campus calumniis': Apuleius, *Apologia*, LV, 1.

²² Hieronymus, *Epistulae*, LIV, 13 (290). In: *Opera omnia*, I. Paris 1845, 557 (PL XXII).

²³ Mattheus 7:1; vgl. Lucas 6:37.

²⁴ Salomo in Spreuken 4:24, 'Doe de verkeerdheid des monds van u weg, en doe de verdraaidheid der lippen verre van u.'

²⁵ Ed. Baeza 1613, II, 45, nr. 23. Met dank aan S. Herpoel te Utrecht en H.T.M. van Vliet te Wijk bij Duurstede voor hun hulp bij de vertaling. Vgl. ook embleem II voor een andere overeenkomst met deze Spaanse embleembundel.

²⁶ *Le theatre des bons engins*. Paris 1539, nr. 47; *Emblemas morales*. Madrid 1610, II, nr. 87; en Albertinus, *Hirnschleiffer* (1618), ed. Larsen 1977, 267-271, nr. 33. Zie verder ook Claude Paradin, *Devises héroïques*. Lyon 1557, 226 (in de Nederlandse uitgave: *Princeliecke deviisen*. Ed. Leiden 1615, 350-351, nr. CIVI); Giulio Cesare Capaccio, *Delle imprese trattato*. Napoli 1592, II, 67v; Johannes David, *Christeliecken waerseggber*. Antwerpen 1603, 158, nr. XLIX; en Johannes David, *Duodecim specula deum*. Antwerpen 1610, 40-41, nr. IV. Schwendemann 1966, 97-98 verwees voor het motief naar Horapollo.

Omdat een aap soms uit hartstochtelijke liefde haar jongen dooddrukt, verstaat men tot op heden in figuurlijke zin onder *apeliefde*, een onverstandige dwaze liefde, vooral de blinde liefde van de ouders die hun kind meer kwaad doet dan goed (Stoett, 89). Cats noemde het motief in zijn *Spiegel* (1671, I, 550):

Een aep, uyt al te grooten min,
Die perst haer jonck de lenden in.

L. Dittrich gaf naar aanleiding van het feitelijke gedrag van een aap enkele overwegingen over hoe het verhaal in omloop kan zijn gebracht. Zie: 'Emblematische Weisheit und naturwissenschaftliche Realität.' In: *Jahrbuch für internationale Germanistik* 13, Heft 2 (1981), 36-60, i.h.b. 42-43.

²⁷ Resp. *Emblemata*. Frankfurt 1581, II, nr. XII; en *Symbolorum et emblematum ex animalibus quadrupedibus*. Nürnberg 1595, nr. LXXXVII. Vgl. *Emblemata* 1967, 428-430.

²⁸ Ed. Brugge 1567, 172. Ook Joost van den Vondel, die deze fabels bewerkte, spreekt in zijn *Vorsteliecke warande der dieren* 1617, nr. 5 over de 'zotte' opvoeding die sommige ouders aan de dag leggen. Zie voor de verschillende Aesopusuitgaven waarin het verhaal verder voorkomt: Küster 1970, II, 297.

²⁹ Janson 1952, i.h.b. 15, 24, 35, 41, 62 en 230.

³⁰ Solinus gaf bovendien een specifiek zoölogische verklaring. Janson (1952, 62, noot 54) traceerde het motief door de tijden heen. Van hetzelfde verhaal bestaan ook versies van andere 'lelijke' beesten, zoals de uil (vgl. in dit verband B.I, r. 1).

³¹ Ed. Gouda 1618, 181, nr. LXI. Zie ook de vorige noot. Het motto komt voor in Erasmus, *De rerum copia libri II*. In: *Opera omnia*. Ed. Clericus, 1703, I, 101 A; en als adagium (*Adagia*, I, II, 15; vgl. Nolde 1964, 217). Het onderschrift van Schoonhovius zet als volgt in:

En ut Simia parvulos catellos
Praefert omnibus, omniumque formas
Deridet, neque se videt misella
Nudam podice, clunibusque calvam [...]

Kijk hoe de aap zijn kleine jongen
boven iedereen stelt, ieders schoonheid
uitlacht; en de ongelukkige ziet niet dat hij
een ontbloot achterste en kale billen heeft.

Het motief komt verder ook voor bij Barthélemy Aneau, *Picta poesis*. Lyon 1552.
Vgl. *Emblemata* 1967, 432. De platen uit Schoonhovius werden opnieuw
gebruikt door Van Zevecote in 1626 (Landwehr 1988, 297, nr. 908). Vgl. de uit-
drukking 'Ziende blind zijn' voor willens en wetens blind zijn voor iets, of ook
iets wat duidelijk zichtbaar is, niet zien, evenals het verwante 'Wat baat kaars of
bril, als de uil niet zien en wil' (Stoett, 27, 2651).

³² Vgl. Janson 1952, 212-213, afb. 111-b en 65, noot 95.

³³ Ed. Paris 1672, 126, nr. xxxii.

V BEMIN NIET, WAT JE NIET KENT.

PRENT De herdersgod Pan, met staart, bokkepoten en Midasoren, omarmt een hoogop-
vlammend vuur. Hij staat in een vlak landschap, met in het verschieft enkele
bouwwerken.

Gesigneerd: Jswelinc. fe.

Afmeting: 12,4 × 12,5 cm.

V.A.1
MOTTO

Vgl. het spreekwoord 'U verzint eer gij begint' en de eveneens amoureuze toe-
passing door J.B. Houwaert in *Pegasides pleyn ende den lust-hof der maeghden*. Ant-
werpen 1582, 1, 591 (WNT XX, 11, 2415, 8 b en c). Ook in combinatie met het
spreekwoord 'Dat hij gerokkend heeft, dat moet hij zelf spinnen'.¹

1 *vyer*: vuur

doen: toen

2 *wat moyer dingh!*: wat prachtig! Vgl. B.1, r. 3.

te gapen: (er) met open mond (uit bewondering) naar te kijken

3 *quant*: rare snuiter, hier: stommeling

4 *versenght*: verschroeid

5 *wat selsaems*: iets wonderlijks, bijzonders

6 *gheeft*: ga er toe over (in deze betekenis meestal wederkerig gebruikt, vgl. WNT
IV, 1942)

8 *bedot*: bedrogen, teleurgesteld

gheschent: schade berokkend, onteerd; of ook: bedrogen (WNT XIV, 422, 3)

V.A.2

Bemin niet, wat je niet kent.

Nauwelijks had Prometheus de aarde het vuur, door hem gestolen, gegeven,
of Pan werd dol verliefd en wilde de vlammen kussen.²

Hij zei: 'Wat is het mooi!' (hij kende het vuur nog niet),

stoof erop af en trok ternauwernood zijn gewonde handen daarvan weg.

- 5 Dwaze jongen die je bent, als je gegrepen door het verleidelijke licht van je oogappel
aan niets anders denkt dan hoeveel kussen je zult geven.
Als je iets ziet wat voor jou beminnenswaard is, stel dan je haastige liefde uit.
Ach, Venus is misdadig wanneer ze gehaast komt.
- v.A.3 Wie al te haastig trouwt, zal veel tijd hebben om dat te betreuren.⁵
Ga er niet toe over dat wat je niet kent te beminnen. Het is Pan slecht gekomen dat hij zonder kennis heeft bemind. Wie zijn bouillon al te snel durft te drinken, zal ongetwijfeld behoorlijk vaak zijn mond branden.
- v.A.4.a Spreuken 5:20, Houd je daarom, mijn zoon, afzijdig van een vreemde.⁴
- v.A.4.b Hesiodus, *Opera et dies (Erga kai hemera)*, 700-701.⁵
Trouw het liefst een vrouw dicht uit de buurt, zodat je alles van elke kant heel degelijk kunt onderzoeken.⁶
- v.A.4.c Waarschijnlijk gaat dit citaat (via een omweg) terug op Francesco Petrarca, *De remediis utriusque Fortunae*, 1 ('De gratis amoribus'), dialogus 69.⁷
Vele minnaars worden door hun eigen goedgelovigheid ingepakt, ze geloven immers graag wat ze wensen.
- v.B.1
MOTTO *Neeringhe*: Handel. Dit tweede Nederlandse epigram zou ook in de eerste, amoureuze, afdeling passen.
- 1 *Als*: Toen
spelen: flakkeren
- 4 *nepen*: pijnlijke krachten
- 5 *ketelt [...] aen ... sinnen*: prikkelt uw jeugdige, onervaren zinnelijkheid
Venus wicht: Cupido, het zoontje van Venus. Elders door Cats 'de stooker van de geyle min' genoemd (*IDW* 1712, 1, 494).
- 7 *bout*: bemint, ook woordspeling met huwen. Vgl. 'trouwen is houwen' als waarschuwing tegen de onberaden keuze van een echtgenoot (*WNT* VI, 1348).
kent den gront: weet wat je aan iemand hebt, zorg dat je de aard van iemand goed kent
- 8 *veerdich suypt*: (te) vlug drinkt
- v.B.2 Men moet zich onthouden van het onbekende.
Toen het vuur voor het eerst in warrelende kronkelingen door de lucht blaakte en het onbeschaafde volk verstomd naar het nooit geziene vuur keek, werd Pan razend verliefd en de ongelukkige, in vuur en vlam door de liefde voor het vuur,
haastte zich het te kussen, wat hij niet zou herhalen.
- 5 Ook al lijkt een zaak je mooi en nuttig, vriend,
zorg ervoor dat je onwetende handen eraf blijven.
Wie wijs is moet leren onbekende dingen te wantrouwen,
nieuwigheid is altijd nog de vriendin van de hinderlaag geweest.

- v.B.3 Een dwaas gelooft niets, totdat hij het merkt.⁸
 Als Pan op een dag het nog maar pas verschenen vuur ziet, roept hij opgetogen:
 ‘O wonderschone zaak!’ En hij gaat het vuur kussen, maar heeft er weldra spijt
 van. Raak wat je niet kent niet onverhoeds aan.
- v.B.4.a Gaius Cornelius Gallus, *Elegiarum libellus*, 11.⁹
 Een nieuwe zaak heeft altijd onverwachte eigenschappen.
- v.B.4.b Horatius, *Epistulae*, 1, XVI, 50-51.¹⁰
 Want de wolf is op zijn hoede en vreest de valkuil,
 de havik de verdachte strik en de snoek de bedekte vishaak.
- v.B.5 Men moet zich onthouden van het onbekende.
 Sommige diertjes, waaronder bijen, spinnen, mieren en mosselen en zelfs ook
 stenen en lampen voorvoelen een komende storm, en geven hem ook met
 duidelijke tekenen aan. Maar de zwakheid van de menselijke geest is zo groot,
 dat hij niet alleen de toekomst niet kan voorzien, maar ook nauwelijks kan zien
 wat voor zijn voeten ligt.¹¹ Die stervelingen die een ramp verstandiger tegemoet
 gaan, drukken ons stevig op het hart om alles wat ons onverwacht overkomt
 slechts voetje voor voetje en langzaam te benaderen, omdat al het nieuwe grote
 schade kan aanrichten als het, zoals dat heet, met ongewassen handen¹² aange-
 raakt wordt. Wanneer de redeloze dieren iets ongewoons buiten hun gewone
 manier van doen ondernemen, de duikertjes bijvoorbeeld de poelen of zeeën
 verlaten, de mieren hun eieren verplaatsen en de wormen uit de aarde te voor-
 schijn komen, zijn dat in elk geval tekenen van een naderende storm. Zo zie je
 ook dat, wanneer mensen met iets nieuws en ongewoons in de weer zijn, ze
 meestal op iets kwaads broeden.¹³ Als je die valstrikken graag wilt vermijden,
 ga dan oplettend en op je hoede door het leven en als je naar Seneca luistert,
 geloof dan alleen maar wat voor je ogen opdoemt en wat duidelijk is.¹⁴ ‘Het
 getuigt immers van wijsheid,’ zegt Tacitus, ‘het veilige in het heden te prefere-
 ren boven wat nieuw en onveilig is.’¹⁵
- v.B.6
 2 *toekomende onweder*: naderende slechte weer
 3 *het selve*: Nl. *onweder* (r. 2).
 4 *schrael*: beperkt
 6 *recht*: ten volle, werkelijk
Om ... voorzien: Om in die situatie te voorzien
 7 *aen te slaen*: aan te gaan
 8 *met loode voeten*: langzaam en voorzichtig
dewijle: omdat
 8-9 *sick [...] vergrijpt*: misgrijpt. *Sick* is een (neven)vorm van het wederkerend voor-
 naamwoord ‘zich’. Over deze vorm: Weijnen, 49, § 51; en Hermkens en Van de
 Ketterij 1980, 95, § 2.4.
 9 *niet dan*: alleen maar
de selve: Nl. *nienwicheden*, r. 8-9.

9-10	<i>een boeffen</i> : iets bedrieglijks
10	<i>plach</i> : pleegt
10-11	<i>buyten ... aenrecht</i> : iets ongebruikelijks doet
11	<i>duyckelaer</i> : duiker, een zwemvogel
14	<i>dien volgende</i> : dienovereenkomstig <i>den ... Seneca</i> : Zie noot 14.
14-15	<i>sieter deur</i> : kijk er (eerst) doorheen. Deze formulering lijkt sterk op het motto boven Roemer Vissschers muisembleem: 'Steeckt u in gheen gat of sieter deur.' ¹⁶
V.C.1	
MOTTO	1 Corinthiërs 7:5, 'Opdat de satan u niet verzoeke, omdat gij u niet kunt onthouden.' De woordvariant <i>onmaticheyt</i> voor 'cranckheyt' komt voor in de bijbeluitgave van Jacob Liesvelt.
1	<i>gaet [...] aen</i> : overkomt, bevangt <i>den bockx-roet</i> : Pan
3-4	Vgl. Erasmus, <i>Adagia</i> , 1, 1X, 95: 'Dimidium plus toto' (Suringar 1873, 92-95, nr. LIX o.v.n. deze regels van Cats).
4	<i>een wisse feyl</i> : beslist een fout <i>over</i> : overheen
6	<i>die</i> : Nl. <i>reynne liefde</i> , r. 5. <i>ongheregelt</i> : losbandig
7	<i>echte man</i> : gehuwde man <i>geyl ... bedrijf</i> : wellustig in zijn daden. Deze vergelijking kan zijn ingegeven door de pictura, ook de geilheid van satyrs is immers spreekwoordelijk (WNT IV, 905). Zie echter ook de annotatie bij c.5 en 6.
8	<i>eyghen wijf</i> : echtgenote
V.C.2	Niets te veel. ¹⁷
	Pan, het is genoeg. Als je lichaam van een matig vuur al warm is, waarom, ongelukkige, stort je je dan in de vlammen en je eigen ondergang? Elke hevige liefde is slecht, de echtgenote kan teveel liefhebben, de zoon, de moeder en zelfs de vader.
5	Elke liefde voor de vrouw van een ander (hier moeten de voorwendsels dat je bij je vriend op bezoek gaat verre blijven) en elke te hevige liefde voor je eigen vrouw is morcel verwerpelijk. Wie je ook bent, als maat noch rede je jeugdige onbezonnenheden in toom houden, zul je een overspeler zijn, met je eigen vrouw.
V.C.3	Ook aangename zaken hebben hun excessen. ¹⁸
	Nader gerust het vuur, maar raak de vlam niet aan. Overmaat aan liefde is niet goed, zelfs met je eigen vrouw. Wie zich in het bed wellustiger gedraagt dan het behoort, leidt een liederlijk leven temidden van de reine liefde.
V.C.4	Hieronymus, <i>Adversus Jovinianum</i> , 1, 49 (318).
	Seneca vertelt dat hij een voornaam man kende, die als hij naar buiten ging de beha van zijn vrouw om zijn borst deed. Hij kon haar aanwezigheid zelfs geen
207	EMBLEEM V

seconde missen. Man en vrouw dronken niets zonder dat het door de lippen van de ander beroerd was. Verder deden ze ook nog andere, niet minder dwaze en impulsieve dingen, waartoe de vurige hartstocht hen bracht. De oorsprong van hun liefde was wel respectabel, de omvang echter was wanstaltig. Maar het doet er niet toe hoe respectabel de oorzaak is waardoor iemand tot waanzin gebracht is.¹⁹

v.c.5

Niets te veel.

Niet alleen de rede, maar ook de ervaring leert dat van nature voortreffelijke zaken alleen door misbruik slecht worden. Ik vrees dat wij in het huwelijk (om over andere zaken nog maar te zwijgen), in jeugdige onbezonnenheid vele zonden begaan en dat wij, juist in het huwelijk, zo ver als maar mogelijk is afdwalen van het doel ervan. En dit nog wel (zo zegt hij) onder het mom of schijn van deugd.²⁰ Verder, wanneer wij God, dat is de zuiverste geest, prijzen als insteller van het huwelijk, worden we alleen al daardoor gewaarschuwd dat we dit niet door onmatigheid en teugelloze wellust mogen bezoedelen. Ambrosius heeft deze losbandigheid weliswaar zwaar, maar niet ten onrechte bekritiseerd, door iemand die in het echtelijk verkeer geen schroom kent, een overspeler met zijn eigen vrouw te noemen.²¹ Maar hebben zij die wilden dat echtgenote niet de benaming voor wellust maar voor waardigheid was niet goed opgemerkt dat het iets anders is een minnaar te zijn dan een echtgenoot.²² Ik bedoel de Romeinen, en wel de heidenen dus, van wie zelfs de oude comici over die zaak een helder oordeel hebben. Een van hen zegt:

*De vrouw, die wil dat haar man haar volgzzaam is en dat voor lange tijd, moet met mate en spaarzaam toegeven aan zijn begeerte.*²³

Aardig zegt onze Erasmus dat een fatsoenlijke vrouw niet als eerste hoort te verzoeken.²⁴ Vriendelijk afwijzen geeft blijk van schaamtegevoel, halsstarrig weigeren van trouweloosheid.

v.c.6

- 1 *redene*: ratio, kennis
 2 *door ... alleen*: alleen al door er verkeerdt mee om te gaan
 3 *beduchten*: vrezen
 5 *eynde*: doel, oogmerk
int ... selfs: in de praktijk van het huwelijk zelf, in de sexualiteit binnen het huwelijk
 7 *insetter*: insteller, verordineerder (*WNT* VI, 2210, 3)
dien staet: die (maatschappelijke) omstandigheid, nl. het huwelijk. Vgl. ook het huwelijksformulier.
 7-8 *afghemaent [...] van*: vermaand, afgeraden
 8 *het selve*: Nl. het huwelijk.
besoetelen: besmetten, bevleken
 8-9 *Ambrosius*: Zie noot 21.
 9 *die ... verlopen*: die zich hieraan te buiten gaan, schuldig maken. Vgl. 'zich verlopen met iemand' voor: zich aan sexuele omgang met iemand te buiten gaan (*WNT* XX, 988). Zie ook embleem *XLI.C.5* en 6, r. 1 ev.
 10 *eyghene*: toepasselijke

- 11 *buysvrouwe*: echtgenote
 13 *dies aengaende*: wat dit betreft
 13-14 *eene van henlieden*: Nl. Sextus Turpilius, zie noot 23.
 15 *deegh*: plezier, voordeel
 16 *te stellen an*: het aan te leggen
 18 *t'eenmael*: volstrekt, geheel en al. Gelet op de context en het citaat in c. 5 bedoelt Cats dat buitensporigheid *in sexualibus* vermeden dient te worden.
 19 *ghehoude*: gehuwden
hun ... voorstaen: zich niet verbeelden
 20 *handele ... matelijck*: dient ingetogen met zijn wederhelft om te gaan
 21 *stemmicheyt*: bedaardheid, zedigheit
sijn vat: zijn lichaam
 21-22 *besittende ... Apostels*: Verwijzing naar Paulus. Over het leiden van een eerbaar leven, zegt hij: 'Want dit is de wil van God, uw heiligmaking; dat gij u onthoudt van de hoererijs; dat een ieder van u wete zijn vat te bezitten in heiligmaking en eer' (1 Thessalonicensen 4:3-4).²⁵

COMMENTAAR

De onoverdachte daad van Pan, die de verleiding van het mooie vuur niet kon weerstaan, dient in dit embleem als waarschuwing voor te happig benaderde nieuwigheden. Velen die zich niet hebben weten te beheersen in de liefde, moesten de pijnlijke gevolgen aan den lijve ondervinden.²⁶

Niet alleen te overhaastig vrijen raadt Cats af, volgens hem kunnen ook trouwlustigen die hun keuze onbezonnen maken, teleurstellingen voorkomen door gebeurtenissen en ontwikkelingen vóór te blijven. Zoals het nietige dier gebruik maakt van zijn instinct, kunnen zij daarvoor hun onderscheidingsvermogen gebruiken.

Een van de kardinale deugden, namelijk de Matigheid, staat centraal in de laatste toepassing. Beheersing van de wellust als vorm van regulering van de driften leidt tot de waardigheid waarmee getrouwen elkaar behoren te benaderen. Enkele jaren na Cats gaat Johan de Brune in zijn *Emblemata* uitgebreid in op dit onderwerp. Onder het motto 'Het Houw'licks bed zy onbesmet' en een intrigerende embleemprint (zie afb. 5.1) dicht De Brune:

Het houw'licks bed en is geen goot' van vuyle lusten,
 Maer daer, die 't wel gebruyckt, elck een in maeghdom blijft.
 Als ghy dan, beyd' bedeckt met eerbaer root, gact rusten,
 Zie dat ghy dan te zaem geen over-spel bedrijft.²⁷

Cats bespreekt de gemeenschappelijke, wederzijdse, plichten binnen het huwelijk hier in het religieuze gedeelte en niet in de tweede, sociale, afdeling. Hij vond het blijkbaar op zijn plaats om er in dit verband op te wijzen dat God de insteller van het huwelijk is, een opvatting die algemeen verbreid was. Een zeventiende-eeuwse huwelijkspenning omschrijft haar als volgt: 'Het huwelyck is goddelyck van aert, wanneer men tsaam uyt reine liefde paart'.²⁸ De bijbelse gedachte dat het huwelijk een afspiegeling was van de allesomvattende liefde van Christus voor Zijn kerk treft men herhaaldelijk aan.

De uitspraken van de kerkvader Ambrosius en de apostel Paulus onderbouwen Cats' betoog in de laatste afdeling, zoals op analoge wijze Hieronymus Seneca aanhaalde ter illustratie van de wanstaltige manier waarop de op zichzelf

eervolle liefde tot uiting kan komen. Ambrosius, als autoriteit ook instemmend aangehaald door Calvijn, lijkt aan basis van de derde uitleg te hebben gelegen.

Het hier uitgebeelde verhaal van de satyr is bekend via een fragment van de verloren gegane trilogie van Aeschylus (De vuurdragende, de geboeide en de bevrijde Prometheus). In het eerste deel, *De vuurdragende*, zegt Prometheus:

τοῦ δὲ σατύρου τὸ πῦρ, ὡς πρῶτον ὤφθη, βουλομένου φιλήσαι καὶ περιβαλεῖν, ὁ Προμηθεὺς

τράγος γένειον ἄρα πενήσεις σὺ γε·
καὶ γὰρ κάει τὸν ἀψάμενον, ἀλλὰ φῶς παρέχει καὶ θερμότητα καὶ τέχνης ἀπάσης
ὄργανὸν ἔστι τοῖς χρῆσθαι μαθοῦσι.

De bekendheid van deze passage zal vervolgens zijn vergroot via Plutarchus' *Moralia* en de Latijnse vertaling hiervan in Erasmus' *Parabolae*. Plutarchus citeert namelijk in dezelfde bewoordingen:

Toen de satyr voor het eerst het vuur zag wilde hij het omarmen en kussen, maar Prometheus zei:

Jij, geit, zult je verdwenen baard betreuren,
want het vuur brandt hem die het aanraakt, toch verschaft het licht en warmte,
en het is een hulp voor hen die hebben geleerd het te gebruiken.²⁹

Cats heeft het specifiek over Pan, maar in de overlevering van deze god komt bij mijn weten dit moment nergens voor.³⁰ Wel zijn er twee emblemen bekend waarop, analoog aan het verhaal in de *Moralia*, een satyr een opvlammend vuur omarmt en twee waarop een boer hem van zijn daad probeert te weerhouden. De laatste twee zijn te vinden Barthélemy Aneau, *Picta poesis* (afb. 5.2) en in Juan de Horozco y Covarrubias, *Emblemas morales* (afb. 5.3).³¹ Aneau verhaalt onder het opschrift 'Het is slecht een vrouw aan te raken' (vrij vertaald): 'Een boer nodigde een faun, die leed onder de kou van de Noordenwind, in zijn huis om zich aan de haard te warmen. De satyr, opgegroeid in de bergen, vond het vuur dat hij nog nooit gezien had mooi en het leek hem lieflijk. Hij was vertrouwd met de zon en dacht dat het vuur hetzelfde was als de zon. En kende de wereld iets lieflijkers dan de zon? Daarom geloofde de halfwilde satyr dat de zon hier in de haard gevallen was. Hij wilde meteen de vlammen omarmen en kussen. De boer echter verhinderde het hem door hem tegen te houden: "Hou er mee op bok. Als je het niet nalaat, zal je baard verbranden. Je moet weten dat het mooie dat je hier ziet, schadelijk is. Het is weliswaar aangenaam het van een afstandje te bekijken, maar als je te dichtbij komt, verwondt het je. Pas op voor aanraking, en wees tevreden met de aanblik."'

Dit verhaal vermaant minnelustige jongelui zich verre te houden van de vlammen van de schone Venus. Want het is even aangenaam de mooie vorm te zien waaronder zich het vrouwelijk gif verbergt, als het schadelijk is ze aan te raken.³² De amoreuze uitleg die Aneau hier in 1552 aan de fabel toevoegde, komt dicht in de buurt van de eerste uitleg die Cats geeft.

De voorstelling van de boksvoot, die – alleen in de natuur – een vuur omvat, gaat terug op een embleem in Sebastián de Covarrubias Orozco *Emblemas morales*. En hij kan het weer gekend hebben van zijn voorganger Pierre Coustau. De houding van Pan, in de Spaanse bundel van voren gezien, lijkt veel op die bij Cats, maar De Covarrubias Orozco heeft nadrukkelijk een salamander in het

vuur aan de pictura toegevoegd (afb. 5.4). Het motto luidt dan ook 'Donde tu vives yo muero' (Waar jij leeft, sterf ik).³³

De prent van het embleem 'Sur le Satyre' in Coustau's *Pegma* vertoont de meeste overeenkomst met Cats' uitwerking van het motief (afb. 5.5). De algemene strekking luidt dat je je niet moet inlaten met zaken waar je geen verstand van hebt.³⁴ Aangezien ook de pictura en het onderschrift van embleem XIIV in de *Sinne- en minnebeelden* direct teruggaan op Coustau, beschouw ik in dit geval het embleem in de Franse bundel eveneens als de meest aannemelijke (picturale) bron voor Cats.

Maar er bestaan meer literaire parallellen. Battista Guarini verwerkte de onbezonnen actie van de satyr in zijn *Il pastor fido* (1589). In de vijfde scène van het eerste bedrijf komt een lange monoloog voor, uitgesproken door Satiro, een vroegere minnaar van Corisca. Hij noemt de liefde manvijandig, verwoestend als vuur, wreed en verscheurend. Het uiterlijk van de vrouw lokt de minnaars, maar hun liefde blijft onbeantwoord. Geen wonder dat men daarom de liefde met vuur vergelijkt:

Che se'l foco si mira, ò come e vago,
Ma se si tocca, ò come e crudo; il mondo
Non ha di lui più spaventevol mostro.

In de vertaling van David de Potter uit 1650:

Want als men 't vuur aensiet, men magh met reden spreecken,
Wat schoonder dingh is dat? maer raeckt het met de handt,
Ghy voelt van stonden aen een fellen heeten brandt.³⁵

Wanneer men de uitwerking van het thema vóór Cats overziet, kan men zich afvragen of er bij de ontlening sprake is geweest van één bron. Misschien valt er aan de hand van dit voorbeeld eerder te denken aan een samenvoegen van verschillende ingrediënten tot een embleem, want die waren ruimschoots voorhanden: Aeschylus en Plutarchus (de mythologische oorsprong), Aneau (de amoureuze interpretatie), Coustau (de prent) en Guarini ('ò come e vago' voor 'Wat moyer dingh!'). In ieder geval blijkt uit andere plaatsen dat Cats bekend is geweest met het werk van deze auteurs.

In het Duitse toneel, ten slotte, heeft het motief doorgewerkt in de treurspelen *Agrippina* (1665) en *Sophonisbe* (1680) van Daniel Casper von Lohenstein. In het eerste is het verwerkt als exempel om de geringe betrouwbaarheid en geloofwaardigheid van een ooggetuige aan te geven; in het tweede functioneert het als uitbeelding van de begeerte.³⁶

- BEWERKING EN NAVOLGING *Amoris divini et humani antipathia* 1629, I, XII.
Zie Bijlage 4 voor een bewerking van het gedicht A.1, opgenomen in de uitgave Jacob Cats, *Klagende maeghden*. Dordrecht 1633, 25-26.
Homburg 1638, CL; ed. Homburg 1642, CXCVI.
Van Vreeswyk 1672, 66.
Den Elger 1703, 319 ('Liefde is schoon in 't oog').
- LITERATUUR Hoed 1975, 93.
Kent en versint 1989, 20-21.

¹ Suringar 1873, 433-436, nr. CCXXX. Hij citeert o.m. uit *Lot van wijsbeyd*. Antwerpen 1606, 107:

Dat ghy ghebrockt hebt, dat moet ghy op-eten;
Dat ghy gherockt hebt, dat moet ghy af-spinnen [...]
Eer ghy beghint, wilt wel ver-sinnen.

Zie voor 'Noveris quam amare velis', het equivalent van 'Kent en versint ...': *Spiegel* 1632, 1 (aparte nummering, einde eerste deel), 38. In: *ADW* 1712, 1, 561. Vgl. verder de sepia 'Verzint eer ge begint' van David Joseph Bles (1821-1899), genoemd in *Tentoonstelling van schilderijen en tekeningen door David Bles in de kunstzalen der Maatschappij Arti et amicitiae, juli 1885*, 5, nr. 9, destijds in het bezit van Jhr. Mr. De Beaufort te Driebergen.

² Zie voor een beschrijving hoe Prometheus het vuur stal en het aan de mensheid gaf: Servius over Vergilius' *Eclogae*, vi, 42 (Graves 1982, 1, 193, nr. 57, evenals 144).

³ Meurier 1617, 159; *Proverbia*, 1, 241 en Le Roux 1859, 11, 390. Vgl. 'Qui se marie à la hâte se repent à loisir', Dournon 1986, 163. In *Spiegel* 1632 (einde deel 1, aparte nummering), 39 in combinatie met de Nederlandse gezegdes 'Men moet geen katten in saken kopen' en 'Die ten danse wil gaen moet sien wie hy metter hant neemt', evenals Cats' toevoeging:

Al die met haest een vrouwe trout,
Vint (als 't te laet is) dat hem rout.

Nogmaals in *Spiegel* 1632, 11, 7 (Resp. *ADW* 1712, 1, 561 en 568).

⁴ In het vervolg van de zin wordt gewaarschuwd 'de schoot van de onbekende niet te omvangen'. Het – licht aangepaste – citaat is afkomstig uit het hoofdstuk over ontucht. De Vulgaat heeft 'seduceris' en aan het eind 'aliena'; in *Silennus* 1618 stond nog 'sedeceris'. Overigens gebruikt ook Tremellius in zijn vertaling het woord 'extranea'.

⁵ Τὴν δὲ μάλιστα γαμεῖν, ἢ τις σέθεν ἐγγύθει ναίει,
πάντα μάλ' ἀμφὶς ἰδὼν, μὴ γείτοσι χάσματα γῆμης.

Ed. Evelyn-White 1950, 54-55, r. 700-701. In de uitgave *Opera ...* S.l. 1598, 53 staat, naast het Griekse citaat het volgende in het Latijn (r. 693, 698-699):

Maturus autem uxorem tuam ad domum ducito
[...] ducito quae te prope habitat:
Omnia diligenter circum contemplatus.

Vgl. verder voor deze passage *Hesiod. Works and days*. Ed. M.L. West. Oxford 1978, 328-329.

⁶ Vert. W. Kassies. In: *Hesiodus, Werken en dagen. Een leerdicht uit omstreeks 700 voor Christus, gevolgd door De Wedstrijd tussen Homerus en Hesiodus. Een literaire legende uit de tweede eeuw na Christus*. Leiden 1989, 81, r. 825-826.

⁷ 'Omnis amans caecus & credulus' (Elke minnaar is blind en goedgegelovig). In: *Opera*. Basel 1581, 62. Deze sententie wordt uitgesproken door Ratio. Ook

geciteerd door Langius (96 B). Vgl. voor deze verwijzing verder Ypes 1934, 166, noot 1.

⁸ Meurier 1617, 73 en 80; *Proverbia*, 1, 206. Vgl. 'Fol est qui conseil ne veult croyre', Woodrow Hassell 1982, 82. Toepasselijk is eveneens het spreekwoord 'De trop pres se chauffe qui se brusle' (Meurier 1617, 60).

⁹ Zie ed. *Catullus, Tibullus, Propertius, his accesserunt Corn. Galli fragmenta*. Lyon 1542, 307; vgl. *S. Aurelius Propertius*. Ed. F.G. Pottier. Paris 1825, 221, r. 53. Deze regel wordt ook geciteerd door Langius (891 B).

¹⁰ Horatius heeft in de tweede regel als spellingsvariant 'milvus'.

¹¹ De dieren die Cats noemt blijken door de eeuwen heen bijna allemaal populaire weersvoorspellers te zijn geweest. Over het geloof in een soort zesde zintuig bij planten en dieren: H. Lorenz, *De onfeilbare weerproject ...* Tiel 1853, 1v-v; 110.1 x, 398 sub 'Wetterorakel' en 'Wetervoraussage'; J. Buisman, *Weer of geen weer*. Meteorologie voor natuurvrienden. Herziene uitgave. Baarn 1978, 160-167; L. Dufour, *Onze volksche weerkunde, sprenken en gezegden over het weder*. Brussel 1945; en Albert Hauser, *Bauernregeln. Eine schweizerische Sammlung*. Dritte erweiterte Auflage. Zürich etc. 1981.

Voor het begin van dit prozafragment – evenals voor de passage twee regels verderop – heeft Cats de formulering uit Erasmus' *Parabolae* overgenomen, die zich weer gedeeltelijk baseerde op Plinius, *Naturalis historia*, xviii, lxxxiv en lxxxviii (357 en 364). De bewerking van Erasmus komt tevens voor in Langius' *Polyanthea* (557 A), waaraan Cats het citaat uiteindelijk zal hebben ontleend.

In de antieke bron is alleen sprake van bijen, mieren, wormen en lampen, terwijl Erasmus niet alleen de mossels toevoegt, maar Cats ook de vergelijking met de mens in de pen geeft: '[...] bruta, et in his apes, formicae, conchae, denique lucernae, tempestatem praesentiunt: solus homo sua mala non praesentit neque prospicit' (redeloze dieren, onder hen bijen, mieren en mosselen, zelfs lampen zijn zich bewust van een aankomende storm; alleen de mens heeft geen voor gevoel van zijn ongeluk en voorziet het niet). Ed. Margolin 1975, 232, r. 151-153; ed. Mynors 1978, 220, r. 4-7.

Over de lampen meldt Plinius: 'Ab his terreni ignes proxime significant. Pallidi namque murmurantesque tempestatum nuntii sentiuntur, pluviae etiam si in lucernis fungi, si flexuose volitet flamma' (Behalve deze worden er tekens gegeven door vuren op aarde. Wanneer schijnsels flauw zijn of knetteren dan worden ze beschouwd als boodschappers van storm; ook is het een teken van regen wanneer er schimmelvorming optreedt in lampen en als de vlam spiraalvormig is en flikkert). Vgl. in dit verband ook Hauser 1981, 368 (zie hierboven) die een passage geeft uit een gedicht van Aratus (ca. 310-245 v. Chr.), waarschijnlijk uit diens *Phaenomena*, waarin de volgende regel voorkomt: 'Auch legt sich bald der Sturm, wenn sacht die Lampen brennen'; volgens Lorenz 1853, v was de mens gewaarschuwd als 'de kaarsen spatten.'

De genoemde 'saxa' komen uit Cats' koker, want noch Plinius, noch Erasmus noemt ze. Wel maken enkele andere bronnen melding van stenen. Dufour 1945, 115-116 zegt in zijn paragraaf over de onbezielde voorwerpen dat sommige stoffen hygroscoopisch kunnen zijn, d.w.z. dat ze gevoelig zijn voor de vochtigheid van de

lucht. Hauser 1981, 110 hierover: 'Als Hygrometer dienen auch schwitzende Brunnenröhren, nasses Strassenpflaster: 'Wenn d Ste [Steine] schwitzid, geds ruch Wetter', lautet eine appenzellische Regel' [= een kalenderuitspraak]; voorbeelden van vochtige keldervloeren staan op p. 423-425). Mogelijk doelt Cats op dit soort vormen van voorspelling. In 8.6 komen de stenen en lampen niet meer terug.

De bijen worden ook vernoemd door Lorenz, v; Dufour, 109; Buisman, 161; Hauser, 96 en 384. Over de mieren: Dufour, 109; Buisman, 164; *HD.A* 1, 362; Hauser, 96-98 en 385-386. De wormen: Lorenz, v; Buisman, 162; Hauser, 410-411. Over de spinnen, die de draden van hun webben breken of juist uitrekken bij komend slecht weer: Sloet 1887, 447; Dufour, 109; *HD.A* VIII, 279; Hauser, 98 en 386-388. En over de eenden: Lorenz, v; Dufour, 102; Buisman, 162. De laatste voegt eraan toe dat de eenden vanwege hun dunne schedel erg gevoelig zijn voor temperatuur- en drukveranderingen.

¹² Lewis en Short geven als spreekwoord s.v. 'illotus': '*illotis manibus or pedibus facere aliquid*, to undertake a thing without due preparation', o.v.n. *Digesta* ('Libri Pandectarum'), I, II, 1; Aulus Gellius, I, IX, 8; XVII, 5; en Macrobius, *Saturnalia*, I, XXIV, 12.

¹³ Evenals het begin van 8.5 is deze passage een bewerking van Erasmus' *Parabola*, die zijn beschrijving baseerde op Plinius, *Naturalis historia*, xviii, lxxxvii-lxxxviii (362-364). Ed. Margolin 1975, 232, r. 154-158; ed. Mynors 1978, 220, r. 8-14. Cats kon de omschrijving vinden in Langius (1134 A), die trouwens alleen een verwijzing naar Erasmus gaf.

¹⁴ Citaat uit *De ira*, II, xxiv, 2.

¹⁵ Verwijzing naar *Annales*, I, II, '[Ceteri nobilium] tuta et praesentia quam vetera et periculosa mallent.' Vert. Meijer 1990, 42: 'Omdat zij [= de overgebleven adel] hun verzekerd bestaan in het heden verkozen boven het wisselvallige uit het verleden.'

¹⁶ Zie *Sinnepoppen* 1614, II, xxxi en afb. 12.5 bij Cats' embleem xii.

¹⁷ Terentius haalde dit tijdens de renaissance populaire dictum *mèden agan* van de staatsman-filosoof Pittacus van Lesbos in deze Latijnse vorm aan (*Andria*, 34). Zie ook Erasmus, *Adagia*, I, vi, 96. Binnen de emblematiek is het herhaaldelijk gebruikt: door Reusner, evenals Cats, bij een mythologische voorstelling (*Emblemata*. Frankfurt am Main 1581, III, 9); door Rollenhagen (*Nucleus emblematum selectissimorum* 1611, II, 84) en in de bewerking 'Niet hoe veel maar hoe eel' van Roemer Visscher (*Sinnepoppen* 1614, I, xxi). Verder ook *ADW* 1712, I, 560; Harrebomée, I, 169 en Bartels 1992, 110.

Hoen 1975, 89-93 ging uitvoerig in op dit motto en stelde: 'Reusner and Cats join the intent or moral of their emblems to a suitable aspect of mythology. But Cats more directly uses the fools among mythological beings for his emblems, whose motto and moral warn against the consequences of excess or the breaking of the rule of golden mean' (93). Vgl. verder Herhold 1887, 157.

¹⁸ Vgl. het vaak geciteerde spreekwoord: 'L'excès en tout est un défaut', waarbij Dournon 1986, 102 aantekent: 'Il faut en toutes choses avoir juste mesure, ce que La Véprrie (1495) a transcrit: En toutes choses a mesure.'

¹⁹ *Opera omnia*, II. Paris 1883, 293, B-C (pl. xxiiii). Met enkele te verwaarlozen verschillen. Vgl. ook xxxiv.A.4.b waar Cats het gedeelte, direct boven deze tekst, citeert. Ook aangehaald door Langius (788 B).

In de *Opera omnia*. Ed. J. Lipsius. Antwerpen 1632, xxxiiii wordt deze plaats gerangschikt onder de *Fragmenta* van Seneca. In zijn *Epistulae morales*, cxxxii, 7 schreef Seneca: 'Vind je niet dat zij tegen de natuur leven die met vrouwen van kleding wisselen?' Vert. Verhoeven 1980, 487. In de *Controversiae*, 5, 6 van Lucius Annaeus Seneca Pater wordt uitvoeriger over travestie gesproken. Het gaat hier evenwel om een man die in het openbaar als vrouw gekleed gaat en door tien jongeren verkracht wordt.

²⁰ Verwijzing naar Juvenalis, *Saturae*, xiv, 109: 'Fallit enim vitium specie virtutis et umbra' (Een kwaad dat zich verbergt achter een mom of schijn van deugd). Vert. d'Hane-Scheltema 1984, 180.

²¹ Men beroept zich meer dan eens op de kerkvaders – doorgaans zijn dit Ambrosius, Augustinus en Hieronymus – om te beklemtonen dat de geslachtelijke omgang niet bedoeld is om het vuur van de lusten aan te wakkeren, maar om het te doven. Wie geen rekening houdt met schaamte en cerbaarheid is een overspeler van zijn eigen vrouw. Groenendijk (1984, 82-83 en 94, noot 8) noemt in dit verband eveneens het werk van Calvijn, Bolton, Perkins, Taffin, Bastingius en Wittewrongel. Ook Coornhert verkondigde het (zie: *Zedekunst dat is wellevenskunste*. Ed. Becker 1942, 31).

De verwijzing naar Ambrosius zal, zoals in meerdere tractaten over het christelijk huwelijk, via Augustinus zijn gegaan. Het werk dat Augustinus noemt (in *Contra Julianum pelagianum*, II, vii, 20) is verloren gegaan, maar het droeg waarschijnlijk als titel *De sacramento regenerationis vel sive de philosophia*. Zie hierover G. Madec, *Saint Ambroise et la philosophie*. Paris 1974, 259 en 269-272.

Gezien de formulering is de kans groot dat Cats de geciteerde uitspraak ontleende aan Calvijns *Institutio christiana religionis*, II, viii, 43: 'Hanc petulantiam Ambrosius gravi quidem, sed non indigna sententia notavit, quum uxoris adulterum vocavit qui in usu coniugali nullam verecundiae vel honestatis curam habet.' Ed. Genève 1568, 146. Vgl. voor een andere ontleding aan deze paragraaf ook embleem xlii.c.5.

²² Annaeus Robert schreef in zijn *Rerum iudicatarum libri IIII*, IV, x enkele pagina's na het citaat onder xxviii.A.4.b en de pagina waar Cats zijn pointe voor xxviii.A.1, r. 7-8 aantrof: 'Eleganter Aelius Verus Imperator, *Uxor* (inquit) *dignitatis nomen est non voluptatis*.' Ed. Köln 1599, 795 (cursivering van Robert). Hij doelde daarmee op een uitspraak in de levensbeschrijving van Helius (Aelius) Verus door Aelius Spartianus, opgenomen in *Scriptores historiae augustae*, v, 11.

²³ Aanhaling van een van de fragmenten die zijn overgeleverd van de Romeinse comediedichter Sextus Turpilius, een jongere tijdgenoot van Terentius. Zie: *Comicorum latinorum sententiae*, dat deel uitmaakt van *Comicorum graecorum sententiae*, uitgegeven door H. Stephanus. S.l. 1569, 583. Het fragment 'Demiurgus' luidt als volgt (de overgeleverde varianten staan tussen rechte haken):

ergo edepol docta dico: quae mulier volet
sibi suum [suum] amicum esse indulgentem et diutinum,
modice atque parce eius serviat cupidines [cupidini].

Zie ook: *Turpili comici fragmenta*. Ed. L. Rychlewska. Leipzig 1971, 14, r. 39-41. In plaats van 'amicum' (vriend) heeft Cats *virum* en in plaats van 'indulgentem' (meegaand), *obsequentem*.

²⁴ Zie embleem III.A.4.c voor dit citaat uit Erasmus' *Institutio christiani matrimonii*.

²⁵ Zie voor het vat als metafoor voor het menselijk lichaam en de bewaarplaats van de ziel: *WNT* XVIII, 862, 864, 866-867, evenals 868 voor de uitdrukking 'geen heilig vat zijn' (voor iemand die niet bijzonder zedelijk is).

²⁶ Het op de juiste wijze omspringen met vuur, uitgelegd in erotische zin, komt vaak voor. In Cats' emblematisch werk zijn talrijke voorbeelden te vinden; vgl. o.a. de emblemen II en XLIV en de genoemde verwijzingen.

²⁷ Amsterdam 1624, 9-16, nr. 11. Het motto is ontleend aan Hebrëen 13:4. Ter verduidelijking herformuleerde De Brune deze eerbaarheidsles in de prozacommentaar: 'Evenwel zoo moet die heylighe staet gebruyckt werden, niet tot uytblusschinghe van onze natuerlicke warmte, maar tot verkoelinghe van onmatige hitte; niet tot vermoeyinge van onze leden, maer tot matige verquicinghe; niet tot uytmerghinge van ons eerst-boortighe zap, maer tot temperinghe van den over-vloed' (12). Vgl. voor ideeën omtrent ingetoomd gedrag verder: 1 Petrus 3:7-8, over de plichten van echtgenoten; Groenendijk 1984; Haks 1985, 70 en noot 3; *Portretten van echt en trouw* 1986, 30-31, 56-57 en afb. 65; en *Kent en versint* 1989, 108-112 en afb. 111.

Matiging bij sexueel verkeer werd in de officiële ethiek ook uit medisch oogpunt geproclameerd. Volgens Van Beverwijck ondermijnde een te frequente geslachtsgemeenschap de man en verzwakte dit zijn zaad. Het kon resulteren in een gering of helemaal geen nageslacht. Cats verwees voor deze kennis naar Aristoteles. Uitgebreid hierover: Brown 1990; zie ook: *Portretten van echt en trouw* 1986, 232-234, en noot 14-15.

²⁸ Afgebeeld in: *Kent en versint* 1989, 85. Vgl. voor de instelling van het huwelijk door God in het paradijs en de commentaar van Paulinus van Nola: Schenkeveld-van der Dussen 1977, i.h.b. 12-13 en 16. Zie voorts embleem XLV.C.5. Montaigne schreef: 'Het huwelijk is een heilige, gewijde verbintenis; daarom moet het genoeg dat men eraan beleeft, ernstig en ingetogen zijn, vermengd met een zekere strengheid.' *Essais*, I, xxx. Ed. Villey 1978, 1, 198-199. Vert. De Graaff 1993, 243. Ook hij vindt het verwerpelijk wanneer getrouwde mannen geen matigheid betrachten in het genot dat ze beleven aan het geslachtsverkeer met hun eigen vrouw.

²⁹ Resp. *Tragicorum Graecorum fragmenta*. Ed. A. Nauck. Leipzig 1856, nr. 202 en *Moralia* ('De capienda ex inimicis utilitate'), 86 f. Erasmus, *Parabola*: ed. Margolin 1975, 182, r. 351-353; ed. Mynors 1978, 189, r. 14-18. Eveneens geciteerd door Langius (12 B). Vgl. ook *Moralia* ('Fragmenta'), 138 (geciteerd onder II.A.1, r. 8 en XXXV.A.4.a).

³⁰ Vgl. E.C.H. Smits, *Faunus*. Diss. Utrecht. Leiden 1946; R. Herbig, *Pan, der griechische Bocksgott. Versuch einer monographie*. Frankfurt am Main 1949; P. Merivale, *Pan the goat-god. His myth in modern times*. Cambridge, Massachusetts 1969; en verder: *PRI*, Suppl. 8, 1956, 949-1008; *Roscher* 3, 1347-1481; Graves 1982; *WDO*, 2118-2119. Traditioneel liggen de uitbeeldingen van Pan, de Satyr en de Faun wel erg dicht bij elkaar. Van Phoroneus, de zoon van de riviergod Inachus en de nimf Melia, wordt gezegd dat hij de eerste was die het vuur ontdekte.

Cesare Ripa vermeldt dat Pan 'van rosse of verbrande verwe' is en geeft er de volgende betekenis aan: 'Het roode en verbrande aengesicht bediet, dat suyvere vier, 't welck boven alle Elementen sweeft, naest by de Hemelsche Sphaeren' (Ripa 1644, 600). Of dit uiterlijk van Pan verband houdt met het door Cats voorgestelde moment, is onduidelijk.

³¹ *Picta poesis*. Lyon 1552, 27 en *Emblemas morales*. Segovia 1589, III, XXXIII, 167r-168v. Vgl. *Emblemata* 1967, 1834-1835, evenals het verwante embleem bij De Denc over de 'Landsman ende Satyre' (*De warachtighe fabulen der dieren*. Brugge 1567, 60-61, later opgenomen door Vondel) dat een fabel van Aesopus tot onderwerp heeft.

³² *Imagination poetique*. Traduite en vers Francois des Latins, & Grecz, par l'auteur mesme d'iceux. Lyon 1552, 37:

Toucher femme est mauvais

Au temps d'Hyver, sur la morte saison,
 Un bon Rustic mena en sa maison
 Un souvage homme, un Satyr, demourant
 Dedans les bois presque de froid mourant.
 Venu qu'il fut au domestique lieu
 Pour le Satyr chauffer, il fait beau feu.
 Et pour manger, mit cuire des chataignes.
 Mais le Satyr nourry sur les montaignes,
 Qui n'avoit veu iamais feu allumé:
 Le trouva beau: & digne d'estre aimé.
 Bien avoit veu, & senty le Soleil
 Luyant, & chaut: le feu voloît pareil.
 D'ond il pensoit en sa cornue teste,
 (Comme il estoit à demy homme, & beste)
 Que le Soleil fust du Ciel descendu
 En la maison, par le Fourneau fendu.
 Parquoy s'en vint vers sa flamme adresser
 Et la voulut bien baiser, & embracer.
 Mais le Rustic le retint de ce pas,
 En luy disant. Boucquin, n'y touche pas,
 Car si garder d'y toucher ne te veux:
 Tu brusleras ta barbe, & tes cheveux.
 Ce que tu vois à loil beau, & luyant:
 Sache qu'il est à le toucher cuisant.
 Le veoir bien plaict: le toucher brusle, & ard.
 N'y tou donc, fois content du regard.

C'est apologue enhorté adolescens
(Qui sont encor demy hommes en sens)
De n'atoucher Veneriennes flammes:
Et n'approcher de trop pres folles femmes.
Car la beauté en doux vis feminin,
(Dessoubz lequel souvent gist le venin)
Comme est plaisant la veoir, sans approcher:
Autant est il nuisant de l'atoucher.

³³ Ed. Madrid 1610, 1, nr. 63; Coustau, *Pegma*. Lyon 1555, 140-141.

³⁴ Opvallend is tevens de overeenkomst met de eerste zeven regels van het onderschrift:

N'appartenir à un tas d'artisans s'interpreter,
ou parler les lettres saintes à leur tête.

Quand Prométhée eut ravy par finesse
Le feu du ciel des haux dieux la facture,
L'ors un satire admirant la noblesse
Et la beauté de telle creature,
L'embrasse & baise, ignorant sa nature:
Si se brusla, recevant recompense
Et vray guerdon d'une telle imprudence.
Qui veut gloser, qui adioute ou deduit
Aux livres sains, & n'a art ne science,
Sans y penser souvent le feu le fuit.

De Fransman gaf evenwel een andere uitleg. Ook in zijn prozagedeelte, de 'Narration Philosophique', betrok hij de stelling op godsdienstige aangelegenheden en de standpunten van kerkelijke hoogwaardigheidbekleders.

P. Borgeaud spreekt in zijn *Recherches sur le dieu Pan* over de sexuele symboliek in verband met de techniek waarmee Hermes vuur maakte, en heeft het wel over het vuur als attribuut van Pan, maar hij brengt de iconografie van de vier emblemen nergens ter sprake (Genève 1979, 103 en noot 209; 116 en noot 7).

³⁵ Citaat Guarini: ed. Venezia 1603, 46. De vertaling: *Den getrouwen herder. Blyeynd' herders treurspel*. Amsterdam 1650, 32-33. Vgl. Verkuyl 1971, 48-49 die vermeldt dat G. van der Eembd het stuk in 1618 voor het eerst in het Nederlands vertaalde en dat Sebastian Vrancx (1573-1647) een comédie-pastorael moet hebben geschreven getiteld *Satirs vergelding*. Het werk is echter niet overgeleverd. Rodenburgh elimineerde de passage in zijn *Trouwen Batavier* van 1617 (Verkuyl 1971, 187 en 252-253).

³⁶ *Afrikanische trauerspiele*. Cleopatra, Sophonisbe. Ed. K.G. Just. Stuttgart 1957, 276, r. 545-548 (Bibliothek des literarischen Vereins in Stuttgart, CCXCIV); voor de passage in *Agrippina: Das Zeitalter des Barock*. Texte und Zeugnisse. Ed. A. Schöne. München 1963, 537 (Die deutsche Literatur, 111). Zie verder ook Schöne 1968, 69-70. Een typische pendant vormt een man die een wolkkolom omarmt in [Henri Offelen], *Devises et emblemes anciennes et modernes* 1695, nr. 19.9 onder het motto 'De veynzery is vergeefs'.

- VI GELEIDELIJK AAN NEEMT DE LIEFDE DE ZINNEN IN BEZIT.
- PRENT Een omwolkte hand heeft met een mes in de stam van een lindeboom ‘Crescent illae crescetis amores’ (Zij zullen groeien, ook jij, mijn liefde, zult groeien) gekerfd. Voor de boom ligt een pompoen met daarop geschreven: ‘Phyllida amo ante alias’ (Ik bemin Phyllis boven anderen). Onder een groot blad in de voorgrond ligt nog een jonge pompoen. Rechts stroomt een water met eroverheen een bruggetje; op de achtergrond staan bomen, struiken en een kerk.
- Linksonder gesigneerd: JS.
- Afmeting: 12,4 × 12,5 cm.
- VI.A.1
- 1 *hof*: tuin
daer ... linde: Het hout van de linde is ‘ligt te snijden’ (volgens Chomel: *WNT* VIII, II, 2422).¹
- 2 *pompoen*: Voor bijzonderheden over de pompoen: *WNT* XII, II, 3246-3249 en *WNT* VII, II, 918-920, s.v. ‘kalebas’. Later dicht Cats, in een van de gedichten die hij voor Johan van Beverwijcks *Schat der gesontheyt* schreef:
- Pompoenen die bykans aen niemant oyt en smaken,
Zijn echter gantsch bequaem om letters op te maken,
Ontrent haer groene jeught; want als de schorse wast,
So groeyt met een het schrift, en staet ten lesten vast.
(Van Beverwijck 1652, I, 104).
- 4 *Als*: Misschien hoort de komma er niet te staan.
- 5 *als*: toen
- 6 *uytgebeyltyt*: uitgezet, bol; ook: duidelijk zichtbaar
- 7 *Dies*: Daarom
overluyt: hardop, openlijk
dus: evenzo
- 8 Vgl. P.C. Hooft, *Emblemata amatoria* 1611, nr. XIV (‘Ick voed een wond’). Ed. Porteman 1983, 104-105 en 166-168.
- VI.A.2 Geleidelijk aan neemt de liefde de zinnen in bezit.²
- Telkens wanneer ik je naam, Phyllis, in een pompoen schrijf,
zijn de letters, met de punt van een mesje gesneden, nauwelijks zichtbaar:
Al heeft de pompoen geen hersens,³ hij heeft wel medelijden met het lot van de minnaar;
hij huilt en uit zijn dunne schil vloeit een traan.
- 5 De geschonden schil krijgt geleidelijk aan grotere spleten
en, Phyllis, je bent nu voor de voorbijganger duidelijk te lezen.
Ik roep het uit: de letters en mijn liefdesgloed zijn gegroeid.
Wee mij! hoe stilletjes sluipt de liefde binnen.
- VI.A.3 Wanneer hij gegroeid is, zie ik het, hoe hij groeit, kan ik niet waarnemen.
- Als ik terugkeer naar de lindeboom, waarin je, mijn lieve Margootje,
bent geschreven, zijn de letters niet meer zo klein als korte tijd te voren.

De voorbijganger ziet ze. Ach, de liefde neemt toe, zonder dat men het merkt.

VI.A.4.a Plutarchus, *Moralia* ('Fragmenta. De amore'), 137.⁴

De liefde dringt niet in één keer binnen en is niet in het begin al hevig, zoals de woede; en als hij binnen is, gaat hij niet gemakkelijk weg, al heeft hij vleugels. Maar hij gaat geleidelijk aan en zachtjes naar binnen en blijft lang aanwezig in de zinnen.

VI.A.4.b Seneca, *Hippolytus (Phaedra)*, 279-282.⁵

De razernij dringt geleidelijk aan door tot in zijn merg terwijl een verborgen vuur zijn aderen verwoest. De toegebrachte wond is niet groot, maar zij vreet zijn binnenste weg.

VI.B.1

1 *plach*: pleegt
4 *grooter wast*: uitgroeit, groter wordt
6 *de ... ghebreken*: de eerste beginselen van ondeugden
7 *leyt*: breng ... aan, laat ontstaan

VI.B.2 De inkeping wordt langzamerhand groter.

Dat je een pompoen in mijn besproeide tuin ziet groeien,
is niet omdat ik die voor de maaltijd wil gebruiken:
als hij nog klein is, graveer ik er druipende verzen in
en met de groene schil groeit mijn werk.

5 Zo leert de pompoen, al heeft hij geen hersens,⁶ ons iets: als een baby
de zaden van het kwaad⁷ indrinkt, zal de oogst allerslechtst zijn.
Wie in een kind een kinderlijke fout heeft laten sluipen,
zal hem als man een mannelijke misdaad zien plegen.

VI.B.3 Een kinderhart is een onbeschreven blad.⁸

Wil je een groot geschrift op een of andere zachte schors? Snijd dan niet al te
ruw. Het is niet nodig het met kracht te doen, de tijd zal het vergroten. De
ondeugd in het hart van een kind wordt met het lichaam heel groot, zonder dat
men erbij nadenkt.

VI.B.1.a

1 *een gheestigh quant*: hier: een vernuftige, geestige vent
2 *een bol ghewas*: Verwijst naar de pompoen.
4 *ghevat*: getroffen (*WNT* XVIII, A, V, 14)
7 *reden*: verstand
8 *verwonnen vanden dagh*: tot stand gebracht door de tijd (*WNT* XX, 2045, 10 en *WNT*,
III, 11 en III, 2222, 6). Vgl. het gezegde 'Die verwinnen wil, leer lijden' (*WNT*
XX, 2042).
5-8 Deze koppeling van de 'tijd' aan de 'reden', gebruikt als troost, gaat terug op
Seneca, *Epistulae morales*, LXIII, 12: 'Finem dolendi etiam qui consilio non

fecerat, tempore invenit' (Wie zijn verdriet niet verstandelijk heeft kunnen overwinnen, raakt het na verloop van tijd toch ook kwijt).⁹

- VI.B.2.a Wat de rede niet kan, heelt de tijd.¹⁰
- Als een minnaar de naam van zijn geliefde in de schil schrijft,
huilt de geschonden pompoen in eerste instantie om zijn wonden;
maar de tijd geeft hem krachten en terwijl de zojuist aangebrachte letters
groeien,
is de schil veel harder dan hij vroeger was.
- 5 Je weet niet wat jaren vermogen, waartoe de tijd in staat is;
door de tijd krijgen de appels kleur, door de tijd verdwijnt de winter:
wat de rede of harde inspanningen niet kunnen voltooien,
dat zal de tijd vanzelf spoedig geven.
- VI.B.4.a Plautus, *Trinummus*, 30-31.
- Kwade gewoonten schieten als welig onkruid overvloedig op.¹¹
- VI.B.4.b Juvenalis, *Saturae*, XIV, 47-48.
- 'Je bent je kind de grootste aandacht schuldig,
als je iets slechts uitvoert, denk niet te min
over zijn jonge leeftijd.'¹²
- VI.B.4.c Verwijzing naar het eens aan Seneca toegeschreven werk *De moribus*.¹³
- De opvoeding bepaalt stellig het gedrag en ieder weet dat wat hij geleerd heeft.
- VI.B.4.d [Moet zijn:] Juvenalis, *Saturae*, XIV, 44-45.
- Alles wat aanstoot geeft, in woord en aanblik, zij verre van een huis waarin een
kind woont.¹⁴
- 1 *in reden*: in woorden
4 *voorgewent*: te berde te worden gebracht. Deze verzen worden ook geciteerd
door Mattheus Brouërius van Niedeck in zijn *Zederyke zinnebeelden der tonge*.
Amsterdam 1716, 121-122.
- VI.C.1
MOTTO
2 Galatiërs 4:19, '[...] totdat Christus een gestalte in u krijgt.'
3 *ten ... besijden*: het is niet allemaal zonder effect
5 Verwijzing naar 2 Corinthiërs 3:2-3 (zie ook C.4.a). Vgl. verder Jeremia 31:33.
6 *stracx*: terstond
- VI.C.2 Klein is het begin van het geloof.
- Wanneer we met een fijne punt in bomen een vers snijden,
dan tekent een kleine vlek nauwelijks de tere schors;
toch zul je een nauwelijks begrepen groeien zien
wanneer een jaar stilletjes zijn loop voltooit.
- 5 De goddelijk geïnspireerde vroomheid lijkt niet op de klimop van Jona,

die in één nacht een breed bladerdak kreeg:¹⁵
geloof is eerst klein, groeit geleidelijk aan, zonder dat je er erg in hebt,
en geleidelijk aan voltooit de Geest zijn heilig werk.

VI.C.3 Efeziërs 4:13, Geleidelijk, totdat we zullen groeien tot de menselijke volmaakt-
heid in Christus.¹⁶

Als je een tekst in een boom kerft, haast je niet; hoewel het klein lijkt, zorgt de
tijd dat de tekst uitzet. Deugd is niet iets van één dag, en het werk van de geest
wordt geleidelijk vervuld in de ziel van de mens.

VI.C.4.a 2 Corinthiërs 3:3, Dat u een brief van Christus bent, die niet is geschreven met
inkt, maar door de Geest van de levende God: niet in stenen tafelen, maar in
tafelen des harten.

VI.C.4.b [Moet zijn:] Psalm 92:13-14, De rechtvaardige zal naar voren buigen als een
palmboom; hij zal groeien als een cederboom op Libanon. Die in het huis des
Heeren geplant zijn, etcetera.¹⁷

VI.C.5 Klein is het begin van het geloof.

God handelt in dit ondermaanse niet onordelijk, maar met orde, en hij gaat niet
gehaast van het ene uiterste naar het andere te werk, maar geleidelijk. De dag
breidt zich niet met een plotselinge bliksemschicht uit over de streken der aarde,
maar geleidelijk aan na eerst een schemering van het nog onzekere licht¹⁸ voor-
uit te hebben gestuurd,

*bezet de gouden zon het midden van zijn baan
en verlicht alles met zijn ontzaglijke stralen.*¹⁹

Wij storten ons ook niet meteen vanuit de intense kou in de hitte van Syrië, maar
laten ons langzaam via de lente en het blazen van de lauwe westenwind naar de
zomerse hitte voeren. De geestelijke vooruitgang van de gelovigen gaat precies
zo. God voert de zijnen nooit midden uit het vuil der zonden naar de glorieuze
toestand van heerlijkheid, maar stelt zijn genade bemiddelend tussen beide. Vrij-
wel niemand wordt uit een door grote zonde bezoedeld leven plotseling zonder
tussenkomen verheven tot een leven dat de naam christelijk waardig is. Een
schilderij, zegt hij, begint eerst met schetsen en lijnen, dan komt er één kleur,
daarna komt het licht samen met een verscheidenheid aan kleuren, totdat het de
grootste bewondering om zijn kunstzinnigheid krijgt.²⁰ Hetzelfde zou men met
recht van een christen kunnen zeggen. De vrome geest moet daarom de moed
niet verliezen, als hij met langzame, maar wel gestage pas wordt gebracht tot de
vernieuwing van zijn leven. Elke groei, zelfs de verborgen, is voor de gelovige
heilzaam.

VI.C.6

1

onschickelijcken: onordelijk, onoverdacht
met order: volgens een bepaalde regel, orde

1-2

in ... dinghen: in dit ondermaanse; vgl. het Latijn. Of (ook?): tot in de geringste
zaken toe; vgl. WNT IX, 1728, 2.

2	<i>schielicken</i> : in een kort tijdsverloop
5	<i>Den doncker</i> : De duisternis
9	<i>des werelts oogh</i> : Zie voor dit beeld o.a. WNT X, 2265, B.
11-12	<i>het ... schemert</i> : we enigszins verblind zijn
14	<i>plach</i> : pleegt
	<i>stanck der sonden</i> : Vgl. WNT XV, 751, 3.
16-17	<i>rau en roeckeloos</i> : onbeschaafd en lichtzinnig
17	<i>op een sprongh</i> : zomaar ineens
	<i>ghesette</i> : bedaarde, standvastige
20	<i>opghetoghen</i> : opgetrokken
	<i>verslaghen</i> : door de zonde (door schuldbesef) neerslachtig. Een bijbelse formulering.
20-21	<i>heeft i ... verloren te gheven</i> : hoeft ... op te geven
22	<i>aenwas</i> : aangroei, vooruitgang
23	<i>onghevoelijcken</i> : onmerkbaar, geleidelijk
24	<i>ghedijt</i> : strekt, is dienstig
22-25	<i>Alderley ... salicheyt</i> : Toespeling op Filippensen 1:19, 'Want ik weet dat dit mij ter zaligheid gedijen zal, door uw gebed en toebrenging des Geestes van Jezus Christus.'

COMMENTAAR De minnaar die zijn verliefdheid uit door de naam van zijn geliefde in een gewas te snijden, merkt hoe de liefdeswond – evenals de inscriptie – na verloop van tijd alsmaar groter wordt. Zijn smart, gesymboliseerd door het vocht dat de boom en de vrucht na de kerving laten lopen, is niet alleen toegenomen maar bovendien openbaar geworden. De door hem geschreven bekentenis staat op de pompoen en is afkomstig uit Vergilius, *Eclogae*, 111, 78; terwijl datgene wat de wolkenhand in de linde heeft gesneden meer in het algemeen de strekking van de amoureuze interpretatie weergeeft. Deze regel is ontleend aan Vergilius, *Eclogae*, x, 54 en Cats lijkt in de passage waaruit die versregel afkomstig is, het vertrekpunt voor het embleem gevonden te hebben:

Ik heb besloten in de bossen, in de holen van wilde dieren,
maar liever te lijden en mijn liefde in jonge bomen te kerven.
Zij zullen groeien, ook jij, mijn liefde, zult groeien.²¹

Het motief van het kerven in een boomschors bij verliefdheid is eveneens te vinden bij Justus de Harduwijn, *De meerlicke liefden tot Roose-mond* (1613):

O linde loover-rijck, onder wiens lommer schoone
Vliedende t'sonnen gloed ick kom nemen mijn rust [...]
Wast op, wast op, en draeght tot in des hemels throone
Den naem die ick hier snijd' in dijn gheschorste bust [...].²²

Enige tijd daarvoor dichtte Edmund Spenser in *Colin clouts come home againe* (London 1595):

Her name in every tree I will endosse,
That as the trees do grow, her name may grow.²³

Alleen in het Latijnse vers noemt Cats de naam van de beminde Phyllis: in het Nederlands ontbreekt zij en in de Franse versie heet zij Margot.²⁴ Zowel de

motto's, de onderschriften als de citaten benadrukken het feit dat de groei onmerkbaar verloopt.

Dezelfde handeling en haar latere gevolgen worden in de tweede uitleg gekoppeld aan de invloed van de omgeving op een kind. Want wanneer het kind in contact komt met ondeugden zal dit kwaad zich vastzetten en uitgroeien tot erger. De les die Cats hieraan verbindt is dat de volwassene een belangrijke taak heeft in het bijbrengen van moreel juist gedrag door ervoor te zorgen dat de natuur van het kind, zijn eigen aard, niet verkeerd beïnvloed wordt.²⁵

Cats heeft in *Proteus* het vroegere prozafragment weggelaten en vervangen door een nieuw, achtregelig gedicht in het Nederlands en Latijn. In dit prozadeel speelde het verhaal over de legendarische Lycurgus een cruciale rol. Deze wetgever hield het volk van Sparta een parabel voor over het belang van de opvoeding; bron hiervoor was Plutarchus' tractaat over de opvoeding van kinderen: *Moralia* ('De liberis educandis'), 3 B.²⁶ De parabel gaat terug op de uitspraak van Aristoteles dat om een opvoeding geslaagd te kunnen noemen, naast natuurlijke begaafdheid, onderwijs en oefening onontbeerlijk zijn. De tucht die hem als kind is bijgebracht, heeft grote invloed op het gedrag van een volwassene.

De verwijzingen naar Seneca en Juvenalis die aanvankelijk verwerkt waren in het prozadeel, zijn nu als zelfstandige citaten opgenomen. Ze sluiten nauw aan bij de opvoedkundige strekking. Waarom Cats hier het proza heeft weggelaten, is niet echt duidelijk.²⁷ Is het omdat de overlapping met de gedichten te groot was? Of beviel hem het verhaal bij nader inzien toch niet? Inhoudelijk was er weinig verlies want de laatste alinea stemt nagenoeg overeen met het lyrische gedeelte en de geciteerde klassieken bleven uiteindelijk behouden.

Naar aanleiding van het beeld van het sap dat het gekerfde gewas verliest (waardoor het lijkt of het bedroefd is), wordt in de twee nieuwe gedichten (B.1.a en B.2.a) de verstrijkende tijd als genezer gezien: waar een poging tot begrip tekort schiet, biedt geduld de oplossing.

De derde uitleg betreft de groei in het geloof. Na verloop van tijd ervaart de gelovige dat God, die onze harten beschreven heeft, een steeds grotere kracht op hem heeft. Ook deze weg naar godzaligheid is een proces dat zich geleidelijk voltrekt. In de contrareformatische embleembundel *Amoris divini et humani antipathia* staat een bewerking van Cats' prent. Hier heeft de goddelijke Liefde de woorden 'Amor meus crucifixus est' in een boom geschreven. De menselijke ziel beziet met de hand op het hart de inscriptie.²⁸

Over de uitgebeelde boom en pompoen het volgende: Rembertus Dodonaeus gaat in zijn *Cruydt-boeck* uitgebreid in op de lindeboom, die in het Latijn *Tilia*, en in het Grieks *Philyra* heet.²⁹ Mogelijk heeft de plaats waar de boom op de emblemprent staat, namelijk aan het water, te maken met wat Dodonaeus opmerkt over de gestage groei van de boom: 'De lindeboomen wassen geern in goet bequaem eerdtrijck: ende aerden best in gemesten vetten wel geoeffenden gront: want op drooge ende dorre magere landen comen sij traegelijck voort.'³⁰

De vraag welke pompoen Cats afbeeldt, is moeilijk te beantwoorden. Hoewel de Grote langwerpige (*Pepo maior oblongus*), oftewel Turkse, het meest lijkt op de hier voorgestelde pompoen, stemt Dodonaeus' beschrijving, met name die van de stelen, niet precies overeen. Het ziet er naar uit dat bij Cats de verwante soort is voorgesteld die in het 'Biivoegsel' in het *Cruydt-boeck* wordt aangehaald: 'Eenige van dese geslachten van Pepoenen oft Pompoenen zijn hier te lande

Pompoenen wijfkens oft anders Lange Pompoenen geheeten, om dat sij langer zijn, ende sonder merckelijcke strepen oft ribben.’ Een illustratie hiervan ontbreekt.³¹

De pompoen op het schilderij *Groentemarkt* van Joachim Beuckelaer uit 1569 (Gent, Museum voor Schone Kunsten), de zogenaamde ‘Turkse muts’, vertoont weer wel gelijkenis. De mannelijke soort is dik en buikig, met donkere ribben, de vrouwelijke langwerpiger en naar men zegt pikanter van smaak. Ook de pompoenen op de grafiek naar Abraham Bloemaert komen overeen met de weergave door Van de Venne.³²

Er bestaat een ongesignde en ongedateerde tekening die verwant is aan de zesde embleemprint. Hierop is te zien hoe een wolkenhand ‘ELISABET’ op een boomstam heeft geschreven (afb. 6.1). Op een andere tekening komt diezelfde naam ook voor. Het is niet uitgesloten dat deze ingekleurde tekeningen binnen een kleine kring van betrokkenen hebben gecirculeerd: Cats trouwde in 1605 met Elisabeth van Valckenburgh, Adriaen van de Venne in 1614 met Elisabeth de Pours.³³ Ook kan er een verband bestaan met een impresa uit 1595 dat als opschrift ‘Crescetes’ draagt. Op de afbeelding staat een cederboom met op de stam de letter ‘E’ gekerfd. De drager ervan was Henry Helmes.³⁴

Onder het motto ‘Dese wonde groeyt en blijft’ presenteerde Antoon van Bourgoingne in 1631 een variatie op het thema door in de pictura van embleem XXXVII de inscriptie ‘MALUS’ als inkerving in een boom weer te geven (afb. 6.2). Van Bourgoingne, die de emblemen van Cats goed gekend moet hebben, geeft – een logisch gevolg van de door hem getoonde inscriptie – een andere interpretatie. Hij gaat in op kwaadsprekers.³⁵

Een verchristelijkte versie van het thema is naast die in de genoemde bundel *Amoris divini et humani antipathia* te vinden in Henricus Engelgrave, *Caeleste Pantheon, sive caelum novum ...* 1658. Hier kerft een figuurtje het woord ‘Iesu’ in een boom, onder het motto ‘Circumcisionis domini’ (De besnijdenis des Heren).³⁶

BEWERKING EN NAVOLGING	<i>Amoris divini et humani antipathia</i> 1629, II, xvii. Van Bourgoingne 1631, 172-173, nr. xxxviii (‘Dese wonde groeyt en blijft’). Van Vreeswyk 1672, 64. Dillherr 1674, 367, nr. lviii. [Van Offelen] 1695, nr. 23.1 (‘Ik ben verzekert myne moeyten niet te verliezen’). Den Elger 1703, 165 (‘De liefde neemt gestadig aan’). <i>Moral emblems</i> 1860, 23.
LITERATUUR	Koopmans 1958, 47. <i>Emblemata</i> 1967, 181-183. Van Es 1977, 28-31. <i>Die Sprache der Bilder</i> 1978, 63, cat. nr. 8. M.b.t. het schilderij <i>Herder en herderin</i> van Lambert Doomer (1624-1700). L. Wuyts, ‘Joachim Beuckelaers Groentemarkt van 1567. Een ikonologische bijdrage.’ In: <i>Joachim Beuckelaer</i> 1986, 27-38, i.h.b. 29.
BIJLAGE	In de editie 1618-2, de tweede afdeling, komen op pagina 13 de volgende prozafragmenten [B.5 en B.6] voor, die in <i>Proteus</i> zijn komen te vervallen:

[VI.B.5]

PAULATIM RIMA DEHISCIT.

5

Consuetudinem ex educatione contractam, quia poene cum ipsa natura exordium capiat, tenellumque pueri animum³⁷ informet, in alteram naturam evadere, saepe compertum est. Docuit id acuta Chreia Lycurgi, Canis, inquam, venaticus culinae lautitiis innutritus, nec non catulus domesticus venationi assuetus, quorum neuter id quod a natura, uterque quod ab educatione hauserat, populo spectante & mirante, sequutus & assecutus est. disciplina sane mores facit, & id sapit unusquisque, quod didicit, (ait Seneca). Age igitur quisquis es qui iuventuti operam debes, forma hanc argillam, dum uda³⁸ est, ac manum sequitur,

10

*Nec dictu foedum visuque haec limina tangat
Intra quae puer est ...*

15

Tametsi enim sit tenerae adeo aetatis alumnus tuus, ut nec doli capax, nec intelligens earum, quae geruntur, nequitiarum non nemini videatur, tu tamen *non pueri contempseris aures, non oculos*. Nam simulatque eundem in virum usus & aetas transscribent, haud dubio dehiscet rimulae teneris animis incisae. Plerumque enim in puero sola mali recordatio, glissante corruptela, in iuvene vitium, in viro fit scelus.

[VI.B.5.

VERTALING]

De inkeping wordt langzaam groter.

Het is welbekend dat een gewoonte die bij de opvoeding aangeleerd is, omdat die bijna tegelijkertijd begint als het leven zelf, en de nog weke geest van het kind vormt, een tweede natuur wordt. De scherpzinnige *chreia* van Lycurgus heeft dit duidelijk gemaakt. Ik doel op het volgende verhaal: een jachthond is gevoed met de heerlijkheden van de keuken en een hondje dat gewend was in een huishouden te leven,³⁹ heeft men gewend aan de jacht. Geen van beide volgde en deed wat hij van de natuur, maar elk wat hij van zijn opvoeding had meegekregen, tot verbazing van de mensen die toekeken. Scholing vormt het karakter en ieder weet wat hij geleerd heeft, zegt Seneca. Welaan dan, u die de jeugd moet onderwijzen, vorm deze klei zolang hij vochtig is en zich door de hand laat vormen, en

laat in dit huis waarin een kind woont, alles wat in woord en aanblik aanstoot geeft, verre zijn

Want al is uw pupil nog zo jong dat iedereen meent dat hij nog niet voor bedrog ontvankelijk is en de wandaden die bedreven worden nog niet begrijpt, toch *moet u de oren en ogen van het kind niet verwaarlozen*. Want zo gauw ervaring en leeftijd hem tot een man gemaakt hebben,⁴⁰ zullen ongetwijfeld die in de tere zieltes gesneden inkepinkjes wijder worden. Immers: heel vaak leidt alleen al door de herinnering aan een kwaad in de kindertijd – doordat het bederf groeit – dit in de puberteit tot ondeugd en op volwassen leeftijd tot misdaad.

[VI.B.6]

5

Alle aenwentselen vande kindtsheydt inde op-voedinghe aengenomen cracht te hebben van een tweede natuere is by ervarentheyt menichmael ondervonden: Sulcx leert ons, onder andere, de aerdige verthooninge aen die van Lacedemonien ghedaen by Lycurgus haeren Wet-ghever, den welcken een Hasewinde tot de keucken, ende een huys-hondt ter jacht ghewent hebbende, dede yder vande selve volghen niet het gene sy uyt der aert, maer het ghene sy vande gewoonte

226

GELEIDELIJK AAN NEEMT DE LIEFDE DE ZINNEN IN BEZIT

ontfangen hadden, den huys-hondt namentlijk naer het Wilt, de winde nae den moes-pot loopende.

*Nae het bestieren,
Zijn de manieren*

10

seyt Seneca. Wel aen dan wie ghy zijn moocht, die u werck maeckt vande Ionckheyt te onderwijsen, buycht dese cley ter wylen sy noch weeck is: en siet wel toe datter niet oneerlijcx om hooren of om sien, hun, die u bevolen zijn, voor en coome, maer ghelijck den Poëet seyt:

15

*Weest voor al in reden cuys,
Als ser kinders zijn in huys;
Want niet vyyls dient voorgewent,
Al waer jongers zijn ontrent.*

20

Cleyne pottjens (seytmen) hebben ooren. En al ist schoon dat de kinders, midts hare jonckheyt, niet met allen en verstaen watter omme gaet, of de selve al wat oneerlijcx sien, evenwel nochtans is alsulcken slechten gesichte den sodanigen ten hoogsten schadelijck, ende sal buyten twijfel t'sijnder tijdt niet dan te veel uytweyken, want geheugenisse van quaet in een kindt, wort in jonghelinghen een ghebreck, in mannen een schelm-stuck.

NOTEN

¹ Onder de titel 'Inscription des arbres' schreef De Baïf zes liefdeskwatrijnen. Het betreft hier evenwel appelbomen. Zie: *Œuvres en rime de Jan Antoine de Baïf*. Ed. Ch. Marty-Laveaux. Paris 1883, II, 336-337.

² Mogelijk afgeleid van het slot van het Plutarchus-citaat onder A.4.a. Vgl. *Spiegel* 1632 (einde deel 1, aparte nummering), 16: 'Sensim, & sine sensu' (= *LDW* 1712, I, 554).

³ In de vertaling is de dubbelzinnigheid van *fatuus* (flauw, zouteloos) weggevalen. Het is met hersenloos vertaald, omdat het op één lijn staat met *insulsus* (B.2, r. 5). Vgl. ook de annotatie bij VII.B.6, r. 2.

⁴ Ook geciteerd door Stobaeus, IV, 20, nr. 69. Ed. Wachsmuth en Hense, IV, 470. Een gedeelte van het citaat komt eveneens voor in Vaenius, *Amorum emblemata* 1608, 164: 'Amor ingressus non facile discedit, quamvis alatus'; opvallend is dat het andere gedeelte uit Plutarchus, dat Vaenius citeert, bij Cats terug te vinden is onder XVII.A.4.c. Mogelijk baseerde Cats zich voor de aanhalingen op Vaenius hoewel het ook denkbaar is dat de dichters een(zelfde) Latijnse Plutarchus- of Stobaeus-uitgave hebben geraadpleegd.

⁵ Cats heeft in de eerste regel niet 'totas' maar *sensim*.

⁶ Of: hoe flauw hij ook is. Zie tevens noot 3.

⁷ Ook Ovidius spreekt over de *semina nequitiae*; zie: *Tristia*, II, 279-280.

⁸ Vgl. de stoïsche opvatting van de *tabula rasa* (letterlijk: een geschaafde tafel, een geschaafd paneel). Figuurlijk wordt de omschrijving 'gebezigd voor een geest of ziel die nog geen indrukken heeft ontvangen', *WNT* XVI, 743, 21 en Bartels 1992, 174. Later dicht Cats in *Spiegel* 1632 (einde deel 1, aparte nummering), 3 (= *LDW* 1712, I, 549):

Een kint is als een wit papier,
Dus let wel op dit onnoosel dier;
Want soo daer iemant quaet in prent
Soo is dat edel wit geschent.

En in *Gedichten van verscheijde poëten* (S.l. s.a., [p. 18-19]), een verzameling in gecalligrafeerde gedichten uitgegeven door S. de Swaef en H. Lancel, varieert Cats nogmaals:

Het herte van een kindt is als een wit papier.
Is als een open boeck dat yeder kan beschryven.

⁹ Voor een verwerking hiervan in Huygens' 'Lijck-troost' uit 1659: Van Strien 1990, 252-263, die eveneens de volgende versregel (uit 1619) van Huygens aan Anna Roemers citeert: 'Noyt wasser druck die tydt en reden niet en susten.'

¹⁰ Verwijzing naar Seneca, *Agamemnon*, 130: 'quod ratio non quit saepe sanavit mora.' Vgl. de commentaar in de ed. R.J. Tarrant. Cambridge etc. 1976, 198-199, r. 129-130.

¹¹ Vgl. de vertaling van Hemelrijk sr. 1967, 65. Ook als afzonderlijke regel aangehaald door Langius (840 B; in zijn context nogmaals in 840 A).

¹² Vert. d'Hane-Scheltema 1984, 178. Ook aangehaald door Langius (1101 B). Hij citeerde met een correcte verwijzing in dezelfde kolom ook het Juvenalis-citaat dat Cats onder B.4.d geeft; het maakt de kans dat Cats zich in dit geval op Langius baseerde minder waarschijnlijk. Vgl. noot 13 en 14.

¹³ Ed. Basel 1515, 632; ook als 'Utilis educatio et disciplina mores facit' in de afdeling 'Proverbia' (643). Het citaat wordt met een kleine variatie eveneens door Otto Vaenius gegeven in *Q. Horatii Flacci emblemata* (1607, 56), en wel bij het embleem over Lycurgus: 'Educatio & disciplina mores facit: & id sapit unusquisque, quod didicit.' Gelet op het citaat onder B.4.d is het niet uitgesloten dat Cats tevens deze verwijzing aan Vaenius ontleende. Ook Langius haalt de sententie aan (358 A). Vgl. verder Walther, 1, 871, nr. 6956a.

¹⁴ Vgl. de vertaling van d'Hane-Scheltema 1984, 178. Dit citaat komt niet voor bij Horatius. Waarom Cats de regels toch abusievelijk aan hem toeschrijft, vindt elders een plausibele verklaring. Onder het motto 'Vis institutionis' citeert Vaenius in zijn *Emblemata Horatiana* namelijk zes regels uit de *Saturae* van Juvenalis; niet alleen de twee regels die Cats onder B.4.b geeft, maar ook het onderhavige citaat (Antwerpen 1607, 32-33).

Cats' vergissing wijst op overname uit juist deze bundel met bewerkingen van passages uit het werk van Horatius. Dat Cats uit de tweede hand citeert, wordt bevestigd door de variant die zowel bij Vaenius als bij hem voorkomt. Beiden geven namelijk *puer* in plaats van Juvenalis' *pater*. Langius geeft het citaat eveneens, met de juiste herkomst (1101 B).

¹⁵ Zie voor dit moment in het verhaal van Jona onder de wonderboom, het bijbelboek Jona 4:6.

¹⁶ De bijbelplaats luidt: 'Totdat wij allen zullen komen tot de enigheid des geloofs en der kennis van de Zoon Gods, tot een volkomen man, tot de maat

van de grootte der volheid van Christus.' Cats combineert deze plaats met Efeziërs 4:15 tot een nieuwe regel: 'Maar de waarheid betrachtende in liefde, alleszins zouden opwassen in Hem, Die het Hoofd is, namelijk Christus.' Door *Pen a peu* toe te voegen heeft hij tevens het geleidelijke in de groei willen beklemtonen. Kennelijk dienden de vervanging in het Seneca-citaat (A.4.b) en de toevoeging *Allenxkens* (in het motto van C.1) hetzelfde doel.

¹⁷ De zin vervolgt: 'die zal gegeven worden te groeien in de voorhoven van onze God.' In *Bible* 1610 staat 'le cedre au liban.'

¹⁸ Toespeling op Ovidius, *Metamorphosen*, x1, 596: 'dubiaeque crepuscula lucis' (troebel schemerlicht).

¹⁹ Mogelijk een variatie op Vergilius, *Georgica*, 1, 23; IV, 5 of IV, 426; of op Ovidius, *Metamorphosen*, x1, 353-354, hetzij van Cats zelf of aangehaald via een andere (tussen)bron.

²⁰ Of: volledige goedkeuring (bewondering) van de kunstenaar bereikt. De directe bron voor deze aanhaling is de vrije bewerking die Erasmus in zijn *Parabolae* geeft van enkele opmerkingen bij Plinius. Er is een miniem verschil met Erasmus' formulering. Die heeft 'lumen et umbrae' (licht en schaduw; clair-obscur), Cats alleen *lumen*. Zie ed. Margolin 1975, 242, r. 336-338; ed. Mynors 1978, 226, r. 20-22. Erasmus vergelijkt de beschrijving met de deugd, die geleidelijk aan tot stand wordt gebracht. Het citaat werd ook opgenomen door Langius (1384 A).

De twee plaatsen bij Plinius waarop Erasmus zich heeft gebaseerd zijn waarschijnlijk *Naturalis historia*, xxxv, v, 15: 'De picturae initiis incerta est [...]. Graeci autem alii Sicyone, alii apud Corinthios repertam, omnes umbra hominis lineis circumducta, itaque primam talem, secundam singulis coloribus et monochromaton dictam, postquam operosior inventa erat, duratque talis etiam nunc' (De oorsprong van de schilderkunst is onzeker [...]. Sommige Grieken zeggen dat zij is ontdekt in Sicyon, anderen in Corinthië, maar allen zijn het erover eens dat eerst de schaduw van een mens met lijnen geschetst werd en [schilderijen] eerst op die manier gemaakt. En dat daarna een bewerkelijker methode was uitgevonden, gedaan in één kleur, wat monochroom genoemd wordt. Deze methode wordt nog steeds toegepast); en verder *Naturalis historia*, xxxv, x1, 29: 'tandem se ars ipsa distinxit et invenit lumen atque umbras, differentia colorum alterna vice sese excitante' (Uiteindelijk maakte de kunst in zichzelf onderscheid en ontdekte licht en schaduw en contrast van kleuren die elkaars effect versterkten).

In G.P. Lomazzo's *Trattato dell' arte de la pittura*. Milano 1584 komt de door Erasmus en Cats geformuleerde, algemene, gedachte ook voor: 'Pittura è Arte laquale con linee proportionate, & con colori simili à la natura delle cose, seguitando il lume prospettivo imita talmente la natura delle cose coporee, che [...].' Mocht Cats een techniek op het oog hebben, dan kan men denken aan de gouache. Zie voor de verschillende voorstadia bij het opzetten van een schilderij: H. Miedema, 'Over kwaliteitsvoorschriften in het St. Lucasgilde; over "doodverf".' In: *Oud Holland* 101 (1987), 141-147. Met dank aan H. Miedema te Amsterdam voor de verwijzing naar Lomazzo.

²¹ Boek x, 52-54:

Certum est in silvis, inter spelaea ferarum
malle pati tenerisque meos incidere amores
arboribus: crescent illae, crescetis, amores.

Het is denkbaar dat Cats zich voor de inscriptie gebaseerd heeft op Vaenius, want die gebruikte de regel reeds als motto in zijn *Amorum emblemata* (Antwerpen 1608, 4; vgl. ook embleem XLV), eveneens in combinatie met een boom; op de prent is Cupido echter bezig met enten. Vgl. tevens het devies van Henry Helmes, genoemd in noot 34, evenals de navolging van Vaenius, nu als 'Houw'lijckx Zinne-beeld' met hetzelfde Latijnse motto, aangevuld met 'Twee vereenighen' in: T. Rodenburgh, *Eglentiers poëtens borst-weringh*. Amsterdam 1619, 331, nr. LV.

²² Ed. Dambre 1978, 123, nr. xxxv, r. 1-2, 5-6. Matthijs de Castelein nam een bewerking van Vergilius op in zijn *Diversche liedekens*:

Seght dees schoon prinsesse dees woorden net
Dat ick in boomen ons minne snyde,
Als die groeyen, groeyt ooc ons liefde met,
Believet zoo vrou Venus wet
Sy sal noch wassen.

Zie ed. K. Goossens. Brussel 1943, 56 (geciteerd naar de ed. 1574). Vgl. voor het motief verder: Theocritus, *Idyllen*, xviii, 47; Propertius, *Elegiae*, 1, xviii, 2; Ovidius, *Heroides*, v, 21-30; en Shakespeare, *As you like it*, 111-2. Ed. R. Knowles. New York 1977, 165, r. 1370.

In Cats' uitgave van *Houwelyck*. 's-Gravenhage 1632, 263 (afdeling 'Bruyt') is een illustratie opgenomen van Galant en Rosette die liefdesverklaringen in een boomschors kerven. Vgl. *ADW* 1712, 1, 290.

²³ In: *The works. The minor poems*. Ed. E. Greenlaw e.a. Baltimore 1943, 164, r. 632-633.

²⁴ De naam Phyllis valt bij Vergilius iets vóór de aangehaalde plaats (*Eclogae*, x, 41). De meisjesnaam Margot komt vaker voor in de – amoureuze – poëzie, zie b.v. de drie gedichten 'A Margot' van Antonie de Baïf (*Œuvres en rime*. Ed. Ch. Marty-Laveaux. Paris 1887, 1v, 403-407).

²⁵ Over de preoccupatie van de opvoeder (en opdrachtgever) met de opvoeding van het kind in zeventiende-eeuwse portretten, verbonden met het thema van de opzittende hond: J.B. Bedaux, 'Beelden van "leersucht" en tucht. Opvoedingsmetaforen in de Nederlandse schilderkunst van de zeventiende eeuw.' In: *Nederlands kunsthistorisch jaarboek* 33 (1983), 49-73. Ook verschenen als 'Discipline for innocence. Metaphors for education in seventeenth-century Dutch painting.' In: *The reality of symbols. Studies in the iconology of Netherlandish art 1400-1800*. 's-Gravenhage 1990, 109-169 i.h.b. 122, 127 en afb. 60. Vgl. verder L.F. Groenendijk, "'Tot Gods eere, het gemeene beste ende der kinderen heyl.'" Het gezinspedagogische ideaal van de gereformeerde protestanten in de Republiek.' In: *Jeugd en samenleving* 19 (1989), 644-661 (Speciaalnummer: *In de jonkheid gaan*).

²⁶ Zie de bijlage achter de commentaar. Het verhaal, afgebeeld op een schilderij van Cesar van Everdingen, vormt het vertrekpunt van het artikel van Bedaux (*op. cit.* noot 25). Vaenius beeldde de vertelling uit in zijn *Emblemata Horatiana* 1607, 56-57, nr. xxv en Vondel verwees er expliciet naar in een embleem over de opvoeding (*Den gulden winkel* 1613, nr. 1.). Vgl. ook Porteman 1979, 50; en Franits 1993, 148-154.

²⁷ Hij deed dit ook met het religieuze gedeelte van embleem xxv.

²⁸ Ed. Antwerpen 1629, II, xvii.

²⁹ Ed. Leiden 1608, xxix, xvi, 1405-1406. Hij tekent daarbij aan: 'welcken naem verscheyden is van de Phillyrea al ist sake dat Ruellius dat woort Phillyrea qualijc in Latijn Tilia vertaelt.' Of bij Cats ook sprake is van een woordspeling van Phyllis met Phillyrea, is niet zeker.

³⁰ *Ibid.*, 1405. Het snijden in de boom kon overigens ook andere doeleinden dienen: 'De vochticheydt die uit den opgesneden boom loopt, gheneest d'uitvallen des hayrs, als thoofft daer mede ghestreken wort' (1406).

³¹ Boek xxii, iv, 1127-1131. Het citaat op 1129. Zie voor een andere afbeelding van de pompoen bij Cats: *IDW* 1712, II, 376. Ook het schrijven op dit gewas komt vaker voor. De schilder Hendrick Bloemaert b.v. gesigneerde een van zijn doeken (gedateerd 1635) op een voorgestelde pompoen. Zie Sluijter 1986, 259, noot 2 en afb. 142; evenals de verwijzingen in de volgende noot.

³² Vgl. H. Vandommele, 'Groente en fruit in de Nederlanden in de zestiende eeuw.' In: *Joachim Beuckelaer* 1986, 71-77, 124, cat. nr. 8. Zie voor andere, gelijksoortige pompoenen in het werk van Beuckelaer en diens navolgers, cat. nrs. 2, 4, 19, 23, 25, 27, 29, 33, 66. Voor Bloemaert: M.G. Roethlisberger, *Abraham Bloemaert and his sons. Paintings and prints. Biographies and documents* by M.J. Bok. Twee dln. Doornspijk 1993, I, 115, cat. nr. 70; 122, cat. nr. 74; 124, cat. nr. 76; 133-134, cat. nr. 86; 168, cat. nr. 138; 198, cat. nr. 242 en 247, cat. nr. 380; II, afb. 119-124; 129; 133-135; 151; 230; 361 en 527.

Vanwege de bij Karel van Mander vermelde Kauwoerde of Kalebas, als symbool van de gezondheid, is naar Cats' embleemrent verwezen bij een analyse van één van Beuckelaers marktstukken. Het gezegde 'Zo gezond als een kalebas' is vermoedelijk geïnspireerd door de opmerkelijke groeikracht van de kalebasen, die zich in relatief korte tijd tot kolossale vruchten ontwikkelen. Deze laatste karakteristiek komt in de uitleg van Cats terug. Zie: Wuyts 1986, 29, afb. 3.

³³ Beide tekeningen bevinden zich in de UBL, resp. *UC* 8, A 6-11 en 8, 17 (Vgl. ook de overeenkomstige prent in *IDW* 1712, II, 17).

³⁴ Young 1988, 52, nr. 65. Het devies is opgenomen in het in 1605 verschenen *Remains concerning Britain* van William Camden. Zie ed. R.D. Dunn. Toronto etc. 1984, 188, r. 41 en 189, r. 1-2.

³⁵ Alsm'in minder-jarigh hout
Snijdt, en schrijft; *Dit's een rabout*:
Al is 't anders dan-men schrijft;
Dese wonde groeyt, en blijft.

Soo hem iemandt oock verstout,
U te schellen voor rabout;
Hoe-wel ghy niet sulcx en drijft;
Dese wonde groeyt, en blijft.

In: *Ghebreken der tonghe*. Antwerpen 1631, 172-173.

³⁶ Ed. Köln 1658, I, 1.

³⁷ Vgl. voor de aanduiding *animi tenella* met betrekking tot Psyche: Apuleius, *Metamorphosen*, v, 18.

³⁸ De *argilla uda* ook bij Horatius, *Epistulae*, 11, 11, 8.

³⁹ Of: een schoothondje? Vgl. *WNT* VI, 1250.

⁴⁰ Vgl. Seneca, *Epistulae morales*, IV, 2: 'Maius expecta, cum puerilem animum deposueris et te in viros philosophia transscripserit'. Vert. Verhoeven 1983, 19: 'Je mag een grotere vreugde verwachten op het moment dat je de kinderlijke mentaliteit hebt afgelegd en de filosofie jou in de gelederen van de mannen heeft geregistreerd.'

VII WAAG EEN NIEUWE POGING.

PRENT Een deel van een boom met vele bladeren vult het gehele beeldvlak. Op een tak zit een vogel met zijn kop *en profil*. De onderschriften vermelden dat het een specht is; het eerste bijschrift spreekt van een eikeboom. Aan het uiteinde van een hogere tak zit een tweede vogel.

Onderin, rechts van de stam, gesigneerd JS.

Afmeting: 12,2 × 12,2 cm.

VOORTEKENING Van deze prent is een voortekening bewaard gebleven: in pen, bruin gewassen, en ingekleurd met blauwe waterverf (afb. 7.1).¹

VII.A.1

MOTTO *wast*: neemt toe in grootte, omvang, schiet op. Het hele motto is een spreekwoord voor: een zware taak wordt niet in één keer volbracht (*WNT* XXIV, 1432 en *WNT* III, 407; Harrebomée, I, 78b en III, 138b, 399b. Verder Stoett (303, 2445) met vermelding van de voorgangers van dit gezegde. (De tweede regel van het motto luidde in 1618 nog: 'Gheen stadt en boutm' op eenen dagh').

Later gebruikt Cats de tweede regel nogmaals als motto en verwerkt hij het gezegde tot een zelfstandig embleem onder toevoeging van het citaat 'Multis ictibus deiicitur quercus' (Door vele slagen wordt de eik geveld). Zie: *Spiegel*, I, 73, nr. XXIV (= *ADW* 1712, I, 513). Vgl. ook *Het Spaens heydinnetje*. Ed. Vieu-Kuik 1980, 72, r. 971-972:

Het gaet noch als men vrijt gelijk het eertijts plagh,
Daer wort noyt eycken boom geveld met eenen slagh.

¹ *Venus net*: het net van de godin der liefde

- 2 *Rosemont*: een veel voorkomende naam in de liefdeslyriek van de renaissance
waer ... gangen?: waarom zou ik niet rechtstreeks op mijn doel afgaan?, waarom
zoveel omwegen?
3 *was ghereet*: was bereidwillig, had geen bezwaar (FNT IV, 1642)
4 *soo mallen waen*: zo'n dwaze gedachte
bescheet: antwoord
5 *grillich*: dwaze (vanwege zijn overhaastig gedrag). Vgl. FNT V, 765-769 en 'het
grillig mal' als omschrijving voor de minzucht; *Ibid.*, 767.
6 *rechte droomen*: inbeeldingen in de ware zin des woords
8 *al harder*: gedurig hardere, of: altijd een hardere

VII.A.2 Of je een minnaar of een zwaardvechter bent, waag een nieuwe poging.²
Wanneer de oorlogszuchtige specht³ zich opmaakt lange takken verwondingen
toe te brengen
en met zijn snavel het harde hout aanvalt,
kijkt hij meteen, zo gauw hij de eik maar de eerste slag toegebracht heeft,
of de spleet het daglicht doorlaat.
5 De specht is het beeld van de al te haastige minnaar
die meent dat hij de eerste dag al toegelaten wordt.
Hij vergist zich; een boom valt niet bij de eerste bijslagen.
Wil je hard hout vellen? Tref het vaak!

VII.A.3 Volharding, daar komt het op aan.⁴
De specht beeldt zich in dat hij deze boom, ineens, zonder er vaak met zijn bek
tegen te stoten, kan doorpikken. Ach, wat een onnozel beest! De minnaar maakt
zich eenzelfde illusie; maar weet, arme dwaas, dat je meer dan eens moet aan-
kloppen.

VII.A.4.a Vers. Vulgar.⁵
Men moet óf niet beminnen, óf zich harde inspanningen getroosten als men het
voorwerp van zijn verlangen wil bezitten.

VII.A.4.b Polybius, *Historiae*, x, 47, 11.
Geen enkele nuttige zaak moet je laten liggen omdat er moeilijkheden opdoe-
men, maar je moet je een geestesgesteldheid verwerven waardoor alle goede
zaken voor de stervelingen grijpbaar gemaakt worden.

VII.B.1
1 *men ... beroeren*: men ziet nauwelijks dat ze (de boom) wordt bewerkt, dat er iets
gebeurt
2 *Noch*: Toch
gheduerigh: voortdurend
3 *open*: gat, opening
dapper man: flinke en slimme (mannelijke) vogel
4 *soecket*: verwacht
een vol beslyt: een volledige beslechting, het geheel voor elkaar te hebben

- 5 *ketelt sich*: maakt zich lekker, wijs (beeldt zich in)
- 7 *dese wesp*: de (angel der) liefde. Vgl. de gezegdes ‘Van de wesp gestoken worden’: door hevige liefde vervuld raken, en ‘wespen in de kop hebben’ voor niet goed bij het hoofd zijn, of: overvallen zijn door liefdesrazernij. Zie over deze betekenissen: L.C. Michels, “‘Mijn wespen’.” In: *De nieuwe taalgids* 41 (1948), 77-80; en *WNT* xxv, 1869-1870, 1, c, γ. Cats legt zo een verband tussen de prikkende angel, de pijl van Cupido en de liefde die tot waanbeelden brengt.
- 8 *raest*: ijlt
- VII.B.2 Een minnaar maakt zich illusies.⁶
- Zo gauw de specht het harde hout nog maar nauwelijks met een zwakke slag aangeraakt heeft,
roept hij al: ‘De eik is reeds voor mij toegankelijk;
er is een spleet, ik zie het daglicht’, zegt hij, ‘een spleet’; maar helaas,
de bovenste laag van de schors heeft nog nauwelijks een spleet met een heel kleine opening.
- 5 Een dwaze minnaar roept, zo gauw het meisje minder weerbarstig is dan gewoonlijk:
Prachtig, zij heeft zich al overgegeven!⁷
Elke minnaar kraait in zijn domheid te vroeg victorie
en koestert dromen die bedrog zijn.
- VII.B.3 Wie begint, heeft nog niets bereikt.⁸
- Als de specht die met levendige kracht een gat in de boomstam wil prikken nog maar net met zijn bek een gaatje in de schors heeft geprikt, gaat hij kijken of er een holte in de boom zit. Al wie verliefd is, is te gauw blij.
- VII.B.4.a Marcus Terentius Varro, *Saturarum Menippearum*, 311 (‘Modius’, v111).
- Wij allen, smakeloze visjes, menen dat we een bijdrage aan de feestvreugde leveren en charmant zijn, hoewel we eigenlijk flauwe grappen verkopen.⁹
- VII.B.4.b Ovidius, *Ars amatoria*, 111, 674.
- Wat men wil, gelooft men al te graag.¹⁰
- VII.B.5 Een minnaar maakt zich illusies.
- Bij sommige mensen is een zo belachelijke, prikkelende eigenliefde ingeworteld, dat ze, al zijn ze dommer dan een pompoen,¹¹ toch allerlei prachtige en wonder-schone dingen over zichzelf durven beloven.
- Hoe gaat de galmer verder na zo'n opening?*¹²
- Omdat werkelijk waar, holle vaten het hardst klinken¹³ en lege aren het hoogst uitsteken,
- zullen bergen zwanger gaan en zal een miezerig muisje geboren worden.*¹⁴

Ik ben het eens met de gulden uitspraak van Menedemus, die even geestig als naar waarheid gezegd heeft dat lieden die zich voor studie naar Athene haastten aanvankelijk wijs waren, toen wijsgerig, dan studenten retorica en tenslotte bot en op alle terreinen dom werden.¹⁵ Het beste met al deze lapzwansen.¹⁶ Een sterke geest die er steeds nieuwe dingen bijleert (zoals hij zegt), weet hoe langer hij leert, in feite steeds meer, maar naar zijn overtuiging minder.¹⁷ Een hoge dunk van zichzelf te hebben getuigt zeker van geringe kennis.

VII.B.6

- 1 *ketelende jeucksel*: prikkelende aandrif
 2 *zouteloser*: flauwer van smaak. Vgl. noot 11.
 3 *van hun*: van zich
derven: durven
 4 *hoogen snurcker*: aanmatigende snoever, pocher (WNT VI, 1013, 8 en WNT XIV, 2411, 2). Vgl. Spreuken 16:5.
nademael: aangezien
 5 *wan-vat*: leeg, hol vat
meest bomt: het dofst weerklinkt, het meest holle geluid maakt; vgl. de uitdrukking 'Ledige vaten bommen (of: razen) het meest' voor: personen die het minste verstand hebben voeren het hoogste woord (zie o.a. DW 1726, 1, 629). Omgekeerd komt het voor als motto in Roemer Visschers *Sinnepoppen* 1614, 1, xxxiii: 'Een vol vat en bomt niet' (vgl. voor deze plaats ook WNT III, 1, 335-336; Stoett, 2334; Plokker 1984, 169; evenals mijn noot 13).
'tydele: het lege
kooren-hayr: korenaar, het bovenste deel van de korenhalm dat de graankorrels bevat. WNT VII, 11, 5626 ziet de schrijfvorm korenhair als hypercorrect.
 6 *Horatius*: Zie voor het citaat noot 14.
 7 *geckelijcke*: belachelijke
 8 *Menedemus*: Zie noot 15.
 8-9 *dappere gasten*: scherpzinnige jongens
 9 *strax*: weldra
 11 *plomp*: dom
 13 *I'eel ... dencken*: Een hoge dunk van zichzelf te hebben (vgl. WNT III, 11 en III, 2414, C)

VII.C.1

- MOTTO Spreuken 3:7, 'Wees niet wijs in uw oogen; vrees de Heere, en wijk van het kwade.'
 1 *quellen*: lastig vallen (beschadigen)
 4 *ick ... wat*: hier: onbeduidende dingen (het vermelden niet waard)
 6 *bedrijf*: dingen, bezigheden
 7 *trotsen*: laten er zich op voorstaan, tonen zich zelfingenomen
 8 Hij die het minst voorstelt, bergt toch nog een vleier in zich, m.a.w. zit toch nog vol zelfbewondering en eigendunk. Vgl. voor deze omschrijving van een pluimstrijker: WNT VI, 1679, 1, C; WNT XXI, 1737 en 1749; evenals Stoett, 682.

VII.C.2

Arrogantie is een obstakel voor vooruitgang.¹⁸
 De aan Mars gewijde vogel onderzoekt of soms zijn pikken doordringen via een enkel wondje,

- terwijl hij teveel op zijn snavel vertrouwt.
 Het hout had je doorgang verleend, specht, als je niet gemeend had dat het je
 wel doorgang zou verlenen.
 Terwijl je je haastig nu hier dan daar op stort, gaat de tijd nutteloos voorbij.
 5 Wie zal, wanneer hij denkt geleerd te zijn, nog onderwezen kunnen worden?
 Wie zal nog wat kunnen leren als hij denkt dat hij al wijs is?
 Een geest die meent dat hij vol is, zal altijd leeg zijn.
 Iedereen was geleerd als hij het niet in eigen ogen was.
- VII.C.3 [Thans:] Ecclesiasticus (Jezus Sirach) 3:26, De eigenwaan heeft velen bedrogen.
 De specht zou spoedig genoeg krijgen van zijn werk als hij niet te veel op zijn
 bek vertrouwde: iemand die zelfingenomen is, doet niets goeds omdat hij
 immers zijn daden overschat.
- VII.C.4.a 1 Corinthiërs 8:2, En zo iemand meent iets te weten, die heeft nog niets geleerd,
 zoals men behoort te leren.
- VII.C.4.b Je kunt wie liever wijs wil lijken dan het zijn, niets leren. Bion bij Laertius, boek
 4, hoofdstuk 7.¹⁹
- VII.C.4.c [Moet zijn:] Spreuken 26:12, Heb je een man gezien, die meent wijs te zijn? Van
 een dwaas is meer te verwachten dan van hem.²⁰
- VII.C.4.d [Moet zijn:] Spreuken 26:16, De luiaard denkt wijzer te zijn dan zeven mensen
 die wijze raad geven.
- VII.C.5 Arrogantie is een obstakel voor vooruitgang.
 Een jongeman past het meer te leren dan te onderwijzen, een man op leeftijd
 meer te onderwijzen dan te leren. Toch is het beter dat een oudere pas laat leert,
 dan eeuwig onwetend te blijven. Als je er goed over nadenkt, blijkt dat er nooit
 ergens een mens bestaan heeft met zo'n volledige kennis, dat hij er niets meer
 bij zou kunnen leren. Niet alleen in het leven, maar ook in de dood, ja juist uit
 de dood kan men iets leren,²¹ vooral een christen. Hij zei: 'Ik haat mensen die
 veel zeggen en weinig doen.'²² Wie liever wijs wil lijken dan het zijn, kun je
 natuurlijk niets leren.²³ Wie zich laat voorstaan op grote talenten die niet in hem
 zitten, of op grotere talenten dan hij bezit, is ijdel en aanmatigend. Ach, was dit
 maar in ieders geest ingeprent. Over anderen nooit iets slechts te zeggen, over
 zichzelf nooit iets goeds: het eerste hoort bij een christen, het tweede bij een
 wijze.
- VII.C.6
 7 *maer ... selfs*: maar (ook) uit de dood; hier wordt de dood als leermeester voorge-
 steld. Zie voor gedachten over de dood binnen de gereformeerde theologie in
 de zeventiende eeuw: Exalto 1975.
 8 *sonderlinge*: bovenal, speciaal
 9 *bedrijfs*: daden
een vande Oude: Zie noot 22 voor een verwijzing naar Pacuvius.

- 10 *leersaem*: geschikt om te onderwijzen (WNT VIII, 1, 1350); of: bevattelijk voor lering. Vgl. het Latijnse 'indocilis'.
- 11 *Bion*: Zie c.4.b.
- sick*: (neven)vorm van het wederkerend voornaamwoord 'zich'. Over deze vorm: Weijnen, 49, § 51; Hermkens en Van de Ketterij 1980, 95, § 2.4.

COMMENTAAR Het verhaal over de specht die zich op een boom zet, met zijn snavel ertegen pikt om te horen of de boom hol is en er vervolgens een zodanig diep gat uithakt dat hij er zijn nest in kan maken om te broeden, is vaak beschreven en van commentaar voorzien. Zo zijn beschrijvingen van de bezigheden van het dier te vinden in Aristoteles, *De historia animalium*; Plinius, *Naturalis historia*; Aelianus, *De natura animalium* en in de *Physiologus Graecus*.²⁴

Het gedrag van de vogel beschouwt Cats als aanmatigend, arrogant en vergeefs; per slot van rekening zal de specht niet bereiken waar het hem om te doen is. De minnaar moet hieruit de les trekken er niet te snel van uit te gaan dat hij succesvol in de liefde is en denken na een geringe inspanning iets voor elkaar te hebben. Binnen de sociale context – die eigenlijk wederom amoreus is – zegt Cats dat hoewel het nauwelijks iets voorstelt, de specht zijn verrichte werk beziet in de veronderstelling heel wat bereikt te hebben. Zo is ook de koortsachtig verliefde mens niet in staat nuchtere observaties te doen. Een te veel aan eigenliefde, zo vervolgt de uitleg, maakt de mens blind voor zijn eigen tekorten. Wanneer iemand denkt veel kwaliteiten te hebben, komt dat omdat hij zo weinig weet.

In de derde interpretatie richt Cats zich op de zelfingenomen mens die lijdt aan overschatting en uiteindelijk met lege handen staat. Hij die verstandig is, zal bemerken dat het verkrijgen van wijsheid nooit ophoudt en zich bovendien onthouden van ijdelheid en kwaadsprekerij.

Cats maakt geen toespeling op mythologische parallellen. Zo laat hij het verhaal van Picus in Ovidius' *Metamorphosen* waarin Circe Picus, de zoon van Saturnus en echtgenoot van Canens, in een specht verandert omdat hij haar liefde versmaadt, met rust.²⁵ Kennelijk kwam hem dit soort allusies niet van pas: het thema van de versmadede liefde hield in ieder geval geen direct verband met de praktische uitleg voor verliefden die hij aan het gedrag van de vogel wilde verbinden. Van eenzelfde terughoudendheid in het verwijzen naar de mythologie is sprake in het derde embleem over Echo.

De vraag welke specht op de pictura is voorgesteld, is moeilijk precies te beantwoorden. Omdat de staart op de embleemprent niet zichtbaar is, valt een belangrijke onderscheiding weg, maar het meest in aanmerking komen de Zwarte en de Groene specht, evenals de Grote bonte specht, die ook is afgebeeld in Conrad Gesners *Historiae animalium liber III. De avium natura*.²⁶

Het lijkt erop dat de specht op de prent zijn inspanningen van een afstandje beziet: in de stam zit, ongeveer op de hoogte van zijn snavel, een aanzet tot een gat, en één van de onderschriften zegt ook dat hij 'aanhoudend kijkt of er geen gat in zit' (B.1, r. 2-3). Houttuyn geeft vele details over de wijze van pikken van de vogel. Een opmerking is in verband met Cats' commentaar vermeldenswaard. Namelijk het feit dat het dier afstand neemt van zijn verrichte arbeid. De ornitologen zijn, weliswaar breedspakig, hierover beslist: 'Men heeft opgemerkt, dat de Spechten met hunne bekken eenige slagen op de schors gedaen hebbende

zig schielyk nae de tegen over gestelde zyde des booms zwenken, en kyken. De menschen waren dom genoeg om te vertellen, dat de Vogel dit deedt, om te zien, of hy al door den boom heen gewerkt hadde? maer het verstandig Dier, zeer schuw en ongerust van aert zynde, ende onder het geklop niet hebbende kunnen hooren of 'er eenig onraed genaderd ware, komt van tyd tot tyd (de boomstam hem belettende voor uit te zien) verneemen, of hy eenig gevaer van menschen of dieren te vreezen hebbe? Terwyl hy ook metéén ziet, of'er door de dreuning van zyn geklop eenig Insekt uit zyne schuilhoeken naer buiten zy uitgekoomen?'²⁷

Dat de specht hier door Cats dom genoemd wordt, komt niet voort uit zijn boomkeuze want verschillende bronnen spreken nadrukkelijk over een eik. Wel zegt de schrijver van de *Physiologus Graecus* dat de vogel er ijlings vandoor gaat, op zoek naar een andere, als hij bemerkt dat de kern van de boom te hard is. De specht wordt in dit invloedrijke Griekse bestiarium waarvan de oudste Latijnse vertalingen in de vierde of vijfde eeuw moeten worden gedateerd, vergeleken met de duivel die eveneens geen toegang krijgt wanneer de mens standvastig is, en een gaaf hart heeft.²⁸

Joachim Camerarius had al in zijn *Symbolorum et emblematum ex volatilibus* een specht-embleem opgenomen, maar hier vliegt de vogel naar zijn nest in de holte van een boom waarbij het licht van de planeet Mercurius hem beschijnt. In de subscriptio staat dat de specht, evenals de deugd, de hoogte zoekt.²⁹ Verder zijn binnen de emblematiek vaker voorbeelden gegeven van vogels *en detail* om het menselijk gedrag mee te vergelijken. Een picturale en inhoudelijke variant op het thema komt voor bij Otto Vaenius, en wie weet heeft Cats zich door deze voorstelling laten inspireren. Vaenius beeldde in zijn *Amorum emblemata* onder de analoge motto's 'Durate' (Voortdurend) en 'Patiente, e frequente' (Voorzichtig en vaak) namelijk Amor af die met een bijl probeert een grote boom te vellen. De onderschriften vermelden dat zoals een boom zich niet gemakkelijk prijsgeeft, men moet volharden in de liefde.³⁰

Onder het motto 'Dese Tongh' is bot, en scherp' gaf Antoon van Bourgoingne in zijn *Ghebreken der tonghe ende middelen om die te verbeteren* een directe navolging van Cats (afb. 7.2).³¹

BEWERKING EN NAVOLGING Van Bourgoingne 1631, 130-133, nr. XXVIII ('Dese Tongh' is bot, en scherp'). Van Vreeswyk 1674, 68.

LITERATUUR *Emblemata* 1967, 186 en 222-223.

NOTEN ¹ UBL, MC 8, A 7-11.

² Dit motto wordt ook aangehaald door Picinelli 1687, 315 (v, l), nr. 511 o.v.n. Cats.

³ Plinius gaf de specht de bijnaam *Martius*, omdat de vogel aan de god Mars was gewijd. Vgl. de commentaar, en noot 24 en 26. Schrijnen 1930-1933, I, 111 vermeldt hoe de vogel via verschrijvingen van *Martis avis* naar *Martini avis*, in de volkskunde uiteindelijk aan St. Maarten werd gekoppeld. Vgl. eveneens c.2, r. 1-2.

⁴ Vgl.: ‘La persévérance vient à bout de tout’, Dournon 1986, 236.

⁵ Waarschijnlijk ‘Versus vulgaris’, waarmee Cats kan bedoelen dat dit distichon afkomstig is uit het alledaagse Latijn (vulgaris), een uitdrukking in de volkstaal; vgl. ook *Spiegel* 1632, 111, 156 waar boven een citaat ‘Vulgaris’ staat. Ik heb de herkomst van dit citaat (deze spreuk) niet teruggevonden.

⁶ Letterlijk: verzint zichzelf dromen. Gebaseerd op Vergilius, *Eclogae*, VIII, 109: ‘An qui amant, ipsi sibi somnia fingunt.’ Vgl. ook Seneca, *Proverbia*. Basel 1515, 637, later toegeschreven aan Publilius Syrus, *Sententiae* (Ed. Friedrich 1964, 28, r. 16) en verder Terentius, *Andria*, 971. Vaenius haalde in zijn *Amorum emblemata* (1608, 166) zowel Syrus als Terentius aan. Over deze zegswijze J.P. Postgate, ‘Observations on latin poets.’ In: *Classical philology* 10 (1915), 26-27. Vgl. Walther, 1, 106, nr. 913.

⁷ Waarschijnlijk een toespeling op Ovidius, *Heroides*, IV, 13-14:

Ille mihi primo dubitanti scribere dixit:
‘scribe! dabit victas ferreus ille manus.’

(Hij was het die tegen me zei toen ik aarzelde of ik wel of niet zou schrijven: ‘Schrijf! die man van ijzer zal zijn handen gewonnen geven’). Vgl. ook Ovidius, *Ars amatoria*, 11, 1-8.

⁸ Meurier 1617, 89; *Proverbia* 1, 211 en Le Roux 1859, 11, 311. Vgl.: ‘Ce n’est qu’en faisant qu’on fait’, Dejardin 1891-1892, 1, 347, nr. 1216 met de toevoeging: ‘Il y a des choses qui demandent un certain temps pour être bien faites.’

⁹ Zie *Satires Menippes*. Ed. J-P. Cèbe. Roma 1987, 1332: ‘Omnes videmur nobis esse belli, festivi, saperdae cum simus σαπροι’, met als vertaling: ‘Nous croyons tous être charmants, aimables, alors que nous sommes des coracins pourris’; en *Saturarum Menippearum fragmenta*. Ed. R. Astbury. Leipzig 1985, 53. Vgl. ook Nonius Marcellus, *De compendiosa doctrina libri XX*. Ed. J. Merccrus. Paris 1583, 176.

Cats verbastert het citaat en vervangt het Griekse woord saproi door *coprae*, dat hij ontleend kan hebben aan Suetonius, *De vita caesarum*, III, 1X1, 6 (‘Tiberius’), of V, VIII, 1 (‘Claudius’). Varro zal hebben bedoeld: ‘Wij denken allemaal dat we vrolijk en charmant zijn, terwijl we eigenlijk rotte sardines zijn.’

¹⁰ In de vertaling van Kat 1993, 86: ‘Wij wensen ons niets liever, dus dat geloof komt al te graag.’

¹¹ Vanwege de flauwe smaak en de geringe voedingswaarde wordt de mens met een beperkte geest soms vergeleken met een pompoen (II VI XI, 11, 3247-3248, dp). Cats maakt deze vergelijking meteen na een embleem waarin een pompoen centraal staat. Vgl. ook VI.B.2, r. 5.

¹² Horatius, *Ars poetica*, 138.

¹³ Reeds Plutarchus gebruikt deze zegswijze in *Moralia* (‘De garrulitate’), 502 F; ook aangehaald door Erasmus in zijn *Parabolae*: ‘Vascula inania maxime tinniunt.’ Ed. Margolin 1975, 132, r. 541; ed. Mynors 1978, 156, r. 16.

¹⁴ Horatius, *Ars poetica*, 139. De fabel van de berg in barensnood, als beeld voor mensen die grote dingen beloven maar niets inlossen, komt reeds voor bij Phaedrus. Zie: *Fabels*. Vert. M. Moonen. Amsterdam etc. 1951, 48, nr. 29 (Klassieke galerij, 65). Vgl. ook Vondel, *Vorsteliecke warande der dieren* 1617, nr. cx, evenals de verschillende overleveringen genoemd in Bartels 1992, 131-132.

¹⁵ Bedoeld is Menedemus van Eretria (ca. 340-ca. 265). De uitspraak – geen letterlijk citaat – gaat terug op Plutarchus, *Moralia* ('Quomodo quis suos in virtute sentiat profectus'), 81 F: 'Εἰς δὲ τούτους ἔοικε καὶ τὸ Μενεδήμῳ πεπαιγμένον καλῶς λέγεσθαι· καταπλεῖν γὰρ ἔφη τοὺς πολλοὺς ἐπὶ σχολῆν Ἀθηναῖζε, σοφοὺς τὸ πρῶτον, εἶτα γίγνεσθαι φιλοσόφους, εἶτα ῥήτορας, τοῦ χρόνου δὲ προϊόντος ἰδιώτας, ὅσῳ μᾶλλον ἄπτονται τοῦ λόγου, μᾶλλον τὸ οἶμα καὶ τὸν τύφον κατατιθεμένους' (Hierop is, naar het schijnt, de geestige opmerking van Menedemus aardig van toepassing, want hij zei dat de vele mensen die naar Athene naar school kwamen, aanvankelijk wijs waren, later de wijsheid beminden, en nog weer later redenaars werden; maar naarmate de tijd verstreek, werden ze louter doorsnee mensen en hoe meer beslag ze legden op de rede, hoe meer afstand ze moesten doen van hun verwatenheid en hoogmoed). Het citaat komt ook voor in Erasmus, *Parabolae*. Ed. Margolin 1975, 178, r. 295-297; ed. Mynors 1978, 187, r. 3-7. De vergelijking van de man met kiespijn die Plutarchus – en Erasmus – hierna laten volgen, was ook opgenomen als citaat in *Silenus* uit 1618 (zie Bijlage 2.2, noot 10).

Cats kan de 'gulden uitspraak' ook uit Erasmus' *Apophtegmata*, vii, ix hebben gehaald. Zie *Opera omnia*. Ed. Clericus 1703, iv, 333 B-C, en vgl. eveneens mijn noot 19. Langius (1011 B) geeft de passage in iets andere bewoordingen.

¹⁶ Deze aanduiding wordt ook gebruikt in de fabels van Phaedrus (11, v, 1). Vgl. noot 14.

¹⁷ Hoogstwaarschijnlijk een citaat; mogelijk is het een bewerking van Seneca, mogelijk een vage toespeling op Plato, *Apologie* 21C-22A waar Socrates erachter komt dat de geleerden in feite minder weten dan hij, want hij beseft tenminste nog dat hij niets weet.

¹⁸ Diogenes Laertius, *De vitis philosophorum*, iv, 50. De uitspraak wordt toegeschreven aan Bion. Zie ook c.4.b.

¹⁹ Cats citeert niet de woorden van Bion bij Diogenes Laertius, maar datgene wat Erasmus daaraan had toegevoegd in zijn *Apophtegmata*, vii, xix. *Opera omnia*. Ed. Clericus 1703, iv, 337 A: 'Arrogantiam, dicebat, esse profectus obstaculum. Indocilis enim est, qui mavult doctus videri quam esse.' (Cursivering van Erasmus). Toch zal Langius de vindplaats zijn geweest: in diens verzameling is de door Cats toegevoegde verwijzing precies zo weergegeven (124 B). De zinsnede waarop gedoeld wordt, is afkomstig uit Laertius' *De vitis philosophorum*, iv, 50; in de vertaling van Ferwerda en Eykman 1989, 145: 'Waanwijsheid noemde hij een obstakel voor vooruitgang.' Cats gebruikte Bions uitspraak als motto boven c.2 en c.5. Vgl. ook noot 15.

²⁰ Vgl. ook Spreuken 29:20.

²¹ Toespeling op Seneca, *De tranquillitate animi*, XIV, 10: '[...] aliquid etiam ex ipsa morte discit.'

²² Letterlijk: met een wijsgerige mening maar met weinig daadkracht. Aangehaald in Aulus Gellus, *Noctium Atticarum*, XIII, VIII, 4, waar de uitspraak wordt toegeschreven aan Pacuvius. De filosoof Macedo stelde voor deze regel als opschrift boven de toegang van alle tempels te laten aanbrengen. Ed. J.C. Rolfe. London etc. 1927, II, 430-431.

Cats kan de aanhaling ontleend hebben aan Lipsius, *Politica*, I, 10 (Leiden 1589, 27), of aan Montaigne, *Essais* ('Du pedantisme'), I, XXV. Ed. Villey 1978, I, 135. Vgl., in combinatie met de hierop volgende uitspraak van Bion, ook Suringar 1873 (252, nr. CXL), die de volgende regel van Lucianus citeert: 'Sapientem enim odi, qui sibi ipsi non sapit'; evenals Walther, 3, 565, nr. 19713 en 8, 910, nr. 39176.

²³ Nogmaals de uitspraak van Bion, zie het citaat onder c.4.b.

²⁴ Aristoteles: boek IX, 13 (CXLIII-CXLVII), in de Scaliger-uitgave. Tolouse 1619, 1038-1039; Plinius: boek X, XX (40-41); Aelianus: boek I, 45; *Physiologus* 1967, 46-47. Zie bovendien *Book of beasts* 1954, 138; en Picinelli 1687, 326 (IV, LXVII), nr. 600-602.

²⁵ Vgl. Boek XIV, 321-397, i.h.b. r. 391-392:

indignatus avem duro fera robora rostro
figit et iratus longis dat vulnera ramis.

Vert. d'Hane-Scheltema 1993, 358:

[En uit protest dat hij opeens een nieuw soort vogel in
Latijnse bossen zijn moet,] pikt hij met zijn harde snavel
woedend in 't ruwe hout en doet de lange takken pijn.

²⁶ Zie voor Gesner: ed. Frankfurt 1617, 642-643. Rackham geeft in zijn uitgave van Plinius bij de 'pici Martio', Birds of Mars, de aantekening: 'The read-headed black woodpecker.' Vgl. mijn noot 3 en c.2. Houttuyn baseerde zich in zijn *Natuurlycke historie, of uitvoerige beschrijving der dieren, planten en mineraalen* op Linnaeus, Brisson, Frisch en Buffon, en onderscheidde zes Europese spechten.

²⁷ *Natuurlycke historie* 1761-1785, I, 42.

²⁸ Ed. *Physiologus* 1967, 46-47. Vgl. in dit verband ook Martinus Koning, *Lexicon hieroglyphicon* 1722-1727, V (11), 70-72. Charbonneau 1940, 528-529 geeft een voorbeeld van de specht als symbool van de onwillige mens en zondaar.

²⁹ Ed. Nürnberg 1596, III, 67.

³⁰ Ed. Antwerpen 1608, 210-211. Een navolging van Vaenius, met hetzelfde Latijnse motto, en de toevoeging 'Met gheduldt' verscheen in: T. Rodenburgh, *Eglentiers poëtens borst-weringh*. Amsterdam 1619, 325, nr. XXXVII.

Twee jaar later beeldt Sebastián de Covarrubias Orozco in zijn *Emblemas morales* (1610, III, nr. 25) een houthakker af naast een oude steencik, uitrustend op zijn bijl terwijl hij het resultaat van zijn gezwoeg beziet. De strekking van het embleem, dat als motto 'Non uno deictur ictu' draagt, is dezelfde die Gabriel

Rollenhagen het jaar daarop geeft in *Nucleus emblematum selectissimorum* (1611, nr. 29). Hij houdt, onder het bijna gelijklopende motto 'Non uno sternitur ictu' een hakker voor dat 'non du premier coup, rend un arbre accablé.' Vgl. de hierboven aangehaalde bundel van Rodenburgh, p. 355, nr. xxix, en *Emblemata* 1967, 186 en 222. Een compositorisch verwante voorstelling met Cats' specht vormt het embleem met de nachtegael in Roemer Visschers *Sinnepoppen* 1614, II, xvii.

³ Ed. Antwerpen 1631, 130-133, nr. xxviii.

VIII IK WORD ZONDER WOND GEKWETST.¹

PRENT Op de voorgrond staat een jongeman met in zijn linkerhand het gevest van een gebroken zwaard; in zijn rechterhand houdt hij een (ongeschonden) schede vast. Enkele stukken van het zwaard liggen op de grond. De man staat aan zee op een hoge rots. Achter hem uit de wolkenhemel komen (drie gestileerde) bliksem-schichten. Op zee varen enkele zeilschepen; gelet op de tuigage zijn het zee-gaande schepen. Aan het strand wandelen, paarsgewijs, figuren. Tegen de rotsen op de achtergrond zijn enkele bosschages en een paar bouwwerken te zien. Naast de man groeit een niet te identificeren plant.²

Onderin de prent de initialen JS.

Afmeting: 12,4 × 12,4 cm.

VIII.A.1

3 *vyer*: vuur, hier het liefdesvuur, vergeleken met de bliksem
 4 *liet*: verloor
 5 *openbare*: zichtbare
 7 *machtigh gras*: geneeskrachtig kruid (*WNT* V, 582, 2, d, dp; en *WNT* IX, 77, 2, b, dp)
 8 *maeghde-was*: Een oude benaming voor zuiver was (*WNT* IX, 13, dp). Pas in de tweede helft van de achttiende eeuw ontdekt men dat bijenwas niet door planten wordt voortgebracht maar een afscheiding is van het insect. Volgens Theodorus Clutius, *Van de byen*. Amsterdam 1619, 73 is was een 'materie, die de Byekens meest halen wt die Bomen, ende ooc wt sommige bloemen' (*WNT* XXIV, 1358). Was werd gebruikt als geneeskrachtig bestanddeel in pleisters en zalven (*Ibid.*, 1361). Vandaar dat de minnaar hier bedoelt dat alleen (de volgzaamheid van) een meisje (of maagd),³ hem van zijn liefdeswond kan genezen. Vgl. Otto Vaenius onder het ovidiaanse motto 'Nullis medicabilis herbis': *Amorum emblemata* 1608, 154 (evenals 120).

VIII.A.2

Ik word zonder wond gekwetst.

Een gewond hart draag ik, maar geen sporen van een pijn;
 ook mijn lever heeft een wond, zonder dat het lichaam gekwetst is.⁴

Heeft hij wel een wond? Vergis ik me, omdat het immers een wond zonder wond is?

Wee mij! de onzichtbare [blinde] liefde slaat onzichtbare wonden.

5 Wanneer je mij, ongelukkige, het hart met een bliksem, niet met een fakkel in vuur en vlam zet,

voeg dan, wrede jongen, alsjebliedt aan mijn ellende nog dit toe:
geef een arts die geen verstand hoeft te hebben van de geneeskunst,
en die mij geen kruiden toedient, maar haar eigen mond.

- VIII.A.3 Mij wond zit van binnen.
Bliksem en liefdestoorts, vuur van vreemde aard, dat zich, zonder de borst te raken, in het hart van de minnaar nestelt. Mij lief, omdat je mijn hart verwondt zonder een spoor van verwonding, zal het bijgevolg zonder behandeling genezen moeten worden.
- VIII.A.4.a Tacitus, *Annales*, IV, 1.
‘Naar buiten toe van een rustige bescheidenheid, brandde hij innerlijk van begeerte het allerhoogste te bereiken.’⁵
- VIII.A.4.b Waarschijnlijk een toespeling op Vergilius, *Aeneis*, IV, 65-67.⁶
Diep in haar treurende hart leeft de wond die haar ingewanden verteert zonder de botten aan te raken. Hij wekt stille razernij in haar dwaze hart, dat noch door de hand van Cheiron, noch door Phoebus, noch door het stralende nageslacht van Phoebus kan worden verlicht.
- VIII.B.1
MOTTO Niet alles wat mooi oogt, is ook innerlijk degelijk; schijn bedriegt (*WNT* V, 464; Stoett, 719).
1 *gult gevest*: gouden handvat
2 *lemmer*: de kling van het zwaard
dat ... eede: daar zou je op zweren
3 *En ... ghemist*: En toch is het een vergissing
4 *innigh*: dat zich in de schede heeft verborgen, bevindt
7 *daer*: waar
klinckt: indruk wil maken (zich wil laten horen), vgl. *WNT* VII, II, 4106, I, A, 6, c
- VIII.B.2 Het is niet bekend waar me de schoen wringt.⁷
Hoewel een schede van buiten schittert met vrolijke kleuren, bevindt zich van binnen, ach! een door de bliksem gebroken zwaard. Je bewondert het grootse gevolg en de wapens van een tiran en zijn rossig hoofd, dat blinkt van goudgeel brons:
5 je ziet de buitenkant, wat blijf je daar bij stilstaan? dring door tot de binnenkant; hoewel het uiterlijk afschrikwekkend is, siddert van binnen een dolzinnige geest. De schoen, waarvan de reiziger denkt dat hij uitstekend is, doet de voet vaak pijn zonder dat je de oorzaak weet.
- VIII.B.3 Het is niet alles goud wat er blinkt, en niet alles meel wat wit maakt.⁸
Degene die wij zien in een openbare functie, zo door iedereen vereerd, zo machtig, zo geweldig, hoe gelukkig denkt men zo iemand? Vaak is het mes prachtig om te zien, maar zit het kapot in zijn schede.

VIII.B.4.a Boethius, *De consolatione philosophiae*, Liber Quartus, Metrum 11, r. 1, 4-5.⁹

De vorsten die je hoog verheven
op hun troon ziet zitten,
als iemand die trotsaards de sluiers
van hun ijdele luister zou afnemen,
5 zal hij zien dat deze heersers
knellende ketenen dragen.

VIII.B.4.b Tacitus, *Annales*, VI, VI.

‘Indien men de harten van tirannen kon openleggen, zou men kunnen ontwaren hoe verscheurd en vol wonden ze zijn, aangezien, gelijk het lichaam door geselslagen wordt uiteengereten, evenzó de ziel door wreedheid, wellust en boos opzet wordt verscheurd.’¹⁰

VIII.B.5 Wat pijn doet, heeft hij binnen in zich.

De meesten van ons hebben de gewoonte de omstandigheden van een ander zo hoog mogelijk op te hemelen, maar die van zichzelf naar beneden te halen. De reden hiervan is, denk ik, deze: dat we in zulke zaken ons oordeel baseren op uiterlijkheden, maar nauwelijks naar de binnenkant kijken. En omdat vrolijke en aangenamer dingen gewoonlijk het meest opvallen, maar de minder aangename kanten in ieders omstandigheden over het algemeen onzichtbaar blijven, bevalt ons de situatie van een ander meer, en een ander meer onze situatie. *De luie os verlangt naar het zadel, het paard verlangt ernaar te ploegen.*¹¹ Wij prijzen met Damocles de rijkdom en macht van Dionysius, maar we zien het zwaard dat vanaf het plafond aan een paardehaar boven het hoofd van de alleenheerser hangt, niet eerder, dan wanneer we zelf in die positie verkeren, omdat we niet weten dat de hoogste macht gepaard gaat met de grootste zorg, zoals Sallustius zegt.¹² Maar het is toch zeker zo dat men vaak een prachtig wandtapijt gebruikt om een wat vuil gedeelte van een muur te bedekken? En vaak zijn toch grote beelden die met een kleurrijke buitenkant een of andere god voorstellen, van binnen vol modder en vuil? Zo is het zeker. En meestal is het zo: waar luister is, daar is ook huiver en zoals Seneca zegt: ‘Wie door velen gevreesd wordt, vreest velen.’¹³

VIII.B.6

1 *eens anders ghelegentheit*: de staat, positie, omstandigheden van een ander (*WNT* IV, 1112, 2, dp)
2-3 *de reden waer van*: en de reden hiervan
6 *de selve*: Nl. *inwendige ... saecken*, r. 5.
naedemael: aangezien
7 *vermaeckelijck*: aangenaam, genoeglijk
8 *beswaerlijckheydt*: lasten, problemen
vande selve: Nl. van *yemants gelegentheit*, r. 7.
12 *voor [...] strecken*: doorgaan voor, de plaats innemen van. Vertaling van het Horatius-citaat. Zie noot 11.
14 *al*: allen, of: geheel
14-17 *Wy ... zyn*: Zie noot 12.

- 16 *over*: boven
 19 *dwinghen*: knellen
 21 *van vele*: door velen
Seneca: Zie noot 13.
 22 *seer*: pijn. Vgl. de uitdrukking: ‘Waar geen eer is, daar geen zeer is’, voor: iedereen heeft zijn zwakke plekken (Harrebomée, II, 174 en 496).

VIII.C.1
 MOTTO’S

- Buycht, oft Breeckt*: Onderga of ga ten onder. Vgl. het spreekwoord ‘Het moet buigen of barsten (breken)’ voor: het moet geschieden, hoe dan ook (Stoett, 379); en 1 Petrus 5:5.
 2 *dat ... gheweken*: dat niet heeft willen wijken
 4 *onghemack*: gebrek, hier: schade
 5 *seltsaem*: wonderlijk. Vgl. o.a. 2 Koningen 1:10.
 6 Waarschijnlijk (vgl. c.2, r. 6): God laat veelal hetzelfde gebeuren door zijn snelle bliksem (toorn). Gezien de alexandrijn ligt de rust na het woord *ghelijck*.
 5-8 Vgl. Job 9:13 en 17, ‘God zal zijn toorn niet afkeren; onder Hem worden gebogen de hovaardige helpers [...] want Hij vermorzelt mij door een onweder, en vermenigvuldigt mijn wonden zonder oorzaak.’
 8 *wan*: verwierf. Zie o.a.: Psalm 101:5, ‘Die van zijn naaste in het heimelijk kwaadspreekt, die zal ik verdelgen; die hoog van ogen is, en trots van hart, die zal ik niet dulden’; en Psalm 24:4-5, ‘Die rein van handen, en zuiver van hart is, die zijn ziel niet opheft tot ijdelheid, en die niet bedrieglijk zweert; die zal de zegen ontvangen van de Heere, en gerechtigheid van God zijn heils.’ Het aanhalingsteken vooraan de regel vestigt de aandacht op het sententieuze karakter van de zin.

VIII.C.2

Buigen of breken.¹⁴

- Vaak zijn muntstukken verloren gegaan terwijl toch de buidel nog heel was, en was het zwaard gebroken terwijl de schede ongeschonden was.¹⁵
 Vaak bedekt een gave huid hele leden, terwijl de botten gebroken zijn, wanneer God uit de hemel zijn drietandige wapens gooit.
 5 De bliksem is de zachtmoedigen genadig, maar bedreigt de hardvochtigen feller. De Schepper van de bliksem zelf doet hetzelfde:
 wie zich niet met gebogen knie voor God wil verlagen,
 wordt geslagen; de toorn van God drukt zwaar op hen die zich verheffen.

VIII.C.3

Genadig voor de nederigen, hard voor de hoogmoedigen.¹⁶

De werpspiezen van God, de bliksem en de donder, doen de zachtmoedigen geen kwaad, maar tegen de onverzettelijken voeren ze oorlog. Mens, verootmoedig u, temper uw grote verlangens. Er is niemand die niet breekt als hij er niet voor wil buigen.

VIII.C.4.a

[Moet zijn:] 1 Petrus 5:6, Vernedert u dan onder de krachtige hand van God, opdat Hij u verhoge in de tijd van Zijn komst.

VIII.C.4.b

Spreuken 28:14, ‘Welgelukzalig is de mens die gedurig vreest; maar die zijn hart verhardt, zal in het kwaad vallen.’

Als iemand me vraagt, aldus Augustinus, wat als eerste en voor een christen als meest noodzakelijke nagestreefd moet worden, zal ik zeggen: de nederigheid. Als hij vraagt, wat het tweede is, zal ik hetzelfde antwoord geven. Als hij naar het derde vraagt, zal ik het woord herhalen.¹⁷ De godvruchtige man geeft hiermee aan dat de basis en het fundament van de hele christelijke wijsheidsleer voornamelijk hierop berust, dat iedereen nadat hij elke trots en hoogmoed heeft bestreden, uit een ware zelfkennis zichzelf vernedert en zich aan God de Schepster onderwerpt. Omdat namelijk de eerste ouders door het gif van de trots aangeblazen waren en hun gehele nageslacht met deze goddeloze ziekte hebben besmet,¹⁸ heeft God duidelijk willen verzekeren, zo staat wel vast, dat het nageslacht door nederigheid hersteld zou worden en dat zoals bij ziekten, tegengesteld door hun tegendeel genezen moesten worden.¹⁹ Dit is niet verwonderlijk, omdat ook de Ouden van oordeel waren, alleen op basis van een natuurlijk oordeel, dat de trots de wortel van het kwaad is. Ze noemden Tarquinius, die zich liet meeslepen door wellust, blind was door hebzucht, vreselijk door zijn wreedheid, waanzinnig door zijn razernij: de Trotse. Ze meenden dat dit scheldwoord voldoende was, zegt hij.²⁰ Laten we besluiten met Nilus en ons best doen ons leven verheven, onze geest nederig te houden.²¹ God wil niets hoogs naast zich; hij is gewoon het verhevene te verlagen, het lage te verheffen.

- 1 *Augustinus*: Zie noot 17.
 4 *Godtsaligen*: vrome
 5 *grontstuck*: grondslag, fundament
 8 *sick*: (neven)vorm van het wederkerend voornaamwoord 'zich'. Over deze vorm: Weijnen, 49, § 51; Hermkens en Van de Ketterij 1980, 95, § 2.4.
 8-9 *leechste dweemoedicheydt*: nederigste onderworpenheid (vgl. WNT III, 11 en III, 2344). Over de wijsheid die de aardse dingen veracht: Ripa 1644, 621a.
 9-10 *onser aller Voorouders*: Zie noot 18.
 12 *medecijnen*: artsen. Vgl. Lucas 4:23.
 12-13 *strijdighe*: tegen(over)gestelde. Vgl. noot 19.
 15 *niet ... heerlijkheyt*: niets groots, dan (behalve) zijn (eigen) heerlijkheid
 14-16 *De Heere ... verheffen*: Verwijzing naar Ezechiël 21:26, 'Ik zal verhogen die, die nederig is, en vernederen die, die hoog is'; vgl. verder o.a. Lucas 14:11 en 18:14; 1 Samuël 2:7-8; Jakobus 4:6 en 10; Spreuken 29:23; Job 22:29; en Mattheus 23:12
 17 *seydt Ies. 2. 12*: Jesaja 2:12, 'Want de dag van de Heere der heerscharen zal zijn tegen elke hovaardige en hoge, en tegen elke verhevene, opdat hij vernederd worde.'

Het door de bliksem getroffen en gebroken zwaard neemt in dit embleem de centrale plaats in. De symboliek van het zwaard is veelomvattend: het is een teken van kracht, macht en verering, het kan verwijzen naar de geest en het woord van God en heeft, vaak daaraan gerelateerd en gecombineerd met vuur, een louterende werking.²²

In de eerste toepassing gaat het om de minnaar die onzichtbaar verwond is door het liefdesvuur. Zijn wond is veroorzaakt door een schicht afkomstig van

Cupido. Alleen de gunst van de geliefde zal de in het hart zo smartelijk geraakte jongen kunnen genezen. Vervolgens verschuift de aandacht naar hoog geplaatsten. Van buitenaf bezien lijkt hun positie mooi en begeerlijk maar wie goed kijkt, bemerkt dat achter een imposant uiterlijk vaak veel onzekerheid, angst en onrust steekt. Ten slotte beschouwt Cats de bliksem als teken van God: Hij brengt een onderscheid aan tussen het goede en slechte, waarheid en bedrog, nederigheid en hoogmoed, en tussen hart en lichaam. De zuivering en loutering worden erdoor zichtbaar gemaakt.

Cats kan zich voor deze vergelijking hebben geïnspireerd op Erasmus' *Parabola*. Hier volgt na de verwijzing naar Plinius' woorden over gesmolten geld in een ongeschonden beurs, de volgende vergelijking: 'Een bliksemschicht doet soms brons of ijzer smelten, terwijl hij was onaangeroerd laat; evenzo treden het oordeel van God en de macht van koningen wreed op tegen weerspanningen, maar zij ontzien hen die zacht en buigzaam zijn.'²³ De menselijke kracht, gesymboliseerd door het gebroken zwaard, valt in het niet ten opzichte van deze hemelse macht, die de kern raakt en het omhulsel (de schede) geheel en al negeert.

Cats benadrukt aldus de juiste beoordeling van de positie van een ander en het herzien van de eigen, vaak te trotse, houding. Dit kan door minder oog te hebben voor de buitenkant. Hoogmoed en nederigheid vormen elkaars tegenpolen in de laatste uitleg, waarin wordt gesteld dat de ware christen zich niets aanmatigt maar zich ootmoedig dient te gedragen. Mogelijk hangt deze duiding samen met het perspectief op de prent. Het is immers niet uitgesloten dat er verband bestaat tussen enerzijds deze les en anderzijds de – letterlijke – hoogte waarop de man zich bevindt (vergelijk ook Cats' regel: *Wanneer ghy menschen siet tot hooghen staet gheresen*). De vier koppels beneden in de achtergrond, wel nederig, zouden dan als tegenhanger van de man op de voorgrond bedoeld kunnen zijn.²⁴

Het specifieke motief van het *gebroken* zwaard is binnen de emblematiek te vinden bij Diego de Saavedra Fajardo en bij Julius Wilhelm Zingref, in beide gevallen later dan bij Cats. Bij Saavedra Fajardo gaat het om een verbroken vriendschap en bij Zingref luidt de strekking dat een deugdzaam krijger, wanneer zijn zwaard gebroken is, toch eervol kan strijden omdat dapperheid niet valt te breken.²⁵

Niet een emblematische, maar een natuurwetenschappelijke bron heeft voor Cats als uitgangspunt gediend, zoals blijkt uit een toegevoegde noot onder het eerste bijschrift in de uitgave van 1618. Het is het vaker door hem geraadpleegde overzichtswerk van Hieronymus Cardanus: *De subtilitate*. In de paragraaf 'Fulmen cur tantam habeat vim' (Waarom de bliksem zoveel kracht heeft) gaat Cardanus uitvoerig in op de bijzondere krachten van de bliksem. Terwijl Cardanus de werking onder meer toelicht aan de hand van een verhaal over een beurs met geld (ontleend aan Plinius of Lucretius),²⁶ verandert Cats het voorbeeld – naar het lijkt eigenhandig – door te spreken over een zwaard in de schede.²⁷ Het derde, Nederlandse, gedicht in 1618 bevatte nog wel een verwijzing naar de met geld gevulde beurs: 'De Beurs is onghequetst, in bryfels springt het ghelt.'

Twee jaar na *Proteus* brengen Adriaen van de Venne en Joost Ockerse een nieuwe editie op de markt, met op de prent van het achtste embleem enkele aanpassingen: de jongeman is nu vervangen door Cupido, het water op de achtergrond is onstuimig geworden en de bliksemstralen zijn nadrukkelijk boven een

kerk aangebracht (afb. 8.1). Aan het eind van de zeventiende eeuw volgt Johannes à Castro het embleem van Cats na in *Zedighe Sinne-belden [sic] ghetrocken uit den ongheschreven boeck van den aerdt der schepselen*. Eenzelfde, aangedane, figuur bekijkt, zoals het motto hier uitdrukt, geen gebroken maar gesmolten zwaard (afb. 8.2):

Den Blixem kan een sweert soo slaen,
Dat 'tsweert smilt en de scheid' blijft staen.²⁸

BEWERKING EN NAVOLGING *Amoris divini et humani antipathia* 1629, 1, xxvi.
Dillherr 1674, 151, nr. xxvi.
Van Vreeswyk 1675-2, 62.
Johannes à Castro, *Zedighe Sinne-belden ...* Antwerpen 1694, 11, 275, nr. 90.
Den Elger 1703, 183 ('De liefde treft van binnen').
Harms en Freytag 1975, LK 12.

LITERATUUR *Emblemata* 1967, 1497-1498.

NOTEN ¹ Waarschijnlijk vanwege het feit dat de opeenvolging van de hoofdletters *V* en *U* als *VULNERE* bij het lezen verwarrend zou zijn, werd bij deze combinatie gekozen voor een tot *U* vervormde *O* (er werd een gedeelte uitgeslagen of uitgesneden); hetzelfde is het geval in de motto's boven IX.A (*VULNERE*); XV.C.5 en XXIV.B.5 (beide keren *SERVUS*). Een uitzondering vormt het woord *VULNUS* in XL.B.5. Wanneer de combinatie is omgedraaid, namelijk *UV*, wordt er geen gebruik gemaakt van deze 'vervormde *O*', maar staan er twee *v*'s achter elkaar. Deze combinatie is drie keer te vinden: *IUVAT* in I.C.5 en XIX.A.1; *IUVANT* in XLII.A.1.

² Vgl. voor een latere visuele pendant, met name in perspectief en de stilering van de hemel met de bliksemschichten: Johan de Brune, *Emblemata* 1624, 180, nr. xxv.

³ Een andere benaming voor een maagd of meisje was maagdebloem (vgl. *WNT* IX, 11). Blijkens de analogie kan aan haar mond het zuivere en heilzame was onttrokken worden. Vgl. A.2, r. 8.

⁴ De lever werd o.a. beschouwd als zetel van de hartstochten en de zinnelijke liefde (vgl. *WNT* VIII, 1, 1816 en *Portretten van echt en trouw* 1986, 54-55 en 118, noot 14). Cats verkondigt enige tijd later in *'s Werelts begin, midden, eynde, besloten in den trouw-ringh* (1637) dat zolang de liefde binnen de grenzen van de redelijkheid blijft, zij in het verstand zetelt, maar 'buyten ofte boven reden en regel gaende, dat de selve dan in de lever ende niet in het herte sigh onthout [...]'. Zie: *Het Spaens heydinetje*. Ed. Vieu-Kuik 1980, 93. Vgl. ook embleem XVI.C.2, r. 8.

⁵ Dit wordt gezegd van Aelius Seianus. Vert. Meijer 1990, 201.

⁶ 'Quid vota *furentem*, quid delubra iuvant? est mollis flamma *medullas* interea et tacitum *vivit sub pectore volnus*' (Wat heeft zij, een razende, aan gebeden? Intussen verteert het vuur haar zachte merg en leeft diep in haar hart een stille wond; cursiveringen van mij, HL). Met 'het stralende nageslacht van Phoebus' wordt Orpheus bedoeld. Over Phoebus spreekt Vergilius in r. 58. Het is denkbaar dat

Cats via Servius of Darius citeert, anderszins uit de tweede hand aanhaalt, of een eigen variatie presenteert; de verzen zijn hendecasyllabi. Cats moet een voorliefde hebben gehad voor het vierde boek van Vergilius waarin de liefde van Dido centraal staat. Vgl. verder o.a. XVI.B.4.a, en Heesakkers 1982.

⁷ Vgl. Stoett, 2003. Het gezegde gaat terug op een anekdote bij Plutarchus. Vrienden vroegen aan een Romein die zijn vrouw zonder duidelijke reden verstootte: 'Was ze dan niet kuis, was ze dan niet mooi?' Waarop hij een schoen omhoog hield en zei: 'Is hij niet mooi gemaakt, is hij niet nieuw? En toch weet niemand waar hij degene die hem draagt pijn doet.' Zie: *Vitae* ('Aemilius Paulus'), v, 1-2, evenals de toespeling hierop door Montaigne, *Essais*, 111, 1x (Ed. Villey 1978, 11, 948). Plutarchus herhaalt de uitspraak kernachtig in *Moralia* ('Coniugalia praecepta'), 141 A; tevens opgenomen door Erasmus in zijn *Parabolae* (Ed. Margolin 1975, 148, r. 811; ed. Mynors 1978, 167, r. 25) en bovendien geciteerd in Langius (863 A). Vgl. verder *WNT* XIV, 745; Margalits, 81: 'Nemo scit, ubi calceus urat, nisi qui enim portat'; en Walther 4, 411, nr. 25562 en 5, 676, nr. 33159. Zie tevens Cats' embleem 'Elck weet waer hem de schoen wringt' in: *Spiegel* 1632, 111, 55-57, nr. XX (= *IDW* 1712, 1, 626).

⁸ Meurier 1617, 42; *Proverbia* 1, 192; Le Roux 1859, 1, 81; Dournon 1986, 220, met als betekenis: Men moet niet afgaan op het uiterlijk.

⁹ Ed. Smith 1976, 109. Vgl. de vertaling van Brouwer 1990, 151.

¹⁰ Vert. Meijer 1990, 263. Tacitus geeft aan dat de uitspraak afkomstig is van 'die Wijste onder de Wijzen.' Daarmee doelt hij op wat Socrates zegt over het verminken van zielen door tirannen. Plato schrijft Socrates deze uitspraak toe in *Gorgias*, 524 E.

Ook Langius had onder het lemma 'Tyrannis' dit fragment uit Tacitus aangehaald (1325 A) en Cats kon het eveneens vinden in Justus Lipsius, *De constantia*, 11, XIV (Ed. Antwerpen 1584, 120).

¹¹ Horatius, *Epistulae*, 1, XIV, 43. Vaenius verwerkte het gegeven in een *pictura* in zijn *Emblemata Horatiana* 1607, 149.

¹² De passage verwijst naar het verhaal over Damocles, die hoveling was bij Dionysius, de tiran van Syracuse. Damocles verheerlijkte de positie van zijn heer en mocht daarom één dag koning zijn. Maar boven zijn troon was een puntig zwaard aan een paardehaar opgehangen. Het verhaal werd exemplarisch voor het gevaar dat permanent en voor iedereen dreigt, ook in tijden van voorspoed. Zie o.a.: Cicero, *Tusculanae disputationes*, v, 61; Horatius, *Ode*, 111, 1, 17; Boethius, *De consolatione philosophiae*, 111, 5; Macrobius, *Commentarii in Ciceronis somnium Scipionis*, 1, 10, 16; en Persius, *Saturae*, 111, 40 ev. Niet alleen wijdde Vaenius er een embleem aan in zijn *Emblemata Horatiana* 1607, 74-75, een bundel die Cats goed kende, ook Vondel verwerkte het verhaal in *Den gulden winkel* 1613, 33, nr. XXVIII. Vgl. verder *Gesta romanorum*. Ed. H. Oesterley. Berlin 1872, 143 en *Emblemata* 1967, 1155-1156.

Cats' verwijzing naar Sallustius lijkt geen citaat, maar eerder een toespeling te zijn; mogelijk ingegeven door Langius (303 A), die de regel 'Magnae curae magna merces est' (Veel geld baart veel zorgen) citeert. Onduidelijk is of Cats aan deze zinsnede, afkomstig uit *Epistula ad Caesarem*, 1, 7, 1 heeft gedacht, en

dan wellicht in combinatie met *Epistula ad Caesarem*, 11, 13, 5 (waar de woorden *maximo imperio* voorkomen; beide regels staan in direct verband met elkaar), óf dat deze sententie ontleend is aan *Epistula ad Caesarem*, 11, 10, 4: ‘Cuicumque in sua civitate amplior inlustriorque locus quam aliis est, ei magnam curam esse rei publicae’ (Wie in zijn staat een hogere of glansrijkere positie inneemt dan anderen, draagt grote zorg om het algemeen belang). Zie: C. Sallustius Crispus, *Invektive und Episteln*. Ed. K. Vretska. Twee dln. Heidelberg 1961, 1, 106-107 en 118; 11, 159-160, 180 en 238. Het is echter denkbaar dat Cats een andere (tussen)-bron heeft gebruikt.

¹³ Aangehaald door Langius (1306 A), met als aanduiding *Prov.* In de afdeling *Proverbia* (editie Basel 1515, 640) komen Seneca’s woorden inderdaad voor: ‘Multos timere debet, quem multi timent.’ Seneca schreef ze nogmaals, met een kleine variatie, in *De moribus* (ed. Basel 1515, 633) en in *Epistulae morales*, cv, 4: ‘quod qui timetur, timet’ (hij voor wie de mensen bang zijn, is zelf ook bang).

¹⁴ Zie Herhold 1887, 96. Joachim Camerarius, *Symbolorum et emblematum ex re herbaria*. Nürnberg 1590, nr. xcvi, heeft als motto: ‘Flectimur non frangimur’; Camillo Camilli, *Imprese* 1586, 1, 70 heeft ‘Frangar non flectar’; vgl. ook *Emblemata* 1967, 357.

¹⁵ De vergelijking met het geld is ontleend aan Plinius of Cardanus, zie noot 26 en 27.

¹⁶ Een bijbelse regel, vgl. o.a. 2 Kronieken 12:12. Ook Meurier geeft een berijming: ‘Dieu se monstre aux humbles gracieux, resiste aux arrogants & orgueilleux’ (1617, 51 en 53).

¹⁷ Verwijzing naar Augustinus, *Epistulae* (‘Ad Dioscorum’), cxviii, 111, 22: ‘Huic te, mi Dioscore, ut tota pietate subdas velim, nec aliam tibi ad capessendam et obtinendam veritatem viam munias, quam quae munita est ab illo qui gressum nostrorum tanquam Deus vidit infirmitatem. Ea est autem prima, humilitas; secunda, humilitas; tertia, humilitas et quoties interrogares dicerem’ (Ik zou wensen, mijn beste Dioscorus, dat je je met al je vroomheid geheel aan Hem onderwerpt en je geen andere weg baant om de waarheid na te jagen en te bereiken dan de weg die gebaad is door hem die als God de zwakheid van onze schreden zag. Dat is vooral ten eerste de nederigheid, ten tweede de nederigheid en ten derde de nederigheid en telkens als je ernaar zou vragen, zou ik dat zeggen). In: *Opera omnia*, 11. Paris 1902, 442 (PL xxx111). Mogelijk is Cats op dit citaat gekomen door lezing van Calvijns *Institutio christianae religionis*, 11, 11, 11.

¹⁸ Namelijk Adam en Eva; zie Genesis 3.

¹⁹ Deze (aan de homeopathie verwante) gedachte gaat terug op de leer van de vier elementen, waarbij een ziekte wordt bestreden met middelen die tegengesteld zijn aan de aard ervan. Vgl. Isidorus Hispalensis, *Etymologiarum sive originum libri xx*, 1v, 1x, 7: ‘Contraria enim contrariis medicinae ratione curantur.’ Ed. W.M. Lindsay. Twee dln. Oxford 1911, [ongepagineerd], r. 26-27.

De arts Van Beverwijck verwoordde dit in zijn *Schat der ongesontheit* aldus: ‘Dewijl alle Beweginge, en alle Werckinge haren oorspronck heeft uyt verschil

en Strijt van Dingen, die malkanderen recht tegen zijn, so heeft de Nature, doense dese gantsche Werelt een gestadige Verandering onderworp, oock noot-sakelijk deselve met verscheyde soorten van Verschillen als besaeyt. En gelijk de vier beginselen aller dingen, als vuur en water, lucht en aerde, gantsch tegen malkander ghestelt heeft, soo heeftse oock alle Dingen, dat uyt deselve ontstaet, yet tegenstrijdende gegeven. Derhalven en kander geen Gebreck in ons wesen, waer toe sy niet een tegenmiddel voortgebracht en heeft [...]. Ed. *Alle de wercken* 1652, 18. Zie ook: Johan van Beverwijck, *De schat der gezondheid*. Met gedichten van Jacob Cats. Ed. L. van Gemert. Amsterdam 1992, 43 (Griffioen); en L. van Gemert, 'Johan van Beverwijck als "instituut".' In: *De zeventiende eeuw* 8 (1992), 99-106, i.h.b. 102.

²⁰ Cats doelt hier blijkbaar op wat Livius in *Ab urbe condita*, 1, 1, 3 over Tarquinius schrijft: 'Turnus Herdonius ab Aricia ferociter in absentem Tarquinium erat invectus: haud mirum esse Superbo inditum Romae cognomen – iam enim ita clam quidem mussitantes, volgo tamen eum appellabant. An quicquam superbius esse quam ludificari sic omne nomen Latinum?' (Turnus Herdonius uit Aricia is hevig uitgevaren tegen Tarquinius die afwezig was. Hij zei dat het geen wonder was dat deze in Rome de bijnaam Superbus had gekregen – want zo noemden ze hem al heimelijk fluisterend, maar wel algemeen – of kon er iets bestaan dat van meer trots getuigde dat zo spotte met alles wat Romeins was?). Vgl. voor dit epitheton verder o.a. Plinius, *Naturalis historia*, III, v (67); XIII, XXVII (88); XIX, XIX (50) en LIII (169); XXXIV, XIII (29). Over de trots als kwaad ook Seneca, *De beneficiis*, II, XIII.

²¹ De verwijzing is hoogstwaarschijnlijk ontleend aan Langius (568 B): 'Beatus, cuius vita excelsa, spiritus humilis'; ook citeerde Langius (567 A) in dit verband 1 Petrus 5:6 (zie C.4.a). Het zou een toespeling kunnen zijn op *Epistolarum* ('Zosimo Caligario'), II, CCIII waarin Nilus stelt dat nederigheid boven alles noodzakelijk is. Zie *Opera omnia*. Paris 1865, 306-307 (PG LXXXIX). Het citaat is niet teruggevonden in de *Sententiae* en *Paraenetica*, waaruit Cats elders wel heeft geciteerd.

²² Wanneer men de voorstelling niet alleen metaforisch opvat maar overweegt of wat Cats zegt ook reëel mogelijk is, dan zal de grote hoeveelheid energie ergens moeten zijn afgevoerd. Volgens fysici heeft de schede de lading niet kunnen geleiden. Dit betekent dat óf het zwaard op de grond moet hebben gerust, óf in de schede een gat moet zijn gebrand. Zie voor het symbool van het louterende vuur en van de waarheid die als een bliksemschicht verheldering brengt: Chevalier 1988, 478.

²³ Vgl. C.2 en noot 26. Erasmus: 'Ut quaedam fulmina aes ac ferrum liquefaciunt, ne cera quidem confusa, ita divina vis aut regia potestas in obsistentes sevit, mollibus parcat et cedentibus.' Ed. Margolin 1975, 268, r. 787-788; ed. Mynors 1978, 243, r. 21-23.

²⁴ De veren op de hoed, dikwijls een teken van praal en trots, kunnen betrekking hebben op Cats' opmerking dat het hoofd der hoogmoedigen 'blinct en klinckt' (vgl. WNT XVII, 1239, A, II, 7, b en WNT XII, II, 2815, A, II, 4, c, s.v. 'pluim').

Vgl. ook de uitdrukking ‘de pluimen laten vallen’ voor een nieuw leven beginnen (WNT XII, 11, 2812, A, 1, a). Elders dicht Cats:

D’eerste scheen een groote joncker
Hy droegh pluymen op den hoet,
Maer het was een rechte proncker.

In: *Spiegel* 1632, 1, 91, nr. xxx (=ADW, 1712, 1, 520). Over uitbundige kledij, gekoppeld aan de pronkzucht en hovaardigheid: Van Vaeck 1994, 697-699 en 710.

²⁵ Zie respectievelijk *Idea de un principe politico christiano*. Milano 1642, nr. 91; en *Emblematum ethico-politicorum centuria*. S.l. [Heidelberg] 1619, nr. 21. Het beeld van het zwaard zelf, als goddelijk teken, komt meer dan eens voor als emblema-tisch motief. In Bartholomeus Hulsius’ *Emblemata sacra* staat het voor de uitein-delijke beslissing die in Gods hand ligt; Jacobus à Bruck geeft, in het verlengde hiervan, als betekenis dat de zegen afhankelijk is van het goddelijk ingrijpen en eenzelfde uitleg geeft Rollenhagen onder het motto ‘Omnis victoria a domino’ (Hulsius: S.l. 1631, nr. 24; A. Bruck: *Emblemata moralia & bellica*. Strasbourg 1615, nr. 22 b; Rollenhagen: *Selectorum emblematum centuria secunda*. Utrecht 1613, nr. 83). De toepassingen zijn doorgaans gebaseerd op bijbelse voorstellingen.

²⁶ Plinius, *Naturalis historia*, II, LII (137): ‘Tertium est quod clarum vocant, mirificae maxime naturae, quo dolia exhauriuntur intactis operimentis nulloque alio vestigio relicto, aurum et aes et argentum liquatur intus, sacculis ipsis nullo modo ambustis ac ne confuso quidem signo cerae’ (Er is een derde soort, genaamd ‘heldere bliksemflitsen’, van een bijzonder opmerkelijke aard: deze leggen vaten droog zonder hun deksel te beschadigen en zonder enig ander spoor achter te laten; ze smelten goud, koper en zilver in beurzen zonder de beurzen ook maar enigszins te verschroeien; zelfs de zegel van was smelt niet). Vgl. ook Lucretius’ opmerking over de macht van de bliksem, in *De rerum natura*, VI, 229-232:

[...] transit per saxa, per aera,
et liquidum puncto facit aes in tempore et aurum.
curat item vasis integris vina repente
diffugiant.

(Hij gaat dwars door rotsen en metalen en smelt in een oogwenk koper en goud. Hij laat ook onverhoeds de wijn vervliegen zonder de kruik te breken).

²⁷ Ed. Basel 1554, liber 2 (‘De elementis & eorum motibus & actionibus’), 40 D-41 A. De verwijzing in de ed. Middelburg 1618, 14: ‘Late haec talia Card de subillit. lib. 2.’ Cardanus schrijft:

‘Fulmen cur tantam habeat vim.

Nihil mirum igitur est fulmini tantam inesse vim, ac ignem illum quasi ab aliorum ignium natura alienum miracula quaedam efficere. Nanque ob motum ce-lerem non solum magis penetrat, sed ignis ille multo calidior reliquo omni igne existit [...]. Quamobrem & multum refert, an procul, & ex alto veniat, aut prope. Itaque illaesa quandoque crumena pecunias colliquat: neque est enim hoc

aut fabulosum aut mirum. Nanque quod laedit, aut mole aut mora corrumpit: hic cum tenuissimus sit, crumenam non discerpit: cum vero velocissime moveatur, non haeret, atque ob id crumenae innoxium. Transire autem nec haerere ob subtilitatem in crumenam docet aer, qui & ipse vacua diducta crumena ingreditur, atque illam implet: quod fieri non posset, ni per abditos meatus ingredetur, quando quidem ipsius os diligenter obstructum sit. Ergo ignis scintilla fulminisque pars aere ipso longe tenuior, postquam ingressa fuerit, metallo infigitur, ac praestantissima illa vi, tum impetu ipsum repente liquat.²

In vertaling: Het is daarom volstrekt niet verwonderlijk dat de bliksem zoveel kracht heeft en dat dat vuur, dat om zo te zeggen verschilt van de aard van andere vuren, bepaalde wonderen kan verrichten. Want door zijn snelle beweging dringt hij niet alleen verder door, maar dat vuur is ook veel heter dan elk ander [...]. Daarom maakt het veel uit, of het van verre en uit de hoge hemel komt, of van dichtbij. En het doet daarom soms geld smelten, terwijl de beurs ongeschonden blijft. Dit is geen verzinsel en evenmin verwonderlijk. Want wat het aantast, verteert het of door gewicht of door de tijdsduur; omdat het zo ijl is, doet het de beurs niet uit elkaar vallen, en omdat het zo snel beweegt, blijft het niet steken, en is daarom voor de beurs onschadelijk. Dat het echter vanwege zijn ijelheid door de beurs gaat en er niet in blijft steken, toont de lucht aan, die ook zelf in een lege, open beurs binnendringt en die vult. Dat zou niet kunnen als hij niet door verborgen gaatjes zou binnendringen, aangezien zijn opening stevig dichtgebonden is. Dus een vuurvonkje, een deeltje van een bliksem, veel ijler dan lucht zelf, hecht zich na binnengedrongen te zijn, aan het metaal en doet dat in een ommezien smelten, zowel door die buitengewone kracht, als door zijn snelheid.

In een geheel ander verband spreekt Cardanus wel over zwaarden, waarvan hij ook afbeeldingen opneemt, maar hier staat niets over de bliksem. Wellicht vermenkt Cats twee overleveringen. Zie voor een samenvatting van de inhoud van *De subtilitate*: H. Morley, *The life of Girolamo Cardano of Milan, physician*. London 1854, II, 56-70.

²* Ed. Antwerpen 1694, II, 275, nr. 90. In de uitleg ligt de nadruk op het bedrog.

IX

DOOR DE WOND MOOIER.

PRENT

In een kamer zit een jongedame achter een borduurraam, met tegenover haar, op een driepotig krukje, de gevleugelde Cupido. Het borduurraam rust op de knieën van de vrouw en Cupido houdt het vast. Op de bespanning staat een bloemmotief en op een van de latten van het raam ligt een garenklosje. De rechterhand van de vrouw verdwijnt onder het raam (om er de doorgestoken naald mee door te trekken) en met haar linkerhand houdt ze de draad vast. Een deel van haar jurk heeft ze teruggeslagen en haar voet rust op een stoof; een veerschaar en Cupido's pijlkoker liggen op de vloer, achter haar staat een naai-
mandje.¹

Op de achtergrond is een hemelbed te zien; op de voorgrond opgehaalde gordijnen, die mogelijk verschillende ruimten van elkaar scheiden.²

De signering JS staat op de voorste lichte tegel.

Afmeting: 12,5 × 12,4 cm.

IX.A.1

MOTTO

Die: Wie

wont: verwondt

1

die ... rosen: Vgl. de prent.

2

veruw: verf. Bekend is de uitdrukking ‘schilderen met zijde’ voor borduren en Cats gebruikt ook de omschrijving ‘Naelde-schildery’ voor een borduurwerk (ADW 1712, II, 196).³

doet [...] blosen: geeft (een rode) kleur, of: brengt tot bloei (vgl. WNT II, II, 2927, 5 en 6)

3

datje: datgene wat je

4

maeckt: herstelt

5

dit beleyt: deze handelwijze

soete rancken: aangename slimmigheden (WNT XII, III, 290, 9 en 291-293)

6

handelt my: behandel mij, ga met mij om

des: daarvoor

8

gheeft [...] behulp: help

IX.A.2

Door de wond mooier.

Moet ik zeggen dat je steekt, of schildert? Ik weet het niet, Phyllis, met precies dezelfde naald steek én schilder je het doek.

Prachtig! het litteken, mooier dan de gezonde huid was, blinkt, en terwijl hij een wond toebrengt, heelt de zorgzame naald het linnen.

5

Wanneer jij in je mildheid zorg draagt voor een fijne lap stof, zul je mij dan slechter behandelen?

Je steekt mij in het hart en ik heb daar in het geheel niets tegen, o mijn Phyllis, steek,

maar schilder dan wel mijn wangen met jouw lippen.

IX.A.3

Dat wat verwondt, richt me op.

Jij maakt met je naald vele gaatjes in het witte satijn en terwijl je prikt, schilder je: Margot, wat ben je een knap meisje! Alles wat je hebt verwond is er aardig door geworden en opgeknapt. Ach Margot, behandelde jouw mooie hand ook mij maar zo!

IX.A.4.a

Ovidius, *Remedia amoris*, 43-44, 47-48.

Leer genezen te worden door de vrouw door wie u geleerd hebt te minnen: één en de dezelfde hand zal u een wond en genezing brengen. De Pelion-speer die eens bij de vijand van Achilles een wond veroorzaakt had, heeft ook genezing van de wond gebracht.⁴

IX.A.4.b

Daniel Heinsius, *Monobiblos, sive elegiarium liber singularis*, XI.⁵

Eén en dezelfde vrouw stuwt de golven van het hart hoog op en bedaart ze weer.

- IX.B.1
 MOTTO *Ruyckende*: Welriekende. Vgl. verder r. 7-8 van het gedicht.
 2 *even daer*: juist, met de bijgedachte: terwijl je het daar niet zou verwachten
een deel: nogal wat
gheslepe kueren: listige streken
 3 *loosen*: bedrieglijke, slimme
treck: bewerking (FNT XVII, 1, 2397, 1, 5, a); of: manier van doen, handigheid
 (Ibid., 2422-2423; verder FNT IX, 40-41)
 4 *meeste* (het tweede in de versregel): grootste
pleck: vlek, smet⁶
 8 Cats lijkt zich hier te beperken tot de vrouw; vgl. ook B.2, r. 5. Deze regel is een vertaling van het motto boven B.2 en B.5, afkomstig van Martialis. De 1618-versie van dit gedicht wordt geciteerd door Mattheus Brouërius van Nidek in zijn *Zederyke zinnebeelden der tonge*. Amsterdam 1716, 82.
- IX.B.2
 Wie altijd goed ruikt, ruikt niet goed.⁷
 Phyllis bedekt met kunstgrepen de kleur die zij door de aftakeling gekregen heeft,
 en stralend in goudbestikte kleren heeft ze gelogen.
 Wat baat de leugen van een opgeschilderd en onecht uiterlijk?
 De natuur ontvlucht haar die hulp zoekt in kunstgrepen.
 5 Al te mooi zijn houdt een beschuldiging in: de vrouw die naar parfum ruikt,
 geloof me, verzwijgt een onvolkomenheid, die ze bedekt.⁸
 Geen aangeboren schoonheid maar een geschilderd beeld ziet men
 wanneer de huid altijd jeugdigheid uitstraalt met een rozige schoonheid.
- IX.B.3
 Onder het kleed zal zich het vuil bevinden.⁹
 Je hebt goed geleerd om de slechte plekken in het satijn met kunstgrepen aan het oog te onttrekken, Margot: onder het gouddraad zitten de onvolkomenheden verstopt. Je zult vaak ontdekken dat alles waarvan je denkt dat het mooier dan normaal is, niet overal zo mooi is.
- IX.B.4.a
 Juvenalis, *Saturae*, VI, 471-473.
 'De vraag blijft wel
 of iets wat steeds met allerhande zalfjes
 en kleffe tarwepapjes wordt bedaan
 gezicht mag heten of een huidgezwel.'¹⁰
- IX.B.4.b
 Tertullianus, *De cultu feminarum*, 11, 5.¹¹
 Hoe weinig past het bij onze moraal, het gezicht op te maken, voor mensen aan wie in elk opzicht ongekunsteldheid is opgelegd; om met hun uiterlijk te liegen, die dat met hun tong niet mogen doen; om te verlangen wat hun niet gegeven is, die niet mogen begeren wat van een ander is; om met hun uiterlijk te koop te lopen, die zich moeten toeleggen op ingetogenheid; vertel eens, christenvrouwen, hoe jullie de voorschriften van God kunnen bewaren, als jullie de eigen gelaatstreken niet bewaren?

IX.B.5

Wie altijd goed ruikt, ruikt niet goed.

Mensen die voorzichtig zijn, raden terecht aan al het ongewone te verdenken. Nog nooit heeft iemand, behalve om een zwaarwichtige oorzaak, in een smeerpots reinheid, in een verkwister spaarzaamheid of in een vijand vriendschap ervaren. Nog nooit is bij een hoogmoedig iemand vriendelijkheid om niets aangetroffen, of bij een gierigaard vrijgevigheid. Bekend is het veelvuldig bedrog van de pasteibakker, die de gewoonte heeft het verbrande deel van de koek dikker met suiker te bedekken. Bekend is ook de slinkse sluwheid van het borduurstertje, dat de gewoonte heeft de lap stof op de plek waar zij verschoten of bevlekt is, onder goudstiksel te verbergen.¹² 'Nooit worden de ondeugden werkelijk getemd', zegt Seneca, 'ze onderdrukken hun woeste aard maar leggen die niet af en op het moment dat je het het minst verwacht, breken ze uit. Getemde norsheid keert snel naar haar eigen aard terug.'¹³ Tacitus zegt, zoals alles van hem scherpzinnig is: het verbergen van de toorn is in een toornig man het 'zekerste bewijs van woedende gedachten.'¹⁴ U die dit overkomt 'wacht u voor de hond' en overtuig uzelf er volledig van dat een oude vijand moeilijk een vriend en een oude vriend niet gemakkelijk een vijand wordt.

IX.B.6

1

streeck: eigenschap (vgl. *WNT* xv, 2146)

2

merckelijcke oorsaken: duidelijke redenen

3

besetheyt in een sloef: deftigheid bij een ongemanierd iemand; of: bedrijvigheid bij een luiwammes (vgl. *WNT* xiv, 1855-1856, s.v. 'slof')

opsnapper: verkwister

4

heusheyt: vriendelijkheid

5

te vergheefs: zonder reden

5-6

Daer ... suycker: In *Spiegel* 1632, II, 55 geeft Cats de zegswijze: 'Op een verbrande vlaye dient suycker gestroyt' (*ADW* 1712, I, 584).

8

getemt: bedwongen

Seneca: Zie noot 13.

9

alse: dan dat ze (of: wanneer)

10

wandelen ... karre-pat: gaan weer op hetzelfde spoor verder

11

Tacitus: Zie noot 14.

12

stuck: zaak

IX.C.1

MOTTO

Jakobus 1:12.

1

Die: Zij die

2

En meynt noch evenwel [...] niet: heeft toch niet de bedoeling

3

snege: handige

wederhout: opnieuw doorhaalt (deze betekenis niet in het *WNT*)

5

weerde: waardevolle

5-8

Vgl. Hebr. 12:10, 'Maar Deze kastijdt ons tot ons nut, opdat wij Zijn heiligheid zouden deelachtig worden.'

IX.C.2

Hij geneest wat Hij geslagen heeft.¹⁵

Hoewel je de zijde van duizend steken voorziet, meisje,
ben je niet van plan je zijde kapot te maken:

- wat de naald gehavend heeft, schittert weldra in rossig goud,
het wefsel komt juist door de wond mooier te voorschijn.
- 5 Wie Gij slaat, milde God, verslaat Gij niet: verhef uw hart,
u die zucht om wonden, toegebracht door de hemelse hand:
verdraag ze; het litteken zal mooier zijn dan de gezonde huid was
en Hij die de wond heeft toegebracht, zal zonder twijfel genezing brengen.
- ix.c.3 Enerzijds zalft God, anderzijds kastijdt Hij.¹⁶
- Je maakt in het witte satijn tienduizend gaatjes, mijn vriendin, terwijl je hart zich daar geenszins zorgen om maakt; het werk is er alleen maar mooier van geworden. Door zijn kastijding geneest God het hart van de mens, zijn verwonding maakt ons gezond.
- ix.c.4.a Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, XXI, II, 4.¹⁷
- De mens moet begrijpen dat God een arts is en dat tegenspoed een geneesmiddel is tot het heil, geen straf ten verderve. Onderworpen aan de middelen tot genezing, wordt u door vuur gebrand, opengesneden, schreeuwt u het uit. De arts hoort dat niet omdat hij dat zo graag wil, maar hij hoort het tot genezing.
- ix.c.4.b William Perkins, *Declaratio quarundam spiritualium desertionum*.¹⁸
- De genade Gods begint en komt tot voltooiing zoals zo vaak: door tegenspoed.
- ix.c.4.c Openbaring 2:10, Vrees geen van de dingen, die u zult lijden: ben trouw tot de dood; Ik zal u geven de kroon van het leven.
- ix.c.5 Hij geneest wat Hij geslagen heeft.
- Wat een borduurster met linnen doet, doet God met ons. Wie, zo vraag ik u, heeft de grote Schepper ooit geëerd, zonder hem eerst terneer te drukken? Wie van de zijnen heeft Hij ooit of met geestelijke genade doordrenkt, of met lichamelijke eer buitengewoon gesierd zonder eerst in beide gevallen duidelijke ellende te hebben gebracht? De aartsvader Jacob keerde niet eerder rijk en met een grote bedienschare, als door een leger omstuwd, naar de zijnen terug, dan nadat hij alleen, steunend op een staf, als vluchteling naar vreemde streken was vertrokken.¹⁹ Jozef schitterde niet eerder met koninklijke pracht, dan nadat hij in het vuil van de kerker gewenteld had.²⁰ In geestelijke zaken: Paulus heeft niet eerder de heidenen uit de dood teruggeroepen dan nadat hij met de dood van gelovigen ingestemd had; hij heeft niet gestreden ter verdediging van de kerk dan nadat hij tegen haar had gestreden. Tot slot: hij zag het licht van het Evangelie niet dan nadat hij verblind was.²¹ Om kort te gaan: voor de gelovigen zijn beproevingen, zelfs die van de geest, van nut. Als u dus eens beproefd mocht worden, gelovige ziel, hetzij in het lichaam, hetzij in de geest, wend dan dit of een soortgelijk argument aan, u ter troost: God heeft besloten mij te eren, ik word immers gesmaad; mij te versterken, ik word namelijk verzwakt; mij met rijkdommen te overladen, ik word in de benauwenissen van de armoede gedreven; mij te verblijden, hij heeft mij overgeleverd om gekweld te worden door pijnen. Want zoals hij [= Augustinus] zegt: [Lees hiervoor c.4.a].

IX.C.6

3	<i>tijdelijk ... gheseghent</i> : met aardse (wereldse) of geestelijke goederen gezegend
4	<i>besocht</i> : beproefd
4-7	<i>den oudtvader ... vertrocken</i> : Zie noot 19.
7	<i>veltvluchtich</i> : voortvluchtig.
7-9	<i>Ioseph ... nederghelaten</i> : Zie noot 20.
10	<i>ghetoghen</i> : getrokken
9-13	<i>Paulus ... was</i> : Zie noot 21.
14	<i>strecken</i> : hier: dienen, werken ... uit
16	<i>reden kavelen</i> : redeneren
17	<i>en waerom doch</i> : en waarom dan wel (of: waaruit concludeer ik dat?)

COMMENTAAR

De minnaar die gefascineerd toekijkt hoe zijn vriendin de borduurkunst beoefent, vormt het vertrekpunt van het embleem. Het overdrachtelijk gebruik van de zoete rozenranken voor de rozemond van de geliefde (die vaak als eigenaam ook Rosemont krijgt), maakt duidelijk waardoor de jongeman wordt gekweld. Hij voelt wel de wonden die de (ge)liefde hem bezorgt, maar ontbeert het vervolg, waardoor de genezing uitblijft. Deze om genezing smekende, gewonde, minnaar is een figuur die binnen de petrarkistische lyriek vaker optreedt; de citaten uit Heinsius en Ovidius lijken hem hier in zijn volharding te steunen. Dat de aanhaling uit *Remedia amoris* aan de basis heeft gelegen van de amoureuze toepassing, is zeer wel mogelijk.

In plaats van een zeventiende-eeuwse jongeman, die op andere prenten in de bundel in een dergelijke situatie wordt voorgesteld, is Cupido toeschouwer van de handeling. Wellicht speelt hierbij de overeenkomst tussen de naald van de geliefde en de pijlen van Cupido mee: zij liggen in ieder geval nogal nadrukkelijk op de voorgrond.²²

Cats' tweede uitleg beklemtoont dat de schone schijn bedriegt en de schoonheid gebreken ontveinst. Zoals gouddraad afzichtelijke plekken bedekt, dekken mooie dingen gebreken af. Het prozagedeelte breidt de toepassing met betrekking tot de lichamelijke verfraaiing van vrouwen (ondersteund door uitspraken van Tertullianus en Juvenalis), uit tot de ondeugd van het veinzen in het algemeen, waarbij Seneca en Tacitus als autoriteiten worden aangehaald. Wie, zo luidt de boodschap, niet bedacht is op veinzerij, kan wel eens bedrogen uitkomen.

De slagen die God de mens toebrengt, brengen hem, wanneer hij die als beproefde ziel lijdzaam ondergaat, uiteindelijk genezing. Hij heeft immers de heerlijkheid in het vooruitzicht. Tegenover het volharden in het lijden staat het eeuwig leven als beloning. Dat is de strekking van de derde toepassing. Reeds Augustinus vergeleek Gods pijnlijke maar heilzame ingrijpen, met dat van een arts en naar analogie wordt God nu voorgesteld als borduurder. Bijbelse geschiedenissen laten zien dat voor velen beproevingen tot eer hebben geleid.

Cats' embleemprent heeft thematische verwantschap met een van de afbeeldingen in de *Nederduytsche poemata* uit 1616, waarop Heinsius Cupido een plaats achter het spinnewiel heeft toebedeeld, terwijl een jonge vrouw toekijkt. Ook hier symboliseert de minnegod de minnaar, die zich geheel in de ban van zijn geliefde – hij aanbidt haar zo intens dat hij haar in alles volgt – zet aan dit uitgesproken vrouwelijke werk (afb. 9.1). Het onderschrift besluit:

Ick worde als ghy sijt. ick geef u lijf en sinnen,
Ick volge naer u doen. Godin, daer ick op bou,
Ick kom u soo na by, dat ick begin te spinnen,
En daer ick was een man, daer ben ick nu een vrou.²³

In de bundel *Amoris divini et humani antipathia* vindt men onder hetzelfde motto als bij Cats een vroege navolging met enkele opvallende veranderingen. De twee figuren, nu in de open lucht, zijn van plaats gewisseld en Amor is getransformeerd in 'Amor divinus', de goddelijke liefde. Hij zit nu te borduren en in plaats van aan een bloem, werkt hij aan een doorschoten en vlammend hart (afb. 9.2). Het onderschrift luidt:

Tels sont les points de ce brodeur,
Qu'en poignant, il façonne un coeur.²⁴

Een dergelijke verwerking kan beschouwd worden als een aangepaste vorm, speciaal geschikt voor godsdienstige uitleg. Het is wel vaker in *Proteus* dat de emblemprent, hetzij door aanwezigheid van Cupido, hetzij door bepaalde details, een uitgesproken amoureuze betekenis draagt, terwijl hij toch een drievoudige duiding krijgt. Een verandering als in *Amoris divini et humani antipathia* heft zo'n discrepantie tussen afbeelding en uitleg op.²⁵ Een verklaring voor de nadruk op de liefde in veel gravures kan gezocht worden in het feit dat in de 1618-uitgave de eerste, amoureuze, afdeling nog een aparte categorie was.

Over het bloemmotief op Cats' prent nog het volgende. Bloemen, vazen met boeketten, losse takken of grotere ranken vormden geliefde onderwerpen voor hen die met zijde schilderden. Deze motieven zijn te zien op twee andere prenten in het werk van Cats en op het borduurwerkersembleem in Jan Luikens *Spiegel van het menselyk bedryf*.²⁶ Eén van de twee maagden op het 'Maeghde-wapen', opgenomen in het *Houwelyck*, houdt een borduurraam in haar hand (zie afb. 33.3). Zij symboliseert de 'Leer-sucht'. Ook andere zeventiende-eeuwse prenten geven aan dat borduren, het schilderen van anjers, rozen en andere versieringen met bloemen op een borduurraam, beschouwd werd als vast onderdeel van de opvoeding voor jonge vrouwen.²⁷ In *Maeghden-plicht* en *Houwelyck* schrijft Cats uitgebreid over de problemen betreffende de vrijerij en dcugdzaamheid bij jonge, ongetrouwde vrouwen, met als doel ze voor te bereiden op het huwelijk. Het werd belangrijk geacht dat huwbare meisjes stilstonden bij morele overwegingen en dat ze praktische huiselijke bekwaamheden ontwikkelden die ze binnen hun toekomstige taak als huisvrouw en als moeder nodig zouden hebben. Kuisheid, zedigheid, ingetogenheid, gehoorzaamheid en ijver krijgen telkens weer aandacht als essentiële deugden, en naai-, borduur- en kantwerk worden hiervan als toonbeeld beschouwd.²⁸

Een mogelijke navolging van Cats – waarschijnlijk via *Amoris divini* – is te vinden in *Caelum empyreum in festa et gesta sanctorum ...* van Henricus Engelgrave, onder het motto 'Dum pungor, pingor' (afb. 9.3).²⁹

BEWERKING EN NAVOLGING *Amoris divini et humani antipathia* 1629, 11, xiv.
Den Elger 1703, 149 ('De liefde verfraait').

LITERATUUR

- Koopmans 1958, 47.
Emblemata 1967, 1083.
 Porteman 1975-1.
Tot lering en vermaak 1976, 41, nr. 3.
 M.G.A. Schipper-van Lottum, 'Een naijmantgen met een naijcussen.' In: *Antiek* 10 (1975), 137-163.
 L.A. Stone Ferrier, *Images of textiles. The weave of seventeenth-century Dutch art and society*. Ann Arbor 1985, 95, afb. 40.
Portretten van echt en trouw 1986, 73-75, cat. nr. 4.
 De Bodt 1987, 18-19, afb. 18-19.
 Franits 1987.
 Roylton-Kisch 1988, 218-219, nr. 39.
 M. Stradal en U. Brommer, *Mit Nadel und Faden. Kulturgeschichte der klassischen Handarbeiten*. Freiburg etc. 1990, 60, Abb. 94.
 Franits 1993.
 W. Franits, 'Wily women? On sexual imagery in Dutch art of the seventeenth century.' In: *From revolt to riches. Culture and history of the Low Countries 1500-1700. International and interdisciplinary perspectives*. Ed. T. Hermans en R. Salverda. London 1993, 300-319, i.h.b. 304 en noot 16 (Series Crossways, vol. 2).

NOTEN

¹ Zie voor de driepotige kruik (of schamel), die o.a. voorkomt op Pieter Aertsen, *De kannekijker* uit 1556 (Antwerpen, Museum Mayer van de Bergh) en Pieter Bruegel, *Volkstelling te Bethlehem* uit 1566 (Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten): Weyns 1974, 173, tek. 87 en afb. t.o. 192. Vgl. ook embleem-prent XIII.

Voor de typische naaiattributen: o.a. de prenten 'Annunciatie' (1594) van Hendrick Goltzius; 'Cornelia, moeder der Gracchen' (1573) van Petrus Furnius; 'De wijze en de dwaze maagden' van Philips Galle naar Bruegel, en 'Arachne' van Jan Galle; opgenomen in: Weyns 1974, 1033, en afb. 284-285; en Schipper-van Lottum 1975, 139-140, afb. 4 en 5. Voor de veerschaar (te vergelijken met de wol- of schapenschaar): Weyns 1974, 377, 1024, 1036, 1121, tek. 580, afb. 284-285; en voor de voetstoof *Ibid.*, 64, 66-67, 75-76, tek. 34, 39, 41, afb. 33-34, evenals Roylton-Kisch 1988, 138 (noot 250), met verwijzingen naar het werk van Bredero en Adriaen van de Venne.

² Afgebeeld is een bedstede waarbij een op vier steunen rustende hemel over de slaappleaats is aangebracht. Dit type bed noemt men hemel- of baldakijnbed. Vanaf de rechthoekige bedhemel, die bestaat uit een houten lijst, hangt een behangsel van gordijnen naar beneden. Zie voor zestiende- en zeventiende-eeuwse voorbeelden van dit model bed: R. Müllerheim, *Die Wochenstube in der Kunst*. Stuttgart 1904, fig. 12-14, 16-17, 36, 41, 83, 127; verder: Weyns 1974, 342, 344, 362 (noot 176) en tek. 156b. Het was tot laat in de zeventiende eeuw niet ongebruikelijk om in de woonvertrekken te slapen. Zie: W. van der Pluym, *Vijf eeuwen binnenhuis en meubels in Nederland 1450-1950*. Amsterdam 1954, 50 en 78-79.

Vgl. voor weggeslagen gordijnen – een motief binnen de schilderkunst – ook de prenten XIII, XLIII en XLIX. Het gordijn is in deze gevallen wellicht op te

vatten als *trompe l'oeil*. Vgl. voor dit spel met de illusie van een zo natuurgelovige nabootsing: *Tot lering en vermaak* 1976, 16, 237, noot 2, en cat. nr. 62; *Hollandse fijnschilders* 1989, 40-45, cat. nr. 5. Overigens was het in de zeventiende eeuw niet ongebruikelijk om ter bescherming een gordijn voor een schilderij te hangen (*Ibid.*, 164-165, cat. nr. 39).

³ Vgl. *Schilderen met gouddraad en zijde*. Tent. cat. Utrecht 1987 en De Bodt 1987.

⁴ Telephus, de zoon van Hercules, raakte gewond en werd genezen door de speer van Achilles. Die speer was op de berg Pelion gesneden. Cats heeft *Achillaeo* en niet 'Herculeo'. De eerste twee regels worden ook geciteerd door Vae-
nius, *Amorum emblemata* 1608, 168.

⁵ In: *Poematum nova editio*. Leiden 1606, 159. Cats vermeldt boek 11, maar kan – in zijn kopijhandschrift – ook het juiste boek x1 bedoeld hebben.

⁶ Ook elders spreekt Cats over het wegwerken van smoezelige plaatsen in een lap stof met behulp van de borduurnaald:

Of, schoon daer blijft een kleyne vlek [...]
Om dat men met een gulden draet
De vuyle plaetsen over gaet.

(*DNW* 1712, 1, 243).

⁷ Martialis, *Epigrammata*, 11, xii, 4. Ook aangehaald door Montaigne in zijn *Essais* ('Des senteurs'), 1, l.v. Ed. Villey 1978, 1, 314. Montaigne citeert tevens Plautus, *Mostellaria*, 273: 'Mulier tum bene [recte] olet, ubi nihil olet' (Een vrouw riekt goed, wanneer ze in het geheel niet riekt). Vgl. verder Walther, 3, 220, nr. 17301a.

⁸ Of, maar minder waarschijnlijk: heeft in haar mond een onvolkomenheid, die ze verbloemt; het zou dan betekenen dat ze uit haar mond stinkt.

⁹ Vgl. Meurier 1617, 197; *Proverbia* 1, 252 en Le Roux 1859, 11, 417 (o.v.n. Gruterus): 'Soubs couverture d'or // Poison gist et dort.'

¹⁰ Vert. d'Hane-Scheltema 1984, 80.

¹¹ 'Quam autem a vestris disciplinis et professionibus aliena sunt, quam indigna nomini Christiano, faciem fictam gestare quibus simplicitas omnis indicitur! Effigie mentiri quibus in lingua non licet, appetere quod tuum non sit quibus alieni abstinencia traditur, adulterium in specie exercere quibus studium pudicitiae sit! Credite, benedictae, quomodo praecepta dei custodietis, liniamenta eius in vobis non custodientes?' In: *Opera*, 11. Ed. A. Kroymann. Wien 1942, 79-80, r. 23-30 (c. 11. l. xx). De tekstfout in de overgang naar de laatste regel bij Cats (*est; edite* voor: 'sit; credite'), is in de vertaling aangepast.

¹² Vgl. Justus Lipsius, *De constantia*, 11, 14: 'Mendicum aliquem in fabula vides, qui regis personam sustinet, auratum & pulchrum. Vides, sed non invides: quia latere sub auro illo scis scabiem, paedorem, sordes.' Ed. Antwerpen 1584, 120. Vert. Schrijvers 1983, 114: 'Op het toneel zie je wel eens een bedelaar die, fraai in goudbrokaat gehuld, de rol van koning speelt; je kijkt, maar niet met scheve ogen, want je weet dat het goud schurft, vuil en smerigheid bedekt.'

¹³ Cats schuift wat met de woorden van Seneca en voegt ook iets toe. In zijn *Epistulae morales*, LXXXV, 8 zegt Seneca: ‘Tigres leonesque numquam feritatem exuunt, aliquando summittunt, et cum minime expectaveris, exasperatur torvitas mitigata. Numquam bona fide vitia mansuescunt.’ In de vertaling van Verhoeven 1980, 274: ‘Tijgers en leeuwen verliezen hun wilde aard nooit, maar soms onderdrukken zij die; en op een moment dat je er het minst op verdacht bent, treedt hun wildheid, die getemd leek, grimmig aan de dag. Ook als ondeugden zich kalm houden zijn ze nooit te vertrouwen.’

¹⁴ Alleen het laatste gedeelte van wat Cats aanhaalt, komt van Tacitus. Vgl. *Agricola*, 39: ‘saevae cogitationis indicium erat.’

¹⁵ Vgl. Psalm 147:3, ‘Hij geneest de gebrokenen van hart.’

¹⁶ Meurier 1617, 54 (en 61): ‘D’un costé Dieu poind, de l’autre il oinct.’

¹⁷ Ed. Dekkers en Fraipont 1956, 124. Het citaat komt precies zo voor bij Langius (1315 B).

¹⁸ De titel vervolgt: *Ad omnes dormitantes Evangelicos perterrendos, & ad eos qui propter peccata sua ingemiscunt, consolandos appositissima*; het tractaat is opgenomen als onderdeel van ‘Opuscula theologia varia’. Zie: *Opera theologia*. Genève 1611, 1023-1032 [exemplaar UBL 562 A 8]. Cats citeert niet letterlijk maar doelt op de volgende passage, die reflecteert op Psalm 77:8-10: ‘Hoc autem inde contingit: quia Dei opera sunt in mediis contrariis. Sputum & lutum contemperata, si rem ratione metiaris, oculos excaecabunt: Christus vero ea tanquam caecos illuminandi media & instrumenta adhibuit [...]. Huic operi cognatum & affine quid animadvertitur in opere gratiae ad salutem [...]. Ut uno verbo omnia expediā, hoc axioma teneto: Dei charismata electis propria, in contrariis & per contraria media, inchoari, augeri, illustrari’ (1028).

Het tractaat komt niet voor in de Nederlandse vertaling van het theologische werk van Perkins: *Opera theologica [...] vervattende verscheiden leersame ende troostelyke tractaeten ende uytleggingen vertaelt door Vincentium Meusevoet ...* Amsterdam 1615, maar is wel opgenomen in ‘Eene verklaringe van eenige geestelyke verlatingen, dienende tot verschrikkinge van alle traage belyders, en tot vertroosting der gener, die treuren om haare zonden’, dat onderdeel uitmaakt van *Een verhandeling [...] strekkende tot verklaringe of yemant zy in den staat der verdoemenis, of in den staat der genade [...]*. Amsterdam 1663. Hier wordt de passage als volgt vertaald: ‘Dit geschiedt, om dat de Heere zeer dikwijls in en door het eene tegen-strijdige een ander werkt. Slijk en speekzel t’zamen-gemengt, zoude naa [alle] reden, eenes Menschen oogen verduyteren: Maar Christus heeft het gebruikt, als een middel om den blinden het gezicht te geven [...]. Het zelfde blijkt in het werk der genade ter zaligheyt [...]. In een woordt merkt dit stuks, Dat de genaaden Gods, die den Uytverkoorenen eygen zijn, begonnen, vermeerderd, en openbaar gemaakt worden, in of door het gene haar tegen-strijdig is.’ In: *Alle de werken van Mr. Wilhelm Perkins*. Drie dln. Amsterdam 1659-1663, 111, 165-171, het citaat op 168-169 [Exemplaar UBL TH 337].

Zie voor deze Engelse protestantse theoloog (1558-1602) die voornamelijk werkte in Cambridge: *The work of William Perkins*. Ed. I. Breward. Appleford

etc. 1970. Perkins schreef talrijke werken over de gratie Gods. Vgl. in verband met het gegeven citaat ook de afsluiting van Chapter XLIII van *A golden chain, or the description of theology* (ed. prin. 1590 als *Armilla aurea*): 'That grace and faith are [...] thereby declared and made manifest; that all the works of God are by contrary means.' Over Perkins eveneens H. Heppc, *Geschichte des Pietismus und der Mystik in der Reformirten Kirche, namentlich der Niederlande*. Leiden 1879, 24-28.

¹⁹ Verwijzing naar Genesis 27-33. De *staf* zou kunnen verwijzen naar Genesis 29:10 waar Jacob de schapen van Laban drenkt, of zijn vermeld om de tegenstelling aan te geven tussen het niets waarmee hij vertrok en zijn latere rijkdommen.

²⁰ Zie Genesis 37 en 41:41-42.

²¹ Zie hiervoor Handelingen 9:1-9 en vgl. Handelingen 13-28, i.h.b. 22. Volgens Paulus' eigen zeggen was hij een fel vervolger van de Christenen (Galaten 1:13-23; Filippensen 3:6; 1 Corinthiërs 15:9). Later wordt hij een geestdriftig ijveraar (1 Corinthiërs 1:23).

²² Vgl. bijvoorbeeld de pendant op emblemprent xxxviii. Stone-Ferrier 1985 interpreteert het borduren in dit embleem ten onrechte als symbool voor de liefde bedrijven. Zie tevens Franits 1993, m.n. 18-52.

²³ *Nederduytsche poemata* ('Het ambacht van Cupido') 1616, 70, nr. 3: 'Dum colo foeminam, hoc fio'. Enkele emblemen verder laat Heinsius Cupido harten aan elkaar naaien (73, nr. 10). Vgl. voor een directe ontleding van Cats aan Heinsius' bundel: embleem xiii.

²⁴ Antwerpen 1629, II, 114, nr. xiv. Zie Praz 1964, 148-150. Uitgebreid over deze bundel en de bronnen Porteman 1975-1. Vgl. Landwehr 1988, 49-50, nr. 37-40.

²⁵ Een dergelijke verwerking van een bundel liefdesemblemen tot een religieuze bezorgde Vaenius reeds in 1615 toen hij zijn *Amorum emblemata* veranderde in *Amoris divini emblemata*. Zie Porteman 1975-1, 194. Vgl. Landwehr 1988, 275-278, nr. 825-836 en 278-279, nr. 837-839.

²⁶ Ed. Amsterdam 1694, nr. 82. Andere emblemprenten in de *Sinne- en minnebeelden* waarop bloemmotieven voorkomen zijn de nrs. II, XXI, XXXI en XXXIII; embleem xxxviii verwerkt het motief van naald en draad. Hierover Royalton-Kisch 1988, 84 (afb. 47); 218, cat. nr. 39.

²⁷ *Portretten van echt en trouw* 1986, 75; S. de Bodt, 'Dan isser de Borduerwercker ...' In: *Nederlands kunsthistorisch jaarboek* 1980, nr. 31 (Nederlandse kunstnijverheid en interieurkunst). Haarlem 1981, 65-71; De Bodt 1987, 16-18, afb. 17-19, 32 en 44; over de vrouwenpiegel en Cats' 'Maeghde-wapen', 45-46; en over de afbeelding in 'De beschrijvinge van de opkoomste van Rhodopis', 16-18, en 45-47. Zij geeft ook voorbeelden van zijde bloemstillevens, 88-90, cat. nr. 20-21.

²⁸ Franits 1987, 32-38 en de vermelde literatuur. Het ziet er naar uit dat in de beeldende kunst vrouwen zich liever met naaigerei dan al spinnende uitgebeeld

wilden zien (*Ibid.*, 48 (noot 56); 109 en afb. 43-65). Vgl. ook de embleemprint van Penelope in Vondels *Den gulden winckel*. Amsterdam 1613, nr. LIIII.

²⁹ Ed. Köln 1668-1670, 11, 697; in de afdeling 'De communi ss. Martyrum'.

X ALS DE OGEN BEDWONGEN ZIJN, WORDT HET BEEST GEVANGEN.

PRENT Cupido, die een doek over de ogen van een leeuw heeft geworpen, doet het overwonnen dier een halsband om. Schrijlings hangt hij tegen het lichaam van de leeuw die door zijn voorpoten zakt. De overmeestering, met op de achtergrond een palm, speelt zich af in een 'natuurlijke' (Afrikaanse?) omgeving. Rechts een water en een stadje. Vanachter de wolken komen zonnestrallen.

Linksonder de initialen JS.

Afmeting: 12,4 × 12,5 cm.

X.A.1

MOTTO

Verwonnen: Overwonnen, bedwongen

1

haest: spoedig

2

Verwint ... oogh: als je zijn ogen maar bedwongen kunt houden

3

dier: meisje

ghesicht: oog (*WNT* IV, 2202). Kern van het bedoelde is dat liefde blind maakt; vgl. de uitdrukking 'iemand de ogen verblinden' (*WNT* X, 2254). Cesare Ripa schrijft in zijn *Iconologia* dat de Griekse dichter Musaeus 'de eerste van allen [is geweest] die het oogh voor de oorsaeck en oorsprongh van Liefde stelde'; ook gedurende de middeleeuwen blijft het motief populair.¹

4

wicht: (machteloos) kind

5

trotsheyt: hooghartigheid

lyden: dulden

X.A.2

Als de ogen bedwongen zijn, wordt het beest gevangen.

Een leeuw zal spoedig gevangen zijn, als hem de ogen zijn bedwongen; als je het nog niet weet: elke minnaar wordt door zijn ogen overwonnen.

5

Dus wanneer een lieflijk beeld zich in jouw zintuigen heeft gedrongen en de liefde, die door je ogen binnengaat, zich in je hart heeft genesteld, zul je spoedig op je geknechte nek het juk dragen en weldra aangename inspanningen,

ja zelfs zoete zweepslagen, op je rug verdragen:²

al ben je een leeuw of woester dan een welploos geworden tijgerin,³

je zult de wetten aanvaarden die de liefde jou dicteert.

X.A.3

Via de twee vensters van de ogen worden de pijlen van de liefde heer en meester.⁴

Wanneer men bij een leeuw een lap over zijn kop gooit, en hem zijn blik ontnemt, kan men het beest makkelijk overmeesteren. Niemand zal wild zijn als hij via de ogen wordt geraakt. Getemd zul je zijn, wanneer je verliefd bent.

- x.A.4.a Ovidius, *Metamorphosen*, 11, 846-847.
Verhevenheid en liefde gaan niet goed samen en verblijven niet op één plaats.⁵
- x.A.4.b Baptista Mantuanus, *Adolescentia seu bucolica*, Ecloga 1 (Faustus).⁶
Wie bemint, is slaaf; hij volgt als een gevangene zijn geliefde, hij draagt op zijn geknechte nek het juk, hij verdraagt op zijn rug zoete zweepslagen, hij verdraagt prikkels en trekt als een rund de ploeg.⁷
- X.B.1
1 *ghebonden*: met een halsband. Vgl. de embleemprint.
2 *ghevonden*: achterhaald
4 *Wert [...] zyn vyant openbaer*: bij zijn vijand bekend werd
3-4 Nadat Samson (Simson) aan zijn vrouw Delila het geheim van zijn kracht had verteld (dat schuilde in zijn haar), ontnam zij hem die door zeven haarlokken van zijn hoofd af te scheren. Hierdoor viel hij in de handen van zijn vijanden. Zie Richteren 16:17-21.
6 *sijnen gront*: de bijzonderheden van zijn aard
sinnen: kenmerkende eigenschappen
4-8 Dezelfde duiding, eveneens naar aanleiding van dit verhaal bij Plinius, geeft Erasmus in zijn *Parabola*: ‘Iniecto in oculos sago, leo sine ullo negotio capitur, alioqui inexpugnabilis: ita facillimum est potentissimum etiam domare, modo cognitum sit illius ingenium’ (Door een wollen mantel over zijn ogen te gooien, kan een leeuw, hoewel anders onoverwinnelijk, moeiteloos worden gevangen; net zo is het erg gemakkelijk om zelfs de meest krachtige persoon te bedwingen, mits je ervoor hebt gezorgd zijn aard te leren kennen). Ed. Margolin 1975, 280, r. 949-951; ed. Mynors 1978, 249, r. 25-28.
- X.B.2 Eerst worden de ogen overwonnen.⁸
Als u een woeste leeuw wilt overwinnen en binden,
zorg dan dat u de ogen overwint en de leeuw zal overwonnen zijn.
Wanneer de schelle klaroenstoot de sterke strijdmachten tot het gevecht roept,
en de bepantserde schare van huiveringwekkend brons schittert,
5 verschrikt de aanvoerder de ogen van de vijanden door de aanblik en hun oren door het rumoer,
en met kunstgrepen wekt hij angstige vrees op.⁹
In gevechten worden de ogen het eerst overwonnen, alsook de oren:
wie de ogen heeft kunnen overwinnen, verlaat als overwinnaar het strijdperk.
- X.B.3 Het oog overwonnen, het lichaam verloren.
Is de leeuw zijn blik ontnomen, dan verliest hij weldra ook zijn leven. Evenzo jaagt de legeraanvoerder zijn tegenstander vrees aan door onbekende gedrochten of een of andere afschuwelijke aanblik.¹⁰ Hij zal het hart overwinnen, die de ogen heeft gewonnen.
- X.B.4.a Tacitus, *Germania*, 43.
In alle gevechten worden de ogen het eerst overwonnen.¹¹

X.B.4.b Lipsius, *Politicorum, sive civilis doctrinae libri sex*, v, xvi.¹²
Een of ander onverwacht geschreeuw, beeld of aanblik heeft al dikwijls een leger op de vlucht gejaagd. Dergelijke dingen boezemen de vijand nog eerder angst in dan het zwaard. Ook zult u zien dat een leger meer door onbelangrijke en onbenullige, dan door terechte gronden tot angst op de vlucht gejaagd wordt.

X.B.4.c Livius, *Ab urbe condita*, xxv, xviii, 3.
Niets is van zo weinig gewicht dat het niet soms de aanleiding kan zijn tot iets groots.

X.B.5 Eerst worden de ogen overwonnen.
Het zijn niet de gebeurtenissen zelf die mensen in beweging zetten en in verwarring brengen, maar de meningen die men over gebeurtenissen heeft. Het is wonderlijk hoeveel invloed die eerste indruk kan hebben; niet gemakkelijk zal iemand mensen die eenmaal een bepaald vooroordeel hebben, tot andere gedachten brengen. Tacitus maakt de verstandige opmerking, dat het 'voor hen die aan de macht komen nuttig is de naam te hebben clement te zijn'¹³ en dat aan de reputatie van een gehaat vorst niet alleen zijn slechte maar ook zijn goede daden afbreuk doen.¹⁴ Dit geldt natuurlijk ook in privé-zaken. Voor pasgetrouwen is het zaak onenigheid als klippen te omzeilen, raadt Plutarchus aan, om te voorkomen dat een vroegtijdig conflict de gemoederen scheidt, voordat zij een hechte eenheid geworden zijn.¹⁵ Zij die liefdeslessen gegeven hebben, zijn van mening dat de minnaar vooral flink zijn best moet doen om op de eerste aanspreking de ogen en oren van de meesteres te vleien. Venus wist dit en bracht het in praktijk, zo zegt Vergilius. Want is er iets van de liefde dat die godin niet weet? Daarom liet ze haar Aeneas bij de eerste aanblik zien aan Dido *in gelaat en gestalte een god gelijk*.¹⁶ Met dezelfde krijgslist heeft Judith eerst de wachtposten, daarna de leider van de Assyriërs, Holofernes zelf, misleid.¹⁷ Zo gauw hij keek, kwam hij om, en zo gaat het steeds door.¹⁸

X.B.6
1 *werden*: worden
2 *vande selve*: daarvan, nl. van de *dinghen*, r. 2
4 *zijn inghenomen*: gewonnen (voor iets), gepakt zijn (door iets); *WNT* VI, 1637
5-6 *Tacitus*: Zie noot 13 en 14.
6 *eerst aen't rijck*: pas de heerschappij aanvaardt
oorboir: van belang, nuttig
7 *by ... roep*: naar het oordeel der mensen (de algemene mening)
8 *nieuwelijcx*: onlangs
Plutarchus: Zie noot 15.
9 *scherpheydt te schouwen*: strengheid te vermijden
9-10 *om ... trecken*: om haar aandacht, gevoelens volledig op hem te richten
10 *vande liefde handelen*: over de liefde schrijven
11 *ghesichte*: aanblik
12 *treck*: eigenschap, aantrekkingskracht. Zie voor Dido en Judith noot 16 en 17. Cats geeft hiermee zowel een voorbeeld van een man als van een vrouw als veroorzaker.

- 14 *vervoert ende inghenomen*: in verrukking gebracht en overmeesterd; verleid en bekoord (WNT VI, 1637)
- X.C.1
MOTTO Mattheus 6:23.
2 *rieren*: eer bewijzen, hoogschatten
3 *Wint*: overwint, hier: bedekt
6 *bedrijf*: doen
7 *schouwt*: schuwt, mijdt
nylen brant: wellustige hartstocht der liefde (WNT XXIII, 1205, 10 en WNT III, 1, 1039). In het gedicht uit 1618 legde Cats een verband met de duivel:
[...] Den Duyvel dwingt ons sinnen,
Wint hy maer ons ghesicht: de stadt is vol van moort,
Indien des vyandts heyr wort meester vande poort.
- X.C.2
MOTTO [Moet zijn:] Psalm 119:37, Wend mijn ogen af, opdat zij geen ijdelheid zien.
De leeuw die net nog vrij was, is slaaf nu zijn ogen bedwongen zijn:
wie u ook bent, als uw gezichtsvermogen bedwongen is, zult u zelf bedwongen zijn.
Geloof me, onze ogen zijn de vensters van de zonde,
en hierlangs komen de hebzucht en de lichtzinnige liefde naar binnen.
5 Zet de poorten wijd open, en de vijand sluipt naar binnen en alles is bloederig van moord:¹⁹
zet uw ogen open en de duivel raast in de burcht van het hart.
Zorg er voor dat uw zwakke ogen niet gepakt worden
en dat u het niet prettig zult vinden uw hart als slaaf aan de zonde te onderwerpen.
- X.C.3 Lucas 11:35, Zie toe, dat het licht dat in u is, geen duisternis is.
De slimme en listige jager vangt de sterke leeuw door hem de ogen te bedekken met een deel van zijn mantel. Hoeveel dappere mannen zijn er niet door hun ogen verslagen. Onze ogen, helaas, zijn voor ons de vensters van de zonde.
- X.C.4.a Lucas 11:34-35.
De lamp van uw lichaam is het oog. Wanneer dan uw oog helder is, zal het gehele lichaam verlicht zijn, maar als het slecht is, zal ook uw lichaam duister zijn. Zie dan toe, dat het licht dat in u is, geen duisternis is.
- X.C.4.b Nilus, *Capita Paraenetica*, 44 en 68.²⁰
Beheers uw oog: wanneer u immers niet goed oplet, wordt het bedrogen. Scherm uw oren en ogen af, want daardoor komen alle pijlen van de slechtheid binnen.
- X.C.5 De ogen, de leidslieden van slechtheid.²¹
Wanneer een slang zich door een nauwe plek probeert te persen is voor hem, als hij eenmaal zijn kop maar ergens in kan krijgen, meteen de doorgang gemakkelijk

voor zijn hele lijf.²² Als wij de kop van die verborgen slang, dat wil zeggen de eerste ingeving der zonde, toelaten, zal het kwaad onmiddellijk tot het diepst van ons hart doordringen.²³ In dit geval en in andere gevallen moeten we aan die beginselen weerstand bieden.²⁴ Want zoals we weten dat er een Jacobs ladder bestaat, waarlangs we als langs trappen naar de hemel streven,²⁵ zo is er ook een hellende weg naar beneden, waarlangs wij in een glibberige val ten verderve geleid worden.²⁶ Niets is gemener dan de tegenstrever; telkens wanneer hij iemand tot een misdaad verleidt, stelt hij deze niet meteen in zijn ware omvang en in zijn ware kleuren geschilderd voor ogen, maar begint hij doorgaans met kleine aanzetjes, die niet zozeer slecht zijn als wel op een onmerkbare wijze tot het kwade leiden. Zo krijgt hij gedaan wat hij wil, door allengs op een andere manier verder te gaan. Er is niemand^a geweest die meteen totaal slecht was. Wanneer hij David tot moord wil aanzetten, komt hij daarom eerst met rust aan en ledigheid (want als hij recht op zijn doel afgaat, zal de goede koning huiveren van alleen al het horen van die misdaad), weldra met een wellustige blik, gevolgd door overspel, en ten slotte, na al wat voorafging – als een noodzakelijk gevolg – met moord.²⁷ Elke zonde is trots en houdt van nalopers.

X.C.6

- 1 *haer*: zich
 1-2 *Als ... volgen*: Zie noot 22.
 4 *vesten*: aanbrengen, inplanten
 5 *grouwelen*: gruwelijkheden, zaken die te verafschuwen zijn
 5-7 *Daer ... verderve*: Zie noot 25 en 26.
 9 *onghevoelijcker wijze*: ongemerkt
 10 *berijdt*: plaagt, vaak met de bijgedachte aan berijden (WNT II, I, 189I, dp)
 10-13 *Hy ... voorgaende*: Zie noot 27.
 12 *krielen sin*: lustgevoel
vuylen lust: ontuchtige begeerte
 14 *t'elcken*: voortdurend
 15 *laquay*: lakei
 17 *moetwilligen*: kwaadwillige, lastige (vgl. WNT IX, 946)
 19 *inganck*: inval
 20 *medecijn*: arts. Dit spreekwoordelijk bekende voorschrift gaat terug op Ovidius, zie noot 24.
 21 *lantman*: boer
 21-22 *de ... schutten*: de schapen tegen te houden vóór de dam (het stuk grond dat in de omringende sloot van een weiland ligt en waarop een hek staat), m.a.w. het gevaar vóór te blijven (vgl. WNT XIV, 143 en 1236)

COMMENTAAR

De kern van het embleem, het motief van de geblinddoekte en getemde leeuw, maakt deel uit van een iconografische traditie waarin Venus, maar vooral Cupido, de leeuw leiden, berijden of bespelen. De leeuw als symbool van de kracht (in de oudheid en de bijbel is hij de koning der dieren en zijn kracht kon negatief of positief worden uitgelegd) en het onschuldige kind dat hem in bedwang weet te houden, is door de eeuwen heen in verschillende kunstvormen uitgebeeld, ingegeven door het vergiliaanse dictum dat liefde alles overwint:

‘Omnia vincit amor’ (*Eclogae*, x, 69).²⁸ Een emblematisch hoogstandje is te vinden bij Daniel Heinsius. Chrispijn de Passe maakte de gravure waarop de liefdesgod een forse leeuw in toom houdt, met eronder het motto uit Vergilius (afb. 10.1).²⁹

Cats geeft een variant, namelijk een letterlijke weergave van de verblinding door de liefde, eveneens in de persoon van Cupido. Mak en gedwee volgt de minnaar, ook al was hij eens onstuimig en fel als een leeuw.³⁰ De voorstelling vindt haar oorsprong in de anekdote die Plinius geeft in zijn *Naturalis historia*. Hij verhaalt hoe een schaapsherder de woestheid van leeuwen wist te bedwingen door een kledingstuk over de ogen te werpen. Dit opzienbarend staaltje van vangkunst werd kort daarop onderdeel van shows in de arena.³¹

In Cats’ tweede uitleg draait het om de list waarmee de kracht van de vijand overwonnen kan worden. Het is precies deze toepassing die de emblematicus Dionysius Lebeus-Batillius aan het motief had gegeven (zie hieronder). Ook de gekozen citaten spreken over deze politiek-militaire gedachte. Desondanks presenteert Cats in het prozadeel dit inzicht in de kracht van de eerste aanblik wederom als liefdesles.

De ogen, eveneens de vensters van de zonde genoemd, zijn bovendien een toegang voor de duivel en staan bloot aan verleiding tot wellust, hebzucht en ander kwaad. De derde duiding waarschuwt de mens er dan ook voor zich te hoeden voor het allereerste moment waarop de zonde probeert zich via het oog in het hart te nestelen.

Cats was niet de eerste die het onderwerp tot een embleem verwerkte. Er zijn in ieder geval drie zestiende-eeuwse voorgangers aan te wijzen die mogelijk als bron hebben gediend. De leeuwenvangers zijn hier echter allen voorgesteld als mannen in de kracht van hun leven. Het vroegste voorbeeld geeft Juan de Horozco y Covarrubias in zijn *Emblemas morales* (afb. 10.2). In het onderschrift vergelijkt hij de geblinddoekte leeuw, tam als een lam, met hoe men de onafhankelijkheid van wrede en bloeddorstige rechters kan afzwakken: wanneer de sluier van genegenheid of van partijdigheid hen verblindt, liggen ze uitgestrekt op de grond.³²

In Joachim Camerarius’ embleembundel *Symbolorum emblematum ex animalibus quadrupedibus* uit 1595 is te zien hoe de vanger behoedzaam op de leeuw toeloopt (afb. 10.3). Onder verwijzing naar uitspraken van klassieke en christelijke schrijvers werkt Camerarius de algemene stelling uit dat woede of drift door wijsheid te overwinnen is.³³

Een jaar later neemt Lebeus-Batillius het motief op in zijn *Emblemata* (afb. 10.4) en hij geeft er, evenals Cats na hem, een politieke betekenis aan. Onder het motto ‘Dimidium victoriae hostem noscere’ (De vijand te kennen is al de helft van de overwinning) licht het bijschrift toe dat het gemakkelijk is de overwinning op de vijand te behalen als men de aard van zijn kracht onderzoekt. Het bijgevoegde prozafragment levert daar aan de hand van voorbeelden uit de geschiedenis bewijzen van.³⁴ Gezien deze duiding lijkt de kans het grootst dat Cats zich op juist dit embleem heeft gebaseerd, met wellicht een knipoog naar de gravure bij Heinsius.

Een aardige verwerking van Cats’ embleemprent komt voor op een zeventiende-eeuwse esdoornhouten kan. De snijder Samuel Halvor Søn heeft zich

dicht bij het origineel gehouden, maar geeft Cupido nu frontaal weer en voorziet hem van een ander kapsel (afb. 10.5).³⁵

- BEWERKING EN NAVOLGING *Amoris divini et humani antipathia* 1629, 1, xx.
Samuel Halvor Søn, drinkkan 1663.
Dillherr 1674, 115, nr. xx.
Van Vreeswyk 1675-1, 208.
Moral emblems 1862, 139.
- LITERATUUR *Emblemata* 1967, 384-385.
J. Becker, “‘Amor vincit omnia’: on the closing image of Goethe’s *Novelle*.” In: *Simiolus* 18 (1988), 134-156, i.h.b. 145.

- NOTEN ¹ Ripa 1644, 386, met een opsomming van gedichten van o.a. Propertius, Ovidius en Petrarca. Zie voor de verwerking van dit motief in de renaissance-literatuur: J. de Harduwijn, *De weerlicke liefden tot Roose-mond (1613)*. Ed. Dambre 1978, 173-174; en voor de ideeën over de krachten van de liefdesblik, die werden toegeschreven aan de geesten of spiritussen: Porteman 1983, 154-155, 166-168, n.a.v. twee emblemen van P.C. Hooft (*Emblemata amatoria*, nrs. VII en XIV). In de *Anthologia Graeca* komen twee gedichten voor waarin de ogen de veroorzakers van de liefde worden genoemd (v, 226 en XI, 71); vgl. ook Martinus Koning, *Lexicon hieroglyphicon* 1722-1727, IV, 80.

Ook in de vroeg-Italiaanse literatuur treft men enkele treffende voorbeelden aan, zoals ‘E ’l suo cominciamento è per vedere’ (Liefde begint met zien), ‘E gli occhi in prima generan l’Amore’ (De ogen wekken in de eerste plaats de liefde op) en ‘Vien da veduta forma che s’intende’ (Door het gezicht neemt de liefde de vorm aan die men kent). Zie V. Nannucci, *Manuale della letteratura del primo secolo della lingua Italiana*. Firenze 1883, 228, 287 en 293.

² Cats ontleent deze beeldspraak bijna letterlijk aan het citaat van Mantuanus onder A.4.b. Vgl. voor de metaforen ook Vaenius, *Amorum emblemata* 1608, 72 en 88.

³ Vgl. Seneca, *Medea*, 863: ‘Ut tigris orba natis’ (Als een tijgerin van wie de jongen gestolen zijn).

⁴ Zie voor het beeld van de ogen als venster: *WNT* X, 2265; en als spiegel van de ziel: Dournon 1986, 299. Inzichtgevend in dit verband is de prent bij het motto ‘Les regards dards’ in Vaenius’ *Amorum emblemata* 1608, 150.

⁵ Precies zo bij Langius (95 A). Vert. d’Hane-Scheltema 1993, 67-68:

Liefde en majesteit, en die in één persoon – dat treft
vaak slecht.

⁶ Ed. Antwerpen 1540, 10. In: *Opera omnia*. S.l. 1513, fol. C11r. Zie verder *The eclogues of Baptista Mantuanus*. Ed. W.P. Mustard. Baltimore 1911, 65-66, r. 114-116. In deze ed. verwijzingen naar o.a. het werk van Tibullus en Ovidius (123). De eclogen van de Italiaanse, Neolatijnse, dichter Mantuanus (1447-1516) zijn tot na 1700 in heel Europa als schooltekst gebruikt en van invloed geweest op vele renaissance-dichters.

⁷ Vgl. ook A.2, r. 5-6.

⁸ Evenals het motto boven B.5 en regel 7 van het gedicht, is ook deze regel ontleend aan het Tacitus-citaat onder B.4.a.

⁹ Vgl. voor deze voorstelling Seneca, *Epistulae morales*, XIV, 6: 'Haec ut magna bella aspectu apparatusque vicerunt.' Vert. Verhoeven 1980, 45: 'Die andere voorwerpen behalen zoals grote legermachten alleen al door hun aanblik en door hun uitrusting de overwinning.'

¹⁰ Vgl. voor afschrikwekkend beschildeerde en toegetakelde olifanten die dienen als psychologische oorlogvoering, de voorbeelden in *PRL*, V, 2255-2257 (en zie ook B.4.b en Ripa 1644, 604b). Cats kan hier doelen op de spectaculaire veldtocht die Hannibal met zijn ruitery en olifanten over de Alpen ondernam, of op het verhaal over de Romeinse consul Gaius Fabritius Luscinus die voor onderhandelingen naar het verblijf van koning Pyrrhus ging, met wie de Romeinen in oorlog waren. Wanneer Fabritius bestand blijkt tegen het goud dat hem wordt aangeboden, probeert Pyrrhus hem een dag later te imponeren door onverhoeds de grootste olifant die hij heeft achter Fabritius' rug te laten trompetteren. Hierop zegt de consul met een glimlach: 'Noch je geld gisteren, noch je beest vandaag heeft enige indruk op me gemaakt', aldus Plutarchus, *Moralia* ('Regum et imperatorum apophthegmata'), 195 A. Vgl. *WDO* 1316. Van Beverwijck 1652, 68 haalt dit voorbeeld aan bij zijn bespreking van de schrik.

¹¹ Dit citaat heeft Cats ongetwijfeld de motto's boven B.2 en B.5, evenals B.2, r. 7 in de pen gegeven. De vindplaats zal Lipsius zijn (zie B.4.b).

¹² Ed. Leiden 1589, 309. Cats citeert hier Lipsius zelf letterlijk maar laat een Grieks citaat uit Plutarchus over Cato maior weg. Bovendien geeft hij het citaat uit Tacitus, dat Lipsius eveneens op deze plaats aanhaalt, een aparte plaats onder B.4.a, een aanwijzing voor hoe hij te werk ging bij het verzamelen van zijn citaten. Zie voor een vergelijkbare werkwijze o.m. embleem XIII.B.4.b.

¹³ Citaat afkomstig uit *Historiae*, IV, LXIII. Vgl. de vertaling van Meijer 1991, 288: 'Wat hun in de weg stond, waren redenen van strategische aard en het inzicht dat degenen die een begin maken met het vestigen van een nieuwe heerschappij, een roep van zachtzinnigheid te stade komt.'

¹⁴ Verwijzing naar *Historiae*, I, VII: 'Inviso semel principi seu bene seu male facta parem invidiam adferebant.' Vert. Meijer 1991, 51: 'En daar de keizer nu eenmaal gehaat was, berokkende zowel het goede wat hij deed als het kwade hem een gelijke impopulariteit.' Ook aangehaald door Langius (1060 A).

¹⁵ Toespeling op *Moralia* ('Coniugalia praecepta'), 138 E-F. Plutarchus vervolgt echter anders: 'Εν ἀρχῇ μάλιστα δεῖ τὰς διαφορὰς καὶ τὰς προσκρούσεις φυλάττεσθαι τοὺς γεγαμηκότας, ὁρῶντες ὅτι καὶ τὰ συναρμοσθέντα τῶν σκευῶν κατ' ἀρχὰς μὲν ὑπὸ τῆς τυχούσης ῥαδίως διασπᾶται προφάσεως, χρόνῳ δὲ τῶν ἀρμῶν σύμπηξιν λαβόντων μόλις ὑπὸ πυρὸς καὶ σιδήρου διαλύεται.' Vert. Van Dolen 1993, 70: 'Juist in de eerste huwelijksfase moeten de partners ruzies en botsingen vermijden. Ze moeten maar denken dat ook gelijmd vaatwerk in het begin

al bij het kleinste stootje uiteenvalt; pas later worden de voegen zo hard en sterk dat ze zelfs met vuur en staal nauwelijks te scheiden zijn.’

Ook Erasmus geeft deze tekstplaats in zijn *Parabola* (Ed. Margolin 1975, 146, r. 762-764; ed. Mynors 1978, 165, r. 18-21); hoewel Cats vaker gebruik maakt van Erasmus’ formuleringen, komen in dit geval slechts enkele woorden overeen. Wellicht is de beeldspraak *scopulos* (als klippen) een eigen vinding van Cats.

¹⁶ Zie Vergilius’ *Aeneis*, IV voor de liefde van Dido voor Aeneas. Het citaat: *Aeneis*, I, 588-589. Vgl. de vertaling van Schwartz 1989, 15. Venus werd beschouwd als de moeder van Aeneas.

¹⁷ Doordat ze haar indrukwekkende, bovennatuurlijke, schoonheid uitbuit en door haar aanblik weet te overweldigen, volvoert Judith haar list; zie Judith 10-13. Vgl. A.M. Musschoot, *Het Judith-thema in de Nederlandse letterkunde*. Gent 1972; A. Straten, *Das Judith-Thema in Deutschland im 16. Jahrhundert. Studien zur Ikonographie. Materialien und Beiträge*. München 1983; en *Tussen beks en heilige. Het vrouwbeeld op de drempel van de moderne tijd, 15de/16de eeuw*. Red. P. Bange e.a. Tent. cat. Nijmegen 1985, 29, 135, 144-147 en 196-198.

¹⁸ Toespeling op Vergilius, *Eclogae*, VIIII, 41: ‘Ut vidi, ut perii’ (Toen ik zag, hoe ik verloren was).

¹⁹ Vgl. voor de woordcombinatie *caede cruentarentur*: Tacitus, *Annales*, XV, 52.

²⁰ Nilus, *Opera omnia*. Paris 1865, 1251 en 1254 (PG LXXIX). De *Capita Paraenetica* volgen direct op de *Sententiae*, wat Cats’ vergissing kan verklaren. In: *Vele devote ende christelicke sententien, ende Godsalige punten ende leringen, des saligen Bischops, ende martelaers, Sancti Nili ...* Kampen s.a. [ca. 1550?] staat het citaat op fol. [A4r].

²¹ Volgens Johannes David, *Christeliicken waerseggher*. Antwerpen 1603, 220 is de regel ‘De wegh der sonden, om tot onse herte of siel te comen, die is in de ooghen ghelegghen’ (Vitiis nostris in animum per oculos via est), afkomstig uit Pseudo-Quintilianus’ *Declamationes*. Vgl. voor deze metafoor ook G.J.M. Weber, *Der Lobtopos des ‘lebenden’ Bildes. Jan Vos und sein ‘Zeege der Schilderkunst’ von 1654*. Hildesheim etc. 1991, 212-213 (Studien zur Kunstgeschichte, Band 67).

²² Later, in de *Spiegel* (1632, I, 8) verwerkt Cats dit gedrag van de slang tot een op zichzelf staand embleem, met als motto: ‘Waer de Slanghe ’thooft in krijght, daer krijtse ’tlijf in’ (vgl. *ADW* 1712, I, 488). Ook het feit dat de slang zijn huid aflegt, vormt binnen de emblematiek een geliefd thema. Zie *Emblemata* 1967, 630 en 634-635.

²³ Vgl. Openbaring 20:2.

²⁴ Vgl. Ovidius, *Remedia amoris*, 91-92:

Principiis obsta; sero medicina paratur,
Cum mala per longas convaluere moras.

(Weersta de beginselen van het kwaad, het is te laat geneesmiddelen te bereiden, als door lang uitstel de kwalen zijn verergerd). Ook aangehaald door Vaenius, *Amorum emblemata* 1608, 104.

²⁵ Vgl. Genesis 28:12.

²⁶ Vgl. Mattheus 7:13 (en verder Job 33:24).

²⁷ Zie 2 Samuel 11-12. David die zijn legers heeft weggestuurd en zelf in Jeruzalem is achtergebleven, bedenkt een list om Uria de Hethiet in de strijd te laten omkomen, om op die manier diens vrouw Bathseba te kunnen bekennen. Later, wanneer Nathan hem heeft gestraft, toont David berouw voor zijn zonde.

²⁸ Becker 1988. In dit artikel ook voorbeelden van de macht van de liefde in de vorm van Cupido als wagenmenner, nu zelf geblinddoekt en met twee tamme leeuwen voor zijn wagen, in het werk van o.a. Alciato. Vgl. verder *Emblemata* 1967, 385-386 en 390. Over de waakzaamheid van de leeuw: *Physiologus* 1967, 3-4, nr. 1; en over de antieke en christelijke koppeling van de leeuw met de liefde: Charbonneau 1940, 47-48.

²⁹ *Emblemata amatoria* 1608, nr. 1.

³⁰ Vgl. voor de blinde minnaar Plato, *Nomoi* ('Leges'), v, 731, e: 'Τυφλοῦται γὰρ περὶ τὸ φιλοῦμενον ὁ φιλῶν, ὥστε τὰ δίκαια καὶ τὰ ἀγαθὰ καὶ τὰ καλὰ κακῶς κρίνει' (Want de minnaar is blind tegenover het object van zijn liefde, zodat hij een slechte beoordelaar is als het goede en nobele dingen betreft); en verder Lelio Gregorio Giraldi, *De deis gentium*. Basel 1560, 395, r. 37 ev. Voor het verwante motief van Cupido die zélf blind is: Panofsky 1939. Watson 1979, 67: 'Several times a leopard that a lady has tamed serves a metaphor of a lover caught in the chains of love.'

³¹ Boek VIII, XII (54): 'Capere eos ardui erat quondam operis, foveisque maxime. Principatu Claudii casus rationem docuit pudendam paene talis ferae nomine pastorem Gaetuliae, sago contra ingruentis impetum obiecto, quod spectaculum in harenam protinus translatum est, vix credibili modo torpescente tanta illa feritate quamvis levi iniectu aperto capite, ita ut devinciatur non repugnans. Videlicet omnis vis constat in oculis [...]' (Eens was het vangen van leeuwen een moeilijke taak, voornamelijk tot stand gebracht door middel van valkuilen. Tijdens het principaat van Claudius vond een Gaetulische herder bij toeval een methode uit, waarvoor een wild dier met zo'n natuur zich bijna moet schamen: toen het dier hem aanviel, wierp hij bij de bestorming een mantel in de strijd – een daad die korte tijd later werd toegepast in de arena als onderdeel van de show – en het was ongelooflijk hoe de grote woestheid van het schepsel verzwakte toen zijn kop was bedekt met slechts een licht kledingstuk, met als resultaat dat het overwonnen werd zonder gevecht te leveren. Het punt is namelijk dat al zijn kracht geconcentreerd is in zijn ogen).

Over de makheid van de leeuw als hem het zicht ontnomen wordt, spreekt ook de kerkvader Chrysostomus, *Homiliae XC in Mattheam*, IV, 9. In: *Opera omnia*, VII-1. Paris 1862, 49-50 (PG LVII).

³² Ed. Segovia 1589, III, 181r-182v, nr. XL.

³³ Ed. Nürnberg 1595, nr. X. Een latere navolging van dit embleem komt voor in de anonieme verzameling *Acht-en-dertig konstige zinnebeelden*, met als motto 'Meer door konst als kracht'. Amsterdam 1737, 70-71.

³⁴ Ed. Frankfurt am Main 1596, nr. 33.

³⁵ Hier luidt het motto: CAPTIS. OCVLIS. CAPITUR. Voor 'BELLUA' was geen plaats meer. Op de kan staat behalve de leeuw, de versierde os (nr. XIX) en de spin met de slang (nr. XXXVII). Er is ook een reliëf op het deksel dat een zee-meermin met een gitaar voorstelt, met als inscriptie FORMOSA. SUPERNE (afgeleid van Horatius' *Ars poetica*, 4). Over de kan: Billeskov Jansen 1956 en 1962; andere voorbeelden zijn opgenomen in de commentaar bij de emblemen XIX, XXXVII en XLII.

XI EEN ZACHTE PEER VALT AL VANZELF.

PRENT Vanuit een wolk blaast een wind, in antropomorfe gedaante, tegen een appelboom. Sommige appels hangen nog in de boom, andere vallen eruit of liggen tussen een paar afgewaaide takken op de grond. Half in de schaduw van de boom is Cupido op zijn knieën bezig de appels op te rapen met naast hem zijn boog en pijlkoker. Links op de achtergrond staat een huis met bijgebouwen, rechts loopt een landweg (waarlangs enkele paaltjes); er staan bovendien enkele schuren. In het midden tussen bomen en bossen is een houten poortgebouw te zien, aan één kant ondersteut met een schoor.

Middenonder de initialen JS.

Afmeting: 12,3 × 12,3 cm.

XI.A.1
MOTTO

Spreekwoord: 'Als het appeltje rijp is, valt het vanzelf', voor: alles gebeurt op zijn tijd, men moet zijn tijd afwachten (*WNT* II, 1, 552).

1 *met korte swieren*: binnen korte tijd, of: zonder al te veel omhaal

2 *dieren*: meisjes

3 *op een spronck*: resoluut

4 *daer*: in zo'n geval (vgl. r. 1-2)

6 *u lief*: uw meisje

vlugge: huwbare, rijpe (*WNT* XXI, 2512-2513). Vgl. A.2, r. 3.

7-8 Vgl. de commentaar en het onderschrift op een zeventiende-eeuwse prent met een vrijsterboom (een boom die vol hangt met vrijlustige meisjes) dat besluit met de – waarschijnlijk op Cats gebaseerde – regels:

't Geen te jong is laat dat rijpen,
Kiest een vryster op haar tijt,
Die na groene peeren grypen,
Zelden dat haar werk gedyt.¹

XI.A.2 Een zachte peer valt al vanzelf.²

Als je ernstig gemoed terugschrikt voor een langdurige verkering,
als je graag het witte eindpunt van het huwelijk ziet,
zorg er dan voor dat je een meisje bemint dat door een huwbare zuster op de hielen gezeten wordt.

- 5 Dat zie je toch wel? Loof komt tot wasdom als loof het opdrijft.
Laat zij je vriendin zijn, voor wie de gevorderde leeftijd oprukt:
geloof me, de tijd bepleit de zaak van de minnaar.
Zachte peren vallen vanzelf, onrijpe peren blijven steviger aan de tak zitten:
een druif die nog groen is, pluk je niet zo gemakkelijk.⁵
- XI.A.3 Groen fruit valt niet gemakkelijk.

Minnaar, als je niet wilt smachten in een langdurige hartstocht, richt dan je liefde
op één of andere rijpe vrouw. Ziet men in de boomgaard⁴ niet dat rijp fruit zo
in de hand valt en dat men aan te groen fruit vaak vergeefs trekt?
- XI.A.4.a Horatius, *Ode*, II, v, 9-10, 13, 15-16.

Laat die begeerte
naar onrijpe druiven:
weldra zal zij u volgen, weldra zal dan Lalage
met een schaamteloze blik uitzien naar een echtgenoot.⁵
- XI.A.4.b De eerste regel is mogelijk van Cats zelf; de tweede is een variatie op Vergilius,
Georgica, III, 267.

Aan de vroege en tot volwassenheid komende jaren heeft
Venus zelf nog niet de hartstocht gegeven.⁶
- XI.A.4.c Tertullianus, *De virginibus velandis*, XI, 5.

Iets wrangs is een onrijpe maagd.⁷
- XI.B.1
MOTTO *haest gherooft*: gemakkelijk gestolen (geplukt); het kan ook betekenen: gemakke-
lijk ontroofd (door de Dood); *WNT* XIII, 1367. Vgl. ook r. 5-8.
4 *scheyt*: laat los
van stonden aen: onmiddellijk
5-6 *wanneer ... ziel*: wanneer zijn laatste, krampachtige bewegingen en trekkingen
hem benauwen, met andere woorden: wanneer hij in doodsangst is. Vgl. *WNT*
XVI, 288, dp.
8 Vgl. *WNT* XII, 1, 888 – evenals de commentaar – voor de vergelijking van het
levenseinde met het vallen van een peer.
- XI.B.2 De mens is gelijk een appel.⁸

Appels die omstreeks de herfst de takken doen doorbuigen door hun last,
vallen al in de manden wanneer ze maar nauwelijks met een vinger aangeraakt zijn:
maar de ruwe boerin schudt de hele moederboom heen en weer,
wanneer ze onrijpe peren hardhandig afplukt.⁹
5 Pas na veel wonden maakt de overwachte dood de zich hevig verzettende ziel
los,
wanneer hij het gemunt heeft op baardeloze wangen.
Maar de Schikgodin hoeft maar even de levensdraad van een bevende oude man
aan te raken, en hij glijdt meteen zijn graf in.

- XI.B.3 Een oude man is als een rijpe appel.
 Wil je zien op welke wijze mensen sterven? Kijk dan naar een gaard waarin men appels plukt. Het fruit zit vast aan de tak zolang het groen is, terwijl de rijpe appel bij het geringste zuchtje wind valt.
- XI.B.4 Cicero, *De senectute*, XIX, 71.
 ‘Jonge mensen sterven volgens mij op dezelfde manier als een sterke vlam waarop men opeens water giet, oude mensen daarentegen zoals een vlam die vanzelf dooft, opgebrand en zonder het gebruik van enig geweld. Vergelijk maar met vruchten, die je met geweld¹⁰ moet plukken zolang ze nog onrijp zijn, maar die vanzelf afvallen als ze volgroeid en zacht zijn geworden. Op dezelfde manier wordt jong leven door geweld weggenomen, het leven van ouderen door rijpheid.’¹¹
- XI.B.5 Een rijpe valt al vanzelf.¹²
 Mij dunkt dat het passend is hier een Franse uitdrukking aan te wenden, waarvan de Heer Du Vair melding maakt in zijn tractaat over de verhandelingen van Epictetus (uit genegenheid voor hem zal ik voor deze keer Frans spreken). *Een mens is als een appel*, zegt hij, en hij voegt er deze versregels aan toe:
*Onze lichamen, als vruchten hangend aan bomen,
 vallen rijp op de grond of worden nog groen afgerukt.*¹³
Dus is de mens in wijze van sterven, niet ongelijk een appel. Het komt me voor dat de aangehaalde vergelijking passend en levendig is om de wijze van sterven uit te drukken zowel voor een krachtige jongeling die nog in de bloei van zijn jeugd is, als voor een man op leeftijd die reeds naar de grond gebogen loopt. *Alles wat overeenkomstig de natuur gebeurt*, zegt de filosoof, *moet onder de goede dingen gerekend worden.*¹⁴ Maar alles wat ons tegen de loop van de natuur overkomt, is normaal gesproken onaangenaam. Het lijkt erop dat Cicero deze zelfde manier van spreken, waarvan hij zich in zijn boek over de ouderdom bedient, heeft overgenomen van Epictetus, maar in puntiger en verhevener taal.¹⁵ Hoor dus deze grote redenaar in zijn eigen taal spreken: [in het citaat onder B.4].
- XI.B.6
 4 *lijckwel*: evenwel
 5 *Epicteti*: van Epictetus. Zie noot 13.
 8 *werwaerts [...] heenen*: waarheen
 12 *sick*: (neven)vorm van het wederkerend voornaamwoord ‘zich’. Over deze vorm: Weijnen, 49, § 51; evenals Hermkens en Van de Ketterij 1980, 95, § 2.4.
 13-14 *druypen ... benen*: vallen daar vanzelf af (*WNT* III, II en III, 3481, 2, dp)
- XI.C.1
 MOTTO
 3 Filippensen 1:23, ‘Hebbende begeerte, om ontbonden te worden en met Christus te zijn; want dat is zeer verre het beste.’ Vgl. ook c.5, r. 9: *cupio ... Christo*, evenals embleem XXVII.C.4.c.
vaste peyl: stellig teken (*WNT* XII, I, 930, dp; *WNT* XVIII, 651, A, 2, 14)
wranghen: onrijpe

- 4 *even*: juist
 5 *de bleecke doot*: Ook Horatius heeft het over de bleke dood, de ‘pallida Mors’ (*Ode*, 1, 1v, 13). Vgl. verder *WNT* III, II en III, 2835; *WNT* II, II, 2815; en Ripa 1644, 93-94a, 343b. Dit epitheton ook in embleem XI VI. B. I, r. 4.
 6 *strevigh*: weerbarstig, weerstrevig
 8 *wranghe sucht*: hardnekkige ijver [om het leven te behouden]
- XI.C.2 Wat onrijp is, is ook vasthoudend.
 Wanneer de tuinman de geschenken van de bevroede tuin¹⁶ verzamelt, geeft de boom vanzelf royaal de last prijs als deze rijp is: als enkele appels zich tegen deze wet verzetten en aan de vasthoudende takken blijven zitten, zullen ze ongetwijfeld slecht van smaak zijn.
 5 Wanneer de dood met begerige handen de lichamen van de mensen wegrukt, zegt een verstandig man: Ga niet zo woest tekeer! wij zullen uit eigen beweging volgen.
 Wie ontkent dat hij weggerukt kan worden en zich tegen God verzet, vertoont, ach, de kenmerken van een onrijp hart.
- XI.C.3 Ecclesiasticus (Jezus Sirach) 41:4, Vrees het oordeel des doods niet.¹⁷
 De appel blijft stevig aan de tak vastzitten wanneer hij nog niet rijp is; het fruit, zacht om te eten, laat zich gemakkelijk plukken. Wie zich tegen het lot verzet en bang is voor de dood, laat merken dat de gesteldheid van zijn gemoed niet in orde is.¹⁸
- XI.C.4.a Seneca, *Epistulae morales*, xxvi, 4.
 ‘Wat is een betere manier van heengaan dan langzaam naar zijn einde weg te glijden omdat de natuur ons loslaat? Geleidelijk afgevoerd worden is de zachte weg.’¹⁹
- XI.C.4.b Chrysostomus, *In Matthaeum homiliae*, xxv, ex capite 10, 28.²⁰
 De dood is een onontkoombaar geschenk van de al bedorven natuur, waarvoor men niet moet vluchten, maar die men veeleer moet omarmen, zodat wat onontkoombare toekomst is, vrijwillig aanvaard wordt.
- XI.C.4.c Chrysostomus, *In Matthaeum homiliae*, xxv, ex capite 10, 28.²¹
 Laten we God ten geschenke geven, wat we als schuld moeten inlossen.
- XI.C.5 Wat onrijp is, is ook vasthoudend.
 Men hoeft een wilde vogel die in een kooi opgesloten zit niet te verdrijven of tot vertrek te dwingen, want zodra de kooi geopend is, vliegt hij meteen het vrije veld in. Wij, ongelukkige stervelingen, zijn in de kerker van het lichaam opgesloten.²² God ontsluit voor ons de zuivere en open lucht in de dood. Waarom blijven wij staan? Wanneer van ons het veergeld gecist wordt, is dat

toch een teken dat wij in veilige haven zijn?²³ We zien iedere dag de zon opkomen en ondergaan en dit maakt ons niet ongerust, omdat we eraan gewend zijn en deze kringloop van de natuur kennen. Waarom denken we dan niet hetzelfde over leven en dood? Wat is ook maar ergens aangenamer dan met een gerust hart met Simeon te kunnen zeggen: *Nu laat uw dienstknecht gaan, Heer*²⁴ of met Paulus: *Ik verlang ernaar ontbonden te worden en met Christus te zijn*?²⁵ Maar uit afkeer van het leven de dood te wensen, omdat we tegenslag ondervinden naar lichaam of geest, zou noch moedig, noch aanbevelenswaardig zijn.²⁶ ‘Het is even laf niet te willen sterven wanneer de situatie daartoe dwingt als te willen sterven wanneer dat niet nodig is’, zegt Josephus.²⁷ Welaan dan, christenmens, laat het verdriet niet zo groot zijn dat het u in de dood drijft voor het uw tijd is te sterven, en laat de zucht naar genot niet zo groot zijn dat zij u vasthoudt wanneer het uw tijd is om te sterven. Dit leven wordt niet weggerukt, maar onderbroken om teruggegeven te worden voor een beter leven, de geest wordt niet vernietigd maar naar zekerder dingen gezonden.

XI.C.6

- 1 *butte*: kooi (WNT VI, 1329, 4, c, dp, hapax)
 2 *de selve*: Nl. *butte* (r. 1).
 2-3 *sal ... ghenoech*: zal hij zeker van zelf
 4 *muyte*: vogelkooi (een muite is ook een gevangenis, WNT IX, 1215)
 5 *desen kercker*: Nl. het lichaam (r. 3). Vgl. noot 22.
 3-6 *Wy ... komt*: Vgl. Psalm 124:7, ‘Onze ziel is ontkomen, als een vogel uit de strik van de vogelvangens.’
 6 *veerschat*: Zie noot 23.
 7 *daer ... poochden*: waarheen wij op weg waren (n.l. de hemel)
 9 *ghemeenen*: gewone
 11 *met vollen mont*: volmondig
 12 *Simeon*: De woorden van de oude Simeon, de rechtvaardige en godvrezende man die de jonge Christus zegende toen Hij werd opgedragen in de Tempel; zie noot 24.
Paulo: Zie noot 25 voor deze woorden van Paulus.
 14 *Door*: Vanwege
 16 *waert noch kloeckmoedelijck*: zou het noch teken van geestelijke kracht zijn
 17-18 *en [...] en*: zowel ... als
 21 *eerselen*: terugdeinzen
 22-23 *Ons ... herstelt*: Vgl. voor deze gedachte van het vernieuwen van lichaam en geest o.a. 1 Corinthiërs 15, i.h.b. vs. 40-58; verder 1 Thessalonicensen 5:19.

COMMENTAAR

Zoals rijp fruit zich moeiteloos losmaakt en laat plukken, dienen jongelui bij het maken van de keuze van een meisje te letten op de mate waarin het volgroeid is: wanneer je bij een te jong meisje begint met je vrijerij, staat je beslist een lange weg of tegenslag te wachten. Een rijpe, jonge vrouw daarentegen geeft niet alleen minder zorgen maar zal zich ook veel gemakkelijker gewonnen geven. Dat is het liefdesadvies dat Cats in eerste instantie verbindt aan de afgevallen appels die Cupido vergaart.

Vervolgens steunt de gehele tweede uitleg op de woorden van Cicero en Epictetus in de vergelijking tussen het afvallen van het fruit en het levenseinde van

de mens. Het plukken van het groene fruit gaat moeilijk, evenals de jonge mens weerstrevig is als hij vroegtijdig moet sterven; rijp fruit valt uit zichzelf en hetzelfde kan gezegd worden van de mens in zijn ouderdom: hij valt 'natuurlijk' en moeiteloos.²⁸ Pas in het tweede, Franse, gedicht is er een directe aansluiting van de tekst bij de prent: *D'un petit chocq du vent la meure pomme chet.*

Het afvallen van de vruchten en het sterven is in het godsdienstige deel uitgewerkt in de houding van de mens tegenover de dood. Het is niet goed naar de dood uit te zien, maar men moet er ook niet bevreesd voor zijn. De cyclus van leven en sterven is nu eenmaal eigen aan de loop van de door God gegeven natuur. De dood verlost de mens en biedt hem de weg ter eeuwige zaligheid. Daarom dient hij ervoor te zorgen dat hij er zich volkomen op heeft voorbereid.

Het hier tot embleem verwerkte motief komt meer dan eens voor in antieke Latijnse grafschriften. Bekend zijn onder andere:

De menselijke aangelegenheden zijn zoals 'appels van de citroenboom': of ze vallen rijp, of ze worden onrijp geplukt.

En:

Zoals appels die aan een boom hangen, zo zijn onze lichamen:
of ze vallen rijp, of ze vallen, te vroeg, groen terneer.²⁹

Enkele jaren voor Cats' *Sinne- en minnebeelden* was het thema ook door Denis Lebey de Batilly (Dionysius Lebeus-Batillius) in zijn *Emblemata* tot een embleem verwerkt. Onder het motto 'Homo pomo similis, aut maturus cadit, aut si cito acerbus ruit' (De mens is gelijk een appel: of hij valt rijp, of hij is, als hij te vroeg geplukt wordt, bitter), toont de vijfde embleemprent behalve een paartje waarvan de man een appel omhoog houdt, een man die een appel van een boom plukt, evenals een paartje op de achtergrond. Onder de boom ligt een aantal afgevallen appels (zie afb. 11.1).³⁰

Lijkt deze prent vanwege de paartjes te verwijzen naar de liefde, in de uitleg wordt ze nadrukkelijk geplaatst in een *memento mori*-kader. De duiding die Cats in zijn prozaedeel geeft, vindt ook direct aansluiting bij Lebeus' commentaar, want dat gaat, aan de hand van precies hetzelfde Cicero-citaat, eveneens in op het onverwachte moment van sterven, gekoppeld aan de levensfasen van de mens.

Theodor de Bry had op een van de embleemprenten in zijn bundel *Emblemata secularia* de liefde wel onomwonden verbonden met een fruitboom. Op de pictura is te zien hoe enkele mannen met behulp van knotsen rijp fruit uit een boom proberen te gooien; het fruit bestaat hier evenwel uit jonge vrouwen die hun verkiezing, turend door de bladeren, afwachten. Eén is juist getroffen en valt naar beneden. Een wat oudere man kijkt welwillend toe (afb. 11.2). Het hier aangebrachte motto is maar voor één uitleg vatbaar: 'Felices iuvenes, quibus haec est arbor in hortis' (Gelukkig zijn de jongelingen die deze boom in hun tuin hebben staan). In het bijschrift wordt uitgenodigd de meisjes, nu aangeduid als rijpe pruimen, uit de maagdenboom te schudden:

Der jungfrawen Baum.

Auff diesem Baum, die Meidlein fein,
Gewachsen wie die Pflaumen seyn,

Begerstu ihrer, com herbey,
Und schüttel sie herunter frey.³¹

De appel, reeds in de oudheid het symbool van liefde en vruchtbaarheid, was niet alleen het attribuut van Venus maar ook van amoretten. Het kan zijn dat Cats vertrouwd is geweest met Philostratus' *Imagines*, 1, 6 want hierin wordt een uitvoerige beeldbeschrijving gegeven van een speels kunstwerk – waarschijnlijk betreft het een reliëf – waaruit is op te maken hoe daarop amoretten in een tuin appels aan het verzamelen zijn. Terwijl de zoete geur van de appels de beschouwer tegemoet komt nodigen, aldus Philostratus, 'gouden, rode en gele appels aan het eind van de takken de amoretten uit om ze te oogsten. De pijlkoekers zijn versierd met goud en van goud zijn ook de pijlen die erin zitten.'

Appels worden over en weer gegooid, een teken dat de verliefdheid openbaar wordt; anderen gebruiken appels als doel om op te schieten, wat er op wijst dat ze hun liefdesverlangen op peil houden. De amorini zullen de eerste geoogste appels, samen met een haas die ze hebben gevangen, aanbieden aan Aphrodite.³² Cats zou de beschrijving indirect gekend kunnen hebben via bijvoorbeeld Gyrardus, *De deis gentium* (Basel 1548); Cartari, *Imagines deorum*. (Lyon 1581) of Valerianus, *Hieroglyphica* (Basel 1575).³³ Verder zijn er ook voorbeelden in de prentkunst waaruit blijkt dat dit thema navolging vond. Op een gravure in de trant van L. Davent (naar Primaticcio) evenals op een ets in de trant van Despèches, beide uit de School van Fontainebleau, komt een appelrapende Amor voor. Sporen van deze iconografie zijn bovendien terug te vinden op Caritas-voorstellingen, zoals op het schilderij van Lucas Cranach de Jongere, getiteld *Caritas*.³⁴

In de Mignault-uitgave van Alciato's embleembundel komt de combinatie terug: op een van de prenten verschijnt Cupido bij een fruitboom. Hij draagt onder de 'Cotonea' een mand met kweeperen; Hymen, de god van het huwelijk, een bruiloftsfakkeltje in de hand, staat links van hem. Het onderschrift gaat in op de harmonie tussen pasgetrouwden onder verwijzing naar het verhaal over Solon die wilde dat aan een kersvers bruidspaar deze verleidelijke 'Poma Cydonia' zouden worden aangeboden (afb. 11.3).³⁵ Bewust of onbewust vindt de uitbeelding van Cats bij dit type voorstellingen aansluiting. Zowel bovengenoemde uitwerkingen als de aangehaalde citaten (van Tertullianus en met name die van Cicero) evenals de vergelijking van Epictetus (via Du Vair), kunnen hem de toepassingen hebben ingegeven van achtereenvolgens de rijpheid in de liefde als geschikte weg naar het huwelijk, de ouderdom die zo plotseling weggerukt kan worden en het gewillige, lijdzame sterven.

Een typische bewerking van Cats' elfde embleemprent heeft Goossen van Vreeswyk in *De roode leeuw, of het sout der filosofen* gegeven. Onder het kopje 'Van de vruchten des lands' gaat hij, terwijl hij verwijst naar vele bijbelplaatsen en het werk van Raymondus Lullus, in op de alchemistische betekenissen van de gemerkte onderdelen van de prent. Zo brengt hij de boomstam in verband met gecalcineerde wijnsteen, de appel met zwavel en het teken dat balanceert op het achterwerk van Cupido met Mercurius en 'Quiksilver' (afb. 11.4).³⁶

In de *Spiegel van den ouden ende nieuwen tijdt* kwam Cats nog eens terug op het plukken van fruit. Bij een ongeïllustreerd embleem nam hij de volgende omschrijving op: 'Het beeldt moeste zijn een vryster die een porceleyne schotel met fruyten een vryer aanbiedt, de vryer sich van de vryster tot een fruyt-boom

keerende om zelfs te plucken.’ Pas later werd de prent ook daadwerkelijk opgenomen. De peermetafoor dient hier als een aansporing voor een man in de liefde het initiatief te nemen, terwijl het meisje bescheidenheid en terughoudendheid sieren. Tevens gebruikt Cats in zijn *Spiegel* de peer in twee andere emblemen als beeld voor de eerbaarheid van de jonge vrouw. Het best en lekkerst is de peer, en dus de vrouw, als ze precies rijp genoeg is. Verder moet er moeite voor gedaan worden haar eigenhandig te plukken: als ze je in de schoot valt, is ze minder lekker en wie weet misschien ook al te rijp, zodat aan haar maagdelijkheid getwijfeld zou kunnen worden.¹⁷

- BEWERKING EN NAVOLGING Van Vreeswyk 1672, 91.
Moral emblems 1862, 115.
- LITERATUUR *Emblemata* 1967, 179-181, en 232 appelboom met vruchten.
H. Luijten, “‘Swiren vol van leer, amblemsche wijs geduijt’”. Een opmerkelijk zeventiende-eeuws poëzie-album van Gesina ter Borch.’ In: *Bulletin van het Rijksmuseum* 36 (1989), 315-342, i.h.b. 332-333, en afb. 14-16.
Kent en versint 1989, 57-59, en afb. 63, 64a-b en 68.
- NOTEN
- ¹ In: *Kent en versint* 1989, 57 (afb. 64a). Al eerder had G.J. Boekenoogen op deze plaats gewezen, zie: ‘Waar de kinderen vandaan komen (vervolg).’ In: *Folkskunde. Tijdschrift voor Nederlandsche folklore* 22 (1911), 149. Latere ‘arbres d’amour’ ook in P.L. Duchartre en R. Saulnier, *L’Imagerie populaire ...* Paris 1925, 33-34, 77-78, en 205. Vgl. verder Cats’ ‘Wie met appels vrijt, wort met kloekhuysen geloont’, *LDW* 1712, 1, 564, b, en *WNT* VII, 11, 4240 (zonder toelichting).
- ² Mogelijk een variatie op Ovidius, *Amores*, 11, XIV, 25: ‘Sponte fluant matura sua’ (Wat rijp is, valt uit zichzelf). Vgl. ook B.2, r. 4.
- ³ Letterlijk: volgt niet de makkelijke hand. Deze omschrijving komt onder andere bij Ovidius voor (zie bijvoorbeeld *Ars amatoria*, 1, 160). De laatste regel, een pentameter, zou een citaat kunnen zijn, maar een toespeling op de inzet van A.4.a is evengoed mogelijk.
- ⁴ Ook destijds vormden fruitbedrijven een vertrouwd beeld. Al in de zestiende eeuw bestond onder meer in Brabant en Zeeland een bloeiende appelteelt die ook gericht was op export, vooral naar Engeland. Zie tent. cat. *Beuckelaer* 1986, 72.
- ⁵ Vgl. de vertaling van Van de Laar 1987, 62. De naam Lalage komt vaak voor in liefdespoëzie en suggereert jeugdige opgewondenheid (R.G.M. Nisbet en M. Hubbard, *A commentary on Horace: Odes, book 1*. Oxford 1970, 268; en: R.G.M. Nisbet en M. Hubbard, *A commentary on Horace: Odes, book 11*. Oxford 1978, 88).
- ⁶ Een alternatieve vertaling is: ‘Venus zelf laat bij mensen in hun eerste en groeiende jaren de gedachte nog niet opkomen.’
- ⁷ Het citaat gaat terug op het volgende fragment: ‘Et ideo penes Israelem illicitum est ad virum tradere nisi post contestatam sanguine maturitatem; ita ante hunc indicem acerba res est. Igitur si tamdiu virgo, quamdiu acerba est, desinit

virginem, cum matura cognoscitur, et ut non virgo iam legi applicatur sicut et nuptiis.' In: *Opera*. Ed. A. Kroymann en V. Bulhart. Wien 1957, IV, 95, r. 18-21 (CSEL LXXVI). De vertaling van H.U. Meyboom. Leiden 1931, 182 luidt: 'Daarom ook is het bij Israël ongeoorloofd (haar) aan een man uit te leveren, tenzij dan na het getuigenis van rijpheid door bloed; zoozeer is zij vóór deze aanwijzing een onrijp ding. Indien zij dus zoo lang maagd is als zij onrijp is, heeft zij opgehouden maagd te zijn, wanneer zij als rijp erkend wordt. En in hoedanigheid van niét-maagd wordt op haar de wet toegepast, even goed als door huwelijken.'

⁸ Zie B.5 voor de ontlening aan Guillaume du Vair (en indirect Epictetus). In de commentaar wordt een gelijklopende regel bij Lebeus-Batillius aangehaald.

⁹ De woorden *acerba manu* zijn mogelijk een variatie op Ovidius, *Amores*, II, XIV, 24-25: 'Quid [...] pomaque crudeli vellis acerba manu?' (En waarom pluk je het onrijpe fruit hardhandig af?). Vgl. ook het motto boven A.2.

¹⁰ Cicero heeft niet *vi* (met geweld), maar 'vix' (met moeite).

¹¹ Vert. Peters 1989, 52-53. De gedichten in deze afdeling zijn duidelijk op dit Cicero-fragment gebaseerd. Vgl. verder B.5, r. 12 ev. (*Cicero semble ...*). Ook Langius geeft het citaat onder het lemma 'Senectus' (1203 A); de laatste regel had hij al eerder aangehaald onder 'Adolescentia' (24 B). Tevens geciteerd door Montaigne, *Essais*, III, XIII (ed. Villey 1978, II, 1102). Zie voor een aantal andere verwijzingen waar deze vergelijking wordt gebruikt *Cicero, Cato Maior de senectute*. Ed. J.G.F. Powell. Cambridge 1988, 244.

¹² Walther, 8, 378, nr. 381341 geeft: 'Matura poma egerrime custodias' (Je moet een rijpe appel pijnlijk goed bewaken).

¹³ Zie [Guillaume du Vair], *La philosophie morale des stoïques, avec le manuel d'Epictete*. S.l. 1599 [*Le manuel*. S.l. 1598], in de afdeling 'Les responcez d'Epictete aux demandes de l'Empereur Adrian', 45-46: 'Qu'est-ce que l'homme? C'est comme une pomme.' Guillaume du Vair of Duvair (1556-1621) was een Frans redenaar, moralist en wijsgeer. Zie over hem o.a.: *Larousse*, 6. Paris 1870, 1449, c en d.

De vergelijking gaat mogelijk terug op Epictetus, *Diatribae*, IV, VIII, 35-40: 'Ἄνθρωπε, [...] Ὅτως καρπὸς γίνεται [...] Τοιοῦτον εἶ καὶ σὺ φυτᾶριον· θᾶπτον τοῦ δέοντος ἤνθηκας, ἀποκαύσει σε ὁ χειμὼν' (Mens, dat is de wijze waarop fruit voortgebracht wordt [...]. Dat is het soort plant dat ook jij bent; je hebt te vroeg gebloeid, en de winter zal je volkomen te gronde richten). In: *Arrian's discourses*. Ed. W.A. Oldfather. London etc. 1928, II, 388-389. Cats verwijst ook in zijn *Spiegel* uit 1632 twee keer naar het werk van Du Vair (III, 77 en 123; ADW 1712, I, 633 en 648).

¹⁴ Cicero, *De senectute*, XIX, 71; deze sententie staat bij Cicero net boven het citaat dat Cats onder B.4 aanhaalt. De formulering, die Cicero nogmaals geeft in *De finibus bonorum et malorum*, IV, 72 en V, 89 is door Antiochus herleid tot gedachten van Plato en Aristoteles. Zie ed. Powell 1988 (*op. cit.*, noot 11), 243-244. Vgl. verder ook Seneca, *Epistulae morales*, CXVIII, 12: "'Bonum est, quod secundum naturam est.'" Attende, quid dicam: quod bonum, est secundum naturam; non protinus quod secundum naturam est, etiam bonum est.' In de vertaling van

Verhoeven 1980, 469: “Goed is wat in overeenstemming is met de natuur.”
Let op wat ik zeg. Wat goed is, is in overeenstemming met de natuur. Wat in
overeenstemming is met de natuur is daarom niet meteen ook goed.’

¹⁵ In *De senectute* (Over de ouderdom) dus; het omgekeerde ligt vanzelfsprekend
meer voor de hand: Epictetus leefde van (ca. 55-135 n. Chr.) en Cicero (106-43
v. Chr.).

¹⁶ Over de *hortus irrigus*: Cato, *De agri cultura*, 1, 7.

¹⁷ In *Bible* 1610 staat ‘Ne crain’.

¹⁸ Dat hij, in de woorden van Cats, geen *bereyt ghemoet* (c.6) heeft. De *mauvais
humeurs au cours*, kunnen duiden op het feit dat de levenssappen (‘humores’) zich
niet goed verhouden.

¹⁹ Vert. Verhoeven 1980, 80.

²⁰ In: *Opera omnia*, VI. Paris 1862, 762 (PG LVI): ‘Quare non ante modicum in
causa Dei cum gloria morimur, ut fiat voluntarium, quod futurum est necessa-
rium, ut offeramus Deo pro munere, quod redditur a te pro debito?’ (Waarom
sterven we niet, als het vroegtijdig is, in de zaak Gods met glorie, zodat vrijwil-
lig wordt, wat een onontkoombare toekomst is, zodat we God als geschenk bie-
den, wat door u als schuld wordt ingelost?) Vgl. ed. Basel 1504, fol. LXXXI. Cats
geeft de formulering van Langius (846 A); ook de volgende regel, het citaat
onder c.4.c, ontleende Cats aan deze tussenbron.

²¹ In: *Opera omnia*, VI. Paris 1862, 762 (PG LVI). Cats haalt dit citaat, evenals het
vorige, aan via Langius (846 A): in diens *Polyanthea* staat het direct na het citaat
dat Cats hier afzonderlijk onder c.4.b. geeft.

²² Zie voor het vaker gebruikte beeld van het lichaam, dat als de kerker van de
ziel wordt voorgesteld (WNT VII, 1, 2315-2317). Vgl. verder de betekenissen
gevangenis én dierenkooi voor kerker.

²³ Een combinatie van een antiek en een christelijk motief: in de klassieke voor-
stelling vraagt de veerman Charon een penning (obool) om de schimmen der
gestorvenen over de rivier de Styx te zetten (vgl. WDO 629-630 en WNT XVIII,
1293, dp); tevens een verwijzing naar Psalm 107:30, het danklied der verlostten:
‘Dan zijn zij verblijd, omdat zij gestild zijn, en dat Hij hen tot de haven van hun
begeerte geleid heeft.’

²⁴ Citaat uit Lucas 2:29.

²⁵ Vgl. ‘desiderium habens dissolvi et esse cum Christo’, Filippenzen 1:23. Ook
als motto boven c.1.

²⁶ Dezelfde gedachte, aan de hand van uitspraken van Epicurus, in: Seneca,
Epistulae morales, XXIV, 22-23.

²⁷ Vert. Meijer en Wes 1992, 286. Het citaat is afkomstig uit Flavius Josephus,
Joodse oorlog, III, 365: ‘Δειλὸς δὲ ὁμοίως ὃ τε μὴ βουλόμενος θνήσκειν ὅταν δέη
καὶ ὁ βουλόμενος, ὅταν μὴ δέη’, en komt letterlijk overeen met het Latijn in de
editie *Opera* ... Frankfurt 1617, 697 (hier boek III, hoofdstuk 14).

²⁸ Vgl. voor de symboliek van de boom, in samenhang met de levensboom: Schrijnen 1930-1933, 1, 249 en O. Mazal, *Der Baum. Ein Symbol des Lebens in der Buchmalerei*. Graz 1988. Ook in het laatste embleem van *Spiegel van den ouden ende nieuwen tijdt* 1632, 111, (geheel achteraan, met aparte nummering), 14-16, formuleert Cats deze gedachte naar aanleiding van een prent met een fruitboom, onder het motto 'Van thien niet een':

De Boom is 't aertsche dal, de Vruchten sijn de menschen [...].
Hoe menigh jongelingh wort van de doot vertreden,
Schoon dat hy vrolick is, en van gesonde leden:
Hoe menigh jonk-gesel wert haestigh wechgeruckt,
Gelijck men met geweld onrijpe vruchten pluckt.

ADW 1712, 1, 665-666. Vgl. voor een andere interpretatie met betrekking tot deze metafoor ook Cats' gedicht 'Op 't afplucken van rijpe, en onrijpe Fruyten' in *Hof-gedachten* (*ADW*, 1712, 11, 357).

²⁹ res hominum sic sunt ut citrea poma:
aut matura cadunt aut immatura leguntur.

En:

Quo modo mala in arbore pendent, sic corpora nostra:
aut matura cadunt aut cito acerba ruunt.

In: *Carmina latina epigraphica*. Ed. F. Buecheler. Vier dln. Leipzig 1895-1897, 11-1, 218, nr. 465B; 11-2, 703, nr. 1490, evenals 736, nr. 1543. Zie tevens: B. Lier, 'Topica carminum sepulcralium latinorum.' In: *Philologus. Zeitschrift für das classische Altertum* 62 (1903), 445-477 en 563-603, i.h.b. 583-584, § 29.

³⁰ Ed. Frankfurt am Main 1596, nr. v. Vgl. voor een ander appelembleem in deze Franse bundel ook nr. x en zie verder *Emblemata* 1967, 232.

³¹ Ed. Oppenheim 1611, nr. 44; en al vroeger in de ed. Frankfurt am Main 1596, nr. 23. Zie voor andere, uiteenlopende voorbeelden: *Kent en versint* 1989, 57-59, en afb. 63 (een koekplank met het opschrift 'Sy is ryp'), 64a-b en 68. Een parallel bevat Adriaen van de Vennes schilderijtje 'Lente' uit 1615 (J. Paul Getty Museum, Malibu, California) dat als thema de verlokkingen en gevangenschap van geliefden heeft: roekeloze, verliefde jongemannen duiken verkleed als narren vanuit bomen naar beneden waar ze opgevangen worden in netten; jonge vrouwen wachten zingend in een omheinde tuin af. Zie: Bol 1989, 22-24, afb. 9 (hier abusievelijk 'Zomer'); *Dawn of the Golden Age* 1993, 270 en 655-657, cat. nr. 328.1.

³² Philostratus, *Imagines*. Callistratus, *Descriptions*. Ed. A. Fairbanks. London etc. 1931, 21-29. Vgl. voor de symboliek ook Langlois 1584, 105r en Martinus Koning in zijn *Lexicon hieroglyphicum* (Koning 1722-1727, 1, 117-120).

³³ Vgl. Tervarent 1958, 311-312. Valerianus, *Hieroglyphica* (ed. 1602, 634, D-E) verwijst voor de spreuk 'Homo arbori similis' naar Plato, en ook hij bespreekt het verband tussen Venus en de appel (577 A). Zie voor Cartari: *Imagini delli dei degli antichi*, ed. 1647, 261 en de afb. op 309. Vgl. ten slotte ook Porteman 1983,

144-145 naar aanleiding van het achterplan van embleemprent 11 in Hoofds *Emblemata amatoria*.

³⁴ Resp. afgebeeld in *Italian artists of the sixteenth century. School of Fontainebleau. The Illustrated Bartsch*, 33 (Formerly vol. 16, part 2). Ed. H. Zerner. New York 1979, 388, nr. 63 en 345, nr. 70; en Cranach: *Katalog der alten Meister der Hamburger Kunsthalle*. Hamburg 1956, 44, nr. 299.

³⁵ Ed. Padua 1618, 364, nr. CCCIII. Plutarchus haalt dit voorschrift van Solon drie keer aan. Hij stelt echter nadrukkelijk dat de bruid voordat ze de echtelijke slaapkamer betreedt de vrucht moet opeten: *Moralia* ('Coniugalia praecepta'), 138 D; *Moralia* ('Quaestiones Romanae'), 279 F en *Vitae* ('Solon'), xx, 3.

³⁶ Ed. Amsterdam 1672, 91.

³⁷ Ed. 's-Gravenhage 1632, 62 (*ADW* 1712, 1, 508). Het Italiaanse motto werd later vertaald met 'Peeren en vrouwen die niet en kraken, die plagten alderbest te smaken'. Vgl. Luijten 1988, 332-333 met overeenkomstige citaten uit het werk van Jan Harmensz Krul en Jan de Brune, en De Jongh 1974 met betrekking tot de symboliek van de druif. Zie ook: J.B. Bedaux, 'Fruit and fertility. Fruit symbolism in Netherlandish portraiture of the sixteenth and seventeenth centuries.' In: *Simiolus* 17 (1987), 150-168 (later opgenomen in: *The reality of symbols. Studies in the iconology of Netherlandish art 1400-1800*. 's-Gravenhage 1990, 71-108). De oranjeappel geldt eveneens als symbool van kuisheid en liefde: *Portretten van echt en trouw* 1986, 192, noot 3. Zie ook Franits 1987, 80 (noot 50) met een verwijzing naar J.B. Houwaert.

XII WIE BUIT MAAKT, WORDT ZELF BUIT.

PRENT

Op de voorgrond een muizeval waarin een muis van het aas eet. De val staat op het punt dicht te slaan.¹ Hij is gesitueerd in de buitenlucht, op de binnenplaats van een palazzo-achtig gebouw dat bestaat uit drie verdiepingen en een toren (campanile), die bovenop begroeid is. Op de begane grond is een galerij.

Aan de linkerkant is een omgang die aan het eind een bocht naar rechts maakt en bij de toren uitkomt. Deze wandelgang wordt gevormd door een lage balustrade waarop zuilen staan; klimplanten zorgen voor de overkoepeling. Tussen de omgang en het gebouw ligt een verzonken terras. Op de achtergrond bomen en twee daken van huizen.

Links op de grond gesigneerd met de initialen JS.

Afmeting: 12,3 × 12,3 cm.

XII.A.1

MOTTO

2

queelt: lijdt (pijn), treurt

gapen: met open mond (uit verlangen of opgetogenheid) staan kijken; (tevens een grapje met *rooden mont?*), *WNT* IV, 274, 2, C. Ik denk hier niet zozeer aan 'uit nieuwsgierigheid', zoals *WNT* IV, 273, 2 b bij deze plaats geeft; vgl. immers ook r. 5.

- 5 *ontrent het speck*: als hij bij het spek is. Gezien dit voedsel zal het wel een huis-
muis (*mus musculus domesticus*) en geen veldmuis zijn. De laatste eten voorname-
lijk planten. Vgl. Klijn 1979, 11-14.
- 8 *sit ... slaapt*: zit rustig te slapen
steelt: hebt te pakken
noch: toch
- XII.A.2 Wie buit maakt, wordt zelf buit.
- Mijn Phyllis zat eens onder het groene lover,²
 een rustige slaap had haar overmande ogen omhuld.
 Ik nader haar en druk mijn lippen op de hare. Maar terwijl ik stiekem
 een paar kusjes steel, ontsteelt zij mij aan mijzelf.
- 5 Doordat hij gulzig toehapt, wordt de vis zo door de verborgen haak meegetrok-
ken,³
 en de muis komt om doordat hij met zijn bek het lekkere voedsel probeert te
 pakken.
 Feeksje, wie zou kunnen ontkennen dat jij een ervaren dievegge bent,
 wanneer een wakkere dief jou in je slaap als buit in de schoot valt?
- XII.A.3 Verrast bij het stelen.
- Wie in het park der liefde jaagt, is wel degelijk van plan iets te vangen, maar zal
 zich helaas, zonder er bij na te denken, gevangen laten nemen. Door het aas te
 vatten, laten de muizen zich vangen. Vriend, zie hier de jacht waarbij de jager
 zelf gevangen wordt.
- XII.A.4.a Ovidius, *Metamorphosen*, 11, 781-782a.
- Hij proeft en wordt tegelijkertijd beproefd, en straft zichzelf.⁴
- XII.A.4.b Plautus, *Trinummus*, 236-239.
- ‘Ik zal u vertellen hoe de kunstgrepen der liefde van nut kunnen zijn: nooit ver-
 langt de liefde iemand in haar netten te vangen tenzij hem, die er zelf op uit is.
 Op hén heeft ze het gemunt, op hén maakt ze jacht, hén vleit ze op arglistige
 wijze; een slechte raadgeefster is ze, een mooipraatster een schraapster.’⁵
- XII.B.1
MOTTO *Naer*: Na
 't bekoopen: ervoor boeten. Vgl. r. 8.
- 1 *Ick*: Cats laat de in de val gelopen muis spreken.
 waert: waarheen het
- 2 *woelen*: rondsuffelen, wroeten
- 5 *beetjen*: hapje
- 6 *maer een reys*: een keertje, amper
- 7 *Nu ... kijck*: Nu zit ik hier (maar wat) te kijken
 niet te mal: doe niet te [zo] dwaas
- 8 Iemand die voortdurend op pad is, laat zich eens beetnemen. Deze variërende
 omschrijving van het motto, met behulp van aanhalingstekens als een sententie

aangegeven, lijkt geen specifiek citaat (vgl. Stoett, 2322. 'In de val lopen', met o.a. een verwijzing naar Bredero's *Lucelle*, en WNT XVIII, 250, III, 4, a). Vgl. ook de tegenovergestelde gedachte in Erasmus, *Adagia*, v, 1, 4: 'Mus non uni fidit antro'; een muis is niet voor één gat te vangen. Zie: Suringar 1873, 229-233, nr. CXXXVII.

- XII.B.2 Al te grote vrijheid wordt slavernij.⁶
- Ik was vrij, herinner ik me, ik snelde door lieflijke weiden.
Rust was mij niet aangenaam, één huis was voor mij niet genoeg:⁷
toen het meel opgeslagen was, bevielen graankorrels mij meer dan meel.
Vaak heeft wijn, nog vaker water mijn dorst verdreven.
5 Tenslotte lokte voedsel met een ongekennde geur mij hierheen,
en toen ik eraan begon te likken, helaas, was ik gevangen:
de vrijheid bracht me schade. Ondoordachte ongebondenheid wordt een gevangenis,
doordat het muisje alle holletjes langsgaat, komt het om.
- XII.B.3 Aan het eind wordt de schalk gepakt.⁸
- Mijn bekje was tevoren wel al te snoeplustig want het wilde, telkens weer, wisselen van vlees. Nu ben ik tenslotte gepakt. Heb ik nu mijn deel? Menigeen verliest zijn vrijheid, helaas, voor een klein stukje spek.
- XII.B.4.a [Waarschijnlijk afgeleid van] Terentius, *Adelphoe*, 867.⁹
- Door een vrouw te trouwen heb ik mijn vrijheid verloren.
- XII.B.4.b Plutarchus, *Moralia* ('De liberis educandis'), 19 F.
- Men moet er moeite voor doen dat degenen, die zich teveel overgegeven hebben aan genoegens en te weinig luisteren naar berispingen, door een huwelijk betoegeld worden, omdat dat de veiligste band is voor de jeugd.¹
- XII.B.5 Al te grote vrijheid wordt slavernij.
- Het vee, dat uit de stal of uit de banden losgelaten wordt, zwermt uitgelatener naar buiten dan het vee dat nooit vastgebonden of ingesloten is geweest. Het is bekend dat dit in de praktijk vaak bij jongeren is gebeurd; immers, zodra ze niet meer bang zijn voor de roede, barsten ze, afkerig van inspanning en geneigd tot wellust, uit in bijna elke losbandigheid.
- De baardeloze puber – eindelijk het toezicht weg –
is dol op paarden, bonden, 't zonnig sportterrein,
kneedbaar als was voor wangedrag, nors bij advies,
blind voor zijn carrière en royaal met geld,
een dweper, die zijn idealen snel vergeet.*¹¹
- Mensen op wie die zorg rust, zullen geneigd zijn zulke jongeren – om hen tenslotte met hun losbandigheid te laten ophouden – in de boeien van het huwelijk te slaan en met huwelijksbanden binden,¹² waarbij ze de zaken zo verstandig

moeten regelen, dat de jongeren het idee hebben dat ze meer door toeval of door hun eigen toedoen dan door het advies van hun ouders hiertoe gebracht zijn. Ik herinner me dat dit nogal eens op die manier gedaan is, niet altijd met het beste resultaat. Hoeveel beter zal het zijn als degenen die, door hun leermeesters losgelaten, aan hun eigen oordeel overgelaten worden, niet ophouden zich te laten leiden, maar van leiding veranderen en in plaats van de leermeester (zoals Plutarchus verstandig opmerkt) voortaan hun verstand gehoorzamen.¹³ Ach, hopelijk doet onze jeugd dit en bewaart zij in haar hart het gouden woord van Seneca:

*Wie te veel mag, moet het minste willen.*¹⁴

XII.B.6

- 1 *ghesloten*: opgesloten, op stal
 2 *onbesuyselder*: Vgl. voor deze vorm van ‘onbesuisder’ ook Cats’ voorrede, r. 50.
 3-4 *soo ... hebben*: zodra ze niet meer op de vingers getikt kunnen worden. Het woord *saen* werd in ADW uit 1658 veranderd in ‘haest’
 4 *ghemeenlijck*: gewoonlijk
wulpsheyt: onbezonnenheid
 7 *vlieght*: snelt
 8 *Licht om verleyden*: gemakkelijk te verleiden
stuer: (afwijzend) nors
 10 *onvroet*: zonder verstandig inzicht
 11 *Opsnapper*: verkwister
 6-13 *Bewerking van het Horatius-citaat, zie noot 11.*
 14 *tijdelijck*: tijdig
ten ... besteden: uit te huwelijken
 17 *reden*: Rede, gezond verstand
School-vrou: leermeesteres
 18 *Seneca*: Zie noot 14.
 20 *hem*: zich

XII.C.1

MOTTO

- 1 *Op hetzelfde moment dat de zonde wordt begaan, volgt de straf.*¹⁵
snoode: boosaardige
rat: Cats gebruikt rat en muis door elkaar. In de klassieke literatuur en de bijbel ontbreekt een taalkundig onderscheid tussen de beide knaagdieren.¹⁶
 2 *sluyt ... val*: klapt de val dicht; of: *sluyt*: sluit ... in (WNT XIV, 1963, A, 2, b). In het laatste geval heeft *haer* betrekking op de rat.
benepen: ingesloten, gevangen
 3 *met*: op hetzelfde ogenblik dat
 6 *gewisse*: werkelijke, harde
 7 *op ... stont*: op hetzelfde moment
 8 *comter ... ghemoet*: krijgt hij werkelijk wroeging

XII.C.2

Straf is de metgezel der zonde.

Ach, hoe vaak speelt de verblindings door een waanbeeld met ons!
 Terwijl de muis denkt dat hij voedsel heeft, is het een val.

- Hij vreet, en wordt meteen gevangen; het zal voor mij niet gemakkelijk zijn te zeggen
 wat eerst komt: het proeven of de pijn.
- 5 De muis is de zondige mens; ieder die van slechte vreugden geniet heeft binnen in zijn lichaam iets wat aan het hart knaagt.
 Straf is de metgezel van de wellust, ja, de wellust is tegelijk de pijn; nooit heeft een onreine reine vreugden gekend.
- XII.C.3 Spreuken 11:2, Is de hovaardigheid gekomen? Dan is ook de schande gekomen.
 Zo gauw de muis nadert om aan het spek te knagen, is hij, ziedaar, meteen gevangen. De mens die kwaad doet is de spijt nabij. De straf en de zonde lopen gelijk op.
- XII.C.4.a Genesis 2:17, 'Maar van de boom der kennis des goeds en des kwaads, daarvan zult gij niet eten, want ten dage, als gij daar van eet, zult gij de dood sterven.'
- XII.C.4.b Spreuken 11:21, Uiteindelijk zal de kwaadwillige niet ongestraft blijven.¹⁷
- XII.C.5 Straf is de metgezel der zonde.
 Ik zou niet ten onrechte kunnen zeggen dat alle genoegens die de wereld voortbrengt, lijken op bijen; van voren zijn ze lieflijk, van achteren steken ze. Laten anderen over zichzelf maar oordelen, maar wat mij betreft, ik herinner me niet dat mij ooit iets is overkomen waaraan volgens mij terecht de naam genot toebedeeld kan worden. Echt, één smart raakt het lichaam meer, dan duizend vreugden. Is het gek? Er steekt altijd smart in vreugde, terwijl in smart geen enkele vreugde is. Voor stervelingen is er geen enkele onvermengde vreugde. Als dit al opgaat voor deze tijdelijke en kortstondige smarten, hoeveel te meer zal dit gelden voor eeuwige smarten. En als dit al opgaat wanneer een klein deel van het lichaam aangetast wordt, hoeveel te meer als het om het lichaam in zijn geheel gaat. Als de pijn van een deeltje, bijvoorbeeld een tand, iemand al ondraaglijk schijnt, wat moeten we dan denken van de uiterste kwelling van zowel lichaam als ziel? Laten we dus vaststellen dat er hier op aarde geen zuivere vreugde is, of, als die ergens is, dat zij beslist alleen maar gevonden wordt in een zuiver geweten. Want zoals het lichaam niet ontvankelijk is voor vreugden tenzij het goed beheerst is, zo ook de geest tenzij het geweten naar behoren gezuiverd is.
- XII.C.6
 1 *wellusten*: genietingen
 2 *bitsicheyt*: mogelijkheid om te steken, vijandigheid. Ripa maakt dezelfde opmerking om het gedrag van de vleier te karakteriseren (1644, 556b).
 4 *derf*: kan
bejeghent: overkomen
 5 *eenige*: enkele
 5-6 *gaet ons / ... / in*: treft, kwetst ons
 7 *weedom*: smart
 8-9 *Het welcke indien*: Indien dit

- 9-10 *daer ... hebben*: Nl. in de hel (vgl. *daer ... liggen*, r. 11-12).
 11 *onlijdelijck*: ondraaglijk
 12 *hier*: Nl. in het leven op aarde.
 14 *onguer*: schrikwekkend, onaantrekkelijk
 16 *so mede*: zo is het ook gesteld
 17 *doodelijcke wercken*: doodzonden, of: ondeugden die dodelijk zijn voor het
 gemoed van de mens (vgl. *WNT III*, II en III, 2868). Cats brengt deze kwestie
 ook ter sprake in XLVIII.C.6.

COMMENTAAR

De beluste muis die denkt het begeerde spek buit te kunnen maken, is zelf buit geworden en al wie te hevig verliefd is, kan zich hieraan spiegelen. Want je kunt dan wel een kus stelen, het gevolg is dat je je hart erdoor gevangen geeft. Met deze les opent Cats' amoureuze uitleg van de prent.

Daarna wordt dit gegeven binnen de context van het huwelijk geplaatst, met Plutarchus tot twee keer toe als autoriteit: de verbintenis in de echt is de meest veilige band die men de jeugd kan wensen. Gelet op het beeld van de muis zal de roep 'O vrienden niet te mal' gezien moeten worden als waarschuwing voor voortijdig genoten sex. Voortijdig wil in dit verband zeggen, voor het huwelijk.¹⁸ Nu de minnaar eenmaal geproefd heeft, zal hij moeten trouwen. Want wie teveel vrijheid neemt, raakt zijn vrijheid kwijt. En ook al biedt een huwelijk niet altijd de oplossing, het is wel de levensvorm waarbinnen de wellust gereguleerd kan worden. De verliefde die eens in de val moet lopen, doet ook denken aan Cats' voorstelling van het huwelijk als fuik. Sinds de oudheid zijn allegorische uitbeeldingen van de echt bekend, niet alleen in de vorm van een valstrik, maar ook als juk op de schouders of blok aan het been. Het belangrijkste is, aldus Cats in zijn prozacommentaar, om je in deze zaken door je gezonde verstand te laten leiden.¹⁹

Van de hand van Hieronymus Sweerts verscheen in 1678 te Amsterdam het ironisch werkje *De tien vermakelikheden des houwelyks* waarin de jonge echtgenoot het slachtoffer is van de verlangens van zijn vrouw. De amoureuze uitleg en de uitbeelding op de titelprent bij Sweerts sluiten bij de uitleg van Cats aan. Te zien is namelijk hoe een nar lachend wijst op een in een val gevangen muisje (of rat).²⁰

Het nagenoeg samenvallen van de zonde en de straf bepaalt de laatste uitleg. Reeds vanaf het moment dat de zondige mens tot zijn fout vervalt, zal hij erdoor gekweld worden en zijn zielerust kwijt zijn, zo stelt Cats. Hiermee sluit hij direct aan bij het citaat uit Spreuken. Om de bestraffing hier op aarde en in het hierna maals voor te blijven, kan de mens zich maar het best afkeren van de wereldse genoegens en zich beheersen. Van werkelijke vreugde kan pas dan sprake zijn, wanneer de mens een zuiver geweten heeft.²¹

Reeds in de eerste Alciato-uitgave uit 1531 komt een muis voor die in een val met een stelpal is gelopen. Het achterlijf hangt er half uit en het motto wijst op de bestrafte gulzigheid van het beestje: 'Captivus ob gulam' (afb. 12.1). De kans dat Cats juist deze voorstelling gekend heeft, is niet groot. Omdat de ontwerper het onderschrift verkeerd had gelezen, beeldde hij in plaats van een oester per abuis een muizeval af; de fout werd hersteld en men verving de houtsnede in latere edities (vgl. afb. 25.1).²² Verder komt een zoekende muis voor op het devies 'Por buscar de comer' (Om eten te zoeken) in de verzameling *Dell'*

imprese van Scipione Bargagli (afb. 12.2). Prent en opschrift vertonen overeenkomst met Cats' versie.²³

Toch is er een nauwere relatie met een andere voorganger. Mogelijk voor de voorgrond, maar in ieder geval voor de achtergrond van de embleemprent heeft Cats direct teruggegrepen op twee afbeeldingen bij Daniel Heinsius, te vinden in *Quaeris quid sit amor?*: op de eerste een gelijkende muizeval waar nu evenwel een bang muisje niet uit durft te komen vanwege een kat die er verlekkerd voor zit (afb. 12.3); terwijl het met loofgewelf overdekte wandelpad, de berceau, (met uitzondering van een kussend paartje) evenals het gebouw nagenoeg identiek zo voorkomen op de gravure met het motto 'Mes pleurs mon feu decelent'. Hierop wakkert Cupido op de voorgrond vuur aan in een smeltoven (afb. 12.4). Afgezien van de vraag of Cats de val al dan niet aan Bargagli of Heinsius ontleende, vormt deze combinatie van beeldelementen een voorbeeld van selectieve imitatie.²⁴

Een geheel ander type val, een zogenaamde wurgval, komt voor in Roemer Visschers *Sinnepoppen*. 'Steeckt u in gheen gat of sieter deur' staat er boven de gevangen muis. Het bijschrift raadt een vooruitziende blik aan voor lieden die iets riskants moeten ondernemen waar veel geld mee gemoeid is en waarvoor ze zich in de schulden moeten steken. Meestal schieten vrienden immers deerlijk tekort wanneer de zaken slecht gaan (afb. 12.5).²⁵

Een directe navolging van Cats werd opgenomen onder het motto 'Coeur mal-heureux' in de bundel *Openhartighe herten* (afb. 12.6), met als onderschrift:

Le paije en la prison la peine d'un larcin,
Un chat de mon mal-heur sera le médécin.

En in een gedeeltelijke bewerking van deze bundel, namelijk J.J. Starters *Steeck-boeckken, ofte 'tV'ermaek der jeugdelijker herten*, luiden de bijschriften naast een, wederom bewerkt, prentje:

Aen de Jonghmans.

Gelijck het Muysjen in de Val
Beklemt, benauwt wordt over al;
Soo is mijn Hert beklemt van druck,
En vreest altijdt voor ongeluck:
Het geen ick vrees komt my steeds t'huys,
Seer selden ben ick sonder kruys.

Aen de Dochters.

Och was mijn Hertjen eens bevrijt
Van dat het dus besloten leydt!
Soo was ick vry. Maer hoe ick ren,
Ick geensins my verlossen ken,
Den Ingangh tot de Min was soet,
Maer 't in zijn, is als bitter Roet.²⁶

Cats laat zes emblemen verderop, in nr. xviii, als pendant nogmaals een knaagdier figureren. Hoewel hier is gebleken hoe onaangenaam het zitten in de val kan zijn, wordt daar beklemtoond dat het erbuiten ook niet alles is.

In de schilderkunst was de gevangen muis een zeer geliefd thema. Het ziet er wel naar uit dat alle voorbeelden van na 1618 dateren, en dus van later datum zijn dan Cats' embleemprint. Op grond van de muisemblemata heeft men de schilderijen meer dan eens een amoureuze betekenis toegekend, als beeld voor de gevaren van de begeerte in de liefde. In geval van Cats dus met weglating van de beide andere uitleggingen.²⁷

- BEWERKING EN NAVOLGING *Amoris divini et humani antipathia* 1629, I, XXXIV.
Zie Bijlage 4 voor een licht veranderde versie van het gedicht A.I, opgenomen in de uitgave Jacob Cats, *Klagende maeghden*. Dordrecht 1633, 74-75.
Den Elger 1703, 219 ('De liefde vangt ons door haare lok-aazen').
Moral emblems 1862, 151.
Harms en Freytag 1975, 44; L 104, afb. 2, 24.
- LITERATUUR *Van De Dene tot Luiken*. Bloemlezing uit de Noord- en Zuid-nederlandse emblemata-literatuur der 16de en 17de eeuw. Ed. J.B. Knipping en P.J. Meertens. Zwolle 1956, 44-47.
Koopmans 1958, 48
Emblemata 1967, 591-595.
Tot lering en vermaak 1976, 284-287, cat. nr. 75.
Van Es 1977, 32-35.
W. Vermeer, *Liefdeszinnebeelden. Amoureuze emblematiek*. Middelburg 1983.
Nederlandse emblemata 1983, 70-72.
Masters 1984, 357, cat. nr. 125.
Royalton-Kisch 1988, 190-191, nr. 25, noot 1.
Leidse fijnschilders 1988, 220-221, cat. nr. 74; 235-236, nr. 80.
Hollandse fijnschilders 1989, 114-117, cat. nr. 22 (noot 4).

NOTEN ¹ Dit is een bekende en populaire val, waarin het dier levend wordt gevangen. Een voorbeeld hiervan staat reeds afgebeeld in een Hebreeuws manuscript uit omstreeks 1450, en rond 1910 was dit type in Nederland nog in gebruik. Zie C. Roth, 'Medieval illustrations of mouse-traps.' In: *The Bodleian Library record* 5 (1954-1956), 244-251, en Klijn 1979, 33-62: 'Vallen en klemmen', i.h.b. 44-47, afb. 41, 68-72 en 81. Later beeldt Van de Venne de val af op een ontwerp van de prent 'Siet hoe ick Katten vang, om te veilen Muis-prang' (Hollstein xxxv, 20, nr. 10). Vgl. verder ook embleemprint xviii.

² Dit kan een zinspel zijn op de overgroeide galerij op de prent; vgl. ook *parq d'amour* (A.3, r. 1). Op een prent bij Heinsius waarop deze gravure van Cats teruggaat (zie afb. 12.4), is onder het gebladerte wel een minnaar vol overgave bezig een kus aan zijn geliefde te ontstelen. Het is verleidelijk te denken dat Cats deze versregels met de afbeelding van Heinsius in het achterhoofd heeft geschreven.

³ Vgl. voor dit beeld in amoureuze betekenis: P.C. Hooft, *Emblemata amatoria* 1611, nr. xxix. Ed. Porteman 1983, 134-135 en 199-200.

⁴ Bij Ovidius gaat het over de Jaloezie, dus eigenlijk: zij; bij Cats heeft de regel betrekking op de minnaar.

⁵ Vert.: *Nederlandse emblemata* 1983, 72. Vgl. de vertaling van Hemelrijk sr. 1967, 73. Het citaat wordt ook aangehaald door Langius (95 B).

⁶ Vgl. Vaenius, *Emblemata Horatiana* 1607, 84-85: 'Nimius paupertatis metus libertati noxius' (Al te grote angst voor armoede is schadelijk voor de vrijheid), gebaseerd op Horatius, *Epistulae*, 1, 10, 39-41.

⁷ Een verwijzing naar de verschillende gebouwen op de pictura? Zie voor de muis die meel eet – in de volgende regel – ook emblemprent LXXXV in Vondels *Orsteliicke warande der dieren*. Amsterdam 1617.

⁸ Vgl. Meurier 1617, 71: 'En la fin, cognoit on le bon & le fin'; en Meurier 1618: '*Fin*: schalc, loos; *Homme fin*: een loos, listigh oft practijckigh man'.

⁹ 'Duxi uxorem: quam ibi miseriam vidi!' (Ik ben getrouwd met een vrouw: wat een ellende heb ik daar meegemaakt!). Ook aangehaald door Langius (1430 B).

¹⁰ 'Πειρατέον δὲ τοὺς τῶν ἡδονῶν ἦττους καὶ πρὸς τὰς ἐπιτιμήσεις δυσηκόους γὰρ καταζεύξαι, δεσμὸς γὰρ οὗτος τῆς νεότητος ἀσφαλέστατος.' Vgl. ook de vertaling in *Nederlandse emblemata* 1983, 72; en bovendien B.5, r. 14-17.

¹¹ Horatius, *Ars poetica*, 161-165. Vert. Schrijvers 1980, 35-37. Twee keer haalt Langius dit citaat aan (23 B en 698 A).

¹² Een verwerking van het Plutarchus-citaat onder B.4.b.

¹³ Deze stoïsche gedachte verwijst naar *Moralia* ('De recta ratione audiendi'), 37 D-E. Plutarchus overhandigt zijn geschrift aan Nicander en zegt dat hij, nu hij volwassen is en verlost van zijn onderwijzers uit zijn kinderjaren, moet leren zelf kritisch te luisteren naar mensen die hem willen overreden: 'Maar gij, die vaak vernomen hebt dat 'God volgen' hetzelfde wil zeggen als 'de Rede volgen', gij moet erkennen, dat voor de weldenkenden de bevordering van knaap tot man niet betekent een verlossing van heerschappij, maar een verandering van meester, daar zij in plaats van een gehuurde of gekochte leidsman een goddelijke levensgids krijgen nl. de Rede [...].' Vertaling Koster 1954, 29. Ook aangehaald door Erasmus, *Parabola* (Ed. Margolin 1975, 160, r. 998-999; ed. Mynors 1978, 175, r. 27-29), evenals tweemaal door Langius (1113 A en 737 B), die het ongetwijfeld via Erasmus heeft gevonden. Cats heeft het op zijn beurt hier weer vandaan.

¹⁴ *Troades*, 336 (het zijn de woorden van Agamemnon). Cats heeft *nimum licet*, Seneca 'multum licet'.

¹⁵ Mogelijk ontleend aan Plutarchus, *Moralia* ('De sera numinis vindicta'), 553 F. Hij gaat hier onder meer in op Plato's *Nomoi* ('Leges'), v (728 c) en Hesiodus' *Opera et dies* (*Erga kai hemera*), 265. Ook Montaigne haalt (zonder verwijzing) in zijn *Essais* ('De la conscience'), II, v deze plaats aan: 'Hesiodus corrigeert de uitspraak van Plato, dat 'de straf de zonde op de voet volgt'. Hij zegt namelijk dat ze op hetzelfde ogenblik ontstaat als de zonde. Wie straf verwacht, ondergaat die al; en wie straf heeft verdiend, verwacht haar.' Vert. De Graaff 1993, 429; het origineel in de ed. Villey 1978, I, 367. Vgl. verder Harrebomée, II, 310.

¹⁶ Zie 't Hart 1977, 33 en T. Vriends, *Muizen en ratten*. Den Haag s.a.

¹⁷ In de bijbel staat: 'Hand aan hand zal de boze niet onschuldig zijn.' *WNT* v, 1846, 1, 1, F geeft voor de bepaling 'hand aan hand' als exegetische 'kantekening': 'Niet alleen in syn eygen persoon, maer oock in sijne nakomelingen.'

¹⁸ Vgl. de woorden van de molenaarsvrouw in Bredero's *Klucht van de molenaer*: 'Maer dewijl hy het muysje in't valletje of in't huysje joech, // So wast heur onmogelijk datse mit heur tong ien kruysje sloech.' In: *G.A. Bredero's Kluchten*. Ed. J. Daan. Culemborg 1971, 159, r. 145. Vgl. Roylton-Kisch 1988, 106 en noot 254 ook in verband met de uitbeelding van de rattenvanger. Vgl. *EW*, 130, 2 (s.v. muis), het gezegde het spek weghebben met o.a. de betekenis 'zwanger zijn' (*EW*, 187) en het analoge 'de kater aan de kaas laten komen' (*EW*, 81).

¹⁹ Zie o.a. *Kent en versint* 1989, 138-153 en 188-196; verder Hazelzet 1990. Zie voor andere voorbeelden van de liefde als een strijd: *Portretten van echt en trouw* 1986, 122, noot 8; 30-31 en 70-72, cat. nr. 3.

²⁰ Het boek, een vrije bewerking van de vijftiende-eeuwse tekst *Les quinze joies de mariage*, wordt door de bezorgers E.K. Grootes en R. Winkelman gekenmerkt als een komisch-ironische waarschuwing aan het adres van mannelijke trouwlustigen om zich niet al haastig in het huwelijk te storten (Ed. Amsterdam 1988, 113; vgl. ook *Kent en versint* 1989, 193, afb. 237). Het ziet er niet naar uit dat Cats' voorstelling van de gevangen muis ontleend is aan illustraties in de Franse uitgaven van deze tekst.

²¹ Vgl. Picinelli 1687, 528 (VIII, XV), nr. 228-229 en Segal 1988, 177. Een geheel andere symboliek van de muizeval is die welke Augustinus herhaaldelijk heeft gebruikt. Wanneer hij spreekt over de verlossing van de mens door het offer van Christus doet hij dat door middel van deze metafoor om de noodzakelijkheid van de incarnatie uit te leggen. Het lichaam van Christus is het aas voor de duivel, die door het te willen pakken, zijn eigen ondergang bewerkstelligt. *Sermo* ('De ascensione Domini'), CCLXIII: 'Muscipula diaboli, crux Domini: esca qua caperetur, mors Domini' (Het kruis van de Heer was de muizeval voor de duivel; de dood van de Heer het aas waarmee hij werd gevangen). In: *Opera omnia*, v-1. Paris 1841, 1210 [1] (PL XXXVIII). Zie hierover: M. Schapiro, "'Muscipula diaboli". The symbolism of the Mérode altarpiece.' In: *The art bulletin* 27 (1945), 182-187; over de zowel erotische als diabolische symboliek: p. 186. Een reactie op dit artikel, en dan met name over de voorstelling van de val, schreef I.L. Zupnick, 'The mystery of the Mérode mousetrap.' In: *The Burlington magazine* 108 (1966), 126-133. Vgl. verder ook Martinus Koning in zijn *Lexicon hieroglyphicum* (Koning 1722-1727, III, 208).

²² [E 3v]. Deze prent is wellicht geïnspireerd op een houtsnede in Piero de Crescenzi, *In commodum ruralium cum figuris libri duodecim*. S.l. s.a. [ca. 1495], XII, XXXVI, 'De muribus capiendis', fol. cXLiiiirecto-verso.

²³ Ed. Venezia 1594, 262.

²⁴ Deze echo was al eerder opgemerkt door Harms en Freytag 1975, 44. Vgl. voor een soortgelijke combinatie van twee prenten tot één nieuwe: embleem XXXVI. *Quaeris?* S.l., s.a. [1601], nrs. 3 en 4 (beide ook in de uitgave *Emblemata*

amatoria 1612). Boven de muis: 'Il mal mi preme e mi spaventa il peggio', met de paradoxale positie van het dier als metafoor voor de petrarkistische minnaar die niet kan leven in de liefde, maar ook niet daarbuiten (vgl. *Nederlandse emblemata* 1983, 33). Heinsius kan de prent en de uitleg weer ontleend hebben aan Maurice Scève's *Délie* (Paris 1564, nr. 33). Zie ed. Charpentier 1984, 297 en 215, nr. CCXCIV (met afb.): 'La prison m'est dure, encore plus liberté'. Het onderschrift besluit:

Car en quittant Amour et ses délices,
Par Mort serais en ma joie surpris.
Parquoi enclos en si douteuses lices,
Captif je reste, et sortant je suis pris.

Vgl. voor dit embleem ook Praz 1964, 97 en Porteman 1983, 195. Theodor de Bry volgde Heinsius' Cupido voor de oven na in zijn *Emblemata saecularia*. Oppenheim 1611, nr. 26: 'Est cor amatoris plenum simul ignis et undae' (Het hart van een minnaar is tegelijk vol vuur en water). Vgl. Praz 1964, 88. Een overeenkomstige wandelgang staat afgebeeld op een gravure van de 'Lauwerhof', de tuin achter de drukkerij van de Van de Vennes te Middelburg (*Zeusche nachtegael* 1623, 111, 21). Wellicht heeft Cats zich ook voor het dode lichaam op embleemprent LI door Heinsius laten inspireren.

²⁵ Ed. Amsterdam 1614, 11, xxxi. Vgl. ook v.b.6. Het is dit type val dat in de zeventiende-eeuwse schilderkunst vaak is weergegeven (zie onder andere Klijn 1979, 54-56, afb. 81, en 88-90). Een variant op het thema bezorgde Johan de Brune in zijn *Emblemata* 1624, 109, nr. xiv. Een al te nieuwsgierige man heeft door een luikje willen gluren maar wordt hardhandig in zijn kraag gevat; een blaffende hond staat achter hem. Het onderschrift besluit:

En steeckt u in geen gat, als ghy eerst deur-ziet.
Neus-wijsheyd baert veel zorgh, en kommerlick verdriet.

Vgl. ook Cats' opmerking in *Spiegel* 1632 (einde deel 1, aparte nummering), 29 (= *ADW* 1712, 1, 557):

Die 't hoeft licht steeckt in alle gaten
Die kander licht sijn oiren laten.

Aernout van Overbeke tekende de volgende mop op: 'Iemant sag een dief hangen. R. 'Nu sie ick dat men wel seyt: 'steeckt u hoofd in geen gat of siet er eerst deur' en ick sie hier dat 't vast gaet.' In: *Anecdota sive historiae jocosae. Een zeventiende-eeuwse verzameling moppen en anecdotes*. Ed. R. Dekker en H. Roodenburg. M.m.v. J. van Rees. Amsterdam 1991, 114, nr. 638 (Publikaties van het P.J. Meertens-Instituut, 16).

²⁶ *Openbertighe herten*. S.l. s.a., nr. 38; uitgegeven door de Antwerpse graveur en prentdrukker Cornelis Galle (1578-1650). Zie ook embleem xviii en xxv. Van de bundel bestaat zowel een Franse als een Nederlandse versie die eraan voorafging. Van de laatste, waarschijnlijk uitgegeven op initiatief van Crispijn de Passe de Oude, zijn slechts twee exemplaren (in particulier bezit) bekend. Hierin luidt het onderschrift (het distichon in romein, onder de ets; het gedicht op de tegenoverliggende pagina, fol. E6r en [E5v]):

Gelijck een Muys sit vast, besloten in een val,
Soo is mijn Hart benout, het gelt mijn overal.

Mijn Hart is so beklemmt van sorgh, voor ongeluck,
Mijn dunckt ick sit int midts, van alle sware druck:
Ick sie een saack verd'in, ick kraack altijt qua noten
Alst Muysjen in de Val, soo is mijn 't Hart besloten:
Geen dingh stelt mijn Hart licht, en so swaar als ick 't set
Veel erger, ende quaat, so valt het in mijn Net.

Een uitgebreide bespreking van de bundel in Van Vaeck 1993. Volgens hem zijn de Nederlandse bijschriften vaak luchtiger en komisch-satirischer van toon. Starter is geciteerd naar de uitgave Amsterdam 1725, 94-95.

In de Stirling Maxwell library te Glasgow bevindt zich een ongedateerd manuscript met honderd ovale embleemtekeningen op perkament. De teksten bestaan alleen uit motto's die op banderolles zijn aangegeven. Op één ervan vinden we Cats' thema terug: onder het motto 'Spes lucri trahit in discrimina mille' (Hoop op winst lokt velen naar het gevaar) staan drie muizevallen waar negen muizen in, op, tegen, voor en achter zitten (Sign. SMM 5, nr. 5).

²⁷ Zie o.a. Gerard Dou, *Meisje met muizeval* (vgl. Martin 1901, 218, nr. 233; 226, nr. 273 en 242, nr. 353); Dominicus van Tol, *Kinderen met een muizeval* (Amsterdam, Rijksmuseum); Quiringh Gerritsz van Brekelenkam, *De muizeval*, 1660 (Amsterdam, Rijksmuseum); Adriaen van der Werff, *Jongen met een muizeval*, 1676 (Londen, Richard Green Galleries); Adriaen van der Werff, *Jongen met muizeval* (Londen, The National Gallery); Abraham Snaphaen, *Jonge vrouw met muizeval*, 1682 (Leiden, Stedelijk Museum 'De Lakenhal'); Willem van Mieris, *De dode muis*, 1693 (Antwerpen, Museum Ridder-Smidt van Gelder). *Masters* 1984, 357: 'The subject of a figure with a mousetrap and a cat was first popularized among the Leiden *fijnschilders* by Dou, who depicted a pretty girl at a window with these and other love symbols.' Zie ook *Leidse fijnschilders* 1988, 220-221, cat. nr. 74 en 235-236, cat. nr. 80.

XIII MINNAARS VOEDEN ZICH MET [LEVEN VAN] ROOK.

PRENT

Een man zit op een driepotige kruk pijp te roken. Met zijn ene hand houdt hij zijn pijp vast, de andere rust op de leuning van een stoel. Cupido die komt aanlopen, heeft een rolletje gesponnen tabak onder zijn rechterarm en in zijn linkerhand draagt hij drie Nederlandse kleipijpen, gouwenaars genoemd; de man rookt zo'n gouwenaar.¹ De spullen op tafel bestaan uit een bord, een kerfmes, een eivormige tabaksdoos, een beker en een tinnen kan. Rechts hangt een weggeslagen gordijn en achter in de kamer staat een deken-, linnen-, of kleerkist.² Door de openstaande deur zijn in de achtergrond een brug, bosschages en twee torens zichtbaar.

Gesigneerd onder in het midden: JS.

Afmeting: 12,5 × 12,4 cm. De plaat is (ook in andere exemplaren) rechts van de pluim tabaksrook beschadigd.

XIII.A.1

MOTTO

Van: Door. De *ick* is de afgebeelde man (de *minnaer*, vgl. r. 8) die voor zich uit staart. Vgl. ook de motto's 'Amantes spes alit' en 'Hoop voedt de minnaers' in *Thronus Cupidinis*. Ed. Amsterdam 1620, 4.

1

Men meent dat Cupido er op uit is een handeltje op te zetten

2

Vgl. voor Cupido als uitvoerder van verschillende ambachten, echter niet als verkoper: Daniel Heinsius, 'Ambacht van Cupido' (opgenomen in diens *Emblemata amatoria*).

3

kramery: koopwaar

vont: vondst

5

Het ziet er niet naar uit dat Cupido op de prent tranende ogen heeft.

7

is sijn beste goet: is het beste wat hij aan te bieden heeft

8

voet: voedt, doet leven (WNT XIII, 1261, dp; WNT XXII, 72 en het motto); ook mogelijk is: koestert (*Ibid.*, 81, 16). Deze slotregel wordt met een minieme afwijking geciteerd door Samuel Columbus (1642-1679) in zijn *Orde-Skötzel*. E.C. Homburg maakte in 1638 een (vrije) vertaling van het gehele gedicht.⁵

Aan het eind van het eerste deel van de *editio princeps*, namelijk *Silenus*. Middelburg 1618, 118-119, laat Cats nogmaals drie gedichten volgen die hij op deze emblemprent van de roker betreft (zie eind Bijlage 2).

XIII.A.2

Amor verkoopt rook.⁴

Krekels halen voedsel uit dauw die uit de hemel komt,

De ijle lucht geeft jou, salamander, voedsel.⁵

Het zeevarend volk zuigt begerig tabaksdamp in,

liefde voedt ons hart met vluchtige rook.

5

Venus' kind belooft vol grootspraak wonderen

maar als je die elk apart bekijkt, zijn ze rook:

Een minnaar is rook, de liefde is rook, de gevoelens van de vriendin zijn rook, alles waarvan we houden, lijkt op rook.

XIII.A.3

Verliefde, jouw geluk is enkel rook.⁶

Aan de verliefde geest brengt de gunst van zijn beminde weer kracht. Zij maakt dat zijn ziel herleeft. De goedgunstigheid der vrouwen is enkel rook en wind, daarom voedt de minnaar zich met niets anders dan dampen.

XIII.A.4.a

Cicero, *Pro Marco Caelio oratio*, XIX, (44).

Liefde en genot verwelken vroeg en snel.

XIII.A.4.b

Daniel Heinsius, *Elegiarum libri III*, III, VIII.⁷

Alles hopen wij en weekhartig koesteren we ijdele beloften;
we zijn gauw geneigd tot nieuwe wensen.

Intussen neemt de armoede bezit van ons hele leven

en gaat het leven teloor in het koesteren van ijdele dromen.

XIII.B.1

MOTTO

Fy!: Foci!

1

uyt: van

- 2 *aes*: voedsel
ontrent ... vinden: uit de dauw te halen. Vgl. A.2, r. 2 en Daniel Heinsius in het aan Cats bekende gedicht ‘Aen de Ionckvrouwen van Hollandt’:
 Gelijck de krekels doen, die in de bloemkens sweven
 En by den soeten dau, en ’t nat des hemels leven.
 In: *Nederduytsche poemata* 1616, 56. Vgl. bovendien de afleiding dauwkrekel, of stapel (*WNT* VIII, 1, 149) en de verwijzingen in noot 5.
- 3 *licht ... schiet*: in slierten optrekt. De matroos die ‘tabak gebruikt’ staat tegenover de hoveling die ‘rook eet’.
- 8 *gbemeene*: gewone
- XIII.B.2 Het hof is een ijle damp, aan het hof verkoopt men rook.⁸
 De altijd happende hagedis voedt zich met wind en lucht,
 de krekel verzamelt zijn voedsel uit de heldere dauw.
 De zeeman zuigt door de mond tabaksrook in, die hij door de neusgaten weer naar buiten blaast,
 terwijl het schip de ziedende zee⁹ doorklieft.
 5 Het hof voedt zijn hovelingen met damp.
 O ongelukkigen! De gunst van de adel is een ijle schim.
 Weg met het hof, mij bevalt een stal, de afzondering van de wouden.
 Hier zal ik vereerder van de geheiligde landelijke eenvoud zijn.
- XIII.B.3 Beter een ambacht dan een sperwer [valk].¹⁰
 De matroos is vrolijk wanneer hij tabak kan roken, en de sliertige rook tot in het hart inzuigt. De salamander is verrukt over de lucht en hij voedt zich ermee; het is bovenal de hoveling die zich in leven houdt met enkel damp.
- XIII.B.4.a Seneca, *Thyestes*, 391-397.
 Laat ieder die wil,
 staan op de glibberige top van de macht,
 ik hoop dat ik door zoete rust vervuld wordt,
 dat ik in een nederige positie
 5 van kalme rust geniet en
 dat mijn leven, onbekend bij mijn medeburgers,
 rustig voortkabbelt.¹¹
- XIII.B.4.b Lipsius, *Politicorum, sive civilis doctrinae libri sex*, III, XI. Uit Tacitus, *Annales*, III.¹²
 Men zegt dat alle macht aan het hof onzeker is; velen hebben meer een schijnvriendschap met de vorst dan een echte vriendschap.
- XIII.B.5 Het hof is damp.
 De rook die veroorzaakt wordt door hen die Peruviaanse hyascyamus (men noemt dit tabak)¹³ gebruiken, ziet er als hij in krinkelingen de lucht in geblazen wordt, voor de toeschouwer aanvankelijk uit als iets groots en aangenaams, maar als hij dichterbij gaat staan, treft hem een vieze lucht en wekt de rook tranen

bij hem op. Men zou de plank niet misslaan als men dit vergeleek met de intriges van het hofleven; daarin komen veel dingen voor die schijnbaar vriendelijk en groots zijn, terwijl ze in werkelijkheid niet alleen nutteloos, maar zelfs schadelijk zijn. Dikwijls zal iemand daar, in het openbaar geprezen (om daardoor minder op zijn hoede, bedrogen te kunnen worden), door stiekeme beschuldigingen gesmaad, ook al is hij voor alles op zijn hoede, toch door de schone schijn getroffen worden, zegt Tacitus, die zeer goed op de hoogte is van hofintriges.¹⁴ De fabels vertellen dat de haas enthousiast door het vosje geprezen werd ten overstaan van de leeuw, maar dan wel met betrekking tot zijn malse en heerlijke vlees. Deze lof werd voor het trillende dier spoedig zijn ondergang.¹⁵ Zo'n

*bedrog beerst
aan het verheren hof.*¹⁶

Hetgeen dus waar is.

XIII.B.6

- 1-2 *met ... smieren*: in door elkaar heen kringelende slierten
 4 *deselve*: Nl. de *damp*, r. 1.
 8 *beuselachtich*: leugenachtig, onbeduidend
 9 *een gheslepen Hoveling*: een scherpzinnig persoon aan het hof. Vgl. in verband hiermee onder meer Baldassar Castiglione, *Het boek van de hoveling*, 11, 1-3.¹⁷
 11 *middelertijdt*: ondertussen
op het rinnichste: uiterst boosaardig, fel (vgl. *WNT* XXI, 881, 4)
 12 *bedragen*: beschuldigd
vermaect: belasterd
in voeghen dat: zodat
 13 *stuck*: zaak
 14 *deerlijck werd mishandelt*: zeer slecht wordt behandeld
 16 *dien ... ghenomen*: met die lof werd alleen maar bedoeld (vgl. *WNT* IX, 1834, F)
kort: mals
 19 *rancken*: listen
 20 *wancken*: boven het hoofd hangen, voorvallen (*WNT* XXIV, 1009, 5-6, dp)
 19-20 Verwerking van het Seneca-citaat. Zie noot 16.

XIII.C.1

MOTTO

- 1 1 Timotheus 6:8, Maar als wij voedsel en onderdak hebben, dan moet ons dat genoeg zijn. Calvijn schrijft in zijn commentaar op deze zendbrief onder andere: 'De natuur is immers met weinig tevreden' (vgl. het motto boven C.5).¹⁸
 1 *gedroncken*: De verbinding 'tabak drinken' voor roken is niet ongewoon en komt in veel talen voor.
 5 *bescheyt*: oordeel
 6 *grootte*: rijke
wel: goed
moghen: kunnen

XIII.C.2

Het leven van de wijze is eenvoudig.

Het zeevolk waggelt, je zou geloven dat het onversneden wijn gedronken heeft; maar wat het dronk, was niets anders dan tabaksrook.

- De hagedis doet zich tegoed aan wind, de krekel aan dauw;
en toch springt de één in de bossen en tsjirpt de ander.
5 Hoe rustig is iemand die tevreden is met eenvoudig voedsel!
Aangebrande rapen hebben triomferende mannen gevoed.¹⁹
Je moet niet je bezit vermeerderen, maar je begeerte verminderen,
als je je geest met genoegens wilt verzadigen.
- XIII.C.3 Een tevreden hart is een grote gave.²⁰
- De matroos is vrolijk als hij tabak inzuigt, de krekel in het bos voedt zich met
dauw. Je hart en je zwakke lichaam zullen spoedig verzadigd zijn, als je je onmatige
begeerten vergeet.
- XIII.C.4.a [Moet zijn:] Boethius, *De consolatione philosophiae*, 11, v, 44.
‘Als je je beperkt tot het stillen van je natuurlijke behoeften, taal je ook niet naar
het soort overvloed waarvoor je op de fortuin bent aangewezen. Je natuur is
immers met weinig, met het minste tevreden; als je haar, tot oververzadiging
toe, overbodige goederen opdringt, dan pakt wat je toevoegt of onaangenaam
of schadelijk uit.’²¹
- XIII.C.4.b Spreuken 27:7, ‘Aan een hongerige ziel is alle bitter zoet.’
- XIII.C.5 De natuur is met weinig tevreden.²²
- Ik heb mezelf vaak in stilte verwonderd, als een bewonderenswaardig werk van
de goddelijke voorzienigheid, over de verschillende wijzen waarop God de
levende wezens elk naar zijn aard zich van voedsel laat voorzien. Niet zelden heb
ik gezien, met niet minder genoegen dan verbazing, hoe iemand die zich bezig
houdt met het boerenwerk of met ambachtswerk, zwart brood²³ met daarop
armzalig beleg oppeuzelt en daarvan niet alleen, om zo te zeggen, zo’n groot
genot, ja zelfs veel groter genot smaakt, maar ook veel sterker van dat voedzame
maal opstaat dan een opgeblazen maag²⁴ (die nauwelijks nog iets op kan)
gewoonlijk terugkeert van ontelbare strelingen voor de keel. We zien toch dage-
lijks dat de kinderen van de armen hoewel ze nogal slecht gekleed zijn op de
koude wind en bovendien met weinig eten gevoed, toch weldoorvoed zijn? En
dat daarentegen de zonen van de rijken, al worden ze zacht en met zorg be-
handeld, vaak een slechte gezondheid hebben en elke dag met kruiden van dok-
toren in de weer zijn? Wie zal, als hij dit overdenkt, niet uitroepen dat de mens
niet leeft van brood, maar van Gods almacht²⁵ en dat het daarom overbodig is
dit nietige lichaam met zoveel lekkernijen vol te proppen? Waar is dit immers
goed voor, behalve dan dat we weldra de wormen een vetter aas verschaffen?²⁶
- XIII.C.6
3 *des selfs*: Zijn
ghelegenthey: omstandigheden, of: (maatschappelijke) gesteldheid
bescheydenlick: onderscheidelijk
5-6 *van [...] aflaten*: even in de steek laten, laten rusten
6 *kasen-broot*: brood met kaas
slechte: eenvoudige
- 300 MINNAARS VOEDEN ZICH MET [LEVEN VAN] ROOK

7	<i>meughlijck</i> : gretig
9	<i>gbehart</i> : gesterkt
10	<i>rolheyt</i> : overvloed
11	<i>spinde</i> : provisiekast
	<i>ampt</i> : taak (ironisch)
12	<i>bedenckinge</i> : overwegingen
13	<i>harde</i> : weinig verfijnde, moeilijk verteerbare (vgl. <i>WNT</i> V, 2153, 3)
15	<i>middeler-tijt</i> : op hetzelfde moment
16	<i>grootte kost</i> : welvoorzene maaltijden
16-17	<i>opgetogen</i> : grootgebracht; of: <i>sachtjens ... opgetogen</i> : absolute participium constructie: terwijl ze zacht en warm zijn aangekleed (vgl. <i>WNT</i> XI, 1313, 3)
17	<i>ondergeblevene</i> : ondermaatse, niet goed uitgegroeide. Dit in tegenstelling tot de genoemde levenslustige kinderen; vgl. ook 'ondergebleven brood' voor halfbakken brood (<i>WNT</i> X, 1248). <i>quele-balcxkens</i> : zeurpieten, sukkelaars; vgl. kwijlebal). In zijn <i>Spiegel</i> uit 1632 dicht Cats: 'Longe kinders moeten spelen // Of van pijn en steckte quelen'; 'Quelen' hier in de zin van: ziek zijn, sukkelen (einde deel 1, aparte nummering), 5 (= <i>ADW</i> 1712, 1, 550). Vgl. onze huilebalkjes. <i>deerlijck</i> : op jammerlijke wijze
17-18	<i>op ... gedragen</i> : op de schouders
18	<i>met vollen monde</i> : volmondig
18-20	<i>Moeten ... Godes</i> : Dit beeld komt op talrijke plaatsen in de bijbel terug.
20-21	<i>waerom ... gepast</i> : waartoe dient zoveel aandacht en zorg, besteed aan wat je eet en drinkt
21	<i>wormen</i> : Vgl. noot 26.
22-23	<i>gelijckse ... inbindt</i> : net zoals ze andere ondeugden bedwingt
22-24	<i>De ... gulsicheydt</i> : Vgl. Spreuken 23.

COMMENTAAR

Op het roken van tabak, aan het begin van de zeventiende eeuw een nog tamelijk nieuw verschijnsel, werd ook destijds al zeer uiteenlopend gereageerd. Sommigen schreven er medicinale krachten aan toe en maakten gedichten waarin het heilzame karakter ervan werd geprezen, terwijl anderen het roken verwierpen als een schadelijk bedwelmend middel en het gelijkstelden met overmatig drankgebruik. Volgens de arts Johan van Beverwijck kon het ook de honger verdrijven. Dat Cats speciaal spreekt over rokende zeelui, zal samenhangen met het feit dat de matrozen op hun reizen naar Amerika voor het eerst in contact waren gekomen met tabak.²⁷

Allereerst stelt Cats in het embleem de minnegod als handelaar in rookwaren voor. Het roken lijkt aangenaam maar wie goed kijkt ziet dat rokers dikwijls zitten te huilen vanwege de prikkelende rook. Zo is het, aldus de amoureuze uitleg, ook met de liefde: zij oogt zo aardig maar het kan zijn dat je uiteindelijk niets bestendigs overhoudt.

De tweede interpretatie verplaatst de aandacht naar het hofleven. Hier zijn de gunsten die men krijgt ook even vluchtig als rook, reden waarom men het hof maar beter kan mijden. Cats kan bij zijn omschrijving gedacht hebben aan het spreekwoord 'Fumos vendere' (Rook verkopen) dat Erasmus in zijn *Adagia* geeft, of aan de in dat verband genoemde zegswijze van Martialis: 'Vendere nec vanos circum Palatia fumos' (Rondom het hof ijdele rook verkopen).²⁸ In zijn algemeenheid werd het verband tussen roken en ijdelheid in de zeventiende

eeuw wel vaker gelegd.²⁹ De moraal die aan de roker wordt gekoppeld, is dat schijn bedriegt en de uitleg in proza verhaalt nogmaals over de vermakelijke aanblik die een figuurblazende roker biedt. Iemand die er ooit bij heeft gestaan weet echter dat de rook binnen de kortste keren blijkt te stinken en de ogen erdoor geïrriteerd raken.

In de derde, religieuze uitleg ligt de nadruk op de matigheid. De mens moet geen stoffelijke zaken najagen, hij kan maar beter bidden ter beteugeling van zijn begeerten en tevreden zijn met weinig, zoals de roker tevreden is met zijn pijp. Hier krijgt de pijproker dus een positieve betekenis omdat hij functioneert als beeld voor de mens die leeft met wat God hem aanreikt. Een aantal bijbelverwijzingen ondersteunt dit pleidooi voor de soberheid en het afzien van één van de hoofdzonden, de ‘Gula’ (gulzigheid).³⁰

Cats doet observaties waarbij hij ervan uitgaat dat meerdere mensen die doen; tot twee keer toe zegt hij: ‘Wie en sieter niet met een verwonderende vermakelickheit’, en: ‘Wie en sieter niet, met gelijcke bedenckinge, der schameler luyden kinderkens dunnekens gekleet.’ Door zich zo direct tot de lezer te richten en te stellen dat wat beweerd wordt voor iedereen herkenbaar is, vergroot de dichter de betrokkenheid van de lezer en haalt hij hem over zijn zienswijze te delen.

In het proza redeneert Cats als een ware emblematicus: ‘Dit soude misschien niet qualijcken passen op soodanige hoofsche streken, die nu en dan in den schijn wel soo wat aensienlijck, ende oock vriendelick haer laten aensien, maer eyndelick in der daet niet alleenlijck ydel ende beuselachtich, maer oock gantsch schadelijck werden bevonden.’ Hij zegt hier dus dat men, als men wil, de voorstelling van zo’n tafereel, zo’n alledaags moment als dit, op kan vatten als symbool voor het hof waar alles mooi en leuk lijkt, maar bedrogen is voor men het weet. Aan de hand van dit klassiek spreekwoordelijke bedrog aan de hoven (dat *en passant* ook nog eens in verband wordt gebracht met het dierenbedrog uit de fabel), verruimt Cats de interpretatie. Het spreekwoord ‘Iong hovelingh, out schoveling’ dat zowel Roemer Visscher als Johan de Brune emblematisch hebben verwerkt, staat in direct verband met deze toepassing; als variant bedacht De Brune: ‘Huyden hovelingh, morgen verschovelingh’.³¹

Een indringende roker, aan zijn muts te zien een matroos of schipper, had Roemer Visscher reeds in 1614 onder het motto ‘Veeltijds wat nieuws, selden wat goets’ opgenomen in zijn bundel *Sinnepoppen* (afb. 13.1). De inzet van Cats’ tweede uitleg sluit bij Visschers bijschrift aan. Ook hij spreekt immers zijn twijfel uit over het genot van het roken en zegt dat de mens zich door zijn nieuwsgierigheid van alles wijs laat maken: ‘Nu zy soo volkomen houden, dat de roock van Toeback een lekker dingh is: datse segghen dat zy goet ende medicinael is, om veelderley kranckheden te ghenesen, dat mochte wesen: maer dat het smaelckelijck is, geloof ick ende Paep nimmermeer.’³²

Amor is vaker in de weer met rokertjes, zoals een anonieme kopergravure laat zien. Cupido, heimelijk met een vinger op de lippen, ontbrandt met behulp van zijn liefdesfakkel de lange pijp van een dromerige dame (afb. 13.2).³³ Een afbeelding van een rook- en drinkgelag met aan de muur voorstellingen met betrekking tot het roken komt voor in Dirck Pietersz Pers’ *Bacchus wonder-werken* (afb. 13.3). Op deze prent zijn allerlei (lichamelijke) gevolgen van het roken (en drinken) onverbloemd uitgebeeld.³⁴

Een bewerking van Cats' embleem is onder het gelijklopende motto 'Fumos vendit Amor' terug te vinden in de bundel *Amoris divini et humani antipathia*, gedrukt te Antwerpen in 1629 (afb. 13.4). Nu is het Cupido zelf die met zijn liefdestoorts in de hand rookt, terwijl hij gekluisterd op de wereldbol zit; hij dient dan ook meteen als beeld voor de dwaze minnaar die zich voedt met rook en zich verbindt aan aardse, ijdele goederen. Een andere figuur heeft intussen de rol van handelaar op zich genomen. Een nieuwe verschuiving toont de embleemprint in het door Johannes van Vloten uitgegeven *Verzameld werk* van Cats uit 1862. Op deze staalgravure is Cupido nu als decoratie voorgesteld, gezeten op een wijnavat midden in een café (afb. 13.5).

Er lijkt een overeenkomst te bestaan met de aanprijzende rol die Cupido op de dertiende embleemprint bij Cats speelt, en een overgeleverd zeventiende-eeuws toonbankbeeldje van een negertje met tabaksbladen en drie Goudse pijpen.⁵⁵ Tijdens een recente restauratie is gebleken dat het oorspronkelijke indiaantje – dat later, toen de import van tabak zich had verplaatst, is overgeschilderd tot moriaan – alleen tabaksbladeren droeg. Wanneer de pijpen aan het ventje zijn toegevoegd, is niet bekend. Daarnaast zijn er voorbeelden van zeventiende-eeuwse tegeltjes waarop Cupido met rookwaar in de weer is. Hoogstwaarschijnlijk gaat de iconografie ervan terug op Cats' embleemprint (afb. 13.6).⁵⁶

In de achthonderd stadsgezichten, opgenomen in de *Thesaurus philo-politicus* (later *Sciographia cosmica*) van Daniel Meisner, zijn verrassende verwerkingen van embleemprinten terechtgekomen. De serie, eerst in Frankfurt tussen 1625-1626 en 1627-1631, daarna in Nürnberg tussen 1638-1642 uitgegeven, bevat onder meer vele bewerkingen van Roemer Visschers *Sinnepoppen*. De enige navolging van een pictura uit Cats is de roker (inclusief het eerste Latijnse motto), voorgesteld op het voorplan van het gezicht op slot Starckenberg (afb. 13.7), in de buurt van de stad Heppenheim aan de Bergstrasse (ook wel 'Strada Montana' genoemd; de smalle strook land tussen Heidelberg en Darmstadt). Het Latijnse onderschrift luidt: 'Fumo vivit amans, est fumus forma puellae, Et fumus iuvenum corda dolore premit' (De verliefde leeft van rook, de schoonheid van een meisje is rook, en rook maakt de jongensharten verdrietig); en het Duitse:

Gleich wie ein grosser Rauch vergeht
Vom starcken Wind, und nicht besteht,
Also die Venus lieb thut schwebn,
Im Rauch und Windt, in diesem lebn.⁵⁷

Cats' dertiende embleem is meer dan eens gebruikt om voorstellingen van rokers in de beeldende kunst van de zeventiende eeuw mee te duiden. Zo is de uitdrukking op het gezicht van een jonge man op een schilderij van Pieter Codde (gedateerd rond 1628) omschreven als 'tevreden met weinig', gekoppeld aan het bescheiden huisraad. De stoel, de tafel en de aangename tabak zouden dan tot uitdrukking brengen dat weinig al voldoening schenkt in een sober, contemplatief leven. Wat telkens weer opvalt, is dat men bij de interpretatie van schilderijen met overeenkomstige motieven één van de drie toepassingen van Cats isoleert, in dit geval de derde uitleg met de goedkeurende reactie.⁵⁸

- BEWERKING EN NAVOLGING *Amoris divini et humani antipathia* 1629, I, x.
Homburg 1638, xv; ed. Homburg 1642, xxii.
Dillherr 1674, 55, nr. x.
Den Elger 1703, 241 ('De liefde voed ons met hoop').
Janssen ca. 1730, 15, nr. 29. Een zeer vrije prentnavolging, aansluitend bij latere, goedkope, edities.
Moral emblems 1862, 59.
Harms en Freytag 1975, 58; L 105, afb. 2.
- LITERATUUR Egon Caesar Conte Corti, *Die trockende Trunkenheit. Ursprung, Kampf und Triumph des Rauchens*. Leipzig 1930.
Emblemata 1967, 1126-1128.
G.A. Brongers, *Van gouwenaar tot bruyère pijp*. Amerongen 1978.
G.A. Brongers, *Nicotiana tabacum. The history of tobacco and tobacco smoking in the Netherlands*. Groningen 1964 (In dit embleem afgekort als Brongers 1964-1).
G.A. Brongers, *Pijpen en tabak*. Bussum 1964 (Afgekort als Brongers 1964-2).
Praz 1964, 126-127.
F.H.W. Friedrich, *Pijpelogie: vorm, versiering en datering van de Hollandse kleipijp*. Archeologische werkgemeenschap voor Nederland. S.l. 1975.
Tot lering en vermaak 1976, 55-57, cat. nr. 7, en 279.
K. Renger, 'Tränen in der Hochzeitsnacht. Das Zubettbringen der Braut, ein vergessenes Thema der niederländischen Malerei.' In: *Festschrift für Otto von Simson zum 65. Geburtstag*. Ed. L. Grisebach en K. Renger. Berlin 1977, 310-327, i.h.b. 323.
Die Sprache der Bilder 1978, 155-157.
H.R. Tupan, *Wolken van genot. Een cultuurhistorisch overzicht van het tabaksgebruik in Nederland*. Assen 1983.
Masters 1984, LXXXI (afb. 29), 164-165, cat. nr. 21; 174-175, cat. nr. 27.
Nieuw licht op de Gouden Eeuw 1987, 106-108, cat. nr. 13.
Royalton-Kisch 1988, 105 (en noot 247); 300-301, nr. 80.
- NOTEN ¹ Over de populariteit van de tabak en deze pijpen, die tussen 1605 en 1615 ingeburgerd raakten: Brongers 1964-1, 31-48, i.h.b. 45; 1964-2, 38, 52-74, i.h.b. 54; Friedrich 1975; *WNT* XII, 1, 1708, III en *WNT* XVI, 706. Met name veel Engelse protestanten vestigden zich als pijpmakers in de Nederlandse steden. Zie voor de driepotige kruk, die wel wordt beschouwd als de voorloper van de latere rookstoel, embleem IX, noot 1.
- ² Deze attributen zijn uiteraard niet toevallig. Met het kerfmes sneed men de tabak klein op een houten of tinnen bord en met deze gekorven tabak werd de pijp gestopt; de versneden tabak die overbleef, bewaarde men in de tabaksdoos. Vaak werd in combinatie met het pijproken gedronken, vandaar de kan en de beker. Zie hiervoor: Brongers 1978, 57-76; voor het tabaksdoosje: 49-70 en Brongers 1964-1, de afb. op 50; voor het kerfmes: *Ibid.*, 143; voor eenzelfde combinatie van objecten, zoals opgenomen in *Een korte beschrijvinge van het wonderlijcke kruijt tobacco*. Rotterdam 1623; *Ibid.*, 80; voor de in de vorm van een cylinder opgerolde tabaksbladeren: *Ibid.*, 129-130 en 237. Over 'gesponnen' tabak ook *WNT* (XVI, 697; XIV, 2835, 5 (s.v. 'spinnen') en XIII, 923, 1, 4, b, e

(s.v. ‘rollen’)). Op Cats’ emblemprent ligt schuin voor de tabaksdoos mogelijk een stukje versneden tabak, een pijpereiniger, een tondeldoosje of strootje om de pijp mee aan te steken. Een zeventiende-eeuws ‘Rokersstilven’ met soortgelijke attributen is afgebeeld in Tupan 1983, 24. Over de kist, ook wel koffer genoemd: Sluyterman 1925, 67, afb. 73; 147, afb. 200; Weyns 1974, afb. 57-61, evenals Cats’ emblemprent XXI. Zie ten slotte voor het weergeven van een teruggeslagen gordijn de emblemprenten IX, XLIII en XLIX.

³ Resp. Den Hoed 1929, 17; en Van Gemert 1993, 118-121. Het gedicht luidt in de tweede druk van *Schimppff- und Ernstbaffte Clio*. Hamburg 1642, II, nr. XXI (= v3r-v3v):

Cupido Taback-Krämer.

Der abgeführte Schalck, Cupido, so nur dichtet
 Unsäumber auff Betrug, itzt Krämerery anrichtet
 Mit Pfeiffen, und Taback; Fürwar ein braver Fund!
 Er bläset Rauch, und Dampf, durch Ohren, Nas, und Mund.
 Sein gantzes Reich ist Rauch; Rauch ist all sein Beginnen:
 Mit lauter Rauch, und Dampf verdüstert er die Sinnen:
 Er dämpffet, und beschmocht die Hertzen, wie sein Brauch,
 Ja alles, was er gibt, ist blosser Dampf, und Rauch.

Geciteerd naar Van Gemert.

⁴ Vgl. het motto ‘Fumo pereat qui fumos vendit’ (Laat wie rook verkoopt, er in stikken), opgenomen in Juan de Horozco y Covarrubias, *Emblemas morales*. Segovia 1589, II, 19.

⁵ De bijzonderheid over de wijze van voeden van de krekkel – die overigens op een misverstand berust – kan Cats aan Aristoteles of Plinius hebben ontleend. De eerste zegt in *Historia animalium*, v, xxx (556b): ‘τρεφομένον τῷ δρόσῳ’ (Zij voeden zich met dauw); en Plinius merkt op in *Naturalis historia*, XI, XXXII (93-94): ‘Unum hoc ex iis quae vivunt et sine ore est; pro eo quiddam aculeatorum linguis simile, et hoc in pectore, quo rorem lambunt’ (Dit is het enige levende wezen zonder mond; in plaats daarvan hebben zij een soort angels die op tongen lijken, ook op hun borst, waarmee zij de dauw oplikken).

Het specifieke gedrag van de salamander (in B.2 is sprake van de hagedis, maar de Antieken rekenden de salamander tot de hagedisachtigen; Keller 1909-1913, II, 319) heb ik niet teruggevonden. Waarschijnlijk is er sprake van een vermenigving van dieren en wordt wat aan de kameleon werd toegeschreven hier toegepast op de hagedis; Aristoteles (*Historia animalium*, II, XI (503) vergelijkt het dier meer dan eens met de hagedis. Vgl. verder *PRE* 111, 2105: ‘[De kameleon] soll nur vom Luft leben, eine Annahme die darin ihre Erklärung findet, dass beinahe der ganze Leib des Tieres von der Lunge angefühlt ist’; zie Plinius, *Naturalis historia*, XI, LXXII (188), die bovendien in boek VIII, LI (122) meldt: ‘Solut animalium nec cibo nec potu alitur nec alio quam aeris alimento’ (Het is het enige dier dat leeft zonder eten, drinken of iets anders, maar alleen van het voedsel dat het onttrekt aan de lucht). Zie verder Keller 1909-1913, II, 284.

Ook van de krekkel werd wel gezegd dat die van de wind leefde. Zo staat in het manuscript van P.C. Hoofts *Schijnheilgb*: ‘De musicien en de krekkel dat’s al

eenderleij // hutspot, windt sijne, sij leven bij de windt, // en windt sullense werden.' In: G.A. Bredero, *Schyn-heyligh*. Ed. E.K. Grootes. 's-Gravenhage 1979, 110-112, r. 285-287.

⁶ Meurier 1618 heeft 'Heurté: Geluc, voorspoet'. Vgl. voor het gedichtje ook Heinsius, die in zijn *Nederduytsche poemata* 1616, 79, nr. 21 bij een zeepbel blazende Cupido opmerkte:

Gelijck de lichte bel seer haestich wordt geboren,
En dickwils weder breeckt soo haest als zy op staet:
Soo gaet het met de jonst van die ghy hebt verkoren.
Zy gaet gelijck zy quam, en komt gelijck zy gaet [...].
Het is maer eenen windt [...].

⁷ In: *Poematum nova editio*. Leiden 1606, 93.

⁸ Deze hexameter is niet teruggevonden als citaat; vgl. evenwel de verwijzingen naar Martialis en Erasmus in de commentaar.

⁹ De *procellosum asperum mare* ook in Pomponius Mela, *De chorographia*, III, VIII, 72.

¹⁰ In Meurier 1617, 117 en *Proverbia* 1, 225 de vorm 'espervier' (sperwer). Le Roux 1859, II, 348 geeft het vijftiende-eeuwse spreekwoord: 'Mieux vaut mes-tier que chévrier' (een 'chévrier' is een geitenhoeder). De oplossing voor het cryptische motto kan gevonden worden in Cats' *Spiegel* 1632, I, 92, nr. xxx, gekoppeld aan het Italiaanse 'Più val mestier, che sparavier', en de in dezelfde bundel opgenomen vertaling van Cats zelf:

'tIs voor u huys een vaster balck
Een ambacht, als een grage valck.

Het einde van deel 1 (aparte nummering), 21 [= 31]; resp. *ADW* 1712, I, 520 en 558). Hier staat de zegswijze in de afdeling 'Iacht-spreuken' en moet zij wel betekenen: je kunt niet leven van toevallige vangsten; belangrijk zijn de dingen die nuttig zijn in het dagelijks leven (vgl. ook *WNT* II en III, 923).

Cats bewerkte dit Franse gezegde nogmaals, maar nu in de afdeling 'Rakende de onderlinge plichten tusschen man en wijf', met als uitbreiding:

Beter een schaep, als een aep,
Een balck, als een valck.

In: *Spiegel* 1632 (einde deel 2, aparte nummering), 9 (= *ADW* 1712, I, 602). De vorm *paist* (r. 3) komt van het werkwoord 'paistre' en betekent (analoog aan het Nederlands en Latijn): voeden.

¹¹ Bij Seneca luidt de eerste regel: 'Stet quicumque volet potens'; ook aangehaald door Langius (66 v). Lipsius 1589, 99 (zie v.4.b) citeert de eerste vijf regels. Al eerder verscheen bij Dirck Pietersz Pers, geheel aan het eind van zijn *Bellerophon ofte lust tot wysheyd*, een bewerking van dit koor, op de melodie van psalm 24 (zie ed. Amsterdam 1614, [14r], couplet 8 en 9. De vertaling is van de hand van Spiegel. Zie: S.F. Witstein, 'Portret van een dichter bij Cats.' In: *De nieuwe taalgids* 61 (1968), 32-42, i.h.b. 38-39 (W.A.P. Smit-nummer). Ook

opgenomen in *Een Wett-steen vande Ieught*. Verzamelde artikelen van S.F. Witstein [...]. Red. T. Harmsen en E. Knol. Groningen 1980, 61-74, i.h.b. 68 (De nieuwe taalgids cahiers, 7).

¹² Citaat ed. Leiden 1589, 96 en 99; in de ed. Antwerpen 1610, 73 en 75. Cats koppelt hier een zin uit de hoofdstukaanduiding 'Ancipitem omnem potentiam esse in Aula', aan een gedeelte van een citaat iets verderop: 'speciem magis in amicitia Principis, quam vim retinent' met in de kantlijn: 'Tac. 111. Annal.', dat verwijst naar *Annales*, 111, xxx waar Tacitus het heeft over Sallustius Crispus: 'Et interficiendi Postumi Agrippae conscius, aetate provecata speciem magis in amicitia principis quam vim tenuit.' In de vertaling van Meijer 1990, 171: 'En zo was hij op de hoogte van het plan Postumus Agrippa te vermoorden; maar op gevorderde leeftijd genoot hij de vriendschap van de keizer meer naar de schijn dan in werkelijkheid.' Vgl. B.5 en xxxv.B.5, met wederom een ontlening aan dit hoofdstuk. Cats had, gelet op de overige ontleningen, het citaat ook bij Langius (150 B) kunnen vinden; zie noot 11, 14, 16 en 21.

¹³ Dodonaeus heeft in zijn *Cruydt-boeck*, xiv, xxii veel plaats ingeruimd voor de aard en werking van tabak en het lijkt erop dat Cats hier deze term vandaan heeft: 'Dit gewas is nu onlanx eerst wt het landschap van West Indien oft America, datmen Peru noemt, in Europa ghebrocht gheweest [...]. Wy noemen 't Hyoscyamus Peruvianus, dat is Bilsencruyt van Peru'. Ed. Leiden 1608, 804-808; citaat op 805. De historicus Emanuel van Meteren schreef al in 1598: 'Door dese verscheyden Voyagien van diversche Natien isser uyt West-Indien van Brasilien ende Custen van Peru ghebrocht een ghedroocht kruyt datmen by ons Nicotiana noemt [...].' Geciteerd uit Brongers 1964-1, 17-20.

¹⁴ Waarschijnlijk ontleent Cats deze aanhaling aan Langius (150 B). Die geeft: 'Secretis criminationibus infamant, ignarum, & (quo incautior decipiatur) palam laudatum. Tacit. 1 hist.', waarmee hij verwijst naar *Historiae*, 1, 1xiv. De uitspraak heeft bij Tacitus betrekking op Fabius Valens. Langius heeft dezelfde parenthetische opmerking, geeft eveneens het onder B.4.b geciteerde én bezorgt Cats het Seneca-citaat aan het eind van dit prozadeel. Ook Lipsius 1589, 99 citeerde, in iets andere bewoordingen, deze uitspraak van Tacitus. Verder zij voor het bedrog aan het hof en de aldaar verkregen ijdele eer verwezen naar Machiavelli, *Il principe*, xxiii; Ripa (1644, 103b en 201-203) en A.-M. Lohmeier, *Beatus ille. Studien zum 'Lob des Landlebens' in der Literatur des absolutistischen Zeitalter*. Tübingen 1981, 282-298 (Hermaea, 44).

¹⁵ Een fabel met nagenoeg dezelfde strekking is te vinden in Eduard de Dene, *De warachtighe fabulen der dieren*, Brugge 1567, 128-129 en Vondels *Orstellicke marande der dieren*, nr. LXXVIII. Het betreft hier echter een ander trio, namelijk een vos, een hond en een haas.

¹⁶ Seneca, *Hippolytus (Phaedra)*, 982. Ook aangehaald door Langius (151 A) evenals door Lipsius 1589, 99. Vgl. ook Lucanus, *Pharsalia*, viii, 493: 'Exceat aula qui vult esse pius' (Wie deugzaam wil zijn, moet het hof mijden).

¹⁷ 'Ik denk dat oude mensen om dezelfde reden het verleden prijzen en het heden laken. Daarom spreken zij, net als over al het andere, kwaad over de hoven [...] en herinneren eraan dat moord in die tijd niet of hoogst zelden voorkwam, dat

er geen sprake was van duels, complotten of bedrog [...]. Aan de hoven zou nu slechts haat en nijd heersen, en slechte manieren.' Vert. Haakman 1991, 92-93. Over de wispelturigheid en onvoorspelbaarheid van de gunsten van de vorst spreekt Castiglione onder andere in 11, 19-21; over hoe er verkeerd mee wordt omgesprongen in 111, 46.

¹⁸ Vert. Schroten 1966, 136.

¹⁹ Vgl. het verhaal over de Romeinse consul Marcus Curius Dentatus. Wanneer de Samnieten bij hem komen om hem met goud om te kopen, verkiest hij een middagmaal van rapen boven hun goud. O.a. overgeleverd in Valerius Maximus, *Factorum et dictorum memorabilium*, IV, 3, 5; en Cicero, *De republica*, 111, 40.

²⁰ Meurier 1617, 35; *Proverbia* 1, 196 [= 195]; Le Roux 1859, 11, 275.

²¹ Vert. Brouwer 1990, 96. Waarschijnlijk noemt Cats Bernardus in plaats van Boethius, omdat hij via Langius op het citaat is gekomen. Eén regel onder een verwijzing naar 'Bern. in Cant. ser. 83' vermeldt Langius (877 B, overigens nogmaals op 878 B) namelijk: 'Paucis minisque natura contenta est', met als toevoeging 'Boet. de cons. l. 2.' Doordat de namen van beide schrijvers cursief en schuin onder elkaar staan, zal Cats de overschrijffout hebben gemaakt. De vraag blijft wel hoe hij dan toch aan de goede context is gekomen, want Langius citeert alleen de hierboven aangehaalde sententie.

²² Vgl. de vorige noot, het motto boven c.1 en Cicero, *De finibus bonorum et malorum*, 11, XXVIII, 91: 'Naturales divitias dixit parabiles esse quod parvo esset natura contenta' (Hij [= Epicurus] zei dat het goede der aarde gemakkelijk te verkrijgen is, aangezien de natuur met weinig tevreden is). Dezelfde gedachte bij Seneca, *Epistulae morales*, XVI, 8 en LX, 3.

²³ Meestal hetzelfde als roggebrood (*WNT* III, 1, 1535). Zie voor brood als teken van nederigheid: Ripa 1644, 391.

²⁴ Vgl. voor deze beeldspraak Seneca, *Epistulae morales*, XLVII, 2: 'Est ille plus quam capit, et ingenti aviditate onerat distentum ventrem ac desuetum iam ventris officio, ut maiore opera omnia egerat quam ingessit.' In de vertaling van Verhoeven 1980, 119: 'Die man eet meer dan hij kan bevatten en met een enorme gulzigheid stouwt hij zijn overladen en de functie van maag al ontwende maag vol, zodat hij nog meer moeite heeft om het eruit te krijgen dan dat hij had om het erin te krijgen.'

²⁵ Verwijzing naar Deuteronomium 8:3, Mattheus 4:4 of Lucas 4:4.

²⁶ Waarschijnlijk een toespeling op Jesaja 14:11, 'Uw hovaardij is in de hel neergestort, met het geklank van uw luiten; de maden zullen onder u gestrooid worden, en de wormen zullen u bedekken.' Vgl. ook Job 21:26. Het is bij herhaling uitgebeeld op grafmonumenten, zie o.a. K. Cohen, *Metamorphosis of a death symbol. The Transi Tomb in the late Middle Ages and the Renaissance*. Berkeley etc. 1973.

²⁷ Over dit onderwerp o.a. W. Barclay, *Nepenthes or the virtues of tobacco*. Edinburgh 1614; Corti 1930; R. Luttervelt, 'Tobacco in art.' In: *World tobacco congress*. Tent. cat. Amsterdam 1951; Brongers 1964-1; Renger 1977, 323; *Tot lering*

en vermaak 1976; Tupan 1983; Van Vaeck 1994, 753. Voor Van Beverwijck: *Schat der gesontheit* ('Van den taback'). In: *Alle de wercken* 1652, 1, 149-151.

Een vroege afbeelding van een tabakswinkel annex herberg in de Nederlanden staat in *Schat der gesontheit*. Amsterdam 1640 (zie: Corti 1930, afb. 32 en Brongers 1978, 29). Over het destijds gelegde verband tussen de maand maart, de visserij, de flegmaticus en de heilzame werking van de tabak: Porteman 1987, 84-89. Adriaen van de Venne achtte in zijn *Hollandsche sinne-droom op het nieuw wys-mal van den ouden Italiaensche smit, ende des selfs gevonden tabacks-wonder-smoock ... Tot by-roeginge aen de Sinne-voncken op den Hollandtsche turf*. 's-Gravenhage 1634, het roken maar een kwalijk modieus iets. Zie hierover: M. van Vaeck, 'Adriaen van de Venne: "Sinne-vonck op den Hollandtschen turf" (1634).' In: *De zeventiende eeuw* 2 (1986), 1-25, i.h.b. 7-8. Josuah Sylvester, die beschouwd wordt als de vertaler van de *Sinne- en minnebeelden* in het Engels, maakte de smaakvolle uitgave *Tobacco battered and the pipes shattered by a volley of holy shot, thundered from mount Helicon*. London 1615.

²⁸ *Adagia*, 1, III, XLII. Zie *Opera omnia*. Ed. Clericus 1703, II, 128-130. Zeer uitgebreid over dit gezegde en het verwante 'Thus aulicum', vertaald met het wijwater ofwel wierook van het hof: Suringar 1873, 145-147, nr. IXXXII. Citaat uit Martialis, *Epigrammata*, IV, v, 7, met in de Loeb-editie als annotatie: 'To make baseless promises of favour by the Emperor.' Vgl. voor deze duiding ook embleem XLIV en *Emblemata* 1967, 1047-1048. Over de traditonele, kritische houding tegenover het hofleven: Lohmeier 1981 (*op. cit.*, noot 14); Smits-Veldt 1986, 182-188, en Smits-Veldt en Luijten 1993.

²⁹ Vgl. o.a. *Tot lering en vermaak* 1976 over de vergelijking van de vluchtigheid van tabaksrook met de vergankelijke wereld en het broze leven; zie verder Roylton-Kisch 1988, 105. Voor rook als beeld voor de vergankelijkheid en onbestendigheid: K. van Mander, *Uitbeeldinge der figuren* 1616, 119v; en *WNT* XIII, 1260, 3; tevens: Picinelli 1687, 78 (II, VI), nr. 130-137.

³⁰ Al in 1625 citeerde Zacharias Heyns in zijn *Emblemata moralia* de laatste vier regels van C.I, maar dan uit *Silenus* (en dus uit embleem XII). Ed. Rotterdam 1625, 6v-8r. Cats wees in een van de gedichten die hij voor Van Beverwijcks *Schat der gesontheit* maakte, nogmaals op de tevreden roker: 'Het is een rustigh man // Die met de minste kost hem vrolick maken kan' (Van Beverwijck 1652, 1, 149).

³¹ *Sinnepoppen* 1614, II, LIX; *Emblemata* 1624, 213 (over de 'vrouwe-zucht') en *Bankket-werk van goede gedachten*. Middelburg 1660, I, 26, nr. IXXXII. Vgl. verder *WNT* VI, 1203 en *WNT* XIV, 968, 1.

³² Ed. Amsterdam 1614, III, x. Vgl. eveneens de prent 'Young dandy and a lady' van Salomon Saverij, met het onderschrift 'om tytverdriyft'. Hollstein XXIV, 39, nr. 95.

³³ Hollands, ca. 1700. Opgenomen in E. Fuchs, *Geschichte der erotischen Kunst*. München s.a., 48.

³⁴ Ed. Amsterdam 1628, 69-70. Pers wijdt een kort gedeelte aan het roken van tabak, dat volgens hem ooit door apen is ontdekt (vandaar de aap die in het

gezelschap rokend is voorgesteld). Groot en klein, rijk en arm rookt, en velen zien de heilzame werking ervan in. Plastisch schetst Pers de zuiverende werking:

Dan rocheltmen en spuwt de oesters aen de wand
Waer 't smooken is een deugd, is 't quylen geene schand.
Indien de wijn alleen de sinnen kan beroeren,
Sal 't dol-kruyd dan den mensch niet al te licht vervoeren?
Elx on-maet baert de dood, of kranckheyd, of de pijn
Maer in het recht gebruyck daer schuylt de Medicijn.

Vgl. ook Corti 1930, o.m. afb. 27, 29 en 33. Zie verder: *Judith Leyster. Schilderes in een mannenwereld*. Tent. cat. Haarlem. Zwolle 1993, 246-251, cat. nr. 21.

³⁵ Brongers 1978, 38. Een mooi voorbeeld ook op de titelprent van R. Brathwait, *The smoking age or the life and death of tobacco*. London 1617 (In: Corti 1930, afb. 18).

³⁶ Niemeyer Tabaks Museum (Groningen), inv. nr. v-103. Het museum bezit vier tegeltjes met Cupido's die pijpen dragen. Met dank aan J.W. van Veen te Groningen. Zie voor een vrolijk rokende Cupido op een zeventiende-eeuws tegeltje: Brongers 1964-1, 11.

Er zijn ook andere voorbeelden gevonden van dergelijke emblematische ontleningen verwerkt op aardewerk, zoals te zien is op twee facience-borden die voorstellingen uit de *Sinnepoppen* van Roemer Visscher dragen. In: A. Carmiggelt, *Een beeld van een vondst. Haagse archeologische vondsten in particulier bezit*. 's-Gravenhage 1991, 62-63, afb. 9.6-9.7 (VOM-reeks 1991, nr. 4. Red. V.L.C. Kersing). Vgl. verder het figuurtje – ook een verkoper? – dat op een tekening uit de tijd der Stuarts met drie pijpen een rookgelegenheid binnenloopt (British Museum); in: Corti 1930, afb. 16.

³⁷ Zie: Daniel Meisner, *Thesauri philo-politici, oder Politischen Schatzkästleins*. Zweyten Buchs, dritter Theil. Frankfurt am Main 1629, nr. 41. Facs. ed. K. Eymann. Unterschneidheim 1972, 11, 111, 14-15. Het slot Starckenberg met zijn uitgestrekte tuinen, lag op een bosrijke heuvel en was in het bezit van de keurvorst van Mainz (Zedler, 111, 1293-1294 en XXXIX, 1247-1249).

Deze uitgave bevat tevens een 'Kurze Erklärung' van de 'Emblematischen Figuren'. Meisners commentaar is negatiever dan dat van Cats: 'Der Jüngling, so hie sitzt und Taback trincket, wie in gleichem *Cupido*, so jm Pfeiffen zutregt, geben zu verstehen, daß die Lieb nichts anders als ein Rauch unnd Dampff sey, welcher dem ansehen nach groß scheinert, Kopff unnd Gemach erfüllt, Doch endlich von sich selbst zergehet, daß man nicht wissen möge, was daran gewesen sey. Also die unordentliche Lieb, den Menschen, so derselben anhengt, ins Verderben stürtzet, daß er mit Leib unnd Seel, als wann er in der Welt gewesen were, zu grundt gehet.'

De prent werd later afgedrukt in *Politica politica ... oder Statistisches Städtebuch ... Nürnberg* 1700 (Vijfde serie, nr. E 72). Is het toeval dat in deze laatste uitgave juist vóór de Cats-annexatie een reeksje Zeeuwse steden, waaronder Middelburg, Brouwershaven, Veere en Vlissingen voorkomen (E 65-67, 69)?

H. Feller herkende de bewerkingen van Visscher en Cats niet maar noemt alleen Rollenhagen en Zincgref als voorgangers, in: 'Meisners Schatzkästlein.'

In: *Sinnbild - Bildsinn. Emblembücher der Stadtbibliothek Trier*. Tent. cat. Trier 1991, 59-68, i.h.b. 67, noot 7. Zie voor een mogelijke ontlening van Cats aan Meisner, het commentaar bij embleem 1 en afb. 1.2.

³⁸ *Jonge man met een pijp*. Lille, Musée des Beaux-Arts (inv. nr. 240). K. Bauch, *Der frühe Rembrandt und seine Zeit*. Berlin 1960, 246 en afb. 216 (met foutieve bronvermelding). Bauch veronderstelt dat de prent op een tekening van Buytewech terug zou kunnen gaan (zonder verwijzing). Zie voor latere interpretaties: *Masters* 1984, 174, cat. nr. 27.

XIV DOOR HET VERLIES VAN DE VRIJHEID VROLIJKER.

PRENT Aan het plafond van een door vele zuilen gestutte galerij (loggia) hangt een vogelkooi. In de kooi zit een papegaai op zijn stok, boven hem een ring, aan de spijlen een etensbakje. In de verte, achter de omgang, enkele daken met op het hoogste dak een vogelnest waarop een grote vogel (waarschijnlijk een ooievaar) zit.¹

Op de onderste ring van de kooi de initialen JS.

Afmeting: 12,4 × 12,5 cm.

XIV.A.1

MOTTO

Slavernij maakt mij blij.

1 *Doen ... was*: Toen ik geen ander toebehoorde

2 *even staech*: voortdurend

4 *word*: werd

5 *lach*: ben vrolijk

raes: ben uitgelaten (vgl. WNT XII, III, 425); 'razen' kan ook betekenen: 'gek zijn op iemand' (*Ibid.*, 423)

sta gesloten: ben opgesloten, gevangen

6 *heeft my verveelt*: is mij zwaar gevallen

8 *een minnaer*: voor een minnaar

dat: wat

XIV.A.2

Door het verlies van de vrijheid vrolijker.

Het brengt aan allen angst, aan mij alleen vreugde,
in een kooi opgesloten te zitten en slavernij te ondergaan.

Vroeger, toen ik vrij was, wandelde ik in eenzame duisternis,
bedroefd, arm, stil, zonder een greintje levenskracht.

5 Sinds de godin Venus me in de kerker van de liefde heeft opgesloten,
sinds die tijd klets ik geestig en veel.

Nu zing ik, nu doet geen ander stemmen beter na.²

Wat heb ik aan vrijheid? Mijn lot is een juk te dragen.

XIV.A.3

Gevangenschap heeft mij vrolijk gemaakt.

In het bos was ik stil, maar gevangen in een kooi lach ik, zing ik en spreek ik
lieflije woorden. Iedereen, zoon van Venus, die in zijn hart jouw pijn draagt,
is treurig in vrijheid en in gevangenschap vrolijk.

- XIV.A.4.a Genesis 29:20, Zo diende Jakob om Rachel zeven jaar en die kwamen hem voor als slechts enkele dagen, vanwege de grootte van zijn liefde.
- XIV.A.4.b Jacques de Billy, *Anthologia sacra*.³
De vriendin van het gezag, de vrije wil, heeft het juk afgelegd.
Wie krachtige emoties kent, zucht niet onder de heerschappij.
- XIV.B.1
MOTTO Niet als uitdrukking gevonden.
2 *woest en beestigh*: wild en dierlijk
3 *by*: door
1-4 Mogelijk een verwijzing naar Aelianus, *De natura animalium*, XVI 2: ‘Οἱ πάντες δὲ οὗτοι μαθόντες ὡς παῖδες, οὕτως καὶ αὐτοὶ γίνονται λάλοι καὶ φθέγγονται φθέγμα ἀνθρωπικόν. Ἐν δὲ ταῖς ὕλαις ὀρνίθων μὲν ἀφιάσιν ἤχον, φωνὴν δὲ εὐσημόν τε καὶ εὐστομόν οὐ προΐενται, ἀλλ’ εἰσὶν ἀμαθεῖς καὶ οὐπω λάλοι’ (Alle papegaaien leren als kinderen, beginnen op overeenkomstige wijze met praten en spreken als mensen. Maar in de wouden maken ze vogelgeluiden en brengen ze onverstanebare en onduidelijke taal voort; daar zijn ze ongeschoold en spreken ze niet zoals nu). Het houden van papegaaien aan de hoven (in India, en later in Rome) was populair, vgl. o.a. Aelianus, *De natura animalium*, XIII, 18: ‘Ἐνταῦθά τοι καὶ οἱ ψιττακοὶ τρέφονται καὶ εἰλοῦνται περὶ τῷ βασιλεῖ’ (Er worden ook papegaaien gehouden, in drommen rondom de koning). Zie verder voor de papegaai als beeld van de welsprekendheid: Van Mander, *Uitbeeldinge der figuren* 1616, 117v; Ripa 1644, 595a en 597a; en Tervarent 1958-1959, 303-304.
7 *ontrent*: ten tijde van
- XIV.B.2 Tucht is de meesteres van de deugd.
Als hij in de bossen door onherbergzame streken kon dwalen, en de papegaai niet in een kooi opgesloten was, zou hij niet als een tafelenoot koningsmalen of Falernerwijn proeven en niet op een gouden rustbed liggen.⁴
5 Ook zou hij geen aardige geluiden laten horen, geen aangename praat, en hij zou niet tegen zijn meester kunnen zeggen: ‘Heil Caesar.’
Laat ieder die de weg naar de gewenste eer inslaat zijn natuur bedwingen en zijn jonge jaren intomen.
- XIV.B.3 Angst maakt zeer vindingrijk.⁶
Als ik mijn plezier was blijven zoeken in het groene bosje, had mijn tong nooit de taal van de mens gesproken. Zo heb ik heel wat geleerd door kwelling te dulden; zonder onderworpen te zijn, wordt niemand verstandig.
- XIV.B.4.a Horatius, *Ars poetica*, 412-415.
Wie in een hardloopwedstrijd zijn best doet als eerste de finish te halen, heeft als jongen veel moeten verdragen, getraind, gezweet en gebibberd, hij heeft zich onthouden van liefde en wijn; wie in Delphi speelt,

heeft het fluitspel sneller geleerd, maar voor zijn leermeester grote angst gekregen.⁷

XIV.B.4.b Bernardus, *Epistula ad Sophiam virginem*, CXIII, 5.⁸

Hoe goed maakt de tucht elke lichaamshouding en elke geestelijke gesteldheid! Zij doet de nek buigen, drukt de wenkbrauwen neer, brengt het gelaat in de plooi, doet de ogen neerslaan, houdt het lachen in, matigt de tong, beteugelt de keel, kalmeert de toorn en vormt de manier van lopen.

XIV.B.5 De dingen die schaden, geven lessen.⁹

Geen paard luistert goed naar de berijder als het niet kundig getemd is; geen enkel karakter is tam, als het niet met een juiste opvoeding en onderricht in toom gehouden is. Wie voortdurend in voorspoedige en blijde omstandigheden verkeerd hebben, bezitten volgens de verstandigen nauwelijks wijsheid; wie daarentegen nogal vaak door tegenspoed gekweld zijn, worden geacht meer tot verstandigheid en voorzichtigheid uitgerust te zijn. En terecht: zoals namelijk de blik licht ontvangt van de omringende lucht, zo krijgt de geest dat van dreigende rampen. 'Met de Romeinen', zegt Hannibal, 'heb ik geleerd tegen mijn voor- en tegenspoed te strijden.'¹⁰ 'Aan mij', roept Mithridates uit, 'heeft het Lot door veel weg te nemen de mogelijkheid gegeven, goed te adviseren.'¹¹ De dwang heeft de natuur tot alles ingericht: zij leert apen sierlijk te dansen, olifanten vaardig met het zwaard te vechten,¹² eksters¹³ en papegaaien duidelijk te spreken. Kortom: tegenspoed brengt beesten tot menselijk handelen, mensen tot goddelijk handelen.

XIV.B.1.a

MOTTO

2

beelt: afbeelding

sporten: tralies

4

pranghen: (heen)dringen

Soo ... gberust: dan legt ze zich erbij neer

gheestich: aardig

7

plaghen: beproevingen, of: kwellingen (al dan niet door God toegezonden); vgl.

WNT XII, 1, 2041

XIV.B.2.a

Nog maar pas gevangen in de strikken en opgesloten in de biezen,

kwetst de vogel ook zichzelf, omdat hij zich tegen de kooi verzet.

Maar wanneer er geen manier is te ontsnappen, geen mogelijkheid weg te gaan, zingt hij tenslotte midden in de kooi een mooi lied.

5

Zonder twijfel geneest alleen geduldig lijden de zorgen,

op geen andere manier wordt smart beter verdreven.

Harde ketenen vermoeien ledematen die zich verzetten meer,

maar een last die men aanvaardt, wordt tenslotte licht.¹⁴

XIV.C.1

MOTTO

Romeinen 6:20 en 22, 'Want toen gij dienstknechten waart van de zonde, zo waart gij vrij van de gerechtigheid [...]. Maar nu, van de zonde vrijgemaakt zijnde, en Gode dienstbaar gemaakt zijnde, hebt gij uw vrucht tot heiligmaking, en het einde het eeuwige leven.'

- 3 *drillen*: trillen
 4 *Dat ... van*: Daardoor werd ik angstig voor
 6 *het is gemist*: je vergist je
- XIV.C.2 Voor de vromen betekent slavernij vrijheid.¹⁵
 Bij het ritselen van de bladeren zag het bos me rillen;
 ik was steeds bang gepakt te worden:
 nu zit ik vast in een kooi, maar of dit in een kooi vastzitten is?
 De deur is vaak open, maar ik wil niet naar buiten gaan.
 5 Mijn boeien bevallen me, het juk is mij zoet, de kooi mij aangenaam:
 Ach! toen mijn leven vrij was, was ik slaaf.
 God te dienen is vrijheid; laat wie vrij wil blijven,
 leren zich aan Hem te onderwerpen.¹⁶
- XIV.C.3 God te dienen, is heersen.¹⁷
 Hoewel ik ben gevangen ben ik toch niet ongelukkig. Ik heb het woud verlaten
 en de gevangenschap is mij aangenaam; je bent niet gelukkig wanneer je een
 ongebonden, van God afgewend, leven leidt. Zich aan God onderwerpen is
 ware vrijheid.
- XIV.C.4.a 2 Corinthiërs 3:17, Waar de Geest des Heeren is, daar is vrijheid.
- XIV.C.4.b Augustinus, *Sermones de scripturis*, CXXVIII, III, 5.¹⁸
 Wilt u dat het vlees uw geest dient? Laat dan uw geest God dienen. U moet
 overheerst worden om te kunnen heersen.
- XIV.C.4.c Ecclesiasticus (Jezus Sirach) 6:24-25 en 30, Luister mijn kind, aanvaard mijn
 inzicht en wijs mijn raad niet af. Steek uw voeten in haar boeien en uw nek in
 haar keten. Dan zullen haar boeien voor u een sterke bescherming zijn en haar
 ketens een luisterrijk kleed.
- XIV.C.5 Voor de vromen betekent slavernij vrijheid.
 Als iemand die nog in de wereldse genoegens gedompeld is, zou kijken naar de
 gewoontes van de gelovigen en naar hun strenge (zo lijkt het) leefwijze, zal hij
 gemakkelijk verkondigen dat die manier van leven niets dan zorgen, verdriet en
 om zo te zeggen louter benauwenissen van het tuchthuis¹⁹ kent, ja pure gevangenschap
 betekent. Immers, als hij op eigen oordeel afgaat, meent hij dat hij
 alleen maar onder de goede zaken moet rekenen wat de ogen, de oren en de buik
 behaagt. Een waarlijk godvruchtige geest oordeelt anders. Want uit smart blijkt
 vreugde, uit geweene gejuich, uit gevangenschap vrijheid als uit een heldere bron
 te stromen. 'Hij is in elke staat van gevangenschap vrij', zo zegt Ambrosius, 'die
 niet door de liefde gegrepen wordt, niet door de angst voor zonde gebonden
 wordt, die niet bang is voor het heden en die met een gerust hart de toekomst
 verwacht.'²⁰ Wie daarentegen door vrees gebroken wordt, in genot verstrikt
 raakt, door zijn hartstochten geleid wordt, door verontwaardiging verbitterd

raakt of door verdriet terneer gedrukt wordt, is slaaf. Elke hartstocht betekent slavernij.

XIV.C.6

- 1 *verwerret*: verstrikt geraakt
2 *strenghe*: weinig vrijheid veroorlovend, strikte (WNT XV, 2192, 6)
3 *insiet*: overdenkt, beschouwt
ongheval: ellende
4 *druck*: zwaarigheden, verdriet
daer in: waaraan
5 *de selve*: Nl. de vromen, de *Godsalighe* (r. 2).
6 *meynt*: meent hij
6-7 *niet vermaeckelijcx*: niets aangenaams
10 *wedom*: smart, pijn
11 *Den desen*: Nl. Diegene die ... *maeckt* (r. 12-16).
Ambrosius: Zie noot 20.
12 *met gheen*: niet met
14 *quade*: slechte, verkeerde
wech gherucket: uit zijn evenwicht gebracht
15 *het jegenwoordighe*: het nu
16 *rechte*: ware
17 *ontset*: ontsteld, verbijsterd
19-20 *neder-gbedreven*: terneergeslagen
20 *gheneghentbeyt*: neiging, lust

COMMENTAAR

De gekooide papegaai dient in dit embleem allereerst als beeld voor de minnaar die juist in zijn gevangenschap vreugde scheidt. Dit zoet genot der slavernij is een typisch petrarkistische metafoor, ook te vinden bij bijvoorbeeld Ronsard. Hij dicht in zijn *Amours* uit 1544: 'Amour est sans raison, un doux abus, une belle prison.'²¹ Cats' uitwerking van het motief lijkt op het embleem 'Willighe vanckenis', opgenomen in P.C. Hoofts *Emblemata amatoria* (afb. 14.1). Overigens spreekt alleen het Franse onderschrift van een papegaai:

Ma prison est volontaire.

Le Perroquet ne sort, bien qu'ouverte sa cage,
Aussi ma liberté c'est l'Amoureux servage.²²

Daniel Heinsius had in *Quaeris quid sit amor?* korte tijd daarvoor een wat andere draai aan het motief gegeven. Een van de emblemen gaat over een vogeltje – beeld voor de minnaar – dat ernaar verlangt gevangen te zijn. Eenmaal gevangen, na de eerste kus, is het echter duidelijk hoe de minnarij in elkaar steekt (afb. 14.2):

Perch'io stesso mi strinsi.

Als ick hebb' vry gheweest, ick hadde groot verlanghen
Om vast te moghen sijn, ick moeste sijn gevangen:
Ick sagh het minnen aen, het was een lieflick spel,
Waer dat ick henen sach, het gingh al even wel:

Ick sagh de vryers aen, ick sagh haer soentjens geven,
En soete praet uyt slaen: ick docht, dat waer mijn leven,
My docht het gingh soo wel. maer als ick ben int perk,
Nu word' ick eerst gewaer hoe dat het gaet te werck.²³

Cats legt in zijn tweede uitleg de nadruk op het feit dat tucht, ontbering, dwang en tegenspoed tot deugdzaamheid en wijsheid leiden. De toespeling op Ovidius – een last wordt lichter als hij goed gedragen wordt – dient ter ondersteuning van die gedachte. Het Nederlandse proza (zie de bijlage achter de commentaar) is nu vervangen door twee nieuwe gedichten, één in het Nederlands en één in het Latijn (B.1.a en B.2.a). Hierin wordt, zoals vaker in de *Sinne- en minnebeelden*, de Patientia als belangrijke stoïsche deugd naar voren geschoven: volgens Cats is het voor de mens nastrevenswaardig te *lijden met ghedult*.²⁴

Ten slotte stelt de derde toepassing, in zekere zin parallel aan de amoreuze uitleg, dat de slavernij waaraan de vromen zich hebben onderworpen, alleen maar uit vreugde en vrijheid bestaat. Want voor hen is de ware vrijheid gelegen in het dienen van God. Kern van de prozateksten vormen enkele passies die de gelovige goed weet te hanteren: droefheid, smart en verdriet verandert hij in blijdschap, vrolijkheid en vreugde, en hij blijft gevrijwaard van vrees, wellust, begeerte en woede. In het proza, te beschouwen als een neostoïcijns discours, worden de hartstochten die de mens werkelijk ketenen, geplaatst tegenover de slechts schijnbare gevangenschap van de godvruchtige geest.

Behalve in de reeds genoemde klassieke bronnen over de papegaai, laat de vogel op vele andere plaatsen van zich horen. In de *Physiologus* wordt de mens opgeroepen – zoals de papegaai de menselijke stem imiteert – de stem van de apostelen te imiteren: om de Heer te prijzen en deelachtig te worden aan de gemeenschap der gerechtigheid.²⁵ En geruime tijd vóór het verschijnen van de *Sinne- en minnebeelden* was de gekooide papegaai al een geliefd thema in de devieskunst en de emblematiek, met wisselende aandacht voor aan de ene kant het klakkeloos napraten van het dier, en anderzijds (tegenover deze negatieve duiding), net als bij Cats de gedachte dat tucht doet leren en gevangenschap tot gelukzaligheid leidt. Deze houding ten opzichte van de vogel heeft te maken met hoe in het algemeen over de papegaai werd geschreven en met de petrarkistische beeldspraak die aan de positie van het dier werd gekoppeld. De aangehaalde emblemen uit Hooft en Heinsius gaven dat al aan.

In chronologische volgorde gaat het om de volgende voorbeelden. Johannes Sambucus verbindt in zijn *Emblemata* uit 1566 aan de vogel het belang van de vrijwillige dienst voor het algemeen welzijn, terwijl Mathias Holtzwardt in *Emblematum tyrocinia* uit 1581, onder het motto 'Qualis rex, talis grex' (Zoals de koning is, zijn zijn onderdanen), concludeert dat het volk zich doorgaans richt naar de gewoonten van zijn overheerser.²⁶ De papegaai als naper is niet alleen te vinden in Scipione Bargagli's *Dell' imprese* (afb. 14.3) onder het motto 'Aliena vocis aemula' (Hij bootst andermans stem na), maar ook in Joachim Camerarius' *Symbolorum emblematum ex volatilibus et insectis*. Verder treft men een andere onnadenkende naper, sprekend met een bedrieglijke schijn van geleerdheid, aan onder het opschrift 'Refert dictata' (Hij zegt na wat hem voorgezegd is) in de *Emblemas morales* van Sebastián de Covarrubias Orozco (afb. 14.4). Een bewerking van dit motief maakte Cats' navolger Antoon van Bourgoigne.²⁷

Een variant op bovengenoemde uitwerkingen gaf Dionysius Lebeus-Batillius in zijn *Emblemata*. Hier komt een embleem voor over hoe een vogel door gewenning aan de kooi zo van zijn situatie gaat houden dat hij, zelfs wanneer dat kan, niet vrijuit wil wegvliegen. Zo verandert de slavernij ook bij velen de ingeboren aard als gevolg van gewenning.²⁸ Bij een vogel-embleem in het *Theatre des bons engins* van Guillaume de la Perrière ten slotte, vindt Cats' tweede uitleg aansluiting. Hoewel het vogeltje gekooid is, laat het zijn mooie zangkunsten horen. Deze optimistische houding zou de neerslachtige mens zich als voorbeeld kunnen stellen. In de Nederlandse uitgave van 1556:

Tvoghelken ghevanghen inde girole moet leven
 En sietmen niet begheven, sijns sancx inventie
 Tis even blijje, al sittet verdreven
 Hem selven troostende volder excellentie
 In teghenspoet hoortmen sijn soete eloquentie
 Dits een exempel voor die sijn infortunaet
 Dat elck bedruete in sijn penitentie
 Hem sal verblijden, en nemen vruecht hoet gaet
 Bedructheyt en mach u niet baten, dit verstaet
 Ja u meer argheren in u turbatie.
 En nu men duer druck gheen remedie en ontfaet
 Slacht het voghelken, en bidt God om gratie.²⁹

Het motief was behalve in de dichtkunst, populair in de beeldende kunst. Talrijk zijn de schilderijen waarop meisjes een papegaai voor een open kooitje in de hand houden of waarop een (open) kooi aan het plafond hangt, zoals onder andere op Gerard Dou, *Meisje met papegaai* (in 1918 in de Verzameling Goudstikker, Amsterdam; hiervan bestaat ook een kopie) en Dou's *Jonge vrouw aan de kaptafel met kamenierster*, 1667 (Rotterdam, Museum Boymans-van Beuningen); Caspar Netscher, *Meisje met papegaai*, 1666 (vroeger in de Alte Pinakothek te München, en een kopie hiernaar in Dresden, Gemäldegalerie) evenals Jan Steen, *Interieur met een vrouw, die een papegaai voert, twee triktrakspelers en andere figuren, bekend als 'De papegaaienkooi'* (Amsterdam, Rijksmuseum). Men kan zich afvragen of en in hoeverre de door de emblematiek aangeleverde duidingen in dergelijke voorstellingen een rol spelen.³⁰

- BEWERKING EN NAVOLGING *Amoris divini et humani antipathia* 1629, 11, xxix.
 Gatty 1871 ('The Softening Influence of Use'). Ed. Katz 1993, 145.
- LITERATUUR *Emblemata* 1967, 753-756 en 801-804.
 De Jongh 1967, 19, 34-35, en afb. 21-22.
Tot lering en vermaak 1976, 284-287, cat. nr. 75.
 Franits 1987, afb 39.
 C. Schlumbohm, 'Rabelais' "Isle sonante" und das Sinnbild des Vogels im Käfig.' In: *Natura loquax*. Ed. W. Harms. Frankfurt am Main 1981, 205-227, i.h.b. 209.
 Porteman 1983, 193.
 Haak 1984, 73-74, afb. 97.

W.R. Katz, 'Emblematic form and reading strategy in the emblems of Margaret Gatty.' In: *The art of the emblem. Essays in honor of Karl Josef Höltgen*. Ed. M. Bath e.a. New York 1993, 235-249, i.h.b. 243 en 247 (afb.).
Franits 1993, afb. 63.

BIJLAGE
[XIV.B.5]

De bijbehorende prozatekst in de tweede afdeling van de *Silenus* (1618), die hier is komen te vervallen, luidde:

5 Geen peert en voucht hem wel onder den man, ten sy al vooren door const afge-
richt. Alle verstanden hebben als een wildicheyt, indiense door goede onderwij-
singe niet getemt en werden. Veel cloucke meynen datter niemandt recht clouck
en can zijn, diet altijdt wel gaet. Met schade en schande wertmen wijs, seyt ons
10 spreek-woort: tegenspoet maect gheoeffende sinnen, want gelijk de ooghe
haer licht schept uyt de omswevende lucht, soo treckt den geest des menschen
de dapperheydt uyt voorvallende swaricheden. De noot is een cunst-vinder,
door hulpe vande selve leeren de bavianen danssen, de elephanten schermen, de
exters clappen, om cort te maken, dwanck en goede bestieringe verheft beesten
tot menschelicke werkingen, menschen tot Goddelijcke oeffeningen.

*Door vallen en weer op te staen,
Leert menich man te Roomen gaen.*

NOTEN

¹ Zie voor afbeeldingen van overgeleverde zeventiende-eeuwse vogelkooien in hout en koper, overeenkomstig de kooi op de prent: Sluyterman 1925, 184-189. De galerij is mogelijk gemodelleerd naar een bestaande; op een van de prenten in *Houwelyck* komt een nagenoeg zelfde overkapping met dakhuisjes voor. Zie: *ADW* 1712, 1, 396. Het kan zijn dat de omgang verwijst naar B.1, r. 4: *in het hof verkeert*.

² Toespeling op *Amores* II, v1, 23 waar Ovidius het over de 'Psittacus' heeft: 'Non fuit in terris vocum simulantior ales' (Op aarde was er geen vogel die een stem beter kon nabootsten).

³ Jacobus Billy de Prunay de oudere, ook wel Billius Prunaeus (1535-1581) was abt van St. Michel en l'Hermitage. Hij studeerde onder andere te Parijs, Orléans en Poitiers. Over deze Franse abt, die vele Griekse kerkvaders in het Latijn vertaalde: *AGL* 1, 1091 en Zedler, III, 1850-1851. Cats zal het citaat ontleend hebben aan Langius (729 B).

In de Nederlandse bibliotheken lijkt de oorspronkelijke bron niet meer aanwezig. Het Capucijnerklooster te Weert heeft eens de volgende editie gehad: *Anthologiae sacrae libri quator, quorum Primus et secundus, a Jacobo Billio, doctissimo viro, ex probatis utriusque linguae Theologis collecti, atque octastiches versibus comprehensi et scholiis illustrati sunt. Tertius, Prosperi Aquitanici sacra Epigrammata in D. Aurelii Augustini sententias continet. Quartus, varios Hymnos sacros, pietatem spirantes, complectitur. Cum triplici indice*. Lyon 1591. De *Catalogue général* van de Bibliothèque Nationale te Parijs (Tome XIII, kol. 378) vermeldt de uitgaven: *Anthologia sacra* ... Paris 1575 (sign. YC 8060 en YC 8061) evenals *Anthologia sacra* ... Paris 1578 (sign. YC 13211 en YC 13212).

⁴ Wijn van de 'Falernus ager' komt uit een vruchtbaar gebied in het Noorden van Campanië. Horatius dicht bij herhaling vol lof over deze voortreffelijke

wijn, zie bijvoorbeeld *Ode*, 1, 20, 10; 11, 6, 19 en 111, 1, 43. Vgl. ook embleem XIX.B.2, r. 3.

Waarschijnlijk maakt Cats in r. 3-4 een toespeling op Plinius, *Naturalis historia*, x, LVIII (117): 'Imperatores salutat et quae accipit verba pronuntiat, in vino praecipue lasciva' (Het dier groet zijn meesters en herhaalt de woorden die hij opvangt, waarbij hij vooral loslippig wordt als hij wijn op heeft). Met deze laatste opmerking grijpt Plinius terug op Aristoteles, die zegt dat deze 'vogel met de menselijke stem uit India' vrijpostig wordt als hij wijn heeft gedronken (*De historia animalium*, VIII, 12 (597 b)). Vgl. verder Solinus, *Collectanea rerum memorabilium*, 52, 45. Ed. Th. Mommsen. Berlin 1895, 191 en de volgende noot.

⁵ Vaak heeft men de papegaai verbonden met de naam van een keizer. Cats kan met deze opmerking verwijzen naar Martialis, *Epigrammata*, XIV, LXXIII:

Psittacus a vobis aliorum nomina discam:
hoc didici per me dicere 'Caesar have'.

(Ik, een papegaai, zal van jullie de namen van anderen leren. Dit heb ik uit mezelf leren zeggen: 'Heil Caesar'). Ook aangehaald in een twaalfde-eeuws bestiarium; zie: *Book of beasts* 1954, 113. In Statius' *Silvae*, II, IV, 29 staat over de vogel: 'Ille saluator regum nomenque locutus Caesareum.'

De anekdote wordt ook verteld over de raaf. Macrobius verhaalt hoe deze vogel, toen Augustus na de slag bij Actium terugkeerde, de keizer begroette met de woorden 'Ave Caesar victor imperator' (*Saturnalia*, II, IV, 29; en Martialis laat eveneens een raaf 'have' roepen: *Epigrammata*, III, XCIV). Plinius spreekt in zijn *Naturalis historia*, x, LX (121) over een raaf die zelfs geleerd had drie keizers te groeten. Zie ook de vorige noot.

⁶ Meurier 1617, 147; *Proverbia*, 1, 234.

⁷ Vgl. de vertaling van Schrijvers 1980, 51. Cats heeft in r. 3 *Baccho*, Horatius 'vino', wat voor de betekenis niets uitmaakt.

⁸ *Opera*, I II. Ed. Leclercq 1974, 290, r. 22-25, met zeer kleine verschillen: 'puellaris corporis' naast *corporis*; 'nedum' naast *nec non* en 'supercilia' aaneengeschreven. Het citaat is ook te vinden in de *Index sententiarum*, opgenomen in de ed. Venezia 1575, s.v. 'Disciplina' [= D7r].

⁹ Vgl. voor dit spreekwoord 'Wat schaad baat', gekoppeld aan 'door schade en schande wijs worden': Suringar 1873, 199-203, nr. CXI, i.h.b. de nrs. 6 en 12 en Herhold 1887, 212. Verder *WNT* II, 1 en II, 841, en *WNT* XIV, 189. In Philippi 1833 (op één van de eerste, ongenummerde pagina's, in handschrift – waarschijnlijk van Suringar – en zonder bron): 'Εξ ὧν ἔπαθεξ. ἔμαθεξ (Je leert van wat je deert).

¹⁰ Zie Livius, *Ab urbe condita*, XXXVI, VII, 20-21: 'Haec suadeo, qui ut non omnis pertissimus, sim belli, cum Romanis certe bellare bonis malisque meis dedici' (Dit is het advies van mij, die ook al ben ik niet ervaren in elke soort van oorlogsvoering, van de Romeinen geleerd heb tegen mijn voor- en tegenspoed te strijden).

¹¹ Deze uitspraak is afkomstig van koning Mithridates VI Eupater Dionysus (111-63), de gevaarlijkste tegenstander van de Romeinen in het oosten; Mithridates merkt dit op in een brief aan koning Arsaces. Aangehaald in Sallustius, *Historiarum reliquae*, IV, 69, 4. Zie: *Historiarum libri VI*. Ed. L. Carrione. Antwerpen 1573, 54 en *Werke* ('Orationes et epistulae'), VI, 4. Ed. W. Eisenhut en J. Lindauer. München etc. 1985, 312-313 (Sammlung Tusculum). Met dank aan C.L. Heesakkers te Amsterdam.

Ook Heerman citeerde de woorden in zijn *Guldene annotatiën*: 'Als hem gevraegt wierde; Hoe dat hy soo wijs ende voorsichtigh waer in al sijn raedtslagen, soo antwoorde hy: De avontuere heeft my door verlies van veel saken, het gebruyck gegeven van te raden' (1642, 684).

¹² Vermoedelijke verwijzing naar wat Plinius, *Naturalis historia*, VIII, 11, 5 over de olifanten opmerkt: 'Vulgare erat per auras arma iacere non auferentibus ventis atque inter se gladiatorios congressus edere aut lascivienti pyrriche concludere' (Het was voor hen gebruikelijk de wapens door de lucht te gooien zonder dat de wind ze van richting verandert, met elkaar gladiatoren-gevechten te leveren en in spel een oorlogsdans uit te voeren).

¹³ Mogelijk gebaseerd op Plutarchus, *Moralia* ('De sollertia animalium'), 973 B-C; dit verhaal van een ekster uit een kapperswinkel in Rome wordt ook aangehaald door Montaigne, *Essais*, II, XI. Ed. Villey 1978, I, 465.

¹⁴ Ovidius, *Amores*, I, 11, 10. Ook geciteerd onder embleem II, B.4.a.

¹⁵ Vgl. het motto boven C.1.

¹⁶ Vgl. ook I Corinthiërs 7:22, 'Want die in de Heere geroepen is, een dienstknecht zijnde, die is ook een vrijgelatene des Heeren; evenzo ook, die vrij zijnde geroepen is, die is een dienstknecht van Christus.' Ook Picinelli 1687, 327 (IV, LIX), nr. 607 brengt de gekooide papegaai in verband met de gelovige.

¹⁷ Meurier 1617, 51: 'Dieu servir & honorer, est regner'. Vgl. Ezechiël 21:26 en Lucas 1:52.

¹⁸ Augustinus, *Opera omnia*, v. Paris 1841, 715 (PL XXXVIII).

¹⁹ Vgl. voor de woordcombinatie Columella, *De re rustica*, I, VI, 3.

²⁰ Ambrosius, *De Ioseph*, IV, v, 20: 'Ille vero in quavis condicione servitii semper liber qui amore non capitur, avaritiae vinculis non tenetur, metu criminis non alligatur, qui securus spectat praesentia, quem futura non terrent.' In: *Opera*, II, 491 A. Ed. C. Schenkl. Wien etc. 1897, 87 (CSEL XXXII).

²¹ Zie Forster 1969, 41 en de index aldaar, bijvoorbeeld onder 'freedom-servitude'. Voor een contemporaine beschrijving van de papegaai: C. Gesner, *Historiae animalium liber III. De avium natura*. Frankfurt 1617, 652-656.

²² Ed. Amsterdam 1611, xxvii. Ed. Porteman 1983, 130-131 en 193-194. Het bijschrift wordt hier als volgt vertaald:

Mijn gevangenschap is vrijwillig

Al staat zijn kooi open, de Papegaai verlaat ze niet,
Zo is ook mijn vrijheid gelegen in Liefdesslavernij.

Het Nederlandse vers van Hooft luidt:

Ick vlie niet, ofmen schoon mijn kercker open doet:
Ick ben te wel ghewent, mijn dienst is al te soet.

Vgl. ook het embleem van een valk die vrijwillig terugkeert op de hand van de valkenier in: Heinsius, *Nederduytsche poemata* 1616, 86, nr. 35. Het onderschrift eindigt met de regel: 'Om buyten pijn te sijn, moet ick weer in den bandt.'

²³ Prent uit *Quaeris*. S.l. s.a. [1601], nr. 21. Het motto, 'Zodat ik zelf me gevangen heb gegeven' is afkomstig van Petrarca, *Rime*, 266; zie Porteman 1983, 194; het onderschrift is geciteerd naar de ed. Amsterdam 1616.

²⁴ Vgl. het embleem 'Capto replet atria cantu' (In gevangenschap vult hij de hal met gezang) in: Nicolaus Taurellus, *Emblemata physico-ethica*. Nürnberg 1617, [B8]. Op de prent staan enkele vogelkooien afgebeeld en het onderschrift luidt:

Quae spreto virides peragrabat murmure sylvas:
Libera difficilem quaerere iussa cibum:
Haec replet exultans grato resonantia cantu
Atria: deque cibo certa triumphat avis.
Saepe iuventutem neglectae insania legis:
Et libertatis saepe fefellit amor.
Provida quando regens lex utile iungit honesta:
Huius quisque sua sponte subito iugum.

In vertaling:

De vogel die zonder dat zijn gezang gehoord werd door de groene bossen
dwaalde,
gedwongen om in vrijheid moeizaam zijn voedsel te zoeken,
vult nu juichend met prachtig gezang de weergalmende
hal en jubelt erover dat zijn kostje gekocht is.
Al vaak hebben de waanzin van het laten vieren van de teugel en het verlangen
naar de vrijheid de jeugd misleid.
Wanneer een krachtige dwang het nuttige met het aangename verenigt,
dan gaat plotseling iedereen uit eigen beweging onder haar juk door.

²⁵ Ed. Seel 1967, 50-51. Zie voor de verwerking in bestiaria: George en Yapp 1991, 162-164. Een variant op het motief van de vogelkooi komt voor op de prent in Herman Hugo's *Pia desideria*. Antwerpen 1624, 296, nr. 111, xxxiv. Op de gravure wordt de opgesloten ziel van de mens verlost door de Goddelijke Liefde. Het motto luidt 'Educ de custodia animam meam, ad confitendum nomini tuo' (Leid mijn ziel uit de kerker, om uw naam te belijden). Vgl. verder ook Martinus Koning 1722-1727, IV, 48-50.

²⁶ Resp. Antwerpen 1566, nr. 86 en Strasbourg 1581, nr. xix (ed. Von Düffel en Schmidt. Stuttgart 1968, 56-57 en 177). Zie ook *Emblemata* 1967, 801-802. Sambucus' embleem werd nagevolgd door Whitney, *A choice of emblems*. Leiden 1586, 36.

²⁷ Resp. ed. Venezia 1594, 140; ed. Nürnberg 1596, nr. xiv; en Madrid 1610, I, nr. 78. Zie voor Van Bourgoigne: *Ghebreken der tonghe* 1631, 48-51, nr. x. Hij

beeldde onder het kopje 'Reden-loose tonghe' en het motto 'Hy en weet niet wat hy seght' een papegaai in een kooi af en voerde de vogel op als zinnebeeld voor 'botte clappers', m.a.w. voor veelpraters die niet weten waar ze het over hebben. Zie verder ook Giulio Cesare Capaccio, *Delle imprese trattato*. Napoli 1592, 11, 108r-v.

²⁸ Ed. Frankfurt am Main 1596, nr. 40:

Gravissimum imperium consuetudinis.

Assuetus caveae caveam sic diligit ales,
Ut non quum possit, liber abire velit,
Servitium vitae longae assuetudinis usu
Naturam in multis ingeniumque novat.

In vertaling:

Zeer groot is de macht van de gewoonte.

Een vogel die gewend is aan zijn kooi, houdt daar zoveel van
dat hij zelfs wanneer hij kon, niet weg zou willen vliegen.
De langdurig ondervonden slavernij verandert bij velen
als gevolg van gewenning de ingeboren aard.

Ook Picinelli 1687, 327, nr. 607 maakt de vergelijking met de papegaai en zegt dat de kooi de vogel in plaats van schade eerder voordeel zal toebrengen. Hetzelfde, zo stelt hij, overkomt de mens die door zijn geloof eerder deel zal hebben aan het licht van Christus.

²⁹ Ed. Antwerpen 1556, nr. XXXXVIII. In de ed. Paris 1539, Fiiiij, nr. XXXVIII:

L'Oyseau captif, & mis dedans la caige,
Ne laisse pas pour sa captivité,
De iargonner en son beau chant ramaige,
Soy consolant sur toute adversité.
Par cest exemple, estre doibt incité,
Tout triste coeur, à prendre esiouyssance:
Car à un mal, tristesse, & doleance,
Ne peult donneer remede, ne secours:
Et si par dueil iamais rien on avance,
Fors que terme, & la fin de ses iours.

³⁰ Vgl. *Masters* 1984, XLVI (afb. 73) en *Hollandse fijnschilders* 1989, 56-59, cat. nr. 8 (ook 58, noot 2). Voor Dou verder: Martin 1901, 218, nrs. 234-235. Over de pedagogische betekenis van de papegaai: Franits 1987, 70-71, 77 (noot 25), en afb. 39; Franits 1993, 80-83, afb. 63; en *May-gift van de verscheyde vogelen ...* Door Hendrick Albertsz in de Rijk. Amsterdam s.a., 1, 7-8; 11, 37-39 en 111, 71-72. Dit boekje van Hendrick Albertsz Schoenmaker ('H.A. Hoe-je wilt') komt ter sprake in: P. Visser, *Dat Rijk is moet eens door eygen Rijkbeydt vallen. Dooptsgezinden en de Gouden Eeuw van De Rijk*. Wormerveer 1992, 78-79 (Doperse documentaire reeks, nr. 1).

De Jongh 1967, 19 en 34-35 over Quiringh Gerritsz. Brekelenkam, *De aderlating* ('s-Gravenhage, Mauritshuis) waarop een kopster uit het bloed van een door

liefde gevangen meisje de waarheid leest omtrent haar liefde; in dit verband ook: Durantini 1983, 63-64. Voor de papegaai als symbool van de huwelijkse kuisheid: *Portretten van echt en trouw* 1986, 145; en de catalogusteksten bij Jacob Jordaens' schilderij *Een jonge vrouw met een oude man en een papegaai* (Ongelijke liefde). In: *Van Bruegel tot Rubens. De Antwerpse schilderschool 1550-1650*. Tent. cat. Antwerpen 1992, 200, cat. nr. 88 en Jordaens' *Zelfportret met echtgenote en dochter Elizabeth*, in: *Jacob Jordaens (1593-1678)*. Schilderijen en wandtapijten. Tent. cat. Antwerpen 1993, 1, 118, cat. nr. 30.

XV

AL VLUCHT HIJ, HIJ ONTVLUCHT NIET.

PRENT

Op de voorgrond staat een schildpad, op de achtergrond is er zicht op een water met enkele grote en kleine schepen. Rechts een aanlegsteiger die verbonden is met een stad: zichtbaar zijn de daken van een aantal huizen achter een hoge kademuur (bastion) waarin een poort is aangebracht; kanonslopen steken eruit. De zeilen van binnenvaartuigen met spriettuig, voor het stadje, suggereren een haven of een rak; het zou de haven van Vlissingen kunnen zijn. De rede vertoont in ieder geval enige gelijkenis met de weergave op 'Het panorama van Vlissingen' van Jan Pietersz van de Venne waar eveneens lopen van kanonnen uit de oude waterpoort steken (afb. 15.1, detail); in 1618 was deze prent nog spiegelbeeldig.¹

Voor de steiger steekt een grote vis zijn kop boven water.² Het verkort weergegeven schip met de twee vlaggen en enkele bolle zeilen geeft een saluut over het water, waardoor grote wolken kruitdampen te zien zijn; het schip sleept een scheepsboot mee.³

Onderin, boven de vegetatie, de initialen JS.

Afmeting: 12,4 × 12,4 cm.

XV.A.1

1

Soect: Probeert

2

daer: achter

3

Naso: Verwijzing naar Ovidius [Naso], *Remedia amoris*, 213-214:

Tu tantum quamvis firmis retinebere vinclis,

I procul, et longas carpere perge vias.

In de vertaling van De Laet s.a., 154:

'Ook al ben je nog zo sterk gebonden door de liefde,

toch moet je van omgeving veranderen en lange reizen ondernemen.'

na ... vind: naar mijn eigen bevinding

6

pack: last (vgl. motto)

8

Het aanhalingsteken vooraan de regel vestigt de aandacht op het sententieuze karakter van de zin.

XV.A.2

Al vlucht hij, hij ontvlucht niet.⁴

Ovidius heeft een weg gewezen om een langdurige liefdesrazernij te verzachten, hij zegt: Om weer gezond te worden, minnaar, moet je je vaderland verlaten.⁵

- Ik had, herinner ik me, uw raad opgevolgd, leermeester in de liefde,
 ik verdroeg ook dit te zeggen: 'Phyllis, vaarwel'.
 5 Nu snel ik rond; ik dwaal te paard over de bergkammen, per schip over de zee:
 toch, toch drukt mij een zware last.
 Als je vlucht, verandert niet je geest, maar alleen de omgeving, minnaar.⁶
 Waar vlucht je heen? Ach, zolang als je vlucht, zal de liefde met je mee gaan.
- XV.A.3 Vluchten is zinloos.
 Of ik nu over land snel of me baad in de zee, overal, waar ik ook ga, ach, verge-
 zelt me mijn smart. Wat moet ik, arme verliefde, doen? Ik draag mijn ongeluk;
 ik verander van land, maar houd hetzelfde hart.
- XV.A.4.a Propertius, *Elegiae*, II, XXX, 1-2, 7-8.⁷
 Waar vlucht je heen, waanzinnige. Er is geen ontsnapping. Al zou je
 naar de Tanais⁸ vluchten, zelfs daarheen zal de Liefde je volgen.
 De Liefde dreigt altijd boven je hoofd, bedreigt de minnaar
 en drukt zwaar op de nek die eens vrij was.
- XV.A.4.b Mellin de Saint-Gelais, *Alliance de pere*, XI.⁹
 Eerder zal de immense zee zonder water zijn,
 de aarde zonder vrucht en de hemel zonder licht,
 dan dat mijn geest in deze wereld niet liever
 van u slaaf wil zijn, dan van een ander in vrijheid.
- XV.B.1
 MOTTO Spreekwoord: Wanneer ik spring, dan beweegt alles mee (wat ik bezit); ter aan-
 duiding van iemands armoede; ook gezegd om aan te duiden dat iemand die
 niets bezit, ook geen banden of verplichtingen heeft (*WNT* XXIV, 593-594).¹⁰
- 1 *geduerich*: permanent
 2 *sonder sorgb*: onbevreesd, onbekommerd (vgl. r. 7)
sachtjens: rustig
 4 *Al ... quijt*: Terwijl de vos en de beer hun holen kunnen kwijtraken
 5 *boesem*: plaats tussen de borst en de kleding die vaak als bewaarplek diende; hier:
 hart, geest (vgl. r. 8)
panden: schatten
 6 *beslagb*: bedrijf (*WNT* II, II, 2024, 2, dp, en 2026, 12)
vette: vruchtbare
 7 *seker erf*: veilig bezit (vgl. *WNT* III, II en III, 4165, 2)
 8 Soortgelijke zegswijzen in *WNT* XIII, 275. Vergeleken met Mattheus 5:3 (of
 Lucas 6:20) wordt meer de (stoïsche) onafhankelijkheid van bezit beklem-
 toond.¹¹
- XV.B.2 Ik draag mijn hele bezit met me mee.¹²
 Wie zijn hele bezit met zich mee draagt, hoeft niet
 in de zilte zee te huiveren voor het water, niet te sidderen

- voor de onmetelijke golven, niet als ongelukkige met droeve blik naar achtergelaten huizen en bouwwerken te kijken, wanneer hij met zijn kleine bootje wegvaart:
- 5 Laat een struikrover met het zwaard op hem af komen, laten dieven naar zijn poorten gaan:
hij zingt of legt zijn ledematen kalm te ruste.¹³
O zorgeloze rust! O voordelen van de aangename armoede!
Gelukkig zijn wie uw geschenken koesteren.
- xv.B.3 Wie niets heeft, gaat veilig.¹⁴

Alles wat me toebehoort, draag ik altijd bij me. O vreugd, o geluk van een ongewone kracht. Dat wat de wereld ontvlucht, is dat niet mijn gelukzaligheid? O wat een plezier brengt wijze armoede met zich mee.
- xv.B.4.a Diogenes Laertius, *De vitis philosophorum*, vi, 6.

Anthistenes raadde dringend aan op reis die dingen mee te nemen die, ook in geval van schipbreuk, met je mee blijven drijven.¹⁵
- xv.B.4.b Seneca, *De tranquillitate animi*, viii, 4 en viii, 9.

Ofwel ik vergis mij ofwel het is een vorstelijke positie te midden van vrekken, bedriegers, rovers en oplichters de enige te zijn aan wie niets ontnomen kan worden. Nietige lichamen die precies passen in hun wapenrusting, zijn in de oorlog meer bruikbaar dan die er te ver uitsteken en door hun omvang van alle kanten aan verwondingen zijn blootgesteld.¹⁶
- xv.B.5 Ik draag mijn hele bezit met me mee.

'Een soldaat is niet bang', zegt Lampridius, 'tenzij hij gekleed, geschoeid en bewapend is, en als hij iets in zijn ransel heeft.'¹⁷ Daarentegen zal *een reiziger die niets bij zich heeft blijven zingen, ook al ziet hij een rover*.¹⁸

Rijkdom baart een mens zorgen, alleen daarom, omdat hij weggerukt en van hem afgenomen kan worden. Alles wat we niet van onszelf hebben, kan zeker afgenomen worden en is vluchtig en veranderlijk. Rijkdom kan aan anderen geschonken, roem aan anderen overgedragen, adel aan erfgenamen nagelaten worden. Naar we weten zijn echter deugd en kennis zo aan de mens vastgehecht, dat ze op geen enkele wijze van hem weggerukt of gescheiden kunnen worden. Laten we dus vaststellen met de wijzen, dat alles wat ons gegeven is, of wat op ons overgebracht is of aan ons overgedragen, niet ons eigendom is en niet het ware goed. Laten we zeggen met Cicero 'dat tevreden te zijn met zijn bezit de zekerste rijkdom is. Immers als die zo slimme taxateurs weilanden en sommige stukken grond hoog schatten, omdat dat soort bezittingen als het ware het minst onderhevig is aan schade, hoe hoog moet dan de deugd geschat worden, die niet afgenomen of ontfutseld kan worden, niet door schipbreuk of brand verloren gaat en niet beïnvloed wordt door de wisselvalligheid van stormen of omstandigheden. Zij die hiermee begiftigd zijn, zijn de enigen met rijkdom; want zij zijn de enigen met eigendommen die iets opleveren en eeuwig zijn.'¹⁹

xv.b.6	
1	<i>landtsknecht</i> : soldaat <i>wel ghedost</i> : mooi gekleed, rijkelijk uitgerust
1-2	<i>Lampridius</i> : Zie noot 17.
2	<i>in teghendeel van dien</i> : in tegenstelling tot zo iemand
	<i>den Poët</i> : Nl. Juvenalis, zie noot 18.
4	<i>Past op</i> : let op
	<i>niet een bras</i> : in het geheel niet (WNT III, 1, 1142, 1, 3, f, dp)
5	<i>teer-gelt</i> : geld om van te leven, om te verteren
	<i>is een niet</i> : uit niets bestaat
8	<i>de selve</i> : Nl. <i>rijkdom</i> (r. 7).
9	<i>verscheyden</i> : verwijderd, gescheiden
	<i>haest</i> : spoedig
	<i>licht</i> : gemakkelijk
11	<i>verwandelt ... opghedracht</i> : gaat op anderen over via toezegging (doordat daartoe is opgedragen), WNT XX, 1734, 4, c
11-16	<i>Maer ... ontvluchten</i> : Een bewerking van Cicero, zie noot 19.
xv.c.1	
MOTTO	Woorden van Jezus in Johannes 8:34; <i>der sonden dienaer</i> : een dienstknecht der zonde
1	<i>ellendich</i> : beklagenswaardig
4	<i>dat</i> : dat wat
5	<i>overstolpt</i> : overweldigd, overmand
6	<i>staghe</i> : voortdurende
7	<i>rotst hy om</i> : reist hij door
8	<i>pack</i> : last (vgl. r. 6)
xv.c.2	De goddeloze is zelfs in vrijheid een slaaf. Goddeloze geest, die onder uw eigen gewicht zuchtend zwoegt, waar vlucht u heen? Uw voet blijft op geen enkele grond staan. De vlucht baat u niets, want datgene wat u probeert te ontvluchten, blijft u op uw tocht op de hielen zitten, waar u ook gaat: een goddeloze geest is zichzelf voortdurend een kerker.
5	Hij wiens lichaam, wiens hart door tot het kwade verleidende begeerte beheerst wordt, zal, al beweegt hij zijn nek in vrijheid, slaaf zijn. Ach, het baat niets een schuilplaats voor de zondige geest te zoeken, al probeert hij de kerker te ontvluchten, de kerker houdt hem toch gevangen.
xv.c.3	Wie slecht leeft, wordt door het kwaad achtervolgd. ²⁰ Ga waar je wilt: desalniettemin komt je vracht onophoudelijk achter je aan en drukt je last zwaar op je. Hart vol van goddeloosheid, hoewel je nog vrij kunt gaan waar je wilt: slaaf zul je zijn.
xv.c.4.a	Augustinus, <i>De civitate dei</i> , IV, 3. 'Een goed mens is, ook al leeft hij in slavernij, een vrij mens. Een slecht mens daarentegen is een slaaf, ook al is hij koning; en niet de slaaf van één mens,
326	AL VLUCHT HIJ, HIJ ONTVLUCHT NIET

maar – iets veel ergers – de slaaf van evenveel meesters als hij ondeugden heeft.’²¹

xv.c.4.b Hieronymus, *Epistula ad Simplicianum*.²²

Een dwaas beschouwt het als slavernij over zichzelf te heersen. En wat erger is, over hoe minder hij heerst, des te meer en lastiger heren hij dient. Hij dient immers zijn eigen hartstochten, hij dient zijn eigen begeerten, waarvan hij de heerschappij ’s nachts noch overdag kan ontvluchten. Omdat hij zijn heren in zichzelf heeft, lijdt hij in zichzelf een ondraaglijke slavernij.

xv.c.5 Een goddeloze is zelfs in vrijheid slaaf.

Een hinde die door een pijl gewond is, ijlt in snelle vaart nu eens hier, dan weer daar heen door de wouden, en

*de dodelijke pijl blijft in haar flank steken.*²³

Wanneer de zaken slecht gaan plegen kooplieden dikwijls hun kasboeken terzijde te leggen en alles te verwijderen wat hun de schuldenlast pijnlijk duidelijk maakt. Maar de zorgen verscheuren hun onrustige hart niet minder. Ik heb eens mensen gezien die ernstig gewond waren, maar toch weigerden een dokter toe te laten om de wond aan te raken en te bekijken, terwijl intussen het bloed aan alle kanten stroomde. Velen hebben geprobeerd hun geweten in wijn te dompelen, met humor te misleiden of door te reizen af te schudden. Tevergeefs. Zoals immers hij die doorns in zijn voeten heeft, overal op die doorns trapt, zo dragen die mensen hun zondige en onrustige geest met zich rond en zij verjagen hem wel, maar werpen hem niet af.²⁴ ‘Schaduwen volgen het lichaam, zonden volgen de ziel’, zegt Basilius, ‘en ze vormen duidelijke afbeeldingen van misdaden.’²⁵ Wat doen jullie, beklagenswaardigen? Je moet je zieke geest verzorgen, niet verbergen.

xv.c.6

- 1-6 *Een ... 'thert*: Vgl. de verwijzing naar Vergilius, noot 23.
5 *schicht*: pijl
7-8 *schicken ... / aan ... zijde*: schuiven opzij
7 *boecken*: kasboeken
8 *soberen staet*: beroerde toestand
11 *cleynherticheyt*: lafhartigheid
lijden: dulden
12 *getent*: onderzocht (WNT XVI, 1529, dp)
12-13 *quansuys*: zogenaamd
14 *ghewisse*: geweten
17 *immers*: in elk geval
21 *Basilius*: Zie noot 25.
22 *afbeelt*: voorstelling
23 *soecktmen*: probeert men
25 *versteken*: weggestopt, verborgen

COMMENTAAR Ovidius kan zeggen wat hij wil, het is onmogelijk om zich van de banden der liefde vrij te maken, want waar de verliefde ook naar toe gaat, de eens aangewakkerde

liefde zal hem altijd smartelijk volgen. Aldus Cats' eerste toepassing van de schildpad voor de haven.

In de tweede uitleg wordt het dier, dat enkel een schild heeft, in verband gebracht met de zorgeloosheid van iemand die alles wat hij bezit met zich mee draagt. Hoe tevreden en gelukkig immers is de arme mens die koestert wat hij heeft en niet bang hoeft te zijn voor lieden die het op hem gemunt hebben. De aangehaalde uitspraken van Antisthenes en Lampridius, evenals de regels uit Juvenalis en (in het bijzonder) die uit Cicero, liggen aan de basis van dit gedeelte van het embleem. Rijkdom en bezit zijn vergankelijk, deugd en kennis daarentegen eeuwig.

Tot slot dient de schildpad, die voor altijd gedoemd is zijn schild te dragen en zijn ellende onmogelijk kan ontvluchten, als beeld voor de goddeloze zondaar die nooit rust zal vinden wanneer hij niet probeert de last van zijn zonde kwijt te raken. Cats verschuift dan de aandacht van de schildpad naar het hart, wat begrijpelijk is nu in deze context de nadruk op de zonde ligt. Aan de hand van maar liefst drie kerkvaders worden de beklagenswaardigen opgeroepen te zorgen voor de genezing van hun slechte geweten. Op deze manier zijn alle drie de uitleggingen gebaseerd op een vorm van onafscheidelijkheid: van het beeld van de geliefde, van het geestelijk bezit en van de last van de zonde.

Het heeft er alle schijn van dat Cats bij het maken van zijn embleem een niet zo lang daarvoor verschenen zinnebeeld bij de hand heeft gehad. In Gabriel Rollenhagens *Nucleus emblematum selectissimorum* (1611) staat niet alleen één van de genoemde motto's centraal, maar toont de *pictura* eveneens een schildpad *en profil* op de voorgrond, gecombineerd met een landschap waarin gereisd wordt. De overeenkomst met Cats' embleem is opvallend (afb. 15.2).²⁶ Behalve deze combinatie vindt bovendien de uitleg aansluiting bij Rollenhagen:

Ik draag het mijne mee naar huis.

Ik draag mijn huis met me mee en al het mijne,
juist hierdoor rijker en machtiger dan vele vorsten.²⁷

In de uitgave *Emblemata, volsinnighe uytbeelsels* (1615), die Zacharias Heyns van de bundel van Rollenhagen bezorgde, luidt het nu uitvoeriger onderschrift:

O arm verblinde mensch waer henen strect u leven?
Meynt ghy dat 't groote gelt u by geval gegheven
Een heel vast erfgoet zy, ghy dwaelt voorwaer ghy dwaelt
So veel fortuna geeft soo veel sy weder haelt,
Het can seer licht geschien het can seer haestlick komen,
Dat gene ghy nu hebt u weder wort ontnomen:
Daerom op dat ghy dan met Biam seggen meucht,
Ick draeg alt myn met my, begeeft u tot de deucht.²⁸

Invloed op de onderhavige iconografie zal zeker ook zijn uitgegaan van Joachim Camerarius' *Symbolorum emblematum ex animalibus quadrupedibus* (afb. 15.3). Hij gaf echter aan de prent een andere duiding (die terug te vinden is in Cats' embleem van de schildpad en de aap, nr. XLVIII). Camerarius bestempelt het huis als beste toevluchtsoord, waarbij de (huis)vrouw wordt vergeleken met de schildpad om

het belang van de huiselijkheid – in de zin van kuisheid en bescheidenheid – mee aan te geven.²⁹

Volgens een fabel van Aesopus was het Zeus die de schildpad strafte met het duurzaam dragen van zijn huis omdat het dier niet was komen opdagen bij zijn bruiloftsmaal en de schildpad als enige reden opgaf: ‘Oost west, thuis best’.³⁰ Roemer Visscher bewerkte deze fabel in zijn *Sinnepoppen* tot een afzonderlijk embleem onder het motto ‘Thuis best’ (afb. 15.4).³¹ Behalve Zeus heeft ook Cupido het dier gestraft, maar nu om een geheel andere reden. Onder het ovidiaanse motto ‘Amor odit inertes’ (De liefde haat de tragen) jaagt Cupido in Otto Vaenius’ *Amorum emblemata* met zijn boog een trage schildpad weg, als teken dat hij er niet van houdt wanneer een minnaar talmt in de liefde (afb. 15.5).³²

Het motto dat bij Cats de meest prominente plaats inneemt, werd tevens gekoppeld aan de met de schildpad verwante slak. Naar analogie presenteerde Sebastián de Covarrubias Orozco in zijn *Emblemas morales* – zoals Bargagli vóór hem in een devies ook al had gedaan – dit trage dier, dat zijn slakkehuis eindeloos met zich mee moet slepen (afb. 15.6).³³

BEWERKING EN NAVOLGING *Amoris divini et humani antipathia* 1629, 1, xxvii.
Van Vreeswyk 1675-2, 137.

LITERATUUR *Emblemata* 1967, 610.
Koopmans 1958, 45-46.
Smits-Veldt 1986, 6-9, i.h.b. 8, en 195.

NOTEN ¹ Nagtglas 1879-1880, 1, 526-528; Zeeuws Archief Middelburg, cat. nr. 11, 1142 c; er is een Latijns gedicht van Cats op afgedrukt. De prent is becommentarieerd uitgegeven door R.L. Koops. Middelburg 1986. Vgl. verder de kopergravure door M. Sallieth naar een tekening van D. de Jong in *Atlas van de zeehavens der Bataafsche Republiek*. Amsterdam 1805, 114 (ook opgenomen in M.P. de Bruin, *Aan de rede. Zeeland aan de waterkant*. Bussum 1975, 44-45), evenals de aquatint ‘Vlissingen. Bombardement van de stad vanaf de zeezijde. Augustus 1809’ van F. Dietrich (Amsterdam, Rijksprentenkabinet).

Een andere mogelijkheid is dat het havenhoofd van Rammekens is afgebeeld (ook wel Zeebrug genoemd). Vgl. C.A. van Swigchem en G. Ploos van Amstel, *Zes unieke wandtapijten. Strijd op de Zeeuwse stromen 15-2-15-6*. Zwolle 1991, 78-87, i.h.b. 84-85.

² Vgl. ook het volgende embleem en het feit dat Cats in 1618 op de verbondenheid met dit embleem wees. Mogelijk vormt deze forse vis een opmaatje voor die op embleemprint xvi, al zwemt die, zoals een toegevoegde opmerking vermeldt, in de *Italiaanse* wateren.

³ Het schip, een oorlogs- of koopvaardijship, is vóór midscheeps te smal getekend; de kop zou eigenlijk breder moeten. Vgl. voor andere voorstellingen van dit type schepen, met diezelfde sterk oplopende opbouw – de zogeheten kampanje – de prent: ‘Het panorama van Vlissingen’ van Jan Pietersz van de Venne (genoemd in noot 1), waarop in een vlooteskader enkele barken en sloepen zijn voorgesteld, en verder de prentserie ‘The world of stately ships and the sea’ van

Pieter Bruegel de Oudere, opgenomen in: Klein 1963, 50-91, nrs. 10-18. Mogelijk heeft Van de Venne goed gekeken naar de emblemprent onder het motto 'His alis' in Roemer Visschers *Sinnepoppen*, 11, LIV. Van dit spiegelschip zijn precies dezelfde zeilen opgebonden en gehesen (namelijk het groot mastzeil en het onderzeil). Over het afvuren van afscheidsschoten bij het verlaten van de rede: I. de Groot en R. Vorstman, *Zeilschepen. Prenten van de Nederlandse meesters van de zestiende tot de negentiende eeuw*. Maarssen 1989, nr. 12.

⁴ Vgl. Walther, 7, 904, nr. 37078a: 'Fugit amantem, insequitur fugientem' (Hij vlucht voor de verliefde en achtervolgt haar op haar vlucht); en 905, nr. 37078d: 'Fugit quidem se multus, at non effugit' (Hij vlucht weliswaar dikwijls voor zichzelf, maar ontkomt zichzelf niet). De laatste regel onder verwijzing naar Gruterus.

⁵ Zie A.1, r. 3.

⁶ Vgl. Horatius, *Epistulae*, 1, XI, 27: 'Caelum, non animum, mutant, qui trans mare currunt.' Vert. Van de Laar 1988, 98: 'Van lucht, niet van gemoed, veranderen wie ijlen over zee.' Mogelijk baseert Cats zich (tevens) op Seneca, *Epistulae morales*, XXVIII, 1-2: 'Je moet van mentaliteit veranderen, niet van klimaat. Al steek je de eindeloze zee over [...], je problemen zullen met je gaan waar je ook heen gaat [...]. Je vlucht in gezelschap van je zelf. Je moet de last van je geest afleggen: anders zal geen enkel landschap je rust geven.' Vert. Verhoeven 1980, 83-84; vgl. eveneens *Epistulae morales*, CIV, 17.

⁷ Het is waarschijnlijk geen toeval dat ook Vaenius (*Amorum emblemata* 1608, 28) in één embleem zowel deze plaats aanhaalt, als de regel uit Vergilius die Cats in c.5 citeert. Het motto van het erop volgende embleem van Vaenius (30), komt eveneens bij Cats voor, zie XXXIX.A.2.

⁸ Tanais is de naam van een rivier en een daaraan gelegen stad in Scythenland. De rivier, die voor de Romeinse dichters vaak een verre afstand symboliseerde, werd in de oudheid beschouwd als de grens tussen Europa en Azië. Vgl. Propertius, *Elegies*. Book 11. Ed. W.A. Camps. Cambridge 1967, 198.

⁹ In: *Oeuvres poétiques, Quatrains & cinquains*. Ed. P. Blanchemain. Paris 1873, 11, 10. Het kwatrijn, te karakteriseren als een senecaans adynaton, maakt deel uit van een reeks van vier. Over deze Franse dichter (1491-1558) die hofpoëzie, epigrammen en sonnetten in de trant van Marot dichtte: *Larousse*. Paris 1875, XIV, 67; en H.J. Molinier, *Mellin de Saint-Gelays. Étude sur sa vie et sur ses oeuvres*. Rodez 1910, i.h.b. 349-354.

¹⁰ Vgl. Suringar 1873, 291-292, nr. CLIX. Hij geeft een versje uit *Lot van wijsbeyd* Antwerpen 1606, 146, waarboven niet alleen precies hetzelfde motto staat, maar waarmee Cats' versie ook inhoudelijke overeenkomst vertoont:

Als ick springhe, so wagheth al.

Als sommigh gast springht, so wagheth al:
Want al sijnen schat draeght hy aen 't lijf.
De sulcke sijn somtijds so sot en so mal,
Al hadden sy te lande het meeste bedrijf.
Niet hebben, voor waer, maect luttel gekijf.

¹¹ In navolging van Mattheus 5:3 citeert Ripa onder 'De eerste saligheyt' een uitspraak van Augustinus: 'Het Koninkrijk der Hemelen is door Armoede te koop', en in zijn toelichting zegt hij dat zij die arm van geest zijn weinig werk maken van de eer en wereldse grootheden en zich sieren met nederigheid (1644, 443b-444a). Later koppelt hij de gedachte ook aan de rijkdom (447b-448a). Vgl. bovendien Ripa's verwerking van een Alciato-embleem onder 'Armoede in een treflijk verstand' (25).

¹² Cicero, *Paradoxa stoicorum*, 8: 'Ego vero facio, nam omnia mecum porto mea.' Cicero zegt dat deze spreuk afkomstig is van Bias, één van de zeven wijzen van Griekenland (± 550 v. Chr.) aan wie talrijke spreuken worden toegeschreven. Mogelijk betreft het de uitspraak die Diogenes Laertius (*De vitis philosophorum*, 1, 88) van Bias geeft: 'Neem wijsheid als proviand mee voor de reis van de jeugd naar de ouderdom, want dat is een betrouwbaarder steun dan de andere bezittingen.' Vert. Ferwerda en Eykman 1989, 38. (Vgl. ook de woorden van Stilpo die Laertius in 11, 115 aanhaalt, eveneens gegeven door Seneca, *Epistulae morales*, 1x, 18). De spreuk van Bias wordt verder vermeld door Valerius Maximus, *Factorum et dictorum memorabilium libri novem* ('Sapienter dicta aut facta'), vii, 11, ext. 3, en door Lipsius, *De constantia*, 11, 8 (Ed. Antwerpen 1584, 102). Zie verder Walther, 3, 608, nr. 20001b; Suringar 1873, 291-292, nr. 611x; Pigler 1974, 11, 587; Smits-Veldt 1986, 4-9, de laatste over Costers devies 'Overal thuis', de rol van de schildpad als drukkersmerk en over enkele emblematische verwerkingen; en Bartels 1992, 127-128. Zie voor Alciato: de annotatie bij embleem xl.c.5.

¹³ Een toespeling op Juvenalis, zie noot 18.

¹⁴ Meurier 1617, 193 en 194; *Proverbia* 1, 251 en Le Roux 1859, 11, 415. Cats gebruikt in r. 2 in plaats van 'force' de ongebruikelijke vorm *forte* (rijmend op *porte*).

¹⁵ Vgl. de vertaling van Ferwerda en Eykman 1989, 180. In Vaenius, *Quinti Horatii Flacci emblemata*. Antwerpen 1607, 54-55: 'Monebat Antisthenes ea paranda bona, quae cum naufragio enatent.' Cats heeft de naam Antisthenes afwijkend gespeld.

¹⁶ De vertaling is nagenoeg gelijk aan die van Verhoeven 1983, 242-243. Verschillen met Seneca zijn: *cui eripi nihil possit* naast 'non possit', en *pusilla* naast 'in bello illa'.

¹⁷ *Scriptores historiae augustae* ('Severus Alexander'), 111, 3: 'Miles non timendus si vestitus, armatus, calciatus et satur habens aliquid in zonula.' In de ed. Paris 1603: 199 A. Cats citeert hier letterlijk via Erasmus, *Adagia*, 1, v, 16. Zie ed. Van de Poll-van de Lisdonk e.a. 1993, 490, r. 366-367.

¹⁸ Juvenalis, *Saturae*, x, 22. Vgl. de vertaling van d'Hane-Scheltema 1984, 131. De regel wordt ook geciteerd in *Spiegel* 1632, 11, 64 (= *HW* 1712, 1, 587). Vgl. eveneens Seneca, *Epistulae morales*, xiv, 9 'Nudum latro transmittit; etiam in obsessa via pauperi pax est.' Vert. Verhoeven 1980, 46: 'Een naakte laten zij met rust; zelfs op een weg vol struikrovers is een arme veilig.'

¹⁹ Dit hele laatste gedeelte, van *contentum* tot *sempiternas*, is letterlijk overgenomen uit Cicero's *Paradoxa stoicorum*, 51-52. Vgl. ook de woorden van Zeno, aangehaald in 11.B.5 en 6.

²⁰ Meurier 1617, 165 en 177; *Proverbia* 1, 242 ('son propre mal' en niet *son mal*); Le Roux 1859, 11, 396.

²¹ Ed. Dombart en Kalb 1955, 101, r. 45-48 (CC XLVII). Vert. Wijdeveld 1983, 187. Ook aangehaald door Langius (1213 B) dezelfde kolom waaraan ook het citaat onder c.4.b. kan zijn ontleend.

²² De afkorting van de bron, *Epist. ad Simpl.*, wordt ook aangehaald door Langius (1213 B), waar Cats het citaat wel vandaan zal hebben. In de brievenverzameling van Hieronymus komt wel een brief voor onder de aanhef: 'Anastasii papae ad Simplicianum' (geschreven vóór 15 augustus in het jaar 400), gericht aan Simplicianus, de bisschop van Milaan, maar hier staat het door Langius en Cats aangehaalde citaat niet in. Zie: *Opera omnia*, 1, 772-774 (558-560), nr. xcv (PL XXII); en Saint Jérôme, *Lettres*. Ed. J. Labourt. Paris 1954, 1V, 160-161, nr. xcv. Mogelijk gaat het dus om een andere bron.

²³ Vergilius, *Aeneis*, 1V, 73. Vgl. de noot bij A.4.a (over Vaenius) en verder XVI.B.5. Ook aangehaald door Lipsius, *De constantia*, 1, 2 (Ed. Antwerpen 1584, 5), een werk dat Cats eveneens heeft gebruikt.

²⁴ Een woordspel met *differe* en *auffere*. Het eerste kan ook 'paaien' betekenen.

²⁵ Basilius, *Sermo* ('De peccato'), VII, 511 C: 'Ut enim umbra corpus, sic peccata animas comitantur.' In: *Opera omnia*, 1V. Paris 1886, 1210 (PG XXXI). Ook mogelijk is: *Homilia in divites*, 58, C: 'Quemadmodum enim umbra corpus, sic peccata animas comitantur.' In: *Opera omnia*, III. Paris 1885, 295 (PG XXXI). Het citaat wordt eveneens aangehaald door Langius (983 B), o.v.n. 'Ant. & Max. Serm. 171'.

²⁶ Het is waarschijnlijk dat het vertrekkende schip op de gravure van Cats verband houdt met wat in het eerste gedicht staat: *trect in vreemde landen* en *Ick hebbe verr' gheseylt* (A.1., r. 2 en 5). Vgl. ook de zinsnede uit het Cicero-citaat: [*Wat*] *uyt brandt en schipbreucke met ons kan ontvluchten* (B.6, r. 16). Welke soort landschildpad (*Testudinida*) precies is voorgesteld, is niet echt uit te maken. Zie voor de vele mogelijkheden: Ph. Whitfield, *De wereld van de vissen, amfibieën en reptielen*. Utrecht etc. 1986, 138-139.

²⁷ Ed. Arnhem 1611, nr. 74.

Omnia mea mecum porto.

Porto domumque mea mecum MEAQUE OMNIA multis
Regibus hoc ipso ditior et potior.

Vgl. over het embleem 'Tecum habita' bij Whitney: Nolde 1964, 271-272.

²⁸ Ed. Arnhem 1615, nr. 74. Zie voor Bias, noot 12. Later, in *Selectorum emblematum centuria secunda*. Arnhem 1613, nr. 64 maakt Rollenhagen nogmaals een embleem over de schildpad, nu evenals Roemer Visscher, met als invalshoek

'Oost west, thuis best'. Zie afb. 15.4 en vgl. *Emblemata* 1967, 609 en Porteman 1977-1, 126-127.

²⁹ Ed. Nürnberg 1595, nr. XC1:

Domus optima.

Est sua cuique domus tutissimus usque receptus,
Hanc ceu testudo foemina casta colat.

In vertaling:

Het beste huis.

Ieder heeft zijn eigen huis, een altijd zeer veilige toevlucht.
Een kuise vrouw moet hierin als een schildpad blijven zitten.

Zie voor de traditie van deze gedachte de commentaar bij embleem XLVIII.

³⁰ Aesopus, *Alle fabels* 1979, 56, nr. 125. Vgl. *Emblemata* 1967, 607.

³¹ Ed. Amsterdam 1614, II, XXXVII. Zijn dochter Anna zou er later het volgende versje aan toevoegen:

Des Schildtpadt raet neemt aen, o ghy gehoude wijven,
Dat zedigh, eerlijck stil, u best is t'huys te blijven.

Ed. Amsterdam 1678, II, XXXVII; Ed. Beets 1881, I, 158. Vgl. ook Giulio Cesare Capaccio, *Delle imprese trattato*. Napoli 1592, I, 46v-47r.

³² Ed. Antwerpen 1608, 91. Ovidius, *Ars amatoria*, II, 229.

³³ Ed. Madrid 1610, II, 178, nr. 78, en Bargagli, *Dell' imprese*. Venezia 1594, III, 461. Een overzicht van de schildpadsymboliek geeft G.P. Valeriano Bolzani, *Hieroglyphica*, xxviii (ed. Lyon 1602, 282-284); vgl. voor christelijke verwijzingen Martinus Koning, *Lexicon hieroglyphicon* 1722-1727, v, 172-174.

XVI

OOK OP ZEE IS DE VLAM.

PRENT

Een grote lamprei, die nagenoeg met zijn gehele lijf boven het water uitkomt, zwemt in zee. Golven omkrullen de vis. Een antropomorfe zon verspreidt vanuit de rechterbovenhoek van de prent zonnestralen. Aan de horizon zeilt een driemaster, het zal een koopvaardij- of oorlogsschip zijn.¹

De prent is niet gesigneerd.

Afmeting: 12,4 × 12,4 cm.

XVI.A.I

2

vier: vuur

3

grote zee-lamprey: Een andere benaming voor de moeraal (*Murena Helena*), die behoort tot de familie der alen (*Muraenidi*) en de orde der weekvinnigen (*Mala-copteri*); vgl. *WNT IX*, 966 en de commentaar bij dit embleem.

en ... ree: blijft niet op dezelfde plaats

- 4 *lijt ... brant*: lijdt toch door de felle gloed van de zon (vgl. *WNT* III, 1, 1027; en *WNT* VIII, 11, 2208, 11, A). Dus ondanks het feit dat hij in volle zee rondzwemt.
- 6 *ghesproten uyt*: voortgekomen uit
- 6-8 Vgl. het openingsembleem in Hoofts *Emblemata amatoria* met als onderwerp ‘Venus Anadyomene’: zij die, geboren uit het schuim van de zee, uit het water oprijst (Ed. Porteman 1983, 141-142). Cats geeft hier aan dat het liefdesvuur zelfs in zee aanwezig is.
- 7 *het gantsche diep*: de gehele zee
- 7-8 Dat het in de zee krioelt van de dieren die erin zijn verwekt, komt ook tot uitdrukking op de titelprent van *Proteus*.
- NOOT Zie voor een toelichting bij deze noot, de noot onder A.2 en de commentaar.
- XVI.A.2 Ook op zee is de vlam.
- Terwijl de murene aan het zwemmen is en in de Siciliaanse wateren zwerft, wordt hij midden op zee aangeraakt door Phoebus’ vuur.² Ik heb gezien dat iemand die over de zeeën voor de bliksem van de Liefde vluchtte, zelfs midden op het water niet zonder vuur was.
- 5 Ik heb iemand gezien, die door Venus onmiddellijk in vuur en vlam werd gezet,³ terwijl hij op een snel schip van zijn vaderland wegvoer. Ach, de dolfijn raast en brandt zelfs in de ijsskoude golven: Venus is uit de zee geboren: ook hier regeert de Liefde.
- NOOT De vis murene in de Siciliaanse zee kan, volgens Martialis, zijn huid die door de zon verbrand is, niet onder water dompelen.⁴
- XVI.A.3 En zelfs het water heeft zijn fakkel.
- Wat heeft het voor nut dat de arme verliefde rondzwerft over de wereld, wanneer men zich zelfs voelt branden in de diepste golven. De murene doet niets anders dan op zee dobberen, desondanks ziet men hem toch branden.
- XVI.A.4.a Lucretius, *De rerum natura*, 1, 2-5, 17, en 19-20.
- ‘Alvoedende Venus, o, Gij, die onder des hemels glijdende tekens de schepen-dragende zee en de vruchten-dragende landen van leven doet stralen! Want alle geslachten, alles wat ademt, verwekt Gij en eenmaal geboren doet Gij het ’t zonnelicht zien. En zo dan vervult Gij alles wat leeft in de zeeën, in bergen, onstuimige stromen ’t hart met Uw vlei-zieke liefde en beïnvloedt’, etcetera.⁵
- XVI.A.4.b Andrea Alciato, *Emblemata*, CVI. Sprekend over de liefde: Blijkbaar om te land en ter zee zijn macht uit te oefenen.⁶
- XVI.B.1
- 1 *lieve*: geliefde
- 2 *vermot*: door de motten aangevreten. Betekent *verrot* hier, wellicht naar analogie, door de ratten aangevreten?

- 3 *na mijn onthoudt*: voor zover ik mij herinner
 4 *sitje ... dut*: zit je alleen maar te suffen
 8 *van stonden aen*: terstond
 1-8 Hetzelfde overkomt de verliefde Koenraat in Bredero's toneelstuk *Moortje* (1617). Zie ed. P. Minderaa en C.A. Zaalberg. Leiden 1984, 160-161, r. 491-524.
 In Daniel Cramer, *Octoginta emblemata moralia nova*. Frankfurt am Main 1630, 228-229, nr. LVIII heeft een man om te voorkomen dat de liefde zich meester maakt over zijn ogen (een naakte vrouw staat voor zijn schrijftafel) zichzelf geblinddoekt; ondertussen werkt hij door. Het embleem is gebaseerd op Job 31:1.
- XVI.B.2 Wie gewond is door liefdesvuur, koestert de ledigheid.
 Grote zwemmer, waar ben je? Je was gewond over het onbegaanbare rijk van de zee,
 over de boezem van de glasheldere waterspiegel te gaan:
 je deed je best de dolfinen te kennen en huiveringwekkende walvissen⁷
 en al wat de zeegodin Doris in de grote zee voedt.⁸
 5 Nu lig je apathisch neer, nu kun je, je borst verbrand door de zon,
 vanwege de zonnestralen niet weggaan naar waar je thuis bent.
 Als iemand van liefde brandt, gaan de gewone taken terzijde,
 dan wijkt het Castalische water voor de fakkel van de Acidalische.⁹
- XVI.B.3 Wie door de liefde is gevangen, vervalt in ledigheid.
 Ik die vaak gewoon was zwemmend door de zee te gaan, doe nu niets dan mijn
 zon eer bewijzen. De liefde is een tiran. Hij wil het hele hart en daardoor vergeet
 elke minnaar zijn beroep.
- XVI.B.4.a Vergilius, *Aeneis*, 1v, 68-69.
 De ongelukkige Dido staat in vuur en vlam en zwerft als een razende overal
 rond in de stad, enzovoorts.¹⁰
- XVI.B.4.b Vergilius, *Aeneis*, 1v, 86-89.
 'De half voltooide torens verrijzen niet, de jeugd verwaarloost het wapenbedrijf
 en de bouw van de havens en van het veiligheid brengende bolwerk: onderbro-
 ken liggen de werken terneer, de dreiging der hoge muren, de tot de hemel rei-
 kende vestingwerken.'¹¹
- XVI.B.5 Wie gewond is door liefdesvuur, koestert de ledigheid.
 Ook de wijzen spreken, schrijven en oordelen over de liefde. 'Er kan niet
 gemakkelijk een andere hoop, een andere zorg', zegt Xenophon, 'gevonden
 worden die aangenamer is dan de bezigheid van de liefde, en het is niet eenvou-
 dig een zwaardere straf te bedenken dan in geval iemand om zaken af te hande-
 len van zijn geliefde verstoken is.'¹² God sta me bij! Je zou kunnen zeggen dat
 wie door deze wesp¹³ gestoken zijn, lotus gegeten hebben,¹⁴ zo snel verlaten zij
 het Spartaanse leven dat ze opgevat hadden, gehecht als ze zijn aan hun geliefde

als aan de rotsen van de Sirenen.¹⁵ Zodra Samson rustte in de schoot van Dalila, kwamen de Filistijnen tot rust;¹⁶ zodra Holofernes Judith het hof maakte, werd Betulië niet belegerd.¹⁷ Terwijl Amnon Tamar belaagde, lag hij op bed.¹⁸ Tarquinius ging om Lucretia te bemachtigen het legerkamp uit;¹⁹ Antonius liet het spreekgestoelte voor wat het was om Cleopatra te begroeten.²⁰ Schilderachtig heeft Vergilius het uitgedrukt voor wat betreft Dido:

*'als een hinde, gewond door een pijl – een herder op jacht trof onverhoeds uit de verte het dier in de Cretensische wouden en liet zonder het te weten in haar achter het gevleugelde ijzer – vluchtend doorkruist de hinde Dicit's ravijnen en bossen; in haar zijde hangt het doodbrengend riet.'*²¹

Om kort te gaan, voor degene wiens hart van liefde brandt, staan andere zaken op een laag pitje.

XVI.B.6

- 1 *Xenophon*: Zie noot 12.
niet kortwyliker: niets wat de tijd zo (aangenaam) verdrijft, onderhoudender
2 *quellijker*: hinderlijker
4 *wespe*: De verliefdheid wordt vaker voorgesteld als wesp (zie WNT XXV, 1869, 1, c, g).
5 *achter rugghe stelt*: verwaarloost, ter zijde legt (WNT XIII, 1592, dp)
7 *Dido*: Zie noot 21.
bevaen: bevangen
14 *lavey*: rust (WNT VIII, 1, 1181)
13-14 *Samson ... Philistinen*: Zie noot 16.
14-15 *Holophernes... bestormt*: Zie noot 17.
15-16 *Ammon ... bedde*: Zie noot 18.
16 *Tarquinius ... Lucretia*: Zie noot 19.
16-17 *Antonius ... Cleopatra*: Zie noot 20.

XVI.C.1

MOTTO

- Johannes 8:12, '[Jezus sprak:] Ik ben het licht der wereld, die Mij volgt, zal in de duisternis niet wandelen[, maar zal het licht des levens hebben].'
1-2 Het prefix 'moer' van moeraal, of moervis (Kiliaen: piscis palustris, lacustris) betekent slijkerige grond, moeras (WNT IX, 964 en 966); het woord *glibber-glat* legt de nadruk op het feit dat het om een aal gaat. Deze regels versterken de tegenstelling met de slotverzen.
Volgens Martinus Koning is de aal een 'verbeeldmiddel' van mensen die 'schoonze in der zonden slyk, en 't vuil der vleeschelyke bewegingen, en begeerlykheden leven [...], zich zelfs daarin wentelen' (*Lexicon hieroglyphicum*, 1722-1727, 1, 1-2).
2 *schrale*: weinig opleverende (WNT XIV, 972, 5)
3 *hemels glans*: de zon; tevens het heilig vuur van God, 1. 7. Vgl. hiervoor Mattheus 5:45; *Emblemata* 1967, 11-14 evenals de nadrukkelijk aangegeven zonnestralen op de emblemprent.
5 *gescheiden vande tochten*: verlost van (aardse) hartstochten
7 Vgl. Mattheus 3:11 en Lucas 3:16.
8 Vgl. Psalm 40:3 en Psalm 69:15.

- xvi.c.2 Het vuur verhindert me onder te gaan.
- Ik wiens kop nu eens door vuile modder, dan weer door glibberig wier bedekt werd,
dan weer door smerig zand vuil raakte,
die nu eens begeleid word door een zeehond, dan weer door grote zeevissen die over de schelpdieren heersen,
5 en door zoveel monsters als er verborgen zijn diep in de glasheldere maalstroom, kijk! ik word meegesleurd over de woeste baren door de kracht van de heilige fakkel
en ik snel over de zee, veilig voor de zilte storm.
Wiens lever eenmaal door het heilig vuur is gaan gloeien,
wordt aan de golven ontruk, hij kan niet ondergaan, hij steekt boven de golven uit.²²
- xvi.c.3 Psalm 27:1, De eeuwige is mijn licht en mijn heil, voor wie zou ik vrezen?
- Ooit stroomde alle leven²³ in zee boven mijn kop. Ik was omringd door menig afzichtelijk dier, maar aangezien de zon mij zo hoog heeft doen zwemmen, bekommer ik me nu niet over de diepte van de zee.
- xvi.c.4.a Augustinus, *Tractatus in Iohannis*, cvi, 6.²⁴
- Echt geloven is onwrikbaar, vast, standvastig, sterk geloven, zodat je niet meer naar je eigen zaken terugkeert en Christus [niet meer] verlaat.
- xvi.c.4.b [Jona 2:6-7, thans: 2:5-6], De wateren hebben mij omgeven tot de ziel toe, de afgrond heeft mij aan alle kanten omringd; het wier was aan mijn hoofd gebonden. Maar U hebt mijn leven uit het verderf weggevoerd, o eeuwige, mijn God.
- xvi.c.5 Het vuur verhindert me onder te gaan.
- Het is gebruikelijk voor de zonen van deze wereld om rond hun daden rookgordijnen op te trekken en alles wat ze doen met veel omwegen en talrijke duistere schaduwen te verhullen; dit is meestal een duidelijk teken van iets verkeerd: want het is een ware uitspraak dat zij die kwaad doen, het licht haten.²⁵ Daarentegen verbergt een reine en onschuldige geest niets, roept zelfs getuigen voor zijn daden en vreest niet, naar het voorbeeld van Job, zijn levenswijze openbaar te maken en als het ware op de schouders, voor iedereen zichtbaar, te dragen;²⁶ hij ontvlucht alle meanders en voorwendsels, alle zonen van de duisternis en verleiders haat hij, en hij zou zoals die edele Romein zijn huis op een hoge heuvel willen bouwen, dat het niet alleen door iedereen van buiten bekeken, maar ook van binnen in de gaten gehouden kan worden.²⁷ Als iemand dus merkt dat hij zoals vlermuizen nog plezier vindt in het holst van de nacht en in de werken van de duisternis (zoals de Schrift zegt), zal hij, niet zonder grond, ervan verdacht kunnen worden nog niet verlicht te zijn door de stralen van het ware licht;²⁸ zodra hij echter van dat soort leven een afkeer krijgt, laat hij dan luisteren naar de vervloeking van Jesaja (29:15) en die op zijn eigen situatie betrekken. 'Wee u', zegt hij 'die onpeilbaar van hart bent, om uw plannen voor de Heer verborgen te houden, van wie de werken in duisternis zijn en zeggen: Wie

ziet ons?²⁹ Laten wij liever moeite doen met Paulus eerlijk te wandelen, als in het daglicht.²⁹

XVI.C.6

- 2 *rancken*: listen, streken
voor handen: aan de orde
- 2-3 *de selve*: die, nl. *slimme ... rancken* (r. 2)
- 3 *onder den duym*: in het geheim
ter smuyck: in het verborgene, slinks
- 5 *niet recht en gaen*: niet deugen
Die ... licht: Zie noot 25.
- 5-6 *het ... werelts*: Christus (vgl. het motto)
- 7 *als*: als het ware
- 8 *openbaerlijck*: openlijk
Iob: Zie noot 26.
- 9 *sluyp-sielen*: zij die slinkse wegen gaan
linckerijen: schurkenstreken, bedriegerijen
- 9-10 *met ... Romeyn*: Nl. Marcus Livius Drusus. Zie noot 27.
- 11 *doorluchtich*: doorschijnend
- 13 *niet als*: alleen maar
- 14 *dat ... boude*: moge hij ervan overtuigd zijn
- 15-16 *de ... sonnen*: Christus. Zie noot 28.
- 17 *op*: over
de sulcke: Nl. *yemandt ... vledermuys* (r. 12-14).
- 16-19 *Propheet ... ons?*: Jesaja 29:15
- 20 *met Paulo*: met Paulus. Zie noot 29.
- 21 *staegh*: voortdurend
leyt en wroet: ligt te wroeten
- 22 *linkert*: bedrieger
bloet: lafaard, beklagenswaardig iemand (WNT 11, 11, 2878)

COMMENTAAR

Het vertrekpunt van het embleem over de Siciliaanse lamprei heeft Cats, zoals hij zelf aangeeft, gevonden bij Martialis. Wanneer deze vis onder de verzen- gende zon te lang boven water zwemt, zal hij nooit meer verkoeling vinden in het water. De paradoxale positie van het dier staat hier zinnebeeldig voor de ver- liefde vrijer: geen enkele plaats biedt uitkomst als het vuur van de liefde eenmaal vat op hem heeft gekregen. Zelfs temidden van het water is het onmogelijk dit vuur te bedwingen. De amoureuze bijschriften leunen sterk op het citaat van Lucretius over de alvoedende Venus.

Wat opvalt is de overeenkomst met het vorige embleem. In de uitgave van *Silenus* uit 1618 tekende Cats aan: ‘Merckt dat dit sinne-beelt vast is aen ’t voor- gaende.’ Zo varieert hij hier nogmaals op het thema van (de gloed en vlam van) de liefde die overal met je mee gaat en is er een visuele echo in de schepen op de achtergrond en de zwemmende vis.³⁰

De tweede interpretatie wordt bepaald door de analogie tussen enerzijds de eens zo grondige weetgierigheid van de vis en de wijze waarop hij later, boven water, is lamgeslagen door de zon, en anderzijds de weetgierigheid van de voor- heen zo verstandige man die, nadat de liefdesvlam vat op hem heeft gekregen,

geen boek meer aanraakt. Kortom, nogmaals een vorm van de tirannieke werking van de liefde: zij houdt je van je werk en maakt dat je tot niets meer komt. De opsomming van hoe voor vele historische figuren de liefde er de oorzaak van is geweest dat zij hun plichten verwaarloosden (met een impliciete verwijzing naar de desastreuze gevolgen), dient om aan te geven hoe waar de bewering is.

De derde uitleg bestaat wederom uit een gelijkstelling: de eens in de diepte van de zee wroetende moeraal, die nu heerlijk beschenen door de zon rondzwemt, vormt thans een metafoor voor de duistere praktijken van hen die de zon van God moeten ontberen, tegenover de gelovigen die zich baden in het hemelse licht. In dit licht bezien is de situatie van het dier in de zonneschijn niet meer penibel, maar begerenswaardig.³¹

De lamprei is de benaming voor de familie van meestal tropische, slangvormige vissen. (De soort die in de Noordzee wordt aangetroffen is de zeelamprei, ook wel zeeprick genoemd). Zijn uiterlijk komt goed tot uitdrukking op twee emblemprenten, beide in het werk van Joachim Camerarius. Te zien is hoe de slangachtige, roofzieke, murene verbeten strijd voert met de octopus en de kreeft. Niet alleen op deze prenten, maar ook in *L'histoire entiere des poissons* van Guillaume Rondelet en in Conrad Gesners *Vollkommenes Fischbuch*, is de vis aanmerkelijk slanker en kleiner weergegeven dan op de prent van Cats.³²

Toch kan een vermelding bij Gesner of Strabo wel eens bepalend zijn geweest voor het dolfijn-achtige uiterlijk dat Cats en Van de Venne het dier hebben gegeven. Gesner zegt namelijk: 'Strabo schreibt, daß an etlichen Orten diese Mur-aal so groß werden wie Wal-fische, und 80. Pfund schwer wiegen sollen.'³³ Hiermee doelt hij op een passage in de *Geographica* waar Strabo, hoewel hij de vergelijking met de walvis niet maakt, inderdaad spreekt over een gewicht van meer dan veertig kilo.³⁴ Cats, die conform Martialis' *grandis muraena* het dier aanduidt als 'grote zeelamprei', kan met de kennis van Strabo, Gesner of een andere bron die de bovenstaande bijzonderheid over het dier heeft vermeld, op de uitbeelding zijn gekomen. Die uitbeelding komt het dichtst in de buurt van de wijze waarop de dolfijn vanaf de oudheid tot in de zeventiende eeuw is weergegeven, alleen zijn op de emblemprent de lippen van de vis sterk verlengd waardoor hij een zuigmond heeft gekregen. Een voorstelling die als direct voorbeeld kan hebben gediend, is niet teruggevonden.³⁵

Stilistische verwantschap vertoont wel de eveneens door Jan Swelinck gegraveerde emblemprent van de dolfijn bij Zacharias Heyns (afb. 16.1). Deze 'kortgeneusde Vis, zee Koning, altijd wakker', geniet in de zee van de zonnestralen. Doordat de vis altijd in beweging is, stelt Heyns hem de lezer ten voorbeeld om waakzaam te zijn en voortdurend God te loven. De bundel *Emblemata, emblemes chretiens et morales* waaruit dit embleem met het motto 'Vigilate & orate' (Waakt en bidt; Mattheus 26:41) afkomstig is, werd in 1625, dus twee jaar vóór *Proteus*, ook door Pieter van Waesberge uitgegeven. Zowel de houding van de vis, het golfje water over de dolfijnachtige staart, de scherp stralende zon, als de geaccentueerde ogen (in dit geval ongetwijfeld om de 'wakkerheid' van de dolfijn te benadrukken) wijzen erop dat het ontwerp van Heyns steunt op dat van *Silenus* uit 1618.³⁶

De composities in de bundels van Cats en Heyns vinden aansluiting bij een vis-embleem in Roemer Visschers *Sinnepoppen* (afb. 16.2). Visscher zegt niet te weten of het dier wel 'nae de natuere recht' is uitgebeeld en geeft het dan ook

geen soortnaam. 'Dom is driest' staat erboven en het bijschrift vermeldt dat de vis in zijn algemeenheid de domheid voorstelt. Daarmee kan hij uitstekend een 'onbeleeft grof mensche' uitbeelden (de spreekwoordelijke botte Hollander) die, zoals de vis, onnadenkend rondzwemt en nergens rekening mee houdt.³⁷

Een andere emblematische parallel, ten slotte, is te vinden bij Joachim Camerarius. Onder het motto 'Violento absumitur aestu' (Hij wordt verteerd door de krachtige gloed) geeft hij een bewerking van een passage uit Aristoteles' *De historia animalium*. Hier blijkt de zon echter verstrekkender gevolgen te hebben voor een vis, want de stralen betekenen de ondergang voor het dier. De amoureuze duiding verklaart dat ook de gloed van de liefde rampzalig kan zijn:

Zie wat de stralen van de zon en de gloed van de liefde vermogen;
De eerste verzengen de vis, maar de laatste verzenget de mensen.³⁸

BEWERKING EN NAVOLGING Van Vreeswyk 1674, 87.
Pallavicini 1696, nr. 20.6 ('Het water zelfs heeft zijn toortse'; motto A.3 en gewijzigd onderschrift A.3).

LITERATUUR *Emblemata* 1967, 700-701.

NOTEN ¹ Dit schip zal in verband staan met met A.1, r. 1 en 5: *Wat seyltmen over zee in alle vreemde landen? en waer sal een minnaer varen?* (evenals A.2, r. 3 en 6).

² Met *fretum* (zie ook C.2, r. 6) wordt ook specifiek de Siciliaanse zeeëngte aangeduid. Het vuur van Phoebus is een omschrijving voor de zon.

³ Op het eiland Cythera, aan de zuidoostkust van Laconië, was de tempel van Aphrodite. Daarom noemt men Venus vaak Cytherea.

⁴ Verwijzing naar Martialis, *Epigrammata*, XIII, 80:

Muraenae.

Quae natat in Siculo grandis muraena profundo,
non valet exustam mergere sole cutem.

(De grote murene die in de diepe Sicilische zee zwemt, heeft als hij verbrand is door de zon niet meer de kracht onder te duiken).

Macrobius heeft het in zijn *Saturnalia*, III, xv, 7 over dezelfde bijzonderheid van de vis en noemt deze soort *πλωταί* (*flutae*) 'quod in summo supernantes sole torrefactae curvare se posse et in aquam mergere desinunt atque ita faciles captu fiunt' (omdat ze, wanneer ze aan de oppervlakte zwemmen en door de zon verbrand zijn, niet meer kunnen kronkelen en onderduiken, en zo gemakkelijk gevangen kunnen worden). De *Murena Helena* was zeer bekend bij de Romeinen; Plinius spreekt over de gouden kleur ('aureo colore') van de vis (*Naturalis historia*, IX, XXXIX (76)).

⁵ Vert. Timmerman 1984, 37. In deze bestaande vertaling is *blandus* negatief opgevat; het kan echter ook aangenaam, innemend of verleidelijk betekenen.

⁶ Ed. Antwerpen 1581, 374. Het geciteerde vers is de laatste regel van het vierregelige epigram van Alciato's embleem met het motto 'Potentia amoris' (De

kracht van Amor). De regels die eraan voorafgaan luiden: ‘Zie je hoe de naakte Amor lacht, hoe aardig hij lijkt? Hij heeft geen fakkel of boog om zijn wil mee op te leggen, maar in één hand heeft hij bloemen en in de andere een vis.’ Op de pictura is te zien hoe de gevleugelde Amor, zittend aan de kust, bloemen en een vis vasthoudt. Het onderschrift is een directe navolging van een epigram van Pallades (*Anthologia Graeca*, XVI, 207) dat vaker werd aangehaald; vgl. Ripa 1644, 266 en Langius (100 A). Overigens verwijst de bovenstaande Alciati-uitgave met de commentaar van Mignault op pagina 375 eveneens naar de beginregels van Lucretius, dezelfde die Cats onder A.4.a citeert.

⁷ Vgl. de aanduiding *immania cete* (monsterlijke walvissen) in Vergilius, *Aeneis*, v, 822. Cats plaatst hier, nadat hij de grote lamprei in A.2, r. 7 met *delphinus* heeft aangeduid, het dier náást de dolfin en de walvis.

⁸ De zeegodin Doris wordt onder meer genoemd door Ovidius in *Metamorphosen*, II, 11 en 269. Vgl. verder *PRI.* v, 1566, 4 en embleem XXIII.C.2, r. 4. Zie voor de zinsnede ‘in gurgite vasto’: Vergilius, *Aeneis*, I, 118.

⁹ Castalia is de naam van de heilige bron in Delphi, vlakbij het domein van Apollo. Aan het water werd behalve profetische ook tot dichten inspirerende kracht toegekend (zie *PRI.* x, 2338 voor verwijzingen naar het werk van o.a. Theocritus, Vergilius, Martialis en Horatius). Volgens de Vergilius-commentator Servius was de Acidalia een bron bij Orchomenos in Boeotie waar Aphrodite zich baadde. Daarom noemt Vergilius haar *Acidalia mater* (zie *Aeneis*, I, 720).

¹⁰ Vgl. de vertaling van Schwartz 1989, 59. Een geliefde tekstplaats voor Cats, vgl. I.A.4.c (de twee regels eraan voorafgaand) en VIII.A.4.b een toespeling hierop. Ook geciteerd door Langius (94 B) samen met de aanhaling van Vergilius onder B.5; zie noot 21.

¹¹ Vert. Schwartz 1989, 60. Cats heeft in de laatste regel *moenia* (vestingwerken) en niet, zoals Vergilius, ‘machina’. Deze variant is in de bestaande vertaling ingepast.

¹² Verwijzing naar: *Memorabilium Socratis, libri IIII & V qui Oeconomicus inscribitur* (‘De administratione domestica’), v. Het slot van het citaat wijkt iets af: ‘[...] expediendarum cura suis ab amoribus aliquis avocetur.’ In: *Opera*. Frankfurt 1596, 853 c. In de ed. Marchant 1923, 467: *Oeconomicus*, XII, 14.

¹³ *Oestro* kan zowel brems (bloedzuigende vlieg) als razernij betekenen. De Nederlandse tekst heeft wesp.

¹⁴ Het legendarische volk de Lotophagen, wonend in Noord-Afrika, voedde zich met lotus, een soort kleine pruim. ‘Van de lotus gegeten hebben’, als teken van vergeetachtigheid, gaat terug op een passage in Homerus’ *Odyssee*, IX, 82-104. Hier staat dat de gezellen van Odysseus, na van de vrucht gegeten te hebben, prompt hun vaderland vergaten (vgl. verder *PRI.*, XIII, 1507-1514).

¹⁵ De Sirenen – vrouwelijke zeedemonen – die zich volgens het Griekse geloof ophielden aan de Zuiditaliaanse kust, konden zo betoverend zingen dat de winden erdoor tot rust gebracht werden en de zeelieden geen oog meer hadden voor

hun te volgen koers. Gevolg was dat ze hun schepen te pletter lieten lopen. Zie voor literatuurverwijzingen naar o.m. Homerus: *WDO*, 2761-2762.

¹⁶ Samson (Simson) wordt door zijn minnares Dalila (Delila), nadat ze hem het geheim van zijn kracht heeft ontlokt, in de handen gespeeld van de Filistijnen (Richteren 16:4-21). Ik ben de variante naam Dalida – die Cats hier evenals in B.6 gebruikt – nergens tegengekomen.

¹⁷ Toen de stad Betulië door de Assyriërs werd belegerd, drong Judith via een list in het vijandelijke kamp door. Nadat ze de veldheer Holofernes had verleid, vermoordde ze hem. Gevolg was dat de belegeraars vluchtten (Judith 13-15).

¹⁸ Ziek van verliefdheid op zijn halfzus Thamar legt Amnon zich te bed. Listig lokt hij haar tot zijn ziekbed waarna hij haar verkracht (2 Samuel 13:1-22). Cats spelt – evenals in XVIII.A.4.a – de naam van Amnon, de oudste zoon van David, ten onrechte als Ammon, die in 1 Samuël 11:11 en Psalm 83:8 genoemd wordt.

¹⁹ Sextus Tarquinius is erg benieuwd naar de schoonheid van Lucretia (de echtgenote van Tarquinius Collatinus) en verlaat zijn leger om haar te zien. Als zij weigert zich door hem te laten verleiden, vergrijpt hij zich aan haar. Zie voor het verhaal o.a. Livius, *Ab urbe condita*, I, 57-58 en Ovidius, *Fasti*, II, 761-852.

²⁰ Bij zijn ontmoeting met Cleopatra in Tarsus raakt Marcus Antonius op slag verliefd op de mooie koningin. Cleopatra volgt Antonius in de oorlog tegen Octavianus naar Actium (31 n. Chr.). Doordat zij vlucht, verliest hij die slag en pleegt hij zelfmoord. Over de liefde tussen de twee schrijven met name Plutarchus, *Vitae* ('Antonius'), X-LXXXVII, i.h.b. XXIX en Cassius Dio, *Historia Romana*, i.h.b. XLVIII, 24, 27; XLIX, 32 en I, 5; ook Van Beverwijck (1652, 38) verwijst in dit verband naar Plutarchus. Later komt Cats uitgebreid over de twee verliefden te spreken in 'De prachtige en dertele Lief-koserye van Marcus Antonius, Veldt-overste der Romeynen, en Cleopatra, Koninginne van Aegypten', opgenomen in *Trou-ringh* (*ADW* 1712, II, 170-176). Vgl. ook Smilde 1938, 241. Montaigne vermeldt hoe Antonius door wellust overmand zijn bestuurlijke aangelegenheden vergat (*Essais*, II, XXXIII. Ed. Villey 1978, I, 733).

²¹ *Aeneis*, IV, 69b-73. Vert. Schwartz 1989, 59. Cats heeft in de voorlaatste regel *pererrat*, Vergilius: 'peragrat'. Na haar verliefdheid voor Aeneas heeft de Carthaagse koningin Dido geen oog meer voor haar taken. Vgl. ook xv.c.5. Deze plaats, gekoppeld aan de aanhaling onder B.4.a, vormt bij Langius (94 B) precies één citaat.

²² Op te vatten als: wiens hartstochten door een van God afkomstig vuur worden verwarmd. De lever werd beschouwd als zetel der hartstochten. Vgl. de annotatie bij VIII.A.2, r. 2.

²³ In plaats van *sange* (bloed, leven), is misschien 'la sauce' (het nat) bedoeld.

²⁴ Gebaseerd op: 'Sed *crediderunt vere*, id est quomodo credendum est, inconcusse, firme, stabilter, fortiter; non iam in propria redituri, et Christum relicituri.' Zie: *In Iohannis evangelicum tractatus CXXIV*. Ed. Willems 1954, 612, r. 20-22 (CC XXXVI).

²⁵ Zie Johannes 3:20, waar Christus [de Waarheid] deze uitspraak doet.

²⁶ Verwijzing naar Job 31:35-36. Job bewijst hier zijn onschuld.

²⁷ Verwijzing naar een uitspraak van de volkstribuun Marcus Livius Drusus, de opvoeder van Cato, zoals vermeld door Plutarchus en Velleius Paterculus. Volgens de eerste, in: *Moralia* ('Praecepta gerendae reipublicae'), 800 F, merkte Drusus op: 'ὄλην μου ποιήσον καταφανῆ τὴν οἰκίαν. ἵνα πάντες ὁρῶσιν οἱ πολῖται πῶς διαιτῶμαι' (Zorg ervoor dat men zicht heeft door het hele huis, zodat alle inwoners kunnen zien hoe ik leef).

Paterculus evenwel verhaalt in zijn *Historia Romana*, II, XIV, 3: 'Cum aedificaret domum in Palatio [...] promitteretque ei architectus, ita se eam aedificaturum, ut liber a conspectu immunisque ab omnibus arbitris esset neque quisquam in eam despiceret posset, tu vero, inquit, si te artis est, ita compone domum meam, ut, quidquid agam, ab omnibus perspici possit' (Toen hij zijn huis op de Palatijn liet bouwen [...] bood de architect aan het zo te bouwen dat hij gevrijwaard zou blijven van de blikken van het volk, vrij van alle bespieding, en dat niemand naar binnen zou kunnen kijken. Livius antwoordde daarop: 'Als je het vakmanschap bezit moet je mijn huis zo bouwen dat wat ik ook zal doen, iedereen het zal kunnen zien'). In: *Compendium of Roman History. Res gestae divi Augusti*. Ed. F.W. Shipley. Cambridge, Massachusetts etc. 1967, 76-79 (101).

Cats' vermelding dat het huis op een hoge heuvel staat (*domum in edito colle*), en de zinsnede *domum in Palatio* bij Velleius Paterculus, evenals de formulering van Drusus' uitspraak, maken het aannemelijk dat de verwijzing op deze bron teruggaat. De ironie van het lot wil dat Drusus voor het eind van zijn ambtsjaar (91 v. Chr.) in zijn eigen huis door een sluipmoordenaar om het leven werd gebracht. Ook Montaigne, die zich vergist in de persoon, citeert de uitspraak in zijn *Essais*, III, II. Ed. Villey 1978, II, 808.

²⁸ Verwijzing naar Efeze 5:11 ev. Vgl. ook Johannes 3:19 en Romeinen 13:12.

²⁹ 1 Thessalonicensen 4:12, 'Opdat gij eerbaar wandelt bij hen, die buiten zijn, en geen ding van node hebt.'

³⁰ Aristoteles zegt over de schildpadden dat zij niet meer onder water kunnen zwemmen wanneer hun schilden te warm zijn geworden door de zon; gevolg is dat ze worden gevangen. Vgl. *De historia animalium*, VIII, III, 4, evenals Plinius, *Naturalis historia*, IX, XII (35)

³¹ Picinelli 1687, 456 (VI, XXX), nr. 162 verbindt het verhaal van de murene met de Charitas.

³² Vgl. voor Camerarius' *Symbolorum emblematum ex aquatilibus et reptilibus: Emblemata* 1967, 699. Het agressieve gedrag gaat terug op beschrijvingen van Oppianus, *Halientica*, II, 253-389 en Aelianus, *De natura animalium*, I, 32. Zie voor Rondelet: ed. Lyon 1558, I, 310-315, XIII-III en IV: 'Elle semblable à l'Anguille' (311); voor Gesner: ed. Frankfurt am Main 1670, 65-67 (ed. princ. 1563). Uitgebreid over de lamprei en de murene is Ulyssis Aldrovandi, *De piscibus libri II*. Frankfurt 1640, 136-141, III, XXVII; tabula XVII: 207-209, V, XIII; tabula XXIV. Voor weergaven in bestiaria: George en Yapp 1991, 209-210. Op de staalgravure van J.W. Kaiser in Van Vlotens uitgave van Cats' *Alle de wercken* (1862) is de vis, overeenkomstig de meest bekende voorstellingen, een aal

geworden. Plinius prijst de Siciliaanse lamprei om zijn culinaire kwaliteit (*Naturalis historia* IX, LXXIX (169)); vgl. in dit verband ook Van Beverwijck 1652, 141.

³³ Ed. Frankfurt am Main 1670, 65.

³⁴ Boek III, II, 7: 'ἐν δὲ τοῖς ἐξωτερικοῖς τόποις καὶ μείζους ὀγδοήκοντα μῶν τὴν σμύραιναν καὶ τὸν γόγγρον' (In de gebieden verder richting zee wegen de lamprei en de zee-aal meer dan tachtig minae). Vgl. in dit verband Keller 1909-1913, II, 362: 'Außerhalb des Mittelmeers sollten die Ichthyophagen riesengroße Muränen erbeuten (Diod. III 15 aus Agatharchides).'

Opzienbarend was het bericht dat op zaterdag 11 Februari 1905 in *The illustrated London news* (nr. 3434, vol. CXXVI) werd opgenomen. Onder een actietekening ('drawn by G.E. Lodge from a sketch by captain J.C. Robinson') werd verhaald hoe een zeeslang van bijna 17,5 meter lengte de dood had gevonden, nadat hij was gegrepen door de boeg van het schip 'Armada Castle'. Het onderschrift luidde: 'During a recent voyage of the 'Armada Castle' when the vessel was in latitude 3 deg. south, the stem's perpendicular struck a large fish close to the head, and held it prisoner for about fifteen minutes. The monster was not less than fifty-seven feet in length, and must have been eight feet in diameter. It was beautifully marked, and Captain Robinson was sorry he could not lasso and preserve it. There was keen controversy among the passengers as to its species, some arguing for a whale, some for a shark. As Mr. Rudyard Kipling was on board and saw the sight, it has been suggested that the creature should be called *Piscis Rudyardensis*.' Keller was resoluut en stelde naar aanleiding van deze berichtgeving dat het zeemonster 'eine sonnenklare Muräne' moet zijn geweest (*op. cit.*, II, 362).

³⁵ 'La lamproye' in Pierre Belon [du Mans], *La nature & diversité des poissons*. Paris 1555, 66-67 is een groot en stevig uitgevallen vis die veel wegheeft van een haai. Vgl. verder uitbeeldingen van de dolfijn of 'zeehond' op enkele houtsneden van Hendrick Goltzius, afgedrukt in: N. Bialler, *Chiaroscuro woodcuts. Hendrick Goltzius (1558-1617) and his time*. Amsterdam etc. 1992, 121-129; en op enkele schilderijen van Abraham Bloemaert, opgenomen in: M.G. Roethlisberger, *Abraham Bloemaert and his sons. Paintings and prints*. Biographies and documents by M.J. Bok. Twee dln. Doornspijk 1993, I, 299 en 328, cat. nrs. 457 en 514; II, afb. XXII en 634; evenals XXI en 699.

Een foto van een murene met een bijzonder dik bovenlijf staat afgedrukt in *Geheimen der dierenwereld. Wonderen onder de waterspiegel*. Deel 8. Vissen. Rotterdam s.a., 108. Nogmaals: Cats duidt eerst de lamprei met *delphinus* aan en plaatst het dier vervolgens naast de dolfijn en de walvis (zie A.2, r. 7 en B.2, r. 3). Met contemporaine uitbeeldingen van de walvis vertoont het dier geen overeenkomst; vgl.: K. Barthelmeß en J. Münzing, *Monstrum horrendum. Wale und Walstrandungen in der Druckgraphik des 16. Jahrhunderts und ihr motivkundlicher Einfluß*. Drie dln. Hamburg 1991 (Schriften des Deutschen Schiffartsmuseum, Band 29).

³⁶ Ed. Rotterdam 1625, IIIIjrecto-irecto. Terwijl de vis in Ripa's *Iconologia* deel uitmaakt van de personificatie van Overspel, onder verwijzing naar de kerkvader Basilius, en van 'Slocklust', onder verwijzing naar Horapollo die zegt dat de vis haar eigen jongen opslokt (1644, 400a en 471a).

³⁷ Ed. Amsterdam 1614, 11, 11.

³⁸ *Symbolorum emblematum ex aquatilibus et reptilibus*. Nürnberg 1604, nr. xxxiv:

En radii possint quid Solis, & aestus amoris,
ii torrent piscem, torret at hic homines.

De plaats bij Aristoteles is *De historia animalium*, viii, 2 (591 B 1) en viii, 19 (602 A 12). De Aristoteles-editeur P. Louis (ed. Paris 1969, 111, 11 en 44) zegt dat de vis niet te identificeren is, terwijl Henkel en Schöne hem als 'Meerwolf' karakteriseren (*Emblemata* 1967, 696-697).

XVII WAAR ROOK IS, IS VUUR.

PRENT

Volgens de bijschriften draagt een omwolkte hand een kaars die kort daarvoor nog brandde maar inmiddels was uitgegaan; hij is nu evenwel door een andere kaars – die brandt in een bewerkte kandelaar op een sokkel – weer ontstoken.¹ Op deze sokkel zijn twee omwolkte handen voorgesteld die een steen en een vuurslag tegen elkaar slaan, zodat vonken ontstaan; eronder staat een tondeldoos, waarin deze vonken worden opgevangen.² In de achtergrond struiken en bomen waarachter een (kerk)dak met een dakruiter en een tweede torentje.

Links van de sokkel gesigneerd JS.

Afmeting: 12,4 × 12,4 cm.

XVII.A.1

MOTTO

eerst: kort geleden, pas

haest: weldra

1

vlam: vlam of vuur van de liefde, hartstocht (WNT XXI, 1455, 11, b)

3

vonck: Vgl. Ripa 1644 over de ontvonkende geest bij het zien van de geliefde en het ontvonken bij de vereniging der liefde (386a en 530a, ook onder verwijzing naar Plautus; zie het motto van A.2).

4

welich: gelukkig (WNT XXV, 1085, 7)

1-4

Vgl. Cats in 1632:

Stuyt de min, in haer begin.

Blust de voncke voor de vlam.

In: ADW 1712, 1, 494.

5

eer langhen tijt: weldra, binnen korte tijd

het vier: Beeld voor de (ge)liefde, vgl. r. 1 en 8.

7

stont [...] en keeck: stond te kijken

8

de vlam: Tevens een metafoor voor de beminde (vgl. WNT XXI, 1456). In dit embleem valt het gebruik van de annominatio op; voorbeelden van deze stijlfiguur in de woordspelingen met vlam, licht en straf (vgl. B.1 en C.6).

XVII.A.2

Waar rook is, is vuur.³

Wie je ook bent, vergeet de herinneringen aan je vroegere vlam,
jij die nu bevrijd de heerschappij van je meesteres verlaat.

- Kijk niet naar haar echte gezicht, maar laat ook geen afbeelding je doen water-
tanden;
draag evenmin edelstenen die zij gedragen heeft aan je vingers.⁴
5 Het nog niet genezen litteken zal, als het maar even wordt aangeraakt, een wond
worden:
vuursteen hernieuwt, als hij geslagen wordt, de gloed in de tondel(doos).
De nog maar kort geleden gedoofde fakkel trekt, ach, trekt van verre het vuur
aan,
en wat net nog rook was, zet hij weer in vlam.⁵
- XVII.A.3 Een fakkel die rookt, zal makkelijk weer gaan branden.
Heb je je liefde uitgedoofd? Neem maar niet zo'n overmoedige houding aan:
haar vlam zal, door als het ware een knipoogje naar jouw fakkel te geven (als
je hem er ook maar een heel klein beetje dichterbij brengt), je door een onmerk-
bare vonk in lichterlaaie zetten.
- XVII.A.4.a Lucretius, *De rerum natura*, IV, 1063-1064.
Die beelden moet je verjagen, je van het voedsel der liefde
onthouden. Richt je gedachten op iets anders.⁶
- XVII.A.4.b Ovidius, *Remedia amoris*, 733-734.
Zo gloeit, als je niet alles wat je liefde kan hernieuwen vermijdt, de vlam die
zojuist uit was, weer op.⁷
- XVII.A.4.c Plutarchus, *Moralia* ('Fragmenta. De amore'), 137.⁸
Al verdwijnt de liefde omdat zij door de tijd of door de rede overwonnen is,
desondanks verlaat zij de ziel toch niet geheel en er blijft daarin een spoor van
(om zo te zeggen) het verbrande of rokende hout.
- XVII.B.1
1 *ontsteect*: ontvlamt
2 *is licht geweest*: lichtzinnig, losbandig (in zijn uitingen) is geweest; *WNT* VIII, II,
1948, III, 14
1-2 Cats speelt hier vier keer met het woord *licht*.
3 *doove kool*: (vuur)kool, die is opgehouden te branden, maar zonder geheel uit- of
opgebrand te zijn; smeulend dus (*WNT* III, 2888, 6)
rijct: reikt, of ook: ruikt?
4 *tintel*: tondel (of tonder), een licht ontbrandbare stof, meestal bestaande uit de
geprepareerde hoed van de tondelzwam of uit de gedoofde kool van een – linnen
of katoenen – weefsel (*WNT* XVII, I, 183)
6 *slim ghebreck*: slechte, bedenkelijke neiging; ondeugd
7 *sich waghen derf*: zich durft blootstellen aan risico's
recht: geheel, echt
8 *Gheraeckt ... vuyt*: Op te vatten als: vervalt gemakkelijk tot gedrag dat in zede-
lijke zin verwerpelijk is (*WNT* XXIII, 1224, II, 2).
daer: waar(in)

- XVII.B.2 De natuur keert gemakkelijk terug.⁹
- De uitgedoofde fakkel die het waagt met zijn lichte damp
trillende vlammen te beroeren, vat onmiddellijk weer vlam.
De tondel geeft meteen de zonen van de Muzen zijn vuur weer terug,
wanneer de geslagen vuursteen maar net een vonkje gegeven heeft.¹⁰
- 5 Hoe gemakkelijk wordt het hart, zacht als was, tot zijn oude vorm gekneed!
Mensen vervallen vanzelf in hun oude fout:
Zolang er maar een klein vonkje van het oude kwaad over is,
keert de geest die nog niet goed geczen is, steeds naar zijn eigen aard terug.
- XVII.B.3 Een beginneling in de deugd vervalt gemakkelijk weer in ondeugd.
- Als je net de ondeugd uit je ziel hebt verjaagd, o, nader je oude vlam dan niet.
Want hoewel je meent dat die fakkel is uitgedoofd, brandt hij, wanneer je hem
bij het vuur brengt, opnieuw.
- XVII.B.4.a Juvenalis, *Saturae*, XIII, 239-240.
- Hun natuur, steevast en niet tot verandering in staat, keert terug tot het oude
kwaad.¹¹
- XVII.B.4.b [Fragment van] *Digesta*, 2, 14, 27, 2.¹²
- Een zaak keert gemakkelijk tot zijn eigen natuur terug.
- XVII.B.5 De natuur keert gemakkelijk terug.
- Men vermeldt dat er eens door de Atheners een wet ingediend is met betrekking
tot zeelieden die een veer onderhielden tussen Athene en Salamis. Daarin was
bepaald, dat hem die eenmaal een ongelukkige zeereis gemaakt had, door
een smadelijke schipbreuk, de veerdienst in het vervolg verboden werd.¹³ Als
reden voor dit volksbesluit wordt gewoonlijk dit gegeven: dat mensen zich
wel heel gemakkelijk aan dezelfde steen stoten en tot het oude terugkeren,
omdat zeer dikwijls, op grond van de rechtsregel, wie eenmaal slecht is geweest,
verondersteld wordt altijd slecht te zijn in hetzelfde soort delict.¹⁴ Als het
de Atheners goed leek dit besluit te nemen omwille van één enkele misstap,
welk vonnis zal er dan uiteindelijk geveld moeten worden over hen, die de
indruk wekken dat ze door de veelvuldige herhaling van hun fouten de gewoonte
te zondigen hebben opgevat en de zonden tot een tweede natuur hebben
gemaakt? Zij die er meer kijk op hebben, zijn van oordeel dat zulke mensen,
al lijkt het er soms op dat ze door onderbrekingen hoop op beter met be-
trekking tot zichzelf wekken, niet om een willekeurige reden onder het getal
van de goeden gerekend mogen worden. Er blijft vaak een zekere rilling ook
na de koorts. De zee blijft zelfs na de storm daardoor nog een tijdje in
beweging. Wie lang in de boeien zijn geweest lopen zelfs na hun vrijlating
mank. Wie zich lang aan fouten gewend hebben, behouden, zelfs wanneer ze
die opgeven, enkele sporen daarvan en vervallen gemakkelijk weer in diezelfde
fouten.¹⁵

XVII.B.6

- 1 *keuren*: verordeningen, zie noot 13
 3 *omgbeseylt*: ze al zeilende hebben laten omslaan (*WNT* x, 803, 11, 2, dp)
 5 *In ghevalle*: Indien
eenighe: éénmaal begane
 7 *als*: als het ware
 8 *by horten*: met tussenpozen
 9-10 *soo ... staen*: toch kan men op hen (of: op die tekens van beterschap) geen staat maken, ze niet vertrouwen (*WNT* xv, 89, 3, b, dp)
 12 *kortse*: koorts
in banden: in (voet)boeien
 15 *rancken*: streken
 16 *parten*: loze trekken, streken
 24 *metter vaert*: in korte tijd
 18-25 *Een beest ... ouden aert*: Mogelijk een vertaling of bewerking van een (klassiek) gedicht – of een verhaal uit de fabelliteratuur – zoals Cats die ook elders in *Proteus* geeft. Vgl. b.v. het verhaal van de hond die zijn eigen meester bijt (*Emblemata* 1967, 560). Later maakte Cats dit type herdichtingen van citaten voor Johan van Beverwijcks *Schat der gesontheit*.

XVII.C.1

MOTTO

- Jesaja 42:3, ‘De rokende vlaswiek zal Hij niet uitblussen.’
glimmende: gloeiende, smeulende
wiecke: Volgens het *WNT* (xxv, 2370, 1, 2) een lont of pit om te branden. Gebruikt als zegswijze: men moet de ijver of de goede gezindheid, ook al ver- toont die zich zwak, niet smoren, of: men moet hen die dreigen te bezwijken en zich verootmoedigen, sparen (vgl. ook Stoett, 2428).
 5 *'thelder ... woort*: Vgl. Psalm 19:9, 119:105 en 119:130.
 6 *begint te waken*: wordt wakker om tot God te bidden, of: wordt zich (weer) bewust van de zorg die hij in acht moet nemen voor een zuiver geloof (*WNT* xxiv, 664, 2, b; 667, 6, b)

XVII.C.2

- Hoop zolang u ademt.¹⁶
 Zolang mijn fakkel nog maar een beetje vluchtige rook de lucht in blaast,
 – de fakkel, dat sieraad van mijn hart, het milde geloof –
 wend ik, milde Vader, mijn gezicht tot de glans van uw woord
 en haal als smekeling licht uit uw licht.
 5 Vanzelf komt ons de vlam van uw genade tegemoet,
 de vlam die zelfs uitgedoofde fakkels weer kan ontsteken.
 Hoe groot is uw mildheid tegenover ellendigen, heerser van de Olympus¹⁷
 die tot sterven gedoemde lichten met nieuw licht zegent!

XVII.C.3

- Mattheus 5:6, ‘Zalig zijn die hongeren en dorsten naar gerechtigheid; want zij zullen verzadigd worden.’
 Hoewel mijn vlees¹⁸ een grote bres heeft geslagen in mijn geloof, dooft u, mijn God, mijn half-uitgedoofde pit niet uit. Wanneer ik me naar u richt, licht mijn reeds zwakke fakkel wederom op, met een geheel nieuwe luister.

- xvii.c.4.a Jesaja 9:1 [= Vulgaat 9:2], Over hen die wonen in het land van de schaduw des doods, is een licht opgegaan.
- xvii.c.4.b Bernardus, *Sermones in psalmum 'Qui habitat'*, 9, 5.
 '[Als mij dan een loon beloofd wordt, hoop ik het door U te verkrijgen;] zo zich strijd tegen mij verheft, zo de wereld raast, zo de boze vijand knarsetandt, zelfs zo het vlees in opstand komt tegen de geest: ik zal steeds op U hopen.¹⁹ *Het geknakte riet zult Gij niet breken.*²⁰
- xvii.c.5 [In tegenstelling tot de wijze van noteren bij de andere emblemen zijn hier, om het aantal eindnoten beperkt te houden en omdat de Nederlandse en Latijnse tekst zeer dicht bijeen liggen, de verwijzingen vermeld bij de annotaties van c.6].
 Hoop zolang u ademt.
 Aangezien onze levensloop een voortdurende reeks zonden vertoont, kunnen we gemakkelijk de gevolgtrekking maken dat er geen troost rest voor ons ellendigen als niet één of andere God ons helpt, wiens leven voortdurend goedgunstig vloeit met een stroom van genade. Maar in de hele natuur bent u, allerliefste Jezus, als enige zo'n God op wie ik telkens wanneer ik uw geest bezie die elke ruwheid vreemd is, toch durf te hopen, zelfs als ik zonder hoop ben. We lezen dat Mozes wonderen gedaan heeft, maar Egypte heeft geslagen; Elia ook, maar de hemel gesloten heeft; Elisa eveneens, maar beesten op de kinderen heeft afgestuurd; ook Petrus, maar mensen met de dood heeft gestraft; Paulus evenzo, maar Elymas het gezichtsvermogen heeft ontnomen. Maar U, die zuivere honing of een menigte vissen in de netten gebracht hebt om als overvloediger maal voor de mens te dienen, of water in wijn veranderd hebt om rijkelijker wijn te geven, U hebt verlamden het vermogen om te bewegen teruggegeven, blinden het gezichtsvermogen, stommen de spraak, zieken gezondheid, melaatsen reinheid, bezetenen een gezonde geest en doden het leven. U bent tegen niets of niemand hard behalve tegen de winden, maar dat is omdat die hard zijn tegen de mensen; behalve misschien tegen de vijgeboom, maar dat was omdat zij geen vruchten droeg; behalve tegen de discipelen, maar dat was omdat zij aan straffen dachten. Ondanks mijn geweten, met zijn hele zondenlast, zal wanhoop me dus nooit naar de strop voeren, maar zal de boetedoening me altijd tot Christus roepen.
- xvii.c.6
 1 *Nademaal*: Aangezien
 1-2 *een gbestreckte keten*: een nooit ophoudende, aaneengeschakelde opeenvolging
 2 *billicklijcken*: met reden
 7 *buyten*: zonder
 8 *Moyses*: Mozes wordt door Jaweh geroepen het volk dat in slavernij verkeert, uit Egypte te leiden. Aanvankelijk weigert de Farao het volk te laten gaan, maar tenslotte geeft hij toe vanwege de plagen die het land teisteren. Zie voor Gods wonderen en de tien plagen: Exodus 3 en 7-12.
 10 *Elias*: Elía, profeet in de dagen van Achab, verzocht aan God om het niet meer te laten regenen; een verwijzing naar 1 Koningen 17. In Lucas 4:25, 'Er waren vele weduwen in Israël in de dagen van Elía, toen de hemel drie jaren en zes

maanden gesloten was, zodat er grote hongersnood werd over het gehele land' (vgl. ook Jakobus 5:17-20).

Elisaeus: Nadat de profeet Elisa, opvolger van Elía, het water van de stad Jericho heeft gezuiverd, gaat hij op weg naar Beth-El. Onderweg wordt hij bespot door kleine jongetjes die hem voor kaalkop uitmaken. 'En hij keerde zich achterom en hij zag ze, en vloekte hen, in de naam des Heeren. Toen kwamen twee beren uit het woud, en verscheurden van hen twee en veertig kinderen' (2 Koningen 2:24).

11 *Petrus*: Als apostel doet Petrus vele wonderen en predikt hij te Palestina. Cats doelt hier op Handelingen 5:1-8 waar wordt verhaald hoe Ananias en zijn vrouw Saffira bewust en op onrechtmatige wijze land hebben verkocht. Nadat Petrus ze bestraffend heeft toegesproken, en erop heeft gewezen dat ze de Geest des Heren verzocht hebben, vallen beiden dood neer.

Paulus: Verwijzing naar Handelingen 13:6-12. Wanneer de tovenaer Bar-Jezus (wiens naam in vertaling Elymas was) probeert de stadhouder van Pafos van het geloof af te keren, vervloekt Paulus de bedrieger die daarop blind wordt.

14 *visschen*: Mattheus 14:13-21; Markus 6:30-44; Lucas 9:12-17; Johannes 6:1-15

14-15 *water in wijn*: Johannes 2:1-12

15 *gheraeckte*: de door verlamming, beroerte of anderszins getroffene (WNT IV, 1614, 2, dp). Zie Mattheus 9:1-8; Markus 2:1-13; Lukas 5:17-26; Johannes 5:1-15.

16 *blinde*: Mattheus 9:27-31; 20:29-34; 21:14; Markus 8:22-26; 10: 46-52; Johannes 9

stomme: Mattheus 9:32-38; Markus 7:37; Lucas 11:14

siecke: Mattheus 9:18-26; Markus 6:5; Lucas 9:6

17 *melaetsche*: Mattheus 8:1-4; Markus 1:40-45; Lucas 5:12-16; 17:11-19

besetene: Mattheus 8:28-34; Markus 1:21-28; 9:14-29; Lucas 4:33-37

18 *doode*: Johannes 11:1-46, i.h.b. 43-44. Vgl. ook Mattheus 9:18-26. Zie voor opsommingen van wonderbaarlijke genezingen: Mattheus 4:24; 11:5; 12:22; 15:30-31; Lukas 7:22.

19 *straf*: wreed, streng

19-20 *behalven ... menschen*: Zie Mattheus 8:26; Markus 4:39; Lucas 8:24. Vgl. ook Psalm 107:29.

20-21 *Behalven ... gaf*: Zie Mattheus 21:18-22; Markus 11:12-26 (en vgl. Lukas 13:6-9).

22 *jongheren*: discipelen. Vgl. Mattheus 19:13-14.

23-24 *Mits welcken*: Daarom

25 *bast*: strop (WNT II, 1055, 6), hier dus: zelfmoord

afleyden: doen gaan, richten

COMMENTAAR

Eenmaal verliefd geweest, blijft men licht ontvlambaar, ook al verwacht men dat niet. Dit beeld van de wederom opflakkerende liefde, gebaseerd op Ovidius' *Remedia amoris*, was vóór Cats al tot embleem verwerkt door Otto Vaenius in de *Amorum emblemata*. Op de prent is te zien hoe Cupido de bijna gedooft pit opnieuw aanblaast tot een vlammetje, onder het motto 'Agitata revivo' (afb. 17.1). De amoureuze strekking: vermijd dat wat je liefde veroorzaakt, is bij beide dichters gelijk en de kans is dan ook groot dat Cats zich voor de eerste toepassing door juist dit embleem van Vaenius heeft laten inspireren.²¹ Een echo van het embleem is te vinden in een passage in Cats' *Spaens beydinnetje*. Hier

wordt de gemoedsgesteldheid van een jongeling die in de buurt van een bevallig zigeunerinnetje komt, verduidelijkt door middel van de volgende vergelijking:

[...] Dies als hy naerder quam,
Soo wert van desen roock terstont een helle vlam.
Iuyst soo gelijk een keers te voren eens ontsteken,
Waer van dien eygen stont het leven is geweken,
Indiense maer een reys genaect een hellen brant,
Is op den staenden voet in haeren eersten stant:
Soo vaert de jonghelingh.²²

Dat de kaars op de embleemprent op een sokkel staat, is wellicht op te vatten als een symbool voor de op een voetstuk geplaatste vrouw van wie een onontkoombare kracht uitgaat.

In de tweede uitleg wordt gesteld dat iemand die lange tijd slechte paden bewandeld heeft, ook al is hij er eenmaal vanaf gebracht, weer makkelijk in het oude patroon zal vervallen. Iemands natuur verloochent zich niet en ondeugd wordt licht herhaald. De passage uit Juvenalis functioneert als belangrijk argument bij deze gedachte.

Vervolgens – dit stramien van twee keer een negatieve en daarna een positieve benadering van hetzelfde beeld past Cats vaker toe – staan in de derde toepassing de kaarsen voor de zondaar en de genadige God. De mens die vanwege zijn morele zwakheden bijna uitgedoofd was, wordt door het licht van God aangewakkerd en tot nieuwe luister gebracht. Deze metafoor zal teruggaan op Jesaja 42:3 (geciteerd als motto), op Johannes 1:4-5, ‘Het Leven was het Licht der mensen. En het Licht schijnt in de duisternis, en de duisternis heeft het niet begrepen’ en op Johannes 8:12, ‘Ik ben het licht der wereld; die Mij volgt, zal in de duisternis niet wandelen, maar zal het licht des levens hebben.’ De reeks bijbelse voorbeelden in de prozacommentaar vormt er niet alleen een bewijs van dat zwakte overwonnen kan worden, maar geeft ook Gods ondoorgrondelijk handelen aan evenals zijn nooit aflatende goedheid.

Deze uitleg staat in verband met een embleem in de bundel *Monumenta emblematum christianorum* van Georgette de Montenay. Onder het motto ‘Surge, illucescet tibi Christus’ (Sta op, Christus zal je verlichten) steekt Christus in eigen persoon een kaars met behulp van een andere kaars aan (afb. 17.2). Het Nederlandse onderschrift besluit in de polyglottische uitgave met de regels:

Och Gott, laet u Licht, niet uytlesschen, in mijnen noot
Maer latet my voorghaen, op al mijne wegghen.²³

Verder kwam Gulielmus Hesius onder nagenoeg hetzelfde motto als Cats, ‘Dum spiro, spero’, in zijn *Emblemata sacra* terug op het thema van de ene vlam die de andere ontsteekt (afb. 17.3).²⁴

Vanwege de inzet op de sokkel zou men kunnen spreken van een embleem in een embleem, met als parallel motief dat de geringste beweging zorgt voor ontvlaming, aldus verwoord door Plinius: ‘uit het kleinste vonkje ontstaat vuur’.²⁵ De embleemprenten x en xxiii in de *Emblemata amatoria* van P.C. Hooft, deels geïnspireerd op een impresa van Scipione Bargagli, hebben ook het beeld van de koude vuurkei waaruit een vlam wordt geslagen. In de petrarkistische liefdeslyriek komt dit motief vaak voor, met als favoriete toepassing dat

juist tegenspoed de minnaar versterkt in zijn liefde.²⁶ Onder het motto ‘’t Isser niet in, en ’tkomter uyt’ gebruikt Roemer Visscher het beeld van de vuursteen en het vuurijzer voor domme lieden die, wanneer ze worden gedwongen hun verstand te gebruiken, dikwijls slimmer blijken dan werd gedacht (afb. 17.4).²⁷

Het vertrekpunt voor Cats’ *pictura* kan – naast de al eerder genoemde passage uit de *Remedia amoris* – gezocht worden in Plutarchus’ *Moralia* (‘Consolatio ad uxorem’), 611 F. Erasmus gaf de vergelijking uit Plutarchus die hier ook wordt gegeven een plaats in zijn *Parabolae*: ‘Als een kaars die, wanneer je hem bij een vuur houdt als hij net is gedoofd, direct weer oplicht, keert de ziel die het lichaam rechtstreeks verlaat, gemakkelijk terug naar haar eigen natuur’.²⁸

Variaties op het thema van de kaarsen zijn in de emblematiek te vinden bij Hernando de Soto en Diego de Saaverda Fajardo. Zij nemen allebei een prent op waar twee kaarsen aan een brandende worden aangestoken.²⁹ Cats zelf gaf in zijn *Emblemata moralia* nog een andere variant. De twee kaarsen die niet branden en elkaar ook niet zullen ontbranden, dienen om aan te geven dat een gearrangeerd huwelijk zonder liefde afgewezen moet worden:

Want van twee kaerssen sonder vlam,
Noyt eenig licht in huys en quam.³⁰

Hoe het dan wel hoort, toont een prachtig embleem in Gabriel Rollenhagens *Selectorum emblematum, centuria secunda*, een bundel die enkele jaren voor de *Sinnen- en minnebeelden* verscheen. Bij Rollenhagen ligt, onder het motto ‘Amore mutuo’, de nadruk op de wederzijdse liefde, hier verbeeld door een paar dat elkaar indringend aankijkt en door de twee gekruiste, brandende, fakkels; boven hen een van liefde brandend mensenhart (afb. 17.5):

Moeder natuur heeft meisjes liefde voor de jongens
ingeprent en in jongens zit de brandende wederliefde.³¹

BEWERKING EN NAVOLGING *Amoris divini et humani antipathia* 1629, I, xxxiii.
Hesius 1636, II, 158, nr. 11.
Van Vreeswyk 1672, 127.
Den Elger 1703, 355 (‘’T gezicht van van ’t beminde verwekt liefde’).

LITERATUUR *Emblemata* 1967, 1373.

NOTEN ¹ De beschrijving is gebaseerd op het motto boven A.1 en de bijschriften. Cats gebruikt in het Latijn en Frans telkens het woord fakkel (*fax* en *flambeau*), wat in deze context soms opgevat moet worden als ‘vlam’ of gelezen kan worden als ‘kaars’.

² Ook wel tintelkot of tintelton genoemd, vgl. *WNT* XVII, 184 en 1026; Weyns 1974, 39-41; vgl. verder B.1, r. 4. Zie over deze manier van vuur maken: W.T. O’Dea, *The social history of lighting*. London 1958, i.h.b. het hoofdstuk ‘Getting a light’, 233-242.

³ Toespeling op Plautus, *Curculio*, 53: ‘Semper tu scito, flamma fumo est proxima’ (Bedenk altijd dit: waar rook is, is vuur). Vgl. ook Walther, 2, 140, nr. 9627a.

⁴ Is deze waarschuwing een verwijzing naar het Ovidiusverhaal over Pygmalion? Hierin wordt immers verteld hoe deze beeldhouwer, smoorverliefd op een door hem gemaakt beeld van een vrouw, haar onder meer ringen met edelstenen ('digitis gemmas'; *Metamorphosen*, x, 264) aan haar vingers schuift.

⁵ Het gedicht is gebaseerd op Ovidius, *Remedia amoris*, 723-734:

Si potes, et ceras remove: quid imagine muta
Carperis? hoc perit Laodamia modo.
Et loca muta nocent; fugito loca conscia vestri
Concubitus; causas illa doloris habent.
'Hic fuit, hic cubuit; thalamo dormivimus illo:
Hic mihi lasciva gaudia nocte dedit.'
Admonitu refricatur amor, vulnusque novatum
Scinditur: infirmis culpa pusilla nocet.
Ut paene extinctum cinerem si sulphure tangas,
Vivet et e minimo maximus ignis erit,
Sic, nisi vitaris quidquid renovabit amorem,
Flamma redardescet, quae modo nulla fuit.

Vertaling: Als je kunt, doe dan de portretten die je van haar hebt weg; waarom ontroert jou een zwijgende afbeelding? Op deze manier is Laodamia weggekijnd. Ook plaatsen waar gezwegen wordt zijn schadelijk; vermijd de plekken waar jullie de liefde bedreven hebben; zij veroorzaken verdriet. 'Hier was ze, hier lag ze: in die kamer sliepen we; hier gaf ze me 's nachts overvloedige vreugde.' De herinnering bewerkstelligt dat de liefde weer opgerakeld wordt en de wond opnieuw opengereten: voor de zwakken is de kleinste fout pijnlijk. Zoals een bijna gedooft kooltje zal opleven, wanneer je het in aanraking brengt met zwavel, en van een erg klein in een enorm vuur verandert, dien je datgene wat je hartstocht doet oplaaen te vermijden: zo gloeit, als je niet alles wat je liefde kan hernieuwen vermijdt, de vlam die zojuist uit was, weer op.

Vgl. voor een analoge gedachte eveneens Seneca, *Epistulae morales*, lxxix, 3.

⁶ Vgl. de vertaling van Timmerman 1984, 162. In de regels eraan voorafgaand, 1061-1062, staat:

En is wat gij liefhebt afwezig, dan staat er het beeld van
toch u voor ogen, de lieflijke naam waart rond om uw oren [...].

Enkele regels verderop (1069-1071) gebruikt ook Lucretius de beeldspraak met de vlam:

De waanzin vlamt dag-aan-dag feller omhoog en
steeds drukken zwaarder de smarten, wanneer gij de eerste verwonding
niet door weer nieuwe liefdes-verwondingen tracht te verdoven.

⁷ Cats heeft *revocabit* en *recandescit*, Ovidius 'renovabit' en 'redardescet', wat voor de vertaling geen gevolgen heeft. Ook aangehaald door Langius (96 A) en Vae-nius, *Amorum emblemata* 1608, 136. Het gedicht onder A.2 gaat ook op de context van dit citaat terug.

⁸ '[...] ἄν δὲ καὶ λήξει καὶ διαλυθῆ, χρόνῳ μαρανθεῖς ἢ λόγῳ τινὶ κατασβεσθεῖς, οὐπω παντάπασιν ἐξαπῆλλακται τῆς ψυχῆς ἀλλ' ἐναπολείπει πυρίκαυτον ὕλην καὶ

σημεία θερμά, καθάπερ οἱ κεραυνοὶ οἱ τυφόμενοι' (Maar als de liefde vermindert en vervaagt, of wegsterft met het voorbijgaan van de tijd, of uitdooft door een of andere rationele overweging, vertrekt zij niet geheel en al uit de ziel, maar laat er sintels achter en sporen van hitte, zoals ook bliksemschichten smeulen op de plaats waar ze zijn ingeslagen). Tevens geciteerd door Stobaeus, *Anthologium*, 1v, 20, nr. 69. Ed. Wasmuth en Hense 1909, 1v, 470-471.

Het grootste gedeelte van het citaat komt ook voor in Vaenius' *Amorum emblemata* 1608, 164: 'Amor [...] discedit [...] nec penitus liberam relinquit animam [...] fumantis' (De liefde verdwijnt niet helemaal en laat de geest van iemand wiens liefde nasmeult niet geheel vrij). Het overige gedeelte van ditzelfde citaat is terug te vinden bij Cats onder v1.A.4.a. Mogelijk ontleende hij de aanhaling aan deze emblembundel, want ook op andere plaatsen is invloed aanwijsbaar. Het is denkbaar dat de (beide) dichters (eenzelfde) Latijnse versie van Plutarchus of een Stobaeus-uitgave hebben geraadpleegd. Voor Cats ligt dan Langius voor de hand.

⁹ Een combinatie van het Juvenalis-citaat onder B.4.a en dat uit de *Digesta* onder B.4.b. Vgl. verder Horatius, *Epistulae*, 1, x, 24: 'Naturam expelles furca, tamen usque recurret' (Verjaag de natuur met een riek, terugkomen blijft zij toch) en Walther, 1, 48, nr. 412b.

¹⁰ *Pieris* wil zeggen: wat bij de Pierides hoort. De Pierides zijn de negen dochters van Pieros, de koning van Emanthia, die hen de namen van de Muzen gaf (zie *PRE*, Suppl. VIII, 495-496 en *Emblemata* 1967, 1781). Hier blijkbaar bedoeld als metafoor voor de vonk der inspiratie (aan de dichters), omdat de Pierides meestal gelijkgesteld worden met de Muzen.

¹¹ Vgl. de vertaling van d'Hane-Scheltema 1984, 173. Het gaat in deze passage over de aard van slechte liederen. Juvenalis dicht dat hij geen mensen kent die zich tevreden hebben gesteld met één misdaad; een schurk vervolgt zijn spoor tot in de gevangenis. De gedachten die Cats naar voren brengt in B.5 en B.6 gaan terug op de context van dit citaat.

¹² Deze regel is afgeleid van Paulus' Edictscommentaar. Wat de jurist er stelt over een concrete situatie is hier teruggebracht tot een adagium. In de ed. Parijs 1540, 1, fol. 73r: 'Nec descendum est deteriorem conditionem dotis fieri per pactum. Quoties enim ad ius lex naturae eius tribuit, de dote actio redit: non fit causa dotis deterior: sed formae suae redditur' (Niet kan worden gesteld dat door de afspraak de rechtstoestand van de bruidsschat slechter wordt. Immers wanneer de actie tot teruggave van de bruidsschat [actio de dote] terugvalt op het rechtsregiem dat de natuurwet daaraan heeft toebedeeld, wordt de rechtstoestand van de bruidsschat niet slechter, maar wordt deze tot haar eigen gedaante teruggebracht). Vgl. ook *Digesta*. Ed. Mommsen 1877, 30.

Reeds vanaf de Late Middeleeuwen herformuleerde men dit soort omschrijvingen in de vorm van adagia, die ook terug te vinden zijn in de verzameling *Sententiae sive loci communes utriusque iuris* ... Köln 1568. Cats kan het citaat aan deze juridische bloemlezing hebben ontleend. Op pagina 99 staat namelijk: 'Res de facili revertitur ad suam naturam', gevolgd door de afkorting 'ff. de pac. l.

si unus §. quod & in specie dotis'. Twee pagina's verderop vindt men bovendien de andere rechtsregel die onder B.5 wordt aangehaald.

¹³ Een directe verwijzing naar Aeschines, *Katà Ktēsiφώντος* (Contra Ctesiphontem), [111], 158: 'Υμείς δέ, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, οὐκ αἰσχύνεσθε, εἰ ἐπὶ μὲν τοὺς πορθμέας τοὺς εἰς Σαλαμίνα πορθμύοντας νόμον ἔθεσθε. εἴαν τις αὐτῶν ἄκων ἐν τῷ πόρῳ πλοῖον ἀνατρέψη, τούτῳ μὴ ἐξεῖναι πάλιν πορθμεῖ γενέσθαι. ἵνα μηδεὶς αὐτοσχεδιάζη εἰς τὰ τῶν Ἑλλήνων σώματα' (Jullie schamen je er niet voor dat jullie een wet hebben aangenomen, mannen van Athene, die van kracht is voor de mannen die de boten over de zeestraat naar Salamis varen; als een van hen per ongeluk een boot in de straat laat kapseizen, staat jullie wet hem niet toe langer veerman te zijn, opdat niemand zorgeloos met Griekse levens omgaat). In: *The speeches of Aeschines*. Ed. C. Darwin Adams. London etc. 1919, 431; in: *Demosthenes et Aeschinis: ... Opera*. Orléans 1607, 296, c. De politicus Aeschines van Athene (ca. 390-ca. 315) werd bekend vanwege zijn redevoeringen. Met dank aan F.J.A.M. Meijer te Leiden die mij op het spoor naar de juiste bron zette.

¹⁴ Verwijzing naar *Digesta* ('De accusationibus et inscriptionibus'), XLVIII, 2, 7, 3 en de bijbehorende glosse. Zie: ed. Mommsen 1877, 791. Over deze populaire regel: H. Kiefner, 'Semel malus semper praesumitur esse malus.' In: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung* 78 (1961), 308-354; voor de teksten: 311. Vervolgens is de regel neergelegd door Bonifacius VIII in 'De regulis iuris' van het *Liber sextus decretalium*, v, 12, 5, regula 8. Zie ed. Antwerpen 1569, 223; en ed. Antwerpen 1573, 809-810.

De kans is groot dat Cats de regel heeft ontleend aan de verzameling *Sententiae sive loci communes utriusque iuris ...* Köln 1568, 101. Het citaat onder B.4.b komt althans in deze bloemlezing twee pagina's eerder voor en ook twee andere juridische verwijzingen zijn erin terug te vinden.

¹⁵ Geciteerd naar Plutarchus, *Moralia* ('De liberis educandis'), 61, maar dan analoog aan Erasmus' bewoordingen in diens *Parabolae*: 'Qui diu in vinculis fuerunt, cum solvuntur, tamen claudicant adhuc nec ingredi possunt; ita diu vitiis assueti, etiam cum ea deserunt, quaedam retinent vestigia'. Ed. Margolin 1975, 144, r. 728-729; ed. Mynors 1978, 164, r. 3-4. Zo ook precies overgenomen door Langius (133 B) waar Cats het citaat vandaan gehaald zal hebben.

¹⁶ Ofwel: Zolang er leven is, is er hoop. Vgl. Walther, 1, 838, nrs. 6723-6724, resp.: 'Dum spiro, spero, mea spes est unica Christus' (Zolang ik leef, hoop ik, mijn enige hoop is Christus) en 'Dum spiro, spero, sed dubito deinde, quis ero' (Zolang ik leef, hoop ik, maar ik weet niet wat ik daarna zal zijn). Jacobus à Bruck gebruikt het motto 'Dum spiro, spero', in *Emblemata moralia et bellica*. Strasbourg 1615, VIII; het was ook de lijfspreuk van Gomarus. Vgl. Bartels 1992, 68.

¹⁷ Evenals andere zeventiende-eeuwers gebruikt Cats een klassieke aanspreekvorm, 'Rector Olympi' (de woordcombinatie treft men o.m. aan in Seneca's *Hercules furens*, 205 en *Phaedra*, 960) jegens de christelijke God. Erasmus had dit gebruik bekritiseerd in zijn *Dialogus Ciceronianus* (1528): 'Quid faciet? quo se

vertet hic ille superstitiose Ciceronianus? An pro patre Christi dicet, Iuppiter Optimus Maximus [...] (Wat moet hij doen? In welke bochten moet die bijgelovige ciceroniaan zich wringen, moet hij soms de vader van Christus de hoogste en grootste Jupiter noemen). In: *Opera omnia* 1, 2. Ed. P. Mesnard. Amsterdam 1971, 641, r. 9-10. Vgl. ook xx.c.2, r. 1.

¹⁸ Vgl. Romeinen 7:5.

¹⁹ In: *Opera*. Ed. Leclercq en Rochais 1966, iv, 439, r. 16-18. Vert. *Werken* ('Toespraken over de mysteriën van Onze Heer. Van quadragesima tot advent'), iv. Asten 1957, 85-86. Bernardus verwerkt hier Psalm 26. Het citaat is eveneens te vinden via de *Index sententiarum*, opgenomen in de ed. Venezia 1575, sub 'Sperare in Domino' [=H11r]. Ook Langius citeert deze plaats (1243 B), echter zonder de aanvullende verwijzing naar Mattheus.

²⁰ Dit tweede deel, in een afwijkende letter gezet, is een verwijzing naar Mattheus 12:20, ook door Bernardus geciteerd, maar dan in *De septem donis spiritus sancti*, 5: 'Arundinem conquassatam non confregit.' In: *Opera*. Ed. Leclercq en Rochais 1970, vi-1, 49, r. 5. Het vervolg in Mattheus: 'en de rokende vlaswiek zal Hij niet uitblussen', komt overeen met het motto boven c.1 uit Jesaja 42:3. Het is spreekwoordelijk in het Nederlands (Stoett, 2428).

²¹ Ed. Antwerpen 1608, 136-137; ook Vaenius citeerde Ovidius. De twee brandende fakkels die op het openingsembleem van *Thronus cupidinis* de onderlinge liefde verbeelden, vormen een parallel met deze twee brandende kaarsen (Amsterdam 1620, 1). Vgl. ook de context van het citaat uit Lucretius in noot 6. Justus de Harduwijn dichtte in *De weerlicke liefden tot Roose-mond* (1613): 'O wel-besneden handt, die om mijn pijn t'herlanghen // Ontsteect van nieuws torts, die eens was uyt ghewaeyt!' Ed. Dambre 1978, 80, nr. 1111, r. 7-8.

²² Ed. Vieu-Kuik 1980, 61-62, r. 707-713.

²³ Ed. Frankfurt am Main 1619, 258-260, nr. LVII. Vgl. Openbaring 22:5. Het oorspronkelijke gedicht luidt:

Si Jesus-Christ, n'eust esclairé nostre ombre,
Comme cestuy, nous serions endormis,
Et reputez d'entre les morts au nombre;
Mais de sa grace il ne l'a point permis.
Puisqu'il nous a hors de tenebres mis,
Et donné foy pour à luy nous conduire.
Prions tousiours que n'y soyons remis,
Et que sur nous sa clarté face luire.

Anna Roemers Visscher maakte er later het volgende bijschrift bij:

So lang als Cristus niet met meljident ghesicht
Aensiet de arme mensch en weer ontsteect het licht
Door Sondt gheblasen uijt. soo lang machmen hem tellen
Onder de dooden en gevangens vander Hellen.
O onbegrijpliche Ghenaede die ons weckt
Door t' levende Geloof dat ons wt duijster treckt

Int' licht en doet met ernst ons bidden en begeeren
Ach Godt wilt nimmermeer u Aenschijn van ons keeren.

Ed. Beets 1881, 1, 69.

²⁴ Ed. Antwerpen 1636, II, 158, nr. II. Onder verwijzing naar Job 17:12. Zie voor een mogelijk op embleem XVII van Cats geïnspireerde passage in het gedicht *Hercules* (1658) van Georg Stiernhielm (1598-1672): Van Wijk 1939, 99.

²⁵ Vgl. in dit verband de inzetten op de drie titelprenten uit 1618 en de hoekmedaillons van de emblemprenten I en II. Plinius, *Naturalis historia*, II, CXI (239): 'minimis crescat scintillis'; vgl. ook Seneca, *Epistulae morales*, XVIII, 15.

²⁶ Zie voor het motief bij Hooft: Porteman 1983, 96-97, 122-123, 159 met verwijzingen naar Petrarca en Claude Paradin, en 185. Een variant is te vinden in Vaenius' *Amorum emblemata* 1608, 159. In *La morosophie* van Guillaume de la Perrière (Lyon 1553, nr. 53) komt een prent voor waarop een man in een kamer voor een ronde tafel staat. Met een vuurslag slaat hij boven een opvangbakje tegen een steen. Het Franse onderschrift geeft als uitleg dat men zonder inspanning de waarheid niet aan het daglicht laat treden.

²⁷ *Sinnepoppen*. Amsterdam 1614, III, LVIII.

²⁸ 'Quemadmodum ad ignem, si extinctum subito facem admoveas, statim redacenditur, sic animus si statim evolet a corpore, facile redit in suam naturam.' Ed. Margolin 1975, 126, r. 436-437; ed. Mynors 1978, 152, r. 14-16. Volgens Margolin is het één van de meest gebruikte beelden in de zestiende-eeuwse devieskunst, emblematiek en drukkersmerken, maar hij geeft geen enkel voorbeeld. Langius nam het citaat letterlijk zo over (812 B) en Cats kan het dus bij hem zijn tegengekomen.

²⁹ *Emblemata* 1967, 1372-1373 en 1375.

³⁰ *ADW* 1712, 1, 143. Eerder, in 1618, opgenomen in de *Maechden-plicht*, 72-73, nr. XXXVI, onder het motto 'Twee even geck, Eeuwich gebrek', en hier met als verwante uitleg dat een vrouw nooit gedwongen mag worden te trouwen; een uitspraak van Vives ondersteunt deze gedachte.

³¹ Ed. Arnhem 1613, nr. 44:

Virginibus, natura parens, insevit amorem
In pueros, pueris mutuus ardor inest.

Vooraan in de bundel werd ook een Frans bijschrift opgenomen (B4r).

XVIII OM TE VANGEN MOET JE JE EERST LATEN VANGEN.

PRENT Voor de tralies van de achterzijde van een kooival met een veermechanisme zit een rat; hij loert naar binnen in de val.' De vloer op de voorgrond is van hout, de ruimte daarachter heeft een tegelvloer. In het midden, tussen twee pijlers (waarvan de voeten verschillend zijn gedecoreerd), is een ronde boog met een

doorkijk. Links van de val iets wat lijkt op een houten dressoir of kast² met aan de voorzijde een deurtje en aan de zijkant een paneel met versiering.

Middenonder gesigineerd: JS. Aan de rand rechts een beschadiging.

Afmeting: 12,3 × 12,3 cm.

XVIII.A.1.a

MOTTO

Eet niet, of wees gevangen (vgl. de prent). Tevens in deze context: onthoud je van mingenot, of laat je vangen (binden). Vgl. *WNT* XVIII, 651, 13; en 732, 1, 3; verder *EW*, 210 onder 'vastendag houden' voor zich sexueel onthouden; met een bron uit 1656.

2 *my ... roof*: Als betreft het een maagdenroof.

3 *lincker*: bedrieger

7 *heeftet qualijc veur*: heeft slechte bedoelingen

8 *rechte*: juiste, goede

XVIII.A.1.b

5 *pin*: angel; misschien speelt ook de betekenis lid mee; vgl. *WNT* XII, 1869 en *EW* 155, 150, met echter alleen twintigste-eeuwse voorbeelden

5-6 In 1618 stond er: 'Maer steeckj' u pin // Uit, als een Spin' (vgl. Bijlage 2).

7 *Tot quaet begin*: met slechte bedoelingen

8 *vuyle slooren*: liederlijke hoeren (*WNT* XXIII, 1210, 1, III, 16)

9 *weet*: ken

treck: list

10 *'tloos besteck*: valse opzet

11 *ghebreck*: ondeugd

12 *stenen*: gezucht, klagen

14-15 Uitdrukking voor: die krijgt niets; vgl. ook 'Dat is geen spekje voor jouw bekje' (Stoett, 2115). Door de structuur en het rijm doet het gedicht denken aan een lied, maar een passende melodie ervoor is niet gevonden.

XVIII.A.2

Om te vangen moet je je eerst laten vangen.³

De deur staat open, de eelust ontbrekt me niet
en de toegangsweg naar de buit is me niet onbekend.

Wat moet ik doen? Als ik me rechtstreeks naar het eten laat leiden,
staan me droeve boeien in een onaangename val te wachten:

5 maar mijn vrijheid is niet voor één gat te vangen,
ik zou geen gevangene, maar wel verzadigd willen zijn.

Zou ik nog meer willen zeggen, dan horen mijn oren deze woorden:

*als je wilt pakken, moet je je eerst laten pakken.*⁴

XVIII.A.3

Je moet gevangen zijn, voordat je je kunt verlustigen.

Vriend, als je wilt dat men voor jou het deurtje opent, zul je op een andere manier moeten aankloppen. Begeef je naar de juiste kant, niemand wordt van een andere kant toegelaten: niemand eet hier van het spek die zich niet gevangen wil laten nemen.

- XVIII.A.4.a 2 Samuël 13:10-13, Amnon zei tot Tamar: Kom mijn zus, lig bij mij. Maar zij antwoordde hem: Niet mijn broer, verkracht mij niet, want zo doet men niet in Israël; doe deze dwaasheid niet, spreek toch liever tot de koning, want hij zal mij aan u niet onthouden.⁵
- XVIII.A.4.b Paulus Cypraeus, *De connubiorum iure* ('De sponsalibus'), v, § 10, 6.⁶
In [de roman van] Heliodorus geeft Chariclea Theagenes de uitstekende raad zich van zijn meisje te onthouden, totdat ze met hem getrouwd en openlijk ten huwelijk gegeven zou zijn, met deze woorden: 'Ontzie me ook dan, mijn beste, bewaar de maagdelijkheid van je meisje tot aan een wettig huwelijk en slaap voor die tijd niet met haar.'⁷
- XVIII.B.1
MOTTO Het tweede gedeelte verwijst naar de uitdrukking 'Een harde noot kraken', voor: een moeilijkheid doorstaan of een onaangenaamheid ondervinden (Stoett, 1648; WNT VIII, 74 en WNT IX, 2138-2139). Vgl. B.4.b.
- 1 *dreychtet*: bedreigt het
3 *buyten schoots*: buiten schot
5 *hayr*: aar, het bovenste, stekelige deel van de (koren)halm (WNT I, 531; WNT VII, 5626, s.v. 'korenaar')
schellen: doppen
6 *prickels*: doornen
8 *Wat ... siet?*: Wat staat hij enkel maar te kijken?
de ... mou: er moet flink aangepakt worden (Stoett, 1563)
- XVIII.B.2 Durf iets.⁸
Het eten bevalt je dan wel, maar angst houdt je af van het eten.
Immers, dichtbij het lekkere hapje zijn boeien verborgen.
Waarom verjagen de boeien je? Waarom houdt vrees voor de kooi je tegen?
Wie door inspanning afgeschrikt wordt, staan geen beloningen te wachten.
5 Het graan zit tussen het kaf verborgen, de kern zit in een harde noot en de scherpe roos prikt de hand als iemand haar aanraakt.
Wie een gedenkwaardige daad⁹ met een dapper hart beraamt, moet durven. Wie niets durft, heeft niets.¹⁰
- XVIII.B.3 Luiheid verwekt nooit dapperheid.¹¹
De rat die naar het spek kijkt, wenst het te pakken maar wil zich toch niet laten vangen. Geen mens raakt geheel voldaan als hij niet eerst pijn en kwellingen heeft doorstaan.
- XVIII.B.4.a Claudianus, *Fescennina de nuptiis honori Augusti*, IV, 7-10.
Niemand kan van de bekoorlijkheden van de lente genieten en de honing van Hybla uit haar schuilplaatsen roven als hij zijn gezicht wil beschermen en bang is voor doornen. De doorn wapent de roos, bijen beschermen de honing.¹²

XVIII.B.4.b

Plautus, *Curculio*, 55.

Wie de kern uit de noot wil halen, moet de noot kraken.

XVIII.B.5

Durf iets.

Er is een slag mensen, die zo bang, lui en vadsig zijn dat ze zelfs als ze heel duidelijk zien dat hoop op voordeel hen toelacht, desalniettemin, omdat ze een voorgevoel hebben van één of andere ramp, op alles verdacht en bang de hand nooit aan de ploeg durven te slaan. Dit hoort zeker bij lafheid: onder het voorwendsel van gevaren zijn trage ledigheid te verbergen. De Hebreeuwse wijze heeft dit gezien en aardig uitgedrukt (Spreuken 22:13). Er loopt een leeuw midden op straat, zegt de luiaard, ik ben bang dat hij me verslindt.¹³ O domkoppen!¹⁴ De hand moet met Minerva uit de mouwen:¹⁵ de goden helpen hem die iets doet. We moeten als we ons opmaken voor roemvolle daden altijd iets aan het toeval overlaten, zegt hij wel;¹⁶ en we hebben het mis als we denken dat wie niets doet de overwinning in de schoot zal vallen of dat hij geluk zal hebben. Niet met geloften, niet met smeekbeden die vrouwen eigen zijn, wordt de hulp der goden bereid; door waakzaam te zijn en te handelen bevordert men dat alles voorspoedig verloopt. De goden verkopen alles voor inspanningen, zegt het spreekwoord.¹⁷ Schrikken moeilijkheden of een twijfelachtige afloop je af?

Het lot helpt hen die durven en duwt de bangen terug,

zegt hij,¹⁸ en zoals de adelaar het hele luchtruim, zo kan de dappere elke moeilijkheid doorklieven.

XVIII.B.6

1

bedrijfs: werkzaamheid, inspanning

2

merckelijck: evident, aanmerkelijk

4

de ... slaen: niet aan het werk kunnen gaan, m.a.w. lui blijven zitten (*WNT* v, 1785, dp); vgl. Lucas 9:62 en Plato, *Leges*, VI, 751 E. Harrebomée verwijst voor de combinatie met slaan naar Sartorius, en geeft bovendien: 'Hand aan den ploeg, zoo zal 't God vorderen': I, 241; en III, 198-199; deze zegswijze haalt Cats ook aan in zijn *Spiegel* 1632, II, 20 én 54 (= *ADW* 1712, I, 573 en 584). Zie ook embleem XLV.B.6.

4-5

vanden ouden herkomen: vanaf het begin

5

rechte: typische

5-6

slap gesoutene: mensen zonder pit

6

vatsicbeydt: slapheid, luiheid

8

wyse-man: Salomo

9

verworgh: gedood, verslonden

8-9

De ... straten: Zie noot 13.

10

soet-voetighe sachte-boters: zoetsappige slappelingen, helden op sokken

12

Yeder ... God: ook in H.L. Spiegel, *Byspraax Almanack* (1606). Zie: *Hertspiegel*. Ed. P. Vlaming. Amsterdam 1723, 299. Het citaat herinnert ook aan het begin van een van de liederen in het *Geuzen-liedboek*:

Help nu u self so helpt u Godt,

Uut der Tyrannen bant en slot,

Benaude Nederlanden [...].

Het geuzenliedboek naar de oude drukken. Ed. P. Leendertz jr. Twee dln. Zutphen 1924-1925, 1, 99, nr. 45. Vgl. verder het motto in Roemer Visschers *Sinnepoppen*, 11, xv bij de prent van een eekhoortje. Het Frans kent als zegswijze: ‘Aide-toi, le ciel t’aidera’, en het Latijn: ‘Audentes Deus [of: Fortuna] ipse iuvat’ (zie ook noot 18).

14 *bloot*: eenvoudig, louter

16 *treffelijcke*: belangrijke

17 *seghwoort*: spreekwoord

17-18 *by ... is*: Het WENT 1, 582 geeft: ‘Voor arbeid verkoopen de goden ons alle aard-sche goederen’, evenals ‘Alles hebben de goden aan de stervelingen voor tijd en arbeid te koop gegeven’, een vertaling uit het Grieks (zie noot 18). Zie ook c.6. Vgl. verder Johan de Brune, *Nieuwe wyn in oude le'er-zacken*. Middelburg 1636, 135:

By God is alle dingh te koop,

Om aerbeyd, moeyt', en staegh gheloop.

19 *Prov. 11. 2*: Bedoeld is Spreuken 11:27 in de Deux-aesbijbel: ‘Wie het goede soeckt, dien wedervaert wat goets’.

maeckt u vertsaecht: maakt u bang, boesemt u vrees in

22 *swaer-hoofst*: tobber. Ripa stelt de ‘swaerhoofdigheid’ gelijk aan de melancholie (1644, 269b).

23 *den ouden Poet*: Vgl. noot 18.

XVIII.C.1

MOTTO

Zie hiervoor c.4.a.

3 *name*: zou wel willen nemen

6 *op den engen wegh*: Vgl. Mattheus 7:14 (in de Deux-aesbijbel), ‘[...] De poorte is enghe, ende de wech is smal, die tot den leven leyt, ende weynich zijnder die hem vinden’; vgl. ook Lucas 13:24.

8 *rechte*: ware

XVIII.C.2

Als je niet lijdt, zul je niets bemachtigen.

Het aas bevalt de muis wel, maar de boeien die er heel dicht bij liggen als hij de kooi binnengaat, dreigen hem; bedroefd is zijn gang.

Dus blijft hij staan en treft maatregelen de buit veilig met zijn bek te bemachtigen;

maar het ongelukkige muisje zucht met lege bek.

5 De mens wenst en zou op de rustbedden van de goden willen aanliggen, maar hij heeft geen zin naar boven te gaan over de moeilijke weg.

Waarom vrees je hobbels en waarom boeien? Als iemand wil leven terwijl hij sterft, moet hij sterven terwijl hij leeft.

XVIII.C.3

Marcus 8:34, Wie mijn volgeling wil zijn, die verloochene zichzelf, en neme zijn kruis op, en volge Mij.

Ieder verlangt ernaar om in de hemel gelukkig te leven maar wil de smalle weg ernaar toe niet volgen. Tevergeefs dus, o muis, hoop jij op het spek, aangezien jij niet ook gevangenschap wilt accepteren.

- XVIII.C.4.a 2 Timotheus 2:5-6, En indien ook iemand strijdt, die zal niet gekroond worden, als hij niet wettig heeft gestreden. De boer moet eerst werken voor hij de vruchten kan plukken.
- XVIII.C.4.b Bernardus, in een preek.¹⁹
In deze wereld zijn wij geplaatst als op een strijdveld; wie hier niet zijn smarten, (tegen)slagen of ellende trotseert, zal in het toekomstig leven roemloos blijken.
- XVIII.C.5 Als je niet lijdt, zul je niets bemachtigen.
Nooit bereikt iemand iets uitmuntends met gemak; een oude en aardige spreuk vermaant dat God kennis voor inspanningen en eer voor gevaren verkoopt en dat wat mooi is, meestal ook moeilijk is.²⁰ Zoals ook Plato meent: 'Wat gemakkelijk is, moet men niet veel waard achten en zeker niet tot buitengewone zaken rekenen.'²¹ In ieder geval, hoe beter en uitnemender een zaak is, des te harder moet er gewerkt worden om haar te verwerven. Wat is er dan? Hebben we op Christus durven hopen en in hem op het hoogste goed, maar weigeren we inspanning en zorgen te ondergaan? Bij veel dingen scherpt de moeite om ze te verwerven de begeerte om ze te verkrijgen. Waarom ook niet in dit geval? Wij overwinnen bergen, dringen door rotsen heen, steken snel dalen over om enkele dieren die elkaar achterna zitten te zien:
*de jager, zijn lieve vrouw geheel vergetend, brengt de nacht onder de koude blote hemel door.*²²
Men zegt dat keizer Maximiliaan zo vurig een dier tijdens de jacht achtervolgd had, dat hij in volle ren een rots beklom waar hij later alleen met hulp van mensen uit de omgeving van af kon dalen.²³
*Om ons lichaam te harden zullen we zwaard en vuur doorstaan.*²⁴
Wij verdragen het geopereerd en schoongebrand te worden om dit ellendige leven een tijdje te rekken; aarzelen wij dan de beloning van de eeuwige gelukzaligheid met enig soort verdriet te kopen?
- XVIII.C.6
2 *God ... arbeyt:* Zie B.6, r. 17-18.
1-3 *Selden ... moeyelijckbeydt:* Vgl. J.J. Starter, *Friesche lust-hof*. Amsterdam 1621, 80:
Loflijke dinghen daer soo veel aen is gheleghen,
En worden niet dan door seer groote moyt verkreghen.
4 *Plato:* Zie noot 21.
5 *haer:* zich
6 *voor laten staen:* inbeelden (*WNT* XXII, 445, 5)
8 *opghescherpt:* aangezet
12 *wey-man:* jager
12-13 *Een ... kint:* Bewerking van het Horatius-citaat, zie noot 22.
15 *in't ... selve:* bij het achtervolgen van dit wild
14-17 *Men ... geraken:* Zie noot 23.
18 Deze eerste regel is een toespeling op Ovidius, zie noot 24.
27 *ent:* eindigt

In het eerste Nederlandse gedicht voert Cats het meisje sprekend in. Hoewel zij voor de vrijer precies is wat hij begeert – zoals de uitdrukking zegt: een spekje voor zijn bekje – voelt zij er niets voor hem zo vrijblijvend zijn gang te laten gaan. Alle kwalificaties van de rat zijn ook van toepassing op deze jongeman: hij is een slimme gast, een snoeper en een gemene bedrieger. Een dergelijke, niet erkende vrijer, werd niet voor niets aangeduid met spekdief.²⁶

In de Latijnse en Franse verzen verschuift het perspectief naar de rat. Zowel het beestje als de jongeman snakken naar verzadiging maar beseffen ook dat inlossing tot gevangenschap zal leiden. De strekking is dat als je een vrijster echt wilt hebben, je aan de goede deur moet kloppen, dat wil zeggen de eerbare weg moet bewandelen en dat kan er maar één zijn, namelijk het huwelijk. Zoals het gezegde luidde: ‘Eerbare luyden kloppen niet van achteren’.²⁷ De heersende sexuele moraal was dat een jongeling zich vóór het huwelijk diende te onthouden en de coïtus pas na de huwelijksluiting geoorloofd was. In de hofdeslyriek en met name de bruiloftspoëzie van de zeventiende eeuw treft men dit thema meer dan eens aan.

In het tweede gedicht (A.1.b) is het begerlijke spek vervangen door een meisje. De sexuele beelden worden, zo lijkt het, nadrukkelijker aangezet: de uitnodiging binnen te komen en het spek aan de bek te krijgen, zijn slechts voor één uitleg vatbaar.²⁷ Een dergelijk belust beestje was al eerder in verband gebracht met de wellust. In één van zijn voorstellingen van de Ledigheid, geeft Cesare Ripa als voorbeeld een oude man af te beelden met in zijn hand een Ovaal in een gulden veld. Daarop zou dan een rat geschilderd kunnen worden met het opschrift ‘Inquieta voluptas, of ongeruste [= onrustige] wellust’.²⁸

Cats zegt in zijn tweede uitleg een aantal malen hetzelfde, maar hij doet dat in verschillende bewoordingen. Wie iets wil bereiken of voordeel wil behalen, zal er moeite voor moeten doen, want zonder inspanning blijft beloning uit. Een iemand die zijn ledigheid verbergt, omdat hij doet voorkomen dat handelen gevaarlijk zou zijn, is een lafaard. De boodschap is dat je met durf en dapperheid elke moeilijkheid overwint. De derde toepassing ligt direct in het verlengde van deze tweede. Analoog geformuleerd: wie vreugde wil, zal ook leed moeten verduren en tot twee keer toe wordt om dit te benadrukken uit 2 Timotheus 2:5-6 geciteerd. Via de eveneens bijbelse verwijzing naar de smalle weg komt Cats uit op de paradoxale pointe aan het eind van het Latijnse gedicht: Als iemand wil leven terwijl hij sterft, moet hij sterven terwijl hij leeft. Niets mag de mens daarom in de weg staan wanneer de eeuwige gelukzaligheid in het verschiet ligt.

Dit embleem vormt in zekere zin een pendant van embleem xii. Daar is het knaagdier gevangen, hier durft het zich niet te laten vangen, en zo valt het beestje in beide gevallen ten prooi aan de emblematicus die het voor zijn moralisatie daarheen lokt waar hij wil.

In drie latere edities van Roemer Visschers *Sinnepoppen*, alle gedrukt in Amsterdam, is onder het motto ‘Om ’t zobere kosje’ een prent opgenomen die in verband gebracht kan worden met die bij Cats. De val is het type van embleemprent xii, maar het beestje is (nog) niet gevangen; in plaats van aan de achterkant loert het via de voorkant naar het aas (afb. 18.1). In de bijschriften van Visschers dochter Anna, wordt de positie van de muis vergeleken met lieden die acrobatische toeren verrichten:

Deze Zinnepop eygen ick de Koort-dansers en Buytelaers toe, die met zorgelijke sprongen, en ghevaerlijck buyghen van hun leden, niet als de sobere kost verdienen, want zelden zietmen zulck volck oudt of rijck werden.

Er is hier nog een tweede onderschrift, dat dichter in de buurt komt van de uitleg van Cats evenals een vroeger embleem van Roemer Visscher zelf (vgl. afb. 12.5):

Die schoon al duyzentmaal, ja meer ontkomt de val,
En isser noch niet deur, want eens betaelt het al.²⁹

Interessant is dat in deze uitgaven een apart afdelinkje aan het eind voorkomt onder de titel 'Minne-poppen'. De edities verschenen in 1669 bij Johannes van Ravesteyn, in 1678 bij Sander Wybrantz en Andries Vink, en de derde zonder opgave van jaar bij Willem Iansz Blaeu.

Een navolging van Cats' prent is onder het motto 'Coeur trompeur' opgenomen in de bundel *Openhartighe herten*, met prenten van Jan van de Velde 11. Bovenop de val, die voor de gelegenheid iets is verlengd, balanceert een hart, met in het vershiet een uitzicht op een straatje (afb. 18.2). Het onderschrift luidt:

Pour attrapper le monde ie suis industrieux
Qui prevoit mes finesses a bon sens et bon ijeux.

Van de bundel bestaat zowel een Franse als een Nederlandse versie, die eraan voorafging. De laatste, waarschijnlijk uitgegeven op initiatief van Crispijn de Passe de Oude, heeft als bijschrift:

Van Harten geerne, als de Muys ick snoepen wou,
Ten waar ick vreesden siet [lees: niet], te comen int benou.

Mijn Hart is seer geneyght, om altemet te snoepen
Met die, als een dief, die luyd' in een Peerd-stal roepen:
Veranderingh van spijs, verweckt den hongher snel,
En een gestolen brock, die smaackt te wonder wel:
Dit soud' ick dickmaals doen, doch sorgh voor een benouwen
En quam daar dan wat af, dat mocht my namaals rouwen.³⁰

BEWERKING EN NAVOLGING Zie Bijlage 4 voor een bewerking van het gedicht A.1, opgenomen in de uitgave Jacob Cats, *Klagende maeghden*. Dordrecht 1633, 26-27.

LITERATUUR Koopmans 1958, 48.
Emblemata 1967, 593-595.
Klijn 1979, 48-49.
A.J. Gelderblom, 'Jonge zieltjes, vlucht tot trouwen!' Een nieuwe interpretatie van Jan Luykens "Duytsche lier". In: *Mannen en maagden in Hollands tuin. Interpretatieve studies van Nederlandse letterkunde 1575-1781*. Diss. Utrecht. Amsterdam 1991, 94-119, i.h.b. 101-102.

NOTEN ¹ Waarschijnlijk een zwarte rat (*rattus rattus*; lichaamslengte ca. 16-22 cm., staart 17-24 cm.). Hoewel er aanwijzingen zijn dat de bruine rat in de zestiende eeuw

gesignaleerd is, heeft hij zich pas in de achttiende eeuw op grote schaal verspreid. Zie 't Hart 1977, 26-42 en Klijn 1979, 8, 11-14. Henkel en Schöne hebben het embleem opgenomen onder de categorie 'muizen'. Vgl. ook Cats' embleem xii, dat met het onderhavige in overeenstemming te brengen is.

Deze val, waarin het dier levend wordt gevangen, is een speciale variant op de vele muize- en rattevallen die er hebben bestaan. Boven een scharnierend 'deksel-deurtje' zit een touwtje met een stelpal. Aan beide zijden van de kooi zijn twee staanders geplaatst met daartussen een veer, die bestaat uit een plankje in een strak ineengedraaid touw. Men zet de val op scherp door de stelpal tussen het boven de kooi uitstekende gedeelte van het aashaakje en een inkeping in een opstaand plankje op de bovenkant van de kooi te zetten. Wanneer de aashaak bewogen wordt, schiet de stelpal los en slaat het deurtje door de werking van de veer dicht. Ontleend aan: J.A. Bateman, *Animal traps and trapping*. Newton Abbot 1977, en Klijn 1979, 33-62: 'Vallen en klemmen', i.h.b. 48-49, afb. 75 en 81. Vgl. voor een ander type embleem xii.

² Vgl. ook prent xvii en xxiv. Doordat de kast uit het beeld loopt is de grootte moeilijk te bepalen. Mogelijk is het een gesloten (meerdeuren)kast of een armoire (Sluyterman 1925, 35 en 61). Verder valt te denken aan een tweedeurse plankenkast (of: schapraai); vgl. Weyns 1974, 255, afb. 63.

³ Andreas Capellanus spreekt in zijn *De amore*, 1, 111, 1 over de etymologie van 'hamus' (haak) en 'amare' (liefhebben): 'Dicitur autem amor ab amo verbo, quod significat capere vel capi. Nam qui amat captus est cupidinis vinculis aliumque desiderat suo capere hamo' (Amor is afgeleid van het werkwoord amare, dat vangen of gevangen worden betekent, want de minnaar is gevangen in boeien van verlangen en hunkert ernaar een ander aan de haak te slaan). Zie: *On love*. Ed. P.G. Walsh. London 1982, 36-37. Ook Porteman 1983, 199 verwees naar Capellanus in verband met embleem xxix van P.C. Hooft. De, overigens onjuiste, etymologische verklaring is afkomstig van Isidorus Hispalensis (*Liber ethymologiarum*, x. Ed. Basel 1489, fol. LIII).

⁴ Gezien de verandering van het lettertype, is dit misschien een citaat. Vgl. voor de strekking Ovidius, *Ars amatoria*, 1, 669-670:

Oscula qui sumpsit, si non et cetera sumet,
Haec quoque, quae data sunt, perdere dignus erit.

In de vertaling van De Laet s.a., 59: 'Wie kusjes afsnoept en niet verder gaat, verdient alles te verliezen wat hij tot nu toe heeft verkregen.'

⁵ In de Vulgaat krijgen de boeken 1 en 2 Samuël de aanduidingen Regum 1 en 2; 1 en 2 Koningen worden 3 en 4 Regum genoemd. Cats spelt, evenals in xvi.b.5, de naam van Amnon ten onrechte als Ammon.

⁶ Ed. Frankfurt 1605, 131: 'φείδου δὲ καὶ τοῦτε, ὃ γάθε, καὶ φύλατε νομίνφ γάμφ τήν σήν παρθένον μηδέ καθ' ἕπνους συγγένου.' Met deze verwijzing doelde Cypraeus op Heliodorus, *Aethiopica* (Theagenes en Chariclea), vi, viii, 6. In: *Héliodore, les éthiopiennes (Théagène et Chariclée)*. Ed. R.M. Rattenbury e.a. Paris 1938, 11, 98: '[...] Viens, mon ami, en songe dormir à mon côté, en tout bien tout honneur, et en respectant, mon cher, la vierge que tu n'as pas encore

légitimement épousée. Ah! te voici, tu es dans mes bras, je crois te tenir et te contempler.’ Jacques Amyot had groot succes met zijn Heliodorus-vertaling (uitgaven in 1547 en 1559). Uit een brief aan Caspar Barlaeus, gedateerd 11 november 1633, blijkt dat Cats deze vertaling kende. Vgl. *Het Spaens heydinnetje*. Ed. Vieu-Kuik 1980, 18.

⁷ Chariclea spreekt deze woorden tot Theagenes als ze hem uitnodigt bij haar op schoot te komen liggen. In Cypraeus’ tekst staat ἔπνοος wat ὑπνοος zou moeten zijn en verder heeft Cats νομῖμω, terwijl bij Cypraeus νομῖνω staat.

⁸ Vgl. Juvenalis, *Saturae*, 1, 73-74: ‘Aude aliquid brevibus Gyaris et carcere dignum, // si vis esse aliquid; probitas laudatur et alget’ (Durf iets wat je minstens verbanning en de cel oplevert, als je iets wilt betekenen; braafheid siert de mens, maar maakt gehaat). En het daarvan afgeleide: ‘Aude aliquid brevibus vinculis et carcere dignum, // Si vis esse aliquid, non truncus inutile lignum’ (Durf iets wat je minstens boeien en de cel oplevert, als je iets wilt betekenen, en geen nutteloos stuk hout wilt zijn). Verder nog: ‘Aude aliquid! Timidi numquam statuere trophaeum’ (Durf iets! Bangen hebben nooit de prijs gehaald). Zie Walther, 1, 192, nrs. 1693-1694; Herhold 1887, 25; en het proza onder B.5.

⁹ Vgl. voor de *facinus memorabile*: Terentius, *Heautontimoroumenos*, 314.

¹⁰ Vgl. het spreekwoord ‘Die niet waagt, die niet wint’ (*WNT XXIV*, 606, III, III, 13, b, a).

¹¹ Ofwel: Nog nooit heeft gemakzucht tot een heldendaad geleid. Vgl. Meurier 1617, 144 (en 57): ‘Paresse ne fait oncques prouesse’.

¹² Cats heeft, mogelijk ingegeven door de titel van het gedicht, in r. 1 *honoribus*; Claudianus ‘odoribus’ (geuren). De Siciliaanse stad Hybla was beroemd om haar voortreffelijke honing, zie hiervoor o.m. Strabo, *Geographia*, VI, 11, 267. Het citaat is ook te vinden bij Langius (701 A) en in *Sententiae veterum poetarum per locos communes digestae*. Ed. Giorgio Maiore. Lyon 1583, 83.

¹³ Vgl. verder ook Spreuken 26:13. Cats’ formulering loopt niet parallel met de Vulgaat; die heeft: ‘Leo est in foris, in medio platearum occidendus sum.’

¹⁴ Vgl. voor dit scheldwoord bijvoorbeeld Plautus, *Bacchides*, 1088.

¹⁵ Minerva (Athene) omdat deze wijze godin onder andere werd vereerd door ambachtslieden, of omdat de handen uit de mouwen moeten op het moment dat dat verstandig is? Het was blijkbaar een vaste uitdrukking want ook Lipsius schreef in *De constantia*, 11, 5: ‘Manum moveas una cum Minerva’, wat wordt vertaald met: ‘Daar moet je moeite voor doen, de hand aan de ploeg slaan, zoals dat heet’ (vert. Schrijvers 1983, 95).

¹⁶ Of: aan het lot toestaan. Het wijst mogelijk vooruit naar het citaat hier direct onder (zie noot 18).

¹⁷ Een vertaling van de Griekse spreuk Τῶν πόνων πολούσιν ἡμῖν πάντα τ’ ἄγαθ’ οἱ θεοὶ. Vgl. ook Cats’ *Spiegel* 1632 (einde deel 1, aparte nummering), 6: ‘God verkoopt alles om arbeyt, dat is de prijs die op goede dingen geset is’ (*ADW*

1712, 1, 550); en verder J.H. van der Palm, *Salomo*. Tweede druk. 7 dln. 's-Gravenhage 1821-1824, v1, 56. Zie ook de annotatie bij B.6.

¹⁸ Het zal een toespeling zijn op Vergilius, *Aeneis*, x, 284: 'Audentis Fortuna iuvat', eveneens aangehaald door Vaenius, *Amorum emblemata* 1608, 106. De gedachte gaat terug op Herodotus, *Historiae*, vii, 50. Walther 1, 193, nr. 1704 geeft ook de gehele regel zoals Cats die citeert, maar enkel onder verwijzing naar de bovenstaande plaats uit Vergilius en zonder exacte bron. De inzet was ook aangehaald door Langius (146 A). Vgl. verder Stoett, 2503 onder 'Die waagt die wint'; Werner 1912, 6, nr. 130; Nolde 1964, 323 en 331; Bartels 1992, 80-81 en Seneca, *Epistulae morales*, xciv, 28: 'Audentes fortuna iuvat, piger ipse sibi opstat.' In de vertaling van Verhoeven 1980, 346: 'Het geluk is met hen die iets wagen. Een lulak staat zichzelf in de weg'.

¹⁹ Letterlijk in Langius (1316 B), met dezelfde verwijzing als Cats, namelijk: 'In quodam sermone'. Zij volgt op een aanhaling uit de *Cantica canticorum*, maar in dit werk is het citaat niet teruggevonden. Het is evenmin gelukt het fragment via de 'Index potiorum sententiarum', opgenomen in *Opera, in duos tomos distincta* [...]. Venezia 1575 te lokaliseren. De herhaaldelijk gestelde vraag wat wij in deze wereld dienen te doen, komt wel voor in de preek 'De eo quod scriptum est' (ed. 1575, 1, 168). Woorden van gelijke strekking over het nut en de noodzakelijkheid van wederwaardigheden, evenwel zonder de strijdveld-metafoor, spreekt Bernardus in zijn *Sermo in psalmum 'Qui habitat'*, xvii, 3-4. Zie: *Opera omnia*, II, 251-252 (PL CLXXXIII). Mogelijk maakt Bernardus hier een toespeling op Job 7:1, 'Heeft niet de mens een strijd op de aarde, en zijn zijn dagen niet als de dagen van de dagloner?' Later varieert ook Guido Gezelle op dit motief in zijn gedicht 'Het leven is een' krijgsbanier' (1892). Zie: *Verzameld dichtwerk*. Antwerpen etc. s.a., III, 582.

²⁰ Zie de annotatie bij B.6.

²¹ Een toespeling op *Politeia* ('Respublica'), II, 365 C of VI 497 D, respectievelijk: 'Οὐδὲ γὰρ ἄλλο οὐδὲν εὐπετές, φήσομεν, τῶν μεγάλων.' (Ons antwoord zal zijn: geen enkele grote onderneming is gemakkelijk), en 'Τὰ γὰρ δὴ μέγала πάντα ἐπισφαλῆ, καὶ τὸ λεγόμενον τὰ καλὰ τῷ ὄντι χαλεπά' (Want alles wat groot is, is gevaarlijk en het spreekwoord heeft gelijk: wat mooi is kost moeite). In de vertaling van Koolschijn 1991, 43 en 157: "'Ach, als iets de moeite waard is,' zullen we zeggen, 'krijg je het nu eenmaal niet in de schoot geworpen [...]'", en: 'Als iets belangrijk is, brengt het nu eenmaal altijd risico's met zich mee. Het is dan in de letterlijke zin van het woord "de moeite waard".' Een van de Latijnse Plato-uitgaven heeft: 'Nec vero aliud quicquam respondebimus, quod magnum sit, facile est', en: 'Nam magna quaelibet periculosa esse solent, et ut in proverbio est, praeclara re vera difficilia sunt.' In: *Opera*. Ed. C.F.Ch. Schneider. Paris 1887, II, 27 en 114.

²² Horatius, *Ode*, I, 1, 25-26. Vgl. ook de toespeling hierop in de laatste regels van het prentonderschrift van Barlaeus bij de maand November, gecgraveerd door R. Persijn, naar een schilderij van Joachim von Sandrart:

Venator toto canibus venare Novembri,
Securus, num sit moecha marita domi.

In vertaling: Terwijl de nietsvermoedende jager de hele novembermaand met zijn honden op jacht is, zou zijn vrouw thuis geen overspel plegen? Zie ed. Porteman 1987, 136-137. De vertaling is geciteerd naar deze editie.

²³ De vertelling over Maximiliaen I (1459-1519) kent een uitgebreide overlevering. De vroegste versies staan in twee codices die in 1517 werden uitgegeven. Eén ervan sluit aan bij de hier genoemde anekdote en werd in 1574 door Pighius in de vorm van een sage uitgebreid. Ook kroniekschrijvers en historici brengen veranderingen aan en schuiven met details. Cats kan zijn opmerking gebaseerd hebben op de bovenstaande of op andere historische bronnen (er verschenen er onder meer in 1528 en 1558), maar het is ook zeer wel mogelijk dat hij gebruik heeft gemaakt van een van de laat-zestiende-eeuwse reisverslagen, waarin melding wordt gemaakt van de gebeurtenissen op de Martinswand in Tirol; deze berg lag op één van de twee vaste routes (via Innsbruck) naar Italië en het Oosten.

Tijdens een van zijn gemzenjachten had Maximiliaen eens de steile Martinswand zo hoog beklommen – in sommige versies staat dat hij zich daartoe in zijn hooghartigheid had laten opjatten – dat hij onmogelijk nog terug kon. In de vroegste overleveringen bevrijdt hij zich met behulp van de sporen aan zijn laarzen en de assistentie van een knecht. De reisbeschrijvingen van Braun (1572), Pighius (1574), Kiechel (1589) en Ernstinger (1595) verhalen dat het grote moeite kostte de jager uit zijn levensgevaarlijke positie te bevrijden. Ernstinger bijvoorbeeld, bericht in zijn *Raisebuch*: ‘In diesem gebürg hat sich Kaiser Maximilianus I. auf ain zeit verstigen, das er mit harter müche herabbracht worden’, en volgens Pighius had ‘Kaiser Max [sich] durch seine unbedachte Leidenschaft und allzugroße Verwegenheit bei der Jagd auf jene Thiere bis auf ein Punkt verstiegen, von dem aus er weder rückwärts noch vorwärts konnte, außer in den tiefen Abgrund.’ Maximiliaens isolement duurde ‘Zwei volle Tage und Nacht’, totdat hij over de rand van de rots een onbekende jongeling zag klimmen ‘dem Aeußern nach ein Bauer.’ Deze jonge man (later in de sage een beschermengel genoemd) zorgt uiteindelijk voor de ontkenning.

Een overzicht van de literaire bronnen geeft K. Kirchlechner, ‘Über Maximilian als Jäger und im besonderen über das Abenteuer des Kaisers auf der Martinswand.’ Verschenen als: *Jahres-Bericht der kaiserlich-königlichen Staats-Ober-Realschule zu Linz für das vierunddreissigste Studienjahr 1884-1885*. Linz 1885 (Gebruikt is het exemplaar: Bundesstaatliche Studienbibliothek Fernleihe, Linz; sign. 390 242 BC. Citaten op p. 29, en 30-32). Kirchlechner sluit zelfs niet uit – op grond van een brief van Maximiliaen uit 1503, waarin sprake is van een ruime beloning – dat hij de identiteit van de dappere jongen gevonden heeft: het zou gaan om Oswald Zypper uit het nabijgelegen plaatsje Zirl (p. 38). Cats heeft het (overigens alleen in de Latijnse tekst) over ‘hulp van mensen uit de omgeving’.

Een overzicht van de codices en de gedrukte bronnen is opgenomen in: *Kaiser Maximilianus I. Weisskunig*. Ed. H.Th. Musper. Twee dln. Stuttgart 1956, II, 479. Moderne biografieën zoals die van G. Benecke, *Maximilian I (1459-1519)*. An analytical biography. London etc. 1982 en C. Dericum, *Maximilian I. Kaiser im Heiligen Römischen Reich Deutscher Nation*. München 1979 vermelden Maximiliaans grote liefde voor de jacht wel, maar zeggen niets over deze bijzondere gebeurtenis. Vgl. voor afbeeldingen van Maximiliaen tijdens de jacht onder

andere F. Dörnhöffer, 'Ein Cyklus von Federzeichnungen mit Darstellungen von Kriegen und Jagden Maximilians I.' In: *Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen des allerhöchsten Kaiserhauses*. Achtzehnter Band. Wien etc. 1897, 1-55; en S. Schneeberg-Perelman, *Les chasses de Maximilien. Les énigmes d'un chef-d'oeuvre de la tapisserie*. Brussel 1982.

²⁴ Toespeling op Ovidius, *Heroides*, xx, 183: 'Ut valeant aliae, ferrum patiuntur et ignes' (Omwille van hun gezondheid doorstaan sommige meisjes zwaard en vuur).

²⁵ Het is niet duidelijk of deze benaming in het begin van de zeventiende eeuw al bekend was (vgl. *WNT* XIV, 2661 en 2665). Spekdief is geen erkende of geadmiteerde minnaar; maar de jongeling, die 's avonds in 't donker rondom de woning zijner begeerde zwerft, en haar heimelijk tracht te spreken, ten einde van hare toestemming zeker te zijn, eer hij die der ouders vraagt, wordt zoo een door andere lieden betrap, zoo wordt hij onder het geroep: 'een spekdief!' in de maling genomen', aldus L. Tinholt, 'Taalbijzonderheden van het eiland Marken.' In: *De taalgids* 4 (1862), 202.

Vgl. in dit verband de duiding van Langlois 1584, 48r: 'Par le Rat blanc les Aegyptiens & les Grecs signifioient les blandices & allechement d'amour. Aussi dit on que le Rat est fort luxurieux & qu'il ne se contente iamais d'un trou seulement [...].'

²⁶ Opgenomen in Adriaen van de Venne *Belacchende werelt*. Zie ed. Van Vaeck 1994, 584 en 706.

²⁷ Vgl. *EW*, 29 s.v. 'binnenbenen' en 'het spek weg hebben' (187). De citaten die Cats zelf toevoegt onder A.4.a en b versterken deze betekenis.

²⁸ Ed. 1644, 282a. Vgl. verder een gravure naar ontwerp van Adriaen van de Venne met de tekst 'Hoe soet is de liefde'. Behalve een aangeklede hond en kat dansen ook drie muisjes (of ratjes). In: Hollstein xxxv, 28, nr. 18.

²⁹ Ed. Amsterdam s.a., III, VIII [=IX]. Ed. Beets 1881, 1, 175.

³⁰ S.l. s.a., nr. 52. De uitgever is Cornelis Galle. Zie voor meer informatie over deze bundels de emblemen XII en XXV.

XIX WAT HELPT, IS GERING.

PRENT

Voorafgegaan door een trommelaar en een fluitspeler wordt over een landweggetje een met bloemenkransen versierde os meegevoerd door een man, die een drinkbeker vasthoudt. De bijschriften spreken van een *gilde-os*. Een vierde man loopt achter het dier: hij draagt een bijl over zijn schouder, een mes aan zijn riem en sleept een houten slachtburrie voort.¹ De beide muzikanten hebben hun hoeden versierd met bladertakjes.

Linksonder gesigneerd: JS.

Afmeting: 12,7 × 12,7 cm.

XIX.A.1

MOTTO

ghenucht: genot, vreugd

gheducht: geklaag (zie voor deze combinatie Cats: *ADW* 1712, II, 74 en *WNT* III, 3549, 4), en vgl. verder *Spiegel* 1632 (einde deel 1, aparte nummering), 21 [= 31]:

Van vogelen, honden, en lichte vrouwen,

Voor een genuchte, duysent rouwen.

In aansluiting op de Franse spreuk:

De chiens, oiseaux, amours & armes

Pour un plaisir beaucoup de larmes.

In: *ADW* 1712, I, 558.

1

spel: muziekspel

2

posen: duur

4

harde nepen: zware kwellingen, littekens; vgl. *WNT* IX, 1788, 3, dp

5

vuyt bejagh: zinnelijke wellust (in *WNT* II, 1548 meerdere voorbeelden uit Cats' werk)

XIX.A.2

Wat helpt, is gering.²

Jij die hier een os, fluiten,³ wijn en rozen ziet,

bedenk dat je het rijk van de valse Venus voor ogen hebt.

Wee mij! hoe lichtzinnig en hoe kort is dat genot;

de slachter draagt op zijn rug bloederige wapens,

5

de kok roostert de stukken. Jullie die gezondigd hebben in het vuur van de liefde,

zullen weldra je lichaam ter reiniging geven aan een verterend vuur.

Laat het vuur de zieke lichamen verhitten; het vuur komt in het vuur om.

De Gallische ziekte verlaat niet op een andere manier het lichaam.⁴

XIX.A.3

Voor één pleziertje.⁵

Zie, jongeling, hoe deze os versierd is met kransen, maar intussen loopt de slachter achter hem. Wanneer je je overgeeft aan pleziertjes is, helaas, het genot slechts van korte duur: en zul je je gegrepen weten door langdurige kwellingen.

XIX.A.4.a

Spreuken 7:22-23, Hij gaat haar achterna zoals een os ter slachting gaat, en zoals een dartel lam, niet beseffend dat het naar de boeien wordt gesleurd. Totdat de pijl zijn lever doorsnijdt.⁶

XIX.A.4.b

Lucretius, *De rerum natura*, IV, 1131-1134.

Feestmalen, spelen,

bokaal na bokaal, zalven, guirlanden en kransen worden bereid.

Alles vergeefs! Uit de bron van al die bekoring komt ik weet niet wat voor biters naar boven, een angel te midden van bloemen.⁷

XIX.B.1

MOTTO

siet toe: wees waakzaam, let op. De zegswijze wordt ook gebruikt door Coornhert, *Spiegel* en Bredero (*WNT* XVII, 887, 5).

1

gild-os: een os, of in het algemeen rund, dat voor rekening van een gilde vetgemest, en op de gildemaaltijd gegeten werd, nadat het – met bloemen en linten

opgeschikt – was rondgeleid; ook een helderom genoemd (WNT IV, 2373). J. Le Francq van Berkhey vermeldt dat men bij het rondleiden muziek maakte en op elke hoorn een sinaasappel prikte. Vgl. ook de afleidingen gildebēest, gildedier, gildekalf en gildekoe; het gezegde ‘de gildos wordt omgeleid’ betekent: het is feest. Zie verder de commentaar.

3 *Hy ... wijn*: Het is goed mogelijk dat men het beest wijn te drinken gaf of ermee inwreef (vgl. B.2, r. 3: ‘Falernerwijn wast overvloedig de neerhangende kwabben’). De jongen naast de os houdt in ieder geval uitnodigend een roemer vast. Misschien moet het gebruik gezien worden tegen de vrolijke achtergrond van de op handen staande slachting – zie ook het in de commentaar besproken schilderij van Jan Victors – waarbij het omgekeerde van wat De Brune in een gezegde geeft, van kracht is: ‘En gheeft een os, of koe, gheen wijn; Noch werpt oock peerels voor het swijn’ (aangehaald door Suringar 1873, 370, nr. CXCVIII).

Of zijn beide gevallen mogelijk? De overlevering meldt namelijk dat de begeleiders bij de ommeegang drinkgeld inzamelden en dat men in 1570 een te Antwerpen vetgemeste os, geschonken aan de koningin van Spanje, van Kerstmis tot Vette Donderdag negen potten ‘braspenningsbier’ te drinken had gegeven.⁸ Volgens Keller kregen in de oudheid muilieren vaak wijn omdat men veronderstelde dat wanneer de dieren licht dronken zouden zijn, ze niet onverwacht een trap zouden geven (1909-1913, I, 263, onder verwijzing naar Plinius). Eén van de voorschriften in het antieke Rome was dat op de vuurhaard naast het altaar waarop het rund werd geofferd, onaangelengde wijn werd gegoten.

pruyst ... vet: kwijlt (van overdaad). ‘Het is [...] overbekend, dat overmatige vette Koeijen of Ossen zeer sterk kwijlen of pruissen, dat is proesten, schuimbekken, waarom men zegt: hij proest van het vet’ (Le Francq van Berkhey 1805, 178).

4 *peyst*: denkt
ghewet: geslepen

XIX.B.2 De fortuin is als glas; terwijl zij glinstert, breekt ze.⁹

Een stier, nog vuil van de modder of het strobed,
draagt zijn horens omkranst met triomfloof;
Falernerwijn¹⁰ wast overvloedig de neerhangende kwabben
en de feestelijke fluit klinkt met heldere tonen.

5 De os stapt voort en vult de lucht met blij geloei,
maar ziet niet dat er messen getrokken worden om hem te kelen.
Als het lot u al te welgezind is, wees dan op uw hoede,
zij begunstigt velen om hen daarna des te meer neer te drukken.

XIX.B.3 Bij voorspoed is er geen zekerheid.¹¹

De os, bedekt met bloemen, loopt trots door de straat, begeleid door de klank van de tamboertijn. Maar de ‘hoffelijke man’ die doodt, loopt direct achter hem. Wanneer groot geluk je toelacht, laat dat je verdacht zijn, want het ongeluk volgt je.

XIX.B.4.a Seneca, *Epistulae morales*, VIII, 3.

Wij moeten achterdochtig en voorzichtig staan ten opzichte van elk toevallig gelukje. Ook een wild dier en een vis laten zich door een verlokke hoop

bedriegen. Denken wij dat dit geschenken van de fortuin zijn? Valkuilen zijn het.¹²

XIX.B.4.b [Bedoeld is:] Paulus Aemilius Veronensis, *De rebus gestis francorum* ('Philippus IV. Pulcher rex XLV'), VIII.¹³

Op grote blijdschap volgen vaak droevige gebeurtenissen en tegenspoed.

XIX.B.4.c Ovidius, *Epistulae ex ponto*, IV, III, 57-58.

Zorg ook jij ervoor dat je op je hoede bent en bedenk dat wat vreugde schijnt, terwijl je erover aan het spreken bent, droefheid kan worden.

XIX.B.5 Ach! ellende staat dichtbij vreugde.

Een zeer goede gezondheid (aldus Hippocrates) is zeer gevaarlijk.¹⁴ Zeer dikwijls kleven smarten aan grote vreugde.¹⁵ Een zeereis is gevaarlijker wanneer met een gunstige wind het zeil nu eens naar deze, dan weer naar die kant waait, dan wanneer de stuurman met een storm tegen, het schip laveert. Caesar zegt: 'De fortuin behoudt gewoonlijk hen die zij zeer veel gunsten heeft bewezen, voor een harder lot.'¹⁶ Vaak stoppen tranen een al te uitbundige lach. Elk geluk is immers vergankelijk en zelfs de allergelukkigste kan niet zomaar zeggen hoe lang hij gelukkig zal zijn. Want 'is er een koningschap', zegt Seneca, 'waarvoor niet instorting te wachten staat, vernedering, een nieuwe heerser en een beul? En tussen het een en het ander verloopt geen lange periode: tussen het zetelen op een troon en het knielen voor een ander ligt soms maar een moment.'¹⁷ Wie weet immers niet dat grote bomen een lange tijd groeien, maar in één uur ontworteld raken? Wie je ook bent, heb eerbied voor de fortuin; voorspoed blijft immers op geen enkele manier beter staande, dan als een zich matigende geest haar bestuurt: in elk geval bewaart een macht die met matigheid uitgeoefend wordt, al het goede, zegt Dio.¹⁸

XIX.B.6

2

Hippocrates: Zie noot 14.

4

in't gyben: bij het grijpen, d.w.z. bij het omslaan van het achterste (gaffel)zeil op een driemaster, of bij het overslaan van het zeil tijdens het voor de wind zeilen. Dit wordt veroorzaakt wanneer de wind plotseling omloopt (*WNT* IV, 2342).

6

Caesar: Zie noot 16.

7

wanckelbaer: onbestendig. Fortuna wordt vaak voorgesteld staande op een ronde bol, ten teken van haar ongewisheid en veranderlijkheid.

7-8

in voeghen dat: zodanig dat

9

Seneca: Zie noot 17.

10

vertredinghe: onderdrukking (*WNT* XX, II, 1184, 2)

11

spelens: speling, tussentijd

12

selfs: zelf

13

aen andere: voor anderen

12-13

Op [...] is ... verscheyden: Tussen [...] zit soms nauwelijks een uur verschil (vgl. *WNT* XX, 2225, 8)

14

wassen: groeien

- 15-18 *Het ... werden:* Vgl. het citaat van Seneca onder B.4.a.
19 *wel besint:* denk goed na
- XIX.C.1
2 *rosen boet:* krans van rozen
achter straten: over straat
3 *Al | ... | schoon:* Ofschoon
5 *rasen:* gaan tekeer (maken gekheid), zijn vol verlangens
woelen: zijn druk bezig, of: maken zich druk
7 *vuyt bejagh:* verwerpelijke zaken, zedeloos gewin (vgl. WNT II, 1548-1549 en WNT XXIII, 1224)
8 Denk voortdurend aan uw dood of (en) aan het Laatste Oordeel (vgl. WNT XX, 1188, 4).
- XIX.C.2 [Moet zijn:] 1 Johannes 2:17, De wereld gaat voorbij, en haar begeerlijkheid.¹⁹
Stier, wat heb je eraan dat je horens omvlochten zijn met prachtige kransen, of dat men met vaardige hand op de tamboerijnen geslagen heeft? Weldra zal de slachter je nek met de onverbiddelijke bijl treffen en zul je je korte vreugde met een eeuwige nacht betalen.
5 Wat zul je hebben aan een roos, wat aan je fluiten, wat, mens, aan verleidelijke wellust en aan alles wat je in de grote wereld behaagt? Ach! het genot van de wereld, zelfs het hoogste, is wisselvallig en kort van duur, en al ben je nog niet dood, toch bestookt de dood je afgematte lever.²⁰
- XIX.C.3 Van kort plezier, lang berouw.
Wat baat het de arme os dat men hem omringt met bloemen, nu een bloedbeluste slachter hem zo dicht op de hielen zit? Wat verwacht je, zinnelijk hart, troost door wellust? Ach, daar komt alleen maar een onsterfelijke dood van.
- XIX.C.4.a Augustinus, *Over Mattheus 27*.²¹
Al had u de wijsheid van Salomo, de schoonheid van Absalom, de dapperheid van Simson, het lange leven van Henoeh, de rijkdom van Croesus en de gelukzaligheid van Octavianus, wat baten al deze dingen u wanneer uiteindelijk het vlees aan de wormen en de ziel aan de duivels gegeven wordt?
- XIX.C.4.b Spreuken 7:21-22, Zij heeft hem verslapt door de kracht van haar zoete woorden, zij heeft hem meegetroond door het gevele van haar lippen. Hij ging haar onbesuisd achterna, zoals een os ter slachting gaat.
- XIX.C.5 Na vreugde komt rouw.²²
De wereld is voor de mens als een theater en ieder van ons heeft daar een rol.²³ De één heeft een komische rol, de ander een tragische. Een goed man speelt zeker een komische rol: met welke opening hij immers zijn handeling ook maar begint, hij besluit in elk geval het toneelstuk van zijn leven met een aardig en vrolijk einde. Een slecht mens komt op met een tragedie-laars aan en eindigt zijn

rol alleen maar bloederig, want het laatste bedrijf is nooit anders dan dodelijk en droevig. Telkens als u dus zult zien dat de één of andere snoodaard in het begin de rol van een satraap speelt en streeft naar iets groots, houdt u dan in en schort uw oordeel even op totdat het spel afgesloten wordt met tragisch geschreeuw. Het einde zorgt voor onderscheid tussen stukken. Wie denkt niet aan de bijl, wanneer hij een weldoorvoede os ziet ronddartelen in de wei? Wie trekt niet wanneer hij een stier onder het juk ziet zwoegen, de conclusie dat deze zeker niet voor het slachthuis bestemd is? Laten ook wij de conclusie trekken en zeggen dat er niets ongelukkiger is dan het geluk van de goddelozen, want nooit hoeft men zo het begin van de goddelozen te benijden als men hun afloop moet bejammeren; nooit is het begin van de vromen zo droef als hun einde liefelijk is.

XIX.C.6

- 1 *seyter een*: Nl. Petronius Arbitr, zie noot 23.
 4 *begintsel*: begin, oorsprong
 6-7 *eenich werelts kindt*: één of ander kind van de wereld, d.w.z. dat zich enkel inlaat met en opgaat in wereldse zaken
 8 *nytmuyten*: zich verheffen, of: geëerd worden (WNT XVII, 1141, 2 en 3)
schorst [...] op: schort op, stel uit
 9 *een nytkomen*: één bedrijf (WNT XVII, 912, 11, 6, dp)
 10 *beslyt*: afloop
 11-12 *op ... kooplyden*: 'Bij het scheiden van de markt leert men de kooplui kennen', met als betekenis: Pas bij afloop kan men iets goed beoordelen (WNT IX, 247 en Stoett, 1480)
 13 *teghens ... opwast*: voor de bijl opgroeit
 15 *vleesch-huys*: slachthuis, of ruimer: vleeshal, de plaats waar de markt van het slachtvlees is. 'Voor het vleeshuis zijn' betekent dan: bestemd zijn om te worden geslacht.
 17 *begintsel*: de eerste stap(pen)

COMMENTAAR

Het tafereel dat Cats hier oproept, gaat terug op een oud gebruik waarbij men eens per jaar de speciaal door de gildeleden gefokte en op hun kosten geweide dieren door de stad voerde. Het is bekend dat de slagersgildes uit trots een portret van hun beste fokstier in hun gildekamers of in de Vleeshal ophingen.²⁴

Het beeld van de os ter slachting geeft niet alleen aan dat wellusten slechts van korte duur zijn, maar wijst de mens ook op de kwalijke en pijnlijke gevolgen van het genot. Met name het Latijnse gedicht windt daar weinig doekjes om. Het citaat uit Spreuken, afkomstig uit de waarschuwing tegen slechte vrouwen, fungeert in dit opzicht als doeltreffend bijbels bijschrift.

Dat voorspoed maar al te vaak omslaat in tegenspoed zou de mens waakzaam moeten maken. Geluk is meestal van korte duur: ook al is het lot je gunstig gezind, blijft voorzichtigheid geboden. Zo luidt de strekking van Cats' tweede duiding. Een dergelijke gedachte had Vondel reeds gegeven in de moraal bij 'De os en de ghemeste koe'. Wordt de zwoegende os in eerste instantie uitgelachen door de koe die leeft in weelde, als de koe vet genoeg is, gaat hij voor de bijl. Vondel besluit dan:

Wie 't eynde gade slaet van goeden en van quaden,
De korte wellust zal verfoeyen en versmaden.
De wellust is wel zoet in d'uyterlijke schijn,
Maer kan van druck en rouw niet afghescheyden zijn.²⁵

In de laatste toepassing trekt Cats de uitleg verder door: het vergankelijke van al het wereldse, van al het schijnbare moois brengt hem op de noodzaak stil te staan bij de dood en het hiernamaals, want de wereld is slechts een speeltoneel. Schijn en desillusie vormen – ook binnen de emblematiek – de karakteristieken in de metaforische verwerking van 'Het theater van de wereld'. Cats gebruikt deze metafoer om aan te geven dat voor hem het belangrijkste onderscheid tussen de tragedie en komedie gelegen is in de afloop. Hij betreft de gebeurtenissen op het wereldtoneel immers op het uitzicht dat de acteurs zullen hebben nadat hun rol is uitgespeeld.²⁶ Uiteindelijk bezieet hij het leven van alledag, het rondvoeren van een os, terwijl hij zijn geestesoog richt op de jongste dag.

Jan Grauls heeft naar aanleiding van enkele voorbeelden uit de tapijt- en schilderkunst de herkomst van het hier voorgestelde gebruik onderzocht. Over de oorsprong is men het niet eens, maar de meest aanvaardbare verklaring is een speciaal door het slagersgilde op touw gezet feest. Dit gilde was in Frankrijk vanaf de twaalfde eeuw goed georganiseerd. De vroegste documenten erover dateren uit de vijftiende eeuw: men noemde de vette os niet alleen *boeuf gras* maar ook *boeuf violé* of *boeuf viellé*, naar de benaming *vielle* voor de draalier die men in de stoet bespeelde. In sommige streken van Duitsland werd (en wordt?) met Pinksteren een met een groene krans getooide os, de zogenaamde *Pfingst-ochse*, naar de weide gebracht, wat folkloristen uitleggen als de uiteindelijke overwinning van de lente.

De vroegst bekende voorstelling van het onderwerp komt voor op een glasraam in de Saint-Etiennekerk te Bar-sur-Seine (Aube). Het glas is in 1511 of 1521 geschonken door het slagersgilde. De os, versierd tussen de hoorns, wordt geleid door een jonge man en een jongetje en – evenals op de prent bij Cats – voorafgegaan door een trommelaar en een fluitspeler. De Heilige Bartholomeus, patroonheilige van het slagersgilde, is boven het tafereel aangebracht (afb. 19.1).²⁷ Speellieden verleenden hun medewerking aan processies en gilde-omgangen, met name op christelijke hoogtijdagen. Uit rekeningen valt op te maken hoeveel muzikanten bij speciale gebeurtenissen werden aangetrokken. Bij het rondvoeren van de os haalden de slagersgilden de speellieden uit hun eigen geleiden of huurden ze in. In het laatste geval kon dat via de gilden of broederschappen lopen, waarin muzikanten zich vanaf de late middeleeuwen hadden verenigd. Ook kwam het voor dat muzikanten in loondienst traden van de stedelijke overheid. Deze stadsspeellieden waren verplicht te spelen bij de gilde- of schuttersmaaltijden.²⁸

Een ten voeten uit geschilderde *Prijsoos* (1564) is met zijn 1912 pond doekvullend aanwezig in het Amsterdams Historisch Museum. Op een sokkel staan in een rijmend bijschrift behalve het gewicht ook de afmetingen van het dier. De tekst op de lijst van het anonieme schilderij vermeldt dat de schutter Jacob Reyerszoon Boom de os bij het papegaaischieten had gewonnen (afb. 19.2).²⁹ In Museum De Lakenhal te Leiden bevindt zich een schildje uit 1679 van het slagersgilde met een vergelijkbare voorstelling. Behalve met een stempel van de

stad Leiden is het omlijst met medaillons waarop wapens zijn aangebracht van de schepenen uit 1663 (afb. 19.3).³⁰

Iconografisch sterk verwant met de voorstelling bij Cats, en ongetwijfeld een directe navolging, is het schilderij van Jan Victors (gedoopt 1619 – na 1676), getiteld *De optocht met de prijsos*. Ook hier wordt een met kransen omhangen dier, met op zijn rug een roemer (zodat tijdens het lopen de drank er feestelijk overheen klotst?) en sinaasappels op de hoorns, door een trommelaar en bijdrager rondgevoerd (afb. 19.4). Hoe de zeventiende-eeuwer naar een dergelijk kunstwerk keek, is moeilijk na te gaan. Misschien bracht men door de toevoeging van de man met de bijl de voorstelling in eerste instantie in verband met een vanitas, overeenkomstig Cats' tweede uitleg. De retorische vraag die hij als observator stelde: 'Wie sieter een vette os in een wel-begraesde weye, die niet en denckt datse teghens de byle opwast?', wijst op een dergelijke algemene gedachte.³¹

Een voorbeeld met een verwijzing naar de jongste dag vormt het schilderij met een omkranste vette os dat is toegeschreven aan de Vlaming Jan Boeckhorst (1604-1668). Het geeft een opvallende annexatie van Cats' embleem te zien: op een tekstrol is hier het derde gedicht uit *Proteus* geschreven, boven de os die wordt geflankeerd door de slachter en begeleid door een fluitspeler. Twee jongetjes rennen met opgeheven armen voor het dier uit (afb. 19.5).³²

Een interessant voorbeeld van invloed in het buitenland blijkt uit de decoratie van een Noorse houten kan uit 1663 waarvoor onder meer Cats' versierde os als uitgangspunt heeft gediend. De voorstelling draagt het motto QUOD IUVAT EXIGUUM EST (afb. 19.6). De kan is van Samuel Halvor Søn, zoon van de destijds bekende houtsnijder Halvor Andersen Fanden.³³ Verder neemt een bewerking van Cats' prent eveneens een prominente plaats in op een grote ingekleurde uitklapillustratie van een zogeheten 'Geslachtrekening', een stamboomoverzicht dat laat zien hoe één koe in tien jaar 143 nakomelingen kon hebben. Zij staat afgedrukt in Johannes Le Francq van Berkheys *Natuurlyke historie van Holland*. In de banderol de veelzeggende woorden 'Dit is een Os hy teeld niet meer'; het onderschrift luidt: 'Wanneer een Os, dikvet weegt bij tweeduizend pond: leidt men hem wel versierd met fluit en trommel rond'. De man met de slachtbijl is nu verdwenen (afb. 19.7).³⁴ Ten slotte lijkt ook emblemprent XXI, opgenomen in de *Lux evangelica* van Henricus Engelgrave, terug te gaan op die van Cats, mogelijk via een latere editie van de *Sinne- en minnebeelden* (afb. 19.8).³⁵

- BEWERKING EN NAVOLGING *Amoris divini et humani antipathia* 1629, 1, XXXVII (tekst) en XL.
Zie Bijlage 4 voor een bewerking van het gedicht A.1, opgenomen in de uitgave Jacob Cats, *Klagende maeghden*. Dordrecht 1633, 57.
Samuel Halvor Søn, drinkkan 1663.
Den Elger 1703, 327 ('Liefde is vol droefheid').
- LITERATUUR J. Le Francq van Berkhey, *Natuurlijke historie van Holland*. Vierde deel, tweede stuk: 'Natuurlijke historie van het rundvee in Holland'. Eerste afdeling. Leiden 1805, 177-179.
Van Wijk 1939, 97-99.
Billeskov Jansen 1956.
J. Grauls, 'De vette os.' In: *Artes textiles. Bijdragen tot de geschiedenis van de tapijt-, borduur- en textielkunst* 4 (1957-1958), 62-85.

Koopmans 1958, 46.

Emblemata 1967, 530-531.

Schilling 1979, 141-146; 145 over Cats.

Meesterlijk vee. Nederlandse veeschilders 1600-1900. Red. C. Boschma e.a. Tent. cat. Dordrecht en Leeuwarden. Zwolle 1988.

NOTEN

¹ Nadat de slachter de os met de achterzijde van de bijl (die zoals te zien is functioneerde als hamer) de kop had ingeslagen, werd het dier op een zogeheten houten slachtburrie of slachtberrie gelegd. Zo'n burrie loopt konisch toe, opdat het dier, dat er op zijn rug wordt ingelegd om het te onthuiden, goed blijft liggen. Het Slagerijmuseum in de Flevohof bezit enkele van deze burries; zij worden – thans van metaal – door sommige ambachtelijke slagers nog steeds gebruikt. Met dank aan P. Sluisman van het Bedrijfschap Slagersbedrijven. Vgl. voor een vroeg voorbeeld van een grotere burrie (evenwel geen specifieke *slachtburrie*) een van de houtsneden in een Vergilius-uitgave (Strasbourg 1502). Opgenomen in: A. Bartels, *Der Bauer in der deutschen Vergangenheit*. Leipzig 1900, 23, afb. 23 (Monographien zur deutschen Kulturgeschichte, VI).

² Ontleend aan Ovidius, *Ars amatoria*, II, 515: 'Quod iuvat, exiguum, plus est, quod laedat amantes'. In de vertaling van Kat 1993, 58: 'Minnaars kennen weinig voorspoed, maar ze hebben veel te klagen.' Vgl. ook Walther, 4, 457, nr. 25837 en het bijschrift in Otto Vaenius, *Amorum emblemata* 1608, 160 waar het citaat eveneens is verwerkt.

³ Het Latijnse 'lutosus' duidt eigenlijk een kromstaf of klaroen aan; vanwege de context én de prent is gekozen voor fluit, dat neutraler is.

⁴ Met de Gallische ziekte wordt bedoeld op syfilis. In 1530 gaf Girolamo Fracastoro een gedicht uit onder de titel *Syphilis, sive Morbus Gallicus* en in de zeventiende eeuw was men in de Nederlanden gewoon de ziekte met 'Morbum Gallicum', met alleen 'Morbum' of met 'Spaans' aan te duiden (vgl. *WV* XXV, 1869, 1, c, γ). Ook Erasmus schreef (meer dan eens) over de gevaren van syfilis, o.m. in zijn *Colloquia*. Zie: *Opera omnia*, 1-3. Ed. L.-E. Halkin e.a. Amsterdam 1972, 591-600 ('Coniugium impar'), i.h.b. 592-593, r. 53-55, met diverse verwijzingen.

De r. 6-8 hebben betrekking op de afschrikwekkende behandeling van venerische patiënten die eruit kon bestaan dat men het slachtoffer aftreksels van Westindische houtsoorten te drinken gaf en onder een stapel dekens in een goed opgestookt vertrek liet transpireren, om op die manier de kwade smetstof kwijt te raken. Ook kon men er toe overgaan de zieke in een met kwik- en zwaveldamp gevulde ton te plaatsen, ter bevordering van de speekselafscheiding. Vaak werd deze zweet- en kwijlkuur gecombineerd met het toedienen van purgeermiddelen. Inzichtelijk is in dit verband de titelprent van S. Blanckaert, *Venus belegert en ontset. Oft verhandelinge van de pokken en des selfs toerallen*. Amsterdam 1685. Zie over syfilis in de zeventiende eeuw: J.H. Böse, 'Had de mensch met één vrou niet connen leven ...'. *Prostitutie in de literatuur van de zeventiende eeuw*. Zutphen 1985, 100-113; vgl. verder Bakker 1928, 347-350. Zie voor uiterlijke karakteristieken van een bordeelbrok die aan syfilis lijdt: *Spiegel* 1632, 1, 146, nr. XLIX (= *WV* 1712, 1, 541-543). In het embleem dat hierop in de *Spiegel* volgt, verwijst Cats nog eens naar de os die ter slachting gaat, zoals beschreven in Spreuken 7.

⁵ Vgl. Meurier 1617, 142; *Proverbia*, 1, 235 en Le Roux 1859, 11, 374: 'Pour une joye mille douleurs' (ook door Vaenius, *Amorum emblemata* 1608, 102). *Proverbia* 11, 437: 'Pour un plaisir, acquiert on amy'. Zie ook de annotatie bij het motto boven A.1.

⁶ De Vulgaat heeft 'stultus trahatur'. Zie ook c.4.b.

⁷ Vgl. de vertaling van Timmerman 1984, 164.

⁸ Aldus Grauls 1957-1958, 76 en 78. Le Francq van Berkhey 1805, 178 geeft een bijzondere, maar onduidelijke aantekening. Hij lijkt te bedoelen dat verzwakte koeien door middel van drank weer aangewakkerd worden: 'Het is waar, dat de Koeijen natuurlijk op wijn of geestrijke dranken verhit zijn. Onze Boeren weten zulks, en geven dit somwijlen de Koeijen, als zij aan iets kwijnen. De bierborstels en spoeling is als een lekkernij der Koeijen bekend.'

In *De volkskrant* van 10 juli 1995, p. 9 stond het volgende bericht: 'De koeien van Kobe [in Japan] worden elke dag ingewreven met sake en vervolgens gemasseerd. Bovendien krijgen ze ook nog bier te drinken. Geen goedkope rommel, maar *praemium lager*. Het is een eeuwenoud recept. Het bier en de sake bevatten veel calorieën. Daardoor worden de beesten vet [...]. Hetzelfde stukje meldt dat een Franse boer zijn koeien elke dag drie liter bier laat drinken en ze met bier masseert.

Vgl. verder het bijschrift bij een foto van een paaskoe aan het begin van de rondgang door Ammerzoden, omstreeks 1930: 'Het was gebruikelijk dat de slager zijn klanten liet zien welk prachtrund de biefstuk voor de paasdagen zou leveren. Bij de rondgang werden vele borreltjes uitgedeeld'. Zie: *Een beeld van de Bommeleerwaard*. Eindred. M. Witteveen-Jansen. Zaltbommel 1994, 75, afb. 100.

⁹ Publilius Syrus, *Sententiae*, 219. Nog wel als Seneca in de uitgave Basel 1515, 639. Vgl. verder Walther, 2, 176, nr. 9878. Cats kan de sententie ook ontleend hebben aan Justus Lipsius, *Politica*, v, 18 (ed. Leiden 1589, 321), of aan Montaigne, *Essais*, 1, xiv (Ed. Villey 1978, 1, 64).

¹⁰ Zie voor deze wijn de annotatie bij xiv.B.1, r. 3. Al in de oudheid werden de koppen van offerdieren versierd met kransen.

¹¹ *Proverbia*, 1, 197 en Le Roux 1859, 11, 282: 'De grande prospérité petite seureté', o.v.n. Gruterus.

¹² Nagenoeg gelijk aan de vertaling van Verhoeven 1980, 27-28. Cats heeft *debeamus* en *reputamus*, waar Seneca 'subsistite' en 'putatis' heeft.

¹³ Ed. Basel 1601, 248, c. Langius (705 B) haalt de regel aan met als verwijzing P. Aemilius, lib. 8. Het kan zijn dat Cats, die 'Armil' heeft, Langius slordig over heeft geschreven of dat de zetter hier een fout heeft gemaakt. Ook in de latere *Alle de werken* is de fout blijven staan. Van het overzichtswerk van Aemilius verschenen vele edities, onder andere in 1539, 1548, 1550 en 1555. In Aemilius' verhaal over Philips de Schone markeert juist deze sententie een keerpunt.

¹⁴ Cats doelt hier op *Epistula ad Damegetum* van Hippocrates van Cos, de Griekse arts en grondlegger van de wetenschappelijke geneeskunde (ca. 460-370 v.

Chr.): 'Quemadmodum autem in bona valetudine ab adfectibus evidens periculum est: ita etiam magnitudo felicitatis periculosior est [...].' In: *Epistulae veterum graecorum ...* S.l. [Heidelberg], [1597-]1609, 33 [= 38]. In 1613 maakte Hadrianus Iunius hiervan een vertaling: 'Brief van Hippocrates Prince der Medecijnen aen Demagetum Admirael van Rhodes'. De betreffende passage luidt hier: 'Ghelijck als een lichaem dat op syn beste dreve is, voor de hant perichteert in sieckte te vallen, alzo oock groote voorspoedt is dangereux om tot misval te komen [...].' De vertaling is bijgebonden in: *Misprijnsinghe der miserie des hofs ende der boocheyt met lof van kleynen ende leeghen state. Beschreven door Anthonis van Guerara*. Delft 1613, 83v-97v. Het citaat op 93v.

Cats kan de uitspraak hebben ontleend aan Langius (458 B). Deze citeert namelijk: 'Hippocratis Quemadmodum in bona corporis constitutione periculum morbi perspicuum saepius inest. Sic in magnitudine prosperitatum nihil subest diu tutum' (Van Hippocrates is de uitspraak: zoals bij een lichaam dat in goede doen is, het gevaar van ziekte tamelijk vaak op de loer ligt, zo is in grote voorspoed niets lang veilig).

In dezelfde kolom van het lemma 'Felicitas', waar dit citaat voorkomt, is eveneens opgenomen: 'Senecae ut periculosa est, secundum Hippocratem, summe bona corporis valetudo: Ita rebus maxime prosperis metuenda diversa fortuna in mor.' (Seneca zegt: zoals, volgens Hippocrates een overmatig goede gezondheid gevaarlijk is, zo moet men in zeer grote voorspoed lotswisseling vrezen). In plaats van Seneca doelt Langius evenwel op Plutarchus' *Moralia* ('Non posse suaviter vivi secundum Epicurum'), 1090 c. Deze verschrijving laat zien dat Langius gebruik heeft gemaakt van Erasmus' *Parabolae* in de uitgave van Lycosthenes (Frankfurt am Main 1586, 93). In deze editie uit 1586 gaat aan de uitspraak namelijk een citaat van Seneca vooraf. Die naam staat precies boven het begin van de aanhaling en Langius neemt hem ten onrechte over. Vgl. ed. Margolin 1975, 140, r. 666; ed. Mynors 1978, 161, r. 19). Plutarchus geeft de uitspraak overigens nogmaals in *Moralia* ('Quaestiones convivales'), 682 F.

Enige tijd na Cats vermeldt Frans Heerman in zijn *Guldene annotatiën*: 'De philosopho Hippocrates seyt: Als yemandt boven maten ghesondt ende voorspoedigh is, soo is hy in groot perijckel' (1642, 405).

¹⁵ Deze regel is afkomstig uit de *Byzantinae historiae*, v, 132 van de historicus Nikephoros Gregoras (tussen 1290/1296-1360): 'Quoniam autem magnis gaudiis dolores plerumque agnascuntur' (PG. CXLVIII, 274). Zie eveneens Nikephoros Gregoras, *Rhomaïsche Geschichte. Historia Rhomaike*. Ed. J.L. van Dieten. Stuttgart 1973, 131 (Bibliothek der griechischen Literatur, Band 4). Cats zal het citaat hebben ontleend aan Langius (514 B).

¹⁶ Verwijzing naar *De bello Alexandrino*, 25, 4. Ook aangehaald door Langius (492 B).

¹⁷ Seneca, *De tranquillitate animi*, xi, 9. Cats heeft aan het eind *momentum* (moment) in plaats van 'uur' (horae), in tegenstelling tot B.6, r. 12-13; dit is ingepast in de vertaling van Verhoeven 1983, 249.

¹⁸ De bron is niet gevonden, maar de kans is het grootst dat het citaat van Cassius Dio komt.

¹⁹ Het citaat vervolgt: ‘maar die de wil van God doet, blijft in eeuwigheid.’

²⁰ Men bracht in Cats’ tijd de lever (en de gal die zij produceert) met verschillende aandoeningen van het gemoed en het lichaam in verband, en veronderstelde dat zij bloed ‘maakte’; de aandoeningen werden afhankelijk geacht van de gesteldheid van de lever. In *Infidelitas, ofte ontrouwe dienstmaagt* van A. Bormeester (Amsterdam 1645, 19) wordt – in een aantal zogenaamde leverdichten – het gevaar voor een beproefde lever als volgt verwoord:

Een Lever sonder maatigheyt,
Een hert vol opgeblaasentheyt,
Een platte beurs, verstaat den sin,
Daer warpt de droes sijn jongen in.

Vgl. verder embleem XXVI.A.2, r. 5.

²¹ Het citaat lijkt niet van Augustinus te zijn; het is althans niet teruggevonden in *Quaestiones evangelicorum cum appendice Quaestionum XVI in Matthaeum*. Ed. A. Mutzenbecher. Turnhout 1980 (CC XLIV B). Mogelijk is de passage afkomstig van Pseudo-Augustinus of opgenomen in een inmiddels niet meer aan Augustinus toegeschreven tekst; misschien verwijst de afkorting ‘August.’ zelfs naar een andere auteur.

²² Vgl. Margalits, 218-219, Herhold 1887, 201 en Walther, 3, 893, nr. 22002.

²³ Cats kan doelen op Petronius Arbiter, *Satyricon*, 80 (vgl. ook embleem XXXIV.B.4.a), maar het is zeer wel mogelijk dat een andere bron hem op deze *theatrum mundi*-metafoor heeft gebracht. Te denken valt aan het invloedrijke werk *Policraticus* (1159) van Johannes van Salisbury, die ook de afweging tussen comedie en tragedie ter sprake brengt, evenals aan het Pallades-epigram in de *Anthologia Graeca* (x, 72):

Alles in het leven is spel, is scherts en theater.
Leer spelen en verjaag de ernst of verdraag de pijn.

Ed. Beckby 1958, 111, 514-515. De vergelijking, die bij klassieke en christelijke schrijvers voorkomt (o.a. Plato, Seneca, Horatius en Augustinus) krijgt later talrijke verwerkingen, zoals bij Luther, Ronsard, Shakespeare, Gracián en Calderón. Zie hierover Curtius 1969, ‘Schauspielmetaphern’, 148-154; W. Barner, *Barockrhetorik. Untersuchungen zu ihren geschichtlichen Grundlagen*. Tübingen 1970, ‘Theatrum mundi. Der Mensch als Schauspieler’, 86-134; R. Pennink, *Nederland en Shakespeare. Achttiende eeuw en vroege romantiek*. Diss. Utrecht. ’s-Gravenhage 1936, 14; *Tot lering en vermaak*, 236-239, cat. nr. 62; Schrijvers 1978, 17; en vooral: L.G. Christian, *Theatrum mundi. The history of an Idea*. New York etc. 1987 (Diss. Harvard 1969). In 1637 schreef Vondel opschriften voor de Nieuwe Schouwburg. Op de architraaf van de ingangspoort dichtte hij de bekende regels (W^B 3, 512):

De wereld is een speeltooneel
Elck speelt zijn rol en krijgt zijn deel.

²⁴ Het Fries Museum bezit enkele achttiende- en vroeg-negentiende-eeuwse voorbeelden van geschilderde prijsstieren, afkomstig uit de Leeuwardense

Vleeshal. Zie *Meesterlijk vee* 1988, 38-40 en 102-103, cat. nr. 1. Vgl. ook C.F. van Veen, *Centsprenten. Nederlandse volks- en kindersprenten. Catchpennyprints. Dutch popular- and childrenprints.* Tent. cat. Amsterdam 1976, 212-213, 140. In de ed. 1618 noteerde Cats bij de versregels:

Wel let dan hoe dit spel dien Gilt-Os wil vergaen,
Sijn lichaem wert ghestooft, sijn ziele wert ghebraen.

'Hier dient aen-ghemerckt dat op een Zeeusch een van de beste stucken wert genaemt de ziele van den os, 't welck-men naer dat den Os geslachtet is, vers bract.'

²⁵ *Vorsteliicke warande der dieren.* Amsterdam 1617, xxxx (vgl. ook nr. LXXXVII). Vondels embleem gaat terug op de 'Coe ende Osse' in Eduard de Denes *W'arachtighe fabulen der dieren.* Brugge 1567, 12-13.

²⁶ Schilling 1979, 141-146.

²⁷ Met dank aan M. Duprez te Marolles-les-Bailly (Bar sur Seine). Zie *Les vitraux de Champagne-Ardenne. Inventaire général des monuments et richesses artistiques de la France.* Paris 1992, 54, nr. Baie 25 A (*Corpus vitrearum*, IV).

²⁸ Hierover J.E. Spruit, *I'an vedelaars, trommers en pijpers.* Utrecht 1969, 33-34 en 77-107.

²⁹ A. Blankert, *Amsterdams Historisch Museum. Schilderijen daterend vóór 1800.* Een voorlopige catalogus. Amsterdam 1975-1979, 427, nr. 625 (inv. nr. A 3016). Jan Wagenaar bracht dit schilderij, dat hij toeschrijft aan Jacob Corneliszoon van Oostsanen, ter sprake en schreef het gebruik van het rondleiden van de os door de stad, voorafgegaan door speellieden, in 'eene oude Rekening' van het Groot-Kramers-Gilde te hebben aangetroffen. Zie: *Amsterdam in zyne opkomst, aanwas geschiedenissen ...* Vier dln. Amsterdam 1760-1788, II, 25 (echter zonder bron-opgave). Uitvoerig is Grauls 1957-1958; verder ook Schrijnen 1930-1933, I, 231; B. Broos, *Meesterwerken in het Mauritshuis.* Den Haag 1987, 257-258, nr. 45 en *Meesterlijk vee* 1988. Het aan Paulus Potter toegeschreven maar anonieme *Portret van een witte stier* (ca. 1647) hangt in de National Gallery of Ireland te Dublin. Zie *Catalogue of the paintings.* Dublin 1971, 131, inv. nr. 56. Ook deze stier is voorgesteld met een bloemenkrans om de hals. Tevens afgebeeld in: *Meesterlijk vee* 1988, 38, afb. 42.

³⁰ Zie *Stedelijk Museum 'De Lakenhal' Leiden. Beschrijvende catalogus van beeldhouwwerken en boetseersels, wandtapijten en kussens, glasramen en drinkglazen, goud en zilver.* Leiden 1951, 67-68, nr. 171, en verder *La vie en Hollande au XIe siècle.* Exposition Musée des Arts décoratifs, organisée par l'Institut Néerlandais. Paris 1967, nr. 191, planche 63. Een vroeg-negentiende-eeuws voorbeeld van het motief is te zien op de prent 'Cérémonies et marche triomphale du boeuf-gras', een carnavaleske optocht te Parijs waarbij een pijlschietende Cupido schrijlings op de os zit. Afgebeeld in: P.L. Duchartre en R. Saulnier, *L'Imagerie populaire ...* Paris 1925, 107.

³¹ Over het schilderij: K.J. Müllenmeister, *Meer und Land im Licht des 17. Jahrhunderts.* Drie dln. Bremen 1973-1981. De delen 2 en 3 zijn getiteld

Tierdarstellungen in Werken niederländischer Künstler; Victors in dl. 3, 1978, nr. 498; W. Sumowski, *Gemälde der Rembrandt-Schüler 11*. Ch. Paudiss-Anonyme. Landau, Pfalz 1983, 2614 en 2702, nr. 1801; en S. van Heugten, 'Grazende modellen, aspecten van het Nederlandse veestuk.' In: *Meesterlijk vee* 1988, 39-40. Hij verwijst voor dit motief verder naar schilderijen van Abraham van Calraet (1642-1722) en Jan Boeckhorst (zie de commentaar). Of het schilderij van Victors zich nog altijd in de collectie Herzig te Wenen bevindt, is onduidelijk. Volgens Sumowski heeft de kunsthandelaar Xaver Scheidwimmer te München het ook in haar bezit gehad.

³² De huidige verblijfplaats is mij niet bekend (misschien privé-collectie Antwerpen); in de jaren '30 in de verzameling De Borrekens te Antwerpen. Zie: J.S. Held, 'Nachträge zum Werk des Johann Bockhorst (alias Jan Boeckhorst).' In: *Westfalen. Hefte für Geschichte, Kunst und Volkskunde* 63 (1985), 14-37, i.h.b. 25-26 en afb. 19; H. Vlieghe, 'Letter: The Cardiff cartoons: Boeckhorst, after all'. In: *The Burlington magazine* 129, nr. 1014 (1987), 598-599, en afb. 39; evenals *Jan Boeckhorst 1604-1668. Medewerker van Rubens*. Tent. cat. Antwerpen. Freren 1990, 66 en afb. 34. Vergelijk voor de verschrikte reactie ook de man die een mand met fruit omstoot op het schilderij van Victors. Of loopt men schreeuwend voor het dier uit?

³³ Verwerkingen in de houtsnij kunst ook naar aanleiding van de emblemen x, xxxvii en xlii. Cats' voorstelling lijkt van invloed te zijn geweest op een passage in het gedicht *Hercules* (1658) van Georg Stiernhielm (1598-1672). Hierin manoeuvreert de jonge held Hercules zich tussen deugd en ondeugd. Op de weg van de ondeugd bevinden zich voorbeelden die hem moeten afschrikken, waaronder een versierde os. Wanneer Hercules zich overgeeft aan de onmatigheid, zal het hem vergaan als de os. Het dier is bestemd voor het offer en wordt, nadat het is vetgemest, versierd met kransen en bloemen en in vol ornaat, voorgegaan door trommels en fluiten, geleid naar de slachtplaats. Daarna wordt het gedeeltelijk gebraden, gekookt en opgegeten. Zie over deze ontlening in de Zweedse literatuur: Van Wijk 1939, 97; Billeskov Jansen 1956 en Billeskov Jansen 1962. Met dank aan D. Schipperheijn en A. Rademaker te Utrecht voor hun samenvattingen van deze Deense en Zweedse studies.

³⁴ Ed. Leiden 1805, IV, 88-89, plaat 11, met de aantekening: 'J. le Francq van Berkhey inv., N. v.d. Neer junior fecit'. Zie ook: *Honderd hoogtepunten uit de Koninklijke Bibliotheek. A hundred highlights from the Koninklijke Bibliotheek*. Red. W. van Drimmelen e.a. Zwolle 1994, 158-159, cat. nr. 71 (met afbeelding in kleur).

Op 5 maart 1867, 's middags om vier uur, schreef Gustave Flaubert vanuit Parijs aan George Sand: 'A l'heure qu'il est, je suis écoeuré par le populaire qui se rue sous mes fenêtres à la queue du boeuf-gras! Et on dit que l'Esprit court les rues!!!' (Gustave Flaubert-George Sand, *Correspondance*. Ed. A. Jacobs. Paris 1981, 131, nr. 68). In: Gustave Flaubert-George Sand, *Wij moeten lachen en huilen. Brieven*. Vert. E. Borger. Amsterdam 1992, 98 (Privé-domein, nr. 182): 'Op dit moment walg ik van het gepeupel dat onder mijn ramen achter de staart van de paasos aanzit. En dan wordt er nog gezegd dat de Geest op straat ligt!!!'

³⁵ Ed. Antwerpen 1657, I, 126.

XX TERWIJL WE TREKKEN, WORDEN WE GETROKKEN.

PRENT Een matroos, die in een vierriems roeiboot zit, trekt aan een touw met aan het uiteinde een (dreg-)ankertje dat achter een rots gehaakt is; de zee is op de voorgrond golvend.¹ Een zeegaand zeilschip met erachter een scheepsbootje, ligt voor anker en bemanningsleden lopen over het dek; zowel de grote ra als de fokkera zijn gestreken om de windvang te beperken. Een ander schip zeilt aan de horizon. Bovenop de rots, aan het uiteinde, staat een kruis.

Op de rand van het bootje, geaccentueerd door touwwerk, de initialen JS.

Afmeting: 12,5 × 12,4 cm.

VOORTEKENING Op de bewaard gebleven voortekening, grijs gewassen met sporen van rood, is te zien dat Cupido oorspronkelijk deel uit zou maken van de voorstelling: hij zit met wijduitstaande vleugels achter de bootsman (zie afb. 20.1). Het lijkt erop dat het godje een touw rond het middel van de matroos heeft geslagen en zich afzet tegen de zitplank vóór hem. Cupido zou aldus kunnen verbeelden hoe de man in zijn activiteiten meegetrokken wordt door de liefde.²

XX.A.1

1 *trekt my niet*: trekt mij niet bewust aan. Woordspeling met trekken; figuurlijk: heeft geen belangstelling voor mij (FNT XVII, 2464, A, III, 6). P.C. Hooft gaf bij de afbeelding van de poolster en een kompas het motto 'Een trekt mij'. In: *Emblemata amatoria* 1611, nr. 11. Ed. Porteman 1983, 82-83 en 146-147.

noch: toch

wech getogen: van zijn plaats getrokken; ook: buiten zinnen gebracht (FNT XXV, 688, 3)

2 *mach*: kan

3 *dapper woel*: mijn uiterste best doe. Talrijk zijn de toepassingen van een rots als beeld van hardheid, koudheid, wreedheid en onbewogenheid (van een vrouw).

4 *te bijster*: verbazingwekkend. 'The antithesis between the fire of love and the icy heart of the lady is endlessly worked out' (Forster 1969, 17).

5-6 *hoe ... felder [...] Hoe [...] meerder*: hoe feller ... des te meer

5 *jonste*: gunst

6 *dit grillich hert*: dit onvoorspelbare, onberekenbare hart van mij

steyghert: steigert, zich opwindt

8 *haer [...] roert*: zich beweegt

XX.A.2 Terwijl we trekken, worden we getrokken.

Zie je deze rots die midden uit zee oprijst. Dat is mijn meesteres,
en de zeeman van het kleine schip ben ik.

Terwijl ik je trek, mijn leven, word ik getrokken, en jij bent in rust, al word je getrokken.

Jij trekt niet, ik volg vanzelf; ik trek jou, Phyllis, maar je blijft staan.

5 Jij brengt niet in beroering, maar ik word door jou geheel in beroering gebracht; zelf ben je helemaal niet te bewegen,

intussen breng je wel mijn hele hart in beweging.
Ik ongelukkige! als ik bij mijn meesteres kom, getrokken word en trek,
begeer ik haar, ach! hoe meer zij weigert, des te meer.

- XX.A.3 Jouw onbeweeglijkheid brengt mij in beweging.

Ik probeer je te bewegen, maar zie (wat ik bewonder) je blijft onbewogen; hij die trekt wordt getrokken. De rots van je geest, meesteres, jouw onverbiddelijkheid die zich helemaal niet laat bewegen, brengt mijn hart in beroering.
- XX.A.4.a Ovidius, *Amores*, II, XIX, 27-28.

Als Danaë nooit in een bronzen toren gevangen had gezeten,
zou Danaë niet door Jupiter zwanger zijn gemaakt.⁴
- XX.A.4.b Daniel Heinsius, *Elegiarum libri III*, IV, XI.

Dikwijls, als ik dacht een meisje door mijn smeken toeschietelijk te kunnen maken,
kreeg zij, juist door moeilijk te doen, mijn geest in bezit [...].
Ook jij moet uitstellen of niet toestaan, wat ik wens:
Als je de mijne niet wilt zijn, als ik je vraag, zul je het juist zijn.⁵
- XX.B.1
1 *die ... staet*: Nl. op de voorstelling.
 is: is een zinnebeeld van (vgl. *dat is*, r. 4)
2 *vaste peyl*: betrouwbaar merkteken
 voor-geschreven: (als voorbeeld) voor ogen gesteld
4 *De ... derf*: de klip naar zich toe wil trekken
5 *noot-dwangh*: lot
 staet gheset: staat vast, is bepaald
7 *voeght u*: schikt u
- XX.B.2 Aantrekkelijk word ik weggetrokken.

Laat de rots die u ziet, toeschouwer, een noodlottige klip voorstellen,
en vat de zeeman van het kleine schip op als beeld voor de mens,
u ziet dan, hoe de nietige mens aan de grote rots trekt
en moeite doet de rotsblokken naar het lichte bootje te brengen;
5 die staan vast op hun plaats en volgen niet als ze getrokken worden.
De man die trekt, merkt dat hij intussen zelf getrokken wordt.
Het lot sleurt hen die zich verzetten mee, maar leidt hen die volgen;
wie niet uit eigen beweging wil toegeven, gaat onder dwang weg.⁶
- XX.B.3 Bij ongeluk en hindernissen is geduld het ware schild.⁷

Waarom steek je je zwakke hand uit om deze rots te trekken, die jou en al
het jouwe geheel van zich afwerpt, zonder te bewegen? Welnu, leer je noodlot
kennen, mens, in deze rots; als je die wilt trekken, zul je zelf een schok
krijgen.

- xx.B.4.a Seneca, *Oedipus*, 980-984.
 Wij worden gedreven door het lot: geef toe aan het lot.
 Zorgen die angst veroorzaken kunnen de verordeningen
 van de onvermijdelijke spoel niet veranderen.
 Alles wat wij, sterfelijke mensen, ondergaan
 en alles wat wij doen, komt van boven.⁸
- xx.B.4.b [Waarschijnlijk een toespeling op:] Seneca, *Epistulae morales*, IIV, 7.⁹
 Er is geen andere manier het noodlot te ontvluchten dan te willen waartoe het
 dwingt.
- xx.B.5 Aantrekkelijk word ik weggetrokken.
 Het gebed dat Epictetus ons aanbeveelt voortdurend in de mond te hebben
 (waarvan de heer Du Vair melding maakt in zijn *Manuel d'Epictète*) lijkt me diep-
 zinniger dan voor een filosoof normaal is.¹⁰
*Mijn God, leid mij, over de voorgeschreven weg,
 ik zal graag volgen, uit vrees dat een sterke band
 me als slecht mens meesleept naar de plek waar ik als rechtschapen man
 zou kunnen aankomen, als ik het lot vrijwillig volg.*
 Waarom worstelen wij, dwergen? 'Achteruitschoppende en weerspannige paar-
 den bereiken alleen dit, dat ze zelfs heel wat slaag krijgen en toch niet het juk
 kunnen afschudden', zegt hij;¹¹ 'het lot overstelpt niet minder de besluiten van
 de mensen in hun handelen dan het rivierslijk de stenen' (Pausan. in Menip.).¹²
 Immers 'de lotsbeschikking van de goddelijke voorzienigheid kan noch door
 een verstandig plan noch door een scherpzinnig weermiddel veranderd worden',
 zo roept zelfs Apuleius zelf ons toe.¹³ 'Het beste is dus te ondergaan' (prent
 Seneca ons in) 'wat je niet kunt verbeteren en de god op wiens gezag alles zijn
 beloop heeft, zonder morren te volgen: het is een slecht soldaat die zuchtend
 met de aanvoerder meegaat';¹⁴ daarentegen houdt niets slagen zo binnen de per-
 ken als lijdzaamheid.
- xx.B.6
 1 *Epictetus*: Zie noot 10.
inden mont: op de lippen
 2 *president du V'air*: Zie noot 10.
 2-3 *vry ... als*: heel wat verheffender te zijn dan
 3 *wijs-gierighe*: wijsgeren
 4 *door dijn*: op uw
 8 *wicht*: kind
 9 *mijn bescheyden*: de voor mij vastgestelde
 10 *aerselende*: achteruitgaand (obstinaat)
 14 *beloopen*: overspoeld
 16 *Pausan*: Pausanias. Zie noot 12.
 18-19 *goddeloosen*: heidense
 19 *Apuleius*: Zie noot 13.
 20 *versetten*: veranderen, afwenden (WNT XX, 2345, III, 15)

- 22 *rechtschapen lantsknecht*: rechtgeaard soldaat
 20-23 *'tIs ... navolght*: Dit hele gedeelte gaat terug op het citaat uit Seneca, zie noot 14.
- XX.C.1.¹⁵
 MOTTO'S
- Psalm 18:3, 'De Heere is mijn Steenrots, en mijn Burg, en mijn Uithelper; mijn God mijn Rots, op Wie ik betrouw; mijn Schild, en de Hoorn mijns heils, mijn Hoog Vertrek', en: Handelingen 17:27-28, 'Opdat zij de Heere zouden zoeken, of zij Hem wellicht tasten en vinden mochten, hoewel Hij niet ver is van een ieder van ons. Want in Hem leven wij, en bewegen ons, en zijn wij [...].'
 1-2 Vgl. Job 5:8-9.
 2 Terwijl wij in het duister verkeren, het niet kunnen begrijpen (ons er geen voorstelling van kunnen maken), vgl. *WNT* xv, 1218, 13, b, γ, s.v. 'steken', dp; en 1 Samuel 2:9, 'De goddelozen zullen zwijgen in duisternis.'
 4 *Die*: Slaat terug op *mensche*, r. 3.
mier: Vgl. c.6, r. 4-6. Vgl. voor deze emblematische lezing van de te prijzen werkelijkheid ook de woorden die Sibille uitspreekt in Cats' *Houvelyck* ('Vrijster') uit 1625:
 De werelt is een groot tooneel,
 Daer alle ding, en ieder deel,
 Ons dienen moet tot goede leer,
 Ten prijse van den Opper-heer [...].
 Ick wensche [...] dat'er niet een kleyne mier,
 En dat'er niet een naeckte pier
 Op al de nutte landen kroop,
 En voetsel uyt der aerden soop,
 Op dat ick die, na rechten eys,
 Ontleden mocht in myn gepeys,
 En vinden daer het vol bescheyt,
 Dat ons tot God den Schepper leyt [...].
 De beesten liggen op het kruyt
 Maer niemant treckt'er leering uyt.
 In: *ADW* 1712, 1, 263. Ook geciteerd door Porteman 1984, 4. Vgl. verder Martinus Koning, *Lexicon hieroglyphicum* 1722-1727, 111, 147-151.
 5 *desen onverlet*: desalniettemin (namelijk ondanks ons onvermogen Gods aard te kennen). Vgl. xxiii.A.1, r. 3 en xxv.C.1, r. 5.
 7 *wat ... dingh*: hoe wonderlijk!
drijft: beweegt
- XX.C.2
- Wat beweegt, is in rust.¹⁶
 Wij zijn stof en schaduw, de goddelijke macht van de Olympus te beschrijven is niet aan ons; wij zijn stof en schaduw.¹⁷
 Laat het ons, met uw goedvinden, toch toegestaan zijn, allerhoogste God, over u
 enkele woordjes te stamelen.
 5 Gij zijt de rots, die alles trekt, die alles bestuurt,
 toch is er intussen bij u diepe rust.
 Geen zorg overvalt u, Vader, toch zorgt u voor alles,
 u beweegt de sterren en de aarde, maar er is in u geen beweging.

- xx.c.3 Jakobus 1:17, Elke goede gave, en elke volmaakte gift is afkomstig van boven, van de Vader der lichten, bij wie geen wisselvalligheid is, of een zweem van verandering.
- Ziehier! de hele wereld wordt door deze grote rots getrokken die zelf niet trekt. Als God ons nu eens zijn geschenken dan weer zijn bliksem en toorn op ons loslaat, dan blijft Hij die alles beweegt onbewogen, dan is Hij die straft zachtmoedig.
- xx.c.4.a George Buchanan, *Psalmorum Davidis paraphrasis ...* ('Benedic anima mea Domino: & Omnia'), c.111.¹⁸
- Hij heeft zijn troon rotsvast geplaatst op de hoge toppen van de vurige hemel en hij bestuurt met een hoofdknik gemakkelijk de gehele aarde.
- Zie: Augustinus, *Meditationes*, hoofdstuk 29.¹⁹
- xx.c.4.b Hermes Trismegistus, *Corpus Hermeticum* ('Pimander'), 11, 3.
- Elke beweging beweegt niet in het beweeglijke, maar in het stilstaande, en dat wat beweegt, is in rust.²⁰
- xx.c.5 Wat beweegt, is in rust.
- Zouden wij de oneindige, eeuwige en onuitsprekelijke goddelijke macht (uit wie, door wie en in wie alles is en van wie alle oorzaken der oorzaken komen)²¹ kunnen benoemen of beschrijven? Wij, vluchtige en nietige mensjes die nog niet eens het lichaampje van een mug of een vlo goed doorzien hebben? Dit zij verre van ons. 'God kan slechts met geloof begrepen en met vroomheid beleden worden, Hij moet echter niet met de zintuigen achtervolgd, maar aanbeden worden', zo zegt Hilarius.²² Maar intussen is het toegestaan met eerbiedige en nederige stem over God te verkondigen wat Hij zelf over zichzelf in de Heilige Schrift heeft overgeleverd. Niet gemakkelijk zou iemand iets korters of vermeldenswaardigers uit die immense oceaan te voorschijn kunnen halen dan deze lofprijzing: God is onbeweeglijk, toch brengt Hij alles in beweging; God is zonder zorgen, toch zorgt Hij voor alles; God is onwrikbaar, toch brengt Hij alles in beroering. Wat moet ik daar nog meer aan toevoegen? 'Alles wat in God is, is God', zegt Hilarius.²³ U zult daarom God beter leren kennen op grond van Zijn werken en zoals wij de zon niet direct, maar alleen in het water kunnen zien, zegt Hermes, zo aanschouwen wij God in Zijn werken.²⁴ Als iemand zich op die wijze tot God verheft, zal hij meteen nederig worden, want het is onmogelijk dat iemand over God mediteert en op hetzelfde moment trots blijft.
- xx.c.6
- 1 *onuytspreeckelijck*: niet in woorden uit te drukken
- 3 *de ... aller beginselen*: de oorsprong van alle oorsprongen
- af-dalen*: afkomstig zijn
- 4 *'tselve*: Nl. *wesen Godes* (r. 1-2).
- recht*: goed
- 4-5 *aertnormen*: Vgl. Psalm 22:7.
- 6 *verstaen*: kennen

7	<i>niet ... volghen</i> : niet met onze zintuigen te volgen
8	<i>Hilarius</i> : Zie noot 22.
9-10	<i>van Gode</i> : over God
10	<i>te uyten</i> : te spreken
	<i>selfs</i> : zelf; ook in de regels hierop volgend gebruikt Cats <i>selfs</i> driemaal in deze betekenis
	<i>van hem</i> : van zich
11	<i>van</i> : over
	<i>grondelijck</i> : kernachtig (WNT V, 981, 2, dp)
12	<i>beroert</i> : doet bewegen
13	<i>besorgt</i> : zorg draagt voor
15	<i>een oudtvader</i> : Nl. Hilarius. Zie noot 23.
18	<i>Hermes</i> : Zie noot 24.
	<i>in ... voren</i> : zoals hierboven is beschreven
19	<i>ten ... vernederen</i> : zich zo diep mogelijk verootmoedigen. Deze paradox (in de vorm van een oxymoron) komt vaker voor in de religieuze literatuur.
20	<i>onder sich nedersyghen</i> : zich geheel en al onderwerpen

COMMENTAAR De minnaar die door de koele houding van de geliefde – zij is even onbewogen als een rots – juist des te meer in beroering wordt gebracht, staat centraal in het amoureuze gedeelte. Onweerstaanbaar is de aantrekkingskracht van het meisje. Al eerder had P.C. Hooft in zijn *Emblemata amatoria* (1611), onder het motto ‘Coudt zijnde stichtse brandt’, laten zien hoe aanlokkelijk de invloed van deze (uit de petrarkistische lyriek bekende) koele vrouw kon zijn.²⁵

In de tweede uitleg dient de rots als symbool voor de onverzettelikheden van het lot en voor het ondoorgrondelijk plan dat God met de mens voorheeft. De mens moet niet denken daarop invloed te kunnen uitoefenen. Uitgaande van de Voorzienigheid Gods, de wil van God is immers onveranderlijk, kan men het best zijn lot lijdzaam ondergaan.²⁶ God zelf is, conform de bijbelse omschrijvingen, de rots die, onbeweeglijk en onkenbaar, alles in beweging zet, zoals blijkt uit Zijn werken; en nederigheid past de mens die zich tot God verheft. Aldus de duiding in de derde afdeling.

Mogelijk refereert Cats hier behalve aan de bijbelse metafoor tevens aan de ideeën van Aristoteles over dit onderwerp. Die komen erop neer dat er een begin en beginsel moet zijn van bewegingen, processen en veranderingen. Het eerst bewegende is noodzakelijk en het punt waar het ophoudt, is het onbewogen bewegende. Dit onbewogen bewegende wordt ‘god’ genoemd. In *De caelo*, II, 111 (286 A) schreef hij: ‘De verwerkelijking van de god is onsterfelijkheid, dat wil zeggen: een eeuwig leven. Het is bijgevolg noodzakelijk dat er in de eerste god een eeuwige beweging is.’ Met name in het twaalfde boek van de *Metafysica* neemt dit in beweging brengen zonder in beweging gebracht te worden een belangrijke plaats in. Verhoeven hierover: ‘Wat betreft de, vernuftig bedachte, maar paradoxale gelijktijdigheid van het goddelijke in rust en in beweging brengen kon Aristoteles aansluiting vinden bij een lange traditie in de Griekse wijsbegeerte.’ Deze traditie loopt van Xenophanes, via Parmenides en Anaxagoras naar Plato, die spreekt over een zichzelf bewegende beweging als oudste en krachtigste van alle bewegingen. Hij ziet haar in verband met een geest (*nous*) die het al heeft geordend.²⁷

Cats heeft zich voor het embleem direct laten inspireren door een passage in Justus Lipsius' *De constantia* (1, 14) waar de niet te doorgronden en te beïnvloeden goddelijke Voorzienigheid ter sprake wordt gebracht. Lipsius schreef daar namelijk: 'Je verzet is trouwens zinloos, want de keuze is: óf volgen óf meegeleurd worden. De hemelse raadsbesluiten zullen hun kracht en volgorde handhaven, of men zich schikt of protesteert. Wij zouden in lachen uitbarsten als iemand die zijn bootje aan een rots heeft vastgemaakt, en voortdurend aan het touw trekt, denkt dat de rots naar hem toekomt, terwijl hij er zelf naar toegaat. Is onze waanzin niet groter wanneer wij, aan de rots van de eeuwige Voorzienigheid vastgebonden, door trekken en tegenstribbelen willen dat zij ons gehoorzaamt in plaats van wij haar.'²⁸

In *Monumenta emblematum christianorum*, een uitgave van de emblemen van Georgette de Montenay, is een embleem opgenomen dat – in ieder geval in visueel opzicht – het dichtst bij dit van Cats komt, maar een andere strekking heeft. Onder het ovidiaanse motto 'In via virtuti nulla est via' (Voor de deugd is geen weg onbegaanbaar), dat de personificatie van de Deugd op een vaandel meedraagt, is te zien hoe een man in een bootje met een pikhouweel op een rots slaat. De Montenay geeft er de betekenis aan dat het vlijtig slechten van een rots staat voor het streven naar de deugd, die de mens dichter tot God zal brengen en hem zal sterken bij zijn dagelijkse bezigheden.²⁹

Als opschrift bij een embleemachtige pen- en penseeltekening in het album amicorum van Jacob Heybloecq, komt het hier door Cats gegeven motto 'Dum trahimus trahimur' eveneens voor (afb. 20.2). Arts, tekenaar en etser Job van Meek'ren (1611-1666) schreef het boven een afbeelding van een heiblok – een grapje met de naam van de bezitter van het album – en voegde er tevens de spreuk 'Sequitur post tristia dulcor' aan toe. Cats schreef ook zelf een passend citaat in dit vriendenboek.³⁰

BEWERKING EN NAVOLGING Heywood 1635, 106-107.
Moral emblems 1862, 31.

LITERATUUR *Emblemata* 1967, 68-69.

NOTEN ¹ Vgl. voor het type (vissers)muts dat de man draagt en waarvan Cats elders zegt dat deze mutsen blauw zijn en van 'buyten ruygh': embleemprent xvii in *Spiegel* 1632, 1, 50 (= *IDW* 1712, 1, 503). Verder ook Royalton-Kisch 1988, 286-287, nr. 73, 324-325, nr. 92, en 338-339, nr. 99.

² Het schip, waarvan de voorsteven ver voorover valt, is waarschijnlijk een spiegel-schip of pinas. Vgl. voor het kruis dat mogelijk een kaap is (een baak of merkteken) de prent onder het motto 'Intelligentibus' in Roemer Visscher, *Sinnepoppen*, II, LVIII.

³ In dat geval sluit de prent (sterker) aan bij de eerste gedichten. UBI, MC 8, A, 20-11. De verschillen zijn verder erg klein. De oorzaak voor de verdwijning zou een structurele overweging kunnen zijn geweest. Cupido komt immers in de bundel na embleem xiii – de laatste van het clustertje met prenten waarop hij een rol speelt – niet meer voor.

⁴ Ofwel: moeder zijn geworden. Danaë, de legendarische dochter van koning Acrisius van Argos en Euridice, werd door haar vader opgesloten uit vrees voor een orakel dat had voorspeld dat zij een zoon zou baren die zijn grootvader zou doden. Zeus beminde Danaë evenwel in de gestalte van een regen van goud (zie *PRE* IV, 2084-2086).

⁵ In: *Poematum nova editio*. Leiden 1606, 138. Cats heeft tussen de eerste en laatste twee regels van het fragment twaalf versregels overgeslagen. In het gedicht stelt de minnaar dat het niet goed met hem zal gaan wanneer het meisje te veel toegeeft. Bij enige terughoudendheid wordt hij tenminste geprikkeld tot spel en blijft er juist stof tot dichten. Tibullus en Ovidius dienden in dit verband tot voorbeeld.

⁶ Vgl. Seneca, *Epistulae morales*, CVII, 11: 'Ducunt volentem fata, nolentem trahunt.' Vert. van Verhoeven 1980, 420: 'Leiden zal het lot wie wil, wie niet wil dwingt het.' Vgl. eveneens noot 14. Augustinus haalt deze regel tot twee keer toe aan in zijn *De civitate dei*, v, 8.

⁷ Meurier 1617, 7 (en 73): 'A malheur & grand encombrier, patience vaut un bon bouclier'. Cats' *boucher* geeft een onmogelijke lezing en berust hoogstwaarschijnlijk op een zetfout. Vgl. ook: *Proverbia* III, 180 ('A malheur vaut patience').

⁸ Verschil in r. 3: *foedera* bij Cats, en het duidelijker 'stamina' (draden) bij Seneca. Het citaat verwoordt een stoïsche doctrine. Ook aangehaald door Langius (452 A en 453 B).

⁹ 'Nihil invitus facit sapiens, necessitatem effugit, quia vult quod coactura est.' Vert. Verhoeven 1980, 140: 'Maar de wijze doet niets tegen zijn wil. Hij onttrekt zich aan het onvermijdelijke omdat hij dat wil waartoe het hem zou dwingen.' Vgl. ook noot 6.

Vgl. verder ook *Epistulae morales*, XXXVII, 3, evenals *De beneficiis*, VI, XXI, 3: 'Nam si necesse est illi facere, non debeo ipsi beneficium, sed cogenti; si necesse est illi velle ob hoc, quia nihil habet melius, quod velit, ipse se cogit' (Want als hij gedwongen wordt, hem te bewerken, heb ik de weldaad niet aan hem te danken, maar aan degene die er toe dwingt; als hij gedwongen wordt hem te willen om deze reden dat hij niets beters heeft om te willen, dan dwingt hij zichzelf).

¹⁰ [Guillaume du Vair], *La philosophie morale des stoïques, avec le manuel d'Épictète*. S.l. 1598, 41-42, nr. 68: 'Nous devons avoir perpetuellement ceste priere en la bouche ...', waarna het door Cats gegeven gebed volgt. Vgl. voor Du Vair ook embleem XI.B.5.

¹¹ De herkomst van dit citaat is niet gevonden.

¹² Cats geeft een onduidelijke en onjuiste titel; het lijkt een schrijffout, maar kan ook een zetfout zijn. Bedoeld is in ieder geval het vierde boek uit *Descriptio Graeciae* ('Messenia'), IX, 6 van Pausanias, de Baedeker van de oudheid: 'Τὰ δὲ ἀνθρώπων καὶ οὐχ ἥκιστα τὸ πρόθυμον ἢ πεπωμένη κατὰ ταῦτα ἐπικρύπτει καὶ εἰ ψηφίδα ἐπιλαβοῦσα ἰλὺς ποταμοῦ' (Maar menselijke aangelegenheden en voornemens worden overschaduwed door het lot, zoals de modder van een rivier een kiezelsteen bedekt).

Deze uitspraak wordt gedaan naar aanleiding van het verhaal over de dochter van Aristodemus, die – aanvankelijk bestemd te worden geofferd – door haar vader wordt gedood, omdat hij wilde bewijzen dat ze niet zwanger was. Ook Langius gaf, zij het met kleine afwijkingen, het citaat (454 A): ‘Hominum plae-rumque in rebus praeclare gerendis alacritatem, nihilo fore minus fatum quam calculos fluviorum limus obruit, *idem* [= Pausanias], lib. 4.’ Cats’ bronvermelding doet vermoeden dat hij deze aanhaling niet aan Langius heeft ontleend.

¹³ Zie (met geringe verschillen) Apuleius, *Metamorphosen*, 18, 1, 19: ‘Nec consilio prudenti vel remedio sagaci divinae providentiae fatalis dispositio subverti vel reformari potest.’

¹⁴ *Epistulae morales*, CVII, 9. Vert. Verhoeven 1980, 419. Cats heeft *omnia eveniunt* en *murmure*, terwijl bij Seneca ‘cuncta proveniunt’ en ‘murmuratione’ staat. Vgl. ook noot 6.

¹⁵ De zetter heeft per abuis de teksten van de pagina’s 120 en 121 omgewisseld; dat betekent dat oorspronkelijk in *Protens* eerst beide prozastukken worden gegeven en pas daarna de gedichten. Deze fout is in het tekstdeel rechtgezet.

¹⁶ Dit motto is ontleend aan het citaat van Hermes Trismegistus, onder c.4.b.

¹⁷ Evenals in embleem xvii.c.2, r. 7. een klassieke omschrijving voor de hemel en voor God. Vgl. Heerman 1642, 414-415: ‘De Philosoph Plato seyt: Het is een ghebreck van Godtsalicheydt, hem alte seer te bemoeien in ’t ondersoecken van Godt, van de Werelt, ende van d’oorsaek der eerster dinghen.’ Naar deze uitspraak van Plato verwees Cats ook in het in 1618 nog opgenomen prozadeel van XXI.c.5. Het is nu opgenomen als bijlage bij het volgende embleem. Vgl. ook ‘Quae supra nos nihil ad nos’ (Dingen die ons te hoog zijn, gaan ons niet aan), aangehaald door Ripa 1644, 411 o.v.n. Xenophon. Het begin en het eind van beide versregels *pulvis et umbra sumus* gaan terug op Horatius, *Ode*, IV, VII, 16.

¹⁸ S.l. s.a. [Paris 1564], 189. De Psalmen van Buchanan behoorden in 1625 tot de leerstof in de Classis III van de Latijnse school. Zie: Kuiper 1958, 16-17.

¹⁹ Met deze toegevoegde verwijzing doelt Cats kennelijk op overeenkomstige gedachten van Augustinus, die in hoofdstuk 29, een gebed over de vele wonderbaarlijkheden van God, onder meer zegt: ‘Habitans lucem inaccessibilem [...]. In te manens quietus [...] totus illustras & possides [...]. Nihil est, quod perturbet ordinem imperii tui, vel in summis, vel in imis.’ In: *Meditationes, Soliloquia & Manuale*. Antwerpen 1617, 106-107. Later vertaald als: ‘Gy woont in een huys van glorie en ligt, dat niemand kan genaeken [...]. Gy blyft altyd in eene volkomen ruste [...] gy vervult en bezit alles [...]. Niets en is’er dat in de meeste of in de minste dingen de orde kan breken van uwen wille.’ In: *De eenzame spraeken, de meditatie en het hand-boekje van den H. Augustinus*. Gent 1748, 190-192.

²⁰ Vgl. ‘Omne autem motum non in mobili movetur, sed in stante: & movens quiescit.’ Ed. 1574, [B3v], in deze uitgave onder II, 2; vgl. de vertaling van Van de Broek en Quispel 1991, 51. Hermes Trismegistos, de driewerf grootste, is de Griekse benaming voor de Egyptische god Thoth, die zich op aarde incarneerde in een historische wetgever en wijze, ingewijd in de goddelijke geheimen. In zijn

geschriften komen Egyptische en nieuw-Platonische filosofie, en christelijk gedachtengoed, meest in dialoogvorm, samen. De Griekse teksten die op naam van Hermes staan en thans *Corpus Hermeticum* worden genoemd, werden voor het eerst in 1463 door Marsilio Ficino in het Latijn vertaald (uitgave 1471). In 1607 verscheen de eerste Nederlandse vertaling. Zie voor de verspreiding van het corpus: *Hermes Trismegistus, Pater philosophorum*. Tekstgeschiedenis van het Corpus Hermeticum. Tent. cat. Amsterdam 1990. Cats zal, evenals bijvoorbeeld de Franse christen-humanist Jacques Lefèvre d'Étaples (ca. 1460-1536) en vele anderen, de hermetische geschriften in christelijke zin geïnterpreteerd hebben.

²¹ Een liturgische formulering.

²² Hilarius, *De trinitate*, IX, 72: 'Deus simplex est. Religione nostra intellegendus est, pietate profitendus est, sensu vero non persequendus est sed adorandus.' In: *De trinitate libri VIII-XII*. Ed. Smulders 1980, 453, r. 9-11. Nogmaals door Cats aangehaald onder embleem XXI.C.4.c.

²³ Hilarius, *De trinitate*, VII, 39: 'Ut quod ex Deo est Deus sit.' In: *De trinitate libri I-VII*. Ed. Smulders 1979, 30, r. 16-17.

²⁴ Over het wezen van God dat het best gekend kan worden uit Zijn werken spreekt Hermes Trismegistus meermalen. De vergelijking met het waarnemen van de zon via het water, heb ik in het *Corpus Hermeticum* nergens aangetroffen. De passages in v, 2-5 en x, 4 komen het dichtst in de buurt van wat Cats aanhaalt. Vgl. v, 2-3: 'Maar de Ene, die niet is voortgebracht, is uiteraard zowel zonder uiterlijke verschijning als onzichtbaar, maar doordat hij alle dingen een uiterlijke verschijningsvorm geeft, wordt hij zelf door alle dingen heen en in alles zichtbaar [...]. Als je hem wilt zien, beschouw dan de zon [...] de grootste van de goden aan de hemel'; en x, 4: '[...] De aanschouwing Gods is iets geheel anders dan een blik in de stralen van de zon, die vurig zijn en zo verblindend, dat men de ogen moet sluiten. Maar God verlicht, en wel in de mate welke een mens verdragen kan die de invloeiing van de geestelijke glans vermag op te vangen. Dat geestelijk licht is scherper dan het zonnelicht en dringt dieper door, maar het is zonder enig letsel en vol onsterfelijkheid.' Vert. Van den Broek en Quispel 1991, 79 en 118.

²⁵ Embleem XXI. Zie ed. Porteman 1983, 122-123, en 185. Vgl. ook Cats' embleem XXVI. Het motief heeft lang stand gehouden zoals blijkt uit het album *Emotional rescue* van The Rolling Stones. Een wanhopige Mick Jagger zingt hier: 'I'm so hot for her but she's so cold' (CBS 1980, nummer 9).

²⁶ Overigens koppelde ook Ripa de lijdzaamheid aan het beeld van een man in een bootje (1644, 305b). Al in 1625 citeert Zacharias Heyns in zijn *Emblemata* de laatste vier regels van het tweede Nederlandse gedicht, maar dan vanzelfsprekend de versie in *Silenus* (en dus embleem XIX). Ed. Rotterdam 1625, D4v.

²⁷ Zie: *Physica*, VII (242 A); *Wetten*, X (895 B) en XII (966 E); *Metafysica*, XII, 7 (1072 A). De gegevens zijn ontleend aan K. Oehler, *Der Unbewegte Bewegter des Aristoteles*. Frankfurt am Main 1984 (Philosophische Abhandlungen, Band 52), en aan Verhoeven 1989, 13-15; citaten op resp. 69 en 14. Vgl. Boethius in *De consolatione philosophiae*, III, 9:

Gij die 't heeal bestuurt volgens duurzaam geldende wetten,
Hemel en aarde verwekt, die de tijd, haar op eeuwigheid entend,
Voortgang gelast en die, zelf roerloos, 't heeal doet bewegen.

Vert. Brouwer 1990, 126, r. 1-3 (en 230-231). De gedachte komt eveneens voor bij Thomas van Aquino (De Rijk 1981, 164). Zie verder ook Martinus Koning, *Lexicon hieroglyphicon* 1722-1727, IV, 103.

²⁸ Vert. Schrijvers 1983, 65. Ed. Antwerpen 1584, 44: 'Et recusas tamen frustra. Quia aut sequere, aut trahere: & caelestia illa decreta vim suam ordinemque servabunt, sive in volentem sive in rebellum. Rideamus, si is qui cibam ad rupem alligavit & funem idemtidem trahat, rupem ad se accedere censeat cum ipse ad illam aeternae Providentiae nexi, trahendo & reluctando volumus eam nobis obsequi, non nos ipsi? Mittamus aliquando haec vana: &, si sapimus, sequamur ab alto attrahentem illa vim, & aequum censeamus ut homini placeat, quidquid placuit Deo.'

²⁹ Ed. Frankfurt am Main 1619, nr. LX (de polyglottische uitgave). Zie ook *Emblemata* 1967, 1550-1551; voor het bijschrift in de vertaling van Anna Roemers Visscher: ed. Beets 1881, 1, 72.

³⁰ Zie C. Wybe de Kruyter, 'Jacobus Heyblocq's *album amicorum* in the Koninklijke Bibliotheek at the Hague.' In: *Quaerendo* 6 (1976), 110-153, i.h.b. 136 en 151. De tekening staat op p. 72 van het album. Het is niet zeker of Van Meek'ren het eerste citaat aan Cats ontleende of dat het een reeds bestaande regel was; het tweede is mogelijk een variant op het motto 'Post tristia dulcor' boven embleem XXXVIII.A.2.

XXI VINDEN BETEKENT VERLOREN GAAN.

PRENT

Staande voor een tafel laat een jonge vrouw een vogel ontsnappen uit een doosje dat zij in haar hand heeft; volgens de onderschriften is het een vink. Door een geopende deur slaat een vrouw dit gade. Een bloemvaas (met onder meer een tulp) staat op tafel; achter de vrouw een stoel waarop een kussen ligt. Rechts achterin het vertrek staat een hemelbed met een opzij geslagen gordijn en links hiervan een linnenkist of koffer waarboven een schilderij hangt zonder herkenbare voorstelling.¹ Een vuurbok staat naast de deurpost.

Gesigneerd op de tegel vóór de schoen: JS.

Afmeting: 12,4 × 12,4 cm.

XXI.A.1

1

Els: Deze meisjesnaam komt in *Protens* nog drie keer voor. Zie XXVIII.B.1; XXXI.A.1; en XLI.B.1.

in ... jeucht: in het begin van haar jonkheid, ook: jonge, groene jeugd e.d. genoemd (WNT VII, 269)

veel: dikwijls

minne: voedster. Gezien de veronderstelde leeftijd van Els is het óf haar vroegere baker, óf haar pleegmoeder (vgl. WNT IX, 746 en 779, s.v. 'minnemoer'). Omdat A.2, r. 1 spreekt over 'pleegkind' zal de tweede betekenis zijn bedoeld.

2 *woudet ... klagen*: ze wilde zich erover beklagen bij Ritsaert; een *speaking name*
voor een wellustig persoon, ‘iemand die ritsig van aard is’ (WNT XIII, 600). Vgl.
ook het personage met deze naam in Bredero’s *Moortje*.
5 *vertoghen*: vertrokken (WNT XX, 1071, 5, s.v. ‘vertijgen’)
6 *opghedaen*: geopend
7 *maeghdom, teer gewas*: Mogelijk in verband te zien met de tulp op de prent; Cats
verwerkte deze bloem tot ‘Maeghde-wapen’ (vgl. embleem 11 en zie afb. 33.3).
7-8 Deze regels worden geciteerd door Samuel Columbus (1642-1679) in zijn *Orde-
Skötsel*. Zie: Den Hoed 1929, 17.

XXI.A.2 Door te vinden raakt het weg.
Terwijl Cajeta² de maagdelijke eer van haar pleegkind prijst,
wil Lydia³ graag weten waar de maagdelijkheid is.
Omdat de voedster bang is dat zij liever een onbetrouwbaar iemand om raad
gaat vragen,
sluit zij een klein vogeltje in een kistje.
5 Neem dit, zei ze, de maagdelijkheid zit hier in. De kooi gaat meteen,
zodra het meisje alleen in de slaapkamer stond, open.
Het kooitje is goed en wel open, of de vogel vliegt onherroepelijk weg.
Ach! doordat ze gevonden wordt, is mijn maagdelijkheid weg.⁴

XXI.A.3 Vinden is verliezen.
Toen je voedster je een verborgen vogeltje gaf, wilde ze de ondeugd der nieuws-
gierigheid uit je geest bannen. Margot, het is nooit gepast voor een meisje alles
te willen weten wat een meisje niet betaamt.

XXI.A.4.a Ambrosius, *De virginitate*, XI, 66.
Sluit je vaas goed, opdat er geen olie uit wegvloeit. Sluit je maagdelijkheid af
door schroomvol te spreken en je te onthouden.⁵

XXI.A.4.b Hieronymus, *Epistulae* (‘Epistula ad Salvinam’), LXXIX, 8.⁶
Bij vrouwen is kuisheid een tere zaak en zoals een wonderschone bloem ver-
welkt ze snel in de open lucht en knakt met een klein zuchtje wind, vooral wan-
neer haar leeftijd geneigd is tot zonde.

XXI.A.4.c [Wellicht:] Annaeus Robert, *Rerum indicatarum libri IIII*, II, XII.⁷
Dikwijls is maagdelijkheid weggeraakt door uit te zoeken of er maagdelijkheid
is, en zo ja, waar.

XXI.B.1
1 *lustich ... schouwen*: aantrekkelijk om te zien
3 *Om ... moy*: om het moois wat er in zit
5 *Fop*: Een gebruikelijke zeventiende-eeuwse naam. Met fop kan echter ook een
onverstandig of dwaas iemand aangeduid zijn; vgl. ‘voor de fop houden’ (WNT
III, 4624).

- 6 *flabbe*: praatzieke tong (WNT III, 4502, 2, dp)
gingh, doen: sprak, toen
verkorven: teniet gedaan, verknoeid
- 8 *beelt*: verhult, verzwijgt
- XXI.B.2 Door te zwijgen is de dwaas gelijk de wijze.⁸
 Zolang het gesloten was dacht ieder dat in dit doosje wonderen
 verborgen zaten en koninklijke schatten⁹ verstopt waren;
 Weldra, zodra het geopend was, bood het aan het volk een bespottelijk schouw-
 spel
 en er vloog een vogeltje weg uit de kooi.
- 5 Zolang jij je mond hield, Bassus,¹⁰ dacht ik dat je een kerel was,
 het geluid dat je voortbrengt, verraadt dat je een hersenloze jongen bent.
 Wie spreekt, zet zich te kijk voor de mensen,
 of is dwaas; wijs is hij, zolang hij zijn mondt houdt.
- XXI.B.3 Zonder taal is de zot wijs.¹¹
 Alles lijkt mooi en goed, wanneer dit doosje dicht is. Maar als een lomperd het
 geopend laat zien, dan is het spel geheel bedorven, en ziet de wereld hoe het
 werkelijk is: men houdt de dwaas voor wijs, zolang hij zwijgt.
- XXI.B.4.a Martialis, *Epigrammata*, I, CXII.
 Toen ik je nog niet kende, noemde ik je ‘meester’ en ‘mijn heer’.
 Nu ken ik je te goed; nu ben je Priscus en niet meer.¹²
- XXI.B.4.b Erasmus, *Apophtegmata* (‘Theophrastus Eresius’), VII, II.¹³
 Het is een onderdeel van wijsheid de dwaasheid door zwijgen te verbergen.
- XXI.B.4.c Alciato uit het Grieks.¹⁴
 Wanneer hij zwijgt, verschilt de dwaas in niets van de wijzen;
 zijn tong en stem bewijzen zijn eigen dwaasheid.
 Laat hij dus zijn lippen op elkaar houden en met zijn vinger tot stilte manen,
 en zich veranderen in Harpocrates van Pharos.¹⁵
- XXI.B.5 Door te zwijgen is de dwaas gelijk de wijze.
 Velen vinden het prachtig om goed te spreken, zij die wijzer zijn, om gepast te
 zwijgen. Want in iedere situatie waarin men er het zwijgen toe kan doen zonder
 verdenking van geveinsdheid of onkundigheid, geeft zwijgen en niet spraak-
 zaamheid volgens de verstandigen aan dat iemand wijs is.¹⁶ Zij vinden dat men
 niet moet letten op hoeveel iemand zegt, maar op wat hij zegt, niet op de
 omvang van zijn woorden, maar op hun gewicht. ‘Zoals ook dat geldt het beste
 is, dat veel waarde in weinig materiaal bevat, zo geldt dat ook voor taal met veel
 betekenis’, zegt een verstandig man. Hij voegt er, zeker van zichzelf, aan toe:
 ‘Wat ik nog zal zien, weet ik niet, maar ik heb nog nooit mensen gezien die

zeer spraakzaam en tegelijkertijd wijs waren.¹⁷ Het hart van een dwaas (zegt Salomo) braakt dwaasheid uit.¹⁸ Men moet daarom óf niets zeggen, óf nauwkeurig spreken, om te voorkomen dat de tong, die zich in een vochtige en glibberige omgeving bevindt (zoals de ouden zeiden), struikelt of uitglijdt.¹⁹ Het is immers niet zo schandelijk met de voet als met de geest uit te glijden, zegt Stobaeus.²⁰ Ik concludeer en bepaal met Maximus dat stilte de beste en veiligste steun is om zijn zaken te regelen.²¹

XXI.B.6

- 1 *wel*: goed
 3 *mach*: kan
 4-5 *waerteycken*: aanwijzing, teken
 5 *rechtsinnich*: waarachtig, echt
 7 *is bedenckelijck*: verdient aandacht, is van belang
 9 *redenen*: opmerkingen
 10-11 *een gheleert man*: Wie hier wordt bedoeld, is niet gevonden.
 12 *stout*: gedurfd
 13 *Salomon*: Zie noot 18.
is ... ghevoelen: denkt er eveneens zo over
 15 *reden*: spraak
 16 *Quintilianus*: Cats, die de uitspraak niet aanhaalt in het Latijn, doelt op *Institutio oratoria*, XI, III, 31: ‘Sonis homines ut aera tinnitu dinoscimus’ (Wij herkennen iemands herkomst aan hoe hij spreekt, zoals we een geldstuk herkennen aan zijn klank).
oorboir: nuttig, dienstig
 17 *welvoeghende*: passende, adequate
 18 *de ouden seyden*: De herkomst van deze omschrijving is niet teruggevonden.
 19-20 *want ... struyckelen*: Vertaling van het niet teruggevonden citaat van Stobaeus aangehaald aan het eind van B.5.

XXI.C.1.a

MOTTO

- Vgl. Romeinen 12:3, ‘Zeg ik een ieder die onder u is, dat hij niet wijs zij boven hetgeen men behoort wijs te zijn; maar dat hij wijs zij tot matigheid’; vgl. ook Ripa wanneer hij spreekt over het belang van matigheid in het zoeken naar kennis (1644, 612 over ‘Scienza’).
 1 *aengeseyt*: bekendgemaakt
dier: krachtig (vgl. *WNT* III, 3684, 7)
bevolen: toevertrouwd
 3 *lossen*: lichtzinnige
 5-6 Toespeling op 2 Samuël 6:6-7 waar Uzza de dood vindt nadat hij de ark heeft vastgegrepen.
 6 *En ... raeken*: mag je niet zien en nog minder aanraken
 7 *hier*: Nl. in geval van de ondoorgroendelijke hemelse zaken (r. 5).
verkiest: Imperatief.

XXI.C.2.a

Wat bedekt moet blijven, moet men niet onthullen.

De trouwe voedster had je gezegd dat in dit doosje iets heiligs verborgen zat, en dit had voor jou genoeg moeten zijn.

- Waarom, jonge maagd, wil je aanpakken en bekijken
 wat je niet met de hand mag aanpakken en bekijken?
 5 Heb eerbied voor Gods heiligheden; waarom raak je de ark van het verbond
 aan? O, dom meisje, bedwing je handen.
 In veel zaken is het beter niet te weten, en zal kennis schade brengen,
 vaak was wat men vinden noemt: verloren gaan.
- XXI.C.3 [Thans:] Ecclesiasticus (Jezus Sirach) 3:24, U moet uw ogen geen verborgen
 dingen doen zien.
 Wat voor nieuwsgierig verlangen wekt uw arme geest op dat hij wil zien wat
 men niet behoort te zien? Al je het vindt, zul je het kwijt zijn. Onderzoek de
 geheimen niet maar richt uw hart op de hemel: raak niet met de hand aan de ark
 van de Heer.
- XXI.C.1.b
 1 *Ten ... noot*: Het is onnodig
 2 *butte*: kooi
 4 *veerdich*: snel
gbeeft ... vlucht: vliegt hij weg
 5 Romeinen 7:24, 'Ik ellendig mens, wie zal mij verlossen uit het lichaam dezes
 doods?' Bij Paulus is er sprake van een kooi, ook te zien in de visualisering bij
 Hugo (zie afb. 21.6), terwijl het beeld van de kerker platonisch is (vgl. *antro*, in
 C.2.b, r. 5 en zie ook XLIX.C.6, r. 1).
 6 *die ... ganghen*: die verschaft haar [de ziel] de vrijheid (vgl. *WNT* IV, 214, IV, 2 en
 223, B, 1, dp)
 7 *hier*: in dit geval, nl. voor de dood; of: op aarde
- XXI.C.2.b Hetzelfde embleem met een andere betekenis.
 Je hoeft een gevangen vogel niet uit de kooi te drijven,
 hij zal uit eigen beweging wegvlugten, zet alleen maar het deurtje open;
 zet het deurtje van de kooi open en zodra de doorgang vrij is, zal hij wegvliegen
 en, vrij geworden, vluchten naar het bos waar hij thuis is.
 5 Een gelovige geest wordt in de nauwe grot van het lichaam gesloten,
 alleen de dood kan hem zijn vrijheid teruggeven:
 welaan, geest, leg je vrees af; wanneer de ene van de drie de draad afbreekt,²²
 breekt zij immers alleen maar de boeien.
- XXI.C.4.a Josephus Justus Scaliger, *Poemata omnia* ('Iambi gnomici').²³
 Niet willen weten wat een uitstekende leraar niet wil onderwijzen, is geleerde
 onwetendheid.
- XXI.C.4.b Basilius, *Adversus Eunomium*, v, 2.²⁴
 Het is een ziekte van de geest slechte en overbodige vragen over God te stellen.
- XXI.C.4.c Hilarius, *De trinitate*, IX, 72.²⁵
 God moet met geloof begrepen en met vroomheid beleden worden; Hij moet
 niet met het verstand nagejaagd, maar aanbeden worden.

XXI.C.4.d

[Moet zijn:] Deuteronomium 29:29, De verborgen dingen behoren toe aan de Eeuwige, onze God; maar de geopenbaarde zaken zijn voor ons en onze kinderen.

COMMENTAAR

Een nieuwsgierig meisje en een bedachtzame voedster zijn in dit embleem de hoofdpersonages, terwijl een doosje met een vink het belangrijkste requisiet vormt. Cats heeft de rol van de voedster, die doorziet in welke hachelijke situatie het meisje zich bevindt, mogelijk ontleend aan Ovidius' *Heroides*.²⁶ De metafoor van het ontsnappende vinkje is aan de scène toegevoegd. Wanneer Els dreigt haar beklag te gaan doen bij Ritsaert, is het voor de voedster de hoogste tijd om op de vraag naar haar maagdelijkheid in te gaan.

Omdat het weinig voorzichtige meisje haar doosje geopend heeft, is de vogel toch weggevlogen; in dit embleem is het een symbolische waarschuwing voor het verlies van de maagdelijkheid. Het laten ontsnappen van de vogel uit haar kooi komt in de zeventiende-eeuwse beeldtaal vaker voor, maar dan wel pas ná deze toepassing van Cats en naar het zich laat aanzien wordt er in die gevallen eveneens gedoeld op het gevaar van de verloren maagdelijkheid. Voorbeelden in de Nederlandse schilderkunst zijn onder meer Frans van Mieris de Oude, *De ontsnappende vogel* uit 1676 (Amsterdam, Rijksmuseum), Willem van Mieris, *De ontsnappende vogel* uit 1687 (Hamburg, Kunsthalle (afb. 21.1)) en twee schilderijen van Godfried Schalcken, *De nutteloze les* ('s-Gravenhage, Mauritshuis (afb. 21.2)) evenals *De bedreigde maagdelijkheid* (Salzburg, Residenzgalerie). De iconografische overeenkomst tussen de prent bij Cats en Schalckens *Nutteloze les* (ca. 1680-1685) is treffend. De schilder voegde voor alle duidelijkheid aan het tafereel linksboven nog een buste van een lachende satyr toe, hét symbool voor de wellust.²⁷

De eerste toepassing van Cats dient om met name de jonge lezeressen voor te houden hoe belangrijk het is omzichtig met hun eer om te gaan. Want voor men het weet, is die eer te schande gemaakt.²⁸ Het lijkt er sterk op dat Constantijn Huygens in een punt dicht uit 1671 zinspeelde op dit eerste epigram van Cats:

Die soeckt, en vindt niet.

Neel klaeghd' haer Maeghdom was verlooren:

Ick seide, laet ons om doen hooren,

En soecken of hy ergens is:

Neen, sei se dat is t'ongewis,

Leert ghy niet beters in uw' Boecken?

Ick ben hem quijt geraeckt met soecken:

En deser dagen socht hem een,

En docht, hy had hem by een been:

Maer, goede knecht, hy was bedrogen,

Het vogeltje was langh ontvlogen.²⁹

De citaten van Ambrosius, Hieronymus en Robert uit het eerste gedeelte sluiten nauw aan bij de duiding, en de aanhalingen uit het werk van Alciato en Erasmus zouden wel eens aan de basis van de tweede uitleg gelegen kunnen hebben. De strekking ervan luidt: het is de spraakzaamheid die vaak dwaasheid aan het licht brengt. Onder het motto 'Silentium' was in Alciato's *Emblemata* de deugd der zwijgzaamheid weergegeven door een wijze man met zijn vinger op de lippen,

omdat wijsheid zich weerspiegelt in het zuinig zijn met woorden (afb. 21.3). Degene van wie men kan denken dat hij wijs is, onthult dikwijls zijn domheid zodra hij zijn mond open doet.

Deze uitleg hernam Cats in enkele toegevoegde spreuken die zijn opgenomen in *Spiegel van den ouden ende nieuwen tijdt* (1632). De geplande afbeelding met als motto 't Is te laet de koop gesloten, als 't vogeltje wech is' ontbrak, maar voor de lezer en een eventuele toekomstige illustrator diende de volgende omschrijving: 'De af-beeldinge hier van soude mogen wesen, een vader die sijn kint aenspreeckt, als het selve een vogel-kooye pooght te sluyten, daer de vogel uyt is gevlogen, ter oorsake van het selve verlies bitter weenende.' De vader troost zijn verdrietige zoon door te zeggen dat inzicht in ongeluk toekomstige tegenslagen kan voorkomen. Ook hier krijgt het type van de loslippige Fop en Bassus (B.1 en B.2) naar aanleiding van het ontsnapte vogeltje enkele raadgevingen: 'Een geworpen steen, een geschoten pijl, en een gesproken woordt, zijn niet te herroepen'; 'Hebt gy met spreken u vergist, 't Wort met geen sponsy uytgewist', en uit Ecclesiasticus 21:28 wordt de lezer voorgehouden: 'De Wijsen wegen hare woorden met een gout-gewichte.'³⁰

Tot slot past Cats, aansluitend bij de vroeg-christelijke traditie, het beeld van de vogel en de kooi toe op de menselijke ziel en het lichaam, met zijn aardse beperkingen. De verwijzing naar het bijbelboek Samuël dient om aan te geven dat het niet aan de mens is de verborgen hemelse zaken te aanschouwen en te doorgronden. Het is zaak dat een christen zich met zijn hart tot God richt, want dan kan het zijn dat hem bij de dood zijn werkelijke vrijheid wordt teruggegeven.

Deze religieuze uitleg van Cats komt ook terecht in de bundel *Amoris divini et humani antipathia* uit 1629 (afb. 21.4), terwijl Gulielmus Hestius (Willem van Hees) er een bewerking van gaf in zijn *Emblemata sacra* uit 1636 (afb. 21.5). Bij de laatste luiden de op Johannes gebaseerde motto's: 'Amittit fidem videre qui vult' (Wie wil zien, verliest zijn geloof) en 'Beati qui non viderunt, & crediderunt' (Gelukkig zij die niet gezien hebben en toch geloofden). Eerder verwerkte Herman Hugo het thema tot embleem in de *Pia desideria* (1624), geënt op Psalm 142:8, 'Voer mijn ziel uit de gevangenis, om Uw Naam te loven.' De pictura toont de mens die in een kooi zit en door een engel wordt bevrijd; een vogeltje dat zojuist de lucht in is gevlogen, vormt de directe parallellie (afb. 21.6).³¹

Heeft het bij zo'n symbolische vogel nog zin na te gaan welke soort bedoeld en afgebeeld kan zijn? Misschien wel, want het gegeven op zichzelf: een meisje dat een vinkje houdt, is reëel. Redenen om een dergelijk vogeltje gekooid in huis te hebben, waren de mooie kleur of de bekoorlijke zang, dus in die hoek zou gezocht kunnen worden. Enkele soorten komen dan in aanmerking, zoals de distelvink (putter), de vlasvink (kneutje, koddenaar), het geelbekje, de keep of bosvink, de goudvink en het sijsje (ook een vinksoort).³²

In *De leermeester der zeden, vertoont in Horatius zinnebeelden*, een bewerking van een bundel van Otto Vaenius die wordt toegeschreven aan Anthonie Janssen, staat een typische achttiende-eeuwse prentnavolging. Onder het motto 'Leef zo, dat ge niet vreesst voor sterven' is te zien hoe de maagd van Cats' embleemprent is getransformeerd in een dame met een modern kapsel, nu voor een spiegel. Het ontsnappende vogeltje is verdwenen en speelt geen rol meer; twee gevleugelde

en geschakelde levensringen zijn toegevoegd. Het bijschrift bevat een zwaar-
moedig *momento mori* (afb. 21.7).³³

De beide prozafragmenten die in de tweede editie van 1618 waren opgenomen,
zijn komen te vervallen. Ze zijn hieronder opgenomen als bijlage. Evenals in
embleem VI (B.5 en B.6) heeft Cats er een Latijns en Nederlands gedicht voor
in de plaats gesteld.

- BEWERKING EN NAVOLGING *Amoris divini et humani antipathia* 1629, II, 146 [= 156], nr. xxxv.
Zie Bijlage 4 voor een bewerking van het gedicht A.1, opgenomen in de uitgave
Jacob Cats, *Klagende maeghden*. Dordrecht 1633, 5-6.
Heywood 1635, 50-52.
Hesius 1636, I, 74, nr. XXI (Later tevens in: Georg Philipp Harsdörffer, *Frauen-
zimmer Gesprächspiele*. Nürnberg 1646, IV, ('Andachtsgemähen'), 24, nr. VI).
[Janssen] ca. 1730, 47, nr. 93.
- LITERATUUR Nozeman en Houttuyn 1770-1829.
De Jongh 1967, 36-49. Over de schilder Frans van Mieris zegt hij: 'Zonder twij-
fel behoorde hij tot de trouwe lezers van Cats.'
De Jongh 1968-1969.
J.B. Bedaux, 'Minnekoorts-, zwangerschaps- en doodsverschijnselen op zeven-
tiende-eeuwse schilderijen.' In: *Antiek* 10 (1975), 17-42, i.h.b. 24-27.
Tot lering en vermaak 1976, 166-169, cat. nr. 40; 200-201, cat. nr. 50; 224-227, cat.
nrs. 58-59; 284-287, cat. nr. 75.
J. Becker, "'Dieses emblematische Stück stellet die Erziehung der Jugend vor.'
Zu Adriaen van der Werff. München, Alte Pinakothek, inv. nr. 250.' In: *Oud
Holland* 90 (1976), 77-107, i.h.b. 83-84, afb. 6-7.
Die Sprache der Bilder 1978, 116-119, cat. nr. 23, n.a.v. het schilderij *Twee jongens
met een vogelkooi* van Eglon Hendrik van der Neer (1634-1703).
P. Hecht, 'Candlelight and dirty fingers, or royal virtue in disguise: some
thoughts on Weyerman and Godfried Schalcken.' In: *Simiolus* 11 (1980), 23-38,
i.h.b. 36-37, afb. 14-15.
B.M. du Mortier, 'De handschoen in de huwelijksymboliek van de zeventiende
eeuw.' In: *Bulletin van het Rijksmuseum* 32 (1984), 189-201, i.h.b. 195.
Hollandse fijnschilders 1989, 208-211, cat. nr. 44.
- BIJLAGE In de editie 1618-2, de derde afdeling, komen op p. 43 de volgende prozafrag-
menten [XXI.C.5 en C.6] voor, die Cats in *Proteus* heeft laten vervallen:
- [XXI.C.5] TEGENDA NON DETEGENDA.
- 5 Ut genus quoddam est stolidae sapientiae, ita doctae ignorantiae speciem pru-
dentiores notant. Quemadmodum enim omnium rerum, sic & scientiae quoque
intemperantia laboramus. Deus melius scitur nesciendo, inquit August. quaeque
ille occulta esse voluit, minime scrutanda sunt: nam de Deo, etiam vera dicere,
periculosum est. Absit ergo illicita ac otiosa curiositas, sobrius intellectus in
omnibus aptior est: reficit quippe animam, nec gravat mentem, inquit ille.
Apage mihi cum istis (ut Plato ait) qui sagatunt inquirere in ea & quae supra ter-
ram, & quae supra coelum sunt. O homo, quid miraris siderum altitudinem, &
- 400 VINDEN BETEKENT VERLOREN GAAN

10 profunditatem maris? animi tui abissum intra, ac mirare si potes, ait Isid. de
summo Bon. Praestat discere ad veritatem, quam ad vanitatem; & in hoc desino.

[XXI.C.5] Wat bedekt moet blijven, moet men niet onthullen.

VERTALING]

5 Zoals er een soort dwaze wijsheid bestaat, zo nemen verstandiger lieden een
vorm van geleerde dwaasheid waar. Wij spannen ons immers in met onbeheerst-
heid, zoals op alle gebieden, zo ook op het gebied van kennis. God wordt beter
gekend door niet te weten, zegt Augustinus.³⁴ En alles waarvan Hij wilde dat
het verborgen bleef, moet in het geheel niet onderzocht worden. Want zelfs
10 ware dingen over God zeggen is gevaarlijk. Verdwijnen moet dus die ongeoor-
loofde en onnodige nieuwsgierigheid, gematigder kennis is in alles geschikter,
want zij verkwikt de ziel en belast de geest niet, zegt hij.³⁵ Weg dus met die men-
sen die (zoals Plato zegt) zich aftobben om die dingen te onderzoeken die boven
de aarde en boven de hemel zijn.³⁶ O mens, wat verwonder je je over de hoogte
van de sterren en de diepte van de zee? Ga de diepte van je ziel binnen en
verwonder je als je kunt daarover, zegt Isidorus in *De summo bono*.³⁷ Het is
beter te leren om waarheid dan om ijdelheid te verwerven. Hiermee eindig
ik.

[XXI.C.6] Ghelijcker een aert is van dwase wijsheyt, soo isser mede een soorte van ghe-
leerde onwetenthey. Want gelijc den mensche in alle dingen onmatic is, so is
hy mede overtollich in leer-sucht. Men weet God best, met niet te weten, seydt
5 Augustinus, en al wat de Heere voor ons verborghen heeft, en dient niet na-
gespoort: selfs met waerheyt van Gode te spreken, is sorchelijck, en niet sonder
gevaer. T'is daerom gheraden alderley nieus-gierighe neus wijsicheyt te verwer-
pen; een nuchter verstandt, een matighe wetenschap is tot alles bequamer, want
sy verquickt de ziele, ende en beswaert gheensins het ghemoet. Wech dan met
de ghene die (ghelijck Plato seydt) willen door-gronden en het ghene dat boven
10 der eerde, ende het gene dat boven den hemel is. Wat verwondert ghy u, o Men-
sche, over de diepten der zee, over de hoochte des hemels? Treet inden af-gront
uwes ghemoets, indien ghy cont, en verwondert u dan, seydt Isidorus. T'is ons
nutter te staen naer waerheydt, als nae ydelheyt. Niet hoe veel, maer hoe eel:
seydt het spreek-woordt.³⁸

NOTEN ¹ Zie over het hemelbed: embleem IX, noot 2; voor de dekenkist-achtige koffer:
Sluyterman 1925, 67, afb. 73; 147, afb. 200; vgl. verder ook emblemprent XIII.

² Naam van de voedster van Aeneas (Vergilius, *Aeneis*, VII, 1). In Ovidius, *Meta-
morphosen*, XIV, 442 wordt zij gememoreerd in een grafschrift.

³ Geliefde meisjes- en vrouwennaam, zie onder andere Vergilius, *Dirae*, 41, 89
en 95, evenals diens gedicht *Lydia*.

⁴ In *Spiegel* 1632, 1, 127, nr. XLII (=ADW 1712, 1, 533) drukt Cats dit gedicht
opnieuw af en hij voegt er dan twee regels aan toe:

Hei mihi! virginitas non est reparabilis arte,
Nec redit ad dominam virginitatis honos.

In vertaling:

Wee mij! de maagdelijkheid is niet kunstmatig te herstellen
en de maagdeneer keert niet terug naar de bezitster.

In een eigenhandige aantekening noteerde Cats in de marge: ‘Catullus. ‘Ut flos in septis secretis nascit’. Zie *MC* 1887, 19, nr. 153 (sign. UBL 1018 B 3). Dit gedicht is opgenomen in de commentaar bij embleem XXXIII.

⁵ *Opera omnia*, II, 296 c (PL XVI). Deze vertaling mede op basis van de tekst bij Ambrosius: ‘Claude sane vas tuum, ne unguentum effluat. Claude integritatis clave, loquendi verecundia, abstinentia gloriandi.’ Cats laat het woord ‘gloriandi’ (van pochen) achterwege. Ook aangehaald door Langius (1374 A) die eveneens het woord ‘virginitatem’ invoegde. Vgl. Brown 1990, 283 over dit type metaforiek bij Ambrosius: ‘Als gevolg van de uiterste geslotenheid van haar lichaam, konden de geest, het hart en de handen van de maagd zich tot het uiterste openen – voor de Schrift, voor Christus en voor de armen.’

⁶ *Opera omnia*, I, 730 (PL XXII). Ook aangehaald door Langius (1099 A). Nogmaals, precies zo, geciteerd in Cats’ *Spiegel* 1632, I, 103, nr. XXXIII (= *ADW* 1712, I, 524).

⁷ Robert spreekt in § 10 (zoals in 1618 nog stond aangegeven) in het geheel niet, en in § 12 slechts één keer over de kuisheid: ‘At vero perfidus iste, qui neque iura coniugii, neque officia certi verique amoris novit, postquam prima eius voluptas refrixit, post depraedatam adolescentulae istius virginitatem, insuper eam furti accusat, atque ita *Virginitas facta est peregrini praeda latronis*. Ille enim etiam acerbum se praestat, & multis conviciis Meviam aggreditur’ (Maar die onbetrouwbare kerel, die noch de wetten van het huwelijk, noch de taken van een zekere en oprechte liefde in acht neemt, heeft, nadat haar aanvankelijke begeerte bekoeld was, het arme meisje haar maagdelijkheid ontnomen en haar daarna nota bene van diefstal beschuldigd en zo *is de maagdelijkheid door een buitenlandse rover buit gemaakt*. Hij gedroeg zich immers bruto en maakte Mevia veel verwijten). Ed. Köln 1599, 458-459, cursivering van Robert. Toch is het niet aannemelijk dat Cats met de gegeven sententie doelt op deze tekstplaats, over de zo gewelddadig verloren maagdelijkheid. De kans bestaat dat de aanduiding van het boek of hoofdstuk niet klopt.

⁸ Dit motto is mogelijk gebaseerd op het citaat van Alciato (B.4.c). Vgl. Walther 4, 1054, nr. 29623f ‘Silentium sapientibus responsi loco est’ (Een goed verstaan-der heeft maar een half woord nodig).

⁹ Zie voor *regales opes* ook Phaedrus, I, fabel XXVIII, 10.

¹⁰ Naam van een gulzig drinkende man in Horatius, *Ode*, I, 36, 14.

¹¹ Vgl. Meurier 1617, 80 (en 137): ‘Fol semble sage quand il se tait’; Le Roux 1859, I, 273.

¹² Met andere woorden, de ‘ik’ van het epigram (Martialis zelf?) heeft inmiddels gemerkt dat zijn beschermheer niets voor hem doet. Cats heeft *vocavi*, Martialis ‘vocabam’.

¹³ *Opera omnia*. Ed. Clericus 1703, IV, 339 E.

¹⁴ *Emblemata*, XI. Ed. Antwerpen 1581, 63, nr. XI. Ook aangehaald door Langius (1221 A). Het epigram gaat terug op een distichon van Pallades, opgenomen in de *Anthologia Graeca*, X, 98. Zie over dit embleem en het silentium-motief: K. Langedijk, 'Silentium.' In: *Nederlands kunsthistorisch jaarboek* 15 (1964), 3-18.

¹⁵ Harpocrates van Pharos (een eiland in de Middellandse zee bij Egypte) was één van de gedaanten van de Egyptische God Horus als kind. Zijn verering breidde zich uit met de cultus van Isis en Sarapis, zoals Plutarchus vermeldt in *Moralia* ('Isis en Osiris'), 378, C: 'Τὸν δ' Ἄρποκράτην [...] τοῦ περὶ θεῶν ἐν ἀνθρώποις λόγου νεαροῦ καὶ ἀτελοῦς καὶ ἀδιαρθρώτου προστάτην καὶ σωφρονιστήν· διὸ τῷ στόματι τὸν δάκτυλον ἔχει προσκειμένον ἐχεμυθίας καὶ σιωπῆς σύμβολον' (Harpocrates is hét voorbeeld en de waarschuwer tegen het onervaren, onvolkomen en onjuiste denken over de goden onder de mensheid. Daarom houdt hij zijn vinger op zijn lippen als teken voor zwijgen of stilte). Deze Harpocrates wordt ook voorgesteld als sfinx. Zie verder Langedijk (*op. cit.*, vorige noot); Erasmus' adagium 'Reddidit Harpocratem', ontleend aan Catullus: *Adagia*, IV, 1, 52 (*Opera omnia*. Ed. Clericus 1703, II, 981 F); en *Emblemata* 1967, 1823-1824.

¹⁶ Vgl. Plutarchus, *Moralia* ('De liberis educandis'), 101: 'Σοφὸν γὰρ εὐκαιρὸς σιγῆ καὶ παντὸς λόγου κρείττον [...] Καὶ γὰρ αὐ σιωπήσας μὲν οὐδεὶς μετενόησε, λαλήσαντες δὲ παμπληθεῖς' (Het is wijs op het juiste moment te zwijgen en beter dan wat ook te zeggen [...]). Niemand heeft het ooit berouwd dat hij heeft gezwegen, maar honderden wel omdat zij spraken). En verder Seneca, *Epistulae morales*, CXIII, 20: 'prudenter tacere bonum est' (verstandig zwijgen is iets goeds).

¹⁷ Ik heb de herkomst van dit citaat niet thuis kunnen brengen.

¹⁸ Vgl. Spreuken 15:2, 'De tong der wijzen maakt de wetenschap goed; maar de mond der zotten stort overvloedig dwaasheid uit'; en verder Spreuken 10:19, 'In de veelheid der woorden ontbreekt de overtreding niet; maar die zijn lippen weerhoudt, is kloek van verstand.' Het is een topos in de zothedsliteratuur.

¹⁹ Het is me niet gelukt de bron van deze zegswijze terug te vinden.

²⁰ Ook de hier bedoelde tekstplaats is niet teruggevonden.

²¹ Verwijzing naar Valerius Maximus, *Factorum et dictorum memorabilium libri novem* ('De institutis antiquis'), II, II, 1: 'Numquam enim taciturnitatem, optimum ac tutissimum administrandarum rerum vinculum, labefactari volebant' (Nooit wilden ze het zwijgen, de beste en veiligste boei om je zaken te regelen, verbreken). Ed. Kempf 1854, 182.

²² Vgl. voor eenzelfde verwijzing naar de schikgodinnen: embleem I.C.2, r. 6.

²³ Ed. Leiden 1615, 117; vgl. *Poemata omnia*. Ex Museo Petri Scriveri, editio altera. Berlin 1864, 116, nr. 21. Een afschrift van deze regel in Scaligers eigen hand is te vinden in het album amicorum van David Mostart, gedateerd 1598 (KB Den Haag, ms. 74 H 39, fol. 16r). Met dank aan H.J. de Jonge te Leiden.

²⁴ ‘Malam autem ac curiosam de Deo quaestionem morbum animae esse nemini non perspectum est, et maxime si id fiat animo incredulo’ (Voor iedereen is het duidelijk dat slechte en onnodige vragen te stellen over God een ziekte van de geest is). In: *Opera omnia*, 1, 751 B (PG XXIX). Met dank aan E. Dekkers o.s.b., Abdij Steenbrugge en aan H. Geerinck, Adbij Bethlehem te Bonheiden. Waar het Latijn *curiosam* heeft, staat in het Griekse origineel περίεργως, wat zowel onnodig als nieuwsgierig kan betekenen.

Deze tekst wordt tegenwoordig niet meer aan Basilius toegeschreven; hij is mogelijk van de hand van Didymus van Alexandrië. De kans is groot dat Cats het citaat heeft ontleend aan de Latijnse vertaling van Georgius van Trebizonde. Vgl. de versie in ‘Basili Magni caesariensis archiepiscopi adversus apologeticon Eunomini, interprete Georgio Trapezuntio’, opgenomen in *Opera omnia*. Antwerpen 1616, 223 B (ed. princ. Basel 1565): ‘Morbum esse animae, male & curiose de Deo quaerere.’

²⁵ *De trinitate libri VIII-XII*. Ed. Smulders 1980, 453, r. 9-11 (CC LXII A). Hilarius heeft: ‘Religione nostra’. Vgl. embleem xx.B.5 en B.6.

²⁶ Boek XI, 33-34:

Prima malum nutrix animo praesensit anili;
Prima mihi nutrix ‘Aeoli’, dixit, ‘amas!’

‘De eerste die de kwaal opmerkte, was de voedster met haar oude-vrouwenwijsheid; de voedster was de eerste die mij zei: “Dochter van Aeolus, je bent verliefd”.’ Twintig jaar later bewerkte Cats ditzelfde fragment nogmaals in zijn ‘Aenmerckingen op het wonderbaer houwelick voren geroert’, opgenomen in *Het Spaens heydinnetje* (1637). Hij dicht dan vanuit het perspectief van het meisje:

Mijn voester heeft den brant van mijn bedeckte wonden,
Uit ick en weet niet wat, behendigh ondervonden;
Die seyde my in ’t oir: Ick sie het datje mint,
En dat u jeughdigh hert tot vrijen is gesint.

Ed. Vieu-Kuik 1980, 94; hieruit komt ook bovenstaande vertaling van Ovidius. Vgl. *ADW* 1712, 11, 151.

²⁷ Zie hierover De Jongh 1967, 40-42, en afb. 21, 23 en 25; De Jongh 1968-1969, 48-52, en afb. 21-22 met bovendien interessante verwijzingen naar het schilderij *Paar bij een papegaaienkooi* van Pieter de Hooch (Köln, Wallraf-Richartz-museum) en *De tamme spreeuw* van Pieter van Noort (Zwolle, Overijssels museum), afb. 23-24. Voor Van Mieris: *Katalog der alten Meister der Hamburger Kunsthalle*. Vierte Auflage. Hamburg 1956, 109, cat. nr. 524. Voor Schalcken verder: Becker 1976; *The Royal Picture Gallery Mauritshuis*. Ed. H.R. Hoetink. Amsterdam etc. 1985, 439, cat. nr. 160 (Art treasures of Holland) en T. Beherman, *Godfried Schalcken*. Paris 1988, 269 en 272, cat. nr. 175. Over Van Noort ook: *Tot lering en vermaak* 1976, 200-201, cat. nr. 50. Het *WNT* geeft niet speciaal het ontsnappen van de vink als beeld voor het verlies van de maagdelijkheid, wel de vogel als symbool voor iets dat verloren gaat (*WNT* XXII, 486).

²⁸ Eén van de cruciale thema's in het werk van Cats. Al in de middeleeuwse literatuur en symboliek is de vogel, wanneer het een amoureuze context betreft, een geliefd dier; hij komt zowel in geslachtelijke als verheven of geestelijke zin voor. Zie hierover W. Hensel, *Die Vögel in der provinzialischen und nordfranzösischen Lyrik des Mittelalters*. Diss. Königsberg, Erlangen 1908; en Bax 1956, 28, 56-57. In de zeventiende eeuw wordt de symboliek van de vink en de vogel in het algemeen ook expliciet sexueel uitgewerkt. Vgl. *WNT* XXII, 510, s.v. 'vogel'; voor de kooi als beeld van het vrouwelijk, de vogel van het mannelijk geslachtsdeel: De Jongh 1967, 34-38 en De Jongh 1968-1969, 48-52. De erotische connotaties van het woord vink en vinken zijn uiteenlopend. Zo kan met een lichte vink een lichtmis bedoeld zijn, kan de vink als benaming voor het mannelijk lid dienen en kan 'vinken' staan voor coïre. Vgl. *WNT*, XXI 860, 862 en 873, 5; *LW*, 218; vgl. ook het werkwoord 'vogelen', *WNT* XXII, 577-578; *LW*, 222.

²⁹ *Korenbloemen*. Amsterdam 1672, 491, boek xxvi, nr. 74. Zie ook *Razernij der liefde. Ontuchtige poëzie in de Nederlanden. Van Middeleeuwen tot Franse tijd*. Ed. H. van Straten. Amsterdam 1992, 92. In *Den distelvink* dichtte J.J. Steendam:

Maagden die te veylig [=toeschietelijk] mallen,
 Derven wel haar eelste-schat:
 Door hem, die haar 't heyl ontrukkt:
 En haar kuysheys-Roosje plukt.

Ed. Amsterdam 1649, 84; vgl. ook Franits 1987, 42-46. Wellicht dient men in dit verband ook het boeket bloemen op tafel symbolisch op te vatten (vgl. tevens het citaat onder A.4.b). Cats gebruikte zelf de tulp als beeld voor de maagdelijkheid (zie embleem II en XXXIII), terwijl de kwetsbaarheid van een vaas met bloemen emblematisch werd uitgewerkt door Roemer Visscher onder het motto 'Jong hovelingh, out schoveling' (*Sinnepoppen*, II, 59).

³⁰ Ed. 1632, II, 44-45. *LW* 1712, I, 580-581. Het eerste versje is een bewerking van een antiek dictum. Daniel Cramer nam in zijn *Octoginta emblemata moralia nova*. Frankfurt am Main 1630, 308-309, nr. LXXXVIII een embleem op van een dwaas die het hart op de lippen heeft, gebaseerd op de genoemde plaats in Ecclesiasticus (Jezus Sirach) 21:28-29.

³¹ Ed. Antwerpen 1624, III, 350, nr. XXXX; in de vertaling van Justus de Harduwijn: *Goddelycke wensen*. Antwerpen 1629, 522. Zie voor een letterlijke uitbeelding van de menselijke ziel, gevangen in een skelet en turend tussen de ribben als achter tralies: Hugo 1624, III, 332, nr. XXXVIII (vert. De Harduwijn 1629, 492). In het hierop volgend embleem (er is hier sprake van een thematische reeks), gebruikt Hugo het analoge beeld van de ziel, vastgeketend aan de wereld, met als Hinweiser een vink op een vinketouw (Hugo 1624, III, 342, XXXIX; De Harduwijn 1629, 508).

³² Nozeman en Houttuyn, 'systematische naamlijst', dl. v, 498; resp. dl. III, 226, afb. 116; dl. II, 133-136, afb. 69-70 en dl. IV, 339-340, afb. 173. Zie voor een contemporaine beschrijving van de vink C. Gesner, *Historiae animalium liber III. De avium natura*. Frankfurt 1617, 341-343.

³³ Ed. Amsterdam s.a., 47, nr. 93:

Als ge in een spiegel u beschoud,
En ziet uwe eertyds gladde wangen
Gerimpeld, en uw huid veroud,
Dan leert ghy hoe de jaaren hangen
Gewiekt, als schakels, aan elkaar,
Het deugdzaam en Godsdienstig leeven
Blyft zelfs niet vry van dat gevaar.
Niets kan het noodlot wederstreeven.

Deze vierde druk dateert van circa 1730, de zesde van 1780; beide verschenen in Amsterdam.

³⁴ Augustinus, *De ordine*, II, XVI (44): 'Non dico de summo illo deo, qui scitur melius nesciendo.' In: *Opera*, II, 2. Ed. W.M. Green. Turnhout 1970, 131, r. 15-16 (CC XXIX).

³⁵ De herkomst van deze gedachte is niet teruggevonden.

³⁶ Toespeling op de door Socrates zelf geformuleerde aanklacht in Plato, *Apologia Socratis*, 19, B: 'Socrates handelt onwettig en gaat over de schreef door te zoeken naar de dingen onder de aarde en in de hemel, en door van de zwakste stelling de sterkste te maken. Hij leert datzelfde bovendien aan anderen.' In: *Verdedigingsrede van Socrates*. Vert. G. Wijdeveld. Amsterdam 1977, 20. Vgl. *Opera*. Ed. R.B. Hirsch. Paris 1880, I, 15: 'Socrates injuste agit, atque curiosius agit perquirens quae sub terra et quae in coelo sunt, inferioremque causam reddens auperiorem, et alios eadem haec docens.' Het ziet er naar uit dat Cats de oorspronkelijke context niet kent.

³⁷ *De summo bono* ('De sensibus carnis'), I, XV. Ed. Paris 1538, 13. Ook aangehaald door Langius (106 B). Het citaat begint met 'O homo ...'.

³⁸ Vgl. voor dit gezegde de annotatie bij het motto van embleem v.c.2.

XXII

HIJ VERWONDT DE ONERVARENEN.

PRENT

Aan een kade buiten een stadsmuur knielen een man en een vrouw voor een vismand: de man houdt een pieterman vast en trekt een pijnlijk gezicht,¹ terwijl de vrouw naast hem glimlachend een vis boven een rooster houdt.² Op de achtergrond gaat een man met een mand door een poort in de stadsmuur en naast hem loopt een paartje.³ Rechtsachter staan enkele mensen op en voor een trap.

De beschoeiing of de zeekering en het zeil van een binnenscheepje – of klein vissersschip – zijn rechts zichtbaar (de fok en het sprietzeil zijn gehesen); daarachter de romp en de masten van een groot zeegaand (koopvaardij)schip. Er is dus een haven. De bebouwing van de stad gaat over in de omwalling en is gedeeltelijk zichtbaar boven de muur. Tegen deze muur staan twee molenstenen.⁴

Niet gesigneerd.

Afmeting: 12,4 × 12,5 cm.

406

HIJ VERWONDT DE ONERVARENEN

XXII.A.1

MOTTO

1

mis-vaet: op een verkeerde manier aanpakt

Pieterman: zeevis, behorend tot de familie der *Trachini* met een puntige doorn aan het kieuwdeksel en een scherpe vin op de rug, waarmee hij steekt als men hem aanraakt (WNT XII, 1591, 2; zie ook de commentaar). Cats waarschuwt later, in zijn *Tachtig-jarige bedenckingen*, nogmaals voor de stekelige vis (zie *DDW* 1712, 11, 574).

2

Van die: door wie*loose rancken*: bedriegelijke streken

3

onbewust: onwetend

4

geraes: geschreeuw (WNT XII, 424, 6)

6

grijzen: gruwen, [hun] afkeer uiten (WNT V, 754). Grijzen kan overigens ook betekenen: een verkramppt gezicht trekken van pijn (*Ibid.*, 755, 11); vgl. de ge-laitsuitdrukking van de man op de prent.

7

een: een en hetzelfde

XXII.A.2

Hij verwondt de onervarenen.

Een wonderbaarlijke vis wordt uit onze zee opgehaald (vlucht weg, visser, als je geen vaardige hand hebt).

Als iemand het toevallig eens waagt hem onervaren aan te raken, komt hij er gewond met een venijnige steek vanaf:

5

wie hem voorzichtig vastpakt en vaardig van ingewanden ontdoet,

kan het beest vervolgens ongestraft aan de kok overhandigen;

de een heeft iets te eten, de ander daarentegen iets dat pijn doet.

Wat moet ik er nog meer over zeggen? Dit geldt ook voor de liefde.

XXII.A.3

Iemand die handig is, heeft geen pijn.

Wie de pieterman pakt en hem aanraakt waar het behoort, maakt, wanneer hij dat wil, een lekker hapje voor zich klaar, terwijl de onbeholpen hand hevige woede zal veroorzaken. Zeg me, is het niet de liefde waarover je me wilt spreken?

XXII.A.4.a

Ovidius, *Ars amatoria*, 1, 3-4.

Het is een kunst een schip snel voort te laten gaan met zeil of riem, en vaardig een wagen te berijden: het is een kunst de liefde te beheersen.⁵

XXII.A.4.b

Vegetius, *De re militari*, 111, prologus.⁶

Wie een voorspoedige afloop wenst, moet met vaardigheid, niet op goed geluk vechten.

XXII.A.4.c

Apuleius bij monde van Afranius.

De wijze zal beminnen, de anderen zullen [dat alleen maar] begeren.⁷

XXII.B.1

1

daer: waar

5

greesp: handigheid, kunst (vgl. het motto)*dit ... raken*: het een en ander te bereiken (vgl. WNT IV, 1500, s.v. 'gene', dp)

- XXII.B.2 Voor alle mensen gelden niet dezelfde dingen.⁸
- De een bijt erin als voedsel, de ander wordt gebeten door vergif;
en in dezelfde oorzaak vindt de een iets om over te zuchten.
Waarom dezelfde zaak de één voordeel brengt en de ander pijn doet,
vragen jullie? De oorzaak is een onhandige of vaardige hand:
5 de vaardige hand buigt zelfs droeve zaken om tot vrolijkheid,
de onhandige hand laat zelfs vreugde omslaan.
Het leven is een kwestie van vaardigheid, niet iedereen past alles;
wat de één schaadt, heeft de ander vaak voordeel gebracht.
- XXII.B.3 Twee bedelaars bij een deur, de ene krijgt het witte brood, de andere het
grauwe.⁹
- Twee mensen raken dezelfde vis aan, waarbij de ene razend wordt en de andere
vrolijk is, en er hartelijk om lacht. Niet alles is geschikt voor iedereen: waarvan
de één zijn voordeel trekt, verliest de ander zijn goed en gaat dood van ergernis.
- XXII.B.4 Theodoretus, *Haeticarum fabularum compendium*.¹⁰
- Niet het zwaard is de oorzaak van de slachting, maar degene die het zwaard op
verkeerde wijze gebruikt heeft; niet rijkdom en armoede en andere voor- of
tegenspoed die we in ons leven tegenkomen verdienen het afgekeurd en aange-
klaagd te worden, maar zij die van al die zaken tegen de wetten in gebruik
maken.
- XXII.B.5 Voor alle mensen gelden niet dezelfde dingen.
- Het roer of de teugel¹¹ zijn niet voldoende, als er niet iemand bij is die ze vaardig
hanteert; de citer is niet voldoende als er niet iemand is die haar met ervaring
bespeelt. Niet alle zaken zijn voor iedereen even geschikt.¹² Evenals in andere
gevallen zegt Aristoteles ook hier op voortreffelijke wijze: ‘Tot een ieder komt
zoveel geluk, als hij aan deugd en verstand bezit.’¹³ Vroeger leden de mensen
schade van de wilde dieren aangezien ze herhaaldelijk door hen geteisterd wer-
den, maar zij die later leefden, begonnen hen zelfs tot hun voordeel aan te wen-
den: hun vlees te eten, zich in hun vellen te kleden en zich met hun gal te gene-
zen.¹⁴ Want zoals van één en hetzelfde gewas een bij de bloem benut, een bok
de scheuten, een zwijn de wortels, een koe het blad en de vogels het zaad, zo ver-
zamelt ook iedereen uit iets – al naar gelang zijn talent of aard – nuttige of nutte-
loze dingen.¹⁵ Zeewater is ondrinkbaar, maar goed voor de visserij en dient de
zeelieden. De vaardigheid van de gebruiker vormt het onderscheid in het
gebruik van dingen, en ‘de wijze’, zoals de komediedichter zegt, ‘is zelf schep-
per van zijn eigen geluk.’¹⁶ Heel anders keek Odysseus naar Penelope dan Eury-
machus.¹⁷ Heel anders keek Pythagoras naar de zon dan Anaxagoras; de eerste
zag hem als een God, de laatste als een steen.¹⁸ Ten slotte ook keken Socrates
en Epicurus niet op dezelfde manier tegen de deugd aan. Socrates streefde haar
na als minnaar van het geluk, Epicurus als minnaar van het genot.¹⁹ Om kort
te gaan: laten we rondgaan als bijen, niet als spinnen en in elke zaak het voordeel
eruit halen.²⁰

XXII.B.6

- 3-4 *staen ... bandt*: gaan niet iedereen even goed af (JENI v, 1835, dp)
4-5 *yeder ... heeft*: Uitspraak van Aristoteles, zie noot 13.
6 *midts*: aangezien
8 *de selve*: Nl. *wilde dieren* (r. 5)
10 *galle tot ghesondtmaeckinge*: Vgl. noot 14.
11 *kruyt*: kruid of plant
12 *plach*: pleegt
14 *beuselinghen*: nutteloze zaken
18-19 *een ... smeden*: Ontleend aan Plautus, zie noot 16.
20 *eene wyse*: (één en) dezelfde manier
19-22 *De ... wille*: Zie noot 19.
22-23 *laet verkiesen*: Zie noot 20.

XXII.C.1

- MOTTO 2 Corinthiërs 2:16.
2 *Daer*: waar
3 *recht [...] heeft gevat*: goed heeft vastgepakt
5 *werct*: teweegbrengt
6 *Doot*: betekent de dood, brengt ondergang mee (vgl. het motto)
die: wie
7 *dat eyghen kruyt*: diezelfde plant. Vgl. noot 20.

XXII.C.2

Ecclesiasticus (Jezus Sirach) 32:16, Wie de wet zoekt, die zal daarvan vervuld worden; maar wie gemeen handelt, zal daardoor struikelen.²¹

Dezelfde soort vis verschaft de één rijkelijk voedsel, maar zal voor de ander oorzaak van smart zijn: waarom zal iemand verkondigen dat de vis boosaardig is? Wanneer hij je pijn doet, kok, is het niet de schuld van de vis, maar je eigen schuld.

- 5 De wet van God is heilig, de Heilige Schrift brengt heil, toch haalt een slechte lezer er dingen uit waardoor hij te gronde gaat. De bij en de spin houden allebei van viooltjes; de laatste haalt gif uit die bloemen, de eerste honing.

XXII.C.3

De dwaas is de bewerker van zijn eigen ellende.

Twee mensen pakken een vis, een vis van dezelfde soort: de één voelt een grote pijn en de ander vaart er wel bij. De onhandige hand is de oorzaak van de ellende. Uw wet is goed, o God, slecht is het hart van de mens.

XXII.C.4.a

Spreuken 8:8-9, Al mijn woorden zijn in gerechtigheid; er is niets verdraaid, noch verkeerd in. Zij zijn alle recht voor hen, die verstandig zijn, en rechtmatig voor hen, die wetenschap vinden.

XXII.C.4.b

1 Corinthiërs 1:18, Voor hen, die verloren gaan is het woord van het kruis dwaasheid; maar voor ons, die de zaligheid verkrijgen, is het een kracht van God.²²

XXII.C.5

Voor de goeden goed, voor de slechten slecht.²³

‘Van de schepper zelf komt niets slechts of schandelijks’, zegt Hermes: ‘Schandelijkheden zijn immers de aandoeningen die aan de verdere groei kleven, zoals roest aan brons, vuil aan het lichaam; maar de ambachtsman maakt de roest niet, de vader veroorzaakt het vuil niet en God het kwaad niet.’²⁴ Wij zien dat in bijna elke tijd allen de Heilige Schrift misvormen om ketterijen te rechtvaardigen; maar dit gebeurt niet door fout van de Schrift, maar door een streven of een slechtheid die eigen is aan de natuur van de mensen, zo leert het verstand. Gieren snellen op stinkende lichamen af en gaan de lieflijke en welriekende voorbij; vliegen vliegen over gezonde lichamen heen en haasten zich naar de zweren. Zo gaan ook zij voorbij aan de heldere en inzichtelijke plaatsen in de Schrift en houden vast aan duistere en dubbelzinnige plaatsen of proberen die niet zelden door een verkeerde interpretatie dubbelzinnig te maken. Het is zelfs zo: zoals purper mensen bevalt en oproept tot blijdschap, maar tegelijkertijd stieren prikkelt en tot de strijd ophitst, zo heeft uit dezelfde schriftplaats vaak de één de gelegenheid aangegrepen tot een heilzame leer, de ander tot schisma en afsplitsing. Hoe dit kan? Ik kan dit in één woord zeggen: God is goed, de Schrift heilig, de mens slecht.

XXII.C.6

1

Hermes: Zie noot 24.

7-8

ofte [...] *ofte*: hetzij ... hetzij

12

effene: duidelijke

13

nemen ... *smeden*: scheppen er behagen in merkwaardige conclusies te trekken (vgl. *WNT* XXIII, 346, III, 13 s.v. ‘vreemd’)

17

plaetse: bijbeltekst

COMMENTAAR

Cats kan het gegeven van de venijnig stekende pieterman uit eigen aanschouwing hebben gekend; ook het uitgebeelde stadsaanzicht oogt realistisch. Maar dat hij voor dit embleem (eveneens) bij Plinius, of bij iemand als Rondelet of Gesner te rade is gegaan, hoeft niet op voorhand uitgesloten te worden. Meer dan eens hebben geschreven bronnen aan de basis van een embleem gelegen of expliciet als vertrekpunt gediend.

Plinius maakt kort melding van de vis: ‘Een even schadelijk dier is de pieterman, die verwondt met de scherpe punt van zijn rugvin’, en Conrad Gesner onderscheidt in zijn *Vollkommenes Fischbuch* twee soorten ‘Meer-dracken’ (zee-draken), zoals hij de vis noemt, de kleine en de grote, en hij beeldt beide ook af. Behalve voor de ‘grosse starcke Spitzen’ waarschuwt hij voor het schadelijke vergif dat het ‘Petermenches’ bij zich draagt. Dat doet ook Guillaume Rondelet in *L’histoire entiere des poissons*.²⁵

De beschrijving van H. Schlegel, opgenomen in de *Natuurlijke historie van Nederland. De visschen*, vormt een treffend onderschrift bij de prent: ‘De pieterman wordt door elken visscher en kustbewoner gevreesd, uit hoofde der hoogst smartelijke en ernstige wonden, die hij toebrenghet, wanneer men hem aanraakt. Daar hij een taai leven heeft, zoo blijft hem, zelfs nadat hij uit het water aan strand gebragt is, nog uren lang de kracht, om aan de hand die hem aanraakt, hetzij met den doorn van het kieuwdeksel, hetzij met dien der harde rugvin, eene

steek toe te brengen, die hevige pijnen en dikwijls het stijf worden van het gewonde deel ten gevolge heeft, zoo als uit vele voorbeelden in onze kustdorpen blijkt.' De grootte van de vis maakt voor de gevolgen weinig uit. De steek van de kleine pieterman (ook wel steekvisje genoemd), wordt 'evenzeer gevreesd als die van de grote soort.'²⁶

In zijn amoureuze duiding stelt Cats degenen die glimlachend genieten van de smakelijke pieterman, tegenover hen die ervan gruwen; dat komt omdat sommigen niet weten hoe ze de vis dienen te hanteren. Zo is het ook met de liefde: de één bezorgt zij blijdschap, de ander pijn. Alleen wie er vaardig en verstandig mee weet om te gaan, heeft kans op succes. Vergelijk de woorden die Adriaen van de Venne in de mond legt van Fijtje Goris: 'Leelijck-schreucuwer, Hangde-van // Asje voelt de Pieter-man.'²⁷

Vervolgens wordt het beeld van de moeilijk aan te vatten vis verbonden met de *ars vivendi*, waarvoor, zoals ook Aristoteles stelt, deugd en wijsheid onontbeerlijk zijn. Dat het niet iedereen is gegeven om een zaak ten volle te benutten of er voordeel uit te halen, wordt kernachtig uitgedrukt in de regel: 'De konste des gebruyckers onderscheyt de dinghen, ende een vernuftigh mensche kan sijn eyghen gheluck smeden.' Zo'n vernuftig mens moet rondgaan als de bij, en uit alles het beste halen.

Pijnlijk is het te constateren dat wie kwaad wil, kwaad kan aanrichten. Uit het feit dat één en dezelfde bijbelplaats de een kan inspireren tot vrome richtlijnen en een ander er zijn ketterse praktijken mee legitimeert, blijkt hoe verdorven de menselijke aard is. Tot twee keer toe verduidelijkt Cats zijn bedoelingen door erop te wijzen hoe uiteenlopend er wordt gereageerd op het zien van een rode doek: stemt zo'n doek de mens vrolijk, een stier wordt er razend van.

Een pictura in Gilles Corrozets *Hecatographie* is mogelijk van invloed geweest op de prent bij Cats. Er is althans sprake van een overeenkomst in de noodlottige manier waarop een in deze bundel voorgestelde visser een giftige snotolf (de roofvis 'lièvre marin') heeft vastgepakt (afb. 22.1). 'Qui nuyt a aultruy, il nuyt à soymesmes' dient als motto en de boodschap is dat de mens ervoor moet oppassen dat hij zijn ondergang niet zelf bewerkstelligt.²⁸

Afbeeldingen van vissers vormen een vertrouwd beeld in de Nederlandse kunst van de zeventiende eeuw. Werd de vis wel eens sexueel geduid, de visser treedt doorgaans op als representant van de ledigheid en het flegmatische temperament. Vergeleken met de iconografie en duiding bij Cats laat een gravure van Chrispijn de Passe de Oude (naar een ontwerp van Maarten de Vos) een geheel andere combinatie van woord en beeld zien (afb. 22.2). De prent 'Aqua', waarop een man en een vrouw temidden van uitgestalde vissen zitten, draagt als onderschrift:

Het is niet alleen zo dat het vloeiende water vies vuil afwast,
geschikt is voor zeevaart en regen schenkt:
maar het is ook rijk aan allerlei goederen die een goede keuken
nodig heeft en waarmee een tafel overvloedig opgesierd wordt.
Zie je hoe het vissenvolkje door waterpoelen
dartelt; hoe vele geweldige en afzichtelijke monsters
rond de zeilschepen zwemmen; de grote zeemonsters
hun aardige spel uitvoeren onder het doorschijnende zeeoppervlak?

Het precieze verband tussen deze tekst enerzijds en anderzijds de kinstrelende visser met de visvrouw die met haar ene hand in zijn buidel tast en haar andere op een zalmoot legt, is niet helemaal duidelijk. Evenals de drie paartjes op de andere prenten uit de reeks *De vier elementen* impliceren de gebaren en handelingen een erotische relatie tussen de figuren.²⁹

BEWERKING EN NAVOLGING *Moral emblems* 1862, 27.

LITERATUUR Van Es 1962-2, 17-19.
Emblemata 1967, 694-695.

NOTEN ¹ Deze omschrijving op basis van A.1, r. 7. De vis is niet natuurgetrouw weergegeven (vgl. Guillaume Rondelet, *L'histoire entiere des poissons*. Lyon 1558, 1, 238). De naam pieterman zou verband houden met het gebruik van zeelieden om, wanneer zij gestoken waren door de vis, hem overboord te gooien onder het aanroepen van de Heilige Petrus (Bakker 1928, 543).

² Hoogstwaarschijnlijk moeten de aanzetten in de gravure opgevat worden als pluimen rook, zoals ook het ingekleurde Leidse exemplaar veronderstelt. Vgl. voor het ijzeren visrooster: Weyns 1974, 467.

³ Voor de typische vismand, bekend onder de benaming 'benne': Royalton-Kisch 1988, 316-317, nr. 88; en Weyns 1974, 430.

⁴ Misschien heeft Van de Venne de walmuur van Vlissingen willen suggereren, maar dan is de ruimte buiten de muur wel erg breed. De molenstenen zouden kunnen wijzen op de nabijheid van een (water)molen; in Vlissingen stond een getijmolen. De toren vertoont echter weinig gelijkens met die van de Jacobskerk. Ten onrechte wordt het bestaan van een voortekening van deze prent verondersteld (Hollstein xxxv, 52, nr. 86); de vermelding zal betrekking hebben op die van emblemprent xxix.

⁵ Cats heeft ten opzichte van Ovidius *remo* en *velo* omgewisseld en hij schreef *reguntur* waar bij Ovidius 'moventur' staat. Met deze zelfde varianten overigens ook bij Langius (126 A). Vgl. de vertaling van Kat 1993, 17.

⁶ Ed. [Leiden] 1607, 48. In de regels die aan het citaat voorafgaan schrijft Vegetius dat wie verlangt naar de vrede zich moet voorbereiden op de oorlog en wie streeft naar de overwinning er zich op moet toelagen zijn soldaten te trainen. Ook aangehaald door Langius (126 B).

⁷ In: *Apologia*, xii. Ed. Helm 1972, 14-15. Apuleius geeft het citaat als een uitspraak van Afranius, zoals Cats ook aantekent.

⁸ Ofwel: Niet alles is voor iedereen. Vgl. het citaat van Propertius (aangehaald in B.5); en verder 'Non omnibus annis omnia conveniunt' (Niet bij elke leeftijd past alles), evenals Petronius' 'Non omnibus unum est, quod placet' (Niet iedereen vindt alles even leuk), aangehaald in Walther, 3, 339, nrs. 18148-18149.

⁹ Of: in plaats van 'grauwe': bruine. Meurier 1617, 63. *Proverbia*, 1, 200 en Le Roux 1859, 11, 175.

¹⁰ Theodoretus schreef, met enkele minieme verschillen: 'Sed neque ensis causa est caedium, sed qui ense male usus est: neque divitiae et paupertas, et alia vitae prosperitas vel adversitas reprehendi merentur, sed qui praeter leges horum quolibet usi sunt.' Zie: *Opera omnia*. Paris 1864, 485-486, c. (PG. LXXXIII).

¹¹ De combinatie van deze twee begrippen staan vlakbij de gedeeltelijke ontleening van Cats aan Plutarchus (vgl. noot 15), zoals door Erasmus geformuleerd in zijn *Parabolae*: 'Ut freno circumagitur equus, ut clavo navis [...]' (Zoals het paard wordt geleid door het bit en het schip door het roer [...]). Ed. Margolin 1975, 172, r. 209; ed. Mynors 1978, 183, r. 24.

¹² Citaat uit Propertius, *Elegiae*, III, IX, 7. Ook aangehaald door Montaigne, *Essais*, III, 1. Ed. Villey 1978, II, 803.

¹³ Aristoteles brengt dit onderwerp een aantal keren ter sprake. O.m. in zijn *Ethica Nicomachea*, I, VIII (1098 b) en in X, VIII (1178 a-1179 a), onder de titel 'Een meer menselijk geluk bestaat in de activiteit van de zedelijke deugden en de verstandigheid'; ook *Ethica Eudemia*, I, V, 14 en *Rhetorica*, I, IX, 13 handelt over deze stelling. Langius geeft twee verwante citaten uit het werk van Aristoteles (455 B).

¹⁴ Gebaseerd op Plutarchus, *Moralia* ('De capienda ex inimicis utilitate'), 86 D, via de aangepaste versie van Erasmus in zijn *Parabolae*: 'Ut priscis satis erat si a feris non lederentur, posteriores etiam in suum commodum vertere ceperunt, pellibus vestiri, carnibus vesci, felle mederi [...]' (Onze voorvaders waren al tevreden wanneer ze niet door wilde beesten werden aangevallen; later ging de mens gebruik van hen maken: hun huiden dragen, hun vlees eten en hun gal benutten voor medicijn [...]). Ed. Margolin 1975, 182, r. 343-344; ed. Mynors 1978, 189, r. 3-5. Vgl. voor de gal als geneesmiddel o.a. *WNT* IV, 146, 2, b, β.

¹⁵ Evenals de vorige zin, is ook deze gebaseerd op Plutarchus, nu *Moralia* ('Quomodo adolescens poetas audire debeat'), 30 D, ook opgenomen in Erasmus' *Parabolae*: 'Quemadmodum in iisdem pascuis apis florem sequitur, capra fructicem, sus radicem, quadrupedia fructum [...]' (Zoals in dezelfde wei de bijen bloemen zoeken, de geit bladeren, het zwijn wortels en grotere dieren fruit [...]). Ed. Margolin 1975, 172, r. 200-201; ed. Mynors 1978, 183, r. 13-14. Cats breidt de passage enigszins uit.

¹⁶ Verwijzing naar Plautus, *Trinummus*, 363: 'Nam sapiens quidem pol ipsus fingit, fortunam sibi.' In iets andere bewoordingen ook door Langius aangehaald (491 A).

¹⁷ Twintig jaar lang wachtte Penelope, de trouwe echtgenote van Odysseus, op de terugkomst van haar man, terwijl vele voorname jongelieden, onder wie Eurymachus, naar haar hand dongen. Ondanks een aanbod tot verzoening werd hij, evenals alle andere verliefden, door Odysseus gedood (vgl. Homerus, *Odyssee*, o.a. I, 399 en XXII, 88).

¹⁸ Eén van de opvattingen van de Griekse wijsgeer en hervormer Pythagoras van Samos (ca. 582-na 500 v. Chr.) was dat de zon, de maan en de sterren goden zijn, omdat de warmte erin overweegt en warmte de oorzaak is van leven. De Griekse wijsgeer, astronoom en mathematicus Anaxagoras van Clazomenae (ca.

500-428 v. Chr.) werd van godslastering (*asebeia*) beschuldigd omdat hij – in strijd met de overgeleverde mythen – de opvatting huldigde dat de zon een gloeiende steen was, van iets grotere omvang dan de Peloponnesus. Zie: H. Diels, *Die Fragmente der Vorsokratiker*. Tweede druk. Twee dln. Berlin 1906-1910, 1, 293-323, nr. 46, en F.M. Cleve, *The philosophy of Anaxagoras*. Den Haag 1973, i.h.b. 63-75.

Waarschijnlijk put Cats, voor zowel deze als de volgende vergelijking tussen Socrates en Epicurus, uit Diogenes Laertius, *De vitis philosophorum*. Voor Pythagoras uit VIII, 27; voor Anaxagoras, II, 8 en 15. Zie voor andere mogelijke bronnen en literatuur: *WDO*, 159 en ‘Addenda’, 3402.

¹⁹ Voor Socrates was het goede of geslaagde leven (het ‘geluk’) voor de mens van betekenis, bepaald door een innerlijke gesteldheid of deugd. Vgl. *WDO*, 2775-2777. Volgens de wijsgeer Epicurus (341-271/270 v. Chr.) was het hoogste doel van het menselijk bestaan het genot, opgevat als welzijn. Diens ideeën zijn uitvoerig omschreven door onder andere Diogenes Laertius, *De vitis philosophorum*, x, 6; 11 en 136, en in de kernstellingen 139-154. Hier wordt ook vermeld dat Epicurus onder de oude filosofen het meeste aansluiting vond bij Anaxagoras; mogelijk de reden waarom Cats ze hier in één reeks opsomt.

²⁰ Spinnen werden beschouwd als venijnzuigende en giftige dieren (*WNT* XIV, 2824). Zie voor de literaire bronnen van dit motief (dat tot één van de bekendste humanistische topoi behoort), evenals verwerkingen ervan binnen de devieskunst en de emblematiek: *Emblemata* 1967, 302-303. Hadrianus Iunius dichtte in zijn *Emblemata* (Antwerpen 1575, 37, nr. XXXIII):

Op de bloeme daer de spinne uit suycht haer fenijn,
Haelt het bieken sijnen honich met voorspoeden [...].

En, kort voor Cats, volgde Cornelis Plemp in zijn *Emblemata* (Amsterdam 1616, 171, nr. XLVII) dezelfde Iunius op de voet:

Implet araneolos hausto flos ille veneno,
Qui delibato nectare pascit apes.

Niet alleen via het werk van Plato en Lucretius, ook via Seneca (*Epistulae morales*, LXXXIV, 3-7) en Montaigne vond het motief ruime verspreiding. Zie: J. von Stackelberg, ‘Das Bienengleichnis. Ein Beitrag zur Geschichte der literarischen Imitatio.’ In: *Romanische Forschungen* 68 (1956), 271-293; en P. Claes, *Echo's echo's. De kunst van de allusie*. Amsterdam 1988, 28-37 (‘De bij en de spin’). Verwerkingen bij Erasmus worden vermeld in Nolde 1964, 22-23 en 317-318.

²¹ Of: aanstoot geven. In de in 1565 te Antwerpen verschenen *Biblia* nog opgenomen onder 32:19.

²² De *Bible* 1610 heeft ‘mais’ in plaats van *ains*; deze archaïsche vorm komt met de betekenis ‘maar’ ook voor bij o.m. Calvijn, Rabelais en Du Bellay (*Dictionnaire de la langue française du seizième siècle* 1925, 1, 140-141). Vgl. ook XXI.C.3 en XLIII.C.3.

²³ ‘Bonis bona est, mala at malis mors corporis’ (De lichamelijke dood is voor de goeden iets goeds, maar voor de slechten iets slechts); Walther, 7, 294, nr. 35251a.

²⁴ Hermes Trismegistus, *Corpus Hermeticum* ('Pimander'), XIV, 7: 'Operanti autem ipsi, nihil malum, nihil aestimatur obscoenum. Haec namque, passiones sunt generationis comites, tanquam aeris aerugo, ac corporis sordes. Non tamen aeruginem faber fecit, neque sordes effector produxit, neque malitiam Deus.' In de ed. 1574, NIV. In de vertaling van Van den Broek en Quispel 1991, 175: 'De maker zelf heeft niets dat voor slecht of schandelijk kan doorgaan. Dat kan men alleen zeggen van de verschijnselen die het proces van worden en vergaan begeleiden, zoals de roest het koper, en het vuil het lichaam. De kopersmid maakt de roest niet, en de ouders niet het vuil [aan het lichaam van hun kind]. En God niet het kwaad.' Zie voor Hermes: embleem xx.c.4.b.

²⁵ Plinius, *Naturalis historia*, IX, LXX, 155: 'Aequè pestiferum animal araneus spinæ in dorso aculeo noxius.' Zie voor Gesner de ed. Frankfurt am Main 1670, 60-61 (ed. princ. 1563). Voor Rondelet: ed. Lyon 1558, I, 238-241, X, X en 376-378, XVII, XI.

²⁶ Amsterdam 1870, 37-41 (en plaat v, fig. 5-6). De citaten op 39 en 41. Dodonaeus raadt aan basilicum te gebruiken 'om de wonden die van het steken van de Zee Draeck ghecomen zijn, te ghenesen.' Een ander deugdelijk kruid is salie: 'Savie is oock seer goet tegen de steken van de vergiftige visschien, als Pietermannekens.' Zie *Cruydt-boeck*. Ed. Leiden 1608, IX, XI, 482 en IX, XXII, 503. Andere middelen die men tegen de wonden gebruikte waren menselijke ontlasting, een opengesneden pieterman, gedrukt op de wond, en een ook een smeerseltje verkregen uit de gebakken lever van de pieterman (Bakker 1928, 543-544). Over de gifstekels verder *De wereld van de vissen, amfibieën en reptielen*. Red. P. Whitfield. Utrecht etc. 1986, 90.

²⁷ *Belacchende werelt*. Ed. Van Vaeck 1994, 100 en 370.

²⁸ Ed. Paris 1543 [Fviverso-Fviiirecto]. Met als onderschrift:

Gardons nous donc de nuyre à nostre proche
Que le peril pres de nous de s'approche:
Et ne faisons à aultruy le mesfaict,
Que ne vouldrions que contre nous fust faict.

Vgl. ed. Oulmont 1905, 78-79. Zie over deze vis eveneens Plinius, *Naturalis historia*, IX, LXX, 155.

²⁹ Non putres tantum sordes liquida abluit unda,
Aptaque navigiis eadem est, pluviasque ministrat:
Sed variis foecunda bonis, queis uncta culina
Indiget, ac mensae quibus exornantur abunde.
Squamigeræ videntur ut per stagna liquentia gentes
Exultent; tot monstra ingentia et horridia visu
Veliferas circum nent puppes; grandia cete
Effingant molles vitreo sub marmore lusus.

Hollstein xv, 193, nr. 525. Ook afgebeeld in: *Beuckelaer* 1986, 194-195, cat. nr. 78 en in *Sterren in beelden. Astrologie in de eeuwen van Mercator*. Tent. cat. Sint-Niklaas 1994, 73-74 (met afwijkende vertaling). Voor de symboliek: De Jongh 1968-1969; S. Koslow, 'Frans Hals' *Fisherboys*: examples of Idleness.' In: *The art*

bulletin 57 (1957), 418-432; *EW*, 218; Porteman 1987, 84-89; Roylton Kisch 1988, 139, noot 262.

Vgl. voor overeenkomstige, latere, voorstellingen o.m. Quirijn van Brekelenkam, *Vischraper*, 1653 (Verblijfplaats onbekend; in 1956 in bezit van kunsthandel Loevenich, New York, afgebeeld in *Leidse fijnschilders* 1988, 35, afb. 15). Op Pieter Pietersz., *Visverkoopster*, ca. 1568 (Moskou, Poesjkin Museum) en Adriaen van Ostade, *De visvrouw*, 1672 (Amsterdam, Rijksmuseum), kijkt een vrouw, evenals op de prent bij Cats, de beschouwer direct aan (zie: *Kunst voor de beeldenscorm. Noordnederlandse kunst 1525-1580*. Red. J.P. Filedt Kok e.a. Tent. cat. Amsterdam. 's-Gravenhage 1986, 410, cat. nr. 300 en *Masters* 1984, 287-288, cat. nr 92).

XXIII IK WORD DOOR HET WATER AANGERAAKT, NIET GEBROKEN.

PRENT Een naakte man met een baard heeft zich tegen een rotspartij gevlijd. Onder zijn rechterarm ligt een kruik waaruit visrijk water stroomt; het water vloeit in de zee waarop eveneens een bergstroom uitkomt. Deze stroom, die neerstort van een massief gebergte waarop een kerkgebouw staat, tekent een onderscheiden baan af in het water; stippellijnen geven aan dat het water zich niet vermengt, maar met zijn eigen visstand een gescheiden stroom vormt. De man is gekroond met en omringd door waterplanten. Herkenbaar is de Grote lisdodde (*Typha latifolia*) bij de linkereboog.¹ Houding, uitdossing en de kruik wijzen erop dat hier een riviergod is voorgesteld; waarschijnlijk is het Alphaeus, een uitbeelding van de rivier Alpheus, die ter sprake wordt gebracht in het tweede prozadeel.² Gesigneerd JS, onder de vis linksonder. Afmeting: 12,4 × 12,4 cm.

XXIII.A.1

MOTTO

2 *blijde geesten*: vrolijke personen
3 *desen onverlet*: desalniettemin; letterlijk: hierin onbelemmerd zijnde
4 *stant*: houding
6 *even*: zelfs
7 *vreemt verstant*: bijzondere waarneming, in de zin van: men kan het zich nauwelijks voorstellen (*WNT* XX, 636, A, 11, 8, c, α)
8 *brant*: brand(ing). Zie voor dit petrarkistische *icy fire*-motief: Forster 1969; voor citaten met betrekking tot de ijzige harten van de zo beminnelijke vrouwen: *WNT* VI, 1448, 2, b. Vgl. verder Ripa 1644, 497b; en embleem XXVI.A.1, r. 4.

XXIII.A.2

Ik word door het water aangeraakt, niet gebroken.

Phyllis, je wordt aan alle kanten omringd door een menigte, toegewijd aan Venus,
en zie, er komt geen enkele liefde in jouw aderen:³
duizend vrijers vullen jouw oren met hete klachten,
toch ben jij midden in de vlammen zonder enige vlam.

- 5 Zo blijven ook in het rivierwater, al gaat het door de grote zeeën,
de kleur en de smaak die er vroeger waren aanwezig.
De macht van de rivier is verwonderlijk, net als de macht van mijn meisje wonderlijk is:
allebei blijven ze onaangetaast, terwijl de zee eromheen stroomt.
- XXIII.A.3 Spreken met de mond, raakt het hart niet.

De rivier die je ziet, stroomt tot in de volle zee, en toch blijft haar water zoet.
Waarom verbaas je je? Zij die ik bemin kan hetzelfde, terwijl ze te midden van het vuur loopt, blijft ze toch koel.
- XXIII.A.4.a Toch gaat dit over dingen die zelden gebeuren, zoals Hieronymus juist opmerkt in Boek 3, brief 5.⁴

Wie is de oven van de Babylonische koning binnengegaan zonder verbrand te worden? Van welke jongeman heeft de Egyptische meesteres de mantel niet vastgehouden? Te midden van de verleidingen van de wellusten temt de begeerte zelfs ijzeren geesten. Het is moeilijk met zoveel moois voor ogen de kuisheid te bewaren.⁵
- XXIII.A.4.b Ook Bernardus in een preek.

De kuisheid loopt gevaar te midden van genoegens, de nederigheid in rijkdom, de eerlijkheid in handelszaken, de waarheid in grootspraak, de liefde in deze wereld.⁶
- XXIII.B.1
1 *even noch*: zelfs nu nog
4 *nevens een*: naast elkaar
efter: evenwel
5 *hout*: huwt
houwen: (be)houden. Woordspeling met huwen, in 1618 nog benadrukt doordat het woord *hout* was geursiveerd.
7 *alleen*: voor zichzelf
8 Het is belachelijk, terwijl het lichaam gemeenschappelijk is, de goederen elk afzonderlijk te beheren. Zie voor de constructie *Fy* met tweede naamval: *WNT* III, 4455, 1, b.
- XXIII.B.2 Het lichaam gemeenschappelijk, het geld niet.⁷

Door uw wateren, Neptunus, stroomt de rivier,
die geheel de kleur, die er vroeger was, behoudt.
Het water heeft zich niet gemengd met de zee en de zee mengt zich niet met het water
van de rivier, en elk van hen houdt zijn eigen vissen.
5 Hoor eens, waar is de heilige trouw? Waar de zoete huwelijksband?
Beide kistjes houden de rijkdommen apart:
onze lichamen zijn gemeenschappelijk volgens de huwelijkswetgeving;
Phyllis, waarom ontzeg je me jouw bezit, terwijl je me wel jezelf gegeven hebt?

- XXIII.B.3 Ieder zijn eigen goed.⁸
- De rivier die je ziet, stroomt door de zee maar noch haar water noch haar vissen, komen buiten haar eigen stroming. Wanneer de gehuwden hun goederen gescheiden houden waar is dan, zeg zwakke liefde, waar zijn dan je vuur en pijn?
- XXIII.B.4.a Horatius, *Saturae*, 1, 1, 86-87.
- Verwonder je je er nog over, dat wanneer je geld boven alles stelt, ik jou niet de liefde bewijs die je niet verdient?⁹
- XXIII.B.4.b Plutarchus, *Moralia* ('Coniugalia praecepta'), 142 F; via de Franse uitgave: *Les préceptes de mariage*, xx.¹⁰
- Plato schrijft dat die staat gelukkig is waar men de woorden *Dit is van mij, en dat is niet van mij* niet hoort, maar die woorden moeten des te meer uit het huwelijk gebannen zijn.
- XXIII.B.5 Het lichaam gemeenschappelijk, het geld niet.
- Wat is dit nu, dat een rivier midden door de zee stroomt en zich in de baai, om zo te zeggen in de omarming van die grijze vader stort, maar desalniettemin zijn eigen water, kleur en vissen bewaart! Iemand zou zich kunnen verbazen over dit wonderlijke schouwspel in de zee, wij zouden ons kunnen verwonderen over een ander schouwspel op het land. In de tijd van onze vaders, toen nog de sporen van het oude recht bestonden,¹¹ was er zo ongeveer één enkelvoudige manier om een huwelijk aan te gaan, namelijk dat tegelijk met het huwelijk zelf er ook een gemeenschap van alle goederen tussen de echtelieden leek te zijn afgesloten. Nu echter zijn de tijden veranderd en de gewoonten van de mensen zozeer meeveranderd, dat het erop lijkt dat het heilige van het huwelijk verworpen is tot een commerciële aangelegenheid en een zaak van eigendom. En zoveel huwelijken er vandaag de dag gesloten worden, zoveel weezinwekkende verdragen, met als inhoud dat de goederen niet gemeenschappelijk mogen worden, moeten er blijkbaar bij komen. Wat moet ik zeggen? Het is toch dwaas dat vaders hun dochter ten huwelijk geven aan iemand aan wie ze de bruidsschat niet toevertrouwen? Het is toch dwaas dat een vrouw zichzelf geeft aan een echtgenoot die zo is, dat ze hem haar bezit weigert? Zoals vocht zich in alle delen mengt, zo zou ik willen dat er ook tussen gehuwden niets apart, niets afzonderlijk is, het lichaam niet, de goederen niet en zelfs de gedachten niet.¹²
- XXIII.B.6
- 1 *De ... nature*: Vgl. de literatuur vermeld in de commentaar.
- 3 *ghemeen te maecken*: te vermengen
- 4 *immers soo*: minstens zo
- 9 *slechtelijck ... legghen*: eenvoudigweg neer te leggen
- 10 *de selve*: Nl. *teere maghet* (r. 7-8).
- 11 *eerde kluyten*: stukken grond, kluiten aarde, vgl. *WNT* 1, 560
- in dier voeghen*: op een zodanige wijze
- vast te maken*: (kapitaal of geld) onttrekken aan de vrije beschikking van de ander; vgl. noot 24

12	<i>dullicheydt</i> : dwaasheid
12-13	<i>te betrouwen</i> : toe te vertrouwen
13	<i>derf</i> : kan
16	<i>ghebonde</i> : getrouwden
XXIII.C.1	
MOTTO	1 Corinthiërs 7:31. Dit hoofdstuk handelt over het huwelijk.
	<i>als</i> : alsof
1	<i>bier</i> : Nl. op de prent (vgl. C.3, r. 1).
	<i>versche beeck</i> : Te lezen als: zoetwaterstroom (vgl. WNT XX, 1V, 2160, 31). ¹³
2	<i>sonder ... paren</i> : zonder zich op enigerlei wijze te vermengen
4	<i>eersten</i> : oorspronkelijke
6	<i>het los ghewoel</i> : het wufte (aardse) gewoel, de ijdele bedrijvigheid van deze wereld (vgl. WNT 1V, 2115, 7 en WNT VIII, 2962, 13) én C.6, r. 24. <i>Gewoel</i> wordt overigens ook gebruikt als omschrijving voor de warrelende beweging van het water (WNT 1V, 2113, 3).
7	<i>oock even</i> : eveneens
7-8	Vgl. Johannes 18:36, 'Jezus antwoordde: "Mijn Koninkrijk is niet van deze wereld."'
XXIII.C.2	
	Onvermengd te midden van de golven. ¹⁴
	Men zegt dat er een rivier is, die midden door de zee stroomt, maar desondanks daaraan geen zeezout onttrekt. Wij spoeden ons voort over de zee van de wereld, over het grote water, de zilte Doris ¹⁵ houdt ons in haar zoute schoot vast; de golven slaan aan alle kanten, de branding raast snel over het zand, ach! wat moet het beekje beginnen te midden van zoveel water? Genadige God, sta ons toe zonder in het zout ondergedompeld te zijn, ¹⁶ ons lichaam aan de aarde, ons hart aan u terug te geven!
5	
XXIII.C.3	
	Baad naar genoeg, maar zonder te vermengen.
	De zee op dit tafereel, lezer, beschouw die als de wereld en draag er zorg voor dat haar zout zich nooit vermengt met de zoete rivier van jouw christelijke geest. Geve God dat ieder het zijne goed bewaakt.
XXIII.C.4.a	
	Ambrosius, <i>De virginitate</i> , xvii, 108.
	Leer in deze wereld boven de wereld te staan; en ook al torst u een lichaam, laat uw innerlijke vogel [ziel] toch in u vliegen. ¹⁷
XXIII.C.4.b	
	Filippensen 2:15, Opdat u onberispelijk en oprecht moge zijn, kinderen van God, onschuldig te midden van een verwrongen en verdorven geslacht.
XXIII.C.5	
	Onvermengd te midden van de golven.
	Zaden en planten die van elders gehaald zijn, brengen snel vruchten voort volgens de aard van de grond waarin ze gezaaid zijn: dieren die naar een ander gebied zijn overgebracht passen hun aard aan bij die van de plaats waarop ze

gehouden worden. Ongeveer hetzelfde overkomt ons: wij vormen met onszelf onze geest dagelijks naar de norm van het Goddelijk Woord en vatten in de geest hoop op naar een beter leven, maar zodra wij aan het openbare leven beginnen deel te nemen, waar zaken en mensen ons met lawaai omringen, ontlennen wij daaraan plotseling onrust en verwarring en bezigheid voor onszelf. En zij bepalen niet alleen onze eigen zaken, maar ook die van anderen. Wij ongelukkigen! wij worden weggerukt en raken dikwijls door verderfelijke invloed buiten onszelf. Wie immers:

... *wiens geest omspoeld was door luxe,
zal zijn strenge levenswandel vrij kunnen houden van zonde?*¹⁸

Laten wij ons er toch met behulp van de goede God tegen verzetten en de Alpheus, die zonder zijn water te mengen in de Sicilische Zee stroomt, ijverig navolgen;¹⁹ laten wij terwijl we door de onbestendige lichtzinnigheden van deze wereld gaan, ons niet in hen mengen, maar zoals een vis in het zoute water niet zout wordt, uit deze zee geen zout opnemen. De stralen van de zon raken wel de aarde aan, maar zijn daar vanwaar ze gezonden worden.²⁰ Ach, moge onze geest zo in het menselijke verkeren, dat hij intussen bij zijn oorsprong blijft, dat wil zeggen bij God!

XXIII.C.6

- 2 *haest*: spoedig
4 *ghebouwen*: gehouden, gefokt
5 *Yet sulcx*: iets dergelijks
6 *in eenicheydt*: terwijl hij alleen is
7 *gheneghentheden*: begeerten (vgl. r. 13: *stroom van wellust*)
8 *innighe gbedachten*: vrome overpeinzingen. Met de duidelijke connotatie 'inwendig' tegenover werelds.
9 *benefpens*: naast, in de nabijheid van
10 *omswevende gebreken*: ondeugden die (de mens) omwaren (vgl. *WNT* x, 861, 2, g)
11 *de selve*: Nl. *gebreken*, r. 10; vgl. *stroom van wellust*, r. 13.
17-21 *Laet ... wateren*: Mogelijk een toespeling op Psalm 65:10: 'De rivier Gods is vol water', en (of) Prediker 1:7 over de ijdelheid van alle aardse dingen.
17 *naervolghen*: doen zoals, als exempel beschouwen
17-18 *de reviere alpheus*: Zie de commentaar.
18 *de selve*: Nl. *de sicilische zee*, de Straat van Messina.
20 *de selve*: Nl. *ijdelheden van de werelt* (r. 19-20).
21 *versche visschen*: zoetwatervissen (*WNT* xx, 2160, 1v, 31, 2). Vgl. tevens de afleiding 'verscherivier' voor zoetwaterivier (*Ibid.*, 2166).
21-23 *De ... dalen*: Ontleend aan Seneca, zie noot 20.
22 *ghelijckewel*: evenwel
24-25 *niet dieper [...] ofte*: niet zo diep ... dan dat
25-26 *onse ... Godt*: Ook door Ripa uitgebreid uiteengezet in zijn behandeling van het begrip 'Principio. Begin' (1644, 31b-32).

COMMENTAAR

In de Griekse mythologie zijn de riviergoden zonen van Oceanus en beschermers of vertegenwoordigers van de rivieren. Zij werden vol ijver vereerd omdat

ze zo'n grote invloed hadden op de vruchtbaarheid van het land. Tot de iconografie van de riviergoden behoren voorstellingen van mensen of dieren, soms als slangen of stieren met een menselijk gezicht. Als attributen hebben ze meestal een kruik of hoorn des overvloeds.²¹

Alphaeus is de riviergod van de Alpheus, de grootste rivier van de Peloponnesus. Deze rivier ontspringt bij Tegea in het zuidoosten van Arcadië, stroomt in noordwestelijke richting door Arcadië, vervolgens in westelijke richting door Elis en mondt uit in de Ionische Zee, circa twintig kilometer ten westen van Olympia. De rivier heet thans Alfíós.²²

De god Alphaeus is een zoon van Oceanus en Tethys. Als jager zou hij een nimf uit het gevolg van Artemis, namelijk Arethusa, achtervolgd hebben. Arethusa vluchtte naar het eilandje Ortygia in de haven van Syracuse en werd daar door Artemis in een bron veranderd. Alphaeus veranderde in een rivier, maar het water daarvan vermengde zich bij de monding niet met dat van de zee: het stroomde onder de zee naar Ortygia om zich daar met Arethusa te verenigen. Dit verhaal komt onder andere voor in Ovidius' *Metamorphosen*, v, 572-641.²³

De opvallende loop van de rivier vormt het emblematisch uitgangspunt: dat wat nauwelijks voor mogelijk wordt gehouden, blijkt wel degelijk te kunnen. Cats vergelijkt het natuurverschijnsel met het meisje Rozemond, dat zich omringd weet door vele aanbidders, en ze toch op afstand houdt. De vrijers zijn gesymboliseerd in de brandende zee en zij in de zoete, maar koele stroom. Hoe wenselijk en moeilijk het is te midden van talrijke genoegens de kuisheid te bewaren, wordt verder benadrukt door de citaten uit het werk van Hieronymus en Bernardus.

Vervolgens dient de voorstelling van het onvermengd naast elkaar stromen van de twee wateren – elk met hun eigen visstand – om een oordeel te vellen over de scheiding van goederen binnen een huwelijk. Cats keurt dit resoluut af. Voorheen, zo zegt hij, werd er vanzelfsprekend in gemeenschap van goederen getrouwd, terwijl de ontwikkeling in zijn tijd, wél gemeenschap van lichamen, maar niet van geld en goed, de waardigheid van het huwelijk heeft aangetast. Dwaas noemt hij het wanneer aan die vroeger zo gerespecteerde huwelijkse aanlegenschap wordt getornd. Getrouwen (en hij richt zich dan veelzeggend tot ouders die huwbare dochters hebben) moeten niets gescheiden houden. Deze uitgesproken visie komt ook in het citaat uit Plutarchus' *Raadgevingen voor het huwelijk* naar voren.²⁴

Bij de derde, godsdienstige, toepassing wordt de karakteristiek van de Alpheus weer als nastrevenswaardig voorgesteld. Zij mondt uit in een oproep het gedrag van de rivier ijverig na te volgen, want de mens die zich midden in de wereld bevindt, dient ervoor te zorgen dat hij zijn geest en ziel afzijdig houdt van de ijdele bedrijvigheid die daar heerst.²⁵ Het is zeer wel denkbaar dat Cats onder invloed van Lipsius' *De constantia*, 1, 6 tot deze duiding is gekomen. Lipsius schrijft hier namelijk: 'Dat zal op jou slaan: een ware koning, waarlijk vrij, slechts aan God onderworpen, verlost van het juk van de hartstochten en het toeval. Sommige rivieren schijnen dwars door zeeën te stromen en toch hun zoet water te behouden; zo zul jij ook je koers handhaven in de onrust die je omspoelt, zonder door de zee van ellende te verzilten.'²⁶

Dezelfde tegenstelling tussen het zoute en zoete water, gekoppeld aan de gevaren van de zee (metaforisch voor de wereld, waar de mens volgens Cats

ongestoord doorheen zou moeten zwemmen), werd later tot embleem verwerkt door Philotheus (pseudoniem van Karl Ludwig von der Pfalz) in zijn *Symbola christiana*. Op de pictura is te zien hoe een bron vanaf een rots in zee stroomt. Deze bron is een symbool voor de vrome en heilige ziel, wier zuiverheid in schrill contrast staat met de haar omringende wereld. Het motto luidt: 'Purior inde fluit' (afb. 23.1). Van de bundel verscheen in 1713 een Nederlandse vertaling door E. Verryke.²⁷

Cats' drie duidingen geven een variërende verschuiving te zien. Eerst gaat het om het in bescherming nemen van het lichaam (kuisheid), daarna om het samengaan van lichaam, geest en goed (het waardige huwelijk) en ten slotte om de scheiding van het lichaam en de ziel (in het zich afwenden van het aardse en de christelijke bezinning).

Hoewel de iconografie van stroomgoden een tamelijk eenvormige traditie kent, kan het zijn dat Cats voor de uitbeelding van de riviergod de emblemprent uit Dionysius Lebeus-Batillius' *Emblemata* in gedachte heeft gehad (afb. 23.2); andere overeenkomsten in de *Sinne- en minnebeelden* veronderstellen in ieder geval een vertrouwdheid met deze bundel.²⁸

Een variant in deze context biedt een devies in Girolamo Ruscelli, *Le imprese illustri* uit 1584. Hierin is het impresa van Francesco Conte Landriano opgenomen met eveneens een riviergod als belangrijkste beeldelement; het motto luidt 'Altior, non signior' (Dieper, niet trager). Ruscelli zegt in zijn uitgebreide commentaar onder andere dat de rivier die op weg is naar zee onderweg elke hinderenis die hem kruist, weet te overschrijden; in plaats van in kracht af te nemen zwelt de rivier juist aan. Zo wist ook deze graaf in zijn liefde hindernissen te overwinnen, de woorden van Petrarca indachtig: 'Sterk is de minnaar die in strubbelingen groeit'. In dit standvastig leven zijn de edelman glorieuze overwinningen te beurt gevallen en de pictura herinnert tevens aan een van Landriano's militaire acties, namelijk die aan de rivier de Elbe in Saksen.²⁹

Cats' riviergod komt terug als versiering op een zeventiende-eeuwse houten kan. De hoofdvoorstelling bestaat uit een navolging van emblemprent XLII met de dansende apen. Samen met een spiegelbeeldige pendant flankiert de riviergod, precies boven de voetjes van de kan (in de vorm van een noot), de ovale voorstelling. Ze hebben zich beiden met hun stromende kruiken, wel toepasselijk op een drinkkan, tegen de rand van de decoratie neergevlijd (zie afb. 42.3).

BEWERKING EN NAVOLGING	Van Vreeswyk 1675-1, 176.
Pallavicini 1696, nr. 20.5 ('Elk een zijn bysondere Val'; motto B.3 en sterk gewijzigd onderschrift A.3).
<i>Moral emblems</i> 1862, 107.
Harms en Freytag 1975, L 72, afb. 2 en 3.
LITERATUUR	Koopmans 1958, 47.
<i>Emblemata</i> 1967, 103-104.
Schilling 1979, 189-191.
NOTEN	¹ Zie <i>Heukels' Flora van Nederland</i> . Ed. R. van der Meyden. Eenentwintigste druk. Groningen 1990, 573-574. Dodonaeus omschrijft de plant als volgt: 'De

Lischdodde heeft lange smalle driecantige spitsche Bladeren met eenen uitstaenden oft verheven rugge: daer tusschen spruyt eenen rechten, hoogen, gheladden, effenen, caelen steel, sonder leden oft knoopen, binnen niet hol: ende daer op wast eerst een dunne Aere van moschachtige Bloemen, de welcke afgevallen oft verwelkert zijnde, blijft daer een dicht in een ghedrongen vergaderinghe van wollachtigheyt, oft hayrkens, diemen een Dodde noemt, soo dick als eenen duym, somtijts meer dan een palme lanck, bruyn peersch, oft doncker graeuw van verwen [...]. Zij groeien 'in broeckige plaetsen, ende in ondiepe staende wateren, ende aende canten van de wijde rivieren' (*Cruydt-boeck*, xx, xxviii. Ed. Leiden 1608, 1037-1038). Vgl. voor andere waterplanten ook embleemprent xxxii en xxxv.

² De riviergod versterkt het zoetwaterkarakter; hij moet hier blijkbaar symbolisch worden opgevat voor de eigenlijke stroom die uit de bergen komt. Dergelijke mannen met een kruik onder de arm en het hoofd getooid met planten of schepen, komen vaak voor op voorstellingen van zeeën, rivieren of waterrijke steden. Zie voor deze personificaties de commentaar (noot 21), evenals H. Miedema, 'De Tiber en de zwemmende maagden: een afknapper.' In: *Nederlands kunsthistorisch jaarboek* 19 (1968), 133-155, i.h.b. 141-143, over de rivieruitbeeldingen bij Ripa en Cartari: 147, afb. 4. Een beschrijving van deze stereotype uitbeelding van de riviergod, liggend en steunend op een elleboog, reeds bij Philostratus, *Imagines*, II, 14. P.C. Hooft spreekt in *Geeraerd van Velsen* (1613) over de rivier de Vecht als: 'Dees frissche grysicheyt, ghemytert met het riedt.' In ed. F.A. Stoett en A.J.J. de Witte. Tweede druk. Zutphen 1976, 130, r. 1491.

³ Dione, de moeder van Venus, werd soms aan haar gelijkgesteld. Cats maakt hier gebruik van de annominatio: *Venus-venas*.

⁴ Cats voegt hier twee Hieronymus-citaten samen, beide uit de *Epistulae*. Het eerste is afkomstig uit: 'Epistula ad Salvinam', lxxix, 5; het tweede gedeelte uit: 'Epistula ad matrem et filiam in Gallia commorantes', cxvii, 6.

⁵ De citaten staan in *Opera omnia*, I. Paris 1845, I, 727 en 957 (pl. xxii). Hieronymus verwijst naar het verhaal over koning Nebukadnézar en de jongelingen Sadrach, Mesach en Abed-Nego in de vurige oven (Daniël 3) en naar het verhaal over Jozef aan het Egyptische hof. In Genesis 39 (met name 39:12) wordt beschreven hoe de kuise Jozef de verleidingen van de vrouw van Potifar heeft weerstaan.

⁶ Zie: *Ad clericos de conversione*, xxii, 37. In: *Opera*, II'. *Sermones* I. Ed. Leclercq en Rochais 1966, 113, r. 14-15: 'Quidni periclitaretur castitas in deliciis, humilitas in divitiis, pietas in negotiis, veritas in multiloquio, caritas in hoc saeculo nequam?' Vgl. de vertaling in *Werken* ('Verschillende traktaten'), II. Asten 1956, 380.

⁷ Mogelijk is deze rijmende regel een verwijzing. Vgl. het motto 'Amantibus omnia communia' (Verliefden hebben alles gemeenschappelijk) in Vaenius' *Amorum emblemata* 1608, 12.

⁸ Vgl. Le Roux 1859, II, 269: 'Chacun veut avoir le sien'.

⁹ De variant die Cats maakt: *Si tibi non praesto*, wordt typografisch aangegeven; Horatius heeft ‘si nemo praestet’.

¹⁰ Cats heeft, bijna letterlijk – en daarop wijst ook de aanduiding *ex vers. Amiot*. boven het citaat – gebruik gemaakt van *Les oeuvres morales & meslees de Plutarque, translatees du Grec en Francois par Messire Jacques Amyot ...* Paris 1572, fol. 146v, G. Tussen 1572 en 1618 verschenen tien edities van Amyots Plutarchus-vertaling (zie: R. Aulotte, *Amyot et Plutarque. La traduction des Moralia au XVIe siècle*. Genève 1965). De opvatting van Plato is te vinden in *Politeia* (‘Respublica’), v, 462 c. Ook verwerkt door Erasmus in zijn eerste adagium ‘Amicorum communia omnia’ (Tussen vrienden is alles gemeenschappelijk). Zie: *Opera omnia*, 11-1. Ed. M.L. van Poll-van de Lisdonk e.a. Amsterdam etc. 1993, 84-86, i.h.b. 84, r. 715-716.

Iets verderop in deze twintigste raadgeving herformuleert Plutarchus zijn ideeën en Cats verwerkt in het prozadeel ook deze plaats, inclusief de vergelijking met het vermengen van twee verschillende vochten: ‘Om dezelfde reden horen echtparen in gemeenschap van goederen te leven. Hun bezittingen moeten in één vermogen ondergebracht worden. Het is helemaal fout om te denken: dat is van mij en niet van jou. Alles is van allebei, er is niets wat niet aan beide partners toebehoort. Onze drank noemen we toch ook ‘wijn’, terwijl die grotendeels uit water bestaat? Zo moeten bezit en huis het eigendom van de man heten, zelfs indien de vrouw het grootste deel heeft ingebracht.’ Vert. Van Dolen 1993, 74.

¹¹ *Veteris vestigia recti*, een toespeling op Vergilius, *Aeneis*, IV, 23: ‘veteris vestigia flammae’.

¹² Cats baseert zich hier, zoals eerder aangegeven, op Plutarchus (vgl. noot 10). Het Latijn in B.5 stemt nagenoeg overeen met de versie in Erasmus’ *Parabolaes*: ‘Ut humida miscentur omnibus partibus, sic inter coniugatos omnia debent esse communia’ (ed. Margolin 1975, 150, r. 832-833; ed. Mynors 1978, 168, r. 15-16). Cats zal deze vergelijking evenwel ontleend hebben aan Langius, die haar eveneens citeerde (251 B). In *Houwelyck* dichtte Cats:

De man is met de vrou als water en als wijn,
Dat recht vermengelt is kan noyt gescheyden sijn.

ADW 1712, I, 341.

¹³ Nicolaes Witsen spreekt in zijn ‘Verklaringen van scheeps spreek-woorden, en verscheiden eigen benamingen’ van een *Versche schoot*: ‘Een streeck [=stroom] zoet water, ’t geen uit soete rivieren een ent weegs in zee gedreven wort, zonder te vermengen.’ In: *Aeloude en hedendaegsche scheeps-bouw en bestier ...* Amsterdam 1671, 513.

¹⁴ Vgl. de variant ‘Mediis tranquillis in undis’ (Kalm te midden der woeste baren), o.a. in Gabriel Rollenhagen, *Selectorum emblematum*. Utrecht 1613, 78, dat als variant te beschouwen is van ‘Saevis tranquillis in undis’ (zie o.m. Otto Vaenius, *Emblemata Horatiana*. Antwerpen 1607, 70). Vgl. W.S. Heckscher, ‘Sturm und Drang, conjectures on the origin of a phrase.’ In: *Simiolus* 1966-1967, 94-105.

¹⁵ Verwijzing naar Vergilius, *Eclogae*, x, 4-5. Het gedicht begint met een invocatie tot de nimf Arethusa (mogelijk zijn de regels een imitatie van Moschus, *Idylle*, viii, 4-5) en de dichter vraagt om begenadiging van zijn laatste herdersdicht:

Sic tibi, cum fluctus subterlabere Sicanos,
Doris amara suam non intermisceat undam,
incipere [...].

Vang zo het werk aan dat, wanneer u onder de Siciliaanse golven zult stromen, de zilte Doris niet haar golven met u vermengt.

Vgl. tevens Cats' formulering in c.5 die op deze plaats bij Vergilius leunt. De zeegodin Doris wordt ook genoemd in xvi.B.2, r. 4.

¹⁶ Cats gebruikt dit beeld hier als aanduiding voor de mens die zich bezoedelt met wereldse zonden. Vgl. ook de uitdrukking 'in de pekel zijn' voor in een moeilijke toestand verkeren.

¹⁷ *Opera omnia*, 11-1. Paris 1880, 308 A (PL XVI). Ook aangehaald door Langius (865 A). Het citaat van Ambrosius komt uit de paragraaf getiteld 'Habet anima volatus suos' (De ziel heeft vleugels). Het citaat vervolgt: 'Bóven de wereld is hij die God in zijn lichaam draagt.' Later zal Van de Venne het eerste deel van het citaat ook geven aan het eind van het 'Voor-beduytsel' van zijn *Belacchende werelt*. Zie Van Vaeck 1994, 315 en 614.

¹⁸ Claudius Claudianus, *Carmina* ('Panegyricus dictus Probino et Olybrio consulibus'), 1, 40-41. Cats heeft *Cui en poterit*, Claudianus 'sed' en 'noverat'. Ook geciteerd door Justus Lipsius, *Politicorum, sive civilis doctrinae libri sex*, 111, XI, 97, het hoofdstuk dat Cats voor embleem xiii raadpleegde.

¹⁹ Evenals c.2, r. 4 een ontlening aan Vergilius' *Eclogae*.

²⁰ Deze zin komt letterlijk uit Seneca, *Epistulae morales*, xlii, 5. Cats baseert zich tevens op het vervolg van deze brief: 'Zo ook de geest die groot is en heilig en naar beneden gestuurd opdat wij bepaalde goddelijke eigenschappen van meer nabij zouden leren kennen: hij gaat wel met ons om, maar blijft in contact met zijn oorsprong; daarvan is hij afhankelijk, daarop houdt hij het oog gericht en daarheen streeft hij; aan onze affaires heeft hij deel als een wezen van betere afkomst.' In paragraaf 4 had Seneca de retorische vraag aan Lucilius gericht: 'Als je een mens ziet die [...] niet beroerd wordt door begeerten [...], zal jou dan niet een gevoel van verering voor hem besluipen?' Vert. Verhoeven 1980, 109.

²¹ Zie Tervarent 1958-1959, 217-218 sub: 'l'homme étendu, appuyé à une urne dont l'eau s'épauche'; H. Brummer, *The statue court in the Vatican Belvedere*. Stockholm 1970, 185-204; T. Dohrn, 'Antike Flussgötter.' In: *Museion. Studien aus Kunst und Geschichte für Otto H. Förster*. Ed. H. Ladendorf en H. Vey. Köln 1960, 69-72; E. Douglas van Buren, *The flowing vase and the God with streams*. Berlin 1933; F. Imhoof-Blumer, 'Fluss- und Meergötter auf griechischen und römischen Münzen (Personification der Gewässer).' In: *Revue suisse de numismatique* 23 (1924), 173-422; J.H. Krause, *Die Museu, Grazien, Horen und Nymphen mit Betrachtung der Flussgötter in philologischer, mythisch-religiöser und kunstarchäologischer Beziehung aus den Schrift- und Bildwerken des Alterthums dargestellt*. Halle 1871. Een

uitbeelding van de rivier de Po o.m. in Cartari, *Imagini delli dei de gl'antichi* 1647, 141.

²² WDO, 127 en 2173 (afb. 74). Vgl. ook Plinius, *Naturalis historia*, 11, CVI (225) en XXXI, XXX (55).

²³ A. Tomsin, 'La légende des amours d'Arethuse et d'Alphée.' In: *L'Antiquité classique* 9 (1940), 53-56, en Hunger 1988, s.v. 'Arethusa', 44-45 en 'Flußgötter', 116. Zie verder PRE I (s.v. 'Alpheios'), 1630-1636, i.h.b. 1633-1634 voor de vele vermeldingen in de (natuurfilosofische) literatuur. Aan de onderaardse samenkost van wateren ligt een antiek geografisch concept ten grondslag, gebaseerd op een sponsachtige holheid van de aarde. Met dit concept verklaarde men verschijnselen als vulcanisme, aardbevingen, Nijlvloed en onderaardse rivieren. Zie H. Berger, *Geschichte der wissenschaftlichen Erdkunde der Griechen*. Leipzig 1903, 93-94, en 285; O. Gilbert, *Die meteorologischen Theorien des griechischen Altertums*. Leipzig 1907, 288 e.v., en Schrijvers 1978, 10. Vgl. ook Antigonus van Carystus, *Historiarum mirabilium collectanea*. Ed. J. Meursius. Leiden 1619, 114-115, cap. CLV; evenals Thompson 1955-1958, III, 198, nr. F.711.4.1.

²⁴ Vgl. noot 10 en 12. De algehele gemeenschap is het vermogensrechtelijk gevolg van de totstandkoming van het huwelijk: 'Tenzij vóór de huwelijksvoltrekking andersluidende afspraken – de zogenaamde huwelijksvoorwaarden – zijn gemaakt, vermengen de vermogens van de echtgenoten zich geheel en al. Deze zogenaamde algehele gemeenschap van goederen is al in de middeleeuwen het gebruikelijke materiële gevolg van een huwelijk in Holland en Zeeland [...].' Vgl. in verband met Cats' opvatting: 'De algehele gemeenschap van goederen wordt in onze streken als passend gevoeld. Wanneer ziel en lichaam één worden, dan dienen de goederen niet achter te blijven. Het systeem heeft ook deze praktische zijde, dat de weduwe in ieder geval recht heeft op de helft van de gemeenschappelijke boedel.' Doorgaans waren het vooral de ouders van de aanstaande echtelieden die probeerden via huwelijkscontracten hun familie- en handelsbelangen te behartigen. Ontleend aan S.J. Fockema Andreae, *Bijdragen tot de Nederlandsche rechtsgeschiedenis*. Tweede bundel (VI. 'Invloed van het huwelijk op den staat der echtgenooten'). Haarlem 1889; A.R. de Bruijn, *Het sluiten van zaken buiten de huwelijksgemeenschap door erflaters en schenkers overeenkomstig artikel 175 slot van het burgerlijk wetboek*. Diss. Utrecht. Delft 1945, 30-35; J.Th. de Smidt en H.C. Gall, 'Recht en gezin.' In: *Gezinsgeschiedenis. Vier eeuwen gezin in Nederland*. Red. G.A. Kooy. Assen etc. 1985, 31-68, i.h.b. 31-41 (de hierboven gegeven citaten op p. 31 en 34). Vgl. verder Kent en versint 1989, 132-134 en de annotatie bij het woord *morghen-gave* (embleem XLV.B.6).

²⁵ Zie voor deze voorstelling van de wereld en voor de aanduiding 'zijn hart is in de wereld': WNT XXV, 1387, III, 12; 1389, III, 12, e, δ.

²⁶ Vert. Schrijvers 1983, 48. Ed. Antwerpen 1584, 16-17: 'In te conveniet: qui vere rex, vere liber, soli deo subiicere, immunis a iugo adfectuum & Fortunae. Ut fluvii quidam per media maria transire dicuntur, & servare suam undam: sic tu per tumultus circumfusos, ut salsedinem nullam trahas ex hoc pelago maerorum.' Cats gebruikte Lipsius' werk over de standvastigheid vaker voor zijn *Sinne- en minnebeelden*.

²⁷ Ed. Frankfurt 1677, 155, nr. LXXVIII. Zie hierover Schilling 1979, 189-191, die naar aanleiding van Cats' embleem opmerkte (190): 'Hier [...] wird also für den Menschen ein Zustand der Integrität angestrebt und der Welt der Widerpart der schmutzig-bitteren Ungenießbarkeit zugeteilt [...]. Der Blick des Betrachtlers [wird] auf das richtige Verhalten in der Welt gelenkt, ohne zugleich die Perspektive auf das Jenseits in dem Maße zu eröffnen [...]. Vgl. ook embleem XXIX.C.6.

Verryke stelt in het bijschrift o.a.: 'Wy kunnen dit Zinnebeeld met een heilig gemoed vergelyken, 't welk in de woeste zee dezer waereld nederdaald, op zyn zuiverheit steunende, hoewel ze klein en gering schynt te weezen.' Met de stroom uit de rots kan men 'den geen en gelyken, die Godt door een byzondere genade tot zyn dienst heeft verkozen.' In: *Zederyke zinnebeelden*. Amsterdam 1713, 202-204. Zie voor de bundels Praz 1964, 454 en 528; Landwehr 1988, 283-284, nr. 857-860. Jan Luyken gebruikte in zijn *Beschouwing der wereld* (1708) het beeld van de waterval voor het boze gedruis van de wereld tegenover het stille water als symbool voor de genade Gods. Hierover: K. Porteman, 'De waterval in de Nederlandse cultuur van de zeventiende eeuw.' In: *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse taal- en letterkunde*. Gent 1992 (afl. 1), 141-152, i.h.b. 147-148; over dit embleem van Cats: 150.

Op 19 december 1619 hield John Donne in Den Haag een preek naar aanleiding van Mattheus 4. In de 'revised sermon', die hij hiervan maakte, sprak hij o.a. over de 'Mundus mare': 'The world is a sea in many respects and assimilations.' Zie: *The sermons of John Donne*. Ed. G.R. Potter en E.M. Simpson. Berkeley etc. 1962, II, 269-310, sermon nr. 13-14. Citaat 306, r. 690. Deze preek werd opgenomen onder nr. 72 van de *LXXX Sermons*, uitgegeven in 1640. Zie voor een verkorte vertaling: John Donne, *Liefdesgedichten, heilige sonnetten en preken*. Vert. J. Eijkelboom. Amsterdam 1988, 47-50.

²⁸ Ed. Frankfurt am Main 1596, II. Vgl. embleem X en XI. De verschillen met de uitbeeldingen van de rivieren in de bestaande iconografische handboeken en in de prentkunst zijn gering.

²⁹ Ed. Venezia 1584, 205-208. Het embleem als geheel benadrukt dat de mens zich niet moet laten verzwakken of ontmoedigen wanneer het lot hem tegen zit.

XXIV

WEES WIJS EN JE ZULT VRIJ ZIJN.

PRENT

Een nar staat met een strodraadje – zo blijkt uit de bijschriften – vastgebonden aan een ornament op de sokkel van een pilaar. Dit ornament heeft de vorm van een leeuwepoot. Op zijn narrenkap is een haan bevestigd en over zijn schouder draagt hij een zak. Zijn narrestok (zotkolf of marot) ligt op de voorgrond.

Van de drie kinderen vóór hem kijkt het eerste hem aan (en klapt in zijn handen?), wijst het tweede – spottend – naar de nar, en kijkt de derde jongen, met zijn hand in zijn zak, naar de beschouwer. Het ronde glas-in-loodraam draagt als inscriptie het cijfer 4 en de letters S en A (zie hierover de commentaar). Rechts een doorkijkje dat op een lager plan twee figuren toont; op de achtergrond boschages en een kerktoren.

Op de voorste witte tegel van de vloer de initialen js.

Afmeting: 12,3 × 12,4 cm.

XXIV.A.1

1

speelt de beest: gedraagt zich brutaal (en houdt daarmee de ander voor de gek)
Fop: Een gebruikelijke zeventiende-eeuwse naam. Met fop wordt ook, zoals hier, een onverstandige of gek aangeduid; vgl. 'voor de fop houden' (*WNT* III, 4624).

hem: zich

3

vol alle ... gbetast: aan alle kanten mooi

6

Vgl. het Zuidnederlandse spreekwoord 'Wordt gij zot, laat u binden', *WNT* II, 2706 en de zegswijze 'Zich aan een stro laten binden' voor: gemakkelijk er in toestemmen te blijven, of iets te doen (*WNT* XVI, 118). In M. Fockens, *Klucht van Dronkken Hansje* (Amsterdam 1657, 7) staat te lezen: 'Laat je van geen meit aan een stroo binden', voor: als je een meisje niet ziet zitten, laat haar dan lopen.

7

efter: evenwel

Dit eerste onderschrift heeft, mede door het gebruik van de eigennamen, iets weg van een punt dicht.

XXIV.A.2

Wees wijs en je zult vrij zijn.¹

Steeds vraag je en steeds weigert je wrede vriendin je:
waarom zucht je geest nog steeds vanwege de hardvochtige liefde?

Je zegt: mij houden de boeien van het mooie meisje vast,
boeien die zelfs door de hand van Hercules niet zouden kunnen worden losge-
maakt:

5

haar wangen, haar haren, haar borsten zijn voor mij boeien.

Wee mij, door hoeveel boeien wordt het hart van de minnaar geboeid?

Dwaze jongen, de benen van een nar worden zelfs door een strodraadje vastge-
houden

en ik mag sterven als jij niet zo'n boei draagt.

XXIV.A.3

Wie wil die kan.²

Zag u nooit een dwaas, gebonden met een strootje, die niet het verstand noch de kracht had om zich los te maken? Ik zal hem u laten zien: zie hier die zot wegwijnen in een ongelukkige liefde, en hij kan er zich niet van losmaken.

XXIV.A.4.a

Tibullus, *Elegiae* ('Aan Nemesis'), II, IV, 3-4.

Een zware slavernij wordt mij toebedeeld, ik ben in de boeien geslagen en nooit laat Amor voor mij, ongelukkige, de boeien vieren.³

XXIV.A.4.b

Ovidius, *Metamorphosen*, III, 395-397.

Maar toch blijft de liefde en zij groeit door het verdriet over de afwijzing; droefheid die uit de slaap houdt, maakt het ongelukkige lichaam mager en magerte doet de huid rimpelig samentrekken.⁴

- XXIV.A.4.c Ovidius, *Remedia amoris*, 785-787.
 Mogen de goden ervoor zorgen dat je over de drempel van een verlaten meesteres naar buiten kunt gaan en dat je voeten je bij je poging niet in de steek laten. En je zult het kunnen; als je maar volhoudt met willen.⁴
- XXIV.A.4.d Daniel Heinsius, *Elegiarum libri III*, IV, III.⁶
 Zonder twijfel laten wij ons in een te nauw kringetje sluiten.
 Wie verstandig bemint, zondigt met overleg.
- XXIV.B.1
 2 *plach*: pleegt. Vgl. de benaming strojonker, voor een prul van een jonker (*WNT* XVI, 123).
 5 *onghevisse*: onvaste
 6 *quaden*: slechte
een ander: elkaar
 7 *Ghy leeft*: lees: Ghy, leeft
na wijzen raet: met verstandige overwegingen
 8 *na*: naar, zoals
reden: verstand
- XXIV.B.2 O dwaas! Is de mens op deze wijze slaaf?
 Er worden veel dwaasheden begaan in de hele stad,
 en wanneer je naar de oorzaak vraagt, is het antwoord: de gewoonte beveelt dat.
 Bindt ons dan soms de mening van het domme volk?
 De handelwijze van het volk zal toch niet onze leefregel zijn?
 5 De nar die zó door een broos draadje of zelfs een strodraadje vastgebonden zit,
 ach, denkt dat de ketenen hem om de enkels rammelen.
 Wij zijn slaafs en nietswaardig. Ach, we worden gebonden,
 ja zelfs ongelukkig gebonden, zonder enige oorzaak.
- XXIV.B.3 Wat me bindt, is mijn dwaasheid.
 Heel wat daden die wij verrichten zijn vol dwaasheid. Vraag naar de reden: men beroept zich tegenover u op de gewoonte. Helaas, het is een denkbeeldige band!
 De dwaas beschouwt zich gebonden, en wat hem vasthoudt, is niets.
- XXIV.B.4.a [Moet zijn:] Seneca, *Epistulae morales*, I, 3-4.
 “‘Niet ik ben ijdel, maar niemand kan in Rome op een andere manier leven; niet ik ben verkwistend, maar de stad zelf vraagt om grote uitgaven. Het is mijn fout niet dat ik lichtgeraakt ben en dat ik nog niet tot een ordelijke levenswijze besloten heb: het is mijn jeugd die het doet.’” Waarom bedriegen wij onszelf?”
- XXIV.B.4.b [Moet zijn:] Seneca, *Epistulae morales*, CXXIII, 6.
 ‘Een van de oorzaken van onze ellende is dat wij ons in het leven laten leiden door voorbeelden, en ons niet op de rede verlaten, maar met de mode meegaan. Wat weinig mensen doen, willen wij niet navolgen, maar zodra meer mensen

datzelfde gaan doen wordt het als het ware meer een morele norm omdat het meer voorkomt en gaan we het overnemen. Zelfs een fout neemt bij ons de plaats van een redelijk beginsel in.’⁸

XXIV.B.5 O dwaas! De mens is op deze wijze slaaf.

Merken dat men ziek is en ontdekken wat de oorzaak van de ziekte is, vormen het begin van de genezing. Als het gezag van de gewoonte, die meestal geen goede is, in ons geprent is, is dat een grote bron van fouten. De meesten van ons leven naar voorbeelden en streven niet naar wat goed, maar naar wat gebruikelijk is. Wie van ons zal als hij beschuldigd zou worden van weeldezucht en overvloedige uitgaven, niet onmiddellijk zijn toevlucht nemen tot dat oude, maar zwakke excuus: ‘Niet ik ben verkwistend, maar de hedendaagse gebruiken vereisen zoveel uitgaven?’ Ja, we zijn echt slim! Om onze verkwisting te verontschuldigen geven we dwaasheid de schuld. Laat de oudheid van de dwaling en het aantal mensen dat zulke dwalingen begaat, ons in het geheel niet raken. Een slechte gewoonte komt voort uit hardnekkige dwaling, heeft een theoloog gezegd.⁹ We moeten niet naar voorbeelden, maar naar de wetten oordelen, verklaren de rechtsgeleerden. We moeten niet naar gewoonte maar naar de rede leven, roepen de moraalfilosofen. Ik trek de conclusie dat het volgen van de kudde van hen die voorgaan, past bij vee, niet bij mensen.¹⁰ Hij kan immers niet goed rennen, wiens zorg het is in andermans voetsporen te treden.

XXIV.B.6

2 *spring-ader*: bron
3 *misgrepen*: (zedelijke) dwalingen, vergissingen
2-3 *na exempelen*: naar voorbeelden
3 *recht*: goed, juist
6 *ondeugende*: ondeugdelijke
7 *van kostelijckheit*: voor de weelderigheid (verkwisting)
9 *outheyt*: lange tijd van bestaan
van die hun: van hen, die zich
10 *immermeer*: ooit
slim: verkeerd
11 *na*: naar
12 *Slechtelick*: Eenvoudigweg, op onnozele wijze

XXIV.C.1

MOTTO

Galaten 5:13.
1 Wat staat de gek te kijken alsof hij was vastgebonden!
3 *eenich*: enkel
4 *waer ... valt*: waartoe de mens vervalt
7 *lucht tot*: zin in, lust tot (WNT VIII, II, 3130, 15, dp)
ydell eer [...] vuyt ghewin: Vgl. voor de woordcombinaties en mogelijke verwijzingen resp. Filippensen 2:3; Galaten 5:26 en 1 Petrus 5:2.
8 *Al niet als ...*: Alles [wat ons bindt] niets dan ... Vgl. XI.C.1, r. 6. Ook hier staat het stro voor de geringe waarde van de aardse zaken waaraan de mens zich bindt; Job 21:18 vergelijkt de goddelozen met stro voor de wind.

webben: over het spinneweb als aanduiding voor de vergankelijkheid en nietigheid (van het aardse leven): *FN1* XXIV, 2018, 4, g en Ripa 1644, 288b. In c.6 gebruikt Cats het beeld als aanduiding van de wereldse netten waarin de mens verstrikt zit.

- XXIV.C.2 Wij worden door dwaasheid gebonden, niet door boeien.
De geest verheft zich in hoge vlucht tot aan de sterren,
maar het vlees zegt: ik word door boeien op de aarde neergedrukt.
Maar komaan, laten we nu inzien dat het dwaasheden zijn, wat jij banden noemt.
De nar meent zelfs dat een strodraadje een boei is.
5 Goedkope winst, eer bij het volk en vluchtig genot,
zijn dat niet de ware boeien die je voeten drukken?
Ach, onwaardige zielen en benen verslaafd aan ketenen!
Wij worden geboeid, maar toch is er geen enkele boei.
- XXIV.C.3 Prediker 10:2, 'Het hart van de wijze is tot zijn rechter-, maar het hart van een zot is tot zijn linkerhand.'
De geest wenst zijn nobele hart te verheffen naar de hemel, maar deze massa vlees geeft zich over aan de wereld, veroorzaakt daardoor gevangenschap, en maakt zich tot een slaaf. Een dwaas is gekneveld met enkel een strootje.
- XXIV.C.4.a Romeinen 7:22-23, Ik verheug me in de wet van God, naar de innerlijke mens; maar ik zie een andere wet in mijn leden die strijdig is met de wet in mijn geest, en mij gevangen neemt onder de wet der zonde.¹¹
- XXIV.C.4.b Verwijzing naar: Augustinus, *Confessiones*, VIII, VI, 15, 62-65 en VI, XI, 19.
O minnaar van de wereld. In dienst van welke God strijd je? Wat is hier dat niet broos, dat niet vol gevaren is. En door hoeveel gevaren bereikt men de weg naar een nog groter gevaar? Laat het afgelopen zijn met dit alles en laten we afzien van deze ijdele en lege dingen; laten we ons enkel en alleen wijden aan het zoeken naar die dingen die geen einde hebben.¹²
- XXIV.C.5 Wij worden door dwaasheid gebonden, niet door boeien.
Telkens wanneer in mijn geest een wat diepgaander gedachte aan de menselijke aangelegenheden opkomt, kan ik niet anders dan werkelijk gemeend huilen, ja zelfs verontwaardigd raken over niet alleen de onwetendheid, maar ook de dwaasheid van onze begeerten. Wij weten heel goed dat we in bepaalde verleidingen van de wereld verstrikt zijn, en soms bekruipt ons een verlangen dit dwaze juk af te schudden, maar meestal in een vergeefse poging. Daarom, kom aan en laten we de zaak serieus aanpakken. Als dit hele wereldbestel¹³ klaar zou staan om met volle hand al wat zij aan verleidingen in zich bergt, over ons uit te gieten, laten we dan wel opsommen wat en hoeveel ze ons per slot van rekening kan bieden. Ze zal eer geven, zul je zeggen, die is rook. Rijkdom, maar die is niet meer dan een schaduw. Goede naam en faam, maar die zijn maar wind en loos lawaai. Genot tenslotte, maar dat is een bedrieglijke prikkeling, eerst wel

lekker, later pijnlijk. Stellig heeft dat alles ons niet zelden slechter, bijna nooit beter gemaakt. Want het zal voor niemand een steviger lichaam, een langer leven of een gelukkiger geest betekenen. Daartegenover, ook als de wereld onbetu-geld tegen ons tekeer zou gaan, zozeer, dat

*het vallen van de hemel de sterren in verwarring brengt,*¹⁴

dan is er juist een geweldige troost in de korte duur van het huidige en de blij-moedigheid van het toekomstige leven.

XXIV.C.6

- 1 *met innighe ghedachten*: in diep (stil) gepeins; vgl. *WNT* VI, 1826, 3 en 1827, 2
 3 *slofficheydt*: laksheid
gheneghentheden: begeerten, neigingen
 4 *voor de handt*: voor ogen
 4-5 *verwerret*: verstrikt
 5 *des*: daarom
 6 *slabacken*: talmen, verslappen
 7 *teghenwoordelijcken*: nu
 8 *ondertasten*: onderzoeken, overwegen
 11 *eer-staten*: eervolle posities
 12 *zijn*: Rijkdom is hier meervoudig opgevat, mogelijk door het Latijnse woord *divitiae*, wat een plurale tantum is; ook kan er sprake zijn van een constructio ad sensum (sententiam) of van een incongruentie vanwege de parallelle zinscon-structie. Vgl. Hermkens en Van de Ketterij 1980, 187-188.
 13 *schaduwe*: Vgl. voor de schaduw als beeld voor broze en vergankelijke goederen, evenals voor ijdele eer: Ripa 1644, 439a. In zijn toelichting bij de ‘Vana Gloria’ (103-109) zegt hij dat het gebruik van iemands goede naam een teken van ijdele eer kan zijn.
ons ... verheffen: onze reputatie in aanzien doen stijgen. Een *heerlijcken naem* duidt op aanzienlijke, luisterrijke roem.
 15-16 *ketelinghe*: kitteling, zinnelijke prikkeling of aandrift
 16 *slimmer*: slechter
 18 *al*: alles
 21 *jegenwoordighe*: tegenwoordige
 18-22 *Of ... gelucksalicheyt*: Vgl. *Spiegel* 1632 (einde deel 1, aparte nummering), 28:
 Wat is van rijckdom, lust of eer,
 Geen ware vreugt als inden Heer.
 In: *ADW* 1712, I, 557.

COMMENTAAR

De nar die wanhopig pakt naar zijn narrenkap, voorzien van een haan, waant zichzelf geketend.¹⁵ Het strootje dat om zijn enkel zit, is vastgemaakt aan een ring in een sokkel. Behalve de marot en de genoemde zotskap bestaat de narren-uitrusting uit narrenbellen, puntige narrenschoenen en een plunjezak.

Zoals vaker richt Cats in zijn amoureuze interpretatie de aandacht op de bin-dende kracht van de liefde. Ondanks het feit dat de liefde onbeantwoord blijft, meent de minnaar dat hij gekluisterd is, en al is er niets wat hem bindt, hij kan er zich niet van losmaken.¹⁶ Cats' wijze van voorstellen zou men naast een pas-sage uit Lucretius' *De rerum natura* kunnen zetten, waarin wordt gesproken over

de beëindiging van een dergelijke gebrekkige liefde. Lucretius waarschuwt ervoor niet in de netten van Venus verstrikt te raken en ook hij beveelt een nuchtere houding aan als remedie:

'[...] Het is immers veel minder lastig
op te passen om niet in de netten der liefde te vallen
dan om, eenmaal gevangen, aan 't net te ontsnappen en Venus'
krachtige knopen te slaken. Maar toch nog zoudt gij de vijand
kunnen ontkomen, hoezeer gij verstrikt en geboeid zijt, indien ge
uzelve maar niet in de weg staat, uw ogen niet sluit voor gebreken
waarvan de ziel en het lichaam van haar die gij mint en begeert vol zijn.'¹⁷

Binden en aan banden leggen is ook een vaak terugkerend petrarkistisch motief, onder meer door Heinsius en Vaenius verwerkt. In Vaenius' *Amorum emblemata* is de voet van een gevleugeld ventje met een touw aan een boom gebonden. Een speelse Cupido probeert tevens een lus om het hoofd van de jongen te gooien. De strekking is echter dat wie het spel der liefde vreest, uit de buurt moet blijven en zich niet moet laten strikken. Van een visuele verwantschap met Cats' embleemprint is dus maar zeer zijdelings sprake (afb. 24.1).¹⁸

In de tweede duiding, geplaatst binnen de maatschappelijke context, verruimt Cats de eerste toepassing: in plaats van de dwaze minnaars houdt hij nu de dwaze lieden, die als onnozel vee meelopen, voor hun verstand te volgen en zich niet blindelings te laten leiden door anderen. Het gewoontegetrouwe handelen en het doen-omdat-anderen-het-doen acht Cats bespottelijk; de mens moet beter weten en zich niet voor de gek houden. Seneca wordt daarbij instemmend geciteerd en diens morele verontwaardiging verder uitgewerkt.

Tot slot dient het beeld van de nar (nu als minnaar van de wereld) om de aardse gebondenheden, die zo betrekkelijk zijn, te overwegen. Dwazen hebben behoefte aan geld, eer en genot, maar iemand met een nobel hart onttrekt zich aan die slaafse afhankelijkheid en richt zich op hogere, geestelijke zaken. Het tijdelijke wordt aldus gesteld tegenover het eeuwige. Deze gedachte wordt ondersteund door een passende aanhaling uit Augustinus' *Belijdenissen*.

Mijn vermoeden is dat de uiteindelijke bron voor deze duiding en waarschijnlijk ook wel voor de prent, een passage in Justus Lipsius, *De constantia*, 1, 9 is geweest. Lipsius schreef namelijk:

'Iemand met superieure geestkracht laat zich niet door die conventionele grenzen insluiten, maar omvat in zijn besef en gedachten heel het universum als zijn grondgebied. Wij hebben krankzinnigen gezien en om hen gelachen, toen zij door een bewaker of oppasser met een strootje of draadje vastgebonden werden, en zij daar stonden als door kettingen en echte boeien vastgeklonken. Daarmee vergelijkbaar is onze waanzin, als wij door een onbeduidende, op vooroordeel gebaseerde band aan een bepaald deel van de aarde gebonden worden.'¹⁹

Van een soortgelijke uitbeelding van dit thema – tevens een mogelijke visualisering van het gezegde '[Dwaas zijn zij die] zich aan een stro laten binden' – zijn geen andere voorbeelden teruggevonden. Wel schijnt in één van de Aesopus-uitgaven gesproken te worden over een gebonden nar.²⁰ Verder neemt Vondel in zijn treurspel *Samson of heilige wraeck* (1660), sprekend over de priesters, de

volgende regel op: 'De nagezetten staen, als aen een stro, gebonden', kennelijk met de betekenis: ze zijn bijzonder scrupuleus.²¹

De tekstplaats in het werk van Aesopus houdt wellicht verband met een bewerking die Bredero (of Van der Plasse?) in het laatste gedicht uit het *Boertigh liedt-boeck* heeft gegeven. Hier wordt in ieder geval teruggegrepen op een van de fabels in de vertelling van de ezel in de leeuwenhuid (waarnaar Cats in embleem XLII.B.5-6 ook verwijst). Bredero voorziet de bewerking van het motto:

Wie dat sich belght an dit, geloof ick niet dat schranckdigh is,
Hy stoot sich an een stroo, die sot en onverstanckdigh is.

In weer een gedichtje binnen het gedicht wordt de ezel bespot door verstandige vogels en vee, en dit blijft niet onopgemerkt:

Met quam daar een krioel van Jongen en van Ouwen,
En juighden uyt den Nar met hondert duysent jouwen.

De ezel wordt (kennelijk omdat hij zich verkleed heeft) vergeleken met een nar, die wordt uitgejouwd.²² Dat de nar bij Cats juist door kinderen wordt uitgelachen is niet toevallig. Hierdoor wordt beklemtoond dat zelfs kinderen, vaak zelf toonbeeld van onverstand, de dwaasheid doorzien. Bovendien traden (straat)jongens – ook in zeventiende-eeuwse toneelstukken – op als spreekbuis van de gemeenschap. Eenzelfde soort reactie is te zien op een van de prenten in Cats' *Spiegel*, waar een nar wordt bespot door jongetjes omdat hij een gevecht wil aangaan met zijn eigen uitwerpselen, die hij beschouwt als zijn vijand (afb. 24.2).²³

Cats' embleem is onder andere nagevolgd in de bundel *Amoris divini et humani antipathia* uit 1629. Op de prent wordt veel gewezen (afb. 24.3). Een nar, 'Le malheureux amant', staat nu door middel van een 'paille' aan zijn pols vastge maakt aan de hand van Amor. Terwijl hij met zijn ene vinger wijst op zijn zotskap, vraagt de andere aandacht voor de rietstengels bij zijn voeten, als teken dat hij daarmee eveneens gebonden is. De drie jongetjes zijn verdwenen maar Amor heeft de rol van twee ervan in zich verenigd. Hij vertegenwoordigt het middelste ventje, dat op de oorspronkelijke prent spottend wees én de rechtse jongen, die de beschouwer aankeek.

Over het monogram op de prent nog het volgende. Deze inscriptie heeft veel weg van een zogeheten 'huismerk', dat eertijds diende om een bepaald eigendom aan te geven, of dienst deed als handtekening. Oorspronkelijk gebruikten boeren deze (soms zinnebeeldige) vorm van signeren die zich later uitbreidde naar de burgerij. Na verloop van tijd werd het huismerk verdrongen door het wapen en ging het op in de heraldiek. De figuur die het meest overheerst is het cijfer vier en de daarop gebaseerde tekens. Diezelfde 4 is ook bovenin het teken op de prent van Cats te zien. Het is niet duidelijk of het als religieus symbool (een type van een kruis) of handelsmerk moet worden opgevat.²⁴

Adriaen van de Venne, de ontwerper van de prent, kan in zijn voortekening een combinatie van een (fantasie)huismerk/signering hebben opgenomen, met een verwijzing die wellicht door ingewijden werd herkend. Misschien dat het ontwerp gebaseerd is op, of is afgeleid van een watermerk of contramerck, dat voorkwam in papier dat (destijds in Zeeland) werd gebruikt.²⁵ Toch is een afbeelding van een werkelijk bestaand raam niet uitgesloten, want behalve dat

de combinatie 4 met initialen voorkomt in bovenstaande gevallen, zijn er ook voorbeelden bekend van glas-in-lood-schilders die een dergelijke signering toepasten. Een overtuigend voorbeeld van een dooreengeschreven 4 met de letters s en m was aangebracht in een van de koorramen in de Saint-Nizierkerk te Troyes (afb. 24.4).²⁶

- BEWERKING EN NAVOLGING *Amoris divini et humani antipathia* 1629, 1, xxxvi.
 Heywood 1635, 186-188.
 Den Elger 1703, 347 ('Liefde bint ons door zotternyen').
Moral emblems 1862, 7.
- LITERATUUR *Emblemata* 1967, 1131-1132.
- NOTEN
¹ Vgl. 'Fac sapias! sic tu poteris vir fortis haberi' (Wees wijs! zo zul je voor een dapper man kunnen doorgaan); Walther, 2, 7, nr. 8663a. Cats lijkt in dit gedicht de draak te steken met enkele bekende petrarkistische motieven.
² Meurier 1617, 156.
³ Ed. Goold 1988, 266-267.
⁴ Gezegd over Echo nadat Narcissus haar heeft afgewezen. Ook aangehaald door Langius (94 B). Vgl. de vertaling van d'Hane-Scheltema 1993, 81.
⁵ Of (aan het begin van het citaat): aan haar deur voorbijgaan. Vgl. het in de commentaar aangehaalde citaat van Lucretius.
⁶ In: *Poematum nova editio* ... Leiden 1606, 117. De editie uit 1613 (sub 1, vi, 16) heeft 'patienter' in plaats van *sapienter*.
⁷ Vert. Verhoeven 1980, 129. Het begin van het citaat (gesteld in de directe rede) legt Seneca de mens, dolend zonder gids, in de mond. Ook aangehaald door Montaigne, *Essais*, 11, xxv. Ed. Villey 1978, 1, 689.
⁸ Vert. Verhoeven 1980, 491. Waar Cats *pauci faciunt* heeft, staat bij Seneca 'si pauci facerent'; dit verschil is in de bestaande vertaling ingepast. Ook aangehaald door Langius (270 A), met een vergelijkbare verwijzing: 'In extrema part. Epist. [58].'
⁹ Namelijk Thascius Caecilius Cyprianus, *Epistulae* ('Pompeio Fratri S'), lxxiiii, 9. In: *Opera omnia*. Ed. G. Hartel. Drie dln. Wien 1868-1871, 11, 806, r. 23-24 (c. vii. 111). Ook Langius (269 B) haalde het citaat aan. Het woord *vetustas* kan ook 'langdurige' betekenen.
¹⁰ Vgl. Cicero, *Epistularum ad Atticum*, vii, vii, 7, waar hij zich afvraagt of de mens moet doen als het vee dat, wanneer het uiteengedreven wordt, achter de kudde van de eigen soort aangaat: 'Quid ergo, inquis, facturus es. Idem quod pecudes, quae dispulsae sui generis sequuntur greges.'
¹¹ Varianten ten opzichte van de Vulgaat zijn: *Delector* voor 'Condelector'; *capientem* voor 'captivantem', en *sub lege* voor 'in lege'. De verschillen hebben geen invloed op de betekenis. De vertaling van Tremellius die verder geheel

afwijkt, zet ook in met 'Delector'. De andere afwijkingen in woordkeuze komen niet voor in Polus 1684-1686.

¹² Zie: *Confessionum libri XIII*. Ed. Verheijen 1981, 122-124 en 86 (CC XXVII). De inzet en het laatste stukje zijn toegevoegd: 'Cuius rei causa militamus? [...] Et tibi quid non fragile plenumque periculis? Et per quot pericula pervenitur ad grandius periculum? [...] Pereant omnia et dimittamus haec vana et inania: conferamus nos ad solam inquisitionem veritatis.' In de vertaling van Wijdeveld 1988, 136 en 178: 'Waarom doen we onze dienst? Kunnen we aan het hof iets hogers hopen dan vrienden van de keizer te worden? En als we dat zijn, wat is daar dan niet hachelijk in en vol gevaren? En door hoeveel gevaren gaat dan de weg naar een nog groter gevaar? [...] Laat het allemaal naar de maan lopen! Laat ons afzien van die lege, voze dingen! Laten wij ons enkel en alleen aan het zoeken naar de waarheid wijden!' Cats zal het citaat ontleend hebben aan Langius, die het eerder ook in deze gecompileerde vorm had aangehaald (865 A).

¹³ Vgl. voor het beeld van de wereld als machine o.a. de uitspraak van Pseudo-Dionysius de Areopagiet: 'Aut Deus naturae patitur, aut mundi machina dissolvitur', waarop in de aan Cats toegeschreven *Aenmerckinghe op de tegenwoordige steert-sterre* wordt gezinspeeld: 'Ofte het maecksel des werelts moet t onder [sic] gaen, ofte den God der natueren is in lijden'. Ed. Johannes 1986, 80-81, r. 154-157.

¹⁴ Waarschijnlijk op te vatten in de zin dat een wolkbreuk de hemel door elkaar schudt. Ik heb het citaat niet thuis kunnen brengen. Vgl. Silius Italicus, *Punica*, 1, 250b-251:

[...] tum vertice nudo
excipere insanos imbres caelique ruinam.

(Daarna verdroeg hij blootshoofds razende regenbuien en wolkbreuken), evenals Horatius, *Epode*, xvii, 5:

refixa caelo devocare sidera

(de kracht om de sterren los te maken en ze naar beneden te roepen).

¹⁵ Vgl. voor andere voorbeelden van een haan die bevestigd zit op een narrenkap, het schilderij *Allegorie van de dwaasheid* van Quinten Massys (Julius S. Held Collection, New York), afgebeeld in: W. Willeford, *The fool and his scepter. A study in clowns and jesters and their audience*. Kingsport (Tennessee) 1969, 6 en twee gravures van Dirck Volkertsz. Coornhert naar Willem Thibaut, getiteld 'De dwaasheid van twist' en 'De dwaasheid van zinnelijke begeerte', afgebeeld in: I.M. Veldman, 'Leerzame dwaasheid. De invloed van het Sotten schip (1548) op zottenvoorstellingen van Maarten van Heemskerck en Willem Thibaut.' In: *Nederlands kunsthistorisch jaarboek* 37 (1986), 215 (Renaissance en Reformatie en de kunst in de Noordelijke Nederlanden). De haan op de tekening 'Cartouche met narrenkovel' van Karel van Mander wordt gezien als symbool voor lasterpraat. Zie: *Vastenavond - Carnaval. Feesten van de omgekeerde wereld*. Red. C. de Mooij. Tent. cat. 's-Hertogenbosch. Zwolle 1992, 94, cat. nr. 22.

¹⁶ Vgl. verder de emblemen XII, XVIII, XXV en XI. Het *IFNT* VI, 1056 geeft een aarzelende omschrijving bij het gezegde 'Iemand aan zijn hoor hebben' en veronderstelt: 'aan zijn snoer(en) (zodat hij (zij) overal medeloopt)'; daarop volgt, vragend, als vergelijking: 'iemand met een strootje (kunnen) verleiden' voor 'met zeer weinig krachtige middelen.' Men verwijst hierbij naar een regel uit *Gierte Wouters* (1623) van J. Franssoon: 'Ik heb ... drie Vryers aen mijn Hoy.' Geciteerd naar de derde druk; Amsterdam 1640, 5.

¹⁷ Boek IV, 1146-1153. Vert. Timmerman 1984, 164.

¹⁸ Ed. Antwerpen 1608, 86. Zie voor Heinius: *Nederduytsche poemata* 1616, 73, 81 en 86 (resp. nr. 10, 25 en 35). Vgl. ook de thematiek van embleem XI in de *Sinnen minnebeelden*.

¹⁹ Vert. Schrijvers 1983, 53-54. Ed. Antwerpen 1584, 25: 'Magnus enim erectusque animus non includit se istis ab Opinione terminis, sed cogitatione & sensu totum hoc Universum complectitur, ut suum. Vidimus stultos & risimus, quos custos aut magister alligabat straminis vel exigui fili nodo. Atque illi stabant quasi ferro aut vera compede devincti. Similis nostra haec amentia, qui futile opinionis vinclo astringimur ad certam terrae partem.' Cats gebruikte Lipsius' werk vaker als vindplaats voor zijn emblemen (vgl. II, XX en XXIII).

²⁰ Deze verwijzing in Küster 1970: 'Narren gebunden', o.v.n. de uitgave *Esopi appologi ... et fabularum additionibus Sebastian Brant*. Basel 1501, 151. Van deze ed. zijn geen exemplaren aanwezig in Nederlandse bibliotheken; wel in de Bibliothèque National te Parijs (sign. Rés Yb 403 én 404) en in de British Library te Londen (sign. 86 K 1 en G 7809). Vijf exemplaren bevinden zich in Amerikaanse collecties (NLC, 4, 653, nr. 0089384). Schriftelijke navraag bij de British Library over de door Küster gegeven plaats, leverde niets op.

²¹ *De wercken van Vondel*. Ed. J. van Lennep. Amsterdam 1864, IX, 185, vs. 848; en *WB* 9, 208.

²² Het motto betekent: wie onverstandig is, ergert zich aan kleinigheden (neemt aan het minste of geringste (een strootje) aanstoot. *G.A. Bredero's Boertigh, amoreus, en aendachtigh groot lied-boeck*. Ed. G. Stuiveling. Culemborg 1975, 291-292, nr. LXXXII; en *G.A. Bredero's Boertigh, amoreus, en aendachtigh groot lied-boeck II*. Ed. G. Stuiveling e.a. Leiden 1983, 336-338.

De fabel komt o.a. voor in de Latijnse bloemlezing die Faernus samenstelde onder de titel *Centum fabulae ex antiquis auctoribus delectae ...* Antwerpen 1567 (ed. London 1672, 89) en in *Het wonderlicke leven Esopi, met sijn geneuchlycke fabulen*. Amsterdam 1613. Cats zinspeelt erop in embleem XIII.B.5. Vgl. voor stro in samenhang met bespottig ook W. Mezger, *Narrensee und Fastnachtsbrauch. Studien zum Fortleben des Mittelalters in der europäischen Festkultur*. Konstanz 1991, 473 (Konstanzer Bibliothek, Band 15): 'Die Braut hat auf dem Kopf [...] einen banalen Kranz aus Stroh, wie man ihn damals zum Spott für gefallene Mädchen flocht.'

²³ *Spiegel* 1632, III, 51, nr. XVIII (= *IDW* 1712, I, 624). Andere uitbeeldingen van dwaasheid in deze bundel, gesymboliseerd door een nar, zijn: III, 12, nr. V; 18,

nr. VII; 32, nr. XII; [69, tussen nr. XXIII en XXIV]; 110, nr. XXXV. Vgl. verder ook III, 24, nr. IX (= ADW 1712, 1, 611, 613, 618, 630, 644; 615). Over het uitjouwen door jongens (ook als controle-instantie in het alledaagse leven): M.-T. Leuker, 'Schelmen, hoeren, eerdieven en lastertongen. Smaad en belediging in zeventiende-eeuwse kluchten en blijspelen.' In: *Schimpfen en schelden. Eer en belediging in Nederland, ca. 1600-ca. 1850*. Red. A. Keunen en H. Roodenburg. Amsterdam 1992, 314-339, i.h.b. 329-331 (Decemбернаummer *Volkskundig bulletin* 18,3; P.J. Meertens-Instituut van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen).

Er lijkt – zij het indirect – sprake te zijn van enig verband met teksten die handelen over de capriolen die zuiplappen uithalen, aangehaald door Janson in *Apes and the ape lore*. In die teksten wordt gezegd dat dronkaards als een aap met een strootje spelen. 'Being a synonym for 'fool', the ape was particularly well qualified to suggest the irrational antics of toppers.' De uitdrukking 'With a straw playeth lyke an ape' staat dan gelijk aan de meest idiote, zinloze vorm van vermaak, iets wat welbeschouwd alleen kinderen en apen is toegestaan. Zie: Janson 1952, 246. Vgl. voor de iconografie van de nar, de narrenstreken en plaats van de (hof)nar in het zestiende- en zeventiende-eeuwse leven: Welsford 1935 en P. Vandenbroeck, *Beeld van de andere, verhoog over het zelf. Over wilden en narren, boeren en bedelaars*. Tent. cat. Antwerpen 1987, 40-62. Zie voor uitbeeldingen van kinderen in het werk van Van de Venne o.m. de prent 'Kinderspel' in *Silenus* 1618, 107-109 (afb. B.1.4) en Bol 1989, 35-37, afb. 20-25, met details van het schilderij *De zielenvisserij* (1614). Vgl. ook Duranti 1983.

²⁴ Zie hierover: H.W.M.J. Kits Nieuwenkamp, *Het raadsel der huismarken*. Amsterdam 1955; W.F. Tschudin, *The ancient paper-mills of Basle and their marks*. Hilversum 1958, 237, noot 34 evenals de daar genoemde literatuur (Monumenta chartae papyraceae historiam illustrantia); en C. Pama, *Rietstaps handboek der heraldiek*. Vijfde druk. Leiden 1987, 25-26, 205-208 en afb. 78. Met dank aan M.D. Haga te Amsterdam, E. Hinterding te Utrecht en H.J. Porck te 's-Gravenhage voor de gedachtenwisseling over dit detail.

²⁵ In de *ed. princ.* komt geen watermerk voor. In het overzichtswerk *Les filigranes* van C.M. Briquet zijn enkele laat-zestiende-eeuwse watermerken opgenomen die uitermate dicht in de buurt komen van het teken in het glas-in-lood-raam van prent XXIV. Zie de uitgave Amsterdam 1968, 11 [Tekstdeel], 513 en 1V [afbeeldingen], nr. 9819-9823 en 9837-9838, afdeling 'Lettres et monogrammes'.

²⁶ Afgebeeld in L. Gruel, *Recherches sur les origines des marques anciennes qui se rencontrent dans l'art et dans l'industrie du XVIe au XIXe siècle par rapport au chiffre quatre*. Paris etc. 1926, 51. Het monogram is niet teruggevonden in de beschrijvingen van de koorramen, opgenomen in: *Les vitraux de Champagne-Ardenne. Inventaire général des monuments et richesses artistiques de la France*. Paris 1992, 262-270 (*Corpus vitrearum*, IV). Misschien stond het op glas Baie 102 (w): 'monogrammes dans les écoinçons', of maakt het deel uit van de fragmenten, waaronder enkele met inscripties, die zijn overgebracht naar het Dépôt de Champs-sur-Marne (resp. 268 en 270).

Een meeuw met wijduitstaande vleugels – Cats gaf in de editie uit 1618 aan dat het om een *cock-meew* gaat – zit met zijn bek vast tussen de schalen van een oester.¹ Vóór deze zogeheten Platte oester die zich heeft vastgezet op een rots aan zee, liggen enkele schelpen; links rolt de branding.² Rechts staat een aantal huizen waaromheen een houten schutting is geplaatst (met naast het voorste huis een bak) en op de achtergrond zijn de contouren van een stad te zien.³ Op de pier en het strand lopen enkele figuren. Verder klimmen twee mannen op tegen een duin en staat, geheel rechts, iemand met een lange stok. Op het water varen binnen- of vissersscheepjes (één ligt aangemeerd aan het havenhoofd) en aan de hemel breekt de zon door een grote wolk.

Rechtsonder de initialen JS.

Afmeting: 12,5 × 12,5 cm.

in de neep: in de knel. Het werkwoord ‘nijpen’ betekent ook lichamelijk aanpakken (*t.w.*, 137). Vgl. voor Van de Venes vergelijkbare uitspraak ‘Grijpers worden begrepen’, in de *Belacchende werelt*: Ed. Van Vaeck 1994, 74 en 322.

oester: de Hollandse oester is de benaming voor een soort van mosselen, en wel met de oester (vgl. r. 4) gelijkgesteld (*WNT* X, 54). Het is een weekdier, en behoort tot de orde der schelpdieren. De oester ligt besloten in twee ongelijke halfrondachtige schalen, bestaande uit over elkaar liggende schilferige platen (*Ibid.*, 53). De mossel behoort tot de orde der schelpdieren en tot het geslacht der mosselschelpen (*Mytili*), vgl. *WNT* IX, 1163.

gapen: met wijdgeopende schalen

mossel: schelp (vgl. r. 2)

eyghen beelt: toepasselijk beeld (uitbeelding), zinnebeeld (*WNT* III, 3986, 4)

losse: loszinnige

na-ghepeys: nadenken

te bijster graegh: al te gretig

ten lijt niet: het duurt niet

rangh: vangst, buit

Wie jaagt, wordt gevangen.⁴

Leda⁵ roept met haar flirtende ogen de jongens op tot de strijd, ze kijkt en zegt: laat ik een hinderlaag leggen om ze te vangen.

Ze zorgt ervoor dat men gemakkelijk bij haar kan komen, beurtelings geeft ze kussen en ontvangt ze,

zoals een mus of een mossel gewoonlijk geven:⁶

wanneer alles in orde is, vraagt ze een belofte van trouw,

en de van liefde razende jongen zegt: hier heb je wat je vraagt.

Niet anders is de vogel met zijn scherpe snavel de oesters binnengedrongen, en toen hij pakte, bleef hij gevangen achter.

- XXV.A.3 Pijnlijke jacht waar de jager wordt gepakt.⁷
- Toen ik dit heerlijke aas zag, ging ik geloven dat ik niet op een gevecht afging, maar regelrecht op de overwinning. Maar toen ik hem pakte, helaas! ben ik, zonder erop bedacht te zijn door mijn buit, die ik zelf dacht te hebben, verrast.
- XXV.A.4.a Plautus, *Trinummus*, 244-247, 253.
- ‘[...] Toe geef me dat, mijn schat, als je wilt, als je echt van me houdt.’ En hij, die sul: ‘Je krijgt, mijn liefje, wat je wilt en wat je maar bedenkt.’ Zij ringeloort hem als haar slaaf en vraagt vleidend gauw om meer. Zelf raakt hij door zijn toeschietelijkheid als minnaar al zijn geld kwijt.⁸
- XXV.A.4.b Terentius, *Eunuchus*, 930-933, 940.
- ‘Maar er is iets anders, waar ik veeleer trots op ben, en waar ik, dunkt me, de eerste prijs wel mee verdien: ik heb een truc gevonden, dat de jonge man aard en gewoontes van de hoertjes leren kan; zodat hij ’t vroeg geleerd voorgoed de rug toekeert. Dit allemaal te ervaren.’⁹
- XXV.B.1
MOTTO
- 2 Behouden is een grotere kunst dan verkrijgen.
bekayt: beetgenomen (WNT 11, 1560, 2, dp)
benepen: bekneld
- 3 *de schelp*: het schelpdier
ké: Tussenwerpsel dat verwondering uitdrukt. Het kan een bastaardvloek zijn (ontstaan uit ‘wetekré’, ‘wete Kerst’, ‘Christus moge weten’). Zie: *Het Spaens heydinnetje*. Ed. Vieu-Kuik 1980, 45, r. 311.
- 4 *is bedut*: is verbijsterd, weet zich geen raad
- 5 *vangh*: vangst
pack: last
- 7 *dien ... past*: voor wie geld en goederen niet geschikt zijn (WNT XII, 690, III, 2, e)
- XXV.B.2 Men vindt rijkdom sneller dan dat men hem behoudt.¹⁰
- Een enorme oester ligt met de schalen open op de kust, en terwijl de vogel met zijn snavel hier in gaat, klappen zij dicht en wordt hij vastgehouden.
- De vogel wordt weliswaar door de gevangen mossel in het nauw gebracht, maar al is hij gevangen, hij verzet zich, en springt en slaat met zijn vleugels tegen de harde schelpen.
- 5 De oester kan, ondanks lange strijd, de vogel niet in bedwang houden en terwijl hij wegvlucht, schreeuwt hij: Lastige buit, vaarwel!
- Een grote som geld, verworven in onzekerheden, gaat teloor of is een last, als de rijkdom niet met beleid wordt bewaard.

XXV.B.3 Een dwaas, of stomkop veroverwt wel wat, maar een goed beheer is werk voor een wijze.

Hoewel de vogel is gevangen, geeft dit de oester toch alleen maar moeite, en het levert hem geen enkele eer op. Goederen, toevallig door een nietsnut verkregen, brengen nooit veel goeds voor hun luie verwerwer.

XXV.B.4.a Ovidius, *Ars amatoria*, 11, 13-14.

Het is geen kleinere verdienste wat men bereikt heeft te bewaren dan het te verkrijgen. Bij dat laatste speelt geluk een rol, het eerste zal een kwestie van beleid zijn.¹¹

XXV.B.4.b Seneca, boek 1, brief 2.¹²

Mateloze rijkdom is als het ware een heel groot en enorm roer. Het brengt gemakkelijker tot de ondergang dan dat het richting geeft, aangezien het een onbruikbare massa en een schadelijke overmaat heeft.

XXV.B.5 Men vindt rijkdom sneller dan dat men hem behoudt.

Wij zien gemakkelijk in dat geweldige, getakte, geweien herten meer tot last dan tot nut zijn daar ze die niet goed weten te gebruiken. Het is niet voldoende overvloedige rijkdom te bezitten, als men niet weet hoe die te gebruiken.¹³ 'De Fransen', zo zegt Guicciardini, 'zijn sneller in het verwerven, dan verstandig in het bewaren.'¹⁴ Over het algemeen geldt dit bijna voor alle mensen. Er zijn velen die of de macht, of rijkdom, met de grootste moeite verworven, later door gebrek aan vooruitziend beleid uit hun handen laten glippen. 'Grote rijkdom wordt niet zozeer verworven door veel te pakken, als wel door niet veel te verliezen', zegt Dio.¹⁵ 'Uitstekende mannen kunnen eerder de bekwaamheid missen om de eigen burger te besturen dan om de vijand te overwinnen', zegt Livius.¹⁶ Zonaras ziet de reden hiervan goed; hij zegt: het is moeilijker wat men verworven heeft te behouden, dan het te verwerven, omdat bij het verwerven de luiheid van de oorspronkelijke bezitter vaak meer helpt dan de eigen inspanning. Maar niemand kan zonder de eigen inspanning het verworvene behouden.¹⁷ Hij had dus een goede instelling die zei dat hij zijn dochter liever uithuwelijkte aan een man zonder geld dan aan geld zonder man.¹⁸

XXV.B.6

1

boornen: geweien

2

handelinghe: vaardigheid

4

treffelijck gegoet: rijkelijk bedeed te zijn met goederen; zeer welgesteld, bemiddeld

6

Guicciardijn: Zie noot 14.

8

hooghe en leege: zowel die hoog als laag (op de maatschappelijke ladder) staan

vint: treft er aan

9-10

hy ... gheraep: verkregen, verworven (of: zich toegeëigend); vgl. *WNT* XI, 323, 1, 3 en 4

12

Livius: Zie noot 16.

13

hare burgherije: hun burgers (onderdanen?)

14 *aerdelijck*: aardig, of: geestig
 16 *sels*: zelf
overmits: aangezien
 17 *helpt*: voordeel oplevert
laffe: slappe
 18 *slechtelijck*: op onnozele wijze (WNT XIV, 1625, 2, dp)
 20 *Hy*: Diegene
 21 *te besteden hadde*: zou uithuwelijken (WNT II, 2119, 6)
 22 *goet ... hadde*: bezittingen (vermogen) die (dat) een man nodig zou hebben; WNT III, 2076, 10 en WNT V, 329, B, 1

XXV.C.1

MOTTO

[Moet zijn:] Psalm 127:2, 'Het is alzo, dat Hij het Zijn beminden als in de slaap geeft'; vgl. r. 8.

1 *geeft haer*: begeeft zich
 2 *flickert*: fladdert (WNT III, 4553, A, dp (hapax)). Misschien (ook): tijdens het vliegen als een flinkerend licht te zien zijn; vgl. in dit verband de twee vliegende vogels op de prent.
 3 *roert haer*: beweegt zich
leyt [...] en gaept: ligt te gapen (met zijn schalen wijd open)
 5 *desen onverlet*: desalniettemin
 7 *gewoelt*: zich druk maakt
 8 *en gelter niet*: heeft niets te betekenen, vermag niets (WNT IV, 1074, 2)

XXV.C.2

Niet door eigen inspanning, maar door de zegen van de Heer.¹⁹

Zeevogels vliegen gewoonlijk rond rotsen
 en zolang ze naar buit zoeken, wordt hun geen enkele rust gegeven.
 De mossel die niet van zijn plaats komt en niet bezorgd is om zijn levensonderhoud,
 drinkt nu eens en spuwt dan weer het zeewater uit met zijn bek.
 5 Wanneer de schaal openstaat, valt de niets ontziende vogel hem met zijn puntige snavel aan,
 en terwijl hij aanvalt, blijft de vogel met zijn snavel gevangen achter.
 Wie Gods milde hand zegent, zegent Hij zonder hun eigen inspanning
 en de begeerde buit vult vanzelf het rustige hart.

XXV.C.3

Ecclesiasticus (Jezus Sirach) 11:14, Wel en wee, leven en dood, armoede en rijkdom, het komt van de Heer.

De oester ligt geheel stil, zonder zich ooit te verplaatsen. De zeevogel vliegt onophoudelijk af en aan. Hij die niets doet, verkrijgt; de vogel spant zich tevergeefs in. Wat ons verrijkt is, Heer, uw rijke hand.

XXV.C.4.a

Spreuken 10:22, De zegen des Heeren maakt rijk, en de smart wordt hun daarbij niet tot metgezel.

XXV.C.4.b

Prediker 9:11, Ik heb gezien onder de zon, dat de loop niet is van de snellen, noch de strijd van de helden, noch het brood van de wijzen, noch de rijkdom van de verstandigen, noch de gunst van de welwetenden.

xxv.c.5

Niet door eigen inspanning, maar door de zegen van de Heer.

Vissers hebben opgemerkt dat een tarbot, een haai, een rog en een stekelrog, al zijn het de traagste onder de vissen, toch vaak de harder, de snelste onder de vissen, in hun maag hebben.²⁰ Wie ziet niet dat op aarde ook de mensen zelf iets dergelijks overkomt? Als iemand naar de reden daarvan vraagt, zal ik, met de Hebreeuwse wijze, antwoorden dat de loop niet is van de snellen, noch de strijd van de helden, noch het brood van de wijzen, noch de rijkdom van de verstandigen, noch de gunst van de welwetenden.²¹ Uit God komt dit alles, uit God. 'Naar het besluit van God wordt de overwinning toebedeeld', zegt hij,²² en die krijgen juist niet de overmoedigen, maar slechts zij, aan wie de Schepper en Bestuurder der wereld haar wil toedelen. Telkens wanneer Hij besluit de zijnen te hulp te komen, wil Hij meestal niet aan die uiterlijke zaken gebonden zijn; ja, Hij keert zich daar liever van af en wil liever met zwakke, dan met krachtige middelen helpen. Dit zeggen ook de voorbeelden van Gideon, Jonathan en anderen.²³ Ongetwijfeld is de reden hiervan dat we begrijpen dat de goede dingen die ons onverwacht te beurt vallen, recht uit de hand van God tot ons gekomen zijn en dat we Hem des te overvloediger het offer van een dankbaar hart brengen. God zelf heeft deze reden vermeld in Richteren 7:2.²⁴

xxv.c.6

2

roppen: magen (ingewanden)

lompe: logge

3

overvlieghers: Cats gebruikt waarschijnlijk juist deze aanduiding voor de harder door wat Plinius over deze acrobatische vis opmerkt. In *Naturalis historia*, IX, XXI (54) schreef hij immers: 'Mugiles [...] tam praecipuae velocitatis ut transversa navigia interim superiaciant' (Harders, die zo uitzonderlijk snel zijn dat ze soms, wanneer een schip hun zwemroute blokkeert, er overheen vliegen). Vgl. verder E. Mohr, *V'liegende vissen*. Amsterdam etc. s.a. en de mooie houtsnede met 'poissons volans', opgenomen in: *Les oeuvres d'Ambroise Paré*. Paris 1585, xxxv, l.xxxvi.

6

Eccles: Ecclesiastes, Prediker. Zie c.4.b.

7

kloeck: verstandig

8-9

Na ... Godes: Overeenkomstig het raadsbesluit van God

9

seyter een: Salomo, zie noot 22.

uytgbemeten: bepaald, toegemeten

10

stout ... vermeten: dapper en onverschrokken

11

toe te schicken: toe te bedelen, ten deel te doen vallen

12

swaer: moeilijk

Jonathan: [Moet zijn:] 1 Samuel 14:6, vgl. noot 23.

15

sonderlinghe: in het bijzonder

stoffe: grond, reden

13-19

En ... vernederen: Volgens Cats moet de mens niet denken eigenhandig en buiten hulp van God zijn verlossing te kunnen bewerkstelligen; bij een omvangrijke legermacht hoeft Gods hand niet verondersteld te worden (vgl. ook Richteren 8:34).

19-20

selfs van Gode: door God zelf

20

Recht. 7.2: Zie noot 24.

De amoreuze gedichten handelen onomwonden over de omgang van losbandige jongens met lichtzinnige, verleidelijke en flirtende meisjes die erin slagen iemand te vangen. Hij die dacht te grijpen, wordt zelf gevangen en zijn buit heeft juist hem verrast. Dit wordt gesymboliseerd in de meeuw en de oester, een keuze die vanwege beider sexuele connotaties, niet toevallig is.²⁵ De citaten uit Plautus en Terentius dienen daarom als waarschuwing aan de domkop die zich zo gemakkelijk laat uitkleden. Mogelijk spelen hier de woorden uit Jesaja 8:1 ook mee: 'Haastende tot de roef, is hij spoedig tot de buit!'

De tweede toepassing verschuift de aandacht van de meeuw naar het schelpdier, dat weliswaar een flinke buit heeft, maar er geen raad mee weet. In het Latijnse gedicht, dat iets van een vertelling heeft, ziet de mossel zich dan ook genoodzaakt de vogel los te laten. De strekking is dat het moeilijker is grote rijkdommen weloverwogen te beheren dan ze te verwerven. In het proza ondersteunt een reeks van sententies (afkomstig uit diverse bronnen) deze stelling, die een impliciete oproep bevat tot verstandig beleid.

De laatste betekenis die aan de nu kalme en tevreden mossel wordt toegekend, voornamelijk gebaseerd op Psalm 127 en de uitspraken van Salomo, is die van het dier als beeld voor de rustige mens die vrij van begeerte afwacht tot Gods milde hand hem zegent. Want de goede dingen die ons onverwacht in de schoot vallen, komen rechtstreeks uit de hand van God. Dankbaarheid en nederigheid past daarom hem die dit weet.

De oester/mossel die een vraatzuchtig dier klem zet tussen haar schalen, komt binnen de emblematiek in verschillende gedaanten en op diverse plaatsen voor, maar naar het zich laat aanzien, is het beeld van de gevangen zeemeeuw uitzonderlijk.²⁶ Het vroegst bekende voorbeeld geeft Alciato. Het gaat hier om een gulzige muis die in de val van een oester loopt; het motto luidt: 'Captivus ob gulam'. De ontwerper die het onderschrift verkeerd gelezen had, beeldde echter in plaats van een oester een muizeval af (afb. 12.1).²⁷ Latere edities, zoals Parijs 1534 (nr. XC1) en Lyon 1551 (nr. C11) hebben deze fout hersteld en daar is wel een oester te zien. Tevens is het catastrofale moment vanaf de 1551-uitgave duidelijk gesitueerd aan het strand. In deze versie verdwijnt het gevangen muizekopje geheel in de oester (afb. 25.1).

Dat is ook het geval in Joachim Camerarius' *Symbolorum emblematum ex aquatilibus et reptilibus*, waar onder het motto: 'Falsa ossa memordit' wordt gewezen op de gevaren van de menselijke begeerte. Een overeenkomstig embleem treft men aan in Eduard de Dene, *De warachtighe fabulen der dieren*, later opnieuw bewerkt door Vondel in *Vorsteliicke warande der dieren*. Hier is het geen muis maar een vraatzuchtige huisrat die het met zijn leven moet bekopen. De pictura, inclusief de in het rond liggende schelpen, is compositorisch sterk verwant aan de prent bij Cats (afb. 25.2).²⁸

Niet alleen de muis, de rat en de meeuw, ook de kreeft is de confrontatie met de oester aangegaan. Hij doet zijn best de inhoud ongestoord leeg te zuigen door een steen tussen de geopende schalen te zetten. In 1604 baseerde Camerarius een embleem op dit verhaal van de listige kreeft dat in de literatuur veelvuldig wordt aangehaald, en Cats verbeeldde het moment in zijn *Maechden-plicht* uit 1618 (afb. 25.3).²⁹ De thematische verwantschap tussen de beide emblemata van Cats zal er de oorzaak van zijn dat in een latere editie van de *Sinne- en minnebeelden* deze prent abusievelijk bij het meeuwembleem werd afgedrukt (afb. 25.4).³⁰

Een navolging van Cats' embleem (kennelijk gebaseerd op het zojuist genoemde met de kreeft en de mossel uit de *Maechden-plicht*) is te vinden onder het motto 'Coeur vain' in de bundel *Openhartighe herten*. Het onderschrift bij een mosselschelp waarnaast een hart ligt, luidt:

Si de sa coquille pouvoit ce coeur vain sortir
La mer, et ses poissons: il voudroit engloutir.¹

- BEWERKING EN NAVOLGING Homburg 1638, CXLIII; ed. Homburg 1642, CLXXXIX.
Pallavicini 1696, nr. 19.3 ('Bedrogene jager'; met gewijzigd onderschrift A.3).
Moral emblems 1862, 79.
- LITERATUUR J. Hutton, *The Greek Anthology in France and in the latin writers of the Netherlands to the year 1800*. Ithaca, New York 1946, 250-251.
Emblemata 1967, 731-732.
Tot lering en vermaak 1976, 284-287, cat. nr. 75, noot 5.
L. de Girolami Cheney, 'The oyster in Dutch genre paintings: moral or erotic symbols.' In: *Artibus et historiae. An art anthology* 15 (vii) 1987, 135-158, i.h.b. 151.
- NOTEN ¹ C.1, r. 2. Zie voor een contemporaine beschrijving van de meeuw: C. Gesner, *Historiae animalium liber III. De avium natura*. Frankfurt 1617, 525-526.
- ² De Platte oester (*Ostrea edulis*) zit altijd met zijn onderklep vastgehecht op een steen of een rots; levende oesters liggen nooit los aan het strand. Er zijn twee groepen weekdieren (of schelpdieren) afgebeeld, namelijk slakkehuizen en tweekleppigen, waarbij Van de Venne meer dan eens zijn fantasie heeft gebruikt. Van links naar rechts liggen: een tweekleppige (maar geen enkele soort heeft precies deze vorm); eronder twee niet herkenbare slakkehuisjes; daarnaast een onherkenbare klep van een tweekleppige; eronder, tegen de rand van de gravure, een Venusschelp (*Chamelea striatula*); rechts daarvan een Ruwe boormossel (*Zirfaea crispata*), links én rechts geflankeerd door Obliehorens (*Retusa obtusa*) – hoewel de weergave wel groot is en het een vrij zeldzaam slakje is aan onze kust; rechts daarvan nog een Ruwe boormossel, eronder, naast de signering, een (vertekend) slakkehuis. Onder de kop van de meeuw ook een slakkehuis, waarvan de mond-rand beschadigd is. Dit moet een vrij grote slak zijn, en dan komt alleen de Wulk (*Buccinum undatum*) in aanmerking. De niet al te overtuigend weergegeven zeester (*Asteroidea*), direct onder de oester, blijft vervolgens over. Met dank aan H.E. Coomans, Instituut voor taxonomische zoölogie, afdeling Malacologie te Amsterdam. Vgl. Guillaume Rondelet, *L'histoire entiere des poissons*. Lyon 1558, II, 1-94; en C. Gesner, *Volkommenes Fisch-buch* 1670, II, 41-81. Vele soorten schelpen brengt Philbert van Borsselen ter sprake in zijn *Strande, ofte ghedichte van de schelpen, kinckhornen ende andere wonderlicke zee schepselen*. Haarlem 1611 (en Amsterdam 1614).
- ³ Het was gebruikelijk om bij de ingang van een haven een stormsein aan te brengen. Aan de sporten van de mast is te zien dat men in zo'n baak kon klimmen om er nautische tekens in te hangen, bijvoorbeeld een bal die bij bepaalde

weersomstandigheden kon worden gehesen. Thans noemt men een dergelijke stellage een semafoor.

Van de Venne kan op deze prent de noordkant van Walcheren hebben uitgebeeld; wat hier het bakenhuis is, verwijst dan mogelijk naar het Fort Den Haak (ook wel het blokhuis genaamd). In dat geval zou het silhouet van het stadje Veere kunnen zijn. Vgl. C.A. van Swigchem en G. Ploos van Amstel, *Zes unieke wandtapijten. Strijd op de Zeeuwse stromen 1572-1576*. Zwolle 1991, 'Het tapijt Den Haak', 96-105, i.h.b. de afb. op 98. Met dank aan J.H. Kluiver te Middelburg voor deze suggestie.

⁴ Young 1988, 107, nr. 351 noemt een ongedateerd (mogelijk zestiende-eeuws) devies met als motto 'Qui capit capitur' en op de pictura een gevleugelde Cupido in een net. Het is opgenomen in het in 1605 verschenen *Remains concerning Britain* van William Camden. Zie ed. R.D. Dunn. Toronto etc. 1984, 185, r. 32-34. Vgl. verder 'Qui capit uxorem, litem capit atque dolorem' (Wie een vrouw trouwt neemt ruzie en smart op de koop toe), Werner 1912, 76, nr. 63 en Erasmus' adagium 'Captantes capti sumus' (Terwijl we vangen zijn we gevangen), *Adagia*, I, x, 14. In: *Opera omnia*. Ed. Clericus 1703, II, 372 B-D; ook gegeven door Langius (779 B).

⁵ Leda kan verwijzen naar de moeder van Clytaemnestra, Helena en de tweelingbroers Castor en Polydeuces (de Dioscuren). Helena en Pollux golden algemeen als kinderen van Zeus, die in de gedaante van een zwaan Leda verleid zou hebben (vgl. *PRE* XII, 1116-1125).

⁶ Beroemd zijn de kussen en de mus in Catullus' *Carmina*. De inzet van het tweede gedicht (11, 1-6) luidt als volgt:

Passer, deliciae meae puellae,
quicum ludere, quem in sinu tenere,
cui primum digitum dare appetenti
et acris solet incitare morsus
cum desiderio meo nitenti
carum nescio quid lubet iocari [...].

Kleine vogel, speeltje van mijn lieveling,
jij, met wie ze zich vermaakt, jij, op haar schoot,
jij, naar wiens snavel ze haar vinger uitsteekt
om hem tot scherpe pikjes te prikkelen,
wanneer ze maar zin heeft, haar blik vonkend van
verlangen naar mij, in een lief spel met jou [...].

Uit: *Catullus. Verzamelde verzen*. Vert. L.M. Oostenbroek. Leiden 1986, 23. Vgl. ook *Carmina*, LXVI, 125-128. Zie voor de sexuele connotatie van de mossel de commentaar; voor de mus: *EW*, 130-131 en De Jongh 1968-1969.

⁷ Deze zin komt voor als versregel in het gedicht 'Autre adieu' van Lazare de Baïf (1496?-1547). Diens poëzie werd opgenomen achter zijn vertaling van Euripides' *Hécube* (ca. 1540). Zie: *Anthologie poétique française XVIIe siècle*. Ed. M. Allem. Paris 1965, 168.

⁸ Vgl. T. Maccius Plautus, *De krijgsgevangenen ...* Vert. Hemelrijk 1967, 73-74. Het citaat wordt ook aangehaald door Langius (95 B). Evenals Langius verdubbelt Cats *hoc* en schrijft hij *sodes* voor ‘si audes’; waar zowel Plautus als Langius ‘istuc’ hebben, heeft Cats *istud*. De slotregel van het citaat (met de verspringing over een aantal regels) valt samen met de afsluitende regel bij Langius.

⁹ P. Terentius Afer, *Het meisje van Andros ...* Vert. Hemelrijk 1967, 163-164. Ook aangehaald door Langius (95 A). De slotregel van het citaat – met de verspringing over een aantal regels – valt samen met de afsluitende regel bij Langius. Zie ook het vorige citaat.

¹⁰ Publilius Syrus, *Sententiae*, 198. Voorheen als Seneca, zie bijvoorbeeld de ed. Basel 1515, 638, afdeling ‘Proverbia’. Vgl. verder Walther, 2, 178, nr. 9892.

¹¹ In de vertaling van Kat 1993, 42:

Net zo moeilijk als het zoeken is het bewaken van je bezit:
het is deels geluk, het ander is een zaak van kunde.

¹² Cats zal het citaat (duidelijk zonder het te verifiëren) hebben ontleend aan Langius (965 B), die eveneens een onjuiste verwijzing (Seneca, *Epistula*, 10) gaf. De oorspronkelijke bron is namelijk Apuleius, *Apologia*, XIX: ‘Igitur et immodicae divitiae velut ingentia et enormia gubernacula facilius mergunt quam regunt, quod habent irritam copiam, noxiam nimietatem’ (Daarom is het zo dat mateloze rijkdommen net als gigantische en enorme roeren je eerder doen zinken dan leiden, omdat ze een nutteloze overmaat, een schadelijk teveel hebben).

¹³ Letterlijk: als de kunst van het gebruik, de *ars utendi*, ontbreekt.

¹⁴ Francesco Guicciardini, *Storia d’Italia*, IV, VI. Ed. Scarano 1987, II, 420: ‘[...] i francesi siano più pronti ad acquisitare che prudenti a conservare.’

¹⁵ Het citaat is afkomstig uit Cassius Dio, *Historia Romana*, III, XXXV, 4: ‘[...] ἡ κρείττον ἐστὶν ἐς τὰ ἀναγκαῖα δαπανᾶσθαι (πλοῦτος γὰρ ἀκριβῆς οὐχ οὕτως ἐκ τοῦ πολλὰ λαμβάνειν ὥς ἐκ τοῦ μὴ πολλὰ ἀναλίσκεν ἀθροίζεται’ (Dit geld zou beter gebruikt kunnen worden voor noodzakelijke dingen, want ware rijkdom wordt niet zozeer verkregen door veel te verwerven, maar door veel te bewaren). Ook aangehaald door Langius (915 B).

¹⁶ Citaat uit *Ab urbe condita*, II, XLIII, 10.

¹⁷ De bron is niet teruggevonden en de vraag is tot hoever het citaat loopt. De Byzantijn Johannes Zonaras (?-ca. 1130), schreef commentaren op het werk van de concilies. Zijn *Epitome historioon*, een wereldgeschiedenis die tot 1118 loopt, is een belangrijke geschiedkundige bron, vooral de gedeelten die zijn ontleend aan verloren gegane delen van Cassius Dio’s *Historia Romana*. Vgl. de overeenkomstige woorden bij Montaigne, *Essais*, I, XIV: ‘Al bij al kost het meer moeite geld te bewaren dan het te verwerven.’ Ed. Villey 1978, I, 64. Vert. De Graaff 1993, 86. Mogelijk gaan deze woorden terug op Seneca, *Epistulae morales*, CXXV, 16.

¹⁸ Ongetwijfeld een toespeling. Vgl. ook Johan de Brune: ‘Besteed uw dochter veel liever aen een man, die gheld ghebreck heeft, als aen gheld, dat een man van doen heeft.’ In: *Bankket-werk*. Ed. Middelburg 1660, II, 340, nr. DLII.

¹⁹ Vgl. de motto's boven c.1, c.3 en c.4.a. Vgl. voor de zinsnede 'De zegen van de heer' ook Deuteronomium 16:17.

²⁰ Een ontleding aan Plinius, *Naturalis historia*, IX, LXVII (144), waar hiervoor meteen ook een verklaring wordt gegeven: 'Simili modo squatina et rhombus abditi pinnae exertas movent specie vermiculorum, item quae vocantur raiae. Nam pastinaca latrocinatur ex occulto transeuntes radio, quod telum est ei, figens; argumenta sollertiae huius, quod tardissimi piscium hi mugilem velocissimum habentes in ventre reperiuntur' (Op dezelfde wijze steken de haai en de tarbot als ze zich verbergen hun vinnen uit en bewegen die zodat ze op wormen lijken; hetzelfde doen de zogeheten roggen. Want de stekelrog doorsteekt vanuit een schuilhoek wat er voorbij komt door middel van zijn stekels, die hij als wapen gebruikt. Een aanwijzing voor deze slimme truc is dat deze dieren, toch de traagste onder de vissen, aangetroffen worden met de harder [slijmvis], de snelste vis, in hun maag). De 'observatie' gaat terug op het uitvoerige verslag dat Aristoteles doet in *Historia animalium*, VIII (IX), XXXVII (620 b), 11-31.

Cats haalde het citaat in nagenoeg dezelfde bewoordingen aan als Erasmus in de *Parabolaes*. Zie ed. Margolin 1975, 288, r. 84-86; ed. Mynors 1978, 254, r. 26-28. Hij zal het gevonden hebben via Langius die het twee keer opnam (627 B en 127 B).

²¹ Prediker 9:11. Zie c.4.b.

²² Namelijk Salomo in Spreuken 21:31.

²³ Verwijzing naar twee bijbelplaatsen: 1 Samuel 14:6, het hoofdstuk waarin Jonathan de Filistijnen verslaat: 'Jonathan nu zeide [...] want bij de Heere is geen verhindering, om te verlossen door velen of weinigen', evenals Richteren (zie de volgende noot).

²⁴ Richteren 7:2, 'En de Heere zeide tot Gideon: Het volk is te veel dat met u is, dan dat ik de Midianieten in hun hand zou geven; opdat zich Israël niet tegen mij beroeme, zeggende: Mijn hand heeft mij verlost.' Pas toen het immense leger van Gideon (geroepen Israël te verlossen) was teruggebracht tot 300 man, werden de Midianieten verslagen.

²⁵ Overigens was het Nederlandse gedicht in de 1618-uitgave nog iets directer (vgl. Bijlage 2). Zie voor de geslachtelijke symboliek van de vogel *WNT* XXII, 510; De Jongh 1968-1969, passim; Bax 1948, 19 en 173-174; Bax 1956, o.a. 28 en 56-57; *EW*, 222. Martinus Koning schreef over de kokmeeuw in zijn *Lexicon hieroglyphicum sacro-profanum* 1722-1727, III, 309 dat het dier 'vraatagtig, altyd hongerig en gulzig is [...]' en over een jongeman die een prostituée najaagt dat die 'gelyk een Kokmeeuw, het schuim bejaagt.'

Voor de oester en mossel als aanduiding van het vrouwelijk geslachtsdeel: *WNT* IX, 1165, 2; Bax 1948, 97, 173-174 en 215; *EW*, 129 en 139. Vgl. voor parallellen in de beeldende kunst: *Tot lering en vermaak* 1976, 202-205, cat. nr. 51; 236-239, cat. nr. 62, n.a.v. schilderijen van van Jacob Ochtervelt en Jan Steen. Bij Ochtervelts *De oestermaaltijd* wordt geciteerd uit een gedichtje van Johan van Dans onder een afbeelding van een Venusbeeld; de godin van de liefde bedekt er haar schaamdeel:

Hebje Venus moeder-naeckt
Niet gesien van steen gemaect

Of waer op een Bordt geschildert
Dat haer Oester was verwildert,
En dat aldersoetste pandt
Had bedeckt haar lincker-handt.

De suggestieve versregels – de prent toont bovendien twee parende hondjes onder het standbeeld – zijn afkomstig uit *Scoperos satyra ofte Thyrsis minnewit ...* Amsterdam 1668, 99. De arts Johan van Beverwijck had in zijn *Schat der gesont-heydt* de oesters als afrodisiacum aangemerkt: ‘Sy verwecken appetijt, en lust om te eten, en by te slapen, ’t welck alle beyde de lustige en delicate luyden wel aenstaect.’ In: *Alle de wercken* 1652, 1, 141. Zie ook Plinius, *Naturalis historia*, xxxii, xxxi (64-65); Bakker 1928, 10; M.A. van Andel, ‘De geneeskunst in de werken van Jacob Cats.’ In: *Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde* 71, 11-23 (3 december 1927), 2350-2363, i.h.b. 2353; en De Girolami Cheney 1987, 157. De mossel als beeld voor de huiselijkheid bespreekt Franits 1993, 79-80.

²⁶ De onderschriften geven aan dat de meeuw gevangen zit: de uitslaande vleugels zouden er in dit opzicht op kunnen wijzen dat de meeuw zich inspant om los te komen. (Wellicht zijn de vrijelijk vliegende vogels op de prent dan ook te beschouwen in contrast met de gevangen meeuw). Zoals gezegd is van de Platte Oester bekend dat zij zich met haar onderklep vasthecht op een steen of een rots. De omschrijving ‘Sea-gull opening an oyster’ (Hollstein xxxv, 52, nr. 89) is dan ook onjuist. Vgl. in dit verband de volgende observatie van Koos van Zomeren: ‘Al even pijnlijk was het lot van de scholekster die een bijzonder forse mossel dacht te verschalken maar de sluitspier miste. De schelp bleef dichtgeklemd en daarmee de snavel, de mossel doodde de vogel.’ In: *Een jaar in scherven*. Amsterdam 1988, 165 (Privé-domein, 150).

²⁷ Ed. Augsburg 1531, [E 3b]. Het epigram is gebaseerd op *Anthologia graeca*, 1x, 86 en is afkomstig van Antiphilos:

Maus und Auster

Als gefrässig und leckernd ein Mäuschen die Wohnung durchhuschte,
sah’s eine Auster, und da offen die Schale ihr stand,
biss es hinein in das zwitt’rige Fleisch des schwammigen Bartes.
Jäh aber, schmerzengequält, klappte ihr muschliges Haus
knackend die Auster zusammen ... Da hatte das Mäuschen denn selber,
fest in den Kerker gebannt, Tod sich bereitet und – Grab.

Ed. Beckby 1957-1958, 111, 59.

²⁸ Resp. ed. Nürnberg 1604, nr. LX; ed. Brugge 1567, 138-139 en ed. Amsterdam 1617, 68, nr. LXVIII.

²⁹ *Symbolorum emblematum ex aquatilibus et reptilibus*. Nürnberg 1604, nr. 111; *Maechden-plicht*. Middelburg 1618, 63, nr. xxxi (vgl. *IDW* 1712, 1, 138). Zie ook Giulio Cesare Capaccio, *Delle imprese trattate*. Napoli 1592, 111, 35v-36r; *Emblemata* 1967, 725-726 en De Girolami Cheney 1987, 157, noot 35.

³⁰ S.l., s.a., [F7r]. *MC* 37.

³¹ *Openhertighe herten*. S.l. s.a., nr. 21. De uitgever is Cornelis Galle. Zie de emblemata xii (met meer informatie over deze bundel) en xviii voor andere navolgingen.

Van de embleemverzameling bestaat zowel een Franse als een Nederlandse versie, die eraan voorafging. In de laatste staan als bijschriften (fol. c5r en [c4v]):

Van Harten ben ick groots, hoe sal ick 't hier met maken,
Ick waar wel geern' Visch, kond' ick uyt de schelp geraken.

't Ghemoet dat is soo groots, tot boven inden Top,
En als ick 't wel besie, soo sitter weynich op:

Mijn dunckt op mijn manier, mijn dreck hoort oock te stincken

Soo wel als and'ren, die haer staat niet eens bedincken:

Mijn macht die is wel kleyn, 't welck 't Hart is groote pijn,
Het schijnt het wou wel Heer, van al de Werelt zijn.

XXVI ZIJ GEEFT EN HEEFT NIET.

PRENT Een wetsteen, aangezwengeld door een jongen die op een lendedoek na bloot is, slijpt een mes dat door een omwolkte hand op de steen wordt gehouden. De steen is geplaatst in een houten bekisting.¹ Rechts is een doorkijk met zicht op de lucht en op enkele bomen.

Midden onderin, op het witte deel van de tegelvloer, de initialen JS.

Afmeting: 12,3 × 12,2 cm.

XXVI.A.1

MOTTO

Eén van Georg Stiernhielms (1598-1672) *Öfwerskrifter*, namelijk 'Opå Astrild som står och slipar sijne Pijlar', schijnt ontleend te zijn aan dit gedicht. Zie: Den Hoed 1929, 15 onder verwijzing naar de studie van Gunnar Castrén.

2 *wet-steen*: slijpsteen

sels: zelf

3 *gaende maect*: in vervoering brengt, opwindt (*WNT* IV, 93, 11)

beboudt ... stant: blijft onveranderlijk

4 *De coude*: Dat wat [De steen die] koud is, en: Zij die onverschillig, harteloos is (vgl. *WNT* VII, 11, 5852, 5 evenals Cats' motto)

vier: vonken; hartstocht. Zie voor dit motief Forster 1969.

js: Hier: koele afstandelijkheid. Vgl. de citaten in *WNT* VI, 1448, 2, b over de ijzige harten van beminnelijke vrouwen; verder embleem XXIII.A.1, r. 8.

brant: vuur der liefde

5 *quelen*: kwijnen (van minnepijn)

6 *oogh*: Het oog geldt traditioneel als de veroorzaker van de liefde (vgl. embleem x en de commentaar aldaar). In dit geval bewerkstelligt zelfs een neergeslagen oog hevige verliefdheid.

XXVI.A.2 Zij geeft en heeft niet.²

De slijpsteen blijft stomp, toch maakt hij zwaarden scherp
en wat hij aan het ijzer gegeven heeft, heeft hij zichzelf niet gegeven.
Meisjes zijn als het ware de slijpsteen van ons hart

- 5 en het vuur dat ze anderen gegeven hebben, hadden ze zelf niet.
Phyllis, hoewel je mij de lever brandt met Venus' vuur,³
heb je een hart dat kouder is dan de Scytische sneeuw:⁴
het ijs zet me in vuur en vlam, de kou veroorzaakt bij mij hitte.
Ach, laat de hitte tenslotte eindigen op de plek vanwaar zij gekomen is.
- XXVI.A.3 Wat bot is, scherpt zij.⁵
Jurist, je weet niet hoe het staat met onze zaken. Zie hier de wetten van de liefde,
geheel tegengesteld aan die van jullie. Je zegt dat niemand iets kan geven wat
hij niet heeft. De steen die je ziet, en Phyllis, zijn er wel degelijk toe in staat.
- XXVI.A.4.a Ovidius, *Metamorphosen*, 1, 468-474, 530, sprekend over de liefde.
Hij nam uit de pijlendragende koker twee pijlen van verschillende uitwerking:
de één dooft liefdesvuur, de andere wekt het op. Die het opwekt, is van goud
en schittert met een scherpe punt: die haar dooft, is stomp en heeft lood onder
aan de schacht. De laatste heeft de god op de dochter van Peneus, de nymf, afge-
schoten; maar met de andere trof hij het hart van Apollo, dwars door zijn ribben
heen. Meteen wordt hij verliefd en ontvlucht zij de naam 'geliefde'. En doordat
zij vluchtte werd haar schoonheid nog groter.
- XXVI.B.1
MOTTO *Gemeenlijk*: Gewoonlijk. Vgl. het spreekwoord 'Elke gek heeft zijn gebrek'
voor: elke gek heeft zijn dwaasheden, bij uitbreiding: ieder heeft zijn fouten,
niemand is volmaakt (Harrebomée, 1, 209; Suringar 1873, 9-11, nr. VII; WNT IV,
486).
In *Spiegel van den ouden ende nieuwen tijdt* uit 1632 zal Cats dit motto opnieuw
gebruiken, maar dan in de laatste regels van het onderschrift bij een prent
waarop een gebochelde de bochel van zijn metgezel bespot, terwijl hij vergeet
dat hij er zelf een heeft (III, 61, nr. XXII; IDW 1712, 1, 628. Vgl. ook Plokker
1984, 171, nr. 66).
- 1 *plomp*: bot
2 *noch*: toch (óók in r. 3 en 4)
3 *lijden*: verdragen, laten passeren
ter ... ghestelt: Conjunctie participium constructie: hoewel hij niet geschikt is om
mee te snijden
5 *schamper*: smalend, schimpend
7 *Fop*: voornaam, afgeleid van foppen, dus ook: iemand die zich voor de gek laat
houden
te ... staet: iemands omstandigheden, de manier waarop iemand leeft, na te gaan
(vgl. WNT XV, 259 ev.)
8 *Nadien dat*: Daar immers
uw' ... gaet: Letterlijk: uw huis in verval raakt (WNT XX, 999, 4).
- XXVI.B.2 Terwijl hij zelf fouten maakt, corrigeert hij fouten van anderen.
De slijpsteen scherpt, al is hij zelf nogal stomp, bijlen die bot zijn geworden
en uit de ruwe bijl komt het glanzende staal weer boven.
Als iemand in het hart van een ander zijn eigen fouten gemerkt heeft,

- 5 ach! hoe hardhandig gaat hij er dan tegen tekeer.
Terwijl hij door fouten gedreven wordt, strooit Zoilus verwijten uit over iedereen
en de misdaad die hij vervolgt, heeft hij in zichzelf.⁶
Houd je verwensingen thuis, waarom kijk je scherp naar buiten?
Geloof me, wie voor zichzelf wijs is, die is wijs.⁷
- XXVI.B.3 Steek je hand in eigen boezem
en je zult geen kwaadspreken van je naaste.⁸

De slijpsteen die je ziet, wil het ijzer wetten; en nooit kan hij zelf leren snijden.
Wie in de anderen hun gebrek wil kritiseren, moet eerst zijn eigen fouten verbeteren.
- XXVI.B.4.a Sextus Aurelius Victor, *Epitome de caesaribus* ('De vita et moribus imperatorum Romanorum'), 1, 5.⁹

Mensen zijn scherp in het wreken van gebreken in anderen, waaraan zij zelf in sterke mate toegeven.
- XXVI.B.4.b Plautus, *Truculentus*, 159.¹⁰

Wie een ander schandelijkheid ten laste legt, moet de blik eerst op zichzelf richten.
- XXVI.B.4.c Horatius, *Saturae*, 1, 111, 25-27.

Wanneer je als een ooglijder je eigen fouten overziet met ogen vol zalf, waarom zie je dan de fouten van je vrienden zo scherp als een adelaar of de slang van Epidaurus?¹¹
- XXVI.B.5 Terwijl hij zelf fouten maakt, corrigeert hij fouten van anderen.

Men vertelt van Augustus dat hij, hoewel een slaaf van weeldezucht, toch diezelfde fout uiterst streng bestraft heeft.¹² Bij bijna alle mensen is deze slechte gewoonte aanwezig, dat ze fel zijn in het straffen van fouten waaraan ze zichzelf in hoge mate overgeven. 'Dat is vooral de noodlottige lust van de geest' (zoals hij zegt) dat 'allen liever verwijten en redetwisten, dan leven.'¹³ Niemand is ooit afgedaald naar dit vervloekte veld van laster¹⁴ omdat hij wil onderwijzen of onderwezen wil worden. Maar zoals wanneer het in de zomer (naar Plinius zegt) heviger dondert dan bliksemt, dit wonderig weer voorspelt, zo is het, wanneer iemand die een niet al te voorbeeldig leven leidt, hevig uitvaart tegen de fouten van anderen, meer een teken van een geest die opgeblazen is door de wind van eerzucht dan van een oprecht vrome geest.¹⁵ Weg met die wijsneuzen. Mij bevalt de uitspraak van de dichter:

*Bevelen kunnen niet zo de menselijke gevoelens ombuigen als het leven van degene die spreekt.*¹⁶

Hoeveel beminnelijker zal het zijn als we in ons hele leven met Plautus zouden zeggen:

*Kalm aan, Lydus! Denk erom : wie woede bedwingt, aan wijsheid wint.
 Het is minder vreemd, als je op die leeftijd zoiets doet, dan als je het laat.
 Ik heb in mijn jeugd toch zeker hetzelfde spelletje gespeeld.¹⁷*

XXVI.B.6

- 1 *van Augusto*: over keizer Augustus, zie noot 12.
 3 *gbemeen*: algemeen
 6 *schurftje*: Vgl. het vermanende spreekwoord ‘Gy zijt selfs schurft, ende wilt een ander berechten’ in Sartorius, *Adagia*. Antwerpen 1561, II, VI, nr. 13, (aangehaald in *WNT* XIV, 1219, 11).
 9 *plichtelinghe*: plichtbewust, nauwgezet
als: als het ware
 9-10 *te schavotteren*: Letterlijk: op het schavot te zetten, hier: zwart te maken.
 10 *bestaen*: doen
 11-13 *ghelijck ... ghehouden*: Verwijzing naar Plinius, vgl. noot 15.
 14 *stichtelijck leven*: tot zedelijk voorbeeld strekkende levenswijze
 15 *minderighe*: opgeblazen, van weinig betekenis
 16 *scherpgheneusde kaeckelaers*: bedilligerige, vitterige praatjesmakers (*WNT* IV, 1528, dp). Een, met het oog op de slijpsteen, treffend gekozen epitheton.
 20 *bem*: zich
 22 *In't ... gaet*: In deugdzaamheid belangrijker is dan dat van een ander. Vgl. het citaat van Claudianus in B.5.

XXVI.C.1

MOTTO

- Romeinen 2:21.
 1 *plompe*: botte, zware
 3 *roest*: roestige (ijzer)
 4 *efter*: echter, toch
selfs: zelf
 5 *leeren*: onderwijzen, beleren. Hier zonder vermelding van wat onderwezen wordt, maar Cats past het toe op godsdienstige (en deels morele) aangelegenheden; zie r. 8; C.2, r. 3 en het proza.
 6 *ontrent*: op
seeren: wonden, hier ook: tekortkomingen
 7 *voet*: wijze van doen
 8 *meester*: Dit kan vele betekenissen hebben, van schoolmeester, doctor in één der wetenschappen tot geneesmeester en heerser. Vgl. *WNT* IX, 420-430. De proza-commentaar spreekt echter over hen die de last van de gemeente dragen en over de herders van het volk, dus over geestelijken; vgl. ook het motto boven C.3. Clements 1960, 118-119 merkte naar aanleiding van dit gedicht op: ‘The harmony between preachment and practice is the final test of wisdom as well as of virtue.’
eyghen: voor hemzelf bestemd

XXVI.C.2

Wie zelf onderwezen moet worden, onderwijst.¹⁸

De slijpsteen wet het ijzer en geeft zwaarden hun scherpte terug,
 maar toch mist hij zelf wat hij het ijzer gegeven heeft.
 Als je, terwijl je anderen het heilige voorhoudt, zelf het slechte navolgt,

- 5 heb je een geest als een slijpsteen, waardeloze leraar.
 Alles waartoe je maant, het zal pas dan gewicht hebben,
 als je daden met je woorden in overeenstemming zijn.
 Wie een slecht leven leidt, handelt in strijd met zijn strenge vermaningen:
 hij vernietigt door zijn eigen voorbeeld alles waartoe hij maant.
- xxvi.c.3 Handel niet naar wat zij doen, want zij zeggen het maar doen het niet.¹⁹
 O wat is het ongepast en boosaardig een ander ernstig te vermanen en van zijn
 eigen lessen geen enkel spoor te tonen! Wil je een goede leraar zijn? Doe dan
 zelf alles wat je zegt, terwijl je je inborst verbetert.
- xxvi.c.4.a Toespeling op Chrysostomus, *De compunctione, ad Demetrium*, 1, 10.²⁰
 Onderwijzen maar niet doen brengt niet alleen geen enkele winst, maar ook heel
 veel verlies. Hij wordt streng beoordeeld die wel zijn eigen preek schrijft, maar
 zijn eigen leven en werk verwaarloost.
- xxvi.c.4.b [Moet zijn:] Ambrosius, *Expositio Psalmi CXVIII*, xx, 31.²¹
 Laat hij oordelen over de dwaling van een ander, die in zichzelf niets heeft dat
 hem veroordeelt, laat hij oordelen, die niet hetzelfde doet dat hij in een ander
 strafbaar heeft gevonden, opdat hij niet wanneer hij over een ander oordeelt, een
 oordeel over zichzelf uitspreekt.
- xxvi.c.5 Wie zelf onderwezen moet worden, onderwijst.
 Sommigen van hen die ingezet waren bij de bouw van de ark, kwamen toch om
 in de zondvloed. Vaak eet iemand die een maaltijd heeft verzorgd, zelf het minst,
 omdat hij al verzadigd is door de geur. Het kan gebeuren, dat dienaren van gees-
 telijk voedsel daarvan zelf niet eten. Volgens mij is niets onverdraaglijker dan
 dat hij die geen rekenschap kan afleggen van zijn eigen leven aan een ander
 rekenschap vraagt van diens leven. Goede woorden keur ik weliswaar niet af,
 maar ik verkies verre goede daden, vooral in hem op wie de zware last rust het
 volk te onderwijzen. Mensen worden immers niet zo gemakkelijk door het
 onderwijs van woorden, als wel van daden geleid. De Ouden zijn van oordeel
 dat de vorst die zijn onderdanen door zijn handelen onderwijst, goed handelt.²²
 Waarom zouden we hetzelfde niet over een herder en leraar zeggen? Als zij dit
 niet doen, begaan zij niet alleen zonden, maar verspreiden die ook over de
 gemeente en ze brengen bijna meer schade toe door hun voorbeeld, dan door de
 zonde zelf. De spraak [preek] is weliswaar de tolk van de geest, maar zij is slechts
 vocaal; het handelen echter is concreet. Dat zou ik prefereren, want ik acht het
 geloofwaardiger dat iemand van harte wil, wat hij doet, dan wat hij zegt. Daarom
 geloven de verstandigen met betrekking tot het geloof van ieder meer hun ogen,
 dan hun oren. Wie het goede zegt en doet, is zonder uitzondering het grootst; maar
 als men tussen deze twee onderscheid moet maken, dan oordeel ik dat aan iemand
 die het goede doet en verder zwijgt, de voorkeur moet worden gegeven.
- xxvi.c.6
 1 *eenighe .. timmeren*: Zie over de bouw van de ark: Genesis 7.
 3 *als vol zijnde*: omdat hij zich verzadigd voelt

- 5 *genut*: genot
Middeler tijt: Intussen
6 *reden*: rekenschap (WNT XI, III, 903, 1, 1, 3)
7 *Wel*: Goed
8 *sonderlinghe*: in het bijzonder
9 *ghemeente*: gemeenschap, of: gelovigen; vgl. WNT IV, 1393-1401 en het vervolg
11 *De oude*: De Ouden, nl. de klassieken
12 *wel dede*: er goed aan zou doen
13 *berder ... volcx*: zowel leider, bestuurder van het volk in het algemeen, als geestelijke voor zijn christelijke gemeente (WNT VI, 597-598). Cats doelt hier op de laatste.
14 *inde sulcke*: in hen, nl. *berder ... volcx* (r. 13)
16 *opsiene*: opzichte
17 *haer exempel*: hun voorbeeld
18 *selfs*: zelf
18-19 *De woorden ... gemoet*: Vgl. Mattheus 12:34, 'Want uit de overvloed des harten spreekt de mond.' Zie ook Lucas 6:45. Johan de Brune geeft de uitdrukking: 'De tongh die is den tolck van 't hert' (*Nieuwe wyn in oude le'er-zacken* ... Middelburg 1636, 469); vgl. verder WNT XVII, I, 964, 1, 3; en: 'het hart op de tong hebben' (WNT VI, 7).
19-21 *'tis ... seydt*: Vgl. 1 Johannes 3:18: 'Mijn kinderkens, laat ons niet liefhebben met het woord, noch met de tong, maar met de daad en waarheid.' Vgl. verder Mattheus 7:24; en Lucas 6:7.
23 *dubbel*: buitengewone
25 *de best*: voor de beste. Vgl. 1 Petrus 2:15, 'Want alzo is het de wil van God, dat gij weldoende, de mond stopt aan de onwetendheid der dwaze mensen.'

COMMENTAAR

Het bekende gegeven van de slijpsteen die terwijl hij scherpt, zelf bot blijft, heeft geleid tot verschillende vergelijkingen. Ottaviano Fregoso in Baldassare Castigliones *Boek van de hoveling* (1528) merkt bijvoorbeeld op: 'U weet ook dat een slijpsteen zelf niet scherp is, maar toch ijzer scherp maakt; daarom ben ik van mening dat we niet hoeven zeggen dat de hoveling waardiger is dan zijn vorst, ook al onderricht hij hem.'²³ En Horatius dichtte in zijn *Ars poetica*, 304-305:

'Laat ik dan maar de slijpsteen zijn,
die zonder zelf te snijden ijzer scherp maakt.'²⁴

In dit embleem wordt de werking van de steen allereerst vergeleken met meisjes die hardvochtig zijn; zij dragen hier de literaire namen Rosemont en Phyllis. Hun aantrekkingskracht is groot en wat ze teweeg brengen onontkoombaar. Cats vervat de invloed die van hen uitgaat in een typisch petrarkistische beeldspraak: terwijl de vrouwen zelf 'bot' en onaangedaan blijven, scherpen ze het hart van de minnaar, die is als de pijl uit de koker van Cupido. Ondanks hun koele houding veroorzaken ze vonken.²⁵

De tweede verklaring heeft betrekking op botterikken die anderen lastig vallen en ze wel op hun fouten wijzen, maar zelf ondeugden koesteren en blind zijn voor hun eigen tekortkomingen. Beter is het het eigen verstand te (laten) slijpen en schampere opmerkingen voor zich te houden.²⁶ Alle aangehaalde citaten kritiseren dan ook dit type bedillers.

Vervolgens wordt de toepassing verder uitgewerkt. Cats brengt de steen, die andere dingen scherpert maar onveranderlijk blijft, in verband met leraren die, hoewel ze goed gedrag verkondigen, daar zelf in hun handelen niets van laten zien. Mensen met een voorbeeldfunctie, en met name geestelijken, moeten toch zeker hun woorden gestand doen.

Voor de emblemprent is duidelijk gekozen voor een andere figuur dan de minnegod, die in de bijschriften ook niet ter sprake komt.²⁷ Waarschijnlijk is de naakte jongen een knechtje. Deze veronderstelling wordt ingegeven door een gravure waarop te zien is hoe het hoofd van een botte Heyn wordt geslepen (afb. 26.1). Op deze anonieme spotprent (naar David Vinckboons), uitgegeven door Claes Jansz Visscher, draait namelijk een eveneens in een lendedoek gehuld jongetje aan de zwengel van een slijpsteen. Dat dergelijke jongens schaars gekleed gingen, kan te maken hebben met de inspannende bezigheid van het draaien. Zo bezien sluit dit deel van Cats' prent, meer dan men misschien zou vermoeden, aan bij de zeventiende-eeuwse realiteit.²⁸

Twee eeuwen later laat J.W. Kaiser twee volwassen mannen de plaats aan de slijpsteen innemen. Zij werken nu aan een straatkant en een paartje wandelt voorbij; de minnaar wijst op het slijpen (afb. 26.2). Men kan zich afvragen of de lezer het gebaar van het meisje (nog) herkende: het ostentatief vooruitsteken van de waaier kon in de zeventiende eeuw in ieder geval opgevat worden als een teken van de afstandelijkheid van de vrijster, die de offervaardige minnaar verachtte.²⁹

Een mogelijke variant op Cats' embleem is een zinnebeeld dat voorkomt in Johannes à Castro, *De on-ghemaskerde liefde des hemels* (1686). Op de prent zijn enkele jongetjes druk in de weer; één ventje draait aan een wiel, een ander treedt op als scharenslijper. Op de voorgrond is te zien hoe Amor een wetsteen hanteert – of de scherperte van een schaar keurt (afb. 26.3). De nadruk ligt nu niet op de steen die scherpert, maar op de zachte olie die op de steen wordt gebracht:

Den aerdt van d'Oly sacht en soet,
Het schaer-mes vinnigh scherpen doet.

A Castro brengt in zijn uitleg de boetvaardige zondaar ter sprake. Over Gods barmhartigheid dient geoordeeld te worden, zoals – in zijn woorden – het spreekwoord: 'Dat, nec habet inde minus' aangeeft (vgl. Cats' motto boven A.2.), wat hij als volgt vertaalt:

Hy geeft, en van het gen' hy geeft,
Hy daerom oock niet minder heeft.³⁰

BEWERKING EN NAVOLGING Homburg 1642, LXXXIX.
Van Vreeswyk 1674, 237.

LITERATUUR *Emblemata* 1967, 1411-1413.

NOTEN ¹ Ook wel slijpbak genoemd; vgl. hiervoor Vuylsteke 1895, 133.

² Mogelijk een variatie op de zegswijze 'Nemo dat quod non habet' en 'Dare nemo potest, quod non habet' (Niemand geeft (kan geven), wat hij niet heeft),

vgl. Herhold 1887, 58; Margalits 1895, 136; Walther 7, 533, nr. 36081 en 8, 589, nr. 38652n1.

³ Vgl de annotatie bij XIX.C.2, r. 8.

⁴ Plinius verhaalt in *Naturalis historia*, IV, XII (80) o.a. dat de Scythen in de winterse gebieden van Pannonia woonden: 'ad Pannonica hiberna'. Twee boeken verderop, in VI, XIV (33-34) staat 'Verum Asiae quoque magna portio apposita septentrioni inuria sideris rigens vastas solitudines habet. Ab extremo aquilone ad initium orientis aestivi Scythae sunt' (Maar ook een groot deel van Azië, dat grenst aan het noorden, heeft door de strengheid van zijn koude klimaat, uitgestrekte woestijnen. Van het uiterste noordnoordoosten tot aan het punt waar de zon in de zomer opkomt, wonen de Scythen).

⁵ Het woord *esguise* is afgeleid van 'aiguiser'.

⁶ De Griekse sofist en retor Zoïlus (285-247) was een scherp beoordelaar van de gedichten van Homerus. Vandaar dat hij wel 'Homeromastix' wordt genoemd (zie o.a. Ovidius en Martialis). Figuurlijk gebruikt men zijn naam voor een kleingeestig en vitterig criticus. Zo ook hier.

⁷ Mogelijk een toespeling op Seneca, *Epistulae morales*, CXVII, 8: 'Qui sapit, sapiens est; qui sapiens est, sapit' (Wie wijs is, is een wijze, wie een wijze is, is wijs); vert. Verhoeven 1980, 460.

⁸ Zie voor dit spreekwoord Meurier 1617, 122; *Proverbia*, III, 219 en Suringar 1873, 182, nr. C; met o.a. een verwijzing naar Gruterus. De woordvorm *es* in r. 3 betekent 'dans les'.

⁹ *Historiae Romanae breviarium ...* Antwerpen 1579, I, 5, 11 (in het hoofdstuk over Caesar Octavianus Augustus). In deze ed. valt de zinsnede op doordat die in kapitalen is gedrukt. Zie ook B.5, r. 1-2 waar dit citaat deel uitmaakt van een iets groter geheel.

¹⁰ Bij Plautus staat 'sumpse enitere', bij Cats *se intueri*.

¹¹ In Epidaurus had Aesculapius (de latere god der geneeskunst) een tempel, waar hij in de gestalte van een slang werd vereerd en hij in dromen orakels gaf. Deze slang werd in 292 naar Rome gebracht om de toen heersende pest te bestrijden (zie *WDO*, 64-65 en 327-328). De slang was het symbool van een scherp gezichtsvermogen. Ook Langius geeft het citaat (680 A).

¹² Ook deze verwijzing (vgl. B.4.a) komt uit Sextus Aurelius Victor, *Epitome de caesaribus* ('De vita et moribus imperatorum Romanorum'), I, 5. Cats splitste zo binnen één embleem zijn bron op: een deel kwam terecht in de prozatekst, een ander kreeg een aparte plaats als citaat.

¹³ De herkomst van het citaat is niet gevonden.

¹⁴ Vgl. Apuleius, *Apologia*, LV: 'campus calumniis'.

¹⁵ Verwijzing naar Plinius, *Naturalis historia*, XVIII, LXXXI (354): 'Cum aestate vehementius tonuit quam fulsit, ventos ex ea parte denuntiat, contra si minus tonuit, imbrem' (Een donderbui 's zomers, met heviger slagen dan bliksem,

voorspelt voor die streken wind, maar een bui met minder donder dan bliksem, kondigt regen aan). Cats ontleent de passage echter niet aan het origineel, maar via Erasmus' *Parabola*, waaruit hij tevens de morele overweging die erop volgt, nagenoeg letterlijk overneemt. Waar Cats *non sat probae* heeft, staat bij Erasmus 'non perinde lucens morum integritate' (niet evenzeer oplichtend door oprechtheid van karakter); wat voor de strekking weinig uitmaakt. Ed. Margolin 1975, 230, r. 144-147; ed. Mynors 1978, 219, r. 27-31. De versie van Erasmus werd ook opgenomen door Langius (1127 A).

¹⁶ Claudianus, *Panegyricus de quarto consulatu honorii augusti* (1'III), 300-301.

¹⁷ Plautus, *Bacchides*, 408-410. Vert. Hemelrijk 1967, 28. In het toneelstuk spreekt Philoxenus deze woorden tot de pedagoog Lydus, die moeite heeft zichzelf te bedwingen en wil afgaan op de vrouw die Pistoclus (Philoxenus' enige zoon) tot verdorvenheid heeft gebracht.

¹⁸ Zie ook het motto boven c.1.

¹⁹ Mattheus 23:3, nog wel aangegeven in de editie-1618. De zin maakt deel uit van de passage waarin Christus zijn afkeurende oordeel geeft over de handelwijze van de Schriftgeleerden en Farizeeën.

²⁰ 'Quandoquidem doctrina sine opere non modo nihil lucri, sed etiam detrimentum magnum et condemnationem affert ei, qui cum tanta socordia vitam ordinat suam' (Aangezien onderwijzen maar niet doen hem die zo onverschillig leeft, niet alleen geen enkele winst, maar ook heel veel schade en veroordeling brengt). In: *Opera omnia*, 1-1. Paris 1863, 410 (PG XLVII). Cats heeft het citaat letterlijk aan Langius (380 B) ontleend.

²¹ Ed. M. Petschenig. Wien etc. 1913, 460, r. 6-8 (CSEL LXII). Cats, die Augustinus als auteur noemt, heeft ongetwijfeld een fout gemaakt toen hij het citaat overnam uit Langius (679 B). Die vermeldt namelijk: 'Amb. Sup. illud Beati immaculati'.

²² Vgl. 'Recte facere speciosius quam dicere est' (Geen woorden maar daden), Walther, 9, 454, nr. 40370.

²³ Boek IV, 46. Vert. Haakman 1991, 288. Zie voor zeventiende-eeuwse voorbeelden *WNT* XIV, 1756 en *WNT* XXV, 2068.

²⁴ Ergo fungar vice cotis acutum
reddere quae ferrum valet, exsors ipsa secandi.

Vert. Schrijvers 1980, 45. Constantijn Huygens zette een puntgedicht als volgt in:

De Slijpsteen neffens 't Mess en slijt niet; tegen 't Mess
Gewreven maeckt hy 't scherp. Neel, houdt dit voor een' less [...].

In: *Koren-bloemen*. Amsterdam 1672, boek XI, 52, nr. 168.

²⁵ Zie voor slijpen in combinatie met een hartstocht als voorwerp (in het werk van Vondel), *WNT* XIV, 1750, evenals voor de uitdrukking 'op iemand geslepen zijn' voor: er zeer naar verlangen. De voorstelling dat de ogen de pijlen zijn (of

uit de ogen de pijlen komen), scherpgeslepen op de wetsteen van de liefde, komt vaker voor. Vgl. bijvoorbeeld het motto van x.a. 3.

²⁶ Vgl. in dit verband het op Prediker 10:10 geïnspireerde embleem 'Usu et cura sapientia crescit' over een slijpsteen, opgenomen in Daniel Cramer, *Octoginta emblemata moralia nova*. Frankfurt am Main 1630, 172-173, nr. xliiv.

²⁷ Terwijl a.1, r. 1 een mogelijkheid bood om Cupido zijn eigen pijlen te hebben laten wetten (vgl. ook de volgende noot). Alle keren dat Cupido in deze bundel wordt voorgesteld, is hij gevleugeld; op twee ervan ligt zijn pijlkoker in de buurt. Opvallend is het clustertje van prenten waarop hij figureert, alle vooraan in de bundel (zie de nrs. ix, x, xi, xlii). Misschien wilde Cats geen uitbeeldingen van Cupido meer zo ver in zijn boek (vgl. wat hij hierover zegt in zijn 'Voor-reden', r. 90-107).

²⁸ Hollstein xxxix, 181, nr. 35; in het bijbehorende illustratiedeel: 185, nr. 35. Het Nederlandse onderschrift luidt:

Heyn plomp die alleman mette nues en oor wil grypen,
leert nu hoe datmen kan, dees' esels bot verslypen.

'Esels bot' is dubbelzinnig uitgebeeld. Ook de andere jongetjes in *Proteus* dragen alledaagse zeventiende-eeuwse kleding (zie embleemprent xxiv en xxvii). In latere edities van de *Sinne- en minnebeelden* is het jongetje vervangen door de gevleugelde Cupido (zie o.a. 's-Gravenhage 1629; eenzelfde vervanging werd in die uitgave doorgevoerd bij de embleemprenten viii en xxviii).

Zie voor de scharenslijper die tevergeefs botte (domme) lieden slijpt de grisaille 'Al te bot' van Adriaen van de Venne: Plokker 1984, 47-48, nr. 10; Van Vaeck 1988, 108-109; en Van Vaeck 1994, 756-761. Vgl. ook de tonglijper in De Bry, *Emblemata secularia ...* S.l. [Oppenheim] 1611, 48-49, nr. 5. Het slijpsteen-embleem van Sebastián de Covarrubias Orozco in de *Emblemas morales*. Madrid 1610, 11, nr. 19, handelend over de dorst naar kennis, is noch in woord, noch in beeld in verband te brengen met het embleem van Cats (vgl. *Emblemata* 1967, 1411).

²⁹ *Alle de werken*. Zwolle 1862. Zie voor deze symboliek van de waaier: Kettering 1988, 11, o.a. 426 (en 489); 435 (en 508) evenals 454 (en 557).

³⁰ Ed. Antwerpen 1686, 114, nr. 8. Citaat op pagina 120. De prent, gestoken door G. Boutatts, is naar een ontwerp van G. Maes. Vgl. Den Elger 1703, 97 'De liefde reinigt'. Zie voor het motto ook het schilderij *De scholier* van Maarten van Heemskerck (lange tijd toegeschreven aan Jan van Scorel), gedateerd 1531. Op dit paneel houdt de schooljongen een papiertje vast met daarop een opschrift over Gods oneindige vrijgevigheid: 'O[mnia] dat dominus non habet ergo mi[n]us' (Alles geeft de Heer, Hij heeft er niet minder om). Deze regel, die parallelen kent bij Augustinus en Thomas à Kempis, is waarschijnlijk gebaseerd op een opmerking in Erasmus' *Concio de puero Jesu*. Zie hierover N. van der Blom, 'De Latijnse teksten van De scholier van Jan van Scorel.' In: *Bulletin Museum Boymans* 8 (1957), 91-100; en *Kunst voor de beeldenstorm*. Red. J.P. Filedt Kok e.a. Tent. cat. Amsterdam. 's-Gravenhage 1986, 194-195, cat. nr. 72.

PRENT Een omwolke hand houdt een masker vast. Rechts vluchten jongetjes verschrikt weg (één valt achterover), links staan drie wijzende jongens die hen uitlachen. Op de voorgrond zijn vier drijftollen, een zweepje en drie kootjes afgebeeld.¹ Het landschap is bergachtig en door het dal stroomt een water waarop een boot vaart. Tussen de bossen staan enkele gebouwen.

Linksonder de initialen JS.

Afmeting: 12,6 × 12,6 cm.

XXVII.A.1

MOTTO

een niet: iets nietigs

die't: voor wie het

1 *liefdes vierschaer*: rechtbank der liefde

2 *blauwe scheen*: weigering, meestal toegepast op een afgeslagen huwelijksaanzoek; 'een blauwe scheen lopen' is door een meisje afgewezen worden (WNT II, 11, 2793 en WNT XIV, 336)

3 *bitebau*: boeman (die vrees aanjaagt)

5 *Dat*: Wat

derven: missen

7 *wel beleyt*: goed overweegt

8 *Sy neemt*: Diegene ontnemt

ontseyt: weigert

XXVII.A.2

Keer het om, en je zult [de vrees] doen verdwijnen.

Wat voor jongens de boeman is, dat is voor verliefde minnaars afgewezen te zijn.

Zo is de sterke suggestie van zowel de boogdragende jongen als de Cythereïsche:²

in beide gevallen is het gezicht wel vreeswekkend, maar kijk naar de achterkant en er zit een dunne schors, of een uitgehold stuk hout.

5 Waarom zucht je dat de hoop op het gewenste meisje voor jou vervlogen is?

Hierdoor keert je vroegere vrijheid ongerept terug.

Het verdwijnen van de hoop heeft ook de vrees weggenomen. Kop op, wat van voren huiveringwekkend is, is van achteren lachwekkend.

XXVII.A.3

Wie het vanaf de achterkant ziet, zal enkel lachen.

Het masker maakt je bang, maar, mijn vriend, alsjeblieft: bekijk ook de achterkant, en niet alleen de voorkant. Jij die zo ernstig klaagt over je ongelukkige liefde, je zult daarin troost vinden als je het vanuit een andere hoek beziet.

XXVII.A.4.a

Plutarchus, *Moralia* ('De exilio'), 600 E.³

Zoals we jongens wanneer ze bang zijn voor maskers, die in handen geven en laten zien door ze om te keren dat ze leeg zijn, om ze te leren er niet bang voor te zijn, zo zal het ook nuttig zijn door ons verstand te gebruiken zaken die er

bijzonder verschrikkelijk uitzien, aan alle kanten te onderzoeken om die te verachten wanneer we zien dat ze niet zijn wat ze lijken.

- XXVII.A.4.b Seneca, *De tranquillitate animi*, x, 5.
‘[...] Wij moeten ervan doordrongen zijn dat alles even oppervlakkig is, dat het er aan de buitenkant telkens anders uitziet, maar van binnen allemaal even voos is.’⁴
- XXVII.B.1
MOTTO Kijk goed naar wat u bevreesd maakt.
1 *momme-tuygh*: masker, mombakkes
4 *lacht met*: lacht om
vliet: vlucht
5 *schielick*: vreesachtig, schrikachtig (WNT XIV, 556, 7, dp)
omghedreven: heen en weer geslingerd
6 *Yer*: Iets, het één of ander
7 *recht*: typisch
8 *Hoort reden*: luister naar je verstand
schroomt: vrees
weeght: overweeg
- XXVII.B.2 Vrees is een zeer slechte raadgever.
Aan de ene kant verschrikt het masker de bange meisjes,⁵
aan de andere kant wekt het de lachlust op als blijkt dat het een holle schors is.
Een beeld dat ongunstiger is dan de ware gang van zaken komt in de geest
en bezwaart de ongelukkigen met ongegronde angst:
5 de mens vermeedert vaak zijn eigen smarten in zijn gemoed,
en zijn geest is gericht op de eigen dood.
Kom op, ongelukkige, en ruk het verschrikkelijke masker af van de dingen,
wat net nog een schrikbeeld was, zal een lachwekkende dwaling blijken te zijn.
- XXVII.B.3 Bij ongegronde vrees, een onterechte klacht.
Wanneer het valse gezicht van het masker wordt bekeken van de voorkant, ontneemt het onnozele kinderen alle moed. Maar wie de andere kant ziet, vindt er minder dan niets. Wij zullen geen enkel probleem ondervinden als we het goed aanpakken.
- XXVII.B.4.a Seneca, *De tranquillitate animi*, x, 4.
Gebruik bij problemen je verstand; wat hard is kan zacht worden gemaakt, wat eng is ruim en wat zwaar is, drukt minder op wie het verstandig weten te dragen.⁶
- XXVII.B.4.b Plutarchus, *Vitae* (‘Caius Marius’), xvi, 2 (414).⁷
Zaken die onbekend zijn, zullen juist door de ongewoonheid ten onrechte vreeswekkender worden. Ervaring en verstand zorgen er echter voor dat zelfs datgene wat van nature huiveringwekkend is, zijn vreeswekkendheid verliest.

XXVII.B.5

Vrees is een zeer slechte raadgever.

Vreesachtigheid betekent aantasting van het vermogen te oordelen, zeggen de filosofen.⁸ Vaak maakt niet de gebeurtenis zelf de vreesachtigen bang, maar doen de geruchten, zelfs de twijfelachtige en soms (zoals dat heet) de schaduw van een roos, dat.⁹ Vaak lijden wij meer aan een verwachting dan aan de werkelijkheid zegt Seneca,¹⁰ en zoals het geluid van een lege slinger de vogel gewoonlijk opschrikt, zo worden ook wij niet pas bij het treffen, maar al bij het geluid onrustig.¹¹ Het is een teken van een zwakke geest te klagen voordat men door rampen neergedrukt wordt. Ongelukkigen hechten nu eenmaal gemakkelijk geloof aan dat wat ze liever niet willen: en zoals lichamen door nevel, zo schijnen gebeurtenissen door vrees groter, zelfs in die mate, dat velen uit zichzelf al op de gebeurtenis die ze vrezen vooruitlopen:

*De angst voor een op komst zijnde ramp heeft velen al in het grootste gevaar gebracht.*¹²

Er zijn verhalen bekend over mensen die toen ze op een schip in gevaar verkeerden, hoewel men niet verwachtte dat het schip zou zinken, zich hals over kop in zee stortten. Het is ongelukkig te sterven om niet te sterven. Seneca doet een voortreffelijke uitspraak: ‘Wat is dwazer dan in angst te leven voor iets dat misschien kan gebeuren en zich niet tegen de kwellingen te wapenen, maar de ellende op te zoeken?’¹³

XXVII.B.6

2

een ... boonen: om schrik aan te jagen maakte men gebruik van een met bonen – meestal erwten – gevulde (varkens)blaas. Vandaar de zegswijze: ‘Voor geen blaas met bonen vervaard zijn (of: gaan lopen)’, voor: niet vreesachtig zijn (WNT II, II 2759-60, en III, II, 443, 7, g).

3

schaduwe ... roose: Vgl. noot 9.

den ... setten: vrees aanjagen (waardoor iemand zijn broek volkakt); een lafaard wordt dan ook een ‘broekvuller’ genoemd. Vgl. WNT III, I, 1468 en 1477.

4

Seneca: Zie noot 10.

5

het gesnor ... slinger: het snorrend geluid van een slinger, een werptuig, waar een steen in zit. Zie ook noot 11.

vervaert: bang

8

toonen: schijnen

9

in voegen dat: zodat

10

dadelijck: meteen, of: metterdaad

9-10

veel ... vervallen: Vertaling van Lucanus, zie noot 12.

14

Sen.: Seneca, zie noot 13.

toekomende: toekomstige

XXVII.C.1

MOTTO

[Moet zijn:] 1 Corinthiërs 15:55.

1

grijn: mombakkes

in haest: onverwacht

2

ingenomen: overmeesterd

3

seltsaem tuygh: wonderlijk ding, of: ‘versiering’ (vgl. WNT XVII, II, 3732, II, 4)

5

rechte pimpel-meesen: lafhartige, kleinmoedige, lieden in de ware zin van het woord

- 6 *bite-bau*: boeman, zie A.1, r.3. Hoewel Cats de stoïcijnse filosoof niet noemt, sluit zijn uitleg bijzonder nauw aan bij een passage in Epictetus' *Diatribae*, II, 1, 14-17: 'Niet de dood is te vrezen, maar een dood waarvoor men zich moet schamen [...]. Socrates had gelijk toen hij zulke dingen 'boemannen' noemde. Want zoals maskers op kinderen die ze niet kennen angstwekkend en schrik aanjagend overkomen, worden ook wij in sommige opzichten aangegrepen door gebeurtenissen, en dit om dezelfde reden als de kinderen die worden aangegrepen door boemannen [...]. Wat is de dood? Een boeman. Draai hem om en leer wat hij is. Kijk, hij bijt niet.' De gedachte gaat waarschijnlijk terug op Plato, *Phaedo*, 77 E waar Cebes tegen Socrates zegt: 'Laat ons proberen het kind te overtuigen voor de dood niet bang te zijn zoals voor de boeman.'¹⁴
- xxvii.c.2 De dood lijkt op een mombakkes, hij boezemt wel schrik in, maar er komt geen kwaad uit.
- De dood is voor volwassenen, wat het mombakkes voor bange meisjes is: het uiterlijk van beide wekt geweldige vrees op.
Het mombakkes jaagt kinderen op de vlucht wanneer ze het gezicht en niet de achterkant zien;
de achterkant daarentegen wekt bij anderen de lachlust op.
- 5 Wanneer het beeld van de vale dood op het netvlies komt,
ach! hoevelen zinken dan de hoop en de moed in de schoenen.
Maar wie door een hogere kennis weet wat zich achter de dood bevindt,
die roept: Kom dood, u die de weg bent naar het betere leven!
- xxvii.c.3 De dwaas vlucht, de wijze spot ermee.
- Zoals voor kinderen het masker er afschuwelijk uitziet, zo lijkt voor de mens de dood ellendig. Maar wie die gedachten van alle kanten verkent en bekijkt, hoeft er uiteindelijk niets afschuwwekkends aan te vinden.
- xxvii.c.4.a Cassiodorus, *Over de Psalmen*.¹⁵
- Wie zou de tijdelijke dood vrezen, als hem het eeuwige leven beloofd wordt?
Wie zou voor de inspanningen van het lichaam bang zijn, wanneer hij weet dat hij eeuwige rust zal genieten?
- xxvii.c.4.b [Moet zijn:] Psalm 116:15, De dood, hoe dan ook, van de beminden van de Eeuwige is kostbaar in Zijn ogen.¹⁶
- xxvii.c.4.c Filippensen 1:23, Mijn verlangen is ontbonden te worden en met Christus te zijn.
- xxvii.c.5 Hieruit komt vrees, maar geen enkel kwaad.¹⁷
- Ik schaam me diep iedere keer als ik verneem dat mensen die enkel door het licht van de natuur verlicht zijn, niet alleen die voortreffelijke filosofie (ik bedoel het nadenken over de dood) hogelijk vereerd hebben, maar zelfs hun middelvinger aan de dood hebben voorgehouden.¹⁸ Philippus, de koning van Macedonië, wilde dat te midden van de genietingen van het hof een jongen hem dagelijks

toeriep: *Philippus, gedenk dat je een mens bent.*¹⁹ Bij de Egyptenaren was het de gewoonte tijdens de maaltijd de gasten een skelet te laten zien met de spreuk: *Zo zul je zijn als je dood bent.*²⁰ Hegesias heeft door serieus te schrijven over de onsterfelijkheid van de ziel bij velen de angst voor de dood zozeer weggenomen, dat zij zelfmoord pleegden.²¹ Die mensen, die niet weten van een toekomstig geluk, prikkelen mij te meer om zo rustig te worden, dat ik mijn sterfelijke kleed eens moedig zal afleggen. Ik denk dat ik nu met vaste en onafgewende blik de dood kan aanschouwen. En waarom zou ik dit niet kunnen? De wereld zal mij niet missen wanneer ik van hier zal gaan; er zullen haar immers meer en betere inwoners over blijven. Evenmin zal ik, wanneer ik sterf, de wereld missen; meer en betere dingen dan zij staan mij immers te wachten: hier op aarde is overal een grote ellende, daarbuiten zal het hoogste geluk zijn.

XXVII.C.6

1-2

door ... zijnde: doordat ze zich alleen maar hebben laten leiden door hun inzicht van nature (en dus niet door kennis van de bijbel); vgl. *WNT* VI, 1648 en 2 Timotheus 3:15-16.²² Vgl. voor een analoge formulering *Spiegel*, III, 149: 'Ick schame my dickmaels mijnder, als ick lese hoe ernstich hier in eenige heydensche Philosophen geweest zijn, die geduerighlijcken niet af en lieten haere leerlingen in te scherpen ...' In: *ADW* 1712, I, 658.

5

Philips ... Macedonien: Zie noot 19.

6

dertel: weelderig

7-8

Die van Aegypten: Vgl. noot 20.

10

met ... genoode: met de toespreking tot de genodigden

10-11

Hegesias: Zie noot 21.

11

ghewichte: gewichtigheid, overtuiging

14-15

gheven ... spoor: sporen mij elke dag weer aan

15

dese bedenckinghe: Nl. over de dood.

16

Dies verhope ick: Daarom hoop ik

21

van ghelijcke: evenzo

COMMENTAAR

Cats wijst in dit embleem op het effect van een masker dat plotseling wordt getoond; de gravure geeft aan hoe verschillend zes kinderen reageren. De jongetjes zijn zichtbaar in hun spel gestoord want één van de tollers staat nog rechtop.²³ De drie die achter het mombakkes kunnen kijken, belachen hun verschrikte kameraadjes: één van hen zet het op een lopen, met gespreide armen in de lucht, en verliest daarbij zijn hoed, een ander valt languit achterover, terwijl de derde daarachter al eerder is weggedoken.²⁴

De nadruk op de kinderen en hun spel hangt samen met Cats' opmerking dat het 'recht kinderwerc [is] so licht te zijn beducht'.²⁵ Toch zijn hier, evenals in embleem XXIV, zelfs kinderen in staat inzicht in een leerzame situatie te hebben.²⁶ Het 'met ghemack' beoordelen van die situatie door de figuren links achter het masker, wordt behalve door de plaats die ze innemen, benadrukt door hun houding. Geruststellend legt de meest linkse jongen zijn hand op de schouder van het jongetje naast hem en het ventje in de achtergrond staat kalm met zijn hand op zijn rug. Het schrikwekkende van het moment is verhoogd doordat de zwarte schaduw, die de wolk(enhand) werpt, over het verschrikte groepje valt.

Cats gebruikt in de uitbeelding en zijn commentaar een combinatie van voorbeelden en beelden die samenhangen met verschillende soorten kinderspelen. Niet alleen het tolleren en koten, ook het spelen met de varkensblaas, het keislingeren en het maskerspel zélf waren geliefde spelletjes.²⁷ Hoewel, de grens tussen plagen, bangmaken en spelen valt niet altijd even duidelijk te trekken.

Volgens de bijschriften in het amoureuze gedeelte hoeft het lopen van een blauwe scheen niet echt gevreesd te worden. Als je afgewezen wordt, heeft dat ook een goede kant, want je herwint daardoor je vrijheid. Zo kan men vervelende dingen uiteindelijk toch ten goede duiden. Vervolgens ligt de nadruk op het verstandig bezien van de zaken die zich (onverwacht) voordoen. Wie zich inspant om de achterkant van de dingen in overweging te nemen, zal bemerken dat angst vaak ongegrond is. Daarom kan het innemen van een andere positie leiden tot een betere beoordeling van een zaak. Cats heeft zich voor deze tweede uitleg met name op Seneca gebaseerd.

Wanneer de mens achter het masker van de dood²⁸ weet te kijken, en daarmee de ware aard van de dood doorgrondt, zal de angst ervoor afnemen. Hij weet immers dat de dood de weg is naar een beter leven. Met deze houding vindt Cats aansluiting bij de opvattingen zoals die waren samengebracht in de *artes moriendi*;²⁹ dit zijn pastoraal-theologische werken die zich richten op hoe een stervende op een goede, heilzame, dood voorbereid kan worden. Deze tractaten, die vanaf het begin van de vijftiende eeuw verschijnen, bevatten adviezen, vermaningen en exempelen. De voorbereiding op de dood houdt ook in dat er wordt aangespoord de dood te gedenken (*memento mori*). Calvijn geeft aan dat de gelovige de vrees voor de dood, die beslist niet het einde van het bestaan van de mens is, kan overwinnen, terwijl de goddeloze erdoor gekweld wordt. Gerustheid en zekerheid van het geweten evenals de troost naar het vaderland te gaan, nemen de vrees weg.³⁰

Bijbels, stoïsch, patristisch en humanistisch gedachtegoed werd in deze *ars moriendi*-literatuur bij elkaar gebracht. Meer dan eens vindt men er de gedachte dat het overdenken van de dood de waarde van materiële goederen relativeert omdat het helpt los te komen van de gehechtheid aan al het aardse en de blik te richten op het laatste doel en de eindbestemming van het menselijk leven, het eeuwige leven bij God.³¹

Over het masker als boeman voor kinderen wordt reeds in de oudheid gesproken, bijvoorbeeld bij Martialis en Juvenalis.³² Verder vermeldt Seneca het masker enkele keren, ook met betrekking tot het spel. Zoals in *Epistulae morales*, xxiv, 13: 'Wat je bij kinderen ziet gebeuren, gebeurt ook bij ons, grote kinderen die wij zijn: als zij hen van wie zij houden, aan wie ze gewend zijn, met wie ze spelen, met een masker op zien, worden zij bang voor hen. Niet alleen aan mensen, maar ook aan situaties moet het masker ontnomen worden en het eigen gezicht teruggegeven worden.' In *De constantia sapientis*, v, 2 stelt hij: 'De waanzin is zo ver gekomen, dat wij ons niet alleen door pijn laten kwellen, maar ook door de gedachte dat wij wel eens pijn zouden kunnen leiden, net als kleine kinderen die bang gemaakt worden door een schaduw, een akelig masker en een vertrokken gezicht [...].' En in *De ira*, 11, xi, 2 merkt Seneca op: 'Zo is woede uit zichzelf gedrochtelijk en allerminst te vrezen, maar de meeste mensen zijn er bang voor zoals kleine kinderen voor een gedrochtelijk masker.'³³

Het laten schrikken van kinderen door middel van een masker is ook vaak uitgebeeld. Een overzicht van de verwerking van het motief van Eros die met een Silenus-masker speelt, is te vinden bij Deonna.³⁴ Vroege voorbeelden waarbij sprake is van een verband met de door Cats gegeven bewerking zijn een antiek reliëf dat wordt bewaard in het Musée d'art et d'histoire te Genève waarop een jongetje twee andere ventjes verschrikt met een masker (afb. 27.1),³⁵ en een schildering afkomstig uit Herculaneum, waarop drie *amorini* zijn weergegeven. De linker houdt twee andere amoretten een masker voor en één ervan valt van schrik achterover (afb. 27.2).³⁶

Bij de iconografie zoals die tot uitdrukking komt op een kleine reliëfgroep, onderdeel van een jaargetijden-sarcofaag van Grieks marmer in de collectie van het Lateraans museum, vindt Cats' prent eveneens aansluiting, evenals bij die op de gravure 'Alle mode school' door Pieter Bailliu (of Bailleu): hier jaagt in een dorpschool een jongetje met een masker andere kinderen de stuipen op het lijf (afb. 27.3; detail).³⁷

De verwerking van het motief in *Les jeux et plaisirs de l'enfance* (Paris 1657) van Jacques Stella kent, evenals bij Cats, de combinatie van verschrikking én bespotting – 'rire et pleurer' (afb. 27.4). Zulke speelse, blote, ventjes komen bij mijn weten in deze specifieke compositie niet eerder voor, afgezien van het embleem-pretje dat in 1629 in de *Sinne- en minnebeelden* verscheen. Deze rechthoekige gravure kan daarom wel eens aan Stella's ontwerp ten grondslag hebben gelegen.³⁸ De bedoelde afbeelding kwam ook terecht in een ongedateerde Cats-uitgave met alleen Nederlandse, Franse en Engelse bijschriften. Van deze unieke editie is slechts één exemplaar bekend (afb. 27.5). Het jongetje op het stok(paard)je links, doet – in de context van masker en spel – op zijn beurt weer denken aan een scène op één van de prenten van Pieter van der Borch. Op deze allegorie berijdt een aap, terwijl hij zwaait met een roe en een masker voorhoudt, een stokpaardje en maken drie andere aapjes zich verschrikt uit de voeten (afb. 27.6).³⁹

Verder plaatste Dionysius Lebeus-Batillius zich, vóór Cats, met één van zijn emblemen in de hierboven aangegeven beeldtraditie. Onder het motto 'Larvata religio' zet op de embleem-pret een kind het op een lopen bij het zien van een masker (afb. 27.7). Het onderschrift gaat in op de ongegronde angst: zelfs al mag het kind het masker kapotscheuren, het bekommt nauwelijks van zijn schrik.⁴⁰

In zijn *Tachtig-jarige bedenckingen* ten slotte, herneemt Cats in een passage getiteld 'Van de Vrees' bepaalde overwegingen, zoals het bekende senecaanse dictum: 'De vrees is dickmaals meer als dat'er word gevrees't' en raadt hij de ouders met klem aan hun kinderen niet bang te maken, omdat daar alleen maar narigheid van komt. Behalve de biete bouw treft men hier ook de *pimpel-meesen* weer aan:

Soo weest dan niet geneygt u kinders te vervaren,
 Of met een bijte bau, of met een bulleback,
 Want dat baart aan de jeugd al menig ongemack.
 Wat gaat de Moeders aan haar teere pimpel-meesen,
 Iet ick en weet niet wat van jongs te leeren vreesen?
 Want so men aan het kint geen schrick in't hooft en bracht,
 Het sou vrymoedig zijn oock midden in de nacht.⁴¹

Het is moeilijk uit te maken waar voor Cats het vertrekpunt van het embleem heeft gelegen: mogelijk heeft hij zich geïnspireerd op een van de aangehaalde literaire plaatsen (in het bijzonder het door hem zelf geciteerde Plutarchus-fragment). Maar het is evengoed denkbaar dat hij dit gegeven naar aanleiding van een visueel voorbeeld heeft uitgewerkt. Beide tradities zal hij hebben gekend en zij stonden hem, en van de Venne, vrijelijk ter beschikking.

BEWERKING EN NAVOLGING Heywood 1635, 555-557.
Moral emblems 1862, 35.

LITERATUUR *Emblemata* 1967, 1319.
I.D. McFarlane, *Renaissance Latin poetry*. Manchester 1980, 36-37, nr. xxiiii. Hier wordt gedicht C.2 geciteerd en in het Engels vertaald.
J. Botermans e.a., *Timpen, hinkelen & pierebollen. Spelen in de Lage Landen*. Houten 1991, 113.
Honderd hoogtepunten uit de Koninklijke Bibliotheek. A hundred highlights from the Koninklijke Bibliotheek. Red. W. van Drimmelen e.a. Zwolle 1994, 116-117, cat. nr. 50.

NOTEN ¹ De tollen (ofwel: toppen) op de prent zijn geen prik- maar drijftollen, die met een topzweep (topzeel) gaande worden gehouden. Zie: over de tol en het tolleren: *WNT* xvii, I 932-934 en *WNT* xvii, II, 1432-1437; De Cock 1905, v, 156, en De Cock 1906, vi, 101; Hartman 1976, 109-111, nr. 62; en Plus 1979, 239-244. Rechts liggen drie koten, beentjes van hoefdieren die als speeltuig dienden. Er ligt er niet één schijt, maar het zijn alle drie zogenaamde stovende koten, d.w.z. liggend op hun holle en niet op hun bolle kant (*WNT* xvii, II, 5463 en *WNT* xv, 1905-1906; Hartman 1976, 84-87, nr. 47; Plus 1979, 174-177). Vgl. verder Schrijnen 1930-1933, I, 262 en 266.

Op de prent 'Kinder-spel' in *Silenus* 1618, 107-109 (zie afb. B.1.4) is een jongen op de voorgrond aan het tolleren en speelt een groepje van drie een spelletje koot; later werd de gravure bewerkt en opgenomen in het *Houweyluk* (zie *HDW* 1712, I, 235). Vgl. verder in dit verband ook één van de emblemprenten in Cats' *Spiegel* (= *HDW* 1712, I, 491).

² Bedoeld zijn Cupido en Venus. Op het eiland Cythera, aan de zuidoostkust van Laconië, was de tempel van Aphrodite. Daarom noemt men Venus vaak Cytherea. De verbinding 'Cythera iubet' ook bij Ovidius, *Ars amatoria*, II, 607.

³ Ὅν δὲ ἡ φύσις οὐδὲν ἔχει κακόν, ἀλλὰ ὅλον καὶ πᾶν τὸ λυποῦν ἐκ κενῆς δόξης ἀναπέπλασται. ταῦτα δεῖ, καθάπερ τοῖς δεδοικόσι τὰ προσωπεῖα παιδίοις ἐγγύς καὶ ὑπὸ χεῖρα ποιοῦντες καὶ ἀναστρέφοντες ἐθίζομεν καταφρονεῖν. οὕτως ἐγγύς ἀπτομένους καὶ συνερείδοντας τὸν λογισμὸν, τὸ σαθρὸν καὶ τὸ κενὸν καὶ τετραγυφθὲν ἀποκαλύπτειν' (Maar met de dingen die van nature geen kwaad in zich dragen en waarvan de pijnlijkheid het gevolg is van volstrekt ongegronde veronderstellingen, moeten we omgaan als we doen met kleine kinderen die bang zijn voor maskers: door de maskers van dichtbij te laten zien, ze in hun handen te geven en ze om te draaien, wennen we het kind er lichtvoetig mee om te gaan: zo ook moeten we door deze zaken goed aan te pakken en ze te onderwerpen aan de kracht van de rede, hun bedrog, holheid en theatrale misleiding aantonen).

Cats zal het citaat, dat dus een enigszins vrije vertaling is van het Grieks, aan Langius (993 B) hebben ontleend; het enige verschil is dat daar aan het eind ‘apparent’ staat. In exact dezelfde bewoordingen komt het al eerder voor in Erasmus’ *Parabola*. Ed. Margolin 1975, 138, r. 634-636; ed. Mynors 1978, 160, r. 7-12. Het is aantoonbaar dat Langius de *Parabola* heeft verwerkt.

⁴ Vert. Verhoeven 1983, 246.

⁵ Op de prent zijn het duidelijk jongetjes. Zie ook c.2, r. 1.

⁶ Vgl. de vertaling van Verhoeven 1983, 246.

⁷ Vgl.: ‘Ἠγεῖτο γὰρ πολλὰ μὲν ἐπιψεύδεσθαι τῶν οὐ προσόντων τὴν καινότητα τοῖς φοβεροῖς, ἐν δὲ τῇ συνηθείᾳ καὶ τὰ τῇ φύσει δεινὰ τὴν ἐκπληξιν ἀποβάλλειν’ (Hij was van mening dat hun onbekendheid ten onrechte aan vreeswekkende objecten zaken toedichtte die ze helemaal niet bezitten, maar dat bekendheid zelfs die dingen die werkelijk angstwekkend zijn hun kracht om schrik in te boezemen ontnemt).

Cats zal het citaat uit Langius (1299 B) hebben gehaald, hoewel de laatste, anders dan Cats niet als verwijzing *Mor*, maar ‘Mario’ geeft. Het is niet duidelijk of het om een slordigheid van Cats gaat (hij sprong wel vaker onnauwkeurig om met verwijzingen) of dat er sprake is van een zetfout. Of zou hij gedacht hebben dat de aanhaling uit de *Moralia* kwam?

⁸ Mogelijk een zegswijze; Erasmus wees immers in zijn voorwoord bij de *Adagia* o.m. op het woord *aiunt* als signaal voor een spreekwoord. Zie: *Opera omnia*. Ed. Clericus 1703, II, 13 F. Vgl. ook Koning 1990, 105.

⁹ Niet gevonden als uitdrukking. Misschien geeft Cats deze omschrijving vanwege het feit dat de doorns door de schaduw groter lijken, of als omschrijving voor angst die volkomen ten onrechte is, omdat de roos vaak het beeld is voor datgene wat de mens aangenaam en lief is (*WNT XIII*, 1312, en 1314, 6). Vgl. Dionysius Sprankhuisen: ‘De fraeyste dinghen die men op Aerden vint, gelijk Gout en Silver, Zijde en Fluweel, etc. hebben altijd een donckere en droeve schaduwe’ (*Alle de stichtelijke werken*. Franeker 1657, II, 19).

¹⁰ Seneca, *Epistulae morales*, XIII, 4: ‘Saepius opinione quam re laboramus.’ Nagenoeg gelijk aan de vertaling van Verhoeven 1980, 41. Ook aangehaald door Langius (1305 B).

¹¹ Eveneens ontleend aan Seneca, nu *Epistulae morales*, LXXIV, 5.

¹² Lucanus, *De bello civili* (‘Pharsalia’), VII, 104-105. Ook aangehaald door Langius (1304 B). De sententie was vanaf de veertiende eeuw geliefd, zie Walther, 2, 988, nr. 15543.

¹³ *Epistulae morales*, LXXIV, 33. Vert. Verhoeven 1980, 219. Ook Langius citeert deze plaats (1305 B).

¹⁴ Epictetus: ‘Ὅν κατθανεῖν γὰρ δεινόν, ἀλλ’ αἰσχροῦς θανεῖν [...]. Ταῦτα δ’ ὁ Σωκράτης καλῶς ποιῶν μορμολύκεια ἐκάλει. Ὡς γὰρ τοῖς παιδίοις τὰ προσωτεῖα φαίνεται δεινὰ καὶ φοβερὰ δι’ ἀπειρίαν, τοιοῦτόν τι καὶ ἡμεῖς πάσχομεν πρὸς τὰ

πράγματα δι' οὐδὲν ἄλλο ἢ ὡς περ καὶ τὰ παιδία πρὸς τὰς μορμολυκείας [...]. Θάνατος τί ἐστίν; μορμολύκειον. Στρέψας αὐτὸ κατάμαθε· ἰδοῦ, πῶς οὐ δάκνει· ; en Plato: 'Τούτων οὖν πειρώμεθα πείθειν μὴ δεδιέναι τὸν θάνατον ὡς περ τὰ μορμολύκεια.' Naar deze uitspraak van Socrates wordt ook verwezen in Marcus Aurelius Antonius, x1, 23. Zie: *The communings with himself of Marcus Aurelius Antonius, emperor of Rome, together with his speeches and sayings*. Ed. C.R. Haines. London etc. 1924, 314-315.

¹⁵ Cats zal dit citaat hebben ontleend aan Langius (846 A). De oorspronkelijke bron is waarschijnlijk *Expositio psalmsorum*, maar hierin is de aanhaling niet teruggevonden.

¹⁶ De *Bible* uit 1610 heeft het enkelvoudige 'mort'.

¹⁷ Een verkorte vorm van het motto boven c.2.

¹⁸ Cats lijkt zich voor de inzet van zijn proza te hebben gebaseerd op Calvijns *Institutio christianae religionis*, III, IX, 5: 'Ik zou zulke vreesachtige harten willen aanraden, dat zij het boekje van Cyprianus over de onsterfelijkheid lezen, of het moest zijn, dat ze veeleer waard waren om verwezen te worden naar de wijsgeren, opdat ze de doodsverachting ziende, die deze doen blijken, zouden beginnen schaamrood te worden.' Vert. Sizoo [1949-1959], II, 217.

Zoals blijkt uit Juvenalis, *Saturae*, x, 53: 'Cum [...] mediumque ostenderet unguem', was dit gebaar al in de oudheid een teken van minachting en hoon. Lewis en Short geven s.v. 'unguis' als toelichting bij deze tekstplaats 'Showed utter derision, the greatest contempt (because the middle finger was regarded as indecent).' Dit tegenwoordig als fallisch beschouwd gebaar staat bekend onder de term 'middelvingerstoot', vooral gemaakt vanuit auto's tegenover andere weggebruikers met een bepaald rijgedrag. Zie: P. Andrea en H.P. de Boer, *Nederlands gebarenboekje*. Achtste druk. Amsterdam 1987, 152 en *Nieuw Nederlands gebarenboekje*. Amsterdam etc. 1982, 139.

¹⁹ Deze anekdote over Philips II (ca. 382-336 v. Chr.) gaat terug op Aelianus, *Varia historia*, VIII, XV ('De Philippi in victoria continentia, et cuius sibi memoriam refricari identidem voluerit'): 'Philippus ad Chaeroneam cum fudisset Athenienses, elatus ista victoria, animum tamen in sua potestate habuit, neque intemperanter aliquid fecit: atque ideo consultum esse putabat a quodam ex servis quotidie hoc sibi mane in memoriam revocari, quod esset homo: et praecepit famulo, quotidie hoc agere. Neque ipse, ut aiunt, prodibat, neque quisquam, qui eum convenire vellet, ad eum intrabat priusquam famulus ter ei singulis diebus id acclamasset: dicebat autem ei: "Philippe, homo es!"' (Toen Philippus bij Chaeronea de Atheners verslagen had, was hij wel verwaand geworden door die overwinning, maar hij hield zijn geest toch in bedwang en deed niets onmatigs. Daarom achtte hij het raadzaam iedere ochtend door één van zijn slaven eraan herinnerd te worden dat hij een mens was. Hij droeg een slaaf op dit elke dag te doen. Naar men zegt, ging hij zelf niet naar buiten en kwam niemand die hem wilde treffen binnen, voordat de slaaf hem dit, ieder dag weer, driemaal toegevoepen had. Hij zei tegen hem: 'Philippus, u bent een mens'). Ed. Hercher 1858, 363.

In zijn brief 'Ad Paulam super obitu Blaesillae filiae' (*Epistolae*, xxxix (179)) haalde Hieronymus, echter zonder naar Philips te verwijzen, de geciteerde uitroep aan overeenkomstig de formulering bij Cats. Zie: *Opera omnia*, 1. Paris 1877, 468 (PL xxii). Het is denkbaar dat Cats het verhaal uit een tussenbron, bijvoorbeeld een anekdotenverzameling of een embleembundel heeft gekend. Vóór hem verwerkte in ieder geval Mathias Holtzwardt de vertelling tot embleem. In de Latijns-Duitse verzameling *Emblematum Tyrocinia* (Strasbourg 1581, nr. lxxvii) toont de pictura onder het motto 'Mortalitatem considerandam' hoe een jongeman tot de koning roept 'Ich bin ein Mensch'. Ed. Von Düffel en Schmidt 1968, 152-153 en 199.

Later nemen ook Baudartius en Heerman de vertelling op (resp. *Apophthegmata* 1632, 422 en *Guldene annotatiën* 1642, 86). Walther, 8, 43, nr. 37224 evenals Herhold 1887, 110 vermelden de uitdrukking: 'Hominem te esse memento'. Vgl. ook J. Westerman Holstijn, *Dood en humor*. Haarlem 1929, 3-4. Een afbeelding van de anekdote staat in J. Puget de la Serre, *De spiegel, die niet vleid*. Vert. J.H. Glazemaker. Amsterdam 1655, vóór A1r.

²⁰ Zie Herodotus, *Historiae*, II, 78: 'Ἐν δὲ τῆσι συνουσίῃσι τοῖσι εὐδαίμοσι αὐτῶν, ἐπεὰν ἀπὸ δείπνου γένωνται, περιφέρει ἀνὴρ νεκρὸν ἐν σορῶ ξύλινον πεποιημένον, μεμμημένον ἐς τὰ μάλιστα καὶ γραφῆ καὶ ἔργῳ, μέγας ὅσον τε πηχυαῖον ἢ δίπηχυν, δεικνὺς δὲ ἐκάστῳ τῶν συμποτέων λέγει· Ἐς τοῦτον ὀρέων πίνε τε καὶ τέρπευ· ἔσσει γὰρ ἀποθανὼν τοιοῦτος.' Ταῦτα μὲν παρὰ τὰ συμπόσια ποιεῖσι' (Aan de banketten van rijkelui droeg een man na de maaltijd een afbeelding rond van een lijk in een doodskist, één of twee ellen lang, een zeer gedetailleerde geschilderde en gesneden weergave. Dit toonde hij aan iedereen in het gezelschap en zei: 'Kijk hier naar, drink en maak plezier, want zo zul je zijn als je dood bent.' Dit was het gebruik bij hun feesten). Vgl. de vertaling van Damsté 1988, 110 evenals Van Ingen 1966, 7.

Cats kan dit gegeven ook aan Montaigne ontleend hebben; die verhaalde het gebruik namelijk in hetzelfde hoofdstuk waaruit verderop (in xxxiv.b.4.b) wordt geciteerd: *Essais* ('Que philosopher c'est apprendre a mourir'), I, xx. Ed. Villey 1978, 1, 90. Vert. De Graaff 1993, 114 (vgl. bovendien mijn noot 28). Vermeldingen ook in Baudartius' *Apophthegmata* 1632, 422 en bij Heerman, die in zijn *Guldene annotatiën* spreekt over een 'Anatomie, oft een gedrooght lichaam van een dootd mensche' (1642, 233). In geheel andere bewoordingen verwees Langius eveneens naar het gebruik (852 b).

²¹ Hegesias van Cyrene, hoofd van de wijsgerige school der cyrenaïci in het begin van de 3^e eeuw v. Chr., beval zelfmoord aan als middel tot vrijheid van lijden en droefheid, zoals Diogenes Laertius vermeldt in zijn *De vitis philosophorum*, II, 86. Over de school van Hegesias: ed. Hicks 1925, 1, 93-96 en 222-225; *PRE* VII, 2607; en *WDO* 1337. Uitgebreid over de wijsgeer is J.C. Murray, 'An ancient pessimist.' In: *The philosophical review* 11 (1893), 24-34.

Ook Cicero sprak in de *Tusculanae disputationes*, I, xxxiv-xxxv (83-85) over Hegesias en misschien heeft Cats zich voor zijn uitleg eveneens gebaseerd op wat Cicero iets verderop (I, xxxviii (91)) stelde: 'Itaque non deterret sapientem mors quae propter incertos casus cotidie imminet, propter brevitatem vitae numquam potest longe abesse [...]' In de vertaling van Verhoeven 1980, 48:

‘Daarom is de wijze niet bang voor de dood die immers dagelijks dreigt vanwege de ongewisheid van ons lot en die vanwege de kortstondigheid van het leven nooit ver weg kan zijn’. Vgl. ten slotte ook Montaigne, *Essais* (‘De la diversion’), III, IV (Ed. Villey 1978, II, 833).

²² ‘En dat gij van kinds af de heilige schriften geweten hebt, die u wijs kunnen maken tot zaligheid, door het geloof, hetwelk in Christus Jezus is. *Al de Schrift is van God ingegeven*, en is nuttig tot lering, tot weerlegging, tot verbetering, tot onderwijzing, die in de rechtvaardigheid is’ (cursivering van mij, III). Vgl. ook D. Spranckhuysen: ‘De Heydenen, dewelcke alleenlijc wandelden in het licht der Nature [...]’. In: *Geestelycke triumphe, over den laatsten vyandt, den doot* Vierde druk. Amsterdam 1661, 9: ‘Onderwijsinge om getroost te sterven’.

²³ Kinderen riepen wanneer een tol op zijn punt draaide: ‘Hij is taa(t)s!’; *IFNT* VII, II, 4321, s.v. ‘kloot’.

²⁴ Ook op emblemprent XXIV wijzen jongetjes op het bespottelijke van ander-mans gedrag, in dit geval van een dwaas (vgl. tevens het derde medaillon op emblemprent I). Bovendien keert op beide prenten één van de jongens zijn blik nadrukkelijk naar de beschouwer.

²⁵ B.1, r. 7. Vgl. Van Beverwijck in de paragraaf ‘Van de Vreese’ in zijn *Schat der gesontheit*: ‘Wy sien dat de kinderen (die geen verstant en hebben, en dien volgende sonder vreese behoorden te wesen) seer vervaert zijn voor yemandt die ghemomt, ofte swart is, en datmen haer beter doet swijgen met een schoorsteen-veger ofte diergelijcke, als met andere dreygementen’ (*Alle de mercken* 1652, I, 67).

²⁶ In Mattheus 11:25 is te lezen dat het gedrag van kinderen laat zien hoe de volwassenen doen. Christus merkt daarover op: ‘Ik dank U, Vader! Heere des hemels en der aarde! dat Gij deze dingen voor de wijzen en verstandigen verborgen hebt, en hebt ze de kinderkens geopenbaard.’

²⁷ Vgl. B.5 en B.6. Zie voor ‘met de varkensblaas lopen’: Hartman 1976, 51, nr. 21; Pluis 1979, 256-257; voor het keislingeren: Pluis 1979, 149-150 en voor het maskerspel, Hartman 1976, 36, nr. 11; Pluis 1979, 184. De laatste geeft echter alleen negentiende- en twintigste-eeuwse voorbeelden. Een enkele vroegere verwijzing is opgenomen in: J.W.P. Drost, *Het Nederlandsch kinderspel vóór de zeventiende eeuw*. Diss. Leiden. ’s-Gravenhage 1914, i.h.b. 129-130; en: *Jacob Catsen Kinder-Lustspiele durch Sinn- und Lehrbilder geleitet*. Vert. J.H. Amman. Opnieuw uitgegeven door C. Meyern. S.l. 1657, [Bivrecto]. *MC* 1887, 6, nr. 38 (sign. UBL 1019 D 19). Het spel met de opgeblazen varkensblaas gaf dikwijls aanleiding tot bespiegelingen over de nietswaardigheid en ijdelheid van de menselijke beslommeringen, vgl. *Tot lering en vermaak* 1976, 45-47, nr. 4; 101-103, nr. 20; 117-119, nr. 24; en 237-239, nr. 62.

²⁸ Schrijvers van de gereformeerde stervenskunst hebben herhaaldelijk geprobeerd de dood voor de gelovigen te ontmaskeren. Vgl. o.m. Dionysius Spranckhuysen, *Geestelycke triumphe, over den laatsten vyandt, den doot: ofte een heylsame onderrichtinge, om ghetroost en blymoedigh te sterven*: ‘De Dood daerentegens doet

haer seer vervaerlijck op: hoewel onder dat hatelijcke Momaensicht schuyt een sacht bedde vol van soete Ruste.' Geciteerd naar: *Opuscula practica ofte alle de stichtelijke werken die haar strekken tot een waare oefeninge der godsalicheit, voor alle oprechte christenen*. Franeker 1657, 8. Zie ook: Exalto 1975, 115.

Cats kan de gedachte bevestigd hebben gezien bij Montaigne *Essais*, 1, xx, waarin de verachting van de dood centraal staat. Dit essay heeft hij zeker gekend (zie noot 20). Montaigne schreef aan het slot ervan: 'Kinderen zijn bang voor hun eigen vrienden als ze die met een masker op zien; wij zijn dat ook. Even goed als de mensen moeten wij de dingen hun masker afnemen; als dat eenmaal gebeurd is, vinden we erachter hooguit dezelfde dood als die een knecht of een eenvoudig kamermeisje onlangs zonder angst onderging.' Ed. Villey 1978, 1, 96. Vert. De Graaff 1993, 122.

²⁹ Ook de citaten die Cats onder c.4.a-c.4.c geeft, zijn kennelijk gemeengoed binnen deze literatuur. Opvallend is althans dat in een *ars moriendi* uit 1500, getiteld *Een scone leeringe om salich te sterven*, ook Psalm 116:15 en Filippensen 1:23 worden aangehaald. Dit tractaat koppelt dezelfde Psalm eveneens aan een citaat van Cassiodorus. Zie de ed. van B. de Geus e.a. Utrecht 1985, 35, r. 46-48; 41, r. 191-192; en 62, r. 705-712 (Publikaties vakgroep Nederlandse taal- en letterkunde Rijksuniversiteit Leiden, 12).

³⁰ Vgl. H. Quistorp, *Die letzten Dinge im Zeugnis Calvins*. Gütersloh 1941; en Exalto 1975, i.h.b. 54-55, 57 en 65, die verwijst naar Spranckhuysens *Geestelijcke triumphe* (1661): 'Het zijn alleen de Christenen, die gerust, getroost, gewillich ende wel gemoet, welghegront, welghewapent kunnen sterven.' Andere voorbeelden in: Van Ingen 1966, 119-144 en 301-346; en N.L. Beaty, *The craft of dying. A study in the literary tradition of the ars moriendi in England*. New Haven 1970, 90 en 108-156 (Yale Studies in England, 175). Zo stelde Thomas Lupset in *The waye of dyenge well* (1534): 'Every way deth is a thing never to be feared of a wyse man, and never to be out of mynd both with good men and wyse men.' Vertrouwensvolle overwegingen voor eenzelfde onbevreesde houding bood de calvinist Thomas Becon de lezer van *The sicke mannes salve* (1561).

³¹ Zie hierover H. Rolfes, 'Ars moriendi. Eine Sterbekunst aus der Sorge um das ewige Heil.' In: *Ars moriendi. Erwägungen zur Kunst des Sterbens*. Red. H. Wagner. Freiburg etc. 1989, 15-44 (Quaestiones disputatae, 118). Hij stelde o.a.: 'Nicht das Entsetzen und der Schrecken über den Tod stehen im Zentrum der Betrachtung, sondern diese Zielbestimmung, zu der der Tod nur der unausweichliche Durchgang ist' (19).

³² Martialis, *Epigrammata*, XIV, 176:

Persona Germana.

Sum figuli lusus russi persona Batavi.
quae tu derides, haec timet ora puer.

Een Germaans masker.

Ik ben het wangedrocht van de pottenbakker, het masker van de roodharige Batavier. Dit gezicht waar jij om lacht, maakt een jongetje bang.

Juvenalis schreef in zijn *Saturae*, 111, 173-178 over kinderen op het platteland die bang zijn voor de holle stem van bleke maskers en wegduiken in hun moeders schoot ('cum personae pallentis hiatum // in gremio matris formidat rusticus infans'). Vgl. ook *PRE* XIV, 2116-2117.

³³ Vert. Verhoeven 1980, 74-75; en Verhoeven 1983, 33 en 85.

³⁴ W. Deonna, 'Notes archéologiques. Éros jouant avec un masque de Silène.' In: *Revue archéologique*. Cinquième série (1916), 111, 74-97. Zie ook: F. Matz en F. von Fuhn, *Antike Bildwerke in Rom*. Drie dln. Leipzig 1881-1882, 11, 207-208, nr. 2755 en L. Guerrini, *Palazzo Mattei di Giove le Antichità*. Roma 1982, 238-240, nr. 81 en Tav. LXIX.

Een variatie op het motief verwerkte Michelangelo in een tekening waarop een door een masker verschrikt jongetje in de schoot van de Voorzienigheid vlucht. Van de voorstelling, die bekend staat onder de naam 'Providentia', bestaan vier tekeningen met onderling kleine verschillen. Zie L. Dussler, *Die Zeichnungen des Michelangelo*. Kritischer Katalog. Berlin 1959, 235, nr. 500, afb. 273; en J. Wilde, *Italian drawings in the department of prints and drawings in the British Museum*. Michelangelo and his studio. London 1953, 124-125, nr. 89, afb. CXL1.

³⁵ In: *Photographische Einzelaufnahmen antiker Sculpturen*. Serien zur Vorbereitung eines Corpus Staturarum. Ed. P. Arndt en W. Amelung. München 1913, Serie VII, 19-20, nr. 1896; vgl. verder *Ibid.*, München 1937, Serie XVA, 49, nr. 4315.

³⁶ Napels, Nationaal Museum. *Amorini* ('Ercolano'), zaal LXXIV; inv. nr. 9177. Zie ook *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*. Ed. C. Daremberg en E. Potier. Paris 1904, 111, 1359; evenals H.R. d'Allemagne, *Récréations et passe-temps*. Paris s.a. [ca. 1905], 277.

³⁷ Vgl. de omschrijving die in *Die antiken Bildwerke des Lateranischen Museums*. Ed. O. Benndorf en R. Schöne. Leipzig 1867, 256, nr. 381 wordt gegeven: 'Unter demselben ein Knabe, der durch eine vors Gesicht gehaltene grosse Silensmaske einen andern, rechts von ihm so erschreckt hat, dass er zu Boden gefallen ist und den rechten Arm und das rechten Bein in die Höhe streckt. Im Hintergrund zwei andere Knaben mit Pedum, welche dem Scherz zusehen [...]' (cursivering van mij, HL). Het reliëf bevindt zich in zaal 11 (zuidwand) van het museum. Voor Bailliu: Hollstein 1, 74, nr. 91a, met de aantekening: P. Bruegel inv. en Franciscus van den Wyngaerde excudit. Vgl. Vandenbroeck 1983-1984, 17-63, i.h.b. 37, afb. 16.

³⁸ Facs. ed. Nieuwkoop 1968, nr. 5 (Homo ludens serie, v). Met dank aan G. Luijten te Oudewater voor deze verwijzing. Een achttiende-eeuwse navolging van Stella in: H.R. d'Allemagne [ca. 1905] (*op. cit.*, noot 36), 278. Er wordt bij Stella ook getold en kei geslingerd (nrs. 22 en 43). Luke Clennell (1781-1840) graveerde in 1810 een aantal boekversieringen in hout naar pentekeningen van Thomas Stothard. Op één ervan beeldde hij drie verschrikte naakte jongetjes af, huiverig voor een masker. Zie: F. van der Linden, *De grafische technieken*. De Bilt 1980, 48.

Vandenbroeck 1983-1984 (*op. cit.*, vorige noot), 30: 'Het [...] gebruikte procédé om kindertaferelen niet met eigentijdse karakteristieken uit te beelden,

maar deze in de meer 'tijdloze' vorm van naakte putti te gieten, komt vooral tot bloei in de 18e eeuw [...]. Het motief van het kinderspel doet in de veertiende eeuw zijn intrede (*Ibid.*, 26).

³⁹ Zie H.R. d'Allemagne, *Sports et jeux d'adresse*. Paris s.a., 297; Drost 1914 (*op. cit.*, noot 27); en Hollstein III, 106, nr. 469-472.

⁴⁰ *Emblemata*. Frankfurt am Main 1596, LXI. De uitleg benadrukt de onzinnigheid van bijgeloof.

⁴¹ Vgl. C.I, r. 5. In: *ADW* 1712, II, 563, met als noot: 'Hier op siet in 't Houwelijck.' (Vgl. voor Seneca, noot 33). Voor de vader als boeman: Adriaan Spinniker, *Leerzaame zinnebeelden*. Haarlem 1714, 174, nr. XLI 'De veilige toevlucht'.

XXVIII NAAKT WEKT ZE TRANEN OP.

PRENT Een vrouw, met in haar linkerhand een streng uien, overhandigt een man een ui. Links zit een vrouw uien te schillen. Het eenvoudig geklede paar staat op een straat of een plein van een dorp of stadje, met een kerkgebouw waarop een dakruiter staat, en rechts een kademuur waarachter kleine binnenschepen liggen.

Gesigneerd middenvoor: JS.

Afmeting: 12,4 × 12,4 cm.

XXVIII.A.1

MOTTO

1

ontkleet: geschild

Vermijit u : Tracht u ervan te weerhouden

ajuyn: uien

1-2

Vgl. de uitdrukking 'Het is ieder niet gegeven ajuin met droge ogen te schillen' (Harrebomée, I, 12).

5

ter eeren: op eerbare wijze

6

pleegt [...] min: vrij

7

'*T is ... plach*: het is nog steeds allemaal zoals het vroeger ging

Acteon: Cats baseert deze pointe op Ovidius, *Metamorphosen*, III, 143-252. Omdat de jager Acteon de godin van de jacht Diana (Artemis) en haar nimfen bij het baden bespiedde, veranderde zij hem in een hert, waarna hij door zijn eigen honden werd verscheurd.

De verwijzing kan Cats zijn ingegeven bij het lezen in Annaeus Robert, *Rerum indicatarum libri IIII*, IV, X, waaraan hij het citaat onder A.4.b ontleende. Op de bladzijde die op dit citaat volgt, haalde Robert Ovidius aldus aan: 'Inscius Actaeon vidit sine veste Dianam' (vgl. A.2, r. 7).¹

XXVIII.A.2

Naakt wekt ze tranen op, gekleed kun je haar ongestraft zien.²

Al wordt ze dikwijls aangepakt, toch prikkelt een ui de ogen niet, zolang ze maar in de schil zit.

Als je haar eens van haar dunne mantel wilt ontdoen, zal ze je in ontblote staat meteen de tranen in je ogen laten springen.

- 5 Richt je aandacht hierop, jongen, voor mij is een meisje een ui:
wie wil beminnen, moet met eerbied beminnen.
Je mag de jonge Diana niet bekijken als ze ongekleed is;
deze godin treft meer wanneer ze naakt is, dan wanneer ze een pijlkoker draagt.
- XXVIII.A.3 Wie mij ontdoet van mijn schil wordt nat van het schreien.
Hanteer je liefde met ingetogen eerbied als je niet verteerd wilt worden door langdurig berouw. Je zult zonder verdriet een ui in de hand kunnen houden, maar je zult huilen wanneer je zijn rok verwijderd.
- XXVIII.A.4.a Herodotus, *Historiae*, 1, 8.⁵
Als een vrouw zich van haar kleding ontdoet, ontdoet ze zich tegelijkertijd van haar kuisheid.
- XXVIII.A.4.b Annaeus Robert, *Rerum indicatarum libri IIII*, IV, X.⁴
Naaktheid is voor een man niet gepast, voor een vrouw onzedelijk. Herodotus levert over dat daarom bij de Lydiërs en vele, zelfs barbaarse volken, het voor mannen niet passend was zich naakt te laten zien, want (zoals Cicero zegt) 'dit is het enige dier dat geboren is met gevoel voor schaamte en eerbied'.⁵
- XXVIII.A.4.c Voeg hier aan toe:
Het begin van de schande is, zijn lichaam in het openbaar te ontbloten.⁶
- XXVIII.B.1
1 *Een ... trijn*: Een (dienst)meisje, genaamd Trijn, uit Waterland, het waterrijk gebied in Noord-Holland. Ook bedoeld als woordspeling met de figuurlijke betekenis van waterlanders, namelijk tranen. Vgl. het gezegde 'De waterlanders komen op de dijk' voor huilen (WNT XVII, 2800-2801 en XXIV, 1859-1860). Zie ook de commentaar.
ajuy n en schelde: uien te schillen. Zie voor een figuur in dezelfde houding als het schillende meisje op deze prent: Cats' *Emblemata moralia et aconomica* waar een meisje kastanjes schilt voor een haard (vgl. ADW 1712, I, 142).
- 2 *dapper*: in hevige mate
4 *verveelt*: gehinderd
5 *lieve moer*: beste vrouw
Els: Deze meisjesnaam komt in *Proteus* nog drie keer voor. Zie XXI.A.1; XXXI.A.1 en XLI.B.1.
- 6 *metter ... leggen*: samen te hard van stapel lopen, of: te overhaast in het huwelijk treden. Vgl. WNT XIV, 2811 en Harrebomée, II, 290: 'Zij werpen de spullen bijeen'.
7 *wel*: goed
8 *daer ... loopt*: waar het oog van gaat tranen
de bruyt: de nog ongetrouwde vrouw
- XXVIII.B.2 Tot de bruidsschat behoort echtelijke twist.⁷
Wanneer hij in zijn schil zit, zal de ui de ogen niet prikkelen, maar als iemand de schil verwijderd, stromen de tranen hem over de wangen.

- Wat een ui voor ons is, dat is een vrouw voor jonge mannen.⁸
 Wanneer er alleen maar woorden gebruikt worden, dan staat de liefde vast als
 een huis,
 5 maar laat het tot een huwelijk komen, laat de gordel van het meisje losgemaakt
 worden,⁹
 en de nieuwbakken man zal met hangende oortjes gaan.
 Je ziet wonderlijke dingen. Hij die zij nu dwingt haar echtgenoot te zijn,
 ach, is een jongen, maar was een man toen hij nog jongen was.
- XXVIII.B.3 Na het feest [de vreugde], krabt men het hoofd.¹⁰
 De ui maakt aan het huilen, zodra men hem ontkleedt. Wanneer een jongeman
 een aardig meisje huwt om het vuur van zijn dierlijke lusten te blussen, heeft hij
 voor enkele aangename nachten heel wat onaangename dagen.
- XXVIII.B.4.a Seneca, *Octavia*, 189-191.¹¹
 Jeugdig vuur raast aanvankelijk hevig, maar dooft ook gemakkelijk weer uit en
 duurt niet lang in een schandelijke liefde, zoals de hitte van een flakkerende kaars.
- XXVIII.B.4.b Ovidius, *Remedia amoris*, 659.
 Het is schandelijk dat man en vrouw, zodra ze verbonden worden, meteen vijan-
 den zijn.
- XXVIII.B.4.c Aristoteles, *Artis rhetoricae*, II, XII, 3-4.¹²
 Jongens geven zich over aan de genoegens van het lichaam, vooral die van de
 liefde, en kunnen die niet in de hand houden. Ze zijn onstandvastig: ze hebben
 al weer een afkeer van de dingen die ze net nog wensten. Ze kennen een acuut
 opkomende begeerte, maar komen meteen weer tot bedaren, omdat ze hevige
 lusten hebben, geen langdurige, zoals honger en dorst bij zieken.
- XXVIII.B.5 Zodra ze ontbloot is, zul je pijn lijden.
 Ik durf rustig te zeggen dat mensen die op grond van de vurige onstuimigheid van
 jeugdige hartstochten een gelukkige afloop van een huwelijk voorspellen, zich
 meestal hemelsbreed vergissen. Ik heb immers nog bijna nooit bevonden dat dat
 lichte en wispelturige vuur van jongeren en dit standvastige en eerbiedwaardige
 heilig huwelijk gunstig voor elkaar hebben uitgepakt. Want het doel van die liefde
 is heel anders dan dat van een kalm huwelijk. Men zou niet ten onrechte kunnen
 beweren dat die twee eerder aan elkaar tegengesteld zijn, dan verwant of verbon-
 den. In elk geval zijn verstandige en door ervaring wijs geworden mannen, onder
 wie Vives, van mening dat het onverstandig is een vrouw te trouwen aan wie men
 zich teveel in liefde onderworpen heeft en die men al even zondig als dwaas, meeste-
 res, heerseres, licht, doel van zijn verlangens noemt en met andere overdreven en
 dwaze uitspraken die een minnaar zoal doet, de hemel in prijst.¹³ Verstandige man-
 nen menen immers dat die al te grote onderwerping bewerkstelligt dat de onvoor-
 zichtige jongeman de waardigheid van een echtgenoot niet kan ophouden als

eenmaal het huwelijk gesloten is. Kortom: de charmante minnaar wordt een belachelijke echtgenoot, zoals onze *Heinsius* fijnzinnig opmerkt.¹⁴

XXVIII.B.6

- 1 *vergrypen hen grootelijcx*: vergissen zich in hoge mate
noodelijck: noodzakelijkerwijs
2 *hittige*: vurige, hartstochtelijke
4-5 *ghesetten*: bedaarde, ingetogen
den ... staet: de ware en hechte staat, het huwelijk
7-8 *swerende ... minne*: onstandvastige en onzekere verliefdheid: 'bevende', en mogelijk ook zwevende, kan ook trillen van begeerte betekenen (*WNT* 11, 11, 2327, 4)
8-9 *in ... mette*: zich door een huwelijk te verbinden met (*WNT* XX, 2192, 6, dp)
9 *quistige beleeftheyt*: overdadige zachtaardigheid
11 *de selve*: haar
12 *meestersse*: Zie voor deze woordvorm, o.m. bij Bredero: *WNT* 1X, 435.
14 (*segghen sy*): Nl. *Veel ervaren mannen*, r. 8 (en 10-11).
de selve: Verwijst naar *de selve ... goddinne*, r. 11-12.
15 *beten*: bevelen
16-17 *in ... van*: zich geheel en al het recht toe heeft geëigend, het tot haar gewoonte heeft gemaakt (vgl. *WNT* 11, 11, 2480)
17 *al*: alles
18 *in roeghen dat*: zodanig dat
19 *voor te staen*: te verdedigen
21 *geckelijcken*: bespottelijke

XXVIII.C.1

MOTTO

Verwijzing naar Ecclesiasticus 6:8, 'Want daar is menig vriend in zijn gelegenheid, en blijft u niet bij den dag van uw verdrukking.' Zoals vaker zet Cats het motto op rijm. Ook aangehaald in *Spiegel* 1632 (einde deel 2, aparte nummering), 18, waar een bladzijde verder, direct erop volgend: 'En partage lit & jambon, on cognoit son compaignon' (vgl. het motto boven C.3) wordt geciteerd. In: *ADW* 1712, 1, 605.

- 4 *ghesicht*: oog
6 *gheen ... laten*: niets van het hunne hoeven inboeten (*WNT* V, 1411, IV, 2 dp)
7 *qualijck*: slecht
dan ... uytghemalt: dan wordt er geen gekheid meer gemaakt
8 Vgl. het motto boven C.2 en Suringar 1873, 130, nr. LXXVI 'Felicium multi cognati', ofwel 'Diet wel gaet heeft menighen vrient'. Het dubbele aanhalingsteken aan het begin van de regel wijst op het sententieuze karakter van de zin.

XXVIII.C.2

Een trouwe vriend wordt gevonden bij tegenslag.¹⁵

- Zorg ervoor, voorbijganger,¹⁶ de ui voorzichtig aan te raken;
bij iemand die hem schilt zijn de ogen rood en gezwollen van tranen.
Als je een vriend prijst die prettig is in de omgang en een vriendelijk gezicht heeft,
dan zijn die tekens van kameraadschap toch niet werkelijk duidelijk voor je?
5 Zolang er grappen en grollen gemaakt worden tussen vrienden,
zal er bijna niemand zijn die scherpe verwijten maakt.

Tegenslag bewijst wie vrienden zijn; kijk pas hoe hij zal zijn
wanneer hij van zijn rechten zal afzien, als u dat vraagt.

- XXVIII.C.3 Door het bed en de ham te delen leert de mens zijn vriend kennen.¹⁷
Zolang ik met de ui speelde, lachte ik alleen maar; hij maakt me echter aan het
huilen zodra ik hem schil. Een vriend is wanneer alles goed gaat goedmoedig en
aardig, maar kom hem te na, en zie, er is hevige irritatie.
- XXVIII.C.4.a Isidorus, *De summo bono* ('De fictis amicis'), III, 29.¹⁸
In voorspoed is vriendschap niet zeker; men weet immers niet of de eigen per-
soon of het voordeel bemind wordt.
- XXVIII.C.4.b Spreuken 17:17, Een ware vriend heeft te allen tijde lief en wordt als een broer
in de benauwdheid geboren.
- XXVIII.C.4.c Ecclesiasticus (Jezus Sirach) 37:1 en 3, Zal niet iedere vriend zeggen: ik ben uw
vriend; maar menige vriend is het alleen maar in naam. O misdadige gezindheid,
waar ben je vandaan gekomen om de aarde met bedrieglijkheid te overdekken?
- XXVIII.C.5 Een trouwe vriend wordt gevonden bij tegenslag.
Aangezien het gedicht dat bij dit embleem gevoegd is meer een ethische dan een
theologische inhoud heeft, zullen wij dit, aan de hand van de in deze afdeling
behandelde zaken, iets anders uitleggen. Wanneer de ui voorzichtig aangevat
wordt, is hij voor de menselijke zintuigen geheel onschadelijk, maar als er harder
op gedrukt wordt, prikkelt hij meteen met zijn geur de neus en de ogen. De aankla-
ger van de broeders, ik bedoel de duivel, roept slim uit dat het met het merendeel
van de mensen zo gesteld is, en wel tegenover Job (zij het in zijn geval ten
onrechte): 'Dient Job God zonder reden? U hebt toch de werken van zijn hand
gezegend? Maar strek even uw hand uit en raak zijn bezit aan; spoedig zal hij U
in uw gezicht 'zegenen'.¹⁹ Dat is inderdaad de zwakheid van de menselijke natuur:
wij prijzen God wanneer Hij ons goed behandelt, maar als Hij ons tuchtigt, klinkt
er meteen gevloek en gemor. Zeer naar waarheid zegt de Waarheid: Het zaad dat
op de rotsen viel, is hij die het woord hoort en het meteen met vreugde aanneemt,
maar doordat hij in zichzelf geen wortel heeft, is het tijdelijk en als er ellende komt,
raakt hij meteen geërgerd.²⁰ Maar U, leidt ons niet in verzoeking, Heer,²¹ en handel
liever met ons naar uw woord dat U gesproken hebt (in Psalm 89:52): Als zij mijn
rechtvaardigheid ontheiligen, zal Ik hun onrechtvaardigheden met de roede bezoeken;
maar mijn goedertierenheid zal Ik niet van hen wegnemen.²²
- XXVIII.C.6
2 *schijnt te trecken*: betrekking lijkt te hebben
3-4 *in dit deel*: in deze afdeling (nl. de derde, godsdienstige); in de tweede editie uit
1618, waarin deze prozatekst voor het eerst werd opgenomen, waren de drie
afdelingen nog structureel gescheiden.
7 *gheneghen*: geneigd. Lees: Dat de mensen ...
8 *Iob*: Zie noot 19.
11 *sal u segghen*: Zie noot 19.

14-15	<i>den ... waerheyt</i> : Christus, zie noot 20.
18-19	<i>versoekinghe</i> : Zie noot 21.
19-20	<i>du [...] hebst</i> : U. Over deze vorm: Weijnen, 47, 49.
20	<i>Psal.</i> : Zie noot 22.
21	<i>te huys soecken</i> : bezoeken

COMMENTAAR

De ui is één van de oudste cultuurplanten ter wereld en reeds in het oude Griekenland at men kleine, zure zilveruitjes bij het aperitief. Het is bekend dat gedurende de middeleeuwen de ui bij de meeste bevolkingslagen deel uitmaakte van het dagelijks voedsel.²³

Dodonaeus gaat in zijn *Cruydt-boeck* uitgebreid in op de ui, op de vorm en de smaak. Hij merkt onder andere op dat: ‘sommige breedachtich oft plat ront zijn als een Rape: ende sommige lanckworpich ront, bijnae als een Ey: de welke ooc van den anderen in smaeck ende scherpicheynt verschillen [...]’.²⁴ Onder het kopje ‘Aert, Cracht ende Werkinge’ wordt vermeld wat algemeen bekend verondersteld mag worden en waarop Cats dan ook de aandacht richt: ‘Alle de soorten van Ayeunen zijn scherp van smaeck, sterck van reuck, ende daer door de traenen wt de ooggen doende comen [...]’.²⁵

Cats gebruikt de ui als symbool voor de maagdelijkheid. Als je zonder huilen met het gewas wilt spelen, moet je het in zijn schil laten. Hetzelfde gaat ook op voor de omgang met een meisje: als je haar niet gekleed laat, zul je het betreuren. De gepelde ui dus als waarschuwing voor het in toom houden van de lust. Daarom laat Cats waarschijnlijk de man, zijn hoed in de hand, een eerbare houding aannemen. Het citaat uit het juridische werk van Robert dat de strekking moet ondersteunen, lijkt voor Cats te hebben gefungeerd als springplank naar de uitspraken van Herodotus en Cicero. Robert noemt immers beide auteurs en Cats zoekt daarbij vervolgens nog eens twee andere, passende, aanhalingen uit hun werk.

Toen Jan van der Veen in 1653 in zijn *Raadtselen, nyt gebeelt met zyn-rycke nyt leggingen* het volgende woordraadsel opnam, baseerde hij zich mogelijk op Cats’ amoureuze uitleg:

K ben rondt van Hooft en gladt van huydt,
 Dies val ik mennigh Man te buyt,
 Die my mijn ondergank beryen,
 En my ontkle’en tot haer gherijf,
 En schenden mijn Sneeu-witte lijf,
 Die ’t selve vaek daer na beschreyen.²⁶

In de tweede toepassing wordt het ontdoen van de ui van haar schil nogmaals, maar nu onomwonden, vergeleken met het uittrekken van de rok van de vrouw.²⁷ De kern van de duiding die Cats hier geeft, is dat wanneer onvoorzichtige jongemannen zich aan een vrouw onderwerpen ze, eenmaal getrouwd, hun waardigheid als echtgenoot niet kunnen ophouden. Te uitbundig gedrag en overdreven verliefdheid betekent tijdens het huwelijk meestal verlies van geloofwaardigheid en daarmee van gezag.

Dat Cats hier spreekt over een uienchillend meisje uit Waterland heeft, behalve dat het de mogelijkheid bood voor een woordspel, wellicht ook te maken met de herkomst van het produkt. In een serie afbeeldingen van Nederlandse klederdrachten uit het derde kwart van de zeventiende eeuw houden de voorgestelde vrouwen

elk karakteristieke objecten of producten vast. Een 'Broker Vrouw', met om haar arm een mand met penen, wijst op een streng uien (afb. 28.1). De reeks wordt toegeschreven aan de schilder J. [van] Horst.²⁸ Deze boerin zal evenwel niet afkomstig zijn van Broek in Waterland, maar van Broek op Langedijk. In dit streekdorp in de gemeente Langedijk (provincie Noord-Holland) ten noordoosten van Alkmaar, afficheerde men zich trots met dit gewas. Misschien kende Cats een dergelijke voorstelling en verbond hij de aanduiding 'Broek' met Waterland.²⁹ Conform de aard van het onderwerp gaan de afgebeelde figuren op de prent van Cats eenvoudig gekleed. Dat gebeurt nogmaals in 1626 als Adriaen van de Venne een aquarel maakt van een melancholische oude visser die met twee strengen uien loopt.³⁰

Ten slotte maakt Cats een vergelijking tussen het moment vóór en na het schillen en de aard van de vriendschap bij bepaalde omstandigheden. Zolang alles goed gaat, zijn velen beminlijk en is er niets aan de hand, maar wanneer men bij tegenspoed en ellende een beroep op een vriend moet doen, wordt pas echt duidelijk hoe onvoorwaardelijk de vriendschap is. Uit het begin van de beide prozacommentaren in deze derde afdeling blijkt dat Cats deze gedeelten als een explicatie van de gedichten beschouwde. Hij zegt dat het gedicht meer op de ethica betrekking heeft en dat hij zich in zijn proza meer op de godsdienstige kant zal richten.

In dit proza, dat enkele bijbelcitataten bevat, koppelt hij de thematiek aan de verhouding van de mens tot God: soms lijkt het alsof de mens God alleen liefheeft als het hem goed gaat. Dat suggereert althans de duivel tegenover Job en zulke mensen bestaan inderdaad. Daarom wordt God verzocht ons voor dergelijk gedrag te behoeden en barmhartig te zijn. Psalm 89 dient in dit gedeelte, dat uitloopt in een gebed, als leidraad.

In het Nationalmuseum te Stockholm bevindt zich een paneel van Pieter Aertsen getiteld *Keukenstilleven met Christus en de overspelige vrouw* (afb. 28.2).³¹ Een stilleven van een markt vormt het voorste gedeelte van de voorstelling, terwijl op de achtergrond Christus' reactie op de Schriftgeleerden en Farizeeën is te zien, naar aanleiding van de overspelige vrouw in de tempel (beschreven in Johannes 8:1-11). Er bestaat een overeenkomst in uitbeelding tussen het paar links bij Aertsen en het paar op de emblemprent van Cats: de man houdt de vrouw twee strengen met uien voor; één ervan rust in de palm van zijn hand. Een andere man tegenover hen heeft een dode vogel in de ene, en een mand met eieren in de andere hand. Een derde man kijkt toe.

Beide situaties ondersteunen elkaar bij de interpretatie. Zowel Cats' uitleg, namelijk de kwalijke gevolgen van de seksuele begeerte, als de mogelijke duiding van het paar bij Aertsen (te bezien in combinatie met de overspelige vrouw in de achtergrond), maken het aannemelijk het aanreiken van uien als een verleidingsscène op te vatten. De overdaad aan groente en fruit in het stilleven evenals de lange streng uien zelf zullen samenhangen met de ethische kwestie van de wellust en de matigheid die in de voorstelling centraal staat.³²

Enige tijd later maakte Jacob Matham een prent naar het schilderij van Aertsen, waarbij de bijbelse voorstelling werd vervangen door een pastoraal landschapje (afb. 28.3).³³ De gravure is 1603 gedateerd, zodat het denkbaar is dat Cats of Van de Venne hetzij de prent, hetzij het schilderij hebben gekend. Het uiterlijk van de man (met baard) en de jongere vrouw, evenals de derde figuur op de achtergrond, sluiten dit niet uit.

Thematisch verwant is ook het schilderij *Meisje dat uien bakt* van Gerard Dou uit 1646 (Londen, Buckingham Palace). Achter de jonge vrouw, die de beschouwer direct aankijkt, houdt een jongetje een ui omhoog (afb. 28.4). Het iconografisch repertoire waarvan Dou zich niet alleen hier maar ook in andere overeenkomstige werken heeft bediend, bevat een aantal mogelijke sexuele connotaties: een hangende dode vogel, een lege vogelkooi, een grote ronde bak met uien, een liggende kan, een kandelaar, en een vijzel met stamper. Het jongetje is zich naar het schijnt niet bewust van de sexuele implicatie van zijn gebaar, terwijl de ingetogen wijze waarop het meisje in de keuken met haar arbeid bezig is, doet vermoeden dat zij de noodzaak omzichtig met de ui – en dus met haar kuisheid – om te gaan, wel inziet.³⁴

Andere parallellen in de schilderkunst zijn Abraham Snaphaen, *Jonge vrouw met muizeval*, 1682 (Leiden, Stedelijk Museum 'De Lakenhal') waarop de ui als erotisch symbool fungeert en Gerard Dou, *Keukeninterieur met meisje en kind* (Kopenhagen, Koninklijk Museum van Schone Kunsten). Ook hierop hakt een meisje uien, alleen houdt een jongetje nu een muizeval omhoog.³⁵

LITERATUUR

- Von Monroy 1964, 61 en afb. 62 (slechts een vermelding).
Emblemata 1967, 333-334.
Incogniti scriptoris nova poemata ... Facs. ed. Becker 1972, 13 en 25, noot 31.
 Haak 1984, 122, afb. 227.
 J. Briels, *Vlaamse schilders in de Noordelijke Nederlanden in het begin van de Gouden Eeuw 1585-1630*. Haarlem 1987, 214-217, afb. 271-273.
 Royalton-Kisch 1988, 106; 139, noot 260; en 312, nr. 86.

NOTEN

¹ Ed. Köln 1599, 784. Ook in *Thronus cupidinis* (Amsterdam 1620, 30), waar het moment tot embleem werd verwerkt, wordt naar versregel 185: 'is fuit in vultu visae sine veste Dianae' verwezen (vgl. verder *Emblemata* 1967, 1623).

² Mogelijk een citaat, het is een hexameter. De vergelijking tussen een kledingstuk en de schil van een ui komt ook voor in Homerus, *Odyssee*, XIX, 232-234, waar sprake is van (de glans van) een chiton, een onderkleed:

En wat de chiton betreft die ik hem om het lichaam zag dragen, –
 die had een zijige glans, als de schil van een ui die gedroogd is,
 ja, zo zacht en glanzend als zonlicht lichtte dat kleed op [...].

Vert. H.J. de Roy van Zuydewijn. Amsterdam 1992, 333.

³ 'Ἄμα δὲ κισῶνι ἐκδυομένῳ συνεκδύεται καὶ τὴν αἰδῶ γυνῆ.' Vert. Damsté 1988, 11: 'Tegelijk met haar laatste kledingstuk legt een vrouw ook haar gevoel van schaamte af.' Tevens aangehaald door Langius (862 A) evenals door Arnisaeus, *De iure connubiorum*, III, VII, II. (Ed. Strasbourg 1636, 122).

⁴ Ed. Köln 1599, 783. Cats heeft *se nudos ostendere*, Robert 'si se nudos ostendent'. Vgl. ook A.I, r. 7-8, embleem v.c. 5 en XXI.A.4.c.

⁵ De verwijzing naar Herodotus komt uit *Historiae*, I, 10. Vert. Damsté 1988, 12: 'Want bij de Lydiërs, trouwens ook bij andere Oosterse volken, geldt het zelfs voor een man als zeer schandelijk om naakt gezien te worden'; slechts twee paragrafen

verder dan waaruit Cats onder A.4.a citeert. De aanhaling uit Cicero komt uit *De finibus bonorum et malorum*, IV, VII (18).

⁶ Geciteerd door Cicero, *Tusculanae disputationes*, IV, XXXIII (70), als een uitspraak van Ennius.

⁷ Ovidius, *Ars amatoria*, II, 155 b. De hele regel luidt, in de vertaling van Kat 1993, 46: 'Strijd past bij getrouwde vrouwen met ruzie als hun bruidsschat.'

⁸ In Griekenland was een *Ephebe* een jongen in de leeftijd tussen de zestien en twintig jaar.

⁹ De gordel is vanouds het symbool van kuisheid of van de maagdelijke staat. De aanduiding 'de gordel van een vrouw losmaken' betekent dan ook seksuele gemeenschap hebben; vgl. het Latijnse 'zonam solvere'. Zie voor deze betekenis: J. Verdam, 'Dietsche verscheidenheden.' In: *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde* 8 (1888), 26-28, onder 'XCII. Goort', en verder *WNT* V, 428, d. Cats legt hier de nadruk op de gevolgen.

¹⁰ *Proverbia* I, 186; Meurier 1617, 8 en 22; Le Roux 1859, II, 240. Men krabt zich achter de oren, op het hoofd en dergelijke als teken van teleurstelling (vgl. *WNT* VIII, I, 41). Zie voor het krabben van het hoofd bij de constatering dat een peer in het slijk is gevallen, als beeld voor de verloren maagdelijkheid: *Spiegel* 1632, II, 7, waar Cats dit motto nogmaals citeert (*ADW* 1712, I, 568).

¹¹ Ontleend aan Langius (698 B). Vgl. ook XLVI.A.4.b.

¹² Het citaat stemt letterlijk overeen met Langius (699 A). Vgl. Aristoteles, *Opera*. Orléans 1606-1607, II, 671; en de ed. Freese 1926, 246-247.

¹³ Toespeling op Juan Luis Vives, *De officio mariti* ('De eligenda uxore'), I: 'Nollem duceres eam, cui te in amoribus nimium demisisti, cui ablanditus es, cui assentatus, cui servivisti, quam vocasti heram, vitam, oculos, lumen, et alia quae stultus et ineptus amor suadet, etiam interdum quum invalescit impietas in Deum, et summum ac finem votorum ac bonorum omnium [...].' In: *Opera omnia*. Ed. Majansius 1783, IV, 343. In vertaling: 'Ik zou u afraden met een vrouw te trouwen aan wie u zich te veel in liefde hebt onderworpen, die u vleierende woordjes hebt ingefluisterd en naar de mond gepraat, van wie u de slaaf bent geweest, die u meesteres, leven, oogappel, licht hebt genoemd en andere naampjes hebt gegeven die de dwaze en domme liefde influistert, en die u soms zelfs, met verlies van respect voor God, het toppunt en het doel van alle verlangens en goede dingen hebt genoemd.' Met dank aan C. Fantazzi te Windsor Ontario.

Cats ontleende mogelijk aan ditzelfde hoofdstuk een dictum van Socrates (zie XLI.B.5) en haalde uit het hoofdstuk hierop volgend een bewerking door Vives van Homerus (zie XXVIII.B.5). Ook in *Maechden-plicht* citeerde Cats één keer uit *De officio mariti*. Vgl. verder S.A. Vosters, 'Juan Luis Vives en de Nederlanden.' In: *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor taal- en letterkunde*. Nieuwe Reeks. Gent 1964, 65-201, i.h.b. 152 (overigens niet over deze plaatsen bij Cats); Nauwelaerts 1976; en Friesendorp en Joosse 1983.

¹⁴ In zijn redevoering over de vraag of een geleerde moet trouwen en, zo ja, met wat voor vrouw, de *Dissertatio epistolica, an viro literato ducenda sit uxor, et qualis?*,

schrijft Daniel Heinsius: ‘tam ridiculi mariti quam faceti amantes’ (even belachelijke echtgenoten als charmante minnaars). Ed. Leiden 1618, 19 (*ed. princ.* 1615). Met dank aan J. Bloemendal te Voorthuizen voor het opsporen van dit citaat.

¹⁵ Cicero, *De amicitia*, xvii, 64. Cicero zegt de uitspraak te ontleen aan Ennius – vgl. Walther, 1, 113, nr. 960 – en naar Ennius verwees ook Vaenius, die ‘amicus’ door ‘Amor’ verving (*Amorum emblemata* 1608, 44). Verder citeerde Vives de regel in *De officio mariti*, 1x (*Opera omnia*. Ed. Majansius 1783, iv, 411) en haalde Cats in *Spiegel* 1632, 11, 101 hem nogmaals aan, maar dan onder verwijzing naar P. Syrus (*LDW* 1712, 1, 599). Langius (82 A), ten slotte, verwijst bij deze sententie naar Tullius. De regel duikt ook op als adagium bij Erasmus: *Adagia*, iv, v, 5 (*Opera omnia*. Ed. Clericus 1703, 11, 1055 A). Zie voor de klassieke overlevering: Bartels 1992, 39.

¹⁶ Deze klassieke *viator*-formule, waarbij de lezer wordt aangesproken alsof hij een voorbijganger is, komt reeds voor in antieke grafinscripties. Vgl.: *Carmina latina epigraphica*. Ed. F. Bucheler. Vier dln. Leipzig 1895-1897, 11-1, 208, nr. 443; en: B. Lier, ‘Topica carminum sepulcralium latinorum.’ In: *Philologus. Zeitschrift für das classische Altertum* 62 (1903), 445-477 en 563-603, i.h.b. 467-469, § 11; verder 592 en 594.

¹⁷ Meurier 1617, 65 (en 24): ‘En fromage, lit, argent, iambon, cognoistra l’homme son compagnon’. Vgl. ook Meurier 1617, 73; Littré 1873-1883, 111, 170; *Proverbia* 1, 188, 202 en Le Roux 1859, 11, 294: ‘En petit licet et grand chemin se cognoist l’ami et l’affin’. De slotregel luidde in 1618: ‘Mais, le touchant de pres, le mettras en couroux’.

¹⁸ Ed. Paris 1538, fol. 82v: ‘Nam in prosperitate incerta est amicitia: nec scitur, utrum persona an foelicitas diligatur.’ Ook geciteerd door Langius (73 A).

¹⁹ Zegenen in de zin van vaarwel zeggen, of zelfs vloeken. Zie Job 1:9-11.

²⁰ Mattheus 13:20-21. Zie ook Markus 4.

²¹ Vgl. Mattheus 6:13 en Lucas 11:4. Onderdeel van het ‘Onze vader’.

²² Moet zijn Psalm 89:32-34 (zoals ook in c.6 staat): ‘Indien zij Mijn inzettingen ontheiligen, en Mijn geboden niet houden; Zo zal Ik hun overtreding met de roede bezoeken, en hun ongerechtigheid met plagen. Maar Mijn goedertierenheid zal Ik van hem niet wegnemen [...]’.

²³ Vgl. *Joachim Beuckelaer* 1986, 77 en *PRI*: xii, 990 (s.v. ‘Lauch’).

²⁴ ‘Van Ayeuyn’, Boek xxiii, xvii. Ed. Leiden 1608, 1162-1165. Verder over de ‘Zee Ayeuyn’, xx1, 1169-1170, en het ‘Pancratium’, xxii, 1170-1171. Citaat op 1163.

²⁵ In de literatuur wordt de ui vaak genoemd in verband met de prikkelende werking die hij heeft op de traanklieren, vgl. o.a. Plinius, *Naturalis historia*, xix, xxxii (101): ‘Omnibus etiam odor lacrimosus.’ Vgl. eveneens Picinelli 1687, 617-618 (x, xi), nr. 34 en nr. 38: ‘Nudata nocet’ (Ontbloot, schaadt zij).

De ui kan ook dienstig zijn als afrodisiacum: ‘De lantluyden ende hertbarige menschen eten hem raeuw met Broot ende Saut: maer men cetsc alderbequaemste met Petercelie, eerst in water geweyct, ende dan ghesoden oft gebraden: ende soo

vermeerderen sij den bijslapens lust, ende doen de vrouwen veel sochs krijgen [...]’ (*Cruydt-boeck*, 1164). Vgl. in dit verband eveneens Bakker 1928, 10, 12 en 67. De gedachte komt al voor bij Ovidius, die het gebruik van de ui als liefde-opwekkend middel afraadt (*Remedia amoris*, 797-800). Naar het zich laat aanzien is de uitdrukking ‘zo geil als een bos uien’ van recente datum (*WNT* XVII, 111, 25 en *EW*, 207).

²⁶ De ‘uytlegginge’ achterin de bundel luidt:

De UYEN ook genaamt Ajuyn,
Glad en gaaf schoon blank niet bruyn,
Doet d’oogen traenen dies’e ontschellen,
Wat sal ik meer hier van vertellen.

Ed. Deventer 1653, 7 en 127 (uitleg), nr. 11.

²⁷ Het woord *rok* kan ook ‘schil van een ui’ betekenen. Vgl. c.1, r. 3 en *WNT* XIII, 897, 3, b.

²⁸ Amsterdam, Rijksmuseum (inv. nr. C 1496). De reeks van 24 schilderijen heeft het Rijksmuseum sinds 1971 in bruikleen van de Bayerische Staatsgemäldesammlungen te München. Zie: *Alle schilderijen* 1976, 736-737.

²⁹ Vgl. S.J. van der Molen, ‘Klederdrachtpaneeltjes uit omstreeks 1550. Een herwonnen documentatie.’ In: *Antiek* 7 (1973), 621-644, i.h.b. 642, en afb. 3; S. Entius, *100 jaar Broeker veiling. 350 jaar tuinbouw- en veiling geschiedenis in de Langedijk*. S.l. 1986, 12. Een kopie van het paneel werd op 30 juni 1989 geveild bij A.D. Ader, Picard Tajan te Parijs (Mededeling afdeling documentatie Rijksmuseum Amsterdam).

Vanaf de tiende eeuw worden er in Langedijk verschillende groenten geteeld, waaronder wortelen en uien. Op twee vroeg-zeventiende-eeuwse grafstenen in de Nederlands Hervormde kerk van Broek op Langedijk staan strengen uien afgebeeld; op één ervan houdt een boer de streng in de hand. Zie: D. Langedijk, *De geschiedenis van Langedijk*. Bergen 1969, afb. 33; ook in: J. IJff, *Langedijk berleeft*. S.l., s.a. Vgl. verder M. Kuiper, *Een kijkje in de geschiedenis van Langedijk*. S.l., s.a., 39-40.

J.B. Elias vergiste zich in zijn boek *De tachtigjarige oorlog*. Haarlem 1977, 21 door van een boerin uit Broek in Waterland te spreken. In die streek verdween het akkerland in de dertiende en veertiende eeuw en kwam in de zeventiende eeuw juist de veeteelt intensief op. Zie: [Anoniem], ‘De eerste waterlanders. Akkerbouw, scheepvaart, veeteelt.’ In: *Wel en wee in Waterland. Geschiedenis, kunst, cultuur en natuur van Waterland* 2 (1986), 37-40. Overigens houdt J. Otto, *Tussen buitenland en luizeknip. Negen eeuwen ontwikkeling Langedijk*. S.l. s.a. de mogelijkheid open dat de ‘Broeker vrouw’ afkomstig is van Broek Grootenbroek (23, en 64; ill. 10).

³⁰ Vgl. ook de figuren op emblemprent XXII. Voor Van de Venne: Royalton-Kisch 1988, 106; 139, noot 260; en 312, nr. 86. Hij oppert dat de prominent aanwezige uien, in combinatie met de uitdrukking van de visser, een verwijzing kunnen zijn naar hun afrodisiacische werking (vgl. ook mijn noot 25). Cats brengt deze werking van de ui niet ter sprake.

Op twee schilderijen van Lucas van Valckenborch, resp. *Marktsène* (‘Winter’) uit 1595 (Verzameling Tomas Fischer te Djursholm, Zweden) en *Vismarkt* (‘Winter’), ongedateerd (Verzameling Ludo van Bogaert te Antwerpen) is een, naar het

zich laat aanzien, bemiddelde burgervrouw voorgesteld die met een streng uien in de hand over een markt loopt. Zie: I. Bergström, 'Lucas van Valckenborch in collaboration with Georg Flegel.' In: *Tableau 5* (1982-1983), 320-327, i.h.b. 324, afb. 6; en A. Wied, *Lucas und Marten van Valckenborch (1535-1597 und 1534-1612). Das Gesamtwerk mit kritischem Œuvrekatalog*. Freren 1990, 174-176, nr. en afb. 77 en 79.

³¹ Zie: *Äldre utländska målningar och skulpturer. Peintures et sculptures des écoles étrangères antérieures à l'époque moderne*. Stockholm 1958, 2, nr. 2106.

³² Niemand, zo lijkt de overweging, is vrij van zonde, maar men moet er zich wel voor hoeden. Vgl. Haak 1984, 121-122, afb. 226-227 en voor een uitgebreidere interpretatie Briels 1987, 214-217. Hij spreekt abusievelijk van twee mannen die nadrukkelijk een streng uien tonen. Volgens Picinelli 1687, 617 (x, xi), nr. 34 kan de ui symbool zijn voor een losbandige vrouw.

Adriaen Poirters noemde het motief eveneens. In *Het masker vande wereldt afgetrocken* schreef hij: 'Die rooskens en zijn sonder dese doorens niet te plucken, noch dat honigh sonder stralen te roven [= een verwijzing naar de bijbehorende embleemprent met het motto 'Wellusten zijn vol leetwesen']. Misschien hebben sy daer op gesien, die reessem van ajuyn hangende achter op den rugge van Venus-beelt, om een verdere bedenkinge ende waerschouwinghe te geven, dat, als men de schellen ende Rocksken af doet, sy tranen naderhandt sullen verwecken, ende onse oogen overvloedelijck doen lopen.' Twaalfde druk. Antwerpen 1688, 164; de prent op 159.

³³ Desondanks deelt Hollstein de prent in binnen de serie *Kitchen pieces with biblical scenes in the background*. Hollstein xi, 232, nr. 319-323; deze is nr. 322 (B 167), afb. 4.

³⁴ Vgl. Martin 1901, 221, nr. 251 (en 239, nr. 340); evenals *Masters* 1984, 184-185, cat. nr. 33 en de verwijzingen aldaar. Vreemd genoeg wordt bij de analyse van dit schilderij wel verwezen naar Cats' embleem xiv maar niet naar het onderhavige.

³⁵ Vgl. *Leidse fijnschilders* 1988, 220-221, nr. 74. H. Maartensz Sorgh schilderde in 1646 *De reuk* waarop een uien schillende vrouw te zien is met naast haar een man die zijn neus dichtknijpt. In dezelfde kamer tilt een oudere vrouw een kindje op van een pot, zodat het blote achterste te zien is (München, Alte Pinakothek, inv. nr. 383).

XXIX	WAAR HET WAAIEN VAN MIJN MEESTERES ME HEEN ROEPT.
PRENT	De wind, in antropomorfe gedaante, blaast tegen een weerhaan op een klokketoren; een vogel vliegt voorbij. Gesigneerd links van de toren: JS. Afmeting: 12,4 × 12,7 cm.
VOORTEKENING	Van deze prent is een voortekening bewaard gebleven in pen, bruin gewassen en ingekleurd met groene waterverf. Linksonder (waarschijnlijk later aangetekend), in blauw krijt de initialen JS (afb. 29.1). ¹

De tekening en prent blijken een getrouwe weergave te zijn van de toren van de St. Pieterskerk in Middelburg, ook wel Oude kerk of Noordmunsterkerk genoemd. Wanneer Adriaen van de Venne uit één van de bovenvertrekken keek van zijn Middelburgse woning op de hoek van de Nieuwe Beurs, zag hij de toren precies zoals hij hier is getekend. Een dakraamnotitie dus.

Dezelfde kerktoeren is ook aanwezig op een getekende kopie (in kleur) uit het eerste kwart van de zeventiende eeuw naar een schilderij van Adriaen van de Venne, getiteld *Ijsvermaak op de stadsvest nabij de Noordpoort te Middelburg*. Op de achtergrond – het gezicht is vanuit het noordwesten – staan van links naar rechts het armweeshuis, de St. Pieterskerk en de Abdijtoren (afb. 29.2).² Het origineel, dat omstreeks 1620 zal zijn geschilderd, hing in het stadhuis van Middelburg maar is in 1940 verloren gegaan (een foto ervan bevindt zich in de collectie van de Letterenbibliotheek te Utrecht).

XXIX.A.1

- 1 *heersch*: heerszuchtig
Venus kint: Cupido
rechte: echte, ware
3 *al ... schoon*: ook al zijn wij
4 *jockt*: schertst
6 *fali-vouwen*: vleien, naar de mond praten

XXIX.A.2

Waar het waaien van mijn meesteres me heen roept.

De inschikkelijke minnaar wordt opgejaagd naar de wens van de meesteres en waar het meisje toe neigt, daartoe neigt ook de minnaar: niet sneller gaat de bronzen vogel, die draait op de top van de toren, heen en weer door de lucht.

- 5 Lacht zij, de ongelukkige tovert een schaterlach op zijn droeve gezicht, weent zij, de minnaar bevochtigt zijn opgewekte wangen met een regen aan tranen.
Wij ongelukkigen! we worden als speelbal door de ijle lucht gedreven.
De wind neemt ons overal mee, de wind laat ons terugkeren.

XXIX.A.3

Waarheen het waait, draai ik mee.

Ach, ongelukkige verliefde! als een windhaan draai je dan zus dan zo, slingerend en onophoudelijk: ook al heb je een nogal onaangenaam karakter getroffen, je dient toch je hart op ongeveer dezelfde wijze te schikken.

XXIX.A.4.a

3 Ezra 4:22 en 31, U moet weten dat vrouwen de macht over u uitoefenen.³

XXIX.A.4.b

Cicero, *Paradoxa stoicorum*, 35-36.

Hoe ellendig dient hij, aan wie een vrouw bevelen geeft, de wet stelt, voorschrijft, beveelt, verbiedt wat haar goed dunkt, die zijn bevelster niets kan ontzeggen, niets weigeren: zij eist, hij moet geven; zij gooit hem eruit, hij moet gaan; zij roept, hij moet komen; zij dreigt, hij moet bang worden.⁴

- XXIX.A.4.C Ovidius, *Ars amatoria*, II, 202.
Zij legt jouw gezichtsuitdrukkingen haar wetten op.⁵
- XXIX.B.1
MOTTO *Wernaerts*: Waarheen, naar welke richting. Vgl. Deuteronomium 28:37, 'Waarheen de Heere u leiden zal'; en Johannes 3:8, 'De wind blaast waarheen hij wil.'
3 *wil borten*: zich wil verzetten
4 verschilt van de eerstgenoemde zwakte (nl. die in r. 1-2) als zot en dwaas van elkaar verschilt; m.a.w. handelt even onverstandig
8 *gestadigheyt*: standvastigheid
- XXIX.B.2 Waar de godheid ons heen leidt.⁶
Een veranderlijke geest staat eeuwige rust in de weg;
weg dus met hen die de beweeglijke lucht laat ronddraaien.
Maar een veranderlijke geest staat het heil niet in de weg.
Ach, weg met hen die een hart van steen hebben!
5 Men moet veranderen wanneer het lot dat beveelt; waarom tergt u dwaas de sterren? Waar gaat die gigantische⁷ hoogmoed van u heen?
Waarheen de hemel u ook roept, moet u, sterveling, gaan,
u kunt uw mening herzien zonder onbestendig te zijn.
- XXIX.B.3 Veranderen van voornemen is voor de ware wijze bij tijd en gelegenheid de juiste handelwijze.⁸
Bij alles wat het overkomt, maakt het wijze hart zich gereed; laten we gaan, vrienden, waar de hemel ons drijft. Van een halsstarrig hart komt slechts een onaangename kwelling; men kan veranderen van mening en toch standvastig blijven.
- XXIX.B.4.a Terentius, *Hecyra*, 608.⁹
Dat betekent wijs zijn: wanneer het nodig is zijn mening te kunnen veranderen.
- XXIX.B.4.b Vergilius, *Aeneis*, v, 709.
'Zoon der godin, laten wij gaan, waarheen het lot ons roept of ons terugroept.'¹⁰
- XXIX.B.4.c Plutarchus, *Moralia* ('Apophthegmata Laconica'), Leotychidas, I, 224 D.
Leotychidas zei, toen iemand hem als minder standvastig kenmerkte: 'Ik verander, maar naar de omstandigheden het vereisen, niet zoals jullie.' Het is immers het kenmerk van een wijze naar de omstandigheden zijn plannen te wijzigen; echter zonder reden vaak een ander te worden is de ondeugd van de onstandvastigheid.¹¹
- XXIX.B.5 Waar de godheid ons heen leidt.
We moeten volgens het advies van Seneca 'er altijd voor zorgen niets tegen onze zin te doen. Niet hij die op bevel iets doet is ongelukkig, maar hij die het doet

tegen zijn wil. We moeten onze geest daarom zo instellen, dat wij alles wat de situatie eist, ook zelf willen.¹² Niets is vervelend, wat wij uit eigen beweging dragen. Niets is hard, wat wij uit eigen beweging doen. Om dus vele vervelende moeilijkheden te vermijden, moeten we onze plannen al naar gelang de afloop en de situatie veranderen. Men moet immers zoals bij het werpen van dobbelstenen naar de worp zijn plan trekken, zegt Plato, en op de manier die volgens de rede het beste is.¹³ Aan de situatie toegeven, zegt Cicero, dat is: aan het noodlot gehoorzamen, is altijd de houding van de wijze.¹⁴ Het noodlot is immers de laatste en grootste slag, en er is geen andere manier om eraan te ontkomen dan te willen waartoe het dwingt. Het is billijk, o mens, dat u wilt wat God wil. Laten we besluiten met de dichter Periander, via Ausonius, en zeggen: *Zorg dat je wilt, wat moet.*¹⁵

XXIX.B.6

- 1 *bedwongen*: gedwongen, onvrijwillig
Seneca: Zie noot 12.
- 3 *danck*: wil
- 5 *niet*: niets
- 6 *woech*: woog
- 7-8 *na ... gelegenthey*: al naar gelang de omstandigheden zich voordoen
- 8 *verkeer-bert*: speelbord (in dit geval één waarop met schijven wordt gespeeld); een vorm van triktrak (WNT XX, 123, dp). Met *verkeren* dus in de zin van (doen) veranderen.
Plato: Zie noot 13.
- 9 *steen*: dobbelstenen
- 10 *beleyt*: ingericht, uitgevoerd
- 10-11 *en t'elcken*: Lees: en moeten telkens ...
- 11-12 *Sick ... voegen*: Voegt u naar de tijd; vertaling van 'tempera te tempori', gebaseerd op de vroegere versie van Romeinen 12:11. Het was de zinspreuk van Jan van der Noot, die hiermee aangaf dat men zich moet aanpassen aan de tijdsomstandigheden en geduld moet betrachten in tegenspoed. Over deze spreuk: *Het bosken en het theatre*. Ed. Smit en Vermeer 1953, 12-13; evenals Waterschoot 1975, 111, 7-8. *Sick* is een (neven)vorm van het wederkerend voornaamwoord 'zich'. Over deze vorm: Weijnen, 49, § 51; en Hermkens en Van de Ketterij 1980, 95, § 2.4.
- 12 *de ... geven*: rekening te houden met noodzakelijkheden
- 14 *billick*: verstandig

XXIX.C.1

- MOTTO *Psalm 119:165.*
- 1 *staet en swiert*: staat te draaien
- 2 *hem*: zich
- vande*: door de
- 3 *treft*: weet te vinden
- rechten*: ware
- 4 *gedwael*: voortdurend gedraai
- 5 *suckelt*: zwerf, dwaal. Ripa laat de uitbeelding van de 'Ongerustheyt van 't gemoed' een weerhaan boven een hart vasthouden (1644, 367a).

- xxix.c.2 In de Heer is rust.
- De vogel die boven op de hoge torens staat, kent geen enkele rust,
als hij niet door de hemel gedreven de rechte weg houdt.
Wij zoeken in de duisternis de burcht van een rustig hart,
en, erg genoeg, ieder neemt een andere weg.
- 5 De een stelt zich rijkdom voor ogen, de ander eer;
een derde gelooft dat het goede schuilt in genot.¹⁶
Ach, wij vergissen ons! Het is God, God die de enige rustplaats is,
nergens anders zal het geluk zijn voor een kalme geest.
- xxix.c.3 Psalm 73:28, Wat mij aangaat, is het mij goed nabij God te zijn.
- Het is tevergeefs dat we over zee en land rust zoeken, onze hartstochten bekampen ons helaas overal. De geneugten van de wereld zijn geheel gedrenkt in gal: het enige genoeg is daarom zich te schikken naar de hemel.
- xxix.c.4.a [Moet zijn:] Mattheus 11:28-29, Kom tot Mij, ieder die vermoeid is, en u zult rust vinden voor uw zielen.
- xxix.c.4.b Psalm 73:25, Wie anders heb ik in de hemel? Maar heb ik op aarde iets anders verlangd dan U?¹⁷
- xxix.c.5 In de Heer is rust.
- Een kompasnaald blijft nergens staan, als hij zich niet naar het noorden beweegt en zijn punt op de poolster richt.¹⁸ Nergens vindt een menselijke geest rust, dan in God.¹⁹ Want noch de glans van eer, noch overvloed aan bezit of zucht naar geld zouden iemand de ware rust kunnen verlenen: als een natuurlijke reden hiervoor wordt wel gegeven: hoe zou de oneindige en eeuwige geest in deze eindige en kortstondige zaken die geen enkele overeenkomst met hem hebben, troost en rust kunnen vinden? Bij ieder van ons zou toch, vaak te midden van de genietingen, wanneer hij bedenkt hoe onbestendig, hoe onbeduidend dat genoeg is en hoe snel het zal ophouden, meteen walging ontstaan en afkeer van alle verleidingen die wij hier zien en horen? Wij worden in elk geval vaak melancholisch na vreugde en door de herinnering aan het voorbijgegane achten wij – en dat is niet uit de lucht gegrepen – het toekomstige dat erop lijkt even ijdel. We zien immers dat wij geheel door elke menselijke troost verlaten worden, juist wanneer de uiterste noodzaak ervoor zorgt dat wij troost nodig hebben. Wie zou, als hij dit bedenkt, zo vraag ik, niet alle genoegens die de menselijke zwakheid voor ogen stelt, uitbannen? Wie zou zich niet laten leiden naar de bereider van de ware vreugde, naar God, in wiens rechterhand de volheid van genietingen is?²⁰
- xxix.c.6
- 2 *noort-sterre*: poolster
- 4 *staten*: posities
- 7 *natuerlijke redenen*: aan de natuur ontleende argumenten (naast die welke zijn ontleend aan de bijbel)

9	<i>bepaelde</i> : begrensd
	<i>sels</i> : zelf
2-9	<i>Daer ... vinden</i> : Deze tekstplaats is, naar aanleiding van de symboliek van de bol en kubus in de emblematiek en portretkunst, in verband gebracht met een embleem van Adriaan Spinniker, en literatuur met een stoisch-christelijke inslag zoals Justus Lipsius' <i>De constantia</i> . Zie: E. de Jongh, 'Bij de balustrade, met gerust gemoed. De implicaties van een architectonisch motief in de zeventiende-eeuwse portretkunst.' In: <i>Ond Holland</i> 107 (1993), 123-136, i.h.b. 127-128 en 135 (noot 19).
11	<i>dat ... voortkomt</i> : dat wij dan worden geconfronteerd, dat het ons dan overkomt (vgl. <i>WNT</i> XXII, 64, 4)
12	<i>rooc</i> : Rook is een vaak gebruikt symbool voor vluchtigheid en onbestendigheid, vgl. o.a. <i>WNT</i> XIII, 1260, 3; en embleem XIII.
13	<i>teghenbeyt</i> : afkeer
15	<i>als oordeelende</i> : omdat hij (de mens) dan van mening is
17	<i>van gelijcken</i> : eveneens
20	<i>een kleynachtige aenkomen</i> : een geringschatting overkomen
20-21	<i>vermakelijck</i> : aangenaam
24	<i>Psal. 16. 11</i> : Zie noot 20.

COMMENTAAR Een torenhaan uit het jaar 820 in de Italiaanse stad Brescia is de vroegst bekende haan die op een christelijk godshuis werd geplaatst. Vanaf de tiende eeuw moet de haan als windwijzer op de kerktorens algemeen verbreid zijn geweest. De vogel die in blinkend metaal bovenop de torenspits van zowel katholieke als protestantse kerken schittert, heeft in die hoedanigheid een uitgesproken zinnebeeldige betekenis.²¹

De haan als symbool voor Christus (en de opstanding) is te vinden bij de kerkvaders. Volgens Augustinus, Hilarius en Aurelius Prudentius is hij de bedwinger van de duisternis en de doodsnacht, de verkondiger van het licht en de dag (hij vangt vanwege zijn hoogte de eerste zonnestralen), en verjager van alle demonen. In Ambrosius' hymne 'Aeterne rerum conditor' wordt de haan tot symbool van de prediker die wakker schudt, vermaant en redding brengt, terwijl de twaalfde-eeuwer Hugo van St. Viktor de weerhaan die gevecht levert met de winden, vergelijkt met de strijd die de prediker voert tegen hen die zich verzetten.

Binnen de christelijke kunst ontwikkelde zich een iconografisch patroon waarbij de haan op een zuil tussen Christus en Petrus in zit, op te vatten als uitbeelding van kennis en geestelijke verheffing: 'Das für den Hahn typische Hochsitzen, was hier als ein Wissen, ein geistiges Darübersein, verstanden werden muß, ist bildhaft festgehalten. Die spätere Anordnung auf dem Turm deutet sich an.'²² Naast het beeld van de haan als prediker van het ware licht en wekker uit de slaap der zonden, komt het waakzame dier in het volksgeloof onder meer voor als verjager van kwade geesten en verdrijver van het onweer.²³

Volgens Cats' eerste uitleg kan de ongelukkige minnaar niet anders dan zich in alles te richten naar zijn geliefde. Een vrijer, zo bepaalt Cupido, is nu eenmaal gedoemd tot dienen en gehoorzamen. Hij is onderworpen aan de willekeur van de luimen van de vrouw. Het gevolg dat dit heeft voor de minnaar – wil hij een kans maken, dan heeft hij geen andere keuze dan haar in alles te volgen – wordt hier verbeeld in de weerhaan die met alle winden meedraait.

Maurice Scève opende het eerste van zijn dizaines in *Délie object de plus haute vertu* met een vergelijking tussen het hartstochtelijk draaiend oog van de jeudige minnaar en de weerhaan, even ijdel als lichtvaardig, en permanent gericht op de geliefde:

L'Œil trop ardent en mes jeunes erreurs
Girrouettaît, mal caut, à l'impourvue [...].²⁴

En in soortgelijke bewoordingen beklagde zich ook een minnaar tegenover zijn beminde Rozemond in Justus de Harduwijns *De weerlicke liefden tot Roose-mond* (1613):

Ghelijck den weerhaen, oft het riet
Dat men siet
Voor alle winden drijven,
Is de liefde van een vrouw,
Onghetrauw,
Qualijck ghestelt om blijven.²⁵

Ook bij Bredero is te lezen dat het beeld van de weerhaan kon worden toegepast op vrouwen die onstandvastig zijn in de liefde: 'Al een ding een wijf en een weerhaen.'²⁶

Cats stelt vervolgens dat de mens de richting die God aangeeft, ook al is die veranderlijk, moet trachten te volgen; lijdzaam kan men immers van de nood een deugd maken. Het is deze vorm van veranderlijkheid die dan als standvastigheid kan worden beschouwd. In meer algemene zin herformuleert hij zijn les aan de hand van enkele citaten van klassieke auteurs: men moet niet altijd vasthouden aan één standpunt want het kan, afhankelijk van de omstandigheden, juist verstandig zijn een mening te herzien.

De derde toepassing is geheel gebaseerd op de tegenstelling beweging en rust. Hoewel de weerhaan meestal voortdurend in beweging is, zijn er momenten waarop hij één richting uit blijft wijzen. Dan wordt hij aangeblazen door de hemelse wind, waarin hij rust vindt. Zo is het ook met de menselijke geest, die pas zijn kalmte weet te (her)vinden wanneer hij nabij God is. De wereld is onbestendig en vol onrust, in God is rust.

De weerhaan op Cats' prent staat op een klokketoren. In de middeleeuwse literatuur werd behalve de haan, ook de klokketoren opgevat als symbool voor opwekking en prediking en de haan als zinnebeeld voor de verkondiger van het woord werd zo inhoudelijk gekoppeld aan de toren. De haan zelf staat boven de knop en het torenkruis; samen zijn ze vanwege hun vorm te beschouwen als rijksappel en een teken van eenheid en volkomenheid van de kerk. De combinatie haan, kruis en knop kan gezien worden als een zichtbare verkondiging van de Heer en zijn kerk, een teken van de hemelse gelukzaligheid aan de hemel.²⁷

De weerhaan trad al eerder op binnen de emblematiek. Roemer Visscher had, vier jaar vóór Cats, in de *Sinnepoppen* een embleem van de vogel gegeven (afb. 29.3). 'Onghestadigh, maer nut' luidt het motto, en het bijschrift verklaart dat zoals een onbestendig draaiende weerhaan toch dienstig kan zijn bij het aangeven van de windrichting, ook onvoorspelbaar of veranderend gedrag van mensen juist wel eens voordeel kan opleveren voor het algemeen belang. Als dat het geval is kan men spreken van te prijzen onstandvastigheid. Cats stemt hier dus duidelijk overeen met de uitleg van Visscher.²⁸ Een in de *Sinnepoppen* later

toegevoegd tweeregelige onderschrift van Visschers dochter Anna vat de kern nog eens krachtig samen:

De onghestadigheyt is somtijds oock een deught,
Die (alst van nood is) sich nae tijdt en stonde veught.²⁹

Cats' embleem vertoont verder enige gelijkenis met een zinnebeeld dat is opgenomen in Sebastián de Covarrubias Orozco, *Emblemas morales* onder het motto: 'Mundanza sobre firmeza' (afb. 29.4). Ook hier is een toren voorgesteld met een windwijzer die draait al naar gelang de richting van de wind. De Spanjaard koppelt dit beeld aan belangrijke en minder belangrijke zaken: spelen de eerste dan moet een mens standvastig zijn, in het tweede geval dient hij zich juist buigzaam op te stellen. Alciato sluit aan bij de eerder genoemde symboliek. Bij hem is de torenhaan toonbeeld van de 'Vigilantia'. Het dier waarschuwt wanneer de dag aanbreekt en zet daarmee aan tot een vruchtbare nieuwe werkdag. Tevens wordt de haan er, samen met de leeuw die voor het portaal ligt, uitgelegd als symbool voor de waakzaamheid van de kerk.³⁰

Het beeld van de torenhaan voor de onstandvastigheid – dat gevoed zal zijn door de zestiende-eeuwse zegswijze 'Ongestadiger dan de weerhaan' – komt ook buiten de emblematiek voor. De muts van één van de aanwezige figuren, die op de allegorische spotprent *T'Arminiaens kapproen* bij de tot het katholicisme bekeerde Petrus Bartius een narrekap opzetten, is er een voorbeeld van. De bijgevoegde verklaring bestempelt deze figuur als de 'Ongestadicheyt'. De prent, gegraveerd door Claes Jansz Visscher, dateert van 1620 (afb. 29.5).³¹

Een opmerkelijke navolging van Cats' embleemprent, ten slotte, treft men aan in het werk van Goossen van Vreeswyk. Hij maakte gebruik van een latere uitgave van de *Sinne- en minnebeelden* en voorzag de toren van uiteenlopende alchemistische symbolen. In de lucht voegde hij een mannetje op een wolk toe (afb. 29.6). De afbeelding werd opgenomen in *De groene leeuw, of het licht der filosofhen* en in de bijbehorende tekst merkt Van Vreeswyk onder meer op: 'Wanneer ook een Bouwmeester een tooren sal maken, soo moet hy eerst van beneden na boven wercken. De vraeg is dan, of het spits van den tooren het eerste geweest is dat hy gemaekt heeft, of wel het fundament? Soo seg ik dan, dat het beneden het eerste is van den tooren; en insgelijks is het mede met de Metalen, die hier in desen tooren zijn afgebeeld.' De aan de voorstelling toegevoegde man is dus kennelijk de bouwmeester/alchemist.³²

- BEWERKING EN NAVOLGING *Amoris divini et humani antipathia* 1629, 1, XXXIX.
Van Vreeswyk 1674, 92.
[Van Offelen] 1695, nr. 17.11, een tent met daarbovenop een door de wind aan-geblazen vaantje ('Zoo gy verandert, sal ik veranderen').
Den Elger 1703, 309 ('Liefde zoekt verandering').
Moral emblems 1862, 11.
Gatty 1871 ('Whithersoever Thou leadest. Werwaerts Godt wil. Catz'). In: Ed. Katz 1993, 115-116 en 144-145.
- LITERATUUR *Emblemata* 1967, 1213 en 1215-1216.
K. Porteman, 'Hanan van velerlei veren. De haan in de emblematiek.' In: *Littéraire, kunsthistorische en volksculturele aspecten van de haan*. Red. S. Top. Tent. cat.

Leuven 1992, 202-223 (Speciaalnummer van *De Brabantse folklore en geschiedenis*, nr. 275-276).

NOTEN

¹ UBL, MC 8, A 29-1. Hollstein xxxv, 52, nr. 86 neemt deze voortekening ten onrechte op bij embleemprint xxii.

² Catalogus Zeeuws Archief Middelburg, 11, 26, cat. nr. 220; vgl. ook 66, nrs. 588-594, i.h.b. 589; Nagtglas 1879-1880, 1, 266-267; en *Zeeland. Tijdschrift van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* 1 (1992), 204. In 1834 werd de kerk afgebroken. Zij komt ook voor op de uit vier platen bestaande prent 'Gezicht op Middelburg' die François Schillemans samen met P.H. Schut maakte. De eerste staat moet uit 1616 dateren. Zie B. van 't Hoff, 'Grote stads-panorama's, gegraveerd in Amsterdam sedert 1609.' In: *Jaarboek Amstelodamum* 47 (1955), 81-131, i.h.b. 108, nr. 7; en Hollstein xxvi, 10, nr. 4 (derde plaat). Verder beeldde in 1598 ook Pieter Bast de kerk af op een prent met Tobias en de engel. Zie: Hollstein 1, 166, nr. 4; en P. Schatborn, 'Het profiel van de stad.' In: *Vrouwblad Rijksprentenkabinet*. Amsterdam 1969, nr. v, cat. nr. 7.

Op de gravure voorafgaand aan de 'Middelburchse lauwer-hof, ofte rust-plaetse, van Mercurius', een weergave van de tuin die grensde aan de drukkerij annex uitgeverij van de Van de Vennes in Middelburg, steekt rechts van het mercuriusbeeld, nog net een puntje van het dak van de Pieterskerk met de torenhaan, boven de achterliggende bebouwing uit. Zie: A. van de Venne, *Tafereel van Sinne-mal*. Middelburg 1623, A1r [= p. 1]. *Zeeusche nachtegael*, facs. ed. Middelburg 1982, 263. Met dank aan J.H. Kluijver te Middelburg die me op dit detail attent maakte. Van de Venne beeldde de prent ook af in zijn *Tafereel van de belacchende werelt*. 's-Gravenhage 1635, [††]verso.

³ In de Latijnse versie (ed. 1565) staat aan het eind 'dominantur vestri', wat voor de betekenis niets uitmaakt; in de uitgave *De boeken genoemd Apocriefe ...*: 'Ook hieruit moet gij weten, dat de vrouwen u regeeren.' De andere plaats in dit bijbelboek waarnaar Cats boven het citaat verwijst en die van invloed is geweest op het onderschrift, namelijk 3 Ezra 4:31, luidt: 'En bovendien zag haar de koning met open mond aan, en indien zij hem aanlachte, zoo lachte hij ook; en indien zij op hem gram werd, zoo liefkoosde hij haar, opdat zij met hem verzoend zou worden.'

⁴ Het citaat stemt, op enkele kleine varianten na, overeen: 'Servi igitur omnes improbi, servi! [...]. An ille mihi liber cui mulier imperat, cui leges imponit, praescribit iubet vetat quod videtur, qui nihil imperanti negare potest, nihil recusare audeat? Poscit, dandum est; vocat, veniendum; eiicit, abeundum; minatur, extimescendum.'

⁵ Cats heeft *Imponit*, Ovidius 'Imponat'. Vert. Kat 1993, 48: 'Laat de stand van jouw gezicht maar door haar bepalen.'

⁶ Vgl. Jesaja 48:17, 'Ik ben de Heere, uw God, Die u leert wat nut is, Die u leidt op de weg die gij gaan moet.' Een verwijzing naar een stoïsche tekst is ook mogelijk.

⁷ Een toespeling op de hoogmoed van de Giganten die tegen de olympische goden in opstand kwamen (*WDO* 1200-1201). Graves 1982, 1, 131-133, § 35 noemt Apollodorus als belangrijkste bron.

⁸ Deze uitdrukking in Meurier 1617, 47.

⁹ Ook aangehaald door Langius (1178 B).

¹⁰ Vert. Schwartz 1989, 93. De oude Nautes spreekt deze woorden van troost tot Aeneas.

¹¹ Alleen het eerste deel is citaat. Cats zal het aan Langius (609 B) hebben ontleend.

¹² Gebaseerd op Seneca, *Epistulae morales*, LXI, 3: 'Da operam, ne quid umquam invitus facias [...]. Non qui iussus aliquid facit, miser est, set qui invitus facit. Itaque sic animum componamus, ut quicquid res exiget, id velimus [...].' Vgl. de vertaling van Verhoeven 1980, 161.

¹³ Plato, *Politeia* ('Respublica'), x, 604 C. Vgl. de Latijnse versie in: *Opera*. Ed. C.E.C. Schneider. Paris 1887, 11, 183 en de vertaling van Koolschijn 1991, 254. Deze plaats wordt ook tweemaal aangehaald door Plutarchus, *Moralia* ('Consolatio ad Apollonium'), 112 E-F en *Moralia* ('De tranquillitate animi'), 467 A; de laatste nogmaals in Erasmus' *Parabolae*. Zie ed. Margolin 1975, 206, r. 731-732; ed. Mynors 1978, 205, r. 9-11. Cats' Latijn stemt hier niet met de formulering van Erasmus overeen. Vgl. verder Heerman 1642, 81.

¹⁴ Cicero, *Epistulae ad familiares*, IV, IX, 2. Cats zal de sententie uit Langius (1290 A) hebben gehaald.

¹⁵ Verwijzing naar Ausonius, *Sententiae septem sapientum septenis versibus explicatae*, III, 65-66; ook mogelijk is: x, 215-216. In de uitgave: Decimus Magnus Ausonius, *Opera*. Parma 1499, komt de regel voor op fol. xxxiir. De uitspraak is van Periander Corinthius (tiran van Corinthe, ca. 627-587, of ca. 590-550 v. Chr.). Langius (881 A) gaf de aangehaalde regel met precies dezelfde verwijzing.

¹⁶ Mogelijk een toespeling op Seneca, *Epistulae morales*, LXXXI, 28-31.

¹⁷ In *Bible* 1610 eindigt de regel: 'en la terre en rien autre qu'en toi?'

¹⁸ Vgl. de commentaar bij embleem XLIX.

¹⁹ Vgl. Augustinus, *Belijdenissen*, I, 1: 'Want gij hebt ons gemaakt naar u, en rusteloos blijft ons hart totdat het zijn rust vindt in u.' Vert. Wijdeveld 1988, 29. Vgl. ook de motto's boven C.2 en C.5.

²⁰ Psalm 16:11, 'Gij zult mij het pad des levens bekend maken; verzadiging der vreugde is bij Uw aangezicht; lieflijkheden zijn in Uw rechterhand, eeuwig.'

²¹ Verreweg de meeste windvanen zijn verguld. In: A. Bicker Caarten en E. Pelinck, 'Windvanen in Leiden en omgeving.' In: *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 51 (1959), 69-81, i.h.b. 74-75 staat een overzicht van de belangrijkste windvanen in en rondom Leiden. De auteurs gaan in op de verschillende vormen en de technische bijzonderheden.

²² Zie: F. Novati, "'Li dis du koc" di Jean De Condé ed il Gallo del Campanile nella poesia medievale.' In: *Studi medievali*, 1. Turino 1904-1905, 465-512 (tegenover p. 496 een afbeelding van de torenhaan uit Brescia); F. Cabrol en H.

Leclercq, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*. Paris 1914, III-2, 2886-2905, i.h.b. 2901-2904: 'Coq des clochers', met uitgebreide literatuuropgave; J. Sauer, *Symbolik des Kirchengebäudes und seiner Ausstattung in der Auffassung des Mittelalters*. Zweite, vermehrte Auflage. Freiburg im Breisgau 1924, 143-146 en 306; Charbonneau 1940, 636; B. Roland, 'Der Turmhahn als symbolische Gestalt.' In: *Der Turmbahn. Blätter von kirchlichem Bauen und kirchlicher Kunst in der Pfalz in Vergangenheit und Gegenwart* 2, Heft 2 (1958), 1-2. Het aangehaalde citaat op p. 2; en D. Wohlfahrt, 'Die Turnhennen.' In: *Der Turmbahn. Blätter von kirchlichem Bauen und kirchlicher Kunst in der Pfalz in Vergangenheit und Gegenwart* 20, Heft 5-6, (1976) 15-16. Vgl. verder: *Stad in Vlaanderen. Cultuur en maatschappij 1477-1787*. Tent. cat. Brussel 1991, 347-348, cat. nr. 60.

Vgl. Aurelius Prudentius, *Carmina* ('Liber Cathemerion. Hymnus ad Gallicinum'), 1, 234-244. In: *Opera omnia Gelasius papa ...* Paris 1862, 775-785 (PL LIX); Honorius, *Gemma animae* ('De campanario'), 1, CXLIV. In: *Opera omnia*. Paris 1895, 589 (PL CLXXII); Augustinus, *Enarratio in psalmum CXLIII*, IV. In: *Opera omnia*, IV-1. Paris 1865, 1587 (PL XXXVII), en Sicardus van Cremona, *Mitrale* ('De partibus ecclesiae'), 1, IV. Paris 1855, 24D-25A (PL CCXIII). Verwijzingen naar het werk van Ambrosius, Hilarius en St. Viktor in de hierboven genoemde studie van Novati en van Sauer.

²³ Cats verwijst niet naar de algemeen bekende symboliek van de haan die kan dienen als herinnering aan de verloochening van Christus door de apostel Paulus. Vgl. hiervoor: J. Grimm und W. Grimm, *Deutsches Wörterbuch*, IV, II, 164; J. Grimm, *Deutsche Mythologie*. Drie dln. Berlin 1875-1878, II, 558-559 en III, 192; *Brockhaus' Konversations-Lexikon*. Leipzig 1898, VIII, 648-649; WNT V, 1383; Schrijnen 1930-1933, I, 121 en 292; en Roland 1958 (*op. cit.* noot 22), 2.

²⁴ Ed. Charpentier 1984, 51 (tekst naar de ed. 1564). Vgl. voor de ontlening aan Petrarca uit de eerste regel: Forster 1969, 37-38.

²⁵ Ed. Dambre 1978, 'Liedeken', 95, r. 25-30. De man als meewaaier stond ook bekend onder de benaming windvaan of weerhaan (Stoett, 2590).

²⁶ In: G.A. Bredero, *Schyn-heyligh*. Met de tekst van P.C. Hoofts Schijnheiligh. Ed. E.K. Grootes. 's-Gravenhage 1979, 398, r. 1967. Vgl. bovendien één van de sneldichten van Constantijn Huygens:

Het wispeltuerigh dingh, dat hier van Oost tot West
 Vijf ses mael 's daeghs beweeght (hebb ick het wel onthouwen
 Wat alle Mans aerd scheelt van allen aerd van Vrouwen)
 Magh wel een Weerhaen zijn; maer een Weerhoen waer best.

In: *Koren-bloemen*. Amsterdam 1672, boek XIII, 59, nr. 221.

²⁷ Sauer 1924 (*op. cit.*, noot 22), 140-143; en K. Lawaldt, 'Turmhahn, Kreuz und Knauf.' In: *Der Turmbahn. Blätter von kirchlichem Bauen und kirchlicher Kunst in der Pfalz in Vergangenheit und Gegenwart* 2, Heft 2 (1958), 3.

²⁸ Amsterdam 1614, I, xxxv. Vgl. Visschers bijschrift onder III, LIV: 'Want Heeren jonste ende Volcks trouwe, staen soo vast ende onbeweghelijck, als de Weerhaen op de Kercks toren.' Vgl. ook het elfde 'zinneminnebeeld' in W.

M[ylius], *De veldgesangen van Thyrsis*. Leiden 1702, onder het motto 'Ipsa inconstantia'.

²⁹ Ed. Beets 1881, 1, 135.

³⁰ Ed. Madrid 1610, 11, 105, nr. 5. Alciato: ed. 1550, 21, nagevolgd door G. Whitney, *A choice of emblemes*. Leiden 1586, 120 (met een verwijzing naar Augustinus); vgl. *Emblemata* 1967, 1215.

³¹ Hollstein xxxix, 25, nr. 35; in het bijbehorende illustratiedeel: 23, nr. 35. Vgl. ook Welsford 1935. De zegswijze: *WNT* xxv, 127. Vgl. voor betekenissen die aan de haan zijn gegeven, naast de literatuur vermeld in noot 22, ook Droulers, *Dictionnaire ... s.a.*, met onder het lemma 'Girouette' de haan als beeld voor onstandvastigheid, wispelturigheid, lichtzinnigheid en, zoals hier door Visscher bedoeld zal zijn: dwaasheid.

³² Ed. Amsterdam 1674, 92.

XXX HIJ VERJAAGT, EN PAKT NIET.

PRENT In een duinlandschap loert, vanuit een hol, een fret naar een konijn dat tegen een gespannen net is aangelopen. Vanachter het duin kijkt een man, waarschijnlijk de jager, toe. Hij draagt een muts met een bontrand. In de verte lopen vier mensen. Verder is er een dak van een huis en een torenspits te zien.

Gesigneerd linksonder: JS.

Afmeting: 12,2 × 12,2 cm.

XXX.A.1

2 *Floor*: Floris, ook: sukkel (*WNT* III, II en III, 4573)
een rechte kluts: een echte sul
bestont te: waagde
4 *Gaf ... geboor*: liet de sukkel binnen; zij sprak dus haar goedkeuring over hem uit
ooc ... sin: ook al was het tegen haar (Rosemonts) zin; of: waarmee zij niet ingenomen was
5 *stuck*: zaak
7 *schou*: schuw. Ripa noemt het konijn bij de uitbeelding van de Schuchterheid (1644, 65b).

XXX.A.2

Hij verjaagt, en pakt niet.¹

Wanneer de fret het hol binnengaat, verlaat het konijn om voor de vijand te vluchten, snel zijn hol: bang om gebeten te worden rent het de netten in en daardoor kan het gepakt worden.

Vaak zul je wat een vriend met inspanning niet lukt, met een trucje bereiken.

5 Het meisje vlucht angstig, wanneer een boerse minnaar aandringt; en hij die het handiger aanpakt, geniet van de buit.

Je hebt gewonnen hoewel je gepakt bent, allerliefst meisje,
want het was je wens gepakt te worden om niet gepakt te worden.

xxx.A.3 Hij die op de struiken slaat, pakt de vogeltjes niet.²

Margot ontvlucht Coridon die haar probeert te pakken, maar zij geeft zich uit ergernis over aan Thyrsis: de prooi ontvlucht de één, bij een ander loopt ze in een strik. Ziedaar, een dwaze minnaar doet enkel dienst als fret.

xxx.A.4 Ovidius, *Metamorphosen*, XIII, 750-752, 755-758.

Aldus Galatea bij Ovidius in zijn *Metamorphosen*, het dertiende boek:³

Acis was de zoon van Faunus en de nimf Symaethis,
een grote vreugde voor zijn vader en moeder,
maar een nog grotere voor mij ...
Ik hield alleen nog maar van hem, maar de cycloop van mij.
Als je zou vragen of de haat tegen de cycloop of de liefde
voor Acis in mij sterker was, zou ik zeggen:
ze waren beide even groot.

xxx.B.1
MOTTO

kunsten: kunstigheden, kennis (hier: van de alchemie). Gruterus geeft de uitdrukking 'Een zoeker der kunst, een vinder des brootsax'. Citaat: *WNT XXI*, 759, met hierbij tevens een achttiende-eeuwse verwijzing naar de alchemisten.

1 *het gau Furet*: de vlugge fret

2 *sat en keec*: zat te kijken. Dit verwijst naar de man op de prent.

3 *blaser alchimist*: de alchemist die met blaasbalgen werkt. Zie voor vele voorbeelden van alchemisten in hun laboratoria o.a. Van Lennep 1984, m.n. hoofdstuk v.

5 *vangh*: vangst, vondst

bestoven keucken: stoffige werkplaats

6 *vijse*: vieze. Een vuile reuk kleeft ook aan Ripa's personificatie van de Onwetendheid (1644, 371a).

7 *keurs*: rok

xxx.B.2 De droeve deur der kunsten.⁴

Doordat de fret de wilde dieren dwingt hun schuilplaatsen te verlaten,
heeft spoedig iemand die niets gedaan heeft, de buit.

Met uw verstand dringt u door tot in de ingewanden van het diepste der aarde,
terwijl u, alchemist, door verkeerd te zoeken uw vermogen verkwist.

5 U hebt ons weliswaar vele goede dingen gegeven,
maar, ongelukkige, u hebt nog steeds niet datgene wat u voor uzelf zoekt.
Ach, al is uw keuken gloeiend heet, er hangt geen lekkere geur,
u hebt een lege beurs, het volk heeft de rest.

xxx.B.3 Een nieuwe uitvinding, geen enkele winst voor wie haar doet.

Waartoe dient het op de hurken te zitten boven alle ingewanden van de aarde
en elke dag strijd te leveren met mineralen. Of u zult niets vinden, of u

behaalt geen enkele winst: een ander doet er zijn voordeel mee en u zit met lege handen.

XXX.B.4.a Martinus Antonius Delrio, *Disquisitionum magicarum libri sex*, 1, v.

Ik prijs de alchemie die dienstbaar is aan de geneeskunst en vereert haar als nuttigste telg van de natuurkunde: uitvindster van vloeibaar goud. Ze haalt immers zeer ijle lucht uit metalen, planten en edelstenen, en geeft hoe ijler des te zuiverder en hoe zuiverder des te werkzamer geneesmiddelen, enzovoort.⁵ Maar intussen kunnen alleen de rijksten deze kunde beoefenen: velen worden immers door deze kunde arm en zijn er de schuld van dat hun vrouwen en kinderen gedwongen worden zich niet naar behoren te onderhouden. Dit zeggen zelfs de schrijvers over alchemie zelf: want Geber zegt: Deze wetenschap past dus niet bij de arme en behoeftige, maar is hun veeleer vijandig.⁶

XXX.B.5 De droeve deur der kunsten.

*Zo dragen jullie de ploeg niet voor jezelf, runderen.*⁷

Ook andere versregels met dezelfde betekenis kunnen zeer toepasselijk gebruikt worden voor het alchemistenvolk als wij kijken naar wat er dagelijks uit de werkplaats van die kunde te voorschijn komt. Of zij nu echte goudmakerij is, dat wil zeggen in staat goud te maken, wil ik hier niet ter discussie stellen, evenmin of zij met voorbeelden kan staven dat er werkelijk eens op deze manier goud gemaakt is, of niet. Als iemand daarover meer wil weten moet hij maar de auteur van de *Disquisitionum magicarum* (boek 1, hoofdstuk 5) raadplegen. Ik zal hier slechts dit zeggen, dat alchemisten door toeval en terwijl ze andere dingen deden, wel veel uitstekende en voor het menselijk geslacht nuttige zaken hebben voortgebracht, maar dat de meesten van hen niet alleen geen winst uit die kunde gehaald hebben, ja zelfs *door alle rampen bijna uitgeput, alles missend*⁸ hun vermogen in rook, schimmel en stof jammerlijk hebben verkwist. Dit geven de schrijvers en begunstigers van de alchemie, Geber, Lullus en anderen, al aan, als ze hun beroepsgenoten aanraden de moed niet te verliezen telkens wanneer ze zien dat ze alle tijd en moeite voor niets besteed hebben;⁹ ze raden hen aan opnieuw te beginnen met filosofie (zo noemen ze die alchemie tamelijk hooghartig als het ware om haar voortreffelijkheid).¹⁰ Wat moet ik nog meer zeggen? Hij is voor niets wijs, die niet wijs voor zichzelf is.¹¹

XXX.B.6

- 1 *smisse*: smidse, werkplaats
- 2 *Virgilius*: Zie noot 7.
- 8 *bemerckinge*: discussie
- 9 *dan*: of
- 15 *verblasen*: Woordspeling: door blazen (met de blaasbalg) verkwisten (wegblazen).
- 18 *op den dijck [...] ghestelt*: aan de dijk gezet, dakloos gemaakt
gasthuys: armenhuis

XXX.C.1

- MOTTO Psalm 39:7, Men brengt bijeen zonder te weten wie het zal verkrijgen.
- 2 *Hier ... hol*: Hier op aarde (vgl. *hier beneden*, r. 8)

- mol*: De wroetende, blinde, mol als beeld voor de mens komt vaker voor. Zo sluit Johan de Brune aan bij Cats wanneer hij schrijft: ‘Ellendighe pieren en blinde mollen! die gheen hemel en kennen’ (*Bancket-werck van goede gedachten*. Middelburg 1657, 1, 448; vgl. ook *WNT* IX, 1015). Bij Ripa is de mol voorgesteld om de personificatie van ‘Blindheid van het verstand’ te verduidelijken (1644, 65a). Adriaen Poirters volgde deze plaats bij Cats na. Zie: Rombauts 1930, 192.
- 4 *vangh*: vangst, buit
 6 *slet*: lap. Een verwijzing naar de verhalen in c.4, en c.5-c.6.
 7 *vry al*: heel wat
- xxx.c.2 Wat u pakt, heeft een ander.
- Waarom verbergt u nog steeds, nietig mensje, uw hoofd in donkere holen?
 Waarom verstopt u zichzelf nog steeds diep in de waardeloze grond?
 U bent als een fret voor uw vrienden: u zwoegt met uw verstand en uw handen,
 en zo dadelijk zal het een ander zijn die zich met de buit blij maakt;
 5 het zal een ander zijn die wijn uit vaten van de voorvaderen haalt,¹²
 ach! en u zult voor uw graf een versleten lijkwade krijgen.
 Als u verstandig bent, steek dan eindelijk het hoofd uit de rulle aarde
 en leer de beloningen na te jagen die niet afgepakt kunnen worden.
- xxx.c.3 [Moet zijn:] Prediker 4:8, Mijn oog wordt niet verzadigd van rijkdommen, en
 denk ik niet: Voor wie beul ik me af en ontzeg ik mij goede dingen?
- Waar toe dient het u, sterfelijke, uw leven te verkwisten met gierigheid, razernij,
 tobben en zwoegen? Ziet u niet dat u enkel dienst doet als fret? U neemt alle
 moeite, de ander krijgt het feestmaal.
- xxx.c.4 Lucas 12:20, ‘Gij dwaas! in deze nacht zal men uw ziel van U’ afeisen; en wat
 gij bereid hebt, van wie zal het zijn?’
- Over keizer Severus bestaat de volgende overlevering: toen hij merkte dat de
 dood hem langzaam naderde, liet hij de linnen doek waarin hij begraven zou
 worden, op een stok door het kamp dragen en door een heraut verkondigen:
 Kijk! dit is het enige van de grote rijkdommen van zijn rijk wat keizer Severus
 met zich mee zal nemen.¹³
- xxx.c.5 Wat u pakt, heeft een ander.
- Wat een zorgen hebben de mensen! Hoe onbelangrijk zijn de menselijke aangelegenheden!*¹⁴
- De één houdt al is hij kinderloos niet op zijn vermogen te spekken voor ander-
 mans erfgenaam, de ander leeft lange tijd spaarzaam en verspilt zijn leven aan het
 verzamelen van rijkdom voor zijn gezin en sterft uiteindelijk op het lang ver-
 wachte einde met evenveel zonen als gieren die op een cadaver wachten om zich
 heen, en onder krokodilletranen wordt hij naakt ter aarde besteld. Van Saladin,
 die Syrië, Egypte en een groot deel van Afrika onderworpen had, vertelt men
 dat hij toen zijn dood nabij was, en dit hem tot diep nadenken stemde, hij
 daarom bij uiterste wilsbeschikking regelde dat in plaats van allerlei funeraire
 pracht en praal alleen zijn onderhemd hoog op een lans getoond zou worden,
 en dat daarbij geroepen werd: *Dit is het enige wat van de bedringer van het oosten over*

is.’¹⁵ Prediker 5:12 zegt: ‘Er is een andere, ernstige zwakheid die ik gezien heb onder de zon: rijkdom, bewaard tot het onheil van de bezitter; rijkdom gaat immers in zeer grote ellende ten onder. Zoals de bezitter naakt uit de moederschoot gekomen is, zo zal hij terugkeren en hij zal niets van zijn inspanning meenemen. Wat baat het hem dus, dat hij zich heeft afgetobd voor de wind, al de dagen van zijn leven?’¹⁶ ‘Ik weet’, zegt dezelfde in hoofdstuk 3:12, ‘dat er niets beters is dan zich te verheugen en goed te doen in zijn gehele leven; dat is dan immers een gave van God.’¹⁷

xxx.c.6

- 2 *verworgen*: benauwen
 1-2 *Ach ... verworgen*: Mogelijk een verwijzing naar Job 7:15-16.
 3-4 *Den desen [...] Den ghenen*: De een ... de ander
 5 *mitsgaders*: bovendien
 7 *duchtende*: die bang zijn
 8 *vande selve*: Nl. *syne kinderen*, r. 7.
 9 *ghedierte*: dier
van: door
 11 *Saladijn*: Zie noot 15.
 13-14 *na dat ... ghegeven*: nadat hij hierover serieus had nagedacht
 17 *met een by-roep*: onder het roepen van de woorden
 18 *boose plaghe*: verderfelijk kwaad (vgl. *WNT* 111, 1, 480, c)
 18-23 *Dat ... &c.*: Prediker 5:12-16.
 20 *met grooten jammer*: uitermate ellendig
 23 *den selven*: Salomo, nl. in Prediker 3:12-13.

COMMENTAAR

Zoals ook bij enkele andere emblemen in de *Sinne- en minnebeelden* het geval is, blijkt Cats zich hier op een embleem van Joachim Camerarius te hebben geïnspireerd. Onder het motto ‘Undique insidiae’ (Altijd dreigt er gevaar) jaagt in de bundel *Symbolorum et emblematum ex animalibus quadrupedibus* een man met behulp van een fret aan een lijn op konijnen; zijn buit ligt op de voorgrond (afb. 30.1). In het onderschrift stelt Camerarius de retorische vraag: Wie kan hopen dat hij veilig is voor hinderlagen?¹⁸

Sprekend over de konijnen die de wortels van planten opeten op en rondom Iberia, beschrijft Strabo reeds in zijn *Geographica* hoe men destijds een oplossing voor dit probleem vond: ‘Zij maken gebruik van speciaal gefokte Libische fretten die ze muilkorven en in de holen loslaten. De fretten krabben met hun klauwen alle konijnen die ze gevangen hebben naar buiten, of anders dwingen ze de konijnen naar buiten te vluchten waar mannen, die zich hebben opgesteld voor het gat, ze vangen als ze uit hun holen gedreven worden.’¹⁹ Ook Plinius vermeldt de bijzondere populariteit van de fret bij de konijnjacht. Met het woord *fretteren* wordt het jagen met deze dieren aangeduid; de periode september tot het einde van februari beschouwt men hiervoor als de beste tijd, vooral bij triest weer omdat de meeste konijnen zich dan in hun holen bevinden.²⁰

In zijn eerste toepassing vergelijkt Cats de drie partijen van de jacht, degene die jaagt, de prooi en de ontvanger van de buit met een situatie binnen de vrijerij. Een minnaar, die meer dan eens is afgewezen, kan zijn beminde toch nog krijgen wanneer zijn boerse rivaal – een domme sul die weliswaar in de smaak

valt bij de moeder – het angstig geworden meisje opjaagt en haar bij zijn concurrent-minnaar in de armen speelt.²¹

Vervolgens verschuift het perspectief naar de alchemie. Die kunst mag dan wel nuttige zaken opdiepen, maar terwijl anderen er voordeel uit halen, blijft de zoeker zelf berooid achter. Cats uit hier kritiek op de geldverslindende bezigheden die de alchemist inclusief zijn gezin tot de armoede brengen.

De laatste uitleg heeft betrekking op de mens die zich, vol zorgen, uitslooft om voordeel na te jagen. Hij zou zich moeten realiseren dat een dergelijke jacht naar aardse zaken zinloos is; anderen gaan op de buit zitten azen en aan het eind van het leven valt er toch niets mee te nemen. De werkelijke, dat wil zeggen onvergankelijke, beloningen zijn immers niet hier maar elders te vinden. Een waardige geest richt zich daarom ook op het hogere.²²

Cats stond met zijn oordeel over de alchemie niet alleen. Ook in de prentkunst werden de desastreuze gevolgen van de werkzaamheden van de alchemist weergegeven. Van omstreeks 1558-1559 is de door Pieter Bruegel de Oude ontworpen voorstelling *De alchemist*, waarschijnlijk door Philips Galle gegraveerd. In een wanordelijk vertrek is de alchemist, een man met een verwarde haardos, bezig met het verwarmen van een smeltkroes. Zijn vrouw bemerkt dat haar opgehouden hand, hoe ze haar beurs ook schudt, leeg blijft en hun kinderen treffen een lege provisiekast aan. De toekomstige staat van het gezin is zichtbaar in een doorkijk waar de alchemist met vrouw en kinderen in het armenhuis belandt. De prent bevat verder een woordspeling op zijn professie: de kopregel boven een boek dat een man zit te bestuderen, luidt 'Alghe mist'.²³

Onder het motto 'Paupertatem alius fugit, ast hic advocat ipsam' (De één vlucht voor de armoede, maar de ander roept haar op) verwerkte Theodor de Bry ditzelfde thema in zijn *Emblemata secularia* uit 1611 (afb. 30.2). De prent (naar een ontwerp van Maerten de Vos) en de Duitse, Franse en Nederlandse bij-schriften geven ook precies die strekking weer die Cats aan het alchemistenbedrijf zou verbinden. Het derde onderschrift luidt:

Van den Alcomist.

Den Alcomist, seer veel verquist, aen goet en tyt
Ghelt, goet, en schat, heeft hy ghehat, maer ist nu quyt.
Hy vint int vier, gans niet een sier, dan syn bederven
In d'eynde dan, moet hy arm Man, int gasthuys sterven.²⁴

Verrassend in verband met de tweede duiding van Cats, is dezelfde combinatie die Steffan Michelspracher kort daarvoor had gegeven van het fretteren en de alchemie. Op één van de vier illustraties in de *Cabala, Spiegel der Kunst und Natur: in Alchymia* laat de derde gravure, getiteld 'Coniunctio', de zeven treden van de initiatie zien die de adept dient te beklimmen (afb. 30.3). Daartoe moet hij kennis hebben van de Materia Prima, het volgende axioma indachtig: 'Bezoek het binnenste van de aarde en door te destilleren zul je de verborgen, ware medicinale steen vinden.'²⁵ Zoals het konijn gefretteerd moet worden, moet de alchemist op zoek naar de Materia Prima. De jacht met de fret dient in deze, in 1616 verschenen *Cabala*, te worden opgevat als een symbool van het zoeken naar de oerstof van de steen, ook wel vitriool genoemd, waarbij de geblinddoekte man op de voorgrond de onwetende verbeeldt.²⁶

Het thema van de frettenjacht werd vaker uitgebeeld. Het komt voor in der tiende-eeuwse bestiaria, en bijvoorbeeld op het tapijt *Boeren die met fretten op konijnen jagen* (Glasgow, Burrell Collection) dat mogelijk is vervaardigd in het atelier van Pasquier Grenier te Tournai (ca. 1450-1475). Hier is een voorbereiding voor een konijnjacht voorgesteld. De fretten worden uit hun kooitjes gehaald en een pin wordt gewet. Intussen leggen jagers netten over de hopen en houden ze de honden in bedwang. Ook het Roi-Modushandschrift uit de eerste helft van de vijftiende eeuw (Berlijn, Kupferstichkabinett) toont in een miniatuur hoe een jager de techniek succesvol aanwendt om de konijnen te vangen (afb. 30.4).²⁷

Het verhaal over de begrafenis van Saladinus dat Cats aanhaalt, werd verbeeld in *Le miroir qui ne flate point* van Jean Puget de la Serre (afb. 30.5). In de banderolle op de prent staat: 'Le Grand Saladin Dompteur de Lasie et monarque de Lorient, n'emporte dans le tombeau que cete chemise que vous voyes apres tant de victoires', en eronder: 'Saladini, Dompteur de lasie faict crier a Son de trompe au milieu de Son Armee quil n'emportoit en mourant q'une Chemise pour Recompense de Toutes Ses Victoires.' Cornelis Galle II (1615-1678) graveerde de prent naar een ontwerp van Nicolaes van der Horst (1587-1646).²⁸

BEWERKING EN NAVOLGING *Amoris divini et humani antipathia* 1629, I, xviii.
Den Elger 1703, 255 ('Men jaagt zomtjids voor een ander').

LITERATUUR *Emblemata* 1967, 465.

NOTEN ¹ Vgl. 'Fugat, non fugit', volgens Herhold 1887, 102 het devies van Centorbi.

² De betekenis gaat in de richting van: Ook al sla je op de struiken, dan betekent dat nog niet dat je de vogeltjes kunt pakken. Meurier 1617, 204; *Proverbia* 1, 253; Littré 1873-1883, I, 438; Le Roux 1859, I, 188 o.v.n. Rabelais; Dejardin 1891-1892, I, 114, nr. 423: 'Il a battu les buissons et un autre a pris les oiseaux' met als toelichting dat de één alle moeite doet, terwijl de ander het voordeel heeft. Later citeert Cats de regel nogmaals en voegt er als Nederlandse gezegdes aan toe: 'Hij en heeft het nestjen niet die het weet, maer die het rooft', en: 'D'een klopt op de haege, maer d'ander krijgt de vogels'. *Spiegel* 1632, I, 59, nr. XIX; vgl. tevens *Spiegel* 1632, II, 74. In *ADW* 1712 resp. I, 506 en 590.

³ De nereïde Galatea beminde de herder Acis. Zijn medeminnaar, de cycloop Polyphemus, verpletterde hem door middel van een rotsblok.

⁴ Of: Kunsten (trucjes) leiden tot droefheid?

⁵ Ed. Mainz 1603, 49 c, onder het hoofdstuk 'Ars aurifactoria, quam Alchimi- cam nuncupant, ad quam magiae speciem sit referenda' (Tot welke soort magie de kunst van het goud maken, die men Alchemie noemt, gerekend moet worden). In Leuven wijdde de jezuiet Delrio (1551-1608) de studenten in in de geheimen van de magie. De *Disquisitionum*, waarvan verschillende jaartallen worden opgegeven (o.a. 1593 en 1599), is zijn beroemdste werk. Delrio's boek over de tovenarij beleefde meer dan twintig herdrukken en was verantwoordelijk voor het opflakkeren van de heksenwaanideeën en daarmee voor de heksenvervolging in heel Europa. De auteur staat tevens te boek als protestantenhater. Zie

K. Baschwitz, *Heksen en heksenprocessen*. Tweede druk. Amsterdam 1981, 132, 153-154, 335; en Van Lennep 1984, 364. Cats verwees ook naar dit werk van Delrio in *Het Spaens heydinetje*. Zie ed. Vieu-Kuik 1980, 101.

⁶ Geber was een belangrijke figuur in de geschiedenis van de middeleeuwse alchemie. Men heeft lange tijd gedacht dat hij identiek was met de arabische alchemist Jabir ibn Haiyan, op wiens geschriften Geber zich inspireerde. Vgl. E. Darmstädter, *Die Alchemie des Geber, übersetzt und erklärt*. Berlin 1922; De Jong 1965, 24 en 131; en Van Lennep 1984.

Cats verwijst met zijn opmerking naar Gebers invloedrijke *Summa perfectionis*, dat samen met diens overige werk werd opgenomen in *De alchemia* (Strasbourg 1529 en Nürnberg 1541). In het hoofdstuk 'De impedimentis huius operis extrorsum artifici supervenientibus a casibus et fortuna' (De belemmeringen van deze arbeid, die de kunstenaar van buitenaf overkomen vanwege het lot en de fortuna), VI, 61va-62ra brengt Geber deze kwestie ter sprake: 'Hi tamen ultra paupertatem depressi ex dispensationis indigentia hoc tamen excellentissimum magisterium coguntur postponere [...]. Expedit ergo similiter temperatum et parcum ad iram esse, ne subito propter ire impetum iam incepta dissipet et destruat. Similiter et pecuniam suam custodiat, ne presumptis eam vane distribuatur, ut si forte artem non invenerit consumetur in miseria depaupertatus et desperatione [...]. Non igitur hec scientia bene convenit pauperi vel indigenti, sed potius est ei inimica et adversaria. (But when these men have been pushed down beyond poverty, they are forced to set this very excellent magistristry aside, out of indigence [...]. It is important also that he have a good temper and be little given to anger, lest due to the fury of his wrath, he demolish and destroy his work just begun. Let him likewise preserve his money, lest he distribute it vainly on the basis of premises with the result that if he does not require the art, he be destroyed, paupered, in misery and desperation [...]. For this science does not well suit a pauper or indigent, but is to the contrary inimical and opposed to him).' Zie ed. Newman 1991, resp. 260-261, r. 42-44; 264, r. 37-41; 266, r. 14-15; de vertaling op p. 638-640.

⁷ Deze vergiliaanse spreuk (vgl. *Eclogae*, 1, 6-10) kent een aantal variaties en heeft een lange traditie. Zie hiervoor Walther, 4, 1043, nr. 29560.

⁸ Vergilius, *Aeneis*, 1, 599: 'Omnibus exhaustos iam casibus, omnium egenos.' Vert. Schwartz 1989, 15: 'Uitgeput door alle gevaren [...] van alles verstoken.'

⁹ Zie voor het spreekwoord 'Oleum et operam perdidit', o.m. Plautus, *Poenulus*, 332 en Walther, 3, 574, nr. 19768.

¹⁰ Vgl. de volgende regels uit Gebers *Summa perfectionis*, VI, 61vb: 'Et ipsum similiter necessarium est constantis voluntatis in opere fore [...]. Oportet etiam ipsum sedulum operi usque ad ipsius consummationem insistere ut non opus detruncatum dimittat, quia nec scientiam nec proficuum ex opere diminuto acquirat sed potius desperationem. (It is necessary also that he be of constant will in work [...]. It is also important that the practitioner busily keep at his work until the conclusion of it, so that he does not let loose a mangled product. For he will acquire neither knowledge nor profit from an incomplete work, but

rather desperation).’ Ed. Newman 1991, resp. 262-263, r. 22-23, en 28-31; de vertaling op 638-639.

De Spanjaard Raymundus Lullus of Lullius (1232/1235-1316) bestreed in vele teksten de operatieve alchemie, maar gaf in een geschrift uit 1272 wel het bestaan van de transmutatie toe. Volgens hem bestond het goud, dat hij als oorsprong van alle kwalen zag, vooral in de verbeelding van de alchemist, die hij een ‘fantasticus’ noemde. De invloed van Lullus’ logisch-wiskundige symboliek op de alchemie (de *Ars magna*) kan echter niet worden ontkend. Aan Lullus werden de *Opera chemica* (1470) toegeschreven. Zie over hem en zijn geschriften, waaronder verder *Liber, qui codicillus, seu vade mecum inscribitur, in quo fontes alchimicae artis et reconditoris philosophiae traduntur*. Köln 1563: [J.B. Haréau], ‘Raimond Lulle, eremite.’ In: *Histoire littéraire de la France*, xxix, Paris 1885, 1-386, en 631-632; De Jong 1965, 135; en Van Lennep 1984, i.h.b. 18, 45, 78-84, 180, 320-321, 374-375 en de daar vermelde literatuur. De aanduiding filosofie komt herhaaldelijk terug in zowel de titels als (de voorwoorden van) de alchemistische boeken zelf.

¹¹ Vgl. Publilius Syrus, *Sententiae*, 51: ‘Nisi per te sapias, frustra sapientem audias’ (Als je niet voor jezelf wijs bent, word je voor niets een wijze genoemd). Ed. Friedrich 1964, 62, nr. 51; zie ook Walther 3, 169, nr. 16943.

¹² Vgl. Horatius, *Ode*, 1, xxxvii, 5-6: ‘Antehac nefas depromere Caecubum cellis avertis’ (Vroeger was het goddeloos geweest Caecubische wijn uit voorvaderlijke vaten te halen).

¹³ Het begin van citaat wijkt iets af van de Vulgaat: ‘Stulte, hac nocte anima tuam repetunt.’ Volgens Polus 1686, iv, kolom 1018 heeft Piscator hier ‘tua repetitur’. Verder geeft Cats, vlak na elkaar, twee keer een nagenoeg identiek verhaal – vgl. dat over Saladinus in c.5 en c.6. Met Severus kan zijn bedoeld (het verhaal is niet gevonden): Lucius Septimus Severus, romeins keizer van 193-211, die volgens Herodianus bij zijn dood vele schatten naliet (*De geschiedenis van het keizerschap na Marcus*, 111, 15, 2-3). Vgl. *PRE II A*, 1940-2002; en *WDO* 2711-2713. Wellicht gaat het om een vermenging van verhalen.

¹⁴ Persius, *Saturae*, 1, 1. Ook aangehaald door Langius (302 B). Vgl. verder Walther, 3, 520, nr. 19440 en Bartels 1992, 123.

¹⁵ De verwijzing naar het legendarische verhaal over Yousouf Salah al-Din (1138-1193) is te vinden in S. Lane-Poole, *Saladin and the fall of the kingdom of Jerusalem*. New York etc. 1898, 386. Volgens hem gaat het terug op een vermelding bij Vincentius van Beauvais en bij Peppiijn: ‘When Saladin lay dying he called his standard-bearer to him and charged him, saying: Do thou, who art wont to bear my banner in the wars, carry also the banner of my death. And let it be a vile rag, which thou must bear through all Damascus set upon a lance, crying: “Lo, at his death the King of the East could take nothing with him save this cloth only”.’

Als variant van de vertelling citeert Lane-Poole: ‘The Minstrel also knows the story, and puts it into the mouth of his confidential prisoner. In this version Saladin is represented as sending a servant through all his cities, with a strip of linen on the point of a lance; the man stood at all the street corners and proclaimed these words: “Of his kingdom and all his treasure, Saladin will carry

nothing away, save only these three ells of linen for his shroud".¹⁶ Zie eveneens: T.A. Archer en C. Lethbridge Kingsford, *The crusades. The story of the Latin kingdom of Jerusalem*. Fifth impression. London 1919, 368; en J. Westerman Holstijn, *Dood en humor*. Haarlem 1929, 3-4. In *Tractatus de septem donis Spiritus Sancti* noemt ook Stephanus van Bourbon het; zie: *Anecdotes historiques, légendes et apologies tirés du recueil inédit d'Etienne de Bourbon*. Ed. A. Lecoq de la Marche. Paris 1874, 60. Het verhaal vindt geen bevestiging in de Arabische bronnen (A. Champdor, *Saladin, le plus pur héros de l'Islam*. Paris 1956; H.A.R. Gibb, 'The Arabic sources for the life of Saladin.' In: *Speculum. A journal of mediaeval studies* 25 (1950), 58-72; en A.S. Ehrenkreutz, *Saladin*. New York 1972).

Langius (1182 B) haalde de anekdote ook aan, maar in geheel andere bewoordingen dan Cats; hij gaf wel een verwijzing naar Egnatius, waarmee hij doelde op Giovanni Battista Cipelli Egnazio in wiens *De exemplis illustrium virorum venetae civitatis atque aliarum gentium*, VII, 11 het verhaal werd opgenomen. Ed. Paris 1554, 265. Ook Juan Philippus Camerarius (*Operae borum subcisivarum sive meditationes historiae auctiores*. Frankfurt 1644, 75-76) en Juan de Boria (*Empresas morales*. Brussel 1680, 98, nr. 97) geven het verhaal. Het vond eveneens zijn weg in andere genres. Heymen Jacobi nam het bijvoorbeeld op in zijn *Gheneuchelijcke, eerlijcke ende profijtelijcke propoosten, exempelen ende fabulen. al tot deucht aenporrende dienende tot argumenten voor den kinderen*. Haarlem 1596, 26. Vgl. ook het citaat onder c.4 over Severus. Cats zet hier beide, sterk gelijkende overleveringen, zonder verder commentaar achter elkaar.

¹⁶ Verwijzing naar Prediker 5:12-16.

¹⁷ Prediker 3:12-13.

¹⁸ Ed. Nürnberg 1595, 90, nr. LXXXII. Het bijschrift luidt:

Protrahit abstrusis mustela cuniculum ab antris,

Et quis se tutum speret ab insidiis?

De fret trekt het konijn uit onderaardse gangen,

en wie kan hopen dat hij veilig is voor hinderlagen?

¹⁹ *Geographica*, III, 11, 6 (144): 'Καὶ δὴ καὶ γαλαῶς ἀγρίας, ἃς ἡ Λιβύη φέρει, τρέφουσιν ἐπίτηδες, ἃς φιδώσαντες παρίας εἰς τὰς ὀπὰς· αἱ δ' ἐξέλκουσιν ἔξω τοῖς ὄνυξιν. οὗς ἂν καταλάβωσιν, ἢ φεύγειν ἀναγκάζουσιν εἰς τὴν ἐπιφάνειαν. ἐκπεσόντας δὲ θηρεύουσιν οἱ ἐφεστῶτες.'

²⁰ Plinius, *Historia naturalis*, VIII, LXXXI, 218: 'Magna propter venatum eum viverris gratia est: iniciunt eas in specus qui sunt multiformes in terra (unde et nomen animali) atque ita eiectos superne capiunt' (De fret is bijzonder populair voor de konijnejacht: men laat de fretten in de holen met een aantal uitgangen die de konijnen in de grond hebben gegraven (hiervan is hun naam afgeleid) en vangt vervolgens de konijnen wanneer ze naar buiten gedreven worden). Vgl. ook Gesners *Thierbuch ...* 1563, CLII.

De fretten moeten tam en gedresseerd zijn, en om te voorkomen dat ze het konijn zelf pakken, worden ze van te voren goed gevoerd, krijgen ze een muilkorf om en (of) een halsband met belletjes. Uitgebreid over het fretten: H. von Kondratowicz, *Das Frettchen, seine Haltung und Verwendung zur Jagd*. Neudamm

etc. 1941; K. Herter, *Itisse und Frettchen*. Wittenberg 1959, 107-109 en afb. 51-52 (Die neue Brehm-Bücherei). Vgl. verder WNT III, II en III, 4675-4676, evenals de praktische werken vermeld in J. Thiébaud, *Bibliographie des ouvrages français sur la chasse*. Paris 1974. Voor ideeën over de jacht in de zeventiende eeuw: J.H. Dam, *Het jachtbedrijf in Nederland en West-Europa*. Zutphen [1953], 273-275; S.A. Sullivan, *The Dutch gamepiece*. Totowa 1984, 'Hunting and Dutch society', 33-45; en *Portretten van echt en trouw* 1986, 261-264, noot 7.

²¹ Vgl. voor 'De haas jagen' als eufemisme voor het liefdesspel: *Tot lering en vermaak* 1976, 76-79, cat. nr. 13. In het Franse gedicht dragen de vrijers herdersnamen. Van de Venne vergelijkt in de *Belacchende werelt* uit 1635 in een amoureuze context een vrijster met een fret. En al eerder gebeurde dit in de *Vier nieuwe tafelspeelen* uit 1608:

Nu sal mijn Fret
In Duyn te bet, t'Conynen hol verstooren,
Wellekoom schoon lief
tot mijn gerief
heb ick u uytvercoren.

Geciteerd naar Van Vaeck 1994, 72 en 723 (noot 6).

²² Vgl. voor deze moralisatie de ets 'De konijnjacht' van Pieter Bruegel, gekoppeld aan het spreekwoord 'Die twee hazen najaagt, vangt er gemeenlijk geen'. Hierover: P.P. Fehl, 'Peculiarities in the relation of text and image in two prints by Peter Bruegel: "The rabbit hunt" and "Fides".' In: *North Carolina Museum of art bulletin* 9 (1970), 24-35, i.h.b. 26-29, en vgl. ook Vaenius, *Amorum emblemata* 1608, 25. Zie voor deze symboliek bovendien Martinus Koning, *Lexicon hieroglyphicum* 1722-1727, III, 316. Verachting van de rijkdommen en ijdelheid van de wereld, en gerichtheid op hemelse zaken, beschrijft Ripa 1644, 35b en 523b.

²³ Vgl. voor de woordspeling ook embleem xxxii.B.1, r. 8. Klein 1963, 171-173, nr. 38 merkte in dit verband op: 'Deceptions and disappointments inherent in alchemy were exposed by various moralistic and iconoclastic writers of Bruegel's time and shortly before' (172). Maar satires op de alchemie vindt men al aan het eind van de veertiende eeuw. Zo verhaalt de knecht in Geoffrey Chaucers *Canterbury tales* (ca. 1390) in de vertelling van de kanunnik en zijn knecht (The Canon's Yeoman's tale):

'k Ben van die gladde kunst naakt thuis gekomen
Want tot mijn leste stuiver is me ontnomen.

In: *De vertellingen van de pelgrims naar Kantelberg*. Vert. A.J. Barnouw. Haarlem 1933, III, 195, r. 732-733. Zie ook Florentius Schoonhovius, *Emblemata partim moralia partim etiam civilia*. Gouda 1618, 145-146, nr. XLVIII ('In alcumistas'), en voor andere voorbeelden uit de Europese literatuur en beeldende kunst: De Jong 1965, 13-14; Van Lennep 1984, 350; *Die Sprache der Bilder* 1978, 150-153, cat. nr. 35; en *Masters* 1984, 133-134, cat. nr. 3.

²⁴ Ed. [Oppenheim] 1611, nr. 53; al vroeger in de ed. Frankfurt am Main 1596, nr. 32. Een nagenoeg identieke gravure, eveneens naar De Vos en met hetzelfde

motto, werd gestoken door de Vlaming P. Cool. Zie Hollstein IV, 225, nr. 5; en Van Lennep 1984, 360 en afb. 82.

²⁵ Ed. Augsburg 1616. 'Visita Interiora Terrae Rectificandoque Invenies Occultum Lapidem Verum Medicinalem.' Zie Klossowski de Rola 1988, 52-58, afb. 21; het citaat op 58. Vgl. verder Van Lennep 1984, afb. 80. In de ed. Leipzig 1704, waaruit de afbeelding afkomstig is, zijn de illustraties aan het eind ingeplakt; deze is nr. 3.

²⁶ Dat de adept het konijn zou moeten nabootsen, zoals Van Lennep 1984, 174 stelt, lijkt mij een onjuiste interpretatie. Zie voor de thema's die in de zeventiende eeuw vaak met het konijn worden verbonden, zoals angst, overvloed, lust en amoureuze dwaasheid: Roylton Kisch 1988, 188-190, nrs. 24-25.

²⁷ Roi-Modushandschrift, inv. nr. 78 c 6, fol. 58r. Zie voor de bestia: George en Yapp 1991, 64. Twee tapijten die deel uitmaken van dezelfde reeks en waarop de jacht en de er op volgende picknick zijn afgebeeld, hangen in San Francisco en Parijs. Zie: *The Burrell Collection*. Red. J.J. Norwich e.a. Seventh imprint. London etc. 1990, 105, inv. nr. 46/56; evenals E. Moses, 'A gothic tapestry in the M.H. de Young Museum.' In: *Pacific art review* 1, nrs. 3-4 (1941), 24-30. Middeleeuwse voorbeelden van het gebruik van fretten en netten bij de haze- en konijnevangst in: W.A. Baillie-Grohman, 'Fifteenth century sporting dogs.' In: *The connoisseur. An illustrated magazine for collectors* 9, may-august (1904), 41, afb. nr. v (Gaston Phoebus); Lindner 1937-1940, 11, 380-381, en Tafel 50a-b en 52b; twee vrouwen die succesvol fretteren in: K. Lindner, *Queen Mary's psalter*. Hamburg etc. 1966, Tafel 19 (Die Jagd in der Kunst). Voor het toepassen van netten in de klassieke tijd: D.B. Hull, *Hounds and hunting in ancient Greece*. Chicago etc. 1964, 12-14 en 72-73.

²⁸ Ed. Brussel 1632, tegenover pagina 79. Ook opgenomen in J. Puget de la Serre, *De spiegel, die niet vleid*. Vert. J.H. Glazemaker. Amsterdam 1655, tegenover pagina 72. Vgl. verder Hollstein VII, 67, nr. 157 en IX, 147, nr. 16.

XXXI

VOOR JOU DE DOOD, VOOR MIJ HET LEVEN.

PRENT

Een man en vrouw zitten in een landschap. Zij houdt een kikker in haar linkerhand en haar rechter maakt zich los uit de hand van de man; zijn bepluimde hoed ligt naast hem. Op de grond voor het paar: een hond, twee rozen en een kikker. Links staat een rozestruik. In de achtergrond rechts stroomt een water en torenen gebouwen uit boven aangelegde bosschages.¹

Niet gesigneerd. Aan de rand rechts een lichte beschadiging.

Afmeting: 12,4 × 12,4 cm.

XXXI.A.1

MOTTO

Dat: Wat

1

Venus *wicht*: Cupido, vgl. *soete min*, r. 7

2

niet en wil: ontloopt

plach: pleeg

eer: liever
 3 *Els*: Deze meisjesnaam komt in *Proteus* nog drie keer voor. Zie XXI.A.1;
 XXVIII.B.1; en XLI.B.1.
puytjen: kikvorsje
veerdich benen vliet: snel wegspringt
 4 *de kleuter*: het (huwbare) meisje (vgl. *WNT* VII, 11, 399¹, 3)
 6 *het*: Nl. vastgepakt te worden, zoals het diertje.
 8 *daer*: Nl. aan de kikvors.

XXXI.A.2 Voor jou de dood, voor mij het leven.²
 Dartele Cupido, je speelt in het binnenste van de mensen
 en niemand heeft de beschikking over zijn eigen liefde;
 wat ons bemint, ontvluchten wij, wat ons ontvlucht, dat beminnen wij:
 terwijl ze de vrijer kil afwijst, koestert het meisje spontaan een kikker.
 5 Voor mij betekent de hardvochtige kilheid van de meesteres de dood, voor jou,
 kikker, juist haar warmte:
 wat voor jou de dood is, is voor mij het leven; wat voor mij de dood is, is voor
 jou het leven.
 Jij wilt graag je bek met water, ik wil graag mijn mond met die van mijn meisje
 bevochtigen;
 moge jou dus een poel, en mij mijn meisje toevallen.

XXXI.A.3 Voor de één steun, voor de ander de dood.
 Wat alleen maar pijnlijk is voor het lijf van de kikker, lief Margootje, kietelt mij
 aangenaam. Neem mij als je knuffeldier: het strelen is vergeefs bij iemand die
 geen genot beleeft aan jouw minzame hand.³

XXXI.A.4.a Ausonius, *Epigrammata de diversis rebus*, LVI en XXII.⁴
 Ik wil haar, die niet wil; haar die wel wil, wil ik niet:
 van haar die mij haat, houd ik; daarentegen haat ik haar, die van mij houdt.

XXXI.A.4.b Ovidius, *Amores*, II, XIX, 3 en 36.
 Wat mag heeft geen aantrekkingskracht, wat niet mag prikkelt heviger.
 ik vlucht voor wat mij achtervolgt, ik achtervolg wat vlucht.⁵

XXXI.B.1
 MOTTO Een vrije vertaling van het Latijnse motto boven B.2. Vgl. ook het motto van
 XXXIV.B.2.

1 *loose treken*: bedrieglijke streken
 3 *dit cleyne dier*: Nl. de kikker.
 4 *door ... verdwijnt*: door uw genegenheid wegwijnt
 5 *bast*: blaft

XXXI.B.2 Een vijand die zich voordoet als een vriend, is de grootste vijand.⁶
 Eén en dezelfde hand koestert en doodt; dit past toch niet bij een meisje?
 Zou zij trouweloos zijn, die zojuist nog het toonbeeld van trouw was?

- Er zijn voorbodes bij vuur, er zijn voorbodes bij een instorting,
en een hond bijt niet eerder dan wanneer hij geblaft heeft.
5 Maar de mens doodt terwijl hij streelt, lachend dreigt hij.
De vriendelijke hand van iemand die groet heeft gif in zich.⁷
Wie zou waakzaam of wijs de gevaren die mensen bedreigen, kunnen vermijden,
als de voorbodes in dit geval geen enkele betrouwbaarheid bieden?
- XXXI.B.3 De gemeenste streek, onder voorwendsel van liefde.
Wrede vrouw, met zachtheid houd je de kikker warm. Maar ach! die verrader-
lijke hand onderzoekt je zo dat het je dood zal worden. O, wat is de mens boos-
aardig! Bij alles wat hij doet, liegt hij, hij vormt een bedreiging wanneer hij lacht
en doodt terwijl hij liefkoost.
- XXXI.B.4.a Plinius, boek XXXI, hoofdstuk 11.⁸
Gevaarlijker zijn de bronnen die er door hun heldere water mooi uitzien, maar
via de ogen de ondergang brengen. Minder angstwekkend zijn die bronnen die
door hun aanblik zelf al duidelijk maken dat men hun water moet ontvluchten;
zo is het lastiger de kwaden te ontvluchten die door de schijn van goedheid
bedriegen.
- XXXI.B.4.b Diogenes Laertius.⁹
Geen hinderlaag is meer verborgen, dan wanneer iemand zich verschuilt in het
veinzen van een dienst of onder een of ander voorwendsel van noodzaak. Want
hem die openlijk een tegenstander is, kan men gemakkelijk ontwijken door op
zijn hoede te zijn. Het paard van Troje slaagde in zijn list, omdat het deed alsof
het de schoonheid van Minerva had.
- XXXI.B.5 Een vijand die zich voordoeft als een vriend, is de grootste vijand.
Dat bedrog is verreweg het bijtendst en het meest schadelijk, dat zich vertoont
onder het mom van goede trouw of vriendschap. Dat heeft vroeger en nu velen
te gronde gericht, en daarvan zijn vele voorbeelden te geven. Een opvallend
voorbeeld vermeldt Guicciardini, namelijk van Piero de Medici die bedrogen
werd door de gehuichelde daden van Alexander de Zesde, over wie ik slechts het
volgende zal zeggen, in de woorden van de genoemde auteur zelf: *Aan het hof*
te Rome was een algemene zegswijze ontstaan dat de paus nooit deed wat hij zei en Valen-
*tino nooit zei wat hij deed.*¹⁰ Dit is, bij Hercules, een gevaarlijk slag mensen, gebo-
ren tot de ondergang van het menselijk geslacht. Vrijmoedig zegt Machiavelli,
tot schande van zijn tijd: *De ervaring leert ons dat in onze dagen juist die machthebbers*
die zich aan hun woord weinig gelegen lieten liggen, grote dingen tot stand hebben gebracht
en op sluwe wijze de geest van de mensen hebben weten te bespelen. En zij die het best de
nos hebben weten te spelen, hebben het meest bereikt. U vergist zich, Machiavelli.¹¹
Laten we naar Plato luisteren die zei dat ‘het vertrouwen het fundament van de
menselijke gemeenschap is, de trouweloosheid echter haar ondergang’¹² en naar
Cicero die zei: ‘Onze voorouders meenden dat wie zijn vriend bedrogen had,
niet meer onder de goede mannen gerekend mocht worden.’¹³

XXXI.B.6

- 1 *decksel*: voorwendsel
 3 *het selve*: dat, nl. 'Tvergif, r. 2
 3-4 *Van [...] is te wachten*: Voor [...] kan men zich hoeden
 5 *aencomen*: tegemoet treden
licht: gemakkelijk
 6-9 *Alexander de seste ... by dede*: Verwijzing naar Guicciardini, zie noot 10.
 7 *van hem*: NL. over Alexander.
 8 *den Valentiner*: Cesare Borgia, zoon van Alexander
 9 *Dit ... hoop*: op te vatten als: Zulk volk is gevaarlijk (vgl. *WNT* VI, 1068, 2, γ)
 11 *Machiavel*: Zie noot 11.
 12 *aen ... verbinden*: anderen hebben weten te misleiden (*WNT* XIX, 572, 1, 1, a, α)
 13 *'Tis raes*: Wat je zegt is nonsens. R. Bireley bespreekt in zijn *The Counter-Reformation Prince. Anti-Machiavellianism or Catholic Statecraft in Early Modern Europe*. North Carolina 1990 een aantal reacties op het werk van Machiavelli. Ook hierin staat de roep om moreel verantwoord handelen centraal en wordt betoogd dat het beter is een goed christen te zijn dan een succesvol politicus. Deugd zelf leidt immers tot succes. Voor een dergelijke verontwaardiging bij Hooft: Grootes 1986, 150.
Plato: Zie noot 12.
 14 *'tgrontstuck*: het fundament, de basis
 14-15 *maer ... meester*: maar het bedrog beloont, tot vergelding, zijn meester (zet het hem betaalt). Ook elders gebruikt Cats deze zegswijze:
 Een kostelyk juweel in 't openbaer te toonen,
 Sal veel-tijts met verdriet sijn dwasen meester loonen.
 (*ADW* 1712, 1, 221; vgl. *WNT* VIII, 11, 2802-2803).

XXXI.C.1

MOTTO

- Jacobus 1:9-10, 'Maar de broeder, die nederig is, roeme in zijn hoogheid. En de rijke in zijn vernedering; want hij zal als een bloem van het gras voorbijgaan.'
 1 *in het werm*: in de warmte
 2 *verquicken*: tot leven komen. Vgl. het onderwerp van embleem XLI.
 4 *krenghe*: (dood) dierelijf. Op de voorgrond van de prent ligt naast de roos een hond. Het ziet er echter niet naar uit dat het beest dood is. Vgl. ook de commentaar.
Een ... stanck: Deze regel zal zijn ingegeven door de opmerking van Augustinus, zie C.4.
 5 *trotsen*: zich hoogmoedig tonen, m.a.w. als God de goddeloze met plagen bezoekt, zal deze de hemel [Hem] tergen.
 5-6 Zie voor de in dit verband vaker voorkomende combinatie trotsen-rotsen: *WNT* XVII, 11, 3392, 4.
 7 *leyt hem*: legt zich, d.w.z. toont zich nederig
 8 *dat*: wat
of: van

XXXI.C.2

Voor goede mensen niets dan goeds.¹⁴

Als je een kuiken koestert, zal het in het warme ei groeien,
 maar als je een ruw-rimpelige kikker koestert, gaat hij dood door de warmte:

- warmte betekent voor een kikker de dood, voor een kuiken is koesteren voeden;
 5 wat voor de een voordelig is, brengt de ander een droevig lot.
 Voorspoed heeft vaak goddelozen de ondergang gebracht;
 en het gunstig lot geeft duidelijk aan dat God de godvruchtigen begunstigt.
 Als U de slechten straft, milde God, gaan die goddelozen te gronde;
 uw rechterhand helpt juist de goeden, als die hen teistert.
- xxxI.c.3 Prediker 8:5-6, Het hart van een wijze zal weten hoe men tijd en middel moet
 aanwenden. Want in alle gevallen is er een moment en manier waarop men moet
 handelen, anders overvalt de mens kwaad op kwaad.
- Wie een kuiken warmhoudt, redt zijn leven; de kikker voelt zich nooit goed,
 behalve wanneer men hem nat maakt. Hier is dus warmte zowel goed als dode-
 lijk. Dat waarvan de rechtvaardige leeft, doet de zondaar sterven.
- xxxI.c.4 Augustinus, *De civitate dei*, 1, 8.
- ‘Want zoals door hetzelfde vuur goud gaat glinsteren en kaf gaat roken, en zoals
 onder dezelfde dorswagen de halmen stukgestoten worden en de graankorrels
 gezuiverd, en zoals het schuim niet met de olie wordt vermengd omdat het door
 de druk van dezelfde pers wordt uitgedreven, zo worden, als één en dezelfde slag
 hen treft, de goeden beproefd, gezuiverd en gelouterd, de slechten veroordeeld,
 vernield en verdelgd. Zo komt het dat onder dezelfde slagen de slechten God
 verwensen en lasteren, de goeden tot Hem bidden en Hem loven. Zoveel ver-
 schil maakt het, niet hoe de dingen zijn die iemand te lijden heeft, maar hoe hij
 is die ze lijdt. Als ze door dezelfde beweging geschud worden, gaat ook immers
 vuilnis afschuwelijk stinken en reukwerk heerlijk ruiken.’¹⁵
- xxxI.c.5 Voor goede mensen niets dan goeds.
- De doktoren zeggen dat voor gezonde mensen alles gezond is. De christenen
 zeggen dat voor de goede mensen alles goed is.¹⁶ Als je dus wilt dat je geen
 kwaad overkomt, zorg er dan voor dat er geen kwaad in je blijft. Als je wenst
 dat al het goede je te beurt valt, span je er dan voor in dat je zelf goed bent. Ik
 zou echter niet willen dat dit opgevat wordt alsof God de vromen gewoonlijk
 alleen maar blijdschap en voorspoed zendt, maar veeleer dat voor hen die God
 beminnen en door Hem bemind worden, alle dingen ten goede meewerken,
 zoals Paulus het uitdrukt in Romeinen 8:28.¹⁷ Molinaeus zegt: *Hun kwaad wordt
 hun tot goed, hun lichamelijke armoede is hun een geestelijke Godheid; hun verbanning is
 voor hen een zich terugtrekken uit de wereld, hun verlies van eerbewijzen is hun een nadering
 tot God; hun vijanden zijn hun artsen en verplichten hen God te vrezen; de ziekten van het
 lichaam zijn voor hen genezingen van de geest; hun dood ten slotte is hun een toegang tot het
 leven.*¹⁸ Laten we daarom eindigen met [Augustinus, zie c.4].
- xxxI.c.6
 1 *Den ... ghesont*: Zie voor dit spreekwoord: Harrebomée, 1, 237, en *II V I V*, 2243,
 3. Vgl. ook: ‘Die gezond zijn, behoeven geen medicijnmeester’, gebaseerd op
 Mattheus 9:12 en Romeinen 8:28, dat hier geciteerd wordt.
medecijn: dokter

5	<i>al voren</i> : eerst
6	<i>vermakelijckheit</i> : vreugde, aangename dingen
8	<i>goede</i> : voordeel
9	<i>Pauli</i> : van Paulus, zie noot 17
10	<i>Molinaeus</i> : Zie noot 18.
12-13	<i>'t afsetten ... staten</i> : ontheffen van hun functies, ontnemen van hun maatschappelijke posities
17	<i>Augustinus</i> : Zie c.4.

COMMENTAAR De gunst van de vrouw die tot leven brengt én doodt, staat centraal in de eerste uitleg. De minnaar kan de keuze van haar die hij bemint maar niet begrijpen. Waarom, zo vraagt hij Cupido, koestert ze een kikker voor wie die gunst de dood betekent, terwijl ze hem, voor wie dit juist van levensbelang is, volstrekt negeert.

De inzet van het Latijnse bijschrift over de partnerkeuze herinnert aan het embleem 'Amor caecus', opgenomen in *Het ambacht van Cupido* van Daniel Heinsius. Daar zit de geblinddoekte Cupido enkele vrouwen achterna die hij willekeurig probeert te pakken. En Hooft had in zijn *Emblemata amatoria* onder het motto 'Waerom ghy meer als ick' de irrationele keuze van de vrouw tot embleem verwerkt. De pictura laat zien hoe Cupido slechts één van de twee bloeiende rozen plukt; op de achtergrond kiest een meisje een minnaar en wijst ze een andere, die zijn handen in vertwijfeling omhoog houdt, af.¹⁹ Door de eeuwen heen is er herhaaldelijk een verband gelegd tussen de liefde en de roos waarbij de zoete rozen en de stekelige doornen niet alleen als tegenstelling maar ook als eenheid worden opgevat. Het verklaart wellicht de betekenis van de roos op Cats' prent.²⁰

Het beeld van de 'gekoesterde' kikker wordt vervolgens in algemene zin geïnterpreteerd. Nu wordt de voorstelling betrokken op vriendschappen die gewantrouwd moeten worden. In een gemeenschap kan men niet leven zonder vertrouwen, maar de ervaring en de geschiedenis hebben duidelijk gemaakt dat men nu eenmaal op zijn hoede dient te zijn voor trouweloosheid en bedrog.

Voor de derde uitleg wordt aan de vergelijking een kuiken toegevoegd: wanneer dat dier gekoesterd wordt, geniet het van de weldadige warmte; diezelfde handeling luidt echter voor de kikker zijn ondergang in. Cats verbindt dit, gebruikmakend van een passage uit Augustinus' *Stad van God*, met de tegelijk heilzame en fatale uitwerking die Gods straf op respectievelijk de godvruchtigen en goddelozen heeft. Het embleem besluit met een oproep het goede na te streven, want alleen dan zal de mens het goede ook ten deel vallen.

Het stilleven met de kikker, de afgebroken rozetak en de hond (op de voorgrond van de prent) verwijst mogelijk naar de hardvochtige liefde, die niet geeft waarom gevraagd wordt. Kikker noch bloem overleven het immers zonder water; daarnaast kan de hond, bij uitstek symbool van de trouw, zijn toegevoegd als uitbeelding van de kwijnende minnaar. Ook hij mist (en wacht op) de gunst van zijn geliefde.²¹

Cats heeft het over de groene kikker (*Rana esculenta*), die zich erg thuisvoelt in het water en er enkel uitkomt om zich te warmen in de zon. In het oude Egypte, bij de Antieken én binnen het christendom werden aan de kikker uiteenlopende betekenissen toegekend. Het dier komt bijvoorbeeld voor als symbool

voor de vruchtbaarheid of de wederopstanding – zowel in toepassing op de mens als op Christus – en soms wordt het in verband gebracht met de duivel. Deze en andere bekende symboliek blijft in dit embleem geheel achterwege.²²

De door Cats geschetste, benarde positie van de kikker lijkt in de prentkunst of emblematiek geen parallellen te hebben en een mogelijke voorloper is niet gevonden. Het beestje komt wel voor op emblemen maar dan om andere redenen. Zo vergelijkt Roemer Visscher onder het motto ‘Nergkens beter’ de borrelkikkende kikvors in een sloot met de dronkaard die zingt dat hij is voorbeschikt om in de herberg te sterven, en gebruikt Mathias Holtzwardt het dier wel als beeld voor de wederopstanding van het vlees. In zijn *Emblematum Tyrocinia* geeft hij de kikker in *close up* weer aan de rand van een poel.²³

Cats’ embleemprint is ooit in verband gebracht met het schilderij *Portret van Abraham del Court en Maria Keerssegieter* (1654) van Bartholomeus van der Helst. Het paar zit hier in een tuin op een bank en de man kijkt in aanbidding naar zijn vrouw, terwijl zij de beschouwer aankijkt. De roos die zij vasthoudt (of plukt) zou een verwijzing kunnen zijn naar de liefde die zowel zijn zoete als doornige kanten kent. Maar veel verder reikt de overeenkomst tussen het schilderij en de prent niet.²⁴

Het vasthouden van elkaars handen ten teken van trouw komt vaak voor in de literatuur en de beeldende kunst. Cats geeft met het ostentatieve terugtrekken van de hand duidelijk aan dat van trouw beslist geen sprake is. De situering van het paar in de buitenlucht, is – ondanks relevante verschillen – vergelijkbaar met wat Johan de Brune enkele jaren later in zijn *Emblemata* laat zien. Ook dit ontwerp, gegraveerd door Willem de Passe, is van Adriaen van de Venne (afb. 31.1).²⁵

LITERATUUR Van Es 1962-2, 14-16.
Emblemata 1967, 606-607.

NOTEN ¹ Het zou één van de buitens op Walcheren kunnen zijn, maar een echt aanknopingspunt is er niet.

² Ofwel: Wat voor jou de dood betekent, is voor mij het leven. Vgl. het overeenkomstige Franse motto in Vaenius’ *Amorum emblemata* 1608, 228: ‘Mort à autrui, à moi vie’, bij een prent van een salamander in het vuur en Cupido met fakkels.

³ In 1618 stond hier: ‘Celui qui ne voudrait caresses de ta main.’

⁴ De eerste regel is afkomstig uit ‘De puella quam amabat’ (Over het meisje dat hij liefhad); de tweede ontleend aan ‘Ad Marcum amicum de discordia quam habet cum puellis’ (Aan Marcus, een vriend, over de onenigheid die hij heeft met meisjes). Ed. White 1961, 188-189 en 164-165. Cats heeft ongetwijfeld, toen hij voor XLIIII.A.4.b. een gedeelte uit Cypraeus’ *De sponsalibus* citeerde, de twee regels van Ausonius aan dit tractaat uit 1605 ontleend, want precies deze combinatie van beide versregels tot distichon komt daar op dezelfde pagina voor.

⁵ Evenals bij A.4.a zijn twee tekstplaatsen tot één citaat gecombineerd. Vgl. de vertaling van Nagelkerken 1995, 80-81.

⁶ Vgl. Langius (634 A): ‘Quid homini inimicissimum? alter homo: inimicitias tarde suscipe, amicitias moderate exerce’ (Wat is het ergste voor een mens? Een ander: maak jezelf niet zo snel vijanden en koester je vriendschappen met mate). De regels komen voor in het destijds nog aan Seneca toegeschreven werk *De moribus*, opgenomen in de ed. Basel 1515, 632-633.

⁷ Vgl. Plutarchus, *Moralia* (‘De liberis educandis’), 12 E-13 A: ‘Μὴ παντὶ ἐμβάλ- λειν δεξιάν [...] προχείρως οὐ δεῖ συναλλάττειν [...]. Γένος οὐδέν ἐστιν ἐξωλέστε- ρον οὐδὲ μᾶλλον καὶ θάπτον ἐκτραχηλίζον νεότητα τῶν κολάκων’ (Geef je hand niet aan iedereen. Maak niet te snel vrienden [...]. Geen groep mensen is kwaad- aardiger en verderfelijker voor de jeugd dan vleiers).

⁸ Het citaat komt niet als zodanig voor in boek xxxi van Plinius’ *Naturalis histo- ria*. Cats citeert hier, inclusief de verwijzing, letterlijk uit Langius (993 B), die het fragment mét de morele toevoeging uit Erasmus’ *Parabola* heeft overgenomen, want in de uitgave bezorgd door Lycosthenes (Frankfurt am Main 1568, 198) staat precies hetzelfde citaat met deze verwijzing naar hoofdstuk 11. Vgl. ed. Margolin 1975, 248, r. 445; ed. Mynors 1978, 224, r. 34-35.

In dit eenendertigste boek komen verschillende bronnen en (dodelijke) waters ter sprake. Waarschijnlijk doelde Erasmus op de volgende passage: ‘Namque et haec insidiosa conditio est quod quaedam etiam blandiuntur aspectu, ut ad Nonacrim Arcadiae, omnino enim nulla deterrent qualitate. Hanc putant nimio frigore esse noxiam, utpote cum profluens ipsa lapidescat. Alter circa Thessalica Tempe, quoniam virus omnibus terrori est, traduntque aena etiam ac ferrum erodi illa aqua’ (Want sommige waters hebben deze verraderlijke eigenschap, dat slechts hun aanzien aantrekkelijk is; zoals in Nonacris in Arcadië, waarvan geen enkele waarschuwing uitgaat. Men veronderstelt dat dit water schadelijk is omdat het zo uitzonderlijk koud is, en ziet hoe het zich al stromend verandert in steen. Anders is het rond Tempe in Thessalië, want het gif in het water aldaar is de schrik van iedereen: men verhaalt dat het daar zelfs inbijt in brons en ijzer), *Naturalis historia*, xxxi, xix (27-28).

⁹ Het citaat is niet gevonden bij Diogenes Laertius. Het komt, met enkele afwij- kingen, wél voor in Langius (634 A). Waar Cats *necessitudinis, ideo* en *Minerva* heeft, staat bij Langius ‘celsitudinis’ (verhevenheid), ‘idcirco’ en ‘misericordiae’ (medelijden). Het ziet er naar uit dat Cats zijn bron hier heeft willen verbeteren. Langius verwijst bij het citaat naar: ‘Seneca *Prov.*’. In *De providentia* komt het beslist niet voor, en het is evenmin teruggevonden in de *Proverbia*.

¹⁰ Dit zegt Francesco Guicciardini in zijn *Storia d’Italia*, vi, 111. Zie ed. Scarano 1987, 578. Over Roderigo Borgia (1431-1503), van 1492-1503 paus Alexander vi, zijn vele ongunstige en vaak lasterlijke verhalen in omloop gebracht. Met Valentino wordt Cesare Borgia, hertog van Valentinois en kardinaal van Valenza bedoeld. ‘Like so many of his predecessors, he [= Alexander vi] was determined to use his office for the benefit of his family, in particular for the advancement of his six sons of whom the sinisterly beguiling Cesare Borgia was the most talented and the most ambitious’, aldus C. Hibbert in *The rise and fall of the house of Medici*. Aylesbury 1981, 193.

Machiavelli schrijft uitgebreid over Valentino’s listen en bedrog in *Il principe*, viii. Piero de Medici, il Sfortunato (1471-1503), de zoon van Lorenzo de

Medici, werd in 1494 na een vernederend accoord met de Franse koning Karel VIII weggejaagd door de inwoners van Florence. Ook Hooft brengt Piero, Cesare en Alexander ter sprake in zijn *Rampzaeligheden der verheffing van den huize Medicis*. Zie ed. J. de Lange. 's-Gravenhage 1981, 167-171.

Baudartius verwees reeds vóór Cats naar deze plaats in zijn *Apophtegmata* I, VII (Ed. 1605, 200; ed. 1616, 195): 'Van den Paus Alexandro VI. ende synne sone Borgia getuyghen de Historien aldus, Alexander openbaarde nemmermeer eenighe menschen wat hy in den sin hadde te doen: Ende synen sone caesar Borgia en heeft noyt ghedaen t'gene hy seyde ofte beloofde dat hy doen woude.'

¹¹ Niccolò Machiavelli, *Il principe* ('Quomodo fides a principibus sit servanda'), XVIII (1 en 3). Ed. M. Bonfantini. Milano etc. 1954, 56-57. Vert. F. van Dooren 1982, 136-137. Vgl. ook de annotatie bij B.6, r. 13. Cats combineert twee tekstplaatsen, en heeft *volpe* en *successo*; Machiavelli 'golpe' en 'capitato'.

Juist op deze bladzijde, in het hoofdstuk 'In hoeverre personen die macht uitoefenen hun woord moeten houden', verwijst Machiavelli als typisch voorbeeld van bedrog naar Alexander VI. Die was 'zowel in zijn gedachten als in zijn daden nooit met iets anders bezig dan met het bedriegen van mensen.' Mogelijk heeft Cats door het lezen van deze regel bij Machiavelli teruggегреpen op de spreekwoordelijke uitdrukking die Guicciardini geeft.

¹² Wellicht een toespeling op een passage in de *Staat of Alibiades* I, 126c-127d over de eensgezindheid (echter zonder overeenkomsten in de formulering). Het citaat doet ook denken aan *Protagoras*, 322 c: 'Ζεὺς οὖν δεισας περὶ τῷ γενεῖ ἡμῶν, μὴ ἀπόλοιτο πᾶν. Ἐρμῆν πέμπει ἄγοντα εἰς ἀνθρώπους αἰδῶ τε καὶ δίκην. Ἴν' εἶεν πόλεων κόσμοι τε καὶ δεσμοὶ φιλίας συναγωγοί.' Plato zegt hier dat Zeus Hermes zond om aan het mensdom eergevoel en recht te brengen die 'de sieraaden der staten en de samenhechtende banden van vriendschap zouden zijn.' Franciscus Heerman citeerde in zijn *Guldene annotatiën*, waarvoor Cats een drempeeldicht schreef, de uitspraak in nagenoeg dezelfde bewoordingen (1642, 487). Ook Arnold Houbraken vermeldde in *Stichtelyke zinnebeelden gepast op deugden en ondeugden, in 57 tafereelen* als citaat van Plato: 'De Getrouheid is de grontstut, of Fondament van het borgerlyke leven.' Ed. Amsterdam 1732, 200.

¹³ Cicero, *Pro Sexto Roscio Amerino*, XI, 116. Ook aangehaald door Langius (1229 A).

¹⁴ Vgl. 'Bonis omnia bona!': Walther, 7, 295, nr. 35253.

¹⁵ Ed. Dombart en Kalb 1955, 8, r. 38-47 (cc XLVII), met enkele te verwaarlozen spellingsvarianten. Vert. Wijdeveld 1983, 52.

¹⁶ Erasmus wees in zijn voorwoord bij de *Adagia* onder meer op het woord *aiunt* als signaal voor een spreekwoord. Zie: *Opera omnia*. Ed. Clericus 1703, II, 13 F. Vgl. ook Koning 1990, 105.

¹⁷ 'En wij weten, dat hun, die God liefhebben, alle dingen medewerken ten goede, namelijk hun, die naar Zijn voornemen geroepen zijn.'

¹⁸ In het citaat moet *devient* (r. 7) misschien 'deviennent' zijn; verder zou het moderne Frans in plaats van *leur* als bijvoeglijk naamwoord (r. 7, 8 en 9): 'leurs' hebben.

De Franse calvinist Pierre du Moulin (1568-1658) predikte te Orléans, was hoogleraar in de filosofie te Leiden (1593-1598) en in 1621 hoogleraar in de theologie te Sedan. In *Twee en tachtig-jarig leven* vertelt Cats dat hij (te Leiden in 1595) zijn intrek neemt bij Antonius Trutius, waar hij Du Moulin ontmoette. Zie Breugelmans 1977, 213 en 218 (noot 14); vgl. ook *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit*. Ed. P.C. Molhuysen. Eerste deel: 1574 – 7 febr. 1610. 's-Gravenhage 1913, 460 (RGP 20) en Meertens 1943, 284.

Het ontbreken van een titel maakt het lastig het citaat thuis te brengen. Du Moulin publiceerde vóór en in 1618 veel werken waar het in opgenomen zou kunnen zijn, o.a.: *Defence de la foy catholique ...* Genève 1631 (ed. princ. 1604); *Apologie pour la sainte cene ...* Genève 1610 (ed. princ. 1607); *Trente deux demandes ...* Genève 1635 (ed. princ. 1608); *Veritable narrae*. Genève 1635 (ed. princ. 1609); *De la vocation des pasteurs*. Sedan 1618; *Bouclier de la foy ...* Genève 1635 (ed. princ. 1618); en *Du combat chrestien, ou des afflictions*. Genève 1632 (ed. princ. 1612?). Deze laatste tekst staat geheel in het teken van de strijd van de godvruchtige. Vgl. ook Zedler XXI, 1979-1983.

Mogelijk heeft Cats de tekst aan een tussenbron ontleend (iemand als Annaeus Robert haalde Du Moulin meer dan eens aan); later, in 'Aenmerckingen op het wonderbaer houwelick voren geroert', opgenomen in *Het Spaens heydinetje* (1637), citeert hij de Fransman nogmaals en verwijst hij naar diens *Conseil fidèle et salutaire sur les mariages entre personnes de contraire religion*. Charenton 1619 (Ed. Vieu-Kuik 1980, 106).

Dat de zoon Pierre Du Moulin (1600/1601-1684) is bedoeld – zoals Bosch (1960, 129) in zijn ed. veronderstelde – lijkt mij gezien het tijdstip waarop deze publiceerde, uitgesloten. Van Es (1962-2, 14-16) verwees bij deze plaats naar de Spaanse theoloog Carolus Molinaeus (1535-1600), maar die ligt evenmin voor de hand.

¹⁹ Voor Heinsius: ed. Amsterdam 1616, 76, nr. 15. Het perspectief ligt hier bij de minnaar en de slotregels luiden:

Hy weet niet wie hem dient. een ander krijcht sijn sinnen;
Hy vindt niet die hy soeckt, hy soeckt niet die hy vindt.

Zie voor Hooft: ed. Amsterdam 1611, nr. 1X. Ed. Porteman 1983, 94-95 en 157-158. Hooft's prent is een variant op een afbeelding in Vaenius, *Amorum emblemata* (zonder paar op de achtergrond). Vgl. ook *Emblemata* 1967, 299-300.

²⁰ Over de rijke symboliek van de roos: Levi d'Ancona 1977, 330-355; *Portretten van echt en trouw* 1986, 174, noot 6-7 en 324, noot 2. Van Mander betitelt de roos als bloem van Venus en hij wijst erop dat de bloei van zo korte duur is: 'Sy is ghecroont met Roosen, want de Roos die haest vergaet, beteyckent den wellust der liefden, die haest vergaet.' In: *Uitbeeldinge der figueren* 1616, fol. 114r [= 113r].

²¹ Of moet de hond opgevat worden als symbool voor háár trouweloosheid? Vgl. verder het hondje met een vergelijkbare houding op prent XLIII. Voor de hond als teken van (echtelijke) trouw bij Alciato: 'In fidem uxoriám'. Ed. Augsburg 1531, D2r-v (*Emblemata* 1967, 966-967).

²² Vgl. W. Spiegelberg, 'Der Frosch als Symbol der Auferstehung bei den Aegyptern. Die aegyptische Litteratur.' In: *Sphinx. Revue critique embrassant le*

domaine entier de l'Égyptologie 7 (1903), 215-219; Picinelli 1687 (v1, xxxix), nr. 201-212; Keller 1909-1913, II, 315-317; *Dictionnaire d'archéologie chrétienne ...* Paris 1924, VI, 1810-1814; en Charbonneau 1940, 819-826.

²³ *Sinnepoppen*. Amsterdam 1614, II, XLIII; Holtzwardt: Strasbourg 1581, nr. LXX. Zie: ed. Von Düffel en Schmidt 1968, 158-159 en 201. Vgl. ook Cats' embleem 'De vorsch is naeckt gelijk een pier' uit de *Spiegel* (IDW 1712, I, 587); Capaccio, *Delle imprese trattato* 1592, III, 15v-16r; en *Emblemata* 1967, 601-602.

²⁴ Zie o.a. Watson 1979, 45 voor de bloeiende roos als symbool voor de vruchtbaarheid; Smith 1982, 161-162, en afb. 71-72. Vgl. ook De Jongh 1967, 27-34 en *Portretten van echt en trouw* 1986, 171-174, cat. nr. 33. Het schilderij van Van der Helst bevindt zich in Rotterdam, Museum Boymans-van Beuningen. Vgl. voor de symboliek van de roos eveneens embleem XXXIII.

²⁵ Zie voor de ineengeslagen handen o.a. *Portretten van echt en trouw* 1986, 240, noot 6; voor De Brune: ed. Amsterdam 1624, 294, nr. XI.

XXXII TUSSEN HAND EN TAND.

PRENT

Een hond zwemt achter een eend aan die onderduikt. Verderop dobberen eenden, waarvan er één opvliegt. De plant rechts van de hond is een Gele lis (*Iris pseudacorus*).¹ Op de achtergrond staan enkele gebouwen, waaronder twee kerken, omgeven door bossen. Zonnestralen komen vanachter een wolkenhemel.

Links, onder de poot van de hond gesigneerd: JS.

Afmeting: 12,6 × 12,6 cm.

XXXII.A.1

MOTTO

Spreekwoord: nog op het laatste ogenblik kan wat zeker schijnt mislukken.² Later geeft Cats het gezegde:

Tusschen neus, en tusschen lippen,

Kan een goede kans ontglippen.

In: *Spiegel* 1632 (einde deel 2, aparte nummering), 14 (= IDW 1712, I, 604).

1 *De ... jaegh*: De zwemmende hond die jaagt op de eend is hier sprekend ingevoerd. Zo ook in A.2 en B.1. In 1618 zette het vers nog in met een driedubbele woordspeling:

Ent, van mijn sin en min, hoe lang heb ick geswommen!

Om entlijk tot een ent van mijn verdriet te commen.

2 *om ... steken*: om (mijn) begeerten te prikkelen

5 *Dies ... graegh*: Daarom word ik uitermate begerig

ick reyck: ik rek me uit

6 *icse*: ik haar

8 *Doen*: Toen

XXXII.A.2

Tussen hand en tand.³

Eindelijk, na allerlei inspanningen die me zwaar lagen, heb ik deze buit voor mijn ogen te zien gekregen:

- ik volg hem met uiterste inspanning en ik nader hem al,
mijn keel gromt al, mijn bek staat al open.
5 Maar terwijl ik mijn prooi op de hielen zit om die te pakken,
ach, zie ik dat mij niets rest dan water.
De minnaar droomt, helaas! terwijl hij waakt, en houdt zichzelf ook voor de
gek:
wat hij denkt te bezitten is een luchtbel, damp, het is niets.
- XXXII.A.3 In de liefde, aan het hof en tijdens de jacht, krijgt niet iedereen wat hij najaagt.⁴
Menige dwaas bazuïnt rond: 'Mijn liefje gaat zich overgeven', maar op het
moment dat hij haar wil pakken, blijkt juist het tegenovergestelde. De hond,
geheel vervuld van hoop, meent dat hij de vogel te pakken heeft, maar ach, ten
slotte hapt hij enkel water.
- XXXII.A.4.a Lucretius, *De rerum natura*, IV, 1076-1077.
Ja, zelfs in het moment van de paring
is het vuur van wie minnen wankel.⁵
- XXXII.A.4.b Ovidius, *Heroides*, XVII, 234.
Goede hoop wordt vaak bedrogen door zijn eigen voorspelling.⁶
- XXXII.B.1
MOTTO Vergeefse hoop, droom van een wakende.
2 *schier even staeg*: bijna aanhoudend
4 *gedaen*: voor elkaar
5 *Dit*: Nl. 'tis *gedaen*, r. 4.
6 *niet als leure-pijpen*: helemaal niets (vgl. *WNT* VIII, 1, 1695)
8 *al gemist*: woordspelende vooruitwijzing naar de vergeefse hoop van de alche-
mist. In 1618 luidde de slotregel, met typografische nadruk: 'Ick meynd', ick
haddet Al, maer siet! 't is *al-ghemist*.' De spelling in B.6 is *alcumist*, waarschijnlijk
onder invloed van het Latijn.
- XXXII.B.2 De hoop van een alchemist, de droom van een wakende.⁷
Terwijl de hond de vogel achtervolgt, in gedachten de prooi al verslindt,
en onstuimig met zijn bek op de buit afstormt,
misleidt de eend de bek van de blaffer, die zoiets helemaal niet verwacht,
en duikt onder in het moerasachtige water.
5 En dus krijgt de arme Molossische hond,⁸ die met zinloze ijver
de buit probeert te pakken, zijn bek enkel vol water.
Vriend, beschouw deze hond als een zinnebeeld voor de alchemist,
voor wie hoop altijd aanwezig en bezit altijd afwezig is.
- XXXII.B.3 Er is een verschil tussen hopen en hebben.
De hond die denkt de eend al zwemmend te hebben gepakt, ziet haar de diepte
in duiken en is uitermate nijdig en woedend. Terwijl de alchemist verwacht alles
te krijgen, behoudt hij, helaas, enkel een dwaze en ijdele hoop.

- XXXII.B.4.a Cicero, *De oratore*, III, II (7).
 ‘Ach, hoe bedrieglijk zijn toch de menselijke verwachtingen, hoe broos is ons lot! Hoe ijdel al ons streven, dat vaak halverwege afgebroken wordt en ineens stort, of schipbreuk lijdt voordat de haven in zicht is!’⁹
- XXXII.B.4.b Francesco Guicciardini, *Historiarum sui temporis libri viginti ...*, IV (Storia d'Italia, IV, II).¹⁰
 Het is gewoonlijk eigen aan de mens door zijn verlangen en hoop zich dat als eenvoudig voor te stellen waarvan hij verstandelijk weet dat het moeilijk is.
- XXXII.B.5 De hoop van de alchemist, de droom van een wakende.
 Als iemand een pleegkind van de Hoop genoemd kan worden, dan toch zeker de chemicus oftewel alchemist. Want zo die glibberige godin¹¹ iemand ooit voor de gek gehouden heeft, is dat met dit soort mensen gebeurd, aldus leert de praktijk. Om met Livius te spreken: ‘Ze kijken namelijk meer naar de hoop zelf dan naar de grond voor de hoop.’¹² Want hoewel zeer velen bijna voortdurend verzekerden dat ze zover gekomen waren dat ze van de daken konden schreeuwen dat dat gouden kind, ik bedoel de steen der wijzen, op het punt stond op te duiken, zagen ze toch, juist op het moment van het grijpen – als smachtende raven voor de gek gehouden –¹³ niet zonder hoongelach van anderen en hun eigen smart, dat hun fakkel tot as vervallen was. En ook al overkomt hun dit telkens weer, ze worden toch niet van hun voornemen afgehouden. Terwijl ze dagelijks door nieuwe hoop aangelokt worden, houden ze niet op herhaaldelijk dezelfde zaag heen en weer te halen. Dit is niet verwonderlijk, omdat Geber dat vasthouden aan een voornemen tot een van de grondbeginselen van de kunde rekent.¹⁴ En als beloning voor de inspanningen stelt hij voor ogen, naar getuigenis van Augurellus, dat zelfs met het kleinste stukje van de steen
*als het zeeoppervlak slechts kwikzilver was,
 zelfs de hele onmetelijke zee in goud veranderd kon worden.*¹⁵
 Laten we met Polybius zeggen dat het niet karakteristiek is voor een wijze rotsvast te vertrouwen op zaken die voorbestemd zijn altijd anders uit te pakken.¹⁶
- XXXII.B.6
 1 *voester-kindt*: pleegkind, kind dat door een voedster of min gezoogd is
 3 *dese ... Goddinne*: Vgl. voor de personificatie van de Hoop als een ongrijpbare, onzekere godin (WNT VI, 1073, II, 1, een WNT V, 61). In de Romeinse oudheid had de godin Spes verscheidene tempels. Ripa gebruikt de aanduiding ‘slibberglad’ wel voor de Fortuin, maar niet voor de Hoop (1644, 131a). Picinelli 1687, 358 (v, x), nr. 145 verbindt de hond o.m. met ‘Spes premii’ (Hoop op beloning).
 7 *dien wonderbaren steen*: de steen der wijzen, een (poedervormige) stof die de alchemisten probeerden te bereiden om er onedele metalen mee in goud te kunnen veranderen
 9-10 *als ... tant*: Vgl. het motto boven A.I.
 10 *ghekettelt*: geprikkeld
 11 *Geber*: Zie noot 14.
 12 *grontstuck*: grondslag

- 12-13 *hals-sterckigheydt*: standvastigheid, hardnekkigheid
 14 *Augurellus*: Zie noot 15.
 19-20 'T is ... *vallen*: Omschrijving van de Polybius-aanhaling aan het eind van B.5.
- XXXII.C.1
 MOTTO Romeinen 7:24-25.
 1 *uytgestrect*: 'gevloerd'
in ... zielen: in angst voor mijn ziel
 5 *meesten*: grootste
 7 *diepste [...]* rijst: Een oxymoron.
 8 *even*: juist
- XXXII.C.2 In de strijd is de bevrijding.¹⁷
 Wat had de hond me onlangs bijna met zijn onderwereldlijke muil verslonden
 en wat was ik bijna een prooi voor de afgrond van de Tartarus geweest!¹⁸
 De open bekken bliezen me toe met zwaveldamp,
 en voor mijn ogen was niets dan de dood.
 5 Maar de almachtige Vader, voor mij een haven te midden van de golven,
 beschutte mijn vermoeide hart met heilzaam water.¹⁹
 Geest, kom aan, leg je vrees af; het pad dat naar de hemel voert,
 heeft iets van de akelige Phlegeton in zich.
- XXXII.C.3 2 Timotheus 4:16-17, 'In mijn eerste verantwoording is niemand bij mij
 geweest, maar zij hebben mij allen verlaten. Maar de Heere heeft mij bijgestaan,
 en heeft mij bekrachtigd.'
 De dood zat mij op de hielen, het scheelde maar weinig of ik was geheel opge-
 slokt door de helse Cerberus. Maar door de bitterste gal ben ik geheel in honing
 gekonfijt: wie op wil klimmen naar de hemel, moet eerst langs de hel varen.
- XXXII.C.4.a [Moet zijn:] Jacobus 1:12, 'Zalig is de man, die verzoeking verdraagt; want als
 hij beproefd zal geweest zijn, zal hij de kroon ontvangen, welke de Heere
 beloofd heeft aan hen, die Hem liefhebben.'
- XXXII.C.4.b John Bradford.
 Als u de weg naar de hemel wilt gaan, moet u eerst naar de hel varen: alle
 werken van God bestaan immers uit tegengestelde middelen.²⁰
- XXXII.C.5 In de strijd is de bevrijding.
 Is het verwonderlijk dat de goddelozen vaak een diepe en verderfelijke slaap
 genieten en op twee oren slapen, de godvruchtigen daarentegen door innerlijke
 strijd opgejaagd worden?
*Te sparen wie werd overwonnen, de trotsen terneer te slaan door de oorlog,*²¹
 is ook de gewoonte van de vorst van deze wereld, ik bedoel de duivel. Zolang
 de sterke bij zijn bezit blijft, is alles er kalm en rustig. Maar zodra de sterke van
 een sterkere verliest, is alles in rep en roer en wordt alles omhoog, naar God
 gedreven. Waarom kwelt u zichzelf, vrome geest? Het ervaren van de zonde

komt niet uit de zonde, u kent niet uw verdorvenheid uit de verdorvenheid, maar uit de genade. ‘De vreze des Heren wondt immers op dezelfde manier’, zegt Augustinus, ‘als het mes van de dokter. Dit neemt de rotte plek weg en lijkt als het ware de wond te vergroten. Want zolang de rotte plek in het lichaam was, was de wond kleiner, maar gevaarlijk; het mes van de dokter komt erbij, en die wond deed minder pijn, dan hij nu doet, nu hij behandeld wordt. Maar hij doet juist daarom meer pijn, wanneer het medicijn erbij komt, om nooit meer pijn te doen, wanneer de genezing volgt.’²² Een veldheer draagt wat gevaarlijk is aan de dappersten op. Nooit aangevallen te worden is een teken van zwakte.

XXXII.C.6

- 1 *al sien ny*: als wij zien
 2 *daer benen gaen*: rondlopen
 3 *aenvechtinghen*: Dat de vrome zich ondanks rampen en aanvechtingen verzekerd weet van de Goddelijke genade is ook te vinden bij Ripa in zijn uitleg bij Berouw (1644, 136a).
 3-4 *doet oorloghe aen*: bestrijdt
 4-5 *den ... hebben*: Vgl. Handelingen 19:16.
 6 *sijn ... bevaert*: zijn huisraad handhaaft, beschermt. Vgl. Mattheus 12:22-32, i.h.b. 12:29 en Marcus 3:20-29, i.h.b. 3:27.
 8 *in roere*: in beroering
 9 *van*: door
 10 *verdorventheydt*: slechtheid, zonde
 12 *riem*: lancet
 13-14 *etter en dracht*: etterend vuil. Het woordt dracht wordt ook voor etter gebruikt.
 16-17 *eerder den meester*: voordat er de dokter
 17-18 *datmense meestert*: dat men haar (nl. *de woude*, r. 15) behandelt, geneest; of zelfs: overmeestert
 18 *om datse*: opdat ze
 19 *kloeckste*: dapperste

COMMENTAAR

Cats vergelijkt hier allereerst de minnaar met de jachthond en de geliefde met de wegduikende eend: hoezeer de hond ook zwoegt en hoopt, juist wanneer hij denkt zijn prooi te hebben, moet hij constateren dat wat hij najaagt, ontkomen is. Daarom ook is het dwaas in de vrijerij te vroeg te juichen.

Ijdele hoop en de onvermijdelijke teleurstelling gelden eveneens voor de alchemist, die telkens weer verwacht dat hij de steen der wijzen zal vinden, maar daar nooit in slaagt. Voor de tweede keer in de *Sinne- en minnebeelden* toont Cats zich sceptisch tegenover het niet aflatende streven van de alchemist.²³ Door middel van de citaten uit Seneca en Guicciardini verbreedt hij vervolgens de toepassing. Hun uitspraken dienen om aan te geven dat vele verwachtingen niet alleen bedrieglijk zijn voor de beoefenaars van de alchemie: de vasthoudende en onstiltbare hond, voor wie succes uit moet blijven, staat namelijk eveneens voor de mens in het algemeen, die keer op keer hoopt en handelt, meestal tegen beter weten in.

In de derde uitleg treedt een perspectiefwisseling op. De eend is nu de met angst vervulde ziel en de jachthond is getransponeerd in Cerberus, de hond uit de onderwereld; de hond personificeert tevens de dood die de bange ziel op de

hielen zit.²⁴ De eend die weet te ontkomen, hanteert Cats hier als zinnebeeld van de menselijke geest die in zijn grootste ellende troostrijk een uitweg krijgt aangereikt. Het duiken in de diepte – na een periode van beproeving – moet opgevat worden als het inslaan van de weg naar de hemel. De laatste betekenis die zo aan de jachtscène wordt toegekend, is dat beproevingen louterend werken en godsvrucht redding zal brengen.

Sinds eeuwen wordt de hond gebruikt tijdens de jacht en talloze keren zijn jachthonden voorgesteld, al dan niet specifiek tijdens de (wilde) eendejacht. Speciale hondenrassen, zoals brakken en molossen assisteren daarbij de jagers,²⁵ en meestal zitten deze honden achter herten, zwijnen en hazen aan. Voor de vogelvangst worden vogelhonden afgericht.²⁶ Soms haalt de hond aangeschoten gevogelte op, maar de dieren hoeven niet altijd dood te zijn. Ripa verhaalt hoe de (jacht)hond ‘uyt al te grooten yver van jaegen, ’t gedierte wel vervolght, maer niet dood noch nuttight.’²⁷

De wegduikende en zwemmende eend kent een etymologische verklaring. In een twaalfde-eeuws bestiarium wordt het onophoudelijke zwemmen van de eend met zijn naam verbonden: ‘Anas the Duck achieves his appropriate name by his constant application to swimming (*a natandi*) [...]. The Duck gives its name to the Goose (*anser*) by derivation, or else by similarity, for the goose itself is constantly swimming about.’ Het ziet ernaar uit dat de eend, als genietter van de natuur, vaker verbonden is met het idee van de gelukzaligheid in geestelijke zin, en dat hij in verband wordt gebracht met het eeuwige hemelse geluk. Ook voor Cats representeert hij de verlossende weg tot de zaligheid.²⁸

BEWERKING EN NAVOLGING Pallavicini 1696, nr. 20.3 (‘Daar is een groot onderscheit tusschen hoopen en hebben’; motto B.3 en gewijzigd onderschrift A.3).
Moral emblems 1862, 71.
Gatty 1868 (‘There’s many a slip ’twixt the cup and the lip’). In: Ed. Katz 1993, 138-139.

LITERATUUR *Emblemata* 1967, 584-585.

NOTEN ¹ In zijn *Cruydt-boeck* schrijft Dodonaeus over de lis: ‘[De plant] wast seer veel in alle broeckachtige, vochte ende met water bespraeyde gewesten [...] ende aen de canten van vijvers ende staende wateren.’ Hij bloeit in de maanden mei en juni. Ed. Leiden 1608, 419-420. Vgl. verder Heukels’ *Flora van Nederland*. Ed. R. van der Meyden. Eenentwintigste druk. Groningen 1990, 486-487. Een mooie geëtste afbeelding in Emanuel Sweerts, *Florilegium [...] tractans de variis floribus, et aliis indicis plantis*. Frankfurt am Main 1612, fol. 35. Een eend schijnt zich graag in de buurt van deze plant op te houden, aldus Charbonneau 1940, 553.

² Vgl. *WNT* v, 1758; en Harrebomée, 111, 205: ‘Tussen de mond en de lepel komt dikwijls groot belet’; de laatste geeft bovendien: ‘Het is wel in de hand, maar nog niet in de tand’ (111, LXXXVII).

³ Letterlijk: Tussen hand en kin. Zie Sextus Pompeius Festus, *De verborum significatione quae supersunt cum Pauli epitome*, xi. Ed. C.O. Müller. Leipzig 1839, 149. Vgl. verder het spreekwoord ‘Inter os et offam multa intervenire possunt (of:

accidere solent)', ook geciteerd en besproken door Aulus Gellius, *Noctium Atticarum*, XIII, XVIII.

⁴ Meurier 1617, 38; *Proverbia* 1, 194; en Le Roux 1859, II, 268 hebben:

Chacun n'a pas ce qu'il chasse,
D'amour, de court ny de chasse.

⁵ Vgl. de vertaling van Timmerman 1984, 162. De andere citaten uit boek IV van Lucretius die Cats hier aanhaalt, liggen vlak bij elkaar.

⁶ Ofwel: De wens is vaak de vader van de gedachte. Het citaat wordt aangehaald door Langius (1244 A). Hoop kan in specifieke zin ook 'een gunstig vooruitzicht bij een vrouw' betekenen; zie *INVI* VI, 1073, II, 1, b.

⁷ Vgl. 'Vigilantis est spes somnium incertissimum' (De hoop van een wakende is een zeer onbetrouwbare droom), uit Gruterus' *Enchiridion*; zie Walther, 9, 791, nr. 44271, en Otto 1962-1968, 121. Varianten uit de klassieke literatuur haalt Langius aan (96 A en 1246 A).

⁸ Een molos is een jachthond, van oorsprong uit het land der Molossi in Epirus. Vgl. o.a. Horatius, *Saturae*, II, VI, 114 en mijn noot 25. De Molossiërs breidden hun gebied steeds verder uit. Misschien dat in deze honger naar meer een parallel met de hebberige hond in Cats' embleem aanwezig is.

⁹ Vert. Van Rooijen-Dijkman en Leeman 1989, 220. Cats heeft *contingere*, Cicero 'conspicere'. Het citaat komt ook voor in Langius (1244 B).

¹⁰ Ed. Basel 1567, I, 359, met als enige verschil 'pro proprium sit'. In de Italiaanse ed. van Scarano 1987, II, 397: 'essendo spesso proprio degli uomini farsi facile con la voglia e con la speranza quello che con la ragione conoscono essere difficile.' Cats zal het Latijnse citaat hebben overgenomen uit Langius (1246 A) waar het precies zo voorkomt. De aanduiding 4 (van boek IV) is in het origineel weggefallen.

¹¹ Vgl. voor de 'spes lubrica' ook Statius, *Achilleidos*, I, 547.

¹² Geciteerd uit *Ab urbe condita*, XXI, III, 14.

¹³ Een toespeling op de fabel 'De raaf en de vos', zie Aesopus, *Alle fabels*, 71, nr. 165; en Phaedrus, *Fabels*. Vert. M. Moonen. Amsterdam etc. 1951, 9, nr. 13.

¹⁴ Verwijzing naar Gebers *Summa perfectionis*, VI, 61vb; zie hiervoor embleem XXX.B.5.

¹⁵ Zie: Joannis Augurellus, *Chrysopoeia libri III*. Basel 1518, 76, met slechts een kleine afwijking in de eerste regel '[Aequoris] argentum si vivum tum foret aequor.' Giovanni Aurelio Augurello (ca. 1440-1537) hield zich niet alleen met de alchemie bezig, maar schreef ook gedichten in het Italiaans. Zie o.a. G. Pavanello, *Un maestro del Quattrocento: G.A. Augurello*. Venezia 1905. Mogelijk ontleende Cats dit citaat aan een andere, al eerder door hem gebruikte bron: in Delrio's *Disquisitionum magicarum*, I, V, IV (geciteerd onder XXX.B.4), worden de regels in hetzelfde hoofdstuk aangehaald. Zie de ed. Mainz 1603, 66 A.

¹⁶ De herkomst van het citaat is niet gevonden.

¹⁷ Vgl. o.a. 1 Timotheus 1:18; 6:12 en 2 Timotheus 4:7. Aan dit laatste boek ontleent Cats ook het motto boven c.3.

¹⁸ Bij de Styx, één van de rivieren in de onderwereld, bewaakte Cerberus (vgl. ook c.3, r. 2), de driekoppige hond, de poort van de Hades. De Phlegeton (zie r. 8; ook Pyriphlegeton genoemd) is de vuurstroom in de onderwereld die de Tartarus (r. 2) omspoelt. De Tartarus wordt opgevat als het diepste gedeelte van de Hades en meestal gezien als de straffenhel.

Vele auteurs brachten de rivier in verband met de dood en het leven na de dood, en beschouwden de Hades deels als een strafplaats en deels als een plaats van reiniging, een Purgatorium (*PRE* xx, 258-260). Met name Plato spreekt in zijn *Phaedo*, 111-114 (60-62) uitgebreid over de onderwereld, haar rivieren, de beloningen en de straffen. Cats gebruikt hier dit heidense gegeven in een christelijke context.

¹⁹ Vgl. Psalm 107:29-30, 'Hij doet de storm stilstaan, zodat hun golven stilzwijgen. Dan zijn zij verblijd, omdat zij gestild zijn, en dat Hij hen tot de haven van hun begeerte geleid heeft.' Vgl. ook Mattheus 11:28 en Hebrëeën 10:22.

²⁰ Cats heeft het citaat mogelijk gehaald uit *Een dialogue, oft t' samensprekinghe vanden staet van een christen mensche. Vergadert door M. Perkins, uyt de lieflicke ende wel-smakende schriften van M. Tindal, ende Bradfort*. Overgheset door Willem Teelinck. Derde druk. Amsterdam 1655, 10 (de *ed. princ.* dateert van 1607): 'Het is een waerachtige spreuke, dat de rechte wech om in den Hemel te gaen is by de Helle te zeylen [...]' Vgl. ook *The work of William Perkins*. Ed. I. Breward. Appleford etc. 1970, 366 en 628, met vermelding van vroegere drukken. Met dank aan W. van Gent te Ridderkerk. Vgl. verder het apocriefe boek Wijsheid 16:13.

Het werk van de Engelsman John Bradford (1510?-1555), doctor in de theologie en predikant in Londen, bestaat voornamelijk uit preken, meditaties, tractaten, brieven en gebeden. Hij werd beschuldigd van oproer en ketterij en na een gevangenschap van twee jaar op 1 juli 1555 in Londen verbrand. Zie over hem o.m. Zedler 1v, 977-978. Bradfords Engelstalige werk verscheen in *The writings of John Bradford M.A. Fellow of Pembroke Hall, Cambridge, and Prebendary of St. Pauls's, Martyr, 1555*. Ed. A. Townsend. Twee dln. Cambridge 1848-1853 (Parker Society).

²¹ Vergilius, *Aeneis*, vi, 853. Vert. Schwartz 1989, 118. Het zijn de woorden van Anchises tegen Aeneas in de onderwereld.

²² Augustinus, *In epistolam Joannis ad Parthos*, ix, 1v, 4. Zie: *Opera omnia*, 111-2. Paris 1902, 2048 (PL xxxv). Ook aangehaald door Langius (1307 A). Vgl. voor deze beeldspraak eveneens Cats' 'Voor-reden', r. 119-126.

²³ Zie embleem xxx. Een dergelijke gereserveerde houding ook bij Erasmus in het spottende gesprek over de 'Alcumistica', opgenomen in zijn *Colloquia*. Zie: *Opera omnia*, 1-3. Ed. L.-E. Halkin e.a. Amsterdam 1972, 424-429.

²⁴ Voor de hond als symbool voor de duivel (en de dood): B.A. Woods, *The devil in dog form. A partial type-index of devil legends*. Berkeley etc. 1959 (Folklore studies, 11), i.h.b. 73-74: 'Evil spirit frightens sinners; Ghost warns the living (from evil live)'; evenals Thompson 1955-1958, 111, 317, nr. G.303.3.3.11.

²⁵ Keller 1909-1913, 11, 228-235; Lindner 1937-1940, 11, 279-285 en Tafel 24-27. Een aardig voorbeeld van een Molossische hond staat afgebeeld in D.B. Hull, *Hounds and hunting in ancient Greece*. Chicago etc. 1964, 225, plate xix (Grafmonument Kerameikos-begraafplaats te Athene, 4e eeuw v. Chr.). Hull geeft klassieke verwijzingen over deze hond (29-30, en noot 39).

Over jachthonden bestonden geïllustreerde overzichtswerken, zoals J. du Fouilloux, *New Jägerbuch*. Strasbourg 1590, en over de jacht speciale uitgaven zoals J. Amman, *Neuw Jag unnd Weydwerck Buch*. Frankfurt 1582. Vgl. verder Lindner 1937-1940, 11, 260, Tafel 6-7 en Tafel 9b; Gesner, *Thierbuch* 1563, xcr-xciii; evenals J. Cummins, *The hound and the hawk. The art of medieval hunting*. New York 1988.

Voor ideeën over de jacht in de zeventiende eeuw: S.A. Sullivan, *The Dutch game-piece*. Totowa 1984, 33-45; en *Portretten van echt en trouw* 1986, 261-264, noot 7. Over het gedrag van de zwem- en duikeenden: J. Antonisse ('Drijfthout'), *De jacht in Nederland*. Derde druk. Amsterdam s.a. De wilde eend (*Anas platyrhynchos*) is Nederlands wild nummer één. Over de noodzaak van een goede apporteerhond, die ook gebruikt wordt om wild in dichte dekking te zoeken, te drijven en op te jagen, zegt Antonisse: 'Gewiekte eenden kunnen zich bijzonder goed verbergen en zonder hond komen zij zelden binnen' (180). De eend bij Cats grondelt te diep om hem te kunnen identificeren. Zie voor de vele soorten: Nozeman en Houttuyn 1770-1829, v, 500 (systematische naamlijst) en Antonisse, 168-187.

²⁶ Zie o.m. W.A. Baillie-Grohman, 'Fifteenth century sporting dogs.' In: *The connoisseur. An illustrated magazine for collectors* 9, may-august, (1904), 36-41; Lindner 1937-1940, 11, 259-262, en Tafel 78b-79a (met voorbeelden van de eendejacht uit 1653 en 1682); R.A. Jairazbhoy, 'Hunting in the east and west.' In: *Oriental influences in Western art*. London 1965, 91-118, i.h.b. 114; M. Brander, *Hunting and shooting. From earliest times to the present day*. London 1971, i.h.b. 48-49 (een tekening van een eendejacht door Stradanus, ca. 1566), 50-53 (over de fabuleuze schietvaardigheid van Maximiliaan tijdens de eendejacht); 64-65 en 72-73; J.M. Gilbert, *Hunting and hunting reserves in medieval Scotland*. Edinburgh 1979, 71; J.K. Anderson, *Hunting in the ancient world*. Berkely etc. 1985, 142-143 (eendevangst op vierde-eeuwse mozaïeken). Vgl. bovendien Tervarent 1958-1959, 96 en voor weergaven in bestia: George en Yapp 1991, 107. Voor de hond als jager, in de emblematiek: *Emblemata* 1967, 580-585.

²⁷ Ed. Amsterdam 1644, 568 in zijn beschrijving van de 'Vraetigheyt'. Als echte vraatzuchtigen noemt hij de struisvogel en de wolf.

²⁸ Resp. *Book of beasts* 1954, 151-152; Keller 1909-1913, 11, 228-235; en Charbonneau 1940, 554: 'Il semble donc que le canard, oiseau de nature joyeuse du reste, ait été rattaché à l'idée de la Félicité, félicité relevée bien entendu au sens spirituel de ce mot, c'est dire comme désignant l'incomparable et l'éternel bonheur du ciel.'

XXXIII

DE LIEFDE VAN EEN OUD IEMAND IS IETS SCHANDELIJKS.

PRENT

Twee rozestruiken staan, van elkaar gescheiden door een pad, voor een loofgalerij.¹ De linkerstruik is verlept, de rechter staat in bloei. Bijen (in totaal zijn

dertien insecten te onderscheiden) zwermen eromheen en enkele hebben zich op de bloeiende bloemen gezet. Op de achtergrond een kerk en een huis.

Niet gesigneerd.

Afmeting: 12,7 × 12,7 cm.

XXXIII.A.1

MOTTO

2

Later nogmaals door Cats gebruikt; zie *ADW* 1712, 1, 564.

van niemant aengetogen: door niemand toegeëigend (vgl. *WNT* 1, 398 s.v. 'aantiegen' en *Supplement* 1, 171, s.v. 'aantijgen', dp)

3

witje: naam voor een vlinder (*Pieridina*), in het bijzonder gebruikt ter aanduiding van het koolwitje of klein geaderd witje.² Op de prent zijn alleen bijen weergegeven.

4

heeft gedaen: is uitgebloeid, verlept

5

stelt ... paren: maak aanstalten om een (echt)paar te vormen

6

rechte wit: ware doel

7

ruyft: haar bladeren laat vallen. Het werkwoord ruiven, doorgaans gebruikt voor het uitvallen van haren of veren, wordt hier verbonden met een verwelkende bloem.

duyct: buigt

8

goet: Ook: kleding(stoffen); vgl. c.1.

Met de noot die Cats bij r. 4 geeft, doelt hij op wat Plinius over de bij zegt in *Naturalis historia*, XI, VIII, (18). Zie de noot onder A.2.

XXXIII.A.2

De liefde van een oud iemand is iets schandelijks.³

De bij blijft hangen bij frisse bladeren en verse viooltjes,
en zwerft blij langs nieuwe bloemen:

als er een roos is die vermoeid haar kroon en hals heeft gebogen,
gaat hij haar voorbij en puurt er geen zoete honing uit.

5

Geen enkele minnaar zet bloemenkransen op grijze haren,
een oud voorhoofd wordt door geen enkele minnaar gekust.⁴

Hoed je ervoor al te lang je schoonheid te behoeden:

een oud iemand als meisje is iets schandelijks, evenals de liefde in een oude man schandelijk is.

NOOT

Bijen onthouden zich gewoonlijk van dorre bloemen; Plinius zegt: 'ze gaan niet op dode bloemen en zelfs niet op dode lichamen zitten.'⁵

XXXIII.A.3

Een uitgebloeide bloem hangt ongeëerd neer.

Nooit ziet men de liefde, nooit ziet men de bij zijn honing halen uit een te oude roos: in de nabijheid van de frisse bloem vliegt het bijtje rond.⁶ De jeugdige leeftijd is geschikt voor de zoete liefde.

XXXIII.A.4.a

Publilius Syrus, *Sententiae*, 29.⁷

Lief te hebben is voor de jeugdige iets vruchtbaars, voor de grijsaard een grond voor verwijten.

- XXXIII.A.4.b Glossen uit [Glossarium van] Franse werken.⁸
 Het is even gek een soldaat te zien die met een stok loopt als een verliefde die niet zonder hulp kan lopen.
- XXXIII.A.4.c Horatius, *Ode*, 1v, 1, 4-8.
 ‘[...] Houd, wrede moeder der zoete lusten, op mij, bij tien lustra reeds zo verhard, te doen buigen voor tedere bevelen, ga heen, waar het flemende gebed der jongelui u roept.’⁹
- XXXIII.B.1
 MOTTO
wellekom: geliefd, welgevallig. Vgl. voor deze woordcombinatie het volgende couplet uit de idyllische beurtzang tussen Pretiose en Pan in *Het Spaens heydinnetje*. Het lied bevat reminiscenties aan het ‘Maeghde-wapen’ (zie de commentaar):
 Besiet hoe dat een frisse roos,
 (Ick meyn een jonge maeght)
 Een die men onder duysent koos,
 En al de jeugt behaeght,
 Besiet hoe licht een schoone blom
 Verliest haer eersten glans;
 Schoon sy was lief en wellekom
 By alle jonge mans.
 Ed. Vieu-Kuik 1980, 48, 26-27, 31 (vignet); vgl. *DDW* 1712, 11, 142.
 1 *eerst*: pas, in het begin
 2 *uyt ... puylen*: te voorschijn komt
 3 *verwonnen van*: verslagen door
 4 *om ... vrijt*: dingt naar, graag bezoekt om (vgl. *WV* XXXIII, 700 en 704, 8)
 8 *honicb raet*: honing
- XXXIII.B.2 Tegen een kapotte muur moet je niet leunen.¹⁰
 Bijen kennen, zo denkt men, de geheime trucjes van de aanzienlijken, de kunstjes van een vorst en de regels van de regeerkunst.
 Zij blijven hangen bij mooie bloemen en verse viooltjes,
 en als een roos wegwijnt, ligt zij eenzaam en verlaten.
 5 (Trotse scepters¹¹ wankelen, ook koninkrijken gaan ten onder,
 niet alleen voor de mens staat de dag van zijn ondergang vast).
 Waarom laat je je in met ongelukkigen? Zoek liever een verbond dat voordeel brengt.
 Geloof me, een kwijnende roos heeft geen honing in zich.
- XXXIII.B.3 Om een verwelkte roos bekommert zich niemand.
 De roos die reeds verlept hangt, raakt de bij niet aan, maar de weelderige bloem overlaadt ze met kussen. Zie hier een trekje, eigen aan de staat [een politieke les]: de bij leert ons dat men zich niet moet aansluiten bij een verzwakte heerser.

- XXXIII.B.4.a Lucanus, *De bello civili*, VIII, 486-487.
 ‘Volg de beschikking van het lot en de wil van de goden en huldig hen die succes hebben, doch ontwijk diegenen die er slecht aan toe zijn.’¹²
- XXXIII.B.4.b Justus Lipsius, *Politicorum sive civilis doctrinae libri sex*, IV, IX.¹³
 Ik zou aanraden hen als bondgenoten te kiezen die bruikbaar zouden kunnen zijn door hun sterkte en door de gunstige ligging van hun gebied; want waarom zou men zich verbinden met zwakken of ongelukkigen?
- XXXIII.B.5 Niet tegen een kapotte muur.
 Staatslieden zijn gewend, wanneer ze over het zoeken of sluiten van verdragen en bondgenootschappen met een vorst of een staat overleggen, ongeveer op dezelfde manier te redeneren als Photinus deed tegen Pompeius ten overstaan van Ptolomaeus:
*‘De loyaliteit die wij zo prijzen, moet ervoor boeten, als zij het opneemt voor diegenen die door Fortuna in nood gebracht worden. Volg de beschikking van het lot en de wil van de goden en huldig hen die succes hebben, doch ontwijk diegenen die er slecht aan toe zijn.’*¹⁴
 Het grootste onder de dieren is gewend de opgaande zon te aanbidden; zo ook de groten der aarde.¹⁵ Het is al vaak gebleken dat als iemand tegen een kapotte muur leunt, hij zelf valt, de muur omver gooit en zichzelf ombrengt door de wederzijdse val.¹⁶ Want zeker, zowel in staats- als in privé-aangelegenheden ‘richt de gunst van de mensen zich daarheen waar ook het geluk zich richt’, zegt Trogus.¹⁷
*Niemand echter met eergevoel, kiest ooit mensen als vriend uit, die beklagenswaardig zijn.*¹⁸
 Een huis waar lijkdragers naar toe komen, is een teken van dood,¹⁹ zegt men; het is een teken van een wankelende staat, als men hem met de steun van zwakke en ongelukkige bondgenoten moet stutten, zij zoeken:
*een volk om hun val mee te delen.*²⁰
 Het nut daarentegen heeft al vanaf het begin de burgerlijke samenleving samengebracht en houdt haar nog steeds samen, zegt de filosoof.²¹
- XXXIII.B.6
 3-11 Lucanus ... *beste lot*: Zie noot 14.
 6 *mengen uwen staet*: uw positie, lot wilt verbinden aan. Cats heeft het Nederlandse gedichtje in de prozatekst gewijzigd: ‘So ghy wilt mengen uwen staet’, luidde in 1618: ‘Wildy helpen dees off gheen’.
 12 *elephanten*: Zie noot 15.
 13-14 *sorgelijck*: gevaarlijk
 14 *mits*: aangezien
 13-15 *’T is sorgelijck ... blyven*: Vgl. noot 16.
 16 *werwaerts [...] derwaerts*: waarheen ... daarheen
 17 *haer*: zich
 19-20 *de eene ... werden*: Uitdrukking: ‘Als de ene hand de ander wast, zijn ze beide schoon’ met als betekenis: door het wederzijds verlenen van hulp zijn beide

- partijen gebaat (Manus manum fricat): *WNT* V, 1759; en *WNT* XXIV, 1402, met varianten.
- 22 *Aristoteles*: Zie noot 21.
- XXXIII.C.1 [Moet zijn:] 1 Timotheus 2:9, 'Evenzo ook dat de vrouwen, in een eerbaar gewaad, met zedigheid en matigheid zichzelf versieren.' Vgl. Ripa over 'Modestia', met een verwijzing naar Augustinus (1644, 632b); evenals Calvijns commentaar op deze zendbrief, waarbij Cats nauw aansluit (Vert. Schroten 1966, 57-58).
- 2 *tot myl bejagh*: met ontuchtige bedoelingen, genoegens; *WNT* XXIII, 1206, 10. Vgl. ook embleem XIX, C.1, r. 7.
- l'enus jancckers*: vrouwengekken, of: hoerenlopers
- 4 *te veil gecleet*: te toeschietelijk, uitnodigend, uitdagend gekleed (vgl. ook de combinatie 'geil en veil')
- al ... gebult*: te luisterrijk en zwierig gekleed
- 6 *weligh open geven*: weelderig openen. Hier de bloemkelk van de roos als beeld van de jeugdige openheid. Misschien slaat het ook op het hebben van een décolleté.
- 8 *wrijft*: blijft ... hangen, hecht zich
- XXXIII.C.2 We worden misleid door mooie versiering.
- Om te voorkomen dat een of andere schoft je kuisheid door zijn woorden op de proef stelt, vraag je vaak mijn raad, Tryphoena.²² Laat overal schaamtegevoel zijn en bescheidenheid van een kuisse gezichtsuitdrukking; op deze manier wordt de opdringerige hand van een vrijer een halt toegeroepen.
- 5 Veel bijen en hommels zwermen en zoemen in dichte drom wanneer de roos trots staat te schitteren met purperrode bloem; maar als zij haar rijkdom opbergt, zal de drom weldra verstoord ergens anders heen vliegen en de honing zal onaangeroerd in de rozen blijven.
- XXXIII.C.3 Ecclesiasticus (Jezus Sirach) 11:4, Wees niet trots op de kleren die u draagt en word niet verwaand op de dag dat men u eer bewijst.²³
- Het is met de nijvere bij en het wellustige verlangen hetzelfde gesteld, hun praktijk is overeenkomstig. De bij zet zich niet neer op een kwijnende bloem en dwaze liefde vergrijpt zich niet aan hen die een nederig hart hebben.
- XXXIII.C.4.a 1 Petrus 3:3, Laten vrouwen wat betreft hun uiterlijk geen weelderige hardos hebben en zich evenmin omhangen met goud.²⁴
- XXXIII.C.4.b Theophrastus, *Fragmenta*, CLVII.²⁵
- Een vrouw moet als zij zwierig gekleed is niet naar anderen kijken of zelf bekeken worden, want beide gevallen zijn een aansporing tot oneerbare zaken.

We worden misleid door mooie versiering.

Eén van de ouden zegt: Wees bescheiden in kleding, ongedwongen in taalgebruik, oprecht in het spreken en heb een eerbaar hart.²⁶ ‘Eer wordt volstrekt onbelangrijk in de ogen van hem, die te veel belang hecht aan zijn lichaam’, zegt de Romeinse filosoof.²⁷ We lezen dat daarom vroeger Vestaalse maagden als ze te elegant opgemaakt en gekleed waren, door de Romeinen verdacht werden van afkeer van de maagdelijkheid.²⁸ De zeer verstandige mensen waren immers van mening dat in de kleding niet alleen een stille aanwijzing schuilt van een onvoldoende kuise geest, maar zelfs openlijke verleiding, waardoor de begerige ogen van de jongemannen aangelokt en tot wellust verleid worden; zij meenden namelijk dat zoals het uithangen van klimop een teken was dat er wijn te koop was, ook onbetamelijke kleding een teken was dat de eerbaarheid te koop was.²⁹ Laten we daarom zeggen dat het voor een christen schandelijk is eer na te jagen vanwege het lichaam, terwijl hij toch een ziel heeft, [lees in aansluiting hierop c.4.a].

1

een vande oude: Vgl. noot 26.

ghemeensaem: vertrouwelijk, ongedwongen

2

heus van monde: oprecht in wat je zegt

3

Sen: Seneca, zie noot 27.

nonnen: kuise dienaressen. Cats gebruikt hier een christelijke term voor een heidense praktijk, terwijl dit in het Latijn vaak andersom is.

5

de selve: zij, nl. *De ... Vesta*, r. 3-4

uytwendicheyt: uiterlijk vertoon

6-7

uytmuytende: opzichtige

9

veyl-kranssen: kransen gemaakt van de veil, een altijd groene heester. De veil was het symbool en attribuut van Bacchus, de god van de wijn. De herbergen waar wijn getapt werd, waren verplicht een krans van veil uit te hangen, zoals vermeld door Kiliaan in 1588 (sub *Hedera*): ‘Herba venale vinum indicans’. (Vgl. n.a.v. het spreekwoord ‘Goede wijn behoeft geen krans’: *WNT* XVIII, 1358; *WNT* XXIV, 127-128 en *WNT* XXVI, 266 en 275, 1, 0, 9; Stoett, 2572; Suringar 1873, 448-451, nr. CCXXXVII; en Walther 9, 795, nr. 44296a8).

10

sy: Nl. *de Romeynen*, r. 4.

11

uytwendig: schitterend, weelderig

peyl: teken

veyle eerbaerheydt: Dit sluit aan bij *de veyl-kranssen* (r. 9), verbonden met liederlijkheid.

De bekendste bij is de gewone of tamme honingbij (*Apis mellifica*), die met zijn ‘zuigtong’ honing uit de bloemen en bloesems zuigt.³⁰ Het gedrag van dit insect vormt het uitgangspunt, en Cats noemt zijn bron, namelijk Plinius, expliciet in een noot.

Met zijn eerste uitleg wil Cats aangeven dat jonge mensen hun jeugd moeten benutten en ervoor moeten zorgen de honingzoete liefde tijdig te genieten. Het gaat hier om het niet laten schieten van je kans, of liever gezegd: het vervullen van je plicht, want als de bladeren uitvallen, ben je te laat. Verlept of verwelkt zijn duidt in dit embleem op het mislopen van het ware geluk. Deze boodschap

voor de jeugd verbindt Cats met de liefde op latere leeftijd als hij het, voor de tweede keer in de *Sinne- en minnebeelden*, heeft over hoe schandelijk het is wanneer een ouder iemand verliefd rondloopt.³¹

De symboliek van de roos is uitzonderlijk rijk en genuanceerd. Keer op keer wordt deze bloem in de literatuur vanaf de middeleeuwen op één of andere manier in amoureuze zin geïnterpreteerd.³² De zoete rozen en de stekelige doornen worden daarbij behalve als tegenstelling ook als eenheid opgevat. Cats gebruikt de bloem als symbool van de smart in de liefde wanneer te lang gewacht wordt; als de bloem verwelkt is, resten enkel doornen.

In *Maechden-plicht* (1618) wordt gevarieerd op dit thema. Phyllis verhaalt hier over een maagd die haar beklagenswaardige omstandigheid toelicht aan de hand van – wederom – een vergelijking met een roos. Onder de motto's 'Virginitatis honos virginitate perit' (De eer van de maagdelijkheid gaat juist door de maagdelijkheid teloor) en 'Quam 't, ick naem 't' zegt ze dat zij door vele handen begeerd werd toen:

Eerst dat jeughdigh purper-root
Quam puylen uyt mijn teeren schoot.

Ze heeft er nu spijt van dat ze destijds zo heeft afgehouden. De bloemmetafoor wordt consequent vastgehouden:

Maer doen mijn jeught en glans verdween
Viel ick, nau acn-geraeckt, daer heen.

Dan volgt de les voor al te weigerachtige en toch vrijrijpe meisjes:

Te wesen weyg'rich, prat en steegh,
En dee noyt jeughdich meysken deegh,
Want als den rimpel coomt int vel,
Indien het quam, sy naemet wel.

De emblemprent laat zien dat zij die zich eerst niet wilde laten plukken, thans vertrap wordt (afb. 33.1).³³

Al zijn staten nog zo groot, de geschiedenis heeft uitgewezen dat ze worden vermeden wanneer ze hun glans verloren hebben. Om koninkrijken, die eens machtig waren en ten onder zijn gegaan, bekommert zich niemand. Het advies in deze tweede, politieke, toepassing is daarom geen bondgenootschap aan te gaan met hen die verzwakt of beklagenswaardig zijn, maar je te richten op diegenen die je van nut kunnen zijn. Cats steunt hier in het bijzonder op het achtste boek uit Lucanus' *De bello civili*.

Tot slot wordt het motief precies omgekeerd benaderd en het beeld van de slappe, nederige, roos juist *in bonum* uitgelegd. Weelderig bloeiende bloemen krijgen het verwijt dat ze, té uitnodigend, wellust aanwakkeren. Aan de neergebogen bloem, beeld voor de zedige vrouw, worden geen oncerbare voorstellen gedaan. Omdat een opgedirkt uiterlijk enkel ongewenste reacties tot gevolg kan hebben, is er omwille van het lichaam uit den boze. Schaamte, bescheidenheid en kuisheid zijn in deze (weinig religieuze) duiding de sleutelbegrippen.

Het gaat hier om een antiek motief dat ook in de Italiaanse lyriek populair is. Catullus werkte de vergelijking breed uit in de beurtzang *Carmina*, I XI, 39-48:

Zoals een bloem in een omheinde tuin in afzondering ontluikt,
 onbekend aan grazend vee, door geen ploeg ontworteld,
 de wind streelt haar, de zon sterkt haar, de regen doet haar groeien,
 willen vele jongens en vele meisjes die hebben;
 maar als zij, door een vluchtige hand geplukt, verwelkt,
 wil geen enkele jongen, geen meisje haar meer.
 Zo is een maagd geliefd, zolang zij ongerept blijft;
 wanneer zij, het lichaam bevlekt, haar kuise bloem kwijt is,
 vinden jongens haar niet aardig en meisjes haar niet lief meer.
 Hymen o Hymenaeus, kom hier, Hymen o Hymenaeus!³⁴

Torquato Tasso dichtte in *La Gerusalemme liberata*, Canto xvi, 14 een mooie echo van Catullus – in de vertaling van J.J.L. ten Kate:

‘Zie’, zingt hij, ‘zie, in ’t groene lustpriëel,
 Jonkvrouwlijk schoon het zedig Roosje’ ontgloren,
 Ten halven nog verscholen in ’t fluweel,
 Te schooner naar het minder wil bekoren!
 ’t Ontsluit den schoot, het schittert op den steel:
 Maar hoe! ’t verbleekt? het kwijnt? het is verloren?
 Verloren is het oogelijc der jeugd,
 Eens aller maagden, aller minnaars vreugd!’³⁵

Wat opvalt is dat Cats, in navolging van de bijbelse en romeinse voorgangers die hij citeert, uitgaat van de vrouwelijke verleiding en over opzichtig geklede mannen met geen woord rept. Het is de vrouw die verleidt en haar ijdelheid staat ter discussie. Karel van Mander formuleerde het algemener en stelde in zijn *Uitbeeldinge der figueren* over de symboliek van de bloem het volgende: ‘De Roose bewijst de cortheydt van ’s Menschen swack leven, om haer ongheduricheyt, en datse in doornen wast [...]. De Roos beteyckent oock den wellust der vleesche-lijcker liefde, om haer ongheduricheyt.’ Iets daarvoor, bij zijn bespreking van Venus merkte hij over die kortstondigheid van de liefde al op: ‘Sy [= Venus] is ghecroont met Roosen, want de Roos die haest vergaet, beteyckent den wellust der liefden, die haest vergaet.’³⁶

Ook op deze laatste uitleg borduurt Cats voort in zijn *Maechden-plicht*. Voorgesteld is een rijkgeklede jonge vrouw, die speelt met een bloem, terwijl Cupido er haar een aanbiedt (afb. 33.2). ‘Die jockt, die lockt’ en ‘Virgo ludendo laeditur’ (Een maagd wordt door te spelen geschonden) luiden de motto’s. In deze bewerking van het motief van de honingstelende Cupido vertelt Anna hoe een speelziek en nieuwsgierig meisje een bij in een bloem niet met rust heeft kunnen laten. Natuurlijk wordt ze gestoken en dan is het te laat:

Een maegt, die maer wat spels en socht,
 Is door u prickel soo ontstelt
 Dat haer teer maeghden-vleesken swelt.
 Door spel verjaechtmen wel verdriet,
 Ten dient nochtans de meyskens niet.³⁷

Deze emblemen uit de *Sinne- en minnebeelden* en *Maechden-plicht* staan in direct verband met het bekende ‘Maeghde-wapen’, dat werd opgenomen in *Houwelyck*

(1625). Op dat wapen zwermen bijen rondom de bloemknop, die hier echter de toegang weigert en gesloten blijft. Bloem en bijen symboliseren de ongeschonden eerbaarheid van de vrouw (afb. 33.3). In contemporaine teksten die betrekking hebben op de kuisheid en het behoud van de maagdelijkheid duikt deze metafoor voor vrouwelijke reinheid en zuiverheid vaker op. Een navolging van het wapen verschijnt in C.P[asschier] van Wesbusch, *Haerlemsche duyn-vreucht*, waar Cupido, hier ‘Maeghden-schender’ genoemd, afdruipt nadat hij door een maagd met een maagdenschild is afgeweerd; zijn boog en pijlen liggen gebroken op de grond (afb. 33.4).³⁸

Nicolaus Taurellus beeldde kort voor Cats op een emblemprent in zijn *Emblemata physico-ethica* een vrouw af, met een roos in haar handen (afb. 33.5). Het bijschrift onder het motto ‘Roseo rosa vivit odore’ (De roos met een rozegeur leeft) heeft betrekking op de standvastigheid binnen het huwelijk, waarbij de geur van de roos voor de trouw, en haar kleur voor de liefde staat. De slotregels luiden:

Twee menselijke gaven houden het huwelijk in stand:
dat is liefde en zekere trouw in de liefde.
Maar als de geur ontbreekt, heeft de roos geen enkele kleur
Zo is ook de liefde zonder trouw onstandvastig.³⁹

Nauwere verwantschap vertoont de door Cats gegeven toepassing met een embleem in Guillaume de la Perrière’s *La morosophie*. Op de prent staan een gebogen oude vrouw die zich met een stok op de been houdt en een jonge vrouw voor een rozestruik (afb. 33.6). Het oudje wijst op de roos die de bevalige vrouw vasthoudt, met als bijschrift:

La rose est freche & fletrie en un iour,
Sa grand beauté est en bref temps perdue:
Viellesse aussi sans faire long seiour,
Ride la peau (au paravant) tendue.⁴⁰

Uiteindelijk zou Cats dit embleem van De la Perrière – inclusief het hoofdkapje van de oude vrouw en de spuitende fontein op de prent – bewerken voor zijn *Spiegel van den ouden ende nieuwen tijdt*. In de afdeling ‘Lichte verganckelickheit van schoonheit’ wijst ook hier het beeld van de roos op de glans die eens verloren zal gaan, onder het motto ‘Ogni fiore al fin perde l’odore’ (afb. 33.7).⁴¹

BEWERKING EN NAVOLGING Zie Bijlage 4 voor een licht veranderde versie van het gedicht A.1, opgenomen in de uitgave Jacob Cats, *Klagende maeghden*. Dordrecht 1633, 124-125.
Van Vreeswyk 1672, 169.
Moral emblems 1862, 99.

LITERATUUR *Emblemata* 1967, 294-295.
Tot lering en vermaak 1976, 64-67, cat. nr. 10.
Portretten van echt en trouw 1986, 171-174, cat. nr. 33, en 196-197.

NOTEN ¹ Een dergelijke *berceau* komt voor op het schilderij dat W. Schellinks in 1659 maakte van het Munnikenhof te Grijskerke (nabij Middelburg). Van 1603-1623

was dit het buitenverblijf van Cats. Waarschijnlijk heeft Frederik van Roubergen, die het buiten van Cats had gekocht, de *bercean* in 1623 laten aanleggen; in dat jaar werd de tuinaanleg althans uitgebreid en verfraaid. Zie: *The Anglo-Dutch garden in the age of William and Mary – De gouden eeuw van de Hollandse tuinkunst*. Red. J. Dixon Hunt en E. de Jong. London 1988, 108-109, cat. nr. 2 (Speciaal dubbelnummer van *Journal of garden history* 8 (1988)).

² Vgl. Rösel van Rosenhof, 1, 86, afb. III; en III, 228-231, afb. XLV.

³ Ovidius, *Amores*, 1, IX, 4b. De hele regel luidt: 'Turpe senex miles, turpe senilis amor' (Een oud iemand als soldaat is even ongepast als de liefde van zo iemand schandelijk is). De regel komt ook voor in de vaker door Cats gebruikte tussenbronnen (bijv. bij Cypraeus (ed. 1605, 305); en Arnisaeus (ed. 1613, 112).

Vgl. verder Walther, 5, 407, nr. 31950. E. McGrath noemt deze plaats bij Cats in 'Rubens *Susanna and the Elders* and moralizing inscriptions on prints.' In: *Wort und Bild* 1984, 73-90, i.h.b. 84. K. Porteman verwees naar dit motto als opschrift op een gravure van L. Vorsterman naar 'De belaagde Suzanna' van Rubens. Zie: 'Vondels gedicht "Op een Italiaensche schildery van Susanne".' In: *'t Ondersoek leert*. Studies over middeleeuwse en 17de-eeuwse literatuur ter nagedachtenis van L. Rens. Red. G. van Eemeren e.a. Leuven etc. 1986, 301-318, noot 24 en afb. 1.

⁴ Een chiasme. Zie voor de vergelijking van het grijze haar met kerkhofbloemen: embleem 1.B.6.

⁵ *Naturalis historia*, XI, VIII, (18): 'Mortuis ne floribus quidem, non modo corporibus insidunt.' Zie ook Erasmus, *Parabolae*. Ed. Margolin 1975, 296, r. 215; ed. Mynors 1978, 260, r. 14. Tevens geciteerd door Langius (712 B).

⁶ Vgl. B.1, r. 2: 'Al wat om bloemen vliegt'; C.3, r. 1: 'mouche-a-miel' voor de bij, en: Meurier 1618: 'Bieken, petite mouche'.

⁷ Voorheen toegeschreven aan Seneca. Zie: *Proverbia*. Basel 1515, 637. Vgl. ook Walther, 1, 107, nr. 919.

⁸ Er is geen toepasselijke titel gevonden, maar Cats heeft de regel ongetwijfeld ontleend aan Arnisaeus, *De iure connubiorum*, 11, IV, 1. Hier komt de aanhaling namelijk letterlijk zo voor, met als inzet: 'Gl. corporis Gallici dicit apposite ad hanc comporationem'. Ed. Frankfurt 1613, 105. Ook het motto 'Turpe senilis amor' en het volgende citaat uit Horatius (A.4.c) zijn hier enkele pagina's verderop opgenomen (11, IV, 16 en 19; resp. p. 111 en 112). Het Franse spreekwoord staat ook in *Spiegel* 1632, 1, 89, nr. XXIX (= *ADW* 1712, 1, 519), eveneens zonder bron.

⁹ Vert. Van de Laar 1987, 129. Bij Cats staat *Tam*, bij Horatius 'iam'. Kennelijk heeft Cats het citaat ontleend aan Arnisaeus want ook die geeft het en wel met dezelfde variant 'Tam'. Vgl. de vorige noot.

¹⁰ Langius geeft: 'In caducum parietem inclinare' (1247 A). De omschrijving komt in twee variaties voor in de verzameling *Scriptores historiae augustae*, resp. in 'De vita Hadriani', XXIII, 14: 'In caducum parietem nos inclinavimus et perdidimus quater milies sestertium' (We hebben geleund tegen een wankle muur

en vier honderd miljoen sestertien verspild), en in 'Helius Verius', v, 11: 'Si quidem satis in caducum parietem incubuimus et qui non ipsam rem publicam, sed nos ipsos sustentare vix possit' (Want we hebben inderdaad tegen een wankle muur geleund, een muur die zelfs nauwelijks ons gewicht kan dragen, laat staan dat van de staat), beide beschreven door Aelius Spartianus. Zie *The scriptores historiae augustae*. Ed. D. Magie. Drie dln. London etc. 1967-1961, resp. dl. 1, 72-73 en 94-95. Vgl. ook noot 16. Lipsius citeerde deze regel, op dezelfde pagina waarop het citaat staat dat Cats onder B.4.b aanhaalt.

Vgl. verder *Spiegel*, III, 111-112 (= *ADW* 1712, 1, 644) met de volgende prentbeschrijving van Cats: 'Het beelt soude kunnen wesen een reysende man met een meersche ofte ander pack, willende steunen op een bouwvalligen muer, ende daer van over-stort zynde, klaegt als volgt', met o.a. de regels:

Al wie dat steunsel soeckt aen krom-gebogen mueren,
Die moetet voor gewis met herten-leet besueren.

Cats geeft hier een verwijzing naar Jesaja 30:13 waar de zondige mens wordt vergeleken met een loszittend stuk steen aan een hoge vestingmuur dat onverwacht omlaag valt.

¹¹ Vgl. voor de *sceptra superba*: Lucretius, *De rerum natura*, v, 1137.

¹² Vert. Fortgens 1982, 42. Vgl. ook de inzet van B.5. Cats heeft dit citaat zonder twijfel ontleend aan Lipsius, waar het op dezelfde pagina wordt aangehaald. Zie B.4.b, en noot 10 en 20. Deze regels maken tevens deel uit van de iets ruimere aanhaling in B.5.

¹³ Ed. Leiden 1589, 145. Cats laat een tussencitaat uit Aristoteles weg. Met dank aan A. Gerlo te Baasrode en D. Imhof te Antwerpen.

¹⁴ Lucanus, *De bello civili*, v111, 485-487. Vert. Fortgens 1982, 42. Aan het letterlijke citaat gaat het volgende vooraf:

Sed melior suadere malis et nosse tyrannos
Ausus Pompeium leto damnare Pothinus
Ius et fas multos faciunt, Ptolemaee, nocentes.

'Maar Pothinus verstond de kunst beter om een slechte vorst raad te geven en zijn hart te doorgronden, en het was Pothinus, die Pompejus ter dood durfde veroordelen. "Ptolemeus, menselijk en goddelijk recht maken menigeen schuldig."

Pothinus, de eunuch en opvoeder van de minderjarige Ptolemaeus XII, was voorzitter van de ministerraad. De Romeinse veldheer en politicus Cnaeus Pompeius Magnus (106-48 v. Chr.) werd vermoord op bevel van Ptolemaeus XII of XIII, Dionysos I Auletes, koning van Egypte (80-58 en 55-51 v. Chr.). Zie o.a. *PRI*: XII, 1176 (sub 'Pothinos' en *PRI*: XXIII, 1756-1759). Cats zal naar aanleiding van de citaten die Lipsius geeft uit dit achtste boek van Lucanus, op deze verwijzing zijn gekomen. De laatste anderhalve regel staat ook als afzonderlijk citaat onder B.4.a.

¹⁵ Bedoeld is de olifant; ook genoemd door Montaigne, *Essais*, II, XII. Ed. Viley 1978, 1, 468. Mogelijke verwijzing naar o.m. Aelianus, *De natura animalium*

IV, 10 en VII, 44; zie voor andere bronnen en voorbeelden van de olifant als zinnebeeld van piëteit: Tervarent 1958-1959, 154-155, en *Emblemata* 1967, 411. Vgl. bovendien de commentaar bij de eerste titelprent in de editie uit 1618.

¹⁶ De vermelding doet denken aan het verhaal over de man die, achternagezeten door de wolven, uit paniek van een brug springt en door voorbijkomende vissers uit het water wordt gered. Nauwelijks op het droge en nog bezig met het uitspreken van zijn dank 'viel de Muer daer tegen hy lenende was, ende bleef daer onder doot', in de woorden van Zacharias Heyns, *Voorbeelsels der oude wyse*. Amsterdam 1623, 9. Heyns' titel wijst op een oorspronkelijk antieke bron. In de editie die verscheen bij Joannes Duikerius werd het verhaal geïllustreerd (Amsterdam 1724, 31).

¹⁷ *Epitoma historiarum Philippicarum*, v, 1, 11: 'Quo se fortuna, eodem etiam favor hominum inclinat.' Ed. Seel 1985, 52. Van de *Historiae*, oorspronkelijk in 44 boeken, is alleen dit uittreksel (Epitome) van de geschiedschrijver Marcus Iunianus Iustinus – uit de derde of vierde eeuw – bewaard gebleven.

¹⁸ Lucanus, *De bello civili*, VIII, 535. Vgl. de vertaling van Fortgens 1982, 43. Vgl. ook Walther, 3, 447, nr. 18919; en 'Die 't wel gaet heeft menighen vrient', Suringar 1873, 130-134, nr. LXXVI, met vele voorbeelden. De door Cats geciteerde sententie van Lucanus wordt aangehaald door Langius (73 A).

¹⁹ Of: wijst op een begrafenis.

²⁰ Lucanus, *De bello civili*, VIII, 503b-505:

Toto iam pulsus ab orbe,
postquam nulla manet rerum fiducia, quaerit,
cum qua gente cadat.

Vert. Fortgens 1982, 43: 'Verdreven als hij reeds is uit de gehele wereld, zoekt hij, nu hij ieder vertrouwen op zijn vroegere machtspositie verloren heeft, naar een volk dat zijn val met hem wil delen.' Cats zal de regel ontleend hebben aan Lipsius, die hem aanhaalt op dezelfde pagina als het citaat onder B.4.b.

²¹ Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, VIII, IX (1160 a). Ook geciteerd door Langius (1229 A). Vgl. de vertaling van Thuijs 1954, 228: 'Ook de staatsgemeenschap schijnt oorspronkelijk om het nut te zijn ontstaan en in stand te blijven.'

²² Een toespeling op Tryphaena (Thryhaina), de dochter van Ptolemaeus VII, die zo geobsedeerd was door mogelijke concurrentie in de liefde? Deze jaloerse koningin van Syrië, getrouwd met Antiochus VIII (Grypus), was er alles aan gelegen te voorkomen dat haar echtgenoot zou trouwen met haar zus Cleopatra IV. Door haar toedoen werd Cleopatra vermoord. Antiochus Cyzicenus, Cleopatra's man, nam wraak en liet Thryphaena ombrengen. Zie over haar *PRE XI*, 787-788; en G.H. Macurdy, *Hellenistic queens. A study of woman-power in Macedonia, Seleucid, Syria and Ptolemaic Egypt*. Baltimore etc. 1932, 3, 101 en 165. Vgl. voor deze meisjesnaam ook embleem XLII.A.2.

²³ In 11:3, het vers hieraan voorafgaand, worden de voortbrengselen van de kleine bij geprezen.

²⁴ Langius citeert dit onder het lemma 'Ornatus', waar ook het citaat van Theophrastus dat Cats onder c.4.b. geeft, wordt aangehaald.

²⁵ In: *Opera*. Ed. F. Wimmer. Paris 1866, 451, met als te verwaarlozen variant: 'praesertim quae eleganter ornata fuerit.' Het is mogelijk dat Cats het citaat uit Johannes Stobaeus, *Sententiae* ('Nuptialia praecepta'), sermo LXXXII haalde (zie bijv. de ed. Orléans 1609, 441), maar het meest voor hand liggend is een ontleening aan Langius (932 A). Vgl. ook c.4.a.

²⁶ Alleen de inzet 'cultu modicus, sermone facilis' volgt letterlijk Tacitus, *Agricola*, XL, 4; de twee overige kwalificaties komen bij hem niet voor. Wellicht gaat daarom de hele zin terug op een andere bron.

²⁷ Seneca, *Epistulae morales*, XIV, 2. Vert. Verhoeven 1980, 44. De vertaling is met het door Cats toegevoegde *sanè* (volstrekt) aangevuld.

²⁸ Verwijzing naar het verhaal van Postumia, opgetekend door Livius, *Ab urbe condita*, IV, XLIV, 11: 'Eodem anno Postumia virgo Vestalis de incestu causam dixit crimine innoxia, ab suspicione propter cultum amoeniorem ingeniumque liberius quam virginem decet parum abhorrens' (Hetzelfde jaar stond een Vestalse maagd, genaamd Postumia, terecht vanwege verlies van haar maagdelijkheid. Zij werd onschuldig bevonden aan het ten laste gelegd feit, maar verdacht omdat ze zo uitbundig gekleed ging en een, voor een maagd, te vrije geest had). Zie ook embleem XLII.B.5.

²⁹ Vgl. Cyprianus, *De habitu virginum*, 12: 'Ornamentorum ac vestium insignia et lenocinia formarum non nisi prostitutis et inpudicis feminis congruunt et nullarum fere pretiosior cultus est quam quarum pudor vilis est' (Opvallende versieringen, kleding en verleidelijke sieraden passen alleen bij ontuchtige en schaamteloze vrouwen; over het algemeen is van geen vrouw de opsmuk kostbaarder dan van degene van wie de kuisheid te koop is). Zie: *Opera omnia*, 111-1. Ed. G. Hartel. Wien 1868, 195 (c.511). Ook Langius doelde op deze plaats (1353 A). Cyprianus brengt het onderwerp nogmaals ter sprake in *De bono pudicitiae*, 11. Zie: *Opera omnia*, 111-111. Appendix. Ed. G. Hartel. Wien 1871, 23 (c.511).

Het spreekwoord 'Goede wijn behoeft geen krans' herinnert aan de vroegere verplichting voor herbergen waar wijn getapt werd, om een krans uit te hangen. Om klanten te lokken hingen herbergen die niet goed draaiden, ook toen de verplichting inmiddels was komen te vervallen, toch nog kransen uit. Zie verder de annotatie onder c.6, evenals Jan Swelincks 'Opdracht', r. 21-22 in het voorwerk van *Proteus*.

³⁰ Vgl. Rösel van Rosenhof, 11, 465-467; hij rekent de honingbij onder de hommelen. Zie voor afbeeldingen van contemporaine roossoorten: Emanuel Sweerts, *Florilegium [...] tractans de variis floribus, et aliis indivis plantis*. Frankfurt am Main 1612. Pars secunda, fol. 36-37.

³¹ Zie embleem I.B.5-B.6. Over de vergankelijkheid van de rozen, gekoppeld aan de broosheid van het vrouwelijk schoon: Ripa 1644, 455b en 593a. Jan Soet zal in zijn *Maagden-baak* Cats' advies hernemen:

Soo langh als de purp're roosen
Aenghenaem en geurigh blosen [...]

Salse yders ooghen stroken [...].
Yeder sal het roosje roemen [...]
Maer verslenst en achtmen 't niet.

Ed. Amsterdam 1641, 266-267. Vgl. verder Franits 1987, 45 en 80, noot 50. Ook Andreas Gryphius zinspeelde – mogelijk geïnspireerd door juist dit embleem van Cats – op deze thematiek in zijn toneelstuk *Cardenio und Celinde*. Hierover Wentzlaff-Eggebert 1975, 164, noot 50.

³² C. Joret, *La rose dans l'Antiquité et au Moyen Age. Histoire, légendes et symbolisme*. Paris 1892. Voor de bloeiende roos als symbool voor de vruchtbaarheid: Levi d'Ancona 1977, 330-355; en Watson 1979, 45.

³³ Middelburg 1618, 23, nr. XI. De prent lijkt terug te gaan op Capaccio's *Delle imprese trattate*. Napoli 1592, 111, 53v. Vaenius werkte het thema in zijn *Amorum emblemata* weer anders uit (Antwerpen 1608, 230-231). Bij hem toont de prent hoe Cupido in zijn ene hand een bloeiende bloem ophoudt, terwijl in zijn andere hand een verwelkt bosje slap neerhangt; het vertrekpunt is een regel uit Plutarchus: 'Amica non est utendum, ut floribus; tam diu gratis, quamdiu recentibus' (Je mag een meisje niet behandelen zoals je bloemen doet die je alleen bevallen als ze vers zijn). Het onderschrift roept op zelfs wanneer 'u liefs Ieught verslenst' is, haar geenzins te versmaden. Vgl. verder de uitdrukking 'Virgo matura nisi nubat, erit ruitura' (Als een huwbaar meisje niet trouwt, zal ze verwelken), Walther, 5, 779, nr. 33631.

³⁴ Ut flos, in saeptis secretus nascitur hortis,
ignotus pecori, nullo convulsus aratro,
quen mulcent aerae, firmat sol, educat imber,
multi illum pueri, multae optavere puellae:
idem cum tenui carptus defloruit ungui,
nulli illum pueri, nullae optavere puellae:
sic virgo dum intacta manet, dum cara suis est;
cum castum amisit polluto corpore florem,
nec pueris iucunda manet nec cara puellis.
Hymen o Hymenaeae, Hymen ades o Hymenaeae!

In een eigenhandige aantekening in zijn exemplaar van *Spiegel* 1632, 1, 127, nr. XLII verwees Cats in de marge van het gedicht dat ook in *Proteus* voorkomt (XXI.A.2) naar de eerste regels van dit gedicht van Catullus (UBL 1018 B 3).

³⁵ *Jeruzalem verlost*. Heldendicht van Torquato Tasso. Twee dln. Haarlem 1856, 11, 130. Zie voor het oorspronkelijke gedicht de ed. G. Stiavelli. Milano 1931, 406 en 422; en de ed. E. Zanette. Torino etc. 1939, 461. Hier o.a. verwijzingen naar Ausonius, Ariosto en Poliziano. Vgl. ook Picinelli 1687, 666 (XI, XVIII), nr. 180; en 672, nr. 224.

³⁶ Ed. Amsterdam 1616, resp. fol. 120r en 114r [= 113r]. Over de bij zegt hij: 'De Honingh-bie beteyckent oock kuysheyt' (fol. 118r). Bloemen worden algemeen gebruikt als zinnebeeld van het zwakke en kortstondige, *WNT* 11, 11, 2894, 6.

³⁷ Middelburg 1618, 65, nr. XXXII.

³⁸ Zie Franits 1987, 42-44 en 80, noot 45. (Getrouwde) vrouwen moeten geen gesloten knop, maar ook geen openbare roos zijn. Het belangrijkste is het bloeien op de juiste tijd, zowel voor rozen als voor tulpen. Deze bloemen waren onderling verwisselbaar als metaforen voor kuisheid (*Ibid.*, 81, noot 51). Vgl. ook het opengeslagen boek op emblemprent 11 en de commentaar aldaar. Voor Van Wesbusch: ed. Haarlem 1636, 86.

Over de bij als symbool voor de kuisheid spreekt o.m. Plutarchus. Hij stelde dat bijen boos worden en steken wanneer men, na sex te hebben gehad, bij ze in de buurt komt; zie *Moralia* ('Coniugalia praecepta'), 144 D; en *Moralia* ('Quaestiones naturales'), xxxvi, overgeleverd in het Latijn: 'Cur apes citius pungunt qui stuprum dudum fecerunt? An quod animal est munditiae et elegantiae perquam studiosum' (Waarom zijn bijen sneller geneigd mensen te steken die kort daarvoor een immorele seksuele daad hebben verricht? Het komt omdat de bij zich in extreme mate toelegt op zuiverheid en netheid). Zie verder Lucius Junius Moderatus Columella, *De re rustica*, IV, xiv, 3. Een bespreking van dit wijdverbreide bijgeloof in de oudheid geeft: A.F. Magerstedt, *Die Bienenzucht der Völker des Altertums, insbesondere der Römer*. Sonderhausen 1851. Vgl. bovendien Charbonneau 1940, 865-866.

Vergilius verhaalde in *Georgica*, IV, 197-199 (in de vertaling van Vondel): 'Ghy zoudt u verwonderen over de manier van Byen, die geen vermaeck scheppen in het paren, nochte zich door traegheit tot geilheit overgeven, of jongen baren, maer die met den mont uit loof en geurige kruiden teelen' (WB 6, 322).

³⁹ Ed. Nürnberg 1595, [E7r]:

Conservant humanae duae consortia dotes:
Hic amor est: & certa est hic in amore fides.
At si desit odor non est rosa vera colore:
Talis & inconstans est amor absque fide.

⁴⁰ Ed. Lyon 1553, 87. De roos is fris, maar op een dag verlept; haar grote schoonheid is in korte tijd verloren: zo doet ook de ouderdom, zonder lang verblijf te houden, de voorheen zo strakke huid verrimpelen. Zie ook Camerarius' embleem 'Caduca voluptas', in *Symbolorum emblematum ex re barbaria*; vgl. *Emblemata* 1967, 290 en 305.

⁴¹ Nr. 1.11 (= ADW 1712, 1, 546). In H. Engelgrave, *Caeleste Pantheon, sive caelum novum*. Köln 1658, 11, 1, staat een gravure waarop een bij boven een rozestruik vliegt; het motto luidt 'Visitat, haud vitiat' (Hij bezoekt, maar bezoedelt niet) en de uitleg verchristelijkt het motief – onder verwijzing naar Bargagli – door het te verbinden met de 'Visitationis B. Virginis'.

XXXIV

VOOR ZICHZELF SLECHT, VOOR WIE DAN GOED?

PRENT

Aan de oever van een rivier staat een krokodil in een (kust)landschap met rotsen. In zijn geopende bek zit een vogeltje. Op de voorgrond paren twee patrijzen en een vis zwemt in het water.

Gesigneerd, links boven de waterkant: JS.

Afmeting: 12,4 × 12,4 cm.

XXXIV.A.1

MOTTO

2

Vgl. voor deze zegswijze Suringar 1873, 251-255, nr. CXL, i.h.b. onder nr. 10.

velthoen: patrijs. Vgl. de commentaar.

plach: pleegt te doen

hem: zich

vet te minnen: zo te werk te gaan dat hij 'het vet heeft' of 'er vet van wordt' in *eroticis*, zoals men ook spreekt van vette, d.w.z. overvloedige maaltijden. Zie voor deze overdrachtelijke betekenis van 'vet' in de zin van voordeel oplevend: *WNT* XXI, 104, v, 2, b; 107-108, v, 3, b en 115, v, 10; vgl. ook 'het vet afschuimen' voor zich het beste toeëigenen (*Ibid.*, 66, 1, b). Zie verder Cats' noot onder dit gedicht.

3

geestich: slimme, vernuftige

4

Eet sat: zich verzadigt

bedient: Een woorspeling met *dient*, r. 7.

3-4

Zie over deze vogel de commentaar.

5

rechte vise-vasen: een werkelijk malle manier van doen, echte kuren

6

te quelen ... rasen: weg te kwijnen, gek te worden (van minnepijn). Ook mogelijk is: (luidruchtig) te zingen.

NOTEN

r. 2: De patrijs beijvert zich om het wijfje te dekken, Plutarchus.¹

r. 3: Verwijzing naar Plinius, *Naturalis historia*, VIII, XXXVII, 90: Wanneer dit schepsel voldaan van een vismaal aan het strand in slaap is gedommeld, met zijn mond nog altijd vol etensresten, wordt het door een klein vogeltje (daar [=aan de Nijl] trochilus genoemd, maar in Italië koningsvogel) verzocht zijn bek te openen om de vogel de mogelijkheid te bieden zich te voeden; het springt in de bek en maakt hem eerst schoon, vervolgens reinigt het de tanden en de keel, die zich zo ver mogelijk openspert vanwege het genot van het schrapen.²

XXXIV.A.2

Voor zichzelf slecht, voor wie dan goed?³

Het is dwaas als iemand jammerlijk wegwijnt door teveel vuur,
het is dwaas als iemand zijn beklagenswaardige last aan een balk ophangt.
Laat er ook zorg voor jezelf zijn, wanneer je je aan je vriendin overgeeft;
waarom laat je de gedachte aan een poel, een strop of een zwaard bij je opkomen?⁴

5

Ook de vogel zorgt voor zichzelf terwijl hij jou, krokodil, dient,

en de patrijs gaat door Venus' geschenk vet verder.

Je kunt tegelijkertijd jezelf te goed doen en je meisje dienen:

een teveel [aan iets] schaadt, zoals overal, ook in de liefde.

NOOT

r. 5: Over de trochilus oftewel het koninkje, dat voor de krokodil zijn tanden schoonpikt en tegelijkertijd zichzelf te goed doet, zie Plinius, boek VIII, hoofdstuk 25.

- XXXIV.A.3 Wees dienaar zonder verdriet.
 Wil je een wijze minnaar zijn? Handel dan zodanig, dat je ziel er niets dan louter plezier aan beleeft. Doe als het goudkoninkje, dat zo bedreven is dat het zijn honger stilt, terwijl het de krokodil dient.
- XXXIV.A.4.a Ovidius, *Remedia amoris*, 23-24 en 19-20.⁵
 Je bent een jongen en bij jou hoort niets anders dan spel.
 Speel maar, een zachte teugel past bij je jaren.
 Waarom zou iemand zijn borst doorsteken met het onbuigzame zwaard?
 Jij die de vrede bemint, jij hebt een afkeer van zo'n bloedbad.
- XXXIV.A.4.b Hieronymus, *Adversus Jovinianum*, 1, 49 (318).⁶
 Een onmatige liefde maakt mensen ten slotte juist onbruikbaar voor de liefde: want wanneer iemand met een onverzadigbare genotzucht brandt, verdoet hij zijn tijd met verdenkingen, tranen en klachten, hij scheidt te veel ledigheid en krijgt tenslotte een hekel aan zichzelf.
- XXXIV.B.1
 MOTTO Vgl. motto XXXI.B.1.
 5 *Diane van Ephesen*: Zie noot 8.
 7 *Neemt ... gernerck*: Houd dit goed in de gaten
wie .. struys: wie slokkerig is als een struisvogel. Over diens overmatige gulzigheid o.a. Ripa 1644, 470b-471a, en *Emblemata* 1967, 806-807.
 8 *de landen*: hier: de algemene zaak, het staatsbelang (tegenover het eigenbelang)
- XXXIV.B.2 Men wendt het algemeen belang voor, maar zorgt voor eigen belang.⁷
 Wanneer de vette akker van Egypte en vader Nijl zelf jou, dier van de Nijl, een dubbele maaltijd gegeven hebben,
 gaat het koninkje je bek langs om je tanden schoon te maken;
 ja zeker, maar de vogel houdt er zelf ook een volle maag aan over.
 5 Ook al heeft Demetrius de mond vol van de hoge tempels van Diana,⁸
 hij denkt aan niets anders dan aan zijn eigen rijkdom.
 Jijzelf zorgt voor je eigen zaken, beste man, terwijl je je met staatszaken bezighoudt;
 en dit blijkt, wanneer je beladen met geld thuiskomt.
- NOOT r. 5: Handelingen der apostelen 19:35.
- XXXIV.B.3 Aan het hof van de vorst, ieder voor zich.⁹
 Robin doet zijn uiterste best, geheel en al voor de publieke zaak, tenminste dat zegt hij. Maar kijk naar zijn handelwijze en je bemerkt uiteindelijk dat hij een ware trochilus is, die zich heeft vetgemest terwijl hij de krokodil diende.
- XXXIV.B.4.a Justus Lipsius, *De constantia libri duo*, 1, viii.
 Wij hebben dikwijls boeren in paniek te hoop zien lopen en kaarsen zien opsteken, wanneer onverwachte rampspoed of storm hen overviel. Maar wanneer

deze is uitgewoed, neem ze eens apart en ondervraag ze eens: je zult merken dat iedereen zonder uitzondering voor zijn eigen oogst en akkertje bang was. En verder: Heel de wereld is een schouwtoneel (zei Petronius Arbiter). Ach beste mensen, jullie spelen schitterend komedie en onder het mom van vaderlands-liefde zorgen jullie voor je eigen zaken.¹⁰

xxxiv.B.4.b Michel de Montaigne, *Essais* ('Que philosopher c'est apprendre à mourir'), I, xx.¹¹

Welke rol de mens ook speelt, hij speelt daarin altijd zichzelf.

xxxiv.B.5 U doet niet wat u doet.

Tacitus zegt dat het het beste is diegenen voor de staat te gebruiken die opgewassen zijn tegen hun taak en niet meer dan dat.¹² Want velen geloven dat eenvoudige geesten gewoonlijk de staat beter besturen dan intelligente (Thucydides, boek 3).¹³ De redenen hiervoor zijn onder andere, dat de laatsten (als ze kwaad in de zin hebben) met grote omzichtigheid en al te slim hun malversaties bedekken en onder de schone schijn te zorgen voor het staatsbelang, hun eigen zaken behartigen; zozeer, dat zelfs mensen met een heel scherpe neus het bedrog niet ontdekken of niet kunnen verhinderen. Over dergelijke mensen merkt Guicciardini op dat *wie raad geeft, als hij niet erg betrouwbaar is, voor elk klein eigen voordeel voor zichzelf, voor elke kleine kans, vaak zijn raad richt op dat doel, dat het beste in zijn straatje van pas komt of dat hem het beste bevalt*.¹⁴ Ik vraag u, zeg eens, wie zou niet geloven dat een trochilus als hij naar het schijnt zonder bijbedoelingen de tanden van de krokodil schoonmaakt, voor zijn eigen maag zorgt? Maar die brave zielen, die maar een beetje boven het volk staan, wagen zich in het geheel niet aan dergelijke strategieën, omdat ze hun talent niet vertrouwen, of ze voeren ze zo onbehoedzaam uit, dat ze gemakkelijk ontdekt worden. In dit geval is dus de behoedzaamheid van Tiberius goed. 'Enerzijds zocht hij allermint eminente kwaliteiten, omgekeerd echter haatte hij verdorvenheid: van de recht-schapensten duchtte hij gevaar voor zichzelf, van de slechtsten schande voor de staat', zegt Tacitus.¹⁵

xxxiv.B.6

- 1 Tacitus: Zie noot 12.
 3 *overvlieghers*: hoogvliegers
 4 Thucydides: Zie noot 13.
 4-5 *ronde ... uyt*: openhartige mannen, die, zoals men zegt, uit één stuk zijn (WNT III, II en III, 2298 verwijst naar Sartorius, *Adagia*, II, VIII, 41).
 5 *immers soo*: zeker zo, minstens
 6 *spitsvinnighe hayrklyvers*: spitsvondige haarklovers, muggezifters
 7 *scherp-voghels*: scherpzinnige personen
 8 *loos*: slim
 11 't *gemeene*: het algemeen belang
sneeghste: slimsten
 12 *waer't vast is*: hoe het in elkaar zit
 12-13 *effene ... verstanden*: gelijkmatige en ingetogen geesten
 14 *ofte wel sulcx bestaende*: of wanneer ze zulke streken zouden aandurven

15 *Tiberius*: Verwijzing naar een opmerking van Tacitus, zie noot 15.
16 *uytmuytende*: voortreffelijke
16-17 *sodanighe ghebreken*: zulke, nl. buitengewoon grote, ondeugden
17-18 *ghemeene schade*: schade voor het gehele volk

XXXIV.C.1

MOTTO

Filippensen 3:18-19.
1 *is ... gesopen*: zich geheel en al heeft verzadigd
3 *aes*: voedsel
4 *Wat ... aen?*: Wat onderneemt het diertje, waartoe begeeft het zich?
6 *slechter*: eenvoudiger
7 *geeft sich ... tot ... gebruyck*: leent zich voor allerlei vuile werkjes, geeft zich over aan allerlei verdorvenheden

XXXIV.C.2

O weeldezucht, die geld verspilt!¹⁶

Terwijl de krokodil verzadigd en met walgelijke oprispingen op het gele zand van de Nijl de uitgestrekte kusten teistert, heeft het koninkje, dat met zijn snavel het voedsel dat aan de tanden kleeft, los-trekt,
de restjes als schrale beloning voor zijn inspanning.
5 Het zou toch beter zijn geen enkele tiran te dienen en in het bos van een vrijer leven te genieten?¹⁷
Wij verlenen een schandelijke dienst aan de duivel en de wereld: wij moeten ons schamen! Alleen de maag profiteert ervan.

XXXIV.C.3

Spreuken 9:17, Het gestolen water is lekker en het stiekem gegeten brood heerlijk.

Heb je dan, arme vogel, zo'n snoeplustige bek dat je zulke risico's gaat lopen voor zo'n beetje vlees, door je lichaam uit te leveren aan zo'n afschuwelijk monster?¹⁸
Wie zich in dienst stelt van de eetlust, o wat is zo iemand beklagenswaardig!

XXXIV.C.4

Innocentius, *De contemptu mundi sive de misera conditionis humanae libri tres* ('Exempla contra gulam'), II, xviii.

De vraatzucht heeft het paradijs afgesloten, het eerstgeboorterecht verkocht, de bakker opgehangen, Johannes de Doper onthoofd; Nabuzardam, de eerste van de koks stak de tempel in brand en verwoestte heel Jeruzalem. Balthasar zag een hand tegenover zich die tijdens de maaltijd iets opschreef en is diezelfde nacht door de Chaldeeën gedood.¹⁹

XXXIV.C.5

O weeldezucht, die geld verspilt!

Als wij, telkens wanneer we voedsel tot ons nemen, niet het genot, maar onze gezondheid in het oog zouden houden en als de gulzigheid op zou houden waar de noodzaak eindigt, zou ontegenzegglijk de keuken niet het einde van ons vermogen zijn en de vraatzucht niet de ondergang van onze ziel. Wij voeden (wat een dwaasheid!) een vogel duizendmaal, om éénmaal door hem gevoed te worden; wat ons echter in overvloed de kans geeft op eeuwig voedsel, achten we

nauwelijks een slok koud water waard. Wij onderzoeken de aarde en de zee om ons lichaam met uitgelezen spijsen vol te stoppen; bijna niemand onderzoekt zichzelf om het goed te laten gaan met zijn ziel. Wat is een mens onwaardiger dan de maag en de dingen die betrekking hebben op de maag als een God te beschouwen? Er staat geschreven dat ‘de wijsheid op het droge woont, niet in moerassen en poelen.’²⁰ Al te drassige landerijen brengen gewoonlijk niets dan padden, kikkers en slangen voort, aangezien zij niet in staat zijn vruchten voort te brengen. Hieronymus zegt: ‘Een maag in de branding van wijn, schuimt af in wellust.’²¹ De dokter prijst matigheid omdat zij goed is voor het lichaam, de filosoof omdat zij goed is voor de geest, de theoloog, omdat zij goed is voor de ziel. Als wij dus voor alles en elke zaak afzonderlijk goed willen zorgen, moet de matigheid betracht worden.

xxxiv.c.6

- 2 *als den nootdruft*: dan wat noodzakelijk is
sochte ... volghen: zou willen toegeven aan
- 4 *goet*: bezit
- 8 *weetmen ... wille*: heeft men nauwelijks een slok koud water over, heeft men niets over; niet in deze vorm in het *WNT* aangetroffen. Vgl. wel *WNT* xxiv, 1514, 1, 1, β en 1523, 1, 1, c: ‘Ik geef er geen hand water om’ voor: het is mij volkomen onverschillig (19e-eeuws voorbeeld), en de uitdrukking: ‘De handen in geen koud water willen steken’ voor: zich niet de geringste onaangenaamheid willen getroosten, *WNT* v, 1786.
- 10 *nau*: nauwelijks
pyne: moeite
- 10-11 *sijn eyghen selfs*: zichzelf
- 13 *haer op te koesteren*: haar, nl. de ziel, door koesteren te verkwikken of te verzorgen
- 14 *voeghtier*: is passend
- 15-16 *seyter ... man*: De herkomst van het citaat is me niet bekend. Het eerste deel van de zin komt terug als motto boven embleem xxxiv in Johan de Brunen *Emblemata* dat handelt over het abject gedrag van dronkaards. In het bijschrift, dicht De Brune onder andere:
 Die in de sonde dood, versmacht daer henen ligghen,
 Begraven voor haer dood: die als on-reyne bigghen,
 In slijck, in dreck, in stanck, van wijn belast en krom,
 In wel-lusts vuyl morrasch zich wenden om end’ om.
Diens ziel in’t natte woont, jae die een ziele derven,
 Maer die, in plaets van dien, een ziltigh lichaem erven,
 Altijds met drooghe zucht, en heete korts belaeen,
 Tot dat zy, t’eynde loops, in vuyle lust vergaen.
 Ed. Amsterdam 1624, 245 en 252 (cursivering van mij, HL).
- 17 *landen*: (land)streken
puyten: kikkers
- 18 *opvallende*: opzwellend
- 18-19 *De buyck ... onkuyscheydt*: Vertaling van het Hieronymus-citaat, zie noot 21. Trefend in verband met de krokodil van wie niet alleen de sloklust en gulzigheid, maar ook de geilheid berucht zijn. Vgl. Ripa 1644, 520; 315b; 470b-471a; en 143-144.

19	<i>medecijn</i> : dokter
20	<i>sparigheydt</i> : matigheid
23	<i>sparigh</i> : karig, ingetogen

COMMENTAAR

Behalve bij Plinius komt het verhaal over de krokodil en het vogeltje voor bij Herodotus, Aelianus, Aristoteles, Plutarchus, Solinus en Ammianus Marcellinus. In de beschrijvingen van Herodotus en Aelianus ligt de nadruk op het feit dat de vogel de krokodil afhelpt van de vele, vervelende bloedzuigers die in zijn bek blijven zitten; het beestje eet ze met smaak op. Het is een vriendschappelijkheid die voor beide een waar genoegen is. Bij Aelianus heeft de relatie veel weg van die tussen een mondhygiënist en zijn patient: ‘Hij peutert er de zojuist genoemde dieren uit, terwijl de krokodil deze service bewegingloos ondergaat.’

Plutarchus geeft een variant van de taak die de vogel op zich heeft genomen en die nog nobeler is: ‘Het koninkje is een vogel die leeft in de moeraslanden en aan de oevers van de rivier en die waakt over de krokodil. Hij zorgt niet voor zijn eigen eten maar eet als een kostganger de restjes van de krokodil op. Wanneer hij daarmee bezig is – de krokodil slaapt dan – probeert de ichneumon aan te vallen [...], maar de vogel maakt door te schreeuwen en te pikken de krokodil wakker. De krokodil wordt daardoor beminnelijk en is ermee verguld dat de vogel met zijn snavel stukjes vlees die tussen de tanden zijn blijven zitten voorzichtig uitpikt en aldus zijn tanden schoonmaakt.’ Voordat de krokodil zijn bek dichtdoet, waarschuwt hij op zijn beurt het vogeltje zodat het tijdig kan wegvliegen.²²

In de eerste duiding raadt Cats verliefde jongens aan zich het gewiekste gedrag van de trochilus en de patrijs (die zichzelf allerlei heerlijks verschaffen) ten voorbeeld te stellen. Dat wil zeggen: niet wegwijnen en niet overlopen van verlangen, maar dienend jezelf te goed doen. Voor alle duidelijkheid beklemtoont hij, onder verwijzing naar Hieronymus, dat dit alles met mate dient te gebeuren. En dat is gezien de reputatie van de patrijs wel begrijpelijk.

De specifieke combinatie van een krokodil en een patrijs is reeds te vinden in de uitbeelding van het begrip ‘Lussuria. Geylheyf’, opgenomen in Cesare Ripa’s *Iconologia*. In de vertaling van Pers luidt de verklaring die Ripa geeft voor de aanwezigheid van de vogel in de hand van de afgebeelde jonge maagd, rijdend op een krokodil: ‘Zy liefkoost en hout een Patrijs of Veldhoen: Want daer is geen dingh bequaemer noch dat meer past, om de ongemaetighde Wellust en ongetoomde Geylheyf te vertoonen, als de Patrijs, diewelcke wel dickwijls van sulcken rasernie, in’t by een komen, is aengehitst, en door soodaenige ongemanierde Geylheyf ontsteken, dat het Manneken dickwijls de eyeren breeckt, die ’t Wijffjen broet, wesende daer door in ’t broeden verhindert en verlet om sich daer mede te paeren.’²³

Deze symboliek van de vogel blijkt ook uit enkele gedichten en een brief van Caspar Barlaeus. Van P.C. Hooft kreeg Barlaeus in 1635, korte tijd nadat hij weduwnaar was geworden, enkele patrijzen toegestuurd. In ‘Hendecasyllibi de perdicibus’ (Hendecasyllben over patrijzen) reageerde hij met onder meer de volgende regels:

Wat bedelft u de dichter onder patrijzen [...]
 Wat schoffeert u mijn eerbaar nette tafel [...]
 Al dat veldhoen, mijn tafel kent geen tucht meer [...].

De openingsregels van een ander gedicht bevatten een vergelijkbare verontwaardiging:

Stuurt u gevogelte? Dat helpt niet. Aan een weduwnaar geeft men zulke schotels niet. Zulke geile spijzen schuift hij gekwetst van zich af.

Tot slot schreef Barlaeus in een bedankbrief aan Hooft verrast te zijn geweest door juist dit geschenk: 'U hebt me de meest wellustige vogel gestuurd, hét symbool en hieroglief van Venus, die alleen maar herinneringen oproept aan de liefkozingen die ik als weduwnaar moet missen.'²⁴

Cats' tweede toepassing hekelt het gedrag van de vogel omdat diens dienstbaarheid slechts schijn is. Nu is het gulzig pikkende beestje dat enkel op eigen voordeel uit is, zinnebeeld geworden van die lieden die zeggen het algemeen belang te dienen terwijl al hun bezigheden erop gericht zijn om hun eigen zak te spekken. In staatszaken, zo luidt de lering, moet men permanent waakzaam zijn voor de rol die mensen nu eenmaal spelen en in het bijzonder beducht zijn voor personen met een schraapzuchtige, verdorven, inborst.

Tot slot gaat de aandacht uit naar de verwerpelijke eetlust. Wie zijn leven waagt voor alleen maar wat werelds genot, is te beklagen, want hoevelen heeft de gulzigheid (*Gula*) niet in het verderf gestort; tegenover deze ondeugd stelt Cats de matigheid (*Temperantia*). Alleen door de blik gericht te houden op het eeuwige voedsel kan de mens zijn ziel werkelijk koesteren.

Binnen de emblematiek blijkt het verhaal van de krokodil en de trochilus een geliefd thema: in zijn *Empresas morales* van 1581 is het Juan de Boria die het, onder het motto 'Ingratos natura abhorret' (de natuur verafschuwt ondankbaren), bij mijn weten het eerst verwerkt (afb. 34.1). Volgens de uitleg zou de krokodil meer dankbaarheid mogen tonen; immers de natuur voelt zich beledigd en zij laat daarom een ander beest wraak nemen.²⁵ Veertien jaar later verschijnt het dierenpaar wederom om de dankbaarheid uit te beelden, nu in Joachim Camerarius' *Symbolorum et emblematum ex animalibus quadrupedibus*. In deze bundel is de pictura meer uitgewerkt: behalve de waterstroom op de voorgrond heeft het landschap duidelijker contour gekregen (afb. 34.2).²⁶

Wanneer men deze twee afbeeldingen vergelijkt met de gravure bij Cats, valt direct op dat de krokodil bij zijn voorgangers – slapend – op zijn rug ligt,²⁷ wat hem minder gevaarlijk maakt; dit terwijl Cats het gevaar van de actie juist nadrukkelijk onder woorden brengt. Verder zijn aan de oever van de Nijl behalve enkele details ook de parende veldhoenen toegevoegd. Zij ontbreken op de andere voorstellingen.

Komt het landschap in de buurt van dat bij Camerarius, de compositie van de krokodil en het vogeltje vindt overtuigend aansluiting bij een derde uitbeelding van het paar. Het betreft een Florentijns devies in Giulio Cesare Capaccio's *Delle imprese trattate* uit 1592 waarop de krokodil aanmerkelijk angstwekkender kijkt (afb. 34.3). Hier wordt het dier vergeleken met graaf Cosmo die zijn grenzen heeft gesteld aan de ijverige dienstvaardigheid van zijn bediende.²⁸

Zoals bij andere emblemen het geval is, hoeft ook hier de bron niet emblematisch te zijn. Plinius en Plutarchus gaven genoeg stof om er een embleem van te maken en Cats verwijst niet voor niets naar de beide antieke teksten. Wel

zullen de emblematische voorgangers van invloed zijn geweest op de pictura.

De vertelling over de trochilus gaat bij Plinius (en bij enkele andere klassieke schrijvers, zoals de eerder aangehaalde Plutarchus) nog verder. Cats, die midden in een zin stopte, liet het vervolg over de ichneumon achterwege. We vinden het wel bij Du Bartas, die in dit uitgebreider verband de trochilus ook ter sprake had gebracht. In de vertaling van Zacharias Heyns: 'Dit wyse dier, dewyl het hem te swack bevindt om met de Crocodil te vechten nemet tot sijn hulp het kleyn vogelken, by ons Coninxken genoemt, het welck sich beneven de Crocodil begeeft, ende ziende dat dit beest sich stelt om te slapen, het welck met open monde gheschiet, vlieght hem int backhuys, knetert sijne tanden, ende ketelt hem sachtkens in den hals, waer over hy wyder wort gapende: Dit siende dan de Ratte, springt daer in, doorbytende sijn inghewant, en wordt also versadicht van de ghene die niet te versadighen was, ende leeft by sijn doot.'²⁹

Antoon van Bourgoingne nam in zijn *Linguae ritia* – in het Nederlands uitgegeven als *Ghebreken der tonghe* – ook dit vervolg van het verhaal op en voegde de agressieve ichneumon in woord en beeld toe (afb. 34.4).³

BEWERKING EN NAVOLGING Van Vreeswyk 1675-1, 180.
Moral emblems 1862, 39.

LITERATUUR *Emblemata* 1967, 672.

NOTEN ¹ Cats doelt hier op het typische gedrag van de patrijs zoals opgemerkt in *Moralia* ('De sollertia animalium'), 962 E (4): 'Οἱ μὲν γὰρ ἀφανίζουσι τὰ ᾧ καὶ διαφθείρουσι, τῆς θηλείας. ὅταν ἐπωάζῃ, μὴ προσδεχομένης τὴν ὀχείαν' (De mannetjes-patrijs steelt de eieren en breekt ze omdat het vrouwtje zich niet door hem wil laten treden wanneer ze broedt). Het Frans kent naast de vorm s'engraissir en s'engrassier (vet, welvarend worden) ook het hieraan verwante werkwoord s'engresser voor zich beijveren, zich haasten, opgewonden zijn. Zie: *Dictionnaire de l'ancienne langue française ...* Paris 1884, 111, 181: 's'empresenter, s'animer'. In de Franse Plutarchus-vertaling van Amyot (*Les oeuvres meslees de Plutarque*, Paris 1574, II, 11, fol. 386 c-1b) komt het door Cats gebruikte werkwoord niet voor. Vgl. ook de annotatie bij A.1, r. 2; A.2, r. 6 en B.3, r. 4, waar hetzelfde werkwoord op het gedrag van de vogel wordt toegepast; vgl. bovendien noot 23, evenals de Loeb-vertaling: 'By treadinge much the partridge with love feedes.'

² 'Hunc saturum cibo piscium et semper esculento ore in litore somno datum parva avis, quae trochilos ibi vocatur, rex avium in Italia, invitatur ad handum pabuli sui gratia, os primum eius adsultim repurgans, mox dentes et intus fauces quoque ad hanc scabendi dulcedinem quam maxime hiantes.' Vgl. ook Guillaume Rondelet, *L'histoire entiere des poissons*, Lyon 1558, 11, 'Des animaux vivans partie en l'eau partie en la terre', 174-175, nr. 1v; *Brehms Tierleben* 1883-1887, VI, 264-265 ('Der Krokodilwächter, Hyas aegyptica'); en Montaigne, *Essais*, II, XII. Ed. Villey 1978, I, 479.

³ Zie de annotatie bij het motto van A.1, en voor 'Cui bono', een gevleugeld woord bij Cicero: Bartels 1992, 57. Vgl. ook embleem VII.C.3.

⁴ Vgl. het lied 'Vreede Venus oorsaeck aller smert' in het *Poesie*-album van Gesina ter Borch, waarin sprake is van wanhopige minnaars die onnodig voor dezelfde noodlottige oplossingen hebben gekozen. In: Kettering 1988, 11, 461 en 573. Vgl. in dit verband Ovidius, *Remedia amoris*, 17-19:

Cur aliquis laqueo collum nodatus amator
A trabe sublimi triste pependit onus?
Cur aliquis rigido fodit sua pectora ferro?

In de vertaling van De Laet, 143: 'Waarom heeft een minnaar trouwens zich reeds de strop om de hals gelegd en heeft hij zijn gewicht, dat hem fataal zal worden, aan een hoge balk gehangen? Waarom heeft iemand zich het harde staal in de borst gedreven?'

⁵ Het bovenschrijf doet vermoeden dat Cats het citaat uit Langius heeft.

⁶ 'Amor [...] omnibus inutiles, ipsi novissime amori facit. Nam cum fruendi cupiditate insatiabilis flagrat, plura tempora suspicionibus, lacrymis, conquestionibus perdit: odium sui facit, et ipse novissime sibi odio est.' In: *Opera omnia*, 11. Paris 1883, 293 B (PL XXIII). Onder v.c.4 citeert Cats uit het vervolg van deze passage.

⁷ Vgl. voor overeenkomstige regels: Walther, 9, 208, nr. 39796 en 3, 1013, nr. 22821.

⁸ Verwijzing naar Handelingen 19:34-35 waar de zilversmid Demetrius, die ziet dat zijn handel in gevaar komt, samen met de handwerkers de grootheid van de Diana der Efeziërs uitroept. Dat terwijl Paulus het volk ervan wil overtuigen dat het geen goden zijn die met de hand gemaakt worden.

⁹ Meurier 1617, 21; *Proverbia* 1, 183; Le Roux 1859, 11, 472; Littré 1873-1883, 1, 851: 'A la cort le roi, chascuns y est pour soi'. Ook in Cats' *Spiegel* 1632, 11, 97 (= *ADW* 1712, 1, 597) met de Nederlandse tegenhanger 'Elck wil de boter op sijn kouck hebben'.

¹⁰ Ed. Antwerpen 1584, 23. Cats schuift wat met verschillende zinsdelen uit de oorspronkelijke tekst. Vgl. de vertaling van Schrijvers 1983, 52-53. Het citaat van Petronius Arbiter is afkomstig uit *Satyricon*, 80. Vgl. verder Lucretius, *De rerum natura*, 111, 55 en het begin van embleem XIX.c.5. Ook Montaigne brengt vergelijkbaar gedrag ter sprake in zijn *Essais*, 1, XI. Ed. Villey 1978, 1, 44.

¹¹ Ed. Villey 1978, 1, 81. In plaats van het eerste *joue*, heeft Montaigne hier 'entreprene''. In de passage waaruit het citaat afkomstig is, gaat het over de vraag of wellust doel kan zijn van de deugd. Vgl. ook embleem XXV11.c.5. Over deze ontlening: Thorpe 1949, 424.

¹² Verwijzing naar Tacitus, *Annales*, VI, XXXIX: '[...] nullam ob eximiam artem sed quod par negotiis neque supra erat.' In de vertaling van Meijer 1990, 286: '[Aan het eind van het jaar overleed Poppaeus Sabinus die vierentwintig jaar lang de grootste provincies had bestuurd,] allerminst om zijn buitengewone bekwaamheid maar omdat hij tegen zijn taak was opgewassen en niet meer dan dat.'

¹³ Verwijzing naar Thucydides, *De Peloponnesische oorlog*, 111, 37: 'En het allergergste is als voor ons geen enkel besluit duurzaam zal zijn en als wij niet zullen inzien, dat een staat met slechtere, maar onaantastbare wetten sterker is dan een staat met goede wetten, die niet gehandhaafd worden en dat ongeschooldheid gepaard aan bezonnenheid nuttiger is dan ongebreidelde slimheid en dat *eenvoudigen van geest hun steden in de regel beter besturen dan de meer ontwikkelde*. Want dezen willen altijd wijzer schijnen dan de wetten en bij elke beraadslaging over het algemeen belang gelijk krijgen, omdat zij menen, dat zij in geen belangrijker aangelegenheid hun verstand kunnen aantonen, waardoor zij dikwijls hun staat ten val brengen.' Vert. Schwartz 1986, 159 (cursivering van mij, H.L.). Vgl. ook XLVI.B.5 waar Cats nogmaals verwijst naar het pleidooi waaruit bovenstaande woorden afkomstig zijn.

¹⁴ Ontleend aan *Storia d'Italia*, 1, xvi: 'Perché chi da' il consiglio, se non è molto fedele [...] per ogni suo piccolo comodo, per ogni leggiera sodisfazione, dirizza spesso il consiglio a quel fine che più gli torna a proposito o di che più si compiace.' Ed. Scarano 1987, 183.

¹⁵ Bedoeld is Julius Caesar Augustus Tiberius, tweede Romeinse keizer en opvolger van Augustus (42 v. Chr.-37 n. Chr.). Citaat uit: *Annales*, 1, lxxx. Vert. Meijer 1990, 96. Evenals in r. 1 een citaat naar aanleiding van Tiberius' houding ten opzichte van Poppaeus Sabinus.

¹⁶ Citaat uit: Lucanus, *De bello civili*, IV, 373-374. Vgl. ook Walther, 3, 536, nr. 19525.

¹⁷ Vgl. Erasmus, die in zijn *Parabola*, na Plinius' verhaal over het vogeltje te hebben genoemd, aldus vervolgt: 'Ita tyranni etiam si quid alicui concedunt, semper ad suum referunt commodum' (Zo hebben ook tirannen, die als ze een concessie doen, daarbij altijd hun eigen belangen in het achterhoofd). Ed. Margolin 1975, 280, r. 973-974; ed. Mynors 1978, 250, r. 20-21. Ook geciteerd door Langius, zie noot 29. Vgl. verder L.L.E. Schlüter, *Niet alleen. Een kunsthistorische plaatsbepaling van tuin en woning in het 'Convivium religiosum' van Erasmus*. Diss. Amsterdam 1995, 197, noot 62.

¹⁸ Vgl. voor de vorm *vais*, gebruikt voor de tweede persoon, ook XIIX.A.3, r. 4.

¹⁹ Innocentius III (1160-1216), Lotario di Segni, paus van 1198-1216. De precieze tekst luidt: 'Gula paradisum clausit (Gen. 111), primogenita Esau vendidit (Gen. xxv), suspendit pistorem (Gen. xli) decollavit Baptistam (Marc. vi). Nabuzardan princeps coquorum templum incendit, et Jerusalem evertit (IV Reg. xxv). Balthasar in convivio manum contra parietem scribentem aspexit, 'Mane, Thecel, Phares,' et eadem nocte interfectus est a Chaldaeis (Dan. v).' In: *Opera omnia*, IV. Paris 1889, 724 C (Pl. CCXVII).

Het bedoelde verhaal over Nabuzardan, overste van de lijfwachten en knecht van koning Nebukadnezar II, staat in 2 Koningen 25:8-9. In de bijbel wordt Nebuzar(a)dan geen *princeps coquorum*, maar 'princeps exercitus' en 'militae' genoemd. Cats haalde het citaat ongetwijfeld aan via Langius (539 B).

²⁰ De bron voor deze uitspraak, die betrekking heeft op overmatig drankgebruik, is niet gevonden (vgl. ook de annotatie bij C.6, r. 15-16). Walther geeft

wel een zegswijze met een precies omgekeerde strekking: ‘Spiritus in sicco non habitare potest’ (5, 873, nr. 33980).

²¹ Hieronymus, *Epistolae* (‘Ad Oceanum’), LXXIX, 9 (423): ‘venterque mero aestuans, cito despumat in libidines.’ In: *Opera omnia*, I. Paris 1845, 663 (PL XXII). Ook aangehaald door Langius (735 A).

²² Cats citeert zelf Plinius. Plutarchus: *Moralia* (‘De sollertia animalium’), 980 D-E (31): ‘Ὁ γὰρ τροχίλος ἐστὶ μὲν ὄρνις τῶν ἐλείων καὶ παραποταμίων, φρουρεῖ δὲ τὸν κροκόδειλον οὐκ οἰκόσιτος ἀλλὰ τοῖς ἐκείνου λειψάνοις παρατρεφόμενος· ὅταν γὰρ αἰσθηται, τοῦ κροκόδειλου καθεύδοντος, ἐπιβουλεύοντα τὸν ἰχνεύμονα πηλούμενον ἐπ’ αὐτὸν ὥσπερ ἀθλητὴν κονιόμενον, ἐπεγείρει φθεγγόμενος καὶ κολάπτων· ὁ δ’ οὕτως ἐξημεροῦται πρὸς αὐτόν, ὥστε τοῦ στόματος διαχανῶν ἐντὸς παρήσει, καὶ χαίρει τὰ λεπτὰ τῶν ἐνισχομένων τοῖς ὁδοῦσι σαρκῶν ἐκλέγοντος ἀτρέμα τῷ ῥάμφει καὶ διασκαλεύοντος.’

Herodotus schreef in zijn: *Historiae*, II, 68: ‘Τὰ μὲν δὴ ἄλλα ὄρνεα καὶ θηρία φεύγει μιν, ὁ δὲ τροχίλος εἰρηναῖόν οἱ ἐστὶ ἅτε ὠφελεομένῳ πρὸς αὐτοῦ· ἐπεὰν γὰρ ἐς τὴν γῆν ἐκβῆ ἔκ τοῦ ὕδατος ὁ κροκόδειλος καὶ ἐπειτα χάνη [...], ἐνθαῦτα ὁ τροχίλος ἐσδύνων ἐς τὸ στόμα αὐτοῦ καταπίνει τὰς βδέλλας· ὁ δὲ ὠφελεύμενος ἦδεται καὶ οὐδὲν σίνεται τὸν τροχίλον’ (Alle vogels en dieren vluchten voor hem, behalve de snipachtige vogel [trochilos], met wie hij op vredige voet verkeert, omdat deze vogel de krokodil een dienst bewijst; want wanneer de krokodil uit het water aan land komt en zijn bek opent, springt deze vogel erin en eet de achtergebleven bloedzuigers; met deze service behaagt hij de krokodil, die de vogel geen kwaad doet).

Vgl. embleem XLVI voor een andere ontlening aan dit hoofdstuk, evenals Keller 1909-1913, II, 262. Aelianus, *De natura animalium*, III, XI (verder ook: VIII, XXV; en XII, XV). Aristoteles benadrukte beider samenwerking in *De historia animalium*, IX, 6 (612 a) én in *De mirabilibus auscultationibus*, VII (zie: *Minor works*. Ed. W.S. Hett. London etc. 1936, 243); Solinus, *Collectanea rerum memorabilium*, XXXII, 25 (ed. Mommsen. Berlin 1895, 143); en Ammianus Marcellinus, *Rerum gestarum*, XXII, XV, 19 (ed. J.C. Rolfe. London etc. 1937, II, 288-289). Ook wordt gereferereerd aan de tandenreinigende scène in Apuleius, *Apologia*, VIII; in de Aesopus-uitgave *Aesopi appologi ... et fabularum additionibus Sebastian Brant* (ed. Basel 1501, 186), in Antigonus van Carystus, *Historiarum mirabilium collectanea* (Leiden 1619, 36-37, cap. XXXIX) en in Conrad Gesner, *Thierbuch* 1563, CLXVII. De ichneumon is een op een bunzing lijkende civetkat.

²³ Amsterdam 1644, 143-144. Cats geeft onder A.1 Plutarchus als bron; dezelfde bijzonderheid over het gedrag van de vogel vermelden Aristoteles in *De historia animalium*, VIII (IX), VIII (613b) en Aelianus in *De natura animalium*, III, XVI. Aristoteles (*De generatione animalium*, II, VII, 35 (746b)) en Plinius (*Naturalis historia* X, LI (102)) spreken beiden over de extreme geilheid van de patrijs. Andere bronnen vormen onder andere Horapollo, *De hieroglyphicis*. Basel 1554, CXXX onder ‘Unkeüscheyt’ (Horapollo ziet de voorstelling van twee patrijzen als symbool voor pederastie: vgl. ook ed. Boas 1950, 106, II, 95); Valeriano Bolzani, *Hieroglyphica*. Frankfurt am Main 1614, 292, boek XXIV, cap. XXXIX; en C. Gesner, *Historiae animalium liber III. De avium natura*. Frankfurt 1617, 606-616, over de libido i.h.b. 608. Voor de veldhoen (Tetrao perdix) in bestia onder

andere: George en Yapp 1991, 154. Volgens Nozeman en Houutuyn 1770-1829, 11, 185-188, afb. 96 en 97, lokt de jager in de bronstijd het mannetje met een fluitje: 'Immers de Wyfjes zyn dan zo geil, dat men den naem van *Patrys*, al van ouds tot een zinnebeeld van ontuchtig Vrouwvolk heeft gebruikt' (188). Over de *Tetrao coturnix*, de kwartel of kwakkel die ook bekend staat als veldhoen, staat er: 'De Haenen zyn sterk en heet: Elke van hun heeft veele wyven, en ontziet geen' mededinger om te kampen', en: 'de geilheid [doet] de Haenen in hun verderf loopen' (*Ibid.*, 11, 143-144, afb. 74). Vgl. ten slotte ook Martinus Koning, *Lexicon hieroglyphicon* 1722-1727, VI (11), 67-71.

²⁴ Cur perdicibus obruis poëtam? [...]
Cur mensae violas meae decorum? [...]
Tot perdicibus efferata mensa est [...]

En:

Mittis aves? nihil est. viduo non ista parantur
Fercula. lascivas respuit ille dapes.

Zie: *De briefwisseling van Pieter Corneliszoon Hooft*, dl. 11, 1630-1637. Ed. H.W. van Tricht. Culemborg 1977, 991-994 (bijlage bij nr. 730 en 739). Het tweede gedicht is o.a. opgenomen in *Poemata, miscellaneorum libri II*. Amsterdam 1645, 11, 470.

Het geciteerde gedeelte uit de brief, gedateerd 20 oktober 1635, luidt 'Salacissimam mihi mittis avem, Veneris symbolum, & hieroglyphicon cuius adspectu memoriam mihi refricas earum voluptatum, quibus coelebs careo.' In: *Epistolarum liber. Pars altera*. Amsterdam 1667, 627, nr. 306. Zie voor een andere versie van deze brief: de hierboven genoemde briefwisseling van Hooft, 691-693, nr. 730. De geciteerde passage wordt ook aangehaald door De Jongh 1968-1969, 29, en door Porteman 1987, 80 n.a.v. Vondels beeldgedicht bij Joachim von Sandrarts schilderij *Februari*.

Vgl. voor de erotische betekenis van de patrijs in het schilderij *De terugkeer der jagers* van Pieter Codde en in *Het geschenk van de jager* van Gabriel Metsu: *Tot lering en vermaak* 1976, 76-79, cat. nr. 13; *Masters* 1984, 250-251, cat. nr. 71.

²⁵ Ed. Praha 1581, nr. 83. Dit agressieve dier is de ichneumon, vgl. noot 29. Van de krokodil en de trochilus zijn al afbeeldingen bekend in vijftiende-eeuwse Arabische miniaturen. Vgl. de *Zoologia di al-Gabiz*, s.p. 67 (Bibliotheca Ambrosiana te Milaan).

²⁶ Ed. Nürnberg 1595, 106r-v, nr. xcviij. De stenen op de voorgrond van de gravure bij Camerarius zouden wel eens van De Boria's prent afkomstig kunnen zijn. Vgl. *Emblemata* 1967, 672 met een ander motto.

²⁷ Dit kan te maken hebben met het feit dat in de vele middeleeuwse bestiaria, de kop van het dier omgekeerd is weergegeven, wat weer mogelijk verband houdt met de bijzonderheid dat de krokodil zijn bovenkaak los van zijn onderkaak kan bewegen: 'The reversed head of the *coodrillos* may be an attempt to describe the unusual movement of the crocodile's jaws' (George en Yapp 1991, 98).

²⁸ Ed. Napoli 1592, 11, 59v. Het motto luidt: 'Compositis legibus' (Volgens vaste wetten). Zie voor afbeeldingen van de Nijlkrokodil verder: Pierre Belon [du Mans], *La nature & diversité des poissons*. Paris 1555, 66-67; en P. Whitfield, *De wereld van de vissen, amfibieën en reptielen*. Utrecht etc. 1986, 147. Het dier heeft een lengte van ongeveer 4½ - 5 meter.

²⁹ Zie: *De weke vanden edelen gheest-rijcken Willem van Saluste, heere van Bartas, inhoudende de scheppinghe des werelts*. Zwolle 1616, fol. 153r-v. Langius en Camerarius brachten de trochilus en de ichneumon in verband met de tirannie. Langius (1327 B) gaf dezelfde verwijzing als Cats: 'Plin. lib. 8 c. 25' en citeerde via Erasmus (vgl. noot 17). Bij Camerarius staat over de onverwachts toeslaande ichneumon: 'Hij van wie men het het laatst zou verwachten, brengt een tiran snel om zeep' (zie: *Symbolorum emblematum ex animalibus quadrupedibus*. Nürnberg 1595, nr. xcix. Vgl. ook *Emblemata* 1967, 670-671).

³⁰ Ed. Antwerpen 1631, 284, nr. XXI, onder het motto 'Als die ketelt, dese doodt'; erboven: 'Teghen de vleyende tonghe' (de bewerking is van de hand van Petrus G(h)eschier):

Soo dit cleyn Egypische dier,
By ghelijck een muys van hier,
Als dit voghelken soo slecht,
Dat het dienen wildt voor knecht
Aenden wreedten crocodil,
Die tyran is vanden Nil;
Dese dieren, seggh'ick stout,
(Maect dat ghy u less' onthout)
Wijsen ons heel konstigh an,
Hoe den vleyer dooden kan.
Dit cleyn beccken streelt soo soet,
Dat dit backhuys open doet.
Als den crocodil dan slaept,
En door 't ketelen wat gaep;
Dan soo cruypt *Ichneumon* in
En tot teecken van ghewin,
Eet sijn lijf van binnen deur,
En ontloopt hem door de scheur.
D'arme beest swemt in haer bloet,
En weet qualijck wie 't haer doet.
Siet, sy light en schudt, en beeft,
En soo langhe sy noch leeft,
Treckt haer in, en streckt haer uyt,
Tot het scheuren van haer huyt.
Sy wordt persch, en blauw, en roodt,
En ten laetsten compt de doodt.
Vleyers Tonghe, dit's den geest
U ghemeyn met dese beest.
Ghy comt met een soeten vondt,
Ghy streeldt iemandt aenden mond,

En door-ketelt hem soo soet,
 Dat hy u hier deught om doet:
 Maer soo haest hy d'ooghen sluyt,
 En wat gaept naer dat ghy fluyt;
 Uwen meester cruypt in 't hert,
 En door-eet hem daer van smert.
 Want hy brenght altijd wat an,
 Dat men qualijck swelghen kan.
 Hier soo helpt hy hem aen spijt,
 Daer aen haet, en daer aen nijt,
 Daer aen 't vechten, daer aen 't slaen,
 Daer aen 't eeuwigh te vergaen.
 Is dit niet een cleyn ghenucht,
 Om met een soo swaer ghesucht,
 Met soo groote smert' en pijn,
 Doodt en hell' gecocht te zijn?
 Wacht u dan; en denckt, 't is nootd:
 Als die ketelt, desen dootd.

XXXV

SPEEL, MAAR EERBAAR.

PRENT

Aan een watertje in een landschap spelen vijf muizen rondom een opgerolde egel. Rechts staat mogelijk een boomstronk. Op de achtergrond zijn de contouren van een stad te zien.¹

Gesigneerd onder de snuit van het voorste muisje: JS.

Afmeting: 12,5 × 12,5 cm.

XXXV.A.1

MOTTO

Als je doeken draagt (in de betekenis van 'vrouwenkledingstuk', zoals een hals- of hoofddoek), kijk dan uit voor plaatsen die niet te vertrouwen zijn (voor stille plekjes)

- 1 *synen ... rapen*: zijn voedsel naar zich toe te halen
- 2 *liggen gapen*: met zijn bek open liggen wachten om toe te happen, begerig naar voedsel (vgl. WNT IV, 272, 2, 1, dp)
- 3 *schout*: schuwt
gat: hol; hier: de bek van het beest
- 5 *bens en open*: oprecht en openlijk; mogelijk ook met de bijbetekenis 'op gepaste afstand' (vgl. motto A.2)
sluypers hoecken: plaatsen waar stiekemerds zich ophouden
- 6 *lagen*: valstrikken, hinderlagen
doecken: vrouwen (vgl. het motto)
- 7 *Venus wicht*: Cupido. Zie voor uitbeeldingen van Cupido's blindheid, de annotatie bij 'Aen den verstandighen leser op de titel-prent', r. 8 (Preliminaria, 1).
- 8 *syn bejagh*: dat wat hij najaagt
in het duyster: Grapje met de geblinddoekte Cupido (r. 7) die in het duister doolt.

- XXXV.A.2 Speel, maar eerbaar.
- Wanneer de egel, zich tot een bol oprollend, voor de muizen een hinderlaag legt, doet hij hij het voorkomen alsof op de plek waar hij zijn snuit heeft een hol is. De muizen trippelen vrijuit over het gras in hun buurt, maar als er één naar het onechte hol rent, is het met hem gedaan.
- 5 Onze Venus eist schone handen en een eerlijk hart en vlucht voor het duister en voor onzichtbare diepten. Hij wordt gestraft die meent dat stiekeme liefdes bedekt moeten worden door een schandelijke duisternis en wiens vreugden een misdaad in zich bergen.
- XXXV.A.3 Vermaken, zonder je te laten bedriegen.
- De muizen ondervinden geen schade en voelen geen enkele smart wanneer ze openlijk spelen en in het vrije veld rondspringen. Maar ziedaar, ze zijn verloren als ze deugnieten worden. In het spel moet men binnen de perken blijven.²
- XXXV.A.4.a Plutarchus, *Moralia* ('Fragmenta. De amore'), 138.³
- Het is alleraangenaamst naar mooie vrouwen te kijken, maar men kan ze niet zonder gevaar aanraken of beroeren.
- XXXV.A.4.b Plautus, *Trinummus*, 240.
- De liefde tot kroeglopen is het verderf der mannen.⁴
- XXXV.A.4.C Cicero, *Pro Marco Caelio oratio*, XVIII, 42.⁵
- Laat aan die leeftijd iets gegund worden, laat de jeugd wat vrijer zijn; laat niet alles aan genietingen ontzegd worden. Mits het volgende voorschrift en de volgende beperking in deze aangehouden worden: dat de jeugd haar eigen eer bewaart en niet die van een ander bederft en de eerbaren geen smaad, de onge-repten geen bederf en de goeden geen schande brengt.
- XXXV.B.1
MOTTO Bewerking van het motto boven B.2.
- 1 *kloot*: bol
- 2 *den ... rapen*: Vgl. A.1, r. 1.
- 5 *weligh*: uitgelaten
- 6 *eerste*: eerdere, aanvankelijke
- 8 *met vollen monde*: volledig
- XXXV.B.2 Men verdraagt het kleine, om het grote te bemachtigen.⁶
- De egel wordt een bol en in het midden van de bol verstopt hij zijn kop, en slim trekt hij zijn bek samen tot een klein holletje: de muis gaat het schild van stekels rond, zich er niet van bewust dat op hem gejaagd wordt. Ongestraft stapt hij dan heen en weer.
- 5 Maar gaat hij de verborgen schuilhoek in, het hol dat niet het zijne is,

pas dan zal de egel voor zijn prooi voor de dag komen.
Om te bedriegen wanneer het denkt dat het de moeite waard is,
verwerft groot bedrog zich eerst vertrouwen in kleine zaken.⁷

- XXXV.B.3 Een beetje verdragen om alles te kunnen pakken.
Wanneer de egel de sprongen van de muis duldt, dan is dat enkel en alleen om de deur van zijn plannen open te zetten. Vertrouw nooit de sluwe vos die een stukje van zijn rechten prijsgeeft, want het is om alles te kunnen roven.
- XXXV.B.4.a Persius, *Saturae*, v, 116-117.
Je houdt je oude huidje en al ben je mooi van uiterlijk, diep verborgen in je hart draag je een roofzuchtige vos.⁸
- XXXV.B.4.b Livius, *Ab urbe condita*, xxviii, xliii, 7.⁹
Bedrog verwerft zich eerst vertrouwen in kleine zaken, om wanneer het de moeite waard is, met groot voordeel te kunnen bedriegen.
- XXXV.B.5 Men verdraagt het kleine, om het grote te bemachtigen.
Volgens mij heeft Guicciardini heel juist opgemerkt met betrekking tot de tijd waarin wij leven en de zaak die wij nu behandelen, dat *niemand gemakkelijker de anderen bedriegt dan hij die dat gewend is en de reputatie heeft hen niet te bedriegen*.¹⁰ Hij zegt: 'Niemand bedriegt gemakkelijker dan hij die de reputatie heeft niet te bedriegen.' Hetzelfde, maar in andere woorden, zegt Cicero: 'Maar van alle vormen van onrecht is geen enkel ernstiger dan die van hen die juist wanneer ze bedriegen de schijn ophouden goed te zijn.'¹¹ Als je een schorpioen in handen neemt, lijkt hij een tijdje te spelen, maar treft hij je spoedig met zijn gekromde staart. Wie listig met listig begint, is een eenvoudige bedrieger. De listiger lieden hebben de gewoonte eerst enkele daden van goede trouw te verrichten en daarna kwaad te doen. Zij die vogels proberen te vangen of jagen, bedriegen de vogels of de beesten gemakkelijker als ze dit doen terwijl ze pretenderen iets anders te doen, namelijk een stukje lopen of de landerijen bewerken. Bij het pakken van mensen gaat het evenzo. Cicero zegt: 'De geest van een bedrieger wordt door vele omhulsels van voorwendsels bedekt en door een soort gordijnen omhuld; het voorhoofd, de ogen en het gelaat liegen heel vaak, maar de woorden nog het vaakst.'¹² 'Een kracht, toereikend voor reusachtige werkzaamheden, is des te feller naarmate hij naar buiten meer sloomheid en traagheid tentoonspreidt', zegt Tacitus.¹³ Pas op, pas op voor die sluwe vossen.
- XXXV.B.6
1 *Guicciard.*: Guicciardini, zie noot 10.
3 *ghehandelt*: vastgepakt. Aan het achterlijf van de schorpioen zit een angel die vergif afscheidt. Vgl. ook Ripa 1644, 29-30.
5 *slimste*: ergste
6 *afgeveerdicht ... zijn*: die hier meer bekwaam en listig in zijn (vgl. *WNT* 1, 1706, Aanm. en *WNT* Suppl. 1, 747)

7-8 *spelen ... personagie*: spelen pas daarna hun rol, brengen pas daarna hun slechte plannen ten uitvoer
 8 *Vogbelaers*: vogelvangsters
 9 *slechtelijck*: eenvoudigweg, onnozel
 11 *verstricken*: bedriegen
 11-12 *schalcken*: sluwe personen
 13 *open*: kans
 14 *tasten ... toe*: slaan gretig hun slag. Vgl. *WNT* VII, 11, 4563 en Harrebomée, 1, 420: 'Hij zit gaarne met de knokkels in het vet'.
 21 *lincker*: bedrieger
 23 *die hem wacht*: die op zijn hoede is

XXXV.C.1

MOTTO

1 Petrus 5:8, 'Weest nuchter en waakt; want uw tegenpartij, de duivel, gaat rond als een briesende leeuw, zoekende, wie hij zou kunnen verslinden.'

1 *ghemeene ganghen*: wijze waarop hij zich gewoonlijk gedraagt
 3 *grage*: gulzige
 5 *De ... mensch*: De *Physiologus* vergelijkt de egel met de kwade geest. Zie ed. Seel 1967, 15 en 79.

even dese vonden: precies dezelfde streken
 6 *lieve sonden*: zonden die lang gekoesterd, ingeworteld zijn (vgl. 'boezemzonde' *WNT* III, 1, 242 met de vermelding lievelingszonde). Zie ook c.3, r. 3.

8 Gelet op de parallel met het citaat van Ambrosius [lees: Gregorius], waarin de *ydelen eersucht* wordt genoemd, nadat de vleselijke lust ter sprake is gebracht (zie c.6), kan deze regel in combinatie met de vorige zoiets betekenen als: Wie ijdelheid nastreeft, raakt erin verstrikt; of: Wie najaagt wat geen enkel belang heeft, gaat eraan te gronde. 'Wind' kan behalve op vluchtige, ijdele zaken (symbool van *vanitas*) ook betrekking hebben op praalzucht of snoeverij (symbool van *superbia*); vgl. *WNT* XXVI, 829-833, 1, 1, 4, α-β, en 843, 1, 11, 14.

Van Vloten zag het anders en verwees naar het Latijnse gedicht waar de naam van Bacchus valt; hij annoteerde in 1862 daarom bij *wint*: 'misschien *wijn* te lezen'. Het Nederlandse gedicht in 1618 biedt voor deze lezing weinig houvast en het binnenrijm *wint – bemint* zou hierdoor verdwijnen. Vgl. in dit verband wel de zegswijzen: 'Door wijn, door vrouwen en door spel, de man wordt lachend arm wel' en 'De wijn, de vrouwen en het spel zijn de drie trappen waarlangs men in de hel afklimt' (*WNT* XXVI, 271).

XXXV.C.2

Wat voorgehouden wordt, zet in beweging.¹⁴

De egel wordt een bol, wanneer hij voor de muis een hinderlaag legt en hij ligt als een kluwen met onbeweeglijk lichaam op de grond. Zijn snuit gaat schuil in het midden, en wanneer het muisje denkt dat het een hol is, gaat het er in en zal het niet meer naar zijn vriendjes terugkeren.
 5 Wanneer de koning van de Onderwereld de ondeugd kent die ieder koestert, verleidt hij ons hart door die ondeugd voor te houden.
 De veelvraat wordt gepakt door hem voedsel, de drankzuchtige door hem Bacchus voor te houden;
 en de wellusteling wordt het hoofd op hol gebracht, opgewekt door de aanblik van een meisje.

xxxv.c.3 2 Corinthiërs 11:3, Ik ben bang dat zoals de slang Eva door zijn arglistigheid bedrogen heeft, op gelijke wijze uw zinnen in zekere zin bedorven worden.

De duivel is een bedrieger, geheel met dezelfde sluwheid waarmee de egel de muizen in de velden misleidt. Hij weet goed welke zonde ieder in het hart koestert: met die kennis valt hij ons aan. Och, vrees toch het onheil!

xxxv.c.4 Gregorius, *Moralia in Iob*, xxix, xxii, 45.¹⁵

De tegenstrever ziet eerst ieders neigingen en legt dan de strikken van de verzoeking aan. Want de één heeft een opgewekt karakter, de ander een droevig, weer een ander een bang of een hoogmoedig karakter. Om dus gemakkelijk met listen te vangen, bereidt de tegenstrever bedrog dat nauw grenst aan de neigingen en omdat genot het dichtst bij blijdschap ligt, stelt hij mensen met een opgewekt karakter een luxe leven voor. En omdat droefheid gemakkelijk in woede overgaat, overhandigt hij mensen met een droevig karakter de beker van de tweedracht. En omdat mensen met een bang karakter kwellingen vrezen, dreigt hij vreesachtigen met verschrikkingen. En omdat hij ziet dat mensen met een hoogmoedig karakter door lof nog hoogmoediger worden, verleidt hij hen tot wat hij maar wil door verleidelijke gunsten.

xxxv.c.5 Wat voorgehouden wordt, zet in beweging.

‘We zijn er zeker van dat de duivel de innerlijke bewegingen van de ziel niet ziet’, zegt Augustinus. ‘Alleen Hij beoordeelt immers de zielen, tot Wie gezegd wordt: *Gij alleen kent de harten van de mensenkinderen.*’¹⁶ Dat hij toch op grond van meer uiterlijke kenmerken en tekens de natuurlijke neigingen van de mensen goed kent, is duidelijk genoeg; dit kan zelfs gemakkelijk daaruit opgemaakt worden, dat hij zo doortrappt de valstrikken voor ieders aard weet te leggen. De visser vist niet op elk soort vissen met dezelfde list, maar hij bereidt aas naar ieders smaak. De vogelvanger bedriegt de vogels niet op één manier, maar de ene soort met de fluit, de andere met strikken en een derde met vogellijm. ‘De tegenstrever van het menselijk geslacht bekijkt ieders aard en aan welke fout deze verwant is (zoals Ambrosius terecht opmerkt) en hij houdt de mens iets van dien aard voor, waarvan hij weet dat de geest er gemakkelijker toe neigt. Hij houdt bijvoorbeeld de mensen met een vriendelijk en opgeruimd karakter een luxe leven, ijdele roem en dergelijke voor, de felle mensen toorn, hoogmoed en wreedheid.’¹⁷ Wat moeten wij doen om de zo sluwe en heethoofdige vijand te weerstaan? Zeker wanneer wij moeten strijden tegen vorsten, machten en geesten der ongerechtigheid, tegen de wapens van de duivel, wat blijft ons over dan de wapenrusting Gods aan te trekken, naar het vermaan van de apostel in Efeziërs 6:11.¹⁸

xxxv.c.6

1 *des*: daarvan, nl. *dat de duivel ...*
Augustinus: Zie noot 16.
3 *dien*: Nl. God.
3-4 *ghy ... kinderen*: 1 Koningen 8:39.
4-5 *onsen vyant*: Nl. *de duivel*, r. 1.
5 *natuerlijcke beweginghe*: aandriften, aangeboren neigingen

6	<i>ghebaer</i> : gedrag
	<i>afgenomen</i> : afgeleid, geleerd te kennen (<i>WNT</i> 1, 1219, G, 2, b)
8	<i>ghenegentbeden</i> : aard, neigingen
10	<i>sonderlinge grepe</i> : bijzondere techniek
11	<i>Ambrosius</i> : Bedoeld wordt Gregorius; zie noot 17.
12	<i>daer ... aen</i> : daarop baseert hij zijn valstrikken
15	<i>harder</i> : stugger, norser
16	<i>Wat raed?</i> : Welke raad (is hier de beste)? Cats presenteert zich hier duidelijk als raadgever.
	<i>nademael ... hebben</i> : aangezien wij moeten strijden
17-19	<i>tegens de wapenen ... Godes</i> : Verwerking van Efeziërs 16:11-13, vgl. noot 18.
20	<i>Na</i> : Overeenkomstig
21	<i>ons beweghen</i> : ons gemoed bestoken
22	<i>weeligh</i> : zinnelijk, wulps
26	<i>Heete breynen</i> : heethoofden, driftkoppen

COMMENTAAR

Al in de oudheid en toch zeker tot in de late negentiende eeuw hield men egels als huisdier ter verdelging van muizen en (giftige) slangen. Op een Corinthische vaas is de *Erinaceus europaeus* voorgesteld bij het vertrek van de legendarische ziener Amphiaraios. Het dier staat naast de ingang van het huis, klaarblijkelijk als huisdier. Daartoe leende het zich uitstekend omdat het goedaardig is en ongedierte, in het bijzonder muizen, weet te verschalken. De kat heeft de egel vervolgens van deze plaats verdrongen.¹⁹

Met zijn zesendertig tanden voedt de egel zich behalve met insecten, vruchten, zaden, regenwormen, sprinkhanen en vogels, ook met kleine zoogdieren waaronder de muis. Hij is, zoals verbaasde ooggetuigen hebben beschreven, in staat om met wijdopengesperde bek zijn prooi bliksemsnel te pakken.²⁰

Toch gaat het in de literatuur meestal niet over de aanvallende maar over de zich verdedigende egel, die als stekelige bal het gevaar moeiteloos afwentelt. Archilochos – bijvoorbeeld – schreef, geïmponeerd door de eenvoudige én passieve, maar effectieve verdediging van de egel:

De vos kent vele trucs, de egel slechts één grote.

Dezelfde gedachte vindt men terug bij Plutarchus, Zenobius en bij de Griekse dichter Ion van Chius (ca. 490-422).²¹ Dat een egel in staat is een slang van zich af te houden, is onder meer terug te vinden in een fabel van de Italiaan Laurentius Abstemius (ca. 1435-1508). ‘De erinatio viperam hospitem eiiciente’ (De egel die de vijandige slang eruit gooit) heet de vertelling waarin de slang die in het hol van de egel gekropen is, probeert toe te slaan maar gestoken door de stekels uiteindelijk met hevige pijnen afdruipt.²²

De slinkse daad van de egel, die nietsvermoedende muizen te grazen neemt, dient in Cats’ embleem als waarschuwing voor de jeugd voor wie het gevaar op de loer ligt. Dat je deelneemt aan het spel der liefde is vanzelfsprekend, maar je moet er wel voor zorgen dat het eerbaar gebeurt, zo luidt de eerste boodschap. Want wie achteloos een hinderlaag tegemoet treedt en de eerbaarheid op het spel zet, zal niet ongestraft blijven. Drie klassieke citaten bekrachtigen deze uitleg.

Dit gevaar geldt ook buiten de liefde. Bedriegers zijn in eerste instantie toegeeflijk en zij proberen vertrouwen te wekken, maar intussen wachten ze

loerend hun kans af. Daarom kan men ook nooit afgaan op hoe iemand zich kleedt of wat iemand zegt. Zulke sluwe vossen kunnen maar beter vermeden worden. Het proza bouwt deze les uit door middel van enkele (historische) verwijzingen en nieuwe, eveneens tot de verbeelding sprekende, vergelijkingen uit het leven van alledag.

In de laatste toepassing stelt Cats – zoals wel vaker werd gedaan – de egel gelijk aan de duivel voor wie men op zijn hoede moet zijn.²³ De duivel weet immers alles over het gedrag van de mens en treft hem in zijn zwaktes. Hij verleidt en brengt onheil.

Binnen de emblematiek zijn er geen andere voorbeelden gevonden waarbij een egel als een kat toeslaat. Wel speelt het dier anderszins een centrale rol. Zo neemt de egel in Roemer Visschers *Sinnepoppen* geen aanvallende maar een verdedigende houding aan. Het motto lijkt de twee blaffende honden die op de afbeelding rondom een stekelige egel staan, toe te roepen: ‘Laet legghen dat hachjen’ (afb. 35.1). Het onderschrift beschrijft hoe iemand, wanneer zijn vijanden hem in aantal overtreffen, het best kan doen als de egel en zich stil en onbeweeglijk houden om zo het gevaar af te wenden. Visschers prent gaat mogelijk terug op een pictura in de *Hecatographie* van Gilles Corrozet, die aangeeft hoe men verschillende aanvallen van afgunst moet weerstaan (afb. 35.2).²⁴ Verder had Johannes David in zijn *Christelicken waerseggheer* (1603) op overeenkomstige wijze getoond dat het geweten van de mens zich moet wapenen als het egeltje, met ‘scherpe burstelen’.²⁵

Reacties van de egel in de (emblematische) fabelliteratuur laten zien hoe het dier zelf ook daar bovenstaande les van Cats in de praktijk brengt. De egel laat zich niet voor een gat vangen, is verstandig en, terecht, wantrouwend wanneer hij bijvoorbeeld een hongerige wolf tegenover hem heeft. Zo dichtte Vondel in de *Forsteliicke warande der dieren*: ‘Wijs is hij die zich zelfs beschermt en wel bewaert’, en in het erop volgende embleem maakt een listige egel een slang zijn holletje voor de winter afhandig; wederom boezemen de stekels vrees in en triomfeert de egel.²⁶

- BEWERKING EN NAVOLGING Heywood 1635, 263-265.
Van Vreeswyk 1674, 220.
Pallavicini 1696, nr. 19.6 (‘Een weinig verdragen, am [sic] alles weg te dragen’; motto B.3 en gewijzigd onderschrift B.3).
Moral emblems 1862, 47.
- LITERATUUR Von Monroy 1964, 61 en 97, afb. 61.
Emblemata 1967, 596-597.
- NOTEN ¹ Vgl. voor de stronk die op emblemprent xxxvii. Misschien heeft Van de Venne het silhouet van Veere willen weergeven, gezien vanaf de landzijde vanuit het Noorden: met de Campveerse toren, de toren van de kerk en daarnaast de hoge stadhuistoren. Op de achtergrond van twee emblemprenten in Cats’ *Maechden-plicht* is Veere duidelijk(er) te herkennen (nl. op p. 5, nr. 11; en 57, nr. xxviii). Vgl. de afbeeldingen in P. Fagel, *Zeven eeuwen Veere*. Middelburg 1983, 36, 50 en 134-135.

² ‘De hengsels van de eerbaarheid bewaren (vrezen)’. Bij Meurier 1618 staat: ‘Gond, Herre’, waarmee een har wordt bedoeld; vgl. in dit verband ook ‘mettre quelqu’un hors des gonds’ in de betekenis van iemand buiten zichzelf brengen, en: ‘sortir de ses gonds’ voor: zijn zelfbeheersing verliezen.

³ ‘Καὶ τοὺς καλοὺς ὄραν μὲν ἐπιτερπέστατον, ἄψασθαι δὲ καὶ λαβεῖν οὐκ ἀκίνδον’ (Het is uitermate verrukkelijk om naar het schone te kijken, maar het aan te raken en het vast te houden, heeft zijn gevaren). Ook geciteerd door Stobaeus, *Anthologium*, IV, 21, nr. 25. Ed. Wasmuth en Hense 1909, IV, 492. Vgl. voor deze gedachte ook embleem II.A.1, r. 8 en embleem v.

⁴ Vgl. de vertaling van Hemelrijk 1967, 73. De plaatsen die Cats uit Plautus’ *Trinummus* citeert, liggen alle erg dicht bij elkaar (tweede bedrijf, eerste toneel); zij lijken ontleend aan de aanhalingen die Langius heeft opgenomen in de kolommen 95 en 96. Deze regel maakt daar deel uit van een grotere passage (95 B).

⁵ Als een kangoeroe springt Cats – hij slaat telkens zinsdelen over – hier door Cicero’s tekst. De oorspronkelijke passage wordt ook aangehaald door Langius, (699 A; en het eerste gedeelte nogmaals in kolom 24 B).

⁶ Een spreekwoord, vgl. ook: ‘Parva patiamur, ut magnis potiamur’ (Wij verdragen ...). Zie: Walther, 3, 721, nr. 20769a.

⁷ Vgl. het citaat uit Livius onder B.4.b, dat bepalend is geweest voor dit puntige slot.

⁸ De tweede regel luidt bij Persius: ‘Astutam vapido servas in pectore volpem’ (Je bergt in je onfrisse borst een slimme vos). Volgens de editeur Ramsay raakt Persius in zijn poging twee passages uit Horatius te combineren, verstrikt in zijn beeldspraak: ‘In the one passage (*Saturae*, I, VI, 22) Horace alludes to the ass in the lion’s skin, in the other (*Saturae*, II, III, 186) to that of the fox dressed up as a lion. The words *farinae nostrae* (‘of the same flour as ourselves’) introduce a new metaphor; and when he says *pelliculam w[v?]eterem* (‘the old skin’) what he means is that the real nature of the fox remains unchanged beneath the skin’ (380-381). Cats omzeilt het hier geschetste probleem dus niet.

⁹ Ook aangehaald door Langius (499 A).

¹⁰ *Storia d’Italia*, VI, VI. Ed. Scarano 1987, 594. Cats heeft *de non gli ingannare*, Guicciardini ‘di mai non gli ingannare’. Met dank aan E. Scarano te Pisa. Cats vertaalt deze sententie erop volgend in het Latijn.

¹¹ Cicero, *De officiis*, I, XIII (41). Ed. W. Miller. London etc. 1968, 44-47 (LCL). Ook aangehaald door Langius (499 A). Dit citaat komt niet terug in het Nederlandse proza.

¹² Verwijzing naar *Epistulae ad Quintum fratrem*, I, I, v (15). Ook geciteerd door Langius (499 A). Slechts een klein gedeelte van het citaat wijkt af van het origineel. Cicero heeft: ‘et quasi velis quibusquam obtenditur unius cuiusque natura’ (en ieders aard wordt als het ware door bepaalde zeilen bedekt), waar Cats *velis quibusdam obducitur mens hominis fraudulentis* heeft. Het woord ‘obducitur’ staat ook bij Langius.

¹³ *Annales*, III, XXX. Vgl. de vertaling van Meijer 1990, 170. Evenals in XIII.B.4 en B.5 ontleent Cats hier aan Tacitus' dertigste hoofdstuk over de leefwijze van Sallustius Crispus.

¹⁴ Ofwel: Zien doet begeren.

¹⁵ Ed. Adriaen 1985, 1464-1465, r. 87-96 (CC CXLIII B). Ook aangehaald door Langius (344 A). Er zijn enkele kleine verschillen: Cats heeft in r. 1 *complexionem* en *uniuscuiusque*, Gregorius 'conspersionem' en 'uniuscuiusque antiquus'; en in r. 4 *complexionibus* tegenover 'conspersionibus' in de bron. In plaats van *voluptas proxima* (r. 4-5), hebben zowel Gregorius als Langius 'voluptas iuxta'.

¹⁶ *De ecclesiasticis dogmatibus liber gennadio tributus*, XVIII (al. 81). In: *Opera omnia*, VIII. Paris 1886, 1221 (Pl. XLII). Het citaat stemt nagenoeg overeen met de tekstplaats bij Langius (344 B). Het bijbelcitaat komt uit 1 Koningen 8:39 (vgl. verder ook 2 Kronieken 6:30).

¹⁷ Cats schrijft de uitspraak abusievelijk aan Ambrosius toe. Het citaat is namelijk afkomstig van Gregorius, *Moralia in Iob*, XIV, XIII. Ed. M. Adriaen 1979, 706-707, r. 24-29 (CC CXLIII A). Deze fout kan – dit geldt eveneens voor andere plaatsen in *Proteus* – verklaard worden uit een onzorgvuldige overname uit Langius (in dit geval 343 B), waar net boven dit citaat wél uit Ambrosius wordt geciteerd.

¹⁸ Verwijzing naar Efeziërs 6:11-13, 'Doet aan de gehele wapenrusting Gods, opdat gij kunt staan tegen de listige omleidingen van de duivel. Want wij hebben de strijd niet tegen vlees en bloed, maar tegen de overheden, tegen de machten, tegen de geweldhebbers van deze wereld, van de duisternis dezer eeuw, tegen de geestelijke boosheden in de lucht. Daarom neemt aan de gehele wapenrusting Gods, opdat gij kunt weerstaan in de boze dag, en alles verricht hebbende, staande blijven.' De kans is groot dat Cats, die in deze afdeling verschillende citaten aan hetzelfde lemma uit Langius ontleent, ook juist deze bijbelplaats via deze tussenbron opneemt; Langius citeert immers Paulus in deze bewoordingen (343 A).

¹⁹ De Perzen wezen de egel de goede God Ormizd (Ahura Mazda) toe; de Grieken rekenden hem echter tot de dieren die het ongeluk aankondigen. Zie: HD. I VI, 669; H. Usener, *Die Sintfluthsagen*. Bonn 1899, 249, noot 2; PRI. V, 1922; en WDO 149. De in Cerveteri gevonden vaas met Amphiaros staat o.a. in *Wiener Vorlegeblätter für archäologische Übungen 1889*. Ed. O. Benndorf. Wien 1890, Tafel X; in Keller 1909-1913, I, 18-19; II, 279, fig. 102; evenals in F. Lorber, *Inschriften auf Korinthischen Vasen ...* Berlin 1979, 113, nr. 122 en Tafel 37 (Archäologische Forschungen, 6). Keller brengt ook andere antieke voorstellingen ter sprake, zoals een vaas uit Corneto met een egel naast Paris. Beide vazen bevinden zich thans te Berlijn. Vgl. voor de egel verder ook Aristoteles, *De historia animalium* IX, VI (612 A). In de hiërarchie van sommige bestiaria werd het stekelvarken, in één classificatie gebracht met muizen en mollen (George en Vapp 1991, 61).

²⁰ Vgl. *Brehms Thierleben* 1883-1887, II, 249: 'Mann sollte nicht denken, daß er wirklich im Stande wäre, die kleinen, behenden Mause zu fangen [...]. Ich habe ihn einmal bei seinem Mäusefang beobachtet und mich über seine Pffiffigkeit

billig gewundert.’ De egel zette zich voor het hol van de muis en toen de toeschouwer ‘ein Quieken von Seiten der Maus und behagliches Murmeln von Seiten des Igels’ hoorde, wist hij dat de buit binnen was. Brehm haalt vervolgens een verhaal aan dat zijn vriend hem over diens huisdier heeft verteld: ‘Beim Umherlaufen im Zimmer wurde ein von diesem Beobachter gepflegter Igel plötzlich eine naseweise Maus gewahr, welche sich aus ihrem Loche hervorgewagt hatte. Mit unglaublicher Schnelligkeit, obschon mit einem gewissen Ungeschick, schoß er auf dieselbe los und packte sie, befor sie Zeit hatte, zu entrinnen. “Die fabelhafte flotte Bewegung des anscheinend so plumpen Thieres, welche ich später noch öfters beobachtete”, schreibt mir mein Freund, “brachte mich stets zum Lachen; ich weiß sie mit nicht richtig zu vergleichen. Fast war es wie ein abgeschossener Pfeil von Rohr, welcher vom Winde rechts und links getrieben wird, aber trotzdem wieder an die rechte Bahn kommt.”’

Vgl. verder J. Le Francq van Berkhey, *Natuurlyke historie van Holland*, dl. 3. Amsterdam 1776, 12 die de ‘scherpgedoornden Egel’ de vijand van het ‘vaale Muisje’ noemt; Grzimek, *Het leven der dieren. Encyclopedie van het dierenrijk*, x. Zoogdieren, 1. Utrecht etc. 1968, 213: ‘Ze worden beschouwd als geduchte muizenjagers; vaak worden ze met een gevangen muis in de bek afgebeeld.’ Volgens K. Herter is de egel echter een veel minder gepassioneerde muizenvanger dan altijd wordt beweerd. Zie: *Igel*. Zweite Auflage. Berlin 1963, 44 (Die neue Brehm-Bücherei).

²¹ Voor Archilochos: *Elegy and iambus ...* Ed. Edmonds 1931, 11, 174-175, nr. 118. Plutarchus, *Moralia* (‘De sollertia animalium’), 971 E-F schrijft: ‘Τῶν δὲ χερσαίων ἐχίνων ἢ μὲν ὑπὲρ αὐτῶν ἄμυνα καὶ φυλακὴ παροιμίαν πεποίηκε

πόλλ’ οἷδ’ ἀλώπηξ, ἀλλ’ ἐχίνος ἐν μέγα·

προσιούσης γὰρ αὐτῆς, ὡς φησιν ὁ Ἴων,

στρόβιλος ἀμφάκανθον εἰλίξας δέμας,
κεῖται θιγεῖν τε καὶ δακεῖν ἀμήχανος.’

(De manier waarop de egels zich verdedigen en beschermen heeft aanleiding gegeven tot het spreekwoord

‘De vos kent vele trucs, de egel slechts één grote’.

Immers, wanneer de vos nadert, zoals Ion zegt:

draait hij zijn stekelige lijf tot een bal,
ligt stil en is het onmogelijk hem aan te raken of te bijten).

Het spreekwoord komt ook voor bij Zenobius, v, 68 (Zie: *Corpus paroemiographorum graecorum*. Ed. E.L. Leutsch en F.G. Schneidewin. Göttingen 1839, 1, 147-148, met eveneens latere aanhalingen); de vermelding bij Ion wordt geciteerd in A. Nauck, *Tragicorum graecorum fragmenta*. Leipzig 1889, 739-740, fragment 38.

²² In: *Aesopi phrygis et aliorum fabulae ...* Lyon 1536, 236, nr. 72 (en Keller 1909-1913, 1, 19). Ook in De Dene, *Warachtighe fabulen der dieren*. Brugge 1567, 68-69. Vgl. Gesner, *Thierbuch* 1563, XCIII verso die zegt dat hoe meer de slang de egel

omwikkelt, hoe meer hij zichzelf verwondt, 'biss sy stirbt'. Verder ook: Herter 1963 (*op. cit.*, noot 20), 46-47 en afb. 25.

²³ Vgl. Payne 1990, 59: 'The hedgehog was another creature to be likened to the Devil who would always be at pains to rob a man of his spiritual fruits.'

²⁴ Resp. in de ed. Amsterdam 1614, II, xxv; en Paris 1543, [cvi verso]. Ook in: B. Pittoni en L. Dolce, *Imprese nobili et ingeniose di diversi principi ...* Venezia 1583, nr. 41. Het thema wordt reeds uitgebeeld in een vroeg-dertiende-eeuws bestiarium (George en Yapp 1991, 108). Zie voor verwijzingen naar Sambucus en Camerarius ook: *Emblemata* 1967, 486. Dansende muizen zijn geen onbekenden binnen de emblematiek; vgl. *Emblemata* 1967, 595. Twee andere muisemblemata in de *Sinne- en minnebeelden* zijn de nrs. xii en xviii.

²⁵ Ed. Antwerpen 1603, 106, nr. xxxviii, 'Occasio arrepta neglecta' (De kans gegrepen en gemist). Op de prent staan op de voorgrond drie blaffende honden rondom een egel; erachter een geknielde – zondige – figuur waaromheen drie vijanden een bedreigende rondedans maken: Vrouw Wereld, de Opstand van het vlees en de Duivel.

²⁶ Ed. Amsterdam 1617, nr. lx en lxi. Het embleem gaat terug op Eduard De Dene, *W'arachtighe fabulen der dieren*. Brugge 1567, 94-95.

XXXVI LIEFDE HAAT DE DOKTER.

PRENT

In een smidse blust een wolkenhand een gloeiende staaf ijzer. Diverse gereedschappen in de smidse, waaronder het aambeeld, verschillende tangen en een besproeier zijn gedetailleerd weergegeven. (Een uitgebreide beeldbeschrijving volgt in de commentaar).

Gesigneerd, rechtsonder naast de tang: JS.

Afmeting: 12,3 × 12,2 cm.

XXXVI.A.1

2

breken: afbreken, blussen (vgl. *WNI* III, 1, 1231, 1, A, 1, A, β, 3)

4

kijft: uitvaart

immers: althans. In de *Spiegel* omschrijft Cats dit sissende geluid als 'snar gedruys'. Ed. 1632, II, 36 (= *DDW* 1712, 1, 579).

5

seltzaam: wonderlijke

8

schout behulp: schuwt hulp

6-8

De kans is groot dat de zeventiende-eeuwse Zweedse dichter, die onder het pseudoniem Skogekär Bergbo publiceerde, zich door deze regels van Cats heeft laten inspireren. Zie: Den Hoed 1929, 19.

XXXVI.A.2

Liefde haat de dokter.'

Een roodgloeiend stuk ijzer, uit de donkere ovens gehaald,
en dat de smid met een tang in lauw water dompelt,
sist en vult de hele smidse met gesis.

- 5 Hierdoor zou je zeggen dat het verontwaardigd is, of zucht.
Elke minnaar verzucht eveneens dat zijn borst brandt door een verterend vuur
en zingt vaak hetzelfde liedje voor zijn meesteres.
Maar als iemand hem zou willen genezen, wordt hij boos. Wat betekent dit?
De ongelukkige zieke wijst medische hulp af.
- xxxvi.A.3 Wie een verliefde geneest, kwelt hem.

Het ijzer van de hoefsmid sist en kermt wanneer men het wil blussen door het
in het water onder te dompelen. Het is geheel vergeefse moeite een verliefde van
zijn ziekte te willen genezen, want hij vindt genoeg in zijn smart en wil niet
gezond zijn.
- xxxvi.A.4.a Ovidius, *Tristia*, IV, 1, 33-34.

De minnaar merkt wel dat hij zijn eigen ondergang draagt, maar blijft erbij en
jaagt datgene na wat zijn eigen fout ondersteunt.²
- xxxvi.A.4.b De liefde is een genot zo zacht,
de smart erover is zo begeerlijk
dat ik me ellendig zou noemen
wanneer ik bevrijd zou zijn van haar slagen;
als ik eens zal moeten sterven,
wil ik sterven van liefde.³
- xxxvi.B.1
MOTTO In weelde of voorspoed gaat men zich makkelijk te buiten. Over dit spreek-
woord: Harrebomée, 1, 40 en Stoett, 172. Zie voor een paneel van Adriaen van
de Venne, evenals een emblemprent in Cats' *Spiegel* (1632), beide met ditzelfde
motto: Plokker 1984, 214-216, nr. 87. Vgl. eveneens *ADW* 1712, 1, 567-568.
- 4 *Strax*: onmiddellijk
ghevat: aangenomen
- 1-4 Vgl. Plutarchus, *Moralia* ('Quomodo adulator ab amico internoscatur'), 73 D,
tevens aangehaald door Erasmus in zijn *Parabola*. 'Ferrum prius calore solutum
ac mollitum, postea frigida durescit ac solidatur aqua' (IJzer dat eerst bewerke-
lijk en zacht gemaakt is door het vuur, wordt vervolgens solide gehard door het
koude water). Ed. Margolin 1975, 120, r. 348-349; ed. Mynors 1978, 148,
r. 28-29.
- 5 *dwee*: volgbaar
ghewisse: krachtige
- 7 Vgl. voor eenzelfde beeldspraak en eenzelfde uitleg de aantekening bij B.6, r. 17
en het embleem 'Soo langh de roe wanckt' van Roemer Visscher, die o.m. zegt
dat 'als de Roede van den eers is' veel mensen 'luy in den dienste Goods'
worden. In: *Sinnepoppen* 1614, III, XLIII.
- xxxvi.B.2 Trots geluk.⁴

In moeilijke omstandigheden zijn zielen vaak nederig
en in tegenspoed gedraagt men zich niet stijfkoppig.

Zodra de voorspoed terugkeert, verheft de geest zich dronken van trots ten hemel,
 het gunstigste lot maakt bij de mens het hart het slechtst.
 5 Ziet u het? Staal wordt zacht in het vuur,
 wanneer de oven, door blaasbalgen opgestookt, kreunt.
 Maar neemt de smid het uit de haard en dompelt hij het onder water,
 dan zal het meteen harder zijn dan het tevoren was.

XXXVI.B.3 Het ambt en het geld tonen hoe de mens is.⁵

Het ijzer is zacht in het vuur, maar buiten de gloeiende oven verhardt het zich wederom. Wanneer de mens zich ongemakkelijk voelt, dan is hij week; maar wanneer hij zijn geluk hervindt, zul je hem plotseling de edelste voornemens zien hebben.

XXXVI.B.4.a Vergilius, *Aeneis*, x, 501-502.

‘Menselijke geest, onbekend met het lot en de toekomst, onmachtig maat te houden, overmoedig door voorspoed!’⁶

XXXVI.B.4.b Terentius, *Heautontimoroumenos*, 199.

Want dat de één in angst verkeert, is nuttig voor de ander.⁷

XXXVI.B.5 Trots geluk.

‘Mensen die meer door noodzaak dan uit vrije wil hun leven matigen, vervallen telkens als er niets is dat hen tegenhoudt, weer tot hun eigen aard’, zegt Halicarnassus.⁸ Dat is een goede beschrijving van de menselijke natuur, want ‘wij doen wel een paar goede daden,’ zegt Agathocles, ‘maar pas door de noodzaak gedwongen, zolang angst ons drukt.’⁹ Daarentegen – naar de uitspraak van Josephus – ‘groeit de overmoed gewoonlijk zodra de situatie weer rustig is.’¹⁰ We zien dat kinderen wanneer het onweer tekeer gaat onder de bomen vluchten en zich daar rustig houden; maar als het weer opklaart, vluchten ze weg en rukken in hun uitgelatenheid de takken van de bomen; zo zoeken ook wij bij tegenspoed onze toevlucht bij God,¹¹ zweren onze zonden af en verkiezen een deugdzzaam leven; maar nauwelijks is de tegenslag voorbij of we gaan ondankbaar, ja zelfs onrechtvaardig tegen God tekeer en de uitspraak van de dichter wordt maar al te waar:

*Altaren roken zelden bij voorspoed.*¹²

XXXVI.B.6

1-2 *ter handt trekken*: op zich nemen
 2-3 *gaen ... in*: vervallen wederom in hun vroegere gewoonte
 3 *Halicar.*: Dionysius van Halicarnassus.
 4 *Agathocles*: Hoogstwaarschijnlijk gaat het om Agathius, zie noot 9.
 5 *wel*: goed
 6 *weyckt ... nyf*: wordt de overmoed weer groter, zorgt de overmoed ervoor dat het goede spoor verlaten wordt
 8 *onthouden bin daer*: houden zich daar op

- 10 *plach*: pleegt
- 11 *als een biese*: Zie voor de vaker gebruikte vergelijking van een hangend hoofd met een geknakte bies, vooral als teken van verslagenheid: *WNT*, 11, 11, 2554; vgl. ook Jesaja 58:5.
- 13 *midtsdien*: daarom
- den Poët*: Bedoeld is Silius Italicus, zie noot 12.
- 14 *fray en kloeck*: gezond (of opgewekt) en sterk (of machtig, welvarend); vgl. de samenstelling kloek en gezond
- 17 *als ... voet*: alsof men Hem bij Zijn voet vasthoudt (als smeekgebaar). Vgl. de volgende passage in de elfde strofe van het gedicht 'Kinder-spel' (Bijlage 2, de losse gedichten, nr. 4):
- Wy hebben God als by den voet,
Soo lang' wy zyn in teghen-spoet,
Maer als de roed' is vanden eers,
Dan hout de duyvel weer de keers.
- xxxvi.c.1 'Indien gij de kastijding verdraagt, zo gedraagt Zich God jegens u als zonen; (want wat zoon is er, die de vader niet kastijdt?). Maar indien gij zonder kastijding zijt [...], zo zijt gij dan bastaarden, en niet zonen.' De bron, het bijbelboek Hebreëen 12:7-8, wordt niet gegeven.
- 1 *leyt en gloeyt*: ligt te gloeien
- 3 *lescht*: onderdompelt, blust
- 5 *duycken*: onderwerpen zich
- 6 *in het vleesch*: materiële
- 7 *loosen*: lege, bedriegelijke
- 8 *Ey*: Ach! Vgl. o.a. Psalm 16:5; 17:14-15; 73:26 en 142:6.
mijn deel: mijn schat; vgl. Mattheus 6:19-21
- xxxvi.c.2 In blijdschap zucht het.
- Het ijzer zucht, wanneer het in lauw water gedompeld wordt,
maar in de vlam, wanneer het in het verterende vuur gloeit, is het stil.
Een vrome geest verdraagt zonder morren de goddelijke toorn,
maar als de zomerwarmte van de hemel op hem zou vallen, heeft hij iets om over te zuchten.
- 5 Dus zegt hij dan verdrietig: Mijn vreugde is voor mij verdacht.
Wat? Zal de aarde mijn deel zijn, heilige Vader?
Zeker niet. Laten liever hier de aarde, de hel en de hemel briesen,
als U mij maar ware vreugde op een andere plaats geeft.
- xxxvi.c.3 Galatiërs 6:14, 'Maar het zij verre van mij, dat ik zou roemen, anders dan in het kruis van onze Heere Jezus Christus: door Wie de wereld mij gekruisigd is, en ik der wereld.'
- Het edele staal laat zich niet horen in de gloeiende oven, maar wanneer het in het water gedompeld wordt, klaagt het in zijn blijdschap. De edelmoedige christelijke geest, vrolijk bij tegenspoed, beklagt zich – alsof hij niet weet wat hij moet – over zijn voorspoed.

xxxvi.c.4 Gregorius, *Moralia in Iob*, v, 1, 1.

Wanneer heilige mannen merken dat voor hen de zegeningen van deze wereld voorhanden zijn, raken ze door een angstig vermoeden in verwarring. Ze zijn immers bang dat ze hier de vruchten van hun inspanningen ontvangen; en zij vrezen dat de goddelijke gerechtigheid de verborgen wond in hen ziet en hen, helend met uiterlijke wonden, van de innerlijke afhoudt.¹³

xxxvi.c.5 In blijdschap zucht het.

Bij de gelovigen is het geluk van deze wereld verdacht, en niet ten onrechte. Ze hebben immers geleerd dat God meestal zo met ons handelt, als doktoren met zieken;¹⁴ die staan namelijk bij een reeds ingekankerde en ongeneeslijke ziekte, wanneer ze zien dat de zieken hun einde naderen, toe dat hun alles wordt gegeven waar ze maar zin in hebben; aan anderen daarentegen, bij wie hoop op een betere gezondheid al begint te gloren, geven ze bittere drankjes en een streng dieet. Soms, als de ziekte dit vereist, branden en snijden ze zelfs. Wie God wil behouden, houdt Hij kort, de overigen staat Hij toe uit de band te springen.

Als jongens met elkaar vechten en we zien dat de één door iemand die erbij komt staan, uit het gevecht gehaald wordt en een pak slaag krijgt, terwijl de ander ongestraft weggestuurd wordt, dan trekken we met een zeer juiste gevolgtrekking de conclusie dat degene die slaat de vader is van degene die geslagen wordt. De wijze zegt: de Heer berispt en slaat hem, die Hij liefheeft en zoals een vader in zijn zoon, heeft Hij een welbehagen in hem, Spreuken 3:12.¹⁵

xxxvi.c.6

1
3
4
6
10

wert: wordt

placht: pleegt, vgl. *plachse*, r. 11

medecijnen: doktoren

al: alles

scherpe: strenge

vliemense: snijden ze met een vlijm, lancet; ofwel: aderlaten ze. Johan van Beverwijck schrijft in een passage over het aderlaten, gezien als ondersteuning van het herstel van de zieke: 'Den Egel [= bloedzuiger] en bijt niet alleen door de Huyt [...]. Het gebeurt oock somtijts, dat al is den Egel al af ghenomen, de plaetsch noch sterck bloeyt [...], ende dan streckt hy voor een vlijm' (*Schat der ongesontheyt*. Ed. Dordrecht 1643, 47).

schroyense: branden ze aan de oppervlakte (vgl. *FNVT XIV*, 1097, A, s.v. 'schroecien'). Op één van de houtsneden gemaakt door Johannes Wechthlin voor *Feldtbuch der Wundartznei* van Hans von Gersdorff (Strasbourg 1517, 'Von der Blutstellung', xxx) is te zien hoe men met brandijzers wonden dicht- of uitbrandde. Ook afgebeeld in G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*. Derde druk. S.l. 1979, 164 en in A.S. Lyons en R.J. Petrucci, *Geschiedenis van de geneeskunde*. Antwerpen etc. 1981, 383, afb. 595. Vgl. voor het dichtschroecien verder ook Van Beverwijck, *Heelconste*. Dordrecht 1645, 39; en N.G. Siraisi, *Medieval and early renaissance medicine. An introduction to knowledge and practice*. Chicago etc. 1990, 117-118, 137, 161, en 156, fig. 37. Montaigne merkt in zijn *Essays*, II, XII op: '[...] als men mij uitbrandt of in mij snijdt, wil ik het voelen.' Ed. Villey 1978, I, 493. Vert. De Graaff 1993, 574.

- 11-12 *t'onder te houden*: kort te houden
 12-13 *buyten den bocht springen*: onbezorgd vrolijk zijn, zich te buiten gaan (*WNT* 111, 1, 21, 11, 4 dp; en Stoett, 155)
 13 *plyuckbayren*: elkaar in het haar vliegen, vechten
 14 *uytkipt*: uitpikt
 15 *sick*: (neven)vorm van het wederkerend voornaamwoord 'zich'. Over deze vorm: Weijnen, 49, § 51; en Hermkens en Van de Ketterij 1980, 95, § 2.4.
 13-18 *Soo wanneer der ... moet wesen*: Precies hetzelfde gegeven verwerkt Cats later tot een embleem in *Invallende gedachten*, xxv (*ADW* 1712, 11, 404). 'Dit moet de vader wesen' bedenken de lachende omstanders (zie afb. 36.1). Vgl. ook het motto uit Hebreeën boven c.1.
 18 *Salomon*: Zie noot 15.

COMMENTAAR

Vele onderdelen die op de prent staan afgebeeld, behoren tot de vaste inventaris van de smidse. De specifieke terminologie voor het duiden van de verschillende objecten is ontleend aan een studie van J. Vuylsteke.¹⁶ Op de voorgrond is het aambeeld voorgesteld, een in ijzer of gesmeed ijzer gegoten blok met een bovenvlak in staal, waarop men het ijzer smeedt. Het staat op de prent op een zogeheten aambeeldblok. Enkele gereedschappen uit het alaam van de smid, diens vaste verzameling werktuigen, waaronder de nijptang, een nagel (drijver) en beitel, zijn bevestigd tegen dit aambeeldblok; hiertegen staat bovendien (naast de initialen JS) een smidstang, die dient om het verhitte ijzer mee op te pakken.

Door de muur steekt een blaasbalg om het vuur mee aan te jagen. De houten constructie is een blaasbalgtrekker waarmee de balg in beweging kan worden gebracht.¹⁷ Bovenop de balg is de sluitval te onderscheiden; hierlangs wordt de wind ingetrokken. Bij het vuur ligt een stok waaraan een takkenbosje bevestigd is: deze besproeier of sprenkelkwast dient om de kolen rondom het vuur nat te houden, zodat het vuur geconcentreerd blijft (vgl. ook afb. 36.3).¹⁸ Verder ligt er een beitel of ezel. Dit laatste is een ijzeren balkje dat op de werkbank rust en waarop men het plaatijzer bewerkt (als dit voorwerp inderdaad is afgebeeld, zou het een 'platte' of 'vierkante' ezel zijn). Boven tegen de smidskap, de schouw boven de haard, hangt een knoptang of bektang. De wolkenhand, op wiens handeling Cats alle aandacht richt, betempert het gloeiende staal: het wordt namelijk verhard doordat het in een koelbak (blustrog) met water wordt ondergedompeld.

Wanneer een smid deze handeling verricht, zou men kunnen denken dat het staal zucht en steunt. Cats koppelt hieraan de uitleg dat hoewel de van liefde verhitte minnaar lucht geeft aan zijn ellende, hij elke hulp afwijst. Het is het in de – petrarkistische – liefdespoëzie bekende beeld van de minnaar die niet uit zijn kwelling verlost wil zijn, omdat zijn smart getuigt van zijn liefde en alleen zijn geliefde hem kan helpen.

Justus de Harduwijn, bijvoorbeeld, dicht in *De weerlicke liefden tot Roose-mond* (1613), over de minnaar die is gebonden, in vuur gezet en verwond door het haar, de handen en de ogen van zijn Rozemond, maar niet geholpen wil worden:

Omme t'ontcnoopen dan, uytghieten, en ghenesen,
 Dien vasten cnoop, dien brandt, die snerckende quetsuer,
 K'en hoeve t'hebben mes, waeter, noch meester-kuer:

Want mijn hert, t'welck verhoopt dat eens sal beter wesen,
En wilt ghehinghen niet, da'ck my loss' uyt dees pijn
Met mes, waeter, of oock cruyden die heylbaer zijn.¹⁹

Vervolgens vergelijkt Cats het tot hoge temperaturen verhitte staal, dat juist dan goed bewerkt kan worden, met de menselijke ziel: wanneer die gepijnigd wordt, zal ook die zich steeds beter vormen. Want onder druk komt men tot betere (morele) prestaties. Door tegenspoed te verduren en matigheid te betrachten zal de weerbarstigheid overwonnen worden, en dat is heel wat nobeler dan dat men bij voorspoed malle dingen gaat doen en overloopt van trots. Dankbaarheid en godsvrucht moet men onder alle omstandigheden tonen, niet alleen wanneer men angst heeft.

Tot slot verbindt de embleemschrijver de voorstelling aan de bijbelse gedachte dat de mens niet zonder kastijding kan. Een vroom iemand zal immers berusten in datgene wat God beschikt, dat is het kruis van elke christen. Het wereldse goed en geluk is daarentegen bedrieglijk en verdacht: wie ermee geze- gend wordt, kan beter verontrust dan blij zijn. En zoals de Hemelse vader berispt en slaat – de mens ten goede – zo herkent men ook de vader die, met dezelfde bedoeling, optreedt tegen zijn eigen zoon. Aldus legt Cats eerst de nadruk op het sissende geluid van het staal als beeld voor de gekwelde minnaar en richt hij vervolgens de aandacht op de positie van het staal in het vuur, als beeld voor onderworpenheid en tucht.

Het interieur op de embleemprent kan beschouwd worden als een combinatie van twee vroegere *picturae*, namelijk één uit Eduard de Denes *Warachtighe fabulen der dieren* (later ook voor Joost van den Vondels *Verstellicke warande der dieren* gebruikt) en één uit Roemer Visschers *Sinnepoppen* (afb. 36.2 en afb. 36.3). Een dergelijke visuele combinatie van twee prenten was ook toegepast in embleem xii.²⁰ De voorgestelde handeling verschilt evenwel van die bij beide voorgangers: in de fabel 'Smet met zijn hondken' heeft De Dene het over de zich in het zweet werkende smid, die kwaad wordt op zijn vadsige hondje, terwijl bij Visscher een wolkenhand door middel van een stok met takjes de kolen rondom het vuur met water besprenkelt. Het vuur kan zo niet uitlopen, vandaar het motto 'Ut ardentius' (Opdat het des te vuriger brandt). Bij Van de Venne is de positie van het aambeeld met de ring rondom de bovenrand, evenals de tang tegen de smidskap, overeenkomstig de prent in de *Sinnepoppen*; het kijkje achter de haard, met de balg, de tang tegen het aambeeld en het werkmateriaal dat voor het vuur ligt, wijzen op een ontleening aan De Dene. Het veel te bolle aambeeld is perspectivisch onjuist, dit in tegenstelling tot de weergave op de twee eerdere prenten.

Visscher geeft in zijn bijschrift als commentaar: 'Dese Sinnepop is wel ghenoech uytgheleyt [duidelijk], voor de ghene die der Minnen acker oyt met onspoet [tegenspoed] gheploeght hebben; dien wel bekend is, wat Maledictien ende Vervloekinghen de deuren moeten hooren die twee goe lieven van den andere scheyden, 'twelck verstreect de Amoureuse Hartekens niet dan een meerder lust ende ghenegentheyt, tot haer selfs jammer, verdriet ende ellendighydt. Hoe wel het oock mach ghetrocken worden tot hefde van God en Goods dienste; en tot liefde van wetenschap en Vrye konsten.'

Ook al maken verliefden soms knallende ruzie, uiteindelijk leidt het verdriet en de ellende tot grotere liefde. Vervolgens geeft Visscher, als een voorloper van Cats, een ruimere uitleg aan dezelfde voorstelling. Het aangewakkerde smidsvuur kan men, zo zegt hij, eveneens zien als de verhouding tussen de mens en God of die tussen de mens en de kunsten en wetenschappen.

Op één van de emblemprenten in *Spiegel van den ouden ende nieuwen tijdt* (1632) heeft Adriaen van de Venne een sterk gelijkende smidse weergegeven onder het motto 'Daerder veel smeden moetmen slach houden'. Nu is de werkplaats bevolkt door een groepje werklieden, die druk in de weer zijn aan de balg en op het aambeeld. Zij vormen een overtuigende visualisering van het opschrift (afb. 36.4).²¹

De enige directe navolging van Cats in de bundel *De schoole der wereld, geopent in CNL vliegende bedenkingen op veelerhande voorvallende gezichten en zaecken* van F[rans] v[an] H[oo]gstraten] lijkt het embleem 'Op het gesis van gloeiend yzer in den koelbak' te zijn. De overdenking gaat over het overwinnen van tekortkomingen door zware inspanningen. Prent en bijschrift zijn kennelijk gebaseerd op het onderhavige smidse-embleem.²²

- BEWERKING EN NAVOLGING Van Vreeswyk 1675-2, 27.
Van Hoogstraten 1682, 101; zie de commentaar.
(Den Elger 1703, 301 ('Liefde maakt twee tot een')).
Harms en Freytag 1975, 61; l. 89.
- LITERATUUR *Emblemata* 1967, 94-95.
Ashworth 1984, 134.
- NOTEN ¹ Vgl. voor de constructie Seneca, *Herculens furens*, 588: 'Odit verus amor nec patitur moras' (Ware liefde haat uitstel en verdraagt het niet). Vgl. verder Walther, 3, 568, nr. 19734.
² Cats heeft *ferens*, Ovidius 'fere' (meestal, gewoonlijk).
³ Het versje is het openingscouplet van een *air de cour*, op muziek gezet door de componist Pierre Guédron. Zie: G. Bataille, *Airs de differents auteurs mis en tablature de luth*. Paris 1608, 32-33. Het lied was ook bekend in Nederland zoals blijkt uit een contrafact in *Venus minne-giftjens ...* Amsterdam [1622], 18: 'Liefde' is een alsoo soete lust', ondertekend door 'Weet of rust'. Met dank aan L.P. Grijp te Amersfoort. Het lied werd als volgt bewerkt:
- Liefd' is een alsoo soete lust,
Soo kitteligh een blye weelde
Dat mijn ghemoedt niet anders beelde
Als zyn vreught die mijn stelt gherust,
O soete bly ghestreel
Blijft mijn vercoozen deel.
- Hy roemt, wie wil hem van 't gheluck
Dat noyt geen Liefdens quael hem pijnde
Contray ick doen hy my mijnde,
Ick achten't vreught in stee van druck,

O soete bly ghestreel
Blijft mijn vercoozen deel.

Ick acht veul meer de minste gunst,
Jae d'ooghluyc van mijn alderschoone,
Als koninx staf, of gouwe Croone,
Of 'tgheen den Mensch bedeckt in kunst
O soete bly ghestreel
Blyft mijn verkoozen deel.

Nae dat dees al so soete vlam
Mijn zielens lust naer wensch ontvoerde,
Noyt blyer tijdt of lust beroerde,
Mijn gheheugh als dees die benam
Mijn ghetreur, ach! mijn min
Blijft mijn hert ick u sin.

⁴ Of: Trotse welvaart. Vgl. 'Superbia oriente occidit felicitas' (Als er hoogmoed ontstaat, vergaat het geluk), Walther, 5, 222, nr. 30859c.

⁵ Meurier 1617, 106 en 190; *Proverbia* 1, 217 en Le Roux 1859, 1, 255.

⁶ Vert. Schwartz 1989, 192. Ook aangehaald door Langius (1084 A).

⁷ Vert. Hemelrijk 1967, 76: 't is wel goed dat de jongen ontzag heeft voor zijn vader.' Cats haalt het citaat ook aan in de marge bij de negende strofe van het gedicht 'Kinder-spel', zie Bijlage 2, de losse gedichten, nr. 4.

⁸ Deze uitspraak van de Griekse geschiedschrijver en retor Dionysius van Halicarnassus (werkzaam 30-8 v. Chr.) is niet teruggevonden, ook niet in Langius.

⁹ Het zou een uitspraak van Agathocles, de tiran van Syracuse, 361-289 v. Chr. kunnen zijn. Zij is niet gevonden bij Erasmus en niet in R. Schubert, *Geschichte des Agathokles*. Neu untersucht und nach den Quellen dargestellt. Breslau 1887. Schubert vermeldt de volgende bronnen: Antandros, Kallias, Timaeus en Duris, van wie het meeste materiaal is overgeleverd via Diodorus Siculus. De enige plaats die enigszins in de buurt komt is een opmerking in Valerius Maximus, *Factorum et dictorum memorabilium libri novem*, VII, IV, ('Strategemata'), Ext. 1. Volgens hem wilde Agathocles vrees met vrees, en geweld met geweld uiteenslaan ('ut metum metu, vim vi discuteret').

Het lijkt mij evenwel mogelijk dat Cats de afkorting 'Agath liber 3' uit Langius verkeerd heeft opgelost. Die haalde de door Cats bedoelde plaats namelijk als volgt aan (881 B): 'Dum necessitas urget & formido ingruit, quae rectoria sunt factu utcunque & leviter degustamus' (Zolang de noodzaak in het nauw brengt en de angst ons overvalt, doen wij, hoe dan ook en maar een klein beetje, de daden die bij een goed bestuurder passen). Blijkbaar verwerkte Cats enkele kernwoorden uit dit citaat en zette hij andere woorden om. Elders in zijn *Polyanthea* gaf Langius de bron vollediger: 'Agath. Hist. liber', waarmee hij doelde op de zesde-eeuwse byzantijn Agathius, bijgenaamd Scholasticus, die de *Historiarum libri quinque* (de historie van Justinianus over de jaren 552-558) schreef. Een precieze plaats is in het derde hoofdstuk niet te localiseren, maar de

uitspraak zou een toespeling kunnen zijn op een ruimer geheel, namelijk 111, 12-13. Vgl. de Grieks-Latijnse ed. van B.G. Niebuhrius. Bonn 1828, 165-167.

¹⁰ Waarschijnlijk een parafrase van *Bellum Iudaicum* (Joodse oorlog), 1, 374: 'Τὸ μὲν γὰρ ἄγαν πεποιθὸς ἀφύλακτον, οἱ φόβοι δὲ διδάσκουσιν προμήθειαν.' Vgl. de vertaling van Meijer en Wes 1992, 122: 'Een al te groot zelfvertrouwen maakt mensen zorgeloos, angst daarentegen maakt hen voorzichtig.' Met dank aan L.H. Feldman te New York. Het citaat komt niet overeen met het Latijn in de ed. *Opera*. Frankfurt 1617, 604 (hier boek 1, hoofdstuk 14): 'Nimis enim confidens incautis est: metus autem providentiam docet' (Wie al te veel zelfvertrouwen heeft, is zorgeloos; angst echter leert voorzichtigheid).

¹¹ Een variatie op het begin van de vergelijking die Erasmus geeft in zijn *Parabola*. Hier is echter geen sprake van kinderen en van de hulp van God, maar van mensen in het algemeen: 'In tempestate qui confugiunt sub arborem, serenitate facta, ramos illius vellunt fugientes: sic in rebus afflictis utimur praesidio quorundam, quos eosdem per invidiam affligimus in rebus prosperis' (Zij die tijdens de storm schuilen onder een boom breken, wanneer het weer is opgeklaard en ze verder gaan, de takken er vanaf. Zo steunen wij als het tegenzit op de hulp van sommige mensen, maar onderdrukken ze uit jaloezie wanneer het ons goed gaat). Ed. Margolin 1975, 196, r. 561-563; ed. Mynors 1978, 197, r. 28-31. Erasmus baseerde zich op Plutarchus, *Moralia* ('De se ipsum citra invidiam laudando'), 541 E; de vergelijking gaat terug op een uitspraak van Themistocles. Zie ook: Plutarchus, *Vitae*, 121 A (18) en *Moralia* ('Regum et imperatorum apophthegmata'), 185 (13). Cats kan en zal deze tekstplaats uit Langius (154 B) hebben gehaald.

¹² Silius Italicus, *Punica*, v11, 89. Ed. J.D. Duff. Twee dln. London etc. 1968, 1, 342-343.

¹³ *Moralia in Iob libri 1-X*. Ed. Adriaen 1979, 218, r. 18-22 (CC CXLIII). Ook aangehaald door Langius (1083 B). Cats én Langius hebben *eos vulneribus curans*, tegenover Gregorius: 'eos muneribus cumulans'; hierdoor wordt de vertaling van het woord 'repellat' problematisch. De oorspronkelijke tekst betekent: Ze vrezden dat de goddelijke gerechtigheid hen, door hen met uiterlijke gaven te overladen, van de innerlijke [de geestesgaven] afhoudt. Verder staat in plaats van *nec timent quod* bij Gregorius: 'timent ne quod'.

De zin zet bij Gregorius als volgt in: 'Omdat temidden van de goddelijke oordelen de geest van de mens door een zware duisternis van eigen onzekerheid wordt gedrukt, raken heilige mannen ...' (Quia ergo inter divina iudicia gravi incertitudinis suae caligine humana mens premitur, sancti viri ...).

¹⁴ Vgl. voor de uitbeelding van Christus als apotheker of geneesheer: Timmers 1981, 49, nr. 83. Zowel deze vergelijking, als die met een vader van een gezin (die hierop volgt), kan Cats ontleend hebben aan Chrysostomus. Heerman vermeldt in zijn *Guldene annotatiën*: 'De Outvader Chrysostomus seyt: Godt en straft niet uyt gramschap, maer uyt onuitspreeckelijcke liefde: ghelijck als een Vader ende Medecijn, ende niet als een Tyran en Verderver' (1642, 425).

¹⁵ Cats voegt 'ac castigat' aan de bijbelplaats toe; hij kan zich hiervoor hebben gebaseerd op Mercerus of Castalius, die het volgens Polus (1684, 11, 1459) ook hebben.

¹⁶ Vuylsteke 1895. Zie ook A. Meulemans, 'Het smedenambacht te Leuven.' In: *Eigen schoon en de Brabander* 44 (1961), 38-59, 117-124, 206-218, 472-479; en R. Webber, *The village blacksmith*. Newton Abbot 1971. Webber geeft ook afbeeldingen van vroegere interieurs, met overeenkomstige elementen, bijv. een houtsnede van een smidse bij Jost Amman (p. 64); zie verder Ashworth 1984; P. Basing, *Trades and crafts in medieval manuscripts*. London 1990, 62-63; en een embleemprint in Nicolaus Taurellus, *Emblemata physico-ethica*. Nürnberg 1612, D5 (opgenomen in *Emblemata* 1967, 93).

¹⁷ De bediening ervan is inzichtgevend uitgebeeld op een variant die Willem den Elger gaf, onder het motto 'Liefde maakt twee tot een' (1703, 301); vgl. verder Weyns 1974, 72 en tek. 45-47; evenals *Emblemata* 1967, 121.

¹⁸ Hiervoor werd ook wel een bezem (zie afb. 36.2), een gieter of pollepel (met gaatjes) gebruikt. Vgl. Vuylsteke 1895, 23, afb. 45; en Webber 1971 (*op. cit.*, noot 16), 50 die stelt: 'For cooling and containing the fire with water a perforated can fastened to a long iron handle may be used, or a bunch of twigs'. Webber spreekt van een 'swab'. Met dank aan E. van 't Hull, Conservator Ambachten en Bedrijven van het Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem.

¹⁹ Ed. Dambre 1978, 97, nr. xvi. Het is een navolging van Joachim du Bellay, *L'Olive*, x: 'Je ne quiers fer, liqueur, ni medicine.' In: *Oeuvres complètes*. Ed. L. Séché. Paris 1930, 1, 101. Vgl. ook drie disticha van Janus Secundus over dit thema 'Amorem esse immedicabilem'. In: *Opera*. Utrecht [15]41, [18r-18v]. Zacharias Heyns dichtte in zijn bewerking van *Nucleus emblematum selectissimorum* van Gabriel Rollenhagen:

Sy is een soete smert' nochtans seer swaer om dragen,
Dies gaen ick hier en daer om mijnen noot te clagen,
Doch moet weer na den brant: de gene diet my doet
Als oorsaeck van mijn vyer, mijn vier ooc blussen moet.

In: *Emblemata*. Arnhem 1615, 1, 56; ook aangehaald als commentaar bij embleem xxvi in Hoofts *Emblemata amatoria* (1611). Zie ed. Porteman 1983, 191. Vgl. verder in dezelfde bundel het embleem met op de achtergrond een minnaar op zijn ziekbed, onder het motto 'Dienende teer ick uijt' (*Ibid.*, 100-101 en 162-163).

²⁰ De Dene: ed. Brugge 1567, 34-35; Vondel: ed. Amsterdam 1617, nr. XXI. Vgl. voor een ander kijkje in een smidse: Vondel, nr. XXI, 't'Serpent en Aenbeelt'. Het embleem van Visscher: ed. Amsterdam 1614, III, XIV. Overeenkomstige elementen zijn ook terug te vinden op een interieur van een smederij in Adriaen van de Venne, *Hollandsche sinne-droom op het nieuw wys-mal van den ouden Italiaensche smit, ende des selfs gevonden tabacks-wonder-smoock*. 's-Gravenhage 1634, 71 (vgl. ook Hollstein xxxv, 145, nr. 435). L. Scharpé, 'Van De Dene tot Vondel.' In: *Levensche bijdragen* 4 (1900-1902), 5-63 gaat in op twee Franse voorlopers van deze en andere fabels.

²¹ *Spiegel*, III, (afdeling 'Staten en ampten'), 14, nr. vi. Vgl. *DDF* 1712, 1, 612.

²² Ed. Dordrecht 1682, 101-103, nr. XLVII. De bundel is 'toege-eigent aen den overleden Heere Jacob Cats'. Omdat het hier om een bewerking van Joseph

Halls *Occasional meditations* (London 1630, 1633 (uitgebreid tot 140 meditaties) en 1635 (een Latijnse versie)) gaat, kan het zijn dat Hall zich heeft geïnspireerd op Cats; maar beiden kunnen ook een gemeenschappelijk bron hebben. Vgl. K. Porteman, “‘Soo dacht ick om de worm, die eeuwich knagen sal.’ De ‘invallen’ van de oude Cats.’ In: *Zeeuws tijdschrift* 4-5 (1994), 168-173, i.h.b. 172-173.

XXXVII

HIJ OVERROMPELT DE ARGELOZEN.

PRENT

Een slang ligt opgerold onder twee bomen van waaruit een spin aan een draad op hem neervalt. Rechtsboven een antropomorfe zon met gestileerde stralen. Direct achter de bomen staat een bladerloze, dode, boom. Op de linker achtergrond bosschages en rechts een toren.

Gesigeneerd, linksonder naast de kop van de slang: JS.

Afmeting: 12,4 × 12,4 cm.

XXXVII.A.1

MOTTO

1

verbit: geprikkeld, opgehitst

vinnigh: wreed, boosaardig. Aan de betekenis ligt het begrip stekend ten grondslag; vgl. ook het vinnig stralen van de zon (*WNT* XXI, 878 en 884), evenals r. 7.

3

lagh en keeck: lag te kijken; zie voor deze constructie ook r. 8

4

lose: listige

7

De ... spin: Cats gebruikt deze vergelijking op grond van de overeenkomst tussen de angel en de puntige pijlen uit de koker van Cupido die ook ‘vinnig’ worden genoemd (vgl. *WNT* XXI, 884, 10; en afb. 37.2).

XXXVII.A.2

Hij overrompelt de argelozen.

Zolang de slang op buit jaagt en langs steile rotsblokken dwaalt, gaat hij, veilig voor de vijand, over onschadelijke wegen; de spin valt hem onverhoeds met haar wapen aan, wanneer hij opgerold op de grond in het zachte gras ligt.

5

Bezigheden verdrijven het wellustige vuur:
wie ziet dat mensen die bezig zijn, door liefde meegesleurd worden?
Wanneer een hart vrij is en van de rust geniet in de lieflijke schaduw,
dan is het ontvankelijk, dan dringt Venus binnen met haar verborgen vuur.

XXXVII.A.3

Een ledig hart, gevangen door de liefde.

Wanneer de slang in het bos bezig is met het één en ander, kan de spin haar nooit raken; de dodelijke steek, ach, treft haar wanneer ze niets doet: de dwaze liefde overrompelt alleen het hart in ledigheid.

XXXVII.A.4.a

Johannes Chrysostomus, *Commentariorum in evangelium Matthaei* ('Ex caput XXI, homilia XL').¹

Dit is de definitie van liefde: de hartstocht van een ziel die niets doet.

- XXXVII.A.4.b [Verwijzing naar:] Diogenes Laertius, *De vitis philosophorum*, v1, 51.²
Diogenes heeft gezegd dat liefde de bezigheid is van hen, die niets doen, omdat deze gemoedsaandoening vooral hen aangrijpt die zich overgeven aan niets doen. Zo gebeurt het dat ze vervallen tot een uitermate drukke bezigheid, terwijl ze vrij zijn om niets te doen.
- XXXVII.A.4.c Ovidius, *Remedia amoris*, 161-162.
Wordt er gevraagd waarom Aegistus een overspelige is geworden?
De oorzaak ligt voor de hand: hij was een luilak.³
- XXXVII.B.1
MOTTO Wie niets vreest, zal spoedig overwonnen zijn.
4 *verwonnen vande spin*: overmeesterd door de spin
5 *saght*: op een genoeglijk plekje
7 *vinnigh*: Zie A.1, r. 1.
8 Vrees hem voor wie niemand bang is. Zie ook het Seneca-citaat onder B.4.b en B.5.
- XXXVII.B.2 Het gevaar komt wanneer het veracht wordt.
Wie zou de broze spin met haar zwakke steek kunnen schaden?
En wie zou niet gebeten door een onverbiddelijke slang sterven?
Toch overwint de spin hem zegevierend als ze hem aanvalt,
en doorboort de grote kop met haar kleine angel.
5 Hoe komt het dat de slang, getroffen door de kleine vijand, sterft?
De slang lag stil en de vijand was waakzaam.
Hoe makkelijk is het een hinderlaag te leggen voor wie zo iets niet vreest!
Het is nodig om hem te vrezen, voor wie je geen enkele vrees kent.⁴
- XXXVII.B.3 Vrees je vijand, ook al is hij klein.⁵
De spin, hoewel het een zwak en klein beestje is, doorboort niettemin soms de kop van een grote slang. Wie niets vreest, wordt gemakkelijk getroffen. Vriend, heb vrees voor diegene die nooit gevreesd wordt.
- XXXVII.B.4.a Juvenalis, *Saturae*, v1, 292-293.
*'Tegenwoordig lijden wij aan te lange vreedestijd, en meer dan welke strijd is weelde-zucht de wraak voor 't knechten van zovele landen.'*⁶
- XXXVII.B.4.b Seneca, *Agamemnon*, 1, 799.
Wat kan een overwinnaar vrezen? Dat wat hij niet vreest.⁷
- XXXVII.B.4.c Dominicus Baudius, *Dissertatiuncula super induciis belli Belgici*. S.l. 1609.⁸
Niemand wordt gemakkelijker overwonnen dan wie niets vreest en niet is voorbereid op het bieden van weerstand.

‘Grotere troepen worden soms verslagen door kleinere, en machtigere door zwakkere’, zegt Halicarnassus.⁹ Niets is zo onaantastbaar, of er dreigt wel enig gevaar, zelfs van een zwakke. ‘Zelfs de leeuw wordt wel eens het aas voor de kleinste vogels’, aldus Curtius.¹⁰ Wil je de reden horen? ‘Zorgeloosheid, zowel in openbare als in privé-aangelegenheden, is het zekerste begin van de ondergang; zij die zorgeloos leven, zijn aan alles blootgesteld en bieden als een gemakkelijke prooi hun belagers vele mogelijkheden om onrecht te doen’, zegt een filosoof.¹¹ ‘Vaak heeft immers een vijand die veracht werd een bloedige strijd geleverd en zijn beroemde volken en vorsten door iets zeer onbelangrijks overwonnen’, zegt Livius.¹² ‘Het past een wijs man een vijand, hoe onbetekenend die ook is, te vrezen’, raadt Seneca aan.¹³ Bangheid leert immers voorzichtigheid en wie op zijn hoede is voor een hinderlaag, loopt er niet gemakkelijk in. Bangheid leidt dus tot zekerheid en hoogmoed tot gevaren; de wijze vermijdt immers het kwaad door op zijn hoede te zijn. ‘Juist in tijden van onbezorgdheid moet de geest zich dus voorbereiden op moeilijkheden, om zich te midden van de gunsten van het lot te sterken tegen zijn onrecht.’¹⁴ Het is een oud spreekwoord dat de moeder van iemand die bang is niet hoeft te huilen.¹⁵

heyr-krachten: legers

van: door

Halicarnas: Dionysius van Halicarnassus

vast: onaantastbaar, standvastig

soo ... saecken: zowel ten overstaan van algemene als persoonlijke kwesties

achterdencken: bezorgdheid, vrees, argwaan

als open: als het ware onbeschermd, openbaar. Cats wil met deze vergelijking zeggen dat ze door hun openhartigheid en zorgeloosheid een dankbaar slachtoffer vormen. In zijn *Spiegel* formuleert hij het aldus: ‘Niemant wort lichter bedrogen, dan die veel vertrouwt.’¹⁶

gheboint: bedrogen

Livius: Zie noot 12.

lagen: hinderlagen

Die ... eere: Suringar gaat naar aanleiding van het spreekwoord ‘Ubi timor, ibi et pudor’ uitgebreid in op dit gezegde en zijn varianten (1873, 440-442, nr. CCXXXIII).

by-spreucke: gezegde, zie noot 15. In het proza van 1618 komt de laatste opmerking *ofte met de by-spreuke ... selden* nog niet voor.

Mattheus 26:41. Zie ook het motto boven c.2.

Een directe aansluiting bij de embleemprint.

strael: angel (WNT xv, 2043, 1, dp). Bij Rösels van Rosenhof 1765-1783 (IV, 198-199 en afb. xxxvii) is er sprake van twee vangklauwen die op een geliddeel staan. Aan het andere einde zijn ze bezet met een dubbele rij zwarte tanden ‘waarin een beweegelyke klaauw, gelyk het Lemmer van een knipmes in ’t hegt, beslooten ligt [...]. In deeze klaauwen heeft Leeuwenhoek, aan ’t uiterste einde, eene opening ontdekt; waaruit, volgens zyne meening, waarschylyk de stoffe

- vloeit, welke wy vergift noemen [...].’ Vgl. ook de commentaar.
prent: steekt
 5 *sit en gaept*: zit te gapen
 7 *ondienst*: schade
 8 *weelde*: Zie voor de vele negatieve spreekwoorden over de weelde, zoals bijvoorbeeld ‘Hij die een man was in den nood, die blijft wel onder weelde dood’ en ‘In weelde: zie toe!’: Harrebomée, 1, 60 en 445.
gif: Het woord gif wordt vooral gebruikt met betrekking tot venijnspuwende dieren; met ‘spinnepop’ wordt een venijnzuigend en vergiftig dier aangeduid (vgl. *WNT* IV, 2327 en XIV, 2830).
- xxxvii.c.2 Wat slaapt u? Sta op en bid dat u niet in verzoeking komt.¹⁷
 Terwijl de slang in het groene gras, gewarmd door de ochtendzon,¹⁸
 zijn tijd lui in niets doen doorbrengt,
 maakt zich van boven een spin aan een dunne draad los
 en richt de slang te gronde met zijn kleine angel.
 5 Ledigheid bergt gif in zich, en voorspoed venijn.
 Door genietingen staat voor de geest de weg open naar zonden.
 Wijs de verleidingen van genietingen af, jongen, wijs rust af
 als je niet wilt sterven door de vijand van boven.¹⁹
- xxxvii.c.3 Uit ledigheid alle zonde.²⁰
 De spin durft de slang nooit aan te vallen, behalve wanneer zij luiierend ligt te rusten in het bos. Niemand wordt gemakkelijker door de verleider verrast, dan iemand wiens zinnen door ledigheid in beslag zijn genomen.
- xxxvii.c.4.a [Moet zijn:] Mattheus 13:25, ‘En toen de mensen sliepen, kwam zijn vijand, en zaaide onkruid midden in de tarwe.’
- xxxvii.c.4.b Hieronymus, *Epistulae*, cxxv, 11 (939).²¹
 Geef u enige moeite dat de duivel u bezig aantreft, want wie zich bezighoudt met goede oefening, wordt niet gemakkelijk door de duivel gegrepen.
- xxxvii.c.4.c 1 Johannes 5:18, ‘Wij weten, dat een ieder, die uit God geboren is, niet zondigt; maar die uit God geboren is, bewaart zichzelf, en de boze vat hem niet.’
- xxxvii.c.5 Laat de duivel u niet in ledigheid aantreffen.
 ‘De ziel is een woning voor zonde of deugd’, zegt Philo.²² Of zoals Bernardus het uitdrukt: ‘Het hart van de mens draait als een molensteen snel rond en maalt alles wat erop gelegd wordt; als er echter niets opgelegd wordt, vermaalt het zichzelf.’²³ Alles wordt slechter door nietsdoen. Een steen die niet wordt omgewenteld, raakt bedekt door mos.²⁴ Als men ijzer niet gebruikt, wordt het aangestast door roest; als water niet in beweging is, bederft het; een weggelegd kledingstuk geeft huisvesting aan motten; een geest in ledigheid wordt een woning voor zonden. De wijze zegt in Spreuken 24:30, ‘Ik ging door de akker van een

luiaard en zie, hij was helemaal volgegroeid met distels en zijn stenen scheidsmuur was kapot'.²⁵ De apostel heeft opgemerkt in 1 Timotheus 5 dat weduwen die niets doen, praatziek zijn en dingen zeggen die niet passen.²⁶ Wat moet ik nog meer zeggen? 'Ledigheid is de moeder van onbenulligheden en de stiefmoeder van deugden', zegt Bernardus.²⁷ In het hele leven is niets zo slecht voor een goede geest als niets doen. Laten we altijd iets eervols doen, om te voorkomen dat of God, wanneer Hij ons bezoekt, of de duivel, wanneer hij ons verleidt, ons lusteloos en nietsdoend aantreft.²⁸

XXXVII.C.6

- 1 *Philo*: Zie noot 22.
 2 *Bernardus*: Zie noot 23.
 4 *ledich*: ongebruikt
 5 *sick*: (neven)vorm van het wederkerend voornaamwoord 'zich'. Over deze vorm: Weijnen, 49, § 51; en Hermkens en Van de Ketterij 1980, 95, § 2.4.
 6-7 *overloopen*: begroeid
 7 *ruychte*: onkruid
 5-7 *Een ... ruychte*: Zie over dit erasmiaanse spreekwoord noot 24.
 7 *Als ... roest het*: Vgl. *WNT* XIII, 821 en Stoett, 1964 met een toepasselijk citaat uit Tuinman: 'Dat is een spreekwoord ontleent aan 't yzer, dat wanneer het gebruikt word, blank blyft; maar wanneer het stil ligt, uitslaat, ineet, en verderft. Men past dit aardig toe op menschen, die door eene vazige ledigheid, in zich zelve onbequaam worden, en als vervuilen en verroesten.'
 9 *schieters*: benaming voor verschillende insecten, zoals het zilversvisje of de suikergast, bepaalde motten, en kokerjuffers of schietmotten (*WNT* XIV, 594)
ydel ghemoet: werkloze geest
 10 *Een ledich ... oorkussen*: nietsdoen leidt tot allerlei kwaad. Zie voor dit bekende spreekwoord: *WNT* VIII, 1, 1227; Stoett, 1347 en Ripa 1644, 282a.
 10-11 *de wijseman*: Salomo, zie noot 25.
 13 *de Apostel*: Nl. Paulus, zie noot 26. Vgl. ook Ripa 1644, 488a.
 14-15 *ledicheyt ... deuchden*: Uitspraak van Bernardus, zie noot 27.
 16 *besoecken*: opzoeken, benaderen
 17-18 *eerlijcke oefeninghen*: achtenswaardige, betamelijke bezigheden

COMMENTAAR

Het overrompelende gedrag van de spin tegenover de slang dient allereerst om aan te geven dat iemand die zijn tijd verliest of niets onderneemt, grote kans loopt door de liefde te worden overvallen. Afwachten hoe de prikkel van de lust zal toeslaan, wordt negatief beoordeeld want het betekent een verwaarlozing van je taak of plicht. De citaten die Cats hierbij aanhaalt, laten zien dat de koppeling tussen liefde en nietsdoen traditioneel is. Coornhert had, in navolging van Ovidius, in *Zedekunst dat is wellevenskunst* opgemerkt dat 'ledighheyde de voedster ende naarstigheyde de vernielster is vande onkuysche minne', en de liefde een bezigheid van de onledigen genoemd: 'minnen is der ledigher onlede.'²⁹

De zorgeloosheid staat centraal in de tweede duiding. Het gevaar (het schuilt in een onverwachte hoek) moet men nooit verachten en waakzaamheid is te allen tijde geboden, tegenover onbevreesden, maar evenzeer tegenover zwakken. Tot slot leidt de emblematische zingeving naar het afwijzen van de weelde en het genot. De duivel, de 'overste van de macht der lucht' en kenner van de zwakheden

in de menselijke ziel, ligt immers permanent op de loer en verrast hen die niets doen. In een oproep tot eervolle bezigheden wordt nu gepleit voor waakzaamheid in geestelijke zin.³⁰

Bekend van de landspin, die hoort tot de klasse der kleefspinnen, is dat zij 'zit aan de stammen der boomen, aan de muuren of wanden, met uitgebreide pooten, als of zy 'er aan vast gekleefd ware [...].'³¹ Ook van de spinnen die een perpendiculair of loodrecht spinsel maken (onder meer de kruisspin) en van de hoekspinnen wordt gezegd dat zij zich in bossen ophouden. Een spin heeft acht poten – wat ook te zien is op de prent – met zijn inleding aan het voorste deel van het lijf of de borst.³²

Cats heeft het hier over de luiheid van de slang, die toch beter zou moeten weten. Het dier staat immers onder andere bekend als attribuut én symbool van de Voorzichtigheid (*Prudentia*) en Wijsheid (*Sapientia*), overeenkomstig Mattheus 10:16, 'Weest dan voorzichtig gelijk de slangen.' Door aan te geven dat zelfs de slang overwonnen kan worden door een nietig spinneretje, krijgt de les meer nadruk.³³

Het vertrekpunt van het embleem moet gezocht worden in een passage over de vijandigheid tussen bepaalde diersoorten, opgenomen in Plinius' *Naturalis historia*. Na gesteld te hebben dat de kleinste dieren evengoed aanvallen doen, geeft Plinius het voorbeeld van de spin die vanaf een tak afdaalt langs zijn draad tot boven het hoofd van een slang, die heerlijk uitgestrekt in de schaduw van die boom ligt. Vervolgens bijt de spin zo gewelddadig in de kop van de slang dat het dier sissend en duizelend rondtolt, niet in staat de draad waaraan zijn aanvaller hangt te breken, of te vluchten. Zijn enige vooruitzicht is de dood.³⁴ Aristoteles beschrijft in *De historia animalium* de kleine tarantula, de bijtende wolfspin, die agressief en springlustig is; en volgens Plinius heeft de *myrmecion*, een giftige spin, een beet die even pijnlijk is als een wespensteek. Wolfspinnen (*Lycosidae* en *Pisauridae*) jagen overdag op hun prooi en verrassen deze door een onverhoedse sprong of snelle ren.³⁵

De spin en de slang komen reeds voor als *impresa* op het portret van de Spaanse schrijver Mateo Alemán (1547-1615). De auteur die zijn ene hand laat rusten op een boek, wijst met zijn rechterhand naar een schildje in de bovenhoek, waar, boven het motto 'Ab insidiis non est prudentia' (Tegen hinderlagen kun je je niet wapenen met inzicht) het motief is uitgebeeld. Van het portret bestaan twee versies, één in kopergravure, de ander als houtsnede. De gravure is voor het eerst opgenomen in de *editio princeps* van *Primera parte de Guzmán de Alfarache*. Madrid 1599 bij Varez de Castro (afb. 37.1); de houtsnede zit voorin de uitgave die het jaar daarop, eveneens in Madrid, maar nu bij Hercederos de Juan Yñiguez de Lequerica verscheen, en later opduikt in *Ortografía castellana*. Mexico 1609. De schelmenroman *Guzmán de Alfarache, alataya de la vida humana*, waarvan al in 1600 een Franse uitgave uitkwam, was bijzonder populair. In totaal zijn er acht uitgaven met het portret, alle gepubliceerd vóór 1614, waardoor het niet uitgesloten is dat Cats het portret en dus het devies, onder ogen heeft gehad (vgl. ook het portret van Cats als frontispice van deel twee van deze studie-uitgave).³⁶

Alemán verwijst in de roman *Guzmán* (II, I, VIII) expliciet naar het devies: 'Chacun, à ses fins, veut user de tromperie contre qui est sûr de soi, comme le déclare une devise où l'on voit un serpent endormi et une araignée descendant en tapinois pour le mordre au cercelet et le tuer, et dont la légende dit: 'Il n'est

prudence qui resiste à tromperie.' Car c'est sottise de croire que le prudent peut se garder de qui le guette.'³⁷

Een navolging van het embleem van Cats is te vinden in Johann Michael Dillherr's *Himmel und Erden* uit 1674. De sterk stralende zon, de neersuizende spin en de luierende slang komen duidelijk overeen met de embleemprint. Dillherr breidde de voorstelling echter uit met enig bijwerk, dat een belangrijk deel van de duiding prijsgeeft: vanuit de bosjes vuurt Cupido een liefdespijl af op een vrouw die zich lui tegen de stam van de boom heeft neergevlijd (afb. 37.2).³⁸ Cats' spin en slang komen bovendien precies zo terug op een houten drinkkan die zich bevindt in de collectie van het Nationalmuseum te Kopenhagen; zij is gemaakt door Samuel Halvor Søn (afb. 37.3).³⁹

Een variant op het thema vormt een uitbeelding van een kameleon die vanaf een boomtak een afgrijselijke slang onder hem met gif bespuwt. Deze aanval werd onder meer verwerkt door Paolo Aresi in *Liber de s.s. papis, episcopis, religionum fundatoribus ...*, met als motto 'Plagae illius non est sanitas' (In zijn slagen schuilt geen gezondheid). Het bijschrift zegt dat hij die anderen dodelijk treft, nu zelf wordt getroffen (afb. 37.4).⁴⁰

- BEWERKING EN NAVOLGING *Amoris divini et humani antipathia* 1629, 1, XXI.
Samuel Halvor Søn, drinkkan 1663.
Dillherr 1674, 121, nr. XXI.
Van Vreeswyk 1675-1, 224.
Den Elger 1703, 362 ('Ledigheid voed liefde').
- LITERATUUR Van Es 1962-2, 20-22.
Emblemata 1967, 632-634.
- NOTEN ¹ Letterlijk opgenomen in: *Opera omnia*, II. Basel 1547, 1012 c. Met overigens als toevoeging in de boektitel: 'Incerto autore'.
² Vgl. ed. Genève 1615, 397: 'Bonos viros imagines deorum esse. Amorem, vacantium occupationem.' Vert. Ferwerda en Eykman 1989, 194-195: 'Goede mensen noemde hij beelden van goden, en de liefde de drukke bezigheid van mensen die niets te doen hebben.' Ook aangehaald door Langius (98 A).
³ Cats heeft *Quaeritur*, Ovidius 'Quaeritis'; ook Langius, aan wie Cats het citaat zal hebben ontleend, heeft de eerste vorm (326 B en 933 B). Aegisthus was de 'vriend' van Clytaemnestra die samen met haar Agamemnon vermoordde.
⁴ Vgl. het citaat onder B.4.b.
⁵ Vgl. Le Roux 1859, II, 279: 'Crains l'ennemy qui moins appert'.
⁶ Vert. d'Hane-Scheltema 1984, 74.
⁷ De vraag komt van Agamemnon, het antwoord is van Cassandra.
⁸ De Leidse hoogleraar en historicus Baudius, ofte wel Dominique Baudier (1561-1613) publiceerde dit tractaat in 1609 onder zijn pseudoniem Latinus Pacatus. De inzet van het citaat dat Cats hier geeft, is een nagenoeg letterlijke ontleening aan wat Baudius stelt: 'Nec quemquam facilius opprimi quam qui nihil

metuat.’ Het bieden van weerstand komt pas verderop ter sprake: ‘nulla vi postea pares ad resistendum esse possimus’ (later zouden we met geen enkele vorm van geweld in staat kunnen zijn weerstand te bieden); KB Pamflet 1566, resp. 4 en 11. De tekst werd tevens opgenomen in het overzichtswerk *Libri tres de induciis belli Belgici*, gedrukt te Leiden in 1613 (als onderdeel van boek 11, 77-96. De citaten op 78 en 84). Zie over Baudius o.a. *NNBW* VI, 81-82; en P.L.M. Grootens, *Dominicus Baudius. Een levensschets uit het Leidse humanistenmilieu 1561-1613*. Diss. Nijmegen etc. 1942.

⁹ Het citaat is niet teruggevonden.

¹⁰ Quintus Curtius Rufus, *Historiarum Alexandri magni Macedonis*, VII, VIII, 15.

¹¹ De herkomst van deze uitspraak is niet gevonden. Vgl. voor de inzet het spreekwoord ‘Securitas initium calamitatis’, opgenomen in K.F.W. Wander, *Deutsches Sprichwörter Lexikon ...* Vijf dln. Leipzig 1867-1880, IV, 551, s.v. ‘Sicherheit’, 4; en de Nederlandse variant ‘Zekerheid maakt rust’; Harrebomée, II, 234 en 498.

¹² *Ab urbe condita*, XXI, XLIII, 11. Ook aangehaald door Langius (563 A).

¹³ Thans toegeschreven aan Publilius Syrus, *Sententiae*, 294; nog wel opgenomen in de Seneca-uitgave Basel 1515, in de afdeling ‘Proverbia’ (639). Eveneens geciteerd door Langius (634 A).

¹⁴ Seneca, *Epistulae morales*, XVIIII, 6. Vgl. de vertaling van Verhoeven 1980, 56. Ook aangehaald door Langius (1195 A).

¹⁵ Verwijzing naar Cornelius Nepos, *Liber de excellentibus duobus exterarum gentium* (‘Thrasylbulus’), VIII, II, 3: ‘Sine causa dici matrem timidi flere non solere’ (Niet zonder reden wordt er gezegd dat de moeder van een vreesachtige meestal niet huilt). Ed. J.C. Rolfe. London etc. 1929, 462-463. Vgl. bovendien Langius (1195 B), die zonder bronopgave in de kolom naast het hieraan voorafgaande Seneca-citaat, het adagium ‘Timidi mater non flet’ (De moeder van een vreesachtige huilt niet) aanhaalt.

¹⁶ Aangehaald door Suringar 1873, 138, nr. LXXIX bij de bespreking van het spreekwoord ‘Fiducia pecunias amisi’ (Door goedgelovigheid heb ik mijn geld verloren).

¹⁷ Na de vraag volgt het citaat uit Mattheus 26:41, dat eveneens als motto dient boven c.1.

¹⁸ Eos is de godin van de dageraad.

¹⁹ Vgl. Efeziërs 2:2 voor deze omschrijving van de duivel.

²⁰ *Proverbia* III, 194. Vgl. ‘D’oisivité nul honneur ne dignité’, en ‘En oisivité est mere d’impudicité’. Resp. in Meurier 1617, 63 en 137.

²¹ *Opera omnia*, I. Paris 1845, 1078 (pl. XXII).

²² Philo, *De opificio mundi*, 73: ‘Κακίας δὲ καὶ ἀρετῆς ὡς ἄν οἶκος νοῦς καὶ λόγος’ (Want de ziel en de rede zijn als het ware de woning van zonde en deugd). Ed.

F.H. Colson en G.H. Whitaker. Tien dln. en suppl. London etc. 1929-1970, 1, 58-59.

²³ Afkomstig uit het voorheen aan Bernardus toegeschreven: *Meditationes devotissimae ad humanae conditionis cognitionem: alias Liber de anima* ('De instabilitate cordis humani'), IX. Ed. Venezia 1575, II, fol. 215v, l: '[Cor hominis] sicut molendinum velociter volvitur, & nihil respuit, sed quicquid imponitur molit: si autem nihil apponitur, seipsum consumit.' Hier dus met als kleine uitbreiding: '& nihil respuit' (en wijst niets af). Zie ook *Opera omnia*, III. Paris 1854, 499 B [23] (PL CLXXXIV), hier evenwel 'Meditationes piissimae de cognitione humanae conditionis' genoemd. Zie voor een latere parallel in het werk van Huygens: Ter Meer 1991, 63.

²⁴ Vgl. Erasmus, *Adagia*, III, IV, 74: 'Saxum volutum non obducitur musco' (Een rotsblok dat wordt omgewenteld, raakt niet bedekt door mos) en 'Musco lapis volutus haud obducitur' (Een steen die wordt omgewenteld, raakt niet bedekt door mos). Hierover: Suringar 1873, 377-382, nr. CCII. Dit Latijns gezegde vormt het thema van één van de gedichten in Cats *Spiegel* uit 1632 (II, 86-87; ADW 1712, 1, 593).

²⁵ Salomo in Spreuken 24:30-31.

²⁶ Paulus in 1 Timotheus 5:13. Vgl. Calvijns commentaar op deze zendbrief (Schroten 1966, 115).

²⁷ Bernardus, *De consideratione ad Eugenium papam*, II, XIII, 22: 'Fugienda proinde otiositas, mater nugarum, noverca virtutum' (Men dient daarom de ledigheid, de moeder van onbenulligheden en de stiefmoeder van deugden, te vermijden). In: *Opera*, III. Ed. Leclercq en Rochais 1963, 429, r. 19-20. Vgl. *Werken. Verschillende tractaten* 1956, II, 442. Ook Langius haalde het citaat aan (933 B).

²⁸ De spin kan zowel symbool van Christus als van de duivel zijn. Zie Charbonneau 1940, 914-918; voor de koppeling met de duivel: Picinelli 1687, 509 (VIII, II), nr. 93.

²⁹ Ed. Becker 1942, 34 en 31. Vgl. ook Ripa 1644, 400a en 594a. Ovidius dichtte in *Remedia amoris*, 136-140:

Ergo ubi visus eris nostrae medicabilis arti,
Fac monitis fugias otia prima meis.
Haec, ut ames, faciunt, haec quod fecere, tuentur;
Haec sunt iucundi causa cibusque mali.
Otia si tollas, periere Cupidinis arcus,
Contemtaeque iacent et sine luce faces.

Wanneer ik merk dat je ontvankelijk bent voor mijn deskundigheid
gehoorzaam dan mijn raadgevingen en mij ledigheid boven alles:
die maakt dat je verliefd raakt; die verdedigt wat ze gedaan heeft
die is de oorzaak en het voedsel van het genoeglijk kwaad.
Neem de ledigheid weg en de boog van Cupido is gebroken,
en zijn fakkel ligt veracht en gedoofd.

Ook Hades wordt, wanneer hij zijn aandacht laat verslappen, geraakt door de scherpste pijl van Cupido (Ovidius, *Metamorphosen*, v, 359-384).

³⁰ De omschrijving van de duivel komt uit Efeziërs 2:2; vgl. eveneens Efeziërs 6:12, en Lukas 10:18. Zie voor 'het kwaad' dat de spin binnen de christelijke symboliek kan innemen ook H. Biedermann, *Knaurs Lexikon der Symbole*. München 1989, 415-416.

³¹ Rösel van Rosenhof, III, 139.

³² *Ibid.*, IV, 185. Zie over de klassen der spinnen (*Arachnoidea*): III, 138 en IV, 191-217. Van de Venne heeft of uit het hoofd getekend, of een geïllustreerd dierenboek gebruikt. De spin is niet foutief weergegeven, maar hij vertoont geen gelijkenis met exemplaren uit de natuur. Verder is de kop van de slang veel te groot en de onnatuurlijke manier waarop hij ligt opgerold – een slang zal zich nooit door zijn eigen lussen heen krullen – geeft aan dat het ontwerp niet 'naar het leven is', maar ontsproten aan de eigen verbeelding, of teruggaat op een vroeger voorbeeld. Met dank aan W. Hogenes te Amsterdam.

³³ Zie voor de symboliek van de slang, *in bonum et malum*, o.m. Charbonneau 1940, 769-778 en Tervarent 1958-1959, 340-346.

³⁴ Boek x, xcv (206): 'Librat araneus se filo in caput serpentis porrectae sub umbra arboris suae tantaque vi morsu cerebrum adprehendit ut stridens subinde et vertigine rotata ne filum quidem pendentis rumpere, adeo non fugere queat, nec finis ante mortem est.'

³⁵ Aristoteles, *De historia animalium*, IX, XXXIX (622 B). Plinius geeft een samenvatting van deze paragraaf van Aristoteles in *Naturalis historia*, XI, XXVIII (79-85) en spreekt eveneens van een 'noxii morsus', een schadelijke beet. Zie over de wolfspin o.a.: Pater Chrysanthus, *Spinachtigen-Arachnida. Nederlandse spinnen*. Vierde, herziene druk door P.J. van Helsdingen. Hoogwoud 1980, 3; J.T. Wiebes en J. den Hollander, *Spinachtigen-Arachnida, II. Nederlandse wolfspinnen*. Tweede, uitgebreide en herziene druk. Hoogwoud 1974 (Wetenschappelijke mededelingen van de Koninklijke Nederlandse Natuurhistorische vereniging, resp. nr. 141 en nr. 41) en *Brehms neue Tierencyklopädie*. Wirbellose 2. Freiburg im Breisgau 1983, XII, 55-61.

Over de myrmecion: *Naturalis historia*, XXIX, XXVII (84 en 87). Keller zegt over de mierachtige 'Hüpfspinne' (*Salticus formicarius*), die tot dezelfde klasse van spinnen gerekend wordt: 'Sie beschleicht ihre Beute nach Katzenart und stürzt sich auf sie mit plötzlichem Sprung, der fast niemals sein Ziel verfehlt' (1909-1913, II, 467; deze aanvalstechniek betekent ook de dood van vele jonge hagedissen, *Ibid.*, II, 273).

³⁶ Zie voor een overzicht van de edities waarin het portret werd opgenomen: R. Foulché-Delbosc, 'Bibliographie de Mateo Alemán (1598-1615).' In: *Revue hispanique* 42 (1918), 481-556, i.h.b. 550-556. Vgl. bovendien *Ortografía castellana*. Ed. J. Rojas Garcidueñas, met een inleidende studie door T. Navarro. Mexico 1950; en M. Michaud, *Mateo Alemán, moraliste chrétien. De l'apologue picaresque à l'apologétique tridentine*. Paris 1987. Vgl. in verband met Alemáns motto ook de volgende zinsnede van Cats in B.5: 'Metus quippe prudentiam docet; quique

insidias timet, haud facile in eas impingit' (Bangheid leert immers voorzichtigheid en wie op zijn hoede is voor een hinderlaag, loopt er niet gemakkelijk in). Met dank aan S. López Poza te La Coruña en K. Porteman te Leuven die mij op het spoor van het portret hebben gezet.

³⁷ Ook in I, II, IV maakt Alemán er een toespeling op: 'Nous vivons aux aguets les uns des autres, comme fait le chat de la souris, et du serpent l'araigne, qui, lorsqu'elle le trouve en nonchaloir, se coule le long d'un fil, s'agrippe à sa nuque qu'elle étreint étroitement, et ne le quitte qu'elle ne l'ait mis à mort de son venin.' De plaatsen in de Spaanse tekst: *Guzmán de Alfarache*. Ed. S. Gili y Gaya. Vijf dln. Madrid 1936-1946, III, 199 en II, 54 (Clásicos castellanos). De Franse vertaling, *Le gueuz ou la vie de Guzman d'Alfarache, guette-chemin de vie humaine*. Geciteerd naar: *Romans picaresques espagnols*. Vert. M. Molho en J.-F. Reille. S.l. 1968, 446 en 207. De Nederlandse bewerking van 1655 is erg vrij en incompleet.

³⁸ Ed. Nürnberg 1674, 121, nr. XXI. Er bestaat overeenkomst tussen deze prent en een houtsnede van Caspar David Friedrich getiteld 'Melancholie' (ca. 1801). Hierop zit een vrouw, haar hoofd steunend op haar hand, tussen twee bomen waar een spinneweb tussen geweven is. Zie: J. Bialostocki, 'Romantische Ikonographie.' In: *Stil und Ikonographie. Studien zur Kunstwissenschaft*. Verbesserte Neuauflage. Köln 1981, 214-242, i.h.b. 221 en afb. 33.

³⁹ Vgl. voor de verwerking van andere embleemprenten in de houtsnij kunst de emblemen X, XIX en XLII. Hier luidt het motto: OBERUIT. INCAUTOS. Over deze kan: Billeskov Jansen 1956 en Billeskov Jansen 1962.

⁴⁰ Ed. Frankfurt am Main 1702, II, 277, nr. XXIV. Ook opgenomen in Aresi's *Imprese sacre con triplicati discorsi ...* Acht dln. Venezia 1629-1640, V, II, 1243, [nr. XCX].

XXXVIII

NA DROEFHEID VREUGDE.

PRENT

In een binnenruimte met een tegelvloer zit een rijk gekleed paar. De man kijkt naar de vrouw die aan het borduren is: zij heeft het kussen, waarop een werkje ligt, op schoot en een naald met draad in haar hand. De man, gehuld in een mantel, beziet haar handelingen. Achter hen bevindt zich een door middel van een gordijn afgesloten ruimte. Rechts in het verschiet een doorkijkje op een loofgalerij waaronder twee mensen wandelen.

Gesigneerd middenonder: JS.

Afmeting: 12,5 × 12,4 cm.

XXXVIII.A.1

4

dit maeghde-werck: Handwerken, zoals naaien, spinnen en borduren, werden als zeer belangrijke en passende bezigheden voor jonge vrouwen beschouwd. Zie o.a. Franits 1987, Franits 1993 evenals de commentaar bij embleem IX, waar het onderhavige embleem thematisch mee in verband staat.

4

omme-gaet: gebeurt

5

voren uyt: vooruit

- 7 *wacht*: verwacht, reken op (WNT XXIV, 497, II, 17-18)
- 8 *soet wil sonder suer*: Een bekende combinatie in de (petrarkistische) liefdeslyriek. Zie bijv. Jan van der Noots 'En ist de liefde niet, wat ist dan dat my quelt?', een navolging van een sonnet van Antoine de Baif (dat weer vertaald is naar Petrarca), opgenomen in *Het bosken* (1570 of 1571), met daarin de versregels:
 Liefde goet ende quaet, my leet en aenghename,
 Gheluck en ongheluck, suer en soet ick gevule [...].
 Justus de Harduwijn dichtte in *De weerliicke liefden tot Roose-mond* (1613):
 Maer wat claeght ghy, helaes! draeght willigh dese pijn,
 Met hope dat ghy eens beter ghetroost sult zijn:
 Naer 't suer soo comt het soet, naer druck blijschap gheresen.¹
mach: kan
- XXXVIII.A.2 Na droefheid vreugde.²
 Toen ik onlangs naast mijn lieve vriendin zat,
 en vele klachten uitte over mijn wond,
 lachte ze en zei: O overgevoelige gastheer van de harde liefde,
 als de minnaar niet lijdt, zal hij ook niets krijgen.
 5 Laat dit werkje je wijzer maken (en ze liet haar draad zien).
 Kijk! de scherpe punt gaat aan de draad vooraf.
 Wie zucht en bij de eerste verwonding de wapens al neergooit,
 geloof me, zal voor Venus een nutteloze soldaat zijn.
- XXXVIII.A.3 Na kwelling, blijdschap.³
 Op een dag, toen ik bij mijn geliefde was, beklaagde ik me over mijn droevige
 liefde: ik noemde haar wreed. Zwiĳg, zegt men mij, het linnen kun je niet aan-
 cennaaien als je het niet eerst doorsteekt.
- XXXVIII.A.4.a Ovidius, *Remedia amoris*, 233.
 Toch is de toegang tot mijn kunst het moeizaamst
 en je enige inspanning is de eerste tijd te doorstaan.⁴
- XXXVIII.A.4.b Michel de Montaigne, *Essais* ('Sur des vers de Virgile'), III, v.⁵
 Wie alleen maar genot beleeft aan genot, wie alleen denkt te winnen wanneer iets
 waardevol is, wie alleen maar van de jacht houdt vanwege de buit, zo iemand
 moet zich niet vervoegen in de school der liefde; het genoeg is geen genoeg
 zonder bitterheid.
- XXXVIII.B.1
 MOTTO
 1 *of 'teynde siet*: behalve op grond van het einde, de afloop
Phyllis: Een in de lyriek van de oudheid en renaissance vaak gebruikte meisjes-
 naam, meestal voorbehouden aan herderinnen. In Cats' *Maechden-plicht* (1618)
 neemt Phyllis, naast het meisje Anna, een centrale plaats in.
sat en naeyde: zat te naaien
 2 *rechten bloet*: echte sukkel
stonter ... craeyde: stond erbij te kraaien, lacherig te schreeuwen

3 *gaet [...] aen*: doet, begint
5 *lijnwaet*: linnen
6 *waer dit henen wou*: waartoe dit moest dienen, waar dit op uit moest lopen
7 *seker oogh-gemerck*: bepaald doel
8 *onvolcomen*: onafgemaakt

XXXVIII.B.2 Aan het einde het oordeel.⁶

Terwijl een meisje linnen stof met duizend steken versiert,
en de draad er in keurige rijen insteekt,
roept een boerenpummel die dat ziet, schamper: Ach, dom meisje,
je vernielt de witte stof met je ijzeren naald!
5 Je hebt met fronsende wenkbrauwen gemerkt dat ze de wond toebrengh,
maar je ziet toch ook de genezing van de wond, sukkel?
Wie het werk al laat zien waaraan de laatste hand nog niet is gelegd,
geeft stof tot lachen aan het domme volkje.

XXXVIII.B.3 Bekritiseer niet, wat je niet begrijpt.⁷

Toen Margot de stof met haar naald stak, riep Dametas⁸ tegen haar: wat ben jij
een dwaas meisje, om zo de stof te bederven, want hij weet niet wat het is. Laat
aan een dwaas niet iets zien wat nog maar half af is.

XXXVIII.B.4.a *Digesta*, 1, 3, 24.⁹

Het is rechtens onbetamelijk vonnis te wijzen of advies te geven op grondslag
van een bijzonder onderdeel van een wet zonder deze als geheel te overzien.

XXXVIII.B.4.b C. maiores de baptism.

Men mag de staart niet van de kop scheiden.¹⁰

XXXVIII.B.5 Aan het einde het oordeel.

‘In elke aangelegenheid, die men moet beoordelen of waar men advies moet
geven, is het uitgangspunt dat men de zaak waarover het gaat, kent, of het gaat
noodzakelijkerwijs totaal verkeerd’, zo zegt Plato.¹¹ Er gebeurt namelijk in het
leven van de mens dagelijks veel dat men, als het slechts in het voorbijgaan
bekeken wordt en op het eerste gezicht onder ogen komt, gemakkelijk kan ver-
oordelen. Maar als men hetzelfde op de keper beschouwt en kijkt naar het doel
van degene die iets doet, zal het goed en rechtvaardig blijken. In alles maakt de
bedoeling het onderscheid. Kijk: in hoeverre verschilt straf van wreedheid? Er
vloeit immers bij beide rijkelijk bloed. In hoeverre verschilt belastingheffing van
inhaligheid? In beide gevallen wordt begerig geld bij elkaar geschraapt. In hoe-
verre verschilt straf van hardvochtigheid? In beide gevallen worden aan mensen
tegen hun zin teugel en maat opgelegd. Daarom eisen we, met Lactantius, van
allen volgens het recht van de beschaving dat ze niet eerder veroordelen dan
nadat ze alles te weten zijn gekomen;¹² in elke zaak moet men dus, zoals hij
zegt:

*het oordeel opschorten, totdat het doel van degene die iets doet bekend is.*¹³

XXXVIII.B.6

- 1 *begintsel*: begin
recht: goed, juist
- 2 *Plato*: Vgl. noot 11.
- 3 *noodelic*: noodzakelijk
- 6 *ondertast*: onderzocht
beleyt: voorstaat, doet
- 6-7 *ende ... wesende*: terwijl het doel van degene die ze voorstaat op een juiste manier waargenomen (begrepen) is
- 8 *nadienmen*: aangezien men
- 9 *schattinge*: heffing van een belasting (WNT XIV, 310, dp)
- 11 *ontdect*: legt bloot, openbaart
- 13 *met Lactantio*: met Lactantius, zie noot 12

XXXVIII.C.1

MOTTO

- 2 Corinthiërs 7:10, 'Want de droefheid naar God werkt een onberouwelijke bekering tot zaligheid.' Het woord *vrees* op de plaats waar de Deux-aes 'onberouwelicke beteringhe' heeft, kan op deze plaats terecht zijn gekomen onder invloed van het woord *vrees* in 2 Corinthiërs 7:1 en 7:11. Vgl. verder ook Filippenzen 2:12 'wercket uwes selfs salicheyt in vrees en beven' (Deux-aesbijbel).
- 1 *het doeck*: de stof
- 3 Al lijkt een metalen naald – in eerste instantie – niet geëigend voor het verbinden van stoffen
- 4 *het open*: de opening, het gaatje
- 7 *schric*: vrees, angst
bereyt: voor een bepaald doel (nl. bekering, vgl. *wederboren*, r. 5) voorbereidt. Het werkwoord 'bereiden' wordt eveneens gebruikt om bepaalde bewerkingen van een stof mee aan te duiden (vgl. WNT II, 1, 1854).
- 8 *de rechte gronden*: de ware basis

XXXVIII.C.2

Bereidt ze niet, ze bereidt althans voor.

- De naald verbindt de stof niet, wanneer zij haar doorsteekt, maar zij zal de weg zijn die de stof tenslotte verbindt.
 Want zodra het staal door het eronder gelegde linnen gaat, heeft de veroorzaker van de wond tegelijk een heelmester bij zich.
- 5 Angst die in de geest verborgen is en het hart onrustig maakt,¹⁴ is niet datgene wat maakt dat ons hart wedergeboren wordt; toch baant hij de weg en opent de bronnen: angst is het begin, de Geest voltooit het werk.

XXXVIII.C.3

[Moet zijn:] 2 Corinthiërs 7:9, U hebt droefheid gehad naar God.

Wanneer de vaardige hand de gescheurde stof gaat doorsteken, wordt nu niet precies daardoor de stof aaneengenaaid; het is om de weg te banen. Onze angst en vrees zijn niet de Geest zelf, maar zij bereiden onze harten voor.

XXXVIII.C.4

Handelingen 2:37-38, En toen ze dit gehoord hadden, waren ze berouwvol en spraken tot Petrus en de overige apostelen: Wat moeten we doen, mannenbroeders!

En Petrus zei tot hen: Bekeert u, en laat ieder van u worden gedoopt in de Naam van Jezus Christus, tot vergeving van de zonden; en u zult de gave van de Heilige Geest ontvangen.

XXXVIII.C.5 Bereidt ze niet, ze bereidt althans voor.

Angst en gewetensnood, althans in het begin van de bekering, zijn hiertoe geschikt, dat de geest waarlijk nederig wordt en zichzelf zeer mishaat; dat op die manier de mens 'op de weg van de Heer met angst begint en de standvastigheid bereikt', zegt Gregorius.¹⁵ Maar omdat hij die door de slavernij van de angst gebonden wordt, niet de genade van de vrijheid kent, moeten wij daarin niet blijven steken. 'Wanneer u hoort dat uw Heer vriendelijk is', zegt een vroom man, 'heb Hem dan lief. Wanneer u hoort dat hij rechtvaardig is, vrees Hem dan, zodat u zowel met liefde als met eerbied voor God Zijn wet bewaart.'¹⁶ Ken uzelf om God te vrezen. Ken God om Hem evenzeer lief te hebben; door het een zult u de weg naar de wijsheid inslaan, door het ander die weg volbrengen; want het begin van het heil is de vreze des Heren, de vervulling van de wet is de liefde.¹⁷ 'Zoals zelfkennis de vreze des Heren in uw ziel doet ontkiemen, en kennis van God voert tot liefde voor God, zo wordt van de andere kant gemis aan zelfkennis de oorzaak van hovaardigheid, en leidt gemis aan Gods-kennis tot wanhoop' (Bernardus, *Over het Hooglied*).¹⁸

XXXVIII.C.6

- 1 *Verslagbenthey des ghemoets*: vrees, moedeloosheid (vgl. *WNT* xx, 292, Afl.). Vgl. ook Ripa 1644, 135b: 't Berou wort van een seer schoon opsicht gemaect, om te betoonen, dat een boetveerdigh en verslagen herte van God niet wort veracht, maer is een middel om de gramschap Gods te versoenen [...].'
- 2-3 *sich selven [...] mishage*: zichzelf ongevallig moge zijn
- 1-4 *Verslagbenthey ... toenemen*: Vertaling van het Gregorius-citaat, zie noot 15.
- 5 *nademael*: aangezien
- 8 *een Godsalich man*: Waarschijnlijk een verwijzing naar Cassiodorus, zie noot 16.
- 11 *insettinghe*: wetten, een typisch bijbels woord, vooral in combinatie met wandelen. Vgl. o.a. Deuteronomium 4:5 en 1 Koningen 6:12.
- 12 *Kent u selven*: naar het Griekse 'Γνώθι σεαυτόν' (de beroemde spreuk boven de Apollotempel te Delphi); in het Latijn 'Nosce te ipsum', toegeschreven aan de wijze Chion; vgl. 2 Corinthiërs 13:5 en Erasmus, *Adagia*, 1, vi, 95 (hierover Nolde 1964, 240). Zie voor de overlevering verder: Bartels 1992, 12-13.
- 12-14 *kent Godt ... wijsheydt*: Vgl. 1 Johannes 1:4-6; en 4:6-7.
- 14-15 'T *begintsel ... vrees*: Vgl. Spreuken 9:10, 'De vreze des Heeren is het beginsel der wijsheid.' Zie ook Spreuken 1:7 en Filippensen 2:12.
- 15 *de vervullingge ... liefde*: Toespeling op Romeinen, zie noot 17.
- 19-21 *Al is ... voort te gaen*: In de tweede ed. uit 1618 luiden de eerste drie regels van het gedichtje:
Al is de vrees' een goet begin,
Men dienter niet te blijven in,
Maer altijd voort en voort te gaen.

COMMENTAAR De minnaar die zijn beklag komt doen bij zijn geliefde Rozemond, krijgt aan de hand van een naaiwerkje uitgelegd dat er in de liefde eerst een wond gemaakt

wordt en pas daarna genezing mogelijk is. De zoetheid der liefde kan niet eerder genoten worden dan nadat men de pijn heeft weten te verdragen. Kortom: zonder pijn geen vreugde.¹⁹

In de tweede toepassing heeft een sukkel de plaats ingenomen van de klagende minnaar. Deze onnozele figuur begrijpt niet dat men het linnen eerst moet doorsteken voordat het verfraaid kan worden. De ‘keurige rijen’, waarvan in het Latijnse gedicht sprake is, zouden erop kunnen wijzen dat de vrouw bezig is aan een zogeheten merklap. Al in de zestiende eeuw waren vele modelboekjes voor het borduren op de markt gebracht.²⁰ Cats voert de man op om aan te geven dat men iets wat nog niet voltooid is maar beter niet kan laten zien aan iemand die geen kennis van zaken heeft. De algemene les die eraan wordt gekoppeld is dat je pas een goed oordeel kunt vormen wanneer iets af is en je dus weet waarover je oordeelt.

Het doorhalen van de naald, bedoeld om de weg vrij te maken voor het beoogde resultaat, vergelijkt Cats tot slot met de af te leggen weg naar de zaligheid. De vrees zorgt er niet voor dat het hart van de (zondige) mens wedergebooren zal worden, maar ligt wel aan de oorsprong van die wedergeboorte. Zij kan immers leiden tot nederigheid, standvastigheid en liefde, en daardoor – omdat men op die manier ontvankelijk wordt voor de heilige Geest – tot de uiteindelijke zaligheid. Zelfkennis, kennis van het eigen zieleleven, houdt direct verband met de eerbied voor God, zoals ook Spreuken 9:10 stelt: ‘De vreeze des Heeren is het beginsel der wijsheid.’ Cats onderbouwt deze uitleg voornamelijk aan de hand van citaten van Paulus en Bernardus.

Aan het eind van de veertiende eeuw zijn er in de miniatuurkunst al voorbeelden van Maria die zit te breien, te weven of te borduren. De manier waarop Jozef in bepaalde gevallen toekijkt wanneer Maria borduurt, is vergelijkbaar met de compositie van Van de Venne. Op een miniatuur in een Spaans getijdenboek is de Heilige Familie in huiselijke kring voorgesteld. Maria borduurt en terwijl Jozef het blad van een tafel schaaft, beziet hij haar bezigheden; de kleine Christus houdt, omringd door speelgoed, een vogeltje aan een touwtje vast (afb. 38.1).²¹ Ook in de zeventiende-eeuwse schilder- en prentkunst treft men veelvuldig vrouwen aan die zich bezighouden met handwerken en daarbij een naaikussen gebruiken. Zoals bijvoorbeeld te zien is op het pannel *Meisje, bezig met haar naaiwerk* (1657) van Nicolaes Maes (Mertoun House, The Duke of Sutherland) en op *De linnennaaiers* (ca. 1665) van Quiringh Gerritsz van Brekelenkam (Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België).²² Mannen zijn daar, bij mijn weten, zelden of nooit bij aanwezig.

Naast gewone naaikussens zijn er die opengeklapt kunnen worden, vaak kostbaar uitgevoerd. Binnenin kon men spullen van grote waarde, zoals kant en spelden, opbergen en in het deksel van het kussen was plaats voor een spiegel. Het is niet goed te zien of een dergelijk kussen mét een zogeheten interieur, ook op Cats’ prent is voorgesteld. Hij benoemt in zijn bijschriften het naaikussen overigens niet.²³

In veel gevallen functioneerde een handwerkende vrouw als symbool van ingetogenheid en deugdzaamheid omdat ze werd geplaatst tegenover de vrouw die haar tijd doorbracht in ijdelheid en ledigheid. Het titelblad van het patroonboekje voor de borduurkunst van Johan Sibmacher dat in 1604 te Nürnberg verscheen, vermeldt onder de bordurende vrouw ‘Industria’ (IJver).²⁴ In dit

opzicht zou men de emblemprenten xxxvii en xxxviii op kunnen vatten als elkaars pendanten: de prikkende naald verbeeldt dan de ijver, terwijl de stekende angel van de spin het nietsdoen bestraft.

Dat de vrouw op een lagere stoel zit dan de man zal ingegeven zijn door haar bezigheden. Op afbeeldingen is vaker te zien dat handwerkende vrouwen kiezen voor een stoel met een lagere zitting omdat dat gunstig was voor de afstand van de ogen tot het werk. De rijke kleding plaatst het paar in een welgesteld milieu en daar past ook het borduurwerk. Het werd in de zeventiende eeuw als luxe-artikel beschouwd, waarmee de gegoede burgerij kon pronken. De handschoenen die de man vasthoudt, kan eveneens wijzen op enige maatschappelijke status.²¹

BEWERKING EN NAVOLGING Van Vreeswyk 1675-2, 117.

LITERATUUR *Emblemata* 1967, 1081-1083.
M.G.A. Schipper-van Lottum, 'Een naijmantgen met een naijcussen.' In: *Antiek* 10 (1975), 137-163. Citaat uit Cats op 137.
L.A. Stone Ferrier, *Images of textiles. The weave of seventeenth-century Dutch art and society*. Ann Arbor 1985, 95, afb. 41.
Portretten van echt en trouw 1986, 73-75, cat. nr. 4; en 178-180, cat. nr. 35.
Franits 1993, 35, afb. 23.
W. Franits, 'Wily women? On sexual imagery in Dutch art of the seventeenth century.' In: *From revolt to riches. Culture and history of the Low Countries 1500-1700. International and interdisciplinary perspectives*. Ed. T. Hermans en R. Salverda. London 1993, 300-319, i.h.b. 304 en noot 16 (Series Crossways, 2).

NOTEN ¹ Voor Van der Noot: ed. Smit en Vermeer 1953, 87-88, r. 12-13. De Baif heeft: 'bien & mal ie sen.' Het gedicht loopt niet geheel parallel met Petrarca's 'S'amor non è, che dunque è quel ch' io sento?'. Zie *Canzoniere*. Ed. P. Cudini. Zesde druk. Milano 1986, 193, nr. cxxxii. Voor De Harduwijn: ed. Dambre 1978, 119, nr. xxxi, r. 9-11; en bovendien: 78, nr. 11, r. 1; 80, nr. 1111, r. 13; 'Liedeken', 87-88, r. 9-10, 17-18; 'Elegie', 139, r. 6; en 'Claght-dicht', 150, r. 1. Over de bittere zoetheid als petrarkistisch motief: Forster 1969, 3, 13 en 20. Hij spreekt over 'dolendi voluptas' en 'commonplaces expressing the bitter-sweet nature of love'. Zie ook: Ripa 1644, 387b-388a, in het lemma 'Oorsprongh der Liefde'; en de verwerking van Erasmus' adagium 'Dulce et amarum' bij Alciato: Nolde 1964, 227-229.

² Vgl. 'Opportune siquidem post trisitiam gaudium subit' (Picinelli 1687, 358 (v, x), nr. 146, o.v.n. Bernardus); en 'Post tristia soles' (Na droefheid troost): Walther, 3, 903, nr. 22068b.

³ *Proverbia* 11, 358.

⁴ Ook aangehaald door Langius (953 A).

⁵ Ed. Villey 1978, 11, 881. Cats heeft in r. 2 *prise*, Montaigne 'prinse'. Verder heeft de laatste, die in deze passage spreekt over de kracht van de inbeelding, een icts ander eind: 'se mesler à nostre escole' (zich bij onze school aan te sluiten). Vgl. de vertaling van De Graaff 1993, 1038. Cats citeert kort achter elkaar uit

het werk van de Franse filosoof, nl. in embleem xxxiv, xxxviii en xl. Zie over de ontleningen, die Cats met grote waarschijnlijkheid uit de Parijse ed. van 1595 heeft gehaald: Thorpe 1949, 422.

⁶ Of: Uit het einde ... Vgl. de overweging van Solon, de wetgever van de Atheners, die aan Croesus leerde dat men geen mens gelukkig kan noemen vóór zijn dood: Herodotus, *Historiae*, 1, 32: 'Σκοπέειν δὲ χρὴ παντὸς χρημάτων τὴν τελευτὴν' (Van alles moet men eerst het einde afwachten). Ook Plutarchus verwees naar deze wijsheid in zijn *Italiae* ('Solon'), xvii.

⁷ Meurier 1617, 127; *Proverbia* 1, 226 en Le Roux 1859, II, 354: 'Proverb. de Bouvelles, xvte siècle'.

⁸ Een van de herders in Vergilius' *Eclogae*, II en III draagt de naam Damoetas.

⁹ Het citaat is afkomstig van de jurist P. Iuventius Celsus. Ed. Paris 1540, I, fol. 24r. Vgl. ook ed. T. Mommsen. Berlin 1877, 6. Cats kan de aanhaling hebben ontleend aan de verzameling *Sententiae sive loci communes utriusque iuris* ... Köln 1568, 185.

¹⁰ De herkomst van het citaat is niet teruggevonden. Het kan zijn dat het afkomstig is uit een rechtshistorische bron en mogelijk is er dan een verband met v.4.a. Capitulum kan immers ook een gedeelte van de wet zijn (vgl. *Codex Iustinianus*, 5, 37, 28). De woordvorm *maiores* is hiermee evenwel moeilijk in overeenstemming te brengen. Cats citeert de sententie nogmaals als laatste regel van zijn 'Ad lectorem', r. 138; in de annotatie aldaar wordt de mogelijkheid geopperd dat het een toespeling is op een passage in de catechismus.

¹¹ Bedoeld is Plato, *Phaedrus*, 237 c: 'Περὶ παντός, ὃ παῖ, μία ἀρχὴ τοῖς μέλλουσι καλῶς βουλευέσθαι· εἰδέναι δεῖ περὶ οὐ ἂν ἦ ἡ βουλή· ἢ παντὸς ἀμαρτάνειν ἀνάγκη. Τοὺς δὲ πολλοὺς λέληθεν ὅτι οὐκ ἴσασι τὴν οὐσίαν ἐκάστου' (In elke aangelegenheid, beste jongen, bestaat er één uitgangspunt voor wie goede raad wil geven: je moet weten waarover het gaat, of het moet wel helemaal verkeerd gaan. Maar de meeste mensen zijn er zich niet van bewust dat ze de aard van de dingen niet kennen). Vgl. ook Justus Lipsius, *De constantia*, II, 16: 'Het is toch wel bijzonder dwaas en onbezonnen van je om de controle en beoordeling op te eisen bij iets wat je nooit volledig gezien en gekend hebt en nooit volledig zult zien en kennen.' Vert. Schrijvers 1983, 117. Coornhert en Spiegel brengen deze kwestie eveneens ter sprake: vgl. H.L. Spiegel, *Hert-spiegel*. Ed. F. Veenstra. Hilversum 1992, 211.

¹² Lucius Caecilius Firmanus Lactantius, *De iustitia* ('De non damnandis reis, inaudita causa'), v, I. In: *Opera omnia*, I. Paris 1844, 547 A (PI V1).

¹³ Ik heb deze hexameter niet thuis kunnen brengen.

¹⁴ Vgl. voor de laatste woorden Vergilius, *Aeneis*, II, 200b: 'Improvida pectora turbat' (Hij verwacht onze nietsvermoedende harten).

¹⁵ Verwijzing naar Gregorius, *Moralia in Iob*, v, xvi, 33. Ed. Adriaen 1979, 240-241, r. 11-12 (CC CXLI11). Ook Langius (1304 A) doelde op deze uitspraak: 'In via Dei a timore incipitur, ut at fortitudinem veniatur.'

¹⁶ Blijkens Langius (1304 B), waaraan Cats niet alleen dit citaat maar ook het vorige van Gregorius en het volgende van Bernardus ontleende, wordt met deze vrome man Cassiodorus bedoeld. Langius geeft als bron *In Psalm 45*, maar daar is deze tekstplaats niet teruggevonden.

¹⁷ Toespeling op Romeinen 13:10, 'De liefde doet de naaste geen kwaad. Zo is dan de liefde de vervulling der wet.' Vgl. verder ook Spreuken 9:10.

¹⁸ Vanaf 'Quemadmodum ...' letterlijk afkomstig uit *Sermones super cantica canticorum*, xxxvii, 6, 1403. In: *Opera omnia*, II. Paris 1854, 973 C (PL CLXXXIII). In de *Opera*, ed. Leclercq e.a. 1958, II, 12, r. 12-14. De regels komen ook voor in de *Index sententiarum*, opgenomen in de ed. Venezia 1575, sub 'Timor Dei' [= H3v]. Toch zal Cats, gelet op de vorige aanhalingen en de overeenkomstige bewerking van deze passage, het citaat aan Langius hebben ontleend (1304 A). Vgl. de vertaling in *Werken*, VII, 510, en verder embleem XLIII.B.4 en C.4.a.

¹⁹ Stone-Ferrier 1985 interpreteert het naaien in dit embleem ten onrechte als symbool voor de liefde bedrijven. Vgl. ook Franits 1993, 34-36. Ook al geven de bijschriften daartoe geen houvast, toch lijkt het erop dat de vrouw die in de deuropening op één van de *picturae* in Vaenius' *Amorum emblemata* (1608, 164-165) is voorgesteld, ook zit te naaien. Het gaat hier om de moeilijkheid van het scheiden: 'Dat haest comt, haest vergaet, strydt teghen Liefdes wet', mogelijk een verwijzing naar een naald met draad die door een stof wordt gehaald.

²⁰ Zie M.G.A. Schipper-van Lottum, *Over merklappen gesproken ... De geschiedenis van de Nederlandse merklap vooral belicht vanuit Noord-Nederland*. Amsterdam 1980.

²¹ Het dateert uit de vijftiende eeuw. Zie: G.M. Spriggs, 'Christi's hidden years.' In: *Country life* 180, december nr. 4659 (1986), 1760-1761. Met dank aan M.G.A. Schipper-van Lottum te Amsterdam.

²² Zie Schipper-van Lottum 1980 (*op. cit.* noot 20), omslag, en 207, afb. 39; W. Sumowski, *Gemälde der Rembrandt-Schüler*. Landau, Pfalz 1983, 111, 2023, nr. 1371; en Haak 1984, 91 en afb. 141. Voor de Maria-iconografie: R.L. Wyss, 'Die Handarbeiten der Maria. Eine ikonographische Studie unter Berücksichtigung der textilen Techniken.' In: *Artes minores. Festschrift für Werner Abegg*. Bern 1973, 113-188; en M. Stradal en U. Brommer, *Mit Nadel und Faden. Kulturgeschichte der klassischen Handarbeiten*. Freiburg etc. 1990, 51 en afb. 77.

²³ Zie voor een intact voorbeeld van een Noord-nederlands naaikussen uit circa 1580-1620: *Dawn of the Golden Age* 1993, 483-485, cat. nr. 163. Mogelijk maakten dergelijke kussens deel uit van de bruidsschat. Het oudst bekende voorbeeld van een opengeklapt naaikussen in de Nederlandse schilderkunst is het portret dat Joachim Wttewael in 1628 maakte van zijn dochter Eva. Het schilderij bevindt zich in het Centraal Museum te Utrecht. Ook opgenomen in Schipper-van Lottum 1975, 149, afb. 12b en afb. 13.

²⁴ Zie Schipper-van Lottum 1975, 158, afb. 21; evenals Stradal en Brommer (*op. cit.*, noot 22), 78-79. Voor bordurende vrouwen op werken van Ter Borch, Furnius, Buytewech en Roghman(s): Schipper-van Lottum 1975, 138 (afb. 2);

140 (afb. 5); 141 (afb. 6); 144 (afb. 10). Vgl. voor de betekenis van het handwerken o.a. *Portretten van echt en trouw* 1986, 73-75, cat. nr. 4, evenals Franits 1987 en Franits 1993.

²⁵ Zie o.a.: S. de Bodt, 'Dan isser de Borduerwercker ...' In: *Nederlands kunsthistorisch jaarboek* 31 (1980). Haarlem 1981, 65-71 (Nederlandse kunstnijverheid en interieurkunst). De handschoen kon symbool zijn voor de contractuele bevestiging wanneer men voornemens was te trouwen, of gelden als statussymbool. Zie o.a. Du Mortier 1984, i.h.b. 195, 197 en noot 43; en *Portretten van echt en trouw* 1986, 131-132 en noot 3.

XXXIX DE BEGEERTE IS IETS ONMATIGS.

PRENT Een hond, met eten in zijn bek, kijkt naar een wolkenhand die hem een brok voedsel voorhoudt. Het dier draagt een halsband. Links op de achtergrond een dorpje met een grote toren; rechts een kerktoren. Zonnestralen breken door de wolken.

Gesigneerd, onder de voorpoten van de hond, rechtsonder: JS.

Afmeting: 12,6 × 12,5 cm.

XXXIX.A.1

MOTTO

na: naar

1 *haer genaken*: naar haar toe

2 *Stracx ... sprac*: Meteen vroeg ik een (gunstig) woord van haar, vroeg ik om een gesprekje

flux: meteen, snel. Deze regel bevat een zeugma.

1-3 Er zit een climax in de opsomming.

4 Desondanks bemerkte ik dat mijn hart er zich niet geheel mee tevreden stelde.

6 *naerder pant*: uitgesprokener liefdeband. Vgl. A.2, r. 6.

8 *gaept*: opent hij uit gulzigheid zijn mond (*WNT* IV, 271, 1, b, dp)

XXXIX.A.2 De begeerte is iets onmatig.¹

Eerst was je zorg geweest je meesteres te zien,
spoedig wilde je nog iets: naast haar kunnen zitten.

Die twee dingen heb je bereikt, maar ook dit: je lieve vriendin
heeft je vriendelijke, vleiende en passende woordjes gezegd.

5 Nu vraag je om kussen, en ook al geeft ze kussen; zul je dan toch niet weldra
een aanval doen op de eer van haar ongerepte maagdelijkheid?

De hond eet gulzig en stormt dan snel af op nieuwe brokken,²
en ook de begerige minnaar heeft altijd iets te wensen.

XXXIX.A.3 De hond, het spel, de liefde en het vuur, nooit zijn ze met weinig tevreden.³

Wanneer men een hond brood of kaas geeft, schrokt hij het op zonder te kauwen
en wil hij al weer meer. Hoe groot de gunst ook is die een vrouw aan haar
geliefde bewijst, nooit heeft hij genoeg, hij gaat alsmaar verder.

- xxxix.A.4.a Seneca, *Epistulae morales*, xix, 6.
Zoals, naar wij zeggen, het lot bestaat uit een netwerk van oorzakelijke verbanden, zo geldt dat, naar wij zeggen, ook voor het verlangen: het ene wordt verbonden aan het einde van het andere.⁴
- xxxix.A.4.b Claudianus, *Panegyricus de quarto consulatu honorii augusti*, 248, 250-251a, en 252b-254.
Maar begeerte, die alles voor zichzelf vraagt en nooit verzadigbaar is, is als een dier dat, terwijl het zijn ontzagwekkende muil opent, niet verzadigd en vol gevoerd kan worden: nu eens brandt zij van liefde, nu eens is zij blij, dan weer is zij bedroefd en triest; en weer tot zichzelf komend staat zij op en keert terug met meer kracht dan de onthoofde Hydra.⁵
- xxxix.B.1
MOTTO *Staech*: Voortdurend
1 *Smact*: Werp toe
3 *vaert*: verdwijnt met een snelle beweging
4 *het is hem even veel*: het blijft hem hetzelfde; *WNT* III, II en III, 4300, 2, a (met een overeenkomstig citaat van Cats)
6 *Indien ... vatten*: wanneer u er alleen maar van droomt om weer opnieuw te grijpen (nieuwe rijkdommen te pakken te krijgen)
- xxxix.B.2 Steeds naar iets nieuws verlangend.
Een baas gooit brokken brood naar zijn hongerige hond,
en deze verslindt het voedsel begerig;
hij staat met zijn bek open en richt zijn ogen al naar een andere kluif
en steeds weer vraagt hij om vettere kluiven dan hij al heeft gekregen.
5 Wij doen hetzelfde. Want als iemand, doordat de goddelijke macht gunstig gezind is,
geld, buit, rijkdom en akkers krijgt,
wordt alles opgeborg en een nieuwe buit gevraagd:
zo gaat een verkwistend leven kapot aan begeerte naar meer.
- xxxix.B.3 Velen hebben te veel, niemand heeft genoeg.
Wat voor goeds kan de krenterige gierigheid overkomen? Alles dient niet ter verzadiging, maar enkel om die ondeugd te voeden. Gooi naar een hongerige hond wat voor lekkers het ook maar is, hij schrokt het op zonder te kauwen en gaat op zoek naar een nieuw stuk.
- xxxix.B.4.a Martialis, *Epigrammata*, xii, x.
Africanus heeft miljoenen, toch jaagt hij naar meer.
Het lot geeft aan velen teveel, maar aan niemand genoeg.⁶
- xxxix.B.4.b Seneca, *Epistulae morales*, ii, 6.
Wat heeft hij er voor belang bij hoeveel er op zijn binnenplaats en in zijn schuren ligt, wanneer hij alleen maar let op wat een ander heeft en niet telt wat hij

verworven heeft, maar wat hij wil verwerven. Immers, niet arm is hij die weinig heeft, maar hij die meer begeert.⁷

XXXIX.B.4.C [Moet zijn:] Gregorius, *Homiliae in Hiezechibelem prophetam*, II, VIII, 19.⁸

Tevreden zijn is een grote kunst.

XXXIX.B.5 Steeds naar iets nieuws verlangend.

‘Het geeft blijk van wijsheid en grootmoedigheid’, zegt Cicero, ‘te vergeten wat men verloren heeft en te denken aan wat men herwonnen heeft.’⁹ In beide gevallen doen de mensen heel vaak het tegenovergestelde; want wat ze verworven hebben, leggen ze doorgaans zonder er plezier aan te beleven opzij;¹⁰ maar over wat ze verloren hebben, schreien ze waarlijk hete tranen. Al geef je kinderen nog zoveel spelletjes, als je hun er eentje afneemt, huilen ze, terwijl ze alle andere spelletjes woedend en verontwaardigd opzij gooien. Hetzelfde overkomt gewoonlijk heel veel volwassenen; zelfs één enkel verlies maakt doorgaans grote winsten onaangenaam en nietszeggend.¹¹ ‘De geest van de mens is ongedurig en rusteloos, nooit heeft hij zich in bedwang’, zegt Seneca.¹² Een slaaf verlangt naar vrijheid, een vrijgelatene naar het burgerrecht, een burger naar rijkdom, een rijke naar adel, een adellijke naar het koningschap en de koning wil onder de goden gerekend worden – haast ernaar verlangend te donderen en te bliksemen;¹³ zozeer heeft iets wat eenmaal de maat overschreden heeft, geen einde, zegt Epictetus.¹⁴ De Hebreeuwse wijze heeft voortreffelijk gezegd: De rechtvaardige eet en voedt zijn ziel; maar de buik van de goddelozen is onverzadigbaar.¹⁵

XXXIX.B.6

1 *Cicero*: Zie noot 9.
3 *gierigaert*: Over de gierigaard, de hebzuchtige, wordt niet gesproken in het Latijn.
7 *yet wes*: iets
7-8 *sy ... krijten*: zetten zij het op een schreeuwen
9 *noch ist al niet*: dan zal hij toch zeggen dat het allemaal niets is (voorstelt); of: dan stelt het voor hem nog niets voor
13 *sluyt ... koffers*: bergt hij (nl. de vrek) vlug weg
15-17 *de rechtveerdighe ... ghenoech*: Spreuken 13:25.
17 *'T is ... werden*: Vertaling van het Gregorius-citaat onder B.4.C.

XXXIX.C.1

MOTTO

Parafraze van twee bijbelplaatsen, vgl. Johannes 4:13-14, ‘Jezus antwoordde, en zeide tot haar: Een ieder, die van dit water drinkt zal weer dorsten; Maar wie gedronken zal hebben van het water, dat Ik hem geven zal, die zal in eeuwigheid niet dorsten’; en Johannes 6:35, ‘En Jezus zeide tot hen: Ik ben het brood des levens; die tot Mij komt, zal geenszins hongeren, en die in Mij gelooft, zal nimmermeer dorsten.’

3 *van stonden aen*: meteen daarop
gratgh: hongerig
4 *hy ... maegh*: De buitenmatige schrokkerigheid en vraatzucht van de wolf is spreekwoordelijk; vgl. o.a. Ripa 1644, 424b-425a; 568 en 169-170.

- 6 *wel*: goed
noch: toch
- xxxix.c.2 Voor de goddelozen is er geen verzadiging.¹⁶
Terwijl de hond de toegeworpen brokken verslindt, die hij nog niet eens goed gekauwd heeft, stormt hij, al weer verlangend naar iets nieuws, op nieuwe brokken af. Omdat het heden de mens nooit rust brengt, en datgene wat er is onze harten onvoldoende blij maakt,
5 omdat onze geest altijd ziek van verlangen naar de toekomst zucht en altijd weer iets anders zoekt:
leer dat ons vaderland en de gelukzalige woonplaats niet hier zijn. De ware vreugden zijn elders.
- xxxix.c.3 Spreuken 27:20, Het graf en de afgrond zijn nooit verzadigd; evenmin als de ogen van de mensen.¹⁷
Aangezien het menselijk hart veel lijkt op een hond in die zin dat onze geest altijd onverzadigbaar blijft, laten we dan concluderen dat datgene wat de mens nodig heeft, niet in deze wereld is, maar hoger verblijf houdt.
- xxxix.c.4.a Zie het motto boven c.1 en de annotatie aldaar.
- xxxix.c.4.b Psalm 16:11, Verzadiging der vreugde is het schouwen van God.¹⁸
- xxxix.c.5 Voor de goddelozen is er geen verzadiging.
Niemand van de stervelingen heeft door de goddelijke voorzienigheid ooit de vreugden van een zo volmaakt geluk gekregen, dat er voor hem niet iets te klagen overbleef. De één, hoewel vermogend, klaagt dat hij van geringe afkomst is; een ander, opvallend door de beroemde stamboom van zijn voorouders, maar de geringheid van zijn familiebezit verwensend, zou liever in het verborgene leven; weer een ander naar wie men kijkt om zijn adel en rijkdom, klaagt dat hij ongetrouwd is. Weer een ander, beminnend, bemind en gelukkig getrouwd, betreurt zijn kinderloosheid. Er zijn er bij wie de vreugde om een vruchtbare vrouw overschaduwd wordt door de verkwisting van hun zonen of de lichtzinnigheid van hun dochters. Kortom, waar je ook kijkt, overal zul je in overvloed stof vinden om tegen de toestand van je omstandigheden aan te schoppen. Waarom heb ik het alleen over uitwendige zaken? Onderzoek dit nietige lichaam van je en je zult daarin altijd iets beklagenswaardigs, iets wat je kwetst, aantreffen. Is het vreemd? Mensen die in het huis van een ander wonen, klagen altijd over een gedeelte van de woning; de reden is dat ze dat gehuurde huis niet naar believen zouden kunnen herstellen. Hetzelfde geldt voor ons: want wanneer onze klaagzieke geest herhaaldelijk bij ons zijn beklag doet over één of ander lichaamsdeel, waarschuwt hij ons dringend dat wij huurders zijn, en dat we geen huisraad moeten verwerven voor dat huis waaruit we binnenkort moeten verhuizen, maar voor die eeuwige woning – wat een goede huisvader ook hier gewend is te doen.¹⁹

4	<i>slechte</i> : eenvoudige
7	<i>eenich</i> : alleenstaand
	<i>ghebout</i> : gehuwd
9	<i>over ... ingebonden</i> : vanwege hun kinderrijke, vruchtbare vrouwen wordt getemperd (WNT VII, 11, 3067, dp)
10	<i>slampamperie</i> : leegloperij
	<i>reylicheyd</i> : buitengewone toeschietelijkheid
11	<i>sick</i> : (neven)vorm van het wederkerend voornaamwoord 'zich'. Over deze vorm: Weijnen, 49, § 51; en Hermkens en Van de Ketterij 1980, 95, § 2.4.
12	<i>ghelegentheyd</i> : omstandigheden
14	<i>gint</i> : dat
16	<i>lidt</i> : deel van het lichaam
	<i>staech</i> : voortdurend
	<i>ontstelt</i> : niet in orde, van streek, niet gezond
17	<i>huerlingen</i> : huurders
	<i>maer [...]</i> en: Zie voor deze constructie Weijnen s.a., 77, § 85. Ook door Cats gebruikt in zijn <i>Spaens heydimmetje</i> . Ed. Vieu-Kuik 1980, 34, r. 47.
21	<i>sorghuldich</i> : zorgzame
23-24	<i>Noyt ... daer</i> : Nooit heeft iemand het hier geheel en al voor elkaar, of er schort wel ergens iets aan. Vgl. voor deze catsiaanse spreuk: WNT V, 2135, 11, B.

COMMENTAAR

Cats kan dit zo herkenbare beeld van de schrokkerige en hebzuchtige hond vanzelfsprekend in zijn omgeving hebben waargenomen. Dit neemt niet weg dat zijn kijken in dit specifieke geval (eveneens) literair gevoed kan zijn. Een verwijzing naar of ontlening aan Seneca's *Epistulae morales*, LXXII, 8 18 – gelet ook op de zinsnede 'sine voluptate demittunt' in B.5 en het motto boven B.2 – zeer wel mogelijk.²⁰ Seneca schreef namelijk:

'Attalus gebruikte wel eens dit beeld: 'Heb je wel eens een hond gezien die met open mond brokken brood of vlees die hem door zijn meester werden toegeworpen probeert op te vangen? Al wat hij te pakken krijgt, verslindt hij terstond met één hap en telkens weer doet hij zijn mond open in de hoop dat er nog meer komt. Hetzelfde gebeurt met ons: al wat de fortuin ons gretig verlangen toewerpt, werken wij onmiddellijk weg zonder er ook maar enigszins van te genieten, helemaal gespannen en erop gespist weer iets anders weg te graaien.' Dit gebeurt de wijze niet: hij is verzadigd.'²¹

Verder kan het beeld refereren aan Jesaja 56:11, 'En deze honden zijn sterk van begeerte, zij kunnen niet verzadigd worden.'²²

Het kenmerkende gedrag van de hond wordt in dit embleem allereerst toegepast op het niet te stillen verlangen in de liefde: de minnaar wil altijd verder gaan dan zijn geliefde en heeft nooit genoeg. Het dier vormt zo een amoreus zinnebeeld van onverzadigbare begeerte en voortdurend verlangen. Dat begeerte en hebzucht ook voor velen het sociale leven beheersen, blijkt in de tweede uitleg. Vaak is men niet tevreden met wat men verworven heeft en evenmin in staat ervan te genieten. Verwerpelijk is het wanneer mensen zich zodanig door hun onmatigheid laten meeslepen dat zij geen voldoening meer kennen.

Kiliaen had al eerder de hond als schrokop en de geldschrok met elkaar in verband gebracht.²³

Altijd vindt de ontevreden mens wel iets om zich over te beklagen: is het niet over zijn bezittingen, dan is het wel over zijn afkomst; en is het niet omdat hij geen kinderen kan krijgen, dan is het wel over de ellende die juist zijn kinderen hem bezorgen. Niet alleen de ontoereikendheid, ook de lichamelijke klachten zijn een aanwijzing dat onze ware bevrediging en bestemming niet hier, maar elders ligt; een teken dat de gelukzalige woonplaats niet op aarde is, aldus Cats' commentaar in de derde afdeling. De verchristelijkte navolging van dit embleem in *Amoris divini et humani antipathia* (1629) laat deze laatste opmerking in het bijschrift achterwege maar beeldt die uit. Hier is op de pictura onder andere een jongetje toegevoegd dat de hond het eten voorhoudt, terwijl daarnaast de geperсонifieerde goddelijke liefde wijst op de hemelse wolkenhand, die het ware, toekomstige, voedsel zal geven. Deze prent biedt bovendien nadrukkelijk zicht op een kerk.²⁴

De kans is groot dat Cats of Van de Venne zich voor hun embleemprint hebben laten inspireren door een afbeelding in de *Hecatographie* van Gilles Corrozet (afb. 39.1). Onder het motto 'Insuffisance' (Ontoereikendheid) staat het eerste bijschrift:

Ik, behoeftige hond, schrok
van nature altijd zo overhaast
als ik mijn voedsel ontvang,
dat ik niet in staat ben ervan te genieten.

Ook bij het uitvoerige gedicht dat hierop volgt, vindt Cats' tweede uitleg (en dan met name het Latijnse gedicht) direct aansluiting. Vrij vertaald dicht Corrozet:

Het brood dat men naar een grote bastaardhond werpt,
schrokt hij op en eet hij zonder smaak.
Met de bek wijdopen snelt hij toe op de buit,
om zo snel mogelijk de brokken te pakken.
Hij proeft niets van het brood, noch van het vlees,
al zijn stukken slikt hij zonder te kauwen door
om des te sneller terug te keren naar de volgende.
Precies zo handelt de hebzuchtige en wereldse mens
die zijn goederen zonder te proeven of bevoelen inhaalt.
Hij houdt alles stevig vast om zich des te sneller
terug te spoeden en om opnieuw andere bezittingen te verkrijgen:
nooit kan hij zijn verlangens inlossen.
Alles wat hij heeft is hem nog niet genoeg.
En toch is de hond eens verzadigd,
terwijl de gierigaard zijn fantasie over
zijn bezittingen niet tot stilstand kan brengen;
want altijd is hij bezorgd meer te kunnen verwerven.
Maar waartoe dient zulke overvloed?
Wees ervan overtuigd dat het beter is zich te voeden met datgene wat eerlijke
voldoening schenkt, in plaats van met zulke rijkdommen,

die men verkrijgt met verdriet en angst,
 met zware arbeid en aanhoudend werk.
 Dat zou het beste zijn, want als je mooie paarden zou hebben,
 grond, huizen, en alles wat men zou willen,
 goud en geld, bergen en valleien,
 daarvan zou je, dat is zeker, in honderd jaar niet genieten.²⁵

Bovendien is er een visuele en inhoudelijke parallel met een embleem in Gabriel Rollenhagens *Selectorum emblematum, centuria secunda*, die korte tijd voor de *Sinnen- en minnebeelden* was verschenen. Bij Rollenhagen gaat het evenwel om een dankbare hond die zich tevreden stelt met het brood dat God hem geeft (afb. 39.2):

Als God, die mij het leven geeft, het wil,
 zal ik genoeg brood hebben om in leven te blijven.²⁶

Een variant op het thema vormt de emblematische bewerking 'D'hondt een stick vleesch draghende' uit Aesopus, onder meer opgenomen in Eduard de Denes *Warachtighe fabulen der dieren*. Het is de fabel over de hond die met een stuk vlees in zijn bek aan de rand van een water staat, en vanwege de spiegeling in het water denkt een tweede stuk voor zich te zien: hij hapt ernaar, maar moet toezien dat wat hij had in het water verdwijnt; de les is dat een gulzigaard uiteindelijk niets heeft.²⁷

BEWERKING EN NAVOLGING *Amoris divini et humani antipathia* 1629, 1, xv.
 Onder het kopje 'T'is een vryers sin-spreuck, Altijt na meer' werd het gedicht onder A.1, met minieme veranderingen, opgenomen in de uitgave Jacob Cats, *Klagende maeghden*. Dordrecht 1633, 73-74: *liefste* uit r. 1 werd vervangen door 'Rosette', en in de laatste regel werden de woorden *noch gaeft* omgedraaid. Van Vreeswyk 1675-1, 112. Zie Van Lennep 1984, 230, afb. 247. Den Elger 1703, 265 ('De liefde is onverzaadelyk'). [Janssen] ca. 1730, 25, nr. 49.

LITERATUUR *Emblemata* 1967, 570-572.

NOTEN ¹ Ovidius, *Epistulae ex ponto*, IV, XV, 31. Ook gebruikt als motto door Vaenius, *Amorum emblemata* 1608, 30. Vgl. verder Walther, 4, 586, nr. 26686a.

² Zie voor de Molossische hond ook embleem XXXII.B.2, r. 5.

³ Meurier 1617, 109. Vgl. *Proverbia*, I, 219: 'Le jeu, la nuict, licit & le feu, ne se contentent jamais de peu.'

⁴ Cats heeft, evenals Langius (301 A) die het citaat ook gaf, *Talem dicimus cupiditatem*, en Seneca: 'talem esse cupiditatum'. Terwijl zowel Seneca als Langius 'nascitur' hebben, geeft Cats (onder invloed van het eerste?) tweemaal *nectitur*. Vgl. de vertaling van Verhoeven 1980, 59.

⁵ Er zijn enkele kleine verschillen met het origineel en met Langius (299 B), die het citaat eveneens aanhaalde. Waar Cats: *nunquam saturanda* en *rursusque resurgens* heeft, staat bij Claudianus: 'nil conlatura' (die niets zal geven) en 'satiataque rursus' (weer verzadigd). Wanneer bij de Hydra, de veelkoppige slang die zich

ophield in de moerassen van Lerna bij Argos, één van de koppen werd afgehakt, verdubbelden die zich. Hercules wist uiteindelijk met behulp van zijn neef Iolaüs deze monsterachtige waterslang te overwinnen.

⁶ Cats heeft, evenals Langius die het citaat precies zo gaf (300 A), *millies*; Martialis ‘miliens’. Vgl. het motto boven B.3.

⁷ Cats laat uit de geciteerde passage een deel weg en draait de volgorde om. Seneca heeft: ‘Non qui parum habet, sed qui plus cupit, pauper est. Quid enim refert, quantum illi in arca, quantum in horreis iaceat, quantum pascat aut feneret, si alieno inminet, si non adquisita sed acquirenda computat?’ Vgl. de vertaling van Verhoeven 1980, 17. Cats heeft *area* (binnenplaats), en niet, zoals Seneca, ‘arca’ (kast); mogelijk heeft de zetter hier Cats’ handschrift niet goed gelezen. Vgl. voor deze plaats ook xxv. B.4.b. De sententie aan het eind van het citaat is ook te vinden bij Langius (965 B).

⁸ Ed. Adriaen 1971, 332, r. 582 (CC CXLII).

⁹ Cicero, *Epistulae ad familiares* (‘Ad Trebianus’), VI, XI, 2.

¹⁰ Deze formulering is gedeeltelijk gebaseerd op Seneca. Zie de commentaar.

¹¹ Deze vergelijking gaat terug op Plutarchus, *Moralia* (‘De tranquillitate animi’), 469 D, in de bewoordingen van Erasmus in zijn *Parabolae*: ‘Si pueris unum lusum auferas, reliquis omnibus abiectis plorant, sic quidam si quid obtigerit dispendii, protinus irati, reliqua omnia commoda sibi reddunt iniucunda’ (Als je kinderen één van hun speeltjes ontnemt, weigeren ze met alle andere te spelen en zetten ze het op een huilen. Sommige mensen doen hetzelfde: door een kleine tegenslag verliezen ze hun beheersing en bederven ze het genoeg van al hun andere zegeningen). Ed. Margolin 1975, 206, r. 752-754; ed. Mynors 1978, 205, r. 37-38 en 206, r. 1-2. Cats kan deze tekstplaats uit Langius hebben gehaald, die hem ook letterlijk gaf (665 A).

¹² Seneca, *Ad Helviam matrem De consolatione*, VI, 6. Vgl. de vertaling van Verhoeven 1983, 314.

¹³ Ontleend aan Plutarchus, *Moralia* (‘De tranquillitate animi’), 470 B: ‘Οἷον εὐθὺς οἱ δεδεμένοι εὐδαιμονίζουσι τοὺς λελυμένους, ἐκείνοι δὲ τοὺς ἐλευθέρους, οἱ δ’ ἐλεύθεροι τοὺς πολίτας, οὗτοι δὲ πάλιν αὐ τοὺς πλουσίους, οἱ δὲ πλούσιοι τοὺς σατράπας, οἱ δὲ σατράπαι τοὺς βασιλεῖς, οἱ δὲ βασιλεῖς τοὺς θεούς, μονο-νουχὶ βροντᾶν καὶ ἀστράπτειν ἐθέλοντες’ (Zij die in de gevangenis zitten, beschouwen vrijgelatenen gelukkig, en die weer de vrijgeborenen; vrijgeborenen de burgers, de burgers, op hun beurt, de rijken, de rijken de satrapen, de satrapen de koningen, en de koningen de goden, bijna wensend dat ze de macht hadden om het te laten donderen en bliksemen). Ook – met kleine varianten – in Erasmus, *Parabolae*. Ed. Margolin 1975, 208, r. 760-762; ed. Mynors 1978, 206, r. 9-12.

¹⁴ Verwijzing naar Epictetus, *Encheiridion*, 39: ‘τοῦ γὰρ ἅπαξ ὑπὲρ τὸ μέτρον ὄρος οὐθεὶς ἐστίν’ (Als je eenmaal de maat hebt overschreden, is er geen grens). Ed. Oldfather 1967-1966, II, 524-525. Deze regel komt niet terug in het Nederlandse proza.

¹⁵ Spreuken 13:25. De Vulgaat heeft als woordvariant, met dezelfde betekenis, ‘insaturabilis’.

¹⁶ Vgl. het citaat uit Spreuken 13:25 aan het eind van B.5, en Ezechiël 7:19, ‘hun ziel zullen zij niet verzadigen.’

¹⁷ In de uitgave *Bible* 1610 wordt het woord ‘rassasiés’ na het tweede *jamaïs* herhaald.

¹⁸ De Vulgaat heeft ‘Adimplebis me laetitia cum vultu tuo’. Cats heeft zich hier waarschijnlijk gebaseerd op de formulering van Tremellius. Die heeft: ‘Satietaem gaudiorum in conspectu tuo’. Vgl. ook Polus 1686, 111, 628 met een verwijzing naar Piscator; en verder het motto boven C.1.

¹⁹ Dezelfde metafoor bij Seneca, *Epistulae morales*, CXX, 14: ‘Dit lichaam is geen huis, maar een gastverblijf en wel één waarin de mens maar kortstondig verblijft en dat hij moet verlaten zodra hij ziet dat hij voor de gastheer tot last wordt.’ Vgl. de vertaling van Verhoeven 1980, 478.

Wittewrongel neemt – in navolging van o.m. Engelse puriteinse schrijvers – in zijn *Oeconomia christiana* niet alleen op dat de huisvader ervoor behoort te zorgen dat het zijn gezinsleden niet ontbreekt aan de noodzakelijke dingen, maar dat hij, samen met zijn vrouw, vooral zorg moet dragen voor hun geestelijk welzijn in de vorm van godsdienstige oefeningen. Hierover: Groenendijk 1984, i.h.b. 112-123.

²⁰ Cats citeert erg vaak uit dit werk van Seneca en bovendien geeft Langius (300 A, 494 B én 1110 A, met de vermelding *Seneca apud Erasmus*) drie maal deze tekstplaats, juist in de kolommen waaruit Cats voor dit embleem meerdere keren heeft geput (zie A.4.a; A.4.b; en B.4.a). Bovendien lijkt het mij niet toevallig dat in één van de navolgingen van het embleem, nl. in *Amoris divini et humani antipathia* uit 1629, een bewerking van precies deze passage uit Seneca wordt geciteerd.

²¹ Vert. Verhoeven 1980, 207-208. Seneca heeft: ‘Solebat Attalus hac imagine uti: ‘vidisti aliquando canem missa a domino frusta panis aut carnis aperto ore captantem? Quicquid exceptit, protinus integrum devorat et semper ad spem venturi hiat. Idem evenit nobis; quicquid expectantibus fortuna proiecit, id sine ulla voluptate demittimus statim, ad rapinam alterius erecti et adtoniti.’ Hoc sapienti non evenit; plenus est.’ Ook Erasmus haalde de kern van deze tekstplaats aan in zijn *Parabolae* (ed. Margolin 1975, 218, r. 944-946; ed. Mynors 1978, 212, r. 18-21), en Langius nam op zijn beurt Erasmus’ formulering over (zie de vorige noot).

²² Mogelijk is dit de reden waarom de honden, even onverzadigbaar als de hoerders, de zaligheid niet ten deel zal vallen (vgl. Openbaring 22:15 en Filippensen 3:2). Langius (1416 B) citeert Hieronymus, overigens niet letterlijk, als volgt: ‘Canis instar est voluptas si pellitur, fugit sin fovetur & nutritur permanet’ (De wellust is als een hond: als hij verdreven wordt, vlucht hij, maar als hij gekoesterd en gevoed wordt, blijft hij).

Het gedrag dat Ripa in zijn personificatie van de ‘Slocklust’ toeschrijft aan het varken, komt sterk overeen met het beeld van de hond in Cats’ embleem: ‘Het

Vercken [...] 't welck d'eene Eykel niet heeft, of het siet wederom nae d'ander. Volgende daer in de maniere des gulsigaerts, gelijk Alceus zegt:

Het Swijn met d'Eykel in den mond,
Nae d'ander Eykel janckt terstont.'

In de toelichting krijgt deze spreuk meer bedding: 'Alceus vergeleek de begeerige tocht-lust, die hy over een Maeghdeken hadde, by een Vraet, of Slemper: Want, seyt hy, de Sogh heeft wel d'eene Eyckel in den mond, maer strax gaeptse nae een ander, alsoo heb' ick oock wel een schoon Maeghdeken, maer ick verlange terstont wederom nae een ander.' *Iconologia* 1644, 471b-472a.

²³ Kiliaen heeft: 'Homo sordidus, avarus, canicus', zie: *WNT* VI, 899, 4, c met eveneens een verwijzing naar Bredero. Vgl. verder de uitdrukking 'de hond zit op zijn tas' (*Ibid.*, 900, 5, b).

²⁴ Vgl. ook de hand uit de hemel die de kop van een schaap streelt, voorgesteld op een sarcofaag uit de 4e-5e eeuw. In: Charbonneau 1940, 115, fig. XVII.

²⁵ Ed. Paris 1543, [biiverso]:

Moy pauvre chien de ma nature,
Sy hastif suys à dévorer,
Qu'en recepvant ma nourriture
Je ne l'ose pas savourer.

Le pain qu'on jecte à ung grand chien mastin
Il le dévore, & mange sans saveur,
La gueulle bée, il accourt au butin,
Pour de morceaulx estre prompt recepvreur,
Il ne prend goust ny à pain, ny à chair:
Tous ses morceaulx avale sans mascher,
Pour retourner aux aultres plus soubdain,
Tout ainsi faict l'homme avare & mondain,
Qui prend des biens sans gouster & taster,
Il serre tout pour plus tost se haster,
De retourner gaigner des aultres biens,
Jamais ne peult son vouloir contenter,
Tout ce qu'il a ne luy suffist en riens.
Et toutesfoys le chien se rassasie
En quelque temps, mais l'avaricieux
Ne peult oster des biens sa fantasie,
Car d'en gaigner est toujours soucieux,
Mais de quoy sert ceste grande abondance?
Vouldroit, pas mieulx honneste suffisance
Pour se nourrir, que tant grandes richesses,
Que l'on aquiert en peines & destresses,
En grans labeurs & obstinez travaulx?
Meilleur seroit: car ayez beaulx chevaulx,
Terres, maisons, & tout ce que vouldrez,

Or & argent, & les monts, & les vaulx,
Dedans cent ans, certes, n'en jouyrez.

²⁶ Si Deus ille volet, qui vitam dat mihi, vita
Quo se sustentet, sat mihi, panis, erit.

Ed. Arnhem 1613, DIV, nr. 97. Vgl. *Emblemata* 1967, 569. Vooraan in de bundel is ook een Frans bijschrift opgenomen:

Si le grand Createur qui m'a donné la vie
Par sa sainte bonté, veult prendre soing de moy;
Le passeray bien seur mon temps libre d'Esmoy,
Et ma vie sera seul pain nourrie.

²⁷ Ed. Brugge 1567, 22-23. Later ook in Vondels *Vorstelicke warande der dieren* 1617, CXVII. Vgl. voor de verwerking in bestia: Payne 1990, 50-51; in de emblematiek: *Emblemata* 1967, 567-568 (met een verwijzing naar Reusner), en in de fabelliteratuur: Küster 1970, 303. Vgl. voor een hondembleem in *Proteus* eveneens nr. XXXII.

XL MEN MOET NIET NAAR BINNEN GAAN, OF GEHEEL DOORDRINGEN.

PRENT In het midden van zijn web kruipt een dikke spin. Het web beslaat de gehele opening (aan de buitenzijde) van een raam zonder venster. Tien insecten, waaronder bijen en wespen, hangen in dit web of vliegen eropaf.

Gesigneerd op een tegel voor het venstergat: JS.

Afmeting: 12,6 × 12,5 cm.

XL.A.1
MOTTO

die blijfter van: die kan maar beter uit de buurt blijven. Deze spreuk gaat terug op 'Opportet remum ducere qui didicit' (Hij moet de roeiriem hanteren, die er verstand van heeft) genoemd door Erasmus en dat, met diverse variaties, vaak is aangehaald.¹

2 *Venus warre-netten*: valstrikken van de liefdesgodin Venus (waar men zich maar moeilijk uit los kan maken); vgl. de commentaar en WNT XXIV, 1304, dp. Het lopen in de valstrikken van Venus komt o.a. ook voor bij de vroeg-zestiende-eeuwer Colijn van Rijssele, zie WNT XVIII, 1861, 1, b, δ.

3 *omme gaet*: gebeurt

4 *bie*: bij

5 *garen*: netten, valstrikken

6 *maer*: enkel

gespuys: gedierte

8 *keert ... te rugh*: kom er handig uit te voorschijn. Vgl. het latere 'door alle netten gevlogen zijn' voor: listig of doortrapt zijn (WNT IX, 1866).

XL.A.2 Men moet niet naar binnen gaan, of geheel doordringen.

Beschouw dit web als de kerker van de tere liefde,
en zij die in het midden zit als de Cythereische:²

- Je ziet hoe muggen, kleine insecten, en vliegen
worstelen, als buit vastgehouden in het uitnodigende web:
5 de horzel, voortgekomen uit een fel paard, gaat door de draden heen
en doordat de wesp heftig tekeer gaat, breken de strikken.³
Wie verstandig is, breekt door het web van de liefde en maakt het stuk;
zwakkelingen worden door het tere weefsel van Venus tegengehouden.
- XL.A.3 Verjaag de liefde of jaag [je] er doorheen.⁴
Alleen de dwaze minnaar, zonder kracht, zonder moed, blijft verstrikt in dat
zwakke net dat Venus heeft gesponnen: wie dapper is kan er tegen op; je moet
er of nooit ingaan of er doorheen dringen.
- XL.A.4.a Ovidius, *Ars amatoria*, I, 387 en 389.
Alleen dit raad ik je aan, als je geloof hecht aan mijn leer:
of waag geen poging, of zet door.⁵
- XL.A.4.b Michel de Montaigne, *Essais* ('Sur des vers de Virgile'), III, v.
De fout bestaat erin er niet uit weg te raken; niet in er binnen te gaan.⁶
- XL.B.1
MOTTO Een te wijd net is voortdurend stuk.
1 *grage*: hongerige
ontsluyt: ontvouwt, opent in de zin van 'spinnen'
netten: webben
2 *setten*: hangen
4 *raeght*: haalt met de raagbol spinrag weg
5 *tuygb*: ding; hier: web (vgl. *WNT* XVII, II, 3739, 10, b, dp)
8 *matigh*: niet te groot, 'op maat'. Cats wijst zo op het belang van de *Temperantia*
(matigheid).
- XL.B.2 Wat te groot is, staat open voor beschadigingen.⁷
Doordat de spin met haar dunne poten een los web weeft,
en het broze weefsel al te breed uitspreidt,
breken steentjes die van het dak vallen de strikken
of scheurt een vogel die snel voorbij vliegt het web.
5 En nu eens tast een horzel het web aan, dan weer de wervelende zuidenwind,
zo gaapt er altijd wel ergens een gat.
Wie begint het zeiltuig van zijn lot te hoog te hijsen,⁸
heeft altijd een plek waar hij getroffen kan worden.
- XL.B.3 Wie te veel wil omvatten, omarmt weinig.⁹
De spin gaat wijd zijn webben uitzetten maar kijk eens, zijn strikken rijten
open in plaats van dat ze vangen. Wie met grootse plannen zijn valstrikken
te open opstelt, stelt zich bloot aan tegenslag en verliest in plaats van te
winnen.

- XL.B.4.a Seneca, *Agamemnon*, 97-100 en 102b-103a.
 Grotere lichamen zijn blootgesteld aan ziekten en terwijl kleinvee over het vrije veld dwaalt, wordt degene met de langste nek verwond. Wie bescheiden is, heeft een langer leven.¹⁰
- XL.B.4.b Seneca, *De tranquillitate animi*, XIII, 2; IX, 3; VIII, 9 en IX, 3.
 Wie veel onderneemt, geeft het lot dikwijls kans hem aan te vallen. Wij moeten ons bezit beperken, opdat de pijlen tevergeefs afgeschoten worden. Wij moeten ons bezit beperken om minder te zijn blootgesteld aan het onrecht van het lot. Zij die met groot zeil varen, moeten wel dikwijls door stormen worden overvallen.¹¹
- XL.B.5 Wat te groot is, staat open voor beschadigingen.
 ‘Onderzoek wat betreft de fortuin, net als bij een tuniek, eerder of ze goed past dan het formaat op zich’, zegt Apuleius.¹² ‘Het is immers eigen aan een grote geest grote dingen te minachten en aan het matige de voorkeur te geven boven het mateloze’, zegt Seneca. ‘Want het matige is nuttig en levenskrachtig, maar het mateloze is des te schadelijker naarmate het overvloediger is. Zo drukt een al te grote rijkdom aan vruchten het gewas neer, breken takken onder de last van de appels en komt een al te grote vruchtbaarheid niet tot volle wasdom. Hetzelfde gebeurt ook met de geest van de mens. Want een onmatig succes, waardoor hij niet alleen gebracht wordt tot onrecht tegenover anderen, maar ook tegenover zichzelf, ruïneert hem.’¹³ Met hem gebeurt wat gewoonlijk met kleine standbeelden gebeurt, waar onervaren kunstenaars grote sokkels onder geplaatst hebben, waardoor hun kleinheid nog duidelijker wordt. Bij een beperkte geest maken een hoog ambt of een geweldige toename van de rijkdom hun onervarenheid en onnozelheid meer duidelijk.¹⁴ Het is een dwaze stuurman die zozeer de volle zeilen heeft gehesen, dat hij als er een storm losbarst, zijn tuig niet vlot kan neerhalen.
- XL.B.6
 1 Van: Over
Apuleius: Zie noot 12.
 2 recht wel: geheel goed
 3 sloffich: slobberig (vgl. WNT XIV, 1859, 3)
 4 groot ghemoet: iemand die grootmoedig is
Seneca: Zie noot 13.
 6 handtsaem: dienstig
onschickelijck: onbetamelijk, of: moeilijk te hanteren
 7 te gulsighen veylheydt: te overvloedige rijkdom (aan graankorrels)
werdt [...] legherich: gaat doorhangen, slaat neer (WNT VIII, 1, 1408, dp; evenals een navolging van deze regel in Johan de Brunes *Bancket-wercke*)
 14 uytmyt: opvalt, uitkomt
 15 kleyne verstanden: mensen met beperkte geest
ghevordert: geroepen, bevorderd
 17 in voorwindt: als hij voor de wind zeilt
uyt gheviert heeft: In plaats van het touw noemt Cats hier metonymisch het zeil, waarvan de schipper de schoot (te ver) heeft laten aflopen (WNT XVIII, III, 2119, 11).

- 18 *als het noodt doet*: wanneer dat noodzakelijk mocht zijn
niet ... inswichten: niet kan inreven, inhalen. Een reef is een strook in een zeil die bij te sterke wind kan worden ingenomen; d.w.z. opgerold en met touwen vastgezet, zodat de wind er minder vat op kan hebben.
- XL.C.1
MOTTO 2 Timotheus 2:26, 'En zij wederom ontwaken mochten uit de strik des duivels waaronder zij gevangen waren tot zijn wil.'
ontgaende: losgekomen, bevrijd
1 *netten*: webben
4 *raegh*: web
geen vat en heeft: kan beschadigen. In de tekst staat de meervoudsvorm 'geen vatten heeft', maar dat zal een zetfout zijn.
6 *Al ... netten*: Bij Ripa wordt de 'Eeuwige gelukzaligheid' naakt voorgesteld omdat ze geen 'broose aerdsche goederen' nodig heeft (1644, 150a). Zie voor het beeld van de mens die in het web van de wereldse begeerlijkheden verstrikt raakt, ook Ripa 1644, 288b; embleem XXIV.C.1, r. 8; WNT XXIV, 2018, 4, b; en WNT XXV, 1387-1390, III, 12. Vgl. eveneens E. de Jongh, 'Vermommingen van Vrouw Wereld in de 17de eeuw.' In: *Album amicorum J.G. van Gelder*. 's-Gravenhage 1973, 198-206.
7 *acht ... waen*: sla geen acht op, hecht geen betekenis aan onzekere schijn, aan dingen die vluchtig zijn
8 *wichtig graen*: zware (volle) graankorrel, aren
De ... graen: Mogelijke toespeling op Job 21:18, Psalm 1:4 of Psalm 35:5.
- XL.C.2 Het verleent doorgang aan deugdzamen, maar aan slechten niet.
De wereldkring die de spin geweven heeft, lijkt op de onze en bevat heel veel van het menselijk bestaan.
Hier hangen de nachtelijke mug en de vieze vlieg, beide zijn tot spot aan hun poten in de boeien geweven.
5 De horzel, voortgekomen uit een fel paard, zich bewust van zijn overgeërfde dapperheid,¹⁵ maakt door er in te vliegen het zwakke weefsel kapot. Sla de weg in naar de hemel, u die een hemelse oorsprong heeft, dit web houdt alleen maar onbeduidende wezens vast.
- XL.C.3 [Moet zijn:] Spreuken 5:22, Hij [= de goddeloze] zal vast blijven zitten in de strikken van zijn zonden.
De wereld en haar netten binden hier de strijd met ons aan. Men moet opklimmen naar de hemel zonder zich bezig te houden met aardse zaken. Weg wereldse valstrikken: nooit greep uw zwakke net vol kwaadwillendheid een godvruchtige geest.¹⁶
- XL.C.4 Augustinus, *Homiliae*, 3.¹⁷
De duivel zou tegen ons niet de overhand krijgen, als wij hem niet door onze fouten kracht verleenden en als we hem niet door onze zonde de ruimte gaven om ons te overheersen. Geef daarom de duivel geen ruimte.
- 606 MEN MOET NIET NAAR BINNEN GAAN, OF GEHEEL DOORDRINGEN

XL.C.5

Het verleent doorgang aan deugdzaamen, maar aan slechten niet.

De teksten van het goddelijk Woord verkondigen duidelijk dat het leven van de christenmens een doortocht is en hijzelf voortdurend onderweg lijkt. 'Want wij hebben hier geen blijvende plaats maar wij verwachten een andere', zegt de apostel.¹⁸ Het geeft dus blijk van moed te reizen, van lafheid ergens anders te blijven. De geest van een christen is blij met beweging en drukt ook hierin verwantschap met de hemel uit. De overlevering wil dat in delen van Scythië bepaalde mensen nooit een huis neerzetten, maar zichzelf en hun bezittingen herhaaldelijk op een kar verplaatsen.¹⁹ Dit past ook de ware christen: deze ton van ons moet, zoals Diogenes deed, herhaaldelijk voortgerold worden en mag maar zelden neergezet, nooit en nergens vastgezet worden.²⁰ Stelt u zich eens voor dat iemand uit een ver land terwijl hij zich naar zijn vaderland haast, in een aardige en fraaie herberg terecht komt, waar men hem welwillend behandelt en voortreffelijk onthaalt; als we zouden zien dat hij daar blijft, als ware het bij de rotsen van de Sirenen,²¹ zullen we hem dan niet met recht dom en dwaas noemen? Precies. Immers: een vluchtende man, zo gaat het spreekwoord, wacht niet op het spelen van de lier.²² Hetzelfde oordeel moeten we over onszelf hebben. Noch de wereld: de waard met zijn verlokkingen en verleidingen; noch het lichaam: de waardin, mogen ons verhinderen met zeilen en paarden²³ naar dat ware en hemelse vaderland te snellen. Wees ons genadig, hoogste God.

XL.C.6

3-4

Wy ... Apostel: Nl. Paulus, zie noot 18.

4

dapperbeydt: vastberadenheid

5

staegh: aanhoudend

aen te treden: door te lopen

lenteren: talmen, dralen

6

in dat: op dat punt, daarin

7-8

in scythia: in de streek nabij de Scythische zee, zie noot 19

11

zijn vat: 'Vat' kan verschillende betekenissen hebben, zoals huisraad (vgl. de opmerking over de Scythen), verblijfplaats en ton (in verband met Diogenes). Cats doelt op het laatste.

Diogenes: Zie noot 20.

12

tobbelen: rollen

te vesten: een vaste plaats laten innemen, zich ergens vestigen

15

ghetoeft: onthaald

17

lunderende: (uit laksheid) rondhangen

18

lieght ... bolt: De uitdrukking 'Het schort (scheelt enz.) hem daar men de ossen bolt' wil zeggen: hij is niet goed bij zijn hoofd. Bollen (ook wel dollen of kollen genoemd) betekent: slaan van een kop van een rund met een mookhamer (WNT III, 1, 308, III; Harrebomée, II, 154); voor *liegen* in de betekenis 'haperen, schorten': WNT VIII, II, 5.

COMMENTAAR

Om insecten te vangen maken spinnen webben. Dat doen ze met de spinklieren in hun achterlijf. In de klieren worden eiwitten vervaardigd die bij het naar buiten komen verharden tot draden. Over het wel en wee van de spinnen en hun webben is onder meer geschreven door Aristoteles, *De historia animalium*, v, xxvii (555 A-B); Aelianus, *De natura animalium*, vi, 57; Plutarchus, *Moralia* ('De

sollertia animalium'), 966 F-967 A; en door Plinius, *Naturalis historia*, IX, XXVIII (79-85); alle bronnen waarmee Cats vertrouwd was. Over het algemeen hebben deze klassieke auteurs veel bewondering voor het dier.²⁴

Waarschijnlijk heeft Cats in dit embleem een kruisspin op het oog: 'De Eerste Classe der Landspinnen bestaat [...] in zulke Spinnen, welken een perpendicular of loodrecht spinzel maaken, dat bykans radvormig is, en dus in de vrye lucht hangt; door welks behulp zy haaren roof weeten te vangen; en hier onder behooren de zogenaamde kruisspinnen', aldus Rösel van Rosenhof. Thans spreekt men over wielwebben.²⁵ Cats benoemt in zijn bijschriften enkele van de voorgestelde insecten: de bij (A.1), de mug en de horzel (B.1), evenals de vlieg en de wesp (C.1).²⁶

In het amoureuze gedeelte acht Cats het spinneweb, waarin de kleine insecten gevangen worden en de grotere doorheen dringen, van toepassing op de kracht die nodig is om niet verstrikt te raken in het spel der liefde. Als je niet in staat bent in de vrijerij handig en daadkrachtig op te treden, zul je ten prooi vallen aan Venus. Daarom is het het best en verstandigst er of niet aan te beginnen, of je er moedig doorheen te slaan.²⁷ De vergelijking tussen de liefde en het web komt in de Nederlandse dichtkunst al eerder voor, zoals blijkt uit de slotregel van een van de sonnetten in Justus de Harduwijns *De weerlicke liefden tot Roosemond* uit 1613, waar de minnaar verzucht:

De vang'nis die my praempt [= benauwt] is eene spinne-webbe.²⁸

Vervolgens ligt het perspectief bij de spin. Die denkt van haar problemen af te zijn wanneer zij een zo groot mogelijk web spint (in haar honger wil zij zoveel mogelijk vangen), maar zij moet constateren dat zo'n wijdgespannen web aan flarden gevlogen en geraagd wordt. Zo bereikt zij het tegenovergestelde van wat zij beoogt. De les moet zijn dat wie teveel verlangt en daartoe zijn zaken te groots opzet, makkelijk getroffen wordt en uiteindelijk niets overhoudt.²⁹ Cats citeert daarbij onder meer Seneca die aangeeft dat bescheidenheid het langst duurt en mateloosheid ruïneert.

In de derde uitleg wordt de mens, verstrikt in het web van de wereldse begeerlijkheden, voorgehouden welke nietswaardigheden in dat rag blijven hangen. De waardige ziel laat zich niet in met ijdele en vluchtige zaken, maar begeeft zich op de hemelse weg en houdt zich verre van alle broosheid. De vergelijkingen met het volle graan en de horzel moedigen de mens aan om niet verstrikt te raken in aardse zaken en zich standvastig, vermetel en deugdzaam op te stellen. Volgens Jesaja 59:5 zijn het de goddelozen die spinnewebben weven en 'hun webben deugen niet tot klederen.'³⁰

Verskillende voorgangers hadden reeds het spinneweb tot embleem verwerkt. Het verschil is dat zij bijna allemaal een parallel trekken met de staat en de wet, gekoppeld aan de maatschappelijke verhouding tussen zwakken en machtigen, en tussen rijken en armen. Visueel zijn er overeenkomsten met het embleem van Cats, die zich op één van deze voorbeelden kan hebben gebaseerd; inhoudelijk nauwelijks.

In het *Theatre des bons engins* (1539) van Guillaume de la Perrière is afgebeeld hoe kleine vliegen in een web gevangen worden, terwijl grote er doorheen breken. Hij vergelijkt de voorstelling met machtigen die de wet doorbreken (afb. 40.1). In de Nederlandse bewerking van Frans Fraet uit 1556:

De spinnecoppe, heeft schoone, en proper inventie
 Dat si duer haer intentie, vangt de vlieghe
 Maer si is onsterck, sonder excellentie
 Om die groote horselen te bedrieghe
 Die soudē haer net schueren sonder lieghe
 Sgelijcx de wet heeft meest macht over arme leden
 Die rijcke moghen die boosheyt wel wieghe
 Den wint is selden inder armer seyl met vreden
 Men siet dat de slechte meest wort bestreden
 Tis goet te mercken in elcx opset
 Armoede wort ghehaet, die rijcke ghebeden
 Groote vlieghe schueren der spinnecoppen net.³¹

In de bundel *Le premier livre des emblemes* (1550) van Guillaume Gueroult wordt, in woord en beeld, dezelfde thematiek aangesneden (afb. 40.2). Het bijschrift luidt:

Les riches s'exemptent des loix,
 mais les povres y demeurent.³²

Petrus Costalius beeldt in zijn verzameling *Pegma* eveneens een spinneweb af: de pictura gaat direct terug op de prent in het *Theatre* van De la Perrière. Het web hangt ook hier aan een plafond boven een, inmiddels iets verschoven, dekenkist. 'In corruptos iudices' staat er boven en Costalius verbindt de voorstelling aan de omkoopbaarheid van rechters (afb. 40.3).³³ In de commentaar brengt hij de uitspraak in verband met de reactie van de Scyth Anacharsis (één van de zeven wijze mannen uit de oudheid) tegenover de staatsman Solon. Anacharsis lacht hem uit omdat Solon denkt de onrechtvaardigheid en hebzucht van de burgers te controleren door middel van geschreven wetten. Die zijn immers 'als spinnewebben. Zij houden de zwakken en teren gevangen in hun draden, maar worden aan flarden getrokken door de rijken en sterken.'³⁴ Diogenes Laertius draait het in *De vitis philosophorum* om, en zegt dat de uitspraak van Solon is: 'Het woord is de spiegel van de daden: een koning is degene die het sterkst in macht is; wetten lijken op spinnewebben die als er iets lichts en zwaks tegen aan valt, blijven bestaan, maar bezwijken als het iets zwaarders is.'³⁵

Aan het eind van de zestiende eeuw geeft Joachim Camerarius in zijn *Symbolorum et emblematum volatilibus et insectis* – onder het motto 'Violentior exit' (De sterkere kan er doorkomen) – eenzelfde betekenis aan een prent waarop wespen vrij rondvliegen, maar muggen in een spinneweb verstrikt raken (afb. 40.4);³⁶ en in een opschrift van Theodor de Bry vinden we een echo terug van ditzelfde motto. Aan een verfijnd uitgevoerde prent van een spinneweb in *Emblemata nobilitati et vulgo scitu digna* verbond De Bry namelijk het opschrift 'Musca retenta perit crabro violentior exit' (afb. 40.5). Eén van de bijbehorende gedichten, 'Das Spinnwep', luidt:

Das Wep das eine Spinn auffricht,
 Ein Wespe mit gewalt zubricht,
 Die kleine Mucken bleiben kleben,
 Und müssen lassen drin ir Leben.
 Also gehet es auch zu für Recht,

Denn welcher jetzt fromb ist und schlecht,
Derselbig muß bezahlen das Gloch,
Die herrn fragen nichts darnach.³⁷

Aan het eind van de reeks staat Christoph Maurer die in *XL emblemata miscella nova ...* ('Weltliche Gesetz. Leges politicae') een spinneweb laat omringen door Naasteliefde, Rechtvaardigheid, Nijd en Hebzucht: 'Charitas', 'Iustitia', 'Invidia' en 'Avaritia' (afb. 40.6).³⁸

Cats' godsdienstige toepassing, ten slotte, sluit aan bij het embleem 'Funiculi vanitatum' (Valstrikken van ijdelheid) van Juan de Boria dat voorkomt in diens *Emblemas morales*. De Spanjaard, die in de pictura alleen een kaal spinneweb weergeeft, stelt dat de mens zelf zijn vergankelijke en volstrekt onbruikbare webben weeft.³⁹

In de afdeling 'Invallende gedachten', opgenomen in *Alle de wercken* uit 1655, brengt Cats in één van zijn zinnebeeldige invallen en meditaties onder de titel 'Op het gesichte van een spinnekop', het spinneweb nogmaals ter sprake. Drie heren bezien nu, met wijzende gebaren, het ijverige maar nutteloze werk van de spin (afb. 40.7):

Het kleynste muschje vliegt'er deur,
En bie, of horsel, isse sterck,
Ontstelt oock licht het gantsche werck.
Dies vangt dit net maer kleyn gespuys,
Maer niet dat nut is voor het huys.

Het tafereel geeft de dichter stof tot bespiegeling en wederom leidt dit tot het inzicht dat al het ijdele streven van de mens in dit ondermaanse 'raag' is, dat het uiteindelijk niets om het lijf heeft. Daarmee sluit hij aan bij Ripa, die het spinneweb had aangewend om 'Vergeefsche of ydele wercken' mee uit te drukken.⁴⁰

Picturaal duidelijk geïnspireerd op de onderhavige embleemprint van Cats zijn de twee spinemblemen die door Zacharias Heyns werden opgenomen in *Emblemata moralia. Les emblemes morales. De sinne-beelden, streckende tot leere der zedicheyt* uit 1625. De gravures zijn van Jan Swelinck, en Pieter van Waesberge gaf de bundel uit.⁴¹

- BEWERKING EN NAVOLGING *Amoris divini et humani antipathia* 1629, I, XXXV.
Van Vreeswyk 1675-2, 4.
Den Elger 1703, 331 ('Het droevigste in de liefde is zyn oogwit niet te beschieten').
Moral emblems 1862, 131.
- LITERATUUR *Emblemata* 1967, 941-942.
De Jongh 1967, 24-26 en afb. 12-14; gekoppeld aan het schilderij *Deftige vrijage* van Willem Buytewech (Amsterdam, Rijksmuseum).
Tot lering en vermaak 1976, 41-43 en 65-67, cat. nr. 10.
Van Es 1977, 36-39.
- NOTEN ¹ *Adagia*, I, 11, 76. *Opera omnia*. Ed. Clericus 1703, 11, 100. Erasmus zegt zich te baseren op Plutarchus en Horatius. Vgl. Suringar 1873, 296-298, nr. CLXII; en Harrebomée, 11, 285: 'Die het spel niet verstaat, moet niet spelen', en: 'Die in

het spel komt, moet spelen'. Verder Van de Venne in zijn *Belacchende werelt*: 'Wie niet en kan // Die blijfter van'. Ed. Van Vaeck 1994, 116 en 400. Dezelfde gedachte werd door Vaenius tot embleem verwerkt: Hij die de speelse streken van Cupido vreest, moet bij hem uit de buurt blijven: 'Met Liefde niet en speelt, wilt ghy syn iock niet draghen'. In: *Amorum emblemata* 1608, 86. Vgl. bovendien embleem xxiv.

² Op het eiland Cythera, aan de zuidoostkust van Laconië, was de tempel van Aphrodite. Venus wordt daarom vaak Cytherea genoemd.

³ De larven van de horzel en de wesp leven parasitair in zoogdieren, zoals o.m. ook Plinius vermeldt: 'sicut equorum vespas atque crabrones.' Zie: *Naturalis historia*, xi, xxiiii (70). Vgl. verder c.2, r. 5.

⁴ Le Robert, *Dictionnaire de proverbes et ditions*. Paris 1986, 327. nr. 142 haalt in de afdeling Spaanse spreekwoorden de volgende aan: 'A la chasse et en amour, on commence quand on veut et on finit quand on peut'.

⁵ Cats heeft *numquam tentes*, Ovidius 'non temptaris'. Vgl. de vertaling van Kat 1993, 29; evenals *Ars amatoria*, 11, 233-234 waar Ovidius stelt dat de liefde een soort krijgsdienst is, waarin geen plaats is voor slappelingen.

⁶ Ed. Villey 1978, 11, 884. Vgl. Thorpe 1949, 423. Bij Montaigne maakt deze regel deel uit van een langere zin waardoor de betekenis pas echt duidelijk wordt. Het betreft het verhaal van Aristippus, die een bezoek heeft gebracht aan een bordeel. In de vertaling van De Graaff 1993, 1042: 'Want, zoals Aristippus volgens het verhaal tegen enkele jonge mannen zei, die een kleur kregen toen ze hem bij een prostituée binnen zagen gaan: "Het is geen fout hier naar binnen te gaan, maar wel om er niet meer vandaan te komen".' Op deze snedige uitspraak volgt een oproep tot matigheid en kuisheid.

Huygens richtte dezelfde uitspraak in een van zijn sneldichten tot een zekere Frits, en bewerkte later de pointe nogmaals. Hij had de opmerking ontleend aan Erasmus, die zich weer baseerde op Diogenes Laertius, *De vitis philosophorum*, 11, 69: 'Niet het binnengaan is moeilijk, maar het weer naar buiten kunnen gaan'. Zie hierover: Ter Meer 1991, 80.

⁷ Vgl. voor *maiora patent*: B.4.a, r. 2.

⁸ De woorden *armamenta pandere* ontleent Cats waarschijnlijk aan het citaat onder B.4.b. Vgl. voor *armamenta* ook de laatste regel van B.5.

⁹ Meurier 1617, 165; *Proverbia* 1, 248 ('mal' in plaats van *pen*); Le Roux 1859, 11, 408. Cats kan het motto ontleend hebben aan Vaenius, die het had opgenomen in zijn *Amorum emblemata* 1608, 24. Vgl. ook het Nederlandse gezegde: 'Wie veel begeert, veel ontbeert'. In *Spiegel* 1632, 1, 51, nr. xvii, evenals *Spiegel* 1632 (einde deel 2, aparte nummering), 14 (= *ADW* 1712, 1, 503 en 604), met als vertaling:

Die veel om-vaemen
Weynich versaemen.

¹⁰ Ook onder xliv.B.4.a citeert Cats uit deze koor-passage.

¹¹ Vgl. de vertaling van Verhoeven 1983, 251 en 243. Cats, die hier twee tekstplaatsen ineenvlecht, heeft niet ‘irruat’, maar *ingruant necesse est*.

¹² *Apologia*, xix. Ed. Helm 1972, 22-23.

¹³ *Epistulae morales*, xxxix, 4. Cats citeert Seneca hier erg ruim en voegt aan het citaat enkele woorden toe: tweemaal *quippe* (immers), tweemaal *sic* (zo) en de appels (*pomorum*) aan de takken; verder zijn er enkele kleine wijzigingen aangebracht zoals *animis humanis* voor ‘animis’ en *vertuntur* voor ‘utuntur’: ‘Magni animi est magna contemnere ac mediocria malle quam nimia. Illa enim utilia vitaliaque sunt; at haec eo, quod superfluunt, nocent. Sic segetem nimia sternit ubertas, sic rami nimio onere franguntur, sic ad maturitatem non pervenit nimia fecunditas. Idem animis quoque evenit, quos inmoderata felicitas rumpit, qua non tantum in aliorum iniuriam, sed etiam in suam utuntur.’ Vgl. de vertaling van Verhoeven 1980, 104-105.

¹⁴ Deze passage is voor het belangrijkste deel ontleend aan Plutarchus, *Moralia* (‘De Alexandri magni fortuna aut virtute’), 337 c, maar wel zoals die is opgenomen door Erasmus in zijn *Parabola*. ‘Quemadmodum imperiti artifices, cum statuis magnas subdunt bases, magis conspicuam reddunt illarum exiguitatem, ita fortuna, si pusillo animo munus amplum addat, indicat et arguit magis animi humilitatem’ (Onervaren handwerkersmannen die kleine beeldjes op grote sokkels plaatsen, leggen daardoor nog meer nadruk op hun kleine omvang; op dezelfde manier maakt de fortuna extra duidelijk, wanneer ze iemand met een zwak karakter grote rijkdommen verleent, hoe kleingeestig zo iemand is). Ed. Margolin 1975, 106, r. 145-147; ed. Mynors 1978, 140, r. 23-26.

¹⁵ Vgl. A.2, r. 5 en de annotatie aldaar.

¹⁶ Een grammaticaal bijzondere constructie, met voorop een lijdend voorwerp, gevolgd door een bijvoeglijke bepaling in mannelijke vorm (‘plein’) bij een vrouwelijk woord (‘rets’).

¹⁷ Cats heeft dit citaat ongetwijfeld ontleend aan Langius (344 b) waar het, met enkele varianten, voorkomt (i.p.v. *nisi*, ‘ei’ en voor *locum ei dominando nobis*, ‘& locum ei introeundi & dominandi nobis’). Langius geeft als verwijzing ‘Super Hom. 3’, waarmee hij mogelijk doelt op de *Homiliae quinquaginta*. In de derde homilie, ‘Epistula ad Probam’ is deze aanhaling echter niet teruggevonden. Vgl. *Opera omnia*, v-2. Paris 1865, 2132 (PL xxxix). Ook in *De obedientia et humilitate sermo* van Pseudo-Augustinus komt het citaat niet voor. Vgl. *Opera omnia*. Venezia 1550, ix, fol. 205v-206r. Wel wordt in deze preek verwezen naar 1 Timotheus 3, handelend over de plichten van opzieners en diakenen. In 5-6 staat onder meer: ‘Geen nieuweling, opdat hij niet opgeblazen worde, en in het oordeel des duivels valle. En hij moet ook een goed getuigenis hebben van hem, die buiten zijn, opdat hij niet valle in smaadheid, en in de strik des duivels.’

¹⁸ Cats doelt hier op de woorden van Paulus in Hebrëen 13:14, ‘Want wij hebben hier geen blijvende stad, maar wij zoeken een toekomstende.’ Vgl. in dit verband ook Filippensen 3:20, ‘Onze wandel is in de hemelen.’

¹⁹ Zie voor het nomadenleven van de Scythen, ook wel Hunnen genoemd, o.a. Strabo, *Geographia*, 11, 2, 1 en 11, 6, 2. Alciato wijdde er een embleem aan, met

als motto 'Omnia mea mecum porto' (vgl. Cats' embleem xv) en als pictura een Hun aan de oever van de zee. Het onderschrift gaat in op het primitieve bestaan van het volk (*Emblematum liber*, nr. xxxvii). Vgl. *Emblemata* 1967, 1190-1191.

²⁰ Diogenes, de cynische wijsgeer uit Sinope, versmaadde alle gemakken en leefde in een gemakkelijk te verplaatsen ton, zoals o.m. te lezen is in *Gesta romanorum*, 183, germ. 15 ('quod dolium habuit pro domo') en Diogenes Laertius, *De vitis philosophorum*, vi, 23: 'Hij had iemand geschreven om een onderdak voor hem te zoeken, en toen die man traag in het antwoorden bleek, nam hij een ton in het Metroön tot onderdak, zoals hij zelf in zijn brieven meedeelt.' Vert. Ferwerda en Eykman 1989, 186. Diogenes' woonplaats is emblematisch verwerkt door o.a. Vaenius in *Quinti Horatii Flacci emblemata* 1607, 108-109 (en 150-151) en door Vondel in zijn *Gulden winckel*, 40, nr. xxxvi. Vgl. ook *Emblemata* 1967, 1161-1162.

²¹ Homerus schrijft hoe de Sirenen, die zich ophielden op een rotsachtig eiland, door hun gezang de voorbijgangers zo betoverden, dat ze het eiland naderden en schipbreuk leden (*Odyssee*, xii, 39 ev.). Vgl. ook de bronnen en hun emblematische verwerking, vermeld in *Emblemata* 1967, 1698.

²² Zie voor deze uitdrukking: Walther, 5, 758, nr. 33531h.

²³ Bedoeld is: met volle zeilen en snelle paarden. Vgl. Jesaja 30:16, 'Op snelle paarden zullen zij rijden', evenals de symboliek van het paard in Openbaring. Mogelijk een toespeling op de uitdrukking 'velis remisque', o.a. bij Cicero, *Tusculanae disputationes*, 111, xi, 25.

²⁴ Vgl. S. Owen Dickerman, 'Some stock illustrations of animal intelligence in Greek psychology.' In: *Transactions and proceedings of the American philological association* 42 (1911), 123-130, i.h.b. 124. Met verwijzingen naar Philo, *De animalibus* en Cicero, *De natura deorum*.

²⁵ Rösel van Rosenhof, 1v, 192-193. Zie over families en soorten van de spin, evenals over de werkwijze van de webspinnen (*Araneae*), waartoe ongeveer de helft van alle spinnen behoort: E. Kullmann en H. Stern, *Leven aan een zijden draad. De fascinerende wereld van de spinnen*. Baarn 1975, i.h.b. 44-64 en 270-284; *Brehms neue Tierencyklopädie*. Wirbellose 2. Freiburg im Breisgau 1983, xii, 49-66, i.h.b. 52-55, en voor de kruisspin: afb. 58; D. Jones, *Spinnen. Beschrijving van 350 soorten spinnen en hooivagens in kleur*. Baarn 1983.

²⁶ Het is moeilijk de insecten in het web nauwkeurig te benoemen omdat Van de Venne, zoals ook in vele andere gevallen, zeker niet 'naar de natuur' heeft gewerkt. De spin, evenals zijn houding, zijn goed getekend, maar een kruisspin ziet er in het echt beslist anders uit. Ook heeft de vlieg veel te lange sprieten. Wat hieronder volgt is dan ook slechts een poging te reconstrueren hoe Cats (en Van de Venne) de verdeling over het web bedoeld kunnen hebben.

Mogelijk zijn de twee bovenste insecten én het dier helemaal onderaan, bijen; de tweede van rechtsboven en het beestje rechtsonder, wespen; het insect boven de wesp rechtsonder, een vlieg; daar weer boven, rechts, een mug. Blijven over de drie insecten links van de spin. De bovenste daarvan wijkt het meest af, wellicht is hiermee de horzel bedoeld. De twee daaronder, ten slotte, zouden nog

een wesp en een vlieg of mug kunnen zijn. Het beestje rechtsonder, met de uitgestrekte vleugels zou ook een aas-kever kunnen zijn, vaak aangezien voor een wesp of hommelm (vgl. Rösel van Rosenhof, 1v, 8, afb. 1, fig. 3). Een overzicht van de orde der vliesvleugeligen, waaronder de wespen en bijen, en die der tweevleugeligen, waaronder muggen, vliegen en horzels geeft A. Sandhall, *Insekten en andere kleine dieren*. Wageningen 1975, 170-175. Met dank aan W. Hogenes te Amsterdam.

²⁷ Ik ken geen voorbeelden waarbij Venus zelf bezig is met het uitzetten van netten. Wel is er in Cats' *Maechden-plicht* een embleem waar Venus' zoon Cupido, verstopt achter een boom, een vogel in een net probeert te vangen, op te vatten als zinnebeeld voor het initiatief dat van de jongen moet uitgaan; later wordt dit embleem omgewerkt tot waarschuwing voor nachtelijke onvoorzichtigheid. Ed. Middelburg 1618, 24-25, nr. XII ('Non nisi mota capit'). Vgl.: *ADW* 1712, 1, 119; en *Emblemata* 1967, 752. In de index van *Iconclass* (1446) neemt de categorie 'lover(s) caught under a fowler's net by Venus (and Cupid)' wel op, maar geeft verder geen enkele verwijzing. Figuurlijk wordt een spin niet speciaal toegepast op Venus, wel op een kwaadaardige vrouw (*WNT* XIV, 2824, 2). Vgl. ook Ripa 1644, 422a-423b en het citaat uit Biedermann in noot 30.

²⁸ Ed. Dambre 1978, 125, nr. XXXVII, r. 14.

²⁹ Maurice Scève heeft in *Délie* (1564) een embleem opgenomen over een spin, die sterft in de door haarzelf gespannen strikken. Ed. Charpentier 1984, 280, nr. CDXI. In zijn embleem 'Groote visschen scheuren 't net', haalt Cats nog eens het gezegde: 'Byen en horsels breken het spinneweb' aan. Zie: *Spiegel* 1632, 11, 60-61, nr. XV (= *ADW* 1712, 1, 586).

³⁰ Over de spin zegt H. Biedermann, *Knaurs Lexikon der Symbole*. München 1989, 415-416: 'In den Mythen vieler Völker ein Symboltier mit negativer Sinndeutung, gelegentlich ein listiger 'Trickster'-Wesen [...]. Im Vordergrund steht allgemein ein Gefühl der Distanz gegenüber einem Wesen, das ein Netz zu spinnen imstande ist.' Vgl. voor het spinneweb als strik der zonde bovendien *De schoole der wereld, geopent in CXL vliegende bedenkingen op veelerhande voorvallende gezichten en zaecken* van F[rans] v[an] H[oogstraten], een bewerking van Joseph Halls *Occasional meditations* (London 1630, 1633 (uitgebreid tot 140 meditaties) en 1635 (een Latijnse versie)). Tweede druk. Ed. Amsterdam 1725, 32-34, nr. XV.

³¹ Ed. Paris 1539, nr. LXIX. De Nederlandse uitgave, onder de titel *Tpalays der gbeleerder ingienen*, verscheen voor het eerst te Antwerpen in 1554. Vgl. *Emblemata* 1967, 938-943. Dezelfde duiding ook bij Langlois 1584, 68r.

³² Ed. Lyon 1550, 27, nr. 9.

³³ Ed. Lyon 1555, 43. Zie de Franse bewerking *Le Pegme*. Lyon 1560, 66-70, i.h.b. 69. Florentius Schoonhovius maakte een navolging van dit embleem van Costalius in *Emblemata partim moralia partim etiam civilia*. Gouda 1618, 201, nr. LXVIII ('In corruptos iudices').

³⁴ De anekdote wordt aangehaald door Plutarchus in *Vitae* ('Solon'), v (81): '[...] ἄ μηδὲν τῶν ἀραχνίων διαφέρειν, ἀλλ' ὡς ἐκεῖνα τοὺς μὲν ἀσθενεῖς καὶ λεπτοὺς τῶν ἀλίσκομένων καθέξειν, ὑπὸ δὲ τῶν δυνατῶν καὶ πλουσιῶν διαρραγήσεσθαι',

en door Valerius Maximus in *Facta et dicta memorabilia* ('Sapienter dicta aut facta'), VII, 2, 14. Ed. Kempf 1854, 548.

³⁵ Boek 1, 58. Vert. Ferwerda en Eykman 1989, 28. Ook opgenomen in Erasmus, *Apophthegmata*, VII ('Solon Salaminus'), v. *Opera omnia*. Ed. Clericus 1703, IV, 324 A: 'Leges araneorum telis esse similes.' Vgl. ook de Nederlandse uitgave van Claude Paradin, *Derises héroïques* onder de titel *Princellicke derisen*. Ed. Leiden 1615, 186-187, nr. LXXX; in de oorspronkelijke ed. Lyon 1557, 121.

³⁶ Ed. Nürnberg 1596, nr. XCIX:

Innodat culicem, sed vespae pervia tela est;
Sic rumpit leges vis, quibus haeret inops.

Het web kapselt muggen in, maar laat wespen door;
Zo worden wetten waar de arme in verstrikt raakt, door geweld gebroken.

De afbeelding komt uit de ed. Frankfurt 1654.

³⁷ Ed. Frankfurt am Main 1593, 30, nr. XIX.

³⁸ Weltliche Gesetz

Man hat wol vil der güten Gsetz,
Macht doch oft drauß ein Spinnen Netz,
Das grosser fliegen keine Nöt,
Der kleinen Mücklin vil ertödt,
Verbunst und Geitz richt sömlichs an,
Daß d' Crachtigkeit wirt gsetzt hindan.

Ed. Zürich 1622, nr. XXXX. Vgl. verder het embleem van een spin in een web tussen twee bomen, onder de motto's 'Del artificioso' en 'De viscere promo' in: Juan Francisco de Villava, *Empresas espirituales y morales*. Baeça 1613, II, 71.

³⁹ Ed. Prag 1581, 64, nr. 63. Vgl. ook *Emblemata* 1967, 940. Charbonneau 1940, 917 zegt: 'Dans la spiritualité chrétienne, la toile de l'araignée elle-même représente d'abord les "œuvres vaines"', en hij spreekt over 'l'image de la fragilité humaine.'

⁴⁰ Zie: 'Invallende gedachten', 25, nr. XXXVI (= *ADW* 1712, II, 409-410). Ripa 1644, 598. Vgl. ook Arnold Houbraken, *Stichtelyke zinnebeelden gepast op deugden en ondeugden, in 57 tafereelen*. Amsterdam 1732, 197-200, nr. XLVIII.

⁴¹ Ed. Rotterdam 1625, 18v-20r en 30v-32r. Het eerste heeft als motto 'Wel huys te houden dat bestaet, in arbeyt ende goeden raet'. Het betreft de vermelding bij Plinius dat onder de spinnen het mannetje voor de vangst zorgt en het vrouwtje het web repareert; het tweede embleem, onder het motto 'Des menschen geest gestadigh in onrust, niet lyden kan des lichaems onlust', bespreekt de kwestie dat wie lichamelijk geraakt is, ook geestelijk uit balans kan raken. Een mogelijk op embleem XL van Cats teruggaande passage in het gedicht *Hercules* (1658) van Georg Stiernhielm (1598-1672) wordt aangehaald door Van Wijk 1939, 96-97.

PRENT

Gezeten op twee dicht bij elkaar geplaatste stoelen op een tegelvloer kijken een man en een vrouw toe hoe uit een ei een kuikentje komt. De vrouw houdt het ei in haar hand, de man heeft zijn arm op de rugleuning van de stoel gelegd en laat zijn bepluimde hoed rusten op zijn knie. Op de vloer naast hen ligt een bladdertakje waarover twee rupsen lopen. Voor een doorkijk hangt een gordijn; in de verte is een zonsopgang te zien.

Gesigneerd middenonder: JS.

Afmeting: 12,3 × 12,4 cm.

XLI.A.1

1

hinne ey: kippeëi. Vgl. embleem xxx1.c.2, r. 1-5.

geestig: aardig

3

lief: liefje

mocht mijn geschien: wanneer het mij mocht overkomen, of: als je dat bij mij zou doen (vgl. *WNT* IV, 1722, B)

6

meer ... leven: meer leven dan tevoren

8

de ... ziel: de wezensgrond van mijn innerlijk leven. De formulering komt voort uit de gedachte dat de geliefde in staat is de minnaar tot leven te brengen.¹

4-8

Vgl. ook Heinsius, *Nederduytsche poemata* ('Emblemata van minne') 1616, 87, nr. 38:

Haer leven is het mijn, mijn blijtschap moetse geven,
Haer vreuchden sijn de mijn, een siele doet twee leven [...].
Mijn leven dat ick voer, en hebb' ick maer tot pandt,
Die ick verkoren hebb' die draegt my in haer handt.

XLI.A.2

Voor een minnaar is een vriendin leven.²

Uit het ei dat je op je schoot uitbroedt, komt een kuikentje.

Wat! zeg je, dat mijn kleine schoot dit heeft gekund!

Sta je daar van te kijken, mijn licht? Lijkt jou dit een wonder,

Phyllis? Je zult hetzelfde zien als je ook mij op schoot houdt.

5

Mijn geest ligt zonder geestkracht, houd me op schoot en hij zal opveren.

Als je me koestert, kom ik in beweging, als je me niet liefhebt, sterf ik;

ik vraag je dus me te koesteren en lief te hebben: voor het kuiken en voor mij komt het leven door liefhebben en blijft het behouden door het liefkozen.³

NOOT

Voor de natuurlijke oorzaken zie Cardanus, *De subtilitate* boek 2, waarin hij vermeldt dat ook Livia Augusta eieren met haar warmte gekoesterd en kuikens uitgebroed heeft.⁴

XLI.A.3

Jouw gunst, mijn kracht.

Denk niet dat dit staaltje zo wonderbaarlijk is, mijn lief, dat jouw gunst een levenloze massa tot leven heeft gewekt en dat je ziet dat uit een ei een mooi kuikentje is gekomen. Want wanneer je mij zo behandelt, zul je eenzelfde uitwerking zien.

- XLI.A.4 Philippus Beroaldus, *Oratio habita in principio enarrationis Propertii continens laudes amoris*.⁵
- Wat voor een schip de stuurman, voor een staat de leiding en voor de wereld de zon is, dat is onder stervelingen de liefde: een schip zonder stuurman dreigt te vergaan, een staat zonder leiding raakt in gevaar, de wereld zonder zon wordt duister en het leven van de stervelingen is zonder liefde niet levensvatbaar. Neem van de mensen de liefde af en het zal lijken of je de zon afgenomen hebt van de wereld.
- XLI.B.1
MOTTO Uit wat iemand zegt, blijkt zijn aard. Vgl. Harrebomée, II, 211; en: 'Kwade reden, kwade zeden', *WNT* XII, III, 823.
- 5 *grage*: hongerige, beluste
spit: braadspit
- 5-6 Vgl. de uitdrukking 'De kat die het spit lekt moet men het gebrad niet toevertrouwen' (*WNT* VII, 1791; *WNT* XIV, 2857; en Harrebomée, I, 208) evenals het verwante 'Om de wille van het smeer likt de kat de kandeleer' (*DDW* 1712, I, 523). De hier gebruikte uitdrukking vormt in Cats' *Spiegel* het vertrekpunt voor een zelfstandig embleem onder het motto 'A gatto che lecca spiedo, non gli fidate arrosto' (afb. 41.1).
- 7 *hout ... uyt*: huwelijk uit
- 8 *Els*: Zie voor deze naam ook embleem XXI.A.1; XXVIII.B.1 en XXXI.A.1.
- 4-8 Op deze regels baseerde David Joseph Bles (1821-1899) een aquarel en twee schilderijen, de eerste geschilderde versie dateert van 1845, de tweede van 1864. Voorgesteld is een gezin rondom een tafel waarvan de vader in een Cats-foliant leest; intussen richten enkele van de gezelschapsleden hun blik op een meisje dat door een venster naar buiten kijkt.⁶
- XLI.B.2 Uit de tekenen de toekomst.⁷
- Lydia koestert vogeleitjes en draagt eitjes van zijdwormen tussen haar zachte borsten.⁸
Als gevolg hiervan komen er jongen, als gevolg hiervan noemt zij zichzelf moeder. Ach! al spelend zoekt ze die benaming in de werkelijkheid.
- 5 Zij, die nu blij is om het schijnmoederschap, verlangt ernaar echt moeder te zijn. Als u wijs bent, vader, onthoud dan deze tekens:
Kom aan, laat uw dochter een echtgenoot hebben die u wilt,
of zij zal u een schoonzoon geven die u niet wilt.
- XLI.B.3 Aan het gedrag herkent men de gevoelens.⁹
- Margot die in haar schoot een ei heeft uitgebroed, is uitgelaten en noemt zich moeder. Jan, huw je dochter uit: je moet snel een schoonzoon die jou bevalt kiezen, want anders zal jouw Margootje een echtgenoot nemen naar eigen goeddunken.
- XLI.B.4.a Lucretius, *De rerum natura*, IV, 1097-1099.
- Zoals een dorstige man in zijn droom zoekt naar drinken, en het water dat in zijn leden de hitte kan blussen hem dan niet gegeven wordt, maar hij op zoek gaat naar de schijnbeelden van het water en zich vruchteloos aftobt.¹⁰

XLI.B.4.b

Seneca Pater, *Controversiae*, 6, 8 (264 M).

Bij Seneca staat te lezen dat een Vestaalse maagd omdat ze de volgende versregel geschreven had: 'Hoe gelukkig zijn getrouwde vrouwen! Ik mag sterven, als trouwen niet heerlijk is', beschuldigd werd van onkuisheid. Tegen haar wordt ingebracht dat de uitspraak: 'Hoe gelukkig zijn getrouwde vrouwen!', hoort bij iemand die begeerte kent; en dat: 'Ik mag sterven, als niet', hoort bij iemand die ergens van overtuigd is. 'Het is heerlijk': Wat een duidelijke taal, gesproken uit de grond van het hart! Een vrouw is onkuis als ze zelfs zonder sex te hebben sex begeert.¹¹

XLI.B.5

Uit de tekens de toekomst.

Een vader die bij zichzelf overlegt of zijn dochter wil trouwen, heeft geen verzochte bewijzen nodig. 'De ogen, de wenkbrauwen, kortom het hele gezicht zijn als het ware de zwijgende taal van de geest', zegt Cicero.¹² En zoals de dichter zegt:

*Men kan uit een zwijgend gelaat, de toekomst kennen.*¹³

Posthumia, een Vestaalse maagd, werd beschuldigd van onkuisheid wegens de verdenking van sierlijker kleding en een vrijmoediger gemoed dan voor zo'n maagd passend is, zoals Livius en Plutarchus bevestigen.¹⁴ Dat de ouden hebben vastgesteld dat men zich op grond van de gelaatsuitdrukking, kleding en manier van lopen, ja zelfs de woorden, die iemand vaak onbewust ontvallen, van te voren een oordeel kan vormen over het karakter en het hele leven, is voldoende duidelijk. Socrates zei tegen een jongen: 'Zeg iets, opdat ik je kan zien; de taal is immers de spiegel van de ziel.'¹⁵ Laat ik besluiten met wat Hieronymus zegt: 'De woorden die eruit geflapt worden, zijn een teken van het innerlijk van de mens; een wellustige, die zijn ondeugden slim verbergt, verraadt zich soms door schuine praat. Het geweten kan men niet ontveinzen door de uitdrukking van het gezicht en de ogen, doordat een onmatige en losbandige geest van het gezicht straalt en de geheimen van het hart laat zien door de beweging van het lichaam en de gebaren.'¹⁶ Zie voor meer aanwijzingen over een meisje dat zich naar het huwelijk spoedt het vijfde en zesde embleem van mijn boekje over de taak van een meisje in de kuise liefde.¹⁷

XLI.B.6

1-2

het ... hanghen: aandrang begint te tonen tot het huwelijk (vgl. *WNT* v, 2090, 11, III, B, dp)

2

van sulcx: daarvoor

2-3

by ... soecken: niet ver te gaan zoeken

5

het wesen selfs: zelfs het gehele gezicht

geduerige: aanhoudende

6

Cicero: Zie noot 12.

7-8

Uyt ... gront: Bewerking van het Ovidius-citaat, zie noot 13.

9

Ovidi: Ovidius

Posthumia: Verwijzing naar het verhaal bij Livius, zie noot 14.

nonnen: priesteressen

10

oneere: onkuisheid

10-11 *om ... wille*: vanwege haar sierlijke, bevallige, kleding. Het woord geestig wordt eveneens gebruikt als aanduiding van iemands uiterlijk, gelaat, trekken, ogen en dergelijke, waarin het innerlijk wezen zich openbaart (WNT IV, 753, 1, 1, b, a).
 11 *gelaet*: aanzien, voorkomen (of: oogopslag?)
 12 *Eenige ... oude*: Zoals Hieronymus, die in B.5 uitvoerig wordt geciteerd, en Socrates.
 14 *strijcken*: vellen
 15 *Socrates*: Zie noot 15.
 16 *Des menschen reden*: de woorden van een mens, zijn manier van uitdrukken

XLI.C.1

MOTTO

1 Corinthiërs 7:9, Het is beter te trouwen dan te branden. Vgl. het motto boven c.2 en het begin van c.5 en c.6.
ghemant: voorzien van een echtgenoot. In *Houwelyck* (1625) ook door Cats gebruikt met als betekenis: bijslaap binnen het huwelijk:
 Want als een vrouwe trout, die niet en wort gemant,
 Soo blijft de vrouwe los, de trouwe sonder bant.
 In: ADW 1712, 1, 386.
 5 *smaect*: valt in de smaak
om te mallen: om er de gek mee te steken
 6 Volgens mij zal het ware moederschap u veel beter bevallen.
 8 *Voor alle man*: voor het oog van iedereen. Vgl. het motto.

XLI.C.2

Het is beter te trouwen dan te branden.¹⁸
 Phyllis koestert de warme eieren en broedt kuikens uit,
 en zegt: Kijk! nu heet ik moeder.
 Phyllis, wat betekent dit toch, dat dit beeld je geest prikkelt?
 Ach, wie de fictieve naam bevalt, houdt ook van de echte.
 5 Je broedt op je schoot eieren uit die een echte geboorte nabootsen,
 terwijl stilletjes in je borst de vlam brandt.
 Dom kind, trouw met een man: als een meisje zucht onder de door haar gehate maagdelijkheid, is het onvermijdelijk dat ze slechtere dingen doet.

XLI.C.3

Spreuken 5:18, 'Uw springader zij gezegend; en verblijd u vanwege de vrouw uwer jeugd.'
 Men kan veel beter het lichaam binden door middel van het huwelijk, dan het hart te laten opbranden door onkuise begeerte. Waarom bezoedel je je toch met namaakgenot als je vrij van zonde de ware uitwerking kunt beleven.

XLI.C.4.a

[Moet zijn:] Gregorius, *Regulae pastoralis* ('Ad Joannem episcopum civitatis Ravennae'), III, XXVII (81).¹⁹
 Wie de stormen van de verleidingen met moeite doorstaat, moet de haven van het huwelijk zoeken. Het is immers beter te trouwen dan te branden.

XLI.C.4.b

[Moet zijn:] Spreuken 5:20, 'Waarom, mijn zoon, zou je je laten verrukken door de liefde van een vreemde vrouw en de schoot van een onbekende omvatten?'

Het is beter te trouwen dan te branden.

Niet alleen verkondigt de apostel dat het beter is te trouwen dan zich te bezoedelen met het gezelschap van een hoer, maar ook verzekert hij dat het beter is te trouwen dan te branden.²⁰ En laat hij, die geen vrouw aanraakt, zich niet vleien wanneer hij inwendig brandt van lust.²¹ Want kuisheid betekent: reinheid van de geest verbonden met zuiverheid van het lichaam. Dit wordt terecht opgemerkt op grond van Paulus, 1 Corinthiërs 7:34.²² Met het oog hierop heeft Isidorus gezegd dat 'een maagd naar het vlees, maar niet naar de geest, geen beloning te wachten staat.'²³ Daarom, aangezien het geschenk van de zelfbeheersing meestal slechts voor een korte tijd door God aan de mens gegeven wordt, zal iemand zich zolang van het huwelijk kunnen onthouden, zolang hij voelt dat hij geschikt is om celibatair te leven. Maar zodra hij zich erop zal betrappen dat hem de krachten ontbreken om zijn lust te bedwingen, moet hij goed begrijpen dat hem de noodzaak van een huwelijk door God opgelegd is. En om te voorkomen dat iemand deze leefwijze als tegen de kuisheid zou durven te veroordelen, laat hij luisteren naar de Heilige Chrysostomus. 'De eerste graad der kuisheid', zegt deze, 'is de onbevleete maagdelijkheid; de tweede een huwelijksrouw die trouw wordt bewaard. Dus is', zelfs volgens Chrysostomus (die verder nauwelijks iets goeds weet te zeggen over het huwelijk) 'de kuis liefde van echtelieden eveneens een soort van maagdelijkheid.'²⁴

1-3

De ... branden: Twee verwijzingen naar 1 Corinthiërs 7, waar Paulus over het huwelijk spreekt, resp. in 7:2, 'Maar vanwege de hoerereien zal iedere man zijn eigen vrouw hebben, en iedere vrouw zal haar eigen man hebben', en in 7:9 (zie c.1).

3

ketele hem selven: moet zich verbeelden, vervuld van zelfbehagen

5

middeler tijt: ondertussen

8

de plaetse ... 7. 34: Nl. 1 Corinthiërs 7:34, 'Een vrouw en een maagd zijn onderscheiden. De ongetrouwde bekommert zich met de dingen des Heeren, opdat zij heilig zij, beide aan lichaam en aan geest, maar die getrouwd is, bekommert zich met de dingen der wereld, hoe zij de man zal behagen.'

Ten ... insiene: En met betrekking hiertoe

Isidorus: Zie noot 23. De kuisheid van het lichaam alleen is dus niet voldoende.

12

by Gode: door God

16-17

dat ons ... begbeven: Mogelijk doelt Cats hier specifiek op 1 Corinthiërs 7 en Efeziërs 5:31. Over dit thema gaat het ook in het eerste embleem.

19

Chrysostomum: Zie noot 24. Cats gebruikte dezelfde formulering nogmaals voorin zijn *Maechden-plicht* (zie noot 29).

21

eerlijck: cerbaar

23

over al: over het algemeen, of: in alle opzichten

Livia Drusilla (58 v. Chr.-29 n. Chr.), reeds op twintigjarige leeftijd moeder van twee zonen, hertrouwde met Augustus Octavianus. Hij zou haar verheffen tot Iulia Augusta en haar onderscheiden met belangrijke voorrechten. Tot hun groot verdriet bleef hun huwelijk kinderloos. De natuurwetenschapper Cardanus en de emblematicus Cats verwijzen naar een klassiek overgeleverde

vertelling over deze Romeinse keizerin, die bekend staat als een mooie, slimme en voorbeeldige (huis)vrouw.

Toen de nog jonge Livia in haar eerste huwelijk (met Tibertus Claudius Nero) uitzag naar de geboorte van haar eerste kind en het haar vurigste wens was een zoon te krijgen, wilde ze zekerheid hebben over de sexe van het kind. Ze warmde aan haar boezem een ei van een kip en gaf het met tussenpozen ook aan haar voedsters, om ervoor te zorgen dat de gelijkmatige verwarming niet zou worden onderbroken. Als uit het ei een haantje te voorschijn zou komen, daarvan was ze overtuigd, zou dit een profetie van haar hartewens zijn. Die wens werd vervuld want korte tijd later bracht ze de kleine Tiberius ter wereld. Het verhaal komt voor bij Plinius, *Naturalis historia*, x, lxxvi (154) en bij Suetonius, *De vita caesarum* ('Tiberius'), xiv, 2.²⁵

De eerste toepassing die Cats geeft, is in de liefdespoëzie niet onbekend: de gesteldheid van de minnaar is afhankelijk van de goedgunstigheid van zijn beminde. Zoals het kuiken niet zonder warmte tot leven komt en alleen stand zal houden door liefkozing, zo is de houding van de geliefde allesbepalend voor hem die haar aanbidt. Haar genegenheid blijkt van levensbelang, want zonder liefde is zijn leven zinloos.²⁶

Vervolgens spreekt Cats de vader van een huwbaar meisje toe. Wanneer zij in woord en daad kenbaar maakt uit te zien naar het moederschap, moet hij die signalen oppikken en er tijdig bij zijn. Want hoe langer hij wacht, des te groter is de kans dat zijn dochter zelf iemand uitkiest. Het is daarom van het grootste belang dat ouders zowel letten op het uiterlijk, het gedrag als datgene wat hun dochter ter sprake brengt.²⁷

In de derde afdeling staat de nadruk die Paulus op het huwelijk heeft gelegd centraal. Nu wordt het meisje, dat haar maagdelijkheid vaarwel wil zeggen en zich rijp voelt om te trouwen, aangesproken en voorgehouden in plaats van te doen alsof ze getrouwd is en het moederschap uitoefent (het broeden stelt Cats als surrogaat voor), daadwerkelijk een echtverbintenis aan te gaan. Dat zal de begeerte betomen, de hartstochten reguleren en kinderen met zich meebrengen; en op die manier kan, zoals de kerkvader Chrysostomus het stelde, de reinheid toch behouden blijven. Ook Ripa had de zuiverheid gekoppeld aan het kuiken. Hij verwerkte in zijn uitbeelding van de vruchtbaarheid een 'Henne met haere kiexkens, die naulijx uyt den dop zijn, twee uyt een broed', om aan te geven dat vruchtbaarheid de grootste gelukzaligheid is die een getrouwde vrouw kan overkomen.²⁸ Cats heeft voor zijn godsdienstige uitleg gebruik gemaakt van Calvijns *Institutio christianae religionis* waar dezelfde bijbelplaatsen, formuleringen en autoriteiten in overeenkomstig verband worden aangehaald.

Via eenzelfde, specifieke, beeldtaal – die in de portretkunst overigens deels al werd toegepast – heeft Cats diverse keren de christelijke huwelijksethiek tot uitdrukking gebracht. Het wapenschild 'Vryster-wapen', met de druiventros en eronder de spreuk 'Una via est', diende in *Maechden-plicht* als symbool om de enige legitieme weg aan te geven waarlangs een man zijn geliefde tot de zijne kon maken. En dat ook moeders en zelfs grootmoeders op gelijksoortige wijze konden worden uitgebeeld, hangt samen met wat in het bijschrift van het onderhavige embleem onder woorden is gebracht, met de kerkvader als onbetwiste autoriteit, evenals Calvijn die hem instemmend aanhaalt. Nogmaals formuleerde Cats de gedachte over de tweede maagdelijkheid toen hij dichtte:

Want die haer sonder smet in eerbaer liefde draeght,
Al wertse schoon een Vrou, soo blijftse doch een Maeght.²⁹

Het gaat hier om de zuivere liefde binnen het huwelijk en in die zin heeft de les zowel betrekking op de man als op de vrouw. Ook Johan de Brune drukte zich in deze zin uit, zoals blijkt uit zijn bijschrift onder het op Hebreeën 13:4 geïnspireerde motto 'Het Houw'licks bed zy onbesmet':

Het houw'lijcks bed en is geen goot' van vuyle lusten,
Maer, die 't wel gebruyckt, elck een in maegdom blijft.³⁰

Op de bijbehorende emblemprent – naar een ontwerp van Adriaen van de Venne (zie afb. 5.1) – is te zien hoe een oudere vrouw deze waarschuwing kenmerkend richt tot een aanstaande bruid, gezeten voor haar bed, in gezelschap van een aantal jonge vrouwen of vrijsters.

LITERATUUR *Emblemata* 1967, 849-850.
Porteman 1983, 106 en 154-155.

NOTEN ¹ Deze topos kent een ingewikkelde overlevering, zoals blijkt uit enkele bijdragen in de jaren '70, opgenomen in het *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* (TNTL). L. Strengolt gaf in 'Ziel van mijn ziel' (TNTL 93 (1977), 297-303) voorbeelden uit het werk van Bredero, Hooft (drie keer), Spiegel, Cats (twee keer, waaronder deze plaats) en Vollenhove, evenals enkele aanhalingen uit de moderne Nederlandse literatuur; hij verwees bovendien naar Du Bartas. De andere plaats waar Cats de omschrijving ('Anima animae Deus') gebruikt, nl. in *Houwelyck*, leidt de lezer via een verwijzing naar Bernardus van Clairvaux, naar diens *Sermones*.

P. Claes en C. Kruyskamp gaven aanvullingen uit vroegere tijd (TNTL 95 (1979), 43-45 en 46-47). Beiden noemen een epigram van de Griekse dichter Meleager van Gadara (1e eeuw v. Chr.), opgenomen in de *Anthologia Palatina*. Verder halen zij voorbeelden aan uit Plutarchus, Lucretius en Maurice Scève. Uit de citaten kan worden afgeleid dat de gemeenplaats 'ziel van mijn ziel' in de loop der tijd op twee manieren is aangewend: in erotische poëzie als een predikaat van de geliefde en in een christelijke context als een predikaat van de Godheid. Vgl. verder 'Amye, ame a l'amant' (De geliefde, de ziel voor de minnaar), het motto boven embleem XLIX.A.3.

² Of: Voor een minnaar is een vriendin de ziel. Plautus, *Bacchides*, 193: 'Anima est amica amanti.' Vgl. Walther, 1, 125, nr. 1065.

³ Het kan zijn dat de woorden 'favere' en 'fovere' voor Cats synoniem waren; maar een nuancering in de betekenissen lijkt hier meer voor de hand te liggen. Als vertaling is dan ook gekozen voor koesteren, liefde uiten ('favere') naast het liefhebben ('fovere'). Vgl. voor de thematiek ook embleem XXXI.

⁴ Cats verwijst hier naar Hieronymus Cardanus, *De rerum subtilitate* ('De elementis & eorum motibus & actionibus'), 11. In dit hoofdstuk bespreekt de zestiende-eeuwse Italiaanse medicus Cardanus in een uitgebreide paragraaf o.m. hoe het komt dat warmte bij eieren leven voortbrengt. De precieze plaats waar Cats op

doelt is: 'Fertur & olim Liviam Augustam cum ovum fovisset in sinu, alternantibus per vices ancillis, eduxisse cristatum gallum' (Men vertelt dat ook Livia Augusta ooit door een ei op haar borst te koesteren – daarbij afgelost door slavinnen – een haan heeft uitbroed). Geciteerd uit de ed. Basel 1554, 57 A.

⁵ Opgenomen in: *Orationes prelectiones praefationes ...* Paris 1505, fol. vr. Ook aangehaald in Langius (98 A). Het citaat dat Cats geeft onder 111.A.4.b komt uit dezelfde oratie en vormt bij Langius één geheel met het onderhavige; gelet op de andere ontleningen aan Langius uit deze kolom zal Cats beide aanhalingen uit de *Polyanthea* hebben overgenomen. De inzet van het citaat varieert op Pseudo-Aristoteles, *De mundo*, 400 b, en wordt vermeld in Lipsius, *De constantia*, 1, 13. Zie over Beroaldus o.a. K. Krautter, *Philologische Methode und humanistische Existenz. Filippo Beroaldo und sein Kommentar zum goldenen Esel des Apuleius*. München 1971.

⁶ Bles maakte een schilderij met een zeventiende-eeuws (dat uit 1864) en één met een laat-achttiende-eeuws interieur (uit 1845); het eerste onder de titel 'Het huiselijk leven', het tweede 'Een les voor alle tijden'. Het paneel in een achttiende-eeuwse omgeving werd geveild te Amsterdam bij Mak van Waay B.V. H.S. Nienhuis, op 5 juni 1973, nr. 9. 'J. Cats' en nr. 'XLI' staan als kopregel boven het boek van de vader. De foliant ligt niet open bij de emblemprent van het kuiken, maar toont mogelijk het linkerdetail van de likkende kat op de gravure uit Cats' *Spiegel* (vgl. afb. 41.1). Met dank aan E. van Oorschot, Sotheby's Amsterdam, voor het ter beschikking stellen van hun archieffoto. Vgl.: verder *Larensche kunsthandel Amsterdam. Catalogus van de David Bles-tentoonstelling september 1909*, nr. 29.

Hoogstwaarschijnlijk stemde de aquarel die in 1890 bij Frederik Muller werd geveild overeen met de voorstelling in het zeventiende-eeuwse decor; dit schilderij maakte oorspronkelijk deel uit van de Historische galerij van *Arti et amicitiae*. Zie: *Onderwerpen der historische tafereelen in de kunstzalen der Maatschappij Arti et amicitiae*. Amsterdam 1875, 14, nr. 79; en *Tentoonstelling van schilderijen en tekeningen door David Bles in de kunstzalen der Maatschappij Arti et amicitiae, juli 1885*, 4, nr. 7. De staalgravure die W. Steelink naar het schilderij maakte, geeft een goede indruk van de opzet van het schilderij (en daarmee ongetwijfeld ook van de aquarel). Zie: J. van Lennep, W. Moll en J. ter Gouw, *Nederlandsche geschiedenis en volksleven in schetsen*. Leiden s.a., nr. 83 (KB sign. 117 A 9 [23v]; eerste druk 1869-1872). Op een kast staat de inscriptie 'Anno 1620'; op de rug van een van de folio-delen: 'Cats'. De gravure gaat vergezeld van een uitvoerige vertelling. Met dank aan R.J.A. te Rijdt, Rijksmuseum Amsterdam, voor bovenstaande verwijzingen. Zie voor de aquarel: *Aquarelles. Catalogue du cabinet important formé par feu Jbr. W.C.M. de Jonge van Ellemeet*. Seconde partie. Amsterdam 1890, 6, nr. 330, 'Une leçon du Père Cats' (Provinciale Bibliotheek Zeeland, sign. 126 E 43).

⁷ Een indirecte verwijzing naar Ovidius. Vgl. B. 5, r. 4.

⁸ Deze vertaling op basis van het Nederlandse gedicht in de ed. uit 1618:

Ghy broet sy-wormen uyt, en eyers van u hinnen
In uwen wermen schoot (wat mooghdy doch beginnen?)
Noch hebby soo veel op met dat ghy hebt ghebroet,
Dat ghy van 't hinnen-jonck u moeder noemen doet.

In de verhalen over Livia is nergens sprake van het uitbroeden(?) van zijderupsen. Cats zegt verder niets over de rups die op de emblemprent in een niet-realistische context is weergegeven maar die, gelet op zijn ontwikkeling tot vlinder, kennelijk verband houdt met het kuiken dat tevoorschijn komt uit het ei.

Niet uitgesloten is dat het dier in dit specifieke geval gezien moet worden in het licht van de huwelijkssymboliek. Op de kappen van een paar zeventiende-eeuwse huwelijkshandschoenen komen, temidden van andere liefdes- en huwelijkssymbolen, immers ook rupsen voor. Zie Du Mortier 1984, 195-196 en afb. 13. Joris Hoefnagel verbond aan de reeks rups-cocon-vlinder, de begrippen geboorte-lijden-sterven en Du Mortier vraagt zich af, overigens naar aanleiding van Cats' embleem LII over de vlinder, of deze stadia in de ontwikkeling van de rups niet samenhangen met drie levensfasen van een vrouw: maagd, bruid en moeder.

De kans lijkt klein dat het detail op de pictura verband houdt met de inzet van het proza in de laatste afdeling, waar wordt gewaarschuwd voor hoererij. In de *Spiegel* is wel een embleem opgenomen onder het motto 'Een rupse op een kool, een hoere in een huys', als beeld voor de verwoestende werking die de omgang met deze dames heeft:

Schou hoeren, teere jeugt, schout hoeren, rijpe mannen,
En wilt het vuyl gespuys uyt uwen huysse bannen;
Haer aert en gantsch bedrijf is met de rupsen een,
Een hoer is in het huys als etter in het been.

Ed. 1632, I, 133, nr. XLIV (= *ADW* 1712, I, 536). Voor de rups die vanwege zijn aardse gebondenheid wordt gebruikt symbool voor de zondige mens: Charbonneau 1940, 843-844; en Vignau Wilberg 1969, I, 40 (nr. 50); 110 (nr. 185); 172 (nr. 328); 177 (nr. 336); en 183 (nr. 350).

⁹ Vgl. Littré 1873-1883, II, 2065: 'Quels sont les humeurs, telles sont les inclinations des moeurs'.

¹⁰ Vgl. de vertaling van Timmerman 1984, 163.

¹¹ 'Versus Virginis Vestalis. Virgo Vestalis scripsit hunc versum: felices nuptae! moriar nisi nubere dulce est. Rea est incesti. 'Felices nuptae' cupientis est; 'peream nisi' adfirmantis est [...]. 'Dulce est': quam expressa vox, quam ex imis visceribus emissa [...]. Incesta est etiam sine stupro quae cupit stuprum.' Ed. M. Winterbottom. Twee dln. London etc. 1974, 522-525.

Dit fragment maakt deel uit van een van de aangekaarte, fictieve, kwesties die in Seneca's *Declamationes* ('Oratorum et rhetorum sententiae divisiones colores'), d.w.z. spreuken, indelingen, stijlkenmerken van redenaars en retoren, ter discussie staan. Cats ontleent alleen passages uit het gedeelte dat argumenten levert tegen de maagd. Mogelijk heeft hij in Paulus Cypraeus' *De connubiorum iure* ('De sponsalibus'), XI, § 75, 5 deze tekstplaats gevonden. Cypraeus heeft: 'Hic facit quod Seneca refert *lib. 6 Declamation. Virginem Vestalem hunc versum scripsisse*' (Deze doet wat Seneca vermeldt in boek 6 van zijn *Declamationes*, namelijk dat een Vestaalse maagd de volgende versregel heeft geschreven), waarna de regel volgt (ed. 1605, 567). Ook Arnisaeus, die weer aan Cypraeus ontleende, citeerde deze plaats in *De iure connubiorum*, I, VII, 67, met op dezelfde pagina

de verwijzing naar Posthumia zoals Cats die aanhaalt in B.5. Zie ed. Strasbourg 1636, 53.

¹² Cicero, *In L. Calpurnium Pisonem oratio*, 1, 1.

¹³ Citaat uit Ovidius, *Amores*, 1, XI, 18.

¹⁴ Livius merkt in *Ab urbe condita*, IV, XLIV, 11 op: 'Eodem anno Postumia virgo Vestalis de incestu causam dixit crimine innoxia, ab suspitione propter cultum amoeniorum ingeniumque liberius quam virginem decet parum abhorrens' (Hetzelfde jaar stond een Vestaalse maagd, genaamd Postumia, terecht vanwege haar maagdelijkheid. Zij werd niet schuldig bevonden aan het ten laste gelegd feit, maar verdacht omdat ze zo uitbundig gekleed ging en een, voor een maagd, te vrije geest had). Zie voor deze tekstplaats ook embleem XXXIII.C.5.

Voor Plutarchus lijkt Cats hier te verwijzen naar de *Italia* ('Numa'), X, 1-2 (67) waar wordt verhaald dat de maagden in een eed dertig jaar kuisheid moesten zweren en pas na die tijd de vrijheid hadden te trouwen of er een andere levensstijl op na te houden. Evenals B.4.b, kan de verwijzing zijn ontleend aan Arnisaeus, *De iure connubiorum*, 1, VII, 67. Daar worden zowel de namen van Livius en Plutarchus genoemd (ed. Strasbourg 1636, 53).

¹⁵ Aangehaald zowel door Juan Luis Vives, *De officio mariti* ('De eligenda uxore'), 1. In: *Opera omnia*. Ed. Majansius 1783, IV, 327 (Cats put uit ditzelfde hoofdstuk in embleem XXVIII.B.5), als door Langius (1211 A). De laatste zegt de uitspraak te hebben overgenomen uit Erasmus; het citaat komt inderdaad voor in diens *Apophthegmata*, III, LXX. Zie *Opera omnia*. Ed. Clericus 1703, IV, 162 D.

De oorsprong van het dictum is waarschijnlijk Apuleius' *Florida*, 11: 'At non itidem maior mens Socrates, qui cum decorum adolescentem et diutule tacentem conspicatus foret "ut te videam", inquit, "aliquid et loquere". Scilicet Socrates tacentem hominem non videbat; etenim arbitrabatur homines non oculorum, sed mentis acie et animi obtutu considerandos' (Dat was niet de mening van mijn meester Socrates. Toen hij eens een mooie jongeman zag die lange tijd zijn mond niet open had gedaan, zei hij: "Zeg iets, opdat ik je kan zien." Volgens Socrates, kon je niet zien wie iemand was als hij bleef zwijgen; hij veronderstelde immers dat het niet via de ogen, maar via het oog van de ziel en de doordringendheid van de geest is, dat men mensen moet beoordelen). Zie: ed. Vallette 1924, 125-126.

Cats alludeert nogmaals op deze uitspraak van Socrates in een brief aan Huygens, gedateerd 25 oktober 1621: 'Matthiacos nostros participes tui facias, et (quod olim Philosophus suadebat) loquere hic, ut et nostri te videant' (Maak onze Zeeuwen uw deelgenoten, en – wat de filosoof voorheen placht aan te raden – spreek hier, opdat ook de onzen u zien zullen). Zie: L. Strengholt, 'Twee brieven aan Constantijn Huygens.' In: *Voortgang, Jaarboek voor de neerlandistiek* 5 (1984), 47-68; citaat 47 en 49. Een toelichting bij de benaming 'Matthiacos' wordt gegeven in de annotatie bij het drempeldicht van Adriaen Hoffer, r. 35.

¹⁶ Hieronymus, *Commentariorum in Ezechielem*, III, VIII, 7 (85). In: *Opera omnia*, III. Paris 1896, 80 B (pl. XXV). Het citaat is nagenoeg identiek.

¹⁷ De Latijnse ondertitel van *Maechden-plicht* (Middelburg 1618) luidt *Officium puellarum, in castis amoribus, emblemate expressum*. In het Nederlandse proza is in 1627 één regel in de eerste alinea weggevallen, waarschijnlijk te wijten aan de parallelle zinsconstructies (die bovendien min of meer onder elkaar op de pagina staan), waardoor de zetter zich zal hebben vergist. In *Silenus Alcibiadis* uit 1618 staat: '[...] niet te gaen soecken, hy en houft maer te letten of den doeck nae de vryer begint te staen, dat is, hy en dient maer acht te nemen [...].'

Tevens is de opmerking aan het eind: 'Siet hier van het 5. en 6. Sinne-beeldt in onsen Maechde-plicht' weggelaten. Cats doelde hier op het embleem 'Men can 't verstaen oock sonder slaen', met op de prent Cupido wijzend naar een uurwerk. In het bijschrift wordt een vader toegesproken: wanneer hij een dochter heeft die de 'moeders heuycke' past, of die inmiddels 18 jaar is, moet hij – ook al zal een dergelijke rijpe maagd het onderwerp zelf niet ter sprake brengen – niet lang meer wachten met uithuwelijken. Het zesde embleem borduurt voort op dit thema: wanneer een loot op eigen krachten verder kan, zal de hovenier zijn plant stekken. 'Sy dient verplant in ander lant' staat erboven en Phyllis klaagt dat haar vader niet inziet dat ook zij hoognodig verplant wil én moet worden. Zo niet dan zal ze zelf wel een lief uitkiezen.

Cats heeft in een 'Cort begryp' de strekking als volgt samengevat: 'Offet betamelijck is voor een Ionck-vrouw, uyt eyghen beweginghe, haer ouders aen te porren om ten huwelijk besteet te werden', en: 'Dattet een goet Vader des huysgesins toe-staet den houbaren tijt sijns dochters waer te nemen, ende tijdelijck daer in te voorsien; ende of, by ghebreke van dien, de dochter self daer in yet vermach.' Ed. Middelburg 1618, 10-13, nrs. v en vi, en [*4r].

Inmiddels had Cats in 1627 de prenten van *Maechden-plicht* voorzien van nieuwe teksten en onder de titel *Emblemata moralia et aeconomica* heruitgegeven; deze bundel werd opgenomen achter *Proteus*, waardoor de verwijzing geen aansluiting meer vond, tenzij men teruggreep op de vroegere uitgaven of herdrukken hiervan. Het Latijn liet Cats ongewijzigd.

¹⁸ 1 Corinthiërs 7:9. Vgl. ook het motto boven c.1 evenals het Gregorius-citaat onder c.4.a.

¹⁹ 'Admonendi itaque sunt, ut si tentationum procellas cum difficultate salutis tolerant, coniugii portum petant. Scriptum namque est: Melius est nubere, quam uri (1 Cor. VII, 9)', opgenomen in het hoofdstuk 'Quomodo admonendi coniugati et coelibes'. In: *Opera omnia*, v. Paris 1884, 104 B (PL LXXVII). Ook geciteerd door Langius (249 B), o.v.n. *Moralia*, 12; bij hem eveneens de meervoudsvormen 'tolerant' en 'petant'.

²⁰ 1 Corinthiërs 7:2 en 7:9. Ook aangehaald door Gregorius (c.4.a) en Calvijn, zie noot 22.

²¹ Vgl. 1 Corinthiërs 7:1.

²² Cats citeert hier nagenoeg letterlijk Calvijn, die namelijk in zijn *Institutio christianae religionis*, II, VIII, 43 zegt: 'Neque sibi blandiatur qui mulierem non attingit, acsi impudicitiae argui non posset: quum interim animus libidine intus ardeat. pudicitiam enim desinit Paulus, coniunctam cum castitate corporis, animi puritatem.' Met in de marge de bijbelplaats (Ed. Genève 1568, 145). Vgl. de

vertaling van Sizoo s.a., 1, 432. Ook de uitspraak van Ambrosius dat een man die zich niet bekommert om schaamte of eerbaarheid, een overspeler van zijn eigen vrouw kan worden genoemd – door Calvijn aangehaald in de aansluitende paragraaf – komt precies zo voor in *Proteus* (zie embleem v.c.5).

²³ Isidorus, *De summo bono* ('De continentia'), 11, 40. Ed. Paris 1538, fol. 54r: 'Virgo carne non mente nullum praemium habet in repromissione.' Ook aangehaald door Langius (1374 A).

²⁴ Verwijzing naar *Commentariorum in evangelium Matthaei* ('Ex caput XIX, homilia XXXII'). In: *Opera omnia*, 11. Basel 1547, 947 D-948 A: 'Nam primus est gradus castitatis syncera virginitas: secundus autem, fidele coniugium. Ergo species secunda virginitatis, est matrimonii casta dilectio.' In de boektitel: 'Incerto autore'.

De kans is groot dat Cats (zeker gezien het feit dat hij ook hierboven ontleent aan de Franse theoloog) het citaat uit Calvijn heeft gehaald. In soortgelijke bewoordingen verwijst die immers in zijn *Institutio*, IV, XI, 28 naar de uitspraak van de Griekse kerkvader. Calvijn schrijft dat Chrysostomus 'daar hij de voornaamste bewonderaar is geweest van de maagdelijkheid, niet meer dan anderen het huwelijk kan schijnen aanbevolen te hebben. Hij spreekt dan aldus: "De eerste graad der kuisheid is de zuivere maagdelijkheid; de tweede een getrouw huwelijk. Dus is de kuis liefde des huwelijks een tweede soort van maagdelijkheid".' Vert. Sizoo s.a., 111, 286. In uitgaven van Calvijns *Institutie* wordt voor het citaat verwezen naar *Homiliae de inventione crucis*; dit werk is waarschijnlijk opgenomen in de ed. Basel 1530, 11, 130; een exemplaar bevindt zich in de Provinciale Bibliotheek te Leeuwarden.

²⁵ Plinius: 'Quin et ab homine perficiuntur. Iulia Augusta prima sua iuventa Ti. Caesare ex Nerone gravida, cum parere virilem sexum admodum cuperet, hoc usa est puellari augurio, ovum in sinu fovendo atque, cum deponendum haberet, nutrici per sinum tradendo ne intermitteretur tepor; nec falso augurata proditur' (Eieren kunnen zelfs worden uitbroed door een mens. Toen Julia Augusta in haar jonge moederschap zwanger was van Tiberius Claudius Nero, en erg uitzag naar een jongetje paste ze de volgende methode van voorspellen toe, die gebruikt wordt door meisjes: ze verwarmde een ei aan haar boezem en wanneer ze genoodzaakt was het weg te leggen, gaf ze het aan een voedster in de plooiën van haar kleding, zodat de warmte niet onderbroken zou worden. Men zegt dat haar voorspelling is uitgekomen).

En bij Suetonius: 'Praegnans eo Livia cum an marem editura esset, variis captaret ominibus, ovum incubanti gallinae subductum nunc sua nunc ministrarum manu per vices usque fovit, quoad pullus insigniter cristatus exclusus est' (Toen de zwangere Livia bij hem was en door middel van verschillende tekens probeerde te voorspellen of zij een jongetje zou krijgen, nam ze een ei onder een broedende kip vandaan. Nadat ze het had verwarmd in haar eigen handen en in beurten in die van haar slavinnen, kwam er een mooi gekamd haantje uit). Hierover: A. Stahr, *Römische Kaiserfrauen*. Berlin 1865, 120, met de aantekening: 'Dergleichen Orakelversuche junger Frauen waren etwas Gewöhnliches bei den Römern'; V. Gardthausen, *Augustus und seine Zeit*. Leipzig 1891, 11-1, 637; en E. Kornemann, *Grosse Frauen des Altertums. Im Rahmen zweitausendjährigen*

Weltgeschichte. Bremen 1958, 200-201. Over Livia verder H. Willrich, *Livia*. Leipzig etc. 1911; *PRE* XIII, 900-924; en *WDO* 1726-1727. Het gegeven komt bij mijn weten niet voor in de Livia-iconografie. Vgl. de genoemde literatuur en W.H. Gross, *Iulia Augusta. Untersuchungen zur Grundlegung einer Livia-Ikonographie*. Göttingen 1962 (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-historische Klasse, Dritte Folge, 52).

²⁶ Vgl. de zonsopgang op de prent. Het motief werd ook door Hooft tot embleem verwerkt in zijn *Emblemata amatoria*. Amsterdam 1611, 26-27, nr. VIII, onder het motto: 'Ghy wect my vander doot'; vgl. verder de Franse motto's bij Hooft in embleem xv: 'Ame de mon ame' en in xxvi 'l'Amie, donne mort et vie' (Ed. Porteman 1983, 92-93, 106-107 en 128-129). Over het motief van dood en leven binnen het petrarkisme: Forster 1969, 17 en 19: 'If the lover's longing is not fulfilled he dies', en: 'If the lady is cruel he is dead, but she can revive him at once by kindness; 'life' and 'death' are dispensed by her.'

²⁷ Karel van Mander omschrijft de kloek en haar kuikens als beeld voor de caritas: 'De Henne, met haer kieckens onder haer vleugelen, bewijst liefde.' In: *Uitbeeldinge der figuren* 1616, 117v. Vgl. ook Mattheus 23:37 en Lukas 13:34.

²⁸ Ed. 1644, 223a, 262b-266a en 632-633. Het citaat op 579.

²⁹ *Maechden-plicht*. Middelburg 1618, 3*2v. Als toelichting bij het 'Wapen-schildt', met hierbij als noot: 'Chrysostomus. Het huwelijk is een tweede soorte van Maegdom; te weten, soo wanneer het selve eerlijck, tusschen man ende vrouwe, beleeft wert.' Later kwam het gedicht, met enkele varianten, terecht in *Houwelyck*. Middelburg 1625, Fijrecto-Fijjverso. Vgl. *ADW* 1712, 1, 257:

Want, die haer onbevleekt in reyne liefde draegt,
Is vrou, jae moeder self, en efter ware maegt.

Zie over de portretten en het verband met Cats: De Jongh 1974, 175-176. Hij concludeerde: 'Thanks to Cats, it is now clear to us that the ladies and gentlemen holding bunches of grapes in the paintings are advertising their 'second virginity' or their unsullied marital sex life.' Deze interpretatie is bekritiseerd door J.B. Bedaux, 'Fruit and fertility. Fruit symbolism in Netherlandish portraiture of the sixteenth and seventeenth centuries.' In: *Simiolus* 17 (1987), 150-168, i.h.b. 158 (later opgenomen in Bedaux 1990, 71-108, i.h.b. 84). Hij legt in verband met de metafoor sterker de nadruk op de invloed van Psalm 1 en 128, en stelt dat bij het toekennen van betekenis aan bepaalde schilderijen Cats' duiding van de tros met druiven geen rol hoeft te hebben gespeeld. Vgl. verder ook *Het Spaens heydinnetje*. Ed. Vieu-Kuik 1980, 27; en *Portretten van echt en trouw* 1986, 184-188, cat. nr. 37.

³⁰ *Emblemata*. Amsterdam 1624, 9, nr. 11. Over de ongeschondenheid van de maagdelijke staat (binnen het huwelijk) als toppunt van christelijke deugd, in het werk van m.n. Ambrosius, ook Brown 1990, i.h.b. 282-283.

stappen. Aan de broekriem van de muzikant hangt nog een ander onderstuk voor zijn doedelzak (of is het een bourdonfluit?) en uit zijn hoedrand steekt een klein fluitje. De man draagt laarzen met bekapping. Op de achtergrond is een trekschuit te zien met een ruiter op het jaagpad en aan de horizon het silhouet van een stad, met geheel rechts scheepsmasten.¹

De achtergrond toont een gezicht op Delft vanuit het westen, met links de Oude Kerk (St. Hypolituskerk), in het midden het Raadhuis en rechts de Nieuwe Kerk (St. Ursulskerk). Deze markante gebouwen in het stadsprofiel zijn goed te zien op de kaart die is opgenomen in de, door Reinier Boitet uitgegeven *Beschryving der stad Delft ... Delft 1729*, ná p. 440. Vgl. voor een dergelijk gezicht op de stad bovendien een van de prenten in Cats' *Ouderdom, byten-leven, en hofgedachten, op Sorgh-vliet*. Amsterdam 1656, (Invallende gedachten), p. 94. Met dank aan A.-J. Gelderblom te Houten.

Middenonder gesigneerd: JS.

Afmeting: 12,4 × 12,5 cm.

XLII.A.1

MOTTO

- 2 *'t Lief*: de geliefde, de beminde
 2 *minne-rancken*: listen der liefde
 3 *te moet*: tegemoet
lieve viandin: Een typisch petrarkistische paradox.
 4 *even daer*: juist op die plaats
sijn eerste wesen: zijn vroegere gesteldheid, m.a.w. zijn eerdere verliefdheid
 6 *yver*: geloofsijver. Vgl. in dit verband Cats' bekentenis in zijn autobiografie *Twee en tachtig-jarig leeven*, waar hij dicht:

Ick quam te Middelburg eens in de Fransche kerck,
 En daer ontstont in my een wonder seldsaem werck.
 Ick sagh een jonge maegt, terwijl ick hoorde preken,
 En stracx is in mijn hart een minnebrant ontsteken;
 Sy docht my wonder schoon en uyttermaten soet,
 Dies voeld' ick als een vier tot in mijn innig bloet.

ADW 1712, II (in een aparte nummering, geheel achteraan), 48. Vgl. ook Ten Berge 1979, 34.

- 7 *sim*: aap
de maet: Hier, gelet op de prent: de maat van de muziek.
pleeght ... ghebaer: gedraagt zich weer als voorheen (heeft zichzelf niet in de hand, waardoor de ware aard blijkt)
 8 *eersten*: vroegere, of: allerliefste
 7-8 De aanhalingstekens beklemtonen het spreekwoordelijke karakter van de zin.

XLII.A.2

Wat baat de godsdienst hem die gek van liefde is?²

Janus, toen je onlangs wegging om God te danken
 omdat je nek bevrijd was van het juk van de liefde³
 kwam toevallig Triphoena je midden in de tempel tegemoet,⁴
 en toen ze je tegenkwam, verscheen er een glimlach op haar lieve gezicht.

- 5 Vergeef me, vroomheid, ik zwicht voor mijn meesteres, zeg je,
en de liefde voor de godsdienst ligt verslagen door de liefde.
Net zo vliegt de stomme aap,¹ getraind om met sierlijke
bewegingen te dansen, op de hem toegeworpen noten af.
- XLII.A.3 Daar gaat mijn vroomheid.

Robin, genezen van de liefde, gaat God daarvoor danken, maar het zien van zijn
vlam doet dat goede voornemen verdwijnen. De aap houdt op met dansen om
een paar noten. Wanneer de liefde opkomt in het hart, heeft de vroomheid geen
gewicht.
- XLII.A.4.a Seneca, *Hippolytus (Phaedra)*, 199 en 201.⁶

Amor vliegt door de lucht en al is hij de kleinste onder de goden, hij heeft veel
macht.
- XLII.A.4.b Ovidius, *Remedia amoris*, 663-668.⁷

Ik was toevallig in gezelschap van een jongeman; zijn vrouw lag te bed, en al
zijn woorden stonden stijf van woeste dreigementen. Al op het punt te vertrek-
ken zei hij: Laat haar eruit komen! En zij was uit bed gekomen. Toen hij zijn
echtgenote zag, was hij stil; zijn handen zakten naar beneden en een dubbel was-
tabletje viel eruit. Hij wierp zich in haar armen en zei: Jij wint.
- XLII.B.1
MOTTO Zie voor deze zegswijze *WNT* XII, 11, 2949; vgl. verder *ADW* 1712, 1, 510. In
sommige uitdrukkingen laat men de kikvors op een gouden stoel plaatsnemen.
Zie Harrebomée, 111, 252-253.
- 1 *baviaen*: Cats gebruikt dit woord waarschijnlijk om het ook in tweede zin toe te
kunnen passen, nl. als scheldwoord voor een lelijke vrouw.
- 3 *tijt ... loop*: gaat er meteen van tussen, houdt er direct mee op
- 7 *echte vrouw*: gehuwde vrouw
- 8 *het oude mal*: de vroegere ondeugd, hier: de lichtzinnigheid
kijckt ... uyte mou: zijn ware aard komt aan het licht, een variatie op het
spreekwoord 'de aap in de mouw hebben' (of houden), en 'de aap komt uit de
mouw (kijken)'; *WNT* IX, 1186; Harrebomée, 1, 4; en Stoett, 30.⁸
- XLII.B.2 Een slecht hart stormt altijd weer naar de oude ondeugd.

Een aap, uit de bossen midden in de stad gebracht,
had geleerd bij de citer te dansen:
nu danst hij samen met zijn vriendjes terwijl het volk toekijkt.
Maar als er tussen hen in noten uitgestrooid en gevallen zijn,
5 en hij ziet waar hij van houdt, is hij al, terwijl zijn meester tevergeefs veront-
waardigd is,
op de begeerde lekkernijen afgestormd, en heeft het dansgroepje in de steek
gelaten.
Het is vergeefse moeite laag-bij-de-grondse geesten te verheffen.
Wat je ook doet, een aap blijft een aap.⁹

- XLII.B.3 Voor iemand die niet deugt, is eerbetoon nutteloos.
- De aap, in plaats van op de maat te gaan dansen, rent op verachtelijke wijze achter noten aan. Maak een armoedzaaier of lelijke deugniet groot, zoveel je wilt: hij zal altijd geneigd zijn zijn oude pad weer op te gaan.
- XLII.B.4.a Horatius, *Epistulae*, 1, x, 24-25.
- Al verjaag je de natuur met een riek, zij zal toch altijd weer terugkomen en als overwinnares heimelijk door de sporen van slechtheid breken.¹
- XLII.B.4.b Menander, *Gnomai monostichoi*.¹¹
- De natuur heerst over elke leer.
- XLII.B.5 Zij zal altijd weer terugkeren.¹²
- Zij die nauwkeurig behandeld hebben hoe een vorst zijn dienaren moet kiezen, prenten onder andere in, dat hij vooral goede mensen die uit goede mensen gesproten en in een patriciërs-familie geboren zijn, moet kiezen. Zij menen immers dat het volgens de natuur is dat dapperen uit dapperen geschapen worden en beteren van beteren afstammen, en ze hameren erop dat het bij een mannelijke vorst een kenmerk is van een gering inzicht, als hij geringe lieden gebruikt.
- Plinius verkondigt zonder te aarzelen dat het het zekerste bewijs is dat iemand geen groot vorst is, als hij belangrijke vrijgelatenen heeft.¹³
- Waarom? Omdat fortuin, zoals hij zegt, je afkomst niet verandert;¹⁴ het is moeilijk de aangeboren aard van de mens door ereambten helemaal te overwinnen. De aangeleerde of ingeboren gebreken zullen ongetwijfeld vaak zelfs midden in een luisterrijke situatie eruit kruipen of zelfs uitbreken, en herhaaldelijk zal het laag-bij-de-grondse en volkse karakter op de één of andere manier de kop opsteken.
- Een ezeltje, al bedek je het beest aan alle kanten zorgvuldig met een leeuwehuid, zul je toch nooit zo precies bedekken, of de vernederende oortjes zullen telkens wel ergens uitsteken.¹⁵ De dichter slaat dus de spijker op de kop: [Lees ter aansluiting het citaat uit Horatius, onder B.4.a].
- XLII.B.6
- 1 *haer werck maken van*: zich beijveren voor, zich ten doel stellen om. Tijdens de renaissance verschenen verscheidene vorstenspiegels, waarin een op de vorst toegesneden zedenleer werd gepresenteerd. Een voorbeeld in dit genre is Erasmus' *Institutio principis christiani* (1516). Machiavelli besteedde in *Il principe* (1513) meer aandacht aan de politieke effectiviteit en bekommerde zich minder om de moraal. Over de vorstenspiegel o.a. P.H.J.M. Geurts, *Overzicht van Nederlandse politieke geschriften tot de eerste helft der 17e eeuw*. Maastricht 1942; en Grootes 1986. Vgl. ook embleem xxxi.B.5.
- 2 *ontrent haer*: in hun omgeving
- 3-4 *vorderen*: bevorderen
- 6 *slecht*: eenvoudig, onontwikkeld
- lyden*: verdragen

- 8 *Plinius*: Zie noot 13.
grootte staten: gunstige levensomstandigheden. Vgl. het Latijn.
- 8-9 *grootte ... gbeslachte*: Horatius' vierde *Epode*, waaruit deze regel komt, is een scheldrede tegen een parvenu, een vrijgelaten slaaf die het tot legeraanvoerder heeft gebracht.
- 10 *vilsicheydt*: schrapperigheid of vrekkingheid (vgl. *WNT* XXI, 703, dp, hapax)
- 11 *te kavelen*: te behalen
- 13 *wel ter keure*: zeer doelmatig, uit op een goede beoordeling. De leeuwepid staat bekend als zinnebeeld van kracht, terwijl het ezelsoor, als teken van domheid, er zichtbaar doorheen dringt. Vgl. noot 15.
- 12-15 *schoon ghy ... uytkijcken*: Vgl. 'Wie als ezel geboren is, zal als ezel sterven' (of: niet als paard sterven), om aan te geven dat men zijn aangeboren tekortkomingen niet kan overwinnen; en verder: 'Men kent de ezel by zijn oren', evenals 'Men kleede een ezel in het satijn, het zal nochtans maar een ezel zijn' (*WNT* III, 11 en III, 4329-4330). Vgl. ook de slotregel van één van Vondels bijschriften in de *Vorstellicke warande der dieren*. Amsterdam 1617, LXXXVIII: 'Want die een Ezel is, die moet een Ezel blijven.'

XLII.C.1

MOTTO

2 Corinthiërs 11:14-15, 'En het is geen wonder; want de satan zelf verandert zich in een engel des lichts. Zo is het dan niets groots, indien ook zijn dienaars zich veranderen, als waren zij dienaars der gerechtigheid; van wie het einde zal zijn naar hun werken.'

3

geslingert inden griel: uitgestrooid. Griel is een typisch catsiaans woord, zie *WNT* V, 693-694. Vgl. het moderne 'iets te grabbel gooien'.

8

en haer gevolgh: en alles wat ertoe behoort

XLII.C.2

O geesten, gericht op de aarde!¹⁶

Zolang de aap op de maat danst en rechtop loopt
 zegt niemand meer dat het een wild dier is.

Toevallig gooit een ander noten midden in de groep,
 het stomme beest ziet ze, stormt op de buit af

5

en heeft niets menselijks meer. Mensen die slechts uit gewoonte

en inhoudsloos over onbestendig vertrouwen spreken,

ontvalt, zo gauw hen ook maar een sprankje hoop op een matig winstje

tegenstraalt, ach! de liefde voor het – bij hen broze – geloof.

XLII.C.3

Hebreeën 12:16, Dat niemand wellustig of goddeloos is zoals Ezau, die om één maaltijd zijn eerstgeboorterecht verkocht.

De aap begeeft zich tot de dans en houdt het hoofd opgericht, maar om de noten op te pakken kromt hij zich als een beest. Zij die hun godvruchtige oefeningen enkel uit gewoonte doen, laten die achterwege, zodra ze hoop op winst hebben.¹⁷

XLII.C.4.a

[Moet zijn:] Job 20:5-7, De vreugde van de huichelaar duurt slechts een ogenblik; zodra hij tot aan de hemel opgeklommen is, komt hij als drek aan zijn eind, en die hem gezien hadden, zullen zeggen: Waar is hij?¹⁸

XLII.C.4.b Mattheus 6:33, Maar zoek eerst het Koninkrijk Gods en Zijn gerechtigheid, en al deze dingen zullen u worden toegeworpen.

XLII.C.5 O geesten, gericht op de aarde.

De dichters vertellen dat Atalante, een vliegensvlug meisje, midden in een wedloop, toen ze in volle vaart naar de finish rende, door Hippomenes vertraagd is doordat hij een gouden appel liet vallen.¹⁹ Met ongeveer dezelfde soort listigheid haalt niet zelden de sluwe en listige tegenstander van het menselijk geslacht de stervelingen onderuit, telkens wanneer hij ziet dat iemand zich al omgord heeft en zich naar de eindstreep van het betere leven elders haast. Meteen immers verdrijft hij door één of andere gouden appel voor de voeten te gooien, dat wil zeggen, door de glans van rijkdom, de roem van ereambten ofwel een ander soort verleiding voor te houden, zielen die op de aarde gericht zijn, van de gelukzalige toestand en sleurt hen terug naar het oude en verkeerde. De jager breekt de aanval van de tijgerin door haar één van haar jongen voor te werpen en stuurt zo het beest terug naar de grot waaruit het te voorschijn gekomen was;²⁰ in de praktijk overkomt ons niet zelden hetzelfde. Dikwijls vatten wij het voornemen op het vluchtige af te zweren en te houden van en te verlangen naar het hemelse; maar nauwelijks is dat heilig vuur onderweg of de duivel werpt ons meteen iets toe dat onze ziel kan verleiden, waardoor we, als het ware van onszelf beroofd, in de oude fout vervallen. Laten we oppassen en voor ogen houden, dat goed beginnen kostelijk, maar goed eindigen vorstelijk is.

XLII.C.6

3-4 *baren loop stremmende*: doordat zij haar loop inhield
4 *eyntelijck*: tenslotte
loopbane: baan van de wedren
1-5 *De poëten ... ghebleven*: Zie noot 19.
5 *treck*: streek
6 *erf-vyant*: Ook Ripa spreekt over de ervvijand wanneer hij de uitbeelding van de Zonde beschrijft (1644, 478b).
7 *opgheschort*: toegerust tot
8 *mate*: matigheid, ingetogenheid; of: 'de meet' voor begin? (vgl. *WENT* 1X, 444)
11-17 *De jagers ... reste*: Zie noot 20.
13 *naergevolcht*: achterna gezeten
ontsiende: bevreesd voor
yver: woede
14-15 *het welcke*: Nl. *de oude* (tijgers), r. 13.
15 *laet af van*: ziet ervan af
haer: hun, nl. *de jagers*, r. 11
18 *uytgegaen*: op pad gegaan
21-22 *Hier ... wachten*: Hiervoor moet men op zijn hoede zijn
22 *eerlijck*: cervol

COMMENTAAR Hoe sterk de macht van de liefde is, verhaalt Cats in zijn eerste uitleg aan de hand van een anekdote. Toen een jongeman naar de kerk was gegaan om zijn dank uit te spreken voor het feit dat hij van zijn verliefdheid, die hem bezwaarde, was bevrijd, bleek hij slechts door het zien van de lachende lonk van

zijn meisje wederom geheel in haar ban. Hieruit kan men opmaken dat hoe goed iemands voornemens in de liefde ook zijn, de kans groot blijft dat die op slag verdwijnen.

Vervolgens wordt het beeld van de zo menselijk ogende, dansende aapjes, die binnen de kortste keren uit hun rol vallen, toegepast op eenvoudigen van geest: ook zij zijn nauwelijks op een zedelijk hoger plan te brengen. Al geef je ze geld, roem, of eervolle ambten, hun ware aard laat zich nooit verloochenen, want ondeugden die zijn aangeleerd of die men met de geboorte heeft gekregen, zullen zich op een keer toch manifesteren.

Een vergelijkbaar gedrag ziet men zelfs vaak binnen het geloof. Mensen die zich niet bewust zijn van hun lichtzinnig handelen zullen zich, als zij denken ook maar iets te kunnen bemachtigen, van hun geloof af laten brengen. Volgens Cats dient een ware christen zich niet te richten op de aardse, onbeduidende vruchten, die hem toevallig toegeworpen worden. Hij belijdt zijn geloof niet uit gewoonte: in plaats van wankelmoedig te zijn, houdt hij zich de geciteerde woorden van Mattheus voor ogen en weet hij dat wie het Koninkrijk Gods zoekt, beter bedeeld zal worden.²¹

De kans is groot dat Cats (of de ontwerper Van de Venne) zich heeft laten inspireren door een embleemrent en uitleg in Eduard de Denes *Warachtighe fabulen der dieren* (1567) of de navolging daarvan uit 1617, opgenomen in de *Vorsteliicke warande der dieren* van Joost van den Vondel. De Dene spreekt van een jongleur (de doedelzakspeler), een scheminkel en een meerkat; Vondel van een baviaan en een aap.²² In een tamelijk drukbevolkt interieur is te zien hoe één van de apen is opgehouden met zijn kunstjes en de noten, die op schoot van een vrouw liggen, bij haar vandaan graait (afb. 42.1). Het brengt grote hilariteit teweeg bij de overige toeschouwers, want er wordt zelfs onder de rokken gezocht. De Dene presenteert de vertelling als volgt:

t'Ghebuerd eens zoo t'Schemijnckel een venue maecte
Een Wijf zadtter, die uit haer schoot noten craecte
Hy keeck, jueckschoerde, zach op zijn Meester zwaer
Emmers ten eynde van zijn consten staecte
Liep naer t'Wijf metten noten, de Meercatte naer,
t'Wijf eylaes, die maecter zeer groot mesbaer
De Meester goyd'int hoopken, met de Muzelstock stijf,
't Volck traen-ooghde van lachen, zoo zy zaghen daer
Die Beesten om de noten vechten, lijf om lijf
Ja zochten onder de schoot noch van t'aerme wijf
De Meester schooter tusschen, zulck zey doe int vertrecken
Gheen cleederen connen der natueren aerdt bedecken.

Evenals de slotregel vat het motto de les kernachtig samen: 'Natuerlicke daedt, voor leeringhe gaet'. Bij Vondel wordt extra duidelijk dat de vrouw, nu haar voorschoot omhoog is gelicht, geen ondergoed draagt. Zij (hier een 'hierlantsch wijf' genoemd) heeft het schaamrood op de kaken. De boodschap komt overeen met die van De Dene:

Natuyre wort bedeckt door d'aenghewende zeden,
Maer nimmer uytgeroyt door leeringhe of door reden:

Barst altijd erghen uyt, en brengt noch eens pas
Het geen haer aenghe-erft, en aengheboren was.

Het verhaal, dat is opgenomen in enkele Aesopus-uitgaven, duikt zo nu en dan op in de (geïllustreerde) fabelliteratuur²⁴ en gaat terug op een vermelding bij Lucianus: 'Er wordt verteld dat een Egyptische koning eens apen leerde dansen en dat de dieren, omdat ze nu eenmaal erg goed zijn in het imiteren van menselijk gedrag, snel leerden en uitvoeringen gaven, gekleed in purperen mantels en maskers voor hun gezichten. Lange tijd, zegt men, verliep de uitvoering uitstekend, totdat een geestige toeschouwer die noten op zak had, ze in hun midden wierp. Op het moment dat de apen ze zagen vergaten ze hun dans en veranderden van balletkunstenaars in de apen die ze in werkelijkheid waren: ze gooiden hun maskers weg, rukten hun kostuums af en vochten onderling om de noten. Het was gedaan met het zo zorgvuldig geënceneerde ballet en de toeschouwers lachten erom.'²⁴

Cats kan dit verhaal uit Erasmus' *Adagia* hebben gehaald. Onder het adagium 'Simia est simia, etiamsi aurea gestet insignia' (Een aap blijft een aap al draagt hij gouden sieraden) citeert Erasmus de vertelling bij Lucianus in haar geheel en in het erop volgende adagium, 'Asinus apud Cumanos' (De ezel bij Cumanos) vermeldt de humanist de fabel van de ezel in de leeuwehuid – ook door Cats in dit embleem ter sprake gebracht – waarbij hij verwijst naar het adagium 'Induitus me leonis exuvium' (Ik heb me gekleed in een leeuwehuid), dat de ezel nogmaals in deze hoedanigheid beschrijft.²⁵

Zoals aan vele zaken in de middeleeuwse symboliek, kon aan de noot zowel een betekenis ten goede als ten kwade worden toegekend. In negatieve zin was het mogelijk de noot, analoog aan de appel, te beschouwen als symbool van verleiding. Dat is ook het geval bij Lucianus, en deze lijn wordt, breed uitgesponnen, voortgezet door de vierde-eeuwer Gregorius van Nyssa. Hij presenteerde het verhaal over de apen aan het Egyptische hof als een christelijk *exemplum*. Volgens hem brengt de duivel de zielen van hen die het christendom slechts imiteren op het slechte pad: het mensenpakje en het optreden van de aap verzinnebeelden de pretenties van de ongelovige naäpers en de gestrooide amandelen, de door de duivel uitgelokte zonden. De derde uitleg van Cats sluit deels bij deze interpretatie aan.²⁶

Cats combineert in zijn embleem het strooien van de noten uit het verhaal met de visualisering zoals De Dene en Vondel die hebben gegeven. Verder actualiseert hij het tafereel door het net buiten Delft te situeren. Het voorheen aanwezige publiek is niet meer weergegeven, maar hun plaats is in feite ingenomen door de lezers van het embleem.²⁷ De combinatie doedelzakspeler-dansende aap treft men meer dan eens aan. In het *Rutland-psalter*, dat dateert van circa 1250, staat een afbeelding van een aangeklede aap die van zijn trainer oefening krijgt in het dansen; de muziek van een doedelzak geeft daarbij de maat aan. Verder zorgt op de eind-vijftiende-eeuwse houtsnede 'De bestolen marskramer' een doedelzakspelende beer voor vrolijkheid: een wirwar van aapjes steelt, speelt en danst in de open lucht terwijl de marskramer nietsvermoedend ligt te slapen.²⁸

In Pieter Bruegels serie van de hoofdzonden is de doedelzak het symbool van de *Gula*, toonbeeld van onmatigheid, omdat de zak kan staan voor een dikke

buik.²⁹ Dwaze vrolijkheid voert verder de boventoon op de grisaille 'Hoe droliger hoe beter' van Adriaen van de Venne. De uitbeelding kan wellicht in verband gebracht worden met deze prent van Bruegel of met de nar die op een doedelzak speelt in Aegidius Albertinus' *Hirnschleiffer* uit 1618. Albertinus veroordeelt immers de doedelzak in niet mis te verstande bewoordingen: 'Under andern menschlichen leichtsinig- und torheiten ist dise nit die wenigste, wann nemblich einer den lieblichen klangthon und melody der herrlichen musicalischen Instrumenten verachtet, und sich hergegen im Thon einer armseligen verächtlichen Sackpfeiffen verliebet und erlustiget. Aber ein noch vil grössere torheit ists, wann einer die liebliche stimm und melody deß Göttlichen worts verachtet, und sich von der stimm und gesang deß verführischen Sathans und der Welt erlustiget und erfrewet.'³⁰ Deze strekking vertoont een duidelijke parallel met de uitleg van Cats. Wellicht is dit weinig verfijnde instrument te beschouwen als contrast met de zo nobele luit op de volgende emblemprent, nummer XLIIII.

In het midden van de zestiende eeuw had Barthélemy Aneau in zijn *Picta poesis* een embleem opgenomen met een aap in een danspakje. Het beestje wordt begeleid door een violist en een gitarist, en evenals bij De Dene en Vondel is ook hier een lachend gezelschap aanwezig. Het motief van de noten, die tijdens de voorstelling voor verwarring zorgen, ontbreekt echter (afb. 42.2). Volgens Aneau vormt de lachwekkende aap die denkt dat hij een mens is het beschamende beeld voor de even belachelijke minnaar die meent dat hij, door zo ritmisch mogelijk te dansen, in de smaak zal vallen bij zijn naïeve meisje.³¹

Een verwerking van Cats' emblemprent komt voor op een esdoornhouten drinkkan die zich in de collectie van het Nationalmuseum te Kopenhagen bevindt. Het motto van Cats is gegraveerd op een vaandel aan de bovenkant van de voorstelling en in plaats van de wolkenhand vult nu een boompje (waarop een vrucht ontspruit) het linker gedeelte. Verrassend is dat de noten die op het origineel worden uitgestrooid niet meer in de scène zelf zijn opgenomen maar als pootjes onder de kan zijn bevestigd; het meest linkse aapje lijkt daar ook zijn blik op te richten (afb. 42.3). Het ziet er bovendien naar uit dat de houtsnijder zich voor de twee liggende riviergoden heeft laten inspireren op de pictura van embleem XXIIII van de *Sinne- en minnebeelden*.³²

BEWERKING EN NAVOLGING Deense drinkkan (ongedateerd)

LITERATUUR Janson 1952, 155-156.
Stridbeck 1956, 349, noot 19.
Emblemata 1967, 437-439.
H. Luijten, '1613: De drukker Dirck Pietersz. Pers laat Vondel nieuwe bijschriften maken bij een reeks emblematische gravures. Emblematische lering.' In: *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. Hoofdred. M.A. Schenkeveld-van der Dussen. Groningen 1993, 188-195, i.h.b. 192-194.

NOTEN ¹ De vermelding Middelburg in mijn opstel in *Nederlandse literatuur, een geschiedenis* 1993, 193 berustte kennelijk op een vermoeden van één van de redacteurs.
² Letterlijk: Wat baten tempels (heiligdommen). Ontleend aan Vergilius, *Aeneis*, IV, 65-66: 'Quid vota furentem, quid delubra iuvant?'

³ De stad Paphos (of Paphus) was bekend om het heiligdom van Aphrodite. Hier zou de uit het schuim der zee geboren godin van de liefde aan land zijn gestapt. O.a. vermeld in Homerus, *Odysee*, VIII, 363.

⁴ Mogelijk een toespeling op Tryphaena, dochter van Ptolemaios VII. Zie de annotatie bij XXXIII.C.2, r. 2.

⁵ Vgl. voor de vrouwelijke vorm *simia* naast *simius* (ook in B.2 en C.2): E. Merchie, 'L'emploi de *simia* comme substantif masculin.' In: *Le Musée Belge. Revue de philologie classique* 25 (1921), 148; en Curtius 1969, 522: '*Simia* kunnen Personen, aber auch Abstrakta, aber auch Artefakte heißen, die etwas vortäuschen. Der reale Affe (*simius*) wird zu *simia*, wenn der den Menschen nachahmt [...]. Ein verständnisloser Nachahmer konnte also *simia* heißen.'

⁶ Seneca heeft: 'Erycina [de zoon van Eryx (= Venus) mittit, ille] per caelum volans [...] regnumque tantum minimus e superis habet!'. Ook aangehaald door Langius (95 B), als onderdeel van een omvangrijker citaat.

⁷ Cats heeft in r. 6 *Fertur*, Ovidius 'venit'. Vgl. voor de context – het gaat hier over het procederen van echtelieden – de vertaling van De Laet s.a., 170-171: 'Op een dag verleende ik een jonge man rechtsbijstand. Omdat zijn vrouw niet op de zitting verscheen, stond hij daar dreigementen te uiten tegen haar. 'Ik heb ze voor het gerecht gedaagd, dus ze moet maar uit bed komen!', schreeuwde hij. Maar toen zijn vrouw ten tonele verscheen, verstomde hij meteen; zijn handen vielen slap naast zijn lichaam en de tafeltjes van de dagvaarding kletterden op de grond. Hij vloog in haar armen en bekende: 'Jij hebt het pleit gewonnen!'

⁸ Zie ook het spreekwoord (eveneens in combinatie met het huwelijk, maar dan over de minder fraaie zaken ervan die soms verzwegen blijven): 'Ghij hout den Aep alongder de narm'. Aangehaald door Stoett, II, 'Aanvullingen', 553 o.v.n. J. Franssoon, *Giertye Wouters*. Amsterdam 1623, 20.

⁹ Vgl. voor dit gezegde en verwante spreekwoorden: Stoett, 31.

¹⁰ Cats heeft hier *vestigia*, Horatius 'fastidia' (trots). Vgl. de vertaling van Van de Laar 1988, 96:

Verjaag de natuur met een riek, terugkomen blijft zij toch
en zegevierend steeds uw misplaatste trots doorbreken.

Langius (877 B) citeerde alleen de eerste regel, die ook als adagium is opgenomen bij Erasmus. Zie *Adagia*, II, VII, 14. Vgl. verder Nolde 1964, 210 en Bartels 1992, 108.

¹¹ Zie *Menandri sententiae*. Ed. S. Jaekel. Leipzig 1964, 49, r. 298: 'Ἡ φύσις ἀπάντων τῶν διδαγμάτων κρατεῖ. Ook aangehaald door Langius (878 A).

¹² Ontleend aan Horatius, zie het citaat onder B.4.a.

¹³ Gaius Plinius Secundus (Minor), *Panegyricus*, 88, 2. *Letters and Panegyricus*. Ed. B. Radice. Twee dln. London 1969, II, 528-529.

¹⁴ Cats citeert hier Horatius, *Epoden*, IV, 6. Ook te vinden bij Langius (490 B).

¹⁵ Als bron kan fabel 139 uit Babrius hebben gediend. Zie de ed. B.E. Perry. London etc. 1965, 183 en 457, met verwijzingen naar verwante fabels en naar dit motief. Ook is het mogelijk dat Cats gebruik heeft gemaakt van een bewerking van Aesopus. In deze verzameling verraadt de ezel zich doordat hij balkt. Zie de ed. Aesopus 1979, 111; en vgl. ook de variant in *The panchatantra*. Vert. A.W. Ryder. Chicago etc. 1925, 409-410. De fabel komt o.a. voor in de bloemlezing die Faërnus samenstelde onder de titel *Centum fabulae ex antiquis auctoribus delectae* ... Antwerpen 1567, 150 (met illustratie) en in *Het wonderlicke leven Esopi, met sijn geneuchlijcke fabulen*. Amsterdam 1613. Vgl. de commentaar bij embleem xxiv. S.M. Coninckx dichtte in zijn bewerking van de fabels van Jean de la Fontaine:

Een ezel kleedde zich met eene leewenhuid,
 En mensch en dieren gingen loopen
 Voor dien vermomden laffen guit:
 Maar, tot ongeluk, het vel was ergens open:
 Een spits van 't ezelsoor stak daar van boven uit.
 't Bedrog was nu ontdekt [...].

In: *Dichtwerken*. Sint-Truiden 1889, 103, nr. xviii. Cats zal via Erasmus op het idee voor deze vergelijking zijn gekomen. Zie hiervoor de commentaar.

¹⁶ Verwijzing naar Persius, *Saturae*, 11, 61: 'O curvae in terris animae et caelestium inanis!'; vgl. verder Walther, 3, 520, nr. 19441.

¹⁷ Volgens de regels van de grammatica zou het 'leurs devotions' (r. 3), 'Les qui-tent' en 'qu'ils ont' (r. 4) moeten zijn.

¹⁸ Waarschijnlijk via Langius (570 B): hij citeerde iets boven dit citaat (aangegeven als Job 20) uit Job 8, wat Cats' onjuiste verwijzing zou kunnen verklaren.

¹⁹ Atalante, de legendarische dochter van de boeotische koning Schoeneus, was een uitblinkster in het hardlopen en ze stemde ermee in dat wie haar in een wedloop zou overwinnen met haar zou mogen trouwen. Nadat velen hierin niet waren geslaagd, lukte het Hippomenes van haar te winnen door tijdens het rennen drie gouden appels (die hij als gunsteling van Aphrodite had gekregen) met tussenpozen te laten vallen. Atalante raapte de appels op en verloor de strijd. Zie Ovidius, *Metamorphosen*, x, 560-680.

²⁰ Plinius, *Naturalis historia*, viii, xxv (66): 'At ubi vacuum cubile reperit feta (maribus enim subolis cura non est) fertur praeceps odore vestigans. Raptor adpropinquante fremitu abicit unum ex catulis. Tollit illa morsu et pondere etiam ocior acta remeat iterumque consequitur, ac subinde donec in navem regresso inrita feritas saevit in litore' (Maar wanneer de tijgerin het hol leeg aantreft (want de mannetjes letten niet op hun jongen) gaat ze er ogenblikkelijk op uit om hen, afgaande op de reuk, op te sporen. De rover gooit één van de welpen van zich af als haar gebrul dichterbij komt. Ze neemt dit jong in haar bek, keert terug naar haar hol, en zet de achtervolging opnieuw in, zelfs nog sneller vanwege het gewicht, en zo telkens weer, totdat de jager intussen het schip heeft bereikt en zij, tevergeefs, woedend tekeer gaat langs de kust). Het gedrag van de tijgerin wordt vaak verhaald: vgl. o.a. Valerius Flaccus, *Argonautica*, vi, 148-149; Martialis, *Epigrammata*, 111, xliv, 6; Statius, *Silvae*, 11, 1, 8; Seneca,

Medea, 85 en Philostratus, *Vita Apollonii*, II, XIV. Het is bovendien tot embleem verwerkt door Florentius Schoonhoyus, *Emblemata partim moralia partim etiam civilia*. Gouda 1618, 93, nr. xxx.

²¹ Zie het citaat onder c.4.b. Janson (1952, 156) ziet in de wolkenhand de hand van Fortuna. De noot als beeld voor geringe en waardeloze zaken is vergelijkbaar met de uitdrukkingen 'een nootje te grabbel gooien' en 'een banket van drie hazelnoten'. Zie Harrebomée, I, 256 en 31.

²² De Dene: ed. Brugge 1567, 62; Vondel: ed. Amsterdam 1617, nr. LXXXIX. G. Ogier schakelde in *De seven hoofst-sonden* deze namen in een reeks scheldwoorden aan elkaar:

O dien Ezel, die sal noch van de Raven gegeten worden,
dien grootmaeker, die cael Rat
Dien gepalleerden Aep, dien Bavieren, die meercat [...].

Ed. Amsterdam 1682, 19; vgl. *WNT* II, I, 1079. Van de Venne maakte ook een aquarel van een dwerg die danst op de muziek van een fluitspelende boer. Zie Royaltan-Kisch 1988, 288, nr. 74.

²³ Zie Küster 1979, 206-207, nr. 78 en 80. Hij verwijst naar twee Aesopus-edities getiteld *Vitae et fabulae*. Zaragoza 1489, 113 b en *La vida de ysopo*. Valencia 1520, 72 b. Van de laatste uitgave bevindt zich een exemplaar in Londen, British Museum (sign. C.63.K.16-2').

²⁴ *Piscator*, 36: 'Λέγεται δὲ καὶ βασιλεὺς τις Αἰγύπτιος πιθήκους ποτὲ πυρριχίζειν διδάξαι καὶ τὰ θηρία – μιμηλότατα δὲ ἐστὶ τῶν ἀνθρωπίνων – ἐκμαθεῖν τάχιστα καὶ ὀρχεῖσθαι ἀλουργίδας ἀμπεχόμενα καὶ προσωπεῖα περικείμενα, καὶ μέχρι γε πολλοῦ εὐδοκμεῖν τὴν θεάν, ἄχρι δὲ θεατῆς τις ἀστεῖος κάρυα ὑπὸ κόλπου ἔχων ἀφῆκεν εἰς τὸ μέσον· οἱ δὲ πίθηκοι ἰδόντες καὶ ἐκλαθόμενοι τῆς ὀρχήσεως, τοῦθ' ὅπερ ἦσαν, πίθηκοι ἐγένοντο ἀντὶ πυρριχιστῶν καὶ συνέτριβον τὰ προσωπεῖα καὶ τὴν ἐσθήτα κατερρήγνουον καὶ ἐμάχοντο περὶ τῆς ὀπώρας πρὸς ἀλλήλους, τὸ δὲ σύνταγμα τῆς πυρρίχης διελέλυτο καὶ κατεγελάτο ὑπὸ τοῦ θεάτρου.'

Vgl. ook het verhaal over de aap van Cleopatra die evenmin zijn aard verloochende. Het is, wederom, te vinden bij Lucianus. In zijn *Apologia*, 5 vertelt hij: 'Ἄλλοι δὲ τὸ τοῦ πιθήκου πεπονθέναι σε φήσουσιν ὃν Κλεοπάτρα τῆ πάνυ φασὶ γενέσθαι· ἐκείνον γὰρ διδαχθέντα τέως μὲν ὀρχεῖσθαι πάνυ κοσμίως καὶ ἔμμελῶς καὶ ἐπὶ πολὺ θαυμάζεσθαι μένοντα ἐν τῷ σχήματι καὶ τὸ πρέπον φυλάττοντα καὶ τοῖς ἄδουσι καὶ αὐλοῦσι συγκινούμενον ὑμέναιον. ἐπεὶ δὲ εἶδεν ἰσχάδα οἶμαι ἢ ἀμύγδαλον πόρρω κειμένην, μακρὰ χαίρειν φράσαντα τοῖς αὐλοῖς καὶ ῥυθμοῖς καὶ ὀρχήμασι συναρπάσαντα κατατρώγειν, ἀπορρίψαντα, μᾶλλον δὲ συντρίψαντα τὸ πρόσωπον' (Anderen zullen zeggen dat je bent als de aap die, zoals men zegt, de beroemde Cleopatra bezat. Hij was getraind uiterst elegant en op de maat te dansen, en werd zeer bewonderd als hij een stukje opvoerde en zich op betamelijke wijze gedroeg wanneer hij de zangers en fluitspelers bij de bruidsstoet vergezelde. Maar als hij ook maar ergens ik dacht een vijg of een amandel op de grond zag liggen, dan was het vaarwel fluiten, ritme en dansen! Hij griste die dan weg en at hem op nadat hij zijn masker had afgegooid en zelfs stukgescheurd).

²⁵ Resp. I, VII, XI en I, VII, XII. De verwijzing van Erasmus heeft betrekking op *Adagia*, I, III, LXVI. Zie *Opera omnia*. Ed. Clericus 1703, II, 265 en II, 137-138.

²⁶ Gregorius stelde in *De professione christiana*: ‘Men zegt immers dat een goochelaar in de stad Alexandrië een aap had getraind en hem had geleerd om met een zekere behendigheid het uiterlijk van een danser aan te nemen, hem een dansmasker had opgezet en hem kleding had aangetrokken die bij die oefening paste. Toen hij hem het dansen geleerd had, stond hij in aanzien doordat de aap zich op het ritme van de muziek in bochten wrong en in alles wat hij deed of leek te doen, zijn eigen aard verborg. Terwijl het theater geboeid was door dit ongewone schouwspel, was er een slimmer persoon die de mensen die naar dat schouwspel zaten te gapen met een spelletje liet zien dat de aap een aap was: op het moment dat iedereen immers kreten van bewondering slaakte en applaudiseerde voor de danspassen van de aap die zich precies in de maat van de zang en de melodie bewoog, heeft hij – naar men zegt – op de dansvloer die lekkernijen gegooid die de snoeplust van zulke dieren opwekken. Toen het dier de amandelen zag die voor het koor gestrooid waren, aarzelde het niet, vergat volstrekt de dans, het applaus en de fraaie kleren, rende er op af en greep wat het maar kon vinden. Opdat het masker hem niet zou hinderen bij het eten deed de aap het snel af en vernielde de kunstmatige vorm met zijn nagels, zodat hij in plaats van lof en bewondering een onbedaarlijk gelach opwekte bij de toeschouwers, omdat hij uit de resten van het masker afstotelijk en belachelijk te voorschijn kwam.

Welnu, zoals voor hem de gefingeerde vorm niet voldoende was om een mens geacht te worden, doordat zijn natuur aan de kaak gesteld werd door zijn gulzig verlangen naar amandelen, zo zullen zij die hun eigen natuur niet waarlijk naar het geloof gevormd hebben, gemakkelijk door de van de duivel afkomstige gulzigheid gehekd worden dat ze iets anders zijn dan ze voorgeven. Want in plaats van vijgen of amandelen, of iets van dien aard, zijn het ijdele roem, eerzucht, geldzucht, genotzucht en al dergelijke andere slechte koopwaar van de duivel, aan de gulzige mensen voorgezet in plaats van amandelen, die gemakkelijk aantonen dat de zielen die door een gefingeerde navolging van Christus huichelen, op een aap lijken, terwijl ze het masker van de gematigdheid, van de zachtheid of van een andere deugd in tijden van ellende voor zichzelf vernietigen. Daarom zou het noodzakelijk zijn de belijdenis van het christendom te overwegen: misschien zouden we dat kunnen worden, wat de naam wil, om te voorkomen dat iemand die het verborgene ziet, aantoon dat wij door de kale belijdenis en de schone schijn van de naam alleen veranderd, iets anders zijn dan we lijken.’

Opera omnia, III. Paris 1863, 239-242 (PG XLVI): ‘Aiunt enim quemdam in urbe Alexandria circulatorem et praestigiatorem exercuisse ac docuisse simiam, ut agilitate quadam in formam et habitum saltatricis sese componeret, eique saltatricis apposuisse personam, ac vestem circumdedisse exercitio convenientem; et cum chorum ei adhibuisset, placuisse ac celebratum hominum sermone in pretio fuisse propter simiam, quae ad cantilenae modos ac numerum sese flecteret contorqueretque, ac per omnia quae et faciebat et facere videbatur, naturam occultaret. Cum autem capti essent rei novitate spectatores, quemdam caeteris astutiorum ibi fuisse, qui ludo quodam inhiantibus spectaculo ostenderit simiam

esse simiam. Acclamantibus enim cunctis et applaudentibus agilitati simiae, ad cantum et modulationem apte se moventis et circumagentis, proiecisit eum aiunt in orchestra e bellariis ea quae talium bestiarum ingluviem attrahunt atque invitant; illam vero nihil cunctatam, ut viderit ante chorum dispersa amygdala, oblitam et saltationis, et plausuum, et vestis ornamentorum, accurrisse ad ea, et manuum palmis collegisse quae inveniret, et ne impedimento esset, personam ori detraxisse celeriter, atque unguibus suis assimilata formam corrupisse atque dilacerasse, atque ita pro laudibus et admiratione risum abunde spectatoribus movisse, ut quae turpis ac ridicula ex personae reliquiis se conspiciendam praeberet.

Quemadmodum igitur illi non satis fuit falsa atque assimilata adscitataque forma, ad hoc ut homo existimaretur, deprehensa per ingluviem belliariorum natura: ita qui non vere ipsam naturam suam fide formaverint, facile per diaboli escam et ingluviem convincuntur, quod aliud sint atque praeseferant ac profiteantur. Pro caricis enim vel amygdalis, aut huiusmodi aliquo cibo, vana gloria, ambitio, lucri voluptatisque studium et quaecumque sunt alia huiusmodi mala, diaboli annona loco belliariorum avidis hominibus proposita, simiarum similes animos facile produnt, qui per fictam imitationem Christianismum simulant, temperantiae, mansuetudinis, aut alicuius alterius virtutis personam in tempore afflictionum et calamitatum sibi detrahentes et amoventes. Igitur necesse fuerit considerare et intelligere Christianismi professionem: fortassis enim fieri possumus id quod nomen illud sibi vult, ne dum nuda professione ac specie praetextuque solius nominis insignimur, aliud atque videamur esse ab eo qui occulta intuetur demonstramus.²⁷

Vgl. ook Picinelli 1687, 577 (IX, XXIV), nr. 301 en Janson 1952, 155-156, die overigens alleen Cats' amoureuze toepassing ter sprake brengt. Stridbeck beschouwt notedoppen op een werk van Bruegel als zinnebeelden van verzoeking op het materiële vlak, ten teken dat de mens zich niet om zijn eigen zieleheil bekommert (1956, 222). De aap kan, zoals blijkt uit een devies van Typotius, ook de berouwvolle zondaar symboliseren. Zie Tervarent 1958-1959, 355, nr. x.

²⁷ In de ed. van de *Sinne- en minnebeelden* uit 1629 is er op de achtergrond wel publiek te zien: vanaf een balustrade en gelijkvloers. Er zijn nu maar twee apen en de doedelzakspeler is een vedelaar geworden.

²⁸ Resp. in E.G. Millar, *The Rutland Psalter*. Oxford 1937, fol. 71r; Janson 1952, 146, afb. xxa en xlb. Elf apen dansen en springen ook op een tekening uit 1523 van Albrecht Dürer. Eén aap speelt op een trompetje en de andere maken zich vrolijk (Basel, Kunstsammlung). In: *Zeichnungen von Albrecht Dürer*. Begründet von F. Lippmann. Ed. F. Winkler. Berlin 1929, Band VII, 24, nr. 864. Zie voor de aap als symbool voor o.m. de smaak, wellust, ijdelheid, luiheid en dwaasheid: Janson 1952, evenals Tervarent 1958-1959, 352-355.

²⁹ Zie Klein 1963, 201. Vgl. ook F. Grossmann, *Bruegel. The paintings*. Second ed. London 1966, 200, nr. 121: 'Dancing, and with it the music of bagpipes, appears mostly as something sinful in Bruegel's works.' Hieronymus Cock (ca. 1510-1570) gaf de prent 'Zorgeloos leven' uit waarop te zien is hoe in een werkplaats een schoenmaker met zijn kinderen en leerjongens in plaats van te werken zich ontspannen bij de klanken van een doedelzak. In: Vandebroek 1983-1984, 26.

³⁰ Zie voor Van de Venne: Plokker 1984, 131, nr. 46; en voor Albertinus: ed. Larsen 1977, 285-289, nr. 37. Het bespelen van de doedelzak wordt verderop in Albertinus' commentaar gelijkgesteld aan het begaan van zonden. Aan het slot moeten de boeren het ontgelden: 'Endlichen ist die Sackpfeiff der Narrenspil, und wirdt in der Faßnacht und bey den Bawren Tüntzen gebraucht, aber die Burger und Edelleut achten solches Spil nicht, also un ebner gestalt gefällt den Bawren, das ist, den verstockten Sündern, nichts bessers, als jhr Sackpfeiff der eitelkeiten.' Citaten resp. 285, r. 1-9 en 289, r. 13-17. Zie ook: 'Het debat tussen de luitkunstenaar en de zakpijper rond 1560.' In: *Literatuur in concert; muziek in de Nederlandse literatuur*. Samengesteld door de redactie van *Literatuur*. Utrecht 1985, 16-21. Voor een andere doedelzakspeler in het werk van Cats: *ADW* 1712, 1, 314. In de UBL bevindt zich een tekening van Van de Venne van een dansende man met apen (MC 8, M 19).

³¹ Ed. Lyon 1552, 102. In de Franse uitgave: *Imagination poetique*. Lyon 1552, 137. Vgl. ook *Emblemata* 1967, 437.

³² Anoniem, inv. nr. onbekend (neg. nr. 23 d 22). Volgens Billeskov Jansen 1956, 16 staat op het deksel van de kan een hand met een tros druiven, met de inscriptie OMNIBUS. ANSA. REBVS. INEST. (Alles heeft een handvat). De afbeelding en het opschrift gaan direct terug op embleem XXVII in Cats' bundel *Emblemata moralia et aeconomica*, die in 1627 samen met *Proteus* werd uitgegeven (vgl. *ADW* 1712, 1, 134). Er zijn nog meer navolgingen van Cats binnen de (Noorse) houtsnij kunst bewaard gebleven: het gaat om bewerkingen van de embleemprenten X, XIX en XXXVII uit de *Sinne- en minnebeelden* die gedrieënlijk op één kan voorkomen.

XLIII

WAT MERKT DE LIEFDE NIET.

PRENT

Een man, die achter een tafel zit, is bezig een luit te stemmen. Zijn instrument heeft twaalf stemknoppen. Een tweede luit, met op de snaren een strootje, ligt op tafel met daarnaast een boekje, een mantel en een hoed; een hond ligt onder tafel. Hierachter is een gordijn gedrapeerd; links een uitzicht op een tuin met een omhaagde, rechthoekige, vijver.¹ Twee mensen wandelen er rond. In de achtergrond is, tussen de bossen, een duiventil op een paal te zien.

Gesigneerd op de bol van de tafelpoot: JS.

Afmeting: 12,3 × 12,3 cm.

XLIII.A.1

MOTTO

wonder versint: neemt wonderlijke zaken waar (vgl. *WNT* XX, 11, 2411, 3)

2

met beleyt: met overleg, zoals afgesproken

3

streeck: aanraking, kunstgreep

4

met ... geleeck: op het moment dat de toonhoogte gelijk was. Vgl. de verwijzing van Cats onder dit gedicht.

5

roert my: brengt mij in beweging. 'Roeren' betekent ook het aanraken en laten klinken van een muziekinstrument (*WNT* XIII, 779-780).

- 7 *zijn ... gepast*: overeenstemmen
 8 *datmen ... tast*: wat men niet aanraakt
- NOOT Cats doelt hier op Hieronymus Cardanus, *De subtilitate libri XXI* ('De mirabilibus, & modo repraesentandi res varias praeter fidem'), xviii.²
- XLIII.A.2 Wat merkt de liefde niet!³
 Een strootje, gelegd op een onbespeelde luit, springt op
 zodra een andere luit getokkeld wordt en eenzelfde toonhoogte geeft;
 Al is de snaar niet met de hand aangeraakt, toch trilt hij, en hoewel niet
 bewogen, beweegt hij:
 is het gek? Hij voelt dat waar hij van houdt, bij hem in de buurt is.
 5 Ik zie jou, mijn licht, al zien mijn ogen je niet;
 ik hoor je, ook wanneer je tong niets zegt;
 ik voel je, al raak je me niet aan. Ga nu nog eens
 ontkennen dat er een goddelijke macht is in een hart dat liefheeft.
- NOOT De oorzaak hiervan legt Cardanus in boek 8 van *De subtilitate* helder uit. [Zie de noot die wordt gegeven onder A.1].
- XLIII.A.3 Zij die van elkaar houden, voelen elkaar aan.
 Bemerkt met je geest de wonderlijke overeenstemming van de snaren van deze
 luiten en ga vervolgens heen, mijn vriendin, om naar aanleiding daarvan te over-
 denken, hoe van twee gelieven de harten altijd met elkaar overeenkomen in een-
 zelfde stemming.
- XLIII.A.4.a Plato, *Nomoi* ('Leges'), vi, 757 A.
 Er is een oud gezegde: gelijkheid brengt liefde tot stand.⁴
- XLIII.A.4.b Paulus Cypraeus, *De connubiorum iure*, vii, § 7, 2.⁵
 Uit ervaring is bekend dat er een geheime en verborgen genegenheid of haat is
 tussen mensen, ofwel door een verborgen kracht van de natuur, ofwel door de
 invloed van de sterren, of door andere oorzaken. Daarom kan het gebeuren dat
 iemand van de één een grondige afkeer heeft, maar op de ander bijzonder gesteld
 is, en als men het hem zou vragen, zou hij geen oorzaak kunnen geven waarom
 hij van de één houdt en de ander haat, volgens de regel van Catullus: Ik mag
 je niet, Volusius, ik kan niet zeggen waarom, alleen dit kan ik je zeggen: ik mag
 je niet.⁶
- XLIII.A.4.c Philippus Beroaldus, *Carmen de duobus amantibus*.⁷
 Wat merkt de liefde niet! Wat komt de minnaar wel niet op het spoor!
- XLIII.B.1
 MOTTO Een verwijzing naar Romeinen 12:15, 'Verblijdt u met de blijden.'
 1 *wel gestelde*: goed gestemde
 2 *op ... paren*: met haar gelijk klinken
 5 *swarte nijt*: kwaadwillige afgunst

- 7 *vinnigh onbescheyt*: boosaardige bejegening
8 *derf*: durft
- XLIII.B.2 Wees blij met de blijden.⁸
Een goed gespannen luit betuigt haar vreugde door te trillen zodra zij voelt dat er eenzelfde toon in een andere, bevriende luit zit. Het is barbaars als verdriet het hart van een mens geselt terwijl een ander er goed aan toe is.
5 Leer uw tranen met de tranen van uw vriend te mengen, wie u ook bent, en leer een ander in zijn vreugde te volgen. Dit is niet voldoende, maar bied uit uzelf hulp, ga door met wat u begonnen bent en voeg aan uw vriendelijk gezicht een helpende hand toe.
- XLIII.B.3 Gedraag je op een feestdag niet als een beest.⁹
Je ziet hoe van de luit de snaar¹⁰ begint te klinken wanneer een andere luit in klank met haar harmonieert. Wees blij van hart en bevorder het welzijn en de vreugde van je naaste.
- XLIII.B.4 Bernardus, *Sermones super cantica canticorum*, 49, III, 7.¹¹
Men moet verheugd zijn over het grote geluk van een ander, meer dan over zijn eigen kleine geluk. Iedereen kan gemakkelijk concluderen hoezeer een goed mens zich verre moet houden van nijd, als men dit wil doen.
- XLIII.B.5 Wees blij met de blijden.
Er is niets onmenselijker, dan uit andermans ellende voor zichzelf iets goeds te voorzien en nooit vreugde te voelen dan om andermans rouw.
Niets is meer terecht dan dat iemand blij is als hij ziet dat het een ander goed gaat, niets humaner dan dat mensen zuchten om de tegenslag van anderen.
Zoals de slagen aan de linkerzijde ook naar de rechterzijde doordreunen, zo moeten ook wij geraakt worden door de voor- en tegenspoed van onze naasten.
Je moet je vrienden feliciteren, zegt Libavius, als het hun zeer goed gaat; daarentegen moet je medelijden met hen hebben als ze door verdriet getroffen worden: want wie zich verlustigen in de tegenslag van hun medeburgers, begrijpen niet dat iedereen onderworpen is aan de slagen van het lot.
*O, ongelukkigen! wier verdriet voor anderen genot betekent.*¹²
O, ongelukkigen! bedoel ik, bij wie
*het lachen wegblijft, behalve dat lachen dat opgewekt wordt door het zien van verdriet.*¹³
- XLIII.B.6
1 *niet min*: niets minder
3 *heusscher*: wellevender, oprechter
4 *beleefder*: goedgunstiger
3-6 *Daer ... teghenloopt*: Vgl. het vervolg van de in de motto's gegeven verwijzing naar Romeinen 12:15.
7 *slincker*: linker

- 8-9 *beweecht* | ... | *met*: aangedaan ... door
9 *even mensche*: naaste
10 *Bernard*: Bernardus, zie B.4.
12 *aenkomt*: ten deel valt
13 *Het welck naedemaal ...*: En daar nu dit in acht genomen moet worden, kan ieder ... begrijpen
redelijck: door het verstand geleid
14-15 *'t gunt ... is*: wat hiervoor (door mij, of: al eerder vóór mij, nl. in het aangehaalde citaat) geschreven is
15 *af nemen*: afleiden
18 *beducht*: bevreesd
19 *leydt en sucht*: ligt te zuchten
22 *zijns ... verteert*: Traditioneel wordt de gepersonifieerde *Invidia* knagend aan haar eigen hart voorgesteld, zie o.m. Ripa 1644, 350b.
23 Deze laatste regel luidde in *Silenus* uit 1618: 'O Heer! dees plaeg' doch van ons weert.'
- XLIII.C.1 Psalm 16:11, 'Gij zult mij het pad des levens bekend maken; verzadiging der vreugde is bij Uw aangezicht; liefelikheden zijn in Uw rechterhand, eeuwig.'
1 *aengbedreven*: in beweging gebracht, aangeraakt
3 *meesters hant*: hand van een bekwaam speler of leermeester. Met de onzichtbare hand van de meester verwijst Cats naar de Schepper, van wie *een beymelijcke zegen* (r. 5) daalt. Vgl. *WNT* IX, 422, 3 en het gedicht van Jacobus Revius, aangehaald in de commentaar.
- XLIII.C.2 Hoewel onaangeraakt, beweegt zij.
De snaar, hoewel niet met de hand aangeraakt of bewogen, trilt en maakt geluid, zodra de luit voelt dat er een identieke toon in de buurt is.
Hoe groot zijn de vreugden die bij de godvruchtigen in de zwijgende geest doortrillen,
wanneer God met Zijn verborgen wil ons hart beweegt.
5 Iemand die erbij zit, ziet deze gemoedsbeweging niet,
maar de vrome geest voelt dat God in hem is.
Sterfelijke ogen zien sterfelijke vreugden,
niemand ziet de vreugden die God in ons doet neerdalen.
- XLIII.C.3 [Moet zijn:] 2 Corintiërs 4:17-18, Wij ondergaan een altijddurende, alles overtreffende zwaarte van heerlijkheid wanneer wij ons oog niet richten op de zichtbare maar op de onzichtbare dingen.¹⁴
Gelukkige trouwe geest die zelfs in dit leven met de allesbewegende God gelijkgestemd is! Men hoort een luit klinken die niettemin stil ligt; de vrome is met vreugde vervuld, en niemand weet waarom.
- XLIII.C.4.a Bernardus, *Sermones super cantica canticorum*, 15, 111, 6.
'Jezus is honing in de mond, een lied in het oor, een juichkreet in het hart.'¹⁵

XLIII.C.4.b

Gregorius, *Moralia in Iob*, xxiv, vi, 10.

‘Men spreekt van juichen wanneer er een onuitsprekelijke vreugde in de geest opgevat wordt, die niet verborgen kan worden en niet met woorden geopenbaard, maar toch op bepaalde manieren naar buiten treedt.’ Dat is de ware en hoogste vreugde, die niet wordt opgevat over het geschapene, maar over de Schepper. Als u die ontvangen hebt, zal niemand haar van u afnemen.¹⁶

XLIII.C.5

De ware vreugden zijn niet door de ogen te vatten.

Omdat ware vreugden niet uit lichamelijke zaken voortkomen, kunnen zij ook niet door lichamelijke ogen gezien worden. De onstoffelijke ziel wordt alleen door een hem verwante vreugde, dat wil zeggen een onstoffelijke, beroerd; de overige genietingen, van welke soort dan ook, raken slechts de schors, dat wil zeggen het lichaam, maar dringen nooit door tot de innerlijke gevoelens van de ziel. Maar die vrede van het hart, voorbode van het eeuwige leven en door Zijn verborgen macht in onze harten uitgestort, vervult ons stille hart geheel met een onuitsprekelijke en ongelooflijke zoetheid. Voor God is niets gesloten, hij is in onze ziel en komt midden in onze overdenkingen. ‘Voorwaar, voorwaar zeg Ik u’, zegt de Heiland in Johannes 5:24, ‘Wie Mijn woord hoort, en gelooft Hem, Die Mij gezonden heeft, *die heeft het eeuwige leven*.’ Dat is, zoals Paulus uitlegt: vrede des harten en vreugde in de Heilige Geest,¹⁷ een ware voorbode van de toekomstige gelukzaligheid. Zo groot is immers de vreugde van de ziel (zegt Cass.), als de gedachte aan de zaak geweest is.¹⁸ Want de maat van de vreugde is evenredig aan het belang van de boodschap.

XLIII.C.6

2

de selve: Nl. *de ware vreucht*, r. 1.

4-5

die ... aert: die in overeenstemming is met haar aard, in harmonie met haar (*onlichaemelijck ghemoedt*, r. 3)

7

schorsse: Een in de zeventiende eeuw vaker gebruikt beeld voor het lichaam als omhulsel van de ziel. Vgl. *WNT XIV*, 901, 1, 6, b.

9

een voorbode: Sommige uitgaven hebben ‘en voorbode’.

11

boesem: binnenste

12

en is niet: is niets

13

innerste: meest innerlijke

13-15

Voorwaer ... leven: Johannes 5:24.

15

apostel Paulus: Zie noot 17.

19

vermakelijckheydt: vreugde

20

grootte: omvang

20-21

na de ghelijckmaticheydt van: in overeenstemming met, evenredig aan
bedenckt: overdenkt

COMMENTAAR

De passage bij Cardanus die het startpunt van het embleem vormt, gaat over de frequentie van de snaartrilling, de toonhoogte dus. Een gelijkgestemde snaar zal door de resonantie in beweging komen. Vandaar dat wanneer er een strootje op deze snaar ligt het, zonder aangeraakt te worden, gaat meetrillen. Binnen de amoureuze context wordt dit gegeven gezien als beeld voor de harmonie: de gelijkgestemdheid van twee harten die, zonder direct contact (een bewijs van

geestelijke liefde), toch op elkaar reageren. Als ze op dezelfde golflengte zitten, vormen ze één klank, en dit moet volgens Cats wel wijzen op de werking van een goddelijke macht in een liefhebbend hart.

Eenzelfde duiding komt voor in Gabriel Rollenhagens *Nucleus emblematum selectissimorum*. Onder het motto 'Amor docet musicam' is Cupido weergegeven met een luit in zijn hand; op de achtergrond ligt een musicerend gezelschapje tegen een heuvel (afb. 43.1).¹⁹ Volgens de vertaling van Zacharias Heyns wordt met de luit, zo nadrukkelijk vastgehouden door de minnegod, de zuiverste liefde verbeeld:

De liefde my bevangt, de minne doet my leeren,
En mijnen lust daer toe noch dagelicx vermeerren,
Wat leert my liefde doch? zy leeret eenen sanck
Die met veel stemmen geeft een oversoet geclanck,
Die men noemt Musica, en so veel med can spelen
Op allen instrument, als singen metter kelen:
Dees liefde'en is niet dom, dees liefd en is niet blint
Maer wel de suyverste liefde die m'in de Weirelt vint.²⁰

De snaren van een goed gestemde luit en een eendrachtig huwelijk worden met elkaar in verband gebracht op een doek van Theodoor van Thulden, *Harmonie en het huwelijk*, uit 1652 ('s-Hertogenbosch, Noordbrabants Museum). Het draagt het opschrift: 'Quam bene concordia sonat in testudine chorda, tam bene concordia in coniuge corda sonant' (Zo goed als de snaren klinken op een welgestelde luit, zo goed klinken de harten in een eendrachtig huwelijk).²¹

Cats gebruikt vervolgens het beeld van de gelijk klinkende luiten om aan te geven dat het uitermate afkeurenswaardig is je te vermeien in het leed van iemand anders. Het geluk van een ander behoort ook jouw geluk te zijn, zoals – tot twee keer toe geciteerd – ook Paulus zegt. De te verafschuwen kwaadwillende afgunst staat haaks op het tonen van medeleven en behulpzaamheid, die zoveel vreugde schenken. Ook in de opinie van Ripa vertoont de burgerlijke eendracht overeenstemming met 'welgetoonde snaeren', en hij laat bovendien een man met een luit de Blijgeestigheid verzinnebeelden. Wellicht dat het hondje op Cats' prent, een mogelijk symbool van trouw, ook in dit verband moet worden beschouwd, al past het dier ook in de eerdere, amoureuze, context.²²

Horapollo verbindt de *lyra* (Cats spreekt in het Latijn telkens van een *lyra*, wat zowel lier als luit kan betekenen) eveneens met de eensgezindheid en Quintilianus duidt in zijn *Institutio oratoria* het instrument als symbool voor de harmonie in het universum, zoals geformuleerd in de pythagorese theorie van de muziek der hemelsferen: 'Bijvoorbeeld Pythagoras en zijn volgelingen populariseerden het geloof (wat zij ongetwijfeld van vroegere leermeesters hadden overgenomen), dat het universum aan de hand van dezelfde uitgangspunten is geconstrueerd die werden toegepast bij de constructie van de luit; zij namen geen genoegen met alleen te spreken over een overeenstemming van strijdige elementen, die zij harmonie noemden, maar kenden eveneens een toon toe aan de bewegingen van de hemelse lichamen.'²³

In Cats' religieuze toepassing wordt de spontaan meeklinkende snaar vergeleken met de vreugde in het hart van de godvruchtige als God, de grote onzichtbare beweging, bewerkstelligt dat het meest innerlijke van de ziel door de mooiste

denkbare klanken wordt geraakt. Het is een moment dat de gelovige ondergaat als een voorteken van zijn toekomstige gelukzaligheid.

Een parallelle gedachte formuleerde Jacobus Revius in zijn lyrische sonnet 'Scheppinge'. Hij geeft daarin een verbeelding van de hele schepping als een luit, bespeeld door 'de Heer met zijn geleerde vingers'. Het gedicht 'En faveur du luth' van Simon Goulart (1543-1628) had hem daar mogelijk toe geïnspireerd.

Scheppinge

God heeft de werelt door onzichtbare clavieren
Betrocken als een luyt met al sijn toebehoor.
Den hemel is de bocht vol reyen door en door,
Het roosken, son en maen die om ons hene swieren.

Twee grove bassen die staech bulderen en tieren
Sijn d'aerd en d'ocean: de quinte die het oor
Verheuet, is de locht: de reste die den choor
Volmaket, is t'geboomt en allerhande dieren.

Dees luyte sloech de Heer met sijn geleerde vingers,
De engels stemden in als treffelicke singers,
De bergen hoorden toe, de vloeden stonden stil:

Den mensch alleen en hoort noch sangeren noch snaren,
Behalven dien't de Heer belieft te openbaren
Na sijn bescheyden raet en Goddelijcken wil.²⁴

Doordat de luitspeler op de prent van Cats frontaal achter een tafel is weergegeven, bestaat er picturale overeenkomst met een embleem in Petrus Costalius' *Pegma* (afb. 43.2). In dit zinnebeeld wordt het luitspel echter in een geheel andere context gebruikt en heeft de uitleg betrekking op de omkoopbaarheid van rechters, die overgevoelig zijn voor geschenken. Zulke inhalige lieden, zegt Coustau, bevalt enkel de dorische muze.²⁵

Verder vormt het beeld van twee gelijkgestemde lire da braccio (of lironi) het openingsdevies in Camillo Camilli, *Imprese illustri di diversi* uit 1586 (afb. 43.3). Het was destijds het impresa van Alcibiade Lucarini en droeg als opschrift 'Aliis pulsus resonabunt' (Doordat andere aangeslagen worden, zullen ze weerklinken). In zijn commentaar spreekt Camilli onder meer van een 'symbool van eenheid en van eendracht door harmonie [...] zoals wanneer twee gestemde instrumenten bij elkaar in de buurt zijn en de snaren van het ene instrument worden aangeraakt, men die van het andere bij overeenstemming van toon hoort meeklinken.'²⁶

Bedoeld of onbedoeld vond Cats' embleem aansluiting bij actuele ontwikkelingen. Rond 1600 is er, in de betere kringen, een sterke opkomst van de luitmuziek in de Noordelijke Nederlanden. Zo verschenen van Joachim van den Hove kort achter elkaar drie bundels gedrukte luitmuziek.²⁷ Op een gravure (gedateerd 1593) van J. van de Velde jr. is een luitspeler afgebeeld, met het volgende onderschrift:

Ik stelle mijne luyt, ik pasze mijne snaren,
Om met heur soet geluyd mijn sang en stem te paren.

Ik ben een ryk mans kind: soo seek ik tijd verdrijf,
En wereldlijk vermaek en lust van geest en lijf.²⁸

Onder het opschrift 'Niet hoe veel, maer hoe eel' stelde Roemer Visscher in zijn *Sinnepoppen* dat met name nobele lieden de luit bespelen. De luit wordt op de prent zelf onder andere tegenover de boerse doedelzak en fluit geplaatst, die contrasterend als minderwaardige instrumenten op een hoopje zijn weergegeven (afb. 43.4).²⁹ Het zou daarom goed kunnen zijn dat de luit op de embleemprent van Cats in contrast moet worden gezien met de laag-bij-de-grondse doedelzak in het vorige embleem. Snaarinstrumenten als de luit behoorden tot de meest subtiële en verfijnde sfeer van de muzikale kunst en het instrument kan, zoals gezegd, staan voor de harmonie en de liefde.³⁰

De man op de prent is niet aan het *spelen*, maar aan het *stemmen*. Zijn muziekboekje ligt dan ook dichtgeslagen. De stemmende luitspeler of luitspeelster is een geliefd thema in de prent- en schilderkunst, zoals bijvoorbeeld te zien is op een prent uit 1524 van Lucas van Leyden (Rotterdam, Museum Boymans van Beuningen), een paneel van Frans van Mieris de Oude (Amsterdam, Rijksmuseum) en een schilderij van Bartholomeus van der Helst (New York, Metropolitan Museum of Art). Naar aanleiding van dit laatste kunstwerk is gesproken over 'tuning the strings of the soul to euphonious harmony.' De schilder heeft aan de in dit geval luitstemmende vrouw de naam 'Iris' toegevoegd; het is de godin van de regenboog die hemel en aarde met elkaar verbindt waardoor het verlangen naar een hemelse gift bewerkstelligd wordt.³¹

Cats' embleem is in verband gebracht met het schilderij *I'rouw die een luit stemt* van Johannes Vermeer (Metropolitan Museum of Art, New York). Dit doek dateert van het midden van de jaren '60. Er is over gespeculeerd of de afgebeelde vrouw wacht op haar medespeler (voor wie de verder aanwezige viola da gamba bedoeld zou kunnen zijn), of dat ze zich geheel concentreert op de klank van de snaar die ze aan het stemmen is, dit in samenhang met de eerste uitleg van Cats. Zoals zo vaak wordt bij de interpretatie alleen de amoureuze toepassing betrokken.³² In de editie *Sinne- en minnebeelden* uit 1629 werd op de gravure een vrouw toegevoegd. Zij zit aangeschoven aan tafel en houdt een liedboekje in haar hand.

BEWERKING EN NAVOLGING *Amoris divini et humani antipathia* 1629, 11, xxxi.
Van Vreeswyk 1675-2, 168.
(Den Elger 1703, 297 ('Overeenkomst verwekt liefde')).
Moral emblems 1862, 119.

LITERATUUR *Emblemata* 1967, 1300-1302.
De Jongh 1967, noot 70-71.
F. Veenstra, 'Harmonieënleer in de Renaissance.' In: *Weerwerk*. Opstellen aangeboden aan prof.dr. Garnt Stuiveling ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam. Red. T. Cram e.a. Assen 1973, 187-200 en 265-266, i.h.b. 199-200.
Tot lering en vermaak 1976, 58-61, cat. nr. 8; 104-107, cat. nr. 21; en 228-231, cat. nr. 60.
Masters 1984, 340-341, cat. nr. 117, afb. 1.
Haak 1984, 94-95, afb. 155.

‘Hemelse muziek in de Renaissance.’ In: *Literatuur in concert; muziek in de Nederlandse literatuur*. Samengesteld door de redactie van *Literatuur*. Utrecht 1985, 22-27, i.h.b. 22-23.

Portretten van echt en trouw 1986, 279-290, i.h.b. 288 (afb. 70e). De cat. nrs. 69-71 gaan uitvoerig in op het verband tussen de luit, de harmonie en het huwelijk.

NOTEN

¹ Vgl. voor een dergelijk weggeslagen gordijn en het effect van een *trompe l'oeil* dat ermee beoogd kan zijn: embleem IX, XIII en XLIX.

² Deze paragraaf handelt over de vraag waarom het zo is dat als de snaren van twee luiten (‘duabus liris’) gelijk gestemd zijn, de één in beweging komt wanneer de ander geluid maakt. Cardanus voert de luchtbeweging aan als belangrijkste oorzaak. In de marge staat: ‘Cur nervi lirae aequaliter dum tenduntur, & si non tangatur, alterum subsilit, reliquo edente sonum’ (Waarom het zo is dat als de snaren van een luit gelijk gestemd zijn, wanneer de ene geluid geeft de andere opspringt, ook al wordt zij niet aangeraakt). De bijbehorende tekst luidt: ‘Ex hoc genere ultimo est experimentum illud a Boethio traditum, satis vulgatum, quod nos vidimus saepe per ocium. Captis duabus liris testudinibusve, alteram supinam collocabis, prius tamen ad concentum nervis extensis remissisque deductam. Post super supinae nervos secundum ac primum paleae frustum collocabis, tendesque primum nervum instrumenti eius quod manibus tenes, cum sonum aequalem reddetilli qui in instrumento supino est, confestim festuca subsiliet saltabitque tanquam ab aliquo concussa: atque translata eo modo paleae parte per singulos nervos, instrumenta ad aequalem vocem, imo eandem mira arte traduces. Causa tanti effectus ignota fuisse videtur. An quod non solum subsiliet, cum sonum aequalem edere potest? aut quia aer ipse aequalem habens vim movere potest, non autem remissior, aut magis incitatus. Sed nec hoc tamen verum est, cum in tenuiore nervo remissior contentio aequalem tum sonum edere apta moveat aequalis vero tensio cum inaequali sono non movet. Videt hoc mihi sane contingere, quod motus aer in nervis sonum semper excitat, quamvis non audiatur. Cum tamen aequalis est motus, aer in unum consentit motum: quia eadem ratione movetur, & nullo modo resistit illi: unde ineger ea vi ad nervum quiescentem defertur qua movetur, movetque propemodum tanta vi, quanta movetur. Nec meo iudicio aut verior, aut subtilior ratio huius excogitari potest.’ Ed. Basel 1554, 514, C-D.

Vertaling: Van deze laatste soort is ook dat experiment dat door Boethius overgeleverd is en dat ook ik vaak in mijn vrije tijd gezien heb, tamelijk bekend. Neem twee luiten of citers en leg de één op zijn klankkast, nadat je hem eerst gestemd hebt door de snaren op te draaien of lossen te spannen. Daarna leg je over de eerste en tweede snaar van de op zijn rug gelegde luit een strootje en je slaat de eerste snaar aan van het instrument dat je in handen hebt. Wanneer dit instrument hetzelfde geluid geeft als dat van het neergelegde, dan zal het stokje meteen opspringen en gaan dansen alsof het door iemand opgeschud wordt. Als je op die manier met het stukje stro de snaren afzonderlijk langs bent gegaan, zul je de instrumenten met een wonderlijke vaardigheid tot een gelijke toon, ja zelfs tot exact dezelfde toonhoogte brengen. De oorzaak van dit fenomeen schijnt onbekend te zijn. Is het soms zo dat het strootje niet alleen opspringt wanneer het een gelijk geluid geeft? Of dat de lucht zelf, wanneer die

eenzelfde kracht heeft, de snaar kan bewegen maar niet wanneer die minder gespannen of meer in trilling gebracht is? Toch is dit niet waar, omdat een losere spanning op een dünnere snaar, die in staat is een gelijk geluid te geven, hem in beweging zou kunnen brengen, maar een gelijke spanning met een ongelijk geluid niet. Het lijkt me dat er dit gebeurt: dat in beweging gebrachte lucht op snaren altijd geluid opwekt, hoewel die niet gehoord wordt. Maar wanneer de beweging gelijk is, stemt de lucht overeen tot één beweging: omdat hij op dezelfde manier in beweging wordt gebracht en op geen enkele manier weerstand biedt, wordt hij onveranderd met die kracht waardoor hij bewogen wordt, naar de in rust verkerende snaar overgebracht, en beweegt deze met bijna evenveel kracht als waardoor hij bewogen wordt. Naar mijn mening kan hiervoor geen nauwkeuriger reden bedacht worden, of één die meer naar de waarheid is.

³ Ovidius, *Metamorphosen*, IV, 68. Vert. d'Hane-Scheltema 1993, 94: 'Liefde maakt niet blind!' Vgl. ook A.4.c; en Walther, 4, 333, nr. 25117.

⁴ Vgl. verder het adagium 'Amicum amicus aut parem accipit aut facit' (Een vriend ontvangt iemand die gelijkgestemd is als vriend of maakt hem gelijkgestemd), Walther 1, 111-112, nr. 948a en 954a. Langius haalde de regel van Plato met precies dezelfde verwijzing aan (96 B), met als spellingsvariant 'authorem', naast Cats' *auctorem*.

⁵ Ed. Frankfurt 1605, 228-229. Cats laat wat weg en wijzigt het citaat op sommige plaatsen. Het ziet ernaar uit dat hij intussen ook de twee regels van Ausonius aan pagina 229 ontleent, en ze opneemt onder XXXI.A.4.a.

⁶ Cypraeus noemt abusievelijk Catullus als dichter van het vers; het is een distichon van Martialis: *Epigrammata*, 1, 32. Op de plaats waar bij Cypraeus (en Martialis) Sabidius staat, zet Cats de naam *Volusius*, die inderdaad in het werk van Catullus voorkomt. Hij 'corrigeerde' dus wel de naam, maar verifieerde het citaat niet.

⁷ Zie: *Varia Philippi Beroaldi opuscula ...* Basel 1513, fol. 75r. Boven de afdeling waaruit het citaat komt, staat 'Fabula Tancredi ex Boccatio latinum versa' (vgl. noot 30 hieronder). Cats heeft *vestigat*, Beroaldus 'vestigia'. Vgl. verder ook Walther, 4, 332, nr. 25111a en het motto boven A.2.

⁸ Evenals het motto boven B.1 een verwijzing naar Romeinen 12:15, 'Verblijdt u met de blijden; en weent met de wenenden'; vgl. ook r. 5. Zie voor 'Gaudere cum gaudentibus': Walther, 2, 219, nr. 10187 o.v.n. de Italiaanse kerkleraar Bonaventura; evenals Werner 1912, 34, nr. 3. Eveneens aangehaald door Langius (513 A); vgl. bovendien B.4.

⁹ Of: Wees op een feestdag geen brombeer. Vgl. Meurier 1617, 179: 'Qui se colere en la feste, est tenu pour un beste'.

¹⁰ Een cantarel is in het algemeen de hoogste snaar van een snaarinstrument. Bij een viool en gitaar is dat de e-snaar; luitstemmingen zijn er door de eeuwen heen in allerlei soorten en maten geweest, waarbij de hoogste snaar niet altijd als e was gestemd.

¹¹ Vgl. 'Si autem dicas difficile quemquam plus alieno gaudere magno bono quam proprio parvo, advertes certe vel ex hoc excellentiam gratiae apud sponsam, et quam non cuilibet animae dicere sit, quia ORDINAVIT IN ME CARITATEM' (Maar als je zegt dat het moeilijk is verheugder te zijn over het grote goed van een ander dan over het eigen kleine goed, dan zul je vast wel op grond hiervan letten op de uitmuntende genegenheid bij de bruid, en hoe het niet aan elke ziel gegeven is te zeggen dat zijn banier over mij de liefde is). In: *Opera*, II. Ed. Leclercq e.a. 1958, II, 77, r. 9-10; het slot is een verwijzing naar Hooglied 2:4. Het tweede deel van het citaat dat Cats geeft, komt niet uit Bernardus. De eerste zin staat, met dezelfde verwijzing, ook bij Langius (514 A).

¹² Andreas Libavius (of Libau), Duits arts en scheikundige (ca. 1550-1616); zijn naam valt niet in het Nederlands. Over hem: *AGL* II, 2417-2418. Bekend zijn o.m. diens *Poemata, epica, lyrica et elegiaca*. Frankfurt 1602; *Alchymia*. Frankfurt [1606]; en *Carminis triumphalis*. Coburg 1611. In deze werken is deze hexameter niet gevonden. Wel komen in de verzameling *Poemata* diverse soortgelijke exclamaties voor, vgl.: 'O mea cura, pii fratres, mea magna voluptas'; bovendien zou de regel goed kunnen passen in één van zijn elegieën, zoals bijv. 'Hominis miseriae' (resp. 33 en 141-148). Zie verder voor de foliant 'Libavii Syntagma Arcanorum, Francof. 1615': *Catalogus der bibliotheek van Constantyn Huygens, verkocht op de groote zaal van het Hof te 's-Gravenhage 1688*. Opnieuw uitgegeven naar het eenig overgebleven exemplaar. Door W.P. van Stockum jr. 's-Gravenhage 1903, 22, H, nr. 125.

Lipsius merkte in *De constantia*, I, 9 (vgl. Cicero, *Tusculanae disputationes*, IV, 16) op: 'Ita insita nescio quae malitia humani ingenii fert, Laetans, ut poeta vetus loquitur, malo alieno.' Ed. Antwerpen 1584, 26. Vert. Schrijvers 1983, 54: 'De mens heeft van nature de kwalijke eigenschap, dat hij van andermans ellende geniet, zoals een oude dichter het heeft uitgedrukt.' Vgl. tenslotte J. van Nyenborch, *Variarum lectionum selecta, figuris aeneis applicata*. Groningen 1660, 41: 'Libavius dixit, cum amicis felicibus ac fortunatis gaudendum esse, & tristantibus condolendum.' Mocht het een zetfout zijn, maar dat lijkt me niet, dan kan Libanius zijn bedoeld. Vgl. *WDO* 1714-1714; voor diens verzameld werk: *Opera*. Ed. R. Förster en E. Richtsteig. Leipzig 1903-1927.

¹³ De woorden van *Invidia* (Jaloezie) in Ovidius, *Metamorphosen*, II, 778. Het ziet ernaar uit dat Johan de Brune, die precies dit gecombineerd citaat geeft, het aan Cats ontleende. Hij dichtte in *Emblemata* 1624, 344:

O wel ellendigh volck, tot eyghen straff' gheboren,
Dat pijn en droefheyd quelt alst well een ander gaet!
Dat noyt ghenucht en ziet, geen vreughd en komt te voren,
Als die uyt on-ghenucht en anders druck ont-staet.

¹⁴ Zie voor de archaische vorm *ains* voor 'maar': embleem XXI.C.3 en XXII.C.4.b.

¹⁵ In: *Opera*, I. Ed. Leclercq e.a. 1957, 86, r. 18-19. Vert. *Werken. Toespraken over het Hooglied*. Asten 1960, VII, 177. Het is zeer wel mogelijk dat Cats dit citaat aan Calvijn ontleende. Zie: *Institutio christianae religionis*, II, XVI, 1.

¹⁶ Met enkele kleine wijzigingen: 'Iubilum namque dicitur, quando ineffabile gaudium mente concipitur, quod nec abscondi possit, nec sermonibus aperiri; et tamen quibusdam motibus proditur.' Ed. Adriaen 1985, 1195, r. 8-10 (CC CXLIH B). Alleen de eerste zin is van Gregorius; de tweede is van Bernardus, afkomstig uit *Epistulae* ('Ad alteram sanctimoniale'), CXIV, 1: 'Et revera illud verum et solum est gaudium, quod non de creatura, sed de Creatore concipitur; et quod cum possederis nemo tollet a te.' In: *Opera omnia*, 1. Paris 1879, 259 C [123, 1] (PL CLXXXII).

Deze aaneenschakeling van citaten laat zich verklaren uit Cats' onzorgvuldige gebruik van Langius, die namelijk beide aanhalingen direct onder elkaar plaatste in dezelfde kolom (514 A). Cats ziet de naam van Bernardus (in klein cursief gedrukt) over het hoofd, combineert twee citaten tot één en zet dat vervolgens in zijn geheel op naam van Gregorius. Langius heeft 'possit' en 'moribus', waar Cats *potest* en *modis* heeft.

¹⁷ Romeinen 14:17.

¹⁸ M.a.w.: de grootte van de vreugde van de ziel is gerelateerd aan de intensiteit van de gedachte. Bedoeld zal zijn Flavius Magnus Aurelius Senator, Romeins staatsman en schrijver (ca. 480-ca. 575), maar het citaat is niet teruggevonden. Deze Cassiodorus schreef o.a. *De institutione divinarum litterarum* (De goddelijke geschriften). Cats citeert in de *Sinne- en minnebeelden* nog twee keer uit het werk van Cassiodorus, hoogstwaarschijnlijk via Langius; het is aannemelijk dat in dit geval eveneens ontleend is aan de *Polyanthea*.

¹⁹ In zijn *Spiegel* (1632) gaf Cats onder dit motto een bewerking van het embleem van Rollenhagen. Vgl. *ADW* 1712, 1, 493. Een koekplank met daarop een musicerend paar en bloemen in een hartvorm is gebruikt als symbool voor de harmonieuze vereniging, waarvoor de liefde de basis vormt; zie: *Kent en versint* 1989, 76, afb. 94.

²⁰ Ed. Arnhem 1615, nr. 70. In de eerdere uitgave, ed. Köln 1611, nr. 70. Op de eerste emblemprent van P.C. Hoofts *Emblemata amatoria* (1611) is te zien hoe een luitspelende minnaar een serenade brengt aan zijn geliefde, met op de voorgrond de alvermogende Venus Anadyomene. Ed. Porteman 1983, 78-79, en 142.

²¹ Geciteerd uit *Portretten van echt en trouw* 1986, 286-287, afb. 70; vgl. ook 40-45. Dezelfde symboliek is te veronderstellen in het in 1991 geïdentificeerde dubbelportret van Constantijn Huygens en zijn vrouw Suzanne van Baerle door Jacob van Campen ('s-Gravenhage, Mauritshuis). Zie hierover J.S. Held, 'Constantijn Huygens and Susanna van Baerle: a hitherto unknown portrait.' In: *The art bulletin* 73 (1991), 653-668.

²² Ed. 1644, 74a, 75b en 469a. Een luit zonder snaren noemt Ripa een lichaam zonder zinnen. In zijn uitwerking van de 'Emulatione. Afgonst, Prickel tot eere' staat hij ook uitgebreid stil bij de verwerpelijke jaloezie (1644, 21-22). Zie in dit verband ook Alciato, *Emblematum liber*. Augsburg 1531, A2b (ed. 1542, nr. 2), die onder het motto 'Foedera italorum' stelt dat het op de juiste wijze aanslaan van de snaren tot harmonie leidt. Vgl. *Emblemata* 1967, 1297. Voor de symboliek van de hond: *Portretten van echt en trouw* 1986, 142, 216, noot 4 en 235, cat.

nr. 52, i.h.b. noot 11; evenals het opzittende hondje op de prent 'Concordia' van Crispijn de Passe de Oude. *Ibid.*, 304, afb. 75a; en *Kent en versint* 1989, 115, afb. 140a.

²³ Horapollo: ed. Boas 1950, 111, nr. 116: 'When they wish to indicate a man who binds together and unites his fellows, they draw a lyre. For the lyre preserves the unity of its sounds'. Zie voor Quintilianus: boek 1, x, 12: 'Pythagoras atque eum secuti acceptam sine dubio antiquitus opinionem vulgaverint, mundum ipsum ratione esse compositum, quam postea sit lyra imitata, nec illa modo contenti dissimilium concordia, quam vocant ἁρμονίαν sonum quoque iis motibus dederint.' In: *The institutio oratoria of Quintilian*. Ed. H.E. Butler. Vier dln. London etc. 1920, 1, 164-167. Vgl. ook A.D. Nock, 'Sarcophagi and symbolism.' In: *American journal of archeology* 50 (1946), 140-157, i.h.b. 157. Plato nam Pythagoras' gedachte op in *Politeia*, x en Aristoteles verwierp haar in *De caelo*, 11, 9. Zij werd opnieuw gepopulariseerd door Macrobius in *Commentarii in somnium Scipionis*, 11, 3. Zie: S.K. Heninger jr, *Touches of sweet harmony. Pythagorean cosmology and renaissance poetics*. San Marino (California) 1974, 181-189. Vgl. ook Rivers 1979, 72-74.

²⁴ Zie L. Strengholt, 'Over een paar sonnetten van Revius.' In: *De nieuwe taalgids* 51 (1958), 144-146; *Bloemlezing uit de Over-Ysselsche sangen en dichten van Jacobus Revius*. Ed. W.J.C. Buitendijk. Zutphen s.a., 27-28. De metafoor voor de wereld als Gods luit komt verder voor in een sonnet van William Drummond of Hawthorden (1585-1649). Het is opgenomen in het voorwerk van M.A. Symson, *Heptameron, the seven dayes ...* (1621) en staat afgedrukt in: J.C. Arens, 'Twee sonnetten bij Revius en Drummond.' In: *Neophilologus* 47 (1963), 151-153. De luit (evenals de harp) werd beschouwd als instrument van de goddelijke (en soms ook menselijke) lofzang.

²⁵ Ed. Lyon 1555, 112. In dit woordspel wordt dorisch (Δωρικὸς) in verband gebracht met geschenk (δῶρον); m.a.w.: corrupte ('geschenketende') rechters luisteren alleen naar 'dorische muziek' en hun bevallen geschriften in natura meer dan smeekschriften. Zie ook *Emblemata* 1967, 1118. Vgl. verder *Emblemata* 1967, 1297-1302 en 932-933. Henkel en Schöne verwijzen in kolom 1300 naar een embleem waar een luit gestemd wordt, opgenomen in Johann Mannich, *Sacra emblemata*. Nürnberg 1625, 78. Hierin staat, in hun woorden, de 'milde Regierung' centraal. Ik heb deze bundel niet kunnen raadplegen.

²⁶ Ed. Venezia 1586, 1, 1: 'simbolo dell'unione, & della concordia per l'armonia, che risulta di ciascuna delle corde, quando tutte sono accordate [...] se due instrumenti accordati sono vicini, mentre si toccano le corde d'uno, quelle dell'altro à tal suono si sentono risonare' (pagina 3).

Het motto gaat terug op Cicero, *De divinatione*, 11, xiv, 33: 'Iam nervos in fidi-bus aliis pulsus resonare' (Op momenten dat bepaalde snaren van de lier worden aangeslagen, klinken andere mee). De twee instrumenten zijn in Camilli's commentaar al eerder symbool genoemd van eendracht tussen de menselijke en goddelijke wil; eendracht tussen Lucarini en de Academia Parthenia te Siena, en eendracht tussen de leden van de academie onderling. Het slot van een gedichtje bij Camilli sluit aan bij Cats' tweede uitleg:

E in quel, ch'ad una piace
L'altra ancor si compiace.

En in dat wat de ene snaar behaagt,
verheugt zich ook de andere.

Vgl. Picinelli 1687, 235 (xxiii, iv), nr. 26. Zowel de lira da braccio als de lirone, de basuitvoering van de lira, hebben een frontale bevestiging van de stemknoppen en twee bourdonsnaren. Zie: *The new Grove dictionary of musical instruments*. Ed. S. Sadie. London etc. 1984, 11, 524-530; over de luit: 549-575. Met dank aan G. van Oorschot te Almere voor zijn musicologische hulp en H. Pennock te Utrecht voor haar vertalingen uit het Italiaans.

²⁷ Vgl. J.A.F. Doole, 'Mijn hospes was een luitenist.' In: *Mens en melodie* 26 (1971), 76-78; en J. Doove, 'Nederlandse luitmuziek rond het jaar 1600. Muziek om naar te luisteren en te kijken.' In: *Mens en melodie* 33 (1978), 263-275. De titelprent van *Florida, sive cantiones ...* Utrecht 1601, toont een luit en een opengeslagen muziekboekje.

F. Noske merkte o.a. op: 'Il est incontestable que la musique pour luth a joué un très grand rôle dans la vie sociale des Pays-Bas [...]. La musique d'ensemble pour deux ou plusieurs luths paraît avoir été très goûtée aux Pays-Bas. Dans tous les volumes recueillis, on trouve des pièces de ce genre.' Zie: 'Remarques sur les luthistes des Pays-Bas (1580-1620).' In: *Le luth et sa musique*. Colloques internationaux Neuilly sur Seine 1957. Red. J. Jacquot. Paris 1958, 179-192 (citaten op 180 en 182). J.M. Vaccaro, *La musique de luth en France au XVIe siècle*. Paris 1981, 25-26 en 56-59, gaat in op de plaats van de luit in het zestiende-eeuwse Frankrijk en geeft een overzicht van luitboeken, uitgegeven tussen 1500 en 1600, ook in de Nederlanden. Vgl. verder o.m. D. Lyons, *Lute, vihuela, guitar to 1800. A bibliography*. Detroit 1978; D.J. Balfoort, *Het muziekleren in Nederland in de 17de en 18de eeuw*. Tweede, herziene druk. 's-Gravenhage 1981; en *The complete works of Nicolaes Vallet*, 3. *Secretum musarum 1*. Facsimile van 'Het gheheymnisse der zang-godinnen' uit 1615, en 'Paradisus musicus testudinis' uit 1618. Ed. L.P. Grijp en J. Burgers. Utrecht 1992.

²⁸ Afgebeeld in: M. Falk, 'De Amsterdamse luitspeler Nicolas Vallet.' In: *Mens en melodie* 14 (1959), 140-143. Zie ook: *Judith Leyster. Schilderes in een mannenwereld*. Tent. cat. Haarlem. Zwolle 1993, 124-129, cat. nr. 1.

²⁹ Ed. Amsterdam 1614, 1, xx1. Vgl. verder Roylton-Kisch 1988, 184, nr. 21; en Winternitz (1967, 50 en 146) die spreekt over 'the noble lute' en zegt dat het als 'a soft instrument' gezien werd. D. Ledbetter gaat in *Harpsichord and lute music in 17th-century France*. London 1987, 7-14 in op de relatieve sociale status van de luit, het spinet en het clavecimbel tussen 1550 en 1700. Op de prent van het openingsembleem in D.V. Coornherts *Recht ghebruyck ende misbruyck van tydlycke bare*. Leiden 1585, 2-3, nr. 1 (een bewerking van Furmerus' *De rerum usu et abusu* (1575)) speelt voor zijn winkel een ijzerhandelaar op een luit; hij wordt hier gesteld tegenover een arme lierdraaier met één been.

³⁰ En zelfs voor de genezing van amoreuze dromen. 'In all Gardens of Love music fills the air [...]. More often than not, duets are played [...]. We recall that music can be the food of love. Boccaccio declares that 'songs and instruments

[...] have the power to chase away all melancholy which is strongly adverse to the effects of Venus.' Less pedantically, Ovid observes that 'zithers and flutes and lyres enervate the mind.' The painters make the same point', aldus Watson 1979, 67. Hij doelt hiermee op Boccaccio, *Teseida*, VII, L, 1 glossen, en Ovidius, *Remedia amoris*, 753. Over de iconografie en de geschiedenis van de luit: Watson 1979, 100-151 (voor Nederland: 119-120). Voor de houding ten opzichte van diverse instrumenten en de overige symboliek van de luit: Winternitz 1967, i.h.b. 217.

³¹ Fischer 1972, i.h.b. 102-114 (hoofdstuk v: 'Musica as originator of Fortune and Love') over de klassieke gedachte dat muziek harmonie, samenwerking en liefde teweegbrengt.

³² Zie: L.J. Slatkes, *Vermeer and his contemporaries*. New York 1981, 60-61. Slatkes gaat wel erg ver als hij stelt: 'The exact situation shown in the Cats emblem has been re-created in this work.' Zie verder ook *Masters* 1984, 340-341, cat. nr. 117: 'He [= Cats] interpreted a scene of a man with a lute as suggestive of the emotional empathy of lovers. As the strings of the musical instruments resonate, so the 'heartstrings' of two lovers sound as one.'

XLIV LIEFDE, HET WEEFSEL VAN PENELOPE.

PRENT Een vrouw staat naast een spuitende fontein. Zij heeft twee fakkels in haar hand: één is uitgedoofd, de ander rookt. De fontein, versierd met grotesken, bestaat uit twee niveaus. Het water stroomt in een rechthoekig bassin. Volgens de onderschriften betreft het de beek Dodona. Dit water heeft de eigenschap dat het in staat is iets te doven én te ontsteken.¹ Op de achtergrond is een bosrand te zien waaruit een torenspits steekt.

Gesigneerd linksonder: JS.

Afmeting: 12,4 × 12,4 cm.

XLIV.A.1

MOTTO

treken: listen, onberekenbare daden, manieren van doen (vgl. *WNT* XVII, 1, 2284-2287)

1 *deser beken*: De kracht van het water uit de beek Dodona in Griekenland.²

2 *uytter aert*: van nature

5 *mijn droefheyd ... spelen*: mijn droefheid maakt haar vrolijk

6 *mijn vreugde ... quelen*: mijn vreugde doet haar lijden

8 Omdat zij alleen maar die dingen doet die ik niet wil.

XLIV.A.2 Liefde, het weefsel van Penelope.³

Wanneer een brandende fakkel met uw stroom, Dodona, bevoeid wordt, sist zij en, overmeesterd door het koele water, dooft zij:
draag, jongen, een fakkel zonder licht hierheen, en een bezoeker zal zich erover verwonderen
dat er midden uit het water vlammen naar voren gesprongen zijn.

- 5 Ik zing over wonderlijke dingen, maar mijn vriendin behandelt mij op dezelfde manier;
ik zou denken dat zij de kracht heeft van de Griekse bron:
Zij haalt koude uit het warme en warmte uit het koude,
ze vlucht als ik verlang en verlangt als ik vlucht.
- XLIV.A.3 Afwisselen doet beminnen.
Wanneer ik in vuur en vlam sta, verkoel je mijn ziel, wanneer ik bekoeld ben,
maak jij dat mijn vlam weer opleeft. Aldus geef je een tegenwicht aan beide
gesteldheden. Ach, zo sterf ik een onsterfelijke dood.
- XLIV.A.4.a Heinsius, *Elegiarum libri III*, 1v, x1.⁴
Ik vroeg maar een paar kussen, Rossa weigerde ze; ik vroeg er geen, en mijn
vriendin overlaadde me met kussen. Ongetwijfeld is dit volk niet wars van ons
verlangen. Laat ze meer onderworpen zijn, anders zal de liefde gelijk ver-
dwijnen.
- XLIV.A.4.b Terentius, *Eunuchus*, 813.
Wanneer jij wilt, willen zij niet, en wanneer je niet wilt, dan willen ze juist.⁵
- XLIV.B.1
MOTTO *bout*: vertrouwt
3 Typisch een vraag van de emblematicus Cats als opstapje om de toepassing te
kunnen geven.
4 *seltzaam*: wonderlijke
6 *gemeene*: gewone
5-6 In 1618 luidden deze regels:
Dees conincklijke beeck beelt aff de vreemde rancken,
Die veel-tijts, soomen siet, in Princen hoven wancken.
7 *strax ... cans*: meteen daarop zijn de kansen verkeken, of: snel wisselt het geluk
8 *die het al vermocht*: wie oppermachtig was, wie alles kon bereiken
- XLIV.B.2 Het hof is als de bron van Dodona.
Een wonderlijk vocht (zo gaat het gerucht), gewijd aan de Griekse Jupiter
ontspringt uit uw bronnen, Dodona.
Dit pleegt ontstoken vuur met zijn water te doven,
maar niet minder aan uitgedoofde fakkels vuur te ontlokken.
5 Het water, gewijd aan de koning der goden, heeft de aard van een koning,
de drempels van de hooggeplaatsten druipen van het water van Dodona.
Het hof verandert licht in duisternis, en duisternis
in licht, en kent graag lotswisselingen.
- XLIV.B.3 Aan het hof van de vorst heerst grote verwarring.⁶
Wil je weten, vriend, wat het water van Dodona is? Het is wat de vorsten
van hun troon laten stromen: de eenvoudige burgerman krijgt spoedig een

schitterende positie, terwijl de aanzienlijke zijn luister niet in stand kan houden.

XLIV.B.4.a Seneca, *Agamemnon*, 79-86.

Recht en schaamtegevoel
ontvluchten het hof,
de hardvochtige Bellona
achtervolgt ze met
5 bloederige hand,
en de Erynië,
die altijd kwelt,
altijd in de buurt
van hoogmoedige hoven
10 die zij elk ogenblik
van een hoge naar
een lage positie kan brengen.⁷

XLIV.B.4.b Sallustius, *Bellum Iugurthinum*, CXIII, 1.

De begeerten van vorsten zijn zowel hevig als veranderlijk, vaak zelfs met zichzelf in tegenspraak.⁸

XLIV.B.4.c Pierre Matthieu.⁹

Men moet aan het hof – zoals in vijandig gebied – overal ogen hebben, het hoofd wenden naar alles wat zich beweegt; men is er nooit zonder hartkloppingen.

XLIV.B.5¹⁰ Het hof is als de bron van Dodona.

Polybius heeft gezegd dat hovelingen lijken op de rekensteentjes van rekenborden, die naar de wens van de rekenaar nu eens een koperen obool, dan weer een [zilveren] talent waard zijn, terwijl heel vaak, zoals we zien, de hogere steentjes, als ze te breed uitgespreid liggen, meteen naar een lagere plaats gebracht worden en van bijna geen waarde meer zijn.¹¹ De meeste vorsten scheppen er behagen in de hoogsten de laagsten te maken en de laagsten de hoogsten, en door slechts een hoofdknik wie ze maar willen ongelukkig of gelukzalig te maken. Het hele hof richt zich inderdaad naar hun gevoelens; én door een zekere lotsbestemming, zegt Tacitus, én door hetgeen in ons geboorteuur over ons wordt beschikt, worden – juist zoals al het overige – ook de gunst van vorsten tot deze, hun wrevel tot gene bepaald, en is vaak de uitkomst van één oorzaak verschillend, ja zelfs tegengesteld.¹² Alexander wilde dat een zeerover, omdat deze nogal vrijuit tegen hem gesproken had, zijn raadsheer werd.¹³ Ramirus, de koning van Spanje, liet elf edellieden om bijna dezelfde reden met het zwaard doden, onder toevoeging van het spreekwoord: *Het vosje weet niet met wie het speelt*.¹⁴ Deze weg is dus glibberig en men glijdt er gemakkelijk op uit. Wat is de remedie? Niets anders dan dat van de oude hoveling: *Onrecht doen, dank brengen*.¹⁵

XLIV.B.6

- 1 *van Polybio*: door Polybius, zie noot 11
- 1-2 *reken-penningen*: Penningen die werden gebruikt om op een rekenbord berekeningen uit te voeren door ze in bepaalde rijen te leggen. Ze werden ook wel als jetons of legpenningen aangeduid. Het betreft hier een rekensysteem waar het gaat om de *aantallen* op het bord en de *plaats* (hoogte) die de verschillende penningen op het bord innemen. Wanneer een vak vol was, kon zo'n rij vervangen worden door één andere penning elders op het bord. Cats verwijst, via Polybius, naar deze rekenmethode om de vaak machteloze positie van de hoveling tot uitdrukking te brengen.¹⁶
- 3 *doen*: waard zijn
- 5 *kort ... op*: kort hij die rij weer in
leegher: lagere
- 1-5 In de Nederlanden rekende men tot in de zestiende eeuw in ponden, schellingen en penningen. Later werd overgestapt op de Carolusgulden van 20 stuivers. Inzichtelijk voor de waardeverhoudingen tussen de hier genoemde munten is een opmerking in een placcaat uit 1548: 'Men sal rekenen elck *pont* voor twintigh schellinghen oft twintigh stuyvers ende den schellinck oft stuyver voor twee grooten vlaems, ende den grooten voor ses *penninghen*, ende den penninck voor vier *mijten* vlaems.' Citaat in: *WNT* IX, 723 (cursivering van mij, HI); vgl. ook *WNT* XII, III, 1928 en VIII, I, 1461.
- 8 *onwille*: boosheid
- 10 *strydige werckinghen*: tegenstrijdige gevolgen
Alexander: Zie noot 13.
- 11 *leppich*: recht voor zijn raap
op: tegen
- 12 *Ramirus*: Zie noot 14.
- 17 *sorghelijck*: gevaarlijk
- 18 *ouden hovelinck*: Zie noot 15.
- 20 *danck hebt*: 'Dank u wel'

XLIV.C.1

MOTTO

- Waar Cats zich hier precies op baseert, is me niet duidelijk. 2 Corinthiërs 2:7 sluit in ieder geval niet aan en de Exodus-verwijzing is in deze context evenmin goed te plaatsen. 2 Corinthiërs 2:10-11 (vgl. het motto boven c.3) zegt dat de duivel de gedachten van de mens kent en Exodus 7:11 gaat over duivelskunsten voor de ongelovigen. Vgl. verder 2 Corinthiërs 6:15, Exodus 23:7 en Psalm 109:6, 'Stel een goddeloze over hem, en de satan sta aan zijn rechterhand.'
- 1 *een beec ... stranden*: Nl. de Dodona.
- 3 *in tegendeel*: juist omgekeerd
- 4 *luyster*: schijnsel (*WNT* VIII, II, 3269, dp)
- 5 *de ... bellen*: de duivel; *vander* hier te lezen als: uit de
- 6 *voor te stellen*: voor ogen te stellen
- 7 *Dies*: Daarom
staet ... om: staat op het punt
haer swack gheloof: hun (nl. van *de vromen*, r. 6) oppervlakkig geloof
- 8 Zij die zondigen worden door de listen van de duivel schijnbaar tot rust gebracht met de gedachte dat het bloed van Christus ze wel redt. Vgl. c.2, r. 7-8 en de beginregels van c.5.

- XLIV.C.2 Zo wordt de stand van zaken op zijn kop gezet.
- Een fakkel die flikkert van vuur, gaat uit als hij in uw water, Dodona, gedompeld wordt,
 en een fakkel die zonder licht was, brandt.
 Die bron was gewijd aan een god, zo geloofde men in de oudheid,
 maar deze god was de koning van de onderwereld.¹⁷
 5 De heerser van de onderwereld doet hetzelfde met zijn water,¹⁸
 ook hij scheidt behagen in het bedrog van een omgekeerde toestand.
 Immers: hij verlamt de vromen met de punt van de strenge wet
 en lokt de goddelozen met uw bloed, Christus.
- XLIV.C.3 [Moet zijn:] 2 Corinthiërs 2:10-11, Opdat de duivel over ons geen voordeel
 moge krijgen; want zijn listen zijn ons niet onbekend.
- Dodona, door jouw water ontvlamt de pit snel en verliest de brandende fakkel
 even snel zijn kracht. De duivel brengt de goeden in twijfel door op de wet te
 wijzen en vleit de slechten door een ijdel geloof.
- XLIV.C.4 Gregorius, *Moralia in Iob*, xxiv, xi, 27.¹⁹
- Onze aartsvijand probeert, naarmate hij ziet dat wij ons meer tegen hem verzet-
 ten, ons des te meer te bestrijden. Maar hen van wie hij merkt dat ze niet door
 hem in verleiding gebracht kunnen worden, raakt hij niet.
- XLIV.C.5 Zo wordt de stand van zaken op zijn kop gezet.
- Onder de zeer vele listen en lagen van de duivel neemt volgens mij deze niet de
 laagste plaats in, waarmee hij zijn best doet het ware licht, dat is: het vertrouwen
 van de godvruchtigen in God, in de strengheid van de wet als in water onderge-
 dompeld, te doven. Daarentegen probeert hij ook de uitgedoofde fakkel, dat wil
 zeggen: het geweten van de goddelozen, met vuur dat uit het water gehaald is,
 dat wil zeggen: met een verkeerd en averechts geloofsvertrouwen, in vuur en
 vlam te zetten. Maar hierover wordt in het embleem gesproken.²⁰ In vele andere
 zaken liggen waarheid en leugen zo dicht bij elkaar en lijken ze zoveel op elkaar
 dat bij ons ofwel door de natuurlijke verdorvenheid van de mensen ofwel door
 de achterbakse praktijken van de duivel het een zich heel gemakkelijk op de
 plaats van het ander kan dringen. Hier heeft u er één uit vele voorbeelden, en
 wel uit het dagelijks leven. Hoewel het kwaad niets anders is dan afwezigheid
 van het goede, is toch iedereen ervan overtuigd dat hij de naam goed man ten
 volle waard is als hij het kwaad toevallig heeft vermeden, dat wil zeggen: als hij
 geen moordenaar, dief of woekeraar genoemd kan worden; toch zou hij zich
 veel meer moeten inspannen, om een goed man genoemd te kunnen worden. Hij
 moet immers liefhebben, geven en helpen. Ons wordt in de school van Christus
 dagelijks onderwezen dat deugd niet een gebrek, maar een werk is, dat zij niet
 op nietsdoen of op rust, maar juist op handelen gebaseerd is en dat het niet vol-
 doende is zich van het kwaad te hebben onthouden, maar dat men bovendien het
 goede moet doen. De Doper zegt duidelijk: 'De bijl is aan de wortel van de
 boom gelegd, en die geen goede vruchten, enzovoorts.'²¹

XLIV.C.6

- 5 *afghebrande ghewisse*: uitgebrand geweten
 7-8 *Doch ... ghesproken*: Een interessante opmerking over wat Cats tot het begrip zinnebeeld rekent. Met de aanduiding *sinne-beeldt* (vgl. b.s. *emblema*) en *werdt ghesproken* doelt Cats hier duidelijk op de gedichten (in dit geval in de derde afdeling). Blijkbaar beschouwde hij de prozaverhandelingen als verklarende teksten die in eerste instantie *buiten* het embleem als zodanig staan. Wat trouwens in de *ed. princ.*, nog zonder proza, ook het geval was.
 8-10 *soodanighen ... leughen*: raken goed en kwaad, waarheid en leugen zo dicht aan elkaar
 12 *exempelen*: voorbeelden
 18 *al vry ... zijn*: komt heel wat meer kijken
 19-20 *in ... selve*: in plaats hiervan (ook)
 21-22 *werckinghe*: werkzaamheid
 23-24 *De byle ... werden*: Zie noot 21.

COMMENTAAR

‘Hoewel de bron van Jupiter in Dodona koud is en fakkels dooft die erin ondergedompeld worden, laat deze bron ze eveneens, wanneer ze gedooft zijn en er dichtbij gehouden worden, weer ontvlammen’, aldus Plinius in zijn *Naturalis historia*. Solinus, die zich in *Collectanea rerum memorabilium* op deze vindplaats baseerde, maakt eveneens gewag van de bron,²² en in navolging van Plinius gaat ook Lucretius, maar dan uitvoeriger, in op de merkwaardige werking van de Griekse Dodona. Hij doet bovendien een poging tot verklaring. De betreffende passage, opgenomen in *De rerum natura*, zet als volgt in:

‘Een bron wordt er ook nog gevonden, die, hoewel koud, toch het werk dat er op wordt geworpen, heel dikwijls opvlammen doet daar het plotseling vuur vat. En juist zo ontbranden fakkels en zenden hun licht over ’t water waarheen zij al drijvend worden gevoerd door de winden.’

Vervolgens gaat Lucretius in op het proces dat tot ontbranding leidt. Dat een fakkel vlam kan vatten gebeurt, zegt hij, omdat er vele vuurdeeltjes reeds in het water zitten en andere aangevoerd worden vanuit de diepte der aarde. (De hoeveelheid is echter niet zo groot dat de bron erdoor verwarmd zou kunnen worden). Verder zorgt een speciale kracht ervoor dat de deeltjes afzonderlijk uit het water komen, eraan ontsnappen, en boven het wateroppervlak samenkomen. Wanneer daar nu licht ontvlambare objecten boven worden gehouden, kunnen die ontbranden:

‘Omdat zich in het water natuurlijk talloze hitte-atomen bevinden en diep uit de aarde vuurelementen de hele bron-door naar boven toe rijzen [...]. Ook dwingt geweld hen verstrooid door het water naar buiten te breken, waar zij dan, boven gekomen, zich plots met elkander verzoenen [...]. En zo kunnen ook door die bron heen wel de atomen naar buiten ontsnappen, alwaar zij zich weder in dat werk concentreren of aan die fakkels zich hechten. Licht ontbranden zij dan ook terstond, daar dat werk en die fakkels in zich ook vele verborgene vuurelementen bevatten.’²³

Specifieke vermeldingen van de bron zijn verder te vinden bij Pomponius Mela, *De chorographia libri tres*, Isidorus van Sevilla, *Etymologiarum (sive originum libri XX)*, en bij de Romeinse grammaticus Priscianus, *Periegesis*.²⁴ Ten slotte brengt ook Augustinus in *De civitate dei* de bijzonderheid ter sprake en hij voegt er aan toe: ‘In Epirus moet een bron zijn waarin brandende fakkels uitgaan, net als in andere bronnen, maar die van de andere bronnen verschilt doordat uitgedoofde fakkels er vuur in vatten [...]. Over de door mij niet persoonlijk waargenomen, maar mij uit lectuur bekende gevallen heb ik overigens geen betrouwbare getuigen kunnen vinden bij wie ik naar hun juistheid kon informeren, met uitzondering van die bron waarin de brandende fakkels gedoofd werden en de gedoofde weer werden aangestoken [...]. Overigens heb ik geen mensen gevonden die de bron in Epirus zeiden gezien te hebben, wel getuigen die zo’n bron in Gallië kenden, niet ver van de stad Gratianopolis.’²⁵

Toch zal niet één van bovenstaande klassieke bronnen Cats de stof voor zijn embleem hebben bezorgd. Een boek, niet zo lang voor de *Sinne- en minnebeelden* verschenen, komt hiervoor meer in aanmerking. Dit blijkt niet alleen uit het feit dat Cats, wanneer hij zich baseert op een literaire bron (waaronder enkele keren Plinius), meer dan eens expliciet verwijst naar de plaats van ontleening – en dat laat hij hier nu juist achterwege –, maar vooral uit de compositie van de pictura. De visuele inspiratie dient zich namelijk ontegenzeggelijk aan in het embleem ‘Ad fontem Dodonae’ van Pierre Coustau, opgenomen in diens bundel *Pegma* uit 1555, evenals in de Franse uitgave hiervan getiteld *Le pegme* (afb. 44.1).

Bij Coustau is evenwel een man voorgesteld die in een klassiek gewaad voor een bassin drie toortsen hanteert; achter hem liggen er nog enkele op de grond. Cats maakt van deze figuur een vrouw, gekleed volgens de zeventiende-eeuwse mode en zij houdt nog maar twee fakkels vast. Hoewel het bassin waarvoor zij staat enkele kleine wijzingen heeft ondergaan, zijn het vierkante onderstel en de bol als bekroning gehandhaafd. Eenzelfde rechtstreeks verband werd al eerder geconstateerd tussen Cats’ embleemprint van Pan (nr. v) en een overeenkomstige pictura bij Coustau.

In het bijschrift refereert Coustau vanzelfsprekend ook aan de bijzondere kracht die de bron bezit; het motto ‘Contre les hautains’ (Tegen de hoogmoedigen) stuurt de lezer al in een bepaalde duiding:

De Dodona cy est la font depainte,
Pour ses effects par le monde estimée,
Ayant pouvoir d’allumer torche étainte
Puis la tuer quand elle est allumée.

De Fransman past het gegeven vervolgens toe op de gerechtigheid Gods, in tegenstelling tot Cats, die de dubbele werking van het water beschouwt als beeld voor de slinkse praktijken van de duivel:

La main de Dieu contre cil est armée.
Qui met en soy son espoir & attente:
Mais esclaire de cil la renommee,
De qui en peu la fortune est contente.²⁶

Voor Cats visualiseert de werking van de beek allereerst de wisselvallige verhouding tussen twee geliefden. Vaak gaan beider stemmingen, precies tegengesteld,

over en weer: is de één toeschietelijk, dan houdt de ander af, en is de ander gene- gen, dan verlangt de één weer niet. Branden en doven wisselen elkaar om beur- ten af. Dit kat-en-muis-spel (de vrouw wordt vergeleken met de bron en zij krijgt op de prent ook de actieve rol toebedeeld) brengt de minnaar in wanhoop.

Daaropvolgend wordt aan wie zich afvraagt *wat dit beelt den leser seggen wil* als uitleg gegeven dat de embleemprent ook van toepassing kan zijn op de wissel- valligheden aan het hof, een kwestie die Cats al in embleem XIII ter sprake had gebracht. Binnen de kortste keren kan iemand daar zijn hoge positie verloren hebben of vanuit de laagste regionen een riant plaats verwerven, al naar gelang de luimen van een vorst. Nu is de kracht van het water dus metafoor voor de macht van een koning, die aan het hof met zijn onderdanen schuift als een reke- naar met de penningen op een rekenbord, om met de geciteerde Polybius te spre- ken. Grote willekeur is er aan de orde van de dag en rechtvaardigheid is ver te zoeken.

In de derde en laatste duiding is het de listige duivel die alles in het werk stelt het geweten van de goddeloze op te stoken en het ware licht van de godvruch- tige te doven. De gelovigen bedriegt hij door hun zaken geheel in hun tegen- overgestelde gedaante voor te spiegelen. Hij doet het voorkomen dat de voor- schriften van het geloof bijzonder zwaar vallen en houdt de goddelozen voor dat Christus' lijden ons alle rust bezorgt. De mens, stelt Cats, moet door deze achterbaksheid heenprikken en ervoor zorgen dat de duivel geen vat op hem krijgt. Voorwaarde is dat men zich niet alleen onthoudt van het kwaad, maar ook het goede nastreeft én doet; een oproep tot de *praxis pietatis*.²⁷

Het is opvallend dat Cats, die vaker formuleringen uit Erasmus' *Parabola* overneemt, hem hier in de derde toepassing niet volgt en de Griekse bron, in plaats van met Christus, met de duivel vergelijkt. Erasmus schrijft namelijk, na Plinius te hebben geciteerd: 'Zo is ook Christus: als hij een ziel aanraakt die brandend van verlangen is, kalmeert en verkoelt hij die; zij die moedeloos en zonder geestkracht zijn, laat hij opstaan en geeft hij nieuwe moed'.²⁸

In de dicht- en prentkunst kan de aangestoken fakkel of toorts staan voor de zinnelijke lust, de gebluste of omgekeerde fakkel, onder invloed van Ovidius, voor het einde van de genoegens van het leven.²⁹ In de *Hecatographie* van Gilles Corrozet is onder het motto 'Maulvaise nourriture' te zien hoe een fakkel, die uit overmoed wordt omgekeerd, rokend uitgaat: de was die de fakkel voedt, is er nu de oorzaak van dat het vuur uitdooft (afb. 44.2).³⁰

BEWERKING EN NAVOLGING Heywood 1635, 399-400.
Van Vreeswyk 1674, 81.

LITERATUUR *Emblemata* 1967, 1244.
Luijten 1992, 207-208.

NOTEN ¹ Hollstein xxxv, 57, nr. 108 geeft met de titel 'Woman extinguishing torches' een onjuiste interpretatie van de prent.

² Dodona is de plaats in het centrum van het landschap Epirus ten noordwesten van Griekenland aan de kust van de Ionische zee, waar aan de voet van het Tomarusgebergte een belangrijk heiligdom, een kleine tempel, van Zeus lag.

Naast Zeus vereerde men er de godin Dione. In de ed. 1618 (B.I, r. 5) nam Cats bij de woorden *conincklijcke beeck* de volgende noot op: 'Ick spreke also, overmits dese beeck Iupiter den Coninck der Goden (so de Poëten schrijven) toe-gheeyghent was.' Zie over dit heiligdom: J. Friedrich, *Dodoniaca. Beitrage zur Religions- und Kultgeschichte Dodonas*. Diss. Freiburg. Frankfurt am Main 1933, i.h.b. 28; E. Kirsten en W. Kraiker, *Griechenlandkunde. Ein Führer zu klassischen Stätten*. Fünfte [...] Auflage. Heidelberg 1967, II, 739-747; Stephanus van Byzantium, *De urbis [et populis] ...* Amsterdam 1628 (ongepagineerd); evenals de commentaar.

³ Vgl. Cicero, *Academica*, II, xxix, 95: 'Penelope telam retexens.' Penelope, echtgenote van Odysseus, werd door een menigte vrijers (huwelijkskandidaten) belaagd, maar bleef haar man tijdens zijn twintigjarige afwezigheid trouw. Zij hield de belagers aan het lijntje door de belofte pas een nieuwe echtgenoot te kiezen wanneer zij klaar zou zijn met het weven van een lijkkleed voor Laërtes, de vader van Odysseus. Maar wat ze overdag weefde, haalde ze 's nachts weer uit.

⁴ In: *Poematum nova editio ...* Leiden 1606, 137.

⁵ Cats heeft *volunt*, Terentius 'cupiunt'. De regel eraan voorafgaand luidt: 'novi ingenium mulierum' (Ik ken de vrouwen). Vgl. de vertaling van Hemelrijk 1967, 158. Ook Montaigne haalt de regel aan, met eveneens de vorm *volunt*: *Essais*, III, v. Ed. Villey 1978, II, 871.

⁶ Meurier 1617, 21; *Proverbia* I, 183; Le Roux 1859, II, 472; Littré 1873-1883, I, 851: 'A la cort le roi, chascuns y est pour soi'.

⁷ De inzet van het citaat geeft ook Langius (151 A). Cats heeft in r. 6 *semper*, Seneca 'superbos'; in r. 8 *Tumidas semper*, in plaats van 'nimias semper' en in r. 10 *in plano* en niet 'in planum'. Seneca's r. 80, die Cats overslaat, luidt: 'et coniugii sacrata fides.' Ook onder XL.B.4.a citeerde Cats uit deze koor-passage. Bellona is de godin van de oorlog; de drie wraakgodinnen uit de onderwereld worden aangeduid als de Erinyen; bij Vergilius is Erinys de oorlogsfurie (*Aeneis*, II, 307).

⁸ Verwijzing naar: '[...] regiae voluntates ut vehementes sic mobiles, saepe ipsae sibi advorsae.' Zie voor een commentaar op deze regels: C. Sallustius Crispus *Bellum Iugurthinum*. Ed. E. Köstermann. Heidelberg 1971, 383. Op dezelfde wijze citeerde ook Langius (1150 B) deze plaats (met *adversae* en niet 'advorsae'); daar zal Cats de aanhaling dus wel vandaan hebben.

⁹ Waarschijnlijk ontleend aan het werk van de Franse historicus en dichter Pierre Matthieu (1563-1621). Hij schreef vele boeken over de geschiedenis van Frankrijk en het lijkt er op dat het citaat afkomstig is uit één van deze historische werken. Met name de marginalia in zijn *Histoire de France sous les regnes de Francois I, Henry II ...* Twee dln. Paris 1631, komen overeen met het type citaat dat Cats hier aanhaalt. In het tweede boek treft men formuleringen aan als: 'Il faut caresser ceux que l'on veut tromper'; 'C'est une grande prudence à un Prince de ne se mesler des querelles qui peuvent estre appaisees facilement'; en 'Pour venir about de ses ennemis il les faut diviser' (resp. 39, 45 en 87). Wanneer de afkorting *Nart.* zou wijzen op de 'Narrations' zoals die bijvoorbeeld voorkomen in *Histoire*

de France & des choses memorables advenues aux provinces estrangeres durant sept annees de paix, du regne du roy Henry II ... (Tom. 1. S.l. 1620, livre second, 206-462) is het denkbaar dat Cats' verwijzing hieraan is ontleend, want wederom zijn er vele raadgevingen met betrekking tot het hofleven in de vorm van sententies, zoals 'Il faut estonner son ennemi' (229).

Tot slot is nog gezocht in het tweede boek van *Histoire des derniers troubles de France* ... S.l. 1601 en in *Histoire de Louys XI, Roy de France* ... Paris 1628 (ed. princ. 1610), met achterin 'Maximes politiques', maar hierin is het citaat evenmin teruggevonden. Zie over Matthieu onder andere: *AGL*, III, 295-296 en *Biographie universelle* ... Brussel 1845, x, 294-295. In *Maeghden-plicht*, nr. XII noemde Cats Matthieu ook, eveneens zonder bron. Voor ontleningen aan het werk van deze Fransman verder: *Spiegel* 1632, III, 26, 57 en 145 (= *ADW* 1712, I, 615, [de tweede hier niet meer], en 657). Vgl. ook Meertens 1943, 284.

¹⁰ In de tweede ed. van *Silenus* (Middelburg 1618) stonden deze prozacommentaren B.5 en B.6 per abuis onder het krokodilembleem (nr. XVI in 1627) en omgekeerd. Zie resp. 89, nr. XLIII en 93, nr. XLV. Cats wees hier zelf op in een erratum.

¹¹ *Historiae*, v, 26, 12-13. Ook aangehaald door Langius (150 B). De Loeb-vertaling is niet erg precies, vergelijk daarom die van Pullan onder noot 16. Een koperen obool was het kleinst mogelijke, een zilveren talent het grootste muntstuk. In de oudheid gebruikte men steentjes om mee te rekenen, door de Romeinen *calculi* genaamd. De steentjes (evenals de latere penningen) representeerden een bepaalde waarde. Vergelijk voor de werking van een dergelijk rekenbord, de annotatie bij B.6.

Diogenes Laertius schreef in *De vitis philosophorum*, I, 59 eenzelfde soort opmerking toe aan de filosoof Solon: 'Hij placht ook te zeggen dat degenen die invloed hadden bij de tirannen, geleken op steentjes die men bij het rekenen gebruikt, want evenals elk van de steentjes nu eens een groter, dan weer een kleiner getal voorstelt, zo zouden de tirannen ook iedereen uit hun omgeving gebruiken, nu eens als een groot en beroemd man, dan weer als volstrekt niet in tel.' Vert. Ferwerda en Eykman 1989, 28. De vergelijking tussen de rekenpenning en de hoveling (echter zonder verwijzing naar Polybius) maakte Pierre Coustau in zijn embleembundel *Le pegme*. Lyon 1555, 267:

Au changeur. Contre ceux qui ont le vent en poupe.

Quand le changeur quelque conte veut faire,
Souvent mettra un ieton en levant,
Qui vaudra mille, & s'il vient à soustraire,
Se trouvera moins valoir que devant.
Le courtisan encor que bien avant
Soit en honneurs & dignites monté,
Souvent plus bas qu'un esclave ou servant
On le verra des petits sur monté.

Vgl. voor het onderschrift in de Latijnse ed.: *Emblemata* 1967, 1281.

¹² Tacitus, *Annales*, IV, XX: '[...] fato et sorte nascendi, ut cetera, ita principum inclinatio in hos, offensio in illos.' Aan dit citaat gaat het volgende vooraf.

Lepidus, die in staat was wrede bedoelingen van vleiers in betere banen te leiden, hoefde zich niet te matigen omdat hij in de gunst stond bij Tiberius. Vert. Meijer 1990, 212-215: 'Om die reden', zegt Tacitus dan, 'zie ik mij genoodzaakt mij af te vragen of door lotsbestemming en door hetgeen in ons geboorteuur over ons wordt beschikt, juist zoals al het overige, ook de gunst van vorsten tot deze, hun wrevel tot gene, worden gedetermineerd.'

¹³ Het verhaal over Alexander de Grote, koning van Macedonië (336?-323 v. Chr.) is bij Cicero, via Nonius, fragmentarisch overgeleverd. In: *De republica*, III, XIV (24); vgl. de ed. K. Büchner. Heidelberg 1984, 305. Augustinus, die in zijn *De civitate dei*, IV, IV, 25 de anekdote het volledigst geeft, zal zich waarschijnlijk op Cicero hebben gebaseerd: 'Daarom was dat antwoord, dat een gevangen zeerover aan Alexander de Grote gaf, ook zo geestig en raak. Deze koning vroeg de man namelijk wat hem bezielde dat hij het waagde de zee onveilig te maken, waarop hij vrijmoedig en hooghartig antwoordde: "Net wat u bezielt om het de hele wereld te doen! Maar omdat ik het met een klein scheepje doe, heet ik rover; terwijl u met uw grote vloot, heerser heet!"' Vert. Wijdeveld 1983, 188.

Voorts vermeldde Erasmus: 'Narrant & piratam quendam cum Alexandrum Magnum adductus, rogaretur qua fiducia fuisset ausus infestare mare: *Ego*, inquit, *quoniam id parvo navigio facio, pirata vocor, tu cum idem facias numerosa classe, rex appellaris*. Pirata dicebat, Tyrannus audiebat, & tamen verbis tam paucis persuasit veritas' (Men vertelt dat een piraat eens voor Alexander de Grote werd geleid, die hem vroeg welk recht hij had dat hij de zeeën onveilig maakte. "Ze noemen mij een piraat", zei hij, "omdat ik het met één scheepje doe: u doet het met een enorme vloot, en staat bekend als koning." Nu sprak een piraat, en luisterde een koning, maar deze paar woorden overtuigden hem van de waarheid). In: *Lingua, sive de linguae usu atque abusu*. Zie: *Opera omnia*. Ed. Clericus 1703, IV, 677 B-C (cursivering van Erasmus). Zie ook de ed. E. Fantham en E. Rummel. With the assistance of J. IJzewijn. Toronto etc. 1989, 292, evenals *Opera omnia*, IV-1. Ed. F. Schalk. Amsterdam 1974, 267 (zonder bronopgave).

Ook Langius (113 B) gaf het verhaal met als verwijzing 'Plut. in Alexandro', maar het is bij Plutarchus niet teruggevonden. Langius besluit wel met: 'Alexander hominis animum tam intrepidum admiratus, *donavit illum vita*', wat Cats geïnterpreteerd kan hebben als: voorzag hem in zijn levensonderhoud (cursivering van mij, HL). Willem Baudartius, die deze anekdote opnam in zijn *Apophthegmata*, I, v – evenals de twee die Cats hierop laat volgen – zegt dat de piraat Diomedes heette. Ed. 1605, 156-157; ed. 1616, 161. Geen enkele van de bovengenoemde bronnen geeft expliciet aan dat de piraat uiteindelijk raadsman wordt, wat kan betekenen dat Cats een andere bron heeft gebruikt. Vgl. in dit verband ook Franciscus Heerman. Volgens hem droeg de zeerover de naam Demetrius en hij besluit met de vermelding dat Alexander Demetrius tot 'Oppersten Capiteyn van sijn Legioenen' maakte. Zie: *Guldene annotatiën* 1642, 70-71.

¹⁴ In B.6 staat 'de kop af-houwen'. Deze anekdote heeft betrekking op de legende van de 'Campana de Huesca', de klok van de stad Huesca (tot 1118 hoofdstad van Aragon). Het was koning Ramiro II van Aragon (? -1154), bijnaamd El monje (de monnik), die deze klok had laten maken van de hoofden

van edelen; Cats heeft het over elf adellijke personen, terwijl sommige overleveringen over twaalf of vijftien spreken. De koning, die regeerde tussen 1134 en 1137, had de edellieden om laten brengen omdat zij hem zouden hebben bespot; mogelijk is er sprake van een opstand geweest. Het verhaal is o.m. opgenomen in de *Crónica de San Juan de Peña*. Zie: A. Ubieto Arteta, *Historia de Aragón. Literatura medieval*, 1. Zaragoza 1981, 265-277; en *The chronicle of San Juan de la Peña. A fourteenth-century official history of the crown of Aragón*. Ed. L.H. Nelson. Philadelphia 1991, 34-35. Vgl. verder: Zedler 1741, xxx, 753; *Enciclopedia universal ilustrada Europeo-Americana ...* Barcelona 1923, xlix, 536-537; en D.L. Pericot García, *Historia de España. Gran historia general de los pueblos hispanos*. Vijf dln. Barcelona 1942-1943, 11: 'La alta edad media (siglos v al xiiii), 418-421 (met een afbeelding van een geromantiseerd schilderij van Casado del Alisal waarop de legende is voorgesteld (Madrid, Museo de Arte Moderno)). Met dank aan M. Kerkhof te Nijmegen die mij op het spoor naar de juiste koning Ramirus zette.

Langius (1225 A) haalde de vertelling eveneens aan o.v.n. *Histor. Hispan*. Cats kan zich dus op Langius hebben gebaseerd. Formeel vertonen de woorden van Ramirus gelijkenis met de vele Spaanse spreekwoorden die beginnen met 'No ...' en binnenrijm bevatten, zoals opgenomen in Cesar Oudin, *Refranes o proverbios españoles ...* Brussel 1612, F6r-G2r. Langius heeft: 'Is Hispanorum rex mire fuit probus, & in moribus simplex. Ob eam rem cum irrisui aulicis esset, & dicitur is identidem peteretur, ad extremum exarsit, & undecim viros nobiles ad se vocatos in Osca urbe, gladio peti iussit, addito dicto: Nescit vulpecula cum quo ludat. Reipsa scilicet ostendit, periculosum valde leonem vellicare' (Die koning van Spanje was wonderlijk goed en was rechtschapen. Toen hij daarom door hovelingen bespot werd en herhaaldelijk scheldwoorden naar zijn hoofd geslingerd kreeg, liet hij, buiten zichzelf van woede, elf edelen bij zich roepen in de stad Huesca en hen met het zwaard ombrengen, onder de woorden: Het vosje weet niet met wie het speelt. Hij maakte natuurlijk metterdaad duidelijk dat het erg gevaarlijk is de leeuw te tergen).

Evenals de vorige en volgende verwijzing nam Baudartius deze anekdote op in zijn *Apophthegmata*, 1, x: 'Weet ghy vossen niet hoe periculoos dat het is met den Leeu te spelen?', echter zonder verwijzing naar de bron (ed. 1605, 231-232; ed. 1616, 224). De geciteerde uitspraak in het Spaans komt hier – in de marge – wel voor, wellicht een aanwijzing dat Cats zich op Baudartius heeft gebaseerd. De laatste liet tevens een Franse vertaling volgen: 'Non sabe la volpeia, con quien tropeia. La Renardaille ne scait de qui elle se raille.'

¹⁵ Aangehaald door Langius (151 B). Het gevleugeld woord van de hoveling 'Multas iniurias ferendo, & pro his gratias agendo' komt ook voor in de marge van Baudartius, *Apophthegmata*, 1, viii (ed. 1605, 206; ed. 1616, 200). De lopende tekst luidt: 'Daer is in het Hof eenes Roomschen Keyzers eertijts eenen Philosoph langhe jaren gheweest, ghevraecht sijnde hoe hy so langhe hadde connen het Hof blyven, so antwoorde hy, Ick hebber veel onghelijck gheleden, ende hebber altijt danck hebt voor gheseyt.' Cats' formulering in B.6 komt bijna letterlijk overeen.

Baldassare Castiglione heeft het eveneens over soortgelijke vleiers in *Het boek van de hoveling*, IV, 6: 'De vorst ontbeert meer dan wie ook datgene wat hij meer

dan wat ook in overvloed nodig heeft, namelijk mensen die hem de waarheid zeggen en herinneren aan het goede [...] tegelijk durven ze hem uit angst voor straf niet in het openbaar te belasteren [...] dikwijls leggen zij zich, om gunsten te verwerven, er alleen op toe hem aangename dingen voor te stellen die hem plezier doen, al zijn die nog zo slecht en zedeloos; zo worden vrienden vleiers en praten ze hem, om uit hun vertrouwelijke omgang met hem profijt te trekken, naar de mond [...].’ Vert. Haakman 1991, 255-256.

¹⁶ De penningen werden zorgvuldig in bepaalde patronen neergelegd in verband met rekeningen en financiën. Dat gebeurde voordat men in de loop van de zeventiende eeuw overging van het penningrekenen naar het rekenen op papier met arabische cijfers, en wel op een van Romeinse cijfers voorzien rekenbord. Dit bord stamt af van de Romeinse abacus, die weer is afgeleid van Griekse en nog oudere voorbeelden. In de antieke literatuur wordt het rekenen met de abacus herhaaldelijk vermeld. Horizontaal werden zes of zeven lijnen getrokken, van boven naar beneden voorzien van M [= 1000], D [= 500] ... etcetera, tot aan 1. Bewerkingen op het rekenbord voerde men uit door steentjes of penningen op het bord neer te leggen, te verschuiven of weg te nemen. Doorgaans verdeelde men voor berekeningen het bord door middel van een verticale lijn in twee delen. Bij een financiële berekening werd aldus na afloop het bedrag bepaald. Het is bekend dat kooplieden en ambtenaren aan het hof meestal beschikten over speciaal ingerichte rekentafels.

In de loop van de tijd werden de penningen voorzien van portretten of zinnebeeldige, allegorische, bijbelse en historische voorstellingen. Ze verloren hun rekenfunctie en konden dienen als verzamelobject of als politiek of religieus propagandamiddel. Vooral ten tijde van de Opstand en het Twaalfjarig Bestand kwamen er vele nieuwe bij. De laatste rekenpenning in ons land is in 1671 geslagen. Naast zilveren legpenningen zullen er ook koperen zijn geweest, zoals onderscheiden vakken in sommige buidels doen vermoeden. Zie voor de geschiedenis, het gebruik en de functie van de rekenpenning en de rekenborden: F.P. Barard, *The casting-counter and the counting-board. A chapter in the history of numismatics and early arithmetic*. Oxford 1916, i.h.b. 230-319 en de afb. XLVII-LX; J.M. Pullan, *The history of the abacus*. London 1968. Hier wordt de plaats bij Polybius eveneens genoemd (vgl. noot 11 hierboven) en het fragment als volgt vertaald: ‘These men are really like the pebbles on reckoning-boards. For these, according to the pleasure of the reckoner, have the value now of 1/8 obol (the lowest denomination on a Greek abacus) and at the next moment of a talent (6000 drachma) the highest denomination’ (p. 113). Vgl. ook de bij Pullan opgenomen afbeeldingen op 37, 49 en 53. Zie verder, met nadruk op de Nederlanden: B. van Beek, ‘Rekenpenningen.’ In: *De beeldenaar. Munt- en penningkundig nieuws* 5 (1981), 9-16; 43-48; 83-89; 132-136; 187-195; 215-224, i.h.b. de vroegzestiende-eeuwse afbeeldingen en de rekenvoorbeelden op 10-16; en over Zeeland: M.G.A. de Man, ‘Over eenige Zeeuwsche legpenningen.’ In: *Jaarboek munt- en penningkunde* 12 (1925), 41-61. Met dank aan M. Scharloo, Rijksmuseum het Koninklijk Penningenkabinet te Leiden.

¹⁷ Letterlijk: Stygische Acheron, de zijrivier van de Cocytus, nabij de Styx, evenals de Dodona gesitueerd in Epirus.

¹⁸ In Campanië, niet ver van Cumae, lag het kratermeer Avernus waaruit zulke verpestende dampen opstegen, dat de vogels er niet over konden vliegen; hier was een toegang tot de onderwereld.

¹⁹ 'Hostis noster adhuc in hac vita nos positos, quanto magis nos sibi rebellare conspicit, tanto amplius expugnare contendit. Eos enim pulsare neglegit, quos quieto iure possidere se sentit.' Ed. Adriaen 1985, 1207, r. 66-68 (CC CXLIIIB). Ook aangehaald door Langius (343 B), met dezelfde bronvermelding als Cats. Langius' tweede zin stemt overeen met die van Gregorius.

²⁰ Vgl. het slot van c.1 en van c.2. Cats bedoelt beide keren hetzelfde, namelijk het gevoel dat (vooral) calvinistische gelovigen bedreigt; ze denken: het bloed van Christus redt ons wel, en dus kunnen we doorgaan met zondigen. Cats ziet dit als een duivelse list.

²¹ Deze woorden uit de prediking van Johannes de Doper staan in Lucas 3:9, 'En de bijl ligt ook reeds aan de wortel der bomen; elke boom dan, die geen goede vrucht voortbrengt, wordt uitgehouwen, en in het vuur geworpen.' Vgl. ook Mattheus 3:10; en 7:19.

²² Plinius: boek II, CVI (228): 'In Dodone Iovis fons cum sit gelidus et immer-sas faces extinguat, si extinctae admoveantur accendit.' Solinus: boek VII, 2-3: 'In Epiro fons est sacer, frigidus ultra omnes aquas et spectatae diversitatis, nam ardentem si in eo demergas facem, extinguit: si procul ac sine igne ammoveas, suoapte ingenio inflammat. Dodone Tmaro celsa est' (In Epirus is een heilige bron, kouder dan alle waters en opvallend anders; want als je daarin een brandende fakkel dompelt, dooft deze, maar als je een uitgedoofde fakkel van een afstandje erbij houdt, laat hij ze vanzelf weer ontvlammen. Dodone ligt hoog op de berg Tmaros). Ed. Mommsen 1895, 55, r. 4-7. Vgl. verder Picinelli 1694, 124 (II, XXVI), nr. 500-501; en over het heiligdom, echter niet over de bron: *PRE* V, 1257-1264 en *WDO* 895 evenals Servius' commentaar op Vergilius, *Aeneis*, III, 466 (Ed. G. Thilo en H. Hagen. Leipzig etc. 1923, I, 423, r. 6-25).

²³ Boek VI, 879-905. Geciteerd zijn de regels 879-885, 888-889 en 895-899. De vertaling is afkomstig uit Timmerman 1984, 236-237.

Frigidus est etiam fons, supra quem sita saepe
stuppa iacit flammam concepto protinus igni,
taedaque consimili ratione accensa per undas
conlucet, quocumque natans impellitur auris:
nimirum quia sunt in aqua permulta vaporis
semina, de terraque necessest funditus ipsa
ignis corpora per totum consurgere fontem [...].
Praeterea dispersa foras erumpere cogit
vis per aquam subito sursumque ea conciliare [...].
Sic igitur per eum possunt erumpere fontem
et scatere illa foras, in stuppam semina quae cum
conveniunt aut in taedai corpore adhaerent,
ardescunt facile extemplo, quia multa quoque in se
semina habent ignis stuppae taedaeque natantes.

Zie voor een commentaar op deze passage: *De rerum natura*. Ed. C. Bailly. Oxford 1986, III, 1688-1690.

²⁴ Resp.: *Chorographie*, II, 3, 43. Ed. A. Silberman. Paris 1988, 46; *Etymologiarum*, XIII, 13, 10. In: *Opera omnia*, III. Paris 1878, 483 [122], (PL LXXXII); en *Periegesis*, opgenomen in: *Geographi graeci minores*. Ed. C. Müller. Paris 1882, II, 193, r. 390-395.

²⁵ Boek XXI, v en VII: 'In Epiro alium fontem in quo faces, ut in ceteris, extinguuntur accensae, sed, non ut in ceteris, accenduntur extinctae [...]. De his autem quae posui non experta sed lecta – praeter de fonte illo ubi faces et extinguuntur ardentes et accenduntur extinctae [...]. Et illum quidem fontem non inveni qui in Epiro vidisse se dicerent, sed qui in Gallia similem nossent non longe a Gratianopoli civitate.' Vert. Wijdeveld 1983, 1071 en 1078. De bron bij Grenoble, waarop Augustinus hier aan het slot van de passage doelt, bestaat nog steeds: het is de Fontaine-Ardente bij Saint-Barthélemy du Guâ (Isère).

²⁶ Dodona, de bron die hier is afgebeeld,
geacht door de wereld vanwege haar werking,
bezit de kracht om een uitgedoofde fakkel te ontvlammen
en die vervolgens te doven wanneer ze ontstoken is.
De hand van God is gewapend tegenover hem
die zijn hoop en verwachting bij zichzelf legt,
maar hij zal de naam van hem die tevreden is
als het lot hem weinig schenkt, verhelferen.

Ed. Lyon 1560, 105. In de Latijnse ed.: Lyon 1555, 75. Al meteen aan het begin van de uitvoerige 'Narration philosophique' (106-109) geeft Coustau aan dat het om een aan Zeus gewijde plaats gaat: 'L'Antiquité nous a célébrée la fontaine de Dodona sacrée à Iuppiter', en hij stelt voorts nogmaals dat de bron 'allumoit les torches étaintes, & neantmoins les éteignoit quand elles étoient allumées.' Coustau verwijst evenmin als Cats; beiden spreken over 'de dichters' (vgl. ook de noot bij A.1, r. 1 en *Emblemata* 1967, 1244).

²⁷ Vgl. Titus 2:11-12, 'De zaligmakende genade Gods is verschenen aan alle mensen. En onderwijst ons, dat wij, de goddeloosheid en de wereldse begeerlijkheden verzakende, matig en rechtvaardig, en godzalig leven zouden in deze tegenwoordige wereld.'

²⁸ 'Ita Christus si cupiditatibus flagrantem attigerit, sedat ac refrigerat; si deiectum et exanimatum, erigit et animosum reddit.' Ed. Margolin 1975, 274, r. 856-859; ed. Mynors 1978, 246, r. 13-17. Zie ook de volgende noot. Het is een extra argument dat Coustau de leverancier van het onderwerp is geweest.

²⁹ Zie Réau 1955-1959, III, III, 1526; en Tervarent 1958-1959, 182-183 en 381-382. Ovidius, *Amores*, III, IX, 8. Het christendom vermeed doorgaans de heidense fakkel om haar te onderscheiden van de kaars, hét symbool van Christus. Zie: *Lexikon der christlichen Ikonographie*. Allgemeine Ikonographie. Ed. E. Kirschbaum. Herder etc. 1970, II, 4; en Timmers 1981, 40, nr. 56, en 174, nr. 469. Vgl. ook embleem xvii.

³⁰ Ed. Paris 1543, [1viiverso]. De Nederlandse uitgave *Princelücke devisen* bevat een vertaling van Gabriele Simeoni, *Le imprese heroiche et morali* (Lyon 1559) waar

dit motief eveneens voorkomt, onder de motto's 'Qui me alit, me extinguit' en 'Die mij eerst voedt, mij weder uut-doet'. Zie ed. Leiden 1615, 444-445, nr. CCVIII. Met Cupido als handelende figuur ook voorgesteld bij o.m. Vaenius ('Quod nutrit, extinguit') en Heinsius (vgl. *Emblemata* 1967, 1364). In Vincenzo Cartari, *Imagini delli dei degli antichi* staat een afbeelding waarop Cupido zijn fakkel in een stroompje blust (Ed. Venezia 1571, 505).

XLV	IN DE VOLHEID DER HUWBARE JAREN.
PRENT	<p>Een oudere man met een baard, een oudere vrouw en een man met zijn hoed in de hand, treffen elkaar voor een geënte boom. De bijschriften verhalen dat het gaat om de vader en moeder van de bruid en hun aanstaande schoonzoon. De vrouw wijst naar de huwelijkskandidaat, terwijl haar man een spreekgebaar maakt of zijn hand open voor zich houdt.¹ Rechts op de achtergrond staat een kerk, links zijn bomen.</p> <p>Gesigneerd middenonder, tussen de schoenen: JS.</p> <p>Afmeting: 12,5 × 12,5 cm.</p>
XLV.A.1	<p>2 <i>ontrent my</i>: bij mij</p> <p>4 <i>van noot</i>: nodig</p> <p>5 <i>scheyter af</i>: maak u van haar los</p> <p>6 <i>bequame</i>: bevallige, fraaie. 'Bekwaam' wordt tevens gebruikt als aanduiding voor een zedige en ingetogen vrouw; in dit verband dus: vruchten die, op een manier zoals het betaamt, tot stand zijn gekomen (<i>WNT</i> 11, 1, 1648, 2, b).</p>
XLV.A.2	<p>In de volheid der huwbare jaren.²</p> <p>Ik smeek u, door uw hoge leeftijd eerbiedwaardige boom, vergun, dat ik deze tak van uw stam kan afbreken: u ziet, hoe het topje zich vol verlangen naar mij buigt en hoe de aangename last³ op mijn schoot ligt.</p> <p>5 Onder mijn leiding zal zij spoedig jonge vruchten voortbrengen, onder mijn leiding zal zij uw sappen in het geheel niet meer nodig hebben. Wij hebben gewonnen, mijn lief, wij waren twee, nu zijn we één; en wat nu één is, zal weldra weer twee zijn.</p>
XLV.A.3	<p>Trouw spoedig met mij, trouw!</p> <p>O laat toch, oude stam, uw jonge takje mij volgen, zij zal nu voortaan liever losgemaakt van uw stam willen leven; heb er geen zorg meer over. Zij heeft behoefte aan een echtgenoot, niet aan een vader.</p>
XLV.A.4	<p>Horatius, <i>Ode</i>, 1, XIII, 17-20.</p> <p>'Driewerf gelukkig, en meer, zijn zij, die een ongebroken band bijeenhoudt en</p>

geen door kwade list verscheurde
liefde uiteendrijft lang voor hun laatste dag.⁴

XLV.B.1

1 *tot ... getogen*: naar mij toegehaald; vgl. ook de betekenissen: overhalen, evenals
telen, kweken (*WNT* XVIII, 1, 79-80, s.v. 'tijen')
2 *geneyght*: overgebogen, én: genegen
7 *een naerder vriend*: een man die haar (nog meer) na aan het hart ligt, in de zin van:
er in liefde mee verbonden is
8 Begrijp dus [vader] dat jong en oud niet langer samen kunnen gaan.

XLV.B.2

Laat een vrouw naar het huis van haar echtgenoot overgaan.

Ach, mirte, omring mijn slapen, o laurier, bedek ze!

Zie! mijn lieve vriendin ligt op mijn schoot:

zij heeft eindelijk haar borst tegen de mijne gelegd

en heeft uit mijn schoot het pand van onze liefde.⁵

5 Kijk! zij die steeds verknocht aan haar lieve ouders bleef hangen
zou nu wel met mij haar vaderlijk huis willen verlaten.
Schenk haar vergeving, moeder, haar bevalt nu een ander huis;⁶
het is niet goed dat de vrolijke jeugd bij oude mensen blijft.

XLV.B.3

Jongelui moeten zorgen voor hun eigen kost.⁷

Ziehier, die twee zijn één, waaruit blijkt dat die jonge tak al veel liever van die
oude stam vrij zou willen zijn. Oude mensen zijn droefgeestig, het jonge hart is
vrolijk: men moet elk van beide hun eigen zaken overlaten.

XLV.B.4.a

Macrobius, *Saturnalia*, I, 15, 22.⁸

De eerste dag (zegt deze) van de bruiloft wordt gewijd aan eerbied, daarna moet
de gehuwde vrouw in haar huis het gezag van de man beginnen te erkennen.

XLV.B.4.b

Joachim von Beust, *Tractatus de sponsalibus et matrimoniis ad praxim forensem
accommodatus* ..., hoofdstuk 66.⁹

De man kan volgens het recht zijn vrouw als zij ergens anders dan in zijn eigen
huis is, opeisen en hiertoe de rechterlijke macht inschakelen.

XLV.B.4.c

Het Franse spreekwoord zegt:

Nest gevlochten en afgemaakt,

vogel gevlogen en kwijtgeraakt.¹⁰

XLV.B.5

Laat een bruid haar echtgenoot toebehoren.

Hoewel het huwelijksfeest geweest is en er gebeurd is wat met een pasgetrouwde
gewoonlijk gebeurt, meent het jonge echtpaar dat het toch iets ontbreekt, zolang
de pasgetrouwde niet uit het huis van haar vader naar dat van haar echtgenoot
gebracht is en daar, zoals de ouden zeiden, het beheer gekregen heeft.¹¹ Want

velen geloven dat een vrouw, als ze niet uit het huis van haar vader gegaan is, niet in de macht van haar echtgenoot overgaat; dat dit bij zeer vele volken zo gezien wordt, daarvan getuigt Cypraeus (in zijn boek *De sponsalibus*, hoofdstuk 5).¹² Omdat echter de norske oude mannen meestal de jeugdige vleierijen van pasgetrouwden kwalijk vinden, is het niet verwonderlijk wanneer de nieuwe echtgenoot als het ware het volle bezit van het huwelijk nastreeft en zijn vrouw – als zijzelf zich in het geheel niet verzet – van haar ouders opeist en naar zijn eigen woning overbrengt. Als de ouders van de pasgetrouwde hem misschien, zoals vaak gebeurt, tegenwerken, dan zal hij slim deze wettekst voor zichzelf aanvoeren: *een boom die uitgegraven is en in andere grond geplaatst, gaat wanneer hij wortel heeft geschoten, naar die akker over: want het is geloofwaardig dat hij door de andere voeding van de grond, anders geworden is (Digesta)*.¹³

XLV.B.6

- 2 *morgben-gave*: een geschenk dat de man na de eerste huwelijksnacht aan zijn vrouw gaf en dat oorspronkelijk diende als bewijs van de voltrokken echt.¹⁴
- 3 *nieuw-gheboude*: pasgetrouwden
yet wes: iets
- 6 *quellijcke*: hinderlijke
- 7-9 *dat de ghelieveren ... honden*: dat de gelieven op zichzelf zouden willen wonen
- 9 *Veel wyse luyden*: In B.5, r. 7 beroept Cats zich op Cypraeus als autoriteit.
- 9-10 *bedenckingben*: overwegingen
- 11-13 *de handt ... spelen*: Beide uitdrukkingen voor: van aanpakken weten, hard moeten werken (vgl. *WNT* V, 1785 en *WNT* XII, II, 3395, 3, a). Zie ook embleem XVIII.B.6, r. 4.
- 13 *Macrob.*: Macrobius, een verwijzing naar het citaat onder B.4.a.
- 17 *swagher*: schoonzoon

XLV.C.1

MOTTO

- [Moet zijn:] Mattheus 19:5, 'Daarom zal een mens vader en moeder verlaten, en zal zijn vrouw aanhangen, en die twee zullen tot één vlees zijn.'
- 3 *daer*: waar
gulle: welige, frisse. Een typisch catsiaans woord, zoals blijkt uit de citaten in *WNT* V, 1237-1238, 7-8.
- 5 *zijt gevrijt*: tot een huwelijk bent verzocht (*WNT* XXIII, 699, 1)
- 8 *Ghy ... tweeen*: jullie vormen met zijn tweeën een gemeenschap op zichzelf (nl. in de huwelijkse staat)

XLV.C.2

- Hymenaeus, u neemt de dochter van haar vader af.¹⁵
- Terwijl een takje, nog verbonden aan de boom, daar zijn sappen aan onttrekt, zou het al ver van zijn stam willen zijn.
- Leer van harte je lieve ouders te verlaten, meisje dat met je echtgenoot in de huwelijksband verenigd bent.
- 5 Voor je ogen moet niet je vader of het beeld van je moeder zweven, denk alleen aan het wettig huwelijk.
- Je echtgenoot zal voor jou zoveel dierbare namen samen vormen: hij zal voor jou vader, moeder en broer tegelijk zijn.¹⁶

XLV.C.3 Psalm 45:11, Luister dochter en houd in het oog: neig je oor en vergeet je volk en het huis van je vader.¹⁷

Ga weg, aardig takje, neem afscheid van je moeder om je echtgenoot te volgen. Geef hem de ware vreugde zowel met het lichaam als het hart. Wanneer men getrouwd is, is het geen teken van minachting zijn ouders te verlaten.

XLV.C.4 Efeziërs 5:28 en daaropvolgend [= 31], De mannen moeten hun eigen vrouwen liefhebben als hun eigen lichamen. Daarom zal een man zijn vader en moeder verlaten, en aan zijn vrouw gehecht zijn; en die twee zullen één lichaam zijn.

XLV.C.5 Hymenaeus, u neemt de dochter van haar vader af.

Niet onaardig en al helemaal niet nutteloos is de gedachte die sommigen halen uit de manier van verontschuldigen (Lucas 14:16), gebruikt door hen die, voor de maaltijd uitgenodigd, weigeren op de genoemde dag te komen.¹⁸ De eerste van hen zei, om redenen voor zijn afwezigheid aan te voeren: Ik heb een huis gekocht en ik ga nu mijn bezit inspecteren, en ik vraag u mij om deze reden bij uw heer te verontschuldigen. Een tweede zei: Ik heb een span van vijf runderen gekocht. Ik vertrek om die te keuren; vraag uit mijn naam, dat uw heer mij dit niet kwalijk neemt. De derde, moediger sprekend en zich niet baserend op een excuus (naar het schijnt) maar op een terechte verdediging, zei: Ik heb een vrouw getrouwd en daarom *kan ik niet komen*,¹⁹ zo een wenk gevend dat het sluiten van een huwelijk een zo groot voorrecht in zich heeft, dat hij meent alleen al door het aanvoeren van deze daad voldoende en meer dan voldoende geëxcuseerd te zijn. Groot is stellig de kracht van het huwelijk waarin de echtgenoten zelfs op Gods gezag, elkaar wederzijds boven hun ouders stellen.²⁰ Voorbeeldig spreekt Hektor bij Homerus:

*Ik twijfel er niet aan of het grote Troje zal vallen
en Priamus en het geslacht van Priamus die machtig is door zijn wapens, zullen omkomen.
Maar noch de zorg om mijn volk, noch die om mijn lieve moeder
of om koning Priamus knaagt zo aan mijn hart
als de zorg om jou, zeer dierbare echtgenote, mij kwelt.*²¹

Een eerbaar huwelijk is het dierbaarst soort vriendschap.

XLV.C.6

1 *gheen onvermakelijcke bedenckinge*: geen oninteressante overweging
eenige: sommigen. Misschien doelt Cats hier op een specifieke bron; te denken valt onder andere aan Cypraeus.

3 *Luc. 14. 16.*: Zie noot 18.

4-5 *brenghende ... komen*: die als motivatie gaf dat hij niet kon komen

6 *bedegen*: geworden (van het werkwoord 'bedijen', zie: WNT 11, 1, 1191, 5)

7 *vijf jock*: vijf paar, vijf span. De Deux-aesbijbel heeft hier het woord 'paer'; Cats schreef *jock* mogelijk onder invloed van het Latijnse *ingum* of de bijbeluitgave van Jacob Liesvelt, waar 'joc' staat.

8 *bede*: verzoek

8-9 *doet mijn onschult*: houd mij voor verontschuldigd

9 *grove*: luide

- 10 *stouter*: brutaler, zelfverzekerder
 11-12 *Als vast ... dat*: En daarmee wilde hij voor vast aannemen dat
 13 *tegensseggen*: tegenspraak
 14-17 *Voorwaer ... stelt?*: Verwijzing naar c.4. Vgl. ook 3 Ezra 4:20-21.
 16 *voor*: boven
 18 *Hector*: Vgl. noot 21. Hektor, echtgenoot van Andromache, wordt in de *Ilias* afgeschilderd als een voorbeeldige huisvader.
 27 *Perst ... ghemoet*: gaat mij zozeer ter harte

COMMENTAAR

Bij het enten bevestigt men zodanig een loot van een boom of plant op een andere dat zij daaruit de nodige voedingssappen kan trekken. Cats gebruikt deze botanische methode hier als beeld voor de eenheid die twee jonge mensen binnen het huwelijk vormen en waarbinnen nieuwe vruchten kunnen worden geteeld. De vader, de oude stam, wordt verzocht om één van zijn takken af te staan, opdat zijn dochter, die de huwbare leeftijd heeft bereikt, haar verknochtheid aan haar echtgenoot kan laten gelden.²² Vanzelfsprekend betekent dit dat daardoor de voortplanting, in procreatieve zin, een aanvang kan nemen. Op de titelprent van het *Houwelyck* (1625) is ook te zien hoe, precies in het middelste stadium van de levenstrap, naast de kinderen jonge lootjes zijn aangeplant (afb. 10).²³

Cats brengt door alle afdelingen van het embleem ideeën met betrekking tot het huwelijk ter sprake zoals de huwelijksaanzoek, de echtelijke verhoudingen na de bruiloft en het doel van de echt. Na de bruiloft treden de huwelijkse plichten en voorrechten in werking; de man heeft het recht zijn vrouw, ook als zij niet in haar eigen huis, op te eisen. In de zeventiende eeuw was het niet ongevoon de vrouw te zien als verlengstuk: eerst van haar vader, daarna van haar echtgenoot.²⁴

Het belang van op zichzelf te gaan wonen en niet (bij de ouders of schoonouders) in te trouwen wordt onderstreept, omdat droefgeestige ouderen en vrolijke jongeren er nu eenmaal andere levenswijzen op na houden en niet altijd accorderen. Het verlaten van het ouderlijke huis heeft ook te maken met de omstandigheid dat de echtelieden pas dan naar behoren aanspraak maken op hun rechten en taken, en dus werkelijk kunnen aarden. Het juridische voorbeeld uit de *Digesta* over de overgeplante boom dat Cats de pasgetrouwen als argument ten dezen aanreikt, past goed bij het thema van het gehele embleem.

In de derde toepassing bepaalt Cats zich nogmaals tot matrimoniaale aangelegenheden. Nu heeft hij het over de onthechting, het werkelijk afstand doen van de ouderlijke omgeving. Het zal de nieuwe echtgenoot zijn die de rol van het vroegere gezin gaat overnemen, want binnen een eerbaar huwelijk, ingesteld op Gods gezag, is de zorg om zijn echtgenote het sterkst van alles.

Grote afwezigheid op de emblemprent is het meisje, maar verwonderlijk is dit niet. Binnen de iconografie van de huwelijksaanzoek is de combinatie jongeman met hoed in de hand, staande tegenover zijn schoonouders, niet ongevoon: ook op de gravure van de huwelijksfuik, die Cats later zou publiceren, is te zien hoe een vrijer een aanzoek doet bij de ouders van de bruid (afb. 45.1, detail). Evenals de kerkelijke moralisten en de burgerlijke overheid was Cats een voorstander van de ouderlijke toestemming; die toestemming was reeds in het Germaans recht een gebruikelijk gegeven. Geheime huwelijken, gesloten zonder toestemming van de ouders en

zonder getuigen, werden door de gereformeerde kerk en door de overheid niet erkend. Pas na instemming van de ouders mocht een voorgenomen huwelijk in de kerk worden afgekondigd. Dit laatste moest drie keer worden herhaald. De tamelijk nadrukkelijk aanwezige kerk op de emblemprent zou wel eens verband kunnen houden met de afkondiging en de op stapel staande voltrekking.

Volgens dominee Petrus Wittewrongel (in zijn *Oeconomia christiana, ofte christelike huys-houdinge*. Amsterdam 1655) hoort het bij de opvoeding dat ouders een rol spelen in de vrijerij van hun kinderen. Hij verwees daarbij naar Jeremia 29:5-6, 'Plant hoven en eet de vrucht daarvan. Neemt vrouwen en gewint zonen en dochters, en neemt vrouwen voor uw zonen, en geeft uw dochters aan mannen, dat zij zonen en dochters baren', en naar 1 Corinthiërs 7:36-39.²⁵

Het hoeft niet te verbazen dat Cats in zijn *Houwelyck* uitgebreid op het onderwerp terugkomt. In deze huwelijksbijbel dichtte hij onder meer:

Gy moet'et met den man, niet met uw vader, houwen,
Gedenck dit, teere maegt, want als gy sijt de bruyt,
Soo is voor u het hof by uwen vader uyt [...].
Want als een jonge bruyt treet in den echten bant,
Sy is gelijk een boom, die elders wort geplant [...].
Een boom, vol gulle jeugt, die uyt een nieuwe sugt
Maekt nieu en ander hout, en mede nieuwe vrugt.²⁶

Enten, gebruikt in figuurlijke zin voor nauw en hecht verbinden, treft men eveneens aan in het gedicht 'De vervoering' van Constantijn Huygens. Twee geliefden zitten onder een boom, met hun handen in een innige verstrengeling, en kijken elkaar diep in de ogen:

Het entende gelaet
Van die twee handen was het naest van ons vergaren,
En 't nauwste van ons paren.
By die vergaderingh en teelden wy niet meer
Als poppiens gins en weer,
Die d'een des anders oogh onnooselick dé baren.

De regels komen uit een vertaling van 'The extasie' van John Donne:

So to'engraft our hands, as yet
Was all the meanes to make us one [...].²⁷

De vrouw komt tot nieuw leven en brengt nieuw leven voort wanneer zij met de man een eenheid zal vormen. Daniel Heinsius dichtte reeds rond 1600 in de embleemreeks *Quaeris quid sit amor?* onder het motto 'Les deux sont un', en een prent waarop Cupido een tak op een stammetje ent (afb 45.2):

[...] die maechden wilt beerven,
En mach gheen maecht meer zijn, maer haeren maechdom derven.
En worden inghelijft door Venus inden man,
Die van een maecht alleen veel maechden maecken kan.²⁸

Otto Vaenius gaf een variant van ditzelfde thema onder aanhaling van Vergilius. De pictura laat zien hoe Cupido een nieuwe loot op een dwarstak van een flinke

boom plaatst; zijn versregel 'Den minnaer met syn lief, en maeckt maer een van twee' had goed als motto kunnen dienen boven het embleem van Cats (afb. 45.3).²⁹ Ook Heinsius en Vaenius hadden echter een voorganger. In 1539 introduceerde Guillaume de la Perrière het motief in de emblematiek. Hij gaf er in *Le theatre des bons engins* mee aan hoe vruchtbaar en tegelijk onontkoombaar de band der liefde is (afb. 45.4). Een bijzonder vlijtige, geblinddoekte, Cupido verricht er het nimmer falende ontwerp. Het bijschrift besluit aldus:

Il est expert, et plein de diligence:
Mais en tout arbre ente poire d'angoisse.³⁰

Deze voorstellingen van Amor, die een twijg op een stam ent, houden mogelijk verband met Ovidius, *Metamorphosen*, IV, 373-379. Hier wordt de hartstochtelijke liefde beschreven van de nimf Salmacis voor Hermaphroditus, de zoon van Hermes en Aphrodite. Hij wil haar ontvluchten maar in hun omhelzing versmelten hun lichamen voor eeuwig; dit wordt dan vergeleken met het enten van twee takken.³¹

Een verwerking van Heinsius' prent, gebaseerd op de heruitgave in de *Nederduytsche poemata* van 1616, wordt al vóór Cats in direct verband gebracht met het huwelijk. Zij komt namelijk voor op de titelpagina van *Bruylofts-dichten, ter eeren den seer vromen en godsaligen iongman Rombout Jacobsen de Ionghen. Ende de eerbaere deuchden-rijcke ionghe-dochter Hillegonda van Baesdorp*. Amsterdam 1616. Deze prent, gegraveerd door Claes Jansz Visscher, werd ook in erop volgende jaren gebruikt ter illustratie van enkele Nederlandse huwelijksgedichten. Om de voorstelling heen staat 'De twee zyn een, Les deux sont un' (afb. 45.5).³² Het entmotief komt in de gedichten zelf niet terug, al wordt natuurlijk wel de hoop uitgesproken dat er spoedig een klein spruitje zal komen.³³

Cats ziet er in zijn *Sinne- en minnebeelden* van af Cupido als handelende figuur te laten optreden en plaatst het motief in een herkenbare en alledaagse scène. Hij sluit daarmee aan bij één van de embleemprenten in de bundel *Emblemata physico-ethica* van Nicolaus Taurellus. In deze voor het eerst in 1595 verschenen en in 1617 uitgebreide verzameling is onder het motto 'Ex ramo enascitur arbor' (Uit een tak ontstaat een boom) een thematisch verwant embleem opgenomen. Vader en moeder bezien hoe hun zoon een loot ent op een boomstam (afb. 45.6). Het onderschrift verwoordt de eveneens op Mattheus gebaseerde gedachte aldus:

De tak gaat niet dood, ook al is hij van de moederstam afgescheurd,
en het twijgje sterft, hoewel het is afgesneden, in het geheel niet;
maar, geplant, brengt het nadat het een grote boom geworden is,
verscheidene loten voort, en schenkt in grote winst een rijke oogst.
Daarom moet een zoon zijn vader en huis verlaten
om zijn eigen huis met kinderen te kunnen vullen.³⁴

LITERATUUR *Emblemata* 1967, 166-167.

NOTEN ¹ Mogelijk als teken van tegemoetkoming. Vgl. Charbonneau 1940, 113: 'Dans le vieux monde aussi, et sur le terrain profane, la main ouverte fut l'emblème du bon et loyal accueil, de la bonne foi, de l'amitié.'

² Vergilius, *Aeneis*, VIII, 53b: 'Iam matura viro, iam plenis nubilis annis' (Nu rijp voor een echtgenoot, in de volheid der huwbare jaren). Vgl. de vertaling van Schwartz 1989, 122.

³ De *sarcina grata* ook in Ovidius, *Heroides*, VIII, 94.

⁴ Vert. Van de Laar 1987, 27. Cats heeft *irrupta*, *Divulsa* en *solvit*; Horatius 'inrupta', 'divolsus' en 'solvet'. Met *querimoniis* kan ook 'ruzies' bedoeld zijn. Twee keer aangehaald door Langius (250 A – met tevens de vorm 'irrupta' – en 894 B).

⁵ Een andere interpretatie is: doordat ze op mijn schoot zit, weet ik dat ze van me houdt. Het 'pand onzer liefde' kan een cliché zijn voor 'ons kind' (zo ook in Ovidius, *Heroides*, XI, 113), maar in die zin lijkt het hier niet gebruikt, vgl. B.1, r. 4: 'Metter eer'. In de editie uit 1618 stond evenwel nog onomwonden:

Dees teere spruyt heeft selfs om wegh te zijn verlanghen,
Nu swangher, van de vrucht uyt mijnen schoot ontfanghen [...].

⁶ Letterlijk: andere penaten (huisgoden) hebben haar bekoord.

⁷ Vgl. Meurier 1618: 'à ses depens: op syn eyghen borse off kost'.

⁸ Ed. Willis 1970, 73. Cats, die in B.5, r. 7 uit Cypraeus' *De connubiorum iure*, v citeert, heeft waarschijnlijk aan datzelfde hoofdstuk – iets verderop – deze aanhaling uit de *Saturnalia* ontleend. Cypraeus geeft in ieder geval (op 136) ook precies deze regel.

⁹ Joachim von Beust (1522-1597), Duits jurist en professor in de rechten te Wittenberg, schreef behalve het aangehaalde tractaat uit 1586 (uitgegeven in Wittenberg en herdrukt in 1588) het *Tractatus de iure connubiorum et dotium ...* (uitgaven in 1591, 1592, 1597 en 1606). Van de 1586-editie van het *Tractatus de sponsalibus* bevinden zich exemplaren in Massachusetts, Law School Library en Princeton, University of Princeton (New Jersey); van de uitgave uit 1588 berust een exemplaar in Ann Arbor, University of Michigan (Zie: NUC LI, 531-532). Ik heb in de Nederlandse bibliotheken geen exemplaar van het betreffende werk teruggevonden.

Het kan zijn dat het citaat zit in één van de uitgaven van *Tractatus de iure connubiorum et dotium*. Van de ed. Frankfurt am Main 1591 zijn er exemplaren waarvan, op naam van Molradus, het geschrift *De matrimonio* (1592) is bijgebonden (NUC LI, 531, nr. 0399273); hiervan is ook een exemplaar in London (signatuur BL 1608/1151). Zie voor Von Beust o.a.: C. Hendreich, *Pandectae Brandenburgicae*. Berlin 1699; AGL I, 1063; en *Nouvelle biographie générale ...* M.M. Firmin Didot Frères en M. le Hoefler. Paris 1866, v, 868.

¹⁰ Zie Meurier 1617, 131, en Le Roux 1859, II, 189; beiden hebben 'envolé' in plaats van 'avolé'. Vgl. het Nederlandse 'nestje' voor het huis van jonggetrouwen, evenals het werkwoord 'nestelen'.

¹¹ Vgl. het citaat van Macrobius (B.4.a) en Euripides in de volgende noot.

¹² Zie: Paulus Cypraeus, *De connubiorum iure* ('De sponsalibus'), v, § 12, 3. Ed. Frankfurt 1605, 133. Cypraeus haalt eerst Euripides aan: 'Mulier ubi domo

patris exierit non est in potestate parentum sed coniugis', en stelt vervolgens: 'Unde colligitur ubi domo patris exierit mulier, & in domum mariti deducta fuerit, tunc primum in potestatem mariti eam venire: idque apud omnes gentes observatum esse historici testes sunt' (Zodra een vrouw het huis van haar vader verlaten heeft, valt ze niet meer onder het gezag van haar ouders, maar onder dat van haar echtgenoot. Daaruit kan men opmaken dat een vrouw, zodra ze het huis van haar vader verlaten heeft en naar dat van haar man is overgebracht, dan pas onder het gezag van haar man komt. De geschiedschrijvers getuigen dat dit bij alle volken in acht genomen is). Opvallend is dat deze woorden niet in het Nederlandse proza terugkomen. Vgl. ook B.4.a en b.

¹³ *Digesta*, 1.11.1, 26, 1. Ed. Paris 1540, 111, fol. 115r: 'Arbor radicitus eruta, & alio posita, prius, quam coaluerit, prioris domini est: ubi coaluerit, agro cedit: & si rursus eruta sit, non ad priorem dominum revertitur, nam credibile est, alio terrae alimento aliam factam' (Een boom met zijn wortels uitgegraven en op een andere plek geplant, is, zolang hij geen wortel heeft geschoten, van de eerste eigenaar; wanneer hij wortel heeft geschoten, behoort hij tot die grond [hierdoor is de eigenaar van het tweede perceel ook eigenaar geworden van de boom]. Indien hij wederom ontworteld wordt, keert hij niet terug tot de eerste eigenaar. Want aan te nemen is dat hij door de andere voeding van de grond, van de ander is geworden [dat wil zeggen: de eigenaar van het perceel waarop de boom herplant is]). Vgl. ook de ed. T. Mommsen. Berlin 1877, 647.

De ingewikkelde wijze van afkorten volgt die welke in de Middeleeuwen gebruikelijk was: 'ff' verwijst naar de *Digesta*; 'De adquir. rer. domin.' naar de titel van boek 41; 'Arbor' naar de eerste paragraaf van het fragment, dat begint met de woorden 'Sed si [ex] meis tabulis ...' Cats gebruikt de teneur van de wettekst om een zakenrechtelijk probleem als familierechtelijke kwestie vorm te geven. Met dank aan J.E. Spruit te Utrecht.

¹⁴ Lange tijd was het zo dat pas na de huwelijksnacht de vermogensrechtelijke gevolgen intraden. De morgengave was behalve een maagdelijkheidsprijs (*pretium virginitatis*) tevens een bewijs voor de vrouw dat de gemeenschap naar lichaam en goed was ingetreden. Zij kon bestaan uit een vermogensdeel, toegezegd bij de huwelijksvoorwaarden, waarop de vrouw alleen recht had als ze weduwe werd en er geen kinderen in leven waren. Vgl. S.J. Fockema Andreae, *Bijdragen tot de Nederlandsche rechtsgeschiedenis*. Tweede bundel (VI. 'Invloed van het huwelijk op den staat der echtgenooten'). Haarlem 1889, 52, 89, en 142; en verder J.T. de Smidt en H.C. Gall, 'Recht en gezin.' In: *Gezinsgeschiedenis. Vier eeuwen gezin in Nederland*. Red. G.A. Kooy. Assen etc. 1985, 34; *Kent en versint* 1989, 186-187. Zie ook de commentaar bij embleem XXIII.

De bruidegom zal, al naar gelang zijn vermogen, na de eerste huwelijksnacht een juweel, kleinood of een ander voorwerp hebben gegeven. In *De bruiloft van Kloris en Roosje* van D. Buysero bestaat de huwelijksgift o.m. uit een beugeltas van zilver, een ring en een speld voor in het haar:

Ik zel je, nae dit eerste nachje,
Dan geeven ... hoe! wat's dit! wel lachje?
Een zilv're beugeltas, een ring,
En dan noch zo een ander ding,

Hoe hiet men dat ... gants elleweken!
Een haernaald om in't hoofd te steeken.

Ed. Amsterdam 1707, 8.

¹⁵ Mogelijk een toespeling op Vergilius, *Aeneis*, XI, 355-356: 'Quin natam egregio genero dignisque hymenaeis des pater, et pacem hanc aeterno foedere iungas.' In de vertaling van Schwartz 1989, 211: 'Maar schenk als vader uw dochter door een waarlijk huwelijk aan een voortreffelijke schoonzoon en bekrachtig de vrede door een eeuwig verbond.' Vgl. verder Catullus, *Carmina*, LXI. Zie voor de aanspreking van de Griekse huwelijksgod Hymenaeus als motief in *epithalamia*: Schenkeveld-van der Dussen 1977.

¹⁶ Verwijzing naar de woorden van Andromache tot Hektor in Homerus, *Ilias*, VI, 429-430, in de vertaling van Schwartz 1981, 100: 'Hektor, gij zijt mij een vader, een geliefde moeder, een broeder; gij zijt mijn sterke echtgenoot.' Vgl. voor navolgingen: Ovidius, *Heroides*, III, 11; Propertius, *Elegiae*, I, XI, 23; evenals Terentius, *Andria*, 295. Cats citeert ook in c.5 en c.6 enkele woorden van Hektor, eveneens gebaseerd op boek VI van de *Ilias*.

¹⁷ Ook als tekst aangebracht boven de prent 'Bruyt', voorafgaand aan het derde deel van Cats' *Houwelyck*. Vgl. tevens *Portretten van echt en trouw* 1986, 47, afb. 46; en *Kent en versint* 1989, 33, afb. 36.

¹⁸ De hierop volgende passage is ontleend aan Lucas 14:16-20. De gelijkenis van het avondmaal krijgt in Lucas de uitleg dat iemand die geen afstand kan doen wat hij heeft, Christus' discipel niet kan zijn: 'En toen een van hen, die mede aanzaten, deze dingen hoorde, zeide hij tot Hem: Zalig is hij, die brood eet in het Koninkrijk Gods [...]. Want ik zeg u, dat niemand van die mannen, die genodigd waren, mijn avondmaal smaken zal', Lucas 14:15 en 24.

¹⁹ Citaat uit Lucas 14:20.

²⁰ Vgl. ook embleem v.c.5.

²¹ Toespeling op Homerus, *Ilias*, VI, 450-455 waar Hektor spreekt tot zijn vrouw: 'Toch ontroert mij niet zo het toekomstig leed der Trojanen, niet treur ik zo om Hekabe zelf of koning Priamos, niet om mijn broers, van wie velen na dappere strijd met de vijand zullen vallen in 't stof, niet als om u, wanneer een der bronsgepantserde Grieken u in tranen meesleurt en u de dag van de vrijheid ontnemt.' Vert. Schwartz 1981, 101. Vgl. ook c.2, r. 7-8.

Cats volgt hier niet een Latijnse versie van Homerus (vgl. *Omnia quae quidem extant opera, graece adiecta versione latina* ... Basel 1551, 73), maar verrassend genoeg de bewerking die Juan Luis Vives geeft in *De officio mariti* ('De accessu ad coniugium'), II. Een noot in *Opera omnia*. Ed. Majansius 1783, IV, 349 vermeldt dat de berijming van Vives zelf is. Vgl. voor een andere verwerking van deze bron (enkele pagina's vóór deze ontlening) embleem XXVIII.B.5 en *Maechden-plicht*. Middelburg 1618, 91, nr. XLIV.

²² Vgl. de precieze definitie in J.P.F. Alkemade en B.C.M. van Elk, *Het enten van boomkwekerijgewassen*. Boskoop 1989 (Brochure nr. 12), 11: 'Onder enten wordt verstaan het plaatsn van een afgesneden knopdragend deel van een plant (=

ent) op een aangesneden, meestal worteldragend deel (= onderstam) van een aan de ent verwante plant met het doel, de ent en de onderstam te laten vergroeien. De ent ontwikkelt zich dan samen met de onderstam tot een zelfstandige plant.²³ De auteurs gaan kort in op de geschiedenis van het enten en lichten verschillende entmethoden toe. Vgl. verder P.C. Mc.Millan Browse, *Planten voortkweken ...* Zesde druk 1990, 172-187 (een vertaling van *The royal horticultural society's encyclopaedia of practical gardening*); het hoofdstuk 'Enten: een plus een is een', in: O.E. Allen e.a., *Snoeien en enten*. S.l. 1980, 60-75; evenals *De Vlaamse horticuultuur in de vroege 16e eeuw. Drie profijtelijke traktaten over poten en enten, zaaien en planten*. Ed. W.L. Braekman. Brussel 1989 (Scripta, Medieval and Renaissance texts and studies, 23).

²³ Vgl. voor het beeld van het gezin als een vertakte boom, onderdeel van een geslachtsboom: *WNT* 111, 1, 409, 2, b; Cats' embleem x1 en Gabriel Rollenhagen, *Nucleus emblematum selectissimorum*. Ed. Zacharias Heyns. Arnhem 1615, nr. 35, 'Posteritati'. De levensboom gold als een belangrijk symbool voor de voortgang van het leven (*Kent en versint* 1989, 193).

²⁴ Vgl. Nauwelaerts 1976; en Rang 1986 (i.h.b. 282), die in dit verband verwijst naar het (door Cats gekende) werk van A. Tiraqueau: *Regii in curia. Commentarii de nobilitate et iure primigeniorum*. Leiden 1617, 70-76.

²⁵ In de ed. die twee jaar na *Proteus* bij Adriaen van de Venne en Joost Ockerss. verschijnt, is op de pictura, weliswaar enigszins op de achtergrond, het meisje ook aanwezig.

De 'Afbeeldinghe des huwelyx onder de gedaente van een fuyk' verscheen voor het eerst in *Alle de wercken*. Amsterdam 1655, ingebonden tussen *Aspasia* en *Invallende gedachten* (vgl. *ADW* 1712, 11, tussen nnn1-nnn2). Over deze fuik en het verwante schilderij 'De huwelijksfuik' van Hendrik Noorderwiel: *Portretten van echt en trouw* 1986, 70-72, cat. nr. 3; Hazelzet 1985-1990; en *Kent en versint* 1989, 188-189, 194 (afb. 239).

'Het sluitstuk [van de opvoeding, ook in liefdesaangelegenheden] is de ouderlijke toestemming bij ondertrouw. Dat die toestemming vereist is, is nuttig gezien het belang van het kind dat ermee gediend is. Zo'n kind kan zich immers door 'malle liefde' laten meeslepen. Het is ook billijk, want de ouders hebben zich veel moeite getroost om de kinderen groot te brengen. Ook is ouderlijke toestemming noodzakelijk want de bijbel schrijft het voor [...]. Het bijbelse voorschrift is gebaseerd op het gegeven dat een kind tot het bezit van de vader behoort. Dus kan een kind zich niet zomaar aan een ander geven' (*Kent en versint* 1989, 110-111, gebaseerd op Groenendijk 1984, 156). Zie over dit onderwerp ook D. Meulmeester-Jacobs, "'Op saaken van houlijken.'" Het wereldlijk recht inzake verloving en huwelijk.' In: *Kent en versint* 1989, 121-137. Bij een katholieke huwelijksluiting was de ouderlijke toestemming niet vereist.

Ook Wittewrongel bespreekt hoe moeilijk het soms is voor ouders en kinderen om elkaar te verlaten en hij heeft er begrip voor dat ouders uit liefde hun kinderen het liefst zo lang mogelijk thuis willen houden. Zie hierover: Groenendijk 1984, 82.

²⁶ Zie: *ADW* 1712, 1, 311-312. Hij gebruikt hier de geënte boom ook als zinnebeeld om aan te geven dat pasgetrouwden geen ruzie behoren te maken. Vgl.

voor de geënte tak bij Cats verder o.m.: *ADW* 1, 1712, 149 en 152. Opvallend zijn de vele aanhalingen met betrekking tot het enten in het werk van Cats, opgenomen in het *WNT* (zie: III, III, 4140-4144).

²⁷ Huygens, *Koren-bloemen*. Amsterdam 1672, II, 547; en: *The complete English poems of John Donne*. Ed. C.A. Patrides. London etc. 1985, 99, r. 9-10 (Everyman's library). Oorspronkelijk opgenomen in de postuum gepubliceerde bundel *Poems* van 1633.

²⁸ *Quaeris quid sit amor?* S.l.s.a. [1601], [F4v]-G1r, nr. 19. Zie ook Theodor de Bry, *Proscenium vitae humana, sive emblematum secularium ...* Frankfurt 1627, 30, nr. XXII.

²⁹ *Amorum emblemata*. Antwerpen 1608, 4-5. Zie Cats' embleem VI voor een andere verwijzing naar dit embleem van Vaenius.

³⁰ Ed. Paris 1539, [Lviverso-Lvirecto], nr. LXXXI. Vgl. ook *Emblemata* 1967, 168-169. In *La morosophie* (ed. Lyon 1553, 28) gaf De la Perrière een voorbeeld van een man die in een tuin aan het enten is, met in het bijschrift o.a.:

Le convient par art d'agriculture
de quelque plant, qui soit fertile, enter.

³¹ Vota suos habuere deos; nam mixta duorum
corpora iunguntur, faciesque inducitur illis
una. velut, si quis conducat cortice ramos,
crescendo iungi pariterque adolescere cernit,
sic ubi complexu coierunt membra tenaci,
nec duo sunt et forma duplex, nec femina dici
nec puer ut possit, neutrumque et utrumque videntur.

In de vertaling van d'Hane-Scheltema 1993, 103:

Haar wens vond weerklank bij de goden, want zij groeiden samen
en werden één persoon uit twee, kregen ook één gezicht.
Als iemand takken op elkaar ent tussen boomschors, zie je
hoe ze zich samenvoegen, zich gelijk ontwikkelen –
zo ook bij hen: aaneengeklit in stevige omhelzing
zijn zij geen tweetal, maar een dubbel wezen dat noch vrouw
noch man kan heten; het lijkt allebei en geen van beide.

³² Heinsius, *Nederduytsche poemata*. Amsterdam 1616, 89, nr. 41. Zie Bouman 1982, 15, nr. 64; 22, nr. 97; 26, nr. 112; 28-29, nr. 124-125; 58, nr. 249; en de afbeeldingen 15, 21-23 en 25-26. De bruiloftsdichten werden uitgegeven in de jaren 1616, 1618, 1620 en 1641. Verder: *Portretten van echt en trouw* 1986, 319, afb. 80a; en 248, afb. 58a. Hier is afgebeeld de prent 'Ce deux sont un' van Pieter Serwouters in *Vreeden zeegeen gewenscht aen ... Iacob Abrahamsz Bierens en ... Kornelia van Hoeck*. Amsterdam 1648.

³³ Zie ook Bouman 1982, XVI, die de traditionele wens, overeenkomstig Heinsius' bijschrift, verbindt met de afbeelding van Cupido die een loot ent. In het bruiloftsvers onder meer (A2v-[A3r]):

Den Man laet om de Vrouw syn waerde Ouders gaen

en de volgende regels, die aansluiten bij het eerste embleem van Cats:

U zielen onderlingh te paren en te strenghen
En 'tgeen verscheyden was, weer tot sijn deel te brenghen.

Vgl. voor verdere topoi in huwelijkspoëzie uit de oudheid en de renaissance, de literatuur die M.A. Schenkeveld-van der Dussen vermeldt in 'Poëzie als gebruiksartikel: gelegenheidsgedichten in de zeventiende eeuw.' In: *Historische letterkunde. Facetten van rakebeoefening*. Red. M. Spiers. Groningen 1984, 75-92, i.h.b. 90 en 92.

³⁴ Non perit excisus materno a caudice ramus:
Secta nec ex ulla talea parte perit.
Sed sata complures aucta parit arbore foetus:
Arbore easque gravi foenore promit opes.
Filius ergo suum patremque domumque relinquat:
Ut propriam possit prole replere domum.

Ed. Nürnberg 1617, N3. Zie voor Taurellus als bron voor Cats' *Maechden-plicht* ook: *Emblemata* 1967, 78-79 en 329-330.

XLVI

HIJ WEET GEEN MAAT TE HOUDEN.

PRENT

In een bergachtig landschap rijdt de Dood in de gedaante van een bijna-skelet (hij is meer dan alleen geraamte) schrijlings op een krokodil; hij draagt een pijl in zijn hand.

Gesigneerd linksonder: JS.

Afmeting: 12,4 × 12,4 cm.

XLVI.A.1

2

met bescheyt: met reden

het rechte minne-wapen: het ware zinnebeeld van de liefde. Vgl. voor andere door Cats ontworpen wapens, zoals het maagden- en het vrijsterwapen, afbeelding 33.3 en embleem XLI.

3

wast: groeit

4

ja ... doot: zelfs bij zijn sterven nog. In 1618 stond in het eerste bijschrift:

Dit dier [...] wert noch meerder stuck [= groter],

Self als de bleecke doot sit scherlings op syn ruck.

5

al over langh: al geruime tijd

hoe ... minnen: zou ik nog sterker kunnen liefhebben

6

noch: toch

NOOT

ghestadich: voortdurend

Plin.: Plinius. Zie de noot onder A.2.

XLVI.A.2

Hij weet geen maat te houden.¹

De krokodil groeit tot immense proporties op de akkers van de farao en keert dagelijks groter van de rivier de Nijl terug:

- ouderdom vol ziekte heeft er bij hem niet voor gezorgd dat het groeien ophield,
en zelfs al brengt de dood zelf wonden toe, het beest blijft groeien.
- 5 Jij, krokodil, bent voor mij echt een beeld van mijn liefdesrazernij,
de liefde groeit steeds in mijn hart.
De kille dood zal zich eens verwonderen over het warme vuur,
wanneer hij met zijn ijskoude hand mijn gloeiende hart zal aanraken.
- NOOT De krokodil groeit zolang hij leeft en groeit uit tot een lengte van 18 el
enzovoorts; zie Plinius, boek VIII, hoofdstuk xxv.²
- XLVI.A.3 Hoewel hij groot is, blijft hij groeien.
De krokodil voelt zolang zijn leven duurt hoe zijn lichaam voortdurend groeit.
Hij is niet levensgevaarlijk geraakt door de pijlen van de ware liefde bij wie de
genegenheid niet van dag tot dag groeit.
- XLVI.A.4.a Ovidius, *Metamorphosen*, x, 377.
Er wordt geen ander einde of rust van de liefde gevonden dan de dood.³
- XLVI.A.4.b Seneca, *Octavia*, 192.⁴
De liefde voor een kuise echtgenote blijft eeuwig.
- XLVI.A.4.c Ausonius, *Epigrammata de diversis rebus* ('Ad uxorem'), xl.
Vrouw, laten we leven zoals we hebben geleefd, en laten we de namen houden
die we in het begin van het huwelijk hebben gekozen. Laat er geen enkele dag
komen in der eeuwigheid dat wij veranderen, dat ik jouw jongetje niet meer ben
en jij mijn meisje niet, enzovoort.⁵
- XLVI.B.1
- 2 *grousaem*: gruwelijk, wreed
schromen: bang zijn
- 3 *vraet*: veelvraat, gulzigaard
noch: bovendien
- 4 *bleecke doot*: Bij deze regel sluit de prent aan. Ook Horatius spreekt van de bleke
dood, de 'pallida Mors' (*Ode*, 1, 1v, 13). Zie verder voor dit epitheton de annota-
tie bij embleem XI.C.1, r. 5.
- 3-4 In 1635 varieerde Adriaen van de Venne in zijn *Belacchende werelt* op deze tekst-
plaats en bracht haar in verband met de hovaardigheid en weeldezucht binnen
de mode. Zie ed. Van Vaeck 1994, 58 en 710-711.
- 5 *sucht van*: hang naar
hooger staet: betere positie
- 6 *even staegh*: eveneens (of: net zo) voortdurend; of: permanent (*even* als verster-
kend bij *staag*, in de zin van: in hoge mate, zeer)
- 7-8 De omschrijving van het hoekige hart, hier door Cats gebruikt als beeld voor
de nooit geheel bevredigde begeerten van de mens, houdt verband met de op de
bijbel geïnspireerde woorden van Augustinus in zijn *Confessiones*: 'Want gij hebt
ons gemaakt naar u, en rusteloos blijft ons hart totdat het zijn rust vindt in u.'⁶
Dezelfde mathematische metafoor nam Vondel op in *Den gulden winckel*:

Ay arme Gieriegaerts! wat zal ick zeggen dan?
 De heele Weereld niet u herte vullen kan:
 Dryekantigh is u hert, dies als ick met verkloecken
 Een ronde daer in treck, daer blijven altyds hoecken
 Noch leegh end' ydel staen: dus roep ick met beklagh
 T'is eenen diepen put die niemand vullen magh.⁷

XLVI.B.2

Er is geen einde aan het groeien.

Wanneer, krokodil, jouw grote maag gevuld is
 door de buit die je op het land of in zee nagejaagd hebt,
 dan groei je, en hoewel je uit een klein ei gekomen bent,
 ben je langer dan 18 el.

5

De amechtige ouderdom houdt je groei niet tegen,
 en zelfs de dood zal nauwelijks een einde van jouw groei betekenen.
 Dat is ook op jou van toepassing, eierzuchtige, en op jou, vrek,
 geen van beiden weet namelijk maat te houden in het groeien.

XLVI.B.3

Hebzuchtig, nooit rijk.⁸

Het lichaam van de krokodil, hoewel de dood hem op de hielen zit, houdt niet
 op van dag tot dag te groeien. Wie eer- of hebzucht in het hart dragen, zullen
 nooit een volmaakt geluk vinden.

XLVI.B.4.a

Boethius, *De consolatione philosophiae*, II, prosa IV, 10-11.

Wie is zo volmaakt gelukkig, dat hij niet in enig opzicht ontevreden is met zijn
 situatie? Want de welstand van de mensen is een hachelijke zaak, daar hij nooit
 voor eeuwig standhoudt.⁹

XLVI.B.4.b

Seneca, *Hippolytus (Phaedra)*, 215.¹⁰

Wie té veel kan, wil zijn wat hij niet kan zijn.

XLVI.B.4.c

Horatius, *Ode*, III, XXIv, 62-64.

'Zeker neemt zijn
 kwalijke rijkdom toe; steeds toch
 ontbreekt, ik weet niet wat, aan zijn beperkt bezit.'¹¹

XLVI.B.5¹²

Elk einde aan het groeien ontbreekt.

Zij die de geheimen van de natuur hebben onderzocht, hebben overgeleverd dat
 ezelingen hun hele leven jongen krijgen en nooit van zo gevorderde leeftijd zijn
 om niet geboorte op geboorte te stapelen.¹³ Dat over een eierzuchtig mens iets
 dergelijks gezegd kan worden, is voor niemand die die ondeugd opgemerkt
 heeft, onduidelijk. Mensen die een ongewoon geluk verkregen hebben, zegt
 Thucydides, verlangen vanwege de huidige onverwachte voorspoed – hopen
 op meer – altijd iets nog groters.¹⁴ Hierom worden vele vorsten gestraft: omdat
 ze in te grote mate en sneller dan goed voor hen is, ereambten aan hun favorie-
 ten schenken, terwijl het verstandiger is die één voor één en geleidelijk uit te

geven, en wel om twee redenen. Ten eerste om te voorkomen dat het loon van de hele dag dat 's morgens heel vroeg of rond het middaguur al uitbetaald is, de gelegenheid geeft de rest van de dag niet met terechte arbeid maar in ledigheid door te brengen. Ten tweede om te voorkomen dat iemand die te vroeg met luisterrijke ereambten vereerd is, telkens weer naar het hogere streeft (zoals de gewoonten van eerezucht nu eenmaal zijn), tenslotte grotere zaken durft dan hij aankan en een revolutie onderneemt. Mensen worden immers door de grootheid van hun eer¹⁵ bedorven en niet iedereen kan in zo grote voorspoed dat grote geluk aan, zegt Dio.¹⁶

XLVI.B.6

- 1-3 *De ghene ... voort-brenghen*: Zie noot 13.
 4 *yet sulcx*: iets dergelijks
 5 *ghebreck*: ondeugd
 6 *Thucyd.*: Thucydides, zie noot 14.
aenkomt: ten deel valt
 8 *verloopen haer*: handelen verkeerd, in de zin van zich vergalopperen (vgl. *WNT* XX, 987, 12, b)
 9-11 *weerdicheden [...] nuytghegeven*: waardigheden verleend, geschenken
 9-10 *troetel-kinderen*: jonge gunstelingen
 14 *in luyernie*: met luieren
 16-17 *eyndelijck*: tenslotte, uiteindelijk
 18 *ter hant trecken*: beginnen
 19 *Dion*: Bedoeld wordt Cassius Dio, zie noot 16.
 20 *palen*: grenzen
 22 *nuytmuntende*: zeer hoog in aanzien
verdonwen: verwerken, ertegen opgewassen zijn

XLVI.C.1

MOTTO

- Galatiërs 6:9.
 1 *noyt ... wassen*: nooit ophoudt met groeien
 2 *met alle vlijt*: in alle ernst, welbeschouwd (vgl. *WNT* XXI, 2113, 1, 1, 3, b)
ons ... passen: (als (zinne)beeld) van toepassing op onze ziel
 4 *stille wesen meught*: mag stilstaan, m.a.w. de ingeslagen weg moet voortzetten
 5 *Laet*: Laat voor wat hij is ...
Hiskias son: Verwijzing naar de wonderbare genezing van Hiskia, koning van Juda in Jesaja 38:8, bij welke gelegenheid de zon tien graden werd teruggeplaatst. Vgl. ook 2 Koningen 20:9-11.
ghetogen: getrokken
 6 *Josua*: Verwijzing naar Jozua 10:12-13, 'Toen sprak Jozua tot de Heere [...] en zeide voor de ogen der Israëlieten: Zon, sta stil te Gibeon [...] en de zon stond stil [...].' Deze twee bijbelplaatsen worden ook met elkaar in verband gebracht in het aan Cats toegeschreven pamflet *Aenmerckinge op de tegenwoordige steertsterre*. Ed. Johannes 1986, 78-81, r. 141-145.
de sijn: die van hem, nl. de zon
 7 *Dauids son*: De zon zoals David die beschrijft in Psalm 19:6-7 loopt gestaag door. De zon 'die is als een bruidegom, uitgaande uit zijn slaapkamer; zij is vrolijk als een held, om het pad te lopen. Haar uitgang is van het einde des hemels, en haar omloop tot aan de einden ervan; en niets is verborgen voor haar hitte.'

Cats wil met deze verwijzing aangeven dat de mens, net zoals de zon dit altijd zonder mankeren doet (met uitzondering van die twee keer, r. 5-6), voortdurend voort moet gaan op de goede weg. Het motto boven c.2 geeft de kern van deze boodschap nogmaals beknopt weer.¹⁷

staegh ... rijt: voortdurend en snel stijgt. 'Rijden' herinnert hier aan de klassieke voorstelling van de zonnewagen en is mogelijk ingegeven door dezelfde Psalm 19:6 '[...] om het pad te lopen.'

8 *hier*: hier op aarde

XLVI.C.2 Deugd kent geen zonnestilstand.

Je groeit, krokodil, en zelfs nog aan het eind van je leven
verhef je een nog grotere kop uit de rivier de Nijl.
Een zo lange groei past ook hun die Christus belijden:
wie geen groei kent, kan geen goed man zijn.

5 Laat de zoon van Nun [Jozua] de zon doen stilstaan of Hiskia hem terugtrekken,
laat de zoon van de Solymische¹⁸ David voor jou als enige leider gaan,
hij keert, zoals een bruidegom naar het huwelijksbed,¹⁹ terug
en verlicht de hoge sterren. Deugd past geen enkele rust.

XLVI.C.3 [Moet zijn:] Filippensen 3:14, Terwijl ik de zaken die achter me liggen vergeet
en de dingen die in het verschiet liggen nader, ga ik op het doel af.²⁰

Laat niet jouw zon, Jozua, niet jouw zon, Hiskia, maar David j^ouw zon gids zijn
van mijn leven. Het lichaam van de krokodil en de geest van de christen worden
beide groter zolang ze leven.

XLVI.C.4 Hieronymus, *Pelagii ad Demetriadem epistola*, 1, xxvii.²¹

Een vrome leefwijze verheugt zich over vooruitgang en groeit maar door: door
stil te staan verslapt men en wordt men krachteloos. De geest moet zich dage-
lijks weer door nieuwe groei hernieuwen en wij moeten deze levensweg niet
meten naar wat al afgelegd is, maar naar wat nog overblijft.

XLVI.C.5 Deugd kent geen zonnestilstand.

Niet verveelde slaperigheid of ledigheid passen een Christen, maar nauwgezette
zorg en voortdurende bezigheid. Het is eigen aan de hemel en aan een ziel die
zich naar het hemelse spoedt, altijd in beweging te zijn en voort te gaan. Als de
godvruchtige ziel hier niet met de grootste inspanning naar streeft, zal hij
gemakkelijk door een onstuimige overval van de menselijke verdorvenheid
meegesleept worden.

*'Het is of iemand stroomopwaarts een schuitje
werkt met zijn riemen; even laat hij de armen zakken –
mèt raakt hij in de zuiging en wordt meegetrokken.'*²²

Wie zich niet dagelijks moeite getroost om beter te worden, is stellig geen waar-
lijk goede man. Wij moeten onszelf vaak onderzoeken, vaak moeten we ons
geweten als het ware ondervragen of we gevorderd zijn, wat er aan toorn, heb-
zucht en andere fouten opgegeven is, wat er aan deugd toegevoegd is. Want als

we in het eerste geen afname vinden, en in het laatste geen groei, dan kunnen we er niet zeker van zijn dat we door de ware kracht van de Heilige Geest gedreven worden.²³ Het is inderdaad gewoonlijk bij vrome mannen een groot teken van een wankelmoedig geloof, niet te vorderen. Wat er met onze uiterlijke zaken hier en onze omstandigheden zal gebeuren, weten we in het geheel niet, daarover behoeven we ons echter niet al te zeer te bekommeren. Maar om dagelijks iets aan mijn ziel toe te voegen, daaraan denk ik wel en dat wens ik. Verlicht ons hiertoe met uw licht, o God.²⁴

XLVI.C.6

1-2	<i>eyghentlijck</i> : van nature
3	<i>hun</i> : zich
	<i>haer</i> : zich
6	<i>der selve</i> : Nl. <i>de verdorventheydt der werelt</i> , r. 5.
	<i>aendringen</i> : aanstuwen
7	<i>nederloopende</i> : neerstromende
13	<i>swiert</i> : wordt meegesleurd
18	<i>herwaerts</i> : geleden
	<i>Godtsalicheydt</i> : vroomheid
18-19	<i>ghevoordert</i> : gevorderd, gegroeid
19	<i>giericheydt</i> : Kan zowel hebzucht als vrekkingheid betekenen.
	<i>korselheydt</i> : ontstemdheid, drift (vgl. <i>WNT VII</i> , II, 5753)
20	<i>ten zy sake wy</i> : Lees: tenzij het zaak is dat wij ...
23-24	<i>in ... ghewerden</i> : materieel (in deze wereld) ten deel zal vallen, zichtbaar zal zijn
26	<i>toebrengen</i> : bijdragen

COMMENTAAR

De alsmaar groeiende krokodil staat in eerste instantie voor de liefde die blijft groeien tot in de dood, en voor de daarmee samenhangende trouw die voortduurt tot in eeuwigheid. Cats bestempelt het dier op de prent als krachtige en overtuigende uitbeelding van de ware liefde.

Vervolgens geeft hij aan hoe verwerpelijk het gedrag van eer- en hebzuchtige lieden is. Ontevredenen die altijd naar iets nieuws of groters blijven verlangen, zullen nooit het geluk vinden. Ons wordt dan ook voorgehouden ééns ergens genoeg mee te nemen en niet telkens maar te hopen op meer. Vooral ook omdat het hanteren van teveel voorspoed niet alleen bijzonder moeilijk is, maar zelfs funest kan zijn. Het is precies deze toepassing die in bestiaaria wordt gekoppeld aan de krokodil. In sommige verzamelingen is te lezen hoe het karakter van een hypocriet, verdorven en hebzuchtig mens wordt vergeleken met de even onbeschofte aard van de krokodil, die altijd honger heeft.²⁵

In de derde uitleg benadert Cats de onophoudelijke groei juist in positieve zin, want hier gaat het om de deugd: ook die zal altijd moeten groeien. De mens dient daarom dagelijks te streven naar het goede en in die bezigheid zijn geloof te intensiveren. Op het pad der deugd kan de gelovige met hulp van Gods genade zijn zieleleven verbeteren. Het proza, dat uitloopt in een bede, verzoekt hiertoe om bijstand.²⁶ Binnen de christelijke symboliek staat de krokodil doorgaans voor het kwaad dat overwonnen moet worden. Omdat Cats zich in zijn duiding bepaalt tot de *groei* van het dier blijft deze symboliek en die van de krokodil als beeld voor de hel achterwege.²⁷

Vanaf de dertiende eeuw is de voorstelling van de Dood als skelet algemeen verbreid. Meestal trekt hij er als menner of ruiter te paard, os, stier of hert op uit de wereld in, op jacht om mensen te vangen. Dit al dan niet met reminiscenties aan de apocalyptische ruiter in de Openbaring van Johannes. Pijl en boog (of zeis) vormen dikwijls zijn attriboot, waarbij mogelijk de bijbelse voorstelling van de ziekte in de vorm van pijlen een rol heeft gespeeld (vgl. Psalm 91:5 en 38:3). In 1348 schilderde Pietro Lorenzetti als eerste een Triomf van de Dood, naar aanleiding van de zwarte pest in dat jaar. Uitbeeldingen van de triomferende dood hangen ten nauwste samen met die in de legende van de drie levenden en de drie doden en die in de dodendansen. Bovendien zullen illustraties in Petrarca's populaire *Trionfi* tot de verspreiding van de iconografie hebben bijgedragen. Pieter Breugel de Oude schilderde op zijn *Triomf van de Dood* van circa 1562 (Madrid, Prado; een tweede exemplaar van dit schilderij in Liechtenstein, Vaduz) de Dood als afschrikwekkende ruiter te paard.²⁸

Op de embleemprent bij Cats berijdt de Dood, met zijn doodsschicht in de hand, de krokodil om aan te geven dat pas nu de Dood over hem triomfeert, het met zijn groei afgelopen zal zijn. Tot die tijd verwierf het dier bekendheid vanwege zijn wonderbaarlijke groei, een bijzonderheid die ook de Duitse Plinius Conrad Gesner ter sprake had gebracht door in zijn *Thierbuch* uit 1563 op te merken dat het dier 'wachse, so lange er läbe.'²⁹

Cats kan zich onder andere hebben geïnspireerd op een embleem in Joachim Camerarius' *Symbolorum et emblematum ex aquatilibus et reptilibus* (afb. 46.1). Camerarius verwijst daarbij naar precies dezelfde plaats bij Plinius, en hij verbindt aan het beeld van de krokodil die haar hele leven door blijft groeien, het lijden van de mens dat met de tijd alsmat toeneemt, onder het motto 'Cum tempore crescit':

Noster saepe dolor pariter cum tempore crescit,
Non secus ac Nili bellua vasta solet.³⁰

Dit in tegenstelling tot Cats die juist het groeien in het geloof centraal stelt. Later zal Paolo Aresi het thema nogmaals in verwerken in *Liber de ss. papis, episcopis, religionum fundatoribus* met als motto 'Magnitudinis eius non est finis' (afb. 46.2).³¹

Door de toevoeging van de personificatie van de Dood aan de voorstelling, sluit Cats' embleemprent eveneens aan bij de al eerder genoemde afbeeldingen in dodendansen en boeken over de kunst van het sterven (*ars moriendi*). Dit verband blijkt bijvoorbeeld uit één van de houtsneden in Pierre Michault, *La danse des aveugles*, een verhandeling uit de tweede helft van de vijftiende eeuw over de grillen van de Liefde, de Fortuin en de Dood. De tekst verhaalt hoe de auteur (begeleid door de figuur Verstand) oog in oog staat met een geraamte. Het is de Dood, die op een langzaam voortschrijdende os zit en, evenals in het embleem, een pijl in de hand draagt: 'Siet de leelike figure sittende op den osse Is de doot die op den traghen osse ende beeste sit [...] mit sijnen strael die alsoe sterc is datter niet teghens en hout' (afb. 46.3, detail).³²

Het zal ongetijfeld Cats' prent zijn geweest die als uitgangspunt heeft gediend voor één van de voorstellingen op een laat-achttiende-eeuwse volksprent. In een aandoenlijke stijl heeft de houtsnijder de spookachtige verschijning een plaats

gegeven in een serie waar godsvrucht en zondebesef centraal staan (afb. 46.4, detail). Het onderschrift luidt:

Begeerlijkheid veel Zonde baard,
Want Ziel en Lighaam zij bezwaard.³³

Op de staalgravure van de negentiende-eeuwse verwerking in *Alle de werken* van Cats, zou de gepersonifieerde Dood verdwijnen. In deze uitgave, waarin de voorstellingen zo reëel mogelijk werden gehouden, verdwenen personificaties en werden onnederlandse objecten aangepast. Behalve dat de illustrator Johan Wilhelm Kaiser (mogelijk in overleg met de editeur Johannes van Vloten) aan de prent een piepklein krokodilletje toevoegde, kwam voor het skelet iets anders in de plaats. Om de expansieve groei nog eens extra te beklemtonen, werd namelijk de versierde cartouche aangevuld met om hun sterke groei bekend staande pompoenen (afb. 46.5).³⁴

- BEWERKING EN NAVOLGING Van Vreeswyk 1675-1, 184.
Pallavicini 1696, nr. 21.5 ('De karige is nooit rijk'; met motto B.3).
- LITERATUUR *Van De Dene tot Luiken*. Bloemlezing uit de Noord- en Zuid-nederlandse emblemata-literatuur der 16de en 17de eeuw. Ed. J.B. Knipping en P.J. Meertens. Zwolle 1956, 48-51.
Emblemata 1967, 674-675.
Wentzlaff-Eggebert 1975, m.n. 31-49 en Tafel 14.
Nederlandse emblemata 1983, 73-76.

- NOTEN ¹ Vgl. 'Nescit habere modum, non scit qui criminis ausum' (Hij weet geen maat te houden, die niet weet hoe gewaagd misdaad is), Walther, 3, 114, nr. 16559 en Picinelli 1687, 145, (II, XXXVI), nr. 653. Vgl. verder: Horatius, *Saturae*, II, 111, 265-267: 'Quae res nec modum habet neque consilium, ratione modoque tractari non vult.' In de vertaling van Van de Laar 1988, 60: 'Een zaak die noch regels kent noch overleg, wil met verstand en regels niet worden aangepakt.'

² Twee plaatsen bij Plinius zijn in dit verband van belang: *Naturalis historia*, VIII, XXXVII (89): 'Magnitudine excedit plerumque duodeviginti cubita [...]. Nec aliud animal ex minore origine in maiorem crescit magnitudinem' (Hij groeit gewoonlijk uit tot een lengte van meer dan 18 el [...]. Geen enkel ander dier bereikt een grotere omvang in verhouding tot zijn oorspronkelijke geringe grootte). In de uitgave *Historiae mundi libri XXXVII*. Frankfurt am Main 1599, een editie die Cats gebruikt zou kunnen hebben, is het citaat nog wel opgenomen in hoofdstuk VIII, XXV (namelijk op pagina 186). De tweede tekstplaats waaraan wordt gerefereerd is *Naturalis historia*, VIII, XXXVIII (94): 'Quidam hoc unum quamdiu vivat crescere arbitrantur; vivit autem longo tempore' (Sommige mensen gaan ervan uit dat alleen dit dier zolang het leeft in grootte blijft toenemen; en het leeft een hele tijd).

Mogelijk had Plinius zijn kennis weer van Herodotus, die opmerkte: 'Πάντων δὲ τῶν ἡμεῖς ἴδμεν θνητῶν τοῦτο ἐξ ἐλαχίστου μέγιστον γίνεται· τὰ μὲν γὰρ φά χηνέων οὐ πολλῶ μέρωνά τίκτει, καὶ ὁ νεοσσός κατὰ λόγον τοῦ φῶς γίνεται, ἀξάνόμενος δὲ γίνεται καὶ ἐς ἑπτακαίδεκα πήχεας καὶ μέζων ἔτι' (Wij kennen geen enkel ander sterfelijke wezen dat zo klein begint en tot zulke omvang uitgroeit, want zijn eieren zijn niet veel groter dan ganzeëieren, en het jonge krokodilletje

heeft een overeenkomstige grootte. Maar het groeit uit tot een lengte van 17 el en meer). Zie: *Historiae*, 11, 68. Vgl. in navolging van Herodotus ook Aristoteles *Historia animalium*, v, xxxiiii(558 a): 'Λέγουσι δέ τινες ὅτι καὶ αὐξάνεται ἕως ἄν ζῆ' (Sommigen zeggen zelfs dat hij zijn hele leven door groeit). Aelianus gaat in *De natura animalium*, xvii, 6 en ix, 58 eveneens in op het verschijnsel. Vgl. ten slotte ook Keller 1913, 11, 261; evenals *Brehms Thierleben* 1883-1887, vii, 97, waar wordt gezegd dat de groei van het dier vanaf het achtste levensjaar langzaam toeneemt en besluit: 'dafür erreicht es aber auch wahrscheinlich erst mit dem tode sein Ende.'

³ Ook aangehaald door Langius (95 A).

⁴ Precies zo aangehaald door Langius (1430 B). Vgl. verder xxxviii.B.4.a.

⁵ Cats heeft *Naeve sit ulla dies*, Ausonius 'nec ferat ulla dies'. Het citaat wordt aangehaald overeenkomstig de formulering van Cypraeus in *De connubiorum iure*, v, § 3, 12 (Ed. Frankfurt 1605, 104); een tussenbron die Cats wel vaker heeft benut.

⁶ *Belijdenissen*, 1, 1. Vert. Wijdeveld 1988, 29. Het beeld, al dan niet gekoppeld aan de Drievuldigheid, is ook bekend binnen de contrareformatorische grafiek en emblematiek. Vgl. Knipping 1939-1949, 11, 296, met o.m. een verwijzing naar Jacob de Gheyn; en verder het citaat van Harvey, aangehaald in de volgende noot.

⁷ Ed. Amsterdam 1613, 43, nr. xxxviii. Vgl. verder Porteman 1979, 53. Over de metafoor: L. Strengholt, 'Een cirkel in een driehoek. Een emblematische voorstelling bij zeventiende-eeuwse dichters en twintigste-eeuwse bevindelijke dominees.' In: *Uit rolle schatkamers. Opstellen over literatuur*. Amsterdam 1990, 63-66. Oorspronkelijk opgenomen in: *Woordwerk* 3 (1985), 33-36. Strengholt verwees bovendien naar een epigram van Christopher Harvey, opgenomen in 'The Insatiableness of the heart'. Het maakt deel uit van het tiende embleem in *Schola cordis*, verschenen in 1647:

The whole round world is not enough to fill
The heart's three corners; but it craveth still.
Onely the Trinity, that made it, can
Suffice the vast-triangled heart of man.

Zie: *The complete poems of Christopher Harvey*. Ed. A.B. Grosart. London 1874, 134. Over de uitdrukking ook Van de Ketterij 1972, 115, nr. 2.1.8.1.

⁸ Meurier 1617, 91, 93 (met kleine variaties ook: 40, 84, en 98). *Proverbia* 1, 209; Le Roux 1859, 11, 315; en Littré 1873-1883, 1, 601: 'Il n'est pas riche qui est chiche'.

⁹ Het slot is bij Cats iets ingekort, vgl. '[...] et quae vel numquam tota proveniat, vel numquam perpetua subsistat.' Ed. Smith 1976, 39-40, r. 37-41. Vgl. de vertaling van Brouwer 1990, 93.

¹⁰ Ook aangehaald door Langius (66 B).

¹¹ Het gaat hier om een vrijgeboren slaaf. Vert. Van de Laar 1987, 116. Mogelijk ligt in Horatius' *Nescio quid* de oorsprong van Cats' befaamde 'ick en weet niet

wat'. Vgl. ook Smit 1962, 83-84, die vier citaten geeft uit de 'Voor-reden' en deze constructie in verband brengt met 'quicumque' of 'qualiscumque'. Voor voorbeelden uit het Frans (je ne sais quoi), het Spaans (un no sé qué) en het Italiaans (un non so che): G. K[alff], 'Cats' "Ick en weet niet wat". In: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 35 (1916), 239-240.

¹² In de tweede ed. van *Silenus* (Middelburg 1618) stonden deze prozacommentaren B.5 en B.6 per abuis onder het embleem over Dodona (nr. XLIV in 1627) en omgekeerd. Cats wees op deze vergissing in een erratum.

¹³ Over het feit dat ezellen geen climacterium hebben, d.w.z. geen levensperiode waarin de functies van de geslachtsorganen ophouden, spreekt Aristoteles in zijn *Historia animalium*, VI, XXI (577 a-b): 'Τίκτηι δὲ διὰ βίου, ἐὰν τέκη πρὶν τὸ γνῶμα λιπεῖν' (Een ezelin is gedurende haar gehele leven vruchtbaar, als ze de eerste keer heeft geworpen voordat ze zich heeft ontdaan van haar 'teken'). Met dit laatste bedoelt hij dat een ezelin vóór het wisselen van haar zogenaamde 'vierde tanden' (*PRE VI*, 636 spreekt over 'Kennzähne') geworpen moet hebben.

Plinius, *Naturalis historia*, VIII, LXVIII (168) stelt: 'Gignit tota vita, quae est ei ad tricensimum annum' (Zij is vruchtbaar gedurende haar gehele leven, wat zo'n dertig jaar is); naar deze plaats wordt tevens verwezen door Erasmus, *Parabolae*. Ed. Margolin 1975, 286, r. 33-34; ed. Mynors 1978, 252, r. 25-26; en Langius verwees op zijn beurt weer naar Erasmus (350 A). Bekend is dat men onvruchtbare vrouwen een met wol omwikkeld ezelsvel op de buik legde (*HDA VIII*, 1412).

¹⁴ Vergelijk, in andere bewoordingen, ook Langius (1186 A [= 1086 A]). Hoogstwaarschijnlijk een toespeling op *De Peloponnesische oorlog*, III, 39: 'Gewoonlijk drijft een groot geluk, dat plotseling komt en onverwachts, een staat tot overmoed en in de regel is vooraf berekende welvaart bestendiger voor de mensen dan een verrassend succes en is het voor hen gemakkelijker tegenspoed, om zo te zeggen, van zich af te stoten dan voorspoed te behouden.' Vert. Schwartz 1986, 161. Het citaat komt uit het pleidooi van Cleon waaruit Cats ook in XXXIV.B.5 citeerde.

¹⁵ De lezing *bonorum* (van hun bezit) is op zichzelf niet onlogisch, maar zowel de context, de vermelding bij Langius en de bron (zie de volgende noot) als het Nederlandse *eere*, maken *honorum* waarschijnlijker.

¹⁶ Een verwijzing naar Cassius Dio, *Historia Romana*, XXXVI, XXXV, 1: 'Τίς γὰρ οὐκ οἶδεν ὅτι οὐτ' ἄλλως καλῶς ἔχει οὔτε συμφέρει ἐνὶ τινὶ τὰ πράγματα προστάσσεσθαι καὶ ἕνα τινὰ πάντων τῶν ὑπαρχόντων ἡμῖν ἀγαθῶν κύριον γίγνεσθαι, κἂν τὰ μάλιστα ἄριστός τις ἦ; αἱ τε γὰρ μεγάλαί τιμαὶ καὶ αἱ ὑπέρογκοι ἐξουσίαι καὶ τοὺς τοιοῦτους ἐπαίρουσι καὶ διαφθεύρουσιν' (Want wie realiseert zich niet dat het geenszins past, noch voordeel oplevert, om zaken toe te vertrouwen aan zomaar iemand, of om aan iemand alles wat we hebben in beheer te geven, hoe goed hij ook is? Want grote eerbewijzen en uitzonderlijke macht maken zelfs zulke mensen hoogmoedig en richten ze te gronde). Cats kan deze uitspraak ontleend hebben aan Langius (360 A): 'Magni honores immodicaeque potestates etiam hominum animos ad fastum extollunt atque corrumpunt' (Grote eer en macht zonder maat maken mensen hoogmoedig en bederven hen).

¹⁷ Vgl. in een andere context Vondels typering van David in de opdracht van het treurspel *Gebroeders* (1640): ‘David, die, gelijk een zon, onder de verlichte koningen, gebloncken heeft, wiens gedachtenis noch heden, over den ganschen aerdbodem, ja in den hemel blinckt, en altijd blincken zal, en wiens zonderlinge deughden en daeden niemant zonder den geest [= goddelijke inspiratie], waer mede zijn hoofd van boven gebalsemt en overgoten was, [...] kan volprijzen.’ In: *WB* 111, 799, r. 17-22.

¹⁸ Solymisch wil zeggen: van, of behorend tot Jeruzalem. Er werd verondersteld dat de inwoners van de stam Solymi (uit de bergen in de buurt van Teremessus) de naam Jeruzalem aan de stad hadden gegeven: in de oude spelling van de stadsnaam, Hierosolyma, komt deze afkomst tot uitdrukking, zoals ook Tacitus in *Historiae*, v, 11 opmerkt: ‘Clara alii Iudaeorum unita, Solymos [...] conditae urbi Hierosolyma nomen’ (Anderen zeggen dat de Joden van illustere oorsprong zijn, te weten de Solymi [...] die een stad stichtten en haar de naam Hierosolyma gaven). Het was David die Jeruzalem veroverde en er de ark van het verbond liet heenbrengen. ‘Want David had gezegd: De Heere, de God Israëls, heeft Zijn volk rust gegeven, en Hij zal te Jeruzalem wonen tot in eeuwigheid’, 1 Kronieken 23:25. Vgl. verder 1 Kronieken 28 en 29.

¹⁹ De ‘sponsus thalamo’ is afkomstig uit Psalm 19:6, zie de annotatie bij C.1, r. 7.

²⁰ De *Bible* 1610 heeft ‘arriere’ in plaats van *derriere*.

²¹ De brief aan Demetrias werd toegeschreven aan Hieronymus, maar is vermoedelijk van Pelagius afkomstig. Zie voor het citaat: Hieronymus, *Opera omnia*, XI. Paris 1865, 43 D-44 A (Pl. xxx). Cats laat het woord ‘virtutum’ tussen ‘recentibus’ en ‘incrementis’ weg, en heeft alleen *vivendi*, terwijl Hieronymus ‘vivendi nobis’ heeft. Vgl. de vertaling in *Nederlandse emblemata* 1983, 76.

²² Verwijzing naar Vergilius, *Georgica*, 1, 201-203:

[non aliter, quam] qui adverso vix flumine lembum
regmigiis subigit, si bracchia forte remisit,
atque illum in praeceps prono rapit alveus amni.

Vert. I. Gerhardt, ‘Het boerenbedrijf’. In: *Verzamelde gedichten*. Amsterdam 1980, 642.

²³ Vgl. de passage over de beproeving van de mens, opgenomen in het formulier om het heilig avondmaal te houden: ‘Ten derde, onderzoek een iegelijk zijn consciëntie, of hij ook gezind is, voortaan met zijn ganse leven waarachtige dankbaarheid jegens God den Here te bewijzen, en voor het aangezicht Gods oprecht te wandelen; insgelijks, of hij zonder enige geveinsdheid (alle vijandschap, haat en nijd van harte afleggende) een naarstig voornemen heeft, om van nu voortaan in waarachtige liefde en enigheid met zijn naasten te leven [...]. Overmits ons (door de genade des Heiligen Geestes) zulke gebreken leed zijn, en wij van harte begeren tegen ons ongelooft te strijden, en naar alle geboden Gods te leven; zo zullen wij gewis en zeker zijn, dat geen zonde noch zwakheid, die nog (tegen onzen wil) in ons overgebleven is, ons kan hinderen, dat ons God

niet in genade zou aannemen [...].’ In: *Psalmen en gezangen voor den erdedienst der Nederlandse Hervormde Kerk ...* Amsterdam 1938, 37-38.

²⁴ Vgl. voor ‘O lumen! O numen!’ ook het opschrift bij de linkerinzet van de derde titelprent in de 1618-uitgave van *Silenus* (zie afb. 4).

²⁵ ‘Hypocritical, dissolute and avaricious people have the same nature as this brute – also any people who are puffed up with the vice of pride, dirtied with the corruption of luxury, or haunted with the disease of avarice – even if they do make a show of falling in with the justifications of the Law, pretending in the sight of men to be upright and indeed very saintly.’ In: *Book of beasts* 1954, 50.

²⁶ Vgl. in dit verband 1 Corinthiërs 15:55-58, ‘Dood, waar is uw prikkel? Hel, waar is uw overwinning? [...] Maar Gode zij dank, Die ons de overwinning geeft door onze Heere Jezus Christus. Zo dan, mijn geliefde broeders! Weest standvastig, onbewegelijk, *altijd overvloedig zijnde in het werk des Heeren*, als die weet, dat uw arbeid niet ijdel is in de Heere’ (cursivering van mij, HL).

²⁷ ‘L’emblématique chrétienne qui n’a jamais eu de sympathie pour cette bête malfaisante, lui a fait personnifier l’Enfer même, sans doute à cause des énormes dimensions de sa gueule dans laquelle s’engloutissent les petits poissons et les animaux dont il se nourrit.’ In de gedaante van een hydra, symbool voor de verlossende Christus, kan de krokodil worden overwonnen: ‘Au crocodile infernal, l’emblématique chrétienne a opposé un ennemi terriblement dangereux; c’est l’Hydre du Nil dont elle a fait l’un des emblèmes du Christ, vainqueur de l’Enfer.’ Zie: Charbonneau 1940, 761-764.

Voor uitbeeldingen van de krokodil – soms de God Sobek – met op zijn rug de zon als symbool voor de eeuwigheid en de (eeuwige verjonging van de) tijd: L. Kákosy, ‘Das Krokodil als Symbol der Ewigkeit und der Zeit.’ In: *Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts, Abteilung Kairo* 20 (1965), 116-120, i.h.b. 117. G. Roeder, *Kulte, Orakel und Naturverehrung im alten Ägypten*. Zürich etc. 1960, 318-319 en Tafel 12 (Die ägyptischen Religion in Texten und Bildern, 111) geeft een afbeelding van de zonnegod (in de gedaante van een valk) die in een boot bovenop de krokodil, zijn vijand bedwingt.

²⁸ Zie over dit thema: L. Guerry, *Le thème du ‘Triomphe de la Mort’ dans la peinture italienne*. Paris 1950; A. Tenenti, *Il senso della morte e l’amore della vita nel rinascimento (Francia e Italia)*. S.l. 1957, afb. 32, 41-44 en 56 (Studi e ricerche, 5); Wentzlaff-Eggebert 1975, Tafel 11-12; J. Bialostocki, ‘Kunst und Vanitas.’ In: *Stil und Ikonographie. Studien zur Kunstwissenschaft*. Verbesserte Neuausgabe. Köln 1981, 269-317, i.h.b. 274-277. Verder: H. Kirchhof, *Der Mondreber Totentanz*. München etc. 1976, 42-43, Bild 7; *Bilder des Todes*. Ed. D. Briese-meister. Unterscheidem 1970, 21, 128, 130, 136, 140, 157, 167-168, 170, 183, 202; en W. Eckart, ‘Die Darstellung des Skeletts als Todessymbol in der Sinnbildkunst des 16. und 17. Jahrhunderts.’ In: *Studien zur Thematik des Todes im 16. Jahrhundert*. Red. P.R. Blum. Wolfenbüttel 1983, 21-47 (Wolfenbütteler Forschungen, 22).

Op een houtsnede in Sebastian Brants *Narrenschiff* zit de Dood, zwaaiend met een bot, achterstevoren op een ezel. Een monnik, die in een narrenkostuum optreedt als hoefsmid, beslaat de ezel. De voorstelling brengt de dwaasheid tot uitdrukking om zich te verheugen in de dood van een ander. Het motto in de uitgave *Der sotten schip*. Antwerpen 1548, nr. 89 luidt: 'Hi beslaet den ezel daer die doot op rijt // Die hem van eens anders doot verblijt'. Vgl. ook W. Mezger, *Narrenidee und Fastnachtsbrauch. Studien zum Fortleben des Mittelalters in der europäischen Festkultur*. Konstanz 1991, 425-426, afb. 230. Vgl. voor de uitbeelding van een half-skelet, het openingsembleem in G. Rollenhagen, *Nucleus emblematum selectissimorum*. Köln 1611 en de embleemprint in *Spiegel* 1632, III, 150 onder het motto 'Il tempo va, la morte viene' (*ADW* 1712, I, 659).

²⁹ Ed. Zürich 1563, CLXVI. Ook bij Ripa komt de bereden krokodil voor, wederom om iets wezenlijks van zijn aard mee aan te geven. In de *Iconologia* echter vervult het beest, met een wellustige dame op zijn rug, een belangrijke rol in de uitbeelding van de 'Lussuria' omdat 'de Egyptenaers seyden, dat dit Dier een teycken van Geylheyd was.' Ed. Amsterdam 1644, 143. Zie verder ook de personificatie van 'Digiuno' (Vasten) 'vertredende mette voeten een Crocodil, dien den mond open houdt.'

³⁰ Ed. Nürnberg 1604, nr. LXVI. De afbeelding komt uit de ed. Frankfurt 1654. Vgl. ook *Emblemata* 1967, 674, waar wordt verwezen naar Scipione Ammirato, *Il rota*. Napoli 1562, 57, maar die plaats is in dit verband niet van belang.

³¹ Ed. Frankfurt am Main 1702, II, 169, nr. xv. Ook opgenomen in Aresi's *Imprese sacre con triplicati discorsi ...* Acht delen. Venezia 1629-1640, v, II, 1080, nr. xci. Vgl. voor de motto's van Camerarius en Aresi ook Picinelli 1687, 447 (vi, xvii), nr. 97-98.

³² Zie: *Bilder des Todes* 1970 (*op. cit.*, noot 28), 170. Een enigszins afwijkende prent in P. Michault, *Van den drie blinde danssen*. Naar de Nederlandse bewerking van 1482. Facs. ed. W.J. Schuijt. Amsterdam etc. 1955, 58 (citaat) en 62 (afbeelding). Vgl. verder T. Frimmel, *Beiträge zu einer Ikonographie des Todes*. Wien 1891; A. Reuter, *Beiträge zu einer Ikonographie des Todes*. Diss. Strasbourg. Leipzig 1913; en R. Helm, *Skelett- und Todesdarstellungen bis zum Auftreten den Totentänze*. Strasbourg 1928 (*Studien zur deutschen Kunstgeschichte*, 255); B. Schulte, *Die deutschsprachigen spätmittelalterlichen Totentänzen*. Unter besonderen Berücksichtigung der Inkunabel 'Des dodes dantz' (Lübeck 1489). Wien 1990, afb. 8, 9 en 11 waaronder de apocalyptische dood op het paard in de *Kalendrier et compose des bergiers* (1493); en G. Mathieu-Castellani, *Emblèmes de la mort. Le dialogue de l'image et du texte*. Paris 1988, i.h.b. 47-87.

³³ Zie De Meyer 1962, 7, afb. 1 bis. Met abusievelijk als onderschrift: 'De dood te paard'. De prent stamt uit het fonds van Johannes Seydel, boekverkoper op de hoek van de Koningstraat te Leeuwarden (werkzaam rond 1776; gestorven 1813). Zie over de serie en het fonds van Seydel: De Meyer 1962, 290, i.h.b. nr. 4. De prent, genummerd 4, bevindt zich in de verzameling van het Rijksmuseum voor Volkskunde 'Het Nederlands Openluchtmuseum', inv. nr. 1712.

³⁴ Ed. Zwolle 1862.

PRENT

Aan de rand van een water zit een man voor het gedeeltelijk ontvleesde karkas van een ezel. Het dier is in het verkort weergegeven. Rondom de man, die met één hand op een fluit speelt en een mes of botje in zijn hand heeft, liggen botten en twee zaagjes. Links op de achtergrond is de rand van een dorp of stad te zien; op het water zeilt een binnenscheepje dat voor de wind gaat.

Gesigneerd rechtsonder: jswelinc. fecit.

Afmeting: 12,3 × 12,3 cm.

XLVII.A.1

MOTTO

Ey ... doot: Ach, als hij maar dood zou zijn. Vgl. voor het motief van de ongelijke liefde de commentaar.

1

groen ... dier: jong en loszinnig meisje

4

dorren bloc: uitgedroogd, zwaar, stuk hout (als straftuig aan een been of hals vastgemaakt). Figuurlijk: dat wat iemand bezwaart, meestal in toepassing op de liefde; hier dus als beeld voor de oude man. Vgl. *WNT* II, II, 2905, 3.

5

van stonden aen: meteen daarop

veel beeft: velen hebben (er)

6

eens esels been: het bot van een ezel

7

'tFy: Schaam je

loosen schijn: wat een bedrieglijk voorkomen, doortrapt bedrog. Ook Ovidius (*Ars amatoria*, II, 271-272) spreekt zijn afkeer uit over mensen die enkel uit zijn op een testament en bejaarden proberen te lijmen: 'Schurken paaien met geschenken bejaarden zonder nageslacht: // dat zij zelf snel mogen sterven, die geven opdat hun meer wacht!'

XLVII.A.2

Vanuit de dood verlichting.

Onlangs, toen Vlissingen met zijn muren [duinen] de zee weerstond,
was een meisje getrouwd met een afgetakelde oude man.²

Ik vroeg: Waarom ga je een huwelijk aan met een oude baas, allerliefst meisje?

Zij, niet op haar mondje gevallen,

5

gaf mij dit antwoord: Uit de botten van een ezeltje wordt,
wanneer hij met bloedeloos lijf op de grond terneergedrukt ligt,
een uitstekende fluit gemaakt met een mooie klank.

Ze hield op te spreken, en ik hoefde niet verder te vragen.

XLVII.A.3

Vreugde en steun, na de dood.

Op een dag vroeg ik aan een vrolijke dame waarom een dikke oude baas haar hart had gewonnen. Weet je dan niet, zei ze me toen, dat wanneer een ezel dood is, van zijn ontvleesde botten zeer goede fluiten te maken zijn?

XLVII.A.4

Paulus Cypraeus, *De connubiorum iure*, IX, § 8, 6-7.

De tragische afloop heeft niet zelden geleerd dat een ongelijk huwelijk (zo noemen de juristen het huwelijk van een afgetakelde oude man en een bloeiende

jonge vrouw; L. si maior C. de Legit. Haered.) naast vele andere nadelen de wens laat ontstaan dat de oude sterft. Daarom wordt van het huwelijk van Sophocles en Alcippe, beschimpt met spotwoorden van deze aard, gezegd:

Zoals een nachtuil op graven, en een (gehoorde) nachtuil op dode lichamen, zo zit ons meisje bij Sophocles.³

XLVII.B.1

MOTTO

2

Datter ... vaert: opdat een ander het er goed van zal hebben

distel-tacken: de disteletende ezel is spreekwoordelijk, vgl. o.a. 'Geef een ezel haver, hij loopt naar de distels', en 'Al is een ezel beladen met goud hij eet toch distels'. Het laatste is bewerkt tot embleem door Alciato, onder het motto 'In avaros'. Zie: *Emblemata*. Lyon 1550, 93. Vgl. ook een van de prenten in De Dene, *Warachtighe fabulen der dieren*. Brugge 1567, 174.

3

Maer ... moort: maar als hij eenmaal gestorven is. Van Vloten tekende bij deze tekstplaats ontstemd aan dat het *hem* moet zijn: 'In alle Cats' uitgaven staat onjuist en slordig *steeckt hy*, enz. dat geen zin heeft' (*Alle de wercken*. Zwolle 1862).

4

raest: gaat (luidruchtig) tekeer

hippelt onder een: danst met elkaar

5

wrecke: gierige

6

klinct: heft het glas (vgl. de combinatie 'drinken en klinken')

geeftet ... besten: betaalt alles

7

vinct ... vist: gaat op vangst naar vinken etc. Hier ook: hoerenjagen, coïre. Zie *WNT* XXI, 873, 5; *EW* 218-219 en 222 (s.v. 'vinken' en 'vissen'); evenals de annotatie bij B.6, r. 7-10.

8

Niet op het goede moment gespaard, onnuttig verspild.

XLVII.B.2

Een verkwister volgt de vrek op.

Zolang je leeft, ezeltje met je beklagenswaardige lot,
zuchten je ledematen onder ononderbroken hard werk;
intussen eet je distels en bittere kruiden

5

en wordt jou nauwelijks de kans gegeven je dorst met ijskoud water te lessen.

Maar sterf je, ongelukkige, dan zal spoedig een feestelijke fluit klinken

en een herder zal vol vreugde dansleider zijn bij jouw botten.

Laat de vrek geld bij elkaar schrapen, reeds dreigt een verkwistende erfgenaam
de op een slechte manier bijeengeschrapte rijkdom over de balk te gooien.

XLVII.B.3

De vader een oppotter, de zoon een verkwister.⁴

Je poten, arm beest, staan door al het sjouwen op instorten, en kort na je dood
zullen ze dienst doen op het feest, als fluiten en hoorns [hobo's]. Gewoonlijk
krijgt een spaarzame vader een te veel verspillende zoon.

XLVII.B.4.a

Horatius, *Ode*, 11, xiv, 25-28.

'Verkwisten zal een waardiger erfgenaam
de [wijn van] Caecubum, bewaakt met duizend sloten,
drenken het plaveisel met heerlijke wijn,
die overtreft priesters' banketten.'

XLVII.B.4.b

Horatius, *Epistulae*, II, II, 175-178.

Maar omdat niemand het eeuwige gebruik krijgt en de ene erfgenaam de erfgenaam van de andere [= de eerste eigenaar] verdringt zoals de ene golf de andere, wat heb je dan aan een groot landgoed of aan voorraadschuren? Of wat aan Lucanische bergweiden naast Calabrische?⁶

XLVII.B.5

Een verkwister volgt de vrek op.

Men vermeldt dat de mul voedsel opgraaft, maar dat de zeebrasem, die hem volgt, het opgewoelde voedsel opslokt.⁷ Het is bekend dat in het menselijk leven de zaken niet veel anders gaan. Mensen die al te zeer gespist zijn op bezit, die dagelijks moeite doen voor het opgraven van voedsel, dat wil zeggen: voor juist de nederigste en inspannendste taken, worden gevolgd door brasems, dat wil zeggen: ze hebben luie en verkwistende kinderen of erfgenamen, die het bezit – met veel zweet en moeite cent voor cent bijeengeschaapt – vliegensvlug opslokken en niet zelden in de beurs van één hoer werpen en zo (om de woorden van Seneca te gebruiken) kan één dag vernietigen en wegvagen wat in een lang verloop van tijd met veel inspanning en met veel welwillendheid van God is opgebouwd.⁸ En

*een jaar lang werk is vergeefs geweest.*⁹

Goed zegt dus de wijze (Prediker 2:18): ‘Ik haatte ook al mijn arbeid, die ik met zeer veel inspanning verricht had onder de zon, dat ik die zou achterlaten aan een mens, die na mij zal komen. Want wie weet, of hij wijs zal zijn, of dwaas. Is er iets zo zinloos?’¹⁰ En afsluitend: ‘Is het dan niet beter voor de mens, dat hij eet en drinkt, en dat hij zijn ziel het goede doet genieten van zijn inspanningen? Ook dat is immers uit Gods hand.’¹¹

XLVII.B.6

1

seem-visch: Dit woord komt bij mijn weten in het Nederlands nergens anders voor. Bij Plinius (vgl. noot 7) is sprake van een vis behorend tot de familie van de Zeebarbelen (*Mullidae*), in het Nederlands de mul of rode mul, want hij zegt dat de vis zich onderscheidt door dubbele kindraden aan de onderlip (‘et barba gemina [...] inferiore labro’). Een harder heeft geen kindraden dus die is het niet. Met dank aan S.J. de Groot te Santpoort.

De verwarrende naam bij Cats kan te maken hebben met het door elkaar haspelen van op elkaar gelijkende namen, maar voor andere soorten; een oude wetenschappelijke naam voor een hardersoort is namelijk *Mugil alatus*. Cats heeft evenwel niet in Plinius zelf gekeken, maar de woorden via Erasmus’ *Parabolae* overgenomen. In deze vaker gebruikte tussenbron staat immers precies dezelfde, afwijkende vorm *Alutarium piscem* (zie ed. Margolin 1975, 286, r. 58-60; ed. Mynors 1978, 253, r. 25-29). Langius (476 B) nam deze vorm van Erasmus over, Cats ontleende het citaat aan de *Polyanthea*, vertaalde het, en langs deze weg belandt de *zeemvis* in de Nederlandse literatuur. Het ziet ernaar uit dat deze benaming is ontstaan doordat Cats op eigen gezag *Alutarium* in verband heeft gebracht met het woord ‘aluta’, wat zeemleer kan betekenen.¹²

2

sargus: zeebrasem

knep: vlug. Bij Ripa houdt de uitbeelding van Bedrog het visje sargo vast (1644, 30b).

- 3 *gierichlijck*: begerig
 5 *deunen*: zeer zuinige
wreckigen: gierige
vuylbeyt: gierigheid (WNT XXIII, 1237, 5, dp, hapax). Wel speelt hier, in de parallel met de modderwroetende vis, de gedachte mee dat de handelwijze, uitermate bedenkelijk (troebel) is.
- 7 *opsnapper*: verspiller
 7-8 *door ... slaet*: verkwist, WNT II, II, 2690. Vgl. ook Harrebomée, I, 58: 'Hij heeft zijn goed door de billen gelapt'. Een interessante en beeldende zegswijze, ook gelet op het vervolg van de zin.
- 8 *t'eender reyse*: in één keer
 7-10 *een quistighe ... versamelt*: Het kwijtraken van al het geld is een vast motief in de waarschuwendende teksten over het bezoek aan het bordeel. Zie o.a. J.H. Böse, 'Had de mensch met één vrou niet connen leven ...' *Prostitutie in de literatuur van de zeventiende eeuw*. Zutphen 1985; en Cats *ADW* 1712, I, 538, 540 en 542. Vgl. ook Spreuken 6:26 en het verhaal van de verloren zoon (Lukas 15:11-24).
- 10 *by den anderen*: bij elkaar
wijseman: Salomo
 11 *Eccl.*: Prediker, zie noot 10 en 11.
 13 *dul*: dwaas
- XLVII.C.1 [Moet zijn:] Spreuken 15:15, conform de formulering in de Deux-aesbijbel. In de Statenvertaling staat: 'Een vrolijk hart is een gedurige maaltijd.' Zie ook C.4.a.
- 1 *plomp*: log, lomp
 2 *Noch*: toch
schenckels: botten
 3 Ripa geeft 'Poema Pastorale (Harder-dicht)' een herdersfluit in de hand (1644, 89). De man op de prent ziet er niet specifiek herderlijk uit; dat is wel het geval op de gravure in de ed. 1629.
 5 Waarom zijn kosten en kunsten nodig? Waarom zou je viool of luit laten stemmen? Deze regel bevat, tevens in combinatie met r. 6, een woordspeling. Sjieke instrumenten worden tegenover het eenvoudige (herderlijke) ezelsfluitje gezet; vgl. verder C.2, r. 7-8.
 6 *Stelt maer*: Breng maar in de juiste toon. Hier ook een woordspeling met stellen en stillen (kom tot rust).
druck: leed
 7 *vernoegben*: tevredenheid
- XLVII.C.2 Een tevreden geest maakt alles aangenaam.
 Uit de botten van een ezel wordt een fluit gemaakt; het bos weerklinkt.
 De herder is vrolijk tussen de verzadigde schapen.
 Wat heeft men aan klaroenen, een tevreden geest is zichzelf een verlichting, vanzelf stroomt vreugde uit een kalm hart.
 5 Ook al is uw huis een klein hutje en bestaat uw vaatwerk uit een aarden pot, hier heeft de wijze zelfs genoeg aan om zichzelf gelukkig te prijzen.¹³

Het hof zucht, ook al is Iopas er met zijn gouden citer,
de open ruimte gonst van applaus terwijl jij, Meliboeus, zingt.¹⁴

XLVII.C.3 1 Timotheus 6:6, Vroomheid met tevredenheid van geest is een grote verdienste.

Jouw fluit, opgewekte herder, is slechts een bot van een dier, en toch maakt hij jullie op feestdagen vrolijk. O wat is innerlijke rust een grote gift van de Heer. Het hart dat vredig is, vrolijkt ons een beetje op.

XLVII.C.4.a [Moet zijn:] Spreuken 15:15, Een gerust hart is als een altijddurende maaltijd. Zie ook het motto boven c.1.

XLVII.C.4.b Plato, *Timaeus*, hoofdstuk 13.¹⁵

Zuivere blijdschap wordt slechts in de goede zaken van de ziel aangetroffen, daarom verheugt de wijze zich in zichzelf, niet in de zaken die rondom hem zijn.

XLVII.C.4.c Hebreëen 13:5, Dat uw gedrag zonder hebzucht moge zijn, en u tevreden bent met wat u nu hebt.

XLVII.C.5 Een tevreden geest maakt alles beter.

Het is duidelijk gebleken dat in het algemeen drie soorten mensen de markt bezoeken, te weten de kopers, de verkopers en de toeschouwers. De twee eerste kwellen zichzelf met zorgen, terwijl ze erg druk bezig zijn, de hele tijd dat de markt duurt, met het kopen en verkopen van waren. Slechts de derde soort brengt de tijd goed en aangenaam door, en door alles alleen maar met de ogen af te tasten neemt zij uit alles genoeg, uit niets ergernis mee naar huis. Pythagoras zegt dat filosofen slechts toeschouwers van de markt, dat wil zeggen, van de wereld of van de uiterlijke zaken zijn;¹⁶ verstandige mensen zeggen dat christenen dat zijn. Goederen te houden en te bezitten, maar er niet door te worden vastgehouden en in bezit genomen, dat is het kenmerk van de ware wijze; dat zal echter aan ieder van ons terstond te beurt vallen als wij niet alles wat we begeren, maar wat we nodig hebben, bezitten. Ook in dit geval bevat de uitspraak van Democritus. Die noemde wie met weinig geld vrolijk is, gelukkig, en wie temidden van grote rijkdom droevig is, ongelukkig.¹⁷ Maar als we de hele wereld zouden bezitten, wat kunnen we dan van zo'n groot bezit aan voordeel hebben, behalve dan van die dingen die we de onze maken, door ze te gebruiken? Van de rest hebben we niets anders dan alleen de aanblik. Maar niets verbiedt u vreugde die uit het zien voortkomt evenzeer aan andermans zaken als aan die van uzelf te beleven. 'Wie volgens de natuur leeft is nooit arm, wie leeft naar wat hij begeert, is nooit rijk.'¹⁸

XLVII.C.6

2 *gapers*: nieuwsgierigen
4 *sorchvuldlijcken*: bezorgd, bekommerd
5 *best aen*: het best aan toe, beter af
6 *overlopende*: overziend
van gheen: van geen enkele (jaarmarkt)

	<i>storenisse</i> : ontevredenheid, hinder
8	<i>Pithagoras</i> : Zie noot 16.
	<i>treckt dit tot</i> : past dit toe op
9	<i>bloote</i> : eenvoudige, ongehinderde
10	<i>Godtsalighe</i> : vrome
12	<i>vande selve</i> : door deze
15	<i>noodtdruft</i> : het voor het levensonderhoud noodzakelijke
15-16	<i>Cost ... de apostel</i> : Paulus in 1 Timotheus 6:8, 'Maar als wij voedsel en deksel hebben, wij zullen daarmede vergenoegd zijn'; vgl. ook XIII.C.1.
17	<i>Neemt</i> : Stel
18	<i>ghenut</i> : voordeel
	<i>onghemeten</i> : onmetelijke
20-21	<i>het ghesichte</i> : dat wat er aan te zien is
22	<i>na</i> : naar, volgens

COMMENTAAR

In dit embleem staat allereerst de kwalijke, want bedrieglijke houding van een loszinnig meisje tegenover een oude man centraal. Zij wil hem als echtgenoot, maar nog voor het huwelijk hoopt ze dat hij spoedig zal sterven, zodat zijn geld en goed aan haar te beurt zullen vallen. Het smadelijke en schadelijke van de ongelijke liefde, door Cats al eerder in de *Sinne- en minnebeelden* ter sprake gebracht en verfoeid, was een geliefd thema in de zestiende- en zeventiende-eeuwse literatuur en beeldende kunst.¹⁹ De ezel stond in dit opzicht in een kwade reuk en paste binnen het beeld van de onwelvoeglijke liefde; de spreekwoordelijke stomheid van de ezel is hier van toepassing op zo'n oude vent.²⁰

De tegenstelling tussen het harde lot tijdens het leven van de ezel en de vrolijkheid die het beest teweegbrengt na zijn dood, wordt in de tweede uitleg als les aan de vrek voorgehouden. Hij moet er vanaf zien om zijn gehele leven alles maar op te willen potten, want de kans is groot dat zijn nakomelingen of erfgenamen als hij dood is al zijn zuur gespaarde geld er in korte tijd lichtzinnig doorheen zullen jagen. Cats geeft als voorbeeld dat van een bezit vergaderende vader bijna altijd een bezit vergooiende zoon komt, en hij vergelijkt dit vervolgens met het gedrag van de moeizaam zoekende mul en de slokkerige brasem. Om dit alles nog eens te onderbouwen verwijst hij tot twee keer toe naar het werk van Horatius.

Tot slot wordt de tijdens zijn leven zo logge ezel, die pas na zijn dood anderen laat dansen en plezier hebben, gebruikt als beeld voor de mens voor wie het leven draaglijk is, omdat hij tevreden is met zijn positie. Wie genoeg neemt met eenvoudige omstandigheden, bezit innerlijke rust en hem zal dan ook vreugdevolle kalmte ten deel vallen. Ware blijdschap is niet afhankelijkheid van wat iemand bezit of van zijn status, maar het overkomt de gelovige die zielerust heeft.

Uitbeeldingen met het motief van het ezelsbot zijn schaars, maar verrassend genoeg publiceert Florentius Schoonhovius in hetzelfde jaar als Cats een embleem over precies dit onderwerp. Hoewel het niet op voorhand uitgesloten kan worden, is het nauwelijks denkbaar dat er binnen zo'n korte tijd sprake kan zijn van imitatie. De duidingen van beide auteurs lopen ook sterk uiteen.

‘Indoctus ipse alios iuvo’ (Al ben ik zelf onontwikkeld, ik help anderen) luidt het motto boven een aanzienlijk verstijfde, dode, ezel die inmiddels drie poten heeft afgestaan. Een jongeman (met zijn zaagje nog in de hand) zit er vlak naast, geleund tegen een boom, op een fluit te spelen. In tegenstelling tot de ezel bij Cats, zit die bij Schoonhovius nog goed in zijn vel (afb. 47.1). Het onderschrift geeft een onverwachte parallel:

Ezels zijn onervaren in het zingen, toch leveren ze botten
die uiterst geschikt zijn voor fluiten;
zo moeten ook mensen die veel bezittingen hebben,
de jonge studenten met geld helpen.

In de bijbehorende commentaar wordt een beroep gedaan op de rijken om zich dienstbaar op te stellen en studenten financieel bij te staan. Augustus verwierf toch ook onsterfelijke roem door Vergilius te steunen. Aan de hand van talrijke verwijzingen naar en citaten van klassieke auteurs onderbouwt Schoonhovius deze gedachte.²¹

Al eerder werd ingegaan op het thema van het ezelsbot zoals dat is weergegeven door Jan Steen in zijn schilderij *Meisje biedt een oude man botten aan* (waarschijnlijk na 1674), in de collectie van het Poesjkin Museum te Moskou (afb. 47.2).²² Defoer wees als eerste op de overeenkomst tussen dit schilderij en het embleem van Cats. Volgens hem mocht Steen veronderstellen dat de beschouwer destijds de tot de hoofdhandeling van het schilderij gemaakte bespotting van de oude man begreep. De kromgegroeide sukkel wordt immers in een van seksuele symbolen overladen huiskamer door een jonge vrouw een uit botten gemaakte fluit aangeboden.²³

Bij de uitbeelding van de ongelijke liefde draait het bijna altijd om het geld waarnaar hetzij openlijk, hetzij stiekem wordt getast.²⁴ In het gedicht van Cats geeft het meisje met zoveel woorden aan dat de fluit van de bruidegom voor haar pas na zijn dood betekenis krijgt. De enige reden waarom het *welich dier* dan toch trouwt, is ook hier om er uiteindelijk financieel beter van te worden. De hardnekkigheid waarmee men deze manier van doen van zowel jonge vrouwen als oude mannen, als verwerpelijk van de hand heeft gewezen, kan topisch genoemd worden. Voor het precieze begrip van het schilderij van Steen had men Cats’ duiding wel nodig, want een aanwijzing dat dit specifieke motief algemeen bekend was, lijkt niet voorhanden.

Al in de oudheid wordt de ezelsbotfluit genoemd; zowel Plutarchus als Plinius brengen hem ter sprake. De eerste laat Aesopus zeggen dat de moderne fluitmakers in plaats van botten van herten, die van ezels gebruiken omdat die nu eenmaal beter klinken. Waarna de fabeldichter een raadseltje citeert:

Door mijn oor te vullen met een hoorndragend been heeft een dode ezel mij getroffen.

Hij verbaast er zich vervolgens over dat de ezel, die anders zo onbehouwen en weinig melodieus is, ons voorziet van een verfijnd en mooi klinkend bot. Hierop zegt Neiloxenus dat men in Naucratis al langer fluiten van ezelsbot gebruikt en dat de mensen uit Busiris ervan walgen. Maar dat doen zij al van de klank van een trompet waarvan ze eveneens vinden dat die lijkt op het gebalk van een ezel. Vanwege de boosaardige godheid Typhon (Set), die trekken heeft van een ezel,

wordt het dier door de Egyptenaren dan ook met hoon en belediging bejegend.²⁵ Ook Cats koppelt in zijn uitleg de fluit aan de smadelijkheid.

Wanneer Plinius spreekt over de toepassing van het bot, vermeldt hij dat in zijn tijd een dergelijke fluit niet voor religieuze rituelen maar voor theatervoorstellingen werd gebruikt. Deze vermelding wijst eveneens op een gereserveerde houding tegenover het instrument.²⁶ Volgens Cats' tekst in de editie-1618 zijn het *schrijvers* die beweren dat van de beenderen van pas gestorven ezels de beste fluiten gemaakt worden (een aanwijzing dat hij zich voor het gegeven baseerde op een schriftelijke bron).²⁷

Albert Flamen verwerkte een dode ezel, met wederom zijn dienstbaarheid aan de muziek in combinatie met verliefde lieden op leeftijd, in zijn *Derises et emblemes d'amour, moralisez*. 'Post funera bellat' en 'Il combat apres sa mort' luiden de beide motto's, waartussen, in een landschap, een dode ezel is afgebeeld (afb. 47.3). Het bijschrift legt uit dat de ezel zelfs na zijn dood strijd voert omdat zijn vel uitstekend dienst doet om trommels mee te bespannen. Zo moeten de 'vieux Amans' die wel veel praatjes hebben maar uiteindelijk tot weinig in staat blijken, als taak op zich nemen anderen te ondersteunen bij het voeren van de strijd. De morele interpretatie gaat in op hen die werkelijk strijden, ook na hun dood, zoals de martelaren.²⁸

Tot slot een voorbeeld van een bewerking van Cats' embleem, gebruikt als titelprent van de alchemistische bundel *Vervolg van 't cabinet der mineralen, of de goude son der filosofhen* door Goossen van Vreeswyk. In de plaat zijn nu allerlei tekens toegevoegd. Uit het lijstje met verklaringen blijkt dat in de lucht de symbolen 'Aurum, Sol, Gout' en 'Argentum, Luna, Silver' zijn aangebracht; op de fluitspeler 'Sulphur, Swavel' en onder de ezel 'Gecalincerde wijn-steen' (afb. 47.4).²⁹

BEWERKING EN NAVOLGING Van Vreeswyk 1675-2, titelprent.

LITERATUUR H.L.M. Defoer, 'Ex morte levamen. Een ongelijk paar door Jan Steen.' In: *Antiek* 15 (1980-1981), 262-266.
Emblemata 1967, 520-522.

NOTEN ¹ Turpiter his emitur spes mortis et orba senectus.
A, pereant, per quos munera crimen habent!

Vert. Kat 1993, 50. Vgl. eveneens embleem 1.B.4.

² Dit is de enige plaats in de *Sinne- en minnebeelden* waar Cats een Zeeuwse locatie met name noemt. (Over andere Zeeuwse elementen in het werk van Cats: Meertens 1943, 281-283). Het kan zijn dat hij met deze opmerking, die niet voorkomt in het Nederlandse gedicht, werkelijk op een speciale storm doelt. In J. Buisman, *Weer of geen weer. Meteorologie voor natuurvrienden*. Herziene uitgave. Baarn 1978 worden in of vóór het jaar 1618 echter geen speciale weersomstandigheden vermeld. En het woord *onlangs* lijkt de Allerheiligenvloed, die in 1570 Zeeland trof, uit te sluiten. Ook is het denkbaar dat Cats' omschrijving strikt symbolisch moet worden opgevat. Het beeld dient dan om er de ondeugdzaamheid van de 'onstuimige' actie mee aan te duiden.

Een contemporaine toespeling is evenmin uitgesloten. In de verzameling opmerkelijke en vermakelijke verhalen, getiteld *De wintersche avonden, of Nederlandsche vertellingen van Philologus Philiatros, a Ganda* [= Jacobus Viverius]. Amsterdam 1615 komen verschillende anekdotes voor over vrijerij, liefde en huwelijk waarin wordt gezinspeeld op actuele gebeurtenissen, zoals: 'Daer was tot Middelburgh in Zeelandt eenen overspeelder met naemen Leliers, die *noch onlanghs* eene vrouwe ghetrouwt hadde ...' (p. 211; cursivering van mij, HL). Ook een Vlissingse vertelling over een oude man en een jong meisje kan in deze of een soortgelijke bundel zijn opgenomen. Overigens zou men ook kunnen vertalen: daar waar (*ubi*) Vlissingen met zijn muren [duinen] de zee weerstaat (*resistit*).

³ Ed. Frankfurt 1605, 302-303. Cats geeft alleen de laatste twee regels van het epigram dat Cypraeus aanhaalt. Zij fungeren eveneens als (spot)gedichtje binnen het onderschrift onder embleem CXVII in Andrea Alciato, *Emblematum liber*, dat als motto heeft: 'Senex puellam amans' (Een oude man, verliefd op een meisje). Op de pictura heeft een bejaarde man – die Sophocles op leeftijd moet voorstellen – zijn hand op de borsten van een meisje gelegd. Zij heet hier Archippe. Rechts ligt een dood lichaam uitgestrekt op de grond; een uil zit er bovenop. Zie voor een bewerking van dit embleem in Heinsius' *Quaeris quid sit amor?*, de commentaar bij embleem LI en afb. 51.6. Cats lijkt met het woord *schoot* in zijn motto de laatste regel uit het bijschrift van Heinsius te hernemen:

Het komt of vroech oft laet: ick vreesde voor de doot,
En krijge voor mijn graf mijns alderlieftsten schoot.

In: *Nederduytsche poemata*. Amsterdam 1616, 92, nr. 48. Met de vermelde wettekst doelde Cypraeus op *Corpus iuris civilis. Codex Iustinianus* ('De legitimis heredibus'), VI, LVIII, 12 dat begint met 'Si maior ...' en waarin gesproken wordt over het 'nuptias impares'. Zie ed. P. Krueger. Berlin 1877, 286.

⁴ Meurier 1617, 57 (met kleine variaties: 11, 56, 145 [= 143] en 145). *Proverbia* I, 198 en III, 230.

⁵ Vert. Van de Laar 1987, 72. Caecubum is een wijnstreek in zuidelijk Latium. Beroemd waren de feestmalen van de Saliërs, waar Horatius – in deze ode over de vergankelijkheid van al het aardse – op doelt (vgl. ook *Ode*, 1, XXXVI en XXXVII).

⁶ De zin vervolgt bij Horatius: 'als Orcus (de god van de onderwereld) groot en klein wegmaait'. De streek Calabrië heette ook al in de oudheid de 'hak' van Italië; ten westen daarvan lag de bergachtige landstreek Lucanië. 's Winters liet men de kudde in Calabrië grazen, en wanneer het er in de zomer te warm werd, werden die verplaatst naar de bergweiden van Lucanië. Vgl. de vertaling van Van de Laar 1988, 128 en 149; en *WDO* 548-549, 1520, en afb. 63. Het citaat wordt ook aangehaald door Langius (370 B).

⁷ Deze passage gaat terug op Plinius, *Naturalis historia*, IX, XXX, 65: 'Lutarium [...] semper comitatur sargus nomine alius piscis, et caenum fodiente eo excitatum devorat pabulum' (De mul vergezelt altijd een andere vis, genaamd zeebrasem; wanneer die aan het wroeten is, slokt hij het omhooggewoelde voer op). Vgl. echter ook de annotatie bij B.6, r. 1.

⁸ *Epistulae morales*, xci, 6. Cats heeft *Dei*, Seneca 'deum' [= deorum, van de goden]. Vgl. de vertaling van Verhoeven 1980, 324.

⁹ Ovidius, *Metamorphosen*, 1, 273.

¹⁰ *Detestatus ... vanam?*: Ecclesiastes (Prediker) 2:18-19. Alternatieve vertaling van het slot: Omdat ik een erfgenaam zal hebben van wie ik niet weet of hij wijs zal zijn of dwaas. Dat is ook ijdelheid.

¹¹ *Nonne ... est*: Ecclesiastes (Prediker) 2:24-25.

¹² Afbeeldingen van de vissen in C. Gesner, *Vollkommenes Fischbuch*. Frankfurt am Main 1670, 27-28, 49 en 53 (*ed. princ.* 1563). Vgl. ook Couch 1862-1863, 1, 209-219, i.h.b. 210.

¹³ Vgl. Ovidius, *Tristia*, III, IV, 25-26:

Bene qui latuit, bene vixit, et intra
fortunam debet quisque manere suam.

Wie in afzondering leeft, leeft goed en ieder behoort
binnen de perken te blijven die de fortuin hem toewijst.

¹⁴ Zie voor de Carthaagse zanger Iopas: Vergilius, *Aeneis*, 1, 740-741: 'Cithara crenatus Iopas personat aurata, docuit quem maximus Atlas'. Vert. Schwartz 1989, 19: 'De langgelokte Iopas tokkelde de gouden lier, onderwezen door de machtige Atlas.' In Cats' versregel is er sprake van een *enallage*: gouden hoort grammaticaal bij Iopas, qua betekenis echter bij citer (vgl. ook de tekst van Vergilius).

De herder Meliboeus, door Vergilius sprekend ingevoerd in zijn *Eclogae* (1, III, v en VII), geniet van het pastorale leven, zingt over zijn liefde en ziet er tevreden op toe hoe zijn vee zich ongemoeid voedt. Over deze traditionele tegenstelling tussen het herdersleven en het leven aan het hof, o.m. in het werk van Cats: Smits-Veldt en Luijten 1993.

¹⁵ Aangehaald door Langius (705 B); niet teruggevonden bij Plato. Het kan behalve een aanhaling uit het boek *Timaeus* eveneens een uitspraak van Timaeus zijn; hij figureert ook elders in het werk van Plato.

¹⁶ De plaats waar Cats zich op baseerde, zal Erasmus' *Colloquia* ('Convivium fabulosum') zijn geweest. Zie: *Opera omnia*. Ed. Clericus 1703, 1, 761 D-E: 'Pythagoras totum mercatum dividebat in tria hominum genera: quorum alii prodiissent ut venderent, alii ut emerent: hoc utrumque genus aiebat sollicitum esse, proinde nec felix: alios non ob aliud venire in forum, quam ut spectent quid illic proferatur, aut quid agatur: hos solos esse felices, quod vacui curis, gratuita voluptate fruerentur. Atque ad hunc modum dicebat Philosophum versari in hoc mundo, quemadmodum illi versarentur in mercatu' (Pythagoras onderscheidde in de mensen die zich met de handel inlieten drie soorten: de ene soort was op pad gegaan om te verkopen, de andere om te kopen; en beide groepen hadden volgens hem zorgen en waren daardoor ongelukkig. Andere lieden kwamen enkel naar de markt om te kijken naar wat er werd aangeboden of waarin werd gehandeld. Alleen die laatsten waren gelukkig omdat ze zorgeloos en belangeloos konden genieten. Zoals zij op de markt staan, zei hij, staan de filosofen in deze wereld).

Vgl. bovendien Erasmus, *Apophthegmata*, VII, VII: ‘Pythagoras. Dicebat, vitam humanam esse similem panegyri, hoc est, solenni hominum conventui: ad quem alii conveniunt certaturi, alii negociaturi, nonnulli spectatores modo futuri. Ac caeteros quidem omnes esse sollicitos, solum spectatorem tranquillum frui celebritate: hunc spectatorem aiebat esse Philosophum, qui non ob aliud in hoc mundi theatrum prodisset, quam ut naturas rerum ac mores hominum contemplaretur’ (Pythagoras. Hij zei: *Het leven van de mens lijkt op een markt*, een jaarlijkse bijeenkomst van mensen: daar komen sommigen om een geschil te beslechten, anderen om te handelen, en slechts weinigen om alleen maar toeschouwer te zijn. De anderen zullen allemaal zorgen hebben, alleen de toeschouwer geniet in alle rust van de drukte. Volgens hem is de filosoof deze toeschouwer, omdat hij om geen andere reden dit wereldtheater betreden heeft, dan om de natuur en haar vormen, en de gewoonten van de mensen te overdenken). In: *Opera omnia*. Ed. Clericus 1703, IV, 347 B; cursivering van Erasmus). Ook Montaigne maakte een toespeling op deze gedachte van Pythagoras. Zie *Essais*, I, XXVI. Ed. Villey 1978, I, 158.

¹⁷ Deze uitspraak, afkomstig van de filosoof en natuuronderzoeker Democritus van Abdera (ca. 460-ca. 370), wordt aangehaald door Stobaeus, *Sententiae* (‘De foelicitate’), sermo CI. Ed. Orléans 1609, 552: ‘Εὐτυχής, ὁ ἐπὶ μετρίοισι χρήμασιν εὐθυμεόμενος, δυστυχής δὲ, ὁ ἐπὶ πολλοῖσι δυσθυμεόμενος’ en ‘Fortunatus est, qui cum exiguis pecuniis hilaris fuerit: infortunatus autem, qui inter magnas opes tristatur.’ Cats citeerde de uitspraak via Langius (458 A). Zie ook H. Diels, *Die Fragmente der Vorsokratiker*. Sechste, verbesserte Auflage. Ed. W. Kranz. Berlin etc. 1952, II, 205, nr. 286.

¹⁸ Ontleend aan Seneca, *Epistulae morales*, XVI, 7: ‘Istuc quoque ab Epicuro est: “Si ad naturam vives, numquam eris pauper; si ad opiniones, numquam eris dives”.’ Vert. Verhoeven 1980, 52: ‘Ook wat volgt is door Epicurus gezegd: “Als je volgens de natuur leeft, zul je nooit arm zijn; als je volgens vooroordeelen leeft, zul je nooit rijk zijn”.’ Zie voor de oorsprong van dit dictum: *Epicurea*. Ed. Usener 1887, 161, nr. 201. Cats kan het citaat – verkort en met kleine aanpassingen – hebben ontleend aan Langius (373 B). Die heeft: ‘Si ad naturam vives, nunquam eris pauper. Si ad opinionem, nunquam eris dives.’

¹⁹ Zie embleem 1 (medaillon 3) en noot 27 aldaar. Cats komt herhaaldelijk op dit thema terug, zoals o.m. is te lezen in de volgende passage uit de *Spiegel* 1632, I, 38, nr. XIII:

Mijn buer-man is bedaegt, mijn buerman heeft gebreke
Die voor het meeste deel in oude lieden steken.

Toch denkt de oude, hoestende, rochelaar een jonge maagd te kunnen krijgen:

Soo komt de loose kuch hem bersten uyt den mont;
Dies lacht het geestigh dier, en seyt, als in het jocken,
Dat is geen fluytje, vrient, om vrijsters mee te locken.

In *ADW* 1712, I, 499. Vgl. bovendien *Spiegel* 1632 (einde deel 1, aparte nummering), 53: ‘Tis de grootste mis-slagh diemen doen kan (mijns oordeels) datmen om gelts of goets wille een onghevoegelick partuyr ter hant neemt.’ In: *ADW*

1712, 1, 565. Vgl. verder ook Arnisaeus, *De iure connubiorum*, VI, v, 5. Ed. 1636, 281; en *Stad in Vlaanderen*. Tent. cat. Brussel 1991, 518, nr. 309 c.

²⁰ Zo vergeleek Gregorius n.a.v. Deuteronomium 22:10 in zijn *In librum primum regum*, v, 12 de ezel met de vleselijke liefde: 'Quare et per Moyson dominus prohibens ait: 'Non arabis in bove et asino.' Asinus quippe est amor carnalis. Quia enim portat, quos amat, quasi forte est animal et, quia inordinate, id est non pro deo, diligit, lascivum. In bove ergo et asino arari non potest: quia ad fructum aeternae mercedis anima non excolitur, si puritas amoris, quo deo coniungitur, inordinato proximi amore polluatur' (Daarom zegt de Heer vermanend via Mozes: 'Gij zult niet ploegen met een os en een ezel tegelijk', want de ezel is de vleselijke liefde. Omdat hij immers de mensen die hij mag, draagt, is hij als het ware een sterk dier en onzedelijk, omdat hij onbetamelijk, dat wil zeggen: niet voor God, bemint. Met een os en een ezel samen kan daarom niet geploegd worden, omdat de ziel niet gevormd wordt tot de vrucht van het eeuwige loon, als de zuiverheid van de liefde – waardoor hij met God verbonden wordt – door een ongevoeglijke liefde tot de naaste bezoedeld wordt). Ed. P. Verbraken. Turnhout 1963, 423-424, r. 231-237 (CC CXLIV). Vgl. ook Antonio Ricciardi, *Commentaria symbolica ...* Venezia 1591, 92, nr. 53. Zeer uitgebreid over de biologische bijzonderheden van de ezel en de muilezel is Gesner, *Thierbuch* 1563, XLverso-LVverso.

²¹ Sunt Asini cantare rudes, tamen ossa ministrant
Quae fistulis aptissima;
Sic quibus est res ampla domi, tenues studiosos
Opibus iuvare convenit.

In: *Emblemata, partim moralia, partim etiam civilia*. Gouda 1618, 194, nr. 1.XV. De prent is van Christpijn de Passe jr. De platen uit Schoonhovius werden in 1626 hergebruikt door Van Zevecote. Zie Landwehr 1988, 297, nr. 908.

²² Inv. nr. 2632, onder de titel *Der kranke Alte*. Met dank aan M. Senenko te Moskou. Vgl. verder De Vries 1977, 87, 101 en noot 66.

²³ 'Hij mocht rustig aannemen, dat de meeste Hollandse burgers van zijn tijd het werk van Jacob Cats goed kenden' (Defoer 1980-1981, 264. Hij geeft het schilderij de titel *Ongelijke liefde*). 'Beentje moet oudtijds ook in gebruik zijn geweest voor een beenen fluitje, verg. Kwakkelbeentje', *WNT* 11, 1, 1299. Een kwakkelbeentje, of beenpijp werd gebruikt om vogels mee te vangen. 'Op iets benen' kan ook spotten betekenen. (*Ibid.*, 1315, en Cats, *ADW* 1712, 1, 132).

Over de dubbelzinnige betekenis van het woord fluit zal men niet hebben hoeven speculeren. De toepassing van de fluit als fallisch symbool wordt in het stuk van Steen door middel van verschillende significante gebaren en attributen ondersteund. Het blijft echter de vraag of het verband tussen de fluit en de symboliek van het bot van de ezel ook direct door de kijker werd gelegd.

De woorden fluit en fluiten kennen een breed scala aan connotaties, waarvan een aantal in dit geval van toepassing zou kunnen zijn. Vgl. voor 'op de fluit spelen': niets krijgen, of: toekijken (*WNT* 11, 11 en 111, 4582) en fluit voor het mannelijk lid (*Ibid.*, 4584, 12; *EF*, 52). In hoeverre fluit voor lichtzinnige vrouw, lichtekooi of trouwlustig meisje (*Ibid.*, 4585, 111; *EF*, 52) hier in de betekenis

meespeelt – volgens de toelichting in het *WNT* vooral in de Achterhoek gebruikt – is niet duidelijk. Zie voor ‘fluiten’ in de betekenis van liegen en bedriegen (*Ibid.*, 4588 en 4589, 3).

²⁴ Zie Stewart 1977.

²⁵ Zie *Moralia* (‘Septem sapientium convivium’), 150 E-F. Vgl. ook *Moralia* (‘De Iside et Osiride’), 362 F.

²⁶ *Naturalis historia*, XI, LXXXVII (215) en XVI, LXVI (172). Vgl. voor het verband dat de Romeinen legden tussen aphrodisiaca en de ezel: *HDA* 1, 525.

²⁷ Ik heb geen bewijs gevonden dat men ze ook toen van ezelsbot maakte. Op zeventiende-eeuwse herberg- en herdersscènes komen blokfluitisten voor die een eenvoudig instrument bespelen, gemaakt van hout of been, aldus J. Koldewij, “‘Van eens esels been de beste fleuyten comen.’” De blokfluit in de Nederlandse kunst van de 17e eeuw.’ In: *Programmaboek Holland Festival Oude muziek*. Utrecht 1993, 52-62, i.h.b. 55. Het ezelsbot wordt niet genoemd in de paragraaf ‘beensoorten’ in de studie van C. Brade, *Die mittelalterlichen Kernspaltflöten Mittel- und Nordeuropas*. Neumünster 1975, 31-33 (‘Knochenarten’). Zie voor de tekst in de editie 1618, Bijlage 2.

²⁸ Ed. Paris 1672, 90, nr. XXIII. Vgl. voor het gebruik van het vel van de ezel als trommelvel: *WNT* III, II en III, 4333 en 4336.

²⁹ Ed. Amsterdam 1675.

XLVIII WAT NIET GELIJK IS, BLIJFT UIT ELKAAR.

PRENT Een aap en een schildpad zitten bij elkaar. De aap zit ineengedoken, met zijn bek open, en kijkt naar de schildpad die frontaal is weergegeven. Op de achtergrond zeilen een paar binnenscheepjes op een water. In de verte is een dorpje te zien, omringd door bomen. Sterk aangezette zonnestrallen komen vanachter een wolk vandaan.¹

Gesigneerd linksonder: JS.

Afmeting: 12,4 × 12,4 cm.

XLVIII.A.1

MOTTO Ongelijksoortigen moeten niet samengaan. Vgl. *WNT* XX, 2226, 10; evenals *ADW* 1712, 1, 564.

1 *sim*: aap

4 *teghenheydt van aert*: tegengesteldheid van (hun) aard

5-6 *paren met*: koppelen, uithuwelijken aan

6 *Fop*: Een eigennaam die Cats vaker noemt in de *Sinne- en minnebeelden*, doorgaans om aan te geven dat het een sukkel van een jongen is.

tammen gast: saaie, slappe vent

7 *Mach*: kan

immers: althans

8 *die ... verschilt*: die (dan toch ten minste) minder van u verschilt dan ik

- XLVIII.A.2 Wat niet gelijk is, blijft uit elkaar.²
- Omdat de apin zich niet kan verenigen met de trage schildpad,
de apin wier kracht ligt in aangename beweeglijkheid,
de apin, de lieveling van het bos, het vertier van de mensen,³
trilt zij over haar hele lijf, zodra zij het gehate reptiel ziet.
5 Geef jij, mijn lief, die pompoen de macht over jou,
die vent die in zijn hele borst geen korreltje zout heeft?⁴
Wat voor een dwaasheid is dat, dode lichamen met levende te verbinden?
Of keert soms de misdadige kracht van tirannen terug?⁵
- XLVIII.A.3 De zwaarmoedige en trage past niet bij de vrolijke.
- De apin in het woud, onophoudelijk vrolijk, zal zich nooit verenigen met de
trage schildpad. Doe alles wat je kunt, maar overal waar de natuur haar band
heeft geloochend,⁶ zul je niets bereiken.
- XLVIII.A.4 Saxo Grammaticus, *Gesta Danorum*, 1, VIII, 24-25.
- Er staat bij Saxo Grammaticus in boek 1 een klacht van Ulvild, de roemrijke
dochter van de koning der Denen, over een ongelijk huwelijk, die ik hier met
recht toevoeg. 'O ik rampzalige, wier adeldom wordt verduisterd door een
ongelijke verbintenis! O ik ongelukkige, met wier adellijke afkomst een boerse,
lage, afkomst wordt verbonden. O vervloekt kind van mijn moeder, aan wier
beschaving zich een boerse onbeschaafdheid vergrijpt, wier waardigheid door de
volkse onwaardigheid wordt neergehaald, wier adeldom door de huwelijks
staat wordt verminderd', enzovoort. Op deze klacht volgde dan ook een tra-
gische afloop, zoals dezelfde schrijver in het vervolg uitvoerig vermeldt.⁷
- XLVIII.B.1
- MOTTO
- 1 *den ... paer*: is niet geschikt om een paar te vormen
2 *den ... scheren*: zich als een gek aan te stellen, dwaas te doen. Zie Stoett, 627.
3 *Soect*: Probeert
4 *nyt een tegen-aert*: als gevolg van een tegenovergestelde geaardheid
5 *af te weren*: op afstand te houden
6 *sedich*: ingetogen
7 *ghespuys*: gedierte
8 *te mallen*: gekheid te maken, te vrijen
9-10 Vgl. het motto 'Houd by uw gelijck, so werdy minst bedrogen', in: D.P. Pers,
Bellerophon of lust tot wysheyd. Amsterdam 1614, H1V, nr. XXVIII; ook hier staan
op de pictura twee dieren tegenover elkaar.
11 *soetst*: het heerlijkst, prettigst
- XLVIII.B.2 Voor de lichtzinnigen is ernst een gebrek.
- De dansende apin die gewoonlijk steeds maar rondzwerft,
mijdt jou, schildpad met je huis op de rug, als de pest.
Uitgelaten jonge mannen haten een bescheiden leefwijze
en een hitsige jongen veracht een zedig gezicht.
5 Als een meisje iets minder praterig is, wordt ze nors genoemd

en helaas! kuisheid heet onbeschaafdheid.
Dwaze knaap! een brutaal, overmoedig, fladderend en praatziek meisje
is misschien wel geschikt voor de markt, maar zal niet geschikt zijn voor het
huwelijk.

XLVIII.B.3

Ernstig en lichtzinnig passen niet bij elkaar.
Ieder zoekt wat overeenkomst met hem vertoont.⁸

Je verafschuwt het gedrag van de schildpad, terwijl de aap, die speelt op straat,⁹
bij je in de smaak valt. Maar, mijn vriend, vrouwen te zoet in de liefde, vinden
hun draai niet als het op een huwelijk aankomt.

XLVIII.B.4

Horatius, *Epistulae*, I, XVIII, 89-90.

Ernstige lieden haten een opgewekt iemand en grappenmakers een somber
iemand; de snellen haten een langzame en de bedaarden iemand die actief en
behendig is.¹⁰

XLVIII.B.5

Voor de lichtzinnigen is ernst een gebrek.

Jongeren die zich beginnen te bezinnen op een huwelijk zijn, naar de heden-
daagse gewoonten, over het algemeen niet gewend in de meisjes die ze om die
redenen benaderen, dat te zoeken wat voor het huishouden nuttig zal zijn. Meestal
immers bevalt het hun gewoonlijk het meest als een meisje aardig kan zingen,
opgewekt kan praten of uiteindelijk zich mooi kan opmaken. Dat is niet ver-
wonderlijk: omdat de jongemannen zich ook zelf in hun jeugdige vuur uitleven,
gaan ze, zoals men zegt, gemakkelijker naar mensen die iets herkenbaars heb-
ben.¹¹ Toch leert de praktijk dat al die jeugdige onbezonnenheden na een paar
jaar, wanneer kinderen gevoed en de andere lasten van het huwelijk gedragen
moeten worden, meteen verdwijnen en dat direct andere, ja zelfs tegengestelde
zaken aangeleerd moeten worden, niet zonder last en schade voor het familie-
bezit. Hoeveel te beter, beste jongen, zou je je ogen en hart kunnen richten op
een bescheiden meisje dat goed is in het huishouden, beter dan op een meisje dat
goed is in dansen? Ook al bevalt zij jou misschien in deze periode met je
jeugdige hartstochten nog niet zo als één of ander meisje van die andere soort,
binnenkort denk je er volgens mij zeker anders over. Je ziet toch ook dat men-
sen die een reis ondernemen naar andere landen hun kleding niet maken naar de
gewoonte van de streek waar ze nu zijn, maar van die waar ze heen gaan.¹² Doe
hetzelfde en vaar wel.

XLVIII.B.6

1

haer ... stellende: die van plan is te gaan trouwen

na dat nu: zoals nu eenmaal

2

vereyscht [...] in: eist ... van, verlangt ... van

2-3

schier niet min [...] als het ghene: Op te vatten als: alles behalve wat, nauwelijks
iets van wat.

2

dochters: meisjes

3

ten dien eynde: voor dat doel, nl. het *houwelijck* (r. 1)

bewandelen: leren kennen, achterna lopen. Meestal gezegd van jongemannen die
ervaring willen opdoen bij vrouwen; vgl. *WNT* II, II, 2378, 5.

- 3-4 *huyshoudinghe*: gezin
 5 *quellen*: zingen
toyen en ployen: optooien en opschikken
 6 *het vorder*: het verdere (nl. hun taak als huisvrouw)
 6-7 *Ulen ... nylen*: Wat onderling overeenkomt, voelt zich tot elkaar aangetrokken;
 soort zoekt soort (WNT XVII, III, 48. Vgl. verder 57, 3, b en 59, c voor de
 betekenis van uil als: iemand die zich onverstandig gedraagt).
 8 *licht*: lichtzinnig
 10-11 *andere ... vallen*: Zie voor de last van het huwelijk, verbeeld door een juk: Ripa
 1644, 208b.
 11-12 *raeck* ... *zyde*: worden gewoonlijk de clavecimbel en al die dingen aan de kant
 gezet; hier: is het uit met het vrolijke, onbekommerde, leven.
 14 *o soete jeucht*: De jeugd wordt hier duidelijk ook als lezersgroep van deze tweede
 afdeling beschouwd. Vgl. ook het Latijn *Mi adolescens* (Beste jongen), r. 11.
 14-15 *naerder bedencken*: nadere overweging
 15 *voorsichtich*: vooruitziend, of: voorzichtig
 15-18 *ghelijck ... komen*: Vgl. noot 12.
 18 *haest*: binnenkort
 23 *strax verkout*: snel bekoeld

XLVIII.C.1

MOTTO

[Moet zijn:] Spreuken 28:1, 'De goddelozen vluchten, waar geen vervolger is.'
 Vgl. ook c.6, r. 9-10.

- 1 *jaegt*: loopt achter hem aan, verjaagt
 4 Gebaseerd op Plinius, *Naturalis historia*, IX, XII (37): 'Dentes non sunt testudini'
 (De schildpad heeft geen tanden). Hier om aan te geven dat de schildpad er niet
 schrikkanjagend uitziet.
 5 *boose rancken broet*: slechte streken bedenkt
 6 *Hy ... vlucht*: Een parallelie met een climax.
gedreven: opgejaagd
 7 *drilter*: trilt er

XLVIII.C.2

Wie ijdele schrikbeelden vreest, doet in feite een bekentenis.¹³

De schildpad zwoegt, gebukt onder de last van haar eigen huis
 en met haar zware lichaam sleept ze zich voort over de stoffige grond.
 Zodra de apin haar ziet, vlucht zij en wendt zij haar gezicht trillend af naar
 achteren, en acht zich niet veilig door te vluchten.

- 5 Bij het geluid van een mug en bij de schaduw van een bewegende rietstengel
 vlucht de goddeloze, zelfs al zit niemand hem achterna.
 Iemand met een slecht geweten vergaat geheel van angst,
 ook dan, wanneer er geen reden tot bange vrees is.

XLVIII.C.3

De zondaar is altijd bang.¹⁴

Hoezeer jouw schild je ook neerdrukt, schildpad, de aap ontvlucht je toch in
 grote haast uit vrees te worden gepakt. Altijd vlucht de zondaar¹⁵ terwijl
 niemand hem kwaad wil doen, en niemand hem achtervolgt.

- XLVIII.C.4.a Job 15:21-22.
Het geluid van de verschrikking is altijd in de oren van de goddeloze en hoewel er vrede is, vermoedt hij altijd een hinderlaag, terwijl hij aan alle kanten het zwaard om zich ziet.¹⁶
- XLVIII.C.4.b Job 18:11.
De beroeringen verschrikken de goddeloze rondom en verstrooien hem op zijn voeten.¹⁷
- XLVIII.C.4.c Spreuken 28:17, 'Een mens, gedrukt om het bloed van een ziel, zal naar de kuil toevluchten; men ondersteune hem niet.'¹⁸
- XLVIII.C.5 Wie ijdele schrikbeelden vreest, doet in feite een bekentenis.
'Een slecht geweten is de moeder van de angst', zei Chrysostomus naar waarheid.¹⁹ Dat huiver immers een onafscheidelijke metgezel is van goddeloosheid, daarvan getuigen zij die dagelijks uitvluchten voor hun geweten zoeken maar ze niet vinden. 'Zij die gezondigd hebben menen dat zij altijd straf onder ogen moeten zien', zegt hij.²⁰ Daardoor gebeurt het dat de goddeloze voor alles huivert, zelfs voor wat helemaal niet angstwekkend, maar zelfs begerenswaardig is; God vreest hij, omdat hij weet en voelt dat Hij hem vijandig is, de duivel omdat hij zijn folteraar is en zichzelf omdat hij zijn aanklager is. Voor een vroom man daarentegen is niets afschrikwekkend. God niet: er is volgens hem niemand die hem meer wil helpen; de duivel niet: er is volgens hem niemand die hem minder kan deren; zijn geweten niet: alles is daar rustig; de huiveringwekkende donder noemt hij de liefdevolle stem van zijn Vader, de angstwekkende bliksem stralen van de goddelijke majesteit, de dood een doorgang naar een beter leven, het oordeel van God het einde van de strijd en de zorgen. Kortom:
'Als het hemelgewelf breekt en instort,
blijft hij onbevreesd onder het vallend puin.'²¹
Ieder die werkelijk moedig wil zijn, moet er altijd weer voor zorgen dat hij een van zonden gezuiverde geest houdt.
- XLVIII.C.6
1 *oudtvader*: Nl. Chrysostomus, zie noot 19.
2 *gewisselijck*: stellig
3-4 *versmachte*: benauwde, 'bijna gestikte'
6 *Hy ... Godt*: Hij is van schrik vervuld voor God. In de bijbel worden de godvruchtigen er meer dan eens op gewezen zich niet te 'ontzetten'.
9 *wijse-man*: Salomo in Spreuken 28:1, 'De goddelozen vluchten, waar geen vervolger is; maar elke rechtvaardige is moedig, als een jonge leeuw.' Vgl. ook het motto boven c.1.
10 *vrymoedich*: moedig, zonder angst
13 *ghewisse*: geweten
15-16 *des selfs grootachtsaemheyt*: diens heerlijkheid
18 *gantsch en gaer*: geheel en al
18-19 *Al ... gevaer*: Bewerking van het Horatius-citaat, zie noot 21.

- 20 *onvertsaecht*: onbevreesd
goets moets: zonder vrees, met goed vertrouwen beziel. Vgl. Mattheus 14:27 en Handelingen 27:22, 25, 36.
- 21 *doodelijke wercken*: doodzonden, of: ondeugden die dodelijk zijn voor het gemoed van de mens (vgl. WNT III, 11 en III, 2868). Ook ter sprake gebracht in XII.C.6.

COMMENTAAR Cats presenteert in zijn amoureuze duiding een grootmoedige jongeman die zijn geliefde verzoekt om wanneer ze hem zal afwijzen, dan toch in ieder geval iemand te verkiezen die, evenals hij, in karakter overeenstemt. Net zomin als de aap en de schildpad het met elkaar kunnen vinden, lukt het in de liefde je te verbinden aan iemand die tegenovergesteld van aard is. Omdat iedereen verlangt naar wat overeenkomst met hem of haar vertoont, is er toch zeker in de liefde behoefte aan gelijkheid.

De tweede uitleg borduurt op dit onderwerp voort, maar er vindt daarin een perspectiefwisseling plaats: de schildpad, eerder toonbeeld van saaiheid, staat nu voor de kuisheid en Cats betoogt hier dat een jongeman de ingetogen bescheidenheid van een meisje dient te waarderen. Iemand die op zoek is naar een geschikte echtgenote moet niet denken dat brutale en levenslustige meisjes het meest bekwaam zijn voor het huwelijk. Hoe speels en uitgelaten ze ook kunnen zijn tijdens de vrijerij, ze schieten vaak te kort wanneer ze eenmaal getrouwd zijn en blijken zelden opgewassen tegen de taken die ze als moeder in het gezin behoren te vervullen. Cats raadt de jeugd op vaderlijke toon aan toch vooral oog te hebben voor toekomstige omstandigheden en daarmee ook rekening te houden bij de keuze van een geschikte, dat wil zeggen ingetogen, partner.

Niet voor niets gebruikt hij het beeld van de schildpad. Het dier werd beschouwd als hemels symbool omdat Phidias een voet van het door hem van goud en ivoor gemaakte beeld van Aphrodite (Urania) in de stad Elis liet rusten op een schildpad. Doorgaans denkt men daarbij, als een toespeling op de naam Urania ('hemelse'), aan het hemelse gewelf. Omdat Venus Urania ook de echtelijke liefde representeert, zag men in de schildpad tevens het symbool van de huiselijke ingetogenheid en zwijgzaamheid, een verband dat onder meer te vinden is in Plutarchus' *Moralia*.²²

Deze vergelijking werd opgepikt door de Dordtse arts Johan van Beverwijck in zijn boek *Van de uitnemendbeydt des vrouwelijcken geslachts*. De lof van een vrouw, zegt Van Beverwijck, bestaat in de zorg voor haar huishouden, en omdat ook de schildpad altijd thuis is, wordt de vrouw op de begeleidende illustratie staande op het dier afgebeeld; zij houdt een brandend hart vast (afb. 48.1). Deze gravure gaat op haar beurt weer terug op een embleemprint van Hadrianus Iunius, opgenomen in zijn in 1565 verschenen *Emblemata*. De vrouw houdt onder het motto 'Uxoriae virtutes' (De deugden van een echtgenote) haar vinger op de lippen – een teken van zwijgzaamheid en bescheidenheid – en een sleutelbos in de hand (afb. 48.2).²³ De zienswijze stemt eveneens overeen met wat Paulus opmerkte in 1 Timotheus 2:11-12, 'Een vrouw late zich leren in stilheid, in alle onderdanigheid. Doch ik laat de vrouw niet toe, dat zij leert, noch over de man heerst, maar wil, dat zij in stilheid is.' Ook Johannes Calvijn verwees bij zijn behandeling van het juist gedrag van de vrouw naar het beeld van de schildpad.²⁴

Cats zou de metafoor hernemen in zijn *Houwelyck* van 1625:

Een schild-pad, huys-vriendin, die noyt en komt getreden,
Of draegt tot aller stont haar wooning op de leden;
Om dat een jonge vrou, oock alsse buyten reyst,
Moet dencken wat het huys van hare pligten eyst.²⁶

In één van Aesopus' fabels is de schildpad zo honkvast dat hij het zelfs laat afweten op het grootse huwelijksfeest van Zeus. Toen de oppergod hem vroeg waarom hij niet was komen opdagen, gaf het beest als antwoord: 'Oost west, thuis best'. Dit ontstemde Zeus zozeer dat hij de schildpad strafte door hem voor altijd zijn eigen huis te laten dragen.²⁶

Tegenover de bescheidenheid (bij Cats gelijkgesteld aan ingetogenheid) van de schildpad wordt in dit embleem de levenslustige en schaamteloos dansende aap gesteld, een beest waaraan elke verantwoordelijkheid vreemd is. In die zin functioneren beide dieren ook als elkaars pendanten, met het eerbare meisje geplaatst tegenover de lichtzinnige vrouw.²⁷ Dat Cats nu juist kiest voor de combinatie schildpad en aap, heeft waarschijnlijk te maken met de manier waarop over de beide dieren binnen de leer van de temperamenten werd gesproken. Aan de aap werd namelijk het sanguïnische temperament gekoppeld en die moest beschouwd worden als tegenhanger van de flegmatisch gekarakteriseerde (zee)schildpad. Alle hierboven ter sprake gebrachte iconologische verwerkingen van de schildpad komen reeds bij Ripa voor: hij beschrijft het dier als beeld voor de flegmaticus, voor het thuisblijven en voor de kuisheid.²⁸

Bovendien werden beide laatste toepassingen al eerder aangehaald in het onderschrift dat Joachim Camerarius bij een prent van een schildpad dichtte (afb. 15.2). Ook Camerarius bestempelde in *Symbolorum emblematum ex animalibus quadrupedibus* het huis als beste toevluchtsoord waarin de (huis)vrouw ingetogen en eerbaar kan leven.²⁹

In zijn uitleg bij het vijftiende embleem beklemtoonde Cats, net zoals hij dat hier in zijn godsdienstige uitleg doet, hoe drukkend een slecht geweten kan zijn en hoe moeilijk het is een zondig gemoed te verbergen. Het is de goddeloze volstrekt onmogelijk zijn omstandigheden objectief te bezien en hij leeft dan ook in permanente angst. De citaten uit het bijbelboek Job illustreren de radeloosheid van de zondaar. Alleen een zuivere geest kan de mens vrijwaren van zijn angsten.

Een ontmoeting tussen de beide dieren is eerder tot onderwerp gekozen in de beeldende en literaire kunst. Het rijden op een schildpad komt in de antieke kunst nogal eens voor: behalve Venus en Silenen zijn er voorbeelden van een aapachtige figuur, die te vergelijken is met de hoofdfiguur in een oriëntaalse fabel. Het verhaal maakt onderdeel uit van de *Panchatantra*. De raam- en hoofdvertelling van het vierde boek vertelt de geschiedenis van een zeemonster: in sommige versies is het een krokodil en in de Arabische verwerking een schildpad.³⁰

De vrouw van de schildpad is kwaad op de aap Rastamutha (Roodhoofd), omdat ze meent dat haar man op deze aap – van wie hij heerlijke vruchten heeft ontvangen – verliefd is geworden. Zij wil het hart van de aap hebben, en haar man krijgt de opdracht hem daarvoor te doden. De aap, die niet kan zwemmen, wordt daarom uitgenodigd plaats te nemen op de rug van de schildpad.

Wanneer ze een eindje van de wal gekomen zijn, krijgt de aap echter argwaan en met een list (hij zegt aan wal namelijk nóg een hart te hebben) brengt hij zich alsnog in veiligheid. De aanvankelijke vriendschap verkeert daarop in vijandschap en de aap slaat aan het vertellen. Het zijn verschillende verhalen over domheid, onjuist ingeschatte vriendschap en de luimen van een vrouw.

De schildpad wordt door het noodlot achtervolgd: zijn vrouw sterft, zijn verblijfplaats wordt door anderen ingenomen en er rest hem niets meer dan zijn zonde op te biechten. Het verschil tussen beide dieren loopt als een rode draad door de fabel, en de schildpad – in dit verhaal dus negatief gezien en betiteld als booswicht – druipt ten slotte af. De vertelling werd ook opgenomen in Zacharias Heyns' uitgave van de *Voorbeelsels der oude wyse* uit 1623, met op een houtsnede het voor de aap zo hachelijke moment als hij zich over het water laat meevoeren op het schild (afb. 48.3).¹

BEWERKING EN NAVOLGING Van Vreeswyk 1674, 188.

LITERATUUR *Emblemata* 1967, 439-440.

NOTEN ¹ De kerk zou die van Vrouwenpolder kunnen zijn, maar die lag in werkelijkheid verder landinwaarts.

² Mogelijk ontleend aan Arnisaeus' *De iure connubiorum*, VI, V, 23. Ed. Frankfurt 1613, 290 o.v.n. Ausonius. In Ausonius' werk is de regel niet teruggevonden.

³ Vgl. voor het tweede deel van de versregel de inzet van Lucretius, *De rerum natura*, I, 1: 'Aeneadum genetrix, hominum divomque voluptas' (Stammoeder van Aeneas' geslacht, wellust van goden en mensen).

⁴ Vgl. Catullus, *Carmina*, LXXXVI, 4: 'Nulla in tam magnost corpore mica salis' (In het gehele, omvangrijke, lichaam zit geen greintje zout). Vgl. voor de zoute-loze pompoen ook VII.B.6.

⁵ Toespeling op Vergilius, *Aeneis*, VIII, 481-488, i.h.b. 485-488 waar wordt gesproken over de schandelijke moorden en gruwelijke daden van de tiran Mezentius:

Mortua quin etiam iungebat corpora vivis,
componens manibusque manus atque oribus ora,
tormenti genus, et sanie taboque fluentis
complexu in misero longa sic morte necabat.

Vert. Schwartz 1989, 153: 'Zelfs lijken bond hij samen met levende mensen, hand op hand, mond op mond – een nieuw soort foltering –, zo doodde hij hen, druipend van etter en vuil, door langzame dood in trieste omarming.' Met dank aan J.W. Steenbeek te Amersfoort. Ook als embleem in Alciato, *Emblemata*. Ed. 1550, 212. Zie: *Emblemata* 1967, 1708. Met dank aan M.A. Schenkeveld-van der Dussen te Heemstede.

⁶ Dat de natuur zelden haar neiging kan beteugelen (of zelfs verloochenen) brengt ook De Roovere onder woorden in de prince-strofe van 'Sotte amou-reusheyt':

Ghelijcke treckt tot ghelijcken
Natuere can selden haer helden mincken
Ick en liete u nemmermeer vol gheblijcken
Hoe vriendelijck dat haer ooghskens quincken.

In: *De gedichten van Anthonis de Roovere*. Naar alle tot dusver bekende handschriften en oude drukken. Ed. J.J. Mak. Zwolle 1955, 399, r. 40-43.

⁷ *Saxonis Gesta Danorum*. Ed. J. Olrik en H. Raeder. København 1931, 33-34 en 37: '[Ulvild, Hading's daughter, was married beneath her to a commoner, Guthorm. Whether she was motivated by the degradation of the match or aspired to high renown, she acted without any filial regard and incited her husband to murder her father, declaring that she preferred to be looked upon as a queen, not a mere princess. I have decided to set out the form of her inducement in her own words, as near as I can; it went something like this:] "I am wretched because my dignity is obscured by an ill-fitting bond, distressed that my lineage is yoked to base peasantry. Unblest is the child of royalty whom the law of wedlock levels with the mob; pitiful the king's daughter whose father has idly transferred her elegance to low and contemptible embraces; ill-starred the mother's offspring whose happiness is diminished by her wedded partner, whose purity is handled by yokel filth, whose nobility is demeaned to ignoble vulgarity, whose value dwindles in the married state".'

Vgl. ook *The history of the Danes*. Ed. H. Ellis Davidson. Twee dln. Cambridge 1979-1980, 34. Saxo Grammaticus begon een in het Latijn geschreven kroniek, waarin hij o.m. mondelinge getuigenissen, verhalen, sagen en oude gedichten optekende. Zijn *Gesta Danorum* bestaat uit zestien delen: de eerste negen geven de geschiedenis van zestig legendarische koningen. Het werk werd in 1514 door Christiern Pedersen uitgegeven en kende vele vertalingen.

⁸ Vgl. *Proverbia* 1, 194 en Le Roux 1859, 11, 269: 'Chacun quiet son semblable (Prov. communs, xve siècle)'. Ook aangehaald in Cats' *Spiegel* 1632, 1, 77, nr. xxv (= *ADW* 1712, 1, 514).

⁹ Een zeventiende-eeuwse verwijzing naar 'fille de rues' met de betekenis: straatmeid of prostituée, heb ik niet gevonden.

¹⁰ Cats heeft *gnarumque*, Horatius 'navumque' (en ijverig).

¹¹ Mogelijk een verwijzing. Vgl. het motto boven B.3.

¹² Het kan zijn dat Cats deze vergelijking ergens in de omvangrijke reisliteratuur heeft aangetroffen. Bekend is dat Nederlanders zich bij een bezoek aan Parijs conformeerden aan de heersende Franse mode; men ontbood een kleermaker zodat de garderobe kon worden aangepast. Zie: A. Frank-van Westrienen, *De groote tour. Tekening van de educatiereis der Nederlanders in de zeventiende eeuw*. Amsterdam 1983, 217.

Vgl. verder een embleem in het werk van Taurellus (*Emblemata* 1967, 1402-1403) en de gedachte in Plutarchus, *Moralia* ('De Alexandri magni fortuna aut virtute'), 330 B, geparafraseerd opgenomen door Erasmus in zijn *Parabola*: 'Sic qui velit feram nationem cicurare domareque, moribus ac vestitu semet illi ad tempus accommodet, necessum est' (Zo moet ook hij die een inval wil doen in

een onontwikkeld land en het wil onderwerpen, zich tijdelijk aanpassen aan hun gebruiken en kleding). Ed. Margolin 1975, 106, r. 136-137; ed. Mynors 1978, 140, r. 12-13.

¹³ Ofwel: Wie bij het minste of geringste bang is, verraadt een slecht geweten. Zie ook c.5.

¹⁴ Meurier 1617, 149; Littré 1873-1883, 111, 1026.

¹⁵ Vgl. Meurier 1618: 'belistre: schudde, bedelaer, rabaut'. Cats lijkt hier de goddeloze (zondaar) te bedoelen; vgl. het motto boven c.1 en boven het onderhavige gedicht.

¹⁶ 'Het geluid der verschrikkingen is in zijn oren; in de vrede zelf komt de verwoester over hem, [Hij gelooft niet uit de duisternis weer te keren maar] dat hij beloerd wordt ten zwaarde'; de Vulgaat heeft dan ook 'illius' in plaats van *impij*.

¹⁷ In de Vulgaat staat, met dezelfde betekenis: 'Undique terrebunt eum formidines, et involvent pedes eius.' Cats heeft zich hier waarschijnlijk gebaseerd op de formulering in Tremellius 1607, waar als enige variant 'eum' voor *impium* voorkomt. Opvallend is dat hier opeenvolgend uit twee verschillende bijbelversies van Job wordt geciteerd.

¹⁸ De Willibrord-vertaling is hier explicieter: 'Een mens die met bloedschuld beladen is zal vluchten tot in zijn graf: houd hem niet tegen!' In de *Bible* 1610 besluit de zin als volgt: 'en la fosse sans qu'un aucun l'en retienne'.

¹⁹ Aangehaald door Langius (253 A): 'Conscientia peccati formidinis mater', met verwijzing 'In Ps'; de oorspronkelijke plaats is niet teruggevonden.

²⁰ Het citaat is mogelijk ook ontleend aan Chrysostomus. Vgl. verder Leviticus 5:5, 'Het zal dan geschieden, als hij aan een van die schuldig is, dat hij belijden zal waarin hij gezondigd heeft', en het apocriefe boek Wijsheid 14:31 'Maar de wraak dergenen die zondigen, komt altijd over de overtreding der onrechtvaardigen.'

²¹ Horatius, *Ode*, 111, 111, 7-8. Vert. Van de Laar 1987, 86.

²² Zie voor het beeld van Phidias: Pausanias, *Beschrijving van Griekenland* ('Elis'), VI, XXV, 1; voor de toegeschreven symboliek: Plutarchus, *Moralia* ('Coniugalia praecepta'), 142 D; vgl. tevens: *Moralia* ('De Iside et Osiride'), 381 E. Het dier werd ook als uitermate vruchtbaar beschouwd, reden waarom Griekse vrouwen oorbellen droegen in de vorm van schildpadjes. Zie verder W.S. Heckscher, 'Aphrodite as a nun.' In: *Art and literature. Studies in relationship*. Ed. E. Verheyen. Baden-Baden 1985, 97-117 (Saecula spiritalia, 17). Deze studie werd voor het eerst gepubliceerd in 1953; J. Schwartz, 'Some emblematic marriage topoi in the French renaissance.' In: *Emblematica* 1 (1986), 245-266; De Jongh 1974, 174; P.M. Simonds, 'Alciati's two Venuses as letter and spirit of law.' In: *Alciato and the emblem tradition* 1989, 95-125, i.h.b. 115; Keller 1909-1913, II, 250; *Emblemata* 1967, 1749-1751; Tiemann 1974, 220-221; en Laurens 1989, 443-444. Zie voor de koppeling van de slak en schildpad aan de huiselijkheid ook Van Mander, *Uitbeeldinge der figueren* 1616, 118r; *Portretten van echt en*

trouw 1986, 145-146; 162, noot 10, en afb. 30b. Een overzicht van de schildpad-symboliek geeft Valeriano Bolzani 1602, xxviii, 282-284.

²³ Van Beverwijck: ed. Dordrecht 1643, 11, 206; Iunius: ed. Antwerpen 1565, 56, nr. 1 (later hergebruikt door Geoffrey Whitney, *A choise of emblemes*. Leiden 1586, 93; zie ook *Emblemata* 1967, 1543). Dezelfde gedachte over de huishoudelijke taken van de vrouw is te vinden bij Xenophon en Aristoteles; naar hen verwijst Van Beverwijck ter ondersteuning van zijn visie. De schildpadmetafoor ook bij Taffin, Pers, en Wittewrongel. Het motief – naast de slak kon ook de spin de schildpad vervangen –, evenals de voorbeelden, werden al eerder ter sprake gebracht door Franits 1987, 100-102, 169, noot 37-38, en afb. 40-41; en Franits 1993, 68-70, afb. 51-52; zie ook Groenendijk 1984, 114 en 126, noot 24.

²⁴ *Uitlegging van de pastorale brieven* (1581). Iets verderop, in zijn uitleg van 1 Timotheus 5:13, stelde Calvijn: 'Er is niets dat vrouwen méér betaamt, dan de bewaking van het huis. Vandaar was bij de ouden de schildpad het beeld van een eerbare en deugdzame huismoeder.' Vert. Schroten 1966, 58-59 en 115. Het is denkbaar dat Cats, die in embleem xxxvii.c.5 naar precies deze bijbelplaats verwijst, via Calvijns commentaar op het spoor van de schildpad is gezet.

²⁵ *ADW* 1712, 1, 366.

²⁶ *Alle fabels* [1979], 56, nr. 125. Vgl. ook de commentaar bij embleem xv.

²⁷ Eenvoud(igheid) verbindt hij met wars van weelde of vertoon, en schaamte met eerbaarheid en kuisheid. Zie: *Portretten van echt en trouw* 1986, 84, noot 7.

²⁸ Het is duidelijk dat het tegengestelde karakter het dier afschrikt. De schildpad leeft in onmin met de kraanvogel, de torenvalk en de adelaar, en hij wordt gevreesd door de steenpatrijs (zie: *PRE* II A, 429-432). Vgl. Janson 1952, 239-259; voor de schildpad, 253; en verder Keller 1909-1913, 11, 249 die het heeft over een 'Vertreterin des feuchten Elements' en die stelt 'Am gewöhnlichsten aber ist die Hervorhebung ihres Phlegmas' (258). Volgens Plinius, *Naturalis historia*, XI, LXXII (118) en LXXXIX (220) heeft de schildpad erg weinig bloed. Janson verwees voor de aap wel naar embleem XLII, maar vermeldde noch dit embleem, noch embleem IV. Zie voor Ripa, ed. 1644, 76 en 264b-265.

²⁹ Ed. Nürnberg 1595, xci:

Domus optima.

Est sua cuique domus tutissimus usque receptus,
Hanc ceu testudo foemina casta colat.

In vertaling:

Het beste huis.

Ieder heeft zijn eigen huis, een altijd zeer veilige toevlucht.
Een kuis vrouw moet hierin als een schildpad blijven zitten.

Zie ook embleem xv. Vgl. verder ook Langlois 1584, 70r-v; Koning, *Lexicon hieroglyphicon* 1722-1727, v, 172-174; en Nolde 1964, 242-243, met verwijzingen naar enkele adagia van Erasmus.

³⁰ Zie: *The panchatantra*. Vert. A.W. Ryder. Chicago etc. 1925, 381-423; verder: *Pantschatantra: fünf Bücher indischer Fabeln, Märchen und Erzählungen*. Vert. T. Bensey. Leipzig 1859, 1, 420-473; 11, 285-320, en 11, 507, ann. 1240. Vgl. ook Keller 1909-1913, 11, 255; evenals de verwijzing in Thompson 1955-1958, 1, 412, nr. B264.5: 'Fight between ape and tortoise. Africa (Togo)'. Hij zegt zich te baseren op C. Einstein, *Afrikanische Legenden*. Berlin 1925, 15.

³¹ *Voorbeelsels der oude wyse*. Amsterdam 1623, fol. 80r.

XLIX

NIETS KAN DE ZIELEN SCHEIDEN.

PRENT

Op een houten tafel ligt een kompas schuin gekanteld waardoor de binnenkant zichtbaar is. Het deksel rust tegen de rand van het kompas. Vanuit het open venster komt een wolkenhand die onder tafel verdwijnt. De tafel met het kompas staat op een tegelvloer; rechts, voor een deel over een sokkel, een neerhangende draperie of een raamgordijn.¹ Op de achtergrond waarschijnlijk de zee.

Gesigneerd rechtsonder: JS.

Afmeting: 12,3 × 12,3 cm.

XLIX.A.1

2

al: alles

3

even staegh: voortdurend

4

seylsteen: magneetijzersteen (magneet). Vgl. W. Jansz. Blaeu in zijn *Tweevoudigh onderwijs van de hemelsche en aerdsche globen*: 'De schepen, gestiert wordende nae 't wysen der compasnaelde (die, door de kracht der Zeylsteen, altyt het noorden aensiet) op een zeeckere streeck.' Ed. Amsterdam 1638, 155. in de paragraaf 'Van de Zeylstreecken en haer gebruyck in de zeevaert'. Vgl. verder de volgende regel, de commentaar, en noot 22.

5

de noortsche key: Een andere benaming voor de magneetijzersteen (en dus een synoniem voor zeilsteen). De kei, ook wel als noordsteen aangeduid, wordt kenmerkend zo genoemd omdat de windroos in het kompas, zoals Willem Meerman het uitdrukt, 'altijt draeit of staet met de lelye naer het Noorden door behulp van eene naelde, die daer aen vast, en aen een zeilsteen gestreken is.' Zie: *Comoedia vetus of bootsmans praetje*. Amsterdam 1718, 'Naem-lyst' [H3v]. Vgl. ook het citaat uit Blaeu, aangehaald in de vorige annotatie.

7

verscheyden: gescheiden, afgezonderd

5-7

het yser ... leyden: de stalen magneetnaald naar een bepaald punt te laten draaien
Bij deze versregels sluit de prent aan: verondersteld wordt dat de wolkenhand de magneetsteen – die de kompasnaald beïnvloedt – vasthoudt.

8

verreyt: zich op reis begeeft, wegrest

XLIX.A.2

Niets kan de zielen scheiden.

Zodra het staal door een magneet wordt aangeraakt (ook al scheidt een schot beide)

dan wendt de naald zich in de richting van de hem aantrekkende steen.

Zodra Cupido mij eenmaal zijn verleidelijke gif aangewreven heeft,

Phyllis, word ik geheel door een onzichtbare lijm meegetrokken.
5 Niet de zee, de bergen, of grote afstanden kunnen ons scheiden, want mijn hart
is met jouw lichaam verbonden.
Een minnaar is altijd op reis. Mijn hart is door alles heen bij jou,
en als jij weg bent, is het ook weg; waar jij verblijft, verblijft het ook.

XLIX.A.3 De geliefde, de ziel voor de minnaar.²

Wanneer het staal de levende kracht van de magneet heeft overgenomen, wordt
het permanent door dat zachte lokmiddel aangetrokken. Sinds mijn hart zich aan
jouw liefde heeft gewreven, Margot, ben je, waar je ook gaat, bij me in de
buurt.³

XLIX.A.4.a Lucretius, *De rerum natura*, IV, 1061-1062.

‘En is wat gij liefhebt afwezig, dan staat er het beeld van
toch u voor ogen, de lieflijke naam waart rond om uw oren.’⁴

XLIX.A.4.b Vergilius, in boek vier van *Aeneis*, sprekend over Dido en Aeneas.

‘De afwezige hoort zij en ziet zij.’⁵

XLIX.A.4.c Erasmus, *Apophthegmata* (‘Cato’), v, XLII.⁶

Cato zei dat de ziel van een minnaar in het lichaam van een ander leeft, waarmee
men het ook vandaag de dag roerend eens is. De ziel wil liever zijn waar hij
liefheeft, dan waar hij leeft.

XLIX.B.1

MOTTO

verweckt: opgewekt, in beweging gezet

1

ghetogen: getrokken

3

schutsel: afscheiding

4

Noch: Toch

baert: brengt voort, openbaart

5

decken: bedekken

7

drilt: trilt, beeft; dat hij geen zielerust heeft. Ook Dionysius Spranckhuysen
gebruikte dit werkwoord met betrekking tot de kompasnaald: *Opuscula practica,*
ofte Alle de stichtelijke werken. Franeker 1658, 11 ‘Van blyschap’, 21: ‘Gelijck de
Naelde van een Compas altijdt trilt en beeft, tot dat sy komt te slaan tegen
't Noorden [...] Alsoo ist, dat oock ons herte tot het ander loopt [...] tot al eer
dat het gekomen is tot Christum.’

XLIX.B.2

Onbewogen wordt zij bewogen.

Zodra het staal aangeraakt is door een magneet (ook al scheidt
een schot beide), wendt het zich steeds in die richting.

Ik geef het toe, het geweten is geen God en heeft geen goddelijke macht,
toch is een deel van de hemelse Geest erin aanwezig.

5

Ook al houdt iemand hem een tijdje in diepe duisternis verborgen,
toch kan niemand hem helemaal wegnemen.

Ons hart is het staal, de goddelijke macht de magneet:
de geest kan niet op zijn plaats blijven als God hem drijft.

XLIX.B.3

Bedekken helpt niet.

De magneet is God, het staal is ons geweten dat niet God is, maar het zaad van de hemel.⁷ Probeer, wie wil, zijn gang voor enige tijd te verhinderen: God trekt het toch aan, dwars door alle belemmeringen heen.

XLIX.B.4.a

Tertullianus, *De anima*, 41.

Het geweten kan overschaduwd worden, omdat het niet God is, het kan niet uitgeblust worden, omdat het van God stamt.⁸

XLIX.B.4.b

[Moet zijn:] Seneca, *Epistulae morales*, XLIII, 4-5.

‘Welk nut heeft het zich te verbergen en zich buiten de blik en het gehoor van de mensen te houden? Een goed geweten roept de massa tot getuige, een slecht geweten is ook in de eenzaamheid angstig.’⁹

XLIX.B.5

Onbewogen wordt zij bewogen.

Wat is dit voor vreemds? De zondaar weet dat door hem in de eenzaamheid, zonder getuigen, tegen een persoon die alleen was, een misdaad is begaan; hij weet dat het lijk van de door hem gedode man diep in de grond is begraven; hij weet dat zijn gedachten door veel sluiers van veinzerij¹⁰ aan de ogen van mensen onttrokken blijven, en zie, toch siddert hij, is hij benauwd en verbleekt hij, en zijn geweten knaagt aan zijn angstige ziel.¹¹ Vanwaar komt dit? Van God, zeg ik, van God komt het, aan wie het eigen is obstakels weg te nemen en in de geest emoties in beweging te zetten. Uitstekend zegt de keizer in het laatste hoofdstuk bij de Juliaanse wet over majesteitsschennis: ‘Vanaf het moment dat iemand een erg misdadig plan opgevat heeft, vanaf dat moment wordt hij op de één of andere manier door zijn eigen geweten gestraft.’¹²

*Meteen ziet hij in zijn dromen de tempel
en de altaren van de god, die hij gekrenkt heeft,
en wat hem vooral het angstzweet uit doet breken: u.*¹³

‘Een slecht geweten is soms buiten gevaar, maar nooit veilig’, zegt Seneca.¹⁴ God is aanwezig bij, ja zelfs aanwezig in niet alleen de daden van de mens maar ook in zijn gedachten, en zoals een munt de erin geslagen beeltenis van de keizer draagt, zo draagt een mens die van God. En deze beeltenis licht, zo ergens, dan toch zeker in het geweten van de mens zo veel mogelijk op.

*Zie de ziel en de geest! De goden spreken er 's nachts mee.*¹⁵

XLIX.B.6

1

seltsaem: wonderlijk

misdadighe: misdadiger

2

rabauwerie: gewetenloze streek

3

by hem: door hem

5

gheset: begraven

besloten boesem: gesloten hart
 6 *t'elcken*: voortdurend
 7 *ruyschen ... bladt*: Vgl. de verschrikte Ongerechtigheid die op de vlucht slaat bij het ritselen van stro, evenals de Wroeging die bevreesd is bij het suizen van de wind; in: Ripa's *Iconologia* (1644, 367a en 12a).
innerste: binnenste
 8 *grondelijck*: diepgaand, ingrijpend
 11 *rontsomme te keeren*: binnenstebuiten te keren (vgl. *WNT* XIII, 1106, 8)
 12 *Iustinianus*: Zie noot 12.
 13 *schelmstuck*: gemene streek
 19 *Seneca*: Zie noot 14.
 20 *vrymoedich*: op zijn gemak, zonder angst; of: vrij in het uiten van zijn gevoelens
handel: handelingen
 21 *princen*: vorsten
 23 *alleen vertreckt*: zich afzondert (*WNT* XX, 11, 1208-1209, 111, 10)
 23-26 Dit versje over de schuldbewuste woeler doet denken aan een van de strofen in Bredero's lied 'Wat dat de wereld is':
 Wanneer een ander leyt
 Gestreckt en uytgespreyt,
 En rust met lijf en leden:
 Dan plaeght my aldermeest
 De quelligh van mijn Geest
 Met beulsche wredicheden.
 Zie: *Boertigh, amoreus, en aendachtigh groot lied-boeck*. Ed. G. Stuiveling. Culemborg 1975, 524-526, i.h.b. 525, r. 37-42.

XLIX.C.1

1 *bedeckte*: verborgen
 2 *onder een verplicht*: met elkaar verbonden
over hant gebonden: over en weer verbonden (vgl. *WNT* V, 1832, 1, 1, F)
 3 *gheest*: hier: (magnetische) kracht. Vgl. r. 8 waar de geest gelijkstaat aan de menselijke ziel; verder *WNT* IV, 720, 2 en 722, C.
 6 *gheseghen*: gedaald
 7 *slot*: afsluiting
 8 Vgl. Zacharia 12:1, 'De Heere spreekt, Die de hemel uitbreidt, en de aarde grondvest, en de geest des mensen in zijn binnenste formeert.' Verder: Openbaring 1:8; 21:6 en 22:13, 'Ik ben het Begin en het Einde.' P. King zag in deze regels een 'duidelijke predestinatieleer'. Zie: 'Vondel en de emblematiek.' In: *Jetzt kehrt Ich an den Rhein*. Een opstellenbundel bij Vondels 400ste verjaardag. Red. H. Vekeman e.a. Köln 1987, 174-193, i.h.b. 185.

XLIX.C.2

Alles is voor de geest toegankelijk.
 Zodra de magneet eenmaal zijn kracht uitoefent op het staal,
 beweegt het zich steeds samen met de magneet die het aantrekt:
 als er hout tussen gelegd wordt, weerhoudt dit het metaal er niet van
 zich naar de richting van de hem aantrekkende steen te wenden.
 5 Wanneer eenmaal de van God vervulde mensen vanuit de hemel gedreven
 worden en in hun hart het beeld van Christus dragen,

dan komen zij, ook al gaat de duivel met zijn grote muil in de weg staan, in beweging, omdat God hun vrome hart beweegt.

XLIX.C.3 [Thans:] Romeinen 8:35, Wie zal ons scheiden van de liefde van Christus.

De kompasnaald, gestreken door de magneet, draait mee met haar magneetsteen, hoewel zij er ver van verwijderd is en een gevangenis haar omsluit. Wie door God is aangeraakt en het geloof in het hart draagt, verlaat de deugd niet, noch bij pijn, noch bij verdriet.

XLIX.C.4 Tertullianus, *Ad martyras*, 11, 9-10.

Ofschoon het lichaam opgesloten wordt en ofschoon het vlees wordt vastgehouden in een kerker, ligt voor de geest alles open. Om met de geest te zwerven, te wandelen in de geest, moet u zich geen schaduwrijke renbanen en lange gaanderijen voorstellen, maar die weg die naar God voert. Telkens wanneer u die in de geest afwandelt, zult u niet in de kerker zijn. Het gebeente voelt in de zenuwen niets als het gemoed in de hemel is. Het gemoed draagt de gehele mens met zich mee en brengt hem waar hij wil.¹⁶

XLIX.C.5 Alles is voor de geest toegankelijk.

De ziel (ook al is zij ingesloten in het tuchthuis van het lichaam, ook al is zij dagelijks omgeven door een uiteenlopende aandrang van stormen in de maastroom van deze wereld) wordt nooit zozeer door het lichaam bedekt, of er kruipt soms een straaltje van het eeuwige geluk binnen, ja breekt zelfs binnen. Stellig is de ziel waarin Gods beeltenis gedrukt is, een gelijkenis¹⁷ en een beeld van de eeuwigheid, want de duidelijke uitspraken in het goddelijk Woord bewijzen onomstotelijk dat die eeuwige en nimmer aflatende hemelse vreugde ons zelfs in dit nietige lichaam kan, ja zelfs moet aanraken.¹⁸ Want ieder die de beloning van het eeuwige heil verlangt, moet de eerste stap zelfs hier al nemen en zelfs al in dit leven uit het vuil van de zonde naar de zuiverheid van de ziel, de vernieuwing van het leven, de verzoening met God en de vrede des harten overgaan.¹⁹ 'Want wie deel heeft in de eerste opstanding (zoals Johannes in Openbaring 20:4 zegt), over deze heeft de tweede dood geen macht.'²⁰ 'Heden', zegt Christus tegen Zacheus, 'is aan dit huis zaligheid geschied.'²¹ Gelukkig u, Zacheus, aan wie de Heiland van aangezicht tot aangezicht het heil heeft verzekerd! Gelukkig allen aan wier geest de Geest van Christus hetzelfde zegt.

XLIX.C.6

1 *kercker deses lichaems*: Volgens een in oorsprong platonische traditie wordt het lichaam vaak als een kerker van de ziel voorgesteld. Vgl. *WNT* VII, 1, 2316 en verder *XXI.C.1.b*, r. 5. Ook Calvijn gebruikt het beeld: *Institutio*, III, 18, 4. Een voorbeeld in de emblematiek is te vinden in Herman Hugo, *Pia desideria*. Antwerpen 1624, III, 350, nr. XXXX (later in het Nederlands bewerkt door Justus de Harduwijn). Hij verbond er Psalm 142:8 aan: 'Voer mijn ziel uit de gevangenis'. Zie voor een andere parallel bij Hugo ook de commentaar.

5 *beelde*: Voor de bijbelse aanduiding dat de mens geschapen is naar Gods beeld en gelijkenis: Genesis 1:27 en 9:6. Vgl. ook Calvijn, *Institutio*, I, xv, 3.

6 *af-beeldt*: afbeelding, voorstelling

- 7 *welstant*: gelukzaligheid. Ripa ziet de gemoedsrust als een ‘welstant’ ter aanduiding van gelukzaligheid (1644, 152a).
- 9 *ghenoechaem*: voldoende, overtuigend
- 9-10 *de selve*: Nl. *de eenwighe welstant*, r. 7.
- 11-14 *rysende ... gbewisse*: Vgl. onder andere Psalm 41:3 en Hebreëen 10:22, ‘Zo laat ons dan toegaan met een waarachtig hart, in volle verzekerdheid des geloofs, onze harten gereinigd zijnde van het kwaad geweten [...]’ Zie eveneens 1 Johannes 2:2 en 4:10.
- 14 *gbewisse*: geweten
- 15 *Iohannes*: Zie noot 20.
- 16 *in desen*: over hem
- 17 *tot Sachaeum*: tegen Zacheus, zie noot 21
- 18 *de ... waerbeydt*: Christus (vgl. onder andere Johannes 14:6)
- selfs*: zelf

COMMENTAAR Een kompas is een instrument waarmee men de richting van het magnetische noorden kan vinden. Het bestaat uit een houten of koperen doos, ook wel ketel genaamd, met deksel. In het midden van de ketel is vertikaal een puntig toelopende pen, de kompaspen, geplaatst. Hierop rust de kompasroos. De roos bestaat uit een ronde papieren schijf met op de bovenzijde de tweëndertig kompasstreken (windrichtingen) gedrukt; deze roos is gemonteerd op karton of mica. In het midden ervan is een dop, die meestal een hol stukje agaat bevat, terwijl aan de onderzijde van noord naar zuid de kompasnaald is bevestigd. Deze bestaat uit een plat stuk ijzer met in het midden een gat; daar doorheen rust de roos op de kompaspen. Een scherpe kompaspen en een harde agate dop zorgen ervoor dat de kompasroos met minimale wrijving snel de noord-zuid richting kan aannemen. Op Cats’ prent is de roos duidelijk te onderscheiden. De kompasnaald werd gemagnetiseerd door hem met een stuk natuurlijk magneetsteen (zeilstein genaamd) te bestrijken.²²

De studie naar het magnetisme, in de zestiende eeuw gestimuleerd door de snel groeiende behoefte aan kennis daaromtrent binnen de zeevaart, bereikte haar toppunt in *De magnete* van William Gilbert. Dit overzichtswerk werd in 1600 gepubliceerd.²³ Toespelingen op het magnetisme in de renaissancepoëzie blijven niet uit: het verschijnsel biedt dé metafoor om de onontkoombare en raadselachtige krachten die het hart binden tot uitdrukking te brengen, ongeacht of dit nu de liefde voor een vrouw, de liefde tot God of – voor de neoplatonisten – de liefde als leidend principe voor het gehele universum betreft. De analogie tussen magnetisme en liefde, waarover Cats in zijn onderschriften dicht, kan dan ook met recht topisch worden genoemd; de traditionele nautische context ontbreekt er evenmin. Bij Cats dienen het kompas en de magneet allereerst als beeld voor de minnaar en zijn geliefde: zijn hart zal altijd naar haar blijven trekken, waar het meisje ook heen zal gaan. Verliefde zielen zijn immers nooit van elkaar te scheiden.²⁴

Veranderingen in de wetenschappelijke kennis over het onderwerp gaan gepaard met wijzingen binnen de poëzie. Samengevat komt het erop neer dat, met name in de zestiende eeuw, het begrip aantrekking (*attractio*) nog centraal staat, geprojecteerd in de poolster, waarmee in de liefdeslyriek de geliefde wordt

vergeleken (zie de hieronder vermelde voorbeelden uit Vaenius en Hooft). In de poëzie van wat later datum wordt de ster in de magnetische beeldspraak niet meer genoemd: aandacht krijgt nu niet alleen de pool die trekt, maar ook de naald (het symbool voor het hart of de ziel) die ronddraait en positie kiest. De werking tussen enerzijds de zeilsteen en anderzijds de kompasnaald wordt nadrukkelijk als wederzijds omschreven. Deze verwijzing naar de kracht die aan twee kanten werkt, komt overeen met Gilberts theorie van het samenkomen (*coitio*): “Attraction” suggests a one-way force only, and Gilbert prefers to see magnetism as a “mutual” force, present both in the North pole and in the needle, in the magnet and in iron.²⁵

Het ziet ernaar uit dat Cats van deze verschuiving in het gebruik van de metafoor op de hoogte was en daarmee is hij, vergeleken met de Engelse dichters, een vroege representant.²⁶ In zijn maatschappelijke, maar vooral godsdienstige onderschrift komt de onderlinge betrokkenheid tot uitdrukking:

De seylsteen en het stael zijn op bedekte gronden
Zijn onder een verplicht en over hant gebonden.

Ook de ingeboren kracht tot draaien of sturen (*verticitas* of *virtus convertens*), beschouwd als derde werking van een magnetisch lichaam, vindt men in de religieuze afdeling terug. De deels doelloze activiteiten van de mens staan dan in contrast met de standvastige richting die God kan geven en waarvan Hij verlangt dat die wordt gevolgd. De christen kan de ijdelheid van de wereldse geneugten verlaten en zich vastbesloten wenden naar of richten tot God, zijn oorsprong. In dit geval dient de magnetische beeldspraak om de onophoudelijke behoefte tot eenheid met God te beklemtonen. Waar het Cats in zijn uitleg om gaat is de interactie, de onderlinge betrokkenheid. Het ondergaan van die eenheid leidt er ten slotte toe dat de mens reeds op aarde de hemelse gelukzaligheid deelachtig kan worden.

Joannes Sambucus had de beeldspraak van het kompas al eerder verchristelijkt in de in 1564 verschenen verzameling *Emblemata*, onder het motto ‘Mens immota manet’. Sambucus beeldt op de prent een geknielde man af met gevouwen handen en spreekt in het bijschrift de wens uit het hart op God gericht te kunnen houden. Zoals het dorstige hert naar zijn bron (te zien op de achtergrond), verlangt de ziel naar God (afb. 49.1). De Nederlandse vertaling volgt Sambucus’ Latijn op de voet:

T’herte blijft onberuerlick.

Men seyt dat den Magneet yser en stael doet ruren,
En de schippers op den rechten wech can stieren,
Want hy altijt na den Polus trect van naturen,
Dies hy gebruyct wort in diversche manieren.
O waer ons hert altijt oock sonder vieren
Ghevesticht inden Hemel om dien t’aenschouwen,
So en sout door tegenspoet menigertieren
Niet beroert worden noch eenichsins verflauwen.
O Christe verleent ons peys en vrede vol trouwen [...]
Onse siele so verlange om by u te varen.²⁷

Ook één van de prenten, die de jezuiet Herman Hugo in zijn *Pia desideria* heeft opgenomen, sluit bij deze wijze van voorstellen aan. Te zien is hoe een meisje (de menselijke ziel) naar het gelaat van een jongetje (het Christuskind) kijkt. Het kompas dat zij vasthoudt, wijst naar Christus, en de naald – evenals de zonnebloem – richt zich naar de stralende zon. De parallel is dat zoals de zonnebloem zich altijd wendt naar de zon, de ziel zich voortdurend op Christus richt (afb. 49.2).²⁸ Eenzelfde strekking is eveneens te vinden in Diego de Saavedra Fajardo's *Idea principis christiano-politici, centum symbolis expressa*, onder het motto 'Immobilis ad immobile numen'; de kort erop verschenen Nederlandse vertaling had als opschrift 'Ombeweechelijck [sic] na d'onbeweechelijcke Godtheyt' (afb. 49.3).²⁹

Als opstap naar deze godsdienstige interpretatie heeft Cats in zijn tweede toepassing aangegeven dat een zondige mens nog zo kan proberen zijn slechte geweten in eenzaamheid te verbergen, maar dat dit geen enkele zin heeft. God kent ieder die schuld draagt en laat dat ook voelen. Nooit kan het geweten de kracht van de goddelijke macht ontgaan.

Cats' embleemprint, waarop het object gedetailleerd in beeld is gebracht, vertoont sterke gelijkens met een pictura in Roemer Visschers *Sinnepoppen*. Het motto luidt 'Sans autre guide' (afb. 49.4). Visscher noemt het kompas het 'principael fundament van de Zeevaart, jae alleen het eenige middel dat God den mensche gheopenbaert en gegeven heeft om de zee te bouwen [...]; sonder Compas soudemen in stadige dolinge gins en weder swerven.' In het latere bijschrift van Visschers dochter Anna krijgt de duiding een strikt religieus karakter:

O Christus! waer Compas, de Vroome veyligh varen
Met u geleydt alleen, door 's werelts woeste baren.³⁰

In twee andere gevallen, beide vóór Cats en afkomstig uit de liefdesemblematiek, is het kompas opgenomen in een context waarbij niet de magneetsteen maar nog de poolster de magnetische kracht bepaalt. Op één van de prenten die Otto Vaenius in zijn *Amorum emblemata* (1608) opnam, staat Cupdio met een kwadrant in zijn hand voor een jongedame. Op de tafel naast hen ligt een kompas en in de lucht straalt een ster. De bijschriften vermelden dat het oog van de geliefde tegenover de minnaar eenzelfde aantrekkingskracht bezit als het kompas ten opzichte van de noordster; de pointe van het Franse onderschrift geeft aan dat niet valt te ontkomen aan wat de hemel voorschrijft. Ditzelfde motief van de aantrekkingskracht verwerkte P.C. Hooft kort daarop in zijn *Emblemata amatoria*, opnieuw met het kompas en de ster als dragers van het embleem.

Een directe afhankelijkheid van Paolo Giovio is zowel bij Hooft als bij Cats niet uitgesloten. De Italiaan gaf immers in het devies 'Aspicit unam', opgenomen in *Dialogo dell' imprese militari et amorose*, aan het beeld van het kompas ('bussolo') dat zich op de poolster richt, reeds deze amoureuze duiding (afb. 49.5).³¹ In 1584 beeldde ook Girolamo Ruscelli in *Le imprese illustri* een kompas af, en wel in het devies van Don Garzia di Toledo. Onder het motto 'Nunca oltra' staat onder meer te lezen hoe het 'Bussolo da navigare' de aantrekkingskracht van de enige, aanbeden, vrouw symboliseert.³² Twee jaar later komt het kompas nogmaals voor in Camillo Camilli's *Imprese illustri di diversi*, nu in het

devies van Bernardino Baldini. Hier heeft het betrekking op diens deugdzaamheid als christen.³³

Korte tijd na de uitgave van *Silenus*, publiceert Zacharias Heyns in zijn *Emblemata*, met als motto 'Viva fides salvificat' (Levend geloof maakt zalig), eveneens een kompas-embleem, dat mogelijk teruggaat op dit van Cats.³⁴

- BEWERKING EN NAVOLGING *Amoris divini et humani antipathia* 1629, II, XXXVI.
Homburg 1642, LXXIV.
[Van Offelen] 1695, nr. 10.12 ('Onbeweeglyk na d'onbeweglyke [sic] Godheyd'). Vgl. De Saavreda Fajardo, genoemd in de commentaar.
- LITERATUUR *Emblemata* 1967, 1472-1474.
Van Es 1977, 40-43.
- NOTEN
- ¹ Vgl. voor dit weggeslagen gordijn, dat bedoeld kan zijn als *trompe l'oeil*, eveneens de emblemprenten IX, XIII en XLIII.
- ² Vgl. ook XLI.A.I, r. 8 en de annotatie aldaar.
- ³ Figuurlijk betekent 'zich aan iemand wrijven': het met iemand aanleggen. Vgl. voor de vorm *vais*, gebruikt voor de tweede persoon, ook XXXIV.C.3, r. 2.
- ⁴ Vert. Timmerman 1984, 162. Cats heeft *absit* en *ures*, Lucretius 'abest' en 'auris'.
- ⁵ Bedoeld is *Aeneis*, IV, 83. Vert. Schwartz 1989, 60.
- ⁶ *Opera omnia*. Ed. Clericus 1703, IV, 262 F. Precies zo geciteerd door Langius (98 A) o.v.n. Plutarchus, waarmee hij doelde op *Vitae* ('Cato Maior'), IX, 5 (341): 'Τοῦ δ' ἐρώντος ἔλεγε τὴν ψυχὴν ἐν ἀλλοτρίῳ σώματι ζῆν' (Hij zei dat bij de verliefde de ziel in het lichaam van een ander woonde). Zie in verband met deze uitspraak ook embleem I.A.4.b.
- ⁷ Vgl. Jesaja 66:22.
- ⁸ *Opera*. Ed. A. Reifferscheid en G. Wissowa. Praga etc. 1890, I, 368, r. 21 (*CSEL* XX). Cats heeft *adumbrari*, Tertullianus 'obumbrari'. Vgl. Tertullianus, *Over de ziel*. Vert. H.U. Meyboom. Leiden 1930, 87.
- ⁹ Vert. Verhoeven 1980, 113. Ook aangehaald door Langius (255 A).
- ¹⁰ Vgl. voor de woorden 'multis simulationum involucris' het citaat uit Cicero, *Epistulae ad Quintum fratrem*, I, I, V (15), aangehaald in embleem XXXV.B.5.
- ¹¹ Vgl. ook Seneca, *Epistulae morales*, XXVII, 2 en XCVII, 16: 'Quemadmodum scelera etiam si non sint deprehensa cum fierint, sollicitudo non cum ipsis abit [...]'; en 'Ideo numquam fides latendi fit etiam latentibus, quia coarguit illos conscientia et ipsos sibi ostendit.' In de vertaling van Verhoeven 1980, 82 en 379: 'Zoals bij misdaden, ook wanneer ze niet ontdekt zijn op het moment waarop ze gepleegd worden, de onrust niet voorbij is als de daad zelf verricht is [...]'; en 'Daarom hebben mensen die hun misdaden verborgen weten te houden nooit de zekerheid dat die verborgen zullen blijven: hun geweten blijft hen beschuldigen en met zich zelf confronteren.' Ripa beschreef hoe een worm of

slang knaagt aan het hart van iemand met een slecht geweten (Ripa 1644, 167b en 478b).

¹² *Corpus iuris civilis. Codex Iustinianus* ('Ad legem Iuliam Maiestatis'), VIII, 6, 2. Ed. Krueger 1877, 374. Justinianus zette de hervorming van de staat voort en liet Tribonianus en Theofilos de wetten, die sinds Hadrianus waren uitgevaardigd, herzien en rangschikken in de *Codex Iustinianus* (in 528-529 en 534). Verder zorgde hij voor een uitgave van de *Institutiones*, een handboek voor studie in de rechten, een geheel dat later het *Corpus iuris civilis*, de grondslag voor de studie van het recht zou vormen. Zie over hem o.a. P. Collinet, *La genese du Digeste, du Code et des Institutes de Justinien*. Paris 1952 en B. Rubin, *Das Zeitalter Justinianus*. Berlin 1960.

¹³ Juvenalis, *Saturae*, XIII, 219-221. Cats heeft *urget*, Juvenalis 'urguet'. Iets ervoor dichtte Juvenalis:

'Trouwens, denk je
dat iemand met een boos en slecht geweten
zijn straf ontgaat, gefolterd als hij wordt
door een verborgen zweep waarmee zijn ziel
hem almaar geselend onhoorbaar slaat? [...]
Eeuwig vervuld van angst [...].'

Regel 192-196 en 211. Vert. d'Hane-Scheltema 1984, 171-172. Cats heeft het aangehaalde citaat waarschijnlijk ontleend aan Langius (254 A), die de hele passage eveneens gaf.

¹⁴ Seneca, *Epistulae morales*, CV, 8: 'Tutum aliqua res in mala conscientia praestat, nulla securum.' Het citaat wordt ook aangehaald door Langius (255 A). Vgl. verder ook: *Epistulae morales*, XCVII, 15: 'Mala facinora conscientia flagellari et plurimum illi tormentorum esse eo, quod perpetua illam sollicitudo urget ac verberat, quod sponsoribus securitatis suae non potest credere [...] Hoc [...] argumentum est [...] quod nulli non etiam inter tuta timor est.' Vert. Verhoeven 1980, 378: '[Ik ben het ermee eens dat] slechte daden door het geweten gestraft worden en dat het voor het geweten een enorme kwelling betekent steeds door onrust opgejaagd en geteisterd te worden en op geen enkele garantie voor zijn veiligheid te kunnen rekenen. Want [...] dit bewijst nu [...] dat niemand, ook al lijkt hij helemaal veilig, vrij is van vrees.'

¹⁵ Het is een hexameter, wat erop kan wijzen dat het een citaat is. Maar het zou ook een eigen bedenkfel van Cats kunnen zijn, naar aanleiding van het vervolg bij Juvenalis (die hij zojuist citeerde, zie noot 13):

tua sacra et maior imago
humana turbat pavidum cogitque fateri.

Saturae, XIII, 221-222. Vert. d'Hane-Scheltema 1984, 172:

jouw gestalte
als van een god en groter dan normaal
dwingt hem doodsbang de waarheid uit te spreken.

Vgl. ook het Nederlandse gedichtje in B.6, r. 23-26.

¹⁶ *Opera*. Ed. V. Bulhart. Wien 1957, IV, 3-4, r. 38-44 (CCLL LXXXVI). Vgl. Tertullianus, *Aan de martelaren*. Vert. H.U. Meyboom. Leiden 1929, 268. Ook aangehaald door Langius (784 B). Cats heeft *Quoties, toties* en *vult*, terwijl Tertullianus en Langius 'Quotiens', 'totiens' en 'velit' hebben.

¹⁷ Mogelijk een toespeling op Bernardus, *Meditationes piissimae, de cognitione humanae conditionis*, III, 7 (322): 'O anima, Dei insignita imagine, decorata similitudine [...]' (O ziel, getekend naar het beeld van God, getooid naar Zijn gelijkenis). In: *Opera*, III. Paris 1854, 489 C (Pl. CLXXXIV). Ook aangehaald door Langius (106 B).

¹⁸ Vgl. 1 Corinthiërs 15:49, 'En gelijk wij het beeld van de aardse [mens] gedragen hebben, also zullen wij ook het beeld van de hemelse dragen' en 2 Corinthiërs 4:11, 'Want wij, die leven, worden altijd in de dood overgegeven om Jezus' wil; opdat ook het leven van Jezus in ons sterfelijk vlees zou geopenbaard worden.' Verder: Kolossensen 3:4-5.

¹⁹ Vgl. Romeinen 6:22, 'Maar nu, van de zonde vrijgemaakt zijnde, en Gode dienstbaar gemaakt zijnde, hebt gij uw vrucht tot heiligmaking, en het einde het eeuwig leven.'

²⁰ [Moet zijn:] Openbaring 20:6. In het Nederlandse proza staat het goed.

²¹ *Quia ... est*, Lucas 19:9. Zacheus is een overste der tollenaars. Hij nodigde Christus bij zich aan huis, zag het kwalijke van hoe hij mensen uitbuitte en kwam tot inkeer.

²² Vgl. A. Metius die uitgebreid spreekt over het gebruik van het kompas in 'Clare ende grondelijcke onderwijsinghe der princepaler puncten des zeevaerts. Aengaende eenighe instrumenten, die om in zee te gebruycken, de bequaemste zijn', opgenomen in het derde deel van *Astronomische ende geographische onderwysinghe ...* Franeker 1632, 143 ev. (ed. princ. Franeker 1614). Om ervoor te zorgen dat het kompas goed naar het noorden zal trekken, moet het deugdelijk geconstrueerd zijn en moet de naald op de juiste wijze bestreken zijn met magneetsteen. J. Keuning citeerde de stuurman Jan Dirrecksen Jolinck die zei dat de kompassen 'wel perfect gemaect ende met eene goeden steen gestreecken worden.' In: *Petrus Plancius. Theoloog en geograaf 1552-1622*. Amsterdam 1946, 121-127; citaat 121. Het noorden wordt veelal door een Franse lelie op de roos aangegeven en meer dan eens graveerde de kompasmaker zijn naam rond het midden van de roos. Met dank aan W.F.J. Mörzer Bruyns, conservator zeevaartkunde aan het Nederlands scheepvaartmuseum te Amsterdam.

Ook Vondel bracht in *Het lof der zeevaart* (1623) het kompas en de magneet, de 'aentreckelijcken steen', ter sprake. Zie Spië 1987, I, 24, r. 353-362; II, 136-138.

²³ De opmerkingen over het magnetisme zijn gebaseerd op M. Llasera, 'Magnetism and English poetry in the earlier seventeenth century.' In: *Études Anglaises* 34 (1981), 16-31. Uitgebreid over Gilbert: P. Fleury Mottelay, *Bibliographical history of electricity and magnetism*. London 1922. Mottelay bezorgde onder de titel *On the loadstone and magnetic bodies, and on the great magnet the earth*. New York 1893

(Reprint New York 1958), tevens een vertaling van Gilberts *De magnete, magneticisque corporibus, et de magno magnete tellure*. London 1600.

²⁴ Spies 1987 (*op. cit.*, noot 22) geeft in verband met de vergelijking tussen de aantrekkingskracht van de magneetsteen en die van de liefde, citaten uit het werk van Van Mander en Du Bartas. Volgens haar inspireerde Du Bartas zich op Plinius' *Naturalis historia*, xxxvi, xxv (126-127), waar hij schreef: 'Qua in parte naturae maior improbitas? Ecce sensus manusque tribuit illi [...]. Pedes ei inpertivit et mores. Trahitur namque magnete lapide [...] ut propius venit, adsilit, tenetur amplexuque haeret' (Op welk gebied heeft Natuur een grotere onbeschaamdheid aan de dag gelegd? We zien dat zij de magneet van gevoelens en handen heeft voorzien [...]. We zien dat ze hem voeten en omgangsvormen heeft geschonken. Want staal wordt aangetrokken door de magneet [...] het gaat erop af, wordt erdoor vastgehouden en omsloten in zijn omarming). Klassieke voorbeelden in: *The poetry of Grotius. Original poetry 1604-1608*. Ed. E. Rabbie. Assen etc. 1992, 238 (*De dichtwerken van Hugo Grotius*. 1-11, 4A en 4B); voor het kompas als metafoor bij Shakespeare: Daly 1979-1, 104-105.

²⁵ Llasera 1981 (*op. cit.*, noot 23), 21. De constante werking van het magnetisme komt bij Cats tot uitdrukking in de vele werkwoorden die een beweging aangeven, zoals *dwalen, omleiden, verreizen, tijgen, bewegen, baren, trekken, drillen, sidderen, beven, ommeroeren, doorbeendringen, rondsom keren, beroeren* en *rijzen*.

²⁶ Toch is Cats niet consistent. Het begin van XIX.c.5 en c.6 bevat nog steeds de 'verouderde' gedachte: 'Een kompasnaald blijft nergens staan, als hij zich niet naar het noorden beweegt en zijn punt op de poolster richt.' Vgl. in dit verband ook de opmerking van Moy-aal in Bredero's *Moortje* (1617). Zij blijkt op de hoogte van de nieuwe methode in de zeevaart, terwijl de sullige bemanning van een Spaans oorlogsschip nog niet beter wist:

De kracht vande Magneet en wasser niet bekend.

Ed. Minderaa en Zaalberg 1984, 144, r. 241. Zie voor een andere zeilsteen in het werk van Cats, de emblemprent bij 'Id curat, quod pondus habet' (Hij oefent zijn invloed uit op zaken met gewicht) in *Maechden-plicht*. Middelburg 1618, 74-75, nr. xxvii.

²⁷ Ed. Antwerpen 1564, 84. De Nederlandse vertaling: ed. Antwerpen 1566, 87-88. Tevens verwerkt in G. Whitney, *A choice of emblems*. Leiden 1586, 43; zie ook *Emblemata* 1967, 1471.

²⁸ Ed. Antwerpen 1624, 296, 111, xxxiv. Het motto luidt 'Ego dilecto meo, & ad me conversio eius' en is afkomstig uit het Hooglied 7:10, 'Ik ben van mijn Liefste, en Zijn genegenheid is tot mij.' De gravures zijn gemaakt door Boëthius à Bolswert.

²⁹ Ed. Brussel 1649, 160-165, nr. xxiv. In vertaling: Didacus Saavreda Faxardus, *Christelyke staets-vorst in hondert sin-spreuken afgebeeld*. Amsterdam 1662, 216-223, nr. xxiv; met in de commentaar o.m.: 'Noch [is er] geen menschelijck hart dat sich door die goddelijcke seyl-steen niet voelt aengeraeckt, en ghelijck het Zee-kompas uyt een onbekende over-een-komingh der Natuur, welcke de Griecken Sympathie, of mede-lijdicheyt, noemen, in gheduurige bewegingh is,

tot dat het sich vestige op 't licht van die noord-sterre, daer de ronten des Hemels om draeyen; soo kunnen wy niet gerust leven, tot dat wy erkennen en eeren dat ongeschapen Licht, daer de ware rust in is, en waer van de bewegingh aller saecken af-komt' (218). Zie ook Picinelli 1687, 701 (XII, XXIV), nr. 182 o.v.n. Boëthius.

³⁰ Ed. Amsterdam 1614, I, VI. De versregels van Anna zijn geciteerd naar de ed. Beets 1881, 123.

³¹ Vaenius 1608, 39 (een navolging hiervan o.m. bij Raphael Custos); Hoofst 1611, nr. 111. Ed. Porteman 1983, 146-147. Giovinio: ed. Lyon 1574, 90. Ook in: Battista Pittoni, *Imprese di diversi principi ...* Venezia 1562, nr. 28. Vgl. Praz 1964, 107-108; en *Emblemata* 1967, 1471-1472.

³² Ed. Venezia 1584, 216: 'l'Impresa fosse fatta con intentione amorosa, per voler mostrar principalmente alla Donna sua, che egli non era per rivolger mai l'animo ad amare, o servir' altra donna, che lei.' Vgl. Picinelli 1687, 700 (XII, XXIV), nrs. 175-176.

³³ Ed. Venezia 1586, I, 25: '[...] l'Animo & la mento dell'homo Christiano dee star sempre volta verso quelle virtù, che sono proprie di lui.'

³⁴ Ed. Rotterdam 1625, liijrecto-mirecto.

L

BINNEN NIETS.

PRENT

Op de voorgrond bevindt zich een stenen grafmonument dat, met zijn spits toelopende, piramidale vorm, oogt als een obelisk. (In de bijschriften wordt telkens gesproken van een piramide).¹ Op de vierkante sokkel staan kopjes van grotesken. Rechts in de achtergrond ligt een stadje in een bosrijke omgeving. Een groot gebouw met een koepel en een torenspits steken boven de bosschages uit; ook links van het monument zijn bossen te zien. Hierop komt, evenals rechts van de piramide, een weggetje uit. Geheel rechts stroomt waarschijnlijk een water.²

In het open veld staan enkele mensen. Mogelijk is één van hen een herder (de middelste lijkt een staf vast te houden; dan zou tussen hem en de rechtse figuur een schaap kunnen zijn voorgesteld. In ieder geval is op de pictura in de editie 's-Gravenhage 1629 te zien hoe een herder bij zijn schapen op zijn fluit zit te spelen (afb. 50.1)). In het achterplan een rotslandschap.³

Gesigneerd linksonder: JS.

Afmeting: 12,5 × 12,5 cm.

L.A.1

MOTTO

2

Niet dan: Alleen maar

wel gemaect: mooi geschapen, gevormd

'tfeylt: het ontbreekt

3

het enckel wesen: de buitenkant, het uiterlijk of gelaat

- 4 *Wel-leven*: Misschien een toespeling op Coornherts ethica *Zedekunst dat is wellevenskunste* (1586); vgl. *WNT* XXV, 1149.
dienter: hoort er
- 5 *Floor*: Floris, ook: sukkel (*WNT* III, 11 en III, 4573)
piramiden: spits toelopende, vierzijdige bouwwerken, die door de oude Egyptenaren tot ca. 2000 v. Chr. werden opgericht om als koningsgraf te dienen
- 5-6 Cats lijkt met deze formulering een toespeling te maken op Mattheus 23:27, 'Wee u, gij Schriftgeleerden en Farizeeën, gij geveinsden, want gij zijt aan de witgepleisterde graven gelijk, die van buiten wel schoon schijnen, maar van binnen zijn zij vol doodsbeenderen en alle onreinheid.' Qua strekking sluit deze bijbelplaats, mét 23:28, nog meer aan bij c.1. Deze regels wijzen erop dat Cats het woord piramide gebruikte in de betekenis van grafmonument.
- 7 *soo ... besijden*: vind ik dit van ondergeschikt belang, houd ik daar geen rekening mee (vgl. *WNT* II, 11, 2474, 3, d)
- L.A.2 In de deuropening schoon, binnen niets.
 De piramide van Rhodopis is smakeloos, omdat zij helemaal open en bloot ligt en van binnen in het geheel geen zalen heeft.⁴
 Ik zeg dat een meisje de benaming mooi niet werkelijk verdient, als ze alleen maar mooie rode wangetjes heeft.⁵
- 5 Ik vraag meer: ik verlang gevatheid en charme van de geest, vooral een meisje met deze bruidsschat bevalt me.
 Eén enkel uur is voldoende om te doorzien wat een knap gezichtje waard is, maar een vriendin met verstand zal je steeds opnieuw vermaken.
- L.A.3 Een mooie kooi, zonder vogel.⁶
 Het lichaam van Jacqueline is niets anders dan een piramide, voor het oog vrij aantrekkelijk, maar zonder enige kennis. Hoewel het beeld van goud is, raakte het me nooit in het hart. Ik vind niets mooi, waar geen mooie geest in zit.
- L.A.4.a Lucretius, *De rerum natura*, IV, 1278-1282.
 Want soms gebeurt het door een goddelijke beschikking en door de pijlen van Venus, dat een vrouwtje dat niet zo heel mooi is, desondanks bemind wordt. Want op zichzelf bewerkt dan zo'n vrouw soms door haar daden, haar meegaand karakter en doordat ze er lichamelijk schoon verzorgd uitziet, dat een man er gemakkelijk aan went om met haar te leven.⁷
- L.A.4.b Daniel Heinsius, *Elegiarum libri III*, IV, IV.⁸
 Waar ik van houd is iets, dat meer is dan schoonheid, meer dan ogen en wangen, meer dan het hele lichaam.
- L.A.4.c Ovidius, *Ars amatoria*, II, 107-108.
 Weg met al die schandelijke opsmuk; om bemind te worden moet je beminnelijk zijn: en dat zal noch je gezicht, noch je uiterlijk alleen je geven.
- 732 BINNEN NIETS

- L.B.1
MOTTO Het is weggegaan zoals het is gekomen (*WNT XVIII*, 517, 2; reeds in 1610 als spreekwoord bij Gruterus).
- 1-3 Verwijzing naar de uit Thracië afkomstige courtesane Rhodopis, die evenals de slaaf Aesopus in dienst was van de op het eiland Samos woonachtige Iadmon. Dat Cats juist haar noemt, is terug te voeren op klassieke bronnen die hij heeft gekend, nl. Herodotus, *Historiae*, II, 134-135 en de voor de *Sinne- en minnebeelden* zo vaak geraadpleegde *Naturalis historia* van Plinius (*XXXVI*, XVII (82)). In deze werken is sprake van een prachtige piramide die voor haar zou zijn opgericht. Rhodopis' bekoorlijkheid was beroemd en zowel Herodotus als Plinius spreken er hun verwondering over uit dat het haar, voor iemand met een dergelijk beroep, zo voorspoedig ging.⁹
- 3 *timmert*: laat bouwen
- 4 *spits gebou*: piramide
niet als: enkel
- 5 *het ydel oogb*: Verwijst naar de ogen van de minnaars.
- 6 *dat ... genomen*: heeft ervoor gezorgd dat alles (al haar bezittingen, voor de bouw ervan) is opgeëist. Mogelijk is de regel in zijn geheel tevens bedoeld om aan te geven dat alles alleen maar ten dienste is gesteld van het ijdel oog.
- 7 *qualijck*: op oneerbare wijze
tegen reden: in strijd met het gezond verstand
- L.B.2 Wat met schande verworven is, glipt met schande weg.¹⁰
- Toen Rodopis,¹¹ zo mooi als nog nooit gezien door de Griekse meisjes, met haar lichaam op schandelijke wijze onmetelijke rijkdommen bij elkaar gebracht had, – wat gebeurde er uiteindelijk? – liet ze van de winst een piramide, een hoog gevaarte, bouwen, waarvan de reusachtige top bijna de hoge sterren raakte, maar die alleen de ogen van de reiziger verzadigde en niet de vermoeide lichamen liet bijkomen op neergezette rustbedden.¹² Wat zal het je baten door een schandelijke daad enorme rijkdommen te hebben opgehoopt? Iets wat met schande verworven is, glijdt vernederend uit de handen.
- L.B.3 Van een op oneerlijke wijze verkregen winst is het bezit ijdel.¹³
- Het onzinnige bouwwerk van een hoge piramide heeft Rodopis uiteindelijk een lege beurs opgeleverd, die was gevuld door oneerlijke verdienste. Bezit dat in ijdelheid is verworven, gaat op een ijdele manier verloren.
- L.B.4.a Plautus, *Poenulus*, 844.
- Wat met schande verworven is, glipt met schande weg.¹⁴
- L.B.4.b Het Franse spreekwoord zegt:
- Bezit dat verkregen wordt door oneerlijk te handelen, bereikt de derde erfgenaam niet.¹⁵

L.B.5

Wat met schande verworven is, glipt met schande weg.

Zoals de lucht die vroeg in de morgen de mist snel in zich opneemt, bijna altijd vanaf het ontbijt een enorme regenbui laat neerplenzen, zo zal hij die iets snel gedaan heeft en zijn winst, vooral de onrechtvaardig behaalde, zonder moeite bijeengeschraapt heeft,

*zijn rijkdom nooit in zwarte grotten verbergen
en zijn bezit niet tot de duisternis veroordelen.*

Maar daarentegen:

*zal die hand snel de Spaanse rivieren overtreffen,
gouden geschenken verspreidend.*¹⁶

Het zekerst lijkt immers die regel, dat alles ontbonden wordt zoals het verzameld is.¹⁷ Mensen met ervaring vertellen dat dit zelfs in staats- en vorstelijke aangelegenheden een plaats voor zich opeist.

‘Geen enkele macht die met schande verworven is, blijft lang bestaan’, zegt Quintus Curtius.¹⁸ ‘Niemand oefent een macht die met schande verworven is met goede middelen uit’, voegt Tacitus er aan toe.¹⁹ Ook Machiavelli spreekt in dezelfde toonaard: *Wat men met goud koopt, kan men niet met ijzer verdedigen.*²⁰

L.B.6

1

intreekt: in zich opneemt

2

placht: pleegt

4-5

tot ... ghedyen: Letterlijk: geen te bakken deeg worden; hier: geen voordeel op te leveren (vgl. *WNT* III, 11 en III, 2327)

6

sekeren reghel inde rechten: vaste rechtsregel. Vgl. noot 17.

7

t'samen gheraept: bijeengebracht

8-9

d'ervarentheydt: de ervaring

10

schelmerije: een gemene streek, misdaad

10-11

Curtius: Zie noot 18.

12

rancken: listen

13

bedient: geregeerd

Tacitus: Zie noot 19.

14

Machiavel: Machiavelli, zie noot 20.

L.C.1

MOTTO

Johannes 7:24, ‘Oordeelt niet naar het aanzien, maar oordeelt met een rechtvaardig oordeel.’

1-3

Dit wordt ook opgemerkt door Diodorus Siculus, *Bibliotheca*, I, LXIII, 3: ‘Vanwege hun kolossale structuur en het vakmanschap waarmee ze gebouwd zijn, dwingen ze bewondering en verbazing af bij wie er voor staat.’ In: *Diodorus of Sicily*. Ed. C.H. Oldfather e.a. Twaalf dln. London etc. 1933-1967, I, 214-215. Vgl. ook noot 36.

5

Houd uw blik niet (alleen maar) gericht op de buitenkant (van dingen)

6

weeght: overweeg

de ... reden: datgene waarop uw oordeel gegrond is

8

timmert inde lucht: bouwt luchtkastelen

734

BINNEN NIETS

- NOOT *mits dien*: derhalve
vaten: doodskisten (WNT XVIII, 7). Onderin de piramide, vaak in een rots uitgehouwen, bevindt zich de grafkelder waarin de sarcofaag met het lijk van de koning werd geplaatst. Ook Strabo spreekt in verband met de ‘Tombe van Rodopis’ over een onderaardse grafkelder: ‘Er is een verplaatsbare steen en wanneer die wordt opgetild is er een schuine doorgang naar de grafkelder’ (*Geographia*, xvii, 1, 33; vgl. ook de annotatie bij B.1, r. 1-3 en de commentaar). Illustratief is de prent die is opgenomen in Athanasius Kircher, *Sphinx mystagoga, sive diatribe hieroglyphica* ... Amsterdam 1676 (afb. 50.2). Vgl. eveneens de afbeelding van de obelisk op de titelprent van Nicolas Caussin, *De symbolica Aegyptiorum sapientia* ... Köln 1623.
- L.C.2 Het aanzien [de buitenkant] is onbetrouwbaar.²¹
 Terwijl de piramide met haar hoge top de sterren raakt,
 bevalt zij de toeschouwer door zijn veelkleurige steen.
 Wanneer een reiziger haar van verre stomverbaasd ziet,
 keurt hij terwijl hij de buitenkant beziet, het binnenste goed.
 5 Maar zodra hij haar genaderd is en een plaats zoekt om de nacht
 door te brengen, ziet hij dat hier alleen maar stoffelijke resten wonen.
 Ach, hoe vaak bedriegt het uiterlijk mensen!
 Je zou het koningschap waardig zijn, als je niet koning Galba was.²²
- L.C.3 Menigeen lijkt schijnbaar wijs, terwijl hij in wezen dwaas is.²³
 Wie de piramide zich zeer hoog in de lucht ziet verheffen, houdt haar voor een kasteel voorzien van vele kamers, maar roept kort daarop uit: O bedrieglijk bouwwerk! Laat niemand op de buitenkant vertrouwen om het hart goed te beoordelen.
- L.C.4.a 1 Samuël 16:7, De mens bekijkt wat voor ogen is, de Heer ziet wat in de ziel is.²⁴
- L.C.4.b Augustinus, *Sermo*, XLVI, 27.
 Alles is vol onbezonnen oordelen. Datgene waaraan [Degene aan wie] wij wanhopen verandert plotseling en wordt uitstekend. Datgene waarvan [Degene van wie] wij tevoren veel verwacht hadden, valt tegen en wordt erg slecht. Noch onze vrees, noch onze liefde blijft hetzelfde.²⁵
- L.C.4.c [Moet zijn:] Spreuken 31:30, De bevalligheid bedriegt en de schoonheid zal vervliegen, maar een vrouw die de hemel vreest, zal iemand zijn die zal worden geprezen.
- L.C.5 Het aanzien [de buitenkant] is onbetrouwbaar.
 We lezen in de wet van Mozes dat het verboden was een ‘kleed van gemengde stof aan te trekken, geweven uit wol en linnen.’²⁶ Degenen die zo’n passage allegorisch duiden, willen dat de wol als eenvoudige rechtschapenheid en het linnen als het kwaad opgevat wordt, want kleding die uit wol en linnen geweven

wordt, verbergt het linnen aan de binnenkant en laat aan de buitenkant wol zien.²⁷ Kleding dragen van wol en linnen wordt dus gezegd van hem, die innerlijk de voorzichtige streken van zijn boosaardigheid bedekt, maar aan de buitenkant de onschuld, als van een schaap, laat zien. Weg dus met dat uitschot van mensen. ‘Iedereen’, zegt Augustinus, ‘die wil lijken wat hij niet is, is hypocriet. Hij bootst immers een rechtvaardige na, maar laat het niet werkelijk zien.’²⁸ Hij toont in schijn wat hij in werkelijkheid niet heeft. Wat doe je, ellendeling? De wereld haat je, omdat ze gelooft dat je vroom bent; God haat je, omdat hij weet dat je goddeloos bent. En zo ben je bij beide gehaat en vind je bij geen van beide bescherming. Toch is er één verschil tussen ziel en gezicht God aangenaam, namelijk als het gezicht zeer nederig is en de ziel verheven is naar de hemel en opgaat in goddelijke beschouwingen.

L.C.6

- 1 *Moyses*: Mozes, zie noot 26.
 2 *t'samen vermenghelt met*: geweven van zowel linnen als wol, zie r. 5-6
 2-4 *De gbene ... meynen*: De (bijbel)commentator zou, gelet op een opmerking van Ripa in zijn *Iconologia*, een kerkvader kunnen zijn. Of is het een topische uitleg in de allegorische traditie? Vgl. noot 27.
 4 *eenvondicheydt*: onopgesmuktheid, of: onschuld (vgl. *WNT* III, 11 en III, 3867-3868)
arghelisticheydt: listige boosaardigheid
 5 *seggense*: Nl. *De gbene ... trecken*, r. 2-3.
 7 *In voegben dat de sulcke*: Zodat diegene
 8 *onnoesel*: onschuldig
 9 *middeler tijt*: ondertussen
rancken: streken
 10 *Augustinus*: Zie noot 28.
 11 *beveynsde*: iemand die veinst, huichelaar
ghelaet hem: doet zich voor
 12-13 *Wat maect*: Hoe vergaat (vgl. *WNT* IX, 115, 4, γ)
 14 *Godtsalich*: vroom
 16 *noch*: toch
 18 *opgetogen in*: met de geest verkerend (verdiept) in, geheel vervuld van

COMMENTAAR

Middeleeuwers trokken op pelgrimstocht naar het oosten en kwamen in contact met de bouwwerken aldaar. Vaak zag men piramiden aan voor graansilo's en lange tijd worden ze dan ook de 'graanschuren van de farao's' genoemd. In navolging van Herodotus en Strabo spreken Pierre Belon en André Thevet medio zestiende eeuw van 'koningsgraven'. De *Pyramidographia, or a description of the pyramids in Aegypt* van de Oxfordse hoogleraar John Greaves, verschenen in 1646 te Londen, was de eerste nauwgezette studie en het eerste serieuze overzicht van de verworven kennis over de piramiden.²⁹

Het kwam voor dat in plaats van of op de plaats van piramiden obelisken werden opgericht. Vanaf de Vijfde Dynastie was de obelisk binnen de zonnecultus gebruikelijk. Zo moet in de zonnetempel van Niuserre in Abu Gurob een op een podium gebouwde obelisk eens de centrale plaats hebben ingenomen.³⁰ Tijdens de renaissance gebruikte men de benaming piramide en obelisk door elkaar

heen. Picinelli bijvoorbeeld behandelt in zijn *Mundus symbolicus* de obelisk en de piramide als één en hetzelfde object, en als Karel van Mander het heeft over de obelisk op zijn vaders graf, gemaakt door Maerten van Heemskerck in 1570, spreekt hij van 'Piramide, oft Grafspits'.³¹

Evenals de mooie buitenkant van de piramide bedrieglijk kan zijn, moet je als man niet afgaan op schoonheid alleen, maar vooral oog hebben voor de geestelijke kwaliteiten van een meisje, zo redeneert Cats in zijn eerste uitleg. Die raken immers het hart pas echt. Dan wordt, een logisch vervolg van deze opvatting, de courtesane Rhodopis als negatief exemplaar opgevoerd. Zij dient enerzijds om het verband te leggen met het louter lichamelijke en anderzijds om aan te geven dat onbetamelijk verkregen rijkdommen uiteindelijk geen voordeel op zullen leveren. Met het geld dat deze beruchte prostituée heeft verworven, liet ze een even opzichtig als ijdel bouwwerk oprichten en al het verdiende geld is eraan opgegaan. Een groot aantal citaten, met name van historici, evenals een wettekst, ondersteunen de moraal dat wat met schande verkregen is, geen stand zal houden.

Tot slot keert Cats terug naar zijn eerste duiding. De mens moet zich niet verlaten op waan en denken dat wat van buiten mooi is ook vanzelfsprekend van binnen mooi zal zijn, want dan wordt hij bedrogen. De piramiden lijken op het eerste gezicht riante kamers in zich te bergen, maar de reiziger die denkt er een slaapkamer aan te treffen, vindt er oude graven. Het heidense, kostenverslindende, bouwwerk is en blijft in Cats' ogen oneigenlijk.³² De werkelijk gelovige, zo besluit het proza, veinst geen vroomheid maar is nederig (van lichaam) en verheft zijn ziel tot goddelijke beschouwingen.

Cats' kritische blik is ongetwijfeld gekleurd door wat Plinius zegt over de Egyptische piramiden. Ook die beschouwde ze als een ijdele en onzinnige vertoning van rijkdom: 'In Egypte zijn ook piramiden die ik moet noemen, al is het beknopt. Zij verheffen zich als een overbodige en dwaze vertoning van rijkdom van de koningen, want het is algemeen bekend dat hun motief om ze te bouwen was dat ze zo wilden voorkomen dat hun overwinnaars of hun rivalen, die tegen hen wilden samenzweren, hun kapitaal zouden verwerven, of ook wel om het gewone volk bezig te houden. Met dit soort ondernemingen toonden deze koningen hun enorme ijdelheid en nog steeds zijn er overblijfselen van verschillende piramiden die nooit zijn afgebouwd.'³³ Ook bij Herodotus is er kritiek. Hij kon de groots opgezette graftomben niet anders zien dan het werk van waanzinnige tirannen.

Cats, die binnen de emblematiek geen directe voorgangers lijkt te hebben, spreekt hier nadrukkelijk over de *Egyptische* en niet over de Romeinse piramiden en obelisk. ³⁴ Wel duiken de antieke monumenten, ook vóór Cats, nogal eens op als hoofdbestanddeel van embleemprenten. Achille Bocchi, een vroege representant, beeldt bijvoorbeeld in zijn *Symbolicarum quaestionum de universo genere* de personificatie van Constantia af voor een obelisk, met het opschrift: 'Resurgit ex virtute vera gloria' (Ware roem rijst op uit deugd). Het eerste bijschrift, gekoppeld aan het bovenste gedeelte van de obelisk, verheerlijkt de deugd die niet voor het lot buigt en de zintuigen heeft weten te onderwerpen, op weg naar de hoogste top; het stabiele basement wordt vergeleken met de held die altijd rechtop staat. Hier dus een geheel andere interpretatie dan bij Cats. Dat geldt ook voor de uitbeelding én duiding van de obelisk-embelen in het werk van Hadrianus Iunius (1585), Juan de Boria (1581), Joachim Camerarius (1590 en

1604), Daniel Heinsius (1601), Sebastián de Covarrubias Orozco (1610) en Gabriel Rollenhagen (1613).³⁵

Crispijn de Passe de Oude gaf in 1614 een reeks prenten uit met de zeven wereldwonderen, naar ontwerpen van Maarten de Vos. Op één van de prenten, gegraveerd door Magdalena de Passe, staan Egyptische piramiden en obeliskken afgebeeld. Het bijschrift gaat alleen in op de aantrekkingskracht die de imposante overblijfselen hebben:

De wonderbaarlijke piramiden, de graven voor de vorsten
van Canopus, die met de top van hun kegel de sterren raken,
zijn eens door ontelbare handen gemaakt, zo verzekert de oudheid
en deze eeuwen bewaren ze voor de ogen van hen die ernaar toegaan.³⁶

Het lijkt erop dat Johan Bodecheer Benningh zijn gedicht 'Verschil tusschen Galathea en Cupido' heeft gemaakt met het embleem van Cats bij de hand. Over de morele schoonheid van het meisje Galathea zegt Benningh daarin namelijk onder meer:

Nochtans en zijt ghy niet gelijk de fraeye kercken
Ontrent de stroomen van de water-snelle Nijl,
Van buyten op-gesmockt met kostelijcke wercken,
Maer binnen teenemael van Godlijckheden ijl:
[...] want ghy zijt binnen louter
Met deughdelijcke deughd en zeden aen-gedaen.³⁷

Een verband tussen de vergankelijkheid van de schoonheid en de piramide als *memento mori* komt ten slotte tot uitdrukking op een wonderlijke prent in Henricus Engelgrave, *Caelum empyreum in festa et gesta sanctorum ...* Onder het motto 'Mihi heri, & tibi hodie' (Mij gisteren en u heden, ontleend aan Ecclesiasticus 38:22), wordt de lezer niet geconfronteerd met een mooie Galathea, maar met een skeletportret van een vrouw; enkele obelisk-achtige piramiden staan op de achtergrond (afb. 50.3).³⁸

BEWERKING EN NAVOLGING Het eerste gedicht (A.1) werd ook opgenomen in Jacob Cats, *Klagende maeghden*. Dordrecht 1633, 142-143, met eraan voorafgaand de opmerking: 'Tis dan niet geraden, uyt veel insichten, de saken te laten aenkomen alleen op de uytwendighe schoonheyt; want, boven de redenen hier voren verhaelt, so kander op vallen 'tgene hier na volgt.'
Van Vreeswyk 1672, 101.
Moral emblems 1862, 187.

LITERATUUR *Emblemata* 1967, 1224-1226.

NOTEN ¹ Als definitie van een obelisk geeft K. Schüssler, *Die aegyptischen Pyramiden: Erforschung, Baugeschichte und Bedeutung*. Dritte Auflage. Köln 1987, 339: 'Monolith mit quadratischem Querschnitt. Er besteht aus einem sich verjüngenden Schaft mit abschließendem Pyramidion. Durchweg aus Rosengranit.' Deze 'Pyramidion' kan bestaan uit een piramidevormige spitse punt. Het was gebruikelijk die spits te voorzien van een dunne laag goud (*Ibid.*, 334). Vgl. voor het gelijkstellen van de piramide en de obelisk de commentaar en noot 31.

² Herodotus schreef dat de piramiden waren omsloten 'met water dat via een kanaal uit de Nijl werd aangevoerd' (διώρυγα τοῦ Νείλου ἐσαγαγών), en ook Strabo noteerde dat 'water werd aangevoerd vanuit de rivier' (δι' ἧς ἀπὸ τοῦ ποταμοῦ τροχοὶ καὶ κοχλῖαι τὸ ὕδωρ ἀνάγκουσιν). Plinius merkte op dat de piramiden van Gizeh zichtbaar zijn voor de reizigers 'van welke kant ze ook komen aanvaren' (undique adnavigantibus). Resp. *Historiae*, II, 124; *Geographica*, XVII, I, 30 en *Naturalis historia*, XXXVI, XVI (76). Zie voor een overzicht van hoe de heiligdommen rondom de Nijl liggen: F. Daumas, *La civilisation de l'Égypte pharaonique*. Paris 1965, cartes 1.1-1.5.

³ Volgens Herodotus hebben sommigen een verband gelegd tussen de piramide en de herder Philitis, die zijn schapen in de omgeving van de piramiden hoedde (*Historiae*, II, 128). Op de Arcadië-illustraties bij de herderszangen van Spenser, gepubliceerd in de late jaren '70 van de zestiende eeuw, komen eveneens piramiden met een obelisk-achtig uiterlijk, in combinatie met herders en hun vee voor. Vgl. S.K. Heninger jr., 'Spenser's "Shepherd's calendar".' In: *Word and visual imagination. Studies in the interaction of English literature and the visual arts*. Ed. K.J. Höltgen e.a. Erlangen 1988, 33-71, i.h.b. 68-69, afb. 27-29 (de illustraties bij *Ecloga* x en xi). Overigens kunnen de figuurtjes ook gewoon reizigers zijn (vgl. B.2, r. 5); Govaert Flinck voorzag zijn schildertij *Landschap met een obelisk* (gedateerd 1638; Boston, Isabella Stewart Gardner Museum) eveneens van reizigers. Zie: P.C. Sutton e.a., *Masters of 17th-century Dutch landscape painting*. Tent. cat. Amsterdam, Boston, Philadelphia. Boston 1987, 313-315, cat. nr. 29, plate 84.

Het weergegeven rotslandschap kan gebaseerd zijn op klassieke notities. Als Herodotus het heeft over het piramidegebied spreekt hij over een 'reeks van rotsachtige bergen' (πέτρινον), en Plinius over 'monte saxeo sterilique' (een rotsachtige heuvel in de woestijn); resp. *Historiae*, II, 8 en *Naturalis historia*, XXXVI, XVI (76).

⁴ Zijn deze versregels bewust dubbelzinnig? H.R. Hall verwijst naar een verhaal dat een Arabisch historicus vermeldt over het effect van de piramiden op de beschouwer. De geest van de Derde Piramide (die van Rhodopis) zag men als 'a beautiful naked woman, who appeared to men with a wonderful smile upon her face, which so infatuated all who saw her that they immediately followed her and wandered in the desert bereft of their reason.' Zie: 'Nitokris-Rhodopis.' In: *The journal of Hellenic studies* 24 (1904), 208-213, citaat: 210. Vgl. voor Rhodopis ook de volgende noot en de annotatie bij B.1, r. 1-3.

⁵ Hall (*op. cit.*, noot 4), 210 citeert een geschiedschrijver die zegt dat het gezicht van de Sphinx rood beschilderd was ('une teinte rougeâtre et un vernis rouge'); daarom werd de Sphinx door de Grieken 'Rhodopis' (roodwangig) genoemd. Ook Eusebius spreekt van 'rubris genis', te vergelijken met Cats' *purpureis genis*. De Grieken veronderstelden – ten onrechte – dat de Sphinx vrouwelijk was en gingen haar later zien als een portret van de grootste Rhodopis die zij kenden: Doricha, de bekende roodwangige courtesane van de Milesische kolonie van Naucratis in de Delta. Volgens Strabo noemde Sappho de courtesane Doricha en gaven anderen haar de naam Rhodopis (Zie: *Geographica*, XVII, I, 32-33).

In het gedicht als geheel klinkt ook Catullus, *Carmina*, LXXXVI door. Hierin worden twee meisjes tegenover elkaar gezet, Quintia en Lesbia. De eerst is mooi, maar er is kraak nog smaak aan; Lesbia daarentegen is niet alleen mooi van buiten, maar verenigd ook alle vrouwelijke gratiën binnen in zich.

⁶ Dournon 1986, 55; Le Roux 1859, 11, 156; Dejardin 1891-1892, 1, 115, nr. 425: 'La belle cage ne nourrit pas l'oiseau', met als toelichting: 'On peut être pauvre avec les apparences de la richesse.'

⁷ Cats heeft *Nam, culta, vir en ducere*, terwijl Lucretius 'Nec', 'culto', 'te' en 'degere' heeft. Vgl. de vertaling van Timmerman 1984, 168.

⁸ *Poematum nova editio* ... Leiden 1606, 120. In totaal geeft Cats vier citaten uit dit vierde boek, waarvan twee keer uit juist deze elegie.

⁹ Plinius heeft: 'Haec sunt pyramidum miracula, supremumque illud, ne quis regum opes miretur, minimam ex iis, sed laudatissimam, a Rhodopide meretricula factam. Aesopi fabellarum philosophi conserva quondam et contubernalis haec fuit, maiore miraculo, tantas opes meretricio esse conquistatas' (Dit zijn de wonderen van de piramiden en de laatste en grootste van deze wonderen, die ons verbiedt ons te verbazen over de rijkdom van koningen, is dat de kleinste maar meest bewonderde was gebouwd door Rhodopis, niet meer dan een courtisane. Zij was één van de medeslaven en bijzit van de wijze Aesopus, schrijver van de fabels. Des te groter is onze verbazing als we bedenken dat een dergelijke rijkdom was verkregen door middel van prostitutie).

Pas later, in zijn *Trou-ringh*, verwijst Cats expliciet naar deze bronnen en voegt hij daar Strabo en Aelianus (vgl. *Varia historia*, XIII, XXXIII) aan toe (*ADW* 1712, 11, 189; vgl. ook Smilde 1938, 247). Herodotus en Plinius geven de vrouw de naam Rhodopis (vgl. Cats B.3, r. 2) en beiden noemen haar medeslavin van Aesopus. Wanneer Erasmus in zijn *Parabola*e enkele markante tekstplaatsen uit Plinius opneemt, haalt hij de regels over Rhodopis eveneens aan; maar hij gebruikt het fragment voor een andere interpretatie dan Cats (zie ed. Margolin 1975, 238, r. 272-274; ed. Mynors 1978, 224, r. 10-14). Ook Langius (681 B) citeert dit fragment uit Erasmus. Overigens verwerpt Herodotus de gedachte dat Rhodopis voldoende geld zou hebben gehad om een piramide te laten bouwen.

Diodorus Siculus geeft het verhaal in zijn *Bibliotheca* (I, LXIV, 14), echter zonder Aesopus te noemen en Shakespeare ten slotte, laat de kroonprins Charles in zijn in 1592 opgevoerde en in 1623 gepubliceerde toneelstuk *The first part of King Henry VI* (eerste bedrijf, zesde toneel) de volgende belofte uitspreken:

A statelier pyramis to her I'll rear
Than Rhodope's of Memphis ever was.

Ed. A.S. Cairncross. London etc. 1965, 35, r. 21-22. Vgl. verder over haar *PRE* 1A, 957-958.

¹⁰ Cicero, *In M. Antonium oratio philippica*, II, XXVII, 65: 'Male parta male dilabuntur.' In: *Philippics*. Ed. W.C.A. Kerr. London etc. 1969, 128-129 (LCL). Tevens opgenomen in Erasmus, *Adagia*, I, VII, LXXXII, die ook Plautus (zie B.4.a) citeert. Zie *Opera omnia*. Ed. Clericus 1703, II, 294 F. In de ed. Mynors

1989, 117. Door Alciato én door Gabriele Simeoni als motto gebruikt: resp. *Emblemata*. Lyon 1550, 140 en *Le imprese heroiche et morali*. Lyon 1559 (in de Nederlandse uitgave *Princeliecke deviesen*. Leiden 1615, 456, nr. CCXIV). Vgl. verder Walther, 2, 810, nr. 14311b; Nolde 1964, 218-222; evenals *DDW* 1712, 1, 586.

¹¹ De vorm Rodope in dit Latijnse gedicht zou erop kunnen wijzen dat Cats een Franse tussenbron heeft gebruikt. Vgl. ook B.3, r. 2.

¹² Mogelijk een allusie op Catullus, *Carmina*, l. 14-15:

At defessa labore membra postquam
semimortua lectulo iacebant.

Maar toen mijn ledematen dodelijk vermoeid waren
van het woelen en ik halfdood op mijn bed lag.

¹³ Meurier 1617, 56. Vgl. *Proverbia* 1, 198 en Le Roux 1859, 11, 291: 'Du bon l'on n'apprend que tout bien, et du meschant tout n'en vaut rien. (Recueil de Gruther [= Gruterus])'.

¹⁴ Ofwel: Zo gewonnen, zo geronnen. Vgl. de vertaling van Hemelrijk 1969, 52. Ook geciteerd door Erasmus (zie noot 10).

¹⁵ Vgl. Dournon 1986, 43: 'Bien mal acquis ne profite point jamais', en 'De bien mal acquis courte joie' (ook in Meurier 1617, 56); Le Roux 1859, 11, 280; Woodrow Hassell 1982, 134, nr. H 32: 'De choses mal acquises le tiers hoir ne jouira'. Ook Rabelais haalt het spreekwoord precies zo aan in *Le tiers livre*, 1, 1 en hij zinspeelt erop in *Le cinquième livre*, XI: 'Si en leurs hoirs soubdain ne dépérissoit le bien et revenue par eux injustement acquis.' In: *Œuvres complètes*. Ed. J. Boulenger. Revue et complétée par L. Scheler. Paris 1970, 333 en 776. Vgl. verder het Latijnse spreekwoord 'De male quesitis vix (non) gaudet tertius heres', Walther 1, 620, nr. 5081 (met vele bronnen). Stoett, 708 noemt dit gezegde bij de bespreking van de Nederlandse variant: 'Gestolen goed gedijt niet'.

¹⁶ Beide citaten zijn, met zeer geringe varianten, afkomstig uit Claudianus, *Carmina* ('Panegyricus dictus Probino et Olybrio consulibus'), 1, 42-43a en 48-49a, de passage waarin de lof van Probus wordt bezongen:

hic non divitias nigrantibus abdidit antris
nec tenebris damnavit opes [...].
praeceps illa manus fluvios superabat Hiberos
aurea dona vomens [...].

Hij heeft zijn rijkdom niet in donkere grotten gestopt
en zijn bezit niet in duisternis [...].
Die snelle hand overtrof de Spaanse rivieren,
door gouden geschenken te verspreiden [...].

Het vervolg (r. 51-52a) verduidelijkt de vergelijking met de Spaanse rivieren:

quantum stagna Tagi rudibus stillantia venis
effluxere decus [...].

alle goudstof dat door het water van de Taag meegevoerd wordt, druppelend uit ruwe [goud]aders [...].

Het goud in (en op de oevers van) de Taag is topisch: zie o.a. Ovidius, *Metamorphosen*, 11, 251 en zijn *Amores*, 1, xv, 34, evenals Plinius, *Naturalis historia*, xxxiii, xxi (66).

¹⁷ Het rechtsbeginsel dat hier wordt genoemd, is nog steeds geldig. Cats parafraseert een tekst van Ulpianus, die door de compilatoren is ontleend aan diens commentaar op Salbinus. De tekst, waar de strikte tegenstelling *colligare-(dis)solvere* is terug te vinden, maakt onderdeel uit van de *Digesta* (L, 17, 35): ‘Nihil tam naturale est quam eo genere quidque dissolvere quo colligatum est. Ideo verborum obligatio verbis tollitur: nudi consensus obligatio contrario consensu dissolvitur.’ Ed. Mommsen 1877, 869. De regel komt ook voor in de waarschijnlijk vaker door Cats geraadpleegde verzameling *Sententiae sive loci communes utriusque iuris* ... Köln 1568, 205.

Er bestaan overigens enkele varianten van de regel, zoals ‘Prout quidque contractum est, ita et solvi debet [...]’ van Pomponius, ook in de *Digesta* (XLVI, 3, 80), evenals de analoge regel van Johannes Chrysostomus, opgenomen in het *Corpus ius canonici* (de decretalen van Gregorius IX): ‘Omnis res per quascunque causas nascitur, per easdem dissolvitur’ (Boek v, titulus xli, 1). Resp. ed. Mommsen 1877, 752; en *Corpus iuris canonici*. Pars secunda Decretalium collectiones. Ed. A. Friedberg. Leipzig 1881, 927.

Cats’ opmerking geeft de gedachte van de *actus contrarius* weer: de rechtsgevolgen van een rechtshandeling dienen op dezelfde wijze te worden opgeheven als waarop zij in het leven zijn geroepen. Zo kan een koopovereenkomst, door een wilsovereenkomst tot stand gekomen, ook door onderlinge afspraak – dus ook door een enkele wilsovereenkomst – worden opgeheven, indien beide partijen dit willen. Maar de oude Romeinse *stipulatio*, een mondelinge vormelijke overeenkomst, die tot stand kwam door het uitspreken van solemnele woorden, kon alleen door wilsovereenstemming als blijkende uit dezelfde solemnele woorden – met tegengesteld doel – weer worden opgeheven (*acceptilatio*, vormelijke kwijtschelding). Zie: M. Kaser, *Romeins privaatrecht*. In het Nederlands vertaald en bewerkt door F.B.J. Wubbe. Tweede, herziene en bijgewerkte druk. Zwolle 1971, 42, § 6, 111; en 252, § 52, 3.

¹⁸ Quintus Curtius Rufus, *Historiarum Alexandri magni Macedonis*, x, 1, 6: ‘Nec ullam potentiam scelere quaesitam cuiquam esse diuturnam.’

¹⁹ Tacitus, *Historiae*, 1, xxx.

²⁰ Ofwel: Wat men met geld koopt, kan men niet met wapenen verdedigen. Citaat uit Niccolò Machiavelli, *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio*, 11, xxx, 14. In: *Opere*. Ed. M. Bonfantini. Milano etc. 1954, 351; en *Discorsi*. Ed. G. Sasso. Milano 1984, 376. Machiavelli poneert deze sententie nadat hij heeft gezegd dat het veel tijd zou kosten om alle steden op te noemen die de Florentijnen en Venetianen gekocht hebben, en dat men heeft kunnen zien dat dit tot wanorde heeft geleid. Met dank aan P. van Heck te Leiden.

²¹ Juvenalis, *Saturae*, 11, 8. Ook als motto gebruikt door Nicolas Reusner, *Emblemata*. Frankfurt am Main 1581, 1v, 30 evenals door Chrispijn de Passe de Oude

boven een prent van het flegmatische temperament (Hollstein xvi, 35, ad nr. 96). Als variant ('Frontis nulla fides') verwerkt door Joannes Sambucus, *Emblemata*. Antwerpen 1566, 152; vgl. ook Herhold 1887, 101 evenals Nolde 1964, 330.

²² Vgl. het slot van het Nederlandse gedicht in de ed. 1618:

Siet! Galba wert doen eerst des rijcx onweert gheacht,
Als hy gheclommen was tot keyserlijcke macht.

Cats, die hier de tegenstelling tussen de buiten- en binnenkant benadrukt, kan een toespeling maken op de redenaar en consul Servius Sulpicius Galba (144 v. Chr.). Hij, die eens 30.000 Lusitaniërs had laten vermoorden, wist met zijn tranen en pathos het volk zo te ontroeren dat hij werd vrijgesproken. Vgl. hierover o.a. Cicero, *De oratore*, 1, l.111, 227-228. Cicero zegt tevens dat deze Galba weliswaar een groot spreker was, maar dat hij geen enkel benul had van wetten, twijfelde op het punt van voorvaderlijke gebruiken en niets afwist van privaatrecht: 'ignarum legum, haesitantem in maiorum institutis, rudem in iure civili' (*De oratore*, 1, x, 40). Deze Galba had in Spanje drie volksstammen bijeengeroepen onder het voorwendsel dat hij over hun belangen wilde spreken, maar geheel onverwachts liet hij 7000 volwassen mannen afmaken, aldus Justus Lipsius, *De constantia*, 11, 24.

Ook Servius Sulpicius Galba, opvolger van Nero en in 68-69 romeins keizer, kan echter zijn bedoeld. Zoals o.m. valt op de maken uit de levensbeschrijving van Tacitus (*Historiae*, 1, 1-xlix) en Suetonius (*De vitae caesarum* ('Galba'), vii-ix) bemoelijkten Galba's achterdocht en gierigheid zijn regering. Deze impopulaire keizer, die aan het eind van zijn leven dikwijls voorwerp van spot was, schrok niet terug voor gruweldaden, en corruptie omringde hem. Het is dezelfde Galba van wie Montaigne zegt dat hij in ledigheid leefde en van wie de uitspraak is dat iedereen verantwoording af moet leggen voor zijn daden, maar niet voor zijn nietsdoen. Zie: *Essais*, 111, 1x. Ed. Villey 1978, 11, 946.

²³ Meurier 1617, 204 ('en prime apparence'); *Proverbia* 111, 258 ('Tel semble sage, qui est fol'); vgl. het verwante 'Fou qui se tait passe pour sage' (Dournon 1986, 118 en Le Roux 1859, 11, 377).

²⁴ Deze formulering met de parallelle zinsbouw is ontleend aan Tremellius 1607, met als variant *ab oculos* voor 'ob oculos'. De Vulgaat heeft: 'Homo enim videt ea quae parent Dominus autem intuetur cor' (Want de mens ziet aan, wat voor ogen is, maar de Heere ziet het hart aan). De combinatie 'ad oculos' komt ook voor bij Montanus. Zie Polus 1684, 1-2, kolom 166.

²⁵ *Sermones de vetere testamento* 1.1. Ed. Lambot 1961, 553, r. 677-680 (cc lxi). Cats heeft *desperamus* en *praesumpseramus*, Augustinus 'desperaverimus', en 'praesumpserimus subito'.

²⁶ Verwijzing naar Deuteronomium 22:11, 'Non indueris vestimento, quod ex lana linoque contextum est.' Vgl. ook Leviticus 13:47-59.

²⁷ Volgens Ripa beeldde men Hippocresia ofwel Geveinsdheid uit 'gekleet in half Wolle van blauwe verwe' en voor de andere helft in linnen, en hij commentarieerde dit als volgt: 'Het kleed van linnen en wollen, druckt uyt, als

Ambrosius seght, haere wercken door de welcke zy met woorden en geveysnde handelingen de schalckheyt van haere innerlijcke boosheden soecken te bedecken, vertoonende uytwendigh de eenvoudige onnosselheyt. En dit wort door het Lacken, en de boosheyt door het Linnen bediet.' Ed. Amsterdam 1644, 165-166. Wellicht vergiste Ripa zich (of bedoelde hij Ambrosiaster?); ik heb het citaat althans niet terug kunnen vinden bij Ambrosius.

Volgens Plutarchus droegen Egyptische priesters linnen en geen wol, uit ontzag voor de schapen. Zie: *Moralia* ('De Iside et Osiride'), 352 C-D. Vgl. ook Antonio Ricciardi, *Commentaria symbolica* (Venezia 1591, 270, nr. 40) die het linnen omschreef als symbool voor de zuiverheid: 'Vestes lineae fig. puritatem'; dezelfde duiding bij Valeriano Bolzani, *Hieroglyphica*, XL. Lyon 1602, 429-430.

²⁸ Augustinus, *De sermone domini in monte libros duos*, 11, 2, 5. Ed. Mutzenbecher 1967, 95, r. 97-99 (CC XXXV). Ook aangehaald door Langius (570 B).

²⁹ Herodotus, *Historiae*, 11 124 spreekt over: 'τῶν ἐπὶ τοῦ λόφου ἐπ' οὐ ἑστάσι αἱ πυραμίδες, τῶν ὑπὸ γῆν οἰκημάτων, τὰς ἐποιέετο θήκας ἑωυτῶ ἐν νήσῳ' ([...] de ondergrondse kamers in de heuvel waarop de piramiden staan; de koning had deze bedoeld als begraafplaatsen voor zichzelf). Zie ook de aantekening bij de noot van Cats onder c.1. Uitgebreid over de piramide en haar grafkamers: Daumas 1965 (*op. cit.* noot 2), i.h.b. 431-506; D. Macaulay, *De piramide. Het verhaal van de bouw*. Tweede druk. Amsterdam 1977; en I.E.S. Edwards, *De piramiden van Egypte. Het klassieke boek over de geschiedenis van duizend jaar piramiden*. Baarn 1987.

³⁰ Zie: K. Mendelssohn, *The riddle of the pyramids*. Cambridge 1974, 131-132, 156, en fig. 30; Schüssler 1987 (*op. cit.*, noot 1), 40, 55 en 257. Vgl. ook M.C. Touchard, *Mysterie van de pyramiden*. Katwijk aan Zee 1978, m.n. 19-30; evenals Heckscher 1947, i.h.b. 178-179.

³¹ Picinelli: ed. Venezia 1670, 506 ('Piramide, obelisco'). Zie ook *Portretten van echt en trouw* 1986, 202-204, en noot 8: 'Tussen obelisk en piramide werd in de Renaissance nauwelijks onderscheid gemaakt; vaak werden ze als identiek opgevat.' Zie voor de notie bij Van Mander: I. Veldman, *Maerten van Heemskerck and Dutch humanism in the sixteenth century*. Maarssen 1977, 146 en noot 5-6. Dezelfde gelijkstelling is te vinden bij de zestiende- en zeventiende-eeuwse emblematische verwerkingen, zoals bijv. in de Nederlandse uitgave van Claude Paradin, *Devises héroïques* onder de titel *Princellicke deviisen*. Daar wordt in het onderschrift bij een obelisk gesproken van 'Pyramide, Eer-tuyt, oft verheven Obelisk.' Ed. Leiden 1615, 110-112, nr. XLII (in de oorspronkelijke editie Lyon 1557, 72-73). Vgl. ook Joannes Goropius Becanus, *Opera*. Antwerpen 1580, liber VII 'Hieroglyphica', 113-114.

³² Vgl. Heckscher 1947, 179 over de plaatsing van obelisk in Rome: 'Obelisks had to be exorcized before they could be erected 'under the Cross'. This by no means cleansed them of memories previous idolatrous functions.'

³³ 'Dicantur obiter et pyramides in eadem Aegypto, regum pecuniae otiosa ac stulta ostentatio, quippe cum faciendi eas causa a plerisque tradatur, ne pecuniam successoribus aut aemulis insidiantibus praeberent aut ne plebs esset otiosa.'

Multa circa hoc vanitas hominum illorum fuit. Vestigia complurium incohatarum extant', *Naturalis historia*, xxxvi, xvi (76).

⁵⁴ Vgl. Heckscher 1947, 178-182.

⁵⁵ Bocchi: ed. Bologna 1574, II, XLVIII. In de prent de regel 'Felix qui statuit bonum quod unum est' (Gelukkig wie vastgesteld heeft wat het enige goed is). Iunius heeft het over het volk dat meeprofitteert van de rijkdom van hun vorst; Boria en Covarrubias Orozco, evenals Bocchi, over de standvastigheid en het moeilijke pad naar de deugd; Rollenhagen en Camerarius leggen een verband met de vrome mens die steun vindt bij God. Vgl. ook B. Pittoni en L. Dolce, *Imprese nobili et ingeniose di diversi principi ... Venezia* 1583, nr. 25. Heinsius rept met geen woord over de obelisk en spreekt over de geliefde die de minnaar geheel in haar ban heeft (*Quaeris quid sit amor?* S.l. s.a. [1601], 87, nr. 38 en *Nederduytsche poemata*. Amsterdam 1613, 87, nr. 38). Zie voor de genoemde emblematische verwerkingen: *Emblemata* 1967, 1222-1224 en 1536 (een obelisk op de achtergrond bij de personificatie van de Faam). De meeste obeliskken zijn begroeid met klimop. Iunius, Boria, Camerarius en Rollenhagen spreken expliciet over een *piramide* bij een afbeelding van een obelisk.

⁵⁶ Ardua Pyramidum miracula, busta Canopi
Principibus, summo ferientia sidera cono,
Innumeraque manu quondam fundata vetustas
Adserit, atque oculis adeuntum haec secula servant.

In: Hollstein xv1, 29, ad nr. 78. Met Canopus wordt Egypte bedoeld. Zie voor de piramide als funerair symbool in de zestiende-eeuwse medaillon- en devieskunst: Tervarent 1958-1959, 316.

⁵⁷ *Leydsche oorlofdaghen, of Nederduytsche gedichten*. Amsterdam 1630, 'Velddeunen', v, 133 [= 141].

⁵⁸ Ed: Köln 1668-1670, II, 316 in de afdeling 'Festum Beati Francisci Borgiae, Societatis Jesu'. Erboven bovendien een citaat uit Ovidius, *Metamorphosen*, III, 462: 'Sensi, nec me mea fallit imago' (Ik voel het nu, mijn schijnbeeld liegt niet meer). Vgl. in dit verband ook het puntdicht 'Op een' Geraemte, aen een Schoone' van Constantijn Huygens. In: *Koren-bloemen*. Amsterdam 1672, boek xxxvi, 495, nr. 94.

LI IEMAND MET VERDRIET STAAT NIET OPEN VOOR WELLUUST.

PRENT

In de buitenlucht ligt een dode man op een rolmatje en een bed van stro voor een instortend huis. Twee brokstukken vallen naar beneden. Terwijl luizen het dode lichaam ontvluchten, rennen muizen en spinnen (aldus de bijschriften) weg uit de woning. Rondom het huis staan bomen (sommige zijn dood); ernaast is een scheefgezakte toegangspoort en een hekje. In de achtergrond is een dorp te zien met een kerk die hoog uitsteekt boven de bomen.

Gesigneerd linksonder, links van het stro: JS.

Afmeting: 12,5 × 12,4 cm.

- LI.A.1
MOTTO *min*: Waarschijnlijk het onderwerp (vgl. het Latijnse en Franse motto).
1 *ruymen*: gaan ervandoor
3 *daer ... slaen*: op instorten staat
4 *scheyter af*: maakt zich los
1-4 Zie de commentaar voor de plaats bij Plinius waarop deze gedachte teruggaat. Ook zeevarenden schijnen te verhalen dat muizen het schip verlaten wanneer het zal vergaan, aldus Sloet 1887, 93 (zonder bronopgave).
6 *Strax*: meteen (ook)
banghe: neerslachtige
7-8 Cupido, traditioneel gevleugeld voorgesteld, draagt vaak een fakkel. In de regel voorafgaand aan het geciteerde fragment uit Seneca (zie A.4.b) is de liefdesgod ook uitgerust met een 'saeva face', een fel brandende fakkel. Vgl. eveneens de commentaar bij embleem 11. Op een van de prenten in *Trou-ringh* gaat Cupido met een brandende toorts de strijd aan met de Dood die een schedel ophoudt; in de achtergrond liggen lijken op rolmatjes (ADW 1712, 11, 200).
- LI.A.2 Liefde wijkt voor ongelukkigen.¹
Het luisje zoekt geen voedsel in dood vlees,
de vlo kwelt geen ontziend lichaam met zijn beten.
Ook muizen vluchten, de spin kiest ruim baan,
als een huis wankelt en het dak dreigt in te storten.
5 De dartele Venus² wijkt van hutjes vol geweest,
het beweeglijke liefdesvuur ontvlucht een bedroefd bed.
Dwaze Cupido, je ligt terneer, wanneer angstige zorg het hart verzengt:
als de mensen zich niet goed voelen lig jij, dwaze Cupido, terneer.
- LI.A.3 Waar geen uitgelatenheid is, daar dringt de liefde niet.
De spin ontvlucht het vervallen huis, vlooiën ontvluchten de dode mens. Wanneer de ziel meelijwekkend is, staat Venus machteloos: tot een ontredderd en uitgeput lichaam richten het vuur en spel der liefde zich niet.
- LI.A.4.a Ovidius, *Remedia amoris*, 749.
Armoede heeft niets om haar liefde mee te voeden.³
- LI.A.4.b Seneca, *Octavia*, 561-565.
De liefde is een machtige kracht van de geest, een lieflijke gloed van de ziel, zij ontstaat in de jeugd bij weelde en rust; zij wordt gevoed onder de vreugdeschenkende gaven van het lot. Als men ophoudt haar te koesteren en te voeden, valt zij weg, en gedooft, verliest zij weldra haar krachten.⁴
- LI.B.1
MOTTO *Menghje*: Kun je
niet: niets
neven: vrienden. Bewerking van het motto boven B.2.

2 De vlo wordt als ongedierte vaak samen genoemd met de luis (*WNT XXI*, 2346
 en 2350).
 4 *Soo ... vlucht*: dan verdwijnt het ongedierte onmiddellijk
 5 *groot gevolg*: hier: vele vrienden
 6 *calander*: insect (van de orde der schildvleugeligen en van de familie der snuit-
 kevers). De larve van de calander (*calandra granaria*) ontwikkelt zich in een
 graankorrel en vreet deze leeg. Vgl. de uitdrukking: 'Op lege graanzolders
 komen geen kalanders' (Harrebomée, I, 374 en *WNT VII*, I, 915). Suringar 1873,
 437-439, CCXXXII citeerde deze versregels van Cats in verband met Erasmus'
 'Ubi amici, ibi opes' (Waar vrienden zijn, daar is geld).
 7 *bedrijf*: omstandigheden
kanse: Fortuin (voorspoed), Lot

LI.B.2 Van een ongelukkig man zijn de vrienden ver weg.⁵
 Zolang onze huid bol staat van het vet en onze aderen van bloed,
 zijn de worm en de zwarte vlo vrienden van de mens;
 maar zodra de smartelijke dood het bloed doet stollen,
 is geen van beide er meer: ze hebben immers niets om zich aan te laven.
 5 Een innemende vleier kleeft als een makker aan een welvarende vriend,
 zolang een kalme bries het begunstigde schip voortblaast;
 wanneer het duistere noodlot tijdens pikzwarte stormen dondert,
 kun je hem zien: midden op zee zonder één enkele vriend.

LI.B.3 Arme mensen hebben vrienden noch familie.⁶
 Vlooiën verlaten ons wanneer ze het verval van ons lichaam voorzien. Ach, onze
 kennissen kijken op ons neer wanneer het ongeluk ons te pakken neemt, en zij
 gaan onze deur voorbij: ongelukkigen hebben overal nauwelijks vrienden.

LI.B.4.a Lucanus, *De bello civili*, VII, 535.
 Niemand echter, met hoeveel eergevoel ook, kiest ooit mensen die beklagens-
 waardig zijn uit als vriend.⁷

LI.B.4.b Plutarchus, *Moralia* ('De amicorum multitudine'), 94 A-B.⁸
 Vliegen blijven niet in de keuken als de lekkere braadgeur weg is. Ook blijven
 mensen uit het gewone volk geen vrienden van de rijken als ze er geen voordeel
 van hebben.

LI.B.5 Van een ongelukkig man zijn de vrienden ver weg.
 Muizen weten door een natuurlijk instinct van tevoren dat een huis zal instorten
 en vertrekken meteen. De traditie vermeldt dat Melampus dit in de praktijk
 heeft ervaren en door hun diensten ongedeerd is ontkomen. Dit wordt door
 schrijvers bevestigd.⁹

Voor mij is het voldoende naar analogie van de muizen vriendschappen van
 gewone mensen hier voor de lezer geschilderd en duidelijk gemaakt te hebben,
 die zonder twijfel, omdat ze uit hoop op winst en voordeel gesloten zijn, meteen
 ontbonden worden wanneer het nut ophoudt te bestaan, zo zegt Aristoteles.

‘Gemakkelijk’, zegt dezelfde, ‘wordt vriendschap die om het nut gesloten is, ontbonden, want het is niet zo dat altijd hetzelfde belangrijk blijft, maar nu eens wordt dit, dan weer dat belangrijk.’¹⁰ Maar dat type vriendschap is zelfs de naam vriendschap niet waard, immers: ‘Wie de vriendschap zoekt met het oog op buitenkansjes, ontnemt daaraan haar verhevenheid’, zegt Seneca.¹¹ Want ‘oprechte vrienden worden vooral in tegenspoed onderscheiden. Alles wat dan gedaan wordt, gaat geheel uit van een onvergankelijke vriendschap’, zegt Valerius Maximus.¹²

‘Rijkdom brengt zeer veel vrienden, maar de arme wordt zelfs door de vrienden die hij heeft, verlaten’, zegt Salomo in Spreuken 19:4.¹³

LI.B.6

- 3 *eenen Melampum*: een zekere Melampus, zie noot 9
 4-5 *wiert [...] beweegt*: werd bewogen, gaf hem aanleiding
 5 *mede ... maken*: eveneens de boel in te pakken
 7 *Watter ... waarbeyt*: Of dit werkelijk zo heeft plaatsgevonden, laat ik aan het oordeel van de waarheid over (vgl. voor deze zegswijze, *WNT* IV, 622, III, b, γ)
 8-9 *wanckelbare en vervallige huysen*: bouwvallige huizen die op instorten staan
 9-11 *afbeelden ... bouwen*: Omschrijving van de Aristoteles-aanhaling, zie noot 10.
 9-10 *gemeenen hoop*: grootste gedeelte
 12 *Goedt*: Rijkdom
Salomon: Zie noot 13.
 14 *Seneca*: Zie noot 11.
 15 *weerdicheyt*: eerbiedwaardigheid

LI.C.1

MOTTO

- 1 Timotheus 6:7.
openbaer: duidelijk
 1 *tijdt*: gaat
 2 *houer huys*: blijft wonen
swacke wallen: bouwvallige muren (bouwwerken)
 3 *baer*: draagbaar waarop de doods-kist wordt gezet
 5 *huerhuys*: te weten: lichaam
 6 *begeven*: verlaten
 8 *banghe*: benauwde

LI.C.2

- Als we sterven worden we door de stervelingen in de steek gelaten.
 De spin breekt haar draden af als de balken op instorten staan,
 elke worm verlaat een ontziend lichaam.
 Wij ongelukkigen! alles wat de mens aanleeft tijdens zijn leven,
 verlaat hem zodra de smartelijke dood komt.
 5 De eer verdwijnt, de vrienden die u dienden, gaan weg
 en met uw begrafenis neemt uw werk een einde.
 Alles stort in door de dood. Wanneer wij hulp nodig hebben,
 ach! dan biedt de hele wereld geen enkele hulp.

LI.C.3

- [Thans:] Prediker 5:14, Zoals hij voortgekomen is uit de buik van zijn moeder, zal hij naakt wekeren, weggaan zoals hij gekomen is; en hij zal niets meenemen van zijn werk waarvoor hij zijn handen gebruikt heeft.

Alle muizen gaan ervandoor wanneer het gebouw op instorten staat. De vlooiën gaan ons verlaten als men ons in het graf laat zakken. Ach, wereld, jouw steun vervliegt en is slechts wind wanneer wij, meer dan ooit, vertroosting nodig hebben.

LI.C.4 Augustinus, *De natura et gratia*.¹⁴

Waar zijn zij gebleven,¹⁵ die op de wagen van de macht rondreden? Waar de onoverwinnelijke keizers? Waar zijn zij gebleven die bijeenkomsten en feesten organiseerden? Waar de rijke fokkers van paarden? Waar zijn de buitenlandse kleding en buitenlandse versieringen gebleven? Waar de scherts en de vrolijkheid? Waar de legeraanvoerders? Waar de satrapen en tirannen? Zij zijn toch allen stof en as? De herinnering aan hun leven bestaat toch in slechts enkele versregels? Denk dus aan uw natuur en verhef u niet.

LI.C.5 Als we sterven worden we door de sterfelingen in de steek gelaten.

Het laatste uur leert de vrienden kennen. De vreugden van de wereld en het aardse geluk laten net als doktoren, wanneer de zieke op sterven ligt en al midden in de dood dobbert, hem in de steek, terwijl de ongelukkige juist op dat ogenblik meer dan ooit troost en bijstand nodig heeft.

Waarom zitten we dan vast aan of vast in die vergankelijke zaken? Onze toevlucht moet zijn tot Christus, hij zal wanneer de pijn brandend zal kwellen in het bed, wanneer de dood tekeer zal gaan in de doodsstrijd, wanneer de ontbinding in het graf dreigend zal naderen en wanneer Gods rechtvaardigheid uitgeoefend zal worden in het oordeel, de zijnen ongetwijfeld bijstaan.

Laten we dus vol vertrouwen met de koning-dichter (Psalm 73:25) uitroepen: Wanneer ik U heb, geef ik niet om hemel en aarde; immers, hoewel mijn lichaam en geest mij in de steek laten en zullen ontbinden, bent u toch altijd mijn troost en mijn deel, o mijn God.¹⁶

LI.C.6

1 *Des ... vrienden*: Het sterven van de mens brengt het onderscheid aan het licht hoe het gesteld is met zijn vrienden.
3 *medeijnen*: doktoren
3-4 *ziel-braecken*: zieltogen, in doodsstrijd liggen
5 *ghestaltenisse*: toestand
9-10 *in onse verscheydinghe*: bij ons sterven
11 *opbranden*: ontbranden
12 *by wesen*: nabij zijn
13-16 *David ... deel*: Zie noot 16.
15 *versmachtete*: zouden doen bezwijken, ten onder zouden doen gaan

COMMENTAAR

Cats zet in dit embleem het verval van gebouwen naast het lichamelijk en geestelijk verval van de mens. Dit wordt versterkt doordat in de tekst het lichaam wordt vergeleken met een huurhuis en de prent een structurele parallellie op het voor- en achterplan laat zien. Cats verwoordt in zijn amoureuze toepassing hoe het vuur van de liefde voorbijgaat wanneer uitgelatenheid ontbreekt en neerslachtingheid heerst; de liefde wordt nu eenmaal niet aangetrokken door ellende.

Zoals dieren als hun omgeving in verval raakt, op de vlucht slaan, zal de liefdesgod vertrekken als hij niet gevoed wordt.¹⁷

Daarna snijdt Cats het al eerder ter sprake gebrachte thema van de intensiteit van vriendschap bij voor- en tegenspoed aan. Bij ongeluk blijkt de ware vriendschap: valt er bij iemand wat te halen dan is men geliefd en bloeit de vriendschap, maar slaat het noodlot toe dan staat de mens prompt alleen. Zelden, zo leert de ervaring, komen vrienden af op lieden die in armoede leven of tot armoede vervallen zijn.¹⁸

Het lichaam dat het aan het eind van het leven laat afweten, maakt de geest (in eerste instantie) bedroefd. Alles zal de mens bij zijn dood achter moeten laten, zijn eer, zijn vrienden en zijn verworvenheden. In het stervensuur hoeft men van de wereld niets te verwachten, zij brengt namelijk geen enkele verlichting. Christus daarentegen zal de ziel troost bieden. Aldus Cats in zijn derde en laatste duiding. De hoop op het eeuwige, hemelse, leven wordt zo gesteld tegenover de troosteloze vergankelijkheid van het aardse bestaan.¹⁹

De insecten die op Cats' prent zijn afgebeeld, zijn ontegenzeggelijk luizen, een soort van mijten met een oranje-gele kleur en acht poten. De luis is een ongevleugeld insect dat als parasiet leeft op mensen en zoogdieren. Als het lichaam sterft, vluchten de luizen, omdat zij zich niet graag met het bloed van een dode voeden.²⁰ Het motief van de vluchtende dieren dat Cats hier verwerkt, is ook te vinden in de klassieke literatuur. Plinius vermeldt in zijn *Naturalis historia*: 'Wanneer een gebouw dreigt in te storten, verhuizen de muizen vroegtijdig en zijn de spinnen met hun webben de eerste die zich laten vallen', en Aelianus zegt over de muizen, in *De natura animalium*: 'Wanneer een huis op de rand van instorten staat, voorvoelen de muizen en de marters die erin zitten de ineenstorting en verhuizen zij tijdig.'²¹ Aftakeling wordt vaker in verband gebracht met een vervallen huis. Zo stelt Ripa voor om de Tijd uit te beelden als een oude man 'staende tusschen een vervallen huys' om aan te geven dat 'de Tijd bouwt, verwoest, verteert, en alle dingen sonder kosten en moeyten te gronde werpt.'²²

De uitbeelding van het op stro gelegde lichaam van de dode man vraagt om enige toelichting. Het was al in de Indogermaanse cultuur en zelfs tot in onze eeuw gebruikelijk om de dode, nadat men hem had afgelegd, van het bed op zogeheten lijkstro te leggen. (Dit stro werd ook wel reeuw- of schoofstro genoemd). Lange tijd is het op stro leggen van een stervende of gestorvene ruim verspreid geweest en voor dit gebruik zijn verschillende verklaringen gegeven. Sommigen zien er reminiscenties aan de brandstapel in, anderen spreken over een afweermiddel tegen boze geesten of tegen de ziel van de gestorvene.²³ De zesde-eeuwse geschiedschrijver Procopius van Caesarea verhaalt over een volk van vissers en landbouwers dat woonde op de zee kust tegenover Engeland, 'Sueven' genaamd. Hiermee doelde hij waarschijnlijk op de Zeeuwen. Dit volk legde hun doden in lichte, met stro gevulde bootjes, roeide ze de zee op en stak ze vervolgens in brand.

Er zijn van dit gebruik ook voorbeelden te vinden in de beeldhouwkunst – bijvoorbeeld op grafmonumenten – en in de schilder- en prentkunst.²⁴ Op hun graf in de O.L.V.-Kerk te Breda liggen Graaf Engelbert II van Nassau en zijn vrouw op een van stro gevlochten mat. In het Louvre bevindt zich een 'Memento mori'-paneel van een anonieme zestiende-eeuwse Franse schilder bestemd voor een kapel, met daarop een lijk dat rust op stro (afb. 51.1). Erboven

staan drie doodskoppen met eromheen de tekst ‘Respice finem’ (Overdenk het einde) en ‘Sic transit gloria mundi’ (Zo vergaat de heerlijkheid der wereld). Bartholomeus van der Helst maakte in 1645 een portret van een kindje op een doodsbed waarbij het laken is gelegd op een bed van stro en een vergelijkbare uitbeelding is te zien op het doodsportret van een kind van de familie Honigh, gemaakt door een Nederlandse schilder omstreeks 1650 (Mauritshuis, ’s-Gravenhage).²⁵ Enige tijd daarvoor had Pieter Nolpe een gravure gemaakt van de dode monnik Jacobus Tiras, gestorven op 3 september 1638. Tiras is eveneens gelegen op een mat en een bundel stro (afb. 51.2).²⁶

De betekenis van het stro kan mogelijk ook in verband worden gebracht met het laatste embleem in de verzameling *Devises héroïques* (1557; ed. princ. 1551) van Claude Paradin. Het heeft als motto ‘Spes altera vitae’ (Hoop op een ander leven) en de prent toont hoe graan uit volle aren tussen doodsbeenderen op de grond valt. De combinatie korenaren en beenderen wordt hier gezien als symbool voor de herrijzenis. In de Nederlandse editie van 1615 luidt het proza-onderschrift: ‘Het Coren, als oock het saet van ander cruyden, gesaeyt oft in d’aerde geworpen, ende aldaer verstorven zijnde, wort wederom groen, ende krijght eenen verschen oft nieuwen wasdom: Alsoo oock, de lichaemen der menschen, vervallen zijnde door de Doot, zullen wederom opgheheven worden tot glorie ende eeuwighe blijchap, door de algemeyne Verrijsenis.’ Het beeld zal teruggaan op de bekende woorden uit Johannes 12:24-25, ‘Indien het tarwegraan in de aarde niet valt, en sterft, zo blijft het alleen; maar indien het sterft, zo brengt het veel vrucht voort. Die zijn leven liefheeft, zal het verliezen; en die zijn leven haat in deze wereld, zal het bewaren tot het eeuwige leven.’²⁷

Onder hetzelfde motto en een analoge prent bewerkte Joachim Camerarius het embleem in zijn *Symbolorum et emblematum ex re herbaria*, met als onderschrift: Zonder zorgen sterft hij die weet dat hij door de dood wedergeboren wordt: dit kan dus geen dood genoemd worden, maar een nieuw leven.²⁸

De houding tegenover de dood in deze beide emblemata vinden we bij Cats terug en zij sluit eveneens aan bij de visie van Calvijn. Als de stervensnood het hoogst is, schiet de wereldse hulp tekort. De ijdele, aardse, zaken worden verlaten en alleen degenen die hun toevlucht nemen tot Christus, wordt de nodige troost geboden. De ware bestemming van de mens ligt dan ook niet op aarde, maar in de hemel.²⁹

Het ziet ernaar uit dat Cats zich voor zijn embleem heeft geïnspireerd op twee zinnebeelden bij Guillaume de la Perrière. Op één van de prenten in *La morosophie* uit 1553 is te zien hoe een aantal ratten (muizen) en een man wegvluchten voor een instortend gebouw – de spits brokkelt al af (afb. 51.3). Uit het bijbehorend kwatrijn valt op te maken dat de man een vleier is en dat zowel hij als de ratten een toonbeeld zijn van hoe bij verlies van macht vleiers ontrouw worden.³⁰

Het andere embleem, opgenomen in *Le theatre des bons engins* uit 1539, staat het dichtst bij Cats’ uitwerking: hier vluchten vlooiën en luizen weg van een lijk (afb. 51.4). De la Perrière had de zojuist genoemde toepassing al op vergelijkbare wijze in deze bundel gegeven. Vleiërs, zo zegt hij immers in het bijschrift, zullen een huis verlaten zodra de zaken er minder goed voorstaan. De parallellen tussen de maatschappelijke uitleg van Cats en het onderschrift van De la Perrière

zijn zodanig dat men hier behalve van een visuele bewerking, ook van een navolging in interpretatieve zin kan spreken. In de uitgave *Tpalays der gheleeder ingienen*. Antwerpen 1556:

Vloyen, en luysen, verlaten een lichaem dat doot // is
Dit een exempelploot // is, en autentijckelijck
Haer voetsel haer benomen int conroot // is
Sghelijcx vleyaerts, flatteerders sijn wijckelijck
Die in teghenspoede sijn verswijckelijck
Niet sijnde dan daer haren buyck by gaudeert
So langhe alst een wel gaet, en is rijckelijck
So sijne daer by gheerne, daermen triumpheert
Maer worden si door ongheluck verturbeert
Sy sullen hem verlaten met tempeeste
De tafelvrienden sullen van hem sijn gheabsenteert
Alleen hem latende ghelijck een beeste.³¹

De vergelijking is bij mijn weten het eerst gemaakt door Plutarchus in zijn *Moralia* ('Quomodo adulator ab amico internoscatur'), 49 C-D. Gelet op de woordkeuze van Cats in het tweede Latijnse gedicht, kan hij deze plaats via de formulering in Erasmus' *Parabola* hebben benut,³² hoewel ook De la Perrière dicht bij de beide bronnen aansluit.

Cats' embleem brengt bovendien één van de *picturae* in de bundel *Picta poesis* van Barthélemy Aneau in herinnering. Aneau – in zijn bijschrift spreekt hij zowel van 'vermisans' (wormen) als 'poux' (vlooien) – heeft het echter over lichamen die opgevreten worden door de insecten. Hij verbindt het gegeven aan twee historische figuren, namelijk Herodes en Sulla Felix, die zich schuldig hebben gemaakt aan bloedvergieting. Het embleem legt uit dat deze bruten terecht een pijnlijke dood hebben moeten sterven. Toen ze eenmaal gestorven waren kropen de wormen, die zich nu op hun beurt verlustigden in het bloed, overal uit hun lichaam (afb. 51.5).³³ Voor de uitbeelding van de dode man kunnen Cats en/of Van de Venne ten slotte ook te rade zijn gegaan bij Daniel Heinsius: de figuur in *Quaeris quid sit amor?* vertoont in ieder geval veel gelijkenis met de weergave bij Cats (afb. 51.6).³⁴

In dit één na laatste embleem raakt Cats aan de *vanitas*. Daarmee vormt het een opmaat voor het slotembleem dat geheel in het teken staat van de (noodzakelijke) dood en het eeuwige leven.

- BEWERKING EN NAVOLGING Van Vreeswyk 1674, 9.
Harms en Freytag 1975, 44.
- LITERATUUR *Emblemata* 1967, 1234-1235.
- NOTEN ¹ Vgl. voor de constructie Ovidius, *Remedia amoris*, 144: 'Cedit amor rebus' (Liefde wijkt voor zaken); verder ook Walther, 1, 299, nrs. 2587-2589.
- ² Op het eiland Cythera, aan de zuidoostkust van Laconië, was de tempel van Aphrodite. Daarom noemt men Venus vaak Cytherea.
- ³ Ook aangehaald door Langius (964 B).

⁴ Aangehaald door Langius (95 B). Men zou verwachten dat Cats de, in deze amoureuze afdeling toepasselijke en bekende, spreuk: 'Sine Cerere et Baccho friget Venus' (Zonder Ceres [brood] en Bacchus [wijn] verkilt Venus), hier ergens zou hebben gebruikt.

⁵ Variatie op Erasmus' 'Viri infelicis procul amici', opgenomen in *Adagia*, II, VIII, LXXXI. Zie *Opera omnia*. Ed. Clericus 1703, II, 658-659; en *Opera omnia* II-4. Ed. Heinimann en Kienzle 1987, 202. Vgl. verder Walther, 5, 781, nr. 33637e; Herhold 1887, 275. Ook aangehaald door Langius (82 A), o.v.n. Aristides. Vgl. eveneens Cats' *Spiegel* 1632, II, 101 (= *ADW* 1712, I, 599): 'Neef soo langh ick geeff', naast 'Schade scheydt vrientschap'.

⁶ Meurier 1617, 149; *Proverbia* I, 233. Vgl. 'Pauvre homme n'a pas d'amis' (Dournon 1986, 232) en Le Roux 1859, II, 369: 'Pauvres gens n'ont guerre d'amys (Adages françois, xvic siècle)'.

⁷ Vgl. de verraling van Fortgens 1982, 43; verder embleem XXXIII.B.5; en Walther, 3, 447, nr. 18919. Het citaat tevens in Langius (73 A). Ook het omgekeerde komt als gezegde voor: 'Die 't wel gaet heeft menighen vrient', Suringar 1873, 130-134, nr. LXXVI (met vele voorbeelden).

⁸ Het Latijn, dat precies zo wordt aangehaald door Langius (80 A) in de formulering van Erasmus in zijn *Parabola*e (ed. Margolin 1975, 186, r. 415-416; ed. Mynors 1978, 191, r. 29-30), is een vrije weergave van het Grieks: 'Ἐν δὲ ταῖς τῶν πλουσίων καὶ ἡγεμονικῶν οἰκίαις πολὺν ὄχλον καὶ θόρυβον ἀσπαζομένων καὶ δεξιουμένων καὶ δορυφορούντων ὁρῶντες εὐδαιμονίζουσι τοὺς πολυφίλους. Καίτοι πλείονάς γε μίας ἐν τοῖς ὀπτανίοις αὐτῶν ὁρῶσιν. Ἄλλ' οὐθ' αὐταὶ τῆς λιχνείας οὐτ' ἐκεῖνοι τῆς χρείας ἐπιλιπούσης παραμένουσιν' (In de huizen van rijken en heersers zien de mensen een luidruchtig gedrang van bezoekers die hen begroeten, handen schudden en de rol spelen van lijfwachten, en ze denken dat zij die zoveel vrienden hebben wel gelukkig moeten zijn. Toch kunnen ze een nog veel groter aantal vliegen in de keukens van die lui zien. Maar de vliegen blijven niet wanneer het lekkere eten op is, evenmin de volgelingen wanneer ze hun meester niet meer kunnen uitbuiten). Margolin verwijst voor de beeldspraak naar Aristophanes.

⁹ Melampus was de legendarische zoon van Amythaon en Idomene. Hij dankte zijn profetische gaven aan slangen die in zijn jeugd zijn oren wasten en hij werd door de Grieken beschouwd als de eerste ziener en wonderarts. Het epos dat over zijn wederwaardigheden verscheen, staat bekend onder de titel *Melampodie*. Waarschijnlijk combineert Cats, of de tussenbron die hij heeft gebruikt, hier twee verhalen: een episode uit het leven van Melampus, én dat wat in de oudheid over het voorspellende gedrag van muizen wordt vermeld. Muizen spelen voor zover mij bekend in ieder geval geen rol in het leven van Melampus, hoewel van zijn levensverhaal verschillende varianten in omloop mochten zijn geweest (*PRE* XV, 392-399, i.h.b. 395).

In één van de vertellingen gebeurt het volgende. De gevangengenomen Melampus, die de taal der dieren verstaat, hoort van twee houtwormen dat de zolderbalken van de gevangenis nagenoeg zijn opgevreten. Hij verzoekt daarop zijn twee bewakers, een slechte vrouw en een goede man, hem uit het huis te

dragen, want hij ligt op een baar (vgl. Cats die in het Nederlandse proza zegt dat Melampus ziek te bed ligt), en hij regelt het zo dat de vrouw het voeteinde en de man het hoofdeinde draagt. Juist op het moment dat de balken het begeven bevindt de vrouw zich nog in het huis. Zij komt om onder het instortende dak. Cats gebruikt het verhaal om er de waarde van vriendschappen aan te verbinden en gelet op de context functioneert deze vertelling ook als zodanig in de *Melampodie*. Zie I. Löffler, *Die Melampodie. Versuch einer Rekonstruktion des Inhalts*. Meisenheim am Glan 1963, i.h.b. 34 (Beiträge zur klassischen Philologie, 7).

¹⁰ Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, VIII, III, 1-3 (1156 a): 'Οἱ μὲν οὖν διὰ τὸ χρησίμου φιλοῦντες ἀλλήλους οὐ καθ' αὐτοὺς φιλοῦσιν, ἀλλ' ἢ γίνεταί τι αὐτοῖς παρ' ἀλλήλων ἀγαθόν [...]. εὐδιάλυτοι δὴ αἱ τοιαῦταί εἰσι, μὴ διαμενόντων αὐτῶν ὁμοίων· ἐὰν γὰρ μηκέτι ἡδεῖς ἢ χρήσιμοι ᾧσι, παύονται φιλοῦντες. Τὸ δὲ χρησίμου οὐ διαμένει, ἀλλ' ἄλλοτε ἄλλο γίνεταί. Ἀπολυθέντος οὖν δι' ὃ φίλοι ἦσαν, διαλύεται καὶ ἡ φιλία, ὡς οὔσης τῆς φιλίας πρὸς ἐκεῖνο.'

In de vertaling van Thuijs 1954, 215: 'Zij nu die elkander om het nut beminnen, beminnen elkaar niet om hen zelf, maar inzover zij van elkaar een of ander goed verkrijgen [...]. Zulke vriendschappen worden gemakkelijk ontbonden, wanneer de personen zich niet gelijk blijven; want als zij niet meer aangenaam of nuttig zijn, houdt de liefde op. Het nuttige echter is niet altijd hetzelfde, maar wisselt voortdurend. Vervalt derhalve het motief der vriendschap, dan wordt ook de vriendschap ontbonden, daar zij slechts met het oog daarop bestond.' Cats lijkt hier een bewerking te geven van enkele citaten die Langius geeft (in kolom 75 A). Vgl. bijv.: 'Amicitiae propter voluptatem ac propter utilitatem [...]. Haec tales amicitiae dirimuntur' (Vriendschappen die om het genot of om het nut bestaan [...]). Dergelijke vriendschappen worden ontbonden).

¹¹ Seneca, *Epistulae morales*, IX, 12. Vert. Verhoeven 1980, 32. Ook aangehaald door Langius (75 B).

¹² Valerius Maximus, *Facta et dicta memorabilia* ('De amicitia'), IV, VII. Ed. Kempf 1854, 361, r. 3-5. Cats heeft *fidei en dignoscuntur*, Valerius 'vero fidei' en 'cognoscuntur'.

¹³ De aanzet van de spreuk ook bij Langius (72 A).

¹⁴ Precies zo aangehaald, maar in een ruimer citaat, door Langius (846 A). Het citaat zou of een toespeling kunnen zijn, of afkomstig uit een inmiddels niet meer op naam van Augustinus bekend staand werk. Bij Langius ligt de aanhaling als volgt ingebed: 'Si de divitiis & honoribus, & morum nobilitate te iactas, de patria & pulchritudine corporis & honoribus, qui tibi ab hominibus exhibentur, respice teipsum, qui mortalis terra es, & in terram ibis. Circumspice, qui similibus fluxere splendoribus. Ubi sunt ... memoria. Respice eorum sepulchra, & vide qui servus, & qui dominus, qui dives, qui pauper. Discere si potes, victum a rege, fortem a debili, pulchrum a deformi. Vide si est aliquod in eo signum iactantiae suae. Memorare utique naturae, ne extollaris.' *De natura et gratia* is opgenomen in *Opera omnia*, X. Paris 1865, 247-290 (PL XLIV) en *Opera*. Ed. C.F. Urba en I. Zycha. Wien etc. 1913, 233-299 (CSEL LX).

¹⁵ Vgl. voor de inzet 'Ubi sunt' (het motief 'Waar zijn allen gebleven'), J. Huizinga, *Herfsttij der middeleeuwen. Studies over levens- en gedachtenvormen der*

veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden. Zestiende druk. Groningen 1984, 134 en 347 (evenals de literatuur in noot 1 aldaar); verder: B. de Ligt, 'Fumus Gloria Mundi.' In: *De nieuwe taalgids* 63 (1970), 249-260, i.h.b. 252.

¹⁶ Davids Psalm 73:25-26 luidt: 'Wie heb ik nevens U in de hemel? Nevens U lust mij ook niets op de aarde! Bezwijkt mijn vlees en mijn hart, zo is God de Rotssteen mijns harten, en mijn Deel in eeuwigheid.'

¹⁷ Een gedoofde of omgekeerde fakkel wijst vaak op de vergankelijkheid van het menselijk leven, en op een sluimerende of voorbijge liefde. Vgl. de commentaar bij embleem XLIV.

¹⁸ Zie ook embleem XXXIII; en vgl. de woorden van Kackerlack in Bredero's *Moortje* (1617):

Och! (sprack hy) al myn goedt is gants verongheluckt:
De vleyers die wel eer myn ware vrienden schenen,
Syn als myn mid'len nu verdreven en verdwenen,
Of isser yewers een, die scheert met my de gek.

Ed. Minderaa en Zaalberg 1984, 165, r. 600-603.

¹⁹ Vgl. in dit verband ook Montaigne, *Essais*, I, XX: 'Ik ben op dit moment God zij dank in een zodanige toestand dat ik kan verhuizen wanneer het Hem behaagt, zonder om iets te treuren behalve om het leven zelf, als het verlies daarvan me al mocht bezwaren. Ik maak me los van al mijn bindingen [...].' Ed. Villey 1978, I, 88. Vert. De Graaff 1993, 113.

²⁰ Met de monddelen zuigen de *Pediculina* (echte luizen) bloed, terwijl de *Mallophaga* zich met huidafval voeden. Lange tijd beschouwde men het ontstaan van luizen op het lichaam van oude mensen (naast kinderen en vrouwen) bij wie het flegma domineert, als een natuurlijke zaak. Luizen bij iemand die doodziek is, zag men niet graag, omdat veel luizen wezen op een grote hoeveelheid overtollige vochten waar zo iemand wel aan ten onder moest gaan. Zie voor de luis o.a. Rösler van Rosenhof, IV, 15-16, afb. 1, fig. 10 en 11; *HN* VIII, II, 3255; en Bakker 1928, 453-454. Vgl. ook het gezegde: 'Hij wordt van de luizen opgevreten'; talrijk zijn de toespelingen op het voorkomen van luizen bij armen.

²¹ Plinius, *Naturalis historia*, VIII, XLII (103): 'Ruinis imminentibus musculi praemigrant, aranei cum telis primi cadunt.' Aelianus, *De natura animalium*, XI, 19: 'Domum ruituram, qui in ea sunt, mures et mustelae etiam praesentunt, et mature excedunt.' Plinius bedoelt dus niet dat de spinnen de eerste slachtoffers zijn, maar dat zij – evenals de muizen – het op handen zijnde onheil aankondigen, en dit kenbaar maken door hun webben te laten vallen; zie ook *PRE* III A, 1796; en E. Kullmann en H. Stern, *Leven aan een zijden draad. De fascinerende wereld van de spinnen*. Baarn 1975, 295.

²² Ed. Amsterdam 1644, 504a. Een vervallen huis kan op allegorische voorstellingen ook wijzen op het verlopen karakter van de ingezetenen. Vgl. D.T. Enklaar, *Uit Uilenspiegel's kring*. Assen 1940, 80, n.a.v. Jeroen Bosch, *De verloren zoon*.

²³ H.L. Kok somt nog enkele andere praktische en symbolische verklaringen op: elk lijk scheidt vocht af en door stro te gebruiken, kan men beddegoed sparen; het lijk wordt aldus reeds in aanraking gebracht met Moeder Aarde; eens was het voor een man een schande op bed te sterven en daarom liet men zich op stro op de grond leggen; en: de ziel zou zich aan het doodsbed kunnen hechten, waardoor het voor anderen niet bruikbaar meer is. Zie: *De geschiedenis van de laatste eer in Nederland*. Lochem 1970, 165-166.

²⁴ Hirsch 1921, 84-88 en de afb. op 33; H.C.A. Grolman, 'Volksgebruiken bij sterven en begraven in Nederland.' In: *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* 40 (1923), 359-396, i.h.b. 366-367; Schrijnen 1930-1933, 1, 332-333; en Kok 1970 (*op. cit.*, noot 23), 165-167.

²⁵ Zie voor het paneel 'Gisant surmontée de crânes': *Catalogue sommaire illustré des peintures du Musée du Louvre et du Musée d'Orsay. V. Ecole française*. Annexes et index. Ed. I. Compin en A. Roquebert. Paris 1986, 361, inv. nr. R.F. 1950-1 (vgl. voor het eerste motto Erasmus' adagium 'Finem vitae specta', toegeschreven aan de wijze Solon: *Adagia*, 1, 111, 37). Zie ook K. Cohen, *Metamorphosis of a death symbol. The Transi Tomb in the late Middle Ages and the Renaissance*. Berkeley etc. 1973, 174-176 en afb. 115. A. Pigler beeldt in zijn artikel 'Portraying the dead. Painting – Graphic art' zowel dit Franse paneel als de beide genoemde Nederlandse schilderijen af. Zie: *Acta historiae artium* 4 (1956), 1-74, i.h.b. 28-30, 43 en 46, en afb. 32, 53-54. Het schilderij van Van der Helst is in privé-bezit; vgl. J.J. de Gelder, *Bartholomeus van der Helst*. Rotterdam 1921, 228, nr. 811. Zie verder ook de twee lijken op de voortekening en de prent 'Allegorie van de vanitas' van Jacob de Gheyn II: *Dawn of the Golden Age* 1993, 94, afb. 165; en Hollstein VII, 122, nr. 98; de tekening is 1599 gedateerd.

²⁶ De gravure is naar een schilderij van R. Deyer. Zie Hirsch 1921, 33; C.M. Dozy, 'Pieter Nolpe 1613/14-1652/53.' In: *Oud Holland* 15 (1897), 37-38, nr. 14; Hollstein XIV, 171, nr. 45; en Kok 1970 (*op. cit.*, noot 23), 166. Vgl. ook het paneel *The Judd marriage* (1560), opgenomen zowel in: Pigler 1956 (*op. cit.*, noot 25), 57, afb. 62; als in N. Llewellyn, *The art of Death*. London 1991, 9-12 en afb. 2. Vgl. verder de doodskop-prent van Jan Saenredam naar Abraham Bloemaert, afgebeeld in Haak 1984, 127, afb. 247.

²⁷ Ed. Lyon 1557, 258. In de Nederlandse uitgave *Princellicke devisen*. Leiden 1615, 395-396, nr. CLXXX, met als motto: 'Een ander vaster hoop van leven nae dit sterven, // Maeckt ons min ongereet om swerelts vreucht te derven.' Vgl. Segal 1988, 112-113; en verder I Corinthiërs 15:36-44.

²⁸ *Securus moritur, qui scit se morte renasci:*
Non ea mors dici, des nova vita potest.

Ed. Nürnberg 1590, nr. c. Vgl. *Emblemata* 1967, 324-325, met bovendien een verwijzing naar het embleem 'Mors vitae initium' van Gabriel Rollenhagen, *Nucleus emblematum selectissimorum*. Arnhem 1611, 21.

²⁹ Vgl. o.m. L. Knappert, *Van sterven en begraven*. Baarn 1909; Exalto 1975, i.h.b. 54-57; P. de Boer, 'Naar een geschiedenis van de dood. Mogelijkheden tot onderzoek naar de houding ten opzichte van de dode en de dood ten tijde van

de Republiek.’ In: *Tijdschrift voor geschiedenis* 89 (1976), 161-201, i.h.b. 173-175 en 194-195: ‘Hemelse bemiddeling [is] alléén van Christus te verwachten’ (173). De troostgronden die in alle vertroostingën gehanteerd worden, zijn terug te vinden in de eerste zondag van de Heidelbergse catechismus.

³⁰ Ed. Lyon 1553, nr. 95:

Le Rat cognoit des maysons la ruïne,
Avant que vienne, & promptement s’enfuyt:
Quand le flateur voit que le Roy decline,
La chance tourne, & plus il ne le fuyt.

Vgl. *Emblemata* 1967, 599. Het Latijn heeft *muribus*, wat zowel ratten als muizen kan betekenen. Zie hiervoor de annotatie bij embleem XII.C.1, r. 1.

³¹ De Franse parallel in de ed. Paris 1539, niij, nr. 94:

Puces, & poulz, les corps mortz abandonnent,
Comme privez de vivre et de substance.
Semblablement les Flateurs ne s’adonnent,
Fors qu’a ceulx la qui remplissent leur pance,
Tandis qu’auras biens, honneurs ou chevance,
Mille Flateurs auras en ta maison:
Mais s’il advient que change la saison,
Ou par malheur pauvreté te tempeste,
Ilz s’en fuyront de toy comme poyson,
En te laissent tout seul comme une beste.

Vgl. ook *Emblemata* 1967, 946.

³² ‘Pediculi corpora exanima deserunt, utpote defecta sanguine quo alebantur: sic adultores rebus prosperis ac feracibus adsunt, aridas et sterilas non attingunt’ (Zoals luizen dode lichamen verlaten, als ze het bloed niet meer krijgen waarmee ze zich voedden, zo wachten vleiers op winst en profijt en gaan zij ervandoor als iets weinig nut oplevert of geen belofte meer inhoudt). Ed. Margolin 1975, 110, r. 206-208; ed. Mynors 1978, 143, r. 7-9.

³³ Ed. Lyon 1552, nr. 98. Zie *Emblemata* 1967, 1857 voor enkele bronnen, waaronder Plutarchus, *Vitae* (‘Sulla’), xxxvi en Plinius, *Naturalis historia*, xi, xxxix (114).

³⁴ *Quaeris*. S.l. s.a. [1601], nr. 24; ed. *Nederduytsche poemata*. Amsterdam 1616, 92, nr. 48. Heinsius en Cats kunnen zich evenwel (ook) hebben gebaseerd op Alciato’s embleem bij ‘Senex puellam amans’. Zie de ed. Lyon 1551, 127. In de uitgave van de *Sinne- en minnebeelden* uit 1629 is aan de pictura een sterk walmende kaars toegevoegd.

LII

LIEFDE IS DE VADER VAN LEVENSKUNST.

PRENT

Uit een cocon die op een blad ligt, kruipt, met opstaande vleugels, een gestipelde vlinder. In de achtergrond links loopt een man met een stok over zijn

schouder; rechts het silhouet van een stadje: een kerk, een molen, huizen en een toren zijn te onderscheiden. Mogelijk wordt rechts bovendien een bruggetje gesuggereerd. Een antropomorfe zon straalt aan de hemel.

Gesigneerd middenonder: JS. Rechtsonder een beschadiging.

Afmeting: 12,6 x 12,7 cm.

LII.A.1

MOTTO

Liefhebben brengt tot leven.

1

als doot geschreven: ten dode opgeschreven

2

u soon: uw zoon, Cupido

Venus: Cats denkt hier kennelijk zowel aan Venus als godin der liefde (vgl. het motto) als aan haar oorspronkelijke rol als godin van de lente en de tuinbouw, en daarmee van de herlevende natuur; vgl. Van Es 1977, 47 en het openingsembleem van P.C. Hoofts *Emblemata amatoria* waar de godin als genetrix optreedt.

had genaect: was genaderd, of: had benaderd

3

gaf u soon: gaf uw zoon mij

u son: uw (zonne)warmte

4

Dies: aldus

romp: levenloos lichaam

5

verholen: verborgen

ben dapper opgesteken: heb mij verheven, krachtig vertoond. Vgl. ook het devies 'Amor addidit' in Jacob Typotius' *Symbola divina et humana ...* (Praga 1601-1603, III, 154) waar de verheffende kracht van de liefde wordt uitgebeeld door een schildpad met vleugels.

7

geestig opgestreken: verrassend verzezen; of: opgesierd, in verband met de stippels op de vleugels

8

lodderlijck gesicht: aanminnig uiterlijk

LII.A.2

Liefde is de vader van levenskunst.¹

Een rups ligt als een onbeweglijke boomstronk, een levend lijk,² maar zodra de straal van Phoebus hem verwarmt met zijn vuur, verschijnt spoedig het uiterlijk van een sneeuw witte vlinder en nog maar net van vleugels voorzien, vliegt deze de lucht in.³

5

Een woesteling wordt beschaving bijgebracht, een ander uiterlijk straalt van de dingen af, zodra de liefde het kille hart met zijn vlammen verwarmd heeft. Geef dus je onbeschaafde hart aan de Dionische meesteres,⁴ en als je verstandig wilt worden, bemin dan.⁵

LII.A.3

Een hart zonder vlam is een lichaam zonder ziel.⁶

Ik was als een boomstronk, bewegingloos en zonder leven, maar zie me nu, geheel levendig, door toedoen van de ogen van mijn geliefde. Zoontje van Venus, jouw vuur heeft mij mooi gemaakt. Nooit is het hart van een ware minnaar ingeslapen.

LII.A.4.a

Plato, *Symposium*, 179 A-B.

Niemand is zó lafhartig dat de liefde hem niet doet ontvlammen tot deugd en hem niet goddelijk maakt; zodat hij een zeer dapper man evenaart. Want wat

Homerus bij sommige helden een door God geïnspireerde kracht en elan noemt, dat bewerkstelligt de liefde bij minnaars.⁷

LII.A.4.b Philippus Beroaldus, *Oratio habita in principio enarrationis Propertii continens laudes amoris*.⁸

Heel aardig noemt de oude Plautinus de liefde de God die de wereld beschaving bijbrengt en hij zegt dat Hij door glanzende kleuren uitblinkt:⁹ geef mij een onbehouwen man, hij zal door de liefde zeer verzorgd worden; geef me een boer, hij zal door de liefde scherpzinnig worden. Kortom, elke traagheid, slaperigheid, matheid, vuilheid en onverzorgdheid verdwijnt door de omgang met de liefde.

LII.A.4.c Ik herinner me dat ik van een Franse schrijver een aardige beschrijving heb gelezen, die ik hier wil citeren, over een minnaar die zijn meesteres naderde:

Degene, zegt hij, die in de verte haar die hij liefheeft, ziet aankomen, zet de kraag van zijn overhemd goed, schikt de muts op zijn hoofd, draait zijn snor nog eens op, herschikt zijn mantel over zijn schouders, veert op, op zijn tenen, zet een vrolijk gezicht en oogt alsof hij een complete vernieuwing heeft ondergaan, om aangenaam over te komen in de ogen van zijn geliefde.¹⁰

LII.B.1
MOTTO

Als iemand van geringe afkomst vrij snel – en niet altijd door eigen verdienste – vooruitkomt in de wereld, wordt hij vaak verwaand. Zie over dit spreekwoord Stoett, 1634 en WENT IX, 1945. In plaats van *elcx* komt eveneens 'allemans' voor; vgl. ook r. 8.

1 *vuyte rups*: lelijke rups. Cats doelt hier op de larf van de motvlinder.

3 *wint haer*: nestelt zich

3-4 Men vreest verschillende soorten motten (*Tineidae*) omdat ze hun eieren niet alleen in graan maar ook in stoffen leggen. Zie voor de kleermot (*Tinea pellionella* of *bisselliella*), waar Cats het over heeft, onder meer Plinius, *Naturalis historia*, XI, XLI (117-118); en M. Chinery, *Nieuwe insektengids*. Baarn 1988, 125. Vgl. ook de commentaar.

5 *dreck*: slijk. Sprekend over de Goedertierenheid formuleert Ripa deze gedachte in gelijke bewoordingen (1644, 181b; vgl. ook 110a).

6 *Die ... breet*: laat hij zich al te overmatig gelden, snijdt hij ongelofelijk op

7 *gebiet*: machtsvertoon, of: op gebiedende toon

LII.B.2 Rijkdom lijdt aan dwaasheid.¹¹

De rups die lang bedekt was door zwarte vellen,
zie! heeft nu de vorm van een nieuwe vlinder;
de worm die zojuist nog groente at in een eenvoudige tuin,¹²
vliegt nu door paleiszalen met cassettenplafonds.

5 Vijandig fladdert de vieze mot om de spijsen en de kroonluchters,
en houdt maaltijd in de toga's van de hooggeplaatsten.

Wie het lot schertsend van een nederige naar een hoge positie verheven heeft,¹³
wordt daardoor met zijn trotse blik voor allen vervelend.

- LII.B.3 Er is geen hoogmoed als die van een rijk geworden arme.¹⁴
Die vlinder, die kortgeleden een aardworm was, hult zich nu in koninklijke kleding. Nooit zult u een zo onaangenaam karakter aantreffen als dat van een onbeduidend hovelingetje dat is opgeklommen tot een hoge plaats.
- LII.B.4.a Claudianus, *In Eutropium*, 1, 181.
Niets is erger voor de man van lage afkomst dan wanneer hij opstijgt naar een hoge positie.
- LII.B.4.b [Thans toegeschreven aan:] Publilius Syrus, *Sententiae*, 203.¹⁵
Hem die het lot al te zeer begunstigt, maakt ze dwaas.
- LII.B.5 Rijkdom lijdt aan dwaasheid.
Over Bucephalus, het paard van Alexander de Grote, gaat het verhaal dat het wanneer het ongezadeld was, gewend was zonder tegenwerking de stalknecht toe te laten; maar dat als het met koninklijke borstplaten omhangen was, niemand dan de koning zelf wilde dragen en tegen de anderen tekeer ging.¹⁶ Verstandige lieden merken op dat erg veel mensen dezelfde geaardheid hebben. ‘Vaak ziet men dat geluk en bescheidenheid niet samen kunnen gaan’, zegt Valerius.¹⁷ Het is moeilijker een man te vinden die voorspoed goed draagt, dan een man die tegenspoed goed draagt. Het eerste brengt immers velen weelde en onbescheidenheid, het laatste bescheidenheid, zegt Xenophon.¹⁸ Er zijn er maar weinig die veel wijn kunnen verdragen, nog minder die niet wankelen als ze dronken zijn van voorspoed. ‘Het getuigt van een groot geluk’, zegt Curtius, ‘niet door het geluk overwonnen te worden.’¹⁹ Noem mij een wijze man, toch heeft hij bij de vele gunstbewijzen van het lot zijn sterfelijkheid niet voldoende in acht genomen.
Ik ken twee mannen van wie de één een bedelaar tot knecht genomen had, de ander een slavin tot vrouw, natuurlijk om gedaan te krijgen dat ze door de herinnering aan deze weldaad volgzamer zouden zijn. Beiden zijn bedrogen uitgekomen. De eerste zorgde – wat eigen is aan bedelaars – nergens meer voor als hij zijn buik volgegeten had, de ander werd meteen grimmiger dan een berin met jongen,²⁰ maar die ongelukkige, terwijl
*hij wilde trouwen met een slavin, trouwde hij een bazin.*²¹
- LII.B.6
1-5 *Een landt ... werdt*: Spreuken 30:21-23, ‘Om drie dingen ontroert zich de aarde, ja, om vier, die zij niet dragen kan: om een knecht, als hij regeert; en een dwaas, als hij van brood verzadigd is; om een hatelijke vrouw, als zij getrouwd wordt; en een dienstmaagd, als zij erfgenaam is van haar vrouw.’
7 *slecht*: onopgetuigd
9 *ontrent*: in de buurt
10 *selfs*: zelf
6-10 *Men ... selfs*: Zie over het paard Bucephalus, noot 16. Adriaen Poirters volgde Cats op deze plaats na. Zie Rombauts 1930, 199-200.

- 13 *baer slechte*: hun gewone, arme
 17 *meysen*: dienstmeisje (het Latijn heeft hier slavin)
 19 *besorcht*: voorzien van voedsel
 19-20 *liet ... sorgben*: maakte zich vervolgens nergens meer druk om. In deze uitdrukking duidt fiool niet op een bloem of muziekinstrument, maar op een fles ('fioler' is pimpelen). De uitdrukking wil dus eigenlijk zeggen: dat alle zorg of droefheid wordt overgegeven aan de fles. Zie *WNT* III, 11 en III, 4493; en Stoett, 566.
 20 *hem ... steecken*: de broodkrumels hem begonnen te steken. Uitdrukking voor: hij kon de weelde niet meer verdragen, hij werd overmoedig (*WNT* VIII, 1, 405; Harrebomée, 1, 94; en Stoett, 369).
 21 *speelde ... beest*: hing hij flink de beest uit
 22 *jonghwijf*: (onvolwassen) hulpje in de huishouding
 23 *sijn hoofd kloude*: van zorg en spijt het hoofd krabde, met de handen in het haar zat
 24 *sloir*: sloofje, meid
 25 *speelt de juffrouw*: hangt de dame uit

- LII.C.1.a Openbaring 21:5. Ook als motto boven C.2.a.
 1 *romp*: dood lichaam
wesen: teken van leven, of: gedaante, gelaat
 2 *verwelf*: uitspansel
 6 *over-al*: in alle opzichten
 7 *den ouden mensch*: Zie voor eenzelfde gedachte over de vernieuwde mens ook de 'Voor-reden', r. 330 evenals de gegeven annotatie en Paulinische verwijzingen aldaar. Dit beeld van de oude mens die 'vernieuwd' of 'verjongd' moet worden, komt eveneens voor in het aan Cats toegeschreven *Aenmerckinge op de tegenwoordige steert-sterre*. Ed. Johannes 1986, 56-57, r. 33-34; 94-95, r. 9-20; en 104-105, r. 14. Vgl. ook Romeinen 6:6.
 8 *wit*: doel
bertsen wensch: hartewens; zie voor deze vorm: *WNT* VI, 4-5

- LII.C.2.a Zie! ik maak alles nieuw.²²
 De rups was een onbeweeglijke boomstronk, nu gaat hij graag als wit gevleugelde de goddelijke weg naar de hemel.
 Vroeger was hij een worm, jullie zien hoe groot de verandering is.
 Geen enkel deel van het oude lichaam blijft.
 5 Kleding, bezit, uiterlijk, maaltijden, verbintenissen, gewoontes, taal, vriendschap, vreugde, rouw, liefde, alles moet door mannen in wie een goddelijke gloed is, veranderd worden. Het past hun niet ook nog maar iets van het aardse slijk te hebben.

- LII.C.3.a [Moet zijn:] 2 Corinthiërs 5:17, Wees een nieuw schepsel.
 Deze vlinder had eerst geen dierlijke vorm, maar toont nu vleugels, pootjes en een kopje als een ontwikkeld dier, terwijl hij omhoog vliegt. Je moet jezelf, o christen, op alle gebieden veranderen.

LII.C.4-I.a 2 Corinthiërs 5:17, Als iemand in Christus is, is hij een nieuw schepsel; het oude is voorbijgegaan. Zie! alles is nieuw geworden.

LII.C.4-I.b [Moet zijn:] Efeziërs 4:22-24, Ontdoe u van de oude mens wat betreft de vorige omgang en wees vernieuwd in de geest, gehuld in de nieuwe mens.²³

LII.C.5 Zie! ik maak alles nieuw.

Vrome mannen verzekeren, wanneer ze de uitnemendheid van een christenmens beschrijven, dat de mens niet zoveel van het beest verschilt als de geestelijke mens van de lichamelijke. Als dit waar is, waarom is het dan verwonderlijk als de Schrift en zijn bedienaren ons dagelijks zozeer op het hart drukken dat we die oude mens geheel en totaal met alle toebehoren en eigenschappen moeten afleggen. 'Werp van u weg al uw overtredingen', zegt Ezechiël 18:33, 'en maak u een nieuw hart en een nieuwe geest.'²⁴ De overlevering wil dat wanneer slangen hun oude uiterlijk afleggen, zij de huid geheel afstropen, en zelfs zozeer, dat een voorbijganger als hij die ziet, meent dat hij daar de volledige slang ziet.²⁵ Exact hetzelfde verlangt God met betrekking tot onze vernieuwing. Wie zou niet toegeven dat dit moeilijk en zwaar is? Maar zeker wordt het koninkrijk der hemelen met geweld veroverd, zegt de Heiland, en zij nemen het met geweld.²⁶ De vromen kennen slechts drie soorten kleding: of zij moeten rouwen in een zwart, of de vervolging doorstaan in een rood of triomferen in een wit gewaad. We hoeven ons er niet om te bekommeren welke kleur de kleding heeft die we hier dragen, als we uiteindelijk maar gezien worden in witte kleding en ons voor eeuwig met Christus verheugen.²⁷ *Grote God, sta ons daartoe bij.*

LII.C.6

1 *sonderlinghe*: bijzondere
6-7 *de ghene... uytdeelen*: de predikanten (priesters en pastoors)
8 *te verlegghen*: af te leggen
9 *Ezechiel*: Zie noot 24. Het woord *doet* voor 'werpet' (Deux-aesbijbel) kan een eigen variant van Cats zijn. Wellicht was doen in de zin van 'weg doen' een hem meer in het gehoor liggende bewoording. Vgl. bijvoorbeeld Psalm 103:12.
11 *houdt*: meent
nu veroudt zijnde: wanneer ze er oud (en rimpelig) uit gaan zien
12 *een reysende man*: een man die op reis is, een voorbijganger
11-14 *Men ... slanghe*: Zie noot 25.
14 *In ghelijcker voeghen*: Op dezelfde manier
16 *beswaerlijck*: moeilijk
18 *gheweldighe*: geweldenaars. Citaat uit Mattheus 11:12.
18-22 *'tIs ... eenwichbeyt*: Zie noot 27.
20 *Wat leytter aen*: Wat maakt het uit
21-22 *ghewerden*: ten deel vallen

LII.C.I.b Daniël 12:2, 'En velen van die, die in het stof der aarde slapen, zullen ontwaken.'

3 *al*: alles

5 Vgl. voor dit algemeen bekende beeld o.m. Dante Alighieri, *La divina commedia* ('Purgatorio'), Canto x, 124-126: 'Beseft gij niet dat wij wormen zijn, en enkel

- 7 en alleen geboren om uit te groeien tot de hemelse vlinder, die naakt en van alle luister ontdaan omhoogvliegt naar Gods gerechtigheid?^{27,28}
Aanroep tot de Heilige Drieëenheid, de drievuldigheid Gods.
- LII.C.2.b De eeuwigheid!
Wanneer de laatste dag met rossig vuur rond zal woeden
en over land en zee zijn bliksems zal uitzenden,
zal meteen de schare van de vromen uit het kille graf breken
en wat zojuist een worm was, zal zich uit de grond verheffen.
5 Hij die vuil en bewegingloos was en een bleek gezicht had,
zal te zien zijn stralend met blinkend wit gewaad.
Zalige dag, voor de goeden te wensen, voor de goddelozen te vrezen,
o Christus, sta ons bij en neem uw kleine kudde op.²⁹
- LII.C.3.b [Moet zijn:] Job 19:26, In mijn vlees zal ik mijn God zien.³
Hoewel ik opgesloten zal zijn in dit graf, zal op een dag Hij mij wakker maken;
want deze dood duurt niet voort. Op een dag zal Hij mij verheffen boven deze
lage regionen en me vleugels geven om naar de hemel te vliegen.
- LII.C.4-2.a De slaap zal niet eeuwig zijn.³¹
Johannes 5:28-29, Verwonder u hier niet over dat het uur komt, waarin allen
die in de graven zijn, de stem van Gods zoon zullen horen, en zij die het goede
gedaan hebben, te voorschijn zullen komen tot de opstanding ten leven, en die
het kwade gedaan hebben, tot de opstanding ten oordeel.³²
- LII.C.4-2.b Augustinus, *Enchiridion*, xxiii, 91.³³
De lichamen van de heiligen zullen daarom opstaan zonder enig gebrek, zonder
enige misvorming, zonder enig bederf, en hoeveel gerustheid hoeveel geluk zal
er in hen zijn!
- LII.C.4-2.c Schonaeus, Ex dictis Hieronymo (Uit de gezegden van Hieronymus). Opgeno-
men in: *Lucubrationum* ('Liber epigrammatum'), 111.
Of ik waak, druk bezig ben met studie, of slaap, altijd
weerklinkt de hoorn van de eeuwige rechter in mijn oren.³⁴
- COMMENTAAR Een vlinder maakt een volledige gedaanteverwisseling door: de larf verlaat het
ei en wordt rups; de rupsen spinnen zich in poppen en in dit omhulsel, de cocon,
veranderen ze van gedaante om uiteindelijk als vlinder (*imago*) te voorschijn te
komen. De emblemprent toont het moment waarop de vlinder door de cocon
heen is gebroken en voor het eerst zijn vleugels opricht. Wanneer de huid van
de pop openbarst, komt de kop altijd als eerste naar buiten.⁵
De amoreuze duiding handelt over de levenbrengende kracht van de liefde:
de gedaantewisseling van de vlinder verzinnebeeldt de moreel verheffende wer-
king die uitgaat van de activiteiten van Venus en haar zoon. De warmte van de

liefde bewerkstelligt dat wat eerst praktisch dood was of leek, glansrijk terugkeert en zich opheft. Wie voor haar uitstraling ontvankelijk is, zal niet alleen gesterkt worden en zich hervinden, maar tevens uitblinken in welgemanierdheid.

Een min of meer vergelijkbare prent, waarop eveneens een zich ontpoppende vlinder is te zien, had Joachim Camerarius al in zijn *Symbolorum et emblematum ex volatilibus et insectis* uit 1596 opgenomen (afb. 52.1). Hij gaf er echter, onder het motto 'Purus ut erumpam' (Om er zuiver uit te komen), een andere erotische uitleg aan. Het bijschrift stelt dat pas wanneer de lichamelijke begeerten zijn overwonnen, men werkelijk vrij kan zijn:

Verbreek, jongens, de verborgen boeien van de wellust;
dan zal jullie hart vrij zijn van de aanspraken ervan.³⁶

Vervolgens maakt Cats van de (anonieme) vlinder een kleermot met als gevolg dat de interpretatie een geheel andere kant op gaat. Nu staat de rups, die zich ontpopt als een schadelijke motvlinder, namelijk voor een parvenu die zich aanmatigend gedraagt. Naar aanleiding van deze vorm van zich verheffen brengt Cats de onaangename, afkeurenswaardige, hoogmoed ter sprake. De aaneengeregen uitspraken van 'verstandige mannen' benadrukken nog eens dat het de mens siert bij voorspoed bescheiden en matig te blijven.

In de derde en laatste toepassing komt tot uitdrukking hoe groot de wens van de ziel is om de oude mens te verlaten en zich in alle opzichten te vernieuwen, om het aardse slijk en alle wereldse vergankelijkheden achter zich te laten en de goddelijke weg naar de hemel op te gaan, overeenkomstig Kolossensen 3:9, 'Omdat gij uitgedaan hebt de oude mens met zijn werken.' Deze duiding hoeft geenszins te verwonderen, want binnen de christelijke traditie is de vlinder vanouds het symbool voor de verlossing en herrijzenis van de ziel. De kerkvader Basilius bracht dit in zijn *Homiliae in Hexaemeron* ('De volatibus et aquaticis') beeldend onder woorden: 'Wat zeggen jullie, die Paulus niet vertrouwen inzake de verandering bij de opstanding? [...]. Zo gaat ook over de Indische hoorntjesdragende zijde worm het verhaal dat hij eerst verandert in een bladrupe en daarna een vlinder wordt. Hij blijft echter niet in die gedaante, maar kiest het luchtruim met openstaande, wijde, vleugels. Wanneer jullie, vrouwen, dus hun produkten aan elkaar zitten te binden, ik bedoel die draden die de Chinezen jullie sturen om er zachte kleding van te maken, en denken aan de gedaanteverwisseling van dit levend wezen, moeten jullie een duidelijke notie van de opstanding hebben en niet twijfelen aan de verandering die Paulus aan allen verkondigt.'³⁷

Op één van de tekeningen van de Vlaamse kunstenaar Joris Hoefnagel (1542-1600) fladderen twee vlinders die als zinnebeelden van de verlostte ziel opgevat kunnen worden, met erboven de tekst:

Zo bent u, zoon van God, door uw milde regendruppels,
Voor het menselijk geslacht de roem, het leven en het heil.

Vaak wordt de vlinder als tegenovergestelde van de rups beschouwd: zij dient dan om de hemelse vrijheid en de verlossing tegenover de aardse gebondenheid, de zonde en de slechtheid te beklemtonen.³⁸ Eenzelfde verwerking gaf ook de jezuïet Henricus Engelgrave in zijn in het midden van de zeventiende eeuw

uitgegeven *Lux evangelica* (afb. 52.2). Hij betitelde de vlinder als 'Resurrectionis typum'.³⁹

Deze vorm van onthechting en wedergeboorte maakt een wezenlijk onderdeel uit van het calvinisme: 'Calvijn leert dat de naar haar wezen onsterfelijke ziel des mensen in de dood niet ondergaat en ook niet slaapt, maar dat zij, voorzover zij door Christus wedergeboren is, reeds hemelse vreugde geniet in de verwachting van de opstanding des vleses, welke haar de volkomen zaligheid zal brengen [...]. In Christus voltrekt zich bij Calvijn een wending van de dood naar het leven. Door Hem krijgen wij deel aan de nieuwe schepping, wordt Gods beeld in ons hersteld, ontvangen wij het eeuwige leven.'⁴⁰ In de laatste, uitbreidende, bijschriften van het embleem wordt God verzocht bijstand te verlenen bij het streven de vernieuwing te verwezenlijken, zodat de vrome christen onbevreesd naar de jongste dag uit kan zien, hij vleugels zal krijgen en triomferend uit zijn graf zal herrijzen.

Cats lijkt zich in zijn karakterisering van de vlinder te hebben gebaseerd op enkele – klassieke – gedachten over het zich ontpoppende insect, zoals onder meer beschreven door Aristoteles, Plinius en Marcus Hieronymus Vida. De eerste omschrijft de stadia in *De historia animalium* als volgt: 'Vlinders, zoals zij worden genoemd, ontstaan uit rupsen die leven op planten met groene bladen, voornamelijk op de *rbaphanos*, welke sommige mensen *krambe* [kool] noemen: in eerste instantie zijn deze schepselen kleiner dan een gierstkorrel, daarna groeien ze uit tot een kleine larve en vervolgens, in drie dagen, tot kleine vlinders; daarna, na nog wat gegroeid te zijn, veranderen ze hun vorm; dan spreekt men van een *chrysalis* [pop]. Ze hebben een harde huid [...]. Ze zitten vast door middel van spinneweb-achtige verbindingen [...]. Na korte tijd barst het omhulsel open en vliegen de gevleugelde schepselen die wij vlinders noemen eruit.'⁴¹

Ulisse Aldrovandi (1522-1605) wordt dikwijls geciteerd als grondlegger van de entomologie, vanwege zijn in 1602 verschenen *De animalibus insectis libri septem*. Ook geheel aan insecten gewijd is het aan Thomas Mouffet toegeschreven *Insectorum sive minimorum animalium theatrum* uit 1634. Het boek bevat meer dan twintig herkenbare Europese dagvlinders. Op één van de illustraties bij de ontwikkeling van de rups is te zien hoe weinig gedetailleerd de verschillende stadia, inclusief het uitvliegen, werden uitgebeeld (afb. 52.3).⁴²

Omdat de grootte van de vlinder niet goed is in te schatten, valt moeilijk uit te maken welke soort Van de Venne heeft weergegeven. Het insect heeft bovendien een eigenaardige, onnatuurlijke, kop. De bedoelde soort is meer een nachtvlinder dan een dagvlinder, want er zijn nauwelijks gevlekte dagvlinders die op deze manier uit een cocon komen. Eerder dan om een specifieke vlinder gaat het hier om een fantasiedier.⁴³ Evenals dat met enkele andere prenten het geval is, kan men constateren dat Cats en Van de Venne de lezer geen natuurgetrouwe fauna en flora hebben willen presenteren.⁴⁴

Een directe navolging van Cats, zo lijkt het, is opgenomen in *Imago primi saeculi Societatis Iesu*, waarvan Adriaen Poirters een verkorte vertaling maakte, getiteld *Afbeeldinghe van d'eerste eeuw der Societeyt Iesu*. Beide bundels verschenen in 1640 te Antwerpen. Met name het sterk gelijkend blad waarop de cocon ligt evenals het landschapje met de rechthoekige toren doen een ontlening aan de *Sinne- en minnebeelden* vermoeden (afb. 52.4).⁴⁵

De grote ijver van de zijderups bracht Johan de Brune ertoe deze in zijn *Emblemata* te koppelen aan de niet te stoppen zucht naar geleerdheid. In zijn, vergeleken met Cats dus geheel andere, toepassing stelde hij dat zoals de zijderups zichzelf verstrikt in zijn draad, zij die naar geleerdheid jagen zich uitteren om eer te behalen (afb. 52.5).⁴⁶

Cats gaat in zijn embleem aan dit stadium van het uitteren van de rups voorbij: voor hem vormt de vlinder die naar hogere sferen vliegt de apotheose van het embleem, en daarmee van de gehele bundel. Met dit slotaccoord sluit hij aan bij vroegere embleemverzamelingen, die meer dan eens in het laatste embleem verwijzen naar de dood. Maar zoals de dood hier wordt beschouwd, reikt haar betekenis verder: Cats gebruikt het beeld van de vernieuwing die het dier doormaakt immers als – beproefd – symbool voor de christelijke hoop op de eeuwige verlossing.⁴⁷

- BEWERKING EN NAVOLGING Heywood 1635, 616-618.
Van Vreeswyk 1675-2, 169.
- LITERATUUR *Emblemata* 1967, 912-914.
Tot lering en vermaak 1976, 284-287, cat. nr. 75, noot 12.
Van Es 1977, 44-47.
Segal 1983, 102, cat. nr. 'n'.
Porteman 1983, 23.
Du Mortier 1984, 195.
Portretten van echt en trouw 1986, 146.
Hollandse fijnschilders 1989, 31, noot 4.

NOTEN ¹ Of: Liefde verwekt levensstijl. Misschien speelt hier Cicero's 'cum summa elegantia atque integritate vivere' (leven met de grootste verfijning en integriteit) mee; vgl. *Pro Sulla*, xxviii, 79.

² De inzet van de versregel gaat terug op Ovidius, *Amores*, III, VII, 15; in de vertaling van Nagelkerken 1995, 99: 'Ik lag daar als een machteloze stronk, als pop, als ballast'. Cats gebruikt consequent de vorm *aeruca* in plaats van *eruca* (*urica* of *uruca*). Vgl. voor deze woordvorm voor de kool- of bladrupe: Columella, *Rei rustica*, XI, III, 63; en Plinius, *Naturalis historia*, XI, xxxvii (112); xvii, xxxvii (229) en xix, lvii (177). Voor de laatste vervelling zoekt de rups een plek om te verpoppen – sommige soorten doen dat aan een plant. Tot die tijd heeft de rups een taaië huid die bijna niet kan rekken. Het is het onbeveeglijke stadium van de cocon, die op een enkele zenuwtrekking na, levenloos lijkt. Zie hierover ook de verwijzingen naar Aristoteles en Plinius in de commentaar.

³ Een vlinder kan binnen twintig minuten uitkomen: het insect wacht tot de vleugels goed hard zijn voordat het begint te vliegen; al na ongeveer een uur kan het de lucht in.

⁴ Bij Homerus (*Ilias*, v, 370) is Aphrodite een dochter van Zeus en Dione; ze werd zelf ook wel Dione genoemd (*WDO*, 874). Vgl. in dit verband Keller 1909-1913, II, 439, sprekend over de klassieke voorstellingen van de vlinder: 'Die

deutlichen Figuren von Nachtfaltern verschwinden jetzt und statt der Symbolik von Sterben und Auferstehung, auf welche die physische Metamorphose des Tieres von selber führen mußte, tritt vielmehr die Beziehung auf Aphrodite und Eros [...] in den Vordergrund [...].'

⁵ Vgl. Ovidius, *Ars amatoria*, 11, 107b: 'Ut ameris amabilis esto' (Om bemind te worden moet je beminnelijk zijn); aangehaald onder L.A.4.c.

⁶ Ook gegeven in *Spiegel* 1632 (einde deel 1, aparte nummering), 36. In: *DDW* 1712, 1, 560.

⁷ Vgl. de vert. Loenen 1970, 31. De woorden zijn afkomstig uit de rede van Phaedrus, vandaar Cats' aanduiding boven het citaat. Ook aangehaald door Langius (96 B). De verwijzing naar Homerus betreft *Ilias*, x, 482 of xv, 262. Eén van de motto's bij Vaenius luidt 'Virtutis radix amor', en ook hij voegde er een citaat uit Plato bij; in een ander embleem liet hij Cupido en Hercules hand in hand gaan (*Amorum emblemata* 1608, 32 en 52).

⁸ Opgenomen in: *Orationes prelectiones praefationes ...* Paris 1505, fol. v-verso. Het citaat wordt ook aangehaald in Langius (98 A). Beroaldus en Langius hebben niet *coloribus* maar 'nitoribus' wat voor de betekenis niets hoeft uit te maken. Verder schuift Cats wat met de zinsdelen. Het citaat uit Beroaldus dat hij onder XL1.A.4 geeft, komt uit dezelfde oratie en vormt bij Langius één geheel met het onderhavige. De verwijzing naar de boer in het citaat doet denken aan het verhaal van Chimon en Ifigenia in Boccaccio's *Decamerone* (giornata quinta, novella prima).

⁹ *Mundicantem* zou men op kunnen vatten als een woordspeling met 'mundus' (wereld) en 'munditia' (elegantie). In de voorafgaande regel staat zowel bij Beroaldus als bij Langius: 'Hic Deus a nobis omnem rusticantem amolitur, omnis elegantiae, omniumque munditiarum pater est' (Deze God laat elke boersheid bij ons verdwijnen en is de vader van alles wat verfijnd en smaakvol is). Vgl. eveneens het motto boven A.2.

Beroaldus zou hier kunnen doelen op de Griekse filosoof Plotinus (204-270), grondlegger van het neoplatonisme in Rome. Plotinus begon pas te schrijven toen hij vijftig was (vgl. *senex* in het citaat). Zijn geschriften zijn verzameld in de *Enneaden*. Een precieze plaats is niet gevonden, maar het dichtst in de buurt komt boek VI, 8, 15, 1: 'Verder is hij [= de vader van vormend beginsel] zelf voorwerp van liefde en wel liefde voor zichzelf, daar hij niet op andere wijze mooi is dan van zichzelf en in zichzelf.' Plotinus zegt niet dat God door kleuren uitblinkt, wel dat Hij uitblinkt, en glans is of luister (v, 8, 4, 8 evenals v, 9, 1, 18). In: *Plotinus, Enneaden. Porphyrius, Over het leven van Plotinus en de indeling van zijn trakaten*. Vert. R. Ferwerda. Baarn etc. 1984, 858 (citaat), 607 en 619. Met dank aan R. Ferwerda te Ede.

Andere mogelijkheden zijn dat met *senex Plautinus* wordt bedoeld: de *senex* bij Plautus (maar bij Plautus komt een dergelijke uitspraak niet voor), of de *senex* bij Plato (vergelijk het citaat onder A.4.a).

¹⁰ De bron hiervan is niet achterhaald; Cats, die kennelijk de herkomst zelf ook niet weet, gaf het citaat nogmaals in zijn *Spiegel* 1632, 1, 22 met als kanttekening

‘Hinc [= Hic?] autor quidam Gallus’ (Bij een zekere Franse schrijver). In: *ADW* 1712, 1, 493.

¹¹ Horatius, *Epistulae*, 1, xviii, 29. Ook aangehaald door Gabriele Simeoni, *Le imprese heroiche et morali ...* Lyon 1559, 42 en verder gebruikt als motto door Joannes Sambucus, *Emblemata*. Antwerpen 1566, 95 en Otto Vaenius, *Quinti Horatii Flacci emblemata*. Antwerpen 1607, 122. Vgl. bovendien Walther, 5, 140, nrs. 30420-30420a.

¹² Cats omschrijft hier, evenals in de rest van het embleem, de kool- of bladrupe als worm (*vermis*). Overigens sprak Albertus Magnus (ca. 1200-1280) in *De natura animalium* over vlinders als ‘vliegende wormen’. Zie P. Smart, *De wereld van de vlinders*. Weert 1989, 82. Tot aan de verpopping vervelt een rups zo’n drie tot vier keer.

¹³ Vgl. de geciteerde versregel uit Claudianus onder B.4.a.

¹⁴ Meurier 1617, 92; Le Roux 1859, 11, 314. Dournon 1986, 221 geeft als toelichting bij dit spreekwoord: ‘Les parvenues sont les plus orgueilleux.’

¹⁵ Wel nog opgenomen onder de ‘Proverbia’ in vroegere uitgaven van Seneca (zie bijv. de ed. Basel 1515, 638). Cats heeft *nimis*, Syrus ‘nimium’.

¹⁶ Met de hier aangehaalde anekdote baseert Cats zich op Plinius, *Naturalis historia*, viii, lxiv (154): ‘Neminem hic alium quam Alexandrum regio instratu ornatus recepit in sedem, alias passim recipiens’ (Wanneer het paard werd vereerd met het koninklijk zadelscherm stond het niet toe door iemand anders dan Alexander bestegen te worden, terwijl het dit bij andere gelegenheden aan iedereen toestond). Vgl. ook Montaigne, *Essais* (‘Des destries’), 1, xlvi. Ed. Villey 1978, 1, 288; Charbonneau 1940, 217-218 en *Emblemata* 1967, 506 voor o.m. een verwerking door De la Perrière, evenals voor verwijzingen naar meerdere antieke bronnen. Frans Fraet, de vertaler van De la Perrière, stelde voor het paard Bucephalus de Vlaamse ros Beiaard in de plaats.

¹⁷ Valerius Maximus, *Facta et dicta memorabilia*, ix, v, § 4, Ext. 3 (‘De Superbia et inpotentia’). Ed. Kempf 1854, 701, r. 13. Ook aangehaald door Langius (830 A).

¹⁸ Ontleend aan Xenophon, *Cyropaedia*, viii, iv, 14: ‘Δοκεῖ δέ μοι, ὦ Κῦρε, χαλεπώτερον εἶναι εὐρεῖν ἄνδρα τὰγαθὰ καλῶς φέροντα ἢ τὰ κακά· τὰ μὲν γὰρ ὕβριν τοῖς πολλοῖς, τὰ δὲ σωφροσύνην τοῖς πᾶσι ἐμποιοῖ.’ Ed. W. Miller. Twee dln. Cambridge, Massachusetts 1968, 11, 382-385 (LCL). Vgl. Langius (829 B), die o.v.n. *Cyropaedia*, viii een soortgelijke gedachte geeft: ‘Quum vident homines eum, cui maxima facultas est insolenter agendi, modeste se gerere, nolunt alii, quibus minor est facultas, quidquam insolentius agere’ (Wanneer mensen zien dat iemand die veel mogelijkheden heeft om zich verkwistend te gedragen, zich juist bescheiden gedraagt, dan gaan anderen met minder mogelijkheden, zich ook niet verkwistender gedragen).

¹⁹ Toespeling op Quintus Curtius Rufus, *Historiarum Alexandri magni Macedonis*, viii, iv, 24: ‘Inter obsequia Fortunae, contra quam non satis cauta mortalitas

est' (Temidden van de constante gunsten van de fortuin, waartegen de sterfelijke mens niet voldoende op zijn hoede is). Ook aangehaald door Langius (492 B).

²⁰ Deze vergelijking is ontleend aan Ovidius, *Metamorphosen*, x111, 803b.

²¹ De herkomst is niet gevonden.

²² Openbaring 21:5, ook als motto boven c.1.a. In de Vulgaat met als persoonsvorm 'facio'; nu Cats geen persoonsvorm geeft, kan het ook betekenen: Alles wordt nieuw. Vgl. verder 2 Corinthiërs 5:17, aangehaald onder c.4.1.a.

²³ Waar Cats *conversation* heeft, geven sommige Franstalige bijbels 'comportement' (gedrag); in de Statenvertaling staat 'wandeling'.

²⁴ [Moet zijn:] Ezechiël 18:31.

²⁵ Zie voor verwijzingen in de literatuur naar hoe de slang zijn huid aflegt, evenals het feit dat voorbijgangers vaak de oude huid tussen de doorns zien hangen: *PRL* 11-A, 497-498; en *Emblemata* 1967, 634-635 (vgl. o.a. Ovidius, *Ars amatoria*, 111, 77). Het beeld was populair in middeleeuwse bestiaria. Zie hierover Payne 1990, 91. Later verwerkte Cats dit beeld tot een op zichzelf staand embleem (*ADW* 1712, 1, 412).

²⁶ Mattheus 11:12. De parallelplaats bij Lucas 16:16 is duidelijker: 'De wet en de profeten zijn tot op Johannes; van die tijd af wordt het Koninkrijk Gods verkondigd, en een ieder doet geweld daarop.'

²⁷ Cats heeft deze omschrijving mogelijk ontleend aan de symboliek van de liturgische kleuren, o.m. geformuleerd door Innocentius III (gestorven in 1216) die *wit* verbond met de zuiverheid van de ziel en de triomferende zaligheid van de uitverkorenen; *rood* met het bloed van de vervolgte martelaren en *zwart* met boete, zonde en rouw. Zie: J. Braun, *Handbuch der Paramentik*. Freiburg im Breisgau 1912, 57-58.

Vgl. voor het laatste door Cats genoemde kledingstuk o.a. Prediker 9:8; Johannes 20:12 en Openbaring 3:5 en 6:11. Franciscus Ridderus, *Nuttige tijdkorter voor reizende en andere luiden*. Rotterdam 1663, 99-100 schreef: 'Soo een wit zielenkleed past ook den geloovigen, de vrijgelatene des Heeren: voor wien bereid zijn de witte kleederen in den Hemel, gelijk daarom de Engelen in witte kleederen meermaals verschenen zijn [...]. Als wij het Lams vel aandoen in ootmoedigheid dan kunnen wij ook acces bekomen bij onsen Koning Iesus.' Het rouwen in zwart komt voor in Jeremia 8:21 en 14:2.

²⁸ *De goddelijke komedie*. Vert. F. van Dooren. Baarn etc. 1987, 210-211. In: *La commedia*. Secondo l'antica vulgata. Ed. G. Petrocchi. Verona 1967, 111, 170:

Non v'accorgete voi che noi siam vermi
nati a formar l'angelica farfalla
che vola a la giustizia senza schermi?

²⁹ Vgl. o.a. Psalm 77:21 en Handelingen 20:28.

³⁰ *Bible* 1610 heeft: 'Je verrai Dieu de ma chair.'

³¹ Vgl. Openbaring 21:4, 'De dood zal niet meer zijn', evenals Jeremia 51:39 en 57.

³² Kennelijk aangehaald via Langius (1135 A). Vgl. het volgende citaat van Augustinus, onder c.4-2.b. Het enige verschil met de Vulgaat is, aan het eind: 'qui vero mala egerunt'. Tremellius' formulering wijkt geheel af; hij heeft, evenmin als Cats, *egerunt*.

³³ *Enchiridion ad Laurentium de fide et spe caritate*, opgenomen in: *Opera*, XII, 2. Ed. M.P.J. van den Hout e.a. Turnhout 1969, 98, r. 93-95 (CC XLVI), met één zinsdeel extra '[...] sine ulla corruptione onere difficultate.' Waarschijnlijk aangehaald via Langius (1135 B); waar Cats *quanta* heeft, staat bij Langius 'tanta'. Zou *Sach.* een verschrijving of zetfout zijn voor (het door Langius correct gegeven) *Ench[irid.]*?

³⁴ Ed. Köln 1603, 309 als: 'Dictum D. Hieronymi'. *Iudicis aeterni* kan ook 'het eeuwige oordeel' betekenen. Zie over deze plaats: H. van de Venne, 'Cornelius Schonaeus 1541-1611. A bibliography of his printed works.' In: *Humanistica Lovaniensia. Journal of Neo-latin studies* 32-33-34B-35 (1983-1986), i.h.b. 33 (1984), 237-239 en 35 (1986), 225-226. Met dank aan M. de Schepper te Brussel.

³⁵ Nachtvlinders vormen voor de verpoping een min of meer dicht spinsel. Het is een verstijfd pantser dat bij het uitkomen wordt doorbroken, of door een afgescheiden vloeistof opgelost. Zie o.a. A. Sandhall, *Insekten en andere kleine dieren*. Wageningen 1975, i.h.b. 178; W. Dierl, *Vlinders zien en leren kennen*. Zutphen 1981; D. Carter en R. Philips, *Vlinders van Europa*. Bewerking R.M. Bink-Moenen. Utrecht etc. 1983; E. Merz en H. Pfletschinger, *De rupsen van onze vlinders*. Vertaling en bewerking J. Huisenga. Zutphen 1984, i.h.b. 16, 41 en afb. 30.

³⁶ *Caeca voluptatum, o iuvenes, abrumpite vincla,
Libera erunt vestra his pectora vindiciis.*

Ed. Nürnberg 1596, nr. xcv. *Caecus* kan ook 'verblindende' betekenen. Vgl. *Emblemata* 1967, 912. Camerarius verhaalt in zijn prozacommentaar – hij verwijst o.m. naar Aristoteles, Plinius en Vida – hoe een adellijke jongen, die zich vroegtijdig bevrijdde uit de kerker van de liefde en de valstrikken en verleidingen van Venus, zich geheel gewijd heeft aan de studie van serieuze zaken, juist daardoor vleugels verwierf en van zijn vroegere vuiligheid is weggevlogen.

³⁷ Boek VIII, 8: 'Quid dicitis vos qui fidem non habetis Paulo, circa eam quae in resurrectione fiet mutationem [...]. Qualia etiam de Indico verme cornigero narrantur, qui primum in erucam transmutatus, deinde temporis progressu bombylius fit: nec in hac forma manet, sed laxas et latas bracteas pro alis suscipit. Cum igitur vos mulieres sedetis, horum opera nentes, fila scilicet dico quae ad vos transmittunt Seres ad molles vestes concinnandas, tum animalis huius mutationem in memoriam revocantes, manifestam resurrectionis notionem accipiatis, neque fidem ei mutationi quam Paulus omnibus annuntiat, denegetis.' In: *Opera omnia*, I. Paris 1886, 183-186 (PG XXIX).

³⁸ *Sic tu nate Dei manantibus undique guttis
Humani es generis gloria, vita, salus.*

Zie voor dit elegisch distichon en de bijbehorende afbeelding: Wilberg Vignau-Schuurman 1969, I, 32-33 (afb. 38), 95 en vooral 177. Vgl. ook Charbonneau

1940, 847-852. De vlinder kan behalve symbool voor de verlostte ziel, ook symbool voor de gelovige ziel zijn (Wilberg Vignau-Schuurman 1969, 1, 45 (afb. 54), 78 en 102 (afb. 29)).

De Grieken beschouwden de ontpopte vlinder eveneens als personificatie van de menselijke ziel die het dode lichaam verlaat, wat o.a. is terug te voeren op hun woordovereenkomst. Voorbeelden geeft W. Menzel, *Die vorchristliche Unsterblichkeitslehre*. Leipzig 1870, 11, 53-56 ('Psyche'); Sloett 1887, 440; Keller 1909-1913, 1, 316; 11, 436-439 en 442; O. Immisch, 'Sprachliches zum Seelenschmetterling.' In: *Glotta. Zeitschrift für griechische und lateinische Sprache* 6 (1915), 193-206; Smart 1989 (*op. cit.*, noot 12), 82.

Apuleius' *Metamorphoseon* ('De gouden ezel'), 1v, 28 – vi, 24 gaat over de relatie tussen Amor en Psyche (dikwijls voorgesteld met vlindervleugels). Jupiter verbindt hen aan het eind van de vertelling in een eeuwigdurende echt. Zie over dit thema: A.P. de Mirimonde, 'Psyche et le papillon.' In: *l'oeil. Revue d'art mensuelle* nr. 168 (December 1968), [2-11]. Beroemd is het beeld dat Canova maakte van Psyche die haar ziel – de vlinder – aan Eros geeft (Parijs, Louvre). De vaak voorkomende uitleg van de metamorfose van rups tot vlinder, opgevat als de bekering van de zondaar tot vrome, laat Cats achterwege.

³⁹ Ed. Antwerpen 1657, 11, 156, nr. XXI. Herkenbaar is zo de trits leven (rups) – dood (cocon) – opstanding (vlinder). De vlinder komt nogal eens voor op (antieke) grafstenen waar hij betrekking zal hebben op de onsterfelijkheid van de ziel.

⁴⁰ Exalto 1975, 57 en 60. De uitbundig stralende zon en de nadrukkelijk aanwezige kerk op de emblemprent kunnen wellicht als ondersteuning van deze boodschap begrepen worden.

⁴¹ Boek v, xix (551a-551b): 'Γίνονται δ' αἱ μὲν καλούμεναι ψυχαὶ ἐκ τῶν καμπῶν, αἱ γίνονται ἐπὶ τῶν φύλλων τῶν χλωρῶν. καὶ μάλιστα ἐπὶ τῆς ῥαφάνου, ἣν καλοῦσιν τινες κράμβην, πρῶτον μὲν ἔλαττον κέγχρου. εἶτα μικροὶ σκόληκες ἀξανόμεναι. ἔπειτα ἐν τρισὶν ἡμέραις κάμπαι μικραὶ· μετὰ δὲ ταῦτα ἀξήθεισαι ἀκίνητιζουσι. καὶ μεταβάλλουσι τὴν μορφήν, καὶ καλοῦνται χρυσαλλίδες, καὶ σκληρὸν ἔχουσι τὸ κέλυφος [...]. Προσέχονται δὲ πόροις ἀραχνιώδεσιν [...]. Χρόνου δ' οὐ πολλοῦ διελθόντος περιρρήγνυται τὸ κέλυφος, καὶ ἐκπέτεται ἐξ αὐτῶν πτερωτὰ ζῷα. ἅς καλοῦμεν ψυχάς.'

Iets verderop komt Aristoteles nogmaals terug op de verschillende gedaante-vertalingen van een insect en dan heeft hij het – hoogstwaarschijnlijk – over de zijderups. Ook Plinius, die zich duidelijk op Aristoteles heeft gebaseerd, spreekt in *Naturalis historia*, xi, xxxvii (112) zowel over de vlinder als over de zijdevlinder: boek xi, xxv-xxvi (75-76). Zie ook *PRE* 111-1, 678-679 s.v. 'Bombyx' en *PRE* 11-A, 569-585 s.v. 'Schmetterling'. Zie voor Vida: *De bombyce*. Basel 1534, 11, 65v; verder ook Clemens van Alexandrinus, *Paedagogus*, 11, x.

⁴² Aldrovandi: Ed. Bonn 1602 ('De papilionibus'), 235-298, afb. 282; Mouffet: ed. London 1634 ('De papilionibus'), 87-108, cap. xiiii; ('De erucis'), boek 11, 179-194, cap. 1-v, afb. op 180-181. Mouffet heeft zich duidelijk gebaseerd op Aldrovandi. Over de historiografie van de insectenkunde: Smart 1989 (*op. cit.*, noot 12), i.h.b. 82-87. Een vroeg-zeventiende-eeuwse uitbeelding van zijdevlinders en de wijze waarop ze uit hun cocon komen, laat de titelprent van Johannes

Stradanus' *Vermis sericus* zien, gegraveerd door Karel de Mallery. Zie Hollstein XI, 160, nr. 115-120.

⁴³ Elke soort vlinder heeft een geheel eigen tekening van vlekken. De stippels op de vleugels van het insect op Cats' prent laten geen keuze toe; zij zitten tussen ring- en niervlekken in. Overigens zijn ook de vele haren die altijd op een cocon voorkomen, niet echt goed weergegeven (de kleermot is vanzelfsprekend niet voorgesteld). Dagvlinders hebben vier, nachtvlinders zes poten; op Cats' prent zitten alle poten aan het borststuk vast. Enigszins in de buurt komen de beervlinders (*Arctiidae*), maar misschien hebben Cats (en Van de Venne) toch het witje, de gewoonste dagvlinder in Nederland, willen uitbeelden.

Voor deze gedachte pleit Cats' woordkeuze *papilionis niveae* (witte vlinder) en *Alba volucris* (wit gevleugelde); hij verbindt deze kleur in zijn religieuze afdeling zelf met het witte gewaad van de triomferende gelovige. En het vrouwtje van het koolwitje zet haar eitjes onder meer af op het blad van een koolplant. Zowel de zijdespinners (*Bombycidae*), de motten (*Tineidae*) als de witjes (*Pieridae* of *Papilionidae*) behoren tot de orde der vlinders (*Lepidoptera*). Vgl. I. Novák en F. Severa, *Vlinders. Met 1500 afbeeldingen in kleur van de Europese dag- en nachtvlinders*. Vert. J. Huisenga. Baarn 1989, i.h.b. 21 (onderscheidende vlekken), 92-99 (witjes), 138-147 (beervlinders) en 318; evenals Dierl 1981 (*op. cit.*, noot 35), 26-29 en 68-71. Ook op de illustraties in Mouffet hebben de vlinders relatief grote koppen. Met dank aan W. Hogenes te Amsterdam.

⁴⁴ De ondefinieerbare plantjes op de voorgrond ondersteunen deze gedachte. Van de Venne heeft, zoals uit enkele andere emblemprenten blijkt, zeker niet 'naar de natuur' getekend. Of hij in dit geval uit het hoofd tekende, zich baseerde op een geïllustreerd dierenboek of emblematisch werk, is moeilijk te achterhalen.

⁴⁵ Ed. Antwerpen 1640, 136 onder het motto 'Vernieuwinghe vanden gheest'. Vgl. De Vries 1899, xcvi, nr. 163 en Landwehr 1988, 41, nr. 11 en 149, nr. 378. De prenten zijn van Cornelis Galle.

⁴⁶ Ick kruppe heen en weer, mijn inghewand ick teere:
Tot nutheyd van de mensch, my zelve ick ontbeere.
Mijn werck my heel verstrickt, daer in ick my besluyt,
Om, zijnd' een nieuw gediert, te vlieden flugs daer uyt.
Hier zien sy haer gestalt', die naer geleertheyd jagen:
Zy teeren vleesch en bloed, om ander' te behagen:
Hier in gedacht verwert, daer wroeten sy in't stof,
Om zoo, tot 's levens kost, te winnen eer en lof.

Het motto verwijst naar Prediker 1:18, 'Die wetenschap vermeerdert, vermeerdert smart'. Ed. Amsterdam 1624, 185, nr. xxvi. Eenzelfde vergelijking geeft Martinus Koning, *Lexicon hieroglyphicon* 1722-1727, vi (iv), 70-72.

⁴⁷ Zie over de conventie dat het slotemblem (nogal eens het honderdste) in het teken van de dood staat: Porteman 1983, 23 en 201; evenals Meeus 1991, 134-135 en afb. 3 en 8.

Inhoud

I	WOORD VOORAF	I
II	INLEIDING	3
I	Algemene inleiding	5
2	De inrichting van de editie	7
3	De ontstaans- en drukgeschiedenis van de bundel	8
4	Het voorwerk en de onderdelen binnen de emblemen	22
1	De titelprenten	22
1.1	De titelprenten in <i>Silenus</i> uit 1618	22
1.2	De titelprent in <i>Proteus</i> uit 1627	25
2	Het voorwerk	27
3	De emblemprenten	28
3.1	De onderwerpen	29
3.2	De kleding	31
3.3	De dieren en de vegetatie	35
3.4	De wolkenhand	35
3.5	De samenwerking tussen Cats en Van de Venne	37
3.6	De graveurs	40
3.7	Afzetter	41
4	De opschriften	42
5	De bijschriften (De gedichten en het proza)	46
5.1	De gedichten	46
5.2	Het proza	50
6	De citaten	53
5	De bronnen en hun verwerking	56
1	De bijbel	56
2	Emblematische en andere literaire bronnen	58
2.1	De Nederlandse emblematiek	58
2.2	De buitenlandse embleemproductie	60
2.3	Ontlening	61
2.4	<i>Loci communes</i> en compilatiewerken	62
	Appendix: Cats' emblemen als bron: enkele voorbeelden van navolging en vormen van receptie	69

6	Karakterisering van de bundel	76
	1	De geïntendeerde lezers en potentiële kopers 76
	2	Opbouw, karakter, functie. Hoe emblematische Cats? 79
	2.1	De structuur van de bundel 79
	2.2	'Dit soude misschien niet qualicken passen ...' 83
	2.3	Besluit 88
III	VERANTWOORDING	91
1	De keuze van de basistekst	93
2	Tekstconstitutie	96
	2.1	Tekstingrepen (correcties en emendaties) 96
	2.2	Hoofdlettergebruik 97
	2.3	Interpunctie 97
	2.4	Typografie 97
	2.5	Citaten 98
	2.6	Het Latijn en het Frans 98
3	De annotaties	100
4	De commentaar	101
5	De vertalingen van het Latijn en het Frans	103
IV	ANNOTATIES EN COMMENTAAR	105
	DE PRELIMINARIA	107
1	Aen den Verstandighen Leser op de titel-prent	107
	Introductie tot de 'Inhout vande privilegie'	108
2	Inhout vande privilegie	110
3	De opdracht	111
4	Aenspraecke tot den leser	113
5	Voor-reden	114
6	Ad lectorem, de fine huius opusculi. Praefatio	130
7	Aende Zeeusche Ionck-vrouwen	134
8	De drempeldichters	140
	8.1	Daniel Heinsius 140
	8.2	Adriaen Hoffer 141
	8.3	Joannes Arcerius 144
	8.4	Joost van Lier 145
	8.5	Josuah Sylvester 146
	8.6	Anna Roemers Visscher 147
	8.7	Jacob Luyt 149
774	INHOUD	

8.8	Samuel de Swaef	149
8.9	Leonard Peutemans	150
8.10	Jacob Hobius	151
9	Tot den leser	153
DE EMBLEMEN I-LII 155		
I	Men verlangt, wat men heeft verloren	157
II	Waar het geen kwaad kan	169
III	Niets als het niet gevraagd wordt	182
IV	De liefde, specerij van de schoonheid	193
V	Bemin niet, wat je niet kent	204
VI	Geleidelijk aan neemt de liefde de zinnen in bezit	219
VII	Waag een nieuwe poging	232
VIII	Ik word zonder wond gekwetst	242
IX	Door de wond mooier	253
X	Als de ogen bedwongen zijn, wordt het beest gevangen	264
XI	Een zachte peer valt al vanzelf	274
XII	Wie buit maakt, wordt zelf buit	285
XIII	Minnaars voeden zich met [leven van] rook	296
XIV	Door het verlies van de vrijheid vrolijker	311
XV	Al vlucht hij, hij ontvlucht niet	323
XVI	Ook op zee is de vlam	333
XVII	Waar rook is, is vuur	345
XVIII	Om te vangen moet je je eerst laten vangen	357
XIX	Wat helpt, is gering	369
XX	Terwijl we trekken, worden we getrokken	383
XXI	Vinden betekent verloren gaan	393
XXII	Hij verwondt de onervarenen	406
XXIII	Ik word door het water aangeraakt, niet gebroken	416
XXIV	Wees wijs en je zult vrij zijn	427
XXV	Wie jaagt, wordt gevangen	439
XXVI	Zij geeft en heeft niet	450
XXVII	Keer het om, en je zult [de vrees] doen verdwijnen	460
XXVIII	Naakt wekt ze tranen op	474
XXIX	Waar het waaien van mijn meesteres me heen roept	485
XXX	Hij verjaagt, en pakt niet	496
XXXI	Voor jou de dood, voor mij het leven	507
XXXII	Tussen hand en tand	517
XXXIII	De liefde van een oud iemand is iets schandelijks	525
XXXIV	Voor zichzelf slecht, voor wie dan goed?	539
XXXV	Speel, maar eerbaar	553
XXXVI	Liefde haat de dokter	563
XXXVII	Hij overrompelt de argelozen	574
XXXVIII	Na droefheid vreugde	584
XXXIX	De begeerte is iets onmatig	593
XLI	Men moet niet naar binnen gaan, of geheel doordringen	603
XLI	Voor een minnaar is een vriendin leven	616

XLII	Wat baat de godsdienst hem die gek van liefde is? 628
XLIII	Wat merkt de liefde niet 642
XLIV	Liefde, het weefsel van Penelope 656
XLV	In de volheid der huwbare jaren 671
XLVI	Hij weet geen maat te houden 683
XLVII	Vanuit de dood verlichting 696
XLVIII	Wat niet gelijk is, blijft uit elkaar 708
XLIX	Niets kan de zielen scheiden 719
L	Binnen niets 731
LI	Iemand met verdriet staat niet open voor wellust 745
LII	Liefde is de vader van levenskunst 757

